פינסק

ספר עדות וזכרון לקהילת פינסק-קאדימין

פינסק

ספר עדות וזכרון לקהילת פינסק-קארלין

א

כרך היסטורי

תולדות קהילת פינסק–קארלין מראשיתה ועד חורבנה

1941 – 1506

המשתתפים:

ד"ר יהושע גוטליב ז"ל

ד"ר מרדכי נדב, ירושלים

הרב צבי קפלן, ירושלים

ד"ר זאב רבינוביץ, חיפה

פרופסור עזריאל שוחט, חיפה

העורך

ד"ר זאב רבינוביץ

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

בהוצאת ארגון יוצאי פינסק — קארלין במדינת ישראל

תל אביב — חיפה תשל"ג — 1973

PINSK

FIRST VOLUME

HISTORY OF THE JEWS OF PINSK

1506—1941

Edited by

Dr. WOLF ZEEV RABINOWITSCH

Abridged Version of the Hebrew Text

הוועד להוצאת הספר: י. ברזילי (אייזנברג) יו"ר ארגון יוצאי פינסק וקארלין, א. אבן דר, י. בונה, נ. בונה, ד"ר א. ברגמן ז"ל, א. בריסקי, א. לבנדיגר, ד"ר ד. לוצקי, י. מינסקי, ז. נוימן, י. פלדמן ז"ל, השר מ. קול, צ. רבינוביץ, פ. שבס.

כריכת הספר נתרמה על-ידי ד"ר אהרן דוד רוחוצקי ורעיתו ד"ר רוז דאום-רוחוצקי — ארצות הברית, לזכר משפחותיהם שניספו בשואה בפינסק, דומביה ואנטוורפן ועל-ידי משפחת פוגלמן ודנברג בישראל והאחים נחום ויעקב בארצות הברית, לזכר הוריהם פרומה וחיים פייגלמן ויתר בני המשפחה, שניספו בשואה בפינסק.

הספר נדפס על נייר של „מפעלי נייר אמריקאיים-ישראליים בע"מ", חדרה, ובעזרתם האדיבה.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

נדפס בדפוס „המרכז", תל אביב ודפוס מ. סוכוב לסקר, חיפה

גלופות: ציינקיגרפיות „חרט" ו„תבליט", חיפה

Printed in Israel

פינסק

ספר עדות וזכרון לקהילת פינסק–קארלין

מראשיתה ועד חורבנה

1941–1506

א

כרך היסטורי

חלק ראשון

תולדות קהילת פינסק–קארלין: 1506–1880

מאת
ד"ר מרדכי נדב

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

מפה היסטורית

תקופות שונות במשך

פוליטית של פינסק

לף שנות תולדותיה

1360

פינסק תחת שלטון ליטא

1919

פינסק תחת שלטון פולין

1940

פינסק תחת שלטון בריה"מ

ואלו יעמדו על הברכה, שהעניקו להוצאת כרך זה להנצחת קהילתנו:

שזר שניאור זלמן, הנשיא השלישי למדינת ישראל

וייס ג'ורג' ד"ר, נגיד האוניברסיטה — תל אביב

וייסגל מאיר, נגיד מכון וייצמן — רחובות

בני ליפא — ליאופולד לוריא: פאול — ואנקובר, אנטון — לוס אנג'לס, ארתור — דובלין

שטראוס־לוריא פאולה — טורונטו. לוריא שאול ז"ל — סאנטה מוניקה

שרת משה ז"ל, הסוכנות היהודית — ירושלים

גלייברמן ברוך ורעיתו אסתר — ניו יורק

לוצקי שמואל (ליין סעם) — ניו יורק. שאבזיס (שאו) יוסף — ניו יורק

רובין אלקס — קנדה

קאנטור גיאורג — פאריז

אייזנברג — נייידיץ אוליה — ניו יורק. נובומייסקי — נייידיץ בבה (ברכה) — ירושלים

הרב נייידיץ יהודה — ניו יורק. פרידמן קלארה — ניו יורק

„מגדל", חברה לביטוח. „נשר", בית חרושת — חיפה

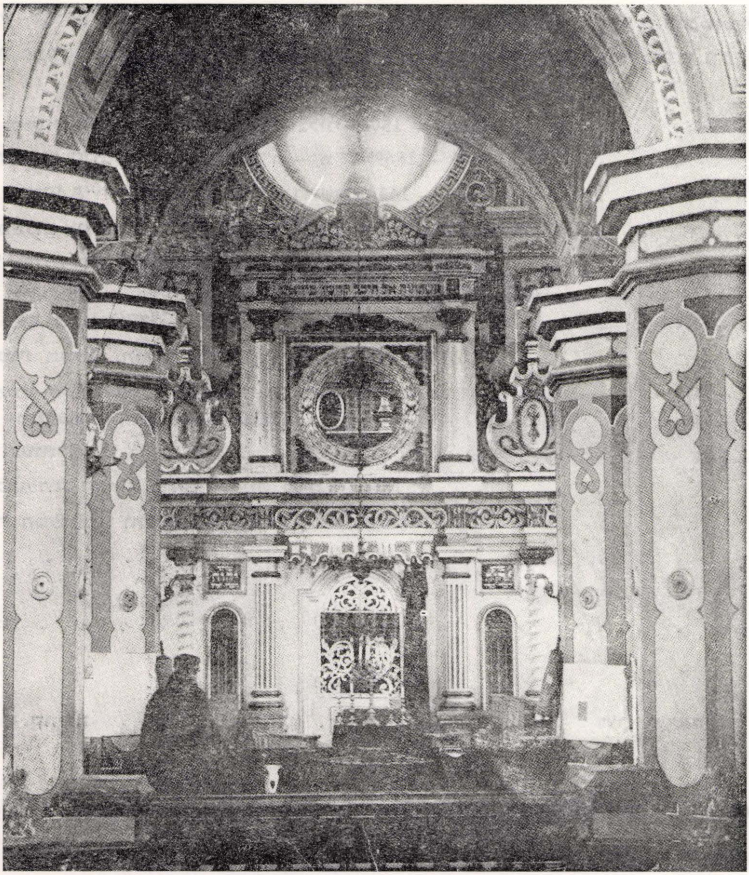
בנק לאומי לישראל. בנק הפועלים. בנק „ירושלים". בנק ישראלי לתעשיה

*

מחזיק אני טובה לידידי בני עירי צבי רבינוביץ, זליג נוימן, יעקב מינסקי, איסר בריסקי, שסייעו לי תמיד בעצה ומעש להתגבר על הקשיים, ועזרו להוציא את הספר להנצחת קהילתנו, כפי שעלה במחשבתנו. יישר כוחם וחילם.

מכיר אני תודה לידידי ההיסטוריון פרופסור עזריאל שוחט על עצותיו המרובות והעבודה המשותפת בדרך הארוכה של עריכת הספר, למביא לבית הדפוס ידידי אברהם אהרוני, ואחרון, אחרון: המגיה המסור מר עמוס שפירא, שלא חס מזמנו ומרצו, והיה לשותף נאמן להכשרת הספר לדפוס.

ז. ר.

פנים בית־הכנסת הגדול בפינסק — ארון הקודש

(תצלום מאת אלתר קאציזנה)

ה ת ו כ ן

דרכה של קהילה — דברים עם הספר . . . . . העורך . . . 12—1

האגדה: פינסק . . . . . ד"ר יהושע גוטליב 14—13

תולדות קהילת פינסק: רס"ו/1506 — תר"מ/1880 . . . . . ד"ר מרדכי נדב . 334—15

מבוא 17

פרק ראשון: מייסוד הקהילה עד לאיחוד הלובליני (1506 — 1569) 23

פרק שני: מהאיחוד הלובליני עד לגזרות ת"ח — ת"ט (1569 — 1648) 45

פרק שלישי: מגזרות ת"ח — ת"ט עד שלום אנדרושוב (1648 — 1667) 92

פרק רביעי: משלום אנדרושוב עד כיבוש פינסק על־ידי השבדים (1667 — 1706) 119

דברי סיכום לתולדות קהילת פינסק במשך 200 שנה (1506 — 1706) 148

פרק חמישי: מימי כיבוש פינסק על־ידי השבדים עד החלוקה השנייה של פולין (1706 — 1793) 150

מפה: התפשטות היישוב היהודי בפינסק הישנה (1506 — 1650) 152

פרק שישי: מימי סיפוח פינסק לרוסיה עד ימי הצאר אלכסנדר השלישי ותקופת ביל"ו (1793 — 1880) 195

מפה: פינסק בשנת 1864 296

דברי סיכום לתולדות קהילת פינסק בשנים 1706 — 1880 299

מפה: התעלה המלכותית ותעלת אוגינסקי בקרבת פינסק 302

נספחים 303

ביבליוגראפיה 320

רשימת קיצורים 332

דער וועג פון א קהילה . . . . . דער רעדאקטאר 353—335

HISTORY OF THE JEWS OF PINSK (1506—1941) — Abriged Version of the Hebrew Text

The History of a Community — An Introduction to the Volume . . The Editor

History of the Jews of Pinsk: 1506—1880 . . . . . Dr. M. Nadav

History of the Jews of Pinsk: 1881—1941 . . . . . Prof. A. Shohat

The "Rothschilds" of Pinsk and Karlin . . . . . Dr. W.Z. Rabinowitsch

The Legend: Pinsk . . . . . Dr. Y. Gottlieb

דרכה של קהילה

דברים עם הספר

מאת

העורך

אבני־דרך לאין ספור מציינות את דברי ימי עם עולם בנתיבות עולם שלו.

תקופה תקופה וגילוייה, מדינה מדינה דרכה עבר, עיר ועיר בתוכה שכן ו"עיקרי אני מאמין" של אותה תקופה ואותו מקום בלב הציבור, ששמו ההיסטורי: קהילה. ובתוס־פת הדגשה: קהילה קדושה.

תולדותיה של קהילה בכל ימי קיומה, מראשיתה ועד סופה, מקורה, צמיחתה, התפתחותה, גידולה או שקיעתה או חורבנה הטראגי, סקירה והערכה של היסטוריה זו על טוהר המחקר המדעי, לאור תעודות ועדויות, שמשקפות את דמותה הרוחנית של הקהילה וערכי תרבות שבה, המבנה הסוציאלי, חייה הכלכליים והגורמים המדיניים — אלה הם תנאים מוקדמים להכרת הקהילה.

מחקר כזה לא על הקהילה הנידונה בלבד בא ללמד, אלא מן הפרט אתה נמצא למד על הכלל — על רוב הקהילות, רובן ככולן, של אותה "ארץ" או של אותה "מדינה" (ועד ארבע "ארצות", פנקס "מדינת" ליטא), מקום משכנה של הקהילה.

לכן הנצחת קהילה על־ידי חקירתה וקביעת השפעתה פירושה ציון ואבן־דרך בהיסטוריה שלנו, הכל לפי גודל הקהילה וערכה בחשבון הכולל של האומה. מונוגראפיה מעין זו עשויה אף לשמש מקור ומורה־דרך לחוקרי תולדות ישראל.

☆

הכרה זו הורתה לנו, בני פינסק, את דרך הנצחת קהילותינו — קהילת פינסק וקהילת קארלין — להקים להן מצבת־עד על אשיות ההלכה ההיסטורית. לא היסוד הסטא־טי שלהן, אלא הכוח הדינאמי שבהן. לא תיאור אישיהן בלבד, אלא בעיקר חיי הציבור שפעמו בקרבן. לא רק חיי השעה, בהם אור וחושך שימשו לפעמים בערבוביה, אלא האמונה כי "חיי עולם נטע בתוכנו", תודעה שעברה כחוט השני בתולדות שתי קהילות אלה, כפי שעברה בכל קהילות ישראל. לא רק פינסק־קארלין של מטה אלא גם פינסק־קארלין של מעלה.

☆

הנתיב הגדול, שפילסו להם היהודים במאה הארבע־עשרה וחמש־עשרה ממערב־אירופה מזרחה, הביא אותם לליטא. ואחדים מבני יהודי בריסק דליטא המשיכו בדרכם בכיוון מזרחה. הם הגיעו לפינסק וכאן נטו אוהליהם: ביקשו וקיבלו מהרשות השלטת מקום לבית־כנסת ולבית־עלמין (1506). כך הונח היסוד לקהילה חדשה: פינסק.

כאן אופייני מקום נחיתתם בעיר וצורתה: הם התיישבו ב מ ר ו כ ז ו והקימו בה את "רחוב היהודים", על יד מבצר הנסיך, לשם הבטחת שלומם בחסותו, לא רחוק מן השוק, הסמוך לנהר, לשם פעילות כלכלית. הם הקימו גיטו יהודי בפינסק.

ואלה הם הגורמים, שעיצבו את ההיסטוריה של קהילת פינסק.

גידול הדרגתי של האוכלוסייה היהודית בעיר, הן מספרה האבסולוטי, והן ביחס למספר הכללי של התושבים בעיר. מספר היהודים — גברים, נשים וילדים — בימי היווסד היישוב היהודי בפינסק (1506) היה 75 נפש בערך. כעבור שישים שנה (1566) היה מספרם 300 בערך, והם 8% מכלל התושבים. בימי גזרות ת"ח (1648) הגיע מספרם ל־1,000 נפש בערך, שהם 25% של האוכלוסייה. ובשנת סיפוח פינסק לרוסיה (1793) היה מספרם בערך 5,100 נפש. לאחר־מכן נתרבו היהודים ומספרם הגיע עד ל־19,754 נפש בשנת 1878, שהם 86% מכלל האוכלוסייה שבעיר ובשנת 1897 מנתה האוכלוסייה היהודית בפינסק 21,065 נפש, שהם 74.2% מכלל התושבים. ערב מלחמת־העולם הראשונה היו בפינסק 28,063 יהודים, שהם 72.4% של תושבי העיר. מבנה דמוגראפי זה נשאר בפינסק עד לסופן הטראגי של קהילות פינסק וקארלין. הסטאטיסטיקה הזאת מעידה, כי לראשונה היתה פינסק בעלת מיעוט יהודי קטן. אחר־כך היתה עיר מעורבת. ולבסוף — עיר שרובה יהודים, עד לשלושה רבעים של האוכלוסייה, ואף למעלה מזה. פינסק היתה השנייה, לאחר ברדיצ'ב, בין ערי רוסיה מאוכלסת באחוז כה גבוה של יהודים. למצב הזה היתה השפעה מכרעת על המנטאליות של היהודי הפינסקאי. מאחר שהאוכלוסייה הלא־יהודית היתה שוכנת בחלקה הגדול

ברחובות שבקצה העיר, הובלט במיוחד הצביון היהודי שלה: השבת, החגים וכדומה. יתר על כן: בצאת הנוצרים מהכנסיות שלהם בימי אידיהם לבושים בגדי חג ועוברים ברחובות העיר, היה מראה זה פוגע ברגשותיו של היהודי הפינסקאי. כזמורת זר הוא נחשב בעינינו ורבב בצביון היהודי המיוחד לעירו.

✡

ריבוי היהודים בפינסק הביא להתפשטותם ממקום היאחזותם הראשון, היינו מ"רחוב היהודים", שעבר מבית־העלמין שברחוב זאבאלנה עד בית־הכנסת הגדול ועד השוק. מכאן הם פנו לכל הכיוונים. לראשונה מזרחה, לרחוב ספאסקי, הוא הרחוב הגדול ("די גרויסע גאס"), ולרחובות המקבילים לו, ואחר־כך מערבה, לרחוב לוהישין ולאזור שבינו לבין רחוב בריסק. לאחר־מכן הם המשיכו והתיישבו רצוף לאורך רחוב בריסק ולסמטאות שהסתעפו ממנו, ובמאה ה־18 ו־19 הרחיבו גבולם צפונה, מעבר לרחוב זאבאלנה, ודרומה עד לשפת הנהר פינה. אופיינית היא דרך התפשטותם. הם חדרו לרחוב הנוצרי, בהמשך לאזור המיושב כבר על־ידם, מתוך שמירה על אחידותם. ברחובות ה"חדשים" האלה גרו היהודים קודם במעורב עם הנוצרים, ובמרוצת הזמן, במקביל לגידול היישוב היהודי, היו אף רחובות אלה מיושבים בעיקר על־ידי יהודים. התושבים הנוצרים פינו את רחובותיהם ועברו לגור בפרברי העיר, והיהודים הוסיפו לגור במלוכד. תהליך זה חל בכל חלקי העיר: הן באזורים שהיו כפופים לשלטון העיר, והן בחלקים שהיו ברשות הכמורה הפראבוסלאבית, הקא־תולית או של ה"פריצים" ("שלאכטה"). היהודים היו פונים לשלטון העיר או לאחת הכנסיות, הכל לפי המצב, מתוך ניצול הזכויות שהוענקו להם. המאבק נגד ההגבלות, שגזרו עליהם כל הרשויות האלה, היה קשה, אולם הם יכלו לו. נוסף לדרך התפשטות זו מהמרכז — מ"רחוב היהודים" — לפריפריה חלה התנחלות היהודים בפינסק גם בכיוון מנוגד, מן הפריפריה למרכז. בסוף המאה ה־17 נוסד מזרחה לפינסק היישוב קארלין. יהודי פינסק התחילו להתיישב גם בקארלין, וזאת, בין השאר, לפי בקשת תושבי המקום. מספר היהודים כאן הלך ורב וקארלין הלכה וגדלה עד הגיעה במרוצת הזמן לגבולה של פינסק. קארלין היתה לפרברה של פינסק, כששתיהן מיושבות בעיקר על־ידי יהודים. כך "נכבשה" פינסק על־ידי היהודים. העצמאות, שהיתה לקארלין בהיווסדה, השרישה בלב תושביה היהודים נטייה לאוטונומיה ובמאה ה־18 קמו בתחומה של העיר פינסק שתי קהילות: קהילת פינסק וקהילת קארלין, והן רוב מניין ורוב בניין של העיר.

✡

יהודי פינסק לא זאת בלבד ש"כבשו" את העיר אלא מילאו תפקיד היסטורי חשוב בהקמת יישובים יהודים בתוך העיירות שבאזור פולסיה (כגון קלצק וכדומה) ואף מחוץ לגבולותיה (בווהלין). חכירת אחוזות, כפרים, יערות, אגמי מים, ובפרט עיירות פרטיות, על נכסי דנידי (כולל צמיתים) ודלא נידי (כגון בתי מזיגה, טחנות, בתי יציקה) שבהן, שהקיפו תכופות שירותי הובלה ומכס דרכים, היתה אחד העסקים הראשיים של יהודי פינסק. חכירות אלה כרוכות היו בניהול הנכסים על־ידי אנשים נאמנים, פקידים, חוכרי משנה וכדומה. אלה היו רובם ככולם מבני משפחתו של החוכר או בני עירו, שהתיישבו במקומות החכירה. כך נוצר תהליך קולוניזאטורי של יהודי פינסק בעיירות הקטנות. אף לאחר שחלו במרוצת הזמן תמורות גדולות במבנה הסוציאלי והחברתי של האוכלוסייה היהודית בפינסק וסבי־בתה, נשארה פינסק כל הימים המטרופולין של כל אזור פולסיה, הן מבחינה תרבותית והן כלכלית ופוליטית. בפינסק שכנו המוסדות הממשלתיים של כל המחוז, כאן הקימו היהודים את מפעלי התעשייה לחומרי־גלם של הסביבה (עצי פולסיה על־ידי מנסרות, בתי־החרושת של לוריא והאלפרן וכדומה) ופיתחו מרכז מסחרי לתוצרת האזור. והעיקר, כאן היה מקום תורה והשכלה. דוגמה מני רבות: לפינסק שלח עוזר וייצמן מהעיירה הסמוכה מוֹטלה את חיים בנו ושאר ילדיו להמשיך בלימודים ולאחר־מכן העתיק מקום מגורי בעצמו לפינסק לרגל עסקיו והשכלת ילדיו. רבים מהסביבה נהגו כמותו. פינסק האצילה מרוחה על כל הסביבה. השפעה זו הגיעה לפסגתה כשתורת החסידות, שבאה מקארלין, פרברה של פינסק, מצאה במאה ה־18 ו־19 הד במנטאליות של בן העיירה והכפר שבסביבה יותר מאשר בפינסק גופא.

✡

גודם מכריע לריבוי היישוב היהודי בפינסק, התפשטותו וקיומו בעיר ובסביבותיה, למרות התלאות אשר מצאו אותו במשך דורות (הגבלות הזכויות, גירושים, שרפות, מלחמות), היתה האוטונומיה, ששררה בחייו הפנימיים. בעצם הפנייה של המניין הראשון של היהודים בפינסק אל השלטונות למתן רשיון בנייה של בית־כנסת וקביעת מקום לבית־עלמין מיוחד, שניהם ב"רחוב היהודים", מקום היאחזותם במרוכז, ובקבלת רשיון זה מידי השלטון (1506) נעוץ עקרון האוטונומיה. כבר במשך עשרים וחמש השנים הראשונות לקיום הקהילה נוצר שיתוף פעולה בין קהילת פינסק לבין שאר קהילות ליטא והוקמה ראשיתו של ארגון משותף לקהילות אלה, בו נתייחד מקום נכבד לקהילת פינסק. בשנת 1555 פונה יהודי מפינסק אל השלטונות בשם כל יהודי ליטא. וכשקם בשנת 1623 המוסד העליון ליהודי ליטא — "ועד מדינת ליטא" — היו בו שלוש "קהילות ראשיות", ואחת מהן קהילת פינסק, השלישית לאחר בריסק והורודנא. לאחר חורבן קהילת פינסק בימי גזרות ת"ח (1648) חידשו מהר יהודי פינסק את ארגון הקהילה ופעולותיה. בתחילה שימשה פינסק "קהילה ראשית" ל־26 יישובים. מספרם הלך הולך ופחות. קהילת פינסק ניהלה לשם הגנת זכויותיה בתור "קהילה ראשית דמדינת ליטא" מאבק עם ועד קהילות ווהלין, עם שאר ה"קהילות הראשיות דליטא" ובמיוחד עם הקהילות הקטנות שמסביבה, ביניהן בנותיה, שממנה יצאו ושאפו לאחר־מכן להשתחרר ממרותה. במיוחד היה נטוש מאבק קשה עם היישוב בקארלין, אשר הקים קהילה עצמאית משלו. למרות

מאבקים אלה, שגרמו תכופות למריבות ומדנים בין הקהילות, שמרה פינסק על מקומה ועל השפעתה בין שאר קהילות ליטא, עד ביטול "ועד המדינה" (1764). היא שימשה בא־כוח היישוב היהודי בפני השלטון, טיפלה בעול המסים, שלה ושל הגליל, בפדיון שבויים, דאגה לעצמאות משפטית, לקיום בית־דין שלה, הן לענייניה אזרחיים (דיני ממונות) והן לשאלות דתיות, להחזקת הרב, המלמדים, החזן והשמש, לתמיכה בבחורי ישיבה, לייסוד חברות, לקיום מצוות התורה וכדומה. כל אלה היו מיסודות האוטונומיה של ה"קהילה הראשית". הערך הלאומי של ארגון הקהילה אנו למדים מתוך האיסור, שגזרו ראשי הקהילה על בגדי פאר, על נגינה, על ריבוי באכילה, לאות השתתפות בני קהילתם באסונות, אשר פקדו את קהילות פולין ואוקראינה. וכשביטל השלטון בשנת 1844 את הקהילה מבחינה חוקית, המשיכה קהילת קארלין — ואולי אף קהילת פינסק — להתקיים, כפי שמעידים העתקי מכתביהם של אב בית־דין של פינסק ושל אב בית־דין של קארלין אל האדמו"ר מקוברין, שאושרו ב"חותם קהילת קארלין" בשנת תרי"ז/1857. לאחר ביטול הקהילות הפך החוק את ראשי היישוב היהודי בכל אתר ואתר לכלי שרת בידי השלטון לצרכיו הוא (גביית מסים למיניהם, תשלומי מכס וכדומה), אולם בפינסק וקארלין, כדוגמת שאר הקהילות בליטא, נשתמרה אוטונומיה חברתית, משפטית ותרבותית בקרב בני קהילותיהם. זו שמרה על קשר ציבורי בין בני היישוב היהודי. הנהלת ענייני הקהילות היתה נתונה בידי האב בית־דין וחברי בית־הדין, מתוך שיתוף פעולה עם אישי ציבור ועם ה"רב מטעם". לקיומה והתפתחותה של אוטונומיה זו בפינסק וקארלין היה ערך רב ל"נדיבי עם", אשר הקימו וקיימו מהונם מוסדות חינוך וחברות צדקה ושהיו בעלי השפעה ומקורבים לראשי השלטון. בניגוד לרבים מבין "נשואי הפנים" והסוחרים העשירים שבקהילות פולין, שפנו להתבוללות, הצטיינו "נגידי" פינסק וקארלין בנאמנותם לערכי היהדות ולצורכי העם ושיתפו אישי ציבור בניהול המוסדות, וראויים הם לכינוי: ה"רוטשילדים" של פינסק וקארלין (משפחות לוין, לוריא, האלפרן, אליאסברג). בתי־החרושת אשר הקימו ומפעלי המסחר אשר פיתחו התקיימו על טהרת העבודה היהודית. בצורה ובמסגרת זו ללא גושפנקה חוקית נשתמרה האוטונומיה בחייהם הפנימיים של יהודי פינסק וקארלין. במאה העשרים עבר ניהול ענייני הציבור היהודי לידי ראשי המפלגות, שטיפחו ערכים לאומיים, כל מפלגה בהתאם להשקפתה. בתקופת פולין האחרונה, בין שתי מלחמות העולם, נעשה נסיון להקים מבחינה חוקית את הקהילה. אולם מסיבות פנימיות בעיקר לא הצליח הנסיון הזה לקיים את הקהילה.

✡

במארטירולוגיה של עמנו כתבה פינסק דף משלה. לא הגבלת זכויות בלבד, אשר יצאה מאת שליטים שונים, פגעה ביישוב היהודי שבתוכה, אלא בניה היו בתקופות שונות קרבן גירושים ורציחות בפרט בימי מהומות ומלחמות. לדגל מצבה הגיאוגראפי בין מוסקבה הפראבוסלאבית לפולין הקאתולית וליטא — בראשית ימיה, ובין רוסיה הבולשביסטית לפולין הלאומנית — בסוף ימיה, עברה העיר בזמן המלחמה מיד ליד, ויהודי פינסק, גוף זר לשניהם, שימשו לשני הצדדים שעיר לעזאזל. מצב זה הגיע את יהודי פינסק מדי פעם, לפני כיבוש העיר על־ידי אחד העמים האויבים, להפקיר את רכושם ולברוח, אולם יד הרודף השיגה אותם. והנשארים בעיר — לרוב העניים — נידונו על־ידי הכובש לגירוש ואף להרג, תכופות בסיוע האוכלוסייה הנוצרית שבמקום. בשרשרת הארוכה של הנגישות האלה הגיעה הטראגיות של המאורעות לפסגתה בחצי השני של המאה ה־17 (גזרות ת"ח ואילך, המוסקביטים, קוזאקים, קלגסי קורהאן, הפולנים) ולאחר מלחמת־העולם הראשונה (1918—1920, "בין מלכא למלכא" — בולשביקים, קלגסי בולאק־באלאכוביץ, פולנים, פוגרום הל"ה).

פינסק היתה מטרופולין של פולסיה. בה חיפשו מקלט היהודים, שגורשו בגזרת מלכות הרשעה מהכפרים שמסביבה. יחד עם שאר הקהילות הושיטה קהילת פינסק את ידה לעזרת מגורשי המצביא ניקולאי ניקולאייביץ בראשית מלחמת־העולם הראשונה. אם מצבה של קהילת פינסק ואת התקופה מציינים שלושה "בתי יתומים" — שניים מיועדים ליתומי הקהילה ואחד במיוחד ליתומי האזור — אשר הקימו יהודי פינסק לאחר מלחמת־העולם הראשונה. נוסף לנגישות נגד היהודים במיוחד, סבלו יהודי פינסק מהאסונות אשר פגעו באוכלוסייה כולה בימי המלחמות, כגון שרפת העיר על־ידי הפולנים (1648) ועל־ידי המוסקביטים והקוזאקים (1655, 1660), חורבן העיר על־ידי השבדים (1706), גירוש רוב האוכלוסייה על־ידי הגרמנים במלחמת־העולם הראשונה מתוך העיר וגירוש הנשארים בה מדירותיהם שברחובות הפרנים לחזית, שרפת בתי־החרושת על־ידי הרוסים לפני כניסת הגרמנים לעיר (1915), ושאר התלאות אשר מצאו את העיר בזמן המלחמות המרובות. ובימי שלום: בתי פינסק היו עד התקופה האחרונה לרוב בנויים עץ, והעיר נפגעה פעמים רבות על־ידי דלקות, שהעלו באש חלקים גדולים של העיר, כגון השרפה הגדולה בשנת תקנ"ט (1799) — אז נשרף ה"פנקס" של ה"חברה קדישא" וכנראה אף ה"פנקס" של הקהילה — והשרפות בשנים 1901 ו־1921.

אין צריך לומר כמה זעזעו כל האסונות האלה את קהילת פינסק מדור לדור, ויש להשתומם כיצד הצליחו אנשי הקהילה להתגבר על הפגיעות הקשות האלה, לקומם מדי פעם את ההריסות ולשוב ולפתח את חיי הקהילה בקרבה מבחינה רוחנית וכלכלית. קהילת פינסק שמרה בימי קיום "ועד המדינה", למרות גזרות ת"ח ושאר הרדיפות בתקופה ההיא, על ריבונותה בתור "קהילה ראשית", כשם שלא שיתקו האסונות את המרץ של בני קהילתה בדאגתם לתורה, לחינוך ולמצב הכלכלי בימים האפורים של מלחמת־העולם הראשונה, בימי המהומות ושנות הדמים שבאו אחריהן ובשנות השלטון חדור שנאת חמס בתקופת פולין (1921—1939). על איתנות הרוח ואי־התלות בגורמים חיצוניים, כלכליים ופוליטיים, שקיננה בלבותיהם של יהודי פינסק, מעידה צמיחת

ענף חסידי מיוחד בתוכם בחצי השני של המאה ה־18 — חסידות קארלין, ולא נגעו בהם כלל חלוקות פולין ושאר התמורות, אשר חלו באותם הימים באזורם. גידולה והתפתחותה של קהילת פינסק חרף כל התלאות הקשות האלה במשך ימי קיומה מעידים על חיוניות חזקה, שהיתה תכונת־יסוד לבני הקהילה ושעמדה להם בעת צרה.

☆

מצבה הכלכלי של קהילת פינסק ניכר בצורותיו ודרכי התפתחותו.

בעוד שעצמאותה התרבותית־לאומית של הקהילה היתה קיימת מיום היווסדה והאוטונומיה של ארגון חייה הפנימיים התפתחה עד לדרגת "קהילה ראשית" בקום "ועד המדינה" (1623), הגיעה הקהילה מבחינה כלכלית לאי־תלות באוכלוסייה הנוצרית רק במאה ה־19, לאחר שפינסק עברה לידיה של רוסיה. שני פרקים גדולים היו לה לקהילת פינסק בהתפתחותה הכלכלית: תקופת ליטא־פולין, שהצטיינה במיעוט היישוב היהודי בעיר ובמלחמות בין שלטונות יריבים באזורה, והתקופה השנייה — הם ימי השלטון היציב ברוסיה והעלייה הגדולה של האוכלוסייה היהודית בעיר, מ־5,100 יהודים בערך בסוף תקופת פולין (1793) ל־22,000 יהודים בשנת 1886, שהם 83% של האוכלוסייה הכללית שבעיר. בתקופה הראשונה לא ניתן ליהודי פינסק בתור מיעוט, לראשונה אף מיעוט קטן, ליצור חברה עצמאית מבחינה כלכלית. הודות לכשרונות המסחריים והארגוניים שלהם ידעו היהודים להשתלב בתור יחידים או בקבוצות קטנות במציאות הכלכלית ובמבנה החברתי של העיר והסביבה. כמתואר לעיל היתה החכירה לכל צורותיה בראש עסקיהם: חכירת אחוזות, כולל האיכרים והצמיתים, בתי מזיגה, דרכי הובלה, מכס הדרכים והגשרים וכדומה. לראשונה בהיקף צנוע ואחר־כך בממדים יותר גדולים. רבים עסקו בהלוואות, בעיקר לנוצרים, והלווים, כגון הבויארים, היו משעבדים את אדמותיהם לבי־טוח פרעון ההלוואה ליהודים המלווים. היו ביניהם סוחרי פרוות, מלח, תוצרת יער, אשלג וכדומה. את הסחורות היו שולחים לאוקראינה או לפולין. היו בעלי חנויות בשוק, שסייעו לפיתוח המרכז המסחרי בעיר סמוך ל"רחוב היהודים". במידה שהיהודים רכשו קרקעות היתה פעולה זו רק לשם השקעה, כי לא עסקו בחקלאות. גם לא הרבו לעסוק במלאכות.

במרוצת השנים חלו תמורות במקור פרנסתם של יהודי פינסק. בהשפעת המלחמות ואי־יציבות המשטר נעלמו החכירות הגדולות כליל. הלכו ופחתו חכירות המסים והמכס ועסקי ההלוואות לנוצרים. מאידך התפתח המסחר בין יהודי פינסק, הן עסקי היבוא והיצוא של הסחורות, כגון של עצים ותוצרת עץ, אשלג, תבואה, כלי שימוש וצורכי מזון, והן המסחר בחנויות, אשר הקימו בכיכר השוק. יהודי פינסק משתתפים בירידים בפינסק ומחוצה לה, ועד ברסלאו שבגרמניה הגיעו. הם רוכשים להם מקום נכבד בין הסיטונאים שבעיר ודוחקים את רגלי העירונים מהמסחר הגדול. התהליך הזה של ביטול החכירות הגדולות ופיתוח המסחר על־ידי היהודים בתוך העיר הולך ונמשך. הם עוסקים במכירת משקאות, קונים מאת איכרי הסביבה את תוצרתם ומקימים מרכז מסחרי חדש ליד בית־הכנסת. מתפתח מסחר יהודי בינוני וזעיר, הדוחק אף הוא את רגליהם של העירונים מענפי מסחר אלה. יש ביניהם הפונים למלאכה. במקביל ל"כיבוש" העיר על־ידי היישוב היהודי הודות לגידולו והתפשטותו, הצליחו היהודים כבר בתקופה הזאת להשתלט על המסחר בעיר. העירונים מאבדים את העמדות הכלכליות שלהם, עוברים לגור בפרברי העיר ופונים למלאכה. השתלטות היהודים על כל סוגי המסחר עוררה בלבותיהם של הנוצרים קנאה, שנאה ויחס רע מצד הכנסיות, השלטון והאצולה. אולם השתלטות זו על המסחר בפינסק על־ידי היהודים היתה ללא ביסוס כלכלי בטוח, כי לשם ניהול עסקיהם היו היהודים זקוקים להלוואות, אותן קיבלו מהנוצרים, כגון מהאצילים. כאן נהפך הגלגל: המלווים מקודם היו כעת ללווים, והלווים לשעבר היו למלווים. באותו זמן, בשלהי המאה ה־18, סוף תקופת פולין, חלה במדינה הפרת כל ערכי המוסר בחיי החברה, עד לידי הפקרות ושוד, שפגעה קשה ביהודי פינסק ובמצבם הכלכלי. נוסף לפגיעות אלה, שנגרמו מן החוץ, באה עליהם התרופפות פנימית: קרנה של הקהילה ירדה פלאים, שאף היא שקעה בחובות גדולים למס־דרים שונים של הכנסיות ולאנשי השלטון, ללא יכולת לסלק חובות אלה. בתנאים הבלתי יציבים והקשים האלה הונח היסוד לעצמאות כלכלית של יהודי פינסק, שהגיעה לשלמות ולשגשוג רק לאחר עבור העיר מידיה של פולין לרשותה של רוסיה.

מצבה הגיאוגראפי של פינסק לאחר ביטול הגבול בין פולין ורוסיה (1795), שכלול התחבורה שלה בסוף המאה ה־18 ובמשך המאה ה־19 הודות לחפירת התעלות אוגינסקי והמלכותית וסלילת פסי הרכבת לז'אבינקה־בריסק מערבה (1884) וללונינץ מזרחה (1887) — כל השיפורים האלה יצרו תנאים טובים לפיתוח כלכלתה של העיר. יהודי פינסק הם שהקימו ופיתחו בעיר את כלכלתה על יסודות איתנים, קודם את המסחר ואחר־כך את התעשייה. על שלושה דברים עמד כאן פיתוח הכלכלה בידי היהודים: על ניצול אוצרות הטבע שבתחומה (במיוחד יערות העצים, פולסיה) ומצבה של העיר בתור עיר נמל פנימי ותעבורה (לפולין, לבאלטיקום, לאוקראינה, לווהלין), על יוזמתם וכשרונותיהם של יהודי פינסק בהקמת מפעלים בעלי ממדים גדולים לפי שיטות הטכניקה של מערב־אירופה, ועל עקרון עבודה יהודית. הודות לכושרו וכוחו של הפועל היהודי בפינסק. כבר בתקופה הקודמת, לפני סיפוחה של העיר לרוסיה, היו יהודי פינסק, כאמור לעיל, בעלי המסחר הסיטונאי, הבינוני והזעיר שבה. כעת הם חרגו מתחומה של העיר וסביבתה והקימו בפינסק עסקי מסחר גדולים, אשר פיתחו את העיר לנמל פנימי, מיועד להעברת סחורות אף ממרחקים: תבואה, חלב, עצים, מוצרי טקסטיל, מלח, טאבאק, יין, סוכר, ברזל ועוד. בנתיב הגדול של המסחר דרך רשת נהרות רכשה לה פינסק מקום חשוב בתוך תחנת מעבר ונוצר קשר בין פינסק והעולם הגדול. חיי המסחר בפינסק היו מרוכזים על שפת הנהר.

צדק מי שקרא דרך־משל לפינסק של הימים ההם: האגזה היהודית. מבין גדולי הסוחרים בימים ההם יש לציין את ר׳ שאול קארלינר (לוין), מרבי ההשפעה בפינסק, קארלין והסביבה. כרוב השפעתו כן רוב עושרו. עדות לכך הצוואה שלו שהיא בעלת ערך היסטורי. כנראה עסק בעצי יער ובעבודות מטעם הממשלה. ארבעת בניו, אף הם מעשירי העיר, המשיכו לעסוק בעסקי אביהם. עליהם עלתה אחותם חיה, אם למשפחת לוריא. הודות לכשרונותיה נהיתה לאחת מעשירי העיר ואולי העשירה ביותר בתוכם. לניהול עסקיה, כנראה עסקי תבואה ועצים, היא ניצלה את פינסק בתור תחנה מרכזית ופיתחה בדרך זו את עסקיה דרומה ומערבה. בערכו הרב של מפעלה — פיתוח פינסק בתור עיר הנמל — הכירה הממשלה הרוסית והצאר אלכסנדר השני העניק לחיה לוריא ולצאצאיה אחריהם את תואר ״אזרחות כבוד״ של האימפריה הרוסית. מובן, שבראש וראשונה נהנו ממפעל־ליה יהודי פינסק. סוחרים בעלי היקף גדול היו בניה של חיה משה ודוד לוריא וגד־אשר לוין. סוחר חלב בממדים גדולים מאוד היה מרדכי ליפשיץ. לשם פיתוח נמל העיר רכשו יהודי פינסק אניות־קיטור והפעילו אותן בין פינסק לערי אוקראינה, במקום הסעת הרפסודות בעזרת משוטי עצים. בראשית הפעלת אניות־קיטור אלה קנה מאיר לוין מידי נוצרי אניית־קיטור (לפני 1862) וקרא לה בשם ״לייב״. בשנת 1868 היו בבעלות היהודים 8 אניות־קיטור מבין 12 אניות פרטיות, שהובילו סחורות בנתיב זה. בימים ההם — בשנות השישים — התחילו הסוחרים הגדולים האלה להקים בפינסק מפעלי תעשייה לעיבוד חומרי־גלם, אותם הביאו באניות־קיטור מהסביבה ומהדרום. היתה זאת תקופה של מי־זוג מסחר ותעשייה בכלכלתם של יהודי פינסק. כדוגמת תהליך ההתיישבות בעיר הקדימו הנוצרים את היהודים גם בהפעלת אניות־הקיטור להובלה ובמקצת גם בתעשייה. רובם של מפעלים אלה עבר במרוצת הזמן לידיהם של היהודים, כגון בית־החרושת לנרות וסבון, שנעשו מחלב, ושנבנה על־ידי נוצרים בשנת 1850, עבר בשנת 1872 לידי יהודים. אולם בו בזמן שההתיישבות וההתפשטות של היהודים בעיר חלו לרוב על־ידי רכישת נכסים מידי הנוצרים שבמקום, פיתחו יהודים רבים את הפעלת האניות ובפרט את התעשייה ביוזמתם הם והובילו באניות מכונות למפעלים מחוץ־לארץ (כגון משה לוריא). סלילת פסי הרכבת דרך פינסק בשנות ה־80 של המאה ה־19 הפחיתה את ערכה בתור עיר תחבורה ופגעה קשה במסחר שלה. במקום המסחר באה התעשייה, שהתפתחה במקביל לגידול האוכלוסייה היהודית בתוכה. פינסק הפכה לעיר תעשייה ליד ענפי מסחר שונים, שהיו קיימים בה. הצד השווה שבהם, ששניהם היו כמעט כליל בידי היהודים, עד כי הכלכלן הרוסי האנטישמי י. יאנסון אנוס היה במחקרו על כלכלתה של פינסק (1869) לציין את העיר בשם: ״העיר היהודית הזאת״.

אלה בתי־החרושת, אשר הקימו יהודי פינסק במשך המאה ה־19 עד מלחמת־העולם הראשונה. שני בתי־חרושת לנרות וסבון. הם נבנו מלכתחילה, כאמור לעיל, על־ידי נוצרים. אולם מאחר שלא ידעו לנהל אותם כראוי והפסידו את כספם, רכשו אותם יהודים (אליהו אליאסברג — חתנו של משה בן חיה לוריא, שמואל רבינוביץ — חתנו של גד־אשר לוין, ושיינפינקל) והפעילו אחד מהם, שקנה לו שם ברחבי רוסיה. בראשית קיומו עבדו בו על־פי־רוב פועלים נוצרים, אולם במרוצת הזמן באו במקומם פועלים יהודים. מספרם הגיע ל־120. בשנת 1900 עלה בית־החרושת באש ולא נבנה מחדש. בשנת 1865 נבנתה תחנת קמח (בבעלותו של משה לוריא). היא הופעלה בשנת 1872 על־ידי מכונת־קיטור שהובאה מגרמניה. באותם הימים הובאה מכונת־קיטור שנייה להנעת בית בד לייצור שמנים (אף הוא בבעלותו של משה לוריא). בשנים 1879/80 הוקם על־ידי משה לוריא בית־חרושת גדול למסמרי עץ עבור נעליים, ראשון מסוגו זה ברוסיה. אף הוא הונע על־ידי מכונות־קיטור מחוץ־לארץ. 200 פועלים עבדו בו. תוצרתו היתה נפוצה ברחבי רוסיה. לאחר־מכן הוקם בית־חרושת לייצור קופסאות עץ עבור סיכת גלגלי עגלות, אשר הופעל על־ידי מכונת־קיטור מיוחדת, אותה הביא מגרמניה בעל בית־החרושת (ליפא בן משה לוריא). בשנת 1898/99 נבנה בית־חרושת גדול לייצור לבידים גדולים לבניין ולדהיטים. בכדי לנצל לשם כך את עץ האלמון (״אולחה״) הגדל בפולסיה, עשה בעל בית־החרושת (ליפא לוריא) שני שכלולים בטכניקה של הרכבת הלבידים. הוא הפעיל מכבש הידראולי לכבישת שמן המדביק את הלבידים והנהיג לראשונה דבק לח במקום דבק יבש. אז קמה בפינסק **תעשייה חדשה**, שהיתה מקור פרנסה לאלפי יהודים. תוצרת בית־חרושת זה מצאה לה שוק לא רק ברוסיה אלא גם באוסטריה ובאנגליה. בטכניון בחיפה נשמר לוח ברזל יציקה של אחד המכבשים, בו התחילו להשתמש לראשונה בבית־החרושת הזה. בשנת 1890 בערך נבנתה מנסרה גדולה, שאף היא הונעה במכונת־קיטור (בבעלות האחים ל. ואל. לוריא). בית־חרושת מיוחד היה לייצור עצי פארקט. בכל בתי־חרושת אלה לתוצרת העץ עבדו 800 איש, רובם ככולם יהודים. בשנת 1892 הקים יהודי מקורלאנד בית־חרושת לגפרורים. לאחר שעלה באש — בשנת 1897 — הוא נבנה מחדש (על־ידי יוסף האלפרן). 400—500 פועלים עבדו בו. למעלה מ־80% מהם יהודים, ואף ליותר מ־90% הגיע מספרם. בית־חרושת זה היה אחד הגדולים ברוסיה. תוצרתו הגיעה לדרום רוסיה, לקאבקאז, לערים השוכנות לחופי הים הכספי וכדומה. לאחר בתי־החרושת של לוריא היה בית־חרושת זה השני בגודלו בפינסק ומקור פרנסה לחלק ניכר של היישוב היהודי. — בבעלותם של נוצרים היה בית־חרושת אחד לפקקים. השני, בעל ממדים, היה שייך ליהודים. הציוני הידוע מימי הרצל, ציר לקונגרס הראשון גריגורי לוריא הקים בית־חרושת לעשיית גיר ומפעל כימי קטן, בו עבד בהיותו סטודנט נשיא ישראל חיים וייצמן. גריגורי לוריא היה הראשון ובזמנו היחידי, אשר הנהיג במפעליו בפינסק שמונה שעות עבודה ביממה לפועלים. בבעלות היהודים היו בתי־חרושת לטאבאק, לשיכר, ללבנים, לעורות, למעטפות, לכלי זכוכית, לממתקים, לחאלבה, לתבן, מנסרות רבות וכדומה. בבעלותם של נוצרים היו שתי מסגנות לתיקון אניות על שפת הנהר פינה. בסמוך לתחנת

הרכבת היה מפעל ממשלתי גדול לתיקון קרונות, בו עבדו 1,500 פועלים נוצרים. מקום מגורם היה בפרבר זה מחוץ לעיר ולא היו מעורבים בחיי היישוב היהודי. צורכי יום־יום שלהם היו מקור פרנסה ליהודים (חייטות, סנדלרות וכדומה). בקרבת מקום לתחנת הרכבת בנתה הממשלה בית־חרושת ליין־שרף, שהיה בבעלותה. כל האמור לעיל מוכיח את תהליך ההתבדלות של המיעוט הנוצרי מהרוב היהודי שבעיר, קודם מבחינה טופוגראפית, כשהאוכלוסייה הנוצרית "נלחצת כלפי חוץ", לפריפריה של העיר, והעיר "נכבשת" על־ידי היהודים, ואחר־כך מבחינה סוציאלית־חברתית. יש להעריך את מספר הפועלים היהודים — גברים ונשים — בפינסק בסוף המאה ה־19 ב־2,500—3,000 איש לכל הפחות, ביניהם אבות משפחה רבים. תודות ליצירת תנאי עבודה חל שינוי רב־ערך במבנה הסוציאלי של יהודי פינסק. נוצר פרולטאריון תעשייתי ופקידותי. 50% של האוכלוסייה היהודית שבעיר התפרנסו מעמל כפיהם. מספר האומנים גדל במיוחד בשנות ה־80 של המאה ה־19, כשהממשלה הקימה את המפעל הגדול לתיקון קרונות הרכבת. נתרבו פועלי בניין ורהיטים, חייטים, סנדל־רים, פרוונים וכדומה. יש להניח, כי אחדים מבין המפעלים האלה, אשר צוינו כאן בתור בתי־חרושת, לא היו אלא בתי־מלאכה צנועים, בהם הרוויחו בני המשפחה את לחמם בזיעת אפיהם, לבדם או בעזרת פועל אחד או שניים. כמו כן ייתכן, שהיו מפעלים קטנים, שלא נכללו בתיאור שלפנינו. היהודים היו מייסדי הבאנקאות בפינסק. מכיוון שהיהודים בפינסק היו מבחינה כלכלית במרוצת השנים כמעט ללא קשר של ממש עם האוכלוסייה הנוצרית, מן ההכרח שהיו ביניהם בעלי אומנות ללא יוצא מן הכלל: "בעלי עגלות", סבלים, דייגים, בעלי מלאכה בכל המקצועות בחיי יום־יום, פועלים בבתי החרושת השונים, איש איש ומומחיותו, פקי־דות ענפה במשרדי המפעלים ואישי הנהלה. במקצועות רבים היו עוסקים היהודים בלבד: בנאים, צבעים, טייחים, נגרים, זגגים, פחחים, שענים, צורפים ורבים דוגמתם. רק במקצועות אקדמאים — רופאים, מהנדסים, עורכי־דין, מיילדות, רוק־חים — היה מספר הנוצרים כמספר היהודים. בצדק הכתיר Karliner (הוא ליפא־ליאופולד בן משה לוריא) את מאמרו, המוקדש לפינסק, אשר פרסם ב־Die Welt של ד"ר הרצל (וינה 1898, מספר 11, עמוד 3 ואילך) בשם: Eine Juedische Arbeiterstadt. פרטים חשובים על המצב הכלכלי של פינסק, בפרט בסוף המאה ה־19, מכיל המאמר: "על פינסק, קארלין ויושביהן", פרי עטו של ההיסטוריון הראשון של קהילת פינסק שאול מענדיל הלוי ראבינאוויטש, אשר פורסם במאסף הספרותי "תלפיות" (ברדיטשוב 1895, מדור קהלת יעקב, עמודים 7—17).

פינסק היהודית חדלה מהיות עיר הנמל והיתה לעיר העמל.

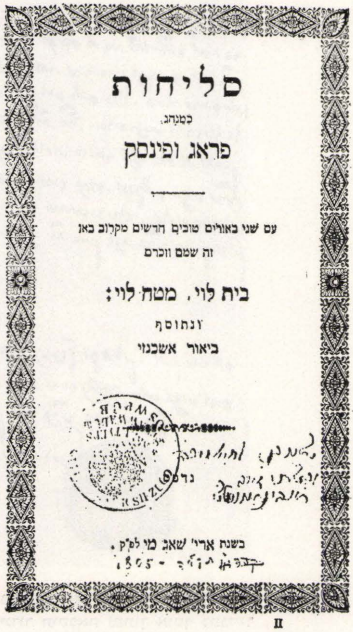
✡

לא על הלחם לבדו ועל העצמאות הכלכלית בלבד עמד היישוב היהודי בפינסק במאה ה־19. את דמותו הרוחנית בתקופה הזאת עיצבו ערכי המסורת היהודית, אשר הקנו לציבור היהודי כאן, רובו ככולו, צורת חיים מובהקת והשרו בתוכו אווירה משל היהדות ההיסטורית. בערב שבת וערב חג היו הפועלים בבתי־החרושת מפסיקים את העבודה שעה אחת לפני הדלקת הנרות. שתי צפירות ממושכות מבית־החרושת (של לוריא) היו מבשרות את בוא השבת: האחת לציון מועד סגירת החנויות, השנייה, בערך חצי שעה אחר הראשונה לאות כי הגיע הזמן לברך על הנרות. לא פינסק בלבד, אלא כל היישובים שמסביב, מעבר לאגמים ולנהרות, שמעו את הצפירות ולפיהן קידשו את השבת. בתי־החרושת היו שובתים בשבתות ובחגים ורגל יהודי לא דרכה בהם בימים אלה. היו בתי־חרושת ששבתו אף ביום תשעה באב. בבתי־החרושת הגדולים (כגון לוריא) סודר בית־כנסת בו היו מתפללים, בפרט ב"ימים הנוראים" (גם בבית־החרושת לגפרורים של האלפרן), בצוותא מנהל בית־החרושת והפועל הפשוט. הפועלים, שהיו באים לעבודה למשמרת הראשונה לפני הנץ החמה, היו מפסיקים את עבודתם ופונים לעבודת הבורא. לשם כך תיקנו במיוחד בסידור העבודה הפסקה קטנה. אל האולם המיועד לבית־כנסת הכניסו ארון־קודש וספר תורה. בפרוס הפסח היו פועלי בית־החרושת ללבידים מקב־לים לוחות עץ לכיסוי שולחנותיהם לשם הכשרתם לחג המצות. בשנים כתיקונן היו אותם הפועלים מקבלים מצות חינם. בבית־הכנסת, אשר עמד באזור בתי־החרושת הגדו־לים, במערבה של העיר, והיה מכונה בשם "מונאסטירשצ'י־נער שולבען", היה רוב המתפללים, רובם ככולם, הפועלים של בתי־חרושת אלה. לאחר עבודה משותפת על יד סדן העבודה בילו רבים מהם כאן בצוותא את השעות הפנויות בימי שבת ומועד, ואף הערבים בימי חול. ליד בית־כנסת זה גר דיין (הרב הינדין), ששימש מורה הוראה לפועלים אליו היו פונים בענייני הלכה וליישוב ענייני ממונות שביניהם. איגודים שונים של אומנים ופועלים הקימו בעיר בתי־כנסת ("מנייניים") מיוחדים לחברים שלהם, כגון בית־כנסת של החייטים, הקצבים, הסבלים, הפרוונים, סוחרי הדגים, הכובענים וכדומה. על סף המאה ה־20 עד מלחמת־העולם הראשונה ואף בין שתי מלחמות העולם, בהשפעת תנועת ההשכלה והארגונים הפוליטיים, היו בתי־החרושת שדה נרחב לפעולתן המסורה והענפה של התנועות הסוציאליסטיות השונות. הן תוארו במפורט בספר "טויזנט יאר פינסק" (בעריכת ב. האפמאן, ניו־יארק 1941). בשנות הריאקציה ברוסיה נאלצו רבים מן הפועלים לברוח מפינסק ולהגר לארצות הברית. המנהלים והפקידים בבתי־החרושת היו מראשי "חובבי ציון" והתנועה הציונית בפינסק, כגון בבית־החרושת לנרות (מאיר ליברמן, ד"ר חזנוביץ), בבית־החרושת של לוריא (אברהם ווריר, אהרן רובינשטיין, שאול רבינוביץ, מרדכי אייזנברג, אהרן שטילרמן, יעקב אליאסברג) ובבית־החרושת לגפרורים (משה י. רום, אברהם קריניוק, אהרן רובין) ואחרים, להם מקום נכבד מאוד בעבודה הציונית בתקופת הרצל ואחריה.

✡

כס הרבנות של פינסק ושל קארלין היה בין החשובים בליטא ופולין. בקרב הרבנים ותלמידי־חכמים של הקהילות

האלה, אשר היו עד סוף המאה התשע־עשרה מנהיגיהן הרוחניים ונחשבו בין גדולי הדור, אנו מוצאים נציגים של כל ענפי התורה. בעלי דרוש. ר' יהודה־לייב פוחוביצר, נולד בפינסק בשנת ש"צ/1630 בערך, נפטר אחר ת"ס/1700, מוראליסטן, בעל הדרוש והמוסר, ידוע בשם "המוכיח מפינסק", חיבר את הספרים: "דרך חכמה", "קנה חכמה", "דברי חכמים", "כבוד חכמים". ספריו משמשים כיום תורה למחקר והגות באוניברסיטה בירושלים. ר' אליעזר בר' מאיר הלוי, מורה־צדק בפינסק בחצי השני של המאה ה־18, חיבר את הספרים: "שיח השדה" ו"ריח השדה", דברי דרוש לחמישה חומשי תורה עם הוראות מוסר. ר' אליעזר בר' ראובן כהנא, חי בקארלין בחצי הראשון של המאה ה־18, מחבר הספר "שיח ספונים", פירוש בדרך הדרוש לחמש מגילות. הספר תורגם גם ליידיש. הוא המחבר של הספר "טעמי התורה". בתור פוסקים כתבו חידושים בענייני הלכה ו"תשובות" ל"שאלות": ר' יעקב בר' שמעון, חי בחצי הראשון של המאה ה־18, מחבר הספר "קהלת יעקב", לגמרא, פוסקים ותשובות. דוב־בר בר' נתן־נטע, חי בפינסק בחצי הראשון של המאה ה־18, מחבר הספר "נטעי שעשועים", דברי הלכה למסכתות שונות. ר' רפאל האמבורג, חיבר בהיותו אב"ד של פינסק משנת תקכ"ג/1763 עד תקל"ב/1772 את הספר "תורת יקותיאל". ר' שלמה כ"ץ מפינסק כתב את הספר "הלכה פסוקה" (הופיע בשנת תקמ"ז/1787). ר' יעקב בר' אהרן (ברוכין), אב"ד של קארלין, נפטר כאן בשנת תר"ה/1844, מחבר הספרים "משכנות יעקב" ו"קהלת יעקב". אחיו ויורש כיסאו בקארלין, ר' יצחק בר' אהרן (מינקובסקי), נפטר בקארלין בשנת תרי"ב/1851, מחבר הספר "קרן אורה", בו חידושי הלכות על מסכתות שונות, זכה למהדורות רבות (האחרונה ירושלים 1959), ידוע במיוחד בקרב תלמידי הישיבות. ר' דוד פרידמן, אב"ד של קארלין משנת תרכ"ח/1868 עד תרע"ה/1915, מחבר הספרים "פסקי הלכות" ו"שאילת דוד", המבוססים על דברי ה"ראשונים" שבתולדות ההלכה. ר' אהרן ואלקין, אב"ד של פינסק־קארלין לאחר מלחמת־העולם הראשונה עד תש"ב/1942, חיבר את הספרים "בית אהרן", "זקן אהרן", "מצח אהרן" (דרושים), "חושן אהרן" והוציא לאור עם פירוש משלו את ה"ספר יראים" לר' אליעזר בר' שמואל ממץ, מבעלי התוספות (כל ספריו של ר' אהרן ואלקין נדפסו לראשונה בפינסק). ר' אלעזר־משה הלוי הורוויץ, אב"ד של פינסק, משנת תרי"ט/1859 עד תר"נ/1890, השאיר אחריו "הגהות" לש"ס, שנכללו בהוצאת הש"ס דפוס ווילנא ופורסמו יחד עם הערות לתלמוד, למדרש ולמקורות אחרים בשם "אהל משה". שלושה רבנים פנו לפרשנות. האחד, ר' אהרן מקרוטינגן, אב"ד של פינסק, נפטר כאן בראשית שנות ה־40 של המאה ה־19, פירש בספרו "תוספות אהרן" קושיות מדברי בעלי התוספות, משווה נוסח תלמוד בבלי וירושלמי ודורש ברוח הקבלה. שני רבנים פירשו את הספרות המשנית לתלמוד. ר' שמואל־אביגדור תוספאה, אב"ד של קארלין משנת תרט"ו/1855 או תרט"ז/1856 עד פטירתו בקארלין בשנת תרכ"ו/1866, חיבר פירוש ל"תוספתא". מכאן שמו בפי תלמידי־חכמים: "תנא תוספאה". פירושו לסדרים: נשים, זרעים, מועד, קדשים נכלל בהוצאת ש"ס ווילנא והלכות ר' אלפס, הוצאת ווילנא. ר' צבי־הירש הכהן ואלק, אב"ד של פינסק משנת תרנ"ה/1895 עד פטירתו כאן בשנת תרס"ז/1906, חיבר פירוש ל"ספרי" בשם "כתר כהונה". ר' יצחק בר' אהרן, בספרו "קרן אורה", שנזכר לעיל, עוסק אף הוא בפרשנות למסכתות שונות של הש"ס. בדרך דיונו ניכר, כי הוא נתן דעתו לתנאים סוציאליים. אנציקלופדיסטן תלמודי וכרוניקן היה ר' ברוך עפשטיין (נולד תר"כ/1860, נפטר בפינסק בשנת תש"ב/1942). בחיבורו הידוע "תורה תמימה" הוא מביא לכל פסוק בתורה שבכתב דברי חז"ל מהתורה שבעל־פה. לשם ביסוס הקשר ביניהם צירף המחבר דברי הסבר, כתובים מתוך ניתוח הגיוני, אופייני ליהודי הליטאי לפי דרכה של ישיבת וולוז'ין. חיבורו השני הגדול "מקור־ברוך", ספר זכרונות, אוטוביוגראפיה, בת ארבעה חלקים (2,039 עמודים), מכילה חומר רבגוני, במיוחד דברי היסטוריה של היהדות הליטאית במשך שלושת הדורות האחרונים. שאר חיבוריו, כתובים בחלקם ברוח "תורה תמימה", הם: "תוספת ברכה" (נדפס בפינסק), "גשמי ברכה", "ברוך שאמר" (שלושה כרכים, על התפילות, על הגדה של פסח ועל פרקי אבות, נדפסו בפינסק זמן קצר לפני כיבוש העיר על־ידי הבולשביקים בשנת 1939), "מקור ברוך", פירוש על הירושלמי, "נחל דמעה", מספד על חותנו ר'

סליחות

כמנהג

פראג ופינסק

עם שני באורים טובים הרשים מקרוב באו
זה שטם וזכרם

ביח לוי, מטח לוי:

ונתוסף

ביאור אשכנזי

בשנת ארי' שאב מי לק'.
1805 - תקסה

סליחות כמנהג פראג ופינסק (1805)

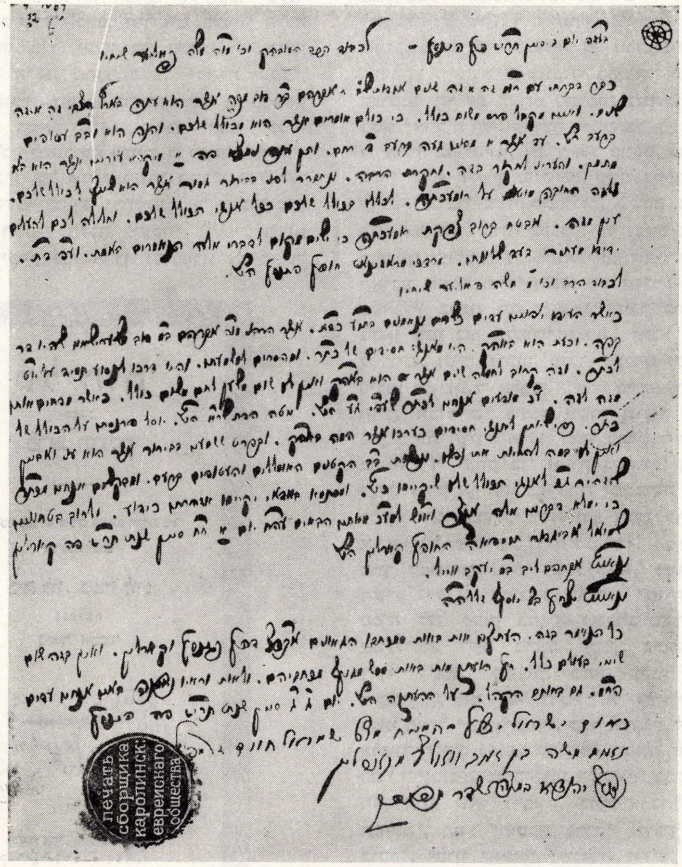
אלעזר־משה הורוויץ, אב"ד של פינסק, "שפה לנאמנים", "מחקרי שפה" (נדפס בפינסק) ומילואים לספר של בן עירו א.ב. גולדין "אותיות מחכימות". ערך ביו־ביבליו־גראפי יש לספר "אהלי שם" מאת ר' שמואל־נח גוטליב (נדפס בפינסק), המכיל פרטים רבים וחשובים לתולדות הרבנים שחיו בזמנו (1912). שני ספרים עם דברי דרוש ברוח החסידות מציינים פרק חשוב מאוד — את תנועת החסידות — בתולדות שתי הקהילות האלה: "קדושת לוי" מאת ר' לוי־יצחק מברדיצ'ב, אב"ד של פינסק בין תקל"ה/1775 או תקל"ו/1776 ושנת תקמ"ה/1785, והספר "בית אהרן" מאת אדמו"רי שושלת קארלין.

✡

דור דור ודורשיו, דור דור וחכמיו. הוא הדין בתולדות קהילות פינסק וקארלין. אנשי מידות שעיצבו את דמותן הרוחנית, שמרו ופיתחו ערכי תרבות בתוכן ותכופות אף חוללו תמורות בחייהן הרוחניים.

התקופה מימי היווסד הקהילה עד ראשית שנות השישים של המאה ה־18 מצטיינת מבחינת מצבה התרבותי בחד־גוניות: האב בית־דין והמורה־צדק, ה"מלמד" והישיבה, השולחן ערוך, התלמוד ונושאי כליו, ובמידה מסוימת תורת הקבלה צרו צורת חייהן של קהילות אלה, כדוגמת שאר הקהילות במזרח־אירופה בתקופה הארוכה הזאת.

בחצי הראשון של שנות השישים של המאה ה־18 קם בקארלין מרכז לתנועת החסידות (ר' אהרן הגדול ותלמידיו),

"חותם קהילת קארלין" משנת תרי"ז/1857 המאשר העתקי מכתביהם של אב בית־דין של פינסק ר' מרדכי זקהיים ושל אב בית־דין של קארלין ר' שמואל־אביגדור טוספאה (מתוך אוסף כתבי־יד של הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית, ירושלים)

אשר קנה לו שם לא בתולדות החסידות בלבד אלא בהיס־טוריה בכלל, והשם "קארלינר" היה שם נדף לחסידים במשך מאה שנה. תקומת חסידות קארלין היתה אחת הסיבות לחרמים נגד החסידים בליטא וגרמה למריבות ולפילוג בין שני חלקי האוכלוסייה בקרב הקהילות פינסק וקארלין, בין המיעוט החסידי והרוב המתנגדי. בעקבות החרמים והפילוג אנוס היה הצדיק ר' לוי־יצחק לעזוב את כס הרבנות בפינסק ועבר לברדיצ'ב (1785), הצדיק ר' שלמה מקארלין עזב את קארלין ועבר ללודמיר שבווהלין (לפני 1784), האב בית־דין של פינסק, ר' אביגדור, הודח בכוח מכס הרבנות בפינסק על־ידי חסידי קארלין (1793), הצדיק ר' אשר הראשון, בשובו מווהלין למכורתו, לא העיז, מפחד המתנגדים, להתיישב בקארלין והשתקע בעיירה הסמוכה סטולין, והצדיק ר' אהרן השני אנוס היה, לפי דרישת משפחה מתנגדית בעלת השפעה בפינסק (לוריא), להעתיק את "חצרו" מקארלין בחזרה לסטולין (לפני 1864) — וזאת מאה שנה לאחר קום ה"מניין" הראשון של חסידים בקארלין. אירועים אלה מעי־דים על חילוקי הדעות ופירוד הלבבות, אשר שררו בקרב יהודי פינסק וקארלין במשך התקופה הזאת, אם כי במרוצת השנים הלך הפולמוס הלוך ושכוך. מלבד חסידי קארלין היו בשתי קהילות אלה, החל מראשית המאה ה־19, חסידי האדמו"רים מליבשיי ומדוידהורודוק, הסמוכות לפינסק, ומברזנה שבווהלין, אם כי המספר הכללי של החסידים היה כאן מועט. סך־הכול היו לחסידים בפינסק וקארלין עד הדור האחרון שישה בתי־תפילה ("שולכען"), מבין יותר מארבעים בתי־כנסת שהיו בעיר כולל בית־הכנסת הגדול בפינסק. לאחר שפגה המתיחות בין היריבים חיו המתנגדים והחסידים איש איש לפי "תורת חיים" שלו.

מקום נכבד תפשה בחייהם של המתנגדים והחסידים כאחד מצוות "יישוב ארץ ישראל". במקביל קמו במרוצת השנים בארץ־ישראל שני כוללים: האחד, "כולל פינסק", מייסודם של הפרושים המתנגדים, והשני "כולל קארלין", של חסידי קארלין. רבים מבין יוצאי פינסק עמדו בראש הפרושים והכוללים שלהם בארץ־ישראל, ו"כולל קארלין" רכש אדמות ובתי־תפילה בטבריה, בצפת ובירושלים.

באמצע המאה ה־19 בערך הופיעו ניצני ההשכלה בפינסק וקארלין. קמה קבוצת משכילים כדוגמת המשכילים, אשר קמו באותם הימים בווילנה. הם ערערו את הסטאטיות, ששררה במחשבה היהודית ובחיי קהילתם, על־ידי דברי מחקר וספרות יפה. אולם בו בזמן שמשכילי וילנה נשארו בעידם וכאן היה שדה פעולתם, עזבו רבים מבין משכילי פינסק לאחר זמן את העיר ופעלו ברחבי העולם היהודי. רובם ככולם של משכילי פינסק היו תלמידי האסכולה התלמודית. את הידיעות ב"חכמות חיצוניות" רכשו בדרך אוטודידאק־טית ואינטואיציה. עם המשכילים האלה בפינסק וקארלין נמנים משה־אהרן שאצקס, אשר ניסה בספרו הידוע "המפתח" לפרש את אגדות חז"ל לא מתוך אמונה תמימה, אלא בדרך ההגיון, המשל ודברי ביקורת. על־ידי כך היה אחד מחלוצי ההשכלה. ספרו עורר תסיסה רבה. האדוקים דנו את ספרו לשרפה, כגון בעיר הורודנה. ולדור הצעיר היה שאצקס למורה דרך. ספרו ביידיש "דער יידישער פאר פסח" מכיל ביקורת סאטירית על ההכנות המופרזות, לפי דעתו, להכשרת החג. בפירוש האגדות שבתלמוד עסק משכיל שני מבין משכילי פינסק באותם הימים אברהם־דוב דובזביץ בספרו "המצרף". הוא מתפלמס עם שאצקס בקובץ מאמריו "לא דבים ולא יער" בהגינו על החוקר הידוע של דור ההשכ־לה א. צ. צווייפל. לקבוצת משכילי פינסק של הימים ההם שייך יליד פינסק, הסופר והעיתונאי צבי הכהן שרשבסקי. בנערותו היה מקורב לאב בית־דין של פינסק ר' אלעזר־משה הורוויץ ולמד תורה מתוך שיחות חולין שלו. שרשבסקי כתב פואמה סאטירית על דרכי החינוך של הדור הצעיר בשם "בוסר אבות", והשתתף בעריכת העיתונים "המליץ" ו"הא־מת". עם הקבוצה של משכילי פינסק נמנים אהרן בן משה לוריא, תלמידו וידידו של יהודה־לייב גורדון, ושני חתניו של מיכל ברצ'ינסקי, אף הוא איש משכיל וחבר מועצת העיר: נחום־מאיר שייקביץ — שמ"ר ואברהם־חיים רוזנברג. שמ"ר, בעברו לגור בפינסק, הצטרף למשכילי העיר והיה חלוץ הסיפור העברי והיידי. סיפוריו ומחזותיו — מספרם מגיע כמעט עד לשלוש מאות — היו מיועדים בעיקר ל"עמך" ומבחינה היסטורית הם פרי תנועת ההשכלה. אברהם־חיים רוזנברג חונך על ברכי אביו ר' עוזיאל יפה, שהיה דיין בפינסק. דרכו בחיים היתה רבגונית, אופיינית לרבים מבני דור ההשכלה. למד בבית־המדרש לרבנים בז'י־טומיר, היה "רב מטעם" בפינסק עירו (1872—1881), ייסד כאן בית־ספר לנערים יהודים בשפה הרוסית עם תכנית רחבה ללימודים עבריים ברוח היהדות המסורתית, חיבר ספר לימוד להיסטוריה ישראלית בשפה הרוסית, השתתף ב"המליץ", "הכרמל", "ווסחוד", "ראזסבט", הצטרף אחר־כך לתנועת "חיבת ציון", ובצאתו לארצות הברית כתב שם בעיתונות עברית ויידיש. עיקר יצירתו היה הלכסיקון לתנ"ך "אוצר השמות" (חמישה כרכים), נסיון להוצאת אנציקלו־פדיה מקראית.

כל אלה היו ה"אריות שבחבורה", עדים לרוח ההשכלה, שחדרה והשפיעה בפינסק על בני הדור ההוא.

לתנועת "חיבת ציון", שקמה לאחר־מכן, נועד בפינסק מקום נכבד. חיים וייצמן בזכרונותיו על ימי נעוריו באותה תקופה בפינסק כותב: "פינסק נעשתה אחד ממרכזי 'חיבת ציון'. רבי דויד פרידמאן [אב בית־דין של קהילת קארלין] היה חבר הנשיאות באספת קאטוביץ [של "חובבי ציון", 1884] ועל כן נקרא בשם ראש התנועה בפינסק". אב בית־דין של קהילת פינסק ר' אלעזר־משה הורוויץ כתב אף הוא בשבחה של התנועה. המטיף הנודע של תקופה זו צבי־הידש מאסלאנסקי היה הרוח החיה של התנועה בפינסק. בראש הוועד עמדו מנכבדי העיר ומראשי הציבור: צבי הילה, מ. מ. שטרייק, יצחק־אשר ניידיץ, ש. פרידמן, אהרן רובינשטיין ואחרים. מספר חברי התנועה הגיע עד ל־250 ואף ל־400. בשעות משבר, שעברו על התנועה, ירד מספר חבריה עד 70 בערך. התנועה עוררה תסיסה גדולה לעלייה לארץ־ישראל, כגון: יעקב צ'רטוק, אביו של משה שרת, עלה זמן קצר לפני עליית ה"בילויים" (1881), הרב זרח

אפשטיין (1883), יוסף וינוגראד (1883), יצחק וינוגראד (1886), יעקב־צבי זיסלמן (1886), נמצוביץ (1886), אפרים גראוור ואחרים. אהרן אייזנברג נשלח מטעם אגודת התנועה בפינסק (1886) והיה ממייסדי רחובות. בין השנים 1882—1891 עלו מפינסק לארץ־ישראל כמאתיים איש. האגודה "חובבי ציון" ויחידים מבין חבריה קנו אדמות בארץ־ישראל. נוסדה "אגודת האלף" לאיסוף כספים ונשלחו צירים לארץ־ישראל לרכישת אדמה. כשנוסד ה"ועד האודיסאי" היה משה־חיים אליאסברג המורשה שלו בפינסק, וכשקם המסדר "בני משה" התארגן בפינסק סניף שלו בשם "לשכת זרובבל", בראשותם של "חובבי ציון" והציוני הידוע יהודה־לייב ברגר. "חובבי ציון" הצעירים המשכילים שאול רבינוביץ וישעיהו גרוסברג היו כתבי "המליץ" בפינסק ופרסמו בעיתונות על כל פעולות תנועת "חיבת ציון" בעירם.

חברי תנועת "חיבת ציון" בפינסק היו חלוצי הרעיון של תחיית השפה העברית כשפת הדיבור ושל הקמת ה"חדר המתוקן". בשנת 1890, שנה אחת בלבד לאחר שנוסדה החברה "שפה ברורה" בירושלים ואחר־כך באודיסה, יסדו צעירי פינסק חברה באותו שם ולאותה מטרה בעירם: ש. מ. רבינוביץ, י. ח. גרוסברג, מ. פריינקל, י. י. וולובלסקי (קרני), י. ל. וינץ, א. רובינשטיין, א. בלומנקראנץ, י. גוטליב, י. שול־מן, פ. ברגמן, א. ד. ליפשיץ, ש. נ. גיטלמן ואחרים, ביניהם חניכי התלמודי המשכיל הידוע בפינסק ר' צבי זילברמן, ה"מלמד מסלוצק", שהדריכם לתורה ולמדע. מתוך תקנות החברה הזאת ומחליפת־המכתבים בין חבריה והחברים באודיסה אנו עומדים על חבלי היצירה הקשים, בהם היו נתונים חברי "שפה ברורה" לשם השגת שאיפתם הלכה למעשה. בשנת 1895 היו חברי "שפה ברורה" בין ראשי המייסדים של ה"חדר המתוקן" אף הוא בין הראשונים מסוג זה בקהילות ישראל. בין הפעילים: י. ל. ברגר וחיים וייצמן; המורים: ש. דובובסקי, ש. נ. גיטלמן, א. א. פיינשטיין ואח־רים. ל"שפה ברורה" ול"חדר המתוקן" בפינסק נועד מקום נכבד בתולדות תחיית השפה העברית כשפת הדיבור ובשדה שיפור החינוך העברי. רבים מבין חברי "שפה ברורה" השתת־פו ככתבים בעיתונות, בבלטריסטיקה וכתבו מאמרים בחקר תולדות עירם. א. ד. ליפשיץ חיבר אז את השיר "נומה פרח בני מחמדי", שהיה לשיר ערש עממי.

לאור המתואר לעיל ברור, כי הציונות המדינית של הרצל מצאה קרקע נוח מאוד בין יהודי פינסק. כהודאת בעל דין עשויים לשמש דבריו של חיים וייצמן, אשר דנים בתקופה זו בספר האוטוביוגראפי שלו: "שם [בפינסק] גדלתי מנע־רותי עד ראשית גברותי. שם קשרתי את קשרי החברתיים והרוחניים הראשונים ושם הוכנסתי לתוך התנועה הציונית. פינסק, אפוא, טבעה את שני הפנים אשר לחיי; היא נתנה לי את הנטייה הראשונה למדע והקנתה לי את נסיונותי הרא־שונים בציונות". נושאי רעיון הציונות בימים ההם בפינסק היו בני דור המעבר, אשר נשאו בלבם את הישן והחדש בתרבות ישראל. הם היו עדיין חניכי האסכולה התלמודית, בעלי ידיעות נרחבות במקורות ישראל. מאידך רכשו ידיעות בחכמת ישראל והשכלה כללית. ראשיתה של מזיגה זו נעוצה בימי "חיבת ציון", אולם ללא ההכרה הלאומית בצורה ובמי־דה שהעניקה להם הציונות. עדות למצב החברתי והתרבותי של הציונים בפינסק בימים ההם ראוי לשמש השנתון (תרס"ג—תרס"ד) "פינסקער שטאדט־לוח", שהוציאה "אגודת ציון", מוקדש לבעיות הזמן והמקום, לתנועה הציונית ולהיסטוריה של העיר. ההסתדרות הציונית בפינסק שלחה צירים לוועידות הציוניות ולקונגרסים. בקונגרס הראשון הש־תתפו שלושה בני פינסק: ברגר, גריגורי ושאול לוריא. בוועידת היסוד של הקולוניאלבאנק בקלן (1898) השתתפו גריגורי לוריא ומשה־חיים אליאסברג. גריגורי לוריא היה אחד המנה־לים של הקולוניאלבאנק בתקופתו הראשונה. פינסק היתה בימים ההם מרכז התעמולה להפצת המניות ברוסיה. בין הפעילים בהסתדרות הציונית יש עוד להזכיר את מ. ליברמן, ד"ר ל. חזנוביץ, מ. רום, ש. מ. רבינוביץ, י. ברגמן, שהשתתפו בוועידת הלסינגפורס, משפחת וייצמן, י. א. מינקוביץ, פ. מאנ־דלבוים, מרדכי אייזנברג, י. וולובלסקי (קרני) ואחרים. שמשון רוזנבוים, יליד פינסק, היה רגיל לבוא מעיר מגורו מינסק אל עיר מולדתו לשם תעמולה ציונית. במרוצת השנים קמו בפינסק אגודת ה"מזרחי" (בראשות הרב גליקסברג, פ. אייזנברג ואחרים), "פועלי ציון", שעברה למפלגת ס"ס (סוציאליסטים־טריטוריאליסטים), ואגודת "התחיה", ש־קמה ביוזמתו ובראשותו של זליג טיר. פינסק היתה מרכז התנועה הזאת. מכיוון שהתנועה הציונית היתה אסורה ברוסיה עמדו רבים מחבריה תחת פיקוח המשטרה, נאסר עליהם לצאת את פינסק, ואף צפוי היה לפעילים שבהם להי־שלח לסיביר, ורק בהשתדלות ד"ר צ'לנוב לא יצאה הגזרה לפועל.

במקביל לתנועה הציונית, שחבריה היו בעיקר אנשי ה־מעמד הבינוני, קמו בפינסק באותם הימים מפלגות סוציא־ליסטיות, שחבריה היו בעיקר פועלים, אשר התנגדו לציונות והם: ה"בונד" וס"ס. שאיפתם היתה, כלשונם: "לצרף את הניצוץ לשלהבת המהפכה ברוסיה... ולמגר את העולם ה־קאפיטאליסטי". הם ניהלו מלחמה מהפכנית־כלכלית ופו־ליטית, שאפו לקיצור יום העבודה, להעלאת שכר העבודה ולהטבת התנאים הסוציאליים. בכתב ובעל־פה הם השתדלו לחנך את הפועלים למהפכה נפשית, לשכנע את העובד, כי הוא יכול להכתיב למעביד. הם התנגדו לחיי המסורת ופגעו בפאטריארכאליות של ה"גבירים", שעזבו בימים אלה את העיר. בו בזמן, שמלחמת הציונים בפינסק נערכה בהסתר, בחדרי חדרים (מכירת השקלים ומניות הקולוניאלבאנק וכדומה), בהכשרת הדור לתחייה לאומית על־ידי הקמת בתי־ספר וחינוך והפצת כתבי־תעמולה, ערכו הסוציאליסטים את מלחמתם בחוצות העיר, תחת כיפת השמים, ביערות (האיי) ובבתי־החרושת. הם לא נרתעו ממעשי אלימות והקימו מח־לקה קרבית מזוינת באקדחים. הם שפכו חומצה על עיני השוטרים ואף רצחו אחדים מהם. ביצעו מעשי שוד במוס־דות הממשלה למימון הוצאות פעולותיהם (רכישת נשק וכדומה). מאחר שבפינסק היה פרולטאריון גדול היה למנהי־גיהם, שבאו לדוב מן החוץ, שדה פעולה נרחב ומלחמה קשה ורבת ממדים. ההיסטוריה של המפלגות האלה, במיוחד של

ה"בונד", היא שורה ארוכה של אספות, שביתות, הפגנות, התנגשויות עם המשטרה, וכאמור, גם מעשי רצח (כגון, השוטר בונדארציק). השלטון אנוס היה להביא קוזאקים לפינסק לשם דיכוי הטרור. מלחמתם של הסוציאליסטים היתה להם מלחמת קודש. הם נלחמו במסירות נפש, סיכנו ואף הקריבו את חייהם. הרשל שטרן נרצח על־ידי שוטר, שאף הוא נרצח אחר־כך על־ידי חברי ה"בונד". דולינקו נהרג בהתפוצץ חומר נפץ בידו ומשה קולודני נגזר לגזרים בהתרסק פצצה שהכין וחבריו הביאו אותו לקבורה בשירי המהפכה ויריות אקדחים. פרוכודניק, איש חף מפשע, נהרג בטעות על־ידי הבונדאים. לאהרן־יודל שלאקמן נקטעה ידו השמאלית על־ידי פצצה וכשנתפס הוגלה לסיביר. בזמן קבורת הבונדאי, שמת מיתה טבעית, הריעו חבריו ליד הקבר הפתוח: תחי החירות הפוליטית, הלאה שלטון היחיד. אלה דוגמאות מני רבות, המעידות על אומץ לבם של הסוציאליסטים בפינסק בימים ההם. רבים מהם נידונו למאסרים ארוכים, לעבודת פרך, הוגלו למרחקים, העמדו תחת פיקוח המשטרה, הוכו וכדומה. בין ראשי המאבק הזה הצטיינו שלמה־קה זלזניקוב, ולידו משה אדלה, נוטקה הזבן, וולודקה, שנורה ברגלו ואחרים. בגבורה עילאית זו כתבו בחורי פינסק בימים ההם דף מזהיר בהיסטוריה של התנועה הסוציאליסטית היהודית בל יישכח. אולם הם לא עמדו במאבקם. כשגברו הרדיפות והנגישות (1905) היגרו רבים מהם לארצות הברית. משם שמרו אמונים לחבריהם בפינסק ותמכו בהם ובפעולותיהם מהונם כל השנים, בפרט בימי התלאות, אשר מצאו את עיר מולדתם לאחר מלחמת־העולם הראשונה.

ההבדל בהשקפות הפוליטיות, ששררו בין התנועות הסוציאליסטיות, גרמו לעתים תכופות מאוד למריבות ביניהן ואף למעשי אלימות. כך, למשל, בשעה שנשקפה סכנת פוגרום ליהודי פינסק קמו בעיר שלושה אדגוני הגנה: של "בני ציון", של ה"בונד" ושל מפלגת הס"ס. היחסים האלה בין המפלגות הידיבות הם דף מעציב בחיים הפוליטיים של התנועה הסוציאליסטית בפינסק.

✡

גורל יהודי פינסק בימי מלחמת־העולם הראשונה דומה לגורל המר של כל הקהילות, שנכבשו על־ידי הגרמנים. פינסק סבלה במיוחד מחמת קרבתה לחזית: אויב, חרב ורעב. אולם אף בתנאים קשים אלה היתה דאגת יהודי פינסק נתונה למוסדות הסוציאליים ולחינוך הדור הצעיר.

בשנות הדמים ללא שלטון יציב (1918—1920), כשחיי יהודי פינסק היו הפקר בידי שונאיהם ממערב וממזרח (פוגרום הל"ה על־ידי הפולנים, קלגסי באלאכוביץ), עלתה לראש פסגתה פעילותו המסורה ללא גבול של אחד מאחרוני תקופת "חיבת ציון", שהקים תלמידים לתחייה ולציונות בעירו אברהם־אשר פיינשטיין. במשך כל הימים הטרופים האלה הוא חרף נפשו בהגינו על כבוד ישראל, על חייהם ורכושם ובדאגתו לקיומם והנציח תקופה זו בספרו ההיסטורי "מגילת פורענויות" (תל אביב 1929).

✡

את התקופה של קהילת פינסק תחת שלטונה של פולין (1920—1939) מציינים דיכוי מבחינה פוליטית, קיפוח ומאבק מבחינה כלכלית, התפתחות ושגשוג מבחינה תרבותית. תורותיהן של התנועות, שקמו בקרב יהודי פינסק בסוף המאה הקודמת ("חיבת ציון" והציונות לגוניה השונים, ה"חדר המתוקן", מפלגת ה"בונד" ושאר התנועות הסוציאליסטיות, בית־הספר היידישאי, האגודות המקצועיות) נתגבשו במרוצת השנים האלה, לבשו צורות חיים מסוימות והתוו את פעולותיהן. כלפי חוץ נלחמו יחדיו בשלטון הפולני הצורר, בהגינן על זכויותיהן הפוליטיות והכלכליות, כל אחת מהן לפי דרכה ומטרתה (מפלגות אזרחיות וסוציאליסטיות) מתוך קשר עם הצירים היהודים בסיים הפולני. כלפי פנים התנצחו בינן לבין עצמן, בפרט בבעיות התרבות והחינוך. התנצחות זו הגיעה תכופות לקיצוניות, כגון, התנגדות ה"בונד" לבחירת רב לקהילה, ריב הלשונות (עברית או יידיש) וכדומה. בתי החינוך מיסודן של התנועות האלה שיקפו את המצב הרוחני של יהודי פינסק בתקופה זו. האדוקים היו הגורם השמרני ודאגו לקיום שני מוסדות התלמוד־תורה: בפינסק, בו למדו 350 נערים, ובקארלין, שזכה לבית משלו. שלא כבתי אולפנא אלה בפולין כללה תכנית הלימודים בשני בתי התלמוד־תורה לימודי חול, ובין צוות המורים היו בעלי השכלה כללית ופדאגוגית. למוסדות אלה דאגו במיוחד הרבנים רבינסקי ורוזנצוויג, האדמו"ר דקארלין ר' אלימלך פרלוב, ובני הדור הישן דוב לוין, אלתר קולודני, אהרן שוב, שמואל צ'רניחוב, ישעיה גבירצמן, דוד בוניק, משה ברגמן ואחרים. בימים אלה נוסדה בפינסק הישיבה "בית יוסף", שהעברה מרוסיה. לפי דרכה בתורה ובחיים היתה שייכת ל"תנועת המוסר", שלא היתה ידועה עד כה בתולדות פינסק. בראשה עמדו הרבנים שמואל ויינטרויב, יוסף גליק מקאזאן, יצחק וולפשן משרשוב ויצחק (איטשע'לע) ברלין מתושבי קארלין. כשלוש מאות בחורים למדו בה, בתנאים קשים מאוד. באותם הימים הוקם בפינסק סניף התנועה "תפארת בחורים", ללימוד תורה בערבים אחר העבודה. ישיבת האדמו"ר ר' אלימלך, בנו של ה"ינוקא" מסטולין, בקארלין ושל האדמו"ר ר' יצחק־אהרן מליבשיי בפינסק החיו את הקיבוץ החסידי בעיר, אולם השפעתם לא חרגה מגבול החוג המצומצם שלהם. — התנועה הציונית פיתחה רשת של בתי חינוך להכרה לאומית ולציונות. בית־הספר היסודי "מדרשה תרבות" בפינסק ואחר־כך גם בקארלין היה המשך ה"חדר המתוקן" ושימש פרוזדור לגימנסיה "תרבות". בית־הספר לנערות, הידוע עוד מראשית המאה הזאת בשם "לאה־פיגעלעס שולע", ונקרא אחר־כך "תל חי", עבר מידי הציונים הכלליים לידי חברי התנועה "צעירי ציון", וחינך את תלמידותיו ברוח "ארץ ישראל העובדת". באותה רוח חונכו תלמידי בית־הספר העממי על שם י. ח. ברנר. בית־הספר הטכני היה כבר לפני מלחמת־העולם הראשונה בהנהלת הציונים ומנהלו יעקב אדליך ומשפחתו עלו אז לארץ־ישראל. לאחר המלחמה הוא נפתח שוב בהנהלת הציונים הכלליים, "צעירי ציון" ואנשי התעשייה והמסחר. גולת הכותרת של החינוך בעיר, שיצאו לו מוניטין ברחבי פולין, היתה הגימנסיה "תרבות", אותה הקים במלוא

מרצו ובמסירות רבה אברהם מזור והמשיך לפתח דוד אלפר (שניהם אינם בני פינסק). מורי הגימנסיה הקנו למאות תלמידיהם השכלה כללית לפי תכנית, המכשירה אותם להמ־שיך בלימודיהם באוניברסיטה, וחינכו אותם לתחייה לאומית וציונות. חלק גדול מבין תלמידים אלה הגשימו שאיפת הוריהם ותורת מוריהם, עלו ארצה והיו שותפים בבניין הארץ. בראש מוסדות החינוך הציונים האלה עמדו אנשי המעמד הבינוני חברי ההסתדרות הציונית א. א. פיינשטיין, ש. נ. גי־טלמן, מ. באסביץ, י. ברגמן, א. ח. ניימן, י. שקולניק, א. פאפיש, מ. י. וז. סגלביץ, מ. אייזנברג, א. שטילרמן, פ. גינזבורג, א. בודאנקין, י. פקץ, י. אליאסברג, ד"ר א. ברגמן (שנבחר בתור סגן ראש העיר), א. ויינר (ישראלי), ה. פינ־סקי, י. אייזנברג (ברזילי), ב. כצמן, א. בריסקי ורבים אחרים, כגון המהנדס רייך, פ. בורושוק.

המצב הסוציאלי הקשה בעיר אחר מלחמת־העולם הרא־שונה ופרעות באלאכוביץ, והפעולות למען בניין הארץ והג־שמת הציונות לאחר הצהרת בלפור, עוררו את הנשים בפינסק להתארגנות עצמאית. הן יסדו סניף ויצ"ו בעיר, ופעולתן הוכתרה בהצלחה, הן בתחום העבודה הסוציאלית והן בשדה החינוך ולטובת הקרנות. בראש ויצ"ו עמדו הנשים ר. רבינוביץ, ע. בורשטיין, ש. קאהן, ה. בודקובסקי, מ. רובין, ר. שטילרמן ואחרות.

מפלגות הפועלים שהתנגדו לחינוך הדתי ולציונות ודגלו בשפת יידיש ובתורת הסוציאליזם (בעיקר ה"בונד") הקימו בתי חינוך לפי רוחם בשפת יידיש: בית מחסה לילדים ובית־ספר עממי על שם מ. גלייברמן, שהצטיין מבחינה פדאגוגית ותרבותית. יותר מ־250 תלמידים, לרוב מבני הפועלים, למדו בו וארגון ציש"א תמך בו. למבוגרים היה מיועד מועדון בשם "ארבעטער ווינקל". ארגון הנוער היידישאי נשא את השם: "צוקונפט". "פועלי ציון שמאל" פתחו שני בתי־ספר עממיים (האחד על שם "בורוכוב") ושיעורי־ערב. בראש מוסדות אלה עמדו מבני האינטליגנציה והפועלים כאחד: לייזר לוין, א. י. שלאקמן, טמציון, מוטל פישקו, ח. ק. בוסל ("פועלי ציון שמאל") ואחרים. — הורים רבים שלחו את בניהם ובנותיהם ללמוד בגימנסיה, שהיתה בבעלות והנהלה יהודית, אולם שפת ההוראה היתה פולנית והיתה מקנה תעודת בגרות ממשלתית (גימנסיה צ'צ'ק). תכנית הלימודים כללה לימוד ההיסטוריה הישראלית. בין סגל המורים היו יהודים מתבוללים, שבאו מגליציה ומפולין. האווירה היהודית בבית ההורים ובחברה, מחוץ לכותלי בית־הספר (התנועות הפוליטיות היהודיות), שמרו על ההכרה הלאומית של התלמידים. כשם שה"חדר המתוקן" ניצח את בית־הספר הריאלי בפינסק בימי שלטון רוסיה כן ניצח רעיון התחייה הלאומית היהודית את הדרך להתבוללות בימי פולין, שלא פגעה בתלמידי הגימנסיה הזאת מבחינה יהודית־לאומית.

✡

כאן מתקרבת ההיסטוריה של קהילת פינסק לסיומה.

בהרצאת דברי נעזרתי בין השאר במחקרים המבוססים והמקיפים, שנכללו בספר זה. כוונת ה"דברים עם הספר" היתה להעריך, לאור כל החומר שהגיע לידינו, את היסודות והגורמים, אשר יצרו את ההיסטוריה של קהילת פינסק ולשקף את האספקטים של תולדותיה.

בספקטרום של החברה היהודית של קהילות פינסק וקארלין בתקופה האחרונה לקיומן, אנו רואים בקצה האחד את תנועת ה"חלוץ", תולדת התנועה הציונית, אשר הקימה בישראל את "הקבוצה על שם קדושי פינסק" ובקצה השני — קבוצת מתבוללים, אשר באו אל פינסק מן החוץ, מורים, עורכי־דין, רופאים, פקידים, רחוקים מהיהדות, ושאיפתם אתם להיטמע בעם הפולני. באותו זמן נכבשה העיר פינסק על־ידי הבולשביקים, אשר עקרו את היהדות מתוכה (1939—1941), ואחריהם באו הנאצים, אשר השמידו את היהודים שבה (1942), הרסו את בתי־העלמין וניתצו את המצבות של דורי דורות.

✡

דרכה של הקהילה היא מצבתה.

האגדה: פינסק

מאת

ד"ר יהושע גוטליב

עורך נכבד,

נתבקשתי על־ידך להעלות מעל דפי עיתונך זכרונותי על פינסק. צר לי מאוד, שאין באפשרותי למלא בקשתך. טרם הגעתי לגיל הזקנה — ימים של כתיבת זכרונות. מאידך, אינני יכול לפצות אותך בכתיבת מאמר על עיתת, המעסיקות את פינסק בשעה זו. כי עברו כבר ימי הנעורים, ימי הדיון בשאלות "כאובות" דהיום על־ידי כתיבת מאמר על רגל אחת. פינסק בעיני היא כיום כשם שהיא קיימת בלבם של כל בניה, אותם טלטל הגורל למרחקים — אגדה.

לא הייתי עד ליצירת האגדה: פינסק, כי עזבתי את העיר בימי נעורי. ובשעת ביקורי, לראשונה התכופים, והנדירים לאחר־מכן, לא מצאתי בעיר אלא עקבות דלים מאוד של האגדה הזאת. אולם אגדה זו קיימת בכל הדרה. היא קיימת בנכר, בערים ובארצות אחרות. וככל שאתה מתרחק מהעיר פינסק, כן יגדל פארה של האגדה — פינסק...

לעתים רחוקות אתה מוצא אנשים, המתגאים בעיר מולדתם כאנשי פינסק. בני פינסק, המתגוררים בווארשה, ברלין, פאריס, לונדון, ניו־יורק. השם יודע מאין בא להם, לבני פינסק, יראת הכבוד ורגש כה עמוק, הממלאים את לבותיהם ביחס לעירם כל ימי חייהם. אין זאת אלא שכוח של כישוף היה גנוז בעיר הזאת שעל גדות הפינה, במרכזן של ביצות פולסיה. יחד עם מחלת הקדחת והטחול המגדל נדבקו בני פינסק בחידק הגאווה, הגובלת כמעט במחלת המגאלומאניה. "אני איש פינסק" — אלה המלים הכי נעלות, אשר יכול לומר בן העיר, בכדי לעורר ביחס אליו דרך־ארץ ורגשי כבוד...

יצחק־אשר ניידיץ חי במוסקבה יותר זמן משחי בפינסק. וגיאורג האלפרן היה איש סטאניסלאב ווינה כשם שהיה איש פינסק. ד"ר שמשון רוזנבוים עזב את פינסק בנעוריו. ולמרות זאת, שעה שמזכירים את עיר מוצאם פינסק חיוך נשפך על פניהם מלא קורת רוח. וחיים וייצמן? פינסק הרי היא אהבת נעורים שלו, הבלתי נשכחת. ברוב נאומיו בפני הקהל היה מזכיר את פינסק. באף אחת משיחותיו האינטימיות לא שכח לרענן את זכרונותיו על ימי נעוריו בפינסק. הוא שותה מיין זה כאדם השותה יין ישן ויקר. כשהיה לי הכבוד להיפגש עם המנהיג הדגול הזה היה מדגיש תמיד את געגועיו לפינסק, דברים היוצאים מן הלב — לראות עוד פעם אחת את פינסק. וזאת לא לשם עלייה על קבר אביו בלבד, אלא לראות במו עיניו שוב את המקור ממנו שאב את שליחותו ההיסטורית. בשעה שביקר הרברט סמואל, בתור נציב עליון של ארץ־ישראל בפעם הראשונה את תל־אביב, נפלט מפיו המשפט: "איט איז א ניו פינסק" (זוהי פינסק חדשה). אינני יודע מה היתה כוונתו לומר: ההיתה זאת מחמאה או שמא להיפך. ברם. מאין לו, למנהיג המפלגה הליבראלית של אנגליה השוואה זו? אין זאת אלא שווייצמן בדברי תעמולה שלו בשיחות הפרטיות לרעיון הציוני הרבה לספר על פינסק והשם הגיאוגראפי הזה נחרת בזכרונו של מדיניי אנגלי־יהודי זה. כל כך היתה גאוותו של וייצמן על פינסק, והרי סוד גלוי הוא, כי וייצמן הוא יליד מוטלה, אלא שהוא מתפאר כי איש פינסק הוא.

וייצמן אינו הראשון ואינו האחרון שנוהג כך. המטיף המפורסם הירש מאסלאנסקי נולד, דומני, בקאפוליה ורק לאחר שנשא אשה פינסקאית התיישב בפינסק. אולם הוא מדבר על עצמו כעל פינסקאי. וכשמזכירים לו את בית־הכנסת "מוכה" מתחיל קולו לרעוד ועיניו זולגות דמעות. לפינסק מייחס את עצמו העיתונאי היידי הידוע ד"ר אלכסנדר קופל (א. מוקדוני), יליד העיירה לאכוביץ והגר כעת בארצות הברית. בהיותו בפינסק הוא מצא בקושי את לחמו הדל על־ידי הוראת השפה העברית. אולם את הימים ההם בפינסק הוא איננו יכול לשכוח. הסופר הבונדאי הידוע הלפאנד (א. ליטוואק) רגיל היה לספר על שנות חייו בפינסק מתוך סנטימנטאליות, שהיתה עולה על ההתרגשות שלו, שעה שהיה מדבר על ייסוד ה"בונד". מה היה הכוח המקסים הגנוז בבירת ארץ ביצות זו שכה השפיע על כולם?

באחד הימים נזדמנתי לניו־יורק. שם נפגשתי עם ידידים אחדים יוצאי פינסק ובני עיר שונים. הפגישה היתה מעין קבלת פנים. בשעת הנאומים העלו את זכרם של גדולי פינסק, החל משאצקס (בעל "המפתח") וגמור ב... למאי נפקה מינה? הרשימה היתה ארוכה. לאחר נאומים נגשה אלי אשה באה בימים ושאלה אותי בלחש:

— "מאחר ובן פינסק אתה הרי הנך זוכר בטח את מיכל ברצ'ינסקי? אני בתו".

— "כמובן", עניתי. "הריני זוכר. ואם בתו של ברצ'ינסקי את הרי את אשתו של המנוח נחום מאיר ש...".

— „כן" — נכנסה האשה לתוך דברי — „אני גברת ש מ"ר וברצוני לשאול אותך משום מה לא הזכרת את שם בעלי בין אישי פינסק...".

ראיתי כמה נרגזה האשה ונסיתי להסביר לה: הרי שמ"ר איננו יליד פינסק. אולם האשה אחזה בידי ואמרה: והרי מאס־לאנסקי אף הוא איננו יליד פינסק ובכל זאת הזכרת את שמו. לא ידעתי כיצד יכול אני לעזור לאשה הקשישה, כי הרגשתי בכאב לבה. גזלו מבעלה וממנה את תפארתם, את ייחוס פינסק...

בזמן ביקורי בארץ־ישראל באו אלי למלון „אלנבי" שבירו־שלים שני בחורים, חברי קבוצת פינסק, אשר עבדה באותם הימים בפרברה של ירושלים, דומני בבית הכרם. אין לחשוד, כי חברי קבוצות שמאלניות העריכו באהדה את יחסי אליהם. אולם המוצא המשותף שלנו — פינסק — ביטל כנראה את ניגודי ההשקפות המפלגתיות שבינינו. הבחורים הזמינו אותי בלבביות רבה להתארח אצלם. נסעתי אליהם. יחד סעדנו את סעודתם הדלה, בצוותא שרנו מזמרת הארץ, רקדנו „הורה" עד עלות השחר. פרק זה „פינסק בארץ־ישראל" לא אשכח לעולם.

פינסק בנכר היא בבחינת פולחן, ומקיימים אותו בדחילו ורחימו. באחד הימים ביקרתי במשרדה הראשי של ההסתדרות הציונית בברלין. לפתע נכנס אל החדר בן אדם אחד. הוא ניגש אלי ואמר: „אתה מר גוטליב. הריני מזמין אותך לארוחת ערב". — „הריני מודה לך... אבל... הרי אינני יודע עדיין... עם מי... יש לי הכבוד...". גמגמתי בתמיהה. „למאי נפקא מינה", ענה האיש וחייך. „שמעתי אומרים כי איש פינסק אתה ואף אני בן פינסק, האין די לה לעובדה זו שנבלה הערב יחדיו"? האיש הזה היה א. [אהרן] ע־ג [עליאסברג]. בעצם היה האיש טרוד ועסוק בספרים ובהוצאת ספרים. אלא משעה 7 בערב עד שעה 2 בלילה נישא בכל לבבו ומאודו לא ל"מקום שם ארזים ישגו" אלא לעיר, שם שוקעות רגליהם של היהודים בבוץ מעל לברכיים.

מה פירושה של תופעה זו? אנו בני פינסק בנכר, לא אחת „שברנו את ראשינו" למצוא הסבר לה. אין זאת, שקיים גורם, המבדיל את היהודי הפינסקאי משאר היהודים. יש המנסים למצוא את ההסבר במצב הגיאוגראפי המיוחד של העיר. פינסק שימשה תמיד מקום מעבר וצומת תחבורה בין פולין ורוסיה. בין יבשת רוסיה הלבנה וליטא ומערכת הנהרות, המובילה לווהלין, לדנייפר ולאזורי רוסיה החדשים. מנדלי מוכר ספרים מספר על כך במקצת ב"מסע לווהלין" שלו. מערכת הנהרות ולאחר־מכן פסי הרכבת עם הצומת בלוניץ פיתחו בפינסק את המסחר והתעשייה בממדים גדולים ואופקים רחבים. עינו של איש פינסק היתה נשואה לשווקים של העצים בטורן ודאנציג, ושל הפרוות בלייפציג. הרפסודות ואניות הקיטור שלו הגיעו לקיוב, קרמנצ'וג וייקאטרינוסלאב. היהודי הפינסקאי היה גם חלוץ ההגירה היהודית. הוא עצמו נסחף דרך נתיבות התחבורה למרחקים. פינסק היתה מייבאה מלמדים מקלצק, שטוויבץ, לאכוביץ, נסביז' ומייצאה סוחרים ואנשי אינטליגנציה לליבורי, אודיסה, וארשה, לודז'. חילופין אלה פיתחו בין אנשי פינסק את הנטייה לתרבות חילונית וללימודים, ללא פגיעה כלשהי במסורת של למדנות והשכלה המקננות עמוק בלבם. הכרתי בפינסק חנווני זקן וממורמר, שידע לצטט בעל־פה את „מאריה סטיוארט" מאת שילר; זכיתי לראות מכתבים מאת סוחרי יערות, כתובים בלשון קודש מליצית נהדרת; שמעתי כיצד בעלי מלאכה ידעו להתאים דברי חז"ל מהמדרש למחלוקת בעניין הרבנות בפינסק; ראיתי מגולחים נוסעים אל האדמו"ר מסטו־לין; אפיקורסים יורדים לפני התבה ומתפללים בטוב טעם ודעת; משכילים שידעו לדקלם על־פה כל כתבי יהודה לייב גורדון ולשיר כל פזמוני גולדפאדן וצונזר. כיצד התאחדו כל הערכים האלה והיו להרמוניה שלמה אחת — זה סודה של האגדה: פינסק.

שמוע שמעתי בפולין את הבדיחה דלקמן: באחד הימים ביקר אדמו"ר של חסידי פולין בפינסק. וכשחזר הביתה סיפר באוזני חסידיו, כי ראה בפינסק לומדים מופלגים, יראי שמים, כן ירבו, וגם אפיקורסים מופקרים, רחמנא ליצלן.

— "רבי, האם יש בזה משום חידוש? הרי בכל עיר ואם בישראל מצויים יהודים משני סוגים אלה"? שאלו החסידים בתמיהה.

— "אינה דומה פינסק לשאר הערים בישראל", ענה הרבי. "בפינסק אין אלה שני סוגי אנשים לחוד, אלא אותו האיש גם למדן וגם אפיקורוס, גם ירא שמים וגם מופקר...".

ולא די בזה. על אדמת פינסק גדל יהודי, עקשן, אשר נשא בלבו את יהדותו בגאווה, מתוך הכרה, שאין אנו מוצאים דוגמתה. בני פינסק היו בין הראשונים של תנועת חיבת ציון והציונות, נושאי רעיון הרנסאנס היהודי. בפינסק אף התעוררו הרעיונות הראשונים המהפכניים לכל צורותיהם.

בפינסק הלכה ונוצרה בימים שעברו אגדה. ואגדה זו התפש־טה ברחבי העולם.

(פינסקער שטימע, 1930)

תולדות קהילת פינסק רס"ו/1506 – תר"מ/1880

מאת

מרדכי נדב

לזכר אחי נתן (בן פנחס) קציקוביץ, סבי ר' בנימין קציקוביץ
וסבי יוסף שוסטר זכרונם לברכה, קרבנות השואה ביאנוב
על־יד פינסק;
ולזכר אמי דובה (דובקה) שנפטרה במחנות העקורים
בגרמניה, ערב פסח תש"ז.

מבוא

עד היום אין לנו עדיין מונוגראפיות היסטוריות מקיפות של הקהילות החשובות בליטא (בריסק, הורודנה, וילנה, סלוצק ועוד) ולפיכך נתקפח חלקו של חקר תולדות הקיבוץ היהודי בארץ זו, שלא התקדם הרבה מאז מחקרו היסודי והמקיף של ההיסטוריון הרוסי ברשאדסקי על יהודי ליטא עד 1569. במיוחד זקוקים עדיין לתיאור השלבים השונים בעלייתו ובהתחזקותו של הקיבוץ היהודי בליטא החל בסוף המאה ה־16 ואילך, ובכלל זה תקופת פעולתו של ועד מדינת ליטא, שנחקרה אף היא רק מעט. די אם נציין, שעד היום אין אנו יודעים לא רק כיצד כלכלו את מעשיהם יהודי קהילות שונות בליטא בתקופת הפורענויות של מלחמות הקוזאקים והמוסקביטים, אלא אין אנו יודעים למעשה גם מה עבר עליהם, פרט לעובדות הידועות, שקהילות מסוימות נפגעו בגזרות בשנים ת״ח—ת״ט (1648—1649) או בתט״ו (1655) או בת״ך (1660), ופרט להחלטות שנתקבלו בעקבותיהן. הרשומות בפנקס המדינה. לכן חסרים אנו עד היום הסבר היסטורי משכנע לתהליך גידולו והתפשטותו של היישוב בליטא, שעם שכנותו וקרבתו לקיבוץ היהודי בפולין התפתח בכל זאת לפי קווים אופייניים לו במציאות אתנית, דתית, כלכלית וחברתית שונה מזו שבפולין.

לגבי המאה ה־18, עד סוף השלטון הפולני (1793 או 1795), מצב המחקר ההיסטורי אף הוא לקוי בחסר. אמנם מצויות בידינו מונוגראפיות היסטוריות מאת ישראל קלויזנר על קהילת וילנה, שבהן הובא חומר תעודתי ועובדתי רב לתולדות וילנה וליטא בכלל במחצית השנייה של המאה הי״ח, וכן סקירה מאת הוניק על תולדות התפלגותם של יישובים בסביבות ושל קארלין מפינסק, ועל חובותיה של קהילת פינסק, המבוססת במידה רבה על חומר ארכיוני שאין גישה אליו מאז מלחמת־העולם השנייה, אבל בעיות רבות בתולדות יהודי ליטא מחכות עדיין לבירור ולמחקר. מעט מזער ידוע לנו, דרך־משל, על מה שהתרחש בליטא ברבע הראשון של המאה ה־18, הוא הזמן שבו נתגלו הבקיעים הגדולים הראשונים בוועד מדינת ליטא. גם על ההתפתחויות בחיי הכלכלה והחברה במחצית הראשונה של המאה ה־18 לא ידוע לנו אלא מעט מאוד.

מצב המחקר בתולדותיהם של יהודי ליטא—רוסיה במאה ה־19 הוא אמנם יותר טוב, אבל גם לגבי תקופה זו טעונות תופעות שונות בדיקה ובירור. לא נחקרו עדיין כראוי דרכי הקמתו של היישוב היהודי באוקראינה ומה היה חלקם של יהודי ליטא בייסודן ובפיתוחן של הקהילות החדשות באוקראינה, ולא נבדקו כראוי דרכי השתלבותם של היהודים במדיניות הקאפיטאליסטית רבת הסתירות של רוסיה בימי ניקולאי הראשון. אף בעיות שנחקרו במידה מרובה, כגון תולדות ההשכלה היהודית ברוסיה, התפתחות החינוך היהודי, חסידות והתנגדות מן הראוי לבדוק אותן על רקע תולדותיהן של קהילות. נראה שמחקרים כאלה עשויים להוסיף ממד חדש להבנתן של הבעיות הנזכרות ושל דרכי המעבר המפותלים של החברה היהודית באירופה המזרחית לזמנים החדשים.

במחקר זה נעשה נסיון לברר את דרך התפתחותה ההיסטורית של קהילת פינסק מזמן ייסודה (לפני 1506) ולעקוב אחרי ההשתלשלות שהביאה אותה כעבור יובל שנים למעמד של אחת הקהילות החשובות והמנהיגות בליטא, ולאחר־מכן, בתקופת פעולתו של ועד מדינת ליטא, למעמד של אחת מג׳ הקהילות הראשיות (בצד בריסק והורודנה), שכל אחת מהן שלטה בגליל משלה ולימים נצטרפו אליהן גם קהילות וילנה וסלוצק. כן נעשה בו נסיון לברר את הגורמים ההיסטוריים שהביאו את העיר פינסק למצב שבו הוטבע על העיר, בסופו של תהליך התפתחות שנמשך כ־200 שנה, חותם של עיר יהודית. עקבנו אחרי השתלשלות תולדותיה של הקהילה במאות ה־18—19 (עד 1880). לפינסק היה אמנם בתקופה זו צביון של עיר יהודית, אבל מעמדה כקהילה מנהיגה בליטא וכקהילה ראשית בגליל שלה מתחיל להתערער, במקביל לתהליך דומה המתרחש במסגרות השלטון העצמי — הארציות, הגלליות והמקומיות בפולין ובליטא. בחיי הפנים של פינסק—קארלין נבדקה מחדש הופעת החסידות והתבצרותה בפינסק ובקארלין בשליש האחרון של המאה ה־18. כך שמנו לב לשינויים שנגרמו בחייהם של יהודי פינסק—קארלין לאחר שהעיר עברה ב־1793 לשלטון רוסיה על בסיס המעמד המשפטי החדש של היהודים ברוסיה והמדיניות הנפתלת של רוסיה כלפי היהודים בתחומי חיי הכלכלה, החברה, החיים הדתיים, ההשכלה והחינוך. דומה שחשיבותו של הבירור שנעשה כאן חורג מן התחום של מונוגראפיה לוקאלית גרידא ויש לו חשיבות גם להבנת פרשיות מסוימות בתולדות כלל יהודי ליטא.

דרך תיאור תולדותיה של קהילת פינסק בתקופה 1506—1880 נקבע במידה מרובה על־ידי טיבו של החומר התעודתי העומד לרשותנו. התיאור לא יכול היה להסתמך לא על פנקס קהל ולא על תעודות שמוצאן בארכיון מקומי, כיוון שפנקס הקהל לא נשמר וארכיון מקומי אינו בנמצא. החומר התעודתי הלועזי ששימש יסוד לעבודה זו הוא זה שנתפרסם בקובצי תעודות שונים. בקובץ התעודות לתולדות יהודי ליטא של ברשאדסקי (״רוסקו־יברייסקי ארכיב״) וספרי אקטים שנתפרסמו ברוסיה במאה ה־19 ובראשית המאה שלנו, ובמיוחד בספרי האקטים שנתפרסמו על־ידי הוועדה הארכיאוגראפית הווילנאית, נמצא חומר עשיר למדי, הנוגע במישרים לתולדותיהם של יהודי פינסק או שיש לו משמעות להבנתן. נעשה, כמובן, שימוש נרחב גם בקובץ התעודות ״רגסטי אי נאדפיסי״, אלא שמן התעודות שבקובץ זה, המקוצרות ברובן, נעשה תמיד נסיון להגיע אל ספרי התעודות המקוריים, ברוב המקרים בהצלחה. וכן נעשה שימוש נרחב למדי בקובצי תעודות כלליים לבירור בעיות מסוימות בתולדות פינסק והאזור. לגבי המאה ה־18 נעשה שימוש במפקדי אוכלוסין בפינסק ובקארלין ותעודות ארכיוניות, שהעתיק ידידי הד״ר יעקב גולדברג למעני בארכיונים ממלכתיים בפולין, לפני עלייתו לישראל ערב מלחמת ששת הימים. תודתי העמוקה מובעת כאן לד״ר גולדברג על עזרתו הרבה. בהעדר גישה לחומר הארכיוני

השמור בארכיון הממלכתי בווילנה, נעשה שימוש נרחב בחומר התעודתי המובלע בסקירתו של הוניק ב"טויזנט יאר פינסק", בעיקר בכל הנוגע לתולדות ההתפלגות של קארלין ופינסק והסכסוך בין שתי הקהילות באמצע המאה ה־18. המקורות העבריים לתולדות הקהילות עד לגזרות ת"ח—ת"ט הם דלים הרבה יותר, וחוץ מתעודה אחת משנות ה־60 של המאה ה־16 וכמה פירורי ידיעות, הרי רק בפנקס ועד מדינת ליטא, הפותח בשנת שפ"ג (1623), ניתן היה למצוא חומר תעודתי מסוים הנוגע במישרים לתולדות קהילות פינסק, וחומר רב המתייחס לתולדות כלל יהודי ליטא ושיש לו משמעות גם לתולדות יהודי פינסק. לגבי התקופה שלאחר גזרות ת"ח נעשה שימוש בכרוניקות העבריות, שבהן נזכרות גזרות ת"ח—ת"ט בפינסק, בהסכמות לספרים, וכן בכמה מקורות ספרותיים ובמיוחד בכתביהם של אנשי פינסק ר' יהודה־לייב פוחוביצר ור' נפתלי־הירש בן יהונתן סג"ל. לצורך בירור עניינים מסוימים בחיי הפנים במחצית השנייה של המאה ה־18 ובכללם מקומה של החסידות בפינסק—קארלין נבדקו ספרי רבנים, מקורות חסידיים והספרות המחקרית על החסידות.

המקורות לתולדות יהודי פינסק במאה ה־19 הם רבים יותר ומגוונים יותר: מפקדי אוכלוסין; תיאורי מסעות לפינסק מאת מחברים פולנים במחצית הראשונה של המאה; סקירות, הערכות וסיכומים רשמיים בספר רב היקף על פלך מינסק בעריכתו של גנראל זלנסקי; מחקרו של יאנסון על מסחרה של פינסק; צוואתו של ר' שאול לוין מקארלין; פנקס חברה ש"ס בקארלין; חיבוריהם של רבני פינסק והסכמותיהם לספריהם של אחרים; רשימות של פרנומראנטים (חותמים) מפינסק—קארלין על ספרים; ספרי זכרונות (בעיקר אלה של מרים שמ"ר־צונזר ושל מרדכי קרמן); ספרים ומאמרים של סופרים ומשכילים מפינסק; וכן הכתבות בעיתונות העברית והרוסית החל בשנת 1857 (שנת ייסוד "המגיד") ואילך.

כל המקורות גם יחד נותנים כיסוי תעודתי רק לחלקים מסוימים של התקופה, ואילו מקטעי זמן אחרים הידיעות העומדות לרשותנו הן קלושות ביותר. כך מרובה יחסית ורב־צדדי הוא החומר הלוועזי על שנות ה־50 וה־60 של המאה ה־16 ועל שנות ה־30—50 של המאה ה־17, ואילו, דרך־משל, על שני העשורים האחרונים של המאה ה־16 ושני העשורים הראשונים של המאה ה־17 אין לנו כמעט ידיעות.

אופיו המקוטע של החומר התעודתי חייב שיטת עבודה המסוגלת למצות את מירב האינפורמאציה הכלולה בו. עיון חוזר ונשנה בתעודות מנקודות ראות שונות והשוואתן אלו לאלו, אפשרה גישה ביקורתית לתוכנן. כרטסת אישים שבה נרשמו כל הידיעות על כל יהודי פינסק שנזכרו בתעודות שעמדו לרשותנו, לא זו בלבד שנתנה ידיעות שלמות יותר על אנשים מסוימים, אלא אפשרה עיונים בתולדותיהן של משפחות והעמידה לרשות הבירור מעין חומר תעודתי חדש, עתים מאיר עיניים. נתברר שמציאת הקשר והיחס הנכון בין תעודות חשוב לפעמים לא פחות ממה שנאמר בתעודות מסוימות במפורש. ובדומה לכך העיון בטופוגראפיה של היישוב היהודי בפינסק ובהתפשטותו בשטח נתאפשר על־ידי רישום מדויק של כל הנתונים על רחובות שנמצאו בתעודות, שיש להן שייכות ליהודי פינסק, תוך כדי השוואתם לנתונים על הטופוגראפיה של העיר בכללה. בצורה זו ניתן היה לגשר פה ושם על פני פרקי־זמן, שמהם לא הגיע לידינו חומר תעודתי לצורך מתן תשובה על שאלה זו או אחרת.

עם כל זאת לא תמיד ניתן היה להאיר צדדים מסוימים בחיי הקהילה בתקופות ידועות. כך דרך־משל לא ידוע לנו כמעט דבר על החיים הפנימיים של יהודי פינסק מן התקופה שלפני 1569 ומן התקופה שלאחר־מכן. כל מה שאנו יודעים על ארגון הקהל שאוב מפנקס ועד מדינת ליטא ורובו מהתקנות הנורמאטיביות שבו, כי כזה הוא החומר התעודתי הנמצא בעין. עתים היה צורך לברר בעיות מבחינת משמעותן לגבי ליטא כולה, לפני שאפשר היה ליישם אותן לגבי יהודי פינסק, וזאת משום שבעיות אלו לא נתבררו עדיין בצורה מקיפה בשום מקום אחר ולא היה מנוס מעריכת בירורים מסוימים במחקר זה.

תיאור חיי הכלכלה של יהודי פינסק במאה ה־18 הוא סכימאתי ומקוטע בגלל מיעוט החומר התעודתי בהשוואה לריבוי היחסי של התעודות על חיי הכלכלה במאות ה־16—17. ואפילו לגבי המאה ה־19, הרי למרות הריבוי היחסי של המקורות, קשה היה לברר בצורה יסודית בעיות כגון מבנה הנהגת הקהל ודרכי פעולתה, בעית השירות הצבאי והחטופים בימי ניקולאי הראשון, וזאת בגלל העדר חומר ארכיוני מסודר לתולדות הקהילה והעיר.

חלוקת העבודה לפרקים חופפת רק בחלקה את הפריודיזאציה כפי שעלתה במחשבה בשלבים הראשונים של מחקר זה. אף שבכל הפרקים נזקקת העבודה לתאריכים של מאורעות חשובים בהיסטוריה של פולין — ליטא ורוסיה, הרי רק שניים הראשונים והפרק השישי — שנת 1569, תאריך איחודה של ליטא עם פולין, ששינה את מעמדה המדיני של ליטא והעלה אותה על דרך התפתחות חברתית וכלכלית חדשה, שנת 1648, תאריך פרוץ מרד הקוזאקים, שהיה פתח למאורעות שזעזעו את אשיות קיומה של מדינת פולין והורידו מהלומה כבדה על יהודי אוקראינה, פולין וליטא, ושנת 1793, תאריך הכללת פינסק בגבולות רוסיה לאחר החלוקה השנייה של פולין, שצוינו כנקודות מפנה בתוקף היותם תאריכי גבול בולטים בין תקופות — בדין צוינו כך. התקופה שלאחר 1648 נחתמה בתחומי שתי תקופות על סמך שיקולים שעלו מן המחקר גופו. ההזדקקות לתאריכים 1667, 1706 ו־1880 נעשתה בגלל מפנים שהתרחשו בסמוך להם בחייהם של יהודי פינסק. התאריך 1667, שנת כריתת שלום אנדרושוב, באה לתחום תחום בין תקופת מלחמות הקוזאקים והמוסקביטים לבין תקופת הרגיעה שלאחריה, אבל מבחינתם של יהודי פינסק אין הבדל גדול בין השנים 1665 או 1670. מצד שני נשלם מעגל ההתפתחות ההיסטורית שהביאה למצב שבה נעשתה פינסק עיר יהודית ברובה המכריע למעשה על גבול המאה ה־17 וה־18. שנת 1706, שנת כיבוש פינסק על־ידי השבדים, נקבעה כאן כתאריך גבול בגלל היותה תאריך בולט בתולדותיה של העיר.

חלוקת תולדות הקהילה בשנים 1706—1880, לתקופה פולנית (1706—1793) ולתקופה רוסית, לאחר סיפוחה של פינסק לרוסיה בחלוקה השנייה של פולין (1793—1880), נתבקשה מאליה. התגבשותה של פינסק כעיר יהודית סמוך ל־1700

ומאורע כיבושה של פינסק על־ידי השבדים בשנת 1706, במהלך מלחמת הצפון, פותחים תקופה חדשה בחייהם של יהודי פינסק. ראשיתה של התקופה החדשה בתולדותיה של קהילת פינסק תואמת את ראשיתם של הזמנים החדשים לפי תפיסתו של ב. דינור (במפנה הדורות, עמ' 19 ואילך). תהליך התפרקותן של מסגרות ארגוניות, תסיסה חברתית־תרבותית ומשבר פנימי, והצטרפות שכבות נרחבות לתנועת ההתחדשות הדתית של החסידות קיימים גם בפינסק. אם נתפוס תופעות אלו כתופעות מעבר לקראת הזמנים החדשים ממש, הרי נמשכת תקופת המעבר כל המאה ה־18 ואף בשלושת העשורים הראשונים של המאה ה־19. תופעות ראשונות של התגבשות חברתית־תרבותית חדשה מסתמנות רק במעבר משנות ה־20 לשנות ה־30, עם ראשית הופעתה של הבורגנות המסחרית החדשה ועם התגלותו של יחס חדש להשכלה. תולדותיהם של יהודי פינסק הם חלק מתולדותיהם של יהודי ליטא בתקופה שבה באו לידי גילוי הכוחות שהיו גנוזים ביהודי פינסק, כשם שהיו גנוזים ביהודי ליטא בכלל, והנסיון שנעשה כאן לחשוף את הכוחות והגורמים שפעלו בתולדות יהודי פינסק חשף גם כוחות וגורמים שפעלו בתולדות יהודי ליטא. ודומה שיש מקום להביע משאלה, שמונוגראפיה זו מן הראוי שתשמש התחלה למונוגראפיות של קהילות אחרות בליטא, שיאפשרו את בירור תהליך עלייתו והתפתחותו של הקיבוץ היהודי בליטא. מחקרנו מסתיים בשנת תר"מ/1880, כאשר מתחילה ההיסטוריה ה־"חדשה" של קהילת פינסק, בהשפעת התנועות הפוליטיות.

החלק הראשון של המחקר יסודו בעבודת דוקטור שנעשתה באוניברסיטה העברית בהדרכתם של מורי ורבותי פרופ' ישראל היילפרין ז"ל ופרופ' שמואל אטינגר יבל"א בסיוען של קרן ארגון יוצאי פינסק וקארלין בישראל וקרן מוריץ ושרלוטה ורבורג.

תודתי נתונה לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מקום עבודתי מזה עשרים שנה, שבאוצרות הספרים שלו מצאתי את רובו המכריע של החומר לכתיבת המחקר; לד"ר יעקב גולדברג מן האוניברסיטה העברית בירושלים על תעודות שהעתיק וצילם למעני בפולין לפני עלייתו לישראל; לארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי על צילומים של תעודות הנמצאות בארכיונים בפולין; למר אברהם שישא הלוי מלונדון שהעמיד לרשותי תעודות בכתב־יד, הנמצאות באוספו; לר' בצלאל לנדוי שהעמיד לרשותי העתקי צילום של מספר תעודות, שהיו באוספו של הרב י"ל מיימון ז"ל.

תודתי נתונה לפרופ' ח"ה בן ששון ולפרופ' עזריאל שוחט על ההערות החשובות שהעירו לחלק הראשון של המחקר.

תודתי המיוחדת נתונה לשר מר משה קול, לד"ר זאב רבינוביץ עורך הספר ולמר יעקב ברזילי יו"ר ארגון יוצאי פינסק וקארלין, שיזמו את המחקר על תולדות קהילת פינסק שהיא צור מחצבתם וליוו את העבודה הקשה והממושכת על המחקר לכל אורך הדרך בעין טובה ובהבנה רבה.

תולדותיה המדיניות של פינסק עד אמצע המאה ה־16

נסיכות פינסק

נסיכות טורוב—פינסק[1] היתה אחת הנסיכויות הרוסיות הקדומות שהיו קיימות במאות 10—13 בשטחים שבהם נתגבשו מאוחר יותר שתי המדינות העצמאיות הגדולות: הנסיכות הגדולה של ליטא ונסיכות מוסקבה.

נסיכות טורוב, היתה קיימת כבר במאה ה־10 ובתחומה נכלל גם האזור שעליו נוסדה במאה ה־11 (לפני 1097) העיר פינסק. הערים טורוב ופינסק שכנו על הדרך המסחרית החשובה שהובילה מקיוב לפולין ולליטא ודרכן התנהל המסחר של קיוב הקדומה עם פולין ומאזוביה[2]. במאות ה־11—13 היתה הנסיכות יחידה מדינית בעלת משקל וגדולה בשטחה (השתרעה מן הדנייפר במזרח עד מעבר לפינסק במערב, מנסביז' וסלוצק בצפון ועד ווהלין בדרום)[3]. הנסיכות היתה כפופה בתחילה לרוסְ הקיובית אבל באמצע המאה ה־12 הצליחה הנסיכות, בהנהגתו של הנסיך יורי יאוסלביץ, להשתחרר מן התלות בקיוב. בסוף המאה ה־12 ובראשית ה־13 נתחלקה הנסיכות לשורה של נסיכויות קטנות (נסיכות טורוב, פינסק, קלצק, סלוצק) שהיו נתונות להשפעתם של נסיכי האליץ—ווהלין[4].

במאה ה־13 התחילו מתגבשות נסיכויות ליטא המפורדות

1. סקירות כלליות על נסיכות פינסק, בתחילה כחלק מנסיכות טורוב־פינסק ואחר־כך כנסיכות עצמאית, מייסודה ועד סוף ימי נסיכותו של פיודור יאוסלאביץ, עיין: טויזנט יאר פינסק, בעריכת ד"ר ב. האפמאן, ניו יארק 1941, עמ' 1—4 (להלן: ט"פ); Очерки истории СССР, Период феодализма, Часть 1-2, Москва 1953 (להלן: Очерки); М. К. Любавский, Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно, Изд. 2. Москва, 1915 (להלן: לובאווסקי); А. Грушевский, Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV—XVI вв., Университетския известия, Киев 1902 (הגיע לידי לאחרונה); W. Pociecha, Królowa Bona, T. II, Poznań 1949, 414—424, 597; Słownik geograficzny, T. VIII, 167 ff. (להלן: ס"ג); S. Wysłouch, Posługi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego, Wilno 1936, 192—207 (להלן: ויסלאוך, Posługi).

2. S. Wysłouch, Dawne drogi Polesia, Ateneum Wilenskie, T. 12 (1937), 150.

3. עיין במפה של נסיכות פינסק באנציקלופדיה הסובייטית הגדולה, כרך 43, עמ' 482.

4. ראה: Очерки, ח"א, עמ' 414—416.

בהנהגתו של הנסיך הגדול של ליטא מינדאוגס (לערך 1200—1263) למדינה גדולה וחזקה שהתפשטה דרומה והביאה תחת השפעתה המדינית גם את אזור פולסיה[5].

נסיכות פינסק נספחה יחד עם נסיכויות רוסיה אחרות אל ליטא בשנת 1318, בימי שלטונו של הנסיך הגדול גדימין (1316—1341), שהמשיך ללכת בדרכו המדינית של מינדאוגס בגיבוש המדינה הליטאית, הרחיב את גבולותיה והעלה אותה למדרגה של מעצמה. מאז ועד חלוקת פולין[6] בסוף המאה ה־18 קשור גורלה של פינסק בגורלה של ליטא.

הנסיכויות הרוסיות שנספחו לליטא בימי גדימין (מת 1341/42) ולאחריו נמסרו לנסיכים ליטאים, רובם מבניו ומבני בניו של גדימין. את פינסק מסר גדימין עצמו, כנראה בשנות השלושים של המאה ה־14, לבנו נארימונט. נסיכות קוברין ואדמת ווהלין נמסרו סמוך לאותו זמן לבני בניו של גדימין: נסיכות קוברין — לבנו של אולגרד בן גדימין, ואדמת ווהלין עברה בירושה ללובארט בן גדימין. הנסיכים החדשים הללו עזרו כמובן לבסס את השלטון העליון של ליטא בשטחים שסופחו לליטא מבחינה צבאית ומדינית, אבל לא פגעו בסדרים המקובלים של חיי החברה והכלכלה וכן לא פגעו במנהגיהם ובאמונתם של תושבי הנסיכויות. יותר מזה: הנסיכים הליטאים החדשים מיהרו להתקרב לדתם ולמנהגיהם של תושבי הנסיכויות הקדומות, קיבלו על עצמם את הדת הנוצרית הפראבוסלאבית ואת הלשון הרוסית. האוכלוסייה הרוסית של הנסיכויות המקורמיות מצדה השלימה ברצון עם השלטון המדיני הליטאי, משום שהשלטון הליטאי היה מסוגל להגן על הארץ מפני התנפלויותיהם של הטאטארים ולהבטיח את שלומם של תושבי הארץ שבתחום שלטונם[7]. בתנאים אלה יכלו הנסיכויות המקומיות ונסיכות פינסק בכללן להוסיף ולהתקיים כ"עולמות פוליטיים קטנים בפני עצמם", כ"מדינות קטנות בתוך מדינה"[8], כל עוד לא התנגשו האינטרסים של הנסיך המקומי עם האינטרסים של הנסיך הגדול של ליטא והנסיך המקומי מילא בנאמנות את ההתחייבויות שהיה חייב למלא כוואסאל של הנסיך הגדול (לשלם לו מס תלות, לספק לו או לשלוחיו ולפקידיו שירותי תחבורה ביבשה ובמים ולהעמיד לרשותו אנשי צבא בעת מלחמה)[9]. במידה שהדברים אמורים בניהול העניינים הפנימיים דומה שלטונו של הנסיך המקומי בנסיכות שלו לשלטונו של הנסיך הגדול על ליטא כולה[10]. בידי הנסיך המקומי היה נתון השיפוט על תושבי הנסיכות; הנסיך המקומי נהג להעניק אדמות ואנשים צמיתים לבויארים (אצילים) או לכנסיות ולמנזרים; אישר כתבי־זכויות שניתנו על־ידי שליטים קודמים ליחידים להחזיק אחוזות ברשותם; שחרר אנשים מכפיפות משפטית לשופטים שמונו על־ידו ונתן להם זכות להיות כפופים לשיפוטו שלו בלבד[11]. תעודות משפטיות לרוב מעידות שנסיכי פינסק השתמשו במאות ה־15—16 בצורה נרחבת בסמכויות השלטוניות הנ"ל[12]. התערבותם של הנסיכים הגדולים של ליטא בעניינים הפנימיים של הנסיכויות המקומיות ושל אדמות בעלות מעמד של יחידות אדמיניסטראטיביות, שבראשן עמדו מושלים ממונים מטעמם[13], היתה מועטה. לפי השקפתו של לובאווסקי עיצבה שיטה מדינית זו את ליטא כמדינה פדראטיבית במהותה, המאוחדת רק בתוקף שלטונו הפיאודאלי העליון של הנסיך הגדול על היחידות הטריטוריאליות המרכיבות את המדינה[14].

רסן השלטון הפוליטי העליון של הנסיך הגדול של ליטא, היה, מימי גדימין ואילך, נתון היטב בידיו של הנסיך הגדול. בלי כתב־מינוי מאת הנסיך הגדול לא יכול היה נסיך מקומי לשליט בנסיכות ולא יכלה השליטה על נסיכות לעבור בירושה מאב לבן בלי הסכמתו ואישורו המפורשים בכתב. על־פי שיקוליו היה הנסיך הגדול נוהג להעביר נסיכים ממקום למקום או אף ליטול מהם את נסיכויותיהם ולסלק אותם בכלל מן השלטון[15]. בדרך כלל די היה בסמכויות הללו של הנסיכים הגדולים כדי להטיל מרות של השלטון המרכזי על הנסיכים המקומיים[16]. ואילו בעניינים הפנימיים של הנסיכויות מיעטו להתערב.

התפתחויות בפנים המדינה הליטאית ובקשרי החוץ שלה גרמו להתגברות מגמות ריכוזיות (צנטראליסטיות) בימי שלטונם של ויטולד (1392—1430) וקאזימיר היאגיילוני (1440—1492, מלך פולין מ־1447)[17]. המגמות הללו הביאו לחיסול שיטתי של רוב הנסיכויות האזוריות הגדולות. רק הנסיכויות המקומיות הקטנות של פינסק, הורודוק, קלצק, קוברין, מסטיסלאב נשארו במעמדן המסורתי, אף שיש להניח שגברה בהן

5. שם, ח"ב, עמ' 522; לובאווסקי, עמ' 22.

6. על ההתקרבות בין ליטא לפולין ועל הברית המדינית ביניהן שהתחילה באיחוד פרסונאלי בימי יאגיילו בשנת 1387 ונסתיימה באיחוד הלובליני משנת 1569 שהביא למיזוגן של ליטא ופולין למדינה אחת, עיין להלן בהע' 17.

7. לובאווסקי, עמ' 38; Pociecha, ח"ב, עמ' 417; J. Ochmanski, Historia Litwy, Wrocław 1967, 47 (להלן: Ochmanski).

8. לובאווסקי, עמ' 84.

9. שם, עמ' 40, 84; ויסלואוך, Posługi, עמ' 21.

10. השווה ויסלואוך, שם. הדבר משתמע גם מן הפריבילגיה שנתן פיודור יאגיולאביץ ליהודי פינסק בשנת 1506. השווה להלן.

11. לובאווסקי, עמ' 93; ויסלואוך, שם, עמ' 206.

12. הדבר עולה מן התעודות המרובות המובאות בקובץ התעודות: Ревизия пущ и переходов в 1559 г. (להלן: ר"פ).

13. נושאי התואר namiestnik או starosta השווה להלן, פרק א', הע' 152.

14. לובאווסקי, עמ' 2, 38.

15. שם, עמ' 39, ועיין להלן בהמשך ההרצאה.

16. על תלונות של עירוני פינסק בפני הנסיך הגדול נגד שליטי המקום עיין בהמשך.

17. עליית כוחו של מסדר הצלבנים הגרמני ותוקפנותו כלפי ליטא האלילית היו המניעים העיקריים להתקרבות ליטא לפולין ולאיחוד הפרסונאלי בין פולין לליטא, כאשר הנסיך הגדול של ליטא יאגיילו (1377—1392) ובני עמו קיבלו את הדת הנוצרית הקאתולית באמצעות פולין ויאגיילו נבחר בשנת 1386 למלך פולין (מלך עד 1434). האיחוד הפרסונאלי בין ליטא לפולין היה מאורע מכריע בתולדותיהן של שתי המדינות ונסתיים באיחוד מלא בין שתי המדינות באיחוד הלובליני בשנת 1569. מאז ואילך נכנסה ליטא לתקופת התפתחות כלכלית, חברתית ומדינית מואצת. הצנטרליזאציה היא אחת מן התופעות בתולדותיה של ליטא במאות ה־15 וראשית ה־16. עיין: לובאווסקי, עמ' 50, 54—55, 82—83; Ochmanski, שם, עמ' 67, 89.

באותו זמן התערבותו של הנסיך הגדול של ליטא גם בענייני פנים. ידוע לנו שבשנים 1501 ו־1506 פנו עירוני פינסק בתלונה לנסיך הגדול של ליטא אלכסנדר (1492—1506, מלך פולין 1501—1506), על הנסיכה והנסיך של פינסק בקשר להנהגת חידושים בתחום שירותי התחבורה, שהעירונים ראו בהם פגיעה בזכויותיהם. בדיון על התלונה הראשונה פסק הנסיך הגדול לטובת העירונים אף שבפעם השנייה הודיע שאינו רוצה להתערב בעניינים פנימיים של הנסיכות[18].

ידיעות תעודתיות על נסיכות פינסק מ־1471 ואילך מעידות על החלשת מעמדם המדיני של נסיכי פינסק ועל התגברות האחיזה השלטונית של שליטי ליטא בנסיכות. קאזימיר היאגיילוני השתמש בנסיכות פינסק כדי לקדם את מטרותיו המדיניות באדמת קיוב, שאוכלוסייתה גילתה סימנים של אי־השלמה עם שלטון ליטא[19]. בשנת מותו של נסיך פינסק האחרון יורי סמיונוביץ (1471), ללא יורש ישיר, מת גם הנסיך של קיוב סמיון אוללקוביץ. קאזימיר ניצל את התפנותו של כס הנסיכות של קיוב ופינסק לשם חיזוק שלטונה של ליטא באדמת קיוב. הוא מסר את נסיכות פינסק לאלמנתו של סמיון אוללקוביץ מאריה (ממשפחת האצילים הליטאית המיוחסת גאשטולד)[20] ולבנה ואסילי, ואילו לקיוב העניק חירויות שהרחיבו במידה ניכרת את זכויותיהם של הבויארים הלוחמים בעלי הקרקעות (אצילים) וכן גם של העירונים וקנה בכך את לבם[21]. נסיכות פינסק באה תחת שלטונם של השליטים החדשים מאריה וואסילי אוללקוביץ בתוקף פריבילגיה מיוחדת שהעניק להם קאזימיר. באותה פריבילגיה הבטיח לעצמו קאזימיר את הזכות לקבל בחזרה את נסיכות פינסק אם יתעורר הצורך בכך מטעמים כלשהם תמורת פיצוי שווה בערכו לנסיכות פינסק וכן הגדיר את התחייבויותיו של הנסיך המקומי כלפי הנסיך הגדול בענייני שירות צבאי והספקת שירותי תחבורה[22].

מאריה שלטה בנסיכות פינסק במשותף עם בנה ואסילי עד מותו בשנת 1495[23]. לאחר מותו של ואסילי עבר חלקו בשלטון לידי אחותו אוליינה (אלכסנדרה). בשנת 1498 נישאה אוליינה לנסיך פיודור יארוסלאביץ בנו של איבאן ואסילביץ, שליטן של הנסיכויות המקומיות קלצק והורודוק (דוידהורודוק), אף הן בפולסיה (מצפון וממזרח לפינסק)[24].

לאחר מותה של הנסיכה מאריה באביב 1501 עבר השלטון בנסיכות פינסק לידיהם של הנסיך פיודור איבאנוביץ יארוסלאביץ ואשתו אוליינה[25]. בשנים הראשונות לשלטונם (בין השנים 1503—1506) קיבלה קבוצת מתיישבים יהודים רשות להתיישב בפינסק ובשנת 1506 העניקו למתיישבים היהודים פריבילגיה שהגדירה את זכויותיו של היישוב היהודי החדש בפינסק[26].

הרחבת שלטונו של נסיך פינסק פיודור על אדמות אביו נסיכויות קלצק והורודוק היתה מותנית באישור מטעם זיגמונט הראשון הנסיך הגדול של ליטא ומלך פולין. פיודור קיבל ממנו את האישור המבוקש, אבל לא בלי תמורה מדינית. בהסכם שחתם עם זיגמונט בשנת 1508/9 נאמר שנסיכי פינסק פיודור ואוליינה מצווים מרצונם את כל אדמותיהם למלך במקרה שימותו ללא יורשים. בתמורה קיבלו מן המלך בשנת 1509 כתב־זכויות המבטיח להם את השלטון באדמות פינסק, קלצק, הורודוק ורוהאצ'וב לכל ימי חייהם וכן את חסותו של המלך[27]. כך נעשתה פינסק בפועל מרכזה וביריתה של יחידה טריטוריאלית הרבה יותר גדולה מנסיכות פינסק המקורית והיתה לאחר־מכן למחוז (פוביאט) פינסק ולמקום מושבו של סטארוסטה. נראה שמעמדה המיוחד של פינסק כבירת נסיכות עצמאית עיכבה את התפתחות השלטון העצמי העירוני של פינסק, אף שעירוני פינסק מצדם גילו התעניינות ערה בגורל עירם והגנו בתקיפות על זכויותיהם. זכויות מאגדבורגיות לאוטונומיה עירונית קיבלו עירוני פינסק רק ב־1581 מאת המלך סטאפן באטורי, הרבה יותר מאוחר מערים אחרות בליטא[28].

בשנת 1518 מתה הנסיכה אוליינה בלי להעמיד צאצאים. לפני מותה ציוותה את נחלתה לבעלה הנסיך פיודור. כתב־זכויות של המלך זיגמונט ה־I מיום 30.5.1518 התיר לפיודור להעביר לבעלותו את נכסי אשתו לכל ימי חייו. אותו כתב־זכויות השאיר בידי המלך את הפיקוח על אי־פגיעה בשלמות הנסיכות, שצריכה היתה לעבור לרשותו, והגביל את זכויותיו של פיודור בחלוקת אדמות. פיודור ישב על כס הנסיכות של פינסק עד מותו בשנת 1521[29]. שני ההסכמים הנ"ל בין זיגמונט הראשון לבין הנסיך פיודור מהשנים 1509 ו־1518 (לראשון מהם היתה שותפת גם הנסיכה אוליינה) הם עדות מובהקת למדיניותו של זיגמונט הראשון, שחרצה למעשה את גורלה של נסיכות פינסק לחיסול, אף שנתנה ארכה לקיומה עד למותם של שליטיה. כיוון שבאותו זמן ממש הגיע זיגמונט להסכם דומה עם נסיכי קוברין[30], שחרץ גם את גורלה של נסיכות קוברין לחיסול, מעיד הדבר על החלטת בית המלוכה של פולין—ליטא לחסל בהדרגה את קיומן של הנסיכויות המקומיות.

18. ויסלאוך, Posługi, עמ' 195—197.
19. לובאווסקי, עמ' 79.
20. לובאווסקי, עמ' 84; Pociecha, שם, עמ' 415; ט"פ, עמ' 3.
21. הבסיס להענקת הזכויות היתה הפריבילגיה של קאזימיר משנת 1447 לבויארים של ליטא שהוענקה בנפרד בשנת 1451 לאדמות פולוצק, ויטבסק וסמולנסק, ובשנת 1456 לאדמת וולין. עיין: לובאווסקי, עמ' 79; Ochmanski, עמ' 83.
22. עיין ט"פ, עמ' 3. הנוסח המקורי של הפריבילגיה לא היה לנגד עיני.
23. ס"ג, שם, עמ' 168.
24. עיין: לובאווסקי, עמ' 84; Очерки, ח"ב, עמ' 517; ס"ג, שם, עמ' 168—169; Pociecha, ח"ב, עמ' 417. איבאן ואסילביץ בוברובסקי ממשפחת נסיכי מוסקבה היה אחד המתנגדים של נסיך מוסקבה ואסילי השני ונמלט יחד עם רבים מנסיכי רוסיה לליטא. הנסיכים הנמלטים נעשו ואסאלים של קאזימיר היאגיילוני שהעניק להם מצדו נסיכויות בבלורוסיה (הומל, קלצק, דוידהורודוק).

25. ס"ג, שם.
26. להלן ידובר על כך בהרחבה.
27. Pociecha, ח"ב, עמ' 415, 417. אילו נולד להם בן, היה יורש רק את קלצק והורודוק. מכל־מקום פינסק היתה עוברת לרשותו של המלך (שם, שם).
28. ראה להלן, פרק א'.
29. Pociecha, שם; ס"ג, שם. בפועל לא הקפיד פיודור בקיום התחייבות זו והוסיף לחלק אדמות גם לאחר מכן.
30. Pociecha, ח"ב, עמ' 416.

הדבר התחייב כפי הנראה מן ההתפתחויות הכלכליות והחברתיות בממלכת פולין—ליטא ומן התכניות של זיגמונט ואשתו בונה להגדיל את הכנסות בית המלוכה ולחיזוק מעמדו. שלטונם של נסיכים עצמאיים למחצה בנסיכויות מקומיות לא עלה בקנה אחד עם המדיניות שהותוותה על־ידי בית המלוכה.

עוד בחייו של פיודור נסיך פינסק ב־4.10.1519, העביר המלך את זכותו על נסיכות פינסק, שהיתה עתידה להתממש רק אחרי מותו של פיודור, לאשתו המלכה בונה כ"אות אהבה מיוחדת" מצדו לשם שיפור מצבה. באותו יום ממש העניק זיגמונט למלכה בונה גם את זכותו על נסיכות קובריו, שאף היא היתה צריכה לעבור לרשותו לאחר מותו של נסיך קובריו ואצלאב קוסטביץ[31].

מנסיכות לדוגמה מלכותית

לאחר מותו של הנסיך פיודור ב־1521 עברה נסיכות פינסק (שכללה גם את נסיכויות דוידהורודוק, קלצק ורוהאצ'וב) לרשותו של המלך זיגמונט ה־I. מנסיכות הפכה אז פינסק למחוז (פוביאט) ואחד מאנשי המועצה של הנסיך הגדול יורי איבאנוביץ אילינץ נתמנה נאמייסטניק (מושל ממונה) לשם ניהול זמני של המחוז החדש[32]. תפקידו העיקרי היה פרעון חובות הנסיך פיודור והסדרת ענייני האדמיניסטראציה לפני העברת המחוז לידי המלכה[33]. פינסק נשארה בשליטתו של אילינץ (שפעל בשם זיגמונט) בשנים 1521—1522. רק לקראת סוף 1522 התחילה המלכה בונה מקבלת לידיה את האחריות הפורמאלית לעיר וב־1523 היא מעבירה לידיה את השליטה בפועל על העיר והמחוז (הנסיכות לשעבר). מטעמה של בונה ניהלו את העיר שלושה סטארוסטים איבאן מיכאלוביץ (1524—1543), פיוטר קירדייביץ (1544—1551) וסטאניסלאב פאלצ'בסקי (1552—1556)[34].

מסירתן של נסיכויות פינסק וקובריו על־ידי המלך זיגמונט ה־I לאשתו בונה אפשרו את יצירתה של אחוזה מלכותית עצומה שהיתה רכושה הפרטי של המלכה בונה ושנועדה לחזק את מעמדו של בית המלוכה ולהבטיח את הורשת כס המלוכה לבנם זיגמונט (מאוחר יותר זיגמונט ה־II אוגוסט נסיך ליטא ומלך פולין)[35]. נסיכות פינסק שעברה ראשונה לרשותה ולשלטונה של המלכה בונה, כאמור בשנת 1523[36], שימשה גרעין לאחוזה הפרטית שלה[37]. לאחר־מכן עברו לרשותה נסיכות קובריו, אדמות אחוזת סלץ ואדמות במחוז סלונים, וכן גם שטח ארוך וצר שהשתרע בכיוון לצפון, מצד אחד לאורך הגבול המזרחי של פודליאשה ופרוסיה המזרחית ומצד שני מערבית לגרודנו וקובנה[38]. האדמות הללו היו סמוכות אלו לאלו ויצרו גוש טריטוריאלי רצוף, שאפשר את פיתוחו הכלכלי של האזור, על־פי תכנית ברורה שעובדה על־ידי המלכה בונה וחבר עוזריה והוצאה לפועל בהדרגה ובעקביות במשך ימי דור בערך (בין השנים 1523—1556)[39]. גולת הכותרת של מפעל הפיתוח של כונה היתה הרפורמה האגרארית שלה שבה אוחדו אדמותיה וחולקו מחדש ביחידות בעלות גדלים מוגדרים (וולוקות שלמות)[40]. מדיניותה הכלכלית של המלכה בונה בכלל וה־רפורמה האגרארית שלה בפרט נתנו תנופה עצומה להתפתחות הכלכלית של האזור, שסימניה המובהקים היו קולוניזאציה מזורזת, פיתוח ממשק האחוזות וגידול הייצור החקלאי לצורכי יצוא, גידול הערים ופיתוח המסחר. היישוב היהודי הצעיר בפינסק השתלב בהצלחה ובכשרון בפעילות הכלכלית המזרזת שהתנהלה באזור. התנפלות של הטאטארים על אזור פינסק, בשנת 1527 הביאה אותם אמנם עד חומות העיר, אבל הנזקים שגרמו לא היו חמורים ותוצאות ההתנפלות נעלמו עד מהרה[41].

נראה שבימי שלטונה של המלכה בונה בפינסק נתחזק במידה מרובה גם מעמדם של עירוני פינסק. מעמדה החוקי של העיר היה נחות בהרבה ממעמדן של ערים רבות בליטא, שלהן היו זכויות מאגדבורגיות עוד מן המאות ה־14 וה־15 (וילנה וטרוקי משנת 1387, בריסק מ־1390, קובנה וגרודנו מ־1391, מינסק ואחרות משנת 1498)[42]. מעמדה הגיאוגראפי הנוח במרכז דרכי התחבורה במים סייע להתפתחות מסחרה של פינסק בימיה של המלכה בונה, אבל חוסר השלטון העצמי של עירונים בפינסק כבל את ידיהם של הסוחרים ובעלי־המלאכה העירוניים בפיתוח עירם ואפשר לסטארוסטים להכביד עליהם בהיטלים ובמסים. כוחם הכלכלי ומשקלם הפוליטי העולה עוררו את העירונים לתבוע הרחבת זכויותיהם[43].

בעקבות תלונה נתנה המלכה בונה, בשנת 1551, כתב לעירונים שזיכה אותם בזכויות פוליטיות שהכשירו את הקרקע למתן זכויות מאגדבורגיות לעיר כעבור שלושים שנה, ב־1581 על־ידי סטפאן באטורי. בכתב שלה לעירונים קבעה המלכה בונה סדרים חדשים לגביית מסים, שלפיהם צריכים תושבי פינסק לשלם את מסיהם לא לסטארוסטה במישרים אלא באמצעות הוויט (ראש העיר) וחמישה עירונים שייבחרו על־ידי העיר. חמשת העירונים הנבחרים צריכים להישבע בפני שלוחים מיוחדים של המלכה. סכסוכים בין משלמי המסים לגובי המסים יבואו לבירור בפני הסטארוסטה יחד עם הוויט והעירונים המושבעים. כתב המלכה מקל גם את עול שירותי התחבורה הרובץ על תושבי העיר ומחייב אותם לספק שירותי תחבורה רק למלך ולמלכה ולאנשי מועצת הנסיך הגדול של ליטא.

31. שם, עמ' 415.
32. נשא את התואר מארשאלק החצר והיה סטארוסטה של בריסק, קובנה ולידה. עיין ר"פ, עמ' 324, 350. השווה גם הע' 13 לעיל.
33. Pociecha, שם, שם.
34. ר"פ במקומות שונים (עיין במפתח השמות); טי"פ, עמ' 5; Pociecha, שם, עמ' 418; В И. Пичета, Белоруссия и Литва XV—XVI вв. Москва 1961 (להלן: Пичета), במקומות שונים (עיין במפתח).
35. Pociecha, שם, עמ' 414.
36. כאמור למעלה עברה נסיכות פינסק תחילה לידי זיגמונט ה־I לאחר מותו של פיודור ב־1521 ורק ב־1523 עברה לידי בונה (שם, עמ' 418).
37. שם, עמ' 417.
38. שם, עמ' 417—419.
39. שם, עמ' 421; Пичета, שם, עמ' 11 ואילך.
40. עיין להלן בפרק א'.
41. ס"ג, שם, עמ' 169.
42. Пичета, שם, עמ' 268.
43. ז' הוניק רואה בכך דיכוי של העירונים על־ידי הסטארוסטים. למעשה זהו מאבק על זכויות מדיניות. השווה טי"פ, עמ' 5.

ואילו לסטארוסטה חייבים העירונים לתת רק שנים־עשר שיי־טים לצורכי נסיעתו לדוידהורודוק או לנובל. במקרים אחרים חייבים הנזקקים לתחבורה לשלם תמורת השירות הניתן. העי־רונים מצדם נתחייבו לשלם לאוצר 60 שוק גרושים מדי שנה. הכתב של המלכה בונה קבע גם את סדרי הפרוצדורה המשפ־טית, את גובה התשלומים בעד התדיינות משפטית לסטארוסטה, לסגן־הסטארוסטה, לסופר ולשמש בית־המשפט[44].

התגברות כוחם של העירונים התובעים את זכויותיהם בעק־בות התפתחות מזורזת של העיר חופפת גם את התעצמותה של הקהילה היהודית בעיר בימי המלכה בונה. שמדיניותה הכל־כלית נתנה דחיפה להתחזקותה הכלכלית וגידולה המספרי[45].

עם צאתה של המלכה בונה מפולין ב־1556 נסתיים שלטו־נה בפינסק ונסיכות פינסק לשעבר עברה לרשותו של המלך זיגמונט אוגוסט בנם של זיגמונט ה־I ובונה (מלך בשנים 1548—1572), שביטל את קיומה האוטונומי של פינסק כדומנה מלכותית. מאז היתה פינסק עיר מלכותית והנסיכות לשעבר מחוז רגיל (פוביאט), מקום מושבו של סטארוסטה נציגו ושושה דברו של המלך. תקופת השינויים הגדולים במצבה הפנימי של ליטא ובמעמדה של נסיכות פינסק בתוך ליטא במחצית הראשונה של המאה ה־16 היתה נוחה במיוחד להתפתחותה המהירה של הקהילה היהודית שנוסדה בפינסק לפני 1506.

44. שם, שם. לא היתה לי גישה לנוסח המקורי של התעודה.

45. עיין להלן.

פרק ראשון

מייסוד הקהילה עד לאיחוד הלובליני (1506—1569)

א. ייסוד הקהילה

כתב־הזכויות היסודי של יהודי פינסק

כתב־הזכויות, שניתן ליהודי פינסק בשנת 1506, הוא המקור החשוב ביותר לידיעת ראשית תולדותיה של קהילת פינסק. עיון מדוקדק בתוכנו וניתוח שיטתי של העניינים הנזכרים בו, בהשוואה לכתבי־הזכויות של קהילות אחרות בליטא, מאפשרים להעלות קווים כלליים של דמות הקהילה היהודית בעת התייסדותה ולברר את טיב הזכויות שהבטיחה לעצמה. נעיין אפוא תחילה בתוכנו של כתב־הזכויות. וזה נוסח כתב־הזכויות היסודי[1].

אני הנסיך פיודור איבאנוביץ יארוסלאביץ והנסיכה שלי אולייגה, מודיעים בכתבנו זה לכל מי שצריך לדעת זאת שיכבד אותו ויצייית לו.

ביקשו מאתנו[2] היהודים שלנו מפינסק יוסקו מאירוביץ ופסח אזופוביץ ואברהם ריז'קיביץ ויהודים אחרים שלנו מפינסק לתת להם מקום להקים עבורם בית־כנסת, ומקום שני לבית־קברות; ביקשו מאתנו על כך שנאשר להם את המקו־מות האלה בכתב־זכויות שלנו.

ואנו בגלל בקשתם[3] החלטנו: הננו מאשרים להם את שני המקומות האמורים לבית־כנסת ולבית־קברות בכתבנו זה לעולמים ולצמיתות.

הם גם ביקשו מאתנו שניתן להם אותן זכויות, בדומה לזכויות ולפריבילגיות, שנתן ההוספודאר שלנו הוד רוממותו המלך ליהודי בריסק וליהודים אחרים שבמדינתנו בנסיכות הגדולה של ליטא הגרים במבצרים של הנסיך. ואנו בגלל בקשתם גם את זה עשינו, נתנו להם אותן זכויות שנתן ההוספודאר שלנו הוד רוממותו המלך ליהודים שלו, ולפיכך נתנו להם את הזכויות: אנחנו וממלאי מקומנו שימונו על־ידינו נשפוט ונדון אותם לפי הזכויות והפריבילגיה של ההוספודאר.

ועל כך נתנו להם את כתבנו זה וליתר תוקף הטבענו את חותמנו על כתבנו זה.

נכתב בפינסק 1506, ביום 9 באוגוסט.

כתב־הזכויות של נסיך פינסק פיודור איבאנוביץ יארוסלא־ביץ[4] מ־9 באוגוסט 1506 ניתן אפוא ליהודים שישבו כבר

1. נשמר והגיע לידינו רק האישור של המלכה בונה לכתב־הזכויות שניתן ליהודי פינסק בווילנה, 18.8.1533. מתוך ספרי האקטים של המטריקה הליטאית נדפס כתב־הזכויות לראשונה בתוך: Акты Западной Росии, כרך 1, מס' 227 (להלן: אז"ר). חזר והדפיס אותו בשנית ס. ברשאדסקי בקובץ התעודות שלו: Русско-Еврейский Архив, כרך 1, מס' 43 (להלן: ריי"א). תמצית מתוכנו ראה ב־ Регесты и надписи, כרך 1, מס' 223 (להלן: ר"נ).

2. בנוסח המקורי: челом нам билиו, שתרגומו הוא "השתחוו לפנינו". זהו נוסח מקובל בכתבי־זכויות לציון העובדה שהשליט) המעניק את כתב־הזכויות קיבל תשלום כספי או מתנה (челобитье). ראה: תמורת הינעותו לפנייתם של מבקשי כתב־הזכויות. ראה: С. А. Бершадский, Литовские Евреи, דסקי, ל"י); הנ"ל: Очерк истории Виленской еврейской общины Восход 1881, № 7, 93—94 (להלן: ברשא־

3. באותה משמעות כמו בהע' הקודמת.

4. פיודור איבאנוביץ יארוסלאביץ, ממשפחת נסיכי מוסקבה הגדולים, נסיך קלצק, הורודוק ורוהאצ'וב. ב־1498 השיאה הנסיכה מאריה, ממשפחת גאשטולד המיוחסת, אלמנת סמיון אוללקוביץ, שליטת פינסק, את בתה אוליינה (אלכסנדרה) לפיודור. אחרי מותה של מאריה בקירוב בשנת 1500 (קודם לכן מת בנה ששלט יחד אתה והיה צריך לרשת את כס הנסיכות), עלה פיודור על כס נסיכות פינסק ואיחד אותה עם נחלתו היא נסיכות קלצק, הורודוק ורוהאצ'וב. פיודור שלט בפינסק עד מותו בסוף 1520 או בתחילת 1521. ראה: לובאווסקי, Pociecha; 84 עמ' כרך 2, עמ' 417.

בשמותיהם, יוסקו מאירוביץ, פסח אזופוביץ ואברהם ריז׳קייביץ, המשתדלים אצל הנסיך בדבר קבלת כתב־הזכויות, והם תושבי פינסק העושים זאת על דעתם ועל דעת היהודים האחרים הגרים גם הם בפינסק באותו זמן. הואיל ואין בידינו שום תעודה שתעיד על קיומו של יישוב יהודי בפינסק, וגם לא על התגוררותם של יהודים בודדים בפינסק לפני גירוש יהודי ליטא בשנת 1495 [5], הרי יכולים אנו להניח כדבר ודאי, שקבוצת יהודים ששבו מן הגירוש לליטא, לאחר שאלכסנדר התיר בשנת 1503 את שובם למקומותיהם הקודמים, לא רצו או לא יכלו לשוב לבתיהם הקודמים והחליטו לבנות בית לעצמם במקום חדש [6]. איך קרה הדבר?

את התשובה יש לחפש בראש וראשונה במציאות החדשה שנוצרה לאחר שהמגורשים הורשו לחזור למקומותיהם הקודמים. אמנם, לפי כתב־הזכויות שנתן אלכסנדר יאגיילו בשנת 1503 ליהודי בריסק (שהיה גם בחזקת כתב־זכויות לכלל יהודי ליטא) [7], ולפי כתבי־הזכויות שנתן ליהודי הורודנה [8] (שגם בהם נאמר שהם ניתנים לכלל יהודי ליטא), הוחזרו להם הזכויות שהיו להם לפני הגירוש והובטחה זכותם לקבל בחזרה את רכושם המוחרם ולגבות את החובות המגיעים להם מן הנוצרים. אך הביצוע המעשי של החזרת הרכוש נתקל בקשיים לא מועטים. לאחר הגירוש חילק הנסיך הגדול אלכסנדר את בתיהם ואדמותיהם של היהודים המגורשים לנוצרים. קבלת רכוש זה היתה כרוכה בתשלום מצד המקבלים לנסיך הגדול. בעקבות החזקת הרכוש נעשו השקעות ופעולות פיתוח ויש שרכוש עבר מיד ליד, ואין זה אלא טבעי שמחזיקי הרכוש היהודי בפועל, בייחוד אלה שהיו להם הוצאות בקשר עם רכוש זה, לא היו מוכנים למסור את הרכוש לבעליהם הקודמים. כך, דרך־משל, מקבלים יהודי בריסק ב־1505 כתב־זכויות נפרד בדבר החזרת בית־הכנסת שנהפך לאחר הגירוש לבית־חולים ולכנסייה [9], למרות ההוראה הברורה בכתבי־הזכויות משנת 1503 ליהודי בריסק והורודנה להחזיר להם את רכושם. בכתב־הזכויות של זיגמונט ה־I ליהודי הורודנה משנת 1507 [10], שבו מתאשרת מחדש זכותם לקבל בחזרה את בתיהם ושדותיהם, נאמר כבר בפירוש שהיהודים החוזרים מן הגירוש, הרוצים לקבל רכושם מידי הנוצרים המחזיקים בו, חייבים להחזיר להם את כל ההוצאות שהיו להם בקשר עם קבלת הרכוש ושיפור הנכסים. ברור מכאן שהחזרת הרכוש נמשכה הרבה שנים, ולפרקים היתה כרוכה בתשלום סכומי פיצויים למחזיקיו [11]. לפיכך נפתרה כנראה הבעיה במקרים לא מועטים לאו דווקא על־ידי קבלת הרכוש הלא־נייד בחזרה, ורבים מן החוזרים היו צריכים להקים לעצמם בתים חדשים. אם נוסיף על אלה גם את ילדי המגורשים, שבמשך שמונה שנות הגירוש הגיעו לבגרות והקימו משפחות משלהם, ולאלה לא היו בתים או רכוש לקבל בחזרה והיו צריכים לבנות לעצמם בתים, הרי לפנינו עתודה המוכנה בתנאים מדיניים מתאימים לפעולה התיישבותית במקומות חדשים. לעבר פינסק פנו המתיישבים הראשונים לפני קבלת כתב־הזכויות, ודבר זה יכול היה לקרות רק בין השנים 1503—1506 [12]. היהודים שהתיישבו בפינסק, כשהגירוש ותלאותיו עדיין טריים בזכרונם, דאגו לכך שעם בוא אם למקום החדש והתבססותם בו תוגדרנה זכויותיהם בצורה ברורה מהר ככל האפשר. הדעת נותנת, שיהודים שבאו להתיישב בפינסק עשו זאת מתוך ידיעה שהנסיך המקומי רוצה בהתיישבותם במקום, ושהוא מוכן להעניק להם זכויות דומות לאלו שיש ליהודים אחרים בליטא, אלא שמתן כתב־הזכויות התעכב לזמן־מה, אולי בגלל המשא והמתן על ניסוח הכתב וסידור התשלום הכספי לנסיך כתמורה למתן כתב־הזכויות. יש להניח שיהודים יוצאי בריסק־דליטא הם שהניחו את היסוד ליישוב היהודי בפינסק [13].

היישוב היהודי בפינסק לא היה היחיד שנוצר בצורה כזו. אך הוא היה הראשון לציון כיוון גידולו והתפשטותו של היישוב בליטא, לאחר שובם של המגורשים מפולין לבתיהם הקודמים. הקהילות הוותיקות מוציאות מתוכן מאז ואילך מתיישבים לקהילות חדשות, שכיוונן הוא לאזורים הפנימיים של ליטא, בדרך כלל מזרחית, או מזרחית־צפונית לקהילות הוותיקות [14]. ליוצאי קהילות ליטא הוותיקות מצטרפים כנראה מגרים יהודים מן המערב (אשכנז) ומן הדרום (בוהמיה), המגיעים עם גל ההגירה הגדול במחצית הראשונה של המאה ה־16 לפולין וממנה לליטא [15]. לא מן הנמנע שהיו כאלה גם בין מייסדי היישוב היהודי בפינסק.

---

5. האגדה על אלף שנות היסטוריה יהודית בפינסק מקורה במסורת ש״לפי כתובת נושנה שהיתה רשומה תחת אחד החלונות של ביהכ״נ משנים קדמוניות עמד כבר הבית על מכונו בשנת תת״י לאלף החמישי, היא שנת 1050״. ראה פאכסימילה של לוח הזכרון שנקבע בבית־הכנסת של פינסק בשנת תרצ״ה, ידיעות פון ייוו״א, ניו־יארק, מס׳ 37 (מאי 1950). אגדה זו הוזמה כבר ע״י הוניק במונוגראפיה שלו: ״די געשיכטע פון יידן אין פינסק״, טי״פ, עמ׳ 20. י. ברוצקוס מונה את קהילת פינסק בין הקהילות היהודיות של ליטא במאה ה־15 (ראה: Encyclopaedia Judaica, ערך: Litauen), אבל אין ראיה לדבריו. ראה גם להלן, נספח 1.

6. ראה להלן בהמשך הדברים.

7. ראה: ברשאדסקי, אוצ׳רק, שם, עמ׳ 97; ברשאדסקי, ל״י, עמ׳ 258. עניין הפריבילגיה ליהודי בריסק יתברר להלן.

8. רי״א, כרך 1, מס׳ 39—40.

9. ברשאדסקי, אוצ׳רק, שם, עמ׳ 114.

10. רי״א, כרך 1, מס׳ 50.

11. בשנת 1525, 22 שנים לאחר שובם של יהודי ליטא מן הגירוש מגיעה לבירור בפני המלך זיגמונט ה־I תביעה של יהודי מהורודנה להחזיר לו אדמות שהיו שייכות לו לפני הגירוש. ראה: רי״א, כרך 1, מס׳ 94.

12. לדעת ברשאדסקי, ל״י, עמ׳ 259, התיישבו היהודים הראשונים בפינסק ב־1505 או בראשית 1506.

13. זוהי דעתו של ברשאדסקי, שם, עמ׳ 264, אלא שלא הביא ראיה לכך. לא עלה בידי למצוא הוכחה לדעה זו בתעודות שהיו לנגד עיני. יש לסמוך בעניין זה על היסטוריון אחראי ודייקן כברשאדסקי, שמצא קרוב לוודאי ידיעה על כך בתעודות המטריקה הליטאית. אין זה אלא טבעי שיוצאי בריסק, שתרו אחרי מקום מגורים, התיישבו במקום החדש, שאינו מרוחק ביותר מעיר מולדתם, ומכל מקום קרוב יותר אליה, מאשר לכל קהילה אחרת מן הקהילות הוותיקות של ליטא (טרוקי, הורודנה, לוצק או לודמיר).

14. שם, עמ׳ 347.

15. שם, עמ׳ 347—348. בראשית המאה ה־16, עד לעלילת הגרים בשנים 1539—1540, היו התנאים בליטא נוחים במיוחד בשביל היהודים.

תהליך זה נתאפשר במסגרת המדיניות הכללית של נסיכי ליטא אלכסנדר וזיגמונט, שנהלו מדיניות של פיתוח הערים והיהודים נעשו רצויים כיסוד עירוני ומיישב[16]. זה היה אחד השיקולים של אלכסנדר, כשהרשה ליהודי ליטא המגורשים לשוב לארצם[17].

לפינסק הגיעו המתיישבים הראשונים, כפי שיש להניח, לא כבודדים אלא כקבוצה מאורגנת ולרשותם עמדו אמצעים כספיים. כוונתם המפורשת היתה לייסד במקום יישוב יהודי מאורגן. ואמנם עם קבלת כתב־הזכויות היסודי הובטחה הזכות החוקית לקיומו של היישוב היהודי בפינסק כקהילה עצמאית[18]. בפרק־הזמן הקצר שקדם למתן הפריבילגיה ישבו בה המתיישבים הראשונים כפרטים בלבד[19]. כתב־הזכויות היסודי ניתן, כאמור למעלה, לשלושת היהודים הנזכרים בו בשמותיהם ו"ליהודים אחרים מפינסק", וכפי הנראה היה מספרם גדול במידה מספקת לייסוד קהילה, לפי מושגי הזמנים ההם[20]. ליהודים אלה היתה מנהיגות שנשאה ונתנה עם שליטי המקום, הנסיך פיודור יארוסלאביץ ואשתו אולייֶנה, על זכויות־יסוד שהיו צריכות ליצור את הבסיס החוקי לקיומה ולהתפתחותה של הקהילה. בהמשך הדברים יתברר לנו שמנהיגות זו ידעה היטב מה רוצה היא להשיג משליטי המקום, ושהשליטים מצדם היו נכונים להעניק את הזכויות המבוקשות, מטעמים הנעוצים במדיניות הכללית של שלטונות ליטא לגבי התיישבותם של יהודים במסגרת מדיניות קולוניזאטורית, שהתכוונה לפיתוח הערים ואכלוס השטחים העצומים והדלילים. נציגות זו הצליחה להשיג בשנת 1506 מן הנסיך פיודור, תמורת תשלום הגון כמובן, את כתב־הזכויות היסודי, שנתן את הבסיס החוקי להתפתחות הקהילה בפינסק.

החירויות שניתנו להם הוגשמו בפועל והיתה מגמה לקיים את היהודים כשכבה התלויה בנסיך הגדול בלבד. מגמה זו באה לידי ביטוי במינויו של מיכאל אזופוביץ כ"ראש היהודים" בשנת 1514, כשנמסרו לו הזכות הבלעדית לטפל בענייני היהודים הבאים בפני המלך וזכות השיפוט על היהודים, וכן הזכות לגבות מהם מסים למלכות. המינוי כשלעצמו לא נתגשם בגלל התנגדותם של היהודים, אבל אין כמותו להעיד על מעמדם של היהודים ועל מדיניותו של זיגמונט ה־1 כלפיהם. לאחר שנאשמו יהודי ליטא בשנת 1539 במתן מקלט לגרים מפולין וסיוע להברחתם לתורכיה, חל שינוי לרעה במעמדם, והמלך נאלץ לצמצם את זכויות היהודים ברוח הסטאטוט הליטאי משנת 1529, הטיל עליהם הגבלות בעניין המגע עם נוצרים ונאסרה עליהם היציאה לתורכיה שלא בידיעת המלך. ראה: ברשאדסקי, שם, עמ' 358 ואילך; ש. אטינגר, הישוב היהודי באוקראינה מן האחוד הלובליני עד לגזרות ת"ח, דיסרטאציה מודפסת במכונת־כתיבה, ירושלים תשט"ז, עמ' 22—23 (להלן: אטינגר).

16. מיד לאחר גירוש היהודים מליטא התחיל אלכסנדר יאגיילו לחלק ביד רחבה זכויות מאגדבורגיות לערים רבות, וניסה למשוך לליטא מתיישבים גרמנים ושבדים, שבחלקם היו צריכים לתפוס את מקומותיהם של היהודים המגורשים. אך אלה לא הזדרזו משום־מה לבוא ואז נועדו היהודים למלא את תפקיד פיתוח הערים. ראה: ברשאדסקי, שם, עמ' 261—262; אטינגר, עמ' 15.

17. ברשאדסקי, שם, עמ' 262.

18. ההוכחות לכך יובאו להלן בהמשך הדברים.

19. לא היה זה דבר בלתי רגיל שישיבתם של יהודים במקום מסוים קדמה למתן התוקף החוקי לישיבתם במקום. כך, דרך־משל, קיבלו יהודי פשמישל את כתב־הזכויות היסודי שלהם ב־1559, אך ב־1542 היו שם 16 משפחות יהודיות ול־7 מהן היו בתים משלהן. ראה: M. Schorr, Żydzi w Przemyślu do końca XVIII wieku, 4—5 עתים קבלת כתב־הזכויות היא סימן להתבססותו של היישוב היהודי במקום.

20. יישוב יהודי שמנה מניין בעלי בתים ראוי היה למעמד של קהילה. כך היה הדבר אפילו במחצית השנייה של המאה ה־17. השווה: פנקס מדינת ליטא, ערוך ע"י ש. דובנוב, ברלין תרפ"ה, עמ' 294—295 (להלן: פמ"ל).

אזור המגורים היהודי וכיוון התרחבותו

כשנוסד היישוב היהודי בפינסק התיישבו היהודים שבאו למקום ברחוב אחד, הנקרא בתעודות החל מאמצע המאה ה־16: רחוב היהודים[21]. מקום זה שהוקצה להתיישבותם של היהודים בפינסק נמצא במרכז העיר, קרוב למבצר הנסיך[22] ולא רחוק מן השוק. ישיבתם של היהודים בפינסק לא הוגבלה מבחינה חוקית, לא על־ידי הנסיך פיודור ולא לאחר־מכן, לרחוב מסוים (או לרחובות מסוימים) בלבד. אך המתיישבים התרכזו בתחילה ברחוב אחד, שהעמיד הנסיך לרשותם. יש להניח שבחירת המקום על־ידי הנסיך נעשתה בהסכמת המתיישבים היהודים והעובדה שנבחר מקום שהוא קרוב למבצר מעידה אולי על החשיבות שייחסו המתיישבים היהודים לחסותו והגנתו של הנסיך. אך גם הקשר של רחוב היהודים עם השוק נראה נוח למדי, ומכאן ניתן אולי ללמוד שהמתיישבים היהודים בפינסק השכילו להבטיח בכך תנאים נאותים גם לשלומם וגם לפעילותם הכלכלית[23], דבר שסייע בלי ספק להתפתחותה המהירה של הקהילה. גם מטעמים אחרים היו ודאי המגורים במרוכז רצויים לחלוצי היישוב היהודי בפינסק. הרגשת הזרות והבדידות של המתיישבים שהיו חדשים במקום הוקהתה בכך, וכן התחייב הדבר, בלי ספק, מן המבנה הפטריארכאלי של חיי המשפחה שלהם[24].

עברו שנים אחדות בלבד והיישוב הצעיר התחיל לגדול ולהתרחב. על הזדקקותם של יהודי פינסק לסיועו הפעיל של הנסיך בפתרון הבעיה של הרחבת שטח המגורים שלהם, קרוב

21. לראשונה נזכר הרחוב בשם Ulica Żydowska ברשימת הלוסטראציה משנת 1552/55. ראה: Писцовая книга Пинскаго и Клецкаго княжеств... 1552—55 г. Вильно 1871 (להלן: פיסק"נ — 1555). בתעודה משנת 1542, שבה נזכרת דלקה, שנשרפו בה בתים של יהודים בפינסק, מדובר רק על "בתים שלהם", אבל רחוב היהודים אינו נזכר בשמו. ראה: ר"פ, עמ' 313.

22. ראה מפה של התקופה הזאת.

23. בסיס לדיון זה משמש לנו המחקר של אלכסנדר פינתוס על הטופוגראפיה של השכונות היהודיות בגרמניה: A. Pinthus, Studien über die bauliche Entwicklung der Judengassen in den deutschen Städten, ZGJD, B. 2, 1930, 101—130, 197—217, 284—300. במחקרו מברר פינתוס את משמעותה של קרבת השכונה היהודית לשוק ו/או למבצר של שליט המקום. קרבה לשוק הקלה בהרבה על הפעילות המסחרית של היהודים ואילו קרבה למבצר השליט הבטיחה הגנה טובה יותר. הנחות אלו תופסות גם לגבי פינסק שבה נמצא המבצר במקום מרכזי ליד השוק וליד הרחובות המרכזיים, כמו במרכזי־אירופה בשלבים קדומים של ההתיישבות העירונית. מיקומה של השכונה היהודית בפינסק ליד המבצר ולא רחוק מן השוק משמעו היה הבטחת תנאים נוחים גם מבחינת הבטחון לחיים ולרכוש וגם מבחינת התנאים החיוביים להתפתחות כלכלית. ראה: פינתוס, שם, עמ' 123—125.

24. שם, עמ' 101.

לוודאי לאחר שנוספו משפחות חדשות לגרעין המתיישבים, למדים אנו מתעודה מן ה־18 באוגוסט 1513, שלא הושם אליה לב עד עתה[25]. מלשון התעודה מתברר, שהנסיך פיודור פנה לבישוף של פינסק, יונה, בבקשה שיחליף עמו שלוש חצרות עירוניות לצורך מגוריהם של יהודי פינסק. הבישוף נעתר לבקשת הנסיך והחליף את החצרות המבוקשות בחצרותיהם של שלושה נוצרים מתושבי פינסק, ובתעודה צוין שהחילופים נעשו לצמיתות. לא קשה לשער מה אירע כאן. היהודים רכשו כנראה את שלוש החצרות מבעליהן, אך כיוון שלא היו סמוכות לבתיהם שלהם ביקשו את עזרתו של הנסיך בביצוע עסקת חליפין עם הבישוף הפראבוסלאבי, שאדמותיו גבלו ברחוב היהודים[26]. רצונם של היהודים לגור ביחד, בשטח רצוף אחד, גלוי כאן לעין, ולמימוש רצון זה ניתנת להם עזרתו של השליט. לא מן הנמנע שההצרות שנועדו לחליפין עברו תחילה לבעלותו הפיקטיבית של הנסיך[27].

ברשימת הלוסטראציה (סקר, מפקד)[28] מן השנים 1552/55 נמנים ברחוב היהודים 17 מגרשים של יהודים כולל מגרש בית־הכנסת לעומת 6 מגרשים של נוצרים[29]. יש להניח שעל רוב המגרשים ברחוב היהודים היו בתים. השטח הכולל של מגרשי היהודים הוא 52 פרנט[30] (11,53 דונם), לעומת 20½ פרנט (4,55 דונם) של נוצרים. הלוסטראציה של 1561/66 מונה ברחוב זה 15 מגרשים בנויים, היינו 15 בתים, על שטח כללי של 53⅛ פרנט ועוד מגרש גן בשטח 6 פרנט[31]. הנחתנו היא שכל המשפחות היהודיות שבאו לפינסק עם ייסוד היישוב המקומי במקום התרכזו בעיקר ברחוב זה, ולאחר־מכן כבר לא חלו בו שינויים מופלגים ובמשך יובל השנים הראשון לקיום הקהילה נוספו בו רק בתים ספורים, דוגמת שלושת הבתים שנוסדו ב־1513, אף שהיו בו שינויי בעלות ומגרשים עברו בו מיד ליד.

גידול היישוב במקום הביא להתפשטותם של היהודים בפינסק לרחובות אחרים. בולטת בראש וראשונה חדירתם לרחוב הגדול, הסמוך לרחוב היהודים. ברחוב זה רוכשים מגרשים ובתים העשירים והמיוחסים שבתושבי המקום. פסח אזר־פוביץ הוא כפי הנראה היהודי הראשון שעבר לגור ברחוב זה עוד בימי הנסיך פיודור בשנת 1513 או זמן־מה לפני־כן[32], וקרוב לאותו זמן עברה חצר אחרת באותו רחוב (החצר השוס־טאקובית) לרשותו של ישראל פסחוביץ בנו הגדול של פסח אזופוביץ[33]. ואמנם ברשימת הלוסטראציה משנת 1555 מוצ־אים אנו בין בעלי הקרקעות בצד שמאל של הרחוב הגדול את ישראל פסחוביץ מחזיק מגרש בגודל 7 פרנט (1,52 דונם), ואת נחום פסחוביץ מחזיק מגרש בגודל 7½ פרנט (1,62 דונם). מלבדם מחזיקים ברחוב זה אליהו מויישייביץ מגרש בגודל 8 פרנט (1,77 דונם, המגרש העירוני הבודד הגדול ביותר במגרשים שהיו שייכים ליהודי פינסק), וגולדה אשת יצחק — מגרש בגודל 3 פרנט (0,66 דונם)[34]. ישראל פסחוביץ גר בשנות ה־50 כנראה בביתו האחר שברחוב היהודים, ואילו בביתו שברחוב הגדול גר בנו משה. באותו זמן היו ברחוב זה 15 מגרשים של נוצרים (מהם 6 על אדמות הכנסייה)[35]. ברשי־מת הלוסטראציה משנת 1566 אנו מוצאים ברחוב זה, נוסף על נחום פסחוביץ והאשה גולדה, בנו של ישראל פסחוביץ מושקו [משה] ובנו של אליהו מויישייביץ ישראל אליצ׳יץ, גם מגרשים ובתים חדשים של יהודים מן הצד הימני (דרומי) של הרחוב. כאן התיישבו בין השנים 1555—1566 הרבנים זלמן ונח, כאן רכש מגרש אברהם מארקוביץ, מאמידי המקום, נכדו של מייסד קהילת פינסק יוסקו מאירוביץ, ועוד אחדים. בסך־הכול עברו באותן שנים לידי יהודים בצד זה של הרחוב 8 מגרשים, מהם 5 עם בתים, ושטח המגרשים העירוניים שברשו־תם גדל מ־26 פרנט ל־66 בקירוב (בכלל זה 26½ פרנט של אדמות גן)[36]. הרי שבמשך 11 שנים הללו הופך רחוב זה כמעט במחציתו לרחוב יהודי ומתחילה להתרכז כאן השכבה האמידה והמיוחסת של תושבי המקום.

יהודי פינסק חודרים בהדרגה גם לרחובות אחרים בסמוך לרחוב היהודים. מן הלוסטראציה של 1561/66 מתברר לנו, שבין השנים 1555—1566 רכשו לעצמם יהודים מפינסק ברחוב סוצ׳יצ׳ין (סוצ׳יווצ׳ין)[37] מגרשים בנויים ומגרש אחד ריק מתוך

---

25. התעודה נדפסה בתוך: Археографический сборник, כרך 6, עמ׳ 285, מס׳ 123 (להלן: א״ס), בין התעודות שעניינן תולדות הכנסייה הפראבוסלאבית. לא נכללה לא בתוך ר״א ולא בתוך ר״נ וכן לא נזכרה בטי״פ.

26. ראה: פיסק״נ—1555, עמ׳ 25—28, והשווה אחדים משמות הרחובות עם המפה.

27. מקרה אחר של העברת נכס לבעלותו הפיקטיבית של הנסיך ניתן להלן.

28. סקר, מפקד. נגזר מן הפועל הלטיני lustrare.

29. ראה: פיסק״נ—1555, עמ׳ 21—22; ב־רי״א, כרך 2, מס׳ 33 ניתנו רק שמותיהם של בעלי הקרקעות היהודים.

30. prent, מידת שטח השווה ל־221,8 מטר². 30 פרנט הם מורג אחד (=6,654 דונם).

31. רי״א, כרך 2, מס׳ 252.

32. אז עברה לרשותו החצר הדיאגילבית שנמצאה כפי הנראה מצדו הצפוני של הרחוב הגדול, ויש להבין את הדבר מן הטענות שהושמעו במשפט בשנת 1562 על תביעה שהוגשה נגד נחום פסחוביץ ונגד בן אחיו משה איזראילוביץ להחזיר את החצרות הדיאגילבית והשוסטאקובית. באותו משפט טענו שהחצרות תפוסות על־ידי משפחו־תיהם למעלה מ־40 שנה (ראה: רי״א, כרך 2, מס׳ 155). מן הרשימות של הלוסטראציות מהשנים 1555 ו־1566 ניתן להניח שבטענתם נתכוונו לבתיהם שברחוב הגדול (שם, מס׳ 33, 252).

33. ראה ההע׳ הקודמת.

34. גודל חלקות הקרקע ניתן כאן על סמך פיסק״נ—1555, עמ׳ 17. ציון גודל החלקות ב־רי״א, כרך 2, מס׳ 33, הוא משובש, אף שהתעתקה נעשתה ע״י ברשאדסקי מגופו של כה״י של פיסק״נ. הדבר מתברר על נקלה ע״י השוואת גודל אותן חלקות לנתונים ברשימת הלוסטראציה השנייה משנת 1566 (שם, מס׳ 252), וגם ע״י שגיאות בלתי סבירות בציון גודל חלקות שנעשו ע״י ברשאדסקי (במספרים 3 7/2 או 2 7/2 או 4 7/2 פרנטים אין לשבר 7/2 שום משמעות הגיונית; במקום זה רשום בפיסק״נ: 2½, 3½, 4½ פרנטים).

35. פיסק״נ — 1555, עמ׳ 15, 17, 27—28.

36. Писцовая книга бывшаго пинскаго, староства... 1561—1566 г. Вильно, 1871 עמ׳ 8, 12, 14 (להלן: פיסק״נ—1566). ב־רי״א, כרך 2, מס׳ 252 נשמט מגרשו וביתו הנוסף של נחום פסחוביץ בצד ימין של הרחוב (2 פרנטים מגרש ו־2 פרנטים גן) ונפלה טעות בציון גודל חלקתו של הרב זלמן (רשום 3½ פרנטים, צ״ל — 2 פרנטים).

37. Soczeczynska, בקרבת הרחוב הגדול (ראה מפה) ליד השער הספאסי.

19 מגרשים שהיו ברחוב זה[38], וכמעט כמחצית הרחוב עברה תוך 10 שנים לידי יהודים, רובם בנים לתושבים ותיקים של פינסק שנפקדו ברשימה של הלוסטראציה מן השנים 1552/55[39]. ברחוב סטפאנסקי החזיק ב־1555 נתן מוישייביץ 2 מגרשים נפרדים (אחד מהם ריק) וגן, וכן יש לשמש מגרש ריק ברחוב זה[40]. במפקד של 1561/66 נמצאים בידי יהודים 3 מגרשים בנויים ובתים שעליהם גרים יהודים, שניים מהם כנראה חדשים במקום[41]. בהמשך רחוב זה בכיוון לנהר ליד הגדר מוצאים אנו ב־1552/55 — 6 מגרשים בידי יהודים, אחדים מהם בלי ספק בנויים[42]. ברחוב קובאלסקי[43] החזיק ב־1555 קוסקו [יקותיאל] פסחוביץ מגרש אחד, וב־1566 אנו מוצאים כאן יהודי נוסף בעל מגרש ובית, הוא אליעזר הקצב. כן מוצאים אנו לראשונה ב־1565 יהודי בעל בית, מגרש וגן ברחוב ליסקובסקי[44]. ברחוב הישן[45] עובר באותו זמן מגרש בנוי אחד לידי נחום פסחוביץ.

בסיכום יכולים אנו להגיד, שקיים תהליך של התפשטות יהודי פינסק מרחוב היהודים לרחובות סמוכים בכל הכיוונים. אף שפה ושם יש מקרים שיהודי חודר לרחוב נוצרי מובהק, המגמה היא להתרכז בשטח רצוף ויהודי פינסק מוסיפים, בעיקרו של דבר, לחיות ולגור בגוש מלוכד.

גידול האוכלוסייה על סמך הלוסטראציות מהשנים 1552—1555, 1561—1566

החומר התעודתי העומד לרשותנו מאפשר מצד אחד חקירה גניאלוגית בתולדותיהן של משפחות אחדות[46], שאבותיהן היו בין מייסדי הקהילה בפינסק, ומצד שני חקירה בהתפשטותו הגיאוגראפית של היישוב היהודי בפינסק. כידוע נשמרו והגיעו לידינו שתי רשימות של יהודים בעלי קרקעות ובתים בפינסק ותיאור הרכוש שברשותם — אחת של הלוסטראציה מן השנים 1552/55[47] והשנייה מן השנים 1561/66[48]. תעודות אלו נותנות בראש וראשונה בסיס עובדתי איתן להערכת גודלה של האוכלוסייה היהודית בפינסק בשנות ה־50 וה־60. עיון מדוקדק ברשימה אלו וקירובן והשוואתן לידיעות שבתעודות האחרות שבידינו, יוצרים אפשרות חדשה של תיאור התפתחותה של הקהילה מראשיתה, בעשור הראשון לקיומה.

נתחיל בידיעות משנות ה־50 וה־60. הרשימה של הלוסטראציה מהשנים 1561/66 מונה 39 שמות של בעלי רכוש קרקעי ובתים בפינסק[49]. בתעודות אחרות נזכרים 7 יהודים מפינסק, שאינם מופיעים ברשימת הלוסטראציה[50], וכך אנו מגיעים לרשימה שמית של 46 ראשי בתי אב בפינסק. 12 שמות מאלה נזכרים גם ברשימת הלוסטראציה מ־1552/55[51]. אין ספק שאלה הם בעיקר הקשישים שבתושבי המקום, רובם ככולם בני הדור השני למתיישבי פינסק. עיון ב־27 השמות הנותרים שאינם מוכרים לנו מרשימת הלוסטראציה הקודמת מביא אותנו למסקנה, שחלק מהם הם בנים לתושבי פינסק[52], שהגיעו בתקופה שבין שתי הלוסטראציות לעצמאות והקימו משפחות משלהם, ואילו אחרים הם חדשים במקום, כי לא הם ולא אבותיהם אינם נזכרים בלוסטראציה הקודמת או בתעודות אחרות מאותה תקופה. מי הם התושבים האלה? אנו מוצאים ביניהם את הרבנים נח פסחוביץ וחתנו זלמן, שהשפעתם בתור רבנים חרגה מתחומי פינסק בלבד והם משתתפים בפועל בוועד ליטא שנוסד כנראה באותן שנים[53]; את הרב מאיר מוישייביץ; את מיכאל חימיץ ששלח ידו בעסקי שרפת עצים וייצור אשלג בקנה־מידה גדול; ואת וסקו [יוסקו?] מדנצ׳יץ,

---

38. פיסק״נ — 1566, עמ׳ 26.

39. משה, אברהם ואליהו — כנראה אבותיהם של: מאיר מוישייביץ, מושקו אברמוביץ, דוד איליאשביץ, יעקב אברמוביץ, אליעזר מוישייביץ — נזכרים ברשימת בעלי הקרקעות בלוסטראציה של 55—1552.

40. פיסק״נ — 1555, עמ׳ 11—12. שם הרחוב בפולנית Sthepanska (שם, שם), Szczepanowska (רי״א, כרך 2, מס׳ 252, עמ׳ 188). זהו הקטע של רחוב להישין שבין רחוב השוק לרחוב זאבלנה (ראה המפות).

41. רי״א, כרך 2, מס׳ 252.

42. פיסק״נ — 1555, עמ׳ 14—15.

43. Kowalska. בהמשך לרחוב סוצ׳יווצ׳ין (ראה מפה).

44. Liskowiczka, Lijszkowska; בדרך מהרחוב הספאסי לנהר. ברחוב זה היה ב־1566 למשה איזראילוביץ מגרש בנוי (8 פרנט) וגן (8 פרנט). ראה: רי״א, כרך 2, מס׳ 252.

45. Ulica Stara; ליד הנהר מאחורי המבצר (ראה מפה). רחוב זה אינו נזכר בפיסק״נ — 1555. ראה: רי״א, כרך 2, מס׳ 252, עמ׳ 186.

46. ראה להלן.

47. פיסק״נ — 1555. ברשימות בעלי הקרקעות שבספר זה נרשמו גם היהודים שהיו בעלי קרקעות ובתים בפינסק ובסביבתה. הרשימות של הקרקעות בעיר ערוכות לפי רחובות, ובכל רחוב בסדר חלקות הקרקע. ב־רי״א, כרך 2, מס׳ 33 פרסם ברשאדסקי, מספרי האקטים במישרים, רק את שמות בעלי הקרקעות היהודים. השוואת קצת נוסחאות ותיקונים לרשימה של ברשאדסקי ראה ברשימת תושבי פינסק להלן.

48. פיסק״נ — 1566. מבחינת סדר הרישום דומה לספר הקודם. שמות בעלי הקרקעות היהודים נדפסו ע״י ברשאדסקי ב־רי״א, כרך 2, מס׳ 252. השוואת קצת נוסחאות ותיקונים לרשימה של ברשאדסקי ראה ברשימות תושבי פינסק להלן.

49. שם, שם.

50. וסקו [צ״ל יוסקו?] מדנצ׳יץ (רי״א, כרך 2, מס׳ 203), יצחק מוישייביץ (או״ק, כרך 28, מס׳ 28), שמואל פישלביץ (שם, מס׳ 27), זלמן איסאקוביץ (שם, מס׳ 26), יחנו [!] (רי״א, כרך 2, מס׳ 153), אברהם (שם, מס׳ 106, עמ׳ 160), יוסקו קוסקוביץ (שם, שם, עמ׳ 105, 111). ארבעת האחרונים הם פקידים של חוכרי המכס והמלח שאולי גרו בפינסק דרך־קבע. באיתן שנים נמצאו זמנית בפינסק חוכרי המלח והמכס: אברהם ונחמיה רובינוביץ, טוביה בוגדאנוביץ ויצחק מואיסייביץ מבריסק וכן דוד שמרלביץ מבריסק ופייביש יוסקוביץ מקוברין (ראה להלן).

51. אברהם וולצ׳קוביץ, אברהם מארקוביץ, אליהו שמעונוביץ, אליעזר איזאקוביץ, אליעזר מארקוביץ, אליעזר נחימוביץ, גולדה [אלמנת? איצק], גרשון אברמוביץ, הושקו מוישייביץ, ישראל פסחוביץ, משה איזראילוביץ, נחום פסחוביץ (רי״א, כרך 2, מס׳ 33).

52. ניתן לשער שהשמות: ישראל אילצ׳יץ, משה נחימוביץ, מרדכי ישראלוביץ, יוסקו ישראלוביץ, משה אברמוביץ, דוד איליאשביץ, יעקב אברמוביץ, אליעזר מוישייביץ הם בנים לאבות תושבי פינסק, כיוון ששמות פרטיים כשמות אבותיהם נזכרים ברשימת בעלי הקרקעות בפינסק בשנות ה־50 (ראה להלן).

53. ראה להלן, הע׳ 72, 74.

שחכר יחד עם גרשון אברמוביץ את זכות ייצור המשקאות ומכירתם; את שמואל פישלביץ, שאינו נזכר בין בעלי בתים ורכוש קרקעי ברשימת הלוסטראציה, העוסק אף הוא בייצור אשלג או בסחר בו, וכן 2 פקידים של חוכרי המלח והמכס בפינסק. רובם ככולם היו מבוססים היטב מבחינה כלכלית ונמשכו לפינסק מפני שמצאו בה פרנסתם. לפיכך אין ספק, שתוספת האוכלוסייה היהודית שקיבלה פינסק היתה, בעיקרו של דבר, שכבה איתנה ובריאה מבחינה כלכלית, שמצאה במקום שטח מתאים לפעילות כלכלית ולהתבססות.

מן האמור לעיל מתברר, שבשנות ה־50 של המאה ה־16 עובר על קהילת פינסק תהליך גידול מזורז. תהליך זה הוא, בלי ספק, תוצאה של שינויים שחלו בכלכלת האזור בכלל, שפתחו אפשרויות נרחבות לפני יהודי פינסק, כפי שיבואר להלן. בתקופה שבין שתי הלוסטראציות, בין השנים 1555—1566, הוכפל כמעט מספר היהודים בפינסק, ואילו את הגידול ביובל השנים שבין ייסוד הקהילה לבין הלוסטראציה הראשונה (1506—1555) יכולים אנו לראות כאטי ומודרג. על סמך הנתונים שבידינו והמסקנה המשתמעת מהם ניתן אפוא לקבוע, שבתקופה זו, היינו עד שנות ה־50, גדל מספרם של יהודי פינסק פי שניים או קצת יותר מזה. נוסף לכך הוציאה מתוכה קהילת פינסק באותו פרק־זמן מתיישבים לקלצק[54], וכנראה גם למקומות אחרים בסביבה[55]. יש להניח שבתקופה זו התבסס גידול הקהילה בעיקר על ריבוי טבעי, ומשקלה של הגירה יהודית בגידול האוכלוסייה היהודית של פינסק הוא כנראה זעום מאוד.

מה היה מספרם של היהודים בפינסק בתקופה הנידונה? כל נסיון להערכה מספרית של גודל הקהילה היהודית בפינסק ייאחז בראש וראשונה בנתונים של שתי הלוסטראציות שעליהן דובר לעיל. את גודלו של גרעין המתיישבים שייסדו את הקהילה במקום יש להעריך ב־12—15 משפחות, ואם נקבל את הדעה שמשפחה יהודית ממוצעת מנתה באותם הדורות 5 נפשות[56] הרי היו בפינסק בעת ייסוד הקהילה לפחות 60—75 נפשות. רשימת בעלי הרכוש הקרקעי בלוסטראציה משנת 1552/55 מונה 29 שמות, שאותם יכולים אנו לראות בוודאות כראשי בתי אב. אין ספק שמספר המשפחות היה גדול מזה. ברשימת תושבי פינסק מהשנים 1561/66 מנינו 46 שמות (של ראשי בתי אב), ומהם רק 39 נמנים ברשימת הלוסטראציה מהשנים 1561/66, ויוצא מכאן שלמעלה מ־11 אחוז לא החזיקו ברכוש קרקעי אבל גרו בפינסק. לפי אותו יחס יכולים אנו להגדיל גם את מספר בתי האב בתחילת שנות ה־50 ב־3, היינו מ־29 ל־32. אנו רשאים להניח, במידה רבה של ודאות, שהיו עוד מספר משפחות כאלו מדלת העם, אלא שלא נזכרו בתעודות, או זוגות צעירים שהיו סמוכים על שולחן הוריהם ועדיין לא היו בעלי רכוש קרקעי במקום. על סמך חישובים אלה רשאים אנו להעריך את מספר יהודי פינסק באמצע שנות ה־50 ב־35 משפחות, שהן לפחות 175 נפש.

אילו הגדלנו באותו יחס את מספר ראשי בתי האב בפינסק בשנות ה־60 היינו מקבלים מספר של 50 משפחות, שהן לפחות 250 נפש. אך נדמה שהאפשרויות הכלכליות החדשות שנפתחו לפני יהודי פינסק בשנות ה־50 הגבירו במקצת את ההגירה הפנימית. שדה לפעילותם מוצאים כאן חוכרים גדולים מבריסק ומקובלין, ואלה יש שהביאו עמם גם פקידים ומשמשים. בפינסק נפתח פתח גם לסוג צנוע יותר של יזמה כלכלית בניצול היערות, ביצוא תבואה ובמסחר רגיל, וכן בשירותים שהש־תמשו בהם לא רק יהודי המקום אלא גם תושבים חדשים. שהיו מוכרחים לגור בדירות שכורות, בדומה לזלמן איסאקוביץ (פקידו של חוכר המכס מבריסק נחמיה רובינוביץ), הגר בביתו של משה איזראלביץ[57], ושיש לראותו כתושב פינסק, מפני ששמו אינו נזכר ברשימת יהודי בריסק בלוסטראציה משנות ה־60[58]. לפיכך אפשר, במידה רבה של ודאות, להעמיד את מספר המשפחות היהודיות בשנות ה־60 על 55 בערך, ואת מספר הנפשות על 275 בקירוב.

הגידול המספרי של היישוב היהודי בפינסק ייראה לפי החישובים הנזכרים כך:

1506	— 15	משפחות 75	נפש
1555	— 35	משפחות 175	נפש
1566	— 55	משפחות 275	נפש

זוהי הערכת מינימום של האוכלוסייה היהודית בפינסק. לא מן הנמנע שהאוכלוסייה היתה יותר גדולה, או אפילו הרבה יותר גדולה[59].

ארגון הקהילה

בשנת 1514 השיגו הקהילות היהודיות של ליטא את אישורו של זיגמונט ה־1 לפריבילגיה הכללית של אלכסנדר ה־1 ליהודי ליטא משנת 1503, שהקנתה לשבים מן הגירוש את כל הזכו־

---

54. ראה להלן.

55. בכתב־המינוי של זיגמונט אוגוסט לסטאניסלאב דובוינה כסטארוסטה של פינסק וקובלין ובעיירות הכפופות להן (רי״א, כרך 2, מס׳ 136), על יהודים שחיו בסביבות פינסק מדובר גם בתעודה של סטפאן באטורי משנת 1578, המופנית ליהודי פינסק וליהודי העיירות, הכפרים והאכסניות (קורצ׳מות) שבמחוז (פוביאט, ר״ג, כרך 1, מס׳ 591).

56. זוהי דעתם של א. יאבלונובסקי וולאדימירסקי־בודאנוב. ראה אטינגר, עמ׳ 19, הספרים המצוטטים ע״י אטינגר לא היו לנגד עיני.

57. Акты Виленской Археографической Коммиси כרך 28, מס׳ 26 (להלן: אר״ק).

58. רי״א, כרך 2, מס׳ 231.

59. אפשר להגיע לאומדן הרבה יותר גבוה על סמך חישוב סכומי מס הגולגולת שהוטלו על קהילת פינסק בשנות השישים. בשנת 1563 הוטל על קהילת פינסק סך 500 שוק (רי״א, כרך 2, מס׳ 180) ובשנת 1566 — 600 שוק (ברשאדסקי, אוצ׳רק, שם, עמ׳ 104—105). תעודה זו נדפסה גם ב־רי״א, כרך 2, מס׳ 249 בהשמטת הסכום שהוטל על קהילת פינסק. אם נניח שהחישוב היה לפי חצי שוק לגולגולת (ראה שם, מס׳ 179), הרי אם הוטל על קהילת פינסק סך 500 שוק, משמע שיש להעמיד את מספר היהודים שמהם נתכוונו לגבות את הסכום על 1,000. מספר זה נראה מופרז, אף אם נזכור שהכוונה כאן לא רק ליהודי פינסק העיר אלא גם ליהודים שגרו בעיירות וביישובים בסביבותיה, ששילמו את מסיהם לקהילת פינסק. לאור חישוב זה נראה שקנה־מידה שונים מביאים למסקנות שונות ושקשה להכריע. ראה גם להלן, הע׳ 79. על השוק הליטאי וערכו ראה להלן, הע׳ 133.

יות שהיו להם לפני הגירוש, היינו את הזכויות לפי הפריבי־ לגיה של ויטולד, וזכויות מסוימות בשטח השיפוט והמסים[60]. בדבר השגת האישור השתדלו הקהילות הוותיקות של ליטא: טרוקי, הורודנה, בריסק, לוצק ולודמיר ו־2 קהילות חדשות — פינסק וקוברין. בתעודה זו נזכרת פינסק לראשונה בצד היישובים היהודיים הוותיקים של ליטא. מעצם העובדה של הזכרת שמות היישובים היהודיים בפינסק ובקוברין בתעו־ דה זו אנו למדים, שקהילת פינסק הצליחה להגיע שמונה שנים לאחר ייסודה לחשיבות מסוימת בין קהילות ליטא היותר חשובות. ואילו בתעודה המספרת על השתדלותן של קהילות ליטא 7 שנים קודם לכן, בשנת 1507, לפני זיגמונט ה־1 בדבר אישור הפריביליגיה הכללית של ויטולד משנת 1388, נזכרות בשמותיהן רק 5 הקהילות הוותיקות של ליטא: בריסק, טרוקי, הורודנה, לוצק ולודמיר ובלשון סתמית — קהילות אחרות[61]. קהילת פינסק לא נזכרה בתעודה זו, וכן לא נזכרה קהילת קוברין. ניתן ללמוד מכאן, שכבר בשנת 1514, 8 שנים לאחר קבלת כתב־הזכויות היסודי, הספיק היישוב היהודי בפינסק להתבסס ולהגיע למעמד של קהילה המשתתפת בפעילות בחיים הציבוריים של יהודי ליטא בעת הצורך. מאי־הזכרת קהילת פינסק בין הקהילות המשתדלות בדבר אישור הפרי־ ביליגיה הכללית של ויטולד בשנת 1507, אין ללמוד בוודאות שקהילת פינסק היתה עדיין אז חסרת חשיבות לגמרי, כי לא מן הנמנע שבמעמדה המיוחד כקהילה בנסיכות עצמאית בראשית מלכותו של זיגמונט, לא היה עדיין מקום לצירופה של קהילת פינסק לרשימת הקהילות המשתדלות בדבר בשם יהודי נסיכות ליטא.

מעיון בנוסח כתב־הזכויות היסודי שנתן הנסיך פיודור ליהודי פינסק, ומהשוואת עניינים מסוימים הנזכרים בו לכתבי־ זכויות ולתעודות המתייחסים לתולדות היהודים במקומות אחרים בליטא, ניתן לקבוע בוודאות שעם קבלת כתב־הזכויות היסודי ניתנה גושפנקה רשמית לקיומו של היישוב היהודי בפינסק כקהילה עצמאית, אף שהמושג קהילה אינו נזכר כאן ואף לא בתעודות יותר מאוחרות. בחלק הראשון של כתב־ הזכויות היסודי מסופר, שיהודי פינסק שילמו לנסיך פיודור תשלום מיוחד וביקשו ממנו שיתן להם מקום להקמת בית־ כנסת ומקום לבית־קברות, ושהנסיך אישר להם לצמיתות את שני המקומות המבוקשים. לא היה קיום לקהילה יהודית בלי בית־כנסת ובלי בית־קברות, כי בלי מוסדות אלה לא יכול היה היהודי לקיים את מצוות היסוד של אמונתו — תפילה בציבור והבאת מתיו לקבר ישראל[62]. התעודות הקדומות המתייחסות לקהילות היהודיות הוותיקות בליטא כגון בריסק, הורודנה, לוצק, טיקטין[63], מכילות עדויות על בתי־כנסת ובתי־קברות

60. ר״א, כרך 1, מס׳ 62. השווה לעניין זה את דברי ברשאדסקי (ל״י, עמ׳ 259). על העניין כולו מדובר להלן בדיון על המעמד המשפטי.

61. ר״א, כרך 1, מס׳ 1, סעיף 3.

62. על עניין זה מדובר בהרחבה בדיוניו של ברשאדסקי על בעית ראשיתן של קהילות יהודיות בליטא. ראה: ברשאדסקי, ל״י, עמ׳ 187.

63. שם, עמ׳ 341—343.

במקומות אלה ועל החשיבות הרבה שיוחסה להם. ליהודים שיש־ בו במקומות קטנים ובאחוזות היתה זיקה למרכזי יישוב יהו־ דיים שיש בהם בית־כנסת ובית־קברות[64]. מאלף במיוחד הוא מקרה ייסוד הקהילה היהודית בטיקטין, שגם בה מב־ טיחים לעצמם תשעה יהודי הורודנה בעת ייסוד הקהילה החדשה זכות לבית־כנסת ולבית־קברות במקום[65]. אין ספק, שבשעה שיהודי פינסק הבטיחו לעצמם את הזכות לבית־כנסת ולבית־ קברות ייסדו למעשה את הקהילה היהודית המאורגנת.

ידיעותינו על הקהילה היהודית בפינסק במשך התקופה הנידונה (עד 1569) הן דלות ומקריות. קהילת פינסק נזכרת בצו של המלך זיגמונט לקהילות ליטא משנת 1529 בדבר היטל חד־פעמי של 1,000 שוק לצורך החזקת הצבא אחרי הקהילות טרוקי והורודנה ולפני בריסק, קוברין, קלצק, לוצק, לודמיר ובובאהרדוק[66]. הצורך לחלק את ההיטל הנזכר בין הקהילות, ובדומה לכך ההשתדלות המאורגנת בדבר אישור פריביליגיה כללית לכל יהודי ליטא, הביאו בלי ספק לשיתוף פעולה בין קהילות ליטא. לא מן הנמנע שניצנים ראשונים של ארגון משותף לכלל יהודי ליטא היה קיים כבר בראשית שנות השלושים. בתעודה משנת 1533 מודיע המלך זיגמונט לכל נציגיו נושאי תפקידים שלטוניים בנסיכות ליטא, שעליהם לקיים פסק־דין בסכסוך בין שני יהודים מליטא שבאו לדין לפני ״הרבנים שלהם בהיותם בלובלין״ בעת הירידים. מכאן מתברר כי דיינים מטעם כלל יהודי ליטא ישבו בדין בירידים הגדולים שבלובלין[67]. ודאי הוא שבשעת הצורך היו הקהילות מצליחות להוציא מקרבן נציגות שפעלה בשם כל יהודי ליטא[68]. מקרה כזה הוא פנייתו של נחום פסחוביץ מפינסק בשנת 1555 למלך בשם כל יהודי ליטא נגד עירוני קיוב, שהטילו הגבלות על מסחרם של יהודי ליטא בעירם[69]. מעובדה זו ניתן אולי ללמוד, שמעמדה של קהילת פינסק בין קהי־ לות ליטא כבר היה מכובד, אם המכובד שבתושביה, בלי ספק אחד ממנהיגי הקהילה, זוכה לתפקיד ייצוגי נכבד כל־כך מטעם כלל יהודי ליטא.

על ארגונה של קהילת פינסק עד שנות ה־60 אין אנו יוד־ עים מאומה, אף שברור לנו שהחל בסוף שנות ה־40 מתחיל להתחזק כוחה של הקהילה, עם גידולה המספרי והגברת הפעי־

64. שם, עמ׳ 348; ר״א, כרך 2, מס׳ 136.

56. ברשאדסקי, ל״י, עמ׳ 343.

66. שם, עמ׳ 346.

67. בלשון התעודה נאמר: докторове их жидовские будучи в Люблине (ר״א, כרך 1, מס׳ 152). סיכום הבעיות שהתעודה מעוררת ניתן ע״י י׳ היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, תש״ח, עמ׳ י״ן—כ״ט (להלן: פוא״א).

68. בעיון זה לא נלקח בחשבון מקרה מינויו של מיכאל אזופוביץ מבריסק לראש היהודים ע״י זיגמונט ה־1 בשנת 1514 (ר״א, כרך 1, מס׳ 60). המינוי הנעיץ למיכאל את הזכות הבלעדית לייצוג היהודים בפני המלך, זכות השיפוט על יהודי ליטא בעורת רב יועץ וזכות הטלת מסים על יהודי ליטא. מינוי זה לא נתקבל על דעתם של יהודי ליטא וסופו שנכשל (ראה: ברשאדסקי, ל״י, עמ׳ 358—364). יכול להיות שמינוי זה לא תפס לגבי יהודי פינסק, בגלל שאז היו נתונים לשלטונו של נסיך מקומי.

69. ר״א, כרך 2, מס׳ 52.

לות הכלכלית של תושביה בעקבות התמורות הכלכליות שחלו בליטא באותה תקופה, וכן בעקבות מאורעות מסוימים במדינת ליטא שהשפיעו על היחסים בין שלטונות ליטא לבין היהודים של ארץ זו. בשנות ה־60 נתקלים אנו לראשונה בארגון משותף של קהילות ליטא, שקהילת פינסק ממלאת בו תפקיד נכבד. מקטע של תעודה עברית מאמצע שנות ה־60, המכילה תקנות בלתי ידועות של ועד ליטא, למדים אנו על ראשית ארגונו של ועד ליטא[70]. בתעודה מסופר שנבחרים מכל מדינות ליטא התכנסו וקבעו תקנות להנהגת כלל קהילות ליטא. התקנה קבעה שנבחרו 9 ראשי מדינה ו־3 רבנים מכל הקהילות, ובכל יריד בלובלין ישבו 3 ראשים "לראות בטובת הכלל שלא תבוא ח"ו פרץ וצוחה ברחובו־תינו הן מצדנו הן מצד המלכות יעמדו על המשמר לדרוש ולחקור לטובת הכלל ולייסר פושעים ומורדים...". תקנה זו קובעת שביריד הקרוב ישתתף עם ראשי מדינה, נציגים מב־ריסק, לודמיר ואוסטרהא[71], רבה הזקן של פינסק נח־בר פסח, ואם לא יוכל לבוא ימלא מקומו חתנו ר' זלמן הלוי[72]. מתוכן התעודה למדים אנו עוד, שראשי המדינה, נבחרו על־ידי הקהילות ושהיה בסמכותם של שני ראשי מדינות לקרוא את ראשי המדינה לוועד במקרה דחוף של עלילה "משלוש עלילות שקרים המפורסמין שהם ממזר ולחם מגועל וגרים", וראשי המדינות מחויבים לבוא "ואם ח"ו יהיה אונס לראש המדינה ההוא... יבררו ראש אותה הקהילה איש אחר במקומו". תקנה אחרת באותה תעודה קובעת, שבכל יריד ויריד "יבררו ראשים הנ"ל שלושה דיינים להיותם מוכנים לישב בדין... לדון הן סך גדול הן סך קטן... ואשר יעשה בזדון לבלתי שמוע אליהם יהיה מוחרם ומנודה... והדיינים לא יחמיצו הדין יותר מג' ימים..." מתעודה זו למדים אנו לראשונה גם משהו על ארגונה של קהילת פינסק ועל התפקיד הנכבד שהוטל על רבה הזקן של פינסק נח בר פסח. בדומה לקהילות ליטא האחרות בוחרת גם פינסק ראש מדינה[73] והרב של הקהילה משתתף בפעילות בהנהגת ארגון הקהילות של כלל ליטא, ובלי ספק גם בהנהגת קהל פינסק עצמו. ברשימת הלוסטראציה של שנות ה־50 לא נמצא רב בין בעלי הבתים והקרקעות, ואילו ברשימת הלוס־טראציה של שנות ה־60 נזכרים שלושה רבנים ושניים מהם (אלה שנזכרו למעלה) משמשים בפועל ברבנות, האחד מהם זקן והשני, חתנו, עוזר על־ידו ונועד כנראה להיות ממלא מקומו.

70. התעודה נתפרסמה ע"י ישראל היילפרין במאמרו: ראשיתו של ועד מדינת ליטא וייחסו אל ועד ארבע הארצות, ציון, כרך ג', תרצ"ח, עמ' 51—57. לדעתו של היילפרין תעודה זו היא שריד מן הפנקס הישן של ועד מדינת ליטא ובה הוכחה חותכת שיש להקדים את ראשיתו של ועד ליטא לשנות ה־60 של המאה ה־16, לפני האוניה הלובלינית (1569). המאמר נכלל גם בספרו של היילפרין, יהודים ויהדות במזרח־אירופה, עמ' 48—54.

71. לפני האוניה הלובלינית משנת 1569 נמנו גם לודמיר ואוסטרהא בכלל קהילות ליטא. וזהי אגב אחת ההוכחות שמביא היילפרין לקביעת זמנה של התעודה לפני 1569.

72. שמותיהם של שני רבנים אלה נזכרים ברשימת הלוסטראציה מהשנים 1561/66. ראה: רי"א, כרך 2, מס' 252. חוץ מן המסופר עליהם בתעודה זו לא ידוע לנו אודותיהם מאומה.

73. על תפקיד ראש מדינה, ראה להלן.

והשלישי — ר' מאיר בן משה, אולי לא שימש ברבנות בפועל[74].

תעודות רשמיות מן השנים 1563—1567 — שעניין כולן מס הגולגולת ומסים מיוחדים שהוטלו על יהודי ליטא, בכלל האמצעים המיוחדים שעליהם הכריז הסיים מדי פעם בעקבות כיבוש פולוצק על־ידי מוסקבה ומלחמת פולין־רוסיה על לי־בוניה[75] — מכילות אף הן ידיעות על ארגון של קהילות ליטא ועל פינסק בכלל זה. בשנת 1563 הודיע המלך זיגמונט או־גוסט, שבעקבות השתדלותם של ראשי קהילות ליטא הוא מפחית את גובה המס שהטיל עליהן מ־12,000 שוק (מטבע) ל־4,000[76]. סכום זה חולק בין הקהילות[77] לפי יכולת התשלום שלהן וכל קהילה נתבקשה להכניס את הסכום שהוטל עליה תוך שבועיים. בקהילות שיערערו על גובה המס מצווה המלך לפקוד את אנשי הקהילה ולגבות זהוב אחד מכל גולגולת (גם מאורחים), ומלבד זה — להעריך את הרכוש ולגבות 6 גדולים (גרושים) מכל שוק. מסך כולל של 4,000 שוק[78] שהוטלו על כל קהילות ליטא חויבה פינסק בתשלום 600 שוק[79].

כעבור שלוש שנים, ב־1566, הטיל המלך, בעקבות הצרכים הגדלים והולכים של קופת האוצר הריקה, מסים רגילים ומיו־חדים על המעמדות השונים של מדינת ליטא. המסים שהוטלו על היהודים היו רבים יותר מן הרגיל. בראשית יאנואר 1566 הוצא צו בדבר גביית מס גולגולת מכל התושבים בעקבות החלטת הסיים בווילנה[80]. היהודים חויבו בתשלום 15 גרוש לגולגולת — סכום גבוה ביותר בהשוואה לסכומים שהוטלו

74. ברשימת הלוסטראציה מהשנים 1561/66 נזכר גם מאיר מוישייביץ בתואר doktor, היינו רב (רי"א, כרך 2, מס' 252).

75. ליבוניה — זהה בערך עם גבולות לאטביה. ראה: לובאווסקי, עמ' 264, 275; רי"א, כרך 2, מס' 176, 245; ברשאדסקי, אוצ'רק, שם, עמ' 103—105.

76. רי"א, כרך 2, מס' 179. נתפרסמה ע"י ברשאדסקי גם באוצ'רק, שם. על ערכו של השוק בפולין ובליטא ראה להלן, הע' 79, 133.

77. שם, מס' 180. בתעודה לא נאמר ע"י מי, אבל יש לשער שהדבר נעשה על דעתם של ראשי הקהילות הנזכרים בה.

78. לפי התעודה, שם, שם, הוטל סך 3,655 שוק. אך יש להניח שקהילת בריסק שילמה קודם לכן מקדמה של 445 שוק, כי לפי הרשימה חייבת היא לשלם רק 264 שוק, פחות מטרוקי ומפינסק, בעוד שלמעשה היתה הקהילה הגדולה והעשירה שבקהילות ליטא ושילמה בדרך כלל קרוב ל־⅓ מהסכומים ששילמו יהודי ליטא. השווה: ברשאדסקי, אוצ'רק, שם, עמ' 104—105. ברשימת חלוקת המס משנת 1567 המובאת שם הוטל על בריסק סך 1,300 שוק מסך כולל של 4,150 שוק. (אותה רשימת חלוקת המס מובאת גם ב־רי"א, כרך 2, מס' 249 בהשמטת סכום המס, 500 שוק, שהוטל על פינסק).

79. אם נקבל את הדעה שכוונת צו המלך בהטילו בשנת 1563 על יהודי ליטא 12,000 שוק (רי"א, כרך 2, מס' 179) היתה לגבות מהם ½ שוק (1 זהוב) לגולגולת, משמע שבליטא ישבו אז לפי הערכה רשמית כ־25,000 נפש (השווה: אטינגר, עמ' 33, הע' 132). לפי חישוב זה יוצא שבפינסק ובסביבותיה ישבו אז כ־3,600 נפש (החישוב נעשה כך: מ־4,000 שוק שיהודי ליטא שילמו בפועל הוטל על יהודי פינסק סך 600 שוק. כיוון שלכתחילה הוטלו על יהודי ליטא 12,000 שוק, היתה הכוונה כנראה להטיל על פינסק 1,800 שוק. מכאן נקבל לפי חצי שוק לגולגולת — 3,600 נפש). בשביל פינסק וסביבו־תיה נראה לי מספר זה מוגזם. ראה גם לעיל, הע' 59.

80. רי"א, כרך 2, מס' 233.

על בני מעמדות אחרים. בגלל הפיגורים בגביית מס הגולגולת[81] החליט הסיים באוגוסט 1566 להטיל על היהודים סך 6,000 שוק, שנגבה במלואו[82]. מלבד מס זה הוטל על היהודים גם מס מיוחד בשיעור 4,150 שוק, שחולק בין הקהילות היהודיות של ליטא[83], בדומה לחלוקת המס משנת 1563[84]. מסכום כולל זה הוטל על קהילת פינסק לשלם 500 שוק, בעוד שבריסק חויבה ב־1,300 שוק והורידנה — 200 שוק. בהשוואה לסכומים שהוטלו על קהילות אחרות של ליטא בולטת פינסק בסכומים הגבוהים שהוטלו עליה, דבר המעיד או על אמידותה היחסית או על ריבוי אוכלוסייתה. ב־1567 שוב ניסה האוצר לגבות מה־יהודים על־פי החלטת הסיים בהורודנה סך 6,000 שוק, אך בעקבות השתדלותם של שלושה יהודים מבריסק, שפעלו בשם יהדות ליטא והתלוננו על המס הכבד שאינם יכולים לעמוד בו, הופחת הסכום ל־3,000 שוק. תשלום מס זה היה מוטל על כל יהודי ליטא באמצעות הקהילות שלהם[85].

תפקיד חלוקת המסים הנזכרים, שהטילה הרשות על נציגי קהילות ליטא, יצר תנאים מסייעים מיוחדים לארגון קבע של קהילות ליטא ולחיזוק מוסד הקהילה במקום. הארגון נטל על עצמו את התפקיד של חלוקה צודקת של המסים בין הק־הילות, וכל קהילה וקהילה קיבלה סמכות שלטונית על יחידים שבתוכה, בייחוד בכל מה שנוגע להערכת מסים וגבייתם. באותו זמן חלה כנראה גם התעוררות לקראת לימוד־תורה והגברת שליטת דין התורה בכל שטחי החיים. אף שהמקורות שבידינו על עניין זה דלים ביותר, נראה שזוהי ההתפתחות באותו זמן. אין זה מקרה שבתחילת שנות ה־60 מוצאים אנו ברשימת הלוסטראציה מ־1561/66 את שלושת הרבנים שנזכרו למעלה, ובשנת 1568 יושב על כס הרבנות של פינסק ר׳ שמשון שנמנה אז על גדולי רבני ליטא[86]. רבנים אלה מעלים, בלי ספק, את רמת לימוד־התורה במקום ומעלים את קרנה של קהילת פינסק במושבי הוועד של מדינת ליטא ובבתי־הדין הפועלים בירידי לובלין. הדבר היה מחויב המציאות בגלל ההתפתחות המוגברת של הקהילות היהודיות בליטא, ושל קהילת פינסק בתוכן, מבחינה מספרית ומבחינת החשיבות הכלכלית, על רקע תהליכים שנגרמו על־ידי גורמים חיצוניים ופנימיים, שסייעו להתגבשותם של החיים הפנימיים במסגרות קבועות ובכלים ארגוניים מוצקים.

81. לובאווסקי, עמ׳ 270.

82. רי״א, כרך 2, מס׳ 259.

83. ברשאדסקי, אוצ׳רק, שם, עמ׳ 104—105. לוח חלוקת המס בין קהילות ליטא (רי״א, כרך 2, מס׳ 249) לוקה בחסר, כי הסכום שהוטל על קהילת פינסק הושמט בו.

84. רי״א, כרך 2, מס׳ 180.

85. שם, מס׳ 259; ברשאדסקי, אוצ׳רק, שם, עמ׳ 105. לעניין זה שייכת התעודה משנת 1569 שבה מדובר על עונשים שהוטלו על יהודי לוצק בקשר עם גביית מס הגולגולת לפי החלטה זו (רי״א, כרך 2, מס׳ 281).

86. בשנת 1568 ישב ר׳ שמשון מפינסק יחד עם גדול הדור ר׳ שלמה מאוסטרהא (המהרש״ל) ועם ר׳ מרק (מרדכי?) מטיקטין בדין בקהילת בריסק על בירור החשבונות בין יצחק ברודאבקה ומנדל איסקוביץ של עסקי חכירות המכס הענפים שלהם (רי״א, כרך 2, מס׳ 273).

ב. המעמד המשפטי

פריביליגיית היסוד

בעית מעמדם המשפטי של יהודי פינסק על סמך כתב־הזכויות של הנסיך פיודור יארוסלאביץ משנת 1506 טעונה בירור יסודי.

בנוסח כתב־הזכויות נאמר: ״הם[87] גם ביקשו מאתנו, שניתן להם אותן זכויות בדומה לזכויות ולפריביליגיות, שנתן ההוס־פודאר שלנו, הוד רוממותו המלך, ליהודי בריסק וליהודים אחרים שבמדינתו בנסיכות הגדולה של ליטא, הגרים במבצ־רים של הנסיך...״. ברור מכאן, שמתיישבי פינסק מכירים היטב את כתב־הזכויות של יהודי בריסק ומשתדלים להשיג לעצמם זכויות דומות לאלו שהשיגו יהדי בריסק. עלינו לברר אפוא תחילה, מהו כתב־הזכויות של יהודי בריסק, שאליו מפנה אותנו כתב־הזכויות היסודי של יהודי פינסק.

שמא מדובר כאן על הפריביליגיה היסודית של ויטולד ליהודי בריסק ולכלל יהודי ליטא משנת 1388? אף שלהלן ננסה להוכיח, שיהודי פינסק הבטיחו לעצמם את הזכויות שבכתב־הזכויות היסודי של ויטולד, אין השורות המצוטטות מתייחסות במישרין לכתב־הזכויות היסודי של ויטולד. כאן מדובר על כתב־הזכויות, שניתן ליהודי בריסק על־ידי ״ההוספודאר[88] שלנו, הוד רוממותו המלך״, היינו על־ידי שליט ליטא שהיה גם מלך פולין. ברור מכאן, שלא יכול היה להינתן על־ידי ויטולד, שלא היה מעולם מלך פולין. נוסף לכך ברור מן הנוסח, שמדובר כאן בשליט הנמצא בחיים בעת מתן הפריביליגיה[89]. לפיכך אין ספק שהדברים מתייחסים למלך אלכסנדר יאגיילו ולכתב־הזכויות שניתן על־ידו ליהודי בריסק המגורשים, ששבו לעירם עם מתן הרשות למגורשי ליטא ב־1503 לשוב לארצם. תוכן כתב־הזכויות שניתן ליהודי בריסק ולכלל יהודי ליטא היה ידוע עד כדי כך, גם ליהודים שבאו להתיישב בפינסק וגם לנסיך השליט בנסיכות פינסק, שלא טרחו אפילו להעתיק מתוכו את פירוט הזכויות. ברשאדסקי מדבר על כתב־זכויות זה בשני מקומות כעל דבר קיים[90]. לדעתו, במקום אחד, ניתנה בו ועל־ידו לראשונה הרשות ליהודי בריסק (הגדולה והחשו־בה שבקהילות ליטא) ולכלל יהודי ליטא לשוב למקומותיהם. בכתב־זכויות זה ציווה אלכסנדר להחזיר ליהודים השבים מן הגירוש את רכושם שהוחרם, ואישר להם את הזכויות שהיו להם קודם לכן. כתב־זכויות זה שימש דוגמה לכתבי־זכויות דומים, שהבטיחו לעצמן קהילות הורודנה, טרוקי, לוצק, לודמיר וקר־מנץ, וכן קהילות חדשות שנוסדו אחרי הגירוש דוגמת קהילת

87. יוסקו מאירוביץ, פסח אזופוביץ ואברהם ריז׳קייביץ ויהודים אחרים מפינסק שהשתדלו בדבר כתב־הזכויות אצל הנסיך. ראה לעיל, כתב־הזכויות היסודי, עמ׳ 23.

88. כינוי המציין תמיד את השליט העליון של נסיכות ליטא.

89. המלך אלכסנדר יאגיילו מת ב־1506, כנראה חודש או חודשיים לאחר מתן כתב־הזכויות היסודי ליהודי פינסק ב־9 באוגוסט 1506. ראה: רי״א, כרך 1, מס׳ 42, 44.

90. ברשאדסקי, ל״י, עמ׳ 259; הנ״ל, אוצ׳רק, שם, עמ׳ 97.

פינסק[91]. ואילו לפי דעה שהוא מביע במקום אחר, קבע כתב־הזכויות ליהודי בריסק יחס חדש ליהודי ליטא בענייני מסים והקלות מסוימות בענייני שיפוט[92]. לא מצאנו בין התעודות לתולדות יהודי ליטא שנתפרסמו בדפוס שום תעודה, שבה נאמר בפירוש שניתנה על־ידי אלכסנדר ליהודי בריסק ושייזכר בה תאריך הקודם לתאריכו של כתב־הזכויות הראשון ליהודי הורודנה, 22.3.1503[93]. מצד שני יודעים אנו שאלכסנדר נתן ליהודי ליטא כתב־זכויות, המשחרר אותם מהחובה להמציא אלף פרשים לשירות בזמן מלחמה (שעליה התחייבו כנראה יהודי ליטא בעת שקיבלו את הרשות לחזור לליטא), השווה אותם לעירונים בענייני מסים ושחרר אותם מחובת תשלום קנס לנסיך במקרה שיסרבו להיזקק לבתי־דין ממשלתיים[94]. בתעודה זו לא נאמר דבר על החזרת רכוש והחזרת זכויות קודמות. וכיצד יכלה היא לשמש דוגמה לכתבי־הזכויות של קהילת הורודנה בעוד שאין כמעט כל דמיון ביניהן? אף אם נקבל את הדעה שכתב־זכויות זה של אלכסנדר ניתן ליהודי בריסק, אין להניח בשום פנים שזהו כתב־הזכויות ששימש דוגמה לכתב־הזכויות של הנסיך פיודור יארוסלאביץ ליהודי פינסק. היה כנראה עוד כתב־זכויות ליהודי בריסק, שכתבי־הזכויות ליהודי הורודנה מבוססים עליו ודומים לו בתוכנם, אשר הבטיח את הבסיס החוקי לקיומו המחודש של היישוב היהודי בליטא, אלא שתוכנו המדויק אינו מוכר לנו. אין להניח שכתב־הזכויות ליהודי בריסק הכיל פחות ממה שמכילים שני כתבי־הזכויות ליהודי הורודנה[95], שבהם ניתן אישורו של המלך לכלל יהודי ליטא וליהודי הורודנה, שניתנה להם רשות לחזור למקומותיהם הקודמים ולקבל בחזרה את רכושם שהוחרם בעת הגירוש, היינו, קרקעות ובתים של יחידים, את מקום בית־הכנסת ואת בית־הקברות, שהיו שייכים לקהל, וחובות שנוצרים נשארו חייבים להם לפני הגירוש. בלשון סתמית נאמר בתעודות אלו שמותר להם ליהודי הורודנה להחזיק בבתיהם, במשקיהם החקלאיים (פולבארקים) ובאדמות המרעה שלהם על־פי הנוהג הקדום ולעסוק במסחר לפי הנוהג שהיה קיים בימי אביו של אלכסנדר, קאזימיר היאגיילוני[96]. מתוכנם של כתבי־הזכויות ליהודי הורדונה ניתן ללמוד, שהם אמנם הבטיחו את הזכויות החוקיות היסודיות לקיומם והתפתחותם של יהודים בליטא. מן האמור בהם על זכות היהודים להחזיק ברכוש קרקעי על סמך נוהג קדום ולעסוק במסחר לפי מה שהיה נהוג בימי אביו של אלכסנדר, קאזימיר, יש להבין שמדובר כאן על החזרת מכלול הזכויות, שהפריביליגיה של ויטולד משנת 1388 העניקה להם[97]. ואם אמנם היו כתבי־הזכויות ליהודי הורודנה דומים לכתבי־הזכויות של יהודי בריסק, הרי יש להניח, שהוא כלל לפחות את הזכויות שניתנו ליהודי הורודנה בכתבי־הזכויות המתוארים.

לפיכך רשאים אנו להניח שיהודי פינסק, בהסתמכם על פריביליגיה של אלכסנדר ליהודי בריסק, הבטיחו לעצמם בעקיפין את הזכויות היסודיות של כתב־הזכויות היסודי של ויטולד ליהודי ליטא. התעודות של יהודי פינסק העומדות לרשותנו, ושמהן אנו למדים על זכויות מסוימות של יהודי פינסק הלכה למעשה, מסייעות להנחה זו. וכך היו גם ליהודים שהתיישבו בפינסק זכויות של אנשים חופשיים כמו לשלאכטה ולבויארים, והובטחו להם: הגנה מלאה על הגוף והרכוש, חופש לעסוק בעסקי הלוואות, מסחר ומלאכה, והזכות לארגן את חייהם הפנימיים על־פי מצוות דתם בקהילות אוטונומיות, המקיימות בתי־כנסת ובתי־קברות משלהם, וכן מערכת שיפוט משלהם[98]. רק בענייני שיפוט בין יהודים לנוצרים, המסורים לפי הפריביליגיה של ויטולד לנסיך הגדול או לסטארוסטים (נציגי המלך) הממונים על־ידו, נאמר בכתב־הזכויות היסודי של הנסיך פיודור בו מפורש על זכויות השיפוט של יהודי פינסק: "אנחנו וממלאי מקומנו אשר ימונו על ידינו נשפוט ונידון אותם לפי הזכויות והפריביליגיה של ההוספודאר". השינוי הזה מסתבר מאופיה המיוחד של נסיכות פינסק, שבה נשמרו לנסיך המקומי, לפחות להלכה, הזכויות שהיו לנסיך הגדול, ובעניינים של חלוקת קרקעות ושיפוט נשמרו זכויות אלו למעשה, אף שלא ברור לנו כלל ועיקר, האם היה הנסיך הגדול הסמכות השיפוטית העליונה לגבי יהודי פינסק, או שמא יכלו לערער או לפנות גם לבית־דינו של הנסיך הגדול[99]. לא עברו שנים מרובות וחלו שינויים במידת סמכותו של הנסיך פיודור על יהודי פינסק. ב־1507, כשהשתדלו קהילות בריסק, טרוקי, הורודנה, לוצק ולודמיר אצל הנסיך הגדול זיגמונט ה־1 בדבר אישור כתב־הזכויות של ויטולד לא מצאנו ביניהן את קהילת פינסק[100]. יהודי פינסק הסתפקו בכתב־הזכויות שקיבלו מה־נסיך פיודור כארבעה חודשים קודם לכן. ואילו בשנת 1514, כשהשתדלו קהילות ליטא אצל זיגמונט ה־1 בדבר אישור כתב־הזכויות של אלכסנדר[101] — ששחרר אותם מהחובה להמציא אלף פרשים לשורות הנסיך הגדול, השווה אותם בענייני מס

---

91. ראה ברשאדסקי, שם, שם. באישור הזכויות שהיו ליהודים קודם לכן, הכוונה בלי ספק לכתב־הזכויות היסודי של ויטולד משנת 1388 לקהילת בריסק ולכלל יהודי ליטא, ולכתבי־הזכויות ליהודי (קראי) טרוקי וליהודי הורודנה, שהיו הבסיס החוקי לקיומו ולהתפתחותו של היישוב היהודי בליטא עד לגירוש 1495.

92. ברשאדסקי, ל"י, עמ' 259.

93. רי"א, כרך 1, מס' 39.

94. שם, מס' 62. לא מן הנמנע שלתעודה זו התכוון ברשאדסקי בציינו שכתב־הזכויות ליהודי בריסק קבע יחס חדש ליהודי ליטא בענייני מסים והקלות מסוימות בענייני שיפוט. אם כן הדבר מתעוררות כמה תמיהות. בתעודה זו, בקטע המוסר את דברי כתב־הזכויות של אלכסנדר, לא נזכרה בכלל קהילת בריסק במפורש. כמו כן לא נאמר בה מתי היא ניתנה וספק בכלל אם ניתנה ב־1503. השווה: אטינגר, עמ' 20 (הדברים שאליהם מתייחסת לעיל, הע' 73).

95. רי"א, כרך 1, מס' 39—40.

96. שם, מס' 39.

97. הדבר מסתבר גם מן העובדה שמיד לאחר מותו של אלכסנדר משתדלות קהילות בריסק, טרוקי, הורודנה, לוצק ולודמיר בדבר אישור כתב־הזכויות של ויטולד ואישור לפריביליגיה שניתן ב־4.1.1507 (רי"א, כרך 1, מס' 1).

98. שם, שם. לעניין מקורה של פריביליגיה זו ותוכנה ראה את דברי ההסבר הממצים של ברשאדסקי, ל"י, עמ' 227—237.

99. ידוע לנו שעירוני פינסק התלוננו לא פעם על הנסיך המקומי בפני המלך. ראה: אז"ר, כרך 1, מס' 190—191, עמ' 226—227. נראה שהיתה קיימת גם מצד יהודי פינסק זיקה דומה לנסיך.

100. רי"א, כרך 1, מס' 1.

101. שם, מס' 62.

ההגנה המיוחד[102] וחובת הספקת שירותי תחבורה[103] לעירונים ונתן להם הקלות מסוימות בענייני שיפוט — מוצאים אנו בין הקהילות המשתדלות בדבר גם את קהילות פינסק וקובריין. מכאן מתברר, שבשנת 1514 ראו יהודי פינסק את עצמם כפר־פים לא רק לנסיך המקומי פיודור, אלא גם לנסיך הגדול של ליטא. אין אנו יודעים כיצד התחלקו הסמכויות של הנסיך המ־קומי והנסיך הגדול על יהודי פינסק. כפי הנראה נבע הדבר מהגברת המגמות הצנטראליסטיות של זיגמונט ה־1 והתער־בותו הגדלה והולכת בענייני הנסיכויות המקומיות[104].

מן התעודות המעטות המתייחסות לתקופתו של הנסיך פיו־דור יודעים אנו, שיהודי פינסק נהנו הלכה למעשה מכמה חירו־יות הנובעות במישרים מכתב־הזכויות היסודי של ויטולד, בשווה עם יהודי נסיכות ליטא עצמה. פסח אזופוביץ ואברהם ריז'קייביץ, מהעשירים והנכבדים ביהודי פינסק, הנהנים מח־סותו המיוחדת של הנסיך, הם בעלי קרקעות: האחד, פסח אזו־פוביץ, הוא בעל החצר העירונית הדיאגילבית[105] בפינסק, והשני, אברהם ריז'קייביץ, הוא בעל האחוזה בקריינוביץ[106]. שניהם נהנים בפועל ממלוא זכויותיהם של בני מעמד האצו־לה (בויארים־שלאכטה)[107]. את נחלתו של פסח אזופוביץ שחרר הנסיך מתשלומים והיטלים עירוניים כלשהם, חוץ מן ההתחייבות להשתתף בבניית חומות העיר[108], ואילו את האחוזה בקריינוביץ, שכללה אדמות חריש, יער ומרעה ושלוש משפ־חות של איכרים צמיתים, קיבל אברהם ריז'קייביץ מהנסיך, שפטר אותו מחובת שירות צבאי בעת מלחמה וכן שחרר אותו יחד עם בויארים אחרים של פינסק, משירותי חובה אחדים וחייב אותו רק להשתתף בתיקון חלק מהגשר של היאסלדה[109]. קרקעות אלו נשארו ברשות צאצאיהם של פסח ואברהם, שנז־כרו לעיל, עד שנות ה־16 של המאה בתנאים של בעלות מלאה[110]. עובדת שחרורם מהיטלים והתחייבויות שונות לטובת הנסיך אף היא מעידה על שוויון מעמדם של אלה למעמד האצילים[111]. ראוי לציין שליהודים אלה היתה גם הזכות להחזיק בצמיתים וליהנות מחובות העבודה שלהם בדומה לאצילים לא־יהודים. עובדת כפיפותם של שלוש משפחות צמיתים לאב־רהם ריז'קייביץ היא בלתי רגילה בליטא לאחר שובם של יהודי ליטא מן הגירוש[112].

מעבר מנכס פרטי לדומנה מלכותית

מעבר נסיכות פינסק לשלטונו של המלך הוסדר, כאמור למעלה, בהסכם בין המלך לנסיך פיודור ואשתו אוליינה עוד ב־1507/8[113]. בעקבות ההסכם הידק זיגמונט ה־1 את הפיקוח על הנעשה בנסיכות פינסק. כשמתה ב־1518 הנסיכה אוליינה (אלכסנדרה) בלי יורשים וציוותה את נחלתה — נסיכות פינסק — לבעלה הנסיך פיודור, נתן לו המלך זיגמונט כתב־זכויות שהשאיר את הנסיכות ברשותו, אך כבר בחייו של פיודור, ב־1519, נתן המלך כתב־זכויות לאשתו המלכה בונה, שלפיו תעבור נסיכות פינסק לבעלותה לאחר מותו של פיודור[114]. למעשה ירש את הנסיכות זיגמונט ה־1 ששלט בה בשנים 1521/22[115]. במרץ 1522 היתה כבר נסיכות פינסק למעשה בשלטונה של המלכה בונה. ב־1523 העביר לה זיגמונט את השלטון האדמיניסטראטיבי והמשפטי על כל האוכלוסייה, כולל האצילים והיהודים[116]. בימי שלטונה של בונה לא חלו שינויים במעמד המשפטי של קהילת פינסק. את כתב־הזכויות היסודי של הנסיך פיודור ליהודי פינסק היא אישרה כמות שהוא

---

102. серебщизна (ראה גם להלן, הע' 108).

103. подводы (ראה גם להלן, הע' 108).

104. השווה ברשאדסקי, עמ' 267. על מדיניות חיסול הנסיכויות המקומיות והסכמים של זיגמונט עם נסיכי פינסק וקוברין השווה לעיל בדיון על תולדותיה המדיניות של פינסק עד אמצע המאה ה־16.

105. רי"א, כרך 2, מס' 155.

106. ר"פ, עמ' 313 (בצורת מקוצרת: ר"ג, כרך 1, מס' 460).

107. בתקופת שלטונו של הנסיך פיודור מציין המונח בויאר бояре-шляхта את בן מעמד האצילים. לובאווסקי מכנה אותם S. Kutrzeba, (לובאווסקי, עמ' 61 ואילך). ראה גם: ר"פ, עמ' 268; Historja ustroju Polski w zarysie (Kutrzeba). יריד קצתם ממעמד הבויארים למעמד של צמיתים החלה כרך 2, עמ' 40 ואילך (להלן: יותר מאוחר, לאחר 1528. ראה Kutrzeba, שם.

108. רי"א, כרך 2, מס' 12. הכוונה, כפי הנראה, בראש וראשונה למס ההגנה המיוחד (серебщизна), ולחובת הספקת שירותי תחבורה (подводы), שעליהם ידובר להלן, ולכמה התחייבויות נוספות שרבצו על בעלי קרקעות בעיר, כגון החזקת חומות העיר וגשרים. השווה: לובאווסקי, עמ' 148—149; ויסלאוך, Posługi, עמ' 205—206.

109. השירותים שבויארים (אצילים) חייבים בהם, נוסף על שירות צבאי: בניית גשרים, תיקון גשרים קיימים, תיקון דרכים ומתן שירותי תחבורה (подводы). ראה: Kutrzeba, כרך 2, עמ' 37.

110. ברשאדסקי (ל"י, עמ' 406), מגדיר את צורת החזקת הקרקעות על־ידי יהודים בליטא כבעלות מלאה. דבר זה חל גם על החזקת הקרקעות במקרים המתוארים לעיל. אף שאברהם ריז'קייביץ הנ"ל דואג לקבל אישור על כתב־זכויות הבעלות על אחוזתו לאחר מותו של הנסיך פיודור מן המלך זיגמונט, ובניו של אברהם דואגים לקבל אישור של המלכה בונה, כנראה אחרי מות אביהם, אין הדבר פוגם בזכויות הבעלות על הקרקע שהוענקה להם בזמנו ע"י הנסיך, שהרי היתה להם הזכות להוריש את הקרקע לבניהם. השווה: Kutrzeba, שם, עמ' 36.

111. מכתבי־שחרור של נסיכי פינסק נהנו רק הבויארים ולא העירונים. ראה: ויסלאוך, שם, עמ' 206.

112. ברשאדסקי מביא כמה וכמה מקרים של שליטת יהודים על צמיתים במקרה של משכון קרקעות יחד עם חובות העבודה של צמיתים, אבל אינו מביא אף דוגמה נוספת של בעלות מצד יהודים על צמיתים (ל"י, עמ' 406). על בעלות בעבודת צמיתים לפני הגירוש ראה: רי"א, כרך 1, מס' 32. ידוע לנו מקרה של בעלות יהודית על צמיתים מלפני 1576, כנראה מתחילת המחצית השנייה של המאה ה־16, מרשימת עזבונו של הבישוף מפינסק וטורוב משנת 1576 שבה הוא מזכיר שקנה מיהודי 2 צמיתים (ר"ג, כרך 1, מס' 575). לא ברור אם היהודי בעל הצמיתים הוא מפינסק. בליטא היו גם מקרים של בעלות יהודית על עבדים. מקרים אחדים כאלה, שהאחרון שבהם הוא משנת 1624, מביא אטינגר בדיסרטאציה שלו (אטינגר, עמ' 94—95).

113. ראה לעיל בהתחלה.

114. Pociecha, שם, עמ' 417—418.

115. שם, שם; ר"פ, עמ' 313.

116. Pociecha, כרך 2, עמ' 418. כבר בתעודה מ־27.3.1522 נקראים היהודים אליעזר מארקוביץ ואברהם וולצ'קוביץ, בעלי חנויות בשוק של פינסק подданые ее королевское милости (ר"פ, עמ' 283).

בשנת 1553[117]. גם בימיה הוסיפו בני המשפחות של פסח אזופוביץ ואברהם ריז׳קייביץ להחזיק בנחלותיהם לפי התנאים שהובטחו להם בכתבי־הזכויות של פידור[118], ומארק יוסקוביץ — בנו של יוסקו מאירוביץ, השלישי בין מייסדי קהילת פינסק — נזכר אף הוא כבעל קרקע באחוזת פוסיניץ, ששועבד לו תמורת הלוואה ועבר לרשותו כתוצאה מאי־פרעון החוב[119]. קרקע זה עבר לבעלותו הגמורה של המלווה ועבר אחר־כך ב־ירושה לבנו אברהם מארקוביץ ונשאר ברשותו עד שנות ה־60. לפי רשימת הלוסטראציה מהשנים 1552/55[120], מחזיקים מרבית יהודי פינסק במגרשים ובשטחי גן עירוניים, בעיר ומחוצה לה, אם בתנאים של בעלות ואם בתנאים של החזקה תמורת תשלום שני קבוע (צ׳ינש) למלכה. להלכה לא נשתנתה זכות הבעלות של יהודים על מקרקעים עד לאוניה הלובלינית (1569), אף שלמעשה חלו שינויים מפליגים בשיטות החזקת הקרקע בעקבות שתי הרפורמות של החלוקה לוולקות (כמאתיים דונם אדמת חריש) של המלכה בונה ושל זיגמונט אוגוסט. שינויים אלה יידונו להלן בפרק על חיי הכלכלה של יהודי פינסק.

שיפוט

הפריביליגיה היסודית של פידור ליהודי פינסק קובעת, שהשיפוט על היהודים יהיה בידי הנסיך או בידי מי שמונה לכך על־ידו. אין בידינו שום עדות על מקרים של ממש שבאו למשפטו של הנסיך או ממלאי מקומו, שבו היה אחד הצדדים או שני הצדדים יהודים מפינסק. בתקופת שלטונה של המלכה בונה ולאחר־מכן, בתקופת שלטונו של זיגמונט אוגוסט (עלה על כס המלוכה ב־1555), היה השיפוט על יהודי ליטא במשפטים שבהם אחד הצדדים יהודי בידי הסטארוסטה והמשפטים היו מתקיימים במבצר ההוספודאר כפי שהיה נהוג בליטא שלפני האוניה הלובלינית[121]. וכך היה הנוהג גם במשפטיהם של יהודי פינסק עם נוצרים.

בפני הסטארוסטה של פינסק — נציגה של המלכה בונה שליטת האזור — הגיעה, כנראה עוד בשנות ה־30, לבירור משפטי תביעתו של נוצרי, שתבע ממארק יוסקוביץ (בנו של יוסקו מאירוביץ, ממייסדי קהילת פינסק) בחזרה את נחלת אביו שהיתה ממושכנת למארק ועברה לבעלותו בגלל אי־פרעון חוב. התביעה נדחתה והנחלה נשארה ברשותו של מארק[122]. ב־1561 מינה המלך זיגמונט אוגוסט את סטאניסלאב דוביוינה לסטארוסטה של פינסק וקובריז, ובכתב המינוי נמסרת לו במפורש זכות השיפוט על יהודי פינסק וקובריז והעיירות הכפופות להן, והזכות לגבות מהם קנסות שיוטלו עליהם לתועלתו שלו[123]. בשנות ה־60 מרובים המשפטים בין יהודים לנוצרים, שבהם מופיעים יהודים בפינסק הן כתובעים והן כנתבעים. המשפטים מתבררים ברובם בפני סגן הסטארוסטה[124]. הסכסוך בין חוכרי המכס לבין הבישוף והסכסוך בין חוכרי המלח לבין עירוני פינסק באו לשיפוט בפני המלכה בונה והמלך זיגמונט אוגוסט, בתוקף מעמדם המיוחד של חוכרים בליטא שהיו כפופים לשיפוטו הבלעדי של המלך[125]. מפנייה של פסח אזופוביץ למלכה בונה בשנת 1550 אנו למדים, שסכסוכים בין יהודים לנוצרים שהיו כפופים לבישוף נתבררו בפני בית־משפט שבו ישב כשופט גם הבישוף, שבידיו היה השיפוט על אנשים היושבים על אדמות הכנסייה[126].

אין בידינו שום עדות על סכסוכים שבהם שני הצדדים הם יהודים מפינסק, שהגיעו לבירור משפטי בפני בית־דין או בערכאות. לעומת זאת יש לנו עדות על סכסוך בין יהודים, שבהם צד אחד הוא יהודי מפינסק והצד השני הוא יהודי ממקום אחר, אשר הגיע לבירור בערכאות[127]. על ראשית פעולתו של בית־דין עצמי בקהילת פינסק אין לנו שום ידיעות, אך אין ספק שבסוף שנות ה־50 מתחזקת סמכותו של בית־הדין העצמי של יהודי פינסק[128].

מסים

בעניני המסים היו יהודי פינסק שווים לעירונים[129]. כמותם חייבים היו בתשלום מס הגנה מיוחד (סרבשצ׳יזנה), שהנסיך הגדול של ליטא היה מטיל על תושבי מדינתו בשעת צורך[130], ויחד עם העירונים חייבים היו יהודים בעלי רכוש קרקעי בפינסק לשאת בעול שירותי תחבורה לנסיך. איננו

117. ראה לעיל, הע׳ 1.
118. ר״פ, עמ׳ 312 (גם ר״ג, כרך 1, מס׳ 460); ר״א, כרך 2, מס׳ 12. גם זכות הבעלות על עבודת הצמיתים לא נשתנתה.
119. ר״א, כרך 1, מס׳ 157.
120. שם, כרך 2, מס׳ 33.
121. היהודים בליטא ויהודי פינסק בכללם היו כאמור למעלה אזרחים חופשיים לגמרי בדומה לשלאכטה, וככל האנשים החופשיים בליטא היו שייכים למשפט הסטארוסטה שנקרא גם בשם ״שופט היהודים״. ראה: ברשאדסקי, עמ׳ 379; ז. האניק, די יוריסדיקציע איבער די יידן אין ליטע נאך דער לובלינער אוניע, ייוו״א בלעטער, כרך 14 (1939), עמ׳ 321.
122. ר״א, כרך 1, מס׳ 157.
123. שם, כרך 2, מס׳ 136.
124. podsfarosta. שם, מס׳ 133, 146—147, 153, 155.
125. שם, מס׳ 11, 60. החוכרים נחשבו פקידי המלך. ראה להלן, הע׳ 175.
126. שם, מס׳ 11.
127. שם, מס׳ 272. השווה גם: ר״ג, כרך 1, מס׳ 325. לעניין מעמדם הרפה של בתי־הדין היהודיים בליטא, ושכיחות מקרי הפנייה של מתדיינים יהודים לערכאות של גויים באותה תקופה, ראה: ברשאדסקי, ל״י, עמ׳ 377, 381—383; האניק, שם, עמ׳ 320.
128. באותן שנים מתחזק מעמדה של קהילת פינסק ומתגבשות מסגרות קבועות וכלים ארגוניים של השלטון העצמי, שהשיפוט העצמי הוא הנכבד שביניהם. ראה למעלה בדיון על ארגון הקהילה; האניק, שם, עמ׳ 320, 327. אין זה מקרה שברשימת הלוסטראציה השנייה מ־1561/66 מוצאים אנחנו בפינסק 3 רבנים בעלי בתים וקרקעות ועל שניים מהם אנו יודעים ששימשו ברבנות בפועל, בעוד שברשימת הלוסטראציה של 1552/55 לא נמצא רב בין בעלי הבתים והקרקעות. לא מן הנמנע שהיה רב בקהילה, אלא שגר בדירה שכורה.
129. על־פי כתבי־הזכויות של אלכסנדר ליהודי ליטא מ־1503, שאושר ע״י זיגמונט ה־1 ב־1514, בהשתדלותן של קהילות ליטא וקהילת פינסק בכללן הושוו היהודים לעירונים בענייני מסים (ר״א, כרך 1, מס׳ 62). אמנם אז עוד היתה פינסק נסיכות עצמאית ואין לדעת מה היו המסים ששילמו לנסיך המקומי והמסים ששילמו למלך, אך כפילות זו חלה גם על העירונים.
130. לובאווסקי, עמ׳ 149.

יודעים הרבה על המסים ששילמו יהודי ליטא, ויהודי פינסק בכללם, עד אמצע המאה ה־16. לפיכך גם אין אנו יודעים מה היתה מידת ההכבדה שהכביד על יהודי ליטא, ויהודי פינסק בכללם, מס הסרבשצ'יזנה. גם על שירותי התחבורה לנסיך, שיהודי פינסק היו חייבים בהם בשווה לעירוני פינסק, יש לנו ידיעות זעומות, אך דומה שהיתה בהם הכבדה של ממש[131]. כבר נזכר למעלה, ששניים מיהודי פינסק, פסח אזופוביץ ואברהם ריז'קייביץ, שנהנו מחסותו המיוחדת של הנסיך פיודור, זכו לכתב־שחרור מעול התחייבויות והיטלים לטובת העיר ומשרותים לנסיך המקומי והנסיך הגדול[132], האחד מן החצר העירונית הדיאגילבית והשני מאחוזת קריינובץ, שהיתה בבעלותם.

ידיעה ראשונה על מס בגובה אלף שוק[133] שהוטל על קהילות ליטא, ובכלל זה על קהילת פינסק, היא משנת 1529[134]. אף שידיעה זו חשובה להערכת מספרם של יהודי ליטא באותה תקופה, אין היא מוסיפה הרבה לידיעותינו על היישוב היהודי בפינסק, פרט לעצם הידיעה שפינסק נמנית עם קהילות ליטא. התעודות על המסים שהוטלו על יהודי ליטא בשנות ה־60 מכילות ידיעות בעלות חשיבות מרובה לתולדות קהילת פינסק. אלו נידונו למעלה בקשר לארגון הקהילה ב־פינסק.

ג. חיי הכלכלה

תקופת הנסיך פיודור (עד 1521)

בדיוננו על גידול האוכלוסייה היהודית של פינסק העלינו את המסקנה שבעת ייסוד הקהילה בנסיכותו של פיודור יאַרוסלאביץ היו בפינסק קרוב ל־15 משפחות, והבענו את הסברה שלחלק מהן היה ההון הדרוש לפתוח בפעילות כלכלית, לפחות בקנה־מידה בינוני[135]. נגסה עתה להביא הוכחות לביסוס הס־

131. עירוני פינסק היו חייבים במתן שירותי תחבורה לנסיך הגדול והנסיך המקומי כאחד. על הזכות לקבל שירותי תחבורה לא ויתר הנסיך הגדול לשום נסיך והיא היתה אחד הסימנים המובהקים לשלטונו העליון. פקידיו או שלוחיו של הנסיך הגדול, וכמובן הנסיך עצמו, היו זכאים לקבל תחבורה מימית או תחבורה בסוסים ועגלות לפי הצורך, ואילו לנסיך המקום חייבים היו העירונים לתת רק תחבורה מימית. אך מכיוון שהאדמיניסטראציה של שירותי התחבורה היתה בידי הנסיך המקומי, השתמש הנסיך בשירותים אלה גם לצרכיו בחירות מרובה ועורר עתים את התנגדותם של העירונים. ראה: ויסלאוואך, שם, עמ' 122, 196—197.

132. ר"פ, עמ' 313 (גם ר"ג, כרך 1, מס' 460); רי"א, כרך 2, מס' 6. משחוררים כאלה נהנו אצילים לא מעטים בנסיכות פינסק, אבל כנראה לא עירונים. השווה: ויסלאוואך, שם, עמ' 206.

133. Sexagena, Kopa. סתם שוק (שאק) בפולין ובליטא הוא 60 גדולים. השוק הליטאי ערכו יותר מן השוק הפולני ושווה תמיד ל־1¼ שוק פולני, היינו ל־2½ זהובים פוליש שהם 75 גדולים פוליש (להלן: גורבאצ'בסקי, מילון); S. Wysłouch, Dawne Drogi Polesia. Ateneum Wilenskie, rocznik 12 (1937), 168 (להלן: ויסלאוואך, Drogi); Н. Горбачевский Словарь древняго актоваго языка, 332 פוא"א, עמ' 533.

134. מס זה הוטל לצורכי הוצאות הצבא ופדיון אדמות ממושכנות של הנסיך. ראה: ברשאדסקי, עמ' 346.

135. ראה לעיל, עמ' 28.

ברה הנזכרת מן העדויות המעטות שבמקורות, ולברר לאילו שטחי פעילות כלכלית הפנו המתיישבים היהודים את הונם, מרצם ויוזמתם.

שלושת נכבדי הקהילה החדשה שעל שמם ניתן כתב־הזכויות של יהודי פינסק, הם העשירים שבמתיישבי המקום והפעילים ביותר מבחינה כלכלית. על פעילותם של שניים מהם בתקופתו של הנסיך פיודור יש לנו עדויות אחדות במקורות. כבר הוזכר למעלה ענייַן בעלותו של פסח אזופוביץ על החצר הדיאגילבית, שהנסיך פיודור העניק אותה לו בשנת 1513 או סמוך לה, משוחררת מתשלומים והיטלים עירוניים כלשהם, חוץ מן ההתחייבות להשתתף בבניית חומות העיר. חצר זו כבר היתה שייכת לפסח אזופוביץ קודם לכן, לאחר שעברה לרשותו מאת איבאן איגנאטוביץ דיאגילביץ, אלא שהנסיך פיודור קנה אותה מפסח אזופוביץ ולאחר־מכן נתן אותה, או — כלשון תעודה אחרת — העניק אותה במתנה לפסח אזופוביץ בתנאים הנזכרים לעיל[136]. אמנם פרטי העסקה כולה אינם ברורים די צורכם[137], אבל כמה דברים ניתן לקבוע במידה רבה של ודאות. בראש וראשונה ידוע, שאם נאמר בתעודה שהנסיך העניק או נתן במתנה, פירוש הדבר שקדם לזה תש־לום הגון[138]. לפנינו, אם כן, מעיקרו של דבר, עסקה הנעשית בין פסח אזופוביץ לנסיך. תמורת התשלום מקבל פסח מהנסיך את החצר וזכויות מיוחדות, המשחררות אותו מחובות מסוי־מות והמעמידות אותו בשורה אחת עם הבויארים של נסיכות פינסק, שלהם היה נוהג הנסיך פיודור לתת לפרקים כתבי־שחרור מהתחייבויות מסוימות כלפיו, כלפי העיר או כלפי הנ־סיך הגדול של ליטא[139]. מן האמור בתעודה משנת 1562[140], אנו יכולים גם לשער לעצמנו, שהחצר שעבדה לפסח תמורת הלוואה ועברה לבעלותו בגלל אי־פרעון ההלוואה, בדומה למה שאירע בשנות ה־30 לאחוזת פוסיניץ, שעברה לרשותו של מארק יוסקוביץ בנו של יוסקו מאירוביץ[141]. רק לא ברור לנו על שום־מה קנה הנסיך פיודור את החצר מפסח ולאחר־מכן העביר אותה שנית לידיו. אף שאין לנו עדות ברורה מהמקורות, הרי מעצם העובדה שכ־40 שנה לאחר המקרה מתעורר אחד מנכדיו של איבאן דיאגילביץ לתבוע לעצמו את החצר, יכולים אנו לשער לעצמנו, שלא היתה זו קנייה רגילה, וייתכן שמכירת החצר לפיודור והעברתה לידי פסח היו פעולות פיקטיביות ולא באו אלא כדי להוסיף יתר תוקף משפטי לזכות הבעלות של

136. על החצר הדיאגילבית מסופר בשתי תעודות, אחת מ־1550 ואחת מ־1562 (רי"א, כרך 2, מס' 12, 155). ברשימת הלוסטראציה מ־1555 אין זכר לחצר בשם זה. החצר נמצאה בתוך העיר, כנראה ברחוב הגדול בחלקו הקרוב לרחוב היהודים, וראה לעיל, עמ' 26 והע' 32.

137. מן המסופר בתמצית התעודה משנת 1550 המובאת ב־רי"א, כרך 2, מס' 11, קיבל פסח אזופוביץ את החצר במתנה מאת הנסיך פיודור ולאחר־מכן מכר אותה לעירון בנץ מיסביץ, כדי לקנות אותה בחזרה ממנו "לצמיתות". על עסקת מכירה דומה בשנת 981 ברגנס־בורג ראה: Aronius, Regesten, עמ' 57.

138. הוא התשלום הקרוי בשם челобитье. ראה לעיל, הע' 2.

140. רי"א, כרך 2, מס' 155.

139. ויסלאוואך, Posługi, עמ' 206.

141. שם, כרך 1, מס' 157.

פסח על אדמה זו[142]. המסקנה הנוספת המתבקשת מכאן היא, שפסח אזופוביץ מקורב לפיודור ומבטיח בדרך זו את חסותו המיוחדת של הנסיך. ויש להניח שפסח מילא חלק מהתקוות שתלה פיודור בהתיישבות היהודים בפינסק, ובזכות זה נעשה לאחד ממקורביו.

נפנה עתה למקרהו של אברהם ריז'קייביץ. גם לו העניק הנסיך פיודור את האחוזה בכפר קריינוביץ[143] על אדמות החריש, היער והמרעה השייכות לה, וכן שלוש משפחות של איכרים, ושחרר את אברהם מכל חובות עבודה ושירות לנסיך, פרט לחובת ההשתתפות בהחזקתו ובתיקונו של הגשר על היאסלדה יחד עם בויארים אחרים של פינסק.

על פעילותו הכלכלית של השלישי במייסדי פינסק, יוסקו מאירוביץ, אין לנו שום עדות ישירה במקורות, אך מפעילותם של בנו מארק יוסקוביץ ושל נכדיו, הבנים של מארק[144], וממעמדם הכלכלי רשאים אנו להניח שלא במקרה נזכר שמו בצד פסח אזופוביץ ואברהם ריז'קייביץ. בתעודה משנת 1522 מראשית שלטונה של המלכה בונה, כשנה וחצי לאחר מותו של פיודור, נזכרים שמותיהם של שניים מיהודי פינסק, לייזר מארקוביץ ואברהם וולצ'קוביץ, כבעלי חנויות בשוק[145]. חנויות אלו נקראות בתעודות "חדשות", ויש יסוד להניח שנבנו עוד בימי פיודור. אחד מבעלי החנויות, לייזר מארקוביץ, הוא נכדו של יוסקו מאירוביץ ובנו של מארק יוסקוביץ, ממייסדי הקהילה בפינסק; והשני, אברהם וולצ'קוביץ, כנראה גם הוא בנו של אחד ממייסדי קהילת פינסק. שניהם, צעירים בני הדור השני של מתיישבי פינסק, פונים למסחר ומקימים לעצמם חנויות במקום שהתחיל להתפתח באותו זמן המרכז המסחרי של העיר[146].

בבואנו לסכם את העדויות הקטועות על הפעילות הכלכלית של יהודי פינסק בדור הראשון להתיישבותם במקום, מסתמנים הקווים העיקריים של פעילות זו הפונה, לפי המתואר לעיל, לשלושה כיוונים: בעלות על אחוזות בתנאים דומים לאלה של הבויארים, הלוואות ומסחר. ההון הגדול יותר פנה כנראה לבעלות על אחוזות ולהלוואות, ולאחר־מכן (ואולי במקביל) התחיל חודר למסחר. בתקופה זו אין אנו מוצאים עדיין יהודים בפינסק בין חוכרי המכס הגדולים של ליטא. על היקף העסקים המתוארים לעיל אין אנו יודעים הרבה, אך יש להניח שבקנה־מידה ארצי הוא בתחילה צנוע למדי. העשירים המופלגים המשיכו להתרכז בקהילות הוותיקות, בעיקר בברייסק.

הנתגשמו התקוות שתלה הנסיך פיודור ביישובם של היהודים בנסיכותו, ותקוותיהם של היהודים שהחליטו להתיישב במקום זה? יש להניח שהתשובה לשאלה זו היא חיובית. היהודים הביאו עמהם הון מסוים ופנו לענפי פעילות כלכלית שלא היתה בהם משום התחרות גלויה בפרנסותיהם של העירונים. הקצב המזורז של הפעילות הכלכלית בפינסק הורגש עד מהרה, ובמידה רבה בזכותם של המתיישבים היהודים. מן המאוחר יכולים אנו ללמוד על המוקדם. מן הידיעות על הפעילות הכלכלית של יהודי פינסק משנות ה־40 ואילך יודעים אנו, שבניהם ונכדיהם של ראשוני המתיישבים התבססו יפה בעסקיהם בשלושת השטחים: בעלות על אחוזות, עסקי הלוואות ומסחר, והצליחו לצבור במשך ימי דור את ההון הדרוש, כדי להפנותו בבוא התמורות הכלכליות הגדולות בשנות ה־50 לשטחי הפעילות החדשים: מסחר, חכירות שונות וניצול יערות, בתקופה שבה נעשתה פינסק אחד המרכזים המסחריים המשגשגים של ליטא.

הלוואות

השתמרו מעט עדויות על עסקי ההלוואות של יהודי פינסק בשנות ה־30—60 של המאה ה־16. בתעודות שהגיעו לידינו מעורבים בעסקי האשראי כמה מהעשירים והמיוחסים שביהודי פינסק.

בשנת 1533 משעבד הבויאר פיידקו איבאנוביץ וולודקייביץ את חלקו בנחלת משפחתו בכפר פוסיניץ (הכולל את הבית שבו הוא גר, השדות, אחו, מים ויערות) למארק יוסקוביץ תמורת הלוואה של 13 שוק. יחד עם פיידקו הנ"ל שעבד אחיו דניס לאותו מארק יוסקוביץ גם הוא את חלקו בנחלת משפחתו תמורת הלוואה של 7 שוק[147]. לפי תנאי השעבוד חייב הלווה פיידקו במקרה של אי־פרעון החוב לעבד את חלקתו וחלקת אחיו ו־¾ היבול יהיו שייכים למלווה מארק יוסקוביץ. אם מארק לא ירצה להחזיק בנחלותיהם אלא ירצה בכסף, נתונה הרשות לפיידקו למשכן אותו למי שירצה תמורת כסף, ויחזיר את החוב. ואם לא יצליח פיידקו להשיג את הכסף, הרשות בידי מארק יוסקוביץ למשכן את הנחלות למי שירצה. כל ההיטלים והחובות החלים על הקרקע[148] יוסיפו לחול על הלווה. הלווים לא הצליחו לפרוע את ההלוואה, והאחוזה בכפר פוסיניץ עברה כולה לרשות המלווה. בנו של הלווה ערער על כך בפני הסטארוסטה, אך הסטארוסטה פסק שהאחוזה עברה לידיו כחוק. ובשנת 1554, בעת הלוסטראציה הראשונה (1552/55), הציג בנו של המלווה אברהם מארקוביץ את כתב המשכון לרי־שום, כהוכחה שאחוזת פוסיניץ היא שלו כחוק[149]. בנו השני של מארק, אליהו מארקוביץ, עסק אף הוא בהלוואת כסף. ב־1550 מגיש הוא תביעה נגד הנסיך סמיון יורייביץ דוברו־ביצקי על שאינו מחזיר מירושת אחיו ולאדימיר יורייביץ גוליּשנסקי 265 שוק, שלווה אחיו מאליהו מארקוביץ, כנראה בסוף שנות ה־40[150]. די להשוות סכום זה לסכום שלוו האחים

142. לא מן הנמנע שגם המכירה הנוספת לעירון והקנייה בחזרה ממנו, שעליה דובר למעלה בהע' 137 היו אף הן פעולות פיקטיביות.

143. ר"פ, עמ' 313 (בקיצור גם: ר"נ, כרך 1, מס' 460).

144. האחים אליעזר, אברהם ואליהו. ראה עליהם להלן.

145. ר"פ, עמ' 283, (בקיצור גם: ר"נ, כרך 1, מס' 250).

146. ב־1522 מרשה הסטארוסטה של פינסק סטאניסלאב פאלצ'בסקי לאיבאן ולאדיז'יץ' להעביר 6 חנויות ולהעמידן בשורה ישרה עם חנויותיהם של לייזר מארקוביץ ואברהם וולצ'קוביץ. ראה ר"פ, עמ' 283.

147. ר"פ, עמ' 230 (גם רי"א, כרך 1, מס' 157). המלווה מארק יוסקוביץ הוא בנו של יוסקו מאירוביץ, אחד מן השלושה שלהם ניתן כתב־הזכויות היסודי ע"י הנסיך פיודור בשנת 1506. על ערך השוק ראה לעיל, הע' 133.

148. службы земское, заставы и всякой работы замковое и парканное (ר"פ, שם).

149. שם, שם.

150. רי"א, כרך 2, מס' 6.

וולודקייביץ מאביו מארק כדי להיווכח, שמדובר כאן בהלוואה בסכום גדול מאוד, גם אם נתחשב בירידת ערך הכסף שחלה בינתיים[151]. מה היו תוצאות התביעה לא ידוע לנו.

באותה שנה ממש מצווה המלכה בונה למושל[152] של הורדנה וויט קימבאר ולבישוף של פינסק וטורוב ואסיאן לזרז את בירור התביעה של האחים ישראל ונחום פסחוביץ נגד שני עירונים, אחד כפוף למלכות ואחד בשיפוטו של הבישוף, שערבו זה לזה על תשלום 366 שוק ו־15 גרוש ולא נפרע[153]. גם במקרה זה מדובר על הלוואה של סכום כסף גדול מאוד. מה היו הבטחונות שקיבלו המלווים אליהו מארקוביץ והאחים ישראל ונחום פסחוביץ על הלוואותיהם לא נתברר לנו, אך אין ספק שהיו להם בטחונות.

ב־1561 הלווה נחום פסחוביץ לבעל האחוזה גריגורי איבא־נוביץ גריציאנוביץ ולאשתו סך 33 שוק ו־5 דליי דבש. הלווה מסר למלווה כערבון שישה אנשים מאנשי אחוזתו בפורצ'ה עם אדמותיהם. התשלומים המגיעים מהם וההתחייבויות החלות עליהם לפי המנהג, הם מעין תחליף לריבית ושייכים למלווה עד להחזרת החוב כולו[154]. האנשים הממושכנים היו חייבים לשלם לו כל אחד 20 גרוש, חבית שעורה, עגלת שחת, לתת יום עבודה אחד בשבוע ולצאת לעבודה בעונות הבוערות של הקציר ושלפני הזריעה[155]. הדבר הגיע לבירור משפטי רק משום שבמקום שישה אנשים מסר לו הלווה חמישה. מתעודות המת־ייחסות לבירור המשפטי[156] בעניין הלוואה זו מתברר, שקור־נילו גריצין, אחיו של הלווה גריגורי, היה גם הוא שותף להלוואה, וכנראה נפלו סכסוכים בין שני האחים, מכיוון שקור־נילו לא פרע את חלקו ואחיו אף הוא סירב לשלם חוב זה, אף שהיה ערב לו, ומכיוון שנחום לא הצליח להושיב את קורנילו בבית־הסוהר, משום שנתגייס לצבא, הוא תפס אנשים אחדים מאחוזתו והחזיק בהם. רק לאחר שובו של קורנילו מה־צבא התפשר קורנילו עם אחיו בדבר השלום החוב לנחום. אך החוב עצמו לא שולם כל־כך מהר. וחודשיים לאחר־מכן, ב־25.5.1562, רושם נחום פסחוביץ בספרי בית־המשפט את הודעתו של אחד מששת האיכרים שהיו ממושכנים אצלו, שנאלץ לברוח מנחום פסחוביץ לפריץ אחר, משום שאדונינו גרי־ציץ (כנראה קורנילו) שדד ממנו שור ואיים עליו שלאחר הפרעון ישדוד ממנו הכול. כעבור שישה שבועות חזר מרצונו הטוב והבטיח לנחום פסחוביץ לא לברוח ממנו אם לא יגרום לו עוול. בסופו של דבר נפרעה כנראה הלוואה זו והאיכרים הממושכנים חזרו לאדוניהם.

באותו זמן, בערך שנת 1563, היה בידי איצקו מוישייביץ משכון (שתי שרשרות זהב, חרב מצופה כסף, סכינים ועשת משחות) של הנסיך בוגוש לובוצקי על ההלוואה בסך מאה שוק[157].

מכל התעודות האלו הסובבות על הלוואות של סכומים גדולים מוכח, שיהודי פינסק העשירים עסקו במתן הלוואות בקנה־מידה גדול למדי. הואיל ואותם אנשים שלחו ידיהם גם בכל מיני עסקים אחרים, כגון מסחר, חכירות וניהול אחו־זות, נותן לנו הדבר מושג על גודל ההון שעמד לרשותם של אנשים אלה. מה שלא ברור לנו די צורכו מתעודות אלו הוא גובה הריבית שגבו המלווים על הלוואותיהם. הבטחונות שקיבלו נתנו להם בטחון מלא, שיקבלו בחזרה את סכום ההלוו־אה, או שהנכס הממושכן יעבור לרשותם. מן הדוגמאות שהבאנו למעלה, ראינו שכבטחונות להלוואות שימשו נכסי דלא־ניידי וחפצי ערך[158]. התחייבויותיהם של איכרים צמיתים בכסף ובעבודה, שעברו לרשותו של המלווה יחד עם האחוזה הממוש־כנת, הן כנראה הריבית על ההלוואה. במקומות אחרים בליטא נמצאו בין היהודים לווים ומלווים כאחד, אך בתעודות מפינסק לא נתקלנו במקרים שיהודים לוו כסף מנוצרים. וכן הדבר גם בעסקי אשראי זעיר של יהודים שלא הגיעו לאמידות. על כך יש לנו קבוצה גדולה של תעודות מהורודנה ומראשית שנות ה־40, אך מפינסק אין לנו על כך עדויות של ממש[159].

חכירות מכס, משקאות, מלח

אף שקהילת פינסק היתה קהילה אמידה[160], לא מצאנו בין חוכרי המכס הגדולים של ליטא יהודים מפינסק. עד אמצע המאה ה־16 לא נמצא אף חוכר אחד בין יהודי פינסק[161], ואם צברו אחדים מיהודי פינסק הון והגיעו לעשירות מסוימת, בא להם הדבר לא מחכירות מכס אלא מניהול אחוזות, ממסחר ומעסקי הלוואות. ייתכן שבמשך המחצית הראשונה של המאה לא עמד אף לרשותם של האמידים שביהודי פינסק ההון הדרוש כדי להיכנס לעסקי חכירות אלה[162], שרק העשירים המוב־הקים שבין יהודי ליטא עסקו בהם כיחידים או בשותפויות,

---

151. R. Rybarski, Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu, I, 235—241 (להלן : ריבארסקי).

152. наместник מקביל במקרה זה לתואר סטארוסטה הפולני. בליטא היה תפקידו של הנאמייסטניק לנהל את אחוזותיו של הנסיך והוא למעשה הממונה על האדמיניסטראציה והשיפוט מטעם השלטון. ראה Kutrzeba, חלק 2, עמ' 86.

153. רי"א, כרך 2, מס' 11.

154. או"ק, כרך 28, מס' 13.

155. רי"א, כרך 2, מס' 147 (גם או"ק, כרך 28, מס' 15). Taloka היא התחייבות האיכרים כלפי אחוזת האציל להופיע לעבודה בקיץ לקציר תבואה ושחת ולהוצאת זבל לשדות (ראה: גורבאצ'בסקי, מילון, עמ' 336).

156. או"ק, כרך 28, מס' 23, 25.

157. שם, מס' 28.

158. ראה גם : ברשאדסקי, ל"י, עמ' 408.

159. על יהודים כלווים וכמלווים כאחד ראה : אטינגר, עמ' 30 ומראי המקומות שם; רי"א, כרך 2, מס' 20; התעודות מהורודנה שיהו־דים מעורבים בהן בעיקר כמלווים, אך גם כלווים (ראה ר"ג, כרך 1, תעודות רבות מהשנים 1540—1541, לקוחות מתוך או"ק, כרך 17); ראה גם את סיכומו של ברשאדסקי על הענין (ל"י, עמ' 400, 409).

160. חלקה היחסי של קהילת פינסק בתשלומי המס של כלל יהודי ליטא הוא גבוה והוא סימן לאמידות. ראה לעיל.

161. ראה רשימת התוכרים היהודים הזהה לדעתו של ברשאדסקי עם רשימת חוג גדולי העשירים שבין יהודי ליטא. ברשימה זו לא נמנה אף יהודי מתושבי פינסק (ל"י, עמ' 398—399).

162. ואין לראות בכך סתירה לאמור למעלה שקהילת פינסק היתה קהילה אמידה. שכבת האמידים בפינסק היתה נרחבת למדי, אך עשירים מופלגים בדומה לברודאבקה או דלוגאץ' מבריסק, כנראה לא נמצאו בה (השווה להלן, הע' 171).

הואיל והיו כרוכים בגיוס הון רב. אך בעסקים אלה הגדילו היהודים העשירים, דרך כלל, עוד יותר את עושרם.

באמצע המאה ה־16 מופנה לראשונה חלק מהונם של יהודי מפינסק לעסקי חכירה. אף שלעסק חכירות המכס לא היה כבר אותו כוח משיכה כבעבר בגלל ההפחתה הגדולה בהכנסות מעסקי המכס, בעקבות צמצום נכסי המלך ויתורים על זכויות גביית המכס לטובת יחידים ושחרור בני מעמד השלאכטה מחובת תשלום מכס על תוצרת שנועדה ליצוא ועל סחורות יבוא, שנועדו לצריכתם הפרטית[163] — עוד גדולה היתה חשיבותה של חכירת המכס מבחינת המעמד של המוכסים, שהיו כפופים לשיפוטו של המלך[164] בלבד, ומבחינת היחסים עם העירונים. מצד שני נעשו עסקי מכירת המלח וייצור משקאות משכרים ומכירתם מונופול של המדינה ונמסרו בחכירה לכל המרבה במחירם.

החל ב־1550 מתחילים יהודים מפינסק לשלוח ידם בעסקי חכירה שונים. באותה שנה מחכירה המלכה בונה את מכסי הדרכים והגשרים ואת בתי המזיגה של אזורי פינסק, קלצק והורודוק לאחים ישראל ונחום פסחוביץ ולהושקו מושייביץ, שצירפו עליהם את אברהם וולצ'קוביץ ואליעזר מארקוביץ כשותפים לניהול ענייני המכס[165]. חכירה זו נמסרה לשלוש שנים וחודשה לשלוש שנים נוספות לאחר השתדלות מיוחדת של ישראל ונחום פסחוביץ, שניסחו את החוזה וחתמו עליו. החוכרים שילמו בעד תקופת החכירה השנייה את הסכום הגדול מאוד באותה תקופה של 875 שוק ו־25 אבני[166] שעווה. המעניין בעסקה זו היא העובדה שחמישה מהבולטים בפעילותם הכלכלית שבין יהודי פינסק מייסדים שותפות, המאפשרת להם לגייס את דמי החכירה לתשלום במזומנים מראש בעד תקופת חכירה מלאה, ושותפות זו מחזיקה בחכירה במשך שש שנים רצופות. היוזמים והרוח החיה בקבוצה זו היו בלי ספק האחים ישראל ונחום פסחוביץ, שכנראה יזמו את החדירה לענף כלכלי חשוב זה. אין אנו יודעים בכמה בתי מזיגה ותחנות מכס החזיקה קבוצה זו, אבל אין ספק שלידם פעלו כפקידים וכמפקחים כמה וכמה מיהודי פינסק. החוכרים עצמם רובם עסקו גם במסחר וגם בעסקי הלוואות והוכרחו להיעזר על־ידי אנשים, שנמצאו בבתי המזיגה או בתחנות המכס שבדרכים בקביעות[167].

חלק מחכירה זו עבר כנראה ב־1558 או זמן־מה לאחר־מכן לעירוני פינסק, כי מתעודה יותר מאוחרת משנת 1564 למדים אנו, שהפרופינאציות, היינו זכות הייצור והמכירה הקמעונית של משקאות חריפים[168], בפינסק ובעיירות (למעשה כפרים גדולים) בזדייז', מוטלה ונבל נמסרו בחכירה ליהודי פינסק וסקו [יוסקו?] מדנצ'יץ וגרשון אברמוביץ, לאחר שהעלו את דמי החכירה השנתיים ל־220 שוק, 20 שוק יותר ממה ששילמו ארבעה עירונים נוצרים מפינסק, שהחזיקו חכירה זו[169].

באזור פינסק פועלים גם חוכרים יהודים מקוברין ומבריסק. ב־1562 חוכר פייביש יוסקוביץ מקוברין את מס השוק ומס המידה בכל העיירות והכפרים שבמחוז (פוביאט) פינסק. באותה שנה חוכרים כנראה האחים רובינוביץ — נוסף על חכירת מחסן המלח שעליו ידובר להלן — גם את המכס ובתי מזיגה בפינסק לתקופה של שלוש שנים, תמורת 500 שוק, ששולמו בשני שיעורים[170]. ב־1565 נמסרת חכירת בתי המזיגה האלה לחוכר דוד שמרלביץ מבריסק, שהעלה את דמי החכירה ב־50 שוק.

אם ננסה להשוות את עסקי החכירה של יהודי פינסק לפעילותם של חוכרי בריסק יסתבר לנו, שעסקי החכירה של יהודי פינסק הם צנועים מאוד גם מבחינת ההון המושקע בהם וגם מבחינת המקומות שאליהם מגיעים החוכרים בתוקף פעולתם. די אם נזכיר, שחוכרי בריסק מנהלים את עסקי החכירה שלהם באזורים שונים ומרוחקים של ליטא (זאמוט, וילנה, פינסק, נובאהרדוק ופודלייאשה), וההון המושקע בכל אחד מהם מגיע לכמה אלפי שוק[171]. אך גם החוכרים היהודים מפינסק פועלים בשותפויות גדולות או קטנות, ורובם הם בני העשירים או האמידים שבמייסדי קהילת פינסק, שנכנסו לעסקים אלה בגיל 60—70, כשהם מבוססים היטב בעסקים שונים, כגון מסחר, הלוואות וניהול אחוזות. אין להניח שזנחו את עסקיהם הקודמים מפני עסקי החכירה, שהיו להם תוספת התעסקות בלבד. נדמה שגם עובדה זו באה להוכיח על צמיחתם והתערותם הכלכלית ההדרגתית ואטית של קבוצת האישים הפעילה ביותר, שהגיעו לאמידות, אך לא לעשירות מופלגת.

פרשה בפני עצמה היא פרשת חכירת מחסן המלח של פינסק ב־8 באוגוסט שנת 1561, למשך שלוש שנים, על־ידי קבוצת חוכרים יהודים, נחמיה וחיים רובינוביץ, טוביה בוגדאנוביץ

---

163. ברשאדסקי, שם, עמ' 403. ראה גם: ריבארסקי, ח"א, עמ' 19—20. מקרה של שחרור עירון מפינסק, ממכס על שעווה ראה: רי"א, כרך 2, מס' 299.

164. ראה להלן, הע' 175.

165. רי"א, כרך 2, מס' 13.

166. אבן (Kamień). מידת משקל השווה ל־32 פונטים, קצת יותר מ־13 ק"ג. ראה: ריבארסקי, ח"ב, עמ' 338. היו שינויים מקומיים בערך המשקלי של האבן וקשה לתת את המשקל המדויק של אבן שעווה בפינסק בקילוגראמים. השווה: גורבאצ'בסקי, מילון, עמ' 178; J. Karłowicz: Słownik Języka polskiego (להלן: קארלוביץ, מילון); היתה גם "אבן" פינסקאית (השווה: או"ק, כרך 6, מס' 21, עמ' 270).

167. מהתעודות על סכסוך עירוני פינסק עם היהודים מבריסק חוכרי מונופול המלח בפינסק מקבלים אנו מושג־מה על חבר עוזרים שכירים שעמד לרשות חוכרים בניהול עסק חכירה רציני. ראה להלן בהמשך הדברים.

168. זוהי כפי הנראה תוצאה של הרפורמה של זיגמונט אוגוסט מן השנים 1557—1558. בין התקנות של Уставы на управлении королевских волостей; устава на волоки מכלול הבעיות החקלאיות של ליטא על סף איחודה עם פולין, נקבע שיש לחסל את הייצור הביתי של משקאות ע"י איכרים וכן את בתי המזיגה הלא־חוקיים, שנתרבו בכפרים ולהקים בתי מזיגה בכפרים גדולים הנמצאים ליד דרך ראשית. המלך נתכוון בכך לטובת האיכרים, כיוון שרבים מהם מגיעים להוללות ולהתרוששות, אך יחד עם זה דאג שלא תפחת הכנסת האוצר מהמשקאות. ראה: אז"ר, כרך 3, מס' 19, עמ' 75, 90.

169. רי"א, כרך 2, מס' 203.

170. או"ק, כרך 28, מס' 26; רי"א, כרך 2, מס' 217.

171. באותה תקופה פעלו החוכרים מבריסק דוד שמרלביץ, יצחק ברודאבקה, אברהם דלוגאץ' ואחרים. לשם קבלת מושג על היקף עסקיהם ראה: רי"א, כרך 2, מס' 89, 92, 138, 168, 170, 222.

ואיסאק [יצחק] מויסייביץ, כולם מבריסק, מחסן המלח הוחכר להם בתוקף פריבילגיה של המלך זיגמונט אוגוסט, שלפיה נמ־סרה להם למשך שלוש שנים, תמורת דמי חכירה שנתיים של 220 שוק, הזכות הבלעדית להביא לפינסק את המלח מקולומייה ומלוצק ולמכור אותו בפינסק העיר והמחוז[172].

הפריבילגיה מפרטת את הסיבות שבגללן החליט המלך למסור את הזכות על סחר המלח בפינסק לחוכרים האלה, והן: הפקעת מחיר המלח, בייחוד בעונות שהדרכים מלוצק ומקולו־מייה משובשות, עד ל־20 גרושים ויותר בעד אלף ראשי מלח[173], והכנסת סדר בסחר המלח, כדי שגם לאוצר המלך תהיה הכנסה מענף שהיה למעשה מונופול מלכתי[174]. החוכרים החדשים התחייבו למכור מלח לבן תמיד, גם כשהדרכים משובשות, במחיר שלא יעלה על 15 שוק לאלף ראשי מלח. תמורת הת־חייבות זאת והתשלום השנתי אסר המלך על קניית מלח בלוצק ומכירתו בפינסק בלי רשותם של החוכרים. המלח שייקנה בדרכים בלתי כשרות ויימכר ליחידים יוחרם, מחציתו לטובת אוצר המלך ומחציתו לטובת החוכרים, כל מי שיפריע לחוכרים או לנציגיהם צפוי לקנס של אלף שוק. זמן קצר לאחר־מכן נתגלעו סכסוכים רבים בין חוכרי מחסן המלח לבין תושבי פינסק, עירונים ויהודים כאחד, שהרגישו את עצמם נפגעים ומקופחים, וכשהוחרמו אצל רבים מהם כמויות ניכרות של מלח פנו בתלונה משפטית נגד החוכרים. הבירור המשפטי שהתקיים בעקבות התלונה בפני השופט של פינסק איבאן אפא־נאסוביץ פורס הועבר על־ידו לבית־הדין של המלך, והמלך עצמו הוא שהוציא את פסק־הדין[175]. מקרה זה שופך אור על סדרי החכירה ושיטת השלטת הזכויות שהקנתה פריבילגית ה־חכירה לחוכרי מונופול המלח בפינסק.

בטרם ניכנס לבירור פרטי פרשה זו, מן הראוי לברר תחי־לה את חשיבותו של סחר המלח בתקופה זו ואת המקום שתפס סחר זה בכלכלתה של פינסק. בכלל היתה חשיבותו של המלח והמסחר בו הרבה יותר גדולה מאשר בימינו. גם אז היה המלח מצרך חיוני, אך ההכרח להביאו ממרחקים ויוקר ההובלה העלו את מחירו בהרבה[176]. במאה ה־16 היה המלח מונופול מלכתי ושימש מקור הכנסה לאוצר הממלכה, אך בעית המלח הזול היתה גם בעיה פוליטית רגישה והסיימים לא חדלו מלהפוך בה במגמה להבטיח היקף מחזור המלח ולשמור על מחירו הזול, ואמנם נשמר מחירו הקבוע פחות או יותר במשך כל המאה ה־16[177]. תצרוכת המלח של ליטא סופקה ממכרות המלח של קרים ורוס. חשיבות מיוחדת בבחינת אספקת המלח לליטא היתה למכרות שבקולומייה. את המלח היו מביאים מקולומייה ללוצק, ומלוצק היו מובילים אותו, אם בדרך הנהר סטיר ואם בדרך היבשה לפינסק, ומפינסק היו מוכ־רים אותו בכל ליטא. משלוחי מלח מלוצק לפינסק נזכרים לראשונה בכתב־זכויות של זיגמונט ה־I משנת 1530, המתיר תשלום מכס על מלח בתחנות המכס של הורודוק או פינסק. אין ספק שמלח זה נועד בחלקו למכירה בצפון ליטא[178]. עסקו בכך בעיקר עירוני פינסק והסביבה, הכפופים למבצר פינסק, שהיו מובילים את המלח לשם ממכר[179]. חלקם של יהודי פינסק בסחר המלח בין השנים 1530—1560 אינו ברור לנו. יש להניח שסוחרי פינסק היהודים עסקו בין השאר גם במכירת מלח. סיוע להנחה זו מקבלים אנו מן העובדה שיחד עם העירונים מתלוננים על חוכרי המלח מבריסק גם יהודי פינסק אברהם וולצ'קוביץ, יחזקאל יוסקוביץ, אברהם מארקוביץ ומושקו אברמוביץ, שב־בתיהם החרים מפקחם של החוכרים אברהם (אברשקה) יחד עם שלוחי המבצר מלח, שקנו עוד לפני שנמסרה חכירת מחסן המלח לחוכרים[180]. בדומה לעירונים טענו גם היהודים האלה שהמלח היה שמור בבתיהם לצריכה פרטית, אך הכמויות שהוחרמו היו גדולות למדי, ואחד מהם, אברהם וולצ'קוביץ, מוכר לנו כאחד מראשוני הסוחרים של פינסק[181]. לא מן הנמנע שגם אברהם מארקוביץ, יחזקאל יוסקוביץ ומושקו אברמוביץ עסקו במסחר.

בעיקרו של דבר היה המסחר במלח נתון בידי העירונים והחכרת מונופול המלח לשותפות החוכרים היהודים מבריסק פגעה בהם קשה[182]. החוכרים ניסו להשליט את המונופול במהירות וביד רמה וקיבלו את מלוא העזרה של המבצר, ואין להתפלא על כך, שהרי על־פי כתב־הזכויות של החכירה היה המלח המוחרם הולך במחציתו לחוכרים ובמחציתו למבצר, וגם פקידי המלך שבמבצר רצו בהכנסה זו. החוכרים שהתחייבו למכור את המלח במחיר קבוע של 15 גרושים לאלף עמדו אמנם מבחינה פורמאלית בהתחייבותם[183], אך מכיוון שהיו להוטים להגדיל את רווחיהם, ניסו כנראה לעקוף התחייבות זו על־ידי מכירת המלח לא ב"ראשים" שלמים אלא בחתיכות קטנות או בתפזורת[184], דבר שהיה גורם ללכלוך המלח ולהפ־חתת ערכו או משקלו.

משקיבלו החוכרים את החכירה לידם, ערכו ביקורת מלאי

172. מעסק חכירה זה נשמר מספר ניכר של תעודות השופכות אור על הפרשה. ראה: רי"א, כרך 2, מס' 143—144 (נדפסה גם או"ק, כרך 29, מס' 1), 153, 160, 177.
173. שם, מס' 144.
174. ברשאדסקי, ל"י, עמ' 403; ריבארסקי, ח"א, עמ' 123.
175. רי"א, כרך 2, מס' 160. חוכרי מכס נחשבו פקידי המלך והשיפוט עליהם היה בידי המלך ובהיעדרו בידי הפודסקארבי (שם, כרך 1, מס' 142).
176. ריבארסקי, ח"א, עמ' 123—124.
177. שם, שם.
178. ראה: ויסלאוך, Drogi, עמ' 199. לא צדק ריבארסקי, ח"א, עמ' 133, שהיה סבור כי סחר המלח של אוקראינה נעצר ליד נהר הפינה ולא ידוע אם חדר משם גם צפונה, משום שלא מצא הוכחה לכך במקורות. עדות מפורשת שהמלח של לוצק מגיע דרך קוברין לליטא מצויה גם בתעודה משנת 1525. השווה: רי"א, כרך 1, מס' 91, עמ' 121.
179. ויסלאוך, שם.
180. רי"א, כרך 2, מס' 160, עמ' 109.
181. ראה לעיל.
182. ראה התעודה הארוכה והמפורטת, הכוללת את הבירור המשפטי ואת פסק־הדין של התלונות המרובות נגד חוכרי המלח בפינסק, רי"א, כרך 2, מס' 160, עמ' 103—112. התיאור להלן מסתמך בעיקר על תעודה זו.
183. רי"א, כרך 2, מס' 160, עמ' 105.
184. שם, עמ' 104—105.
185. שם, עמ' 110.

המלח שלא נועד לצריכה פרטית וערכו רייסטר (רשימה) ממנו[185]. כנראה שלכתחילה לא התכוונו החוכרים לפגוע בזכות העירונים והיהודים למכור את המלאי שברשותם, אך עד מהרה פשטו פקחי החוכרים יוסקו קוסקוביץ, אברהם, דוד ועוזרים אחרים שלא נזכרו שמותיהם, בלוויית שלוחי המבצר, ושמו ידיהם על מלאי המלח שברשותם של עירונים רבים מפינסק ומהעיירה נבל, וכן על המלח שברשותם של 4 היהודים שנזכרו לעיל. את המלח של היהודים החרימו וכנראה שילמו להם 10 גרושים לכל טולפ (גוש מלח המתקבל לאחר איוד מים, שצורתו ומשקלו קבועים פחות או יותר), אף שהדבר לא נאמר במפורש ואילו מהמלח של העירונים גבו מכס מיוחד, אף שלמעשה היו צריכים להחרימו ולשלם תמורתו 10 גרוש בעד כל טולפ[186]. ברוב המקרים המציאו העירונים שוברי קבלה (קוויטים) כתובים באותיות עבריות להוכחת טענתם, אך למעשה היה כתוב בהם שאלו הן קבלות על מלח שנמכר להם. הם גבו אמנם 5 גרוש מכס מכל טולפ, וכך יכלו להסביר שכאילו קנו את המלח מהעירונים ב־10 גרוש הטולפ ומכרו להם אחר־כך אותו מלח ב־15 גרוש הטולפ. אך העירונים עמדו על שלהם וטענו שגבו מהם מכס לא־חוקי ונחנו להם קבלות לא נכונות. כולם טענו, והיהודים הנפגעים בכלל זה, שהמלח נועד לצריכה פרטית או שנקנה לפני מסירת החכירה על המלח. בפסק־דינו קיבל המלך חלק מטענות המתלוננים, שהחוכרים חרגו מסמכותם, ולפיכך פסק להפחית להם את תקופת החכירה בשנה ולהחזירה לידי העירונים[187]. ואמנם ביולי 1563, בתום שנתיים מהחכירה, נמסר מחסן המלח לוויט (ראש בית־המשפט העירוני, המתמנה על־ידי המלך) ולעירונים של פינסק[188].

אין ספק שמעשי החוכרים הסעירו את הרוחות בפינסק. כפי הנראה הפריזו בתקיפותם ובידם הקשה וכנראה לא תמיד נהגו ביושר, והעירונים ניצלו זאת לשם דחיקת רגליהם. אף שבתוקף מעמדם המשפטי המיוחד כפקידי המלך היה השיפוט עליהם נתון בידי המלך, וקל היה להם לדחות האשמות רבות שהוטחו נגדם בשבועה בלבד, לא הצליחו לעמוד מול ההסתערות של העירונים. המעניין הוא שיהודי פינסק עשו כאן יד אחת עם העירונים והגישו את התלונה במשותף אתם. מצד שני הוציאו בשנת 1564 חוכרים יהודים מפינסק את חכירת זכות הייצור וזכות המכירה של משקאות משכרים מידי ארבעה חוכרים מעירוני פינסק על־ידי העלאת המחיר מ־200 ל־220 שוק לשנה[189]. אין אנו יודעים דבר ברור על יחסם של העירונים ליהודים בפינסק. אין עדיין שום עדות על מאבק של העירונים נגד היהודים, אך נראה שמלחמת העירונים בחוכרי המלח השפיעה את השפעתה החוזרת גם על היחס ליהודי פינסק, שאתם עתידים הם להיכנס כעבור זמן למאבק כלכלי קשה.

186. שם, עמ' 108. tołpa, הוא גוש מלח המתקבל לאחר איוד מים ע"י הרתחה (ראה: קארלובין, מילון, ערך: tołpa). נראה שצורתם ומשקלם היו קבועים פחות או יותר.
187. שם, עמ' 112.
188. שם, מס' 177.
189. שם, מס' 203.

רכוש קרקעי ואדמות חקלאיות

לרוב יהודי פינסק היו חלקות גן ליד בתיהם, כפי הנראה, מראשית התיישבותם במקום. כמה מן המשפחות המיוחסות והעשירות היו, כאמור למעלה, לבעלי אחוזות במקום, אם בימי הנסיך פידור ואם בימי המלכה בונה. החצר העירונית הדיאגילבית שעברה לרשותו של פסח אזופוביץ, אחוזת קריינובין, שעברה לרשותו של אברהם ריז'קייביץ ואחוזת פוסיניץ שעברה לרשותו של מארק יוסקוביץ היו בבעלותם המלאה של מחזיקיהן, שמעמדם היה דומה בכול למעמדם של הבויארים. יש להניח שאיכרים צמיתים עיבדו את אדמות האחוזות של היהודים האלה בתוקף ההתחייבויות שבהן היו חייבים איכרים צמיתים: 2 ימי עבודה בשבוע ודמי חכירה בכסף ובתוצרת מכל וולוקה (כ־200 דונם) של אדמה חקלאית[190]. מן העובדה שאחוזות אלו נשארו בידי משפחותיהם של היהודים האלה במשך עשרות שנים רשאים אנו ללמוד, שהיה זה עסק מכניס וכדאי.

בלוסטראציה של 1561/66 אין כבר זכר אף לאחת מאחוזות אלו. בעת החלוקה הראשונה לוולוקות ב־1552/55 נלקחה אחוזת פוסיניץ מהאחים אברהם ואליעזר מארקוביץ שלא קיבלו מאומה תמורתה, ורק לאחר שהתלוננו קיבלו[191] 2 וולוקות של שדות מרעה קרוב לעיר, ליד הפולבארק (חווה) של סיילץ[192]. מה עלה בגורלה של אחוזת פוסיניץ, שהיתה בידי גרשון אברמוביץ עוד ב־1554, לא ידוע לנו. לעניין זה מאלפת העובדה, שב־1561/66 היתה צריכה לעבור וולוקה אחת של קרקע בכפר זה לנחום פסחוביץ תמורת חוב שלא נפרע. במקום זה ניתנה לו וולוקה אחת של קרקע בכפר קושצ'יץ, והנימוק הרשמי הוא "כדי שלא יתערב בין הצמיתים של הוד מלכותו"[193].

תמונה מדויקת של הרכוש הקרקעי של יהודי פינסק הגיעה לידינו ברשימות של הלוסטראציות מן השנים 1552/55 ו־1561/66. מרשימות אלו מתברר, שלמרבית בעלי הבתים מבין יהודי פינסק היו ליד הבתים חלקות גן לא גדולות. לפי הלוסטראציה מ־1552/55 היו ל־9 מ־29 היהודים בעלי הרכוש הקרקעי חלקות גן, רובן ליד הדרך לכפר קושביץ. כל חלקה בגודל מורג (6,654 דונם) אחד. המעניין הוא, שחלקות גן אלו שייכות לעשירים ולאמידים שביהודי פינסק, כגון האחים נחום ואליעזר פסחוביץ, אברהם וולצ'קוביץ, הרשקו מושייביץ, אברהם ואליעזר מארקוביץ, שבוודאי לא עיבדו חלקות אלו בעצמם, שהרי עסקו בעיקר במסחר, בחכירות ובהלוואות כספים. לאחדים מיהודי פינסק היו גם אדמות חריש חקלאיות. לכל אחד מהאחים ישראל ונחום פסחוביץ היו ליד הכפר קושצ'יץ 2 וולוקות ו־3 מורג, לאליעזר נחימוביץ 1 וולוקה, וליוסקו לזרוביץ (אולי בנו של אליעזר מארקוביץ) 25 פרנט אדמה בינונית (30 פרנט

190. וולוקה = 30 מורגים = 199.62 דונם. חובות האיכרים הצמיתים כלפי בעלי הקרקע, הוגדרו בדיוק ע"י המלכה בונה לפי הנהוג שהיה קיים בנסיכות פינסק לפני שפינסק עברה לשלטונה. ראה: פיסק"נ — 1555, מבוא, עמ' 8.
191. משמע קיבלו לחזקתם תמורת תשלום קבוע. ראה על כך להלן, בהמשך ההרצאה.
192. רי"א, כרך 2, מס' 252, עמ' 188—189.
193. שם, עמ' 189.

הם מורג אחד), 1 מורג ו־20½ פרנט אדמת מרעה בכפר סטא־טיצ'בו[194].

מרשימת הלוסטראציה השנייה מ־1561/66 אנו למדים שה־מגרשים העירוניים של יהודי פינסק כללו ברוב המקרים ליד הבית גם שטח של גן. 8 חלקות הגן, כל אחת בגודל מורג אחד, שליד הדרך לקושביץ, נשארו רובן בידי אותם היהודים שהחזיקו בהן בעת הלוסטראציה הראשונה (1552/55), ורק חלקה אחת החליפה בעלים. נחום פסחוביץ הגדיל במקצת את שטחי הקרקע שהחזיק בחכירה בכפר קושצ'יץ מ־2 וולוקות ו־3 מורגים ב־1555 ל־3 וולוקות, 4 מורג ו־25 פרנט, וכן נוספו לו 6 מורגים של אחו מאחורי נהר הפינה, סמוך לכפר קנובובו. אדמת אליעזר פסחוביץ בקושצ'יץ, שנפטר כנראה בעת הלוס־טראציה השנייה[195], עברה לאחים יצחק ומשה פסחוביץ, וגם לשטח זה נוספו כמה מורגים. כל האדמות הללו היו בידיהם בחכירה. אך חלקם של יהודי פינסק באדמות החקלאיות של פינסק היה שווה פחות או יותר לחלקם היחסי באוכלוסייה. מכלל אדמות הגן של פינסק, 195 מורגים[196], היו בידי יהודים 9—10 מורגים בלבד (בקירוב 5%), בעוד שפינסק מנתה אז כ־800 ראשי בתי אב בעלי רכוש קרקע, בהם 28 יהו־דים (3½%).

רק האדמות שנמדדו בוולוקות היו אדמות חריש. האדמות שנמדדו במורגים היו אדמות מרעה או אדמות גן. במידה שאד־מות אלו היו מחוץ לתחום העירוני של פינסק היו הן בידי המשפחות האמידות, ואדמות החריש בידי המשפחות העשירות מאוד במקום. חלקת אדמה בגודל וולוקה (כ־200 דונם) היתה חלקה גדולה לפי מושגי אותם זמנים, וכשקיבלו איכרים או עירונים נוצרים חלקה כזאת להחזקתם תמורת תשלום, היו עושים זאת בקבוצות של 2—5 אנשים בשותפות[197]. אנשים מסוגו של נחום או ישראל פסחוביץ לא ישבו בעצמם על אדמות אלו, ובוודאי לא עיבדו אותן בידיהם. לכל היותר אירג־נו את ניצולן החקלאי באותן שיטות שעשו זאת בעלי אחוזות. ההון הדרוש לפיתוח האדמות היה להם, ואין לראות את החזקת הקרקעות בידיהם אלא כאחד הענפים שבהם השקיעו את ממונם.

מה גידלו יהודי פינסק על 8—9 חלקות של אדמות הגן שמחוץ לעיר אין לדעת. אך כפי שכבר הדגשנו לעיל, כמעט ברור לגמרי שאנשים כאליעזר ואברהם מארקוביץ, אברהם וולצ'קוביץ או הרשקו מוישייביץ, וכמובן ישראל ונחום פסחו־ביץ, שעיקר עיסוקם היה במסחר, חכירות מכס ועסקי כספים, לא עיבדו בידיהם אדמות אלו. גם לגביהם היתה זו יותר השק־עה מאשר עבודה חקלאית. העבודה ממש נעשתה כנראה על־ידי עבודה שכירה או בדרך החכרת משנה תמורת חלק מן הי־בולים. בגינות שליד הבתים בעיר פינסק יש לראות לא יותר מאשר משקי עזר. טבעי הדבר שבעיר גדולה למדי כפינסק, שבאותם הימים היתה בעלת 3,000—4,000 תושבים ואוכ־לוסייתה עסקה בחקלאות יותר מאשר במסחר ובמלאכה, היו גם ליהודים חלקות גן ליד בתיהם, כפי שהדבר היה נהוג בעיי־רות שבסביבות פינסק אפילו בדורות האחרונים.

אם נבוא לענות על השאלה האם עסקו יהודי פינסק בחקל־אות ממש, תהיה התשובה שלילית. לשכבה הבינונית ולדלת העם היו הגינות שליד בתיהם מקור אספקה לירקות בעונת הקיץ, ואולי החזיקו גם פרה או כמה תרנגולות לצורכיהם העצ־מיים, אך לזה אין לקרוא בשום פנים בשם חקלאות. ואשר לחלקות הגן והחריש שבידי יהודים, כבר ראינו למעלה שיש ליהודים יותר השקעה מאשר עבודה חקלאית. לפיכך יש לדחות את הדעה שיהודי פינסק עסקו בין השאר גם בחקלאות[198], אף שאין להטיל ספק כלל שיהודי פינסק לא היו מגותקים ממגע עם עבודה חקלאית.

האם חלו שינויים בתנאי הבעלות של יהודי פינסק על קר־קעות בתקופה הנידונה? מבחינה משפטית לא חל שום שינוי, כי יהודים הוסיפו להחזיק אדמות ובתים בבעלותם גם בעת הלוסטראציות של 1552/5 ו־1561/6. אך למעשה חלו שינויים מפליגים בתנאי החזקת קרקעות. כבר ראינו למעלה, שמשתי האחוזות קריינוביץ ופוסיניץ שהיו בידי שתיים מהמשפחות המיוחסות שבפינסק לא נשארה בעת הלוסטראציה השנייה אף לא אחת. מטרת החלוקה לוולוקות היתה כידוע איחוד אדמותיה של המלכה בונה וחלוקתן מחדש כוולוקות שלמות. דבר זה בוצע על־ידי חילוף קרקעות עם בעלי קרקעות פרטיים. ראינו שדבר זה שימש עילה לסילוק האחים אברהם ואליעזר מארקוביץ מאחוזתם בפוסיניץ[199]. מצד שני נתנה המלכה בונה, על־ידי החלוקה לוולוקות שבוצעה במרץ ובתקיפות, אפשרות גם ליהודים, לקבל קרקעות לעיבוד תמורת תשלומים קבועים מראש. לא היתה הגבלה בשטחי הקרקע שניתנו, וכל אחד יכול היה לקחת כמה שרצה וכמה שיכול היה לעבד[200]. היהו־דים כמו בני המעמדות החופשיים האחרים, הכמורה, השלאכטה והעירונים קיבלו קרקעות תמורת תשלום בלבד[201]. מכאן שגם

194. פיסק"נ — 1555, עמ' 75, 170. גם רי"א, כרך 2, מס' 33 (כאן יש לתקן ברשימת בעלי הגנים בעמ' 300, מפרנט למורג).

195. שמו אינו נזכר ברשימת היהודים בעלי בתים בפינסק בלוסטראציה השנייה (רי"א, כרך 2, מס' 252).

196. בדיוק, 195 מורגים ו־26 פרנטים שהם 1,296.7 דונם. ראה: פיסק"נ — 1555, מבוא, עמ' 8.

197. ראה למשל, שם, עמ' 75—76.

198. דעתו של ברשאדסקי (ל"י, עמ' 407) ודעתו של י. שיפר (История Еврейскаго Народа, т. 11, 250) (להלן: אי"נ), שי־הודי ליטא עוסקים בצד המסחר והמלאכה גם בחקלאות ממש אינה תופסת לגבי יהודי פינסק, ויש להטיל ספק בנכונותה בכלל (הדבר עדיין טעון בדיקה). הוניק במונוגראפיה שלו על תולדות יהודי פינסק הרחיק לכת וטען ש"מקור הפרנסה העיקרי של ההמון היהודי בפינסק עד 1569 היתה עבודת האדמה" (טי"פ, עמ' 30), ואין לטענה זו על מה שתסמוך לאחר בדיקה ביקורתית של התעודות.

199. לדעת ק. סניטקו, בעל המבוא לפיסק"נ — 1555, שימשה החלוקה לוולוקות עילה לדלדול הכמורה הפראבוסלאבית. אין זה מן הנמנע שגם היהודים נדחקו בהזדמנות זאת ממעמד בעלי אחוזות בזכויות שוות לשלאכטה. ראה: פיסק"נ — 1555, מבוא, עמ' 15—16. וראה לעיל, הע' 191.

200. על הרפורמה בכלל ראה Ричета פיסק"נ—1555, במבוא, עמ' 6.

201. משמע שקיבלו קרקע שאינה שלהם בחכירה עולמית ותמו־רתה משלמים הם את הצ'ינש שהוא תשלום שנתי קבוע בעד השימוש בקרקע (ראה קארלוביץ, מילון). התשלום מפרנט אחד בערים היה 3 פייניאזים (1 פייניאז pieniadz שווה ל־1/10 של גדול grosz ליטאי); ממורג אדמת גן — 8 גדולים ליט'; מאדמה חקלאית, מוולוקה

יהודי פינסק השתלבו במידה מסוימת ברפורמה האגררית של המלכה בונה וניסו לעשות אדמות שקיבלו בחכירה לאחד ממ־ קורות הפרנסה שלהם.

אך יש הבדל יסודי בין החלפת בעלות על קרקעות לבין החזקת קרקעות בתשלום, כי רק בעלות על קרקעות נתנה גם בטחון וגם מעמד של כבוד בחברה הליטאית[202]. המעבר מבע־ לות להחזקת קרקעות בתשלום הוא אחד הסימנים לדחיקת רגליהם של יהודי פינסק מהמעמד החוקי שהשווה אותם לשלאכ־ טה, האופייני לתקופת שלטון ליטא, לבידודם החברתי ולעיצובם כמעמד סגור בתקופה שלאחר האוניה הלובלינית ב־1569[203].

מסחר

מספר גורמים אובייקטיביים סייעו להתפתחותה המסחרית של פינסק ויצרו תנאים נוחים לגידולו של המסחר היהודי בפינסק. פינסק שוכנת ליד שלושה צירי תחבורה מרכזיים: האחד ציר הנהר פריפט[204], שקשר את פינסק עם המרכזים המסחריים שעל הדנייפר, ובאמצעות יובלי הפריפט עם מרכזים מסחריים שבווהלין; השני — הציר היבשתי של הנתיב פינסק־ ברישק[205], שחשיבותו התחילה לעלות עוד בסוף המאה ה־14 עם עליית חשיבותה של בריסק כמרכז כלכלי ומסחרי של ליטא; השלישי — הדרך היבשתית שהובילה מליטא המקו־ רית אל ווהלין ואוקראינה בתקופת עוצמתה הגדולה של ליטא במאה ה־15, ואחת מהן חצתה את פולסיה סמוך לפינסק[206]. נתונים טבעיים אלה של מצבה הגיאוגראפי סייעו להתפתחותה הכלכלית של פינסק כמרכז מסחרי בכל התקופות[207].

בראש וראשונה תפסה פינסק מקום מתווך במסחרה של ליטא עם הדרום. המסחר של ליטא עם האזורים הסמוכים לים השחור היה ער למדי, ובסוף המאה ה־15 היתה ההכנסה של תחנות המכס של לוצק ושל קיוב גדולה יותר מהכנסותיהן של תחנות מכס באזורים אחרים של ליטא[208]. סוחרים מקיוב, מ־ לוצק ומווהלין יכלו לנסוע לליטא דרך פינסק, שבתחנת המכס שלה או של דוידהורודוק שילמו מכס בעד הסחורות מארצות המזרח שהביאו עמהם, ומשם הובילו אותן צפונה, לליטא גופא[209]. במאה ה־16 חלו שינויים מדיניים וכלכליים, שהעלו עוד יותר את חשיבותה המסחרית של פינסק. כתוצאה ממדי־ ניותה המכוונת של נסיכות ליטא לעקוף את תחנות המכס הפולניות בדרך מלוצק לבריסק, הופנתה תנועת סחורות מאזור קיוב — שעשתה פעם את דרכה לפולין דרך לודמיר ווהלין הצפונית — לנתיב פינסק־בריסק, וערכה של דרך זו לסחר הטראנזיט מהאזורים המזרחיים והדרומיים של רוס לפולין עלתה לאין שיעור[210].

עדות על מסחר ער של סוחרים יהודים מליטא, ובתוכם סוחרים יהודים מפינסק, עם קיוב באמצע המאה ה־16 מוצאים אנו בתעודה המתייחסת לפעילות הכלכלית והציבורית של נחום פסחוביץ מפינסק, אנו למדים שבשנות ה־50 של המאה ה־16 ניהלו יהודי ליטא עסקי מסחר נרחבים עם קיוב. נסיונם של עירוני קיוב למנוע סוחרים יהודים מליטא מלבוא לשם, תחילה בגידופים ובאיומים ולאחר־מכן על־ידי הגבלות חוקיות, נכשל בעקבות תלונתו של נחום פסחוביץ בפני המלך[211]. זיגמונט אוגוסט פסק, שעל העירונים לנהוג עם הסוחרים היהודים לפי הנוהג הקדום ולא לשנות אותו לרעתם, לא לגדפם ולא לאיים על שלומם. מלשון התעודה ברור, שה־ מסחר של יהודי ליטא עם קיוב הוא בעל עבר של שנים רבות ומהתעוררותם הפתאומית של עירוני קיוב בשנות ה־50 ללחום בו בתקיפות ניתן לשער, שמסחר זה התפתח בהדרגה ושבאותו זמן הגיע אמנם מסחר זה לממדים ניכרים.

במאה ה־16 קושרת פינסק קשרי מסחר גם עם לובלין שב־ פולין, הסמוכה לליטא ולרוס, מרכז מסחרי חשוב ביותר בתקו־ פה הנידונה[212]. לירידים של לובלין שהתקיימו פעמיים בשנה הגיעו סוחרים בני עמים שונים מן הדרום (טורקים, ארמנים, איטלקים) ומן המערב (גרמנים, צרפתים), וכמובן סוחרים מפולין ומערים שונות מליטא[213]. בצד סוחרים מבריסק, נובא־ הרדוק, טרוקי, וילנה, פולוצק, סלוצק, סמולנסק ווישבסק אנו מוצאים בירידי לובלין גם סוחרים מפינסק, נוצרים ויהודים כאחד. בפנקס תחנת המכס בלובלין משנת 1530/31, שנתפרסם על־ידי ריבארסקי, מוצאים אנו עדות ממשית ראשונה על מסחרם של סוחרי פינסק[214]. ברשימות משלמי המכס שבאותו פנקס רשומות בין השאר גם הסחורות שהביאו עמהם סוחרים מפינסק, ונעשית בהן הבחנה בין סחורות של נוצרים לבין סחו־ רות של יהודים. מתברר שסוחרי פינסק, הנוצרים והיהודים כאחד, הביאו עמהם בעיקר סוג אחד של סחורה: פרוות, וה־ כמות שהביאו עמהם הסוחרים הנוצרים גדולה יותר מכפליים מזו של הסוחרים היהודים מפינסק (108 עורות פרווה לעומת 47). סוחר יהודי מפינסק הביא עמו אבן אחת של צ'רבייץ,

(30 מורג) אדמה טובה — 60 גדולים ומוולוקה אדמה בינונית — 40 גדולים. ראה: פיסק"נ—1555, שם, מבוא, עמ' 7, 26.

202. ברשאדסקי, ל"י, עמ' 404.

203. ראה: האניק, די יוריסדיקציע, עמ' 327.

204. הפריפט הוא אחד הנתיבים המסחריים העיקריים עוד מימי רוס הקדומה. בנתיב זה עברו מוצרי התרבות היוונית והערבית למא־ זוביה ולפולין ובנתיב זה הובלו לשוקי קיוב תוצרת אדמות הדראגו־ ביצים וחומרי־גלם שונים. ראה: ויסלאוך, Drogi, שם, עמ' 150.

205. שם, עמ' 165—166.

206. שם, עמ' 184—187.

207. בכה"י הפולני על דיכוי מרידת הקוזאקים והעירונים בפינסק בראשית נובמבר 1648, ניתן תיאור קצר של פינסק והסבר לגודלה ולעושרה, אף שהערכת בעל כה"י שכתב את סיפורו ב־1649 לגבי מספר הבתים והאוכלוסין בפינסק בשנת 1648 מוגזמת מאוד. בכל זאת מעניינת ומאלפת דעתו על אופיה הכלכלי של פינסק. הוא מציין שפינסק נוסדה לפני למעלה מ־600 שנה, היינו לפני 1049 ומאז ומת־ מיד היא עיר מסחרית. ראה להלן, פרק ג', הע' 13.

208. רי"א, כרך 1, מס' 10—17, 20.

209. ויסלאוך, שם, עמ' 184, 186, 201.

210. שם, עמ' 165—166. בלוסטראציה של 1552/55 נקראת הדרך פינסק—בריסק: droga wielka bereszczejska. ראה: פיסק"נ—1555, עמ' 60, 62, 74, 76, 80, 84, 88, 186.

211. רי"א, כרך 2, מס' 52.

212. ריבארסקי, ח"א, עמ' 202—203; ויסלאוך, Drogi, שם, עמ' 164—165.

213. מקומה המרכזי של לובלין במסחר של פולין וליטא גרם לכך שהיא נעשתה במשך הזמן מקום מפגש קבוע למנהיגים ולרבנים של הקיבוצים היהודיים בפולין ובליטא. ראה פוא"א ופמ"ל במקומות רבים.

214. ריבארסקי, ח"ב, עמ' 239 — 241, 244 — 246.

הוא החומר ששימש עד אמצע המאה ה־16 לייצור צבע[215]. במסחר בחומר זה, שנועד כולו ליצוא, נטלו חלק גם יהודים[216]. בכיוון ההפוך מלובלין לפינסק עברו דרך תחנת המכס של לובלין 10 עגלות טעונות ברזל, וכן סחורות אחרות בשווי כולל של 30 שוק[217], אך סחורה זו היתה של הסוחרים הנוצרים. אין ספק שגם הסוחרים היהודים מפינסק לא חזרו בידים ריקות מלובלין, אף שלא נזכרו בפירוש ברשימות תחנת המכס שנזכרו לעיל.

זכר נוסף לסוחרים מפינסק אנו מוצאים בפנקסי תחנות המכס של אוסטז'שוב ושל פוזנא מהשנים 1547—1548[218]. ברשימת הסחורות החייבות במכס ישן, שעברו דרך תחנת המכס של אוסטז'שוב, רשומות 173 פרוות מפינסק. ואילו ברשימות תחנת המכס של פוזנא נרשמו אריגים שונים וסכינים שנועדו לפינסק[219]. אף שלא ברור מי הם הסוחרים, יהודים או נוצרים, יש לנו כאן תוספת עדות על המשך יצוא פרוות מפינסק ועדות ראשונה על סוגי הסחורות המיובאות לפינסק.

מקורות מעטים אלה, המכילים עדויות קטועות על מסחרה של פינסק עם קיוב מצד אחד ועם לובלין ופוזנא מצד שני, אינם מספיקים לתיאור מפורט של התפתחות המסחר של פינסק בכלל ושל יהודי פינסק בפרט, אך יש בהם כדי להצביע על הקווים הכלליים של אופי המסחר בפינסק. סוחרי פינסק מוכרים בירידים, במרכזי המסחר של פולין, עד שנות ה־50, סחורות שמקורן ביערות שסביבת פינסק משופעת בהם: פרוות של חיות, דבש מהכוורות הטבעיות שבעצים[220] וכן תוצרת יער, בעיקר אשלג, ועל כך ידובר בהרחבה להלן.

מי היו הסוחרים היהודים של פינסק באותה תקופה? בשמותיהם של שני סוחרים נתקלנו כבר בתעודה משנת 1522, הלא הם לייזר מארקוביץ ואברהם וולצ'קוביץ[221]. בשנות ה־50 מנהלים שני סוחרים אלה עסקים נרחבים למדי ואין ספק שהגיעו למידה מסוימת של אמידות במסחרם[222]. בשנת 1550 נזכר נחום פסחוביץ, הדמות המרכזית בחיי הכלכלה של פינסק, כבעל חנות[223]. קשריו המסחריים עם קיוב נזכרו למעלה. הוא היה האיש שהגיש את התלונה נגד עירוני קיוב, כאשר ניסו אלה להגביל את מסחרם של יהודי ליטא בעירם. הוא התלונן בשמו ובשם כל הסוחרים היהודים מליטא שנפגעו מהגבלה זו ואנו רשאים ללמוד שהוא אחד הסוחרים הגדולים והמכובדים בין יהודי ליטא.

בשנות ה־60 עסקו כנראה במסחר גם אברהם מארקוביץ (אחיו של אליעזר הנ"ל), משה (מושקו) אברמוביץ ויחזקאל יוסקוביץ, שהתלוננו יחד עם אברהם וולצ'קוביץ ועירוני פינסק נגד חוכרי המלח מבריסק על החרמת כמויות גדולות של מלח בבתיהם, שנועד לדבריהם לצריכה פרטית בלבד[224]. משה אברמוביץ ויחזקאל יוסקוביץ הם כנראה אנשים צעירים, בני הדור השלישי במקום. משה (מושקו) אברמוביץ הוא כנראה בנו של אברהם וולצ'קוביץ או אברהם מארקוביץ, ויחזקאל יוסקוביץ הוא כנראה בנו של וסקו (יוסקו?) מדנצ'יץ, שחכר ב־1564 יחד עם גרשון אברמוביץ את ייצור המשקאות ומכירתם. לפיכך נחום פסחוביץ, אברהם וולצ'קוביץ, אליעזר מארקוביץ, ואולי גם אברהם מארקוביץ, הם הגדולים והאמידים שבסוחרי המקום, ואף שני הסוחרים הצעירים נמנים עם המשפחות האמידות שבמקום. קרוב לוודאי שלידם עסקו במסחר זעיר יהודים אחרים, שהיקף עסקיהם היה קטן[225].

אף שאין לנו די חומר עובדתי לבדיקה מדוקדקת של היחס המספרי והיחס ההדדי שבין הסוחרים היהודים לבין הסוחרים הנוצרים בפינסק, נדמה שניתן לקבוע בוודאות, שהעדיפות המספרית היא לצד המסחר הנוצרי[226]. עד סוף שנות ה־50 אין שום עדות על מלחמת תחרות בין העירונים לסוחרים היהודים. חלקה של פינסק בכלל מסחרה של ליטא הוא עדיין צנוע למדי, ואין כלל להשוותו לחלקה של בריסק במסחר באותה תקופה[227]. אך אין ספק שפינסק השתלבה בהדרגה במסחרה הער של ליטא—פולין בתקופה הנידונה, ושחלקם של יהודי פינסק בסחרה של העיר גדל והולך.

התגברות הפעילות הכלכלית

התגברות ניכרת של פעילותם הכלכלית של יהודי פינסק מסתמנת בסוף שנות ה־40 של המאה ה־16 ונמשכת ביתר שאת

---

215. חשיבותו הכלכלית של חומר זה שהופק מחרק מסוים בטלה סמוך לאותו זמן בעקבות גילוי שיטה חדשה לייצור צבע. מקודם לכן שימש לו ה־czerwiec חומר־גלם. ראה: שם, ח"א, עמ' 104.

216. בפנקס תחנת המכס של לובלין שפרסם ריבארסקי נרשם רק מקרה אחד של הובלת סחורה זו והמוביל היה סוחר יהודי מפינסק (ראה: שם, ח"ב, עמ' 246). תמונה שממקרה בודד זה למד שיפר שלובלין הובילו את החומר הזה יהודים בלבד. ראה: I. Schipper, Dzieje handlu żydowskiego, 37.

217. ריבארסקי, ח"ב, עמ' 241, 244.

218. שם, ח"ב, עמ' 88—91, 94, 154. אוסטז'שוב היא עיירה באזור פוזנא, סמוכה לעיר קאליש.

219. שם, עמ' 88 ואילך. 2 פוסט אריג kołtrys, 1 בלה 37 פוסט אריג פשוט, 4 פוסט אריג ארגמן, 2 התיכות קטיפה ו־1,000 סכינים.

220. יצוא פרוות מפינסק הוא ענף מסחר קבוע בפינסק גם בשנות ה־40. ברשימת הסחורות החייבות במכס ישן שעברו דרך תחנת המכס אוסטז'שוב בשנת 1547/48 נזכרות גם 137 פרוות שהובאו מפינסק. ראה: שם, עמ' 154. על ייצור דבש ויצואו ראה: או"ק, כרך 28, מס' 13; רי"א, כרך 2, מס' 13, עמ' 299.

221. ראה לעיל, הע' 145.

222. בשנת 1550 מוצאים אנו את שניהם שותפים לחכירת מכס יחד עם ישראל ונחום פסחוביץ (רי"א, כרך 2, מס' 10).

223. רי"א, כרך 2, מס' 5.

224. שם, מס' 160, עמ' 109.

225. יש להניח שהוכחותיו של ברשאדסקי על המסחר הזעיר של יהודי הורודנה תופסות במידה רבה גם לגבי יהודי פינסק (ל"י, עמ' 400).

226. מן הידיעות המעטות שבידינו משנות ה־20—30 על קשרי המסחר של פינסק עם לובלין מתקבל רושם על עדיפותו המספרית של המסחר הנוצרי על היהודי. ההגמוניה המסחרית נשארת בידי הנוצרים במאה ה־16 ובמשך המחצית הראשונה של המאה ה־17, עד גזרות ת"ח (על כך ראה להלן), אף שחלקם של יהודי פינסק בסחרה של העיר גדל והלך במשך כל הזמן.

227. אפילו בדיקה שטחית של רשימות פנקסי המכס, שפרסם ריבארסקי בח"ב של ספרו תאשר את הדברי. ראה גם: L. Koczy, Handel Poznania do połowy wieku 16, str. 61—66.

בשנות ה־50 וה־60. בתקופה זו הגיעו לידינו תעודות רבות (יחסית), המעידות על תמורות שהביאו לעלייה רצינית של משקלם הכלכלי וגידול היקף עסקיהם של יהודי פינסק בענפים, שבהם היו מעורים, ועל חדירתם לענפי כלכלה חדשים. גידולה המהיר יחסית של קהילת פינסק מבחינה מספרית ועלייתה למעמד של אחת הקהילות הראשיות במדינת ליטא חלו באותה תקופה.

התפתחות זו נסתייעה על־ידי מספר גורמים אובייקטיביים, הקשורים במציאות הכלכלית ובמבנה החברתי של הכפר וכן בתמורות המעמיקות שחלו בו בעיקר במאה ה־16, תחילה בפולין ולאחר־מכן בליטא. כלכלתה של פולין במאה ה־16 עומדת בסימן ביקוש גדל והולך לתוצרת החקלאית ולתוצרת היער שלה, הן בשוק הפנימי, בעקבות גידול הערים, והן בארצות מערב וצפון אירופה, שבהן נוצר שוק מצוין ליצוא תבואה, עצים ותוצרת עץ מפולין. האצילים בעלי האחוזות רצו לנצל את הסיכויים שנוצרו לשם הגדלת הכנסותיהם וניסו להתאים את שיטות הייצור החקלאי לדרישות המצב החדש. בעקבות כל זה התחולל שינוי שהביא להתפתחות גדלה והולכת של משקים אחוזתיים (פולבארקים), שהתרבו במיוחד במאה ה־16, ולמגמה גוברת והולכת של החלפת נתינות האיכרים, שהחזיקו על־פי־רוב באדמותיהם תמורת תשלום צ׳ינש (דמי חכירה), בחובת עבודה בתוך המשק האחוזתי, ותוך כדי כך נקשרו האיכרים יותר ויותר אל הקרקע. בתהליך זה של שי־נויים במבנה הכלכלי והחברתי של הייצור החקלאי הפולני השתלבו גם יהודים שהיה להם הכשרון הכלכלי, הנסיון הפי־נאנסי והיכולת הארגונית לקדם את המשקים האחוזתיים אשר גרמו לריבוי החכירות בידיהם[228].

במדינת ליטא, שהיתה קשורה באוניה לפולין, המציאות הכלכלית היתה שונה במידה מרובה. אוכלוסייתה דלילה, חק־לאותה מפגרת וכלכלתה בכלל עדיין בשלב התפתחות נמוך[229] ובנויה עדיין במידה מרובה על שיטת הכלכלה הטבעית, שבה מספקת האוכלוסייה של אזור מסוים את מרבית צרכיה בשיטת הייצור העצמי, עודף הייצור מועט וליצוא נועדו עודפים מוע־טים בלבד, בעיקר מציד חיות בגלל פרוותיהן ורדיית דבש. אך במאה ה־16 עוברת גם על ליטא התפתחות כלכלית מסוימת. גם בה יוצרים התנאים ליצוא עצים, ותוצרת עץ ותבואה דחף לניצול שפע העצים שביערות וצורות חדשות של ניצול החק־לאות. בחקלאות מתגלית נטייה גוברת לעבור לכלכלה של חוות (פולבארקים) על חשבון הכלכלה של החזקת אדמות חקלאיות תמורת תשלום צ׳ינש, היינו בחכירה עולמית[230]. בפולסיה מתגלים התנאים החדשים באמצע המאה ה־16, בעקבות מדיניותה הקולוניזאטורית ושיטות הניהול המשקי שהנהיגה המלכה בונה באחוזותיה[231]. איכרים שרצו להתיישב על אדמות המלכה, שהיו טעונות קודם הכשרה או בירוא מעצים, קיבלו את מלוא העידוד לעשות כן, ופקידי המלך קיבלו הוראה מפורשת שלא לשים מכשולים בדרכם[232]. כוונתה היתה להגדיל את תוצרת התבואה ואת ניצול היערות. בעקבות מדיניות זו מתחיל גם אזור פולסיה לייצא עודפים מסוימים של ייצור התבואה שלו[233], אך בעיקר חשוב הניצול הרבגוני של היערות הן לשם יצוא עץ גולמי, שהמערב צרך אותו בכמויות גדולות[234], והן לייצור חצי־תעשייתי, כגון אשלג[235], זפת, עטרן. ממקומות שונים בפולסיה הובאו מוצרים אלה בעגלות עד נהר המוכאבץ (בסביבות קוברין) או עד הבוג, ומשם הושטו בדרך המים עד דאנציג והשתלבו במערכת היצוא הכללית למערב אירופה[236]. התפתחות זו סייעה להעלאת ערכן של דרכי היבשה המחברות את מזרח פולסיה עם מערבה, ובמיוחד את ערכה של דרך פינסק—ברסק. האזור עצמו מתחיל לתפוס מקום בעל חשיבות בחיי הכלכלה בזכות יכולת היצוא הגדלה שלו, בעוד שקודם היה עיקר חשיבותו לסחר המעבר (טראנזיט) שעבר דרכו, בגלל היותו אזור מגשר בין הדרום לצפון ובין המזרח למערב.

ניצול היערות היה רנטאבילי מאוד. מחיר תוצרת העץ (אשלג, זפת, קורות עץ) בדאנציג היה גדול כמה מונים ממחיר הייצור ופתח אפשרויות להכנסות נכבדות מאוד[237]. עד מהרה משתלבים יהודי פינסק בתנאים המצוינים של ניצול יערות. תמונה חיה ממפעל ייצור כזה ביערות שבסביבות פינסק (סמוך לכפרים ווורוצ׳ייבין, ביילין וסימונוביץ), מקבלים אנו ממספר תעודות מ־1561—1562, הסובבות על התנפלות שכירי איש השלאכטה מאטוויי ויטייכוביץ על מפעל ניצול יער, לשם ייצור אשלג ועיבוד קורות עץ למשלוח, שבניהולו (ואולי בבעלותו החלקית) של היהודי מיכאל חמיץ מפינסק[238]. במפעל

---

228. ריבארסקי, ח״א, עמ׳ 198, 352; J. Rutkowski: Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych, 118—140 עמ׳ (להלן: רוטקובסקי); אטינגר, עמ׳ 29—30.

229. ריבארסקי, שם, עמ׳ 199—200.

230. הדבר בולט יותר בהתחלה באזור הסמוך ליובלי הוויסלה: הבוג והמוכאבץ ויותר מאוחר גם באזורים יותר מרוחקים. ראה: ויסלואוך, Drogi, שם, עמ׳ 166.

231. שם, שם.

232. מאלף מבחינה זו הוא מכתבו של המלך זיגמונט ה־1 לסטארוסטים ולדזרז׳אבצים שלו שבו הורה להם שלא להפריע לאיכרים הרוצים להתיישב על אדמות המלכה ביערות של קוברין. ראה שם, עמ׳ 169.

233. עדויות על כך — בספרי המכס של ולוצלאבק מהשנים 1646, 1655 ועוד; על־פי ויסלואוך, שם, עמ׳ 167.

234. ריבארסקי, שם, עמ׳ 48.

235. את האשלג מקבלים משרפת עצים ביער. היתה זו תוצרת לוואי של הכשרת שטח מיוער לעיבוד חקלאי (ריבארסקי, שם, עמ׳ 49).

236. היו מקרים של הובלת תבואה מפינסק לקיוב בדרך הנהרות פריפט—דנייפר. אך רק ליצוא לארצות המערב היה אופי קבוע. ראה: ויסלואוך, שם, עמ׳ 170.

237. ב־1548 עורכת המלכה בונה הסכם עם איש אחד בשם גרקו פופלאר בדבר שרפת עצים לפוטש וייצור קורות עץ ביערות קוברין לשם יצוא לדאנציג. באותו זמן עורכת בונה הסכם עם עירונים מדאנציג, שלפיו מתחייבים הם לקנות 600 לשט פוטש לפי 12 זה׳ הלשט; 200 לשט זפת לפי 13 זה׳ הלשט; בולי עץ wanczos בכל כמות — 14 זה׳ הלשט; בולי עץ klepki בכל כמות — 22 זה׳ לכל מאה. מעסקה זו היו צפויים לבונה רווחים עצומים (דרך־משל: הוצאות הייצור של לשט פוטש עלו לה ס״ה 2 זה׳ פולניים). ראה: ויסלואוך, שם, עמ׳ 168—169.

238. או״ק, כרך 28, מס׳ 7, עמ׳ 9—10 (נדפסה גם ב־רי״א, כרך 2, מס׳ 133), 16, 20; רי״א, כרך 2, מס׳ 132. מיכאל נזכר ברשימת

זה עובד היהודי שמואל[239], שכירו של מיכאל, כמפקח על העבודה במקום. המתנפלים הרסו את צריף מפעל האשלג, גירשו את העובדים לאחר שהכו ופצעו אחדים מהם, בתוכם גם את שמואל, ושדדו חפצים רבים, בעיקר גרזינים וכן משורים, אבני פלדה, תשע עגלות סחורה ומלבושים של הפועלים, העשויים מצמר גס. מן התעודות מתברר שהמפעל הוא של הבוייבודה הווילנאי ניקולאי ראדזיביל ושל היהודי מיכאל חמיץ. אופייניות כאן השותפות בין היהודי מפינסק לבין אחד מגדולי המאגנאטים של ליטא, שחסותו היתה בעלת משקל ממשי ביותר בסכסוך המתואר, שבו נתפסו המתנפלים ובאו על עונשם במהירות.

ניצול זה של יערות עורר סכסוכים עם בעלי אחוזות שבסביבה בדבר הבעלות על היערות, שלא בכל מקום היתה ברורה די צורכה[240]. אין ספק שהרווחים הטובים עוררו את קנאתם של חלק מבעלי האחוזות, שגם הם רצו ליהנות מהם ולא נרתעו אף מדרך השוד[241].

באוגוסט 1563 מתחייב שמואל פישלביץ מפינסק כלפי גריגורי מאסאלסקי, הפודסטארוסטה (סגן הסטארוסטה) של פינסק, לייצר ביערות קוברין 105 לאשטים (מידה) אשלג תמורת תשלום 1,400 זהובים ולהכינו למשלוח בדרך המים (מוכאבץ—בוג—ויסלה)[242]. באותו זמן מנסה גם טוביה בוג־דאנוביץ, חוכר מבריסק, ששנתיים קודם לכן חכר — בשותפות עם נחמיה רובינוביץ ואיסאק מויסייביץ, גם הם מבריסק — את מונופול המלח בפינסק, לרכוש יער משני פריצים לשם ייצור אשלג, אך בגלל התנגדותו של הבוייבודה הווילנאי (ניקולאי ראדזיביל שנזכר לעיל) נאלצו שני הפריצים לחזור בהם מעסקה זו, וטוביה בוגדאנוביץ ביקש לרשום את הדבר בספרי בית־המשפט של פינסק[243]. ראינו כבר קודם לכן, שמיכאל חמיץ ניצל את עסקי היערות בשמו של הבוייבודה הווילנאי, ונראה שיהודי פינסק שחדרו לעסקים אלה ניצלו היטב את החסות התקיפה של ראדזיביל לשם מניעת דריסת רגל ממתחרים.

מאז מתחיל העיסוק בניצול יערות ובמסחר בהם למלא תפקיד נכבד בכלכלתם של יהודי פינסק וגורם חשוב במצבם הכלכלי האיתן יחסית, וממנו יסוד גם לתעשייה וגם לעבודת כפיים, שהתפתחה בין יהודי פינסק מוקדם יותר ובממדים נרחבים יותר מאשר במקומות אחרים בתחומה של ליטא ההיסטורית.

מלאכה

לא ידוע לנו מאומה על חלקה של המלאכה בכלכלתם של יהודי פינסק. ברשימות הלוסטראציה הראשונה לא מצאנו רמז אף לבעל־מלאכה אחד, בעוד שנזכרו בעלי־מלאכה בין העירונים: 14 נפחים, 1 מסגר, 2 צורפים, 1 קדר, 1 סנדלר, 1 תותחן, 2 חרשי עץ, 1 עושה אוכפים, 3 דייגים, 2 גננים[244]. בלוסטראציה של 1561/66 נזכר קצב אחד (אליעזר), ואין ספק שהיו בפינסק ובוודאי גם חייט יהודי, כי שום קהילה יהודית לא יכלה להתקיים בלי קצב, שיספק לבני הקהילה בשר כשר, ובלי חייט, שיתפור בגדים כשרים (בלי שעטנז). הואיל ולא מצאנו ברשימת בעלי־המלאכה הנוצרים חייטים, לא מן הנמנע שהיו כבר אז אולי חייטים יהודים אחדים, שעבדו גם למען האוכלוסייה הנוצרית.

בעלי הקרקעות של הלוסטראציה מהשנים 1561/66 בשם מיכאל חומיץ כבעל בית על מגרש של 3 פרנטים ברח' סטפאנסקי ולידו גן בגודל 7 פרנטים (רי"א, כרך 2, מס' 252).

239. רי"א, כרך 2, מס' 132. ברשימות הלוסטראציות מפינסק לא מצאנו יהודי בשם שמואל. אך בתעודה מ־2.8.1563 נזכר שמואל פישלביץ מפינסק, העושה עסקה משלו על ייצור 100 לשטים פוטש בסכום 1,400 זה', סכום רציני מאוד באותם הזמנים (או"ק, כרך 28, מס' 27). קרוב לוודאי שבשתי התעודות מדובר באותו איש.

240. או"ק, כרך 28, מס' 18.

241. שם, מס' 16. נשדדו עצים בערך 3,000 זה'.

242. שם, מס' 27. באותה תעודה נאמר שעל כתב־התחייבותו חתם ב"יהודית" (по жидовски), משמע באותיות עבריות.

243. שם, מס' 29.

244. פיסק"נ — 1555, מבוא, עמ' 27.

פרק שני

מן האיחוד הלובליני עד לגזרות ת"ח—ת"ט (1569—1648)

א. התפתחות הקהילה

גידול האוכלוסייה

תהליך התפשטותה של האוכלוסייה היהודית בפינסק בשנות ה־50 וה־60 של המאה ה־16, שתואר בפרק הקודם, לא נעצר גם לאחר־מכן ונמשך ללא הפרעה רצינית עד שנת 1633, היא השנה שבה אישר המלך ולאדיסלאב ה־IV את כתב־הזכויות המאגדבורגיות של סטאפן באטורי מ־1581 והוסיף עליו מספר זכויות נוספות לעירונים. בין שאר הזכויות שהצליחו עירוני פינסק להבטיח לעצמם היתה גם הגבלה חוקית של התפשטות אזור המגורים היהודי. בכתב האישור של ולאדיסלאב ה־IV נאסר על יהודי פינסק לקנות או לרכוש בתים חדשים והוטלה

עליהם חובת תשלום מסים בדומה לעירונים מבתים שרכשו בעיר "לא מזמן"[1], משמע בתים שרכשו בעשור השני והשלישי של המאה ה־17, זמן־מה קודם למתן הפריבילגיה.

אין לדעת בדיוק מה קרה לאחר הטלת האיסור על רכישת בתים על־ידי יהודים. לא מן הנמנע שההתפשטות אמנם נעצרה לזמן־מה, אבל לאורך ימים לא השיג האיסור את מטרתו העיקרית — להגביל את גידולה של הקהילה. בשנות ה־40 של המאה ה־17 היתה פינסק — כפי שיוכח להלן — קהילה גדולה פי כמה באוכלוסייתה ובמספר בתיה וגדולה בהרבה בשטח אזור המגורים שלה, מאשר בשנות ה־60 של המאה ה־16. זו היתה תוצאה של התפתחות רצופה, המעידה שהקהילה הצליחה לעקוף את המכשול שהושם על דרך התפתחותה באיסור שהוטל על יהודי פינסק לרכוש בתים חדשים.

הערכת גודלה המספרי של קהילת פינסק בתקופה הנידונה הוא דבר קשה ומסובך. לא הגיעו לידינו שום רשימה של מפקד, לוסטראציה או טאריפה (היינו רשימה מפורטת של חלוקת המסים לפי אזורים) מן התקופה הנידונה, ובמידה שיש בידינו נתונים מספריים, הרי מתייחסים הם בדרך כלל לסכומי מס גולגולת ומסים אחרים שהוטלו על קהילות ליטא וקהילת פינסק וסביבותיה בכללן[2]. אך מבדיקה ביקורתית של סכומי המס מתברר שאין בהם כדי לשמש בסיס של ממש לאומדן גודלה המספרי של הקהילה[3]. למזלנו הגיע לידינו מספר ניכר של רגסטות (תעודות משפטיות) משנות ה־40, לפני גזרות ת״ח—ת״ט, ומספר תעודות מהשנים שלאחר גזרות ת״ח ות״ט, שיש להן משמעות לגבי הערכת גודלה של הקהילה בשנות ה־40 של המאה ה־17. בגלל מיעוט נתונים עובדתיים מהתקופה שמלפני שנות ה־40, האפשרות להגיע לבחינה כלשהי של תהליך גידול הקהילה מראשית התקופה (לאחר האיחוד הלובליני) היא רטרוספקטיבית בלבד, ועליה להישען על בדיקת המקורות משנות ה־40 ועל השוואתם אל הנתונים הסטאטיסטיים הידועים לנו מסוף התקופה הקודמת, היינו משנות ה־60 של המאה ה־16.

הערכת מינימום סבירה של גודל הקהילה ניתנת להיעשות על־ידי עריכת רשימה שמית של יהודי פינסק הנזכרים בשמו־תיהם במקומות השונים. רשימה כזו נערכה על־ידינו[4] לגבי השנים 1640—1650, כי משנים אלו יש לנו חומר תעודתי מספיק, שעליו ניתן לבנות את הרשימה, ופרק־הזמן הקצר של 10—11 שנים נותן מקום להנחה סבירה, שצירוף השמות הנזכרים בתעודות בגבולות שנים אלו נותן לנו רשימה על ראשי בתי אב שחיו בפועל בפינסק בשנות ה־40, ערב גזרות ת״ח—ת״ט. בסיס לרשימה שימשו בראש וראשונה כל השמות של יהודי פינסק הנזכרים ברגסטות ובתעודות שבספרי האק־טים ובפנקס מדינת ליטא מהשנים 1640—1648. הרשימה הושלמה בשמותיהם של יהודי פינסק הנזכרים בתעודות מיד לאחר גזרות ת״ח, ובתוכן התעודה החשובה מאפריל 1650 המונה 99 בתים של יהודים בפינסק ורושמת את שמותיהם של 94 בעלי בתים לאחר גזרות ת״ח—ת״ט, שנה וחצי בלבד לאחר חורבן העיר[5]. בסך־הכול נמנו 145 שמות של יהודים מבוגרים, תושבים של פינסק, 94 שנזכרו ברשימת בעלי הבתים משנת 1650 ו־51 שנוספו לנו מן הרגסטות השונות, מפנקס מדינת ליטא ומידיעות מקריות בספרים. נהיה קרובים לאמת אם נעמיד את מספר ראשי בתי האב הידועים בשמותיהם רק על 140[6], ונוסיף עליהם 13 השכנים הגרים בבתיהם של בעלי הבתים ב־1650 ושלא נזכרו בשמותיהם, וכן את 5 ראשי בתי האב שגרו בבית־הכנסת, בהקדש ובשלושת הבתים שעל אדמת הבישוף, בסך־הכול 18 בתי אב. אלה היו קרוב לוודאי מן השכבה הענייה יותר שבקהילה, ואולי לא נזכרו ברגסטות משנות ה־40 מפני שלא ניהלו עסקים ולא נזקקו לשירותי בית־המשפט, ואם נצרף אותם, או חלק ניכר מהם, לרשימת בתי האב נגיע לאוכלוסייה של לפחות 150—155 משפחות יהודיות[7], מספר הגדול פי 2½ ממספר המשפחות היהודיות בפינסק בשנות ה־60 של המאה הקודמת.

המספר הממשי של ראשי בתי אב בפינסק ערב גזרות ת״ח ות״ט הוא למעשה יותר גדול מזה. יש להניח, כי למספר מסוים של ראשי בתי אב לא נשאר זכר בתעודות, כיוון שמשום־מה לא נזכרו ברגסטות המשפטיות משנות ה־40 (שהרי לא לכל

1. ראה להלן, הע׳ 86.
2. ראה להלן בדיון על המסים.
3. נסיונו של שיפר (א״ע, כרך 11, עמ׳ 112—114) להעריך את גודל האוכלוסייה היהודית בליטא על סמך הנתונים של מס הגולגולת משנת 1590 נראה בלתי משכנע. בשנה זו הוטל על יהודי ליטא סך 6,000 זה׳ מס גולגולת. לפיכך הטליט שיפר על סמך השוואה עם המצב בפולין שיהודי ליטא שילמו 1 זה׳ מכל בית אב, הניח שכל בית אב פירושו 6 נפשות וקיבל את המספר 36,000 כמספר הנפשות באוכלוסייה היהודית בליטא בשנת 1590. לאחר־מכן מציע הוא לראות גידול שנתי של 2.4% כגידול סביר. חישוביו הם למעשה שרירותיים לגמרי וגישתו אינה עומדת בפני הביקורת. דיה הצצה אחת בלוח סכומי מס הגולגולת של יהודי ליטא (להלן בדיון על המסים), כדי להיווכח שאין שום קשר בין סכום המסים לגודל האוכלוסייה. בחירת 1590 כשנת מוצא היא חסרת משמעות, אף שידוע שבשנה זו הוטל לראשונה סכום קצוב של מס גולגולת על יהודי ליטא.
4. הרשימה שמורה בכתובים בידי המחבר.
5. ראה להלן, פרק ג׳, הע׳ 50.
6. לגבי 8—10 מן השמות יש ספק אם יש לראותם כראשי בתי אב. 7 האלמנות שנרשמו כראשי בתי אב ברשימה מ־1650, לא מן הנמנע שגם בעליהן נזכרו ברגסטות מלפני 1648 והחשבנו אותם כבר בחישוב הסטאטיסטי. ספק אחר: שלושת הבתים הרשומים כל אחד על שם יעקב מושקוביץ האם הם שייכים לשלושה אנשים נפרדים, לשניים או לאיש אחד. לפיכך הורדנו מן המספר 145 את מחצית מספר המסופקים — 5.
7. לצורך הערכת גודל האוכלוסייה נבדקה גם שיטת חקירתו של ס. ואשאק במחקרו המעניין על האוכלוסייה ובתי המגורים של פוזנא, שבו הגיע למסקנות משכנעות על גודל אוכלוסיית העיר וכן על גודל היישוב היהודי שבה על סמך בדיקת מספרי הבתים והערכת גודלם, בשנים 1590—1619. אין למחקר זה משמעות להערכת גודלה של קהילת פינסק. בפוזנא הבתים הם גדולים ורב־משפחתיים ואילו בפינסק הבתים הם ברובם המכריע חד־משפחתיים (ב־1650 גרים ב־99 בתים לכל היותר 112 ראשי בתי אב. השווה לעיל, הע׳ 5 ומ״מ שם). בפינסק לא היתה שכונה יהודית. שטח התפשטותה לא היה מוגבל ובניית בית עץ לא היתה בגדר בעיה קשה למשפחה יהודית. ההבחנה שוואשאק מבחין בין משק בית לבית אינה תופסת לגבי פינסק. ראה: S. Waszak: Ludność i zabudowa mieszkaniowa miasta Poznania w XVI—XVII w. Przegląd zachodni, Rocznik IX, Tom III (1953), 62—136.

יהודי פינסק היו עניינים בבית־המשפט) ולא נזכרו לאחר־מכן ברשימת בעלי הבתים מאפריל 1650 בגלל אחד מן הטעמים הבאים: (א) מצאו את מותם מידי הפורעים הקוזאקים בעת כיבוש העיר על־ידם בסוף אוקטובר — ראשית נובמבר 1648, מספרם של אלה לא היה גדול ואין למנותם במאות אלא בעשרות נפשות בלבד. (ב) הרחיקו נדוד לאחר שנמלטו יחד עם רוב יהודי פינסק ולא חזרו כל־כך מהר, או שלא חזרו בכלל לעיר מולדתם לאחר חלוף הסכנה. (ג) התפרנסו מעסקי חכירה וישבו עם משפחותיהם באחוזות החכורות, בתחילה ישיבה של ארעי, אבל לאחר גזרות ת״ח—ת״ט החלישו את קשריהם עם פינסק ולמעשה לא שבו אליה עוד[8]. לפיכך נראה, שלא נהיה רחוקים מן האמת, אם נוסיף ל־150—155 המשפחות הידועות לנו עוד 45—50 משפחות ונעמיד בכך את האוכלוסייה היהודית של פינסק על 200 משפחות, שהן כ־1,000 נפש. אך נראה שגם מספר זה אינו משקף את מלוא היקף גידול האוכלוסייה היהודית של פינסק בתקופה הנידונה. שהרי יש להביא בחשבון את העובדה שכפרים ועיירות בסביבות פינסק מתאכלסים באותה תקופה, ובעיירות מסוימות קמים יישובים של קבע ויהודים מפינסק ממלאים אף הם תפקיד נכבד בייסוד מקומות יישוב חדשים אלה, בראש וראשונה כחוכרים[9].

יש לשער שגידול האוכלוסייה בא בחלקו הגדול מהגירה[10]. זרם המהגרים שפנה לעבר האדמות הפנויות שבמזרחה של מדינת פולין, לאוקראינה שנפתחה לרווחה בפני מתיישבים חדשים, פנה כפי הנראה בחלקו גם לליטא[11] ולאזור פינסק בכלל זה. הוכחות ישירות להגירה של יהודים לפינסק לא נמצאו במקורות, אך סימוכין לכך אפשר אולי למצוא בשמות אחדים שמצאנו בתעודות, העשויים להעיד על מוצא אשכנזי או מוראבי. ב־1583 נזכר באחת התעודות סוחר בשם לייב בנדטוביץ מפינסק[12]. אין להניח שהוא יליד פינסק, שהרי לא מצאנו לא את שמו ולא את שם אביו ברשימות הלוסטראציה משנות ה־50 וה־60, והשם בנדט (ברוך) מעיד על מוצא אשכנזי או מערב־פולני[13]. לא מן הנמנע שאיש זה הגיע לפינסק בשנות ה־70. בשנות ה־30 וה־40 תופסים עמדות נכבדות בחיי הכלכלה ובהנהגת הקהל האחים נתן־זליג, זלמן, נח[14] ודוד, בני יעקב מוראבצ׳יק. דומה שהשם מוראבצ׳יק בא להעיד שארץ המוצא שלהם או של אביהם, היה מוראביה. אם נקבל את ההנחה על הגירה שבאה לפינסק בתקופה הנידונה, נוכל לקבוע שמשקלה באוכלוסייה הוותיקה במקום לא היה מכריע ואנשיה השתלבו יפה בחיי הכלכלה, בעסקי המסחר, בהלוואות כספים ובעסקי חכירה והגיעו לעמדות נכבדות בהנהגת הקהל.

8. עניינים אלה יידונו להלן, בפרק ג׳.

9. על כך ראה להלן. כאן הכוונה לאו דווקא לחוכרים שנכנסו לעסקי החכירה בשנות ה־30—40, כיוון שאת אלה לקחנו בחשבון כתושבי פינסק, אלא לתושבי עיירות או לאנשים מסוגו של מארק דוידוביץ חוכר קוז׳אנהורודוק שחכר את המקום בשנת 1624 ואותו כבר לא הבאנו בחשבון כתושב פינסק.

10. קרוב לוודאי שהיה גם ריבוי טבעי מסוים ע״י ילודה כיוון שלא היו בתקופה הנידונה פורענויות מלחמה קשות ולא ידוע לנו על מגפות. אנו מתעלמים כאן בכוונה מחישוביו של ד״ר אלפרד נוסיג על ריבוי שנתי של 2.4% המובאים ע״י י. שיפר (אי״ג, כרך 11, עמ׳ 114), כיוון שאין להם משמעות במאות ה־16—18. במאות אלו לא גדלה האוכלוסייה באף ארץ מארצות אירופה.

11. מעידות על כך תקנות ועד מדינת ליטא שנועדו להגביל את ההגירה של יהודים מפולין לליטא החל בוועד שפ״ג. במיוחד נלחם הוועד בקבצנים ובדרשנים נודדים. ראה: פמ״ל (פנקס המדינה, או פנקס ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא), סי׳ מ״ז, פ״ח ועוד.

12. א״ס, כרך 3, עמ׳ 289—322; כרך 4, עמ׳ 252—260 (גם ר״ב, כרך 1, מס׳ 642).

13. ראה גם להלן, הערה 291.

14. ראה להלן בפרק זה בדיון על חכירת אחוזות ועל הלוואות.

15. או״ק, כרך 28, מס׳ 281.

16. על היורידיקות ראה להלן, עמ׳ 54.

17. pod oycem władyka. מדובר כאן בקרקעות שבלוסטראציה של 1561/66 שהיו שייכים לכנסייה הפראבוסלאבית, אבל בשנים 1596—1618 עברו כל הכנסיות הפראבוסלאביות בפינסק לכנסייה האוניאטית. ראה: טי״פ, עמ׳ 8; А. Миловидов, О положении православия и русской народности в пинском удельном княжестве и в Пинске до 1793 г. чтения в Обществе любителей духовного просвещения, № 4 (1894), 390—394.

18. במקור: pod ieymością panno ihumenią (או״ק, כרך 28, מס׳ 281). תרגומו של הוניק על אדמות אשת הבישוף הוא מוטעה (טי״פ, עמ׳ 43). מדובר כאן בלי ספק במנזר נשים על שם בארבארה הקדושה. מקומו של המנזר, היה בשכנות לאדמות הבישוף ברחוב נושאלסקי. השווה: פיסק״ג — 1555, עמ׳ 29.

19. בחישוב זה לא נלקח בחשבון ביתו של נח שלא נזכר ברשימה ולא ידוע באיזו יורידיקה הוא נמצא. השווה להלן, הע׳ 50 בפרק ג׳.

טופוגראפיה של היישוב היהודי

הידיעות שלנו על הרחובות שבהם גרו יהודי פינסק בתקופה הנידונה דלות מאוד. לבחינת הבעיה עומדת לרשותנו רק התעודה שנזכרה לעיל משנת 1650, המונה את בתי היהודים החייבים במס ארובות העשן[15] לאחר הפורענויות של גזרות ת״ח—ת״ט, כשפינסק היתה הרוסה ושרופה למחצה. תעודה זו אינה מציינת אמנם את הרחובות שבהם עומדים הבתים, אך היא רושמת אותם לפי היורידיקות[16] שעל אדמותיהן הם עומדים. מסתבר שב־1650 נמצאים 52 בתים ביורידיקה של המבצר, 32 (29+3) ברופישצ׳ה — יורידיקה של הבישוף[17], בית אחד על אדמת הפריץ קרופקו, 5 בתים על אדמות הכומר סטאבצקי ו־8 בתים על אדמות ראש מנזר הנשים על שם בארבארה הקדושה[18]. מכאן ש־46 בתים נמצאים ביורידיקות פרטיות לעומת 52 בתים ביורידיקה של המבצר[19].

לא נוכל לראות ברשימת הבתים מ־1650 את הרשימה המלאה של בתי היהודים לפני פורענויות ת״ח—ת״ט, כי יש מקום להניח שמהבתים שנשרפו בעת הקרבות על העיר לא כולם חזרו ונבנו מיד. אך לגבי העיון שלנו בבעית כיוון התפשטות האוכלוסייה היהודית בפינסק במשך התקופה הנידונה, ניתן להגיע מן הנתונים על חלוקת הבתים בין היורידיקות לכמה מסקנות חשובות.

בתי היהודים הנמצאים בשנת 1650 ביורידיקה של המבצר הם, כפי שיש להניח, הבתים המוכרים לנו מן הלוסטראציות של שנות ה־50 וה־60 של המאה ה־16. לצורך הדיון שלנו עלינו

לברר ראשית כול, היכן הוא מקום היורידיקה של הבישוף. את התשובה לשאלה זו נמצא ברשימת הלוסטראציה מ־1561/66 שבה רשומה יורידיקה זו ברחובות Łyszkewiczka, Spasska, Jassołże, Stepanowska, Horodziszczka, Kowalska, היינו ברחובות שממערב לרחוב ספאנסקי (להוישין) עד דרך (רחוב) בריסק[20]. היורידיקה של ראש מנזר הנשים על שם בארבארה הקדושה נמצא ברחוב מיכאילובסקי[21], מערבית לרחוב סטפאנסקי. הווה אומר, שבתקופה זו כיוון ההתפשטות של מגורי היהודים הוא בעיקר מערבה תוך שמירת הרציפות של האזור שבו גרים יהודים. בעת הלוסטראציה של 1561/66 היו על אדמות הבישוף 96 בתים, אבל אף אחד מהם לא היה שייך ליהודי[22]. מכאן שההתיישבות של יהודי פינסק על אדמות הכנסייה (של האפיסקופיה הפראבוסלאבית או אוניאטית ושל גופים כנסייתיים אחרים) חלה בתקופה הנידונה, לאחר האיחוד הלובליני. ידיעות ברורות על ראשיתה של התיישבות זו אין לנו. בכתב־זכויות משנת 1640[23], שניתן על־ידי הבישוף פאחומיי אוראנסקי ליעקב רובינוביץ ולמרדכי שמואל איזבל־ביץ ולכל היהודים הגרים בתחומי אדמות הכנסייה, נאמר, שהכתב ניתן להם כיוון שהיה בידם כתב־זכויות קודם מאת רפאיל קורסאק על כס הבישופות של פינסק, ואישור לכתב זה מאותו רפאיל קורסאק מתקופת היותו מטרופוליט של קיוב[24]. נראה אפוא, שיש קשר בין האיסור על קניית בתים חדשים או רכישתם בדרך אחרת על־ידי יהודי פינסק שבכתב־הזכויות המאגדבורגיות של העיר פינסק, בנוסח המאושר על־ידי ולאדיסלאב ה־IV משנת 1633, לבין כתב־הזכויות של הבישוף רפאיל קורסאק המתיר ליהודים להתיישב על אדמות הכנסייה. האם לא יהיה נכון להניח, שלאחר הטלת ההגבלה פנו יהודי פינסק לעבר האדמות שלא היו כפופות לשיפוט המבצר, ושהאיסור שבכתב־הזכויות המאגדבורגיות לא חל עליהן, היינו לעבר אדמות הכנסייה הפראבוסלאבית או אוניאטית? המשמעות החוקית של ההתיישבות על אדמות הכנסייה תתברר להלן[25], אך לצורך דיוננו כאן מספיק לקבוע, שההגבלה שהוטלה על יהודי פינסק בכתב־הזכויות המאגדבורגיות איבדה כל משמעות עם האפשרויות שנפתחו לפניהם להתיישב על אדמות הכנסייה ולעסוק ללא הגבלה בכל העיסוקים הרגילים שלהם.

ברחובות שעל אדמות הכנסייה גרו יהודי פינסק במעורב עם האוכלוסייה הנוצרית[26]. רק בתקופה הרבה יותר מאוחרת נעשו רחובות אלה יהודיים ממש. אף שיהודים גרו בשטח רצוף, אין מקום לדבר על שכונה יהודית בפינסק. הגרעין והמרכז נשאר רחוב היהודים ומשם התפשטו לעבר הרחובות הסמוכים, וככל שהתרחקו ממנו לסביבה מעורבת היתה הסביבה פחות יהודית ויותר נוצרית[27].

התפשטות יישובים בסביבות פינסק

הידיעות על התפשטות היישוב היהודי בעיירות ובכפרים שבסביבות פינסק דלות מאוד. מן התקופה שקדמה לאיחוד הלובליני יודעים אנו, שמתיישבי פינסק הוציאו עוד בדור הראשון להתיישבותם שם, משפחות אחדות מתוכם, שייסדו את הקהילה בקלצק[28], בשנות ה־20 של המאה ה־16, בראשית שלטונה של המלכה בונה בנסיכויות פינסק וקלצק. בתקופת מלכותה של המלכה בונה נוסדו כנראה יישובים אחדים נוספים בסביבות פינסק, שהרי בכתב המינוי של המלך זיגמונט אוגוסט לסטאניסלאב דובוינה משנת 1561, שלפיו התמנה סטארוסטה של פינסק וקובורין, נאמר בפירוש שהוא מקבל, בין שאר זכויותיו, גם את השיפוט על היהודים בפינסק ובקובורין ובעיירות הסרות למשמעתן[29]. בתעודה משנת 1578 מודיע המלך סטפאן באטורי ליהודי פינסק וליהודי העיירות והכפרים והאכסניות (קורצ'מות) שבמחוז פינסק, שעליהם לשלם מס בסך 77 אדומים שנשארו חייבים מן השנה הקודמת (1577)[30]. כאן מדובר כבר לא רק על יישובים בעיירות, אלא גם על יהודים הדרים בכפרים ובאכסניות והכפופים לקהילת פינסק, כפי שמסתבר מהקשר הדברים. שמותיהן של עיירות הכפופות לקהילת פינסק נזכרות לראשונה בפנקס מדינת ליטא. לפי תקנה משנת שפ"ג (1623), הקובעת את הגבולות של גלילות בריסק, הורודנה ופינסק, "גבול סביבות ק"ק פינצק" כולל את הערים "קלעצק, לעכוויטש, חאמסק, ברעהין, דובראוויטש וויסאצק, טוראווה ויישובי ני"ן [שפלת פולסיה]"[31]. משמע שהיישובים היהודיים בעיירות הכפופות לפינסק, שעליהם מדובר סתמית בכתב־המינוי של זיגמונט אוגוסט לדובוינה ובהתעדתו של באטורי ליהודי פינסק, הם, לפחות בחלקם, יישובים אלה שנזכרו בשנת שפ"ג בפנקס המדינה כיישובים בסביבות פינסק.

ידיעות על יישובים יהודיים באחדות מן העיירות הללו מצויות במקורות הלועזיים. את קלצק הזכרנו כבר למעלה. מתעודות אחדות משנת 1605[32] למדים אנו על קיומו של יישוב יהודי בחומסק[33], השייכת באותו זמן למחוז (פוב־יאט) פינסק[34] והקהילה היהודית שבה כפופה כנראה כבר אז לקהילת פינסק. על זיקתה הממשית של חומסק לפינסק אין

20. פיסק"נ — 1566, עמ' 65—67. ראה גם את המפה.
21. או"ק, כרך 28, מס' 75. הוא הרחוב שהיה ידוע במאה שלנו בשם רחוב דומיניקאנסקי או סובורנה.
22. פיסק"נ — 1566, שם.
23. או"ק, כרך 28, מס' 141. התעודה נמסרה לרישום בפנקס בית־המשפט של המבצר בשנת 1644.
24. רפאיל קורסאק היה הבישוף של פינסק בשנים 1632—1638 (ראה: א"ס, כרך 6, עמ' 395). על־פי אמאן היה הוא בשנים 1637—1640 המטרופוליט של קיוב. ראה: Amman, Abriss der ostsla-wischen Kirchengeschichte, עמ' 314. ראה גם להלן, הע' 89.
25. ראה להלן, עמ' 54 ואילך.
26. ראה לעיל, הע' 22 והדברים המתייחסים לה.

27. בעניין זה שונה בפינסק המצב מזה שבווילנה, שבה גרים יהודים בשכונה נפרדת ונושים נוצרים משתלטים על בתים של יהודים, דבר שהיהודים מצליחים לעצור בעזרת כתב־זכויות מלכותי משנת 1646 (השווה: ר"ג, כרך 1, מס' 908).
28. ראה להלן בסוף פרק ד'.
29. רי"א, כרך 2, מס' 136.
30. ר"ג, כרך 1, מס' 591.
31. פמ"ל, סי' פ"ט. ראה גם הע' 62.
32. או"ק, כרך 28, מס' 65—66, 69, 71.
33. שם, מס' 66 (עמ' 61), 71.
34. שם, מס' 66, עמ' 61.

עדות ישירה בתעודות הנ"ל, שמקורן בפנקסי בית־משפט המבצר של סלונים[35], והסיפור על ייחוסו של החוכר היהודי הגדול יצחק מיכאלביץ מחומסק, שהיה צאצא ישיר, כפי הנראה נין, של מיכאל אזופוביץ[36], עשוי להעיד על קשר עם קהילת בריסק. אך יש להניח ששייכותה של העיירה למחוז פינסק קבעה גם את כפיפותה לגליל הקהילה הראשית פינסק.

גם בעיירה יאנוב הסמוכה לפינסק (37 ק"מ), על הדרך המובילה ממנה לקובריין—בריסק, נוסד בתקופה הנידונה יישוב יהודי. העיירה עצמה לא היתה קיימת עדיין בשנות ה־60 של המאה ה־16[37], ונוסדה כפי הנראה רק ברבע האחרון של המאה ה־16[38]. בתקנת ועד מדינת ליטא משנת שפ"ג, המונה יישובים שב"גבול סביבות ק"ק פינצק" אין יאנוב נזכרת[39]. מן המקורות העומדים לרשותנו אין להעלות בבטחה, שיישוב יהודי כבר היה קיים ביאנוב בשנות ה־20, אף שלא מן הנמנע שהידיעה בפנקס המדינה בעניין חשבון הוצאות "נקמת דייאנווי" מתייחסת ליאנוב זו[40], וניתן לשער שיישוב יהודי כלשהו היה קיים כבר ביאנוב ברבע הראשון של המאה ה־17[41]. ידיעה מפורשת ראשונה על יאנוב כעיירה השייכת למחוז פינסק ועל יהודי שהוא תושב קבוע של יאנוב מצויה בתעודה משנת 1646[42], שבה מסופר על הסוחר יעקב אברמוביץ הנוסע בעסקי מסחרו לעיירה בזדייז'. גם משנות ה־50 של המאה ה־17 יש לנו ידיעות מפורשות על יהודים תושבי יאנוב[43]. בוודאות ניתן להגיד, שבשנות ה־40 כבר היה קיים יישוב יהודי ביאנוב ושהיה זה אחד מן היישובים שבסביבות פינסק וסר למשמעתה של הקהילה הראשית בפינסק[44].

על היישוב בטורוב למדים אנו מן הסיפור על התנפלותם של ברקו מושקוביץ מטורוב ועוזריו על עוזרו של הפריץ קופצייביץ[45]. בקשר עם זה נזכרים בשמותיהם בתעודה עוד יהודים אחדים מטורוב. רחוב אחד בטורוב נקרא בשם רחוב היהודים, מכאן שהיתה זו קהילה לא מבוטלת.

העיירה הפרטית ויסוצק שעל נהר הסטיר היתה שייכת לאציל הנריק קאשבסקי וחוכר העיירה בשנת 1646 היה יעקב שמואילוביץ, שבידיו היתה אז גם גביית דמי המכס בדרך הנהר[46]. בתעודה מסופר על מקרה שעירוני מטורוב, מבני השלאכטה הנמוכה, שהוביל מלח מהעיירה סטפאן לטורוב, ניסה להשתמט מתשלום מכס, והחוכר ועוזריו תפסו אותו והושיבוהו בכלא. מתעודה אחרת משנת 1649, לאחר שוך הפורענויות של ת"ח—ת"ט[47], למדים אנו, שהיו במקום מספר משפחות יהודיות שעסקו בחכירת אחוזות ובייצור משקאות; שיהודי ויסוצק ברחו מן המקום בהתקרב הקוזאקים לעיירה; ושהיה בעיירה בית־קברות יהודי. ברור שיישוב יהודי בווי־סוצק היה קיים עוד מלפני שפ"ג (1623). היה זה מאותם היישובים שנוסדו על אדמות פרטיות של אצילים בתחילת המאה ה־17.

היישוב היהודי בדומברוביצה נזכר בתעודה שבה מדובר על "דוד יעקובוביץ, יהודי מדומברוביצה", שחכר משני עירונים מפינסק את האחוזה זלוטה וכפר השייך לה, בדרך של חכירת משנה[48]. דומברוביצה בדומה לוויסוצק היא עיירה פרטית של אציל והיהודים שהתיישבו בה ייסדו יישוב טיפוסי ליישובים הנמצאים על אדמה פרטית.

על דרכי היווצרותו של יישוב יהודי חדש על אדמה פרטית, אגב ניהול עסק גדול של חכירת אחוזה בשנים 1602—1604, ניתן ללמוד מן התעודות, שנזכרו לעיל, שבהן מסופר על חכירת אחוזת ז'ירוביץ שבמחוז סלונים על־ידי יצחק מיכאלביץ מחומסק הכפופה לפינסק. האציל איבאן סולטאן שהחכיר לו את אחוזת ז'ירוביץ בשנת 1602 מתלונן בשנת 1605, שהחוכר הביא עמו לאחוזה את ידידיו, יהודים מסלונים, ומונה לאחר־מכן מספר שמות, המעידים שלפחות 10 משפחות יהודיות התיישבו במקום[49]. יצחק מיכאלביץ מחומסק הוא עשיר מופלג והיקף עסקיו גדול מאוד (כפי שמתברר מרשימת רכושו) ומעסק חכירה אחד שלו מתפרנס מספר ניכר של משפחות.

בצורה דומה נוסדו, אגב ניהול עסקי חכירת אחוזות[50] היישובים היהודיים בעיירות קוז'אנהורודוק, ליוביישוב ופו־נוסט. על התושבים היהודים הראשונים של העיירה הפרטית קוז'אנהורודוק, ממזרח לפינסק, מוצאים אנו לראשונה

35. זאת משום שאחוזת ז'ירוביץ', שנחכרה על־ידי יצחק מיכאלביץ מחומסק היתה שייכת למחוז (פובייאט) סלונים.

36. או"ק, כרך 28, מס' 66, עמ' 70. בלשון התעודה: «продка его, то есть деду того небощыка Ицхака Михелевича жыда, небощыку Михайлу Езофовичу».

37. יאנוב אינה נזכרת בפנקסי הלוסטראציות של נסיכות פינסק מ־1552/55 ומחוז פינסק מ־1561/66.

38. ראה להלן, הע' 41.

39. פמ"ל, סי' פ"ט. יאנאווי הנזכרת בתקנה כיישוב סמוך לבריסק היא יאנוב אחרת, כפי הנראה זו שבפודליאשה, על החוף המערבי של הבוג. קבוצת העיירות שביניהן נזכרת יאנאווי נמצאות כולן באותה סביבה, מערבית לבריסק.

40. זאת ניתן לשער רק מן השמות של המקומות פרוזנא ותאמסק הנזכרים בסמוך ליאנאווי (פמ"ל, סי' צ"ח). משום כך אין אנו נוטים לייחס את הידיעה על קהילת יאנוב בתעודה משנת 1629 (או"ק, כרך 28, מס' 104) ליאנוב זו אלא ליאנוב שבפודליאשה. היא נזכרת בשכנות לביאלה ולצ'ארנאבצ'יץ. ראה גם ההע' הקודמת.

41. מן הראוי לציין שכנראה יאנוב זו נזכרת ברשימות פנקס חדר המכס של בריסק משנת 1583. יהודי בשם לב בנדטוביץ מבריסק הובילו באותה שנה סחורה ליאנוב (ר"ג, כרך 1, מס' 299). שמדובר במקרה זה ביאנוב הסמוכה לפינסק יוצא מן העובדה שבדרכו מלובלין היה מוכרח לעבור את חדר בריסק. אילו היה בדרכו ליאנוב שב־פודליאשה לא היתה דרכו מובילה דרך בריסק. אך בוודאות אין ללמוד מכאן עדיין על קיומו של יישוב יהודי ביאנוב.

42. או"ק, כרך 28, מס' 219.

43. ראה להלן בפרק ג'.

44. בתעודות נזכרת יאנוב במפורש כאחת העיירות מן הסמוכות לפינסק רק בשנת 1678 (או"ק, כרך 29, מס' 43). יש להניח שבשנות ה־40 כאשר יאנוב היתה שייכת כבר לפוביאט פינסק היה גם היישוב היהודי בעיירה זו כפוף לקהילת פינסק.

45. או"ק, כרך 28, מס' 216.

46. שם, מס' 227.

47. שם, כרך 18, מס' 324.

48. שם, כרך 28, מס' 228.

49. שם, מס' 65; ראה גם הע' 32.

50. דיון מפורט על זכירות אלו ועל חכירות אחרות שהיו בידי חוכרים יהודים מפינסק ראה להלן, עמ' 61 ואילך.

ידיעה בשתי תעודות משנת 1646[51]. מדובר בהן על חוכר העיירה מארק דוידוביץ, שניהל עסקים נרחבים למדי וביצע פעולות כספיות בקנה־מידה גדול וכן על חתנו פסח זלמנוביץ. מתעודה מאוחרת יותר (משנת 1660) למדים אנו, שלעסק חכירת העיירה והאחוזה נכנס מארק דודידוביץ בשנת 1624[52]. מכל התעודות יחד מתברר שהוא ישב בקוז'אנהורודוק ישיבת קבע ואותו יש לראות כמייסד היישוב היהודי במקום. קוז'אנהורודוק שייכת אז לבולייבודסטבו (פלך) של נובאהרדוק, אך זיקתם של חוכרי קוז'אנהורודוק לפינסק היא טבעית. בפנקסי בית־המשפט של המבצר רושם החוכר העתקי תעודות של בירור משפטי עם ה"דזיירז'אבצה" של קוז'אנהורודוק, גם העובדה שהיה בידו שטר של יהודי מפינסק, שהוא הסב אותו אחר־כך לאצילי, מעידה אף היא על קשרי עסקים עם יהודי פינסק. בתעודות נזכרת קוז'אנהורודוק במפורש כיישוב בסביבות פינסק רק בשנת 1678[53], אך כמעט ודאי הדבר שלמעמד זה זכתה כמה עשרות שנים קודם לכן.

גם ראשיתו של היישוב היהודי ביליובייישוב קשורה בעסקי חכירת אחוזה. בשנת 1646 נמצאת אחוזת ליובייישוב, בדרומו של מחוז פינסק, בחכירתם של ארבעה יהודים מפינסק. מן התעודות מתברר, שהאחוזה היתה בחכירתה של אותה קבוצת חוכרים משנת 1634. ב־1646 הקיפה החכירה את האחוזה ואת הכפר ליובייישוב וכן 2 חוות (פולבארקים) ו־6 כפרים בסביבה הקרובה לליובייישוב[54]. אין להתפלא שחכירה בהיקף כזה הביאה עמה לסביבה חוכרי משנה ועובדים שכירים שהתיישבו במקום[55]. על סמך זה יש להניח, שבשנות ה־30 נוצר הגרעין ליישוב היהודי בליובייישוב ובשנות ה־40 היה זה כבר יישוב רגיל מסוג היישובים שבסביבה. בשנת 1678, קרוב ל־40 שנה לאחר־מכן, ליובייישוב היא כבר לא כפר אלא עיירה ונמנית בין היישובים בסביבות, הכפופים לקהילה הראשית פינסק[56].

בעיירה הפרטית פוהוסט נוסד כנראה בשנות ה־40 יישוב יהודי כתוצאה מפעילותו הכלכלית הענפה של החוכר העשיר, איש פינסק, אליעזר שימשיץ ובני משפחתו. היקף עסקיו גדול מאוד ויחד עם בני משפחתו ופקידים, משרתים וחוכרי משנה יהודים (בעיקר מפינסק) מנהל הוא בעת ובעונה אחת את עסקי חכירת אחוזת פוהוסט, הכוללת גם את העיירה פוהוסט וגם את חכירות אחוזת לולין שעל הדרך מפינסק לקוז'אנהורודוק ואת האחוזה הקטנה ממנה פורוחונסק[57].

אך לא רק בסביבה הקרובה של פינסק פועלים חוכרים יהודיים גדולים מפינסק. בשנת 1628 חכרו אברהם חצקלייביץ ויהושע אברמוביץ את העיירה אולבסק שבצפון וולהין[58]. מתעודות מהמאה ה־18 ידוע לנו ששלטונה של קהילת פינסק השתרע גם בחלקים מסוימים של וולהין[59], שהיתה שייכת מאז 1569 לתחום פולין. כפי הנראה היתה חכירת אחוזת אולבסק לא מקרה ראשון ולא מקרה בודד ובגילוי יוזמה כלכלית חודרים כנראה האמידים שביהודי פינסק למקומות מרוחקים מאוד מפינסק, אולי עוד קודם האיחוד הלובליני משנת 1569[60]. אולבסק, וכן אוברוץ', באראץ', איז'ומיר, צ'רנוביל ואוסטרורוג[61] שייכים עד אמצע המאה ה־18 לקהילות פינסק. אין להסביר את שייכותם של היישובים האלה בוולהין הצפונית לקהילות פינסק אלא על רקע פעילות כלכלית וקולוניזאטורית של חוכרים ואנשי ממון מפינסק, שבעקבותיה התקשרות אל קהילת פינסק, שהיה בה משום תלות, היא דבר טבעי. מכל הזמן הארוך שבין האיחוד הלובליני ועד סוף המאה ה־18 אין זכר מפורש לכפיפותן של קהילות יהודיות בוולהין לפינסק[62]. רק מהתעוררותן של קהילות וולהין במאה ה־18 להתנגד לשליטתה של פינסק במקומות אלו ידוע לנו על עצם תלותן בפינסק. העניין כולו צריך בירור יסודי, אבל לפי שעה אין אפשרות לעשות זאת בגלל דלות המקורות.

המקריות בידיעות המעטות שבמקורות אינה מאפשרת תיאור יותר מפורט של התפשטות היישוב היהודי בגליל פינסק. הדבר האחד הבולט והמזדקר לעין היא העובדה, שייסוד יישובים יהודיים בעיירות היא תוצאת לוואי של עסקי חכירה גדולים, שניהולם הצריך מעין מנגנון אדמיניסטראטיבי־כלכלי. מחוכרי משנה ומעוזרים שכירים של חוכרים גדולים נבנה למעשה מנגנון אדמיניסטראטיבי־כלכלי זה במקומות החכירה, ומהם נוצרו יישובים במקומות רבים, בייחוד בעיירות פרטיות. סייעה לכך בלי ספק זכות החזקה שקנו לעצמם חוכרים במקרי מות חכירתם, שהכבידה מאוד על הוצאת חכירה מידו של חוכר.

---

51. שם, מס' 178, 208.
52. שם, מס' 306. בתעודה נאמר שהחכירה היא בידיו מזה 36 שנים, משמע משנת 1624.
53. שם, כרך 29, מס' 43.
54. דיון מפורט על חכירת ליובייישוב ראה להלן בפרק זה, עמ' 61 ואילך. שם גם מראי המקומות.
55. ראה להלן, עמ' 62.
56. או"ק, כרך 29, מס' 43.
57. דיון מפורט על חכירת פוהוסט ושאר חכירות משפחת שימשיץ ראה להלן בפרק זה, עמ' 63 ואילך. שם גם מראי המקומות.
58. דיון מפורט על חכירת אולבסק, ראה להלן, עמ' 61.
59. ברשאדסקי, Материалы для истории евреев в Юго-Западной России и Литве. בתוך: Еврейская Библиотека, כרך 8, תוספת, עמ' 14, 18—20, 28 (תעודות מס' 29, 32—33, 40).
60. י. סאסיס בהערה למאמרו "דער יידישער סיים" (צייטשריפט, כרך 2—3, 1928, עמ' 66 בהערה) מביא ידיעה, כי ברשותה של קהילת פינסק היו בשנת 1765 פריבילגיות המעידות שיישובים בוולהין היו כפופים לה עוד קודם סיפוח וולהין לפולין בשנת 1569 ומסתמך על תעודה מס' 300 מכרך 4 של ריי"א מאת ברשאדסקי, שלא נדפס עד היום.
61. טי"פ עמ' 54 (גם פוא"א, עמ' 508). ראה גם לעיל, הע' 59.
62. אטינגר מונה את נורינסק בין היישובים שבמחוז אוברוץ ומציין שהיהודים ישבו בה לפני 1640 (אטינגר, עמ' 54). בתקנות ועד מדינת ליטא משנת שפ"ג נזכרת השתתפות הוועד ב"נקמת רציחה דנארינסק" (פמ"ל, סי' צ"ח). ברור מכאן שלנורינסק היתה זיקה לוועד ליטא ויש להניח שהיתה כפופה לפינסק. בתעודות מהשנים 1665—1666 מדובר על נורינסק כעיר שסופחה מחדש למחוז פינסק (או"ק, כרך 34, מס' 317, 361). לא מן הנמנע שפנקס המדינה בדברו על יושב הני"ז (פמ"ל, סי' פ"ט) מתכוון ליישוב זה ולייישובים האחרים בצפון וולהין שנזכרו לעיל.

LIBRARY OF THE
HEBREW COLLEGE
BOSTON, MASS.

ב. המעמד המשפטי

כתבי־זכויות כלליים

האיחוד הלובליני משנת 1569 שהביא למיזוגן של פולין וליטא לא גרם שינוי פורמאלי במעמדם המשפטי של יהודי ליטא. אין עדויות שבזמנו של זיגמונט אוגוסט ניסו יהודי ליטא ופולין להשיג לעצמם אישור מחודש לזכויותיהם[63]. רק לאחר מותו (1572) נתעוררו יהודי הקהילות היהודיות בליטא ופינסק ובכללן (טרוקי, נובאהרדוק, בריסק, הורודנה, פינסק) להשתדל בדבר אישור זכויותיהם וחירויותיהם. ההשתדלות נשאה פרי והנרי דה ואלוא, המלך הנבחר הראשון של פולין, אישר בשנת 1574, עם עלותו לכס המלוכה, בכתב־זכויות מיוחד, שעליו הוסכם עוד לפני שנבחר[64], את כל זכויותיהם וחירויותיהם של יהודי ליטא, שקיבלו ממלכי פולין ודוכסי ליטא[65]. כתב־הזכויות של הנרי דה ואלוא מאשר בשלמות ולצמיתות את כל כתבי־הזכויות והחירויות של יהודי ליטא, "לכולם ביחד ולכל אחד בנפרד", שקיבלו ממלכי פולין ודוכסי ליטא הקודמים, וכן מאשר הוא את תוקפם של הסכמים מקומיים בין יהודים לבין ערים והזכויות הנובעות מהם. כתב־זכויות זה אינו מפרט את החירויות שעליהן מדובר בכתבים שהוא בא לאשר, אך בסופו נאמר שהוא מתכוון לסעיפים ולפריביליגיות המפורטים בסטאטוט הישן. הכוונה כאן, בלי ספק, לכתב־הזכויות הכללי של ויטולד משנת 1388 ולאישורו של זיגמונט ה־I לכתב זה משנת 1507, המצורפים בכתבי־יד מסוימים לסטאטוט הליטאי הראשון משנת 1529[66].

עם עלותו של סטפאן באטורי לכס המלכות של פולין, לאחר תקופת מלכותו הקצרה של הנרי דה ואלוא, משתדלים שוב יהודי קהילות ליטא, ופינסק בכללן, בדבר אישור זכויותיהם וחירויותיהם. בכתב־זכויות משנת 1576, שנתן באטורי ליהודי ליטא, מאשר הוא את כל הזכויות שהעניקו להם הארכידוכסים של ליטא ומלכי פולין, מוויטולד ועד הנרי דה ואלוא, וכן הוא מאשר את הזכויות שיש ליהודי קהילות מסוימות, בתוקף הסכמים שבינם לבין העירונים בערים ובעיירות שונות. אך כתב־זכויות זה אינו מסתפק באישור כללי של הזכויות הקודמות, אלא מפרט ומדגיש בסופו, שהמנהגים הכלליים והמקומיים שיש להם נגיעה להתעסקותם של יהודי ליטא במסחר ובעיסוקים אחרים נשארים בתוקפם; משמע, מובטח להם חופש המסחר והמלאכה. כמו כן מודגשת כפיפותם של היהודים לאדמיניסטראציה ולשיפוט של המלך ונציגיו הבורגניים או הסטארוסטים, ולא לשום אדמיניסטראציה או יוריסדיקציה אחרת, ושיש לשפוט אותם אך ורק לפי סעיפי כתבי־הזכויות שלהם[67].

בסמוך לאישור הפריבילגיה הכללית נתן סטפאן באטורי ליהודי ליטא שני כתבי־זכויות, הבאים להגן עליהם מפני עלילות־דם וחילול לחם־הקודש. בכתב אחד נאמר, שמי שיגיש תלונה נגד יהודי בפני בית־המשפט של הסטארוסטה על רצח ילד נוצרי, ולא יוכל להוכיח את האשמתו, דינו מוות[68]. בכתב שני שניתן חודש אחד לאחר־מכן מאשר הוא שני כתבי־זכויות של זיגמונט אוגוסט, שלפיהם תובא כל עלילת־דם ועלילת לחם־הקודש למשפט בפני המלך ומועצתו בעת התכנסות הסיים[69]. לא קשה ללמוד מכאן, שהחזרת עניין עלילת־הדם לשיפוטו הבלעדי של המלך ובית־דינו באה לפי השתדלותם של יהודי ליטא, מתוך בטחון בהגנתו התקיפה של המלך נגד עלילות אלו. זכותם של יהודי ליטא להישאר כפופים ליוריס־דיקציה של המלך מובטחת גם היא מחדש, לאחר ייסוד הטריבונאל הליטאי בשנת 1581[70]. במכתב לטריבונאל מודיע באטורי, שיהודי ליטא אינם כפופים לשיפוטו של הטריבונאל ושאסור לו לדון בענייניהם[71].

זיגמונט ה־III, מלך פולין וליטא בשנים 1588—1632, אישר אף הוא, בעקבות השתדלותם של נציגי קהילות ליטא, ופינסק בכללן, את זכויותיהם וחירויותיהם של יהודי ליטא, וכתב־האישור שלו משנת 1588 חוזר כמעט מלה במלה על כתב־האישור של באטורי[72], והוא רק קצת יותר ברור ומפורש בעניין הגדרת מעמדם היורידי של היהודים. עניין כפיפותם של היהודים לאדמיניסטראציה של המלך ונציגיו הבורגניים והסטארוסטים, מוגדרת בו לא רק על דרך החיוב אלא גם על דרך השלילה, ונאמר בו בפירוש, שהיהודים אינם כפופים לשום שלטון אחר, והכוונה כאן בעיקר לשלטון הערים בעלות הזכויות המאגדבורגיות[73]. כן מוגדר ביתר הבהרה מעמדם של היהודים בשטח השיפוט. נאמר כאן שאין לשפוט את היהודים

---

63. לאחר האוניה מלך זיגמונט אוגוסט רק עוד שנתיים וחצי. לא מן הנמנע שהיהודים לא הספיקו לקבל אישור מזיגמונט אוגוסט בגלל מותו.

64. בחירתו של מועמד לכס המלכות של פולין, היתה מותנית בהתחייבות חגיגית מצד המלך הנבחר לשמור על כל החירויות שניתנו למעמדות והתחייבות זו כללה גם את היהודים. הנרי דה ואלוא וסטפאן באטורי מציינים את הדבר במפורש בכתבים שבהם אישרו את זכויותיהם וחירויותיהם של יהודי ליטא. ראה: שם, שם; או"ק, כרך 5, עמ' 218.

65. כתב־הקיום לא נתפרסם בקובצי התעודות הידועים. תוכנו מובא כמעט בשלמות ע"י ברשאדסקי במאמרו על תולדות קהילות וילנה (ווסחוד, 1881, חוב' 7, עמ' 99—100).

66. לכתבי־יד מסוימים של הסטאטוט הליטאי הראשון משנת 1529 מצורפים 2 כתבי־הקיום המרכזיים של יהודי ליטא; כתב־הקיום היסודי של ויטולד משנת 1388 ואישורו על־ידי זיגמונט ה־I בשנת 1507 לאחר שובם של יהודי ליטא מן הגירוש. ראה: Kutrzeba, כרך 2, עמ' 122.

67. או"ק, כרך 5, מס' 511, עמ' 218.

68. שם, עמ' 220, בלאטינית. תרגום כמעט מלא של התעודה לרוסית מאת ברשאדסקי, ראה: ווסחוד, 1894, חוב' 11, עמ' 48. הנוסח המקוצר (ר"ג, כרך 1, מס' 576) אינו מדויק.

69. ריי"א, כרך 2, מס' 244 (בטעות מצוינת שם השנה 1566 במקום 1576). גם או"ק, כרך 5, עמ' 213; ר"ג, כרך 1, מס' 578.

70. בעקבות ייסוד הטריבונאל של פולין ב־1578 נוסד כעבור 3 שנים הטריבונאל של ליטא לפי אותם יסודות. לטריבונאל נבחרו השופטים על־ידי השלאכטה בסיימיקים, 2 מכל פוביאט בס"ה 46 שופטים מ־23 פוביאטים. לפני ייסוד הטריבונאל היה השיפוט העליון של השלאכטה בידי בית־משפט המלך. ראה: Kutrzeba, כרך 2, עמ' 158.

71. או"ק, כרך 5, עמ' 147 (גם ר"ג, כרך 1, מס' 908).

72. שם, עמ' 146.

73. על הזכויות המאגדבורגיות של פינסק ראה להלן.

לפי שום חוק אחר זולת הסטאטוט הליטאי[74] והפריבילגיות שברשותם. ועוד יתברר לנו בהמשך הדברים, שעניין התלות בשיפוטו של המלך ונציגיו הוא פרובלמתי מאוד, לא רק בגלל הנסיונות החוזרים ונשנים של ערים לשפוט את היהודים לפי החוק המאגדבורגי[75], אלא גם בגלל ניסיחים לא ברורים בפריבילגיות כלליות, וכן בגלל אדישות מסוימת מצד יהודים, שכפי הנראה לא איכפת היה להם להישפט גם על־ידי בתי־דין של השלאכטה. יהודי ליטא מצדם משתדלים שעניין התלות בשיפוטו של המלך ונציגיו יפורש בתכלית הבהירות. החל בימי באטורי משתקף הדבר הזה באישורים לכתבי־הזכויות של היהודים, ההולכים ונעשים מפורטים וארוכים יותר ויותר. כך נתן זיגמונט ה־III כמה כתבי־זכויות שבאו להבהיר או להרחיב את הזכויות הקיימות, הזכות לחופש ההתעסקות במסחר ובהתעסקות במסחר ובעניינים אחרים, לפי נוסח כתב־האישור שלו משנת 1588[76], זוכה לניסוח ברור יותר במידה שהדברים נוגעים למלאכה. בכתבי־הזכויות המאוחרים יותר נאמר, במקום חופש המסחר והתעסקויות אחרות של יהודים, כי מובטח להם חופש המסחר והמלאכה בלי חובת השתייכות ל"צ'כים"[77].

בשנת 1629 שוב מקבלים יהודי ליטא כתב־זכויות מן המלך זיגמונט ה־III[78], המאשר מחדש את כפיפותם למשפט המבצר (הזרוע השיפוטית של המלך) בלבד, ולא לבתי־המשפט הטריבונאליים עם זכות ערעור בפני משפט המלך. כתב־הזכויות הזה גם קבע, שמסי הבתים ישלמו היהודים בשווה לעירונים, אבל הם משוחררים ממסים אחרים, הואיל וגובים מהם מס גולגולת[79]; סכסוכים בין יהודים לבין עצמם יידונו בבתי־דין שלהם. וכן קבע, שאין להזמין יהודי לערכאות בשבתות. אם ערכאה מחייבת יהודי בשבועה, יישבע בעניין חמור על עשרת הדברות, ובעניינים קלים — ליד דלת בית־הכנסת, כשידו אוחזת בידית הדלת. הפריבילגיה נתנה ליהודי ליטא גם את הזכות (שהובטחה ליהודי פולין לראשונה בשנת 1571 על־ידי המלך זיגמונט אוגוסט) לנהוג לפי התקנה שעניין גביית כתובת אשה מעזבון בעלה קודם לפרעון חובות[80]. גם פריבילגיה זו חוזרת ומאשרת את זכותם של היהודים לעסוק במלאכה בלי חובת השתייכות ל"צ'כים", ולעסוק במסחר ללא הפרעה. כתב־זכויות זה מפורט במיוחד בעניינים של שיפוט בין יהודים לבין נוצרים ומקבל לתוכו כמה נוהגים של דין־תורה יהודי, ובא למנוע חילול שבת מצד יהודים הנתבעים להופיע בערכאות. אין ספק שיד ראשי ועד מדינת ליטא ורבני הקהילות הראשיות היתה בהעלאת דרישות אלו ובניסוחן המוקדם לצורך הכללתן בכתב־הזכויות. המגמה לפרט את זכויותיהם המשפטיות של יהודי ליטא בולטת בכתב־הזכויות של ואלאדיסלאב ה־IV, שאישר אף הוא את כתבי־זכויותיהם של יהודי ליטא מלפני האיחוד הלובליני, ואת כתבי־הזכויות של סטפאן באטורי וזיגמונט ה־III[81]. עוד יותר מאשר בכתב־הזכויות האחרון של זיגמונט ה־III, בולטת בו השפעת השתדלותו של ועד מדינת ליטא בדבר הכללתם של עניינים משפטיים ספציפיים, כגון: שלא יידון יהודי על חוב או עוול שנעשו או נגרמו על־ידי יהודי אחר; שלא יעבירו אחריות מאב על בן מבוגר ולהיפך, וכן לא מבעל על אשתו ולהיפך; שלא ישדדו יהודים לא בבית ולא בדרך; שלא ידיחו הורים את ילדיהם הקטנים מנחלתם. כמו כן חוזר הכתב על סדרי השבועה וקובע, שאת השבועה בעניינים גדולים יש להישבע בבית־הכנסת על עשרת הדברות. ליהודים מובטחת הזכות לערוך תפילותיהם בשלווה ולהשתמש בבתי־כנסת ובתי־קברות ללא הפרעה. בתחום השיפוט מוסיף עוד הכתב, שגביית מטעם הקאנצלאריה ובתי־המשפט יש לגבות כמקודם, ללא תביעות חדשות; שיש להחזיק יהודי שניידון למאסר בכלא המבצר; ושיהודי אשר נפגע זכאי לפיצוי בשיעור הקבוע בפריבילגיה, היינו בדומה לשלאכטה[82]. בעניין הלוואות קובע הכתב, שליהודים הזכות למכור משכונות, שלא נפדו תוך חצי שנה, לפי הערכתם ובלי החובה להודיע לחייבים.

ב־1646 נתן ואלאדיסלאב ה־IV ליהודי וילנה כתב־זכויות שמנע מגורים של נוצרים ברחובות של יהודים (בשכונה היהודית), אף אם עברו לרשותם בתים ששועבדו להם על־ידי יהודים[83]. כפי הנראה לא היתה לקביעה זו משמעות לגבי פינסק, מכיוון שבה גרו היהודים במעורב עם העירונים הנוצרים.

בשנת 1647 מאשר המלך ואלאדיסלאב ה־IV מחדש, בכתב־זכויות לכל יהודי ליטא, את כפיפותם הבלעדית של יהודי ליטא

---

74. כפי הנראה מתכוונים הדברים לסטאטוט הליטאי השני משנת 1566 (ר"א, כרך 2, מס' 236). הסטאטוט הליטאי השלישי אושר ב־11.2.1588 ואילו כתב־הזכויות ניתן ליהודי ליטא 10 ימים קודם לכן ב־1.2.1588.

75. ראה להלן, הע' 99.

76. או"ק, כרך 5, עמ' 146 (גם ר"ג, כרך 1, מס' 908).

77. שם, עמ' 297 (גם ר"ג, כרך 2, מס' 1597).

78. שם, עמ' 144 (חזור גם בעמ' 297); גם ר"ג, כרך 1, מס' 908; כרך 2, מס' 1597 (גם בעמ' 238).

79. ראה: וו"ל, כרך 3, עמ' 274, 317. בעית המסים תידון בפירוט להלן.

80. השווה תקנת ועד ד' ארצות משנת שפ"ד: פוא"א, סי' ק"כ, עמ' 47 והערה שם. ראה גם: א. גולק, יסודי המשפט העברי, ח"ג, ברלין תרפ"ג, עמ' 63.

81. או"ק, כרך 5, עמ' 144, 297 (גם ר"ג, כרך 1, מס' 908; כרך 2, מס' 1597). בעניין זכותם של היהודים להישפט רק בפני בתי־המשפט של המבצר על־פי כתב־הזכויות של ואלאדיסלאב ה־IV מתעוררת בעיה. לפי המקור שלנו נמסר כאילו השיפוט על היהודים בסכסוכים שביניהם לבין נוצרים לשופטים ארציים (sedziowie ziemscy) של מעמד השלאכטה, אך נראה שלא היתה כאן כוונה לשנות משהו במעמדם של היהודים בשטח השיפוט, ובכתבי־זכויות אחרים נוסח העניין בצורה הרגילה (ראה: P. Dubiński, Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W.X.L. Wilnowi nadonych, Wilno 1788, str. 198. Z. Honik, Urząd podwojewodziego w Wielkiem Księstwie Litewskim, Wilno 1935, str. 15 מצוטט לפי: הדבר מוכח גם ממקרה אחד לפחות, שבא לדיון בשנת 1646 בפני בית־משפט בפינסק שנועד לשיפוט השלאכטה, שהעביר משפטו של יהודי לבית־משפט הפודסטארוסטה, היינו לבית־המשפט של המבצר (או"ק, כרך 28, מס' 223). תמוה בכל זאת על שום־מה התעלם הוניק מן האמור בפריבילגיה הכללית של ואלאדיסלאב ה־IV ליהודי וילנה.

82. על סמך הפריבילגיה הכללית של ויטולד משנת 1388. בלשון הפריבילגיה קרוי הפיצוי בשם nawiązka — навязка. ראה: רי"א, כרך 1, עמ' 9, סעיף 8.

83. או"ק, כרך 5, עמ' 144, 297 (גם ר"ג, כרך 1, מס' 908; כרך 2, מס' 1597).

למלך ולאדמיניסטראציה שלו, ומבטל מס גולגולת שהטילו סיימיקים על היהודים במחוזות שלהם, בהדגישו שאין להטיל עליהם ועל העירונים מסים חדשים כלשהם בלי הסכמת המלך והסיים [84]. כתב־זכויות זה נרשם בפנקס בית־המשפט של המבצר על־ידי נציגי קהל פינסק סמוך להוצאתו.

כתב־הזכויות המאגדבורגיות לעיר פינסק

הפריבילגיות הכלליות שתוארו לעיל היו הבסיס החוקי גם לקיומה של קהילת פינסק, וחלו עליה כשם שחלו על שאר הקהילות היהודיות בליטא. אך גם לבני המעמדות האחרים בפינסק (העירונים, הכמורה והשלאכטה) היו כתבי־זכויות משלהם ואלה קבעו סייגים למעמד המשפטי של היהודים, שהגבילו אותם בפועל בתחומים שונים.

בשנת 1581 נתן סטפאן באטורי לעירוני פינסק זכויות מאגדבורגיות [85], שהקנו להם שלטון עצמי נרחב. כתב־הזכויות הזה הושג בעקבות השתדלות נמרצת מצד עירוני פינסק, וכשלעצמו הוא עדות למעמדה הנכבד של העיר בין ערי ליטא. בכתב זה [86] באה לראשונה לידי גילוי המגמה של התנגדות מצד העירונים למעמדם של יהודי פינסק בתחומי המסחר, החכירות והמלאכה, כדי להצר את צעדיהם.

נראה תחילה מה הן הזכויות שקיבלו עירוני פינסק בכתב־זכויות זה. בתחילתו נאמר, שפינסק מופקעת מן היורסדיקציה של החוק הארצי ומן האדמיניסטראציה והיורידיסקציה של פקידי המלך (הסטארוסטה ועוזריו) ובמקום זה יונהגו שני בתי־דין עירוניים, אחד של הוויט (איכר שנתמנה על־ידי בעל אחוזה לסידור איכרים בעבודה) ואחד של ראש העיר. הוויט מתמנה על־ידי המלך לכל ימי חייו ובית־משפטו דן בענייני פליליים, ואילו ראש העיר נבחר על־ידי העירונים לזמן מוגבל, ובית־משפטו דן בענייני אזרחיים. על פסקי־דינים שלהם ניתן לערער בפני משפט הסטארוסטה ולאחר־מכן בפני משפט המלך. ניתנה לעיר זכות לקיים ארבעה ירידים בשנה וכן ימי שוק כל יום שני בשבוע. כל תושבי פינסק משתחררים ממס השוק, ואילו כל שאר המסים וההיטלים נשארו בעינם. העיר מקבלת בחכירה תמורת תשלום שנתי של 500 שוק, את האכסניות (קורצ'מות) ובתי המרזח שבעיר, גביית מסים אחדים בעיירות מוטלה, נבל, פוהוסט וגם בכפרים שבמחוז פינסק ובפינסק גופא. המונופול של המבצר (הסטארוסטה) לייצר ולמכור מש־

84. או"ק, כרך 29, מס' 6. מן התעודה משתמע שבעקבות החלטת הסיים בשנת 1646 ניסו סיימיקים להטיל על היהודים מס גולגולת משלהם בפובּיאטים. בספרות ההיסטורית לא הושם לב לעניין זה.

85. הדיון כאן יתבסס על נוסח כתב־הזכויות ב־אז"ר, כרך 3, מס' 125, עמ' 261—264. כתב־זכויות זה יחד עם נוסחי האישורים של הכתב ותוספות שנוספו לו מאת המלכים זיגמונט ה־III (1589, 1623), ולאדיסלאב ה־IV (1633) ויאן קאזימיר (1650) נתפרסמו גם על־פי גוסה האישור של יאן קאזימיר משנת 1650 : Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast mińskiej gubernii), מס' 167 (להלן : זדד"א), אלא שכאן משמשת הפריבילגיה עם התוספות בערבוביה. התמצית של העניינים היהודיים שבכתב זה שניתנה ב־ר"ג, כרך 1, מס' 624 מקוטעת, אינה ביקורתית ומערבבת את כתב־הזכויות גופו עם תוספות מאוחרות יותר ועשויה להטעות את המעיין.

86. בנוסח המקורי משנת 1581 המגמה מוסווית עדיין. בתוספות שבנוסחים המאושרים מן השנים 1623 ו־1633 המגמה גלויה וברורה.

קאות מתבטל. לעיר נמסרות הכנסות מבית־המרחץ, מהמשקל העירוני, מספרה, חנויות לחם ומלח. לעיר שייכות גם ההכנסות מן הגשרים והשערים, שצריכות לשמש לשם החזקתם של אלה במצב תקין. מגרשים עירוניים ריקים, שאינם שייכים לעירונים ואין עליהם פריבילגיות, יימסרו לעירייה. לעירונים הזכות לדוג דגים בנהר ובאגמים של המבצר (הסטארוסטה) ולכרות עצים לצורכיהם ביערות המלך. העירונים משתחררים מכל מיני התחייבויות לטובת המלך, חוץ מאלו שהן הכרחיות בזמן חירום. מובטחת גם זכותם של העירונים לקבל פיצויים במקרה שהאד־מיניסטראציה של המלך תפגע בגבולות העיר. כן ניתן לעיר גם שלט בצורת קשת וחץ [87].

בשנת 1623 קיבלו עירוני פינסק מן הסטארוסטה יז'י זבאראסקי כתב, שנתן להם את הזכות לבנות בית עירייה (ראטוש) בשוק, ולשם הקמתו ניתנה להם רשות להרוס חנויות, הן של עירונים והן של יהודים, והראטוש (בית העירייה) עצמו שוחרר מצ'ינשים (היינו דמי חכירה רגילים של החזקה עול־מית) למבצר. כן ניתנה להם זכות לגבות מסוחרים זעירים הג־רים בבתים שעל אדמות אצילים ואנשי כמורה, שני "פייניאזים" (מטבעות) לשבוע. בכתב נאמר שלפקידי הסטארוסטה אסור להגן על הסוחרים האלה [88].

בנוסח האישור של הזכויות המאגדבורגיות משנת 1633, שניתן לעיר על־ידי ולאדיסלאב ה־IV בעת שעלה על כס המלוכה, נכללו כמה פסקאות מפורשות נגד יהודי פינסק. לפיו אסור לאיש לבנות בשוק חנויות בלי אישור העירייה, ויהודים שרכשו בה בתים זמן־מה קודם למתן הכתב, חייבים לשלם מהם מסים בדומה לעירונים (להוציא מסים שהתיישנו). הכתב גם אוסר עליהם לקנות או לרכוש בצורה אחרת בתים בעתיד [89]. הזכויות שקיבלו העירונים בתוספות אלו מצביעות על מגמה להגביל את פעילותם הכלכלית של היהודים ואת הת־פשטותם בעיר, אך משמעותן המעשית של זכויות אלו לא היתה מרובה מדי, כפי שיתברר בהמשך הדברים.

כתבי־הזכויות של יהודי פינסק

בשנת 1632, שנת מלכותו האחרונה של זיגמונט ה־III, קיבלו יהודי פינסק כתב־זכויות חדש, לפיו הוגדרו זכויותיהם ביתר פירוט [90]. לפי כתב זה אין לשפוט את יהודי פינסק בבתי־המשפט הארציים של האצולה, ולא בטריבונאל של ליטא, אלא לפי הנוהג בבית־המשפט של המבצר הכפוף לאדמיניסטראציה של המלך, וזאת רק בסכסוכים בין יהודים לבין נוצרים, ואילו משפטים בין יהודי ליהודי יידונו על־ידי בית־דין של הקהל. בשבתות ובימים־טובים אין להזמינם לבתי־משפט. מתאשרת

87. אז"ר, שם.

88. זדד"א, מס' 167, עמ' 392. זכויות אלו נכללו בנוסח אישור כתב־הזכויות המאגדבורגיות של יאן קאזימיר. אולי ניתן ללמוד מן האמור כאן שיהודים גרו כבר אז ביורידיקות של אצילים ואנשי כמורה.

89. שם, עמ' 390.

90. מקורה של התעודה שהיתה לנגד עיניו של הוניק לא צוין, ובספרי המקורות שהיו לנגד עיני לא מצאתיה. לפיכך מסתמכים הדברים האמורים כאן על סיכום דברי התעודה, המובא ע"י הוניק, ראה ט"פ, עמ' 11.

זכותם למסחר חופשי בפינסק גופא ובליטא כולה, וכן מותר להם לעסוק באופן חופשי במלאכה, בלי להשתייך ל"צ'כים". מותר להם להחזיק בבעלותם בתים בהתאם לפריבילגיות של המלכה בונה והמלך זיגמונט. מנחלותיהם הוטל עליהם תשלום מסוים לסטארוסטה. על אדמותיהם הותר להם לבנות בתים וחנויות. בית־הקברות ובית־הכנסת פטורים מתשלום כלשהו. ליד בית־הכנסת מותר להם להחזיק איטליזים, כן מבטיח הכתב את זכותם להשתמש באדמות העירייה לחריש ולמרעה בקר לפי המנהג הקדום. ממקור אחר למדים אנו, שבאותה שנה אישר הקאנצלר של ליטא את זכותם לשליש מחכירות המש־קאות בהסכמה מרצון של העירייה[91].

להלכה כלולות החירויות שניתנו ליהודי פינסק בכתב זה גם בכתבים קודמים שתוקפם לא פקע, אך במציאות נסתב־כה, לפרקים, הגשמתן של זכויות מוכרות, בגלל שינויים בתנאי החיים הריאליים. נראה שבעקבות התפתחויות היסטו־ריות שהתחוללו בתחום ליטא כולה, אשר העלו את ערכה המדיני של השלאכטה והשפיעו על ההתפתחות הכלכלית של הארץ כולה בכיוון להגברת שעבוד האיכרים ופיתוח משק החוות (פולבארקים), ובעקבות התפתחויות בתחום המצומצם של העיר לאחר שקיבלה זכויות מאגדבורגיות, שאחדות מהן היו מנוגדות לזכויותיהם של יהודי פינסק, התעורר במשך הזמן הצורך ליישב את הסתירות שבין הזכויות של היהודים לבין זכויותיהם של בני המעמדות האחרים במסמך חוקי, ולתת פירוש מוסמך לזכויותיהם של היהודים.

בפריבילגיה זו משתקפת המציאות הממשית של הקהילה היהודית, והעניינים שנזכרים בה הם למעשה פתרונות שנמצאו לבעיות שהטרידו את יהודי המקום בחיי יום־יום. בפועל הצליחו יהודי פינסק לשמור על כל זכויותיהם היסודיות בשטח השי־פוט, חופש המסחר והמלאכה וחופש הדת. בכתב־זכויות זה הצליחו יהודי פינסק אף להקדים רפואה למכה ולהבטיח לעצ־מם זכות לבנות בתים וחנויות על אדמות השייכות להם, ולער־ער בכך את ערכה של ההגבלה שעירוני פינסק הצליחו להבטיח לעצמם כעבור שנה, בשנת 1633, ושלפיה נאסר על יהודי פינסק לקנות בתים חדשים או לרכוש אותם בכל דרך אחרת בנוסח המאושר של כתב־הזכויות המאגדבורגי ע"י ולאדיסלאב ה־IV.

ב־5.3.1633, ביום שבו קיבלו עירוני פינסק אישור לכתב־הזכויות המאגדבורגי שלהם ושמונה־עשר יום לאחר שנתן ולאדיסלאב ה־IV (ב־15.2.1633) כתב־זכויות כללי ליהודי ליטא, שאישר את זכויותיהם הקודמות והקנה להם כמה זכויות נו־ספות, קיבלו גם יהודי פינסק כתב־זכויות מיוחד להם[92]. כתב זה קובע, שיהודי פינסק יקבלו רבע מחכירות העיר תמורת 125 שוק (רבע ממחיר החכירה), בתוקף העובדה שיהודי פינסק משלמים על־פי המנהג הישן רבע מכל מסי העירייה[93]. כתב־הזכויות קובע, שמותר ליהודי פינסק לקנות סחורות מסוחרים זרים ולמכור אותן בקמעונות. אף־על־פי שבכתב־הזכויות המאגדבורגיות לעירוני פינסק נאמר, שיהודים חייבים לשלם מס מבתיהם כמו העירונים, פוטר אותם למעשה כתב־הזכויות המיוחד להם ממס זה וכן ממסים אחרים, בניגוד שיהודי פינסק משלמים מס גולגולת מיוחד, אך אינו פוטר אותם מחובת תש־לום המס השנתי לעירייה, וכן לא מהחובה לשאת בעול שירותי התחבורה יחד עם העירונים. את הפריבילגיה משנת 1633 יש לראות למעשה כהמשך וכהשלמה לפריבילגיה של זיגמונט ה־III משנת 1632, ושתיהן הושגו לאחר השתדלות נמרצת של הנהגת הקהל למען הגדרה מחודשת של מעמדם המשפטי, לפני שזה יהיה גלוי לעירונים ולבני המעמדות האחרים שב־פינסק. השתדלות זו הצליחה לא רק לחזור ולאשר ליהודי פינסק את החירויות היסודיות שמהן נהנו יהודי ליטא, אלא גם להדוף נסיונות מצד העירונים להגביל את יהודי פינסק ברכישת בתים, בסדרי השיפוט, בחכירת הפרופינאציות העי־רוניות (ייצור משקאות ומכירתם), במסחר ובמלאכה. בתחום המסים הצליחו יהודי פינסק לאזן את נטל מס הגולגולת על־ידי הקלת נטל המסים העירוניים. רק בתחום חכירת ייצור משקאות ומכירתם היתה נסיגה משליש לרבע. בכלל יש לראות את אלה כבסיס המשפטי להתפתחות הנמרצת של יהודי פינסק בתחומי המסחר העיקריים באותם זמנים (חכירות אחוזות וכפ־רים, מסחר, עסקי כספים ומלאכה), לגידולה המתמיד של הקהילה מבחינה מספרית ולהתפשטותה מבחינה גיאוגראפית.

יורידיקות

לא כל יהודי פינסק היו כפופים לזרוע האדמיניסטראטיבית והשיפוטית של המלך, ולא על כולם חלו המסים לטובת העיר וההגבלות על רכישת בתים חדשים, שהצליחו עירוני פינסק להשיג מוולאדיסלאב ה־IV בשנת 1633. בדיון על הטופוגרא־פיה של היישוב היהודי בפינסק צוינה העובדה שחלק מיהודי פינסק גרו ביורידיקות, היינו באזורים האוטונומיים שהיו שייכים לאנשי כמורה או שלאכטה וכפופים לשלטונם, והיו בלתי תלויים בשלטון העיר וביורידסדיקציה המאגדבורגית שלה[94].

מתלונה שהגיש בשנת 1740 הבישוף של פינסק וטורוב נגד הסטארוסטה והוויט של פינסק על פגיעה בזכויותיו ביו־רידיקה שלו למדים אנו, שלבישוף היו כתבי־זכויות עתיקים ממלכי פולין ליורידיקה עצמאית, שהוציאו אותה מתחום השל־טון והשיפוט של העירייה[95]. בשטח היורידיקה הזאת התיישבו, כאמור לעיל, יהודים בראשית שנות ה־30 על־פי כתב־הרשאה

91. ראה להלן, הע' 274.

92. טי"פ, שם (השווה לעיל, הע' 90).

93. על הסתירה שבין כתב־הזכויות של זיגמונט ה־III משנת 1632, שבו מדובר על זכות לשליש החכירות לבין כתב־הזכויות של ולאדיסלאב ה־IV, שבו מדובר על זכות לרבע החכירות, ראה להלן, הע' 274. גם יהודי בריסק היו זכאים לרבע מהכנסות העיר עוד ב־1580 ונשאו בעול רבע ממסי העיר (ראה או"ק, כרך 5, עמ' 8).

94. במאה ה־16 וה־17 הצליחו אנשי שלאכטה וכמורה תקיפים ליצור לעצמם אזורים אוטונומיים כאלה בערים רבות בפולין, לרוב באישור מיוחד של המלך. ראה: Historia państwa i prawa Polski, כרך 2, עמ' 259. דעה מקובלת היא בהיסטוריוגראפיה הפולנית שה־יורידיקות היו גורם חשוב ליריחתן של הערים בפולין ולשקיעתו של מעמד העירונים. ראה שם, שם; T. Korzon, Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, T. 2, 224; J. Ptaśnik, Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce, 337. (להלן: קורזון).

95. או"ק, כרך 7, מס' 34, עמ' 531.

מיוחד מאת הבישוף האוניאטי רפאיל קורסאק[96], שפרש עליהם את חסותו. מאחר יותר נעשה נסיון מצד אנשי כמורה מסוימים לגבות מיהודי היורידיקה הזאת שלא כדין תשלומים והיטלים שונים. נציגיהם של היהודים שגרו ביורידיקה זו פתחו בהשתדלות נמרצת, וכתוצאה ממנה קבע הבישוף מחדש את חובותיהם וזכויותיהם. הוברר שכל היהודים החיים על אדמות הכנסייה חייבים אך ורק בתשלום אחד הוא הצ׳ינש, היינו דמי חכירה רגילים על החזקה עולמית, לאוצר הבישוף בלבד, ואסור לאנשי כמורה אחרים לגבות מהם תשלומים כלשהם או להטיל עליהם התחייבויות נוספות, כגון אכסון חיילים, עבודות מיוחדות, שמירה, שירותי תחבורה וכדומה. לפי אותו כתב־אישור מותר להם לבנות בתים ומבנים אחרים, להחזיק שכנים ולהשתמש במבנים שלהם כראות עיניהם לבתי מזיגה, משרפות יי״ש, בתי מבשל לשיכר, ובתי־מרחץ. מותר להם לבנות מחדש, כפי ראות עיניהם, בתים מטים לנפול או בתים שנשרפו. במקרה של שרפה יפחתו דמי החכירה בהתחשב בנזק שנגרם. מותר להם למכור את בתיהם ליהודים אחרים, והקונים יהנו, לאחר תשלום דמי חכירה, מאותן הזכויות שיש למוכרים. כתב־הזכויות הזה נחתם על־ידי הבישוף ומועצת הקאפיטולה ואושר על־ידי המטרופוליט האוניאטי של קיוב רפאיל קורסאק, שבזמן היותו בישוף של פינסק נתן את ההרשאה ליהודים להתיישב על אדמות היורידיקה. השיפוט על יהודי היורידיקה בסכסוכים שביניהם לבין נוצרים היה בידי הבישוף[97]. קרוב לוודאי שגם ביורידיקות של מנזר הנשים על שם בארבארה הקדושה ושל הכומר סטאבצקי היו ליהודים אותן זכויות[98]. אין ספק שהתיישבותם של היהודים באדמות היורידיקות הפריטיות שמה לאל את הגבלות העירייה בשטח חכירת בתי מזיגה וייצור משקאות, ואת נסיונם של העירונים להצר את אפשרויות התפשטות היהודים בשטחים נוספים בעיר.

המעמד המשפטי למעשה

באיזו מידה הוגשמו זכויותיהם של יהודי פינסק הלכה למעשה? בתעודות המשפטיות העומדות לרשותנו, שרובן המכריע הוא משנות ה־40, נבחנות בחיי יום־יום מקצת מן הזכויות הנזכרות בתעודות. דומה שמן הפרטים אפשר ללמוד על הכלל. זכויות היהודים נשמרות בדרך כלל, ואם נעשה פה ושם נסיון לפגוע באחת מזכויותיהם מביאים יהודי פינסק את העניין להכרעתה של הערכאה המוסמכת, וזו פוסקת בדרך כלל ברוח הפריביליגיות של כלל יהודי ליטא והפריביליגיות המיוחדות של יהודי פינסק. מן החומר העובדתי המוגבל מתברר, שבתקופה הנידונה מכבדים העירונים ושלטונות העיר דרך כלל את זכויותיהם של היהודים. אין אנו מוצאים בתעודות זכר לנסיון מצד העיר לשפוט יהודים במשפט העיר על־פי החוק המאגדבורגי, דבר שהיה שכיח בליטא[99].

יהודי פינסק נהנו בפועל מחופש המסחר, הלוואות כספים, חכירות מכסים, חכירת אחוזות והחזקת צמיתים וכנראה גם מחופש מלאכה (על כך ידובר בפרקים המוקדשים לדיון בפעילות הכלכלית של יהודי פינסק). מן התעודות אנו למדים, שהזכויות של כלל יהודי ליטא והזכויות המיוחדות שלהם ניתנו להם מידה מרובה של הגנה על חייהם ורכושם. בתביעות מצד יהודים על מקרי רצח או פגיעה הם עמדו בתוקף על הענשת האשמים ועל קבלת פיצויים, ודרך כלל זכו בעזרת השלטונות והערכאות. בשאלות־ותשובות מהר״ם מלובלין קוראים אנו על מקרה של רצח יהודי מפינסק בשם שמחה בן יעקב, כנראה סמוך לשנת ש״ס (1600), בידי נוצרי, ובלשון התעודה נאמר: ״והנה היא השתדלה והגרה בעוז מתניה לנקום נקמת דם אישה ותבעה הרוצח למשפט ערכאותיה ולא עלתה בידה כי לא דנו אותו למיתה רק שיתן דמי הנהרג כופר נפשו״[100]. אשת הנרצח לא היתה מרוצה מפסק־הדין, אך כפי הנראה היה הרוצח מבני מעמד השלאכטה וגם לא נתפס בשעת מעשה, ולכן נידון על־פי הסטאטוט הליטאי השלישי משנת 1588 לתשלום פיצויים בלבד[101]. אין ספק שסכום הפיצויים היה נכבד, כפי שמשתמע הדבר מהמשך התשובה, והסכום ששולם הוא כמו על רצח בן מעמד השלאכטה. גם על מכות ונזקים היו יהודי פינסק תובעים פיצויים כספיים רציניים, אף כשהנתבע היה ממעמד השלאכטה[102]. במקרים שהיהודי היה הפוגע או המתקיף, ומקרים אלו היו שכיחים אף הם, נתבעים יהודים לערכאות על־ידי הנפגעים באותה צורה ועל אותו בסיס. ניתן לומר שיהודי פינסק נהנו מהגנה מלאה של הערכאות על בטחון חייהם ורכושם. אמנם היו פגיעות, התנפלויות וסתם מעשי שרירות מצד יחידים וקבוצות, שיהודים היו הקרבנות שלהם[103], אך מעשי שרירות והפקרות היו דבר מצוי ורווח בכלל גם בחברה הנוצרית, בעיקר

---

96. שם, כרך 28, מס׳ 141. העניין נידון לעיל בהרחבה. על רפאיל קורסאק ראה לעיל, הע׳ 24.

97. חוכרי אחוזות המנזר הדיאטלובי בולין נתבעים לדין בפני הבישוף הדן בסכסוך שביניהם לבין האיכרים (או״ק, כרך 28, מס׳ 267). מדוגמה זו יש ללמוד גם על המצב ביורידיקה של הבישוף בפינסק.

98. רשימת בתי היהודים מ־1650 מונה את הבתים לפי היורידיקות. שם, מס׳ 281.

99. ראה: ר״ג, כרך 1, מס׳ 590. בתעודה זו משנת 1578 מצליחים יהודי ליטא להשיג כתב המחייב בתי־משפט עירוניים לשפוט יהודים באותם מקרים שהם נזקקים לבתי־משפט אלה. על־פי החוק הארצי prawo ziemskie היינו לפי הסטאטוט הליטאי השני ולא על־פי החוק המאגדבורגי. אך עוד ב־1592 משתדלים ומקבלים יהודי בריסק כתב מזיגמונט ה־III, הקובע שאינם כפופים ליוריסדיקציה של המאגדבורגיה (או״ק, כרך 5, עמ׳ 297. גם ר״ג, כרך 1, מס׳ 687).

100. שו״ת מהר״ם מלובלין, סי׳ פ״ו. זהו מקרה מובהק של רדיפת הרוצח הנוכרי בדין שהיו מקפידים עליה בליטא ובפולין ובתחום יהדות אשכנז בכלל (השווה: פוא״א, עמ׳ 547, בערך: נקמה). למעשה היה זה אחד מתפקידיו של הקהל או של ועד המדינה להביא להענשת הרוצח, כי הדבר היה כרוך דרך כלל, בהוצאות ממון מרובות (פמ״ל סי׳ י״א, צ״ח, ק״ב, רמ״ו, רמ״ז, רע״ז, ועוד). על מקרה של נקמת רציחה שבו נחקר בעינויים עירון נוצרי שנאשם ברצח שני יהודים ראה: ר״ג, כרך 1, מס׳ 638.

101. שם, מס׳ 663, עמ׳ 310 (פרק 12, סעיף 7).

102. או״ק, כרך 28, מס׳ 111. חוכר יהודי של הכפר אילביאג׳ במחוז פינסק עמד לתבוע בשנת 1630 מאציל מאזור בולקוביסק 200 זה׳ פיצויים על מכות ונזקים בסיועו המלא של בעל האחוזה שאתו היה קשור בעסק חכירה.

103. דוגמאות אחדות ראה: או״ק, כרך 28, מס׳ 185—186, 197—203. רשימה ארוכה של דוגמאות ראה שם, במבוא, עמ׳ 33 ואילך.

ביחס לאוכלוסייה הכפרית הכפופה לשלאכטה, ועובדה היא שפעמים גם יהודים מפינסק נאשמים בתקיפת נוצרים[104]. את סיבת הדבר יש לחפש בחולשתו הכללית של השלטון ומוסדותיו המבצעים. מן התעודות ניתן ללמוד, שעתים זכו יהודים שנתבעו לדין על־ידי נוצרים ביחס של העדפה מצד הרשות השופטת[105]. ידוע לנו גם על מקרה שפסק־דין נגד שני יהודים מפינסק לא בוצע במשך כמה שנים והובא לדיון מחודש כעבור זמן רב[106]. ניתן להניח שחלקם של השלמונים היה מכריע במקרים אלה.

אחד מאמצעי ההוכחה הרציניים במשפטים בין יהודים לנוצרים שנתבררו בערכאות היתה השבועה. מפינסק ידועים לנו מקרים אחדים, שיהודים, אשר הואשמו במעשים חמורים חויבו לאמת בשבועה את טענתם שהם חפים מפשע, הן על־ידי בית־הדין של המבצר והן על־ידי הסמכות השיפוטית ביורידי־קות עצמאיות. בתביעת איכרי אחוזת לולין נגד שני החוכרים היהודים על שגבו מיבולם במרמה חלק גדול יותר מכפי שהגיע להם, חויבו החוכרים על־ידי ראש המנזר (איהומן) להישבע יחד עם חמישה מטובי קהל פינסק בבית־הכנסת. האיכרים והווזני (שמש בית־המשפט של המבצר) באו כדי להיות נוכחים בעת השבועה. אך החוכרים לא התייצבו ביום שנועד לשבועה, ועקב זה הוגשה נגדם תביעה נוספת לתשלום פיצויים[107]. במקרה אחר הוגשה תביעה על־ידי כובען נוצרי לבית־הדין של המבצר נגד מרדכי ליטמנוביץ, שבגלל סכסוך שנפל ביניהם גירש אותו בכוח מביתו ופצע אותו. פסק־הדין חייב את הנתבע להישבע שאינו אשם, כפי שטען. יחד עם הנתבע חייבים היו להישבע שני יהודים נכבדים ונאמנים על אי־אשמתו[108]. השבועה עצמה בוצעה בבית־הכנסת על עשרת הדברות, כפי שנקבע בפריביליגיות הכלליות ליהודי ליטא. המעניין הוא, שבפועל לא די היה שהנתבע נשבע כדי להוכיח שהוא חף מפשע, אלא חייבו גם נציגים (טובים) של הקהל להישבע יחד אתו[109].

משפטים בין יהודים לנוצרים התבררו, דרך כלל, במבצר, מקום מושבו של הסטארוסטה או סגנו. במקצת מן המשפטים משנות ה־40 ישבו בדין הפודסטארוסטה, שופט וסופר בתור בית־משפט של מעמד השלאכטה ובמקצתם ישב בדין הפודס־טארוסטה בלבד, בסמכות בית־משפט של היהודים[110]. באמצע 1646 ערער אחד מגדולי החוכרים של פינסק, דוד יעקובוביץ, על פסק־דין שהוציא במושבו באותה שנה בית־דין של מעמד השלאכטה בפינסק. דוד זה נאשם יחד עם אדוניו האציל לוקאש אולקובסקי ברצח צמית, שעבד במשרפות הייי״ש שלו. הפריץ נידון לתשלום פיצויים בסך 64 שוק, ואילו דוד יעקובוביץ טען שבית־הדין אינו מוסמך לדון אותו, וזאת על סמך כתבי־הזכו־יות של היהודים. טענתו נתקבלה ובית־הדין (שהפודסטארוסטה משתתף בו) העביר את משפטו לבית־הדין של הפודסטארוסטה בסמכות בית־דין של המבצר, המוסמך לשפוט יהודים[111]. לאחר מקרה זה מגיעים משפטים של יהודים לבירור רק בפני הפוד־סטארוסטה כסמכות משפט המבצר, בהתאם לכתבי־הזכויות[112].

תמוה בכל זאת, על שום־מה נשפטו יהודים לא מעטים גם בפני בית־המשפט של השלאכטה, בלי למחות על כך. דומה שהפריביליגיות עצמן לא היו בהירות כל צורכן בעניין זה, וכבר צוין למעלה שכתבי־הזכויות של ולאדיסלאב ה־IV משנת 1633 מדבר על שופטים של בתי־דין ארציים, שבפניהם יידונו ענייניהם של יהודים[113]. נראה שגם ליהודים עצמם לא היו ברורות במידה מספקת זכויותיהם בשטח זה ולא תמיד עמדו על זכותם, או שלא היה איכפת להם ביותר אם תבע יהודי נוצרי ״לבית משפט המלך או לטריבונאל או גראד או זעמסקי״, כלשון אחת התקנות משנת שפ״ג של פנקס מדינת ליטא, שחייבה את היהודי המגיש תביעה לערכאות נגד נוצרי לתת־ייעץ בעניין עם מנהיגי קהלו[114]. חמש שנים לאחר־מכן נקבע בתקנה, שבכל מקרה של התדיינות משפטית עם נוצרים חובה על הצד היהודי, גם אם הוא הנתבע, להתייעץ עם ראש בית־דין שלו[115]. יהודים נזקקו כנראה למשמעות המדויקת של כת־

---

104. מעניין הוא המקרה שבו מגיש בשנת 1646 הגלג (cyrulik) איבאן בוברובסקי, שהוא גם פלדשר (מרפא), תביעה נגד הפלדשר היהודי יצחק בדר, וטען שהתנפל על עוזרו והכה אותו מכות נמרצות, כנראה כתגובה על הוצאת לעז מטעמים של תחרות מקצועית (שם, מס׳ 203).

105. מאלף לעניין זה מקרה של סוחר עירום מפינסק אשר מכר בשנת 1639 בבריסק, בדרכו משלזיה לפינסק, 600 חרמשים לסוחר יהודי מבריסק. הלה לא שילם לו במזומנים והעירון הגיש תביעה והיהודי חויב לשלם את החוב. אבל לאחר־מכן דחו ליהודי את התשלום ל־10 ימים כנראה כתוצאה של שיחוד הנאמייסטניק. העירון הגיש תלונה נגד הנאמייסטניק על שלא יכול בגללו לעמוד בהת־חייבויותיו הכספיות בפינסק. או״ק, כרך 6, מס׳ 326 (גם ר״נ, כרך 1, מס׳ 830). כמובן שהיו גם מקרים שהנהגה היה נוצרי, אך אין זה מעניינו להיכנס כאן לבעיות רמתו וצדקתו של השיפוט באותם זמנים.

106. או״ק, כרך 28, מס׳ 267. מדובר כאן בפסק־דין של ראש המנזר הדיאטלובי נגד יוסף מושקוביץ ולייזר איזראלביץ חוכרי אחוזת לולין שנתבעו על־ידי העדה (громада) משום שגבו מן האיכרים יותר מכפי שהגיע להם משנת 1643. ב־1646 התחדשה התביעה בפני ראש המנזר החדש מפני שפסק־הדין לא בוצע.

107. שם, שם.

108. שם, מס׳ 270. בתעודה זו ניתן הנוסח המלא של השבועה ברוסית.

109. מקרה דומה מתואר בתעודה משנת 1593 מלוצק שבו נזרש יהודי להישבע יחד עם שלושה אנשים אחרים (ראה: ברשאדסקי, תעודות, Евр. Библиотека כרך 7, עמ׳ 19 בתוספת, תעודה 6). ייתכן שנשתמר כאן שריד של ה־conjuratio הקדום יותר (ראה אטינ־גר, עמ׳ 102). מקרים דומים רושם פאזדרו בלבוב אפילו במאה ה־18: Pazdro, Org. i praktyka żydowskich sądów podwojewodzinskich, 95—97.

110. לאחר האוניה הלובלינית התרחש בליטא תהליך הפרדת התפקידים של sąd grodzki ושל sąd zamkowy. הראשון נתייחד כבית־משפט של מעמד השלאכטה והשני כבית־משפטם של היהודים. ראה: J. Honik, Urząd podwojewodziego w Wielkiem Księstwie Litewskim, 11 ff. אך כפי הנראה לא היתה בעית היורידיקציה על היהודים מוגדרת בבהירות ובמידה מספקת.

111. או״ק, כרך 28, מס׳ 223. הסברו של הוניק שהובא בהערה הקודמת מקבל חיזוק מתעודה זו.

112. השווה לעיל.

113. או״ק, כרך 5, עמ׳ 144, 297. ראה גם לעיל, עמ׳ 52 ואילך.

114. פמ״ל, סי׳ ס״א.

115. שם, סי׳ קמ״ח.

בי־הזכויות שלהם בעניין הכפיפות למשפט המלך בלבד רק כשהרגישו שבתי־המשפט של השלאכטה פוגעים בזכויותיהם ושמשפט הסטארוסטה או סגנו רצוי להם יותר.

משפטים בין יהודים לבין עצמם נידונו בבית־הדין של הקהילה בהתאם לכתב־הזכויות, וההזדקקות לערכאות של ה־גויים בתקופה זו היא, כנראה, נדירה ביותר. בין התעודות של פינסק מוצאים אנו רק מקרה אחד, שבו מוגשת תלונה על־ידי יהודי מפינסק נגד יהודי מקרינקי, שהתגורר בשכנותו בפינסק וגנב מביתו בגדים וחפצים שונים[116]. בעית השיפוט העצמי תידון בנפרד להלן, אך כאן עוד המקום לציין, שגם בשטח ביצוע פסקי־דין שבהם נידונו יהודים למאסר על־ידי בית־הדין של קהילת פינסק, ריצו את עונשם לא בכלא שבמבצר, כפי שנקבע בכתב־הזכויות משנת 1633[117], אלא בבית־הכלא של הקהילה, ואילו השומרים המופקדים על הנידונים הם אנשי המבצר[118].

מכל האמור לעיל לגבי פינסק משתמע, ששיתוף הפעולה שם בין הרשות השופטת את היהודים במשפטיהם עם נוצרים והמבצעת את פסקי־הדין לבין המנהיגות של הקהילה היהודית הוא יותר הדוק מכפי שמצריכים את הדבר הסדרים החוקיים שנקבעו בכתבי־הזכויות של יהודי ליטא.

יהודי פינסק בתוך הסביבה הנוצרית

יהודי פינסק חיו אפוא את חייהם הדתיים והחברתיים כמעמד בפני עצמו, מובדל ומופרש מן החברה הנוצרית, כשזכויותיהם לחיות את חייהם העצמיים מוגנות על־ידי כתבי־הזכויות הכלליים של יהודי ליטא והמיוחדים של קהילת פינסק. אולם המגע היום־יומי של יהודי פינסק עם האוכלוסייה הנוצרית היה נרחב מאוד. רובם חיו במעורב עם האוכלוסייה הנוצרית, ורק ברחוב היהודים גרו בגוש מלוכד משלהם. על אף גידול הקהילה היו יהודי פינסק גם בתקופה זו מיעוט קטן בעיר, שאוכלוסייתה היתה ברובה המכריע רוסית פראבוסלאבית (או אוניאטית), ובצדה שכבה דקה של פולנים קאתולים, שהתרכזו בעיקר מסביב למבצר הסטארוסטה ולשני המנזרים הקאתוליים שבעיר, הפראנציסקאני והדומיניקאני. פרנסותיהם של יהודי פינסק הביאו את רובם הגדול במגע יום־יומי עם בני המעמדות השונים של האוכלוסייה. כסוחרים וכמלווים באו במגע עם לקוחות מבני כל המעמדות של החברה הנוצרית; כחוכרי אחוזות באו במגע מצד אחד עם בני מעמד האצולה והכמורה, המחכירים להם ברצון את אחוזותיהם, ומצד שני עם המון האיכרים הצמיתים של האחוזות החכורות, שאת התחייבויותיהם של אלו בעבודה ובהיטלים מחויבים הם לנצל, בתוקף תנאי המציאות הכלכלית של אותם ימים.

הגנת הרשות על חייהם, שלומם וחירויותיהם של יהודי פינסק היתה, כאמור, מובטחת[119]. אך נשאלת השאלה, מה היה יחסה של האוכלוסייה הנוצרית על מעמדותיה השונים ליהודי פינסק והסביבה בחיי יום־יום. נגסה לענות על שאלה זו על סמך החומר העובדתי הנתון בידינו, בעיקר מן הרגסטות המשפטיות מ־20 השנים האחרונות של התקופה הנידונה (1628—1648). בירור שאלה זו אינו מן הדברים הקלים, כי התעודות אינן נותנות תשובה חד־משמעית, ואם המסקנה העולה מן התעודות תואמת את המציאות הממשית של יהודי פינסק, נראה שמידת תוקפן של הנחות מקובלות של המחקר ההיסטורי בעניין יחסם של מעמדות שונים אל היהודים בפולין ובליטא היא לגבי יהודי פינסק חלקית בלבד. במיוחד אמורים הדברים לגבי יחסם של העירונים מצד אחד ויחסה של השלאכטה הגדולה והבינונית מצד שני.

כדי להבין יותר את יחסיהם של יהודי פינסק עם הסביבה מן הראוי להתבונן תחילה מה התרחש באוכלוסייה הנוצרית של פינסק באותם ימים. האוכלוסייה העירונית של פינסק, שמנתה בשנות ה־50 של המאה ה־17 כ־4,000 נפש[120], היתה פראבוסלאבית מאז ומתמיד[121]. השלטון הפולני־קאתולי עשה אמנם כל הזמן מאמצים להגביר את השפעת הכנסייה הקאתולית בעיר ובסביבה. המלכה בונה יסדה מנזר בנדיקטינים[122] בעיר והביאה מתיישבים פולנים־קאתולים לאזור במספרים ניכרים. גם בעת חלוקת אדמות מחוז פינסק לוולוקות (וולוקה — כמאתיים דונאם אדמת חריש) בשנות ה־50—60 נדחקו כנראה לא מעט רגלי הכנסייה הפראבוסלאבית לטובת בעלי אחוזות קאתולים[123], אך פינסק והסביבה נשארה פראבוסלאבית ב־אופיה.

האיחוד הלובליני הביא לקירוב האצולה הפראבוסלאבית לתרבות הפולנית ולאורח החיים הפולני וההבדלים בתרבות ובדת שהפרידו בינה לבין האצולה הפולנית פחתו. השלטון הפולני עודד, כמובן, נטיות אלו למטרותיו המדיניות. בעקבות התפתחות זו התחילה הכמורה הפראבוסלאבית הגבוהה, בשר מבשרה של האצולה הפראבוסלאבית, חוששת שעם נטישת האצולה את הכנסייה שלה תישאר ללא משענת חברתית. הצעד הבא של הכמורה הפראבוסלאבית הגבוהה היה גילוי נכונות מצדה להתקרב לכנסייה הקאתולית. נכונות זו נתקבלה ברצון על־ידי השלטון הפולני, שראה את השעה כשרה להביא את הכנסייה הפראבוסלאבית שבתחום שליטתו לבריתת עם הכנסייה הקאתולית ולערער בכך את עצמאותה ותלותה במוסקבה[124]. התוצאה המעשית מהתפתחות זו היתה האוניה הדתית בין הכנסייה הקאתולית לכנסייה הפראבוסלאבית משנת 1596, הידועה בשם: האוניה של בריסק[125].

נסיון ראשון לדחוק את רגלי הכנסייה הפראבוסלאבית בפינסק קשור במאורע חשוב בתולדותיהם של יהודי פינסק

116. או"ק, כרך 28, מס' 274.
117. שם, כרך 5, עמ' 144, 297.
118. שם, כרך 28, מס' 272.
119. ראה לעיל, בסוף הדיון על המעמד המשפטי.

120. פיסק"נ — 1555, מבוא, עמ' 26.
121. מילובידוב, שם, עמ' 377 ועוד.
122. שם, עמ' 383.
123. פיסק"נ — 1555 מבוא, עמ' 15—16.
124. П. Н. Батюшков: Белоруссия и Литва, 166 ff.; Historia państwa i prawa Polski, כרך 2, עמ' 82. לאוניה היתה גם משמעות מדינית מובהקת. הכנסייה הפראבוסלאבית היתה כלי שרת מדיני בידי מוסקבה ודבר זה נתכוונה פולין לחסל באמצעות האוניה. כן היתה צריכה האוניה לזרז את הפולוניזאציה של השטחים במזרחה של פולין שהיו אז בתהליך של קולוניזאציה נרחבת.
125. ראה להלן בהמשך הדברים.

משנת 1582. באותה שנה, או זמן־מה קודם לכן, המיר משה אברמוביץ, אחד מבניו של אברהם וולצ׳קוביץ (המוכר לנו כאחד מבני הדור השני של קהילת פינסק ומראשוני הסוחרים שבה), את דתו לדת הנוצרית הפראבוסלאבית[126]. על־פי עדותו של הבישוף הפראבוסלאבי, קיריל טרלצקי[127], עשה זאת משה אברמוביץ לאחר שנשתכנע בצדקת הנצרות. הוא שינה את שמו למיטרופאן ונדב את ביתו שברחוב היהודים (בין בית אחיו יוסקו לביתו של אברהם מארקוביץ), קרוב מאוד לבית־הכנסת[128], לכנסייה הפראבוסלאבית. הבישוף ובני עדתו קיוו שרבים מיהודי פינסק ילכו בעקבותיו של משה אברמוביץ וימיר־רו אף הם את דתם ולפיכך החליט להפוך את הבית שנבנה המומר לכנסייה פראבוסלאבית והושיב בה כומר עם משפחתו. מן התעודה למדים אנו, שיום אחד התנפלו כארבעים איש, שלוחיו של הפודסטארוסטה, על הכנסייה החדשה שהוקמה בלבו של רחוב היהודים, גירשו מתוכה את הכומר ואת אשתו, שברו את הפעמון ואת הצלב ולקחו אתם את תשמישי הפול־חן של הכנסייה. על תלונתו הרשמית של הבישוף השיב הפוד־סטארוסטה שפעל כפי שפעל לפי הוראת הבוייבודה של בראס־לאב, שהיה באותו זמן גם סטארוסטה של פינסק[129]. אין לדעת מה היה חלקם של יהודי פינסק בפעולה זו. בתעודה אין זכר לפעילות כלשהי של היהודים. אבל ניתן לשער שלא השלי־מו עם הקמת כנסייה בלב רחוב היהודים, מול בית־הכנסת, בבית של יהודי שהמיר את דתו למורת רוחם של אחיו, ושתפקידה היה למשוך יהודים נוספים לחיק הנצרות. האין זה מתקבל על הדעת, שיהודי פינסק החליטו להיעזר במגמות האנטי־פראבוסלאביות המתגברות על השלטונות וזירזו את פעולתם לסלק מן המקום את הכנסייה? מקרה ההמרה של אחד מבני המשפחות המיוחסות היה קרוב לוודאי מקרה בודד בפינסק ורושמו לא ניכר בתולדות יהודי העיר. אך עם ההת־נפלות על כנסייה זו מתחילה למעשה מלחמת התנופה של השלטון הקאתולי והכנסייה הפראבוסלאבית בפינסק[130].

בשנת 1581 קיבלו עירוני פינסק, כאמור לעיל, את כתב־הזכויות המאגדבורגיות, שהכיל גם הגבלות מסוימות על יהודי פינסק. מעמדם של העירונים נתחזק בהרבה וניתנו להם חירו־יות מרובות. עובדת היות פינסק מקום מושבו של בישוף פראבוסלאבי עושה אותה מרכז כנסייתי לבישופות (אפיסקופיה) פינסק—טורוב[131]. מבחינת מספר הכנסיות והמנזרים הפראבוס־לאביים שבה נראית פינסק כאחד ממעוזיה של הכנסייה הפרא־בוסלאבית בתחום ליטא—פולין במאה ה־16 ובראשית המאה ה־17[132]. והנה נמצאת האוכלוסייה הפראבוסלאבית של פינסק, מיד לאחר קבלת הזכויות המאגדבורגיות, במצב של התגוננות נגד לחץ דתי קשה מצד הכנסייה הקאתולית והשלטונות.

ניתן להניח שהאנטאגוניזם הדתי המתחיל להיות מורגש בפינסק הוא פונקציה של מדיניות שלטונות פולין, שתכליתה המוצהרת היתה להביא לאיחוד דתי בין הכנסייה הפראבוסלאבית והכנסייה הקאתולית. שורה של סיבות, שלא כאן המקום לפרטן, הניעו מצד אחד את שלטונות פולין ואת הכנסייה הקאתולית לפעול בתקיפות ובעקביות למען האוניה, ומצד שני את הכמו־רה הפראבוסלאבית הגבוהה ואת האצולה הפראבוסלאבית להצטרף לאוניה[133]. אותנו מעניינת העובדה, ששניים מארבעת הבישופים הפראבוסלאבים שנתכנסו ב־1590 בבלו שבווהלין והגיעו להסכם על החלפת הפראבוסלאביות באוניה הם ליאונטי פלצ׳יצקי, הבישוף של פינסק, וקיריל טרלצקי, הבישוף של לוצק, מי שלחם שמונה שנים קודם לכן בפינסק את מלחמתה של הכנסייה הפראבוסלאבית נגד עושי דברו של הסטארוסטה. פנייתם של בישופים אלה למלך פולין בעניין האוניה הביאה כמובן תוצאות. התחילה תעמולה למענה ומספר המצדדים בה גדל מיום ליום, וב־1596 התקיימה בבריסק דלישא ועידה שבה הוחלט על אוניה, היינו על איחוד הכנסייה הפראבוסלאבית עם הכנסייה הקאתולית[134].

נגד האוניה קמה תנועת מחאה מסוימת בקרב הכמורה הפראבוסלאבית הנמוכה והמוני העם. תנועה זו היתה חזקה בפינסק יותר מאשר במקומות אחרים, ומכאן יצאה קריאה למחוזות שכנים להתאחד ולהתחיל במלחמה נגד האוניה ולמען קיומה הנפרד של הכנסייה הפראבוסלאבית[135]. בראש הפעולה עמדו אנשי הכמורה שהתרכזו מסביב למנזר הלשצ׳. הם הגישו באותה שנה כתב־בקשה רשמי נגד הבישופים שבגדו בכנסייה הפראבוסלאבית ונגד החלטתם על האוניה[136]. מערכה זו של הכנסייה הפראבוסלאבית בפינסק נגמרה בכשלון (זמני). הבישופות של פינסק—טורוב הצטרפה לאוניה מיד בראשיתה. ב־1596 הצטרף לאוניה מנזר הנשים על שם בארבארה הקדושה וב־1615 כבר לא היתה אף כנסייה פראבוסלאבית אחת ב־פינסק[137]. נסיון לקיים מנזר ומקום תפילה פראבוסלאבי בבית שבנתה ונדבה האצילה ראינה גראבורדינה בשנת 1614[138] הביא לסכסוך חמור ולהתנגשויות עם הבישוף האוניאטי פייסי בשנת 1614, ולאחר בירורים משפטיים ממושכים הסכימה גראבורדינה למסור את המקום לבישוף האוניאטי תמורת ויתור מצדו על קנס[139]. עד סוף מלכותו של זיגמונט ה־III

126. או״ק, כרך 3, מס׳ 10, עמ׳ 14.
127. שם, שם.
128. על־פי הלוסטראציה של 1561/66 עמד ביתו של אברהם מארקוביץ קרוב מאוד לביתו של אברהם וולצ׳קוביץ ברח׳ היהודים והפריד ביניהם בית אליעזר מארקוביץ. לא מן הנמנע שמדובר כאן בבית של אליעזר מארקוביץ שעבר לרשותו של משה בן אברהם וולצ׳קוביץ לפני 1582. כך מתאים התיאור שב־או״ק, שם, לרשימת הלוסטראציה. ראה: רי״א, כרך 2, מס׳ 252, עמ׳ 187; מילובידוב, שם, עמ׳ 385.
129. או״ק, כרך 3, שם.
130. מילובידוב, שם, שם.
131. שם, עמ׳ 378.
132. היו בה באותו זמן מ־14 עד 18 כנסיות ו־3 מנזרים ומבחינה זו יכלו להשתוות לפינסק רק וילנה, קיוב וויטבסק ואילו ערים כמו בריסק, לוצק, מינסק מפגרות אחריה. ראה: מילובידוב, שם, עמ׳ 375—376.
133. בירור בעיה זו חורג ממסגרת דיוננו. ראה על כך אמאן והספרות המצוינת אצלו.
134. ראה: באטישקוב, שם, עמ׳ 186 ואילך; אמאן, עמ׳ 505 ואילך.
135. מילובידוב, שם, עמ׳ 388.
136. שם, עמ׳ 390.
137. שם, עמ׳ 392.
138. תעודות רבות ב־א״ס, כרך 6. ראה שם במפתח.
139. שם, מס׳ 51; מילובידוב, שם, עמ׳ 393—394.

לא היתה תקומה לכנסייה הפראבוסלאבית בפינסק, אף שניתן להניח שהאוכלוסייה המקומית שמרה לה אמונים.

אין לנו תעודות שלפיהן נוכל לדון על השפעת האנטאגוניזם החמור שבין השלטון הפולני־קאתולי לבין האוכלוסייה הפראבוסלאבית של פינסק והסביבה, שהתנגדה לאיחוד הדתי, על היישוב היהודי במקום. מתקופה זו אין לנו כמעט לגמרי תעודות על יהודי פינסק. אך עובדה היא שבתעודות הכלליות מתקופת המאבק על האוניה הדתית בפינסק, ואלו אינן מועטות כלל, אין זכר לפעילות נגד היהודים מצד העירונים[140]. במרד הקוזאקים של נאלבייקו משנת 1595 נכבשה בין השאר גם פינסק על־ידו, והאוכלוסייה המקומית קיבלה אותו בשמחה. אך, כפי הנראה, לא נגרם אז שום נזק לאוכלוסייה היהודית, ונזק־מה נגרם רק לבישוף ליאונטי פלצ׳יצקי, שנטשה לאוניה[141]. דומה שדיכוי הכנסייה הפראבוסלאבית בפינסק וחיסולם ההדרגתי של מוסדותיה הדתיים (כנסיות, מנזרים), שנמשכו כמעט כל ימי מלכותו של זיגמונט ה־III, הסיחו את דעתם של העירונים מן המאבק להצרת רגלי היהודים בפינסק, שבא לידי גילוי בכתבי־הזכויות המאגדבורגיות. המתיחות שבין האוכלוסייה הפראבוסלאבית לבין השלטון הפולני־קאתולי על רקע מלחמת הדת גרם נייטראליזאציה מסוימת של המגמות האנטי־יהודיות של עירוני פינסק. התיישבותם של יהודי פינסק ביורידיקה של הבישוף חלה, כנראה, גם היא בעיצומה של המלחמה הדתית, ולא מן הנמנע שיש לה קשר עקיף או אף ישיר למלחמה הדתית בפינסק בתקופת מלכותו של זיגמונט ה־III. ייתכן שהבישוף האוניאטי שנתן רשות ליהודים להתיישב ביורידיקה של הכנסייה, עשה זאת לא רק מתוך כוונה להגדיל את הכנסותיו, אלא אולי גם מתוך שיקול של יחסי הכוחות באוכלוסיית פינסק, שלאורם רצוי היה שביורידיקה שלו תשב, בצד אוכלוסייה העוינת את האוניה ונושאי כליה, גם קבוצה ניכרת של בני אדם שלא היה להם עניין ישיר במלחמת הדת ושנאמנותם תהיה נתונה לו בלי ספק. צמצום המקורות אינו מאפשר להוכיח הנחה זו בראיות ישירות. אך עובדה היא, שדווקא בתקופה זו מתפשטת האוכלוסייה היהודית לעבר היורידיקות של הכנסייה האוניאטית. ואילו העירונים מצדם, שלא ראו בעין יפה את גידולו והתפשטותו של היישוב היהודי, השלימו למעשה עם המצב, ונסיונותיהם לעצור בעד התפתחות זו נעשו מעמדה של חולשה ולא השיגו תוצאות רציניות[142].

אמנם הוקל מצבה של הכנסייה הפראבוסלאבית בפינסק לאחר עלותו של ולאדיסלאב ה־IV בשנת 1633 על כס המלכות של פולין והוחזרה להם כנסיית סט. פידור, שהיתה בנויה עץ, וניתנה להם רשות להקים חברה שסביבה יכלו להתרכז פעולות הכנסייה[143]. באותה שנה אישר גם ולאדיסלאב ה־IV את כתב־

140. עיין למשל א״ס, כרך 6.
141. באטושקוב, עמ׳ 220, על דבריו חוזר גם מילובידוב, שם, עמ׳ 401. במקורות העבריים אין זכר לגזרות נאלבייקו בפינסק. נתן נטע הנובר מזכיר את גזרות נאלבייקו בספר יון מצולה, אבל אין אצלו שום פירוט.
142. השווה לעיל, עמ׳ 53.
143. מטעמים של מדיניות פנימית וחיצונית חלה בראשית מלכותו של ולאדיסלאב ה־IV הפוגה ברדיפת הכנסייה הפראבוסלאבית, הפולחן הפראבוסלאבי הותר מחדש וניתנה הרשות לפראבוסלאבים לקבל בכל מקום כנסייה אחת. ראה מילובידוב, שם, עמ׳ 397—398.
144. ראה לעיל, עמ׳ 53 והע׳ 89.
145. ראה לעיל, עמ׳ 55.
146. או״ק, כרך 28, מס׳ 141.
147. ראה על כך לעיל, עמ׳ 53.
148. ראה להלן בדיון על החכירות, עמ׳ 61 ואילך.
149. ראה להלן בדיון על המסחר, עמ׳ 69 ואילך.
150. או״ק, כרך 28, מס׳ 161.
151. ראה דרך־משל שם, מס׳ 203. לעניין זה בעלות משמעות הן התעודות הסובבות על הסכסוך בין הכובען העירון יאסקו סטפאנוביץ לבין חוכר המכס והסוחר ליטמן יעקובוביץ ובנו מרדכי ליטמנוביץ שלמענם עבד בקבלנות בתפירת כובעים. ראה שם, עמ׳ 166, 171, 197, 199—200, 214, 270. על העניין עצמו ראה להלן בדיון על המסחר.

הזכויות המאגדבורגיות של באטורי וזיגמונט ה־III לעירוני פינסק, והוסיף עליו איסור על יהודי פינסק לרכוש בתים חדשים מן העירונים[144]. אך בדרך כלל ניתן לומר, שעירוני פינסק לא היו מסוגלים לנהל מלחמת תנופה נגד היהודים ולמנוע את התחזקותם הכלכלית ואת התפשטותם. הגנת השלטון הפולני על שלומם ובטחונם של יהודי פינסק היתה כאמור מובטחת[145], וכן גם נהנו מחסות הכמורה האוניאטית הגבוהה, שבשירותה מילאו תפקידים כלכליים ואדמיניסטראטיביים, בעיקר כחוכרי זכות ייצור משקאות ומכירתם, אך כנראה גם כחוכרי הכנסות שונות וכסוחרים[146].

בצירוף נסיבות כזה לא יכלו העירונים של פינסק לעשות הרבה, אף שבשנת 1623 יכלו לרשום לעצמם הישג מסוים: ניתנה להם רשות להרוס חנויות עירוניות וחנויות של יהודים לצורך הקמת בית עירייה (ראטוש) בשוק[147]. אך כנראה לא עמד בהם הכוח לנהל מלחמת תנופה נגד יהודי המקום. מול הישגים פחותי ערך שהיו מכוונים נגד היהודים, נאלצו העירונים לסגת דווקא בעניין חשוב ולמסור רבע מן החכירות העירוניות ליהודים, לאחר שהצליחו למנוע את הדבר במשך כל התקופה, החל בשנות ה־60 של המאה ה־16, אף שהיהודים שילמו כל אותו זמן רבע מהכנסות העיר[148].

לא מן הנמנע, שגם השגשוג הכלכלי של ליטא בכללה ושל פינסק במיוחד הקהה את חודה של ההתחרות בין העירונים ליהודים. המסחר הנוצרי של פינסק עלה עדיין בהיקפו על המסחר היהודי[149]. סוחרים יהודים ונוצרים כאחד עומדים בתקופה זו בקשרי מסחר עם ליטא, ווהלין, פולין ואפילו עם קניגסברג, נוסעים יחד לירידים ואף מסייעים אלה לאלה בשעת הצורך[150]. בתעודות המרובות משנות ה־40 לא מצאנו כמעט לגמרי עדויות לסכסוכים רציניים בין סוחרים יהודים לסוחרים הנוצרים מפינסק, מרובות יותר ההתנגשויות על רקע סכסוכים בין נוצרים החייבים כסף ליהודים (אם מהלוואות ואם מקנייה בהקפה), על רקע גביית חובות הנעשית לעתים בכוח. כמו כן מרובים הסכסוכים עם עגלונים ומשרתים נוצרים על רקע גנבת רכוש. התנגשויות על רקע התחרות בלכלית, המלווה גם מתיחות דתית ולאומית מסוימת, מצויות בין בעלי־מלאכה נוצרים לבין יהודים[151].

על יחסה של הכמורה האוניאטית הגבוהה ליהודי פינסק דובר לעיל. שונה מזה הוא, כפי הנראה, יחסה של הכמורה הנמוכה (שבחלקה שמרה אמונים לכנסייה הפראבוסלאבית). לזו אין טובת הנאה מן היהודים שבירידיקה של הבישוף, ופעילותם של היהודים והכנסות הבישוף מעוררות את קנאתה, והיא מנסה להעביר לידיה, אף בדרך של השתלטות שרירותית, חלק מן השלטון על היהודים ולגבות מהם תשלומים והיטלים לטובת עצמה. אך חסותו של הבישוף על יהודי הירידיקה שלו היא עדיין איתנה, והגנתו נתונה להם כאשר הם מתלוננים על פגיעה בזכויות שניתנו להם. יתר על כן, גם המטרופוליט של קיוב מאשר את כתב־הזכויות של יהודי הירידיקה הזאת בפני שרירות לבם של כמרים מן השורה.

גם באחוזת המנזר הפראבוסלאבי הדיאטלובי רצויה פעיל־לותם הכלכלית של יהודי פינסק, וניתנת להם חסות ראש המנזר. באחוזה זו כפופים החוכרים לשיפוטו של הגומן המנזר, אך דבר זה לא הגביל את פעולתם, וחסותו היתה נתונה להם כדבר המובן מאליו. ואילו הנזירים מן השורה מתערבים בסכסוכים שבין החוכרים היהודים לבין האיכרים הצמיתים של המנזר לצדם של הצמיתים, מגינים עליהם ומשמשים להם לפה[152]. בתלונה נגדית של המפקח (אוראדניק) של אחוזת המנזר על תלונה של חוכרי פוהוסט ולוילין נשמעות טענות אנטי־יהודיות חריפות, בעלות גוון דתי־נוצרי מובהק[153]. למעשה כאן לפנינו דוגמה בולטת של ניהול תעמולה אנטי־יהודית תקיפה מצד כומר רגיל, המנסה לשמש פה לרגשות איבה ומעמיד עצמו בראש פעולה נגד החוכרים היהודים במקום[154].

עסקי החכירה המרובים הביאו רבים מיהודי פינסק והסביבות במגע נרחב הן עם האצולה והן עם האוכלוסייה הכפרית שבאחוזות האצילים, כמפורש להלן. נראים הדברים שבתקופה הנידונה אין האיכרים הצמיתים באזור פינסק מגלים איבה מיוחדת לחוכרים יהודים. האזור נמצא עדיין בתהליך של קולוניזאציה ולאיכרים שמורה עדיין מידה מסוימת של חופש בחירה[155]. למעשה אדישים הם לשאלה, מי ינצל אותם. ניצול קשה היה שכיח אצל אצילים וחוכרים נוצרים לא פחות מאשר אצל חוכרים יהודים[156]. פעילות מכוונת של איכרים צמיתים נגד חוכרים יהודים נזכרת בתעודות רק באותם מקרים כשנדחפים הם לכך על־ידי אדונם הקבוע, האציל, שלו הם שייכים, אשר הסתכסך עם חוכרו היהודי, או במקרה שנגרם להם עוול קשה במיוחד, בניגוד לנוהג או לחוק המקובל[157].

ואשר ליחסם של האצילים בעלי האחוזות שבמחוז פינסק, הרי מן התעודות המרובות על עסקי החכירה של יהודי פינסק אין להעלות מסקנה ברורה, שהאצילים הגדולים הם בעלי בריתם ומגיניהם של היהודים הפועלים בשירותם. קרובה יותר לאמת המסקנה, שיחסה של השלאכטה הגדולה ליהודי פינסק הוא דו־משמעי. מצד אחד מוסרת היא ליהודי פינסק בשנות ה־20—40 עסקי חכירה גדולים מאוד ומפיקה מהם בלי ספק רווחים נכבדים, אך מצד שני מסתכסכים החוכרים היהודים, מי במוקדם ומי במאוחר, עם האצילים המחכירים או עם יורשיהם, המנסים ברוב המקרים לסלק את החוכרים היהודים מחכירותיהם לפני תום מועד החכירה, אם בשימוש בכוח, אם בהגשת תביעות משפטיות, ואם בשתי הדרכים גם יחד. אבל רק במקרים מועטים מצליחים אצילים אלה להשיג את מטרתם כפי שנראה להלן. עסקי החכירה הכניסו רווחים גדולים לחוכרים, והאצילים היו מנסים להגדיל את הכנסותיהם מהחכירות על־ידי סילוק החוכרים היהודים מחכירתם בטענות מטענות שונות, והבעיה עדיין טעונה בירור.

מכל האמור לעיל, ניתן להגיד בסיכומו של דבר, שיהודי פינסק חיים ופועלים בסביבה שאינה חסרה אמנם רגשות איבה דתיים או חברתיים, אך בתוקף צירוף נסיבות דתיות, מדיניות וכלכליות ניטל עוקצן. בפנקס מדינת ליטא נזכר "עסק ביש" של פינסק משנת שצ"ז[158], כפי הנראה התנפלות של תלמידים ("שילרגלייף"), שהכניס את הקהילה ואת הוועד להוצאות גדולות אך זהו מקרה בודד, שיש לו זכר במקורות. בדרך כלל אין מפריעים את יהודי פינסק לחיות את חייהם ולנהל את עסקיהם בשלווה.

ג. חיי הכלכלה

מן הידיעות שבמקורות מצטיירת תמונה של מציאות כלכלית רב־צדדית, המאפשרת ליהודי פינסק להתפרנס בצורה מאוזנת. השתלבותו של אזור פינסק בתהליכים הכלכליים והמדיניים שהתרחשו בפולין במאות ה־16—17 התחילה באמצע המאה ה־16 ונמשכת גם בתקופה הנידונה (סוף המאה ה־16 והמחצית הראשונה של המאה ה־17). פינסק השוכנת בצומת דרכי תחבורה נעשית מרכז מסחרי מן החשובים בליטא. תהליך הקולוניזאציה של האזור ופיתוח המשק האחוזתי הוא כאן אטי וזהיר בתחילה, ונכנס לתנופה במחצית הראשונה של המאה ה־17, בעיקר בשנות ה־20—40[159]. תהליך זה, שיהודי פינסק נטלו בו חלק פעיל, השפיע השפעה עמוקה על חיי הכלכלה שלהם. בעקבותיו חודרים יהודי פינסק לענף חכירת אחוזות, המתחיל לתפוס מקום נכבד מאוד בין פרנסותיהם[160], ולענפי

152. או"ק, כרך 28, מס' 264, 271.

153. שם, מס' 271, עמ' 331. בין ההאשמות שהוא מטיח נגד החוכרים מציעה גם האשמה, שהתנפלו על כנסיות פוהוסט שלוש שנים קודם לכן, בשנת 1644, העליבו את הכומר והכו אותו בנוכחות משרתיו של הקאשטלאן סטטקייביץ, שלא התערבו במתרחש. אותו כומר הסתכסך פעמים אחדות עם האיכרים, התגרה בהם והאשים אותם בזדון וברוע לב כלפי החוק והכנסייה הנוצרית (שם, מס' 217—218).

154. ראה להלן בדיון על החכירות.

155. מקרה בריחת 5 משפחות איכרים מאחוזה לאחוזה בסביבות פינסק (שתיהן ברשות חוכרים יהודים) מתואר להלן. אף שהדבר היה אסור על־פי החוק, אופייני הדבר ושופך אור על המציאות. ראה או"ק, שם, מס' 169.

156. השווה שם, כרך 6, במבוא, עמ' 10—12; כרך 28, מס' 225.

157. ראה להלן בדיון על חכירת אחוזות.

158. פמ"ל, סי' שמ"ה.

159. בעית הקולוניזאציה של אזור פינסק לא נחקרה עדיין. נגעתי דרך־אגב בבעיה זו בשעת הדיון על חכירת אחוזת רצ'יצה. אסתפק כאן בציון עובדה אחת: מרבית שמות האחוזות שיהודים מחזיקים בחכירה במאה ה־17 אינם נזכרים בין היישובים הקיימים בספרי הלוסטראציות של מחוז פינסק בשנות ה־60 של המאה ה־16.

160. השווה אטינגר, עמ' 59.

מסחר נוספים. יהודי פינסק עוסקים בקנה־מידה נרחב גם במסחר ובהלוואות, חודרים לכמה וכמה ענפי מלאכה ומנצלים פה ושם אפשרויות לחכירת מסים ומכסים, האסורה עליהם להלכה. הבסיס הכלכלי לקיומם של יהודי פינסק נשאר נרחב למדי גם בתקופה הנידונה.

חכירת אחוזות

חכירת אולבסק

העסקה הראשונה של חכירת אחוזה על־ידי יהודים מפינסק הידועה לנו, שממנה נשמר והגיע לידינו חוזה חכירה, היא משנת 1628[161]. באותה שנה חכרו אברהם חצקלייביץ ויהושע אברמוביץ מאת האציל אלכסנדר נמריץ את העיירה א ו ל ב ס ק שבפולסיה הווהלינית יחד עם שלושת הכפרים סנובידוביצ׳, דובגוסיילי וחישין למשך 3 שנים, תמורת 11,000 זהובים. את החוכר יהושע אברמוביץ מכירים אנו גם מתעודות אחרות כבעל הון גדול שעסק גם בעסקי הלוואות[162]. קרוב לוודאי, ששני החוכרים הם מעשירי פינסק, כי את הסכום העצום של דמי החכירה שילמו לבעל האחוזה מראש. מן התעודה מתברר, שנוסף על קרקעות האחוזה ואוצרותיה הטבעיים כללה החכירה גם את הצמיתים, כולל התחייבויותיהם בעבודה, דמי חכירה (צ׳ינשים)[163], מסים, שירותי הובלה ומכסי דרכים, וכן את בתי המזיגה, הטחנות ובתי היציקה. בשנת 1630, שנה לפני תום מועד החכירה, השתלט בעל האחוזה בכוח על העיירה ועל הכפרים, גירש מהם את החוכרים והחרים חלק גדול של רכושם. החוכרים הגישו תביעה על נזקים בסך 2,000 זהובים וכן תבעו פיצויים על פגיעה בחוזה החכירה[164]. מה עלה בגורלה של התביעה לא ידוע. כן לא נודע מה היתה סיבת ההפסקה הכפויה של החכירה.

אף שאין לנו ידיעות קודמות על חכירת אחוזות על־ידי יהודים מפינסק בתקופה הנידונה, ניתן להניח, על סמך סיפור חכירת אולבסק, שיהודים מפינסק היו מנוסים ורגילים בעסקי חכירות גם קודם לכן. חכירה בסכום של 11,000 זהובים הוא עסק גדול מאוד, שדרש גם הון וגם נסיון רב. חוכרים מתחילים לא היו מסוגלים להיכנס לעסק חכירה גדול כל־כך. גם עובדת ריחוקה הגדול של אולבסק מפינסק יש בה כדי להעיד על היקף קשריהם העסקיים של החוכרים היהודים מפינסק. על אף העובדה שאין בידינו תעודות קודמות על עסקי חכירת אחוזות על־ידי יהודים מפינסק, ניתן להניח, שלא פסקו לעסוק בענף כלכלי זה מאז שנות ה־60 של המאה ה־16[165], כאשר חלות התמורות הגדולות בתנאי החזקת הקרקעות, והיהודים בעלי האחוזות נדחקים למעשה מבעלות על אחוזות[166] והופכים לראשונה מבעלי אחוזות לחוכרי אחוזות.

חכירת האחוזות ליובייישוב ופנייבנו

אחוזת ליובייישוב נמצאה בחכירתם של חוכרים יהודים, כפי הנראה מפינסק, החל בשנת 1634 לפחות. על היקף החכירה יש לנו ידיעות מפורטות משנת 1646.

אחוזת פ נ י י ב נ ו הסמוכה לליובייישוב נחכרה בשנת 1644 על־ידי שני חוכרים יהודים כחכירה נפרדת ובלתי תלויה בחכירת ליובייישוב, אך בשנת 1646 נבלעת חכירה זו בחכירה הגדולה של אחוזת ליובייישוב בנסיבות לא לגמרי ברורות. הואיל ומחכירת פנייבנו נשמר חוזה החכירה בשלמות, נקדים את הדיון בחכירה זו, שיש בה כדי להפיץ אור על טיבם ואופים של עסקי החכירה של יהודי פינסק בתקופה הנידונה.

בשנת 1644 חכרו שמחה פסחוביץ ואברהם יוספוביץ מן האציל אדם קוטובסקי את אחוזת פנייבנו למשך 9 שנים, תמורת הסכום של 6,000 זהובים ששולם מראש[167]. בחוזה החכירה נאמר שהאצילים בעלי האחוזה מחכירים לחוכרים היהודים: (1) את האחוזה פנייבנו ואת הבית שבה; את הכפר פנייבנו על כל אדמות האחוזה: גנים, שדות (גם את אלה שהם לאחר זיבול וזריעה), אפרים, שדות מרעה ואדמות בור, בריכות דגים, נחלים, ביצות ומקומות אחרים המשמשים לדייג[168], יערות, חורשות, שיחים וכל צמחייה שהיא, עצים המשמשים לרדיית דבש, שטחי צייד ודייג. (2) את הצמיתים היושבים בכפר זה יחד עם נשיהם וילדיהם ואת התחייבויותיהם בעבודה, צ׳ינשים, היטלים ומסים בכסף ובתבואה, מס על רדיית דבש ועל שימוש בעצים, הובלת עצים לסוגיהם, וכן בכל מיני התחייבויות הח־לות עליהם על־פי המנהג. (3) את בית המזיגה של הכפר ואת הזכות למכירת משקאות מכל המינים, ייצור משקאות, טחנה, גביית מכס הגשר. (4) את הזכות להשתמש באדמות המרעה של האחוזה להזנת השוורים שהם עתידים לקנות. (5) את זכות השלטון על הצמיתים וכן את הזכות לשפוט אותם ולהעניש על־פי החוק.

האציל בעל האחוזה מתחייב מצדו שלא להפריע לחוכרים בניהול עסקיהם, לשאת בחובת ההגנה על האחוזה מפני אויבים והפסדים שייגרמו על־ידי מגפה, דלקה והתנפלות כנופיות, בהוצאות של גיוס כללי וכן גם בתשלום הפרש המסים במקרה שהסיים יעלה את סכומי המסים. האציל בעל האחוזה מתחייב גם לאשר את קבלת האחוזה לאחר תום מועד החכירה בלי לחייב את החוכרים בעד בירוא שטחי יער וחורש. זכויות החכירה כוחן יפה לאחר מותו של המחכיר או של החוכר. הן הזכויות והן החובות עוברות בירושה ומחייבות את היורשים.

161. או״ק, כרך 28, מס׳ 108. בדיון על יישובים בסביבות פינסק הזכרנו אמנם את חכירת קו׳אנהורודוק שהיתה ברשות חוכרים יהודים החל בשנת 1624, אבל ידיעה זו העלינו מתעודה מאוחרת וחוזה החכירה או תעודה אחרת שמהן ניתן היה ללמוד על תנאי החכירה לא נשמרו. השווה לעיל, עמ׳ 49—50.

162. שם, מס׳ 183.

163. ראה לעיל, פרק א׳, הע׳ 201.

164. ראה לעיל, הע׳ 161.

165. ראה לעיל, עמ׳ 50 והע׳ 60.

166. ראה לעיל, פרק א׳, עמ׳ 41.

167. או״ק, כרך 28, מס׳ 220. על החוכרים שמחה פסחוביץ ואברהם יוספוביץ נאמר בתעודה שהם מקאמן. אך בתעודה אחרת משנת 1647 מכונה שמחה פסחוביץ הנ״ל בשם יהודי מפינסק (שם, מס׳ 273). השותפים שהצטרפו לחכירה זו, זרח שמחוביץ (אולי בנו) ואנשל סנדרוביץ, מכונים גם הם יהודים מפינסק (שם, מס׳ 272—273). נראים הדברים שהם אמנם מפינסק ומשום שהיו להם קודם עסקי חכירה בקאמן נאמר עליהם, כנראה, שהם מקאמן.

168. בלשון המקור: jazy, uchody.

בשנת 1646, שנתיים לאחר חתימת חוזה החכירה, מוצאים אנו בין החוכרים של פנייבנו גם את זרח שמחוביץ וכן את אנ־ של סנדרוביץ מפינסק[169] כשותפים של שני החוכרים שמחה פסחוביץ ואברהם יוספוביץ, שעל שמם ניתן כתב־החכירה, וכן יהודים אחרים מליובייטשוב ומצ׳רוויטש[170] בתפקידי חכירה שונים. שמחה פסחוביץ (שהוא אולי אביו של זרח שמחוביץ) ואנשל סנדרוביץ הם באותו זמן חוכרי אחוזת ליובייטשוב, וייתכן כי הוסכם על איחוד החכירות משום שהחוכרים היו מקורבים אלה לאלה ומשום הקרבה הגיאוגרפית של האחוזות.

והנה באותה שנה (1646) תובעים שמונה מצמיתי הכפר פיצויים כספיים גבוהים מחוכרי האחוזה על מעשים בלתי חוקיים שונים[171]: אשה אלמנה טוענת שמידי החוכרים מת בעלה; הצמיתים במשותף טוענים, שהחוכרים מעבידים אותם בעבודת ה״פאנשצ׳יזנה״, שלא על־פי המכסה הקבועה מהוולוקות שברשותם, אלא כל אחד מהם בנפרד נתבע לתת מכסת עבודה עד פי שניים מהמגיע לחוכרים, וכן דורשים החוכרים עבודת נשים שאינה מגעת להם; גובים מסים מיוחדים; מכריחים את האיכרים למכור דבש ותוצרת אחרת רק להם ולא לסוחרים אחרים, והרבה מזה בהקפה; מובילים אותם לעבודה עד למרחק של 30 מיליין, מעסיקים אותם בהובלת אבנים ועצים ובבניית בתים; מכריחים אותם להחזיק ברפתיהם שוורים של החוכרים לפיטום במחיר ירוד.

יחד עם הצמיתים מגיש תביעה דומה נגד החוכרים האציל קוטובוסקי, בעל האחוזה עצמו, התובע מהם את סכום הערבות של 6,000 זהובים על פגיעה בכתב־החכירה[172], לפי שהעבירו חלק מן החכירה לאנשים אחרים בניגוד לאמור בו, ואלה מצדם הביאו למקום יהודים רבים מליובייטשוב ומצ׳רוויטש, וכל אלה יושבים במקום בלי שיהיה להם חוזה אתו. כמו כן חוזר האציל בקצרה על טענות הצמיתים, וטוען מצדו שהחוכרים גורמים להרס ולחורבן האחוזה. לא נשמרה בין התעודות תשובת החוכרים היהודים לטענות אלו, אך על חקירת שמש המחוז, שבא לחקור את התלונות, הגיבו בתקיפות ובחריפות ולא ניכר שנבהלו מפני ההאשמות[173]. הטענות של הצמיתים, אף שיש בהן אולי משהו מן ההפרזה, עושות רושם שהן טענות אמת ונראה שהן משקפות יפה את המציאות. האורגאניזם הכלכלי המורכב של חכירת אחוזה שילב אמנם כמה וכמה תחומי פעולה: החשוב שביניהם נשאר המשק החקלאי של האחוזה, שתוצרתו נמכרת בשווקים; הצמיתים הכפופים לו מקור עיקרי של הכנסה, אם בכוח עבודה ואם כמשלמי מסים שונים; הזכות הבלעדית לייצר משקאות ולמכור אותם; הזכות לגבות מכס דרכים; וכן הזכות הבלעדית לטחינת תבואת האיכרים תמורת חלק מן התבואה. ליד תחומי פעולה אלה מפתחים החוכרים גם פעולות מסחריות שונות: סוחרים בתוצרת החקלאית של הצמיתים, מפטמים שוורים שנועדו ליצוא, או

169. או״ק, כרך 28, מס׳ 235, 237.
170. שם, מס׳ 237.
171. שם, מס׳ 235.
172. שם, מס׳ 237.
173. שם, מס׳ 235 קרוב לסוף.

שמנצלים את היערות לשם יצוא עץ חצי־מעובד או תוצרת עץ בצורת אשלג.

רווחיהם של החוכרים לא היו מופלגים. זרח שמחוביץ, אחד משני השותפים לחכירה זו ב־1644, ניהל את עסקיו בעזרת סכום גדול שלקח בהלוואה. בשנת 1647 נידון למאסר על־ידי בית־הדין של הקהל על אי־תשלום חוב של כמה אלפי זהובים לדבורה אשת ישעיה יעקובוביץ, הושב בבית־הכלא של הקהי־ לה, אך שוחרר בכוח על־ידי האציל בעל אחוזת פנייבנו[174], שלוש שנים לאחר שנכנס לעסקי החכירה לא היה מסוגל לשלם את חובו.

אחוזת ליובייטשוב היתה, כאמור לעיל, בחכירתם של חוכרים יהודים, כפי הנראה מפינסק, משנת 1634 לפחות[175]. בתחילת שנת 1646 חכרו מחדש שמחה פסחוביץ, אנשל סנדרו־ ביץ, מנדל חיימוביץ וזליג אלכסנדרוביץ מהאציל אנדז׳י דולסקי ומאשתו בארבארה את האחוזה ליובייטשוב עם הכפרים ליובייטשוב, דרבק, עם החווה דרבק פנייבנו, וולוקה פנייבינסקו, צ׳רוויטש עם החווה וולוקה ליובייטשובסקו ואיליאז, למשך שלוש שנים, תמורת 16,000 זהובים[176], ששולמו מראש. החכירה כללה את כל אדמות האחוזה ואת הצמיתים על כל חובותיהם וכן מכסי דרכים, חכירות[177], טחנות ובית יציקה. מיד עם קבלת החכירה זרעו החוכרים תבואות שונות — כוסמת, קנבוס ופש־ תן. ענף הכנסה חשוב שימש להם המסחר בשוורים, שאותם נהגו לקנות מאיכרי הסביבה, כפי שמתברר מהתעודות, וכן היו להם בתחום האחוזה בית יציקה ונפחייה ובהם מלאי ניכר של פחמים, עפרות ברזל וברזל. בבית היציקה עיבדו את עפרות המתכת ובנפחייה ייצרו כלי עבודה ומכשירים שונים.

חודשים אחדים לאחר קבלת החכירה מת האציל אנדז׳י דולסקי, שהחכיר להם את האחוזות, והאפוטרופסות עברה לאחיינו קז׳מייז׳ דולסקי. זמן־מה לפני מותו מתלוננים החוכ־ רים, ששליחים של בעל האחוזה מטילים על האיכרים תשלו־ מים נוספים שאינם חייבים בהם, ושהחרימו מהם 100 שוורים ומריצים אותם לעבודה למרחקים עצומים, וכתוצאה מכל זה לא רק שהאיכרים אינם ממלאים את התחייבויותיהם אלא מתחילים לברוח[178]. פקידו של האציל מכחיש את הכול ומטיל את אשמת הבריחה על החוכרים המדלדלים את האיכרים[179]. כפי הנראה היה כבר אז האציל חולה מאוד ועוזריו החליטו כנראה לשנות

174. שם, מס׳ 272. כנראה בהתאם לתקנת ועד המדינה מהשנים שפ״ג ושפ״ז נגד בורחים, היינו פושטי־רגל (פמ״ל, סי׳ כ״א, קי״ז) ושאר תקנות נגד בורחים מאותה תקופה. לפי העונש משמע שפשט את הרגל ללא סיבה סבירה. השווה שם, בערך: בורח במפתח; פוא״א, עמ׳ 45—51 ובמפתח נג״ל.
175. או״ק, שם, מס׳ 252.
176. שם, מס׳ 225, 249. היקף החכירה: maiętność, y dwór Lubieszow z siołem Lubieszowem, folwark Derewek z siołem Derewkiem, sioło Pniewno, sioło Wolkę Pniewniensk, sioło Czerwiszczą z folwarkiem, sioło z Wolką Lubieszowską sioło Ilbiaz''.
177. בתעודה מדובר על חכירות פחם. הכוונה כנראה לחכירת זכות ייצור המשקאות ומכירתם.
178. שם, מס׳ 225.
179. שם, מס׳ 229.

את הקו בייחסם לחוכרים. אחרי מותו מגיש האופטרופוס החדש בשמו ובשם איכרים רבים מהכפרים של האחוזה תלונות על החוכרים, שהם לוחצים את איכרי האחוזה, מטילים עליהם עבודות יתרות, וגובים מהם היטלים לא־חוקיים, במקרים רבים על־ידי החרמת תוצרת, קונים מהם בהקפה ונשארים חייבים להם סכומים ניכרים. ואמנם האפוטרופוס הצליח להפסיק את החכירה ולגרש את החוכרים מן המקום. עמדה לו כפי הנראה הטענה שהוא המגן הטבעי של האיכרים וכן העובדה ששימש גם חורונז'י[180] של מחוז פינסק (הוא האיש, שעמד בראש הכוח הצבאי של המחוז ובמלחמה היה מחזיק את הדגל) ולא קשה היה לו להשתמש בכוח נגדם. אך לא מן הנמנע שלאחר־מכן התפשר אתם, כי מתעודה אחרת משנת 1648 למדים אנו שאנשל סנדרוביץ ואחיו (?) אהרן ומשפחותיהם נמלטים מליו־ביישוב מפני גדודי הקוזאקים המתקרבים[181] עם רכוש רב.

עסק החכירה של אחוזת ליובייישוב היה עסק גדול. דבר זה מסתבר גם מן הסכום העצום של דמי החכירה (16,000 זהובים) וגם מהיקף האחוזה. לצורך חכירה גדולה מעין זו יוצרים כמה חוכרים שותפות, המסוגלת לממן עסקה כזו. החוכרים, כאמור, פועלים באזור במשך תקופה ממושכת ומרחיבים מדי פעם את שטח פעולתם. משנת 1646 מצליחים הם, כאמור למעלה, לצרף לחכירתם גם את החכירה הנפרדת של אחוזת פנייבנו שנחכרה שנתיים קודם לכן על־ידי שני חוכרים בנפרד. חכירות אלו מביאות להתיישבותם של יהודים רבים בכפרים של אחוזת ליובייישוב ובמיוחד בכפר ליובייישוב, שנהפך תוך זמן קצר לעיירה ובכפרים צ'רוויש ופנייבנו[182].

חכירות אוהריניץ וברזין

על החכירות הגדולות של חוכרים יהודים מפינסק נמנית גם חכירת אוהריניץ וברזין. בשנת 1646 (11 במרץ) חכרו איציק אברמוביץ ומרדכי ארונוביץ מאנדז'יי דולסקי ומאשתו (שהם גם בעלי אחוזת ליובייישוב) את אחוזת אוהריניץ וברזין לתקופה של 3 שנים, תמורת 4,000 זהובים ששילמו במזומנים מראש[183]. האציל אנדז'יי דולסקי מת כמה חודשים לאחר מסירת החכירה ולא מצאנו עדות בתעודות שהחוכרים היהודים הופרעו בניהול עסקיהם על־ידי יורשיו של אנדז'יי דולסקי, כפי שקרה הדבר באחוזת ליובייישוב.

חכירות פוהוסט ולולין

את עסקי החכירה הגדולים והמסועפים ביותר ניהלה בשנות ה־40 משפחת שימשיץ מפינסק. בשנת 1643 חכר אליעזר שימשיץ מהאציל סטטקייביץ את אחוזת פוהוסט עם החוות שלה, כולל הבקר, עם 9 כפרים (קאמן, בוטובו, צ'וכובו, פלוסקינה, דאלנאיה לוקה, טרבן, דובונוביצ'י, לובצ'ה) ועם החווה חמל־

180. chorąży. עמד בראש הכוח הצבאי שהשלאכטה של המחוז היתה מסוגלת להעמיד במקרה של גיוס, ובמלחמה היה הוא שהחזיק את הדגל.

181. או"ק, כרך 18, מס' 314, עמ' 365.

182. שם, כרך 28, מס' 237.

183. Berezicze, Uhognicze. שם, מס' 195.

ניק, למשך 4 שנים[184]. ובשנת 1645 — את אחוזת לולין, וכן את אחוזת קוטץ דבוראבינובסקי עם הכפר פורוחונסק למשך 3 שנים[185]. לא נזכרו בתעודות הסכומים ששולמו בעד חכירות אלו, אך מסכום דמי הפיצויים בעד פגיעה בזכויות החוכרים לגבי חכירת פוהוסט, שהועמד על 4,000 זהובים[186], יכולים אנו לקבוע בוודאות שסכום דמי החכירה לא היה פחות מזה. החכירה כללה[187] את האדמות מכל הסוגים: יערות, חורשות, נהרות, אגמים, עצים וכוורות, שטחי צייד ודייג, את שטחי המזרע, את האיכרים ממוצא השלאכטה[188], בויארים[189], עירונים[190], צמיתים על התחייבויותיהם השונות (בעבודה, בתשלומי מסים וצ'ינשים, שירותי הובלה וכולי).

ההיקף הנרחב של עסקי החכירה של משפחת שימשיץ הצריך מנגנון מסועף. מושג־מה על מנגנון זה מקבלים אנו מן התעודות שבהן נזכרים בשמותיהם בני המשפחה הנוטלים חלק פעיל בעסקי החכירה, וכן משרתים (פקידים) וחוכרי משנה.

החוכרים עצמם יושבים דרך כלל באחוזת פוהוסט. אף שביתם של השימשיצים הוא בפינסק ולשם הם חוזרים לימי חג ומועד, מוצאים אנו אחדים מבני המשפחה המבוגרים שגרים ממש באחוזה. ראש המשפחה אליעזר שימשיץ, אשתו דבורה ושני הבנים יעקב ומארק נמצאים במקום ומפקחים על ניהול העסקים. לאחר מות ראש המשפחה אליעזר שימשיץ, באמצע 1645, עוברים עסקי החכירה בירושה לאלמנה ולבנים יעקב ומארק, אך בפועל מנהלת אותם האלמנה דבורה ובשמה פועל הבן יעקב[191]. בתעודות מתחיל להיזכר גם שמו של מרדכי זורוביץ מהורודץ ליטובסקי[192], אחיה של האלמנה דבורה שימשיץ, כאחד האחראים לניהול העסקים, וכפי הנראה הוזמן למקום וצורף כשותף לעסקי החכירה לאחר פטירת גיסו אליעזר שימשיץ.

בפוהוסט עצמה ניהלו את העסקים בעיקר בני משפחת החוכרים עצמם. לידם במקום נמצאים עוזריהם יצחק מואיסי־ביץ[193], הנשלח פעם על־ידי אדוניו לאחוזה השנייה שלהם לולין לשם הסדרת עניינים רציניים במקום, ושמחה איצקו־

184. שם, מס' 176. שמות הכפרים בלשון התעודה: Камень, Ботово, Чухово, Плоскина, Дальная Лука, Теребень, Дубновичи, Лобче, фольварк Хмельник.

185. Кутец Двораниновский; Порохонск, שם, שם.

186. שם, מס' 276.

187. שם, מס' 176.

188. ziemianie, Земяны, הכוונה כאן כנראה לבני השלאכטה הנמוכה המרובים שירדו ממעמדם ובדומה לבויארים נעשו כפופים לאצילים וחייבים להם התחייבויות שונות. במשך הזמן הוסיפו לרדת ממעמדם ובמאה ה־18 היו כבר איכרים צמיתים לכל דבר. ראה: Historia państwa i prawa Polski, כרך 2, עמ' 270.

189. ראה לעיל, פרק א', הע' 107.

190. עירונים אלה, תושבי עיירות שליד אחוזות, היו דומים מבחינת המעמד והחובות שחלו עליהם לתושבי כפרים. השווה Kutrzeba, כרך 2, עמ' 71.

191. או"ק, כרך 28, מס' 188, עמ' 230 בסוף.

192. שם, מס' 242, 244—246, 261.

193. שם, מס' 175.

ביץ[194], הממלא שליחויות של החוכרים ונמצא לידם בעת פעולות פיקוח על עסקי האחוזה. אין ספק שהיו באחוזה עוד יהודים בשירותם של החוכרים[195] וקרוב לוודאי שהיו באחוזה זו ובעיירה פוהוסט חוכרי משנה יהודים, שבידיהם היו חכירות בתי מזיגה ומכסי דרכים. באחוזת לולין נמצא עוזרם של החוכרים חנן ישראלביץ, שעיקר תפקידו היה לפקח על ענייני האחוזה השוטפים[196]. באחד מימי השוק בכפר לולין פוגשים אנו את החוכרת דבורה ואת בנה יעקב ולידם את דניאל לייבוביץ מפינסק, כפי הנראה יד ימינם[197], וכן את יודקה מושקוביץ ולייב איזראלביץ חוכרי לולין, את שמעון יוחפוביץ, יהודי מפינסק, ויוסף איזראלביץ, חוכר דיאטלוב[198], כשהם מחֵרימים בכוח מאיכרי לולין כל מיני חפצים בגלל סירובם לשלם מכס דרכים, שלדבריהם היה בלתי חוקי. בתעודה נמנים 12 איכרים שנחבלו קשה באותו שוק על־ידי החוכרים היהודים[199]. נקל לשער, שלרשותם של החוכרים והפאקטורים (מנהלי משק וסוכנים)[200] של דבורה שימשיץ עמד כוח ממשי, שאפשר להם את השימוש בכוח הזרוע.

בענייניים משפטיים לידֵ בית־המשפט של המבצר בפינסק מסייע על־ידם אליעזר פיבישביץ[201].

את הכנסותיו העיקריות שאב החוכר מן התוצרת החקלאית שנועדה ליצוא, מייצור משקאות ומכירתם[202] וממכסי דרכים. כן שימשו לו גם היערות[203] (עצים ורדיית דבש) ואגמי הדייג[204] מקור הכנסה, אך לא ברור אם מניצול ישיר או מהיטל על תושבי האחוזה בעד הזכות להשתמש בהם לצורכיהם.

מן התעודות על עסקי חכירה אלה למדים אנו, ששליטתם של החוכרים ברכוש האחוזה היתה שלמה, ועינם היתה פקוחה שלא ידוגו דגים באגמים של האחוזה ולא יכרתו עצים ביערות ללא ידיעתם ורשותם. שיטת הנהלת המשק היתה חמורה וקפדנית. לחוכר היה נשק, ועזרו על־ידו משרתים ושוטרים בפיקוח על רכוש האחוזה לבל יהיה הפקר. וכך, כשמנסה בנו של השמש (הוזני) של מחוז פינסק נוביצקי לכרות עצים באחד היערות, פוגע בו אליעזר שימשיץ ומחרים אצלו סוס ושור[205] כחודשיים לפני מותו. ואף כשבנו של הכומר של פוהוסט יחד עם הדיאקון (סגן הכומר) ועוזרים אחדים מנסים לדוג דגים באגם, מעכב בעדם יעקב שימשיץ עם עוזריו היהודים ומשרתיו הלא־יהודים, מגרש אותם מן הסירה ומחרים כמה חפצים משלהם[206].

גם ניצול חובת העבודה של הצמיתים היה קפדני ומשמעת העבודה היתה חמורה. לפי צו של החוכר מתייצבים הצמיתים לעבוד במקום שנועד להם, והמתרשלים היו סופגים נזיפות קשות ומזמן לזמן גם מכות[207]. התחייבויות עבודה מילאו גם העירונים של פוהוסט[208]. מה היו התחייבויותיהם של האיכרים ממוצא השלאכטה לא לגמרי ברור[209]. בידי החוכר היתה גם זכות השיפוט של הצמיתים, ופורעי משמעת שבהם נידונו על־ידי החוכרים לעונש מאסר והוחזקו בכלא של האחוזה[210]. החוכרים נהגו ברחבות, דוגמת האציל שמהם לקחו בחכירה את האחוזה. מעניין מאוד המקרה המסופר על יעקב שימשיץ, שאירגן עוד לפני תום שנת האבל על מות אביו מסע צייד ביערות פוהוסט, ואליו הוא מזעיק איכרים ועירונים רבים, החייבים לצאת אתו למסע לפי פקודתו[211].

עד למותו של החוכר אליעזר שימשיץ התנהלו עסקי החכירה ללא תקלות. אך לאחר מותו מחליט כפי הנראה האציל סטטקייביץ, הנושא את תואר קאשטלאן (נושא משרה נעלה בחצר המלך או בחצר הנסיך של ליטא) של נובאהרדוק, לדחוק את רגליהם של היורשים מאחוזותיו, ולשם כך עושה הוא יד אחת עם יסודות מסוימים באוכלוסייה של האחוזות העוינים את החוכרים, כגון הכומר של פוהוסט[212], עירונים מפוהוסט ואנשים מסוגו של יסמאן נוביצקי, כפי הנראה מבני האצולה הנמוכה, שהיה יצראל (שמש)[213] של מחוז פינסק. האציל בעל האחוזות מנסה להמריד נגדם את האיכרים הצמיתים לבל ימלאו חובותיהם לחוכרים, ושולחיו מארגנים התנפלות על אחוזת פוהוסט בימי הפסח של שנת 1646, בעת העדרם של החוכרים היהודים ממנה[214] וגורמים נזק רציני לרכושם. כן פושטים הם על אחוזת לולין ומגרשים את עוזריהם היהודים של החוכרים משם. החוכרים היהודים הואשמו בגרימת מותם של שלושה אנשים באחוזות פוהוסט[215] ולולין[216], לאחר שהוכו על־ידיהם: אחד מהם עירון מפוהוסט הוכה משום שבמקרה התייצב מאוחר מדי ליציאה לצייד, ושניים אחרים, אחד מבשל שיכר ואחד וויט — משום שסירבו להלוות מכספם לחוכרים. האשמות אלו

194. שם, מס׳ 217, 224.
195. בתעודה אחת מדובר על עוזרים יהודים, בלשון רבים, של החוכר יעקב שימשיץ, העוזרים לו למנוע מבנו של כומר פוהוסט לדוג דגים. שם, מס׳ 218, עמ׳ 264.
196. שם, מס׳ 176.
197. שם, מס׳ 241, 264.
198. שם, מס׳ 264.
199. שם, מס׳ 241.
200. על פירוש המושג faktor ראה להלן, פרק ד׳, הע׳ 90.
201. או״ק, כרך 28, מס׳ 192. בתעודה זו מסופר, כי הוא בא לבדוק אם נרשמה בפנקסי בית־המשפט של המבצר תלונה נגד דבורה שימשיץ או נגד בנה יעקב.
202. שם, מס׳ 206.
203. שם, מס׳ 167, 261.
204. שם, מס׳ 218.
205. שם, מס׳ 167.
206. שם, מס׳ 218.
207. שם, מס׳ 188.
208. שם, שם.
209. כפי הנראה שילמו צ׳ינשים ומסים מסוימים. השווה לעיל בעמ׳ הקודם.
210. או״ק, כרך 28, מס׳ 175.
211. שם, מס׳ 185—186.
212. שם, מס׳ 217.
213. jeneral, woźny הוא הפקיד שמילא תפקידים המסורים בזמננו בחלקם לפקידי בתי־המשפט ובחלקם למשטרה. הוא מסר הזמנות למוזמנים לבית־המשפט, נתן פרסום להחלטות בית־המשפט, רשם דיונים־וחשבונות, תלונות ועדויות במקרה של קטטות, פציעות, נזקים וכו׳. ראה: קארלוביץ, מילון; גורבאצ׳בסקי, מילון.
214. או״ק, כרך 28, מס׳ 205.
215. שם, מס׳ 185—187, 191 על מותו של אוסטאפ שקליארוש הזקן מפוהוסט, ושם, מס׳ 242 על מותו של הוויט של פוהוסט.
216. שם, מס׳ 245—246 על מותו של מבשל השיכר מן הכפר קרוטובו.

על מעשים שהתרחשו בפרק־זמן של פחות מחצי שנה היו תפורים כנראה בחוטים גסים מדי ומסתבר שהחוכרים לא התקשו להזעזם, שהרי — כפי שמסתבר מן התעודות — לא השיגו שום תוצאות והחוכרים החזיקו באחוזות פוהוסט עד תום מועד החכירה בשנת 1647[217]. שליטתם של החוכרים בנכסיהם היא בלתי מעורערת עד הסוף, והנסיונות לדחוק את רגליהם לא הצליחו. החוכרים נוהגים בתקיפות וביד רמה במשך כל הזמן ואינם נרתעים מפני האיומים, אף לא של כמרים ונזירים. במיוחד מתבלטת החוכרת האלמנה דבורה בתקיפותה, בהחלטיותה ובגאוותה[218], והיא ההודפת למעשה את ההתנקשות המרכזת בזכויות החכירה של המשפחה. כפי הנראה נשארו הצמיתים עצמם נאמנים פחות או יותר לחוכרים[219].

חכירת לולין

חלק מאדמות **לולין**, שהיו שייכות למנזר הדיאטלובי, הוחכרו בשנת 1643 ליוסף (יוסקו) מושקוביץ ואליעזר איזראלביץ. פרטים על תנאי החכירה והיקפה אינם ידועים לנו, אך לגבי דיוננו על סדרי החכירה מעניינת התעודה, שבה מסופר על חכירה זו, מכמה בחינות. ראשית כול מוצאים אנו בהן עדות על חכירת אחוזה כנסייתית על־ידי יהודים מפינסק, ומן המסופר בה נראה שתנאי החכירה לא היו שונים למעשה מחכירת אחוזות רגילות. בתעודה מסופר על תלונת האיכרים הצמיתים של אחוזה זו נגד החוכרים היהודים על שנטלו מהם בדרכי מרמה, על־ידי שימוש במידות ובמשקלות מזויפים, חלק גדול יותר של היבול מכפי שהגיע להם. העניין הובא לבירור משפטי בפני ההגמון והלה פסק שעל החוכרים לשלם פיצויים על נזק בסך מאה שוק לאיכרים המתלוננים. פסק־הדין לא בוצע והעניין נסחב במשך כמה שנים, עד שב־1646 הובא העניין לדיון מחודש בפני ההגמון החדש של המנזר וזה פסק, שעל החוכרים להישבע בבית־הכנסת יחד עם חמישה מטובי הקהילה[220]. מתברר שבנסיבות שונות מצאו את עצמם יהודים שעשו עסקי חכירה עם הכמורה כפופים בעניינים מסוימים למשפט ההגמון. מן התעודה לא נראה שכפיפות זו היתה חמורה במיוחד, שהרי הצליחו החוכרים להשתמט ממילוי פסק־דין במשך שנים אחדות ובדיון המחודש הוחלף למעשה הקנס בחובת שבועה, ומן המסופר בתעודה מתברר שגם טקס השבועה לא בוצע, אף שהאיכרים ושמש הפוביאט (הינראל) באו לבית־הכנסת למועד שנקבע, כדי להיות במקום בעת השבועה.

217. שם, מס' 276.
218. שם, מס' 243.
219. בתעודה אחת קוראים אנו על התנגדות פעילה של איכר למעשיו של שליח האציל נגד החוכרים (שם, מס' 205). את העלילה על הריגת אוסטאפ שקליארוש מפוהוסט מזיומת למעשה עדויות של עירונים מפוהוסט (שם, מס' 188).
220. שם, מס' 267. עניין שבועתם של טובי הקהל יחד עם הנידון לשבועה נתבררה לעיל, עמ' 56. נוהג זה מפליג הרבה מעבר למה שנקבע בתקנת ועד שפ"ג שלפיה: "דין שבועה אשר יצא בערכאותיהם על איזה יהודי אין להשמש להשביעו עד שילך תחלה להראשים וישאל את פיהם. אם יראו הראשים שאין בזה חלול השם יתנו לו לשבע ואם לאו לא יתנו לשבע ויעשו כפי ראות עיניהם למצוא פשר דבר להעמיד אל נכון" (פמ"ל, סי' ס').

חכירות אחרות (רצ'יצה, קושביץ, קרוטובו ופולקוטיץ)

בשנים 1644—1646 נמנות על עסקי החכירה הגדולים של חוכרים יהודים מפינסק גם החכירות של האחוזות: **רצ'יצה, קושביץ, קרוטובו ופולקוטיץ**[221]. כחוכרי אחוזות אלו נזכרים: נתן לייזרוביץ (אחד ממנהיגי הקהל וראש מדינה מטעם קהילת פינסק[222]), דוד בן יעקב מוראבצ'יק ואחיו זלמן (אביהם ואחד מאחיהם היו אף הם ממנהיגי הקהל)[223], וכן שני חוכרי משנה יעקב הושייביץ ויעקב מושקוביץ.

נסקור את החכירות לפי הסדר:

(1) בשנת 1644 חכר נתן לייזרוביץ מן האציל אנדז'יי טרלצקי את אחוזת רצ'יצה תמורת 12,000 זהובים למשך שש שנים[224]. החכירה כללה: ארבעה כפרים[225] על כל הרכוש הקרקעי; הצמיתים שבהם על כל התחייבויותיהם; מכס הדרכים על נהר הסטיר מכלי שייט למיניהם[226], במיוחד מאלה שהובילו מלח; וכן כללה החכירה בית מזיגה וטחנת קמח על נהר הסטרומן. בין ההתחייבויות של האיכרים נזכרת כאן התחייבות של צמיתים רודי דבש לספק לחוכר מאה דליי דבש לשנה, דבר שהם התקשו למלא. את החכירה הזאת העביר נתן לייזרוביץ בשלמות בדרך של חכירת משנה ליעקב הושייביץ וליעקב מושקוביץ מפינסק[227].

(2) ב־1645 היתה האחוזה קושביץ, נחלת האצילה אורדזינה, בחכירתו של דוד יעקובוביץ ואחיו זלמן יעקובוביץ, ועזר על־ידם משרתם דוד[228]. היקף החכירה והסכום ששולם תמורתה לא נזכרו בתעודות. בתעודות אלו נזכר עניין בריחתם של חמישה איכרים צמיתים על משפחותיהם ורכושם[229]. לא קשה לתאר את סיבת הבריחה, שהיתה תופעה שכיחה למדי באותה תקופה ושהאצולה הפולנית נלחמה בה במלוא כוחה. ניצול גדל והולך של האיכרים הצמיתים לשם הפקת מיטב היתרון הכלכלי מהתחייבויותיהם בעבודה, האופייני למשק האחוזתי במאה ה־17 בכלל, הוא הגורם העיקרי לבריחות של איכרים צמיתים, וכפי הנראה היתה זו הסיבה ששבועות ספורים לאחר שדוד יעקובוביץ מקבל את האחוזה בורחים ממנו חמש המשפחות האמורות. אך לא מן הנמנע שהיתה לכך גם סיבה נוספת: נכונותם של אצילים בעלי אחוזות לקבל איכרים נמלטים כאלה ולספק להם בתים למגורים ואדמה לעיבוד, לשם יישוב אדמותיהם, אף שהדבר היה אסור על־פי החוק. שהרי זה בדיוק מה שקרה לאיכרים שנמלטו באחוזות קושביץ. הם לא הרחיקו נדוד ומצאו להם מקלט באחוזות צ'רנייביץ הסמוכה, שהיתה שייכת לאציל

221. שמות המקומות בפולנית או רוסית: Krotowo, Połkołycz; Речица; Кошевичи.
222. שם, כרך 29, מס' 6; פמ"ל, סי' תמ"ז.
223. ראה לעיל, הע' 14.
224. או"ק, כרך 28, מס' 193. תאריך התחלת החכירה מתברר מתעודה מס' 262, שם.
225. Речица, Волька Речицкая, Волька в бору, Гевковичи.
226. байдаки, чолны. נזכרת כאן באופן כללי ה־вологда, היינו משיכת כלי־שייט מנהר לנהר.
227. שם, מס' 262.
228. שם, מס' 158, 268.
229. שם, מס' 158—159.

נארושביץ, ובאותו זמן — בחזקת החוכר שלמה אברמוביץ[230]. אך החוכר דוד יעקובוביץ רואה בבריחת חמשת האיכרים נזק רציני מאוד לעצמו ורושם את הדבר בפנקסי בית־המשפט, מקום שם הוא מציין שהוא שומר לעצמו את הזכות לתבוע פי־צויים מן האצילה בעלת האחוזה עצמה[231]. משנודע מקום הימצ־אם של האיכרים הנמלטים מארגן החוכר דוד יעקובוביץ, יחד עם האצילה אורדזינה בשיתוף איכרים צמיתים רבים, התנפלות על בתיהם החדשים של האיכרים הנמלטים והורסים אותם[232].

תפקידם של החוכרים היהודים במערך הקולוניזאטורי של מדינת פולין—ליטא, גלוי לעין מהמקרה המתואר ומקבל חיזוק־יתר מתעודה נוספת, המתייחסת לחכירה זו עצמה. באמצע 1646 תובע דוד יעקובוביץ את אדמות הבור ליד הכפר צ׳רנייביץ, שמלכתחילה, כשהחכירה לו האצילה אורדזינה את הכפר[233], שמרה אותן לעצמה, אבל לא השתמשה בהן בפועל. משום־מה הפריעה להם האצילה לסיים את החכירה בשקט אך סיבותיה המדויקות לא נודעו[234].

(3) בראשית שנת 1646 חכר דוד יעקובוביץ מוראבצ׳יק בשותפות עם נתן לייזרוביץ את האחוזה קרוטובו ופולקוטיץ למשך ארבע שנים תמורת 6,600 זהובים[235], בתנאי חכירה מקובלים. האחוזה עצמה היתה שייכת לאנדז׳יי טרלצקי ולאשתו בוגומילה, שהחכירו שנתיים קודם לכן את אחוזת רצ׳יצה לנתן לייזרוביץ. באחוזה זו ניהלו את העסקים החוכרים עצמם ועזר על־ידם יהודי מפינסק בשם יעקב[236] וכמה בחורים יהודים[237]. לרשותם של החוכרים עומד כוח מזוין בנשק חם, מאומן למל־חמה, ובשעת הצורך מפעילים החוכרים ועוזריהם היהודים מפינסק את הכוח הזה, אפילו נגד אצילים, כדי להגן על רכוש האחוזה[238]. נסיונות של הסגת גבול מצד אצילים שכנים נהדפו במלוא התקיפות, והחוכרים לא נרתעו להחרים בכוח יבולים שלדעתם נאספו מהאדמות הנמצאות בחזקתם[239].

בקיום הסדר באחוזה עזר לחוכרים הוויט הוויט[240], ובעת שהחוכ־רים ועוזריהם היהודים היו נוסעים לחגים לפינסק נשאר אחראי לסדר באחוזה הוויט, שהיה, כפי הנראה, בעל תפקיד ממשי במנגנון החכירה, כי במקרה הנידון היתה נאמנותו נתונה לחוכרים בלבד ולא לאצילה בעלת האחוזה.

עתים נהגו החוכרים לשכור לעבודות מסוימות צמיתים של אצילים אחרים. בתעודות על חכירת קרוטובו ופולקוטיץ מסופר על צמית, שנשכר על־ידי החוכרים היהודים שנזכרו לעיל, מאת האציל לוקאש אולקובסקי (שבידיו היתה אחוזתו של אציל אחד בשם קרופובניצקי, גם היא בפולקוטיץ, בתוקף הפקדה) לעבודת שרפת י״ש, כפי הנראה מיד לאחר שקיבלו את האחוזה לרשותם. פחות מארבעה שבועות לאחר תחילת החכירה נאשם החוכר דוד יעקובוביץ בהכאת צמית זה למוות על שסירב לעבוד ביום א׳ בשרפת י״ש[241]. החוכר היהודי הכחיש את ההאשמה, וטען לזכותו שלא הכיר את הצמית הזה בכלל ושביום המקרה היה באחוזתו האחרת קושביץ[242]. היה, כנראה, איזה שיתוף פעולה בין דוד יעקובוביץ לבין לוקאש אולקובסקי, שהרי בעקבות תביעה משפטית מטעם אדוניו האמיתי של הצמית קרופובניצקי פסק בית־המשפט של האצולה במחוז פינסק שלוקאש אולקובסקי חייב לפצות את התובע בסך 64 שוק, הסכום שנקבע בחוק על הריגת איכר על־ידי אציל, ואת דינו של דוד יעקובוביץ העביר לשיפוט של הפוד־סטארוסטה, לאחר שקיבל את טענתו כי על־פי כתבי־הזכויות של היהודים אין הוא מוסמך לשפוט אותו[243]. גם חכירה זו לא עלתה יפה, כי האציל המחכיר מת באמצע אותה שנה ולאחר מותו פגעה אלמנתו בוגומילה טרלצקאיה בחוזה החכירה וגרמה לחוכריה הפרעות ונזקים רציניים, אבל להפסקת החכירה באמצע לא הגיעו הדברים[244].

חכירת קוזליאקוביץ

בשנת 1644 חכר שלמה אברמוביץ מאת האציל כריישטוף נארושביץ את אחוזת קוזליאקוביץ לתקופה של חמש שנים[245]. החכירה כללה את האחוזה ואת הכפרים קוזליאקוביץ וצ׳רנייביץ על הצמיתים שבהם, את האחוזה הסאמיגית, את הזכות לניצול האפרים שבאחוזת ולאטיץ ולהשיט משם עצים, ואת הזכות לטחינה חופשית לצורכי האחוזה[246]. הסכום ששולם בעד החכירה אינו נזכר בתעודות, אך נראה שהיתה זו חכירה מסוג החכירות הבינוניות. ב־1646 מסתכסך החוכר היהודי עם בעלי קרקעות שכנים, שאת אחד מהם, המנסה לפרוש רשתות דייג על הפיגה, הוא מגרש בעזרת אנשיו של האציל נארושביץ שירו על משיג הגבול[247], ומבעל קרקע הוא תופס שני סוסים, כפי הנראה בעד פגיעה ברכושו[248]. בשנת 1647, שנתיים לפני

230. שם, מס׳ 169.
231. שם, מס׳ 158.
232. שם, מס׳ 169.
233. שם, מס׳ 234.
234. שם, מס׳ 268.
235. שם, מס׳ 177.
236. שם, מס׳ 207.
237. שם, מס׳ 238.
238. שם, שם.
239. שם, שם.
240. אחד האיכרים שנתמנה ע״י בעל האחוזה (במקרה שלנו כפי הנראה ע״י החוכר) להוצאת האיכרים לעבודה ולפיקוח על העבודה, ועליהן היה מדווח לאקונום. ראה גורבאצ׳בסקי, מילון, עמ׳ 388. תפקיד זה היה שונה מתפקיד הוויט העירוני.
241. שם, מס׳ 182, 207.
242. שם, מס׳ 190.
243. שם, מס׳ 223.
244. בעת שהחוכרים נסעו לחגים לביתם בפינסק באה האצילה פעמיים לאחוזה, כינסה את האיכרים וציוותה עליהם לא להישמע לחוכרים ולא לצאת לעבודה, שפטה את האיכרים ביניהם לבין עצמם (במקום החוכרים) ותפסה 2 מבני האיכרים לשירות אצלה בצ׳מרין. על כל זה תבעו החוכרים פיצויים בסך 500 זה׳. ראה שם, מס׳ 256.
245. שם, מס׳ 277. בתעודה אחת נקרא החוכר בשם שלמה חצקלייביץ (שם, מס׳ 226), אבל בכל שאר התעודות (שם, מס׳ 230, 247—248, 250, 277) בשם שלמה אברמוביץ. אף שאין להוציא מן החשבון אפשרות שהיו שני שותפים לחכירה, קרובה יותר האפשרות שבתעודה הראשונה רשם התובע את שם החוכר בצורה משובשת. החכירה היתה צריכה להסתיים ב־1649 (שם, מס׳ 277) ומכאן מתברר שהתחילה ב־1644.
246. שם, שם. שמות המקומות הנזכרים בפולנית: Kozlakowiecze, Czerniejewicze, Dworzyszcze, Sawińskie, Welatycz.
247. שם, מס׳ 226, 250.
248. שם, מס׳ 230.

תום מועד החכירה, מעבירים הם את החכירה לרשותה של אשה נוצריה בשם סולטאנובה, מכיוון שנזקקו למזומנים[249].

חכירות של בתי מזיגה

ידיעותינו על עסקי חכירות זעירים באחוזות ובכפרים שבאזור פינסק זעומות מאוד. נשתמרו רק שתי תעודות על חכירות של בתי מזיגה. מאחת מהן אנו למדים, שבשנת 1630 מחזיק חוכר בשם שלמה את האכסניה ובית המזיגה בכפר אילביאז, שהיה שייך לאנדז'י דולסקי, בעל אחוזת ליובייטשוב הגדולה[250]. ואילו מן התעודה השנייה, שהיא מקפת ומפורטת הרבה יותר, מצטיירת תמונה חיה של חכירת בית מזיגה. בשנת 1644 חכר לייב יעקובוביץ מאת מיקולאי דולסקי, בן אחיו של אנדז'י דולסקי, שנזכר לעיל, בעל אחוזת ליובייטשוב, את בית המזיגה בוויהונוס למשך שלוש שנים תמורת 50 שוק (125 זהובים) לשנה[251]. יחד עם בית המזיגה חכר גם טחנה קטנה תמורת 6 שוק לשנה. החוכר התפרנס ממכירת משקאות לאיכרים (גם בהקפה). את המשקאות ייצר בעצמו בבית מבשל י"ש שליד בית המזיגה. בוודאי היתה לו הכנסה מסוימת גם מהטחנה. חוץ מזה נהג, כפי הנראה, לסחור גם בתוצרת חקלאית, כי באסם שלו מוצאים אנו תבואה בשווי 100 זהובים לערך, שחת בשווי 80 זהובים וזרעים בשווי 50 זהובים. כן היו לו שתי כוורות. לצרכים עצמיים היתה לחוכר פרה. בית המזיגה נמצא, כנראה, בבית נפרד מבית המגורים שלו, וכפי המסופר בנה אותו המוזג במיוחד על חשבונו. בחצרו היו כמה קרונות ועגלות חורף, ויש להניח שהיה לו גם סוס וכן ציוד למשרפת הי"ש. הציוד הביתי של חוכר זה נראה דל מאוד. החכירה זו של בית המזיגה בוויהונוס נפסקה באמצע בעקבות מעשי אלימות וכפייה מצד האציל המחכיר כלפי החוכר. החוכר היהודי הוא שביקש להפסיק את החכירה וניתנה לו שהות לפנותה תוך 12 שבועות. בפרק־זמן זה הספיק החוכר להתקשר עם האציל אנדז'י טרלצקי ולקבל לידיו בחכירה את בית המזיגה של צ'מרין. יש להניח שסוג זה של חכירות בתי מזיגה היה כבר נפוץ למדי, אלא שלא זכו להירשם בפנקסי בית־המשפט.

מקומן של החכירות בפרנסותיהם של יהודי פינסק

בתעודות משנות ה־30 וה־40 של המאה ה־17 נמנים כ־30 יהודים מבוגרים[252], משמע כ־30 ראשי בתי אב, המתפרנסים מחכירות של אחוזות. אך מספרם של אלה היה, כפי שיש להניח, גדול מזה. ראשית, מן הראוי לציין, שבתעודות נזכרו בעיקר עסקי חכירה שבהם נסתכסכו חוכרים עם מחכירים או עם שכניהם הנוצרים והסכסוכים הובאו להכרעת בית־המשפט. גם נראה שמספר החכירות הקטנות בכפרים היה יותר מצוי מכפי שהדבר משתקף בתעודות. אם נוסיף על אלה את עשרות המשפחות שהתפרנסו מעסקי מזיגה בעיר גופא[253], ואת היהודים שגרו ביורידיקה של הכנסייה ושלחו יד בעסקי משקאות[254], הרי אף בהערכה זעירה ניתן להעמיד את המספר על שישים בתי אב. יוצא מכאן שעסקי החכירה היו מקור פרנסה לשכבה רחבה מאוד של יהודים מפינסק.

שכבה לא מבוטלת כלל ועיקר של יהודי פינסק עוסקת בעסקי חכירה גדולים. בתעודות המתייחסות לפעילותם של אלה מנינו כ־15 משפחות העושות עסקי חכירה בסכומי כסף גדולים, אם ביחידות ואם בשותפויות קטנות וגדולות. לידם של החוכרים הגדולים מתפרנסים יהודים רבים כחוכרי משנה וכמשרתים. נראים הדברים שכבודם של החוכרים הגדולים בעיני זולתם עדיין גדול ונכבד, בדומה לכבודם ולמעמדם של בני האצולה. בחוזים רשמיים עשוי אציל לכנות חוכר יהודי עוד בשנות ה־40 של המאה ה־17 בתואר "פאן"[255], שהיה מיוחד לאצילים בלבד. ולא היה זה כנראה כינוי של כבוד בעלמא. אין ספק שחוכרים יהודים תקיפים הרגישו עצמם כאצילים ממש ונהגו כמותם (דוגמת יעקב שימשיץ שערך מסעי צייד כפי שנהגו לעשות האצילים)[256], ואף הסביבה הכירה במעמדם זה.

חכירות מסים ומכסים

מן העדויות המעטות שנשמרו בתעודות מתברר, שעשירי היהודים שלחו ידם בחכירות מסים ומכסים. בשנת 1605 נמצאת חכירת מס הטשאפווי (מס העקיפין על מכירת משקאות משכרים) בידי יעקב לזורוביץ ואברהם נחימוביץ מפינסק[257]. שניים אלה הם, כפי שניתן לשער, בניהם של אליעזר מארקוביץ ושל נחום פסחוביץ, ממנהיגי קהילת פינסק ועשיריה בדור שלפני האיחוד הלובליני. מן התעודה ניתן ללמוד, שבית־המשפט נתן את מלוא העזרה המשפטית לחוכרים בבואם לגבות את המס מבית המזיגה ומשרפות הי"ש, שהיו בפועל בחזקתו של אציל. האציל השתמט מתשלום מסים אלה וטען להגנתו שחכירת המס על־ידי היהודים היא לא חוקית, משום שעל־פי החלטות של סיימים שונים מהשנים 1562—1593 אסור ליהודים לעסוק בחכירת מכסים, בגביית מסים ובארנדות. טענה זו, שהיתה נכונה לכשעצמה, לא נתקבלה על־ידי בית־המשפט של המבצר והוא חייב את האציל בתשלום כפול. עדות נוספת על חכירת גביית מס הטשאפווי בפינסק מוצאים אנו בתעודה משנת 1646, שבה מוגשת תביעה על־ידי גובה של מס הטשאפווי זלמן יוספוביץ נגד חוכר נוצרי של אחוזה במחוז פינסק[258]. בידי מי היתה חכירת המס לא נאמר בתעודה, אך מן התקנות על מס זה בפנקס מדינת ליטא מן השנים שפ"ח—שצ"ב נראים הדברים,

249. שם, מס' 277.

250. שם, מס' 110—111. בשנת 1634 נכללה אילביאז בעסקת החכירה הגדולה של אחוזת ליובייטשוב (לעיל, עמ' 62).

251. שם, מס' 189.

252. ראה להלן.

253. ראה לעיל.

254. ראה לעיל, עמ' 55.

255. או"ק, כרך 28, מס' 220.

256. שם, מס' 185.

257. שם, מס' 273. בתעודה מדובר גם על מס דוודים (Kotłowe), ששולם כפי הנראה מייצור משקאות, במקרה שבעל בית המזיגה הוא גם המייצר את המשקאות.

258. שם, מס' 180.

שחכירתו היתה בידי קהל פינסק[259] וזלמן יוספוביץ אינו אלא פקיד גובה מטעם הקהל. ואם כך הדבר, ניתן להניח שחכירת מס זה היתה במשך תקופה ממושכת בידי יהודי פינסק, ואולי סייע לעסקי המשקאות של יהודי פינסק[260].

בשנים 1639—1640 החזיק ברוך נחמנוביץ בחכירתם של מסים והיטלים שונים בפינסק ובסביבתה, שהכנסותיהן היו שייכות למבצר. מן התעודה המספרת על חכירה זו מתברר שבשנת 1640 מסר ברוך נחמנוביץ לידי הסופר (פקיד) הממונה על ההכנסות של מחוז פינסק את הסך הכולל של 32,002 זהובים. הסכום הוא עצום ומעיד הן על ההיקף הגדול של החכירה, והן על עושרו של יהודי מפינסק, שגלגל בתוקף עסקיו סכומים של עשרות אלפי זהובים. לשון התעודה אינה מצטיינת אמנם בבהירות הניסוח, אך יש בה עדות ברורה להיקפה הנרחב של חכירת מסים והיטלים רבים ושונים, כגון: תשלומים בעד החזקת קרקעות (צ'ינשים) ובעד דייג בעיירה נובל, בעד יערות ודמי משפט בעיירה הורודנה, בעד קאפשצ'יזנה (מס משקאות) מן העיירה להישין, בעד תבואה של הנסיך, בעד משקאות משני פולבארקים (חוות), בעד פרוות, בעד שעווה וכדומה. כפי הנראה מילא ברוך נחמנוביץ תפקיד של חוכר וסוחר בעת ובעונה אחת, ונכנס לעסקים אלה זמן קצר קודם לכן[261]. הוא עצמו עסק בגביית המסים וההיטלים, אם במזומנים ואם בתוצרת, ושירותו העיקרי לפקיד הממונה על ההכנסות היה בכך, שהמציא לו את תמורת המסים, התשלומים והחובות כולם במזומנים, במטבע טוב. מן התעודה מתברר, שהסכומים שולמו במלואם, בדייקנות ובמועד. התעודה נרשמה בפנקסי בית־המשפט של המבצר בשנת 1645 כחמש שנים לאחר העסקה. לא מן הנמנע אפוא, שברוך נחמנוביץ עסק בכך גם בשנים 1640—1645.

להלן נראה שהמדיניות שעליה החליט ועד מדינת ליטא היתה לקיים את עסקי המכסים בידי יהודים. ידיעותינו על עסקי המכס של יהודי פינסק הן מועטות. בשנת 1630 החזיקו ליטמן יעקובוביץ ומשה הללוביץ בחכירה את חדר המכס של פינסק ואת החדרים הכפופים לו, שחכרו מאת אציל שהוא עצמו ישב במחוז הורודנה, תמורת תשלום שנתי של 600 זהובים[262]. אין זה עסק חכירה גדול, והמוכסים היהודים אינם אלא חוכרי משנה בלבד. הם משתדלים לפרוע את דמי החכירה שלהם במועד, בהתאם להתחייבות, ומשלא נתאפשר להם הדבר, בגלל מגפה שפרצה בפלך הורודנה, מבקשים הם את אישור בית־המשפט שלא הם האשמים בדחיית התשלום.

בשנת 1646 נמצא חדר המכס של פינסק בידי חוכר המכס הישן של ליטא כולה, פאקטור של המלך — אליעזר מושייביץ, וסוכנו (או פקידו) בפינסק, הוא איציק בורוכוביץ, מנהל את עסקי המכס במקום ולרשותו פקידים־לבלרים המפקחים על גבייתו[263]. מן התעודה מתברר שאלברכט סטאניסלאב ראדזיביל, הקאנצלר של ליטא, הזהיר את הבורמיסטרים ואנשי מועצת העיר של פינסק לבל יתחמקו מתשלום המכס למלכות ולאוצר, ושעליהם לנהוג לפי הוראות החוק ושלא יעבירו את הסחורות בגבעה בלי לשלם את המכס הנחוץ. ידוע לנו גם מתעודה אחרת משנת 1647[264], שאיציק בורוכוביץ מקבל את מלוא עזרת המבצר בגביית מכס ישן ממשלוח גדול של מלח השייך לאציל פולני.

גם בסביבות פינסק ובדרכים המסחריות המובילות אליה היו חדרי מכס בידי חוכרים יהודים. בשנת 1630 עוצרים חוכרי המכס היהודים של צ'רנוביל (שעל אדמות פאבל סאפייהא), על הפריפט, 7 סירות עמוסות 300 חביות אשלג, שהיו בדרכן לפינסק, וגובים מן המשלוח סכום של 150 זהובים[265]. בעיירה ויסוצק מחזיק בשנת 1646 את תחנת המכס על נהר ההורין חוכר העיירה, יעקב שמואלוביץ, וגובה מכס על משלוח מלח העושה את דרכו בנהר לטורוב[266]. בשני המקרים המתוארים נגבה המכס בכוח הזרוע, בעזרתם של אנשים שבשירות אדוני המקומות האמורים. החוכרים משתלטים על הסחורות ועל האנשים, ולעתים אף פוגעים בהם פגיעות גופניות ומשליכים אותם למאסר, עד שמקבלים את המכס הנדרש.

חכירות של אחוזות כללו דרך כלל גם הן את הזכות לגביית מכס. בהסכם חכירת אחוזות ליובייטשוב בידי חוכרים יהודים מפינסק נאמר בפירוש, שהחכירה חלה גם על מכסי דרכים[267]. וחוכרי אחוזת לולין דבורה שימשיץ ובנה יעקב מפינסק לוקחים בכוח מאיכרי לולין כל מיני חפצים על סירובם לשלם בירידי מכס, שלדבריהם של האיכרים לא היה חוקי ומעולם לא שילמו אותו[268].

מן כל המקרים המתוארים על סמך החומר התעודתי מתברר, שעסקי המכס אינם עסק פרנסה מרכזי בחיי הכלכלה של יהודי פינסק. בפינסק גופא מתפרנסים מעסקי המכס יהודים בודדים בלבד, ואילו בנכסי אצילים המכסים הם אחד מענפי ההכנסה שבמשק האחוזתי.

מן התעודות עולות שתי עובדות אופייניות לעניין חכירת מסים ומכסים: (א) החוכרים היהודים ממלאים בדייקנות את התחייבויותיהם הכספיות. (ב) המסים והמכסים נגבים בכל התקיפות. בחדרי המכס המלכותיים עומד מאחורי המוכסנים מלוא כוח השלטונות, ובחדרי מכס שבנכסי אצילים — עזרתם

259. פמ"ל, סי' ריי"ד, רט"ו, רמ"ט, רס"ב. התקנות הן מהשנים שפ"ח, שצ"א ושצ"ב. מתקנות אלו מסתבר שחכירת הטשאפוני היתה בעיקר בידי יהודים ושהקהילות או חוכרי אחוזות היו חוכרים מס זה. בתקנה משנת שצ"ב (סי' רס"ב) נקבע שאת הטשאפוני של ג' קהילות יש להניח לג' קהילות אף אם יחכור יחיד את המס הזה בכל מדינת ליטא. השווה גם להלן, פרק ג', הע' 80.

260. בשנת 1632 נקבעת לראשונה זכותם של יהודי פינסק לחכירת שליש מחכירת המשקאות של העיר פינסק (או"ק, כרך 29, מס' 18). השתלטותם של יהודי פינסק על ענף זה היתה מהירה ובסוף שנות ה־60 הוא נמצא כמעט כולו בידיהם. ראה להלן, עמ' 109—110, 114, 128—129.

261. ברוך נחמנוביץ היה אחד המנהיגים החשובים של קהל פינסק בתקופה שלאחר גזרות ת"ח עד שנת 1680 (ראה להלן, פרקים ג—ד'). יוצא מכאן שבשנת 1639 היה עוד אדם צעיר.

262. או"ק, כרך 28, מס' 109.

263. שם, מס' 258.

264. שם, מס' 275.

265. שם, מס' 112.

266. שם, מס' 227.

267. שם, מס' 249.

268. שם, מס' 264.

הממשית מאוד של אנשי שירות האצילים, המוכנים לפעול בכוח הזרוע נגד סרבנים. מעמדם של המוכסנים הוא מעמד המקנה להם כוח שלטון ושררה, ובלי ספק גם מעמד חברתי נכבד הן לגבי ראשי העיר וחברי מועצתה, והן לגבי אצילים המובילים סחורה שלא לצורכיהם הפרטיים, וכמובן לגבי חוגרים נרחבים של סתם עירונים ואיכרים.

באיזו מידה השתלבו עסקי המכס של יהודי פינסק במדיניות המכוונת של ועד מדינת ליטא, שהתגבשה בשנת שפ"ז, כאשר מסר ועד המדינה את המונופול על חכירת מכסי המדינה (המכס הישן והחדש) לר' משה בן אליעזר עם בניו ושותפיו[269]? נראה שסמיכות־הפרשיות בין החלטת הוועד שיהודים יחזיקו את המכסים לבין העובדה שידיעותינו על חכירת מכסים ומסים בפינסק הן רק משנות ה־30 וה־40 אינה מקרית. אמנם ליטמן יעקובוביץ ומשה הלוביץ חוכרים בשנת 1629 את המכס החדש של חדר המכס של פינסק והחדרים הכפופים לו במישרים מאציל, משמע שהיו חוכרי משנה. אך עצם עובדת החכירה היא בניגוד להחלטת הוועד, שחכירת המכסים הישן והחדש היא זכותו הבלעדית של משה בן אליעזר הנזכר לעיל[270].

הדבר נעשה, כפי הנראה, בהסכמת ועד המדינה או בהסכמתו של משה בן אליעזר עצמו, שהרי בשנת שפ"ח (1628) היה החוכר משה בן הלל אחד מנציגי פינסק בוועד[271]. בשנת 1646 גם תחנת המכס של פינסק היא בחכירתו של משה בן אליעזר החוכר של כלל מכסי ליטא[272]. נראה שמדיניות הוועד להעביר החזקת מכסים מידי אצילים לידי יהודים הוגשמה הלכה למעשה בפינסק ובגליל.

חכירת פרופינאציות וטחנות

על עסקי החכירה הבינוניים והזעירים נמנים גם עסקי חכירת משקאות בעיר פינסק גופא. אמנם על סמך כתבי־הזכויות המאגדבורגיות משנת 1581 היתה חכירת המשקאות בפינסק שייכת לעירייה בלבד תמורת תשלום של 500 זהובים, משמע שהיהודים נדחקו לגמרי מחכירת בתי מזיגה בתחום העיר. אין ספק שיהודי פינסק לא השלימו עם הגבלות העירייה על ענף פרנסה נכבד זה. יש להניח שהאיסור נעקף למעשה עם התיישבות יהודים בתחומי היורידיקות של הכנסייה בתקופת מלכותו של זיגמונט ה־III (מת 1632). הדבר מתברר מכתבי־הזכויות של פאחומיי אורנסקי, הבישוף האוניאטי של פינסק משנת 1640, שלפיו מותר היה ליהודים להשתמש בבתיהם ובמבניהם לבתי מזיגה, משרפות יי"ש ובתי מבשל לשיכר כרצות עיניהם[273]. אך ברור שיהודי פינסק לא הסתפקו בכך ופתחו בהשתדלות נמרצת לביטול האיסור ונימוק עיקרי שימשה להם הטענה, שהם משלמים חלק ממסי העירייה ולפיכך מגיעה להם הזכות לחלק מהכנסות העירייה. האיסור בוטל בשנת 1632 וליהודי פינסק ניתנה הזכות לחכור שליש מחכירות המשקאות. הזכות ניתנה על־ידי הקאנצלר של ליטא ואושרה על־ידי המלך זיגמונט ה־III בשנת חייו האחרונה, לאחר שהעירייה נתנה מכתב על הסכמתה לכך מרצונה החופשי. תמורת שליש חכירת המשקאות שילמו יהודי פינסק לעירייה 50 שוק לשנה, ועד שנת 1647 שילמו תשלומים אלה כסדרם[274]. דומה שעשרות משפחות של יהודי פינסק התפרנסו מבתי מזיגה שהחזיקו בעיר[275].

טחנות שבתחומי אחוזות גדולות נכללו דרך כלל בחוזי חכירת האחוזות, כאחד מסעיפי ההכנסה הנחכרים. אך משנת 1646 הגיע לידינו כתב־זכויות של המלך ולאדיסלאב ה־IV לפסח יעקובוביץ מפינסק לבניית טחנת קמח ליד פינסק, תמורת דמי חכירה בסך 100 זהובים[276]. לפי תנאי כתב־הזכויות ניתנה לו רשות לבנות סוללה לאורך תעלה, לבנות גשר מעבר לטחנה, לבנות את הטחנה, להחזיק בה ולקבל חלק מסוים מן הקמח כשכר טחינה, להקים מחסן לאחסון תבואה, ולקבל לעזרה עבודת צמיתים במשך ימים מספר באביב ובסתיו לשם בניית הסוללה ולהחזקתה. ואילו על אחרים נאסר להקים מבנים לפני הטחנה (חוץ ממבנים של המבצר) ולהלך על הסוללה, כדי שלא תתקלקל. כפי נראה מדובר כאן בטחנה גדולה שנועדה לשרת את האזור הקרוב לפינסק.

חכירת בתי מזיגה באחוזות ובכפרים היא אחת הפרנסות המצויות באותה תקופה. בתי המזיגה נחכרים אם מבעלי האחוזות במישרים ואם בדרך של חכירות משנה מחוכרים גדולים. חוכרים יהודים זעירים מחזיקים בתי מזיגה כאלה באזור פינסק במקומות שונים[277].

מ ס ח ר

הגורמים הרבים שסייעו להתפתחות מסחרה של פינסק בשנות ה־50 וה־60 של המאה ה־16 מוסיפים לפעול ברובם

269. פמ"ל, סי' קכ"ג.
270. שם, סי' רי"ז.
271. שם, סי' רי"א.
272. או"ק, כרך 28, מס' 258.
273. שם, מס' 141.

274. או"ק, כרך 29, מס' 18; כרך 28, מס' 293. כך לפי הפריביליגיה שניתנה ליהודי פינסק ע"י זיגמונט ה־III ב־1632. אבל לפי כתב־הזכויות שקיבלו יהודי פינסק ב־5.3.1633 מאת ולאדיסלאב ה־IV לאחר עלותו על כס המלכות, ניתנה ליהודים הזכות לרבע מחכירת העיר על סמך הנימוק שהם משלמים רבע ממסי העיר ובעד רבע החכירות העירוניות עליהם לשלם 125 שוק. החכירות העירוניות כללו גם שלוש טחנות מלבד בתי המזיגה ובית המבשל (טי"פ, עמ' 11). ייתכן שניתן ליישב את הסתירה בין הידיעות על חכירת שליש לחכירת רבע בכך שהשליש מתייחס רק למשקאות ואילו הרבע — לכלל החכירות העירוניות. מכאן ניתן אולי ללמוד שיהודי פינסק רצו במיוחד בחכירת המשקאות ולא התעניינו באותה מידה בחכירות אחרות (טחנות קמח). ראה גם לעיל, הע' 93.

275. בשנות ה־40 של המאה ה־17 גרו ביורידיקה של הביטוח כ־50 משפחות. רבות מהן התפרנסו, כנראה, מייצור משקאות ומכירתם. תמונה חיה מבתי מזיגה כאלה מוצאים אנו בשתי רגסטות משפטיות מפינסק. באחת מהן משנת 1646 (או"ק, כרך 28, מס' 164—165) מסופר על לבלר העירייה המתלונן, כי בדרכו לעירייה, נכנס לבית המזיגה של אשת (אלמנת?) אברהם לשתות שיכר ושילם תמורתו, אלא שמשום־מה גידפה אותו האשה ולאחר־מכן הכו אותו במקלות וגרמו לו חבלות. בתעודה שנייה, (שם, מס' 275) משנת 1647 מסופר על משרת של אציל, שהתעכב בדרכו בפינסק והתאכסן בבית האכסניה של אלי אברמוביץ שבשוקה של פינסק, היינו בתחום העיר פינסק ממש.
276. שם, כרך 29, מס' 5.
277. בעיה זו ניידונה לעיל.

גם לאחר האיחוד הלובליני. אמנם, עם ניתוק האזורים הדרו־מיים מליטא וסיפוחם לפולין איבד הנתיב היבשתי — שהוביל דרך פינסק—ברסיק ללובלין, וארשה, פוזנא וגנייזן — קצת מערכו הקודם לסחר הטראנזיט עקב ביטול הגבלות המכס בין ווהלין לפולין. אך ערכו של הנתיב המסחרי המימי של הנהרות דנייפר—פריפט מצד אחד, והמוכאבץ—בוג—ויסלה מצד שני, לא פחת[278]. סחורות הובלו במעלה הדנייפר והפרי־פט עד פינסק, ושם הוטענו על עגלות והובלו ביבשה עד קוב־רין, ושם הוטענו שוב על כלי־שייט ועשו את דרכן במורד המוכאבץ—בוג—ויסלה עד לנמלי היעד. וכן גם בחזרה. עליית מסחרה של פינסק ושל האזור כולו חלה בתקופה זו, עם התגברות קצב הפעילות הכלכלית, המתחילה בפולסיה באמצע המאה ה־16, בעקבות הרפורמות האגראריות (חלוקה לוולוקות) של המלכה בונה ושל המלך זיגמונט אוגוסט[279], ונמשכת ביתר עוז לאחר האיחוד הלובליני. גם מסחרה העצמי של פינסק, בזכות היותה מרכז מסחרי כלכלי לאזור כולו והש־תלבותה המוצלחת ברקמת החיים הכלכליים המתפתחת במהי־רות — עולה בהתמדה.

מושג מדחשי על מעמדה של פינסק כעיר מסחר מקבלים אנו במידה מסוימת מכתב־הזכויות המאגדבורגיות, שעל תוכ־נו דובר למעלה[280]. כתב זה הקנה לפינסק את הזכות לערוך ארבעה ירידים בשנה[281], שאליהם באו קרוב לוודאי סוחרים גם ממקומות מרוחקים, ויום שוק כל יום ב' בשבוע, שנועד לשרת את סביבתה הקרובה של פינסק; תושבי פינסק משתח־ררים ממס שוק, דבר שסייע בלי ספק לקידום המסחר; לעיר נמסרות בין השאר ההכנסות מן חנויות המלח והלחם. באי־שורה של הפריביליגיה על־ידי ולאדיסלאב ה־IV משנת 1633[282] מופחת מספר הירידים השנתיים מ־4 ל־2. בעת הירידים פטורות סחורותיהם של תושבי (עירוני?) פינסק מתשלומי מכס. עם תום הירידים מותר לסוחרים מן החוץ למכור את סחורותיהם לעירונים בעלי הזכויות המאגדבורגיות. הסוח־רים הזרים ועירונים שאינם תושבים קבועים אינם רשאים למכור את סחורותיהם בקמעונות[283]. כמו כן נאסר על זרים למכור מעל דוכנים סחורות ומזון בלי לקבל תחילה את רשותו של ראש העיר.

הזכויות שנתכוונו לעודד את מסחרה של פינסק בכלל סייעו גם להתפתחות המסחר של יהודי פינסק, וכנראה רק במכירת לחם ובמכירת מלח בקמעונות לא ניתן ליהודים לעסוק[284]. העירונים ניסו, כנראה, לפרש זכויות מסוימות בכתב־הזכויות המאגדבורגיות לרעת הסוחרים היהודים ב־פינסק, אך המלך ולאדיסלאב ה־IV חזר ואישר שלסוחרים היהודים מותר לקנות סחורות גם מסוחרים זרים ולמכור אותן בקמעונות. חופש המסחר של יהודי פינסק לא נפגע, כנראה, אף פעם באופן רציני ע"י העירונים. הזכות למסחר חופשי שהי־תה לכלל יהודי ליטא היתה גם ליהודי פינסק, והמלך זיגמונט ה־III אף אישר אותה בכתב־הזכויות המיוחד ליהודי פינסק ב־1632. כמו כן אישר את זכותם לבנות על אדמותיהם בתים, הכוללת גם את הזכות להקים חנויות וחנויות קטנות[285].

כתב־הזכויות המאגדבורגיות מתייחס למסחר הפנימי של פינסק. מתעודות אחרות למדים אנו על המסחר המסועף של פינסק עם מרכזי מסחר שונים בפולין ובליטא. סוחרים מפינסק, נוצרים ויהודים כאחד, מקיימים קשרי מסחר ערים עם מרכזי המסחר הגדולים של פולין וליטא. גם לאחר האוניה הלובלינית מוסיפים סוחרי פינסק, נוצרים ויהודים, לבוא לווהלין ולסחור עמה ומקבלים בשנת 1579 פריבילגיות על כך מאת סטפאן באטורי[286]. כפי הנראה הוסיפו להביא גם בתקופה זו את המלח לפינסק ולאזור ממכורת המלח של קולומייה. המלח הובל לפינסק דרך לוצק או בדרך היבשה או בדרך הנהרות סטיר ופריפט[287]. אין לנו ידיעות על טיבו של סחר המלח של פינסק בתקופה זו, פרט לידיעה שבשנת 1638, ולפחות זמן־מה קודם לכן, היתה חכירת המלח בפינסק בידי יהודים[288]. קרוב לוודאי שלא חלו שינויים במקורות הספקתו ובדרכי הובלתו לפינסק[289]. ברשימות המכס הכתובות עברית משנת 1580 מחדר המכס של לוקוב, ששימש בעיקר את דרך המסחר מלובלין להורודנה ולצפון ליטא, מוצאים אנו שתי שיירות של עגלות המובילות ברזל לפינסק, אחת של 15 עגלות ואחת של 12[290]. מי היו הסוחרים, שהובילו את הברזל לפינסק, לא ברור לנו. הרשימה מזכירה אמנם שני שמות של לא־יהודים: חוועדקא ומקיטי (מיקיטה), שניהם מפינסק. לא מן הנמנע ששניים אלה היו עגלונים והובילו סחורה שהיתה שייכת לסוחרי פינסק, אף שאין לדעת אם הסוחרים היו יהודים.

278. ויסלוואך, Drogi, שם, עמ' 169—170.
279. ראה לעיל.
280. ראה לעיל.
281. בירידים היה המסחר חופשי לגמרי. לכל אחד מותר היה לבוא ליריד ולסחור בכל סחורה הן בסיטונות והן בקמעונות. בימי היריד לא תפסו הגבלות חוקיות נגד סוחרים זרים. ראה: ריבארסקי, ח"א, עמ' 276—279.
282. ראה לעיל.
283. לערים מסוימות בפולין ובליטא היו זכויות מיוחדות להטיל הגבלות על מסחרם של "אורחים". היינו על אנשים שאינם תושבי המקום. מאלה נשללו בעיקר שתי זכויות: הזכות למסחר קמעוני והזכות לסחור עם אורחים אחרים. אך לווילנה, דרך־משל, היתה זכות מיוחדת שביטלה את חוק האורחים לגבי עירוניה בהרבה ערים, כולל פינסק. ראה: ריבארסקי, ח"א, עמ' 270—272.

284. בתעודות משנות ה־30—40 אין ידיעות על מכירת לחם ע"י יהודים. אין להניח שיהודים נזקקו ללחם שנאפה ע"י לא־יהודים. הכוונה כאן כנראה למכירת לחם מעל דוכנים לאיכרי הסביבה שמודמנים לעיר בימי שוק שבועיים. אשר למסחר במלח הכוונה כנראה למסחר קמעוני. מתעודה משנת 1655 ידוע לנו שמכירה סיטונית של מלח היתה בשנות ה־30 בידי חוכרים יהודים (ראה או"ק, כרך 34, מס' 60).
285. ראה לעיל.
286. לפי אטינגר, עמ' 83 והע' 93.
287. ראה לעיל, פרק א'.
288. ראה לעיל, הע' 284.
289. השווה או"ק, כרך 28, מס' 275. תעודה זו משנת 1647 מספרת על הבאת מלח לפינסק ע"י משרתו של אציל פולני, המסרב לשלם מכס ליהודי הממונה על המכס הישן בפינסק.
290. ר. מאהלער, א פראגמענט וועגן יידישן האנדל צווישן פוילן און ליטע אין 16־טן י"ה. היסטאריש שריפטן, באנד 2, ווילנע 1937, עמ' 198.

את הידיעות החשובות ביותר על מסחרה של פינסק בשנות ה־80 של המאה ה־16 ועל חלקם הנכבד של יהודי פינסק במסחר זה מוצאים אנו ברשימות פנקסי חדר המכס של בריסק מן החודשים 4 בפברואר — 17 במאי 1583[291]. ב־3½ החודשים האמורים עברו את חדר המכס בבריסק בדרכן מלובלין לפינסק 169 עגלות, מהן 116 טעונות ברזל והשאר — טעונות סחורות שונות, רובן תוצרת תעשייתית. באותו זמן עברו דרך חדר המכס של בריסק מלובלין לווילנה 119 עגלות, ולסלוצק, סלונים, נובאהרדוק, מינסק, מוהילב, בוברויסק, טרוקי ודבורץ 86 עגלות. מגנייזן לפינסק עוברות בחודש מאי 10 עגלות טעונות תוצרת תעשייתית[292]. ברור מכאן שפינסק היא אחד ממרכזי המסחר החשובים ביותר של ליטא באותו זמן.

באותן רשימות של משלמי המכס שבפנקסי תחנת בריסק נזכרים בשמותיהם רק 10 סוחרים יהודים מפינסק המובילים 15 עגלות, וכל השאר הם נוצרים. ואילו בין 10 הסוחרים מפינסק העוברים דרך חדר המכס של בריסק ב־17 במאי בדרכם חזרה מריד גנייזן (שהתקיים ב־15 באפריל), 6 הם יהודים[293]. ניתן להניח שחלק מן הלא־יהודים הנוסעים מלובלין לפינסק, הנזכרים ברשימות אלו בשמותיהם, הם עגלונים המובילים בעגלותיהם סחורות השייכות לסוחרי פינסק, שחלק מהם יהודים[294]. מן 59 העגלות הנזכרות ברשימה במפורש כעגלות של סוחרים יהודים, 15 הן של סוחרים יהודים מפינסק (14 מהן בדרכן לפינסק), 32 מבריסק, והשאר ממקומות אחרים בליטא. וגם מזה ניתן ללמוד משהו על משקלם הנכבד של הסוחרים היהודים מפינסק בין הסוחרים היהודים ממקומות אחרים בליטא[295].

מה הן הסחורות שהובילו עמהם סוחרי פינסק למכירה בפולין ואילו סחורות הביאו עמהם בדרכם חזרה לפינסק? הרשימה של חדר המכס בבריסק מוכירה רק עגלה אחת של סוחר יהודי, הנוסעת מפינסק ללובלין והמובילה שעווה ועורות פרוה שונים. קרוב לוודאי שגם 14 העגלות של 9

291. א"ס, כרך 3, עמ' 289—322; כרך 4, עמ' 252—260. על הרישומים המתייחסים במפורש לסוחרים יהודים ראה: ר"נ, כרך 1, מס' 642—643.

292. שם, שם. ראה גם ויסלואוך, שם, עמ' 165.

293. ראה: ויסלואוך, שם, שם, ר"נ, שם, מס' 642. הירידים של גנייזן במאה ה־16 היו חשובים במיוחד לסחר האריגים. לעדים שייצרו אריגים בכמויות גדולות היו מחסנים בגנייזן. ראה: ריבארסקי, ח"א, עמ' 204.

294. על עגלונים נוצרים שהובילו סחורות בשביל הסוחרים חיים יצחקוביץ ואברהם מאירוביץ מפינסק מדובר במפורש בגוף הרשימה (ר"נ, שם). אין ספק שהיו מקרים שעגלונים הובילו סחורה בלי נוכחותם של הסוחרים עצמם, במיוחד כשהובילו סחורות זולות יותר או סחורות שאינן טעונות שמירה קפדנית, כגון ברזל. בעית חלקם של הסוחרים היהודים בין השמות שנזכרו ברשימת פנקס תחנת המכס בלובוק נידונה בהרחבה ע"י רפאל מאהלער (במאמרו א פראג־מענט וועגן יידישן האנדל וכו', שם, עמ' 188—189) ומסקנתו שחלק מן הנוצרים הנזכרים ברשימה הם עגלונים של סוחרים יהודים, יפה גם לגבי הדיון שלנו.

295. יש כמובן לקחת בחשבון שלא כל המסחר של ליטא עם לובלין עבר דרך בריסק. המסחר של הורודנה והאזור עבר דרך חדר המכס של לוקוב. ראה מאהלער, שם.

הסוחרים היהודים האחרים לא היו ריקות בדרכן מפינסק ללובלין או לגנייזן.

הסחורות שמובילים יהודי ליטא ללובלין בדרך היבשה הן בעיקר עורות ופרוות ממינים שונים, שעווה וחלב, היינו אותם סוגי סחורות האופייניים ליצוא של ליטא גם במחצית הראשונה של המאה ה־16. לפיכך אפשר להניח, שגם הסוחרים היהודים מפינסק מובילים לפולין אותן סחורות[296]. אלה חוזרים לפינסק כשעגלותיהם עמוסות מוצרי תעשיית מתכת וטקסטיל, יין, פירות ותבלינים ומעדנים אוריינטאליים. כמעט כל הסחורות האופייניות ליבואה של פולין באותה תקופה[297] מן המערב ומן הארצות האוריינטאליות מובאות בכמויות נכבדות גם לפינסק. על־פי רשימת תחנת המכס של בריסק מביאים עמהם הסוחרים היהודים של פינסק את הסחורות הבאות: פלדה, עופרת, נחושת, בדיל, חרמשים, סכינים, מסמרים ומחטים; הרבה אריגים ממינים שונים, מן הזולים ועד היקרים ביותר (קטיפה), עורות יקרים, נייר, כובעים, חגורות, סרטים, קלפים, פמוטות, חבלים, מסרקות, כפתורים ומיני גאלאנטריה אחרים; פירות ומיני מעדנים אוריינטאליים כגון: שזיפים, אגוזים, כרכום, זנגביל, שקדים, סוכר, כמון, קנמון, פרחי מוסקאט, זרעי בצל וכן יין[298]. דומה שלסחרה של פינסק עם מרכזי המסחר הגדולים של פולין בתקופה הנידונה היה אופי יציב[299].

בספרי האקטים יש לנו ידיעות אחדות על המשך מסחרה של פינסק עם מערבה של פולין. בתעודה משנת 1639 מסופר על סוחר נוצרי מפינסק המביא עמו מטען של חרמשים משלזיה לפינסק ומוכר את הסחורה בדרך לסוחר יהודי מברי־סק[300]. בתעודה משנת 1645 מסופר על שלושה סוחרים מפינסק שני שותפים נוצרים וסוחר יהודי (ראובן אברמוביץ רובינוביץ) המגיעים לירידי בטורן. הסוחרים הנוצרים נוסעים מטורן ללובלין בעסקי מסחרם, ואילו הסוחר היהודי חוזר עם שתי עגלות סחורה מטורן לפינסק ולוקח עמו את משרתם של הסוחרים הנוצרים לפינסק, לפי בקשתם של מעבידיו[301]. בתעודה משנת 1646 מסופר על הסוחר משה גרצר, ששכר עירון שיוביל בשתי עגלות סחורה מפינסק לירידי בלוקוב (ליד בריסק) ויחכה לגמר הירידי כדי להוביל סחורה בחזרה[302].

296. ראה: ר"נ, כרך 1, מס' 642 בהתחלת הרשימה; מאהלער, שם. והשווה לעיל, פרק א'.

297. השווה ריבארסקי, ח"א.

298. ר"נ, שם.

299. סוחרים יהודים מפינסק עברו את חדר המכס של בריסק גם בשנת 1589 (או"ק, כרך 28, מס' 44). ידיעה זו היא אמנם כללית וסתמית מדי, אך יחד עם ידיעות אחרות, אחת משנת 1610, שממנה אנו למדים על עסקת מכירת הרמשים בלובלין ע"י יהודי משידלוב (שקנה אותם בברסלאו) לסוחר עירון מפינסק: (M. Wolański, Związki handlowe Śląską z Rzecząpospolitą w 17. wieku, Wrocław 1961, 190, 195) והשנייה מ־1645, המספרת על מסעו של הסוחר ראובן אברמוביץ רובינוביץ לירידי בטורין (או"ק, כרך 28, מס' 161—162, 170) והמביא אתו משם לפינסק שתי עגלות טעונות סחורה, עשויה להעיד על האופי היציב של הקשרים המסחריים של פינסק עם מערב פולין.

300. או"ק, כרך 6, מס' 326 (גם ר"נ, כרך 1, מס' 830).

301. שם, כרך 28, מס' 161—162, 170.

302. שם, מס' 257.

בפנקס חדר המכס של בריסק משנת 1583 נזכרים, כאמור, עשרה סוחרים יהודים מפינסק. אלה היו, בלי ספק, הגדולים שבין הסוחרים היהודים בפינסק, כי סוחרים קטנים לא יכלו להרשות לעצמם לצאת לנסיעה מסחרית לגנייזן, שארכה בת־נאי התחבורה של אותם הימים הלוך וחזור למעלה מחודשיים, או לנסיעה ללובלין שארכה כחודש ימים. באותם זמנים היתה הנסיעה לירידים למקומות מרוחקים בשיירות, וסוחרים נוצרים ויהודים מפינסק היו יוצאים לדרך יחדיו. מלבד הסוחרים האלה היו בפינסק קרוב לוודאי סוחרים גדולים אחדים שעסקו בסחר העצים או בסחר התבואה; אלה היו משיטים את סחורותיהם בנתיב המים, ואותם אין טעם לחפש בקבוצת הסוחרים המתוארת. ודאי היו בפינסק גם סוחרים בינוניים וקטנים שלא יצאו לסחור במרחקים והסתפקו בירידים ובימי השוק המקומיים ובירידים שבקרבת פינסק. לא יהיה מוגזם אם נעמיד את מספר סוחרי פינסק היהודים בשנות ה־80 של המאה ה־16 על 20 בקירוב. יוצא מכאן, שחלק נכבד של יהודי פינסק עוסקים בשנות ה־80 במסחר. בהשוואה לידיעותינו על הסוחרים היהודים בפינסק בשנות ה־60[303], כאן בידינו עדות על עלייה תלולה של המסחר היהודי בפינסק במשך תקופה קצרה של 20 שנה. מעשרה הסוחרים הנזכרים בשמותיהם בפנקס חדר המכס של בריסק תשעה מהם (כנראה) בנים למשפחות המוכרות לנו מן התקופה הראשונה, שישה מהם מן המשפחות האמידות[304] ושלושה הם כנראה גם כן בנים למשפחות שישבו בפינסק בשנות ה־60[305], אך על מעמדם הכלכלי של אבותיהם

303. משנות ה־60 מכירים אנו מן התעודות רק בשמותיהם של 5 סוחרים יהודים מפינסק. ראה לעיל, פרק א׳, עמ׳ 43.

304. מצויים ביניהם שלושה לזרוביצ׳ים, היינו בני אליעזר: הלל, ניסן וראובן. לא מן הנמנע שכולם בני אב אחד, הוא אליעזר מארקוביץ מראשוני הסוחרים בפינסק שניהל עסקים נרחבים במסחר ובמכס ובניהול אחוזה עד אמצע שנות ה־60. (על אליעזר מארקוביץ נכדו של אחד ממייסדי קהילת פינסק יוסקו מאירוביץ ראה לעיל, פרק א׳, הע׳ 145 ועוד). בשנות ה־60 של המאה ה־16 אנו מכירים בפינסק 3 יהודים בשם אליעזר אך רק את אליעזר מארקוביץ אנו מכירים כסוחר. על השניים האחרים לא ידוע לנו כמעט כלום. יעקב אברמוביץ הוא כנראה בנו של אברהם וולצ׳קוביץ, גם הוא מראשוני הסוחרים בפינסק שהגיע לאמידות בשנות ה־60 (עליו ראה לעיל, פרק א׳ ועוד), או בנו של אברהם מארקוביץ, אחיו של אליעזר מארקוביץ הנ״ל, שהיו שניהם בעלי אחוזת פוסיניץ. אברהם יעקובוביץ הוא כנראה בנו של יעקב אברמוביץ — שנזכר ברשימת הלוסטראציה משנת 1561/66 כבעל בית ומגרש קטן, אך עליו אין יודעים מאומה (רי״א, כרך 2, מס׳ 252) — ונכד של אברהם מארקוביץ הנ״ל. אברהם חומיץ הוא אחיו של מיכאל חומיץ, שעסק בשנות ה־60 בעסקי יערות בקנה־מידה גדול (שם, שם). יצחק נתנוביץ הוא בנו של נתן מוישייביץ שגם אותו הכרנו כיהודי אמיד. נתן מוישייביץ בולט ברשימת הלוסטראציה של 1552/55 כבעל רכוש קרקעי רב (פיסק״נ — 1555, עמ׳ 11—12, 15, 22. עליו ועל אחיו ראה גם להלן).

305. הסוחרים האחרים הנזכרים ברשימות פנקסי המכס של בריסק: אברהם זראילוביץ. אברהם מאירוביץ וחיים יצחקוביץ. אין להניח שאברהם זראילוביץ הוא בנו של ישראל פסחוביץ, מעשירי פינסק, שהיה כבר איש זקן בשנות השישים. אילו היה בנו בוודאי נזכר ברשימת בעלי הבתים משנות ה־60. הוא כפי הנראה בנו של ישראל מורדוכוביץ הנזכר ברשימת 1552/55 או של ישראל אליצ׳יץ הנזכר ברשימת 1561/66. אברהם מאירוביץ הוא אולי בנו

יודעים אנו מעט מדי, ולא מן הנמנע שהם מייצגים את קבוצות הסוחרים שעלו בכוחות עצמם. רק לבקו בנדטוביץ הוא, כפי הנראה, חדש בפינסק, ולא מן הנמנע שהגיע לפינסק מפולין או מאשכנז[306].

אולם למרות עלייתו של המסחר היהודי, אין ספק כי בשנות ה־30 של המאה ה־17 עלה היקף המסחר הנוצרי על זה של המסחר היהודי. תעודה משנת 1629 מונה בפינסק 54 סוחרים נוצרים, מהם 33 עירונים ו־21 תושבים ביוריידיקה של הבישוף האוניאטי. הסוחרים הגדולים שביניהם מנהלים עסקי מסחר נרחבים עם ליטא, וווהלין, פולין וקניגסברג[307]. מספר הסוחרים היהודים היה בלי ספק קטן מזה. ההתחרות בין המסחר היהודי והנוצרי היתה בתקופה זו מתונה יחסית. כנראה השפיעה על כך במידה מרובה התרכזותו של המסחר הגדול בפינסק בענפים מסוימים בידי נוצרים ובענפים מסוימים בידי יהודים[308]. ההתחרות על המסחר הזעיר היתה חריפה יותר.

סחר העצים והתבואה

על חלקו של אזור פולסיה בכלל בסחר התבואה והעצים יש בידינו מעט ידיעות בתעודות שהגיעו לידינו. בשנת 1577 נתן סטפאן באטורי כתב־שחרור ממכס על יצוא 9 סירות אשלג ותבואה בדרך המים של הנהרות מוכאבץ—בוג—ויסלה עד טורן[309]. מפנקס המכס של חדר בריסק משנת 1583[310] מקבלים אנו מושג גם על יצוא תבואה ותוצרת יער מפולסיה בכלל. ואמנם בהשוואה לאזורי פודליאשה ווהלין היצוא מפולסיה הוא צנוע, אך גם בעלי משקים קטנים, גם בעלי אחוזות גדולות וגם חוכרים יהודים של אחוזות באזור, נזכרים ברשימת יצואני תבואה ותוצרת יער דרך המים בכיוון לדאנציג[311]. סביבת פינסק מספקת חלק של תוצרת יצוא זו[312], אף שבמקרה לא נזכרו בתעודות בין שמות היצואנים יהודים מפינסק. מפינסק נשלחה התוצרת שנועדה ליצוא בעגלות עד קובריין, ומשם הושטה בסירות על נהר מוכאבץ לבריסק — טורן — דאנציג. פינסק שימשה גם תחנת מעבר לתוצרת שנשלחה אפילו מאזור קיוב והאזורים הסמוכים במעלה דרך המים דנייפר—פריפט. תעודה משנת 1630 נותנת עדות חיה על משלוח 320 חביות אשלג ב־7 סירות מאחוזת קונסטאנטי קוריבוט וישנובצקי באזור קיוב לפינסק, מקום שם צריך היה להטעין

של הרב מאיר מוישייביץ הנזכר ברשימת 1561/66 (רי״א, כרך 2, מס׳ 252). חיים יצחקוביץ הוא אולי בנו של יצחק מוישייביץ שעסק בשנת 1563 בהלוואת כסף בריבית (או״ק, כרך 28, מס׳ 28).

306. השם בנדט (ברוך) הוא בלתי רגיל בתחום ליטא—פולין ומעיד אולי על מוצא אשכנזי. השווה: צונץ, Namen der Juden, כתבים בבחרים, כרך 2, עמ׳ 30.

307. א״ס, כרך 6, עמ׳ 213, מס׳ 94.

308. דומה שהמסחר בסוסים ומלח היה בעיקר בידי העירונים ואילו המסחר באריגים ובגלנטריה — בעיקר בידי יהודים (שם, שם. השווה לעיל, עמ׳ 42, 52 ואילך).

309. לפי ויסלוואר, שם, עמ׳ 169.

310. שם, שם.

311. שם, שם. על חלקם של יהודים ביצוא זה ראה גם ר״נ, כרך 1, מס׳ 643.

312. ויסלוואר, שם.

את האשלג על עגלות ולהובילו לבריסק, אלא שהמשלוח נעצר בדרך על־ידי מוכסני צ׳רנוביל היהודים[313]. על מסחר תבואה בפינסק למדים אנו מתעודה משנת 1646, שבה מסופר על פאקטור יהודי של בעל אחוזה מגליל קיוב, ירחמיאל איזראל־בין, המביא בסירות תבואה למכירה בפינסק. פעם אחת הצליח למכור בפינסק את סחורתו, אך כשחזר אליה שנית אסרו עליו הבורמיסטרים למכור את התבואה. בתלונה שהגיש היהודי נגד העירונים טוען הוא בין השאר, שהבורמיסטרים רצו בעצמם לקנות את התבואה מן האציל שלו — ושהתבואה אוחסנה במחסנים בפינסק[314]. מכל זה ניתן ללמוד, שכבר אז היתה פינסק מרכז לסחר התבואה. אמנם על חלקם של יהודי פינסק בסחר זה אין זכר בתעודה, אך נראה שהפאקטור היהודי מאזור קיוב היה במגע עם סוחרים יהודים מפינסק. על חלקם של יהודי פינסק בסחר העצים מוצאים אנו עדות מפורשת בתעודה משנת 1646, שבה מסופר על יהושע יעקובוביץ, השר־לח מפינסק עצים אל אחוזתה של האצילה קושצישקו שעל נהר המוכאבץ, מקום שם נמצא פקידו יעקב דוידוביץ המשגיח על סדרי משלוח העצים. מן העצים נבנית סירה גדולה להשטת תבואה.

המקורות הקטועים אינם מאפשרים בירור מלא של בעית המשתתפים בסחר התבואה והעצים בתקופה הנידונה, אך יש להניח שיהודי פינסק שהיו בין חלוצי ניצול היערות בשנות ה־60 של המאה ה־16 הוסיפו לעסוק בו גם לאחר־מכן.

השפעת מעמדה של קהילת פינסק על סחרה

עלייתו של המסחר היהודי בפינסק קשורה גם במספר גורמים הנעוצים במערכת היחסים הפנימיים במסגרת הקיבוץ היהודי בליטא (במיוחד בתקופת פעולתו של ועד מדינת ליטא), שהשפיעו על התחזקות המסחר היהודי בכלל והקנו מעמד של עדיפות לסוחרי שלוש הקהילות הראשיות בריסק, הורודנה ופינסק.

לקהילות הראשיות, ולקהילת פינסק בכלל זה, היתה זכות למסחר חופשי ביישובים הכפופים להן[315], ואילו בקהילות הראשיות אסור היה על־פי תקנה קדומה ל״נוכרים״, היינו לאלה שאינם תושבי הקהילה, לסחור עם גויים[316], ובשנת שפ״ג, היא השנה שבה פותח פנקס ועד מדינת ליטא, הוגבלה גם זכותם למכור בקמעונות ליהודים והועמדה רק על מספר ימים, בהתאם לתקנות שתתקין כל אחת מן הקהילות הראשיות, וכן נאסרה מכירת סחורות של נוכרים ״בתורת אויף גיזעטצט״ (בקומיסיון). תקנות אלו באו להגן בעיקר על המסחר של הקהילות הראשיות הן הסיטונאי הגדול והן הבינוני והזעיר[317]. בשנת שפ״ח הוחמרה עוד יותר ההגבלה על מכירת סחורה ״בתורת אויף גיזעטצט״ ונאסר לחלוטין לקבל סחורות בצורה זו ממדינות פולין, אפילו לא על־ידי בני משפחה קרובים ביותר, הן בקהילות הראשיות והן בסביבות, ובקהילות הראשיות נאסר למכור בצורה זו סחורות גם מקהילות אחרות בליטא[318]. להתחזקות המסחר היהודי בליטא סייעה עובדה כלכלית יסודית, שחכירת המכס בליטא היתה בעיקר בידי יהודים, וסוחרים יהודים קיבלו הנחה על המכס מסחורותיהם. בתקנות ועד שפ״ג נאמר בפירוש: ״וגם טובת הסוחרים ניכר וידוע לכל כשהמכס ביד ישראל״[319]. לוועד מדינת ליטא היתה השפעה מכרעת, החל בשנות ה־20 של המאה ה־17, בקביעת סדרי חכירות המ־כס, ולאחר שנמסר המונופול על חכירות המכס בשנת שפ״ז (1627) לר׳ משה ליזרש[320] יכול ועד מדינת ליטא לרשום בתקנותיו משנת שפ״ח: ״המוכסנים נדבו רוחם והגדילו חסד שלא ליקח דמי מכס מן יהודי כי אם החצי... ובג׳ קהילות ינהגו כמנהג הקודם לבני קהילה שלהם לקולא ולא להח־מיר״[321]. נראה מכאן שוועד מדינת ליטא ניהל מדיניות מכוונת לחיזוק המסחר היהודי בליטא והחלטותיו בעניין חכירות המ־כסים של ליטא הושפעו כפי הנראה במידה מכרעת על־ידי שיקול טובתו של המסחר היהודי[322]. בשנת שצ״א מתאשרת הנחה זו מחדש בצורת תקנה של ועד מדינת ליטא[323]. לעניין זה קשורה, כנראה, גם תקנה אחרת של ועד מדינת ליטא משנת שצ״ד, המגבילה את זכותם של סופרי מכסים (היינו פקידים בחדרי המכס) יהודים להיות הקונים הראשונים של סחורות העוברות את תחנות המכס[324], דבר הבא להגן אף הוא על זכו־יותיהם של הסוחרים נגד התחרות בלתי הוגנת במסחר.

משנות ה־30 יש לנו ידיעות על מסחרה של פינסק עם מרכזי המסחר של ליטא—וילנה וסלוצק ואולי גם מינסק — בתקנות ועד שצ״ד, שנתכוונו להסדיר את זכויות המסחר של סוחרי קהילות הורודנה, פינסק ווילנה בקהילת סלוצק[325] ואת זכויותיהן של קהילות פינסק והורודנה למסחר בווילנה[326]. תקנה אחת, שהיא תוצאה של פשרה בין מנהיגי סלוצק לבין מנהיגי הורודנה, פינסק וילנה, קובעת, שלא יבואו לסלוצק יותר מארבעה אנשים בבת אחת, לא יישארו שם יותר משבו־

313. או״ק, כרך 28, מס׳ 231
314. שם, מס׳ 231—232, 260, 263.
315. פמ״ל, סי׳ ז׳.
316. שם, סי׳ ח׳.
317. השווה: י. סאסיס, דער יידישער סיים אין ליטע און ווייסרוסלאנד אין זיין געזעצגעבעריישער טעטיקייט (1623—1761), לויט זיינע פראטאקאלן. צייטשריפט, באנד 2—3, מינסק 1928, עמ׳ 28—29 (להלן: סאסיס, דער יידישער סיים).
318. פמ״ל, סי׳ קע״ב.
319. שם, סי׳ ס״ד.
320. שם, סי׳ קכ״ג.
321. שם, סי׳ רי״ג.
322. המחקר ההיסטורי לא שם לב עד עתה לקשר בין עניני המכס לבין המסחר היהודי בליטא. שיפר לא נזקק בכלל למקורות עבריים במחקריו על תולדות המסחר היהודי ועניין זה נעלם ממנו לגמרי. סוסיס במחקרו על ועד מדינת ליטא אינו רואה את הקשר בין השניים. בדיונו על המוכסים הוא קובע שבמציאות היה ניגוד בין המוכסים לבין ההמון, שהיה חייב לשלם מכס, כורך אגב כך משלמי מכס במשלמי מסים ומבטל את ערכה של ההנחה בגובה המכס ומתעלם מהשפעתה על המסחר. אך דעתו אינה משכנעת כלל ועיקר. יש להניח שהסוחרים קיבלו את ההנחה בברכה, ושהיתה לה השפעה ממשית על חיזוק המסחר היהודי. ראה: סאסיס, שם, עמ׳ 23, 28—29.
323. פמ״ל, סי׳ רל״ח.
324. שם, סי׳ ר״צ.
325. שם, סי׳ ש״א.
326. שם, סי׳ רפ״ט.

עיים מיום בוא הראשון מביניהם; לא ימכרו סחורותיהם לגוי במשך שלושת הימים הראשונים; ארבעה אנשים חדשים יוכלו לבוא לסלוצק רק לאחר 6 שבועות מיום עזיבתם של הקודמים. סוחרי הסביבות של פינסק מוגבלים עוד יותר במסחרם[327], ואילו על קהילת בריסק לא חלו שום הגבלות. תוקף ההגבלה היה "עד סוף כל הדורות".

בוועד שצ"ד תבעה קהילת וילנה את עזרת המדינה נגד סוחרים זרים הבאים לווילנה ומקפחים את פרנסת יהודי המקום. פסק־הדין שניתן בעקבות התביעה קובע אמנם, ש"הרשות נתונה לכל יושבי מדינות ליטא לישא וליתן בווילנא עולמות (צ"ל: עולמית) ואין ליושבי ק"ק ווילנא למחות ולעכב את ידיהם. אך ורק לפנים משורת הדין מצד החסד, כדי ליתן מחיה ושארית גם לבני הקהלה ראינו למצוא דרך ומעמד נכון" וכו'. ואז בא פירוט של הגבלות חמורות על מסחרם של תושבי קהילות רגילות בליטא. הגבלות מסוימות על מסחרם של סוחרי הורודנה ופינסק, ואילו סוחרי בריסק פטורים מכל הגבלה[328]. סוחרי הורודנה חויבו: (א) שלא למכור בווילנה סחורה שנקנתה בווילנה, היינו שלא יהיה משא ומתן בין סוחרים אורחים אלא בין סוחר אורח לבין תושב וילנה; (ב) שישלמו מכס מסוים על כל קנייה ומכירה לקהל וילנה (לסוחרי הקהילות האחרות היה אסור למכור בקמעונות).

משתי תקנות אלו מסתבר, ללא ספק, שסוחרי פינסק היו רגילים לבוא לעתים קרובות לסלוצק ולווילנה לרגל מסחרם. מה היו הסחורות שבהן סחרו בסלוצק לא נאמר בתקנה, אך מפסק־הדין על המסחר בווילנה ניתן להניח, שסוחרי פינסק הביאו גם הם למכירה במקום את הסחורות הנזכרות בפסק־הדין: דבש, עורות, בד פשתן, מיני בשמים, כלי זכוכית, יי"ש וכשות.

בליטא מצליחים הסיחרים היהודים הגדולים של פינסק לחדור לשכבת הסוחרים הסיטונאים הגדולים, שמילאו תפקיד מרכזי בהפצת סחורות היבוא הפולני בשוקי המסחר של ליטא. ההגבלות שהוטלו בשנת 1634 על הפעילות המסחרית של סוחרי פינסק בווילנה ובסלוצק וטיבן של הגבלות אלו מעידים על זריזותם וכושרם המסחרי של הסוחרים הגדולים, שניהלו את עסקיהם בתנופה רבה ובקנה־מידה גדול זמן רב קודם לכן. אמנם גם בתקופה זו שמור עדיין המקום הראשון בשטח הפעילות המסחרית של יהודי ליטא ליהודי בריסק, אבל שוב אין המסחר הגדול מונופול שלהם בלבד. אמנם זכויות הוותק שלהם וזכותם כבני הקהילה הראשונה במעלה בליטא מקנות להם יתרון על פני מתחרים מקהילות הורודנה ופינסק וקהילות אחרות. בעת שבקהילות וילנה וסלוצק הונהגו הגבלות נגד סוחרים זרים, ובמיוחד נגד סוחרי הורודנה ופינסק, אין ההגבלות חלות על סוחרי בריסק. אך אין ספק שאחיזתם של סוחרי פינסק במסחר הסיטונאי של ליטא היא איתנה. פנקס המכס של תחנת בריסק משנת 1581, הרושם בתקופה של 3½ חודשים 59 עגלות סחורה של סוחרים יהודים, ובהן 32 הן של יהודי בריסק, 15 של יהודי פינסק ו־19 של קהילות אחרות בליטא.

327. שם, סי' ש"א.
328. שם, סי' רפ"ט.

יש בה כדי להעיד על מקומה הנכבד של פינסק במסחרם של יהודי ליטא. התקנות של ועד מדינת ליטא משנות ה־30, המגבילות את מסחרם של סוחרי פינסק בווילנה ובסלוצק, והידיעות על קשרי הסחר עם מרכזי המסחר של פולין בשנות ה־40, מעידות לא רק על רציפותו אלא גם על התפתחותו והתרחבותו. לא מן הנמנע שמקצת מן האנטאגוניזם שבין קהילת בריסק מצד אחד וקהילת פינסק והורודנה מצד שני בתקופה יותר מאוחרת[329], ראשיתו בהצרת רגליהם של סוחרי בריסק על־ידי סוחרי הורודנה ופינסק בתקופה זו.

המסחר הגדול

על עסק מסחרי בקנה־מידה יותר גדול והסתעפויותיו למדים אנו ממספר תעודות על בירור משפטי של סכסוך בין ליטמן יעקובוביץ לבין כובען נוצרי בשם יאסקו סטאפנובוביץ[330]. את ליטמן יעקובוביץ מכירים אנו מן התעודות כמי שחכר בשנת 1630 יחד עם משה בן הלל, אחד ממנהיגי קהל פינסק, את המכס של חדר פינסק והחדרים הכפופים לו[331]. בשנת 1644 הפקיע ליטמן את ביתו של הכובען יאסקו בגלל אי־פרעון חוב[332]. בשנת 1645 נערך הסכם בין ליטמן יעקובוביץ לבין הכובען יאסקו, שפרטיו אמנם אינם מחווירים די צורכם בגלל הסתירות בין טענות שני הצדדים, אבל מתברר ממנו — לפי גרסת ליטמן שהיא סבירה יותר ומהימנת יותר ושנתאשרה בחלקה על־ידי עדותו של פועל נוצרי עוזר של הכובען יאסקו — שהכובען הסכים להעביר את סדנתו לביתו של ליטמן, בר־חוב היהודים מול בית־הכנסת[333] ולעבוד שם יחד עם שני פועליו־עוזריו על ביצוע הזמנה גדולה של כובעים, שבתמורתה יתחסל חוב שהכובען חייב לליטמן ויקבל תשלום במזומנים על מה שמגיע לו מעל לחוב[334]. וזאת לאחר שליטמן סירב לתת לו ולחברו אריג צמר לתפירת כובעים בהקפה, אבל הסכים להעמיד לרשותו צריף לידּ ביתו ולספק לו שם אריג צמר לעבודה. כפי הנראה הוסכם ביניהם תחילה שהכובעים הם של ליטמן והכובען הוא מעין קבלן לביצוע העבודה, ועל־כל־פנים אסור יהיה לכובען למכור את הכובעים בלי לשלם תחילה לליטמן את המגיע לו. אך הכובען התחיל באמצע למכור כובעים בלי ידיעתו של ליטמן, ואז ניסה זה למנוע את הדבר ופרץ ביניהם סכסוך רציני, שכתוצאה ממנו תבע הכובען את בנו של ליטמן למשפט על פגיעות גופניות ועל הפקעת כלי עבודה.

לדיוננו על תולדות המסחר של יהודי פינסק ראויה לציון העובדה, שיהודי אמיד שעסק בחכירות מכס ובמסחר ונתן סחורה באשראי לבעל־מלאכה למטרות ייצור כובעים, נעשה בתוקף הנסיבות כאילו בעצמו יצרן, שלאחר־מכן ימכור את סחורתו. כאן דוגמה לאחד האפיקים שאליו מופנה הון פעיל של יהודי מפינסק, המעידה על עלייה לפסים של משק פרה־קאפיטאליסטי.

329. ראה להלן, פרק ד', עמ' 137—139.
330. או"ק, כרך 28, מס' 166, 171, 197; 199—200, 214, 270.
331. שם, מס' 109.
332. שם, מס' 166.
333. שם, מס' 171.
334. שם, מס' 166, 214.

המסחר הבינוני והזעיר

על המסחר הבינוני והזעיר יש לנו ידיעות מעטות ומקוטעות בלבד. בתלונת העירונים נגד יהודי פינסק משנת 1717 נזכרת בין ההאשמות המרובות שהטיחו העירונים נגד יהודי פינסק פריבילגיה משנת 1641, שלפיה אסור היה על יהודי פינסק להקדים סוחרים נוצרים בקניית סחורות ומזון, אלא שהיהודים עקפו את איסוריה. אף שהידיעה היא כללית וסתמית מדי ואין לה סיוע משום מקום אחר, דומה שניתן ללמוד ממנה על התפשטותו של המסחר היהודי הבינוני והזעיר ועל התגברותה של ההתחרות המסחרית בין יהודים לעירונים.

לירידים במקומות המרוחקים נסעו כנראה רק הסוחרים הגדולים, ואילו הסוחרים הבינוניים והזעירים סחרו בפינסק עצמה, שגם בה התקיימו מספר ירידים בשנה וימי־שוק שבועיים, וכן נסעו לירידים בסביבה הקרובה. בתעודה משנת 1646 מסופר על ברקו אהרונוביץ מפינסק הנוסע עם משרת לירידי בקובריץ[335]. על חנויות של יהודים בפינסק יש לנו גם כן ידיעות קטועות. ב־1646 מתלונן גצל איזראילביץ על התפרצות לחנותו שליד ביתו בשוק וגנבת סחורה בערך 200 זהובים וקופסת־קופה שהכילה 90 זהובים פולניים מזומנים ורשימות של חובות על סחורה שניתנה בהקפה[336]. בשנת 1647 מספר משה זלמנוביץ, סוחר זעיר מפינסק, המנהל כנראה את עסקי מסחרו בביתו ממש על מקרה שבו נפל קרבן לתרמית מצד היהודי שכנא מקרינקי, שבא לקנות סחורות שונות בפינסק, שכנא, שהתאכסן בשכנות לביתו, מתיידד עמו אגב ניהול משא ומתן ובסוף גונב בהיעדרו מהבית סחורות שונות, בעיקר בגדים, כובעים, מפות ומטפחות, ובעלם מפינסק[337]. היו גם סוחרים שקנו מכל הבא ליד, דוגמת המקרה הנזכר בתלונת עירון משנת 1647 על יהודי בשם הירש ועל אשתו צירל הגרים בשכונתו, שלדבריו הסיתו את אשתו שתוציא מן הבית כל מיני חפצים, מלבושים ותכשיטי נשים ותמכרם להם בלי ידיעת בעלה[338].

ברור מכאן שהמסחר של יהודי פינסק מוסיף להתרכז בחנויות בשוק, אלא שבתקופה זו נמצאים גם בתי מגורים של יהודים בשוק, וכן בחנויות שליד בתים או בבתים עצמם במקומות שונים מחוץ לשוק.

הלוואות

ידיעותינו על עסקי הלוואות של יהודי פינסק הן משנות ה־40 של המאה ה־17 בלבד. גם בתקופה זו מעורבים בעסקי הלוואות אחדים מן העשירים והמיוחסים שבקהילה. התעודות העומדות לרשותנו סובבות כמעט כולן על הלוואות של יהודים לעירונים ולאצילים מפינסק ומן הסביבה.

הגדול והעשיר שבמלווי הכסף הוא כפי הנראה יהושע אברמוביץ, המוכר לנו כמי שחכר בשנת 1628 יחד עם שותף את העיירה אולבסק ושלושה כפרים עמה[339] תמורת 11,000 זהובים. בשנת 1646 חייבת לו האצילה ראינה סולומרצקאיה את הסכום העצום של 15,840 זהובים ובצוואתה היא מבקשת מיורשיה לסלק את החוב, אלא שהם לא הזדרזו לעשות כן, והמלווה יהושע הגיש תביעה משפטית על כך[340]. הוא נהג להלוות גם סכומים קטנים. בשנת 1639 הלווה לאציל סך 170 זהובים ובשנת 1645 תבע את חובו באמצעות בית־המשפט[341]. הוא זכה בתביעה ובית־המשפט פסק לו את הסכום של 702 זהובים, דמי הקרן, ריבית, נזיקין והוצאות, משום שהציג שטר על סכום ההלוואה, וטענות הלווה שהסכום שולם אלא שהמלווה סירב להחזיר את השטר נדחו כבלתי מוכחות. בשנת 1646 הלווה חתנו הירש, כנראה בשיתוף אתו, לפקיד האוצר של המחוז קוישטוף נארושביץ סך 500 זהובים כנגד שטר ומשכון[342]. כשבא הלווה לפדות את השטר והמשכון בהיעדרו של הירש החזיר לו יהושע אברמוביץ את המשכון במצב מקולקל מאוד. תלונתו של הלווה היא נגד המלווים היהודים ונגד נוצרי בשם באזילי מאלייבסקי, אלא שמן התעודה לא ברור מהו טיבו של השיתוף בין מאלייבסקי לבין המלווים היהודים. עובדות אלו דיין להצביע על היקף עסקי ההלוואות המסועפים[343] של אחד העשירים ביהודי פינסק, המלווה כספים לפקידי המלכות ולבני מעמד השלאכטה במחוז כולו.

בעסקי הלוואות בקנה־מידה גדול עסק גם ישעיהו יעקובוביץ. בשנת 1646 תבע איכר מאנשי השלאכטה הנמוכה את ישעיהו יעקובוביץ (אחד ממנהיגי קהל פינסק) ואת בנו לייב, שידוע בכך שהקוויט (שובר קבלה) שבידו הוא אישור על תשלום חוב שניתן לו על־ידיהם[344]. סכום ההלוואה לא נזכר במקרה זה, אך מתעודה אחרת למדים אנו, שהוא הלווה סכום כסף גדול (כמה אלפי זהובים) ליהודי זרח שמחוביץ מפינסק, מחוכרי אחוזת פנייבנו. הלה התקשה לעמוד בהתחייבותו לפרוע את החוב, נתבע לבית־הדין של הקהילה ונידון למאסר בבית־הכלא של הקהילה[345].

בשנת ת"ז נמצא בידי מנהיגי קהילת פינסק שטר חוב מטעם ועד המדינה על סך 4,959 זהובים[346]. לא מן הנמנע שהקהילה או אחדים ממנהיגי הקהל הלוו כסף לוועד המדינה. גם רבני פינסק ר' נפתלי כץ (בפינסק 1639—1644) ור' יעקב בן אפרים זלמן שור (שבא כנראה אחרי ר' נפתלי כץ) נמנים עם מלווי הכסף הגדולים בקהילה. מפנקס המדינה יודעים אנו, שבשנת ת"ד חייב ועד המדינה 2,725 זהובים לר' נפתלי כץ[347], ובשנת ת"ז חייב הוועד לר' יעקב בן אפרים־זלמן שור, אב"ד פינסק, 6,000 זהובים על חשבון הקרן ו־1,000 רווחים[348]. (בזמנים ההם

340. או"ק, כרך 28, מס' 183.
341. שם, מס' 174.
342. שם, מס' 233.
343. אולי יש להוסיף על זה שטר שניתן ע"י האציל ליהודי מפינסק בשם Ezyiasz ושאותו יש לזהות כנראה עם יהושע אברמוביץ זה. השטר נתגלגל בשנת 1646 לידיו של מארק דוידוביץ החוכר של קוז'אנהורודוק (שם, מס' 178).
344. שם, מס' 221.
345. שם, מס' 272.
346. פמ"ל, סי' תמ"ט, עמ' 96, שורה 10.
347. שם, סי' תכ"ב, עמ' 88.
348. שם, סי' תמ"ט, עמ' 95, שורה 6.

335. שם, מס' 239.
336. שם, מס' 211.
337. שם, שם.
338. שם, מס' 269.
339. ראה לעיל בדיון על החכירות.

נחשבה ההלוואה בריבית פרנסה כשרה ואף רצויה גם לתל־מידי־חכמים, כיוון שאין טרחתה מרובה ומניחה זמן ללמוד תורה).

בתעודות מוצאים אנו עוד כמה וכמה עדויות על עסקי הלוואות בסכומי כסף בינוניים, שמעורבים בהם יהודים שונים מפינסק. בשנת 1645 מודיע החוכר של אחוזת קושביץ, זלמן יעקובוביץ מוראבצ׳יק, שאציל נשאר חייב לו על סמך שטר שבידו סך 193 זהובים[349]. גם אחיו של זלמן — נח ו[נתן] זליג עסקו אף הם במתן הלוואות. יחד עם אחיו נח מפקיע זלמן בשנת 1646 בכוח חביות של שעווה בלתי מבושלת על חשבון חוב לאחר שהלווה עצמו מת, והאלמנה נישאה בשנית, וסירבה כפי הנראה לפרוע את החוב[350]. האח האחר נתן־זליג הלווה בשנת 1646 לבעל אחוזת פלוטניצה 7 שוק ו־13 גרוש[351]. משנת 1646 יש לנו גם ידיעות על הלוואות אחרות בסכומים בינוניים. משה ירחמיאלביץ הלווה לשופט בית־המשפט של המבצר יאן פרוטאסוביץ סך 600 זהובים למשך שלוש שנים, ובתמורה משכן הלווה בידי המלווה את ביתו שברחוב מיכאילובסקי למשך שלוש שנים[352]. על־פי תנאי ההלוואה לא יוכל הלווה לפדות את הבית לפני תום מועד ההלוואה, ואם לא תבוא הודעה על פדיון הבית יוכל להחזיק בה שלוש שנים נוספות. אליעזר פיבישביץ תבע באותו זמן סכום של 593 זהובים מאת אציל בעל אחוזת דוביה על חשבון הלוואה[353].

מכל התעודות האמורות מתקבלת תמונה ברורה למדי על היקפם הנרחב של עסקי ההלוואות של יהודי פינסק. אחדים מהם הנם בעלי הון רב ועסקי ההלוואות אינו עסקם היחידי. לעתים שולחים הם ידיהם גם בעסקי חכירות. גם התעודות על ההלוואות הבינוניות מעידות, שהיתה שכבה ניכרת של אנשים אמידים, שהיו מסוגלים להלוות סכומים נכבדים תמורת בטחונות טובים. לחוג הלקוחות שלהם שייכים בעיקר בני מעמד השלאכטה מבעלי אחוזות ופקידי המלכות, ובשורה שנייה גם עירונים. לא הגיעה אלינו מתקופה זו אף עדות אחת על הלוואה של נוצרי ליהודי מפינסק[354]. על הלוואות של יהודים ליהודים יש לנו עדויות מעטות מדי, בגלל העדר מקורות עבריים על עסקים אלה, אך ניתן להניח שהן היו שכיחות ומצויות.

הבטחונות שקיבלו המלווים על הלוואותיהם הם בעיקר שטרות, עתים יחד עם משכון או משכנתא על בית. בטחונות אלה הניחו כפי הנראה את דעתם של המלווים. לא מצאנו בתעודות מקרה שבו ממושכנת או עוברת לרשות מלווה אחוזה ממש, כפי שקרה בתקופה הראשונה. אבל בתים של נוצרים עשויים היו לעבור לרשותם של יהודים במקרה של אי־פרעון חוב. כדבר הזה קרה לביתו של העירון יאסקו סטפאנוביץ שעבר בשנת 1644 לרשותו של ליטמן יעקובוביץ בעד חוב לא גדול[355]. אמנם כתב־הזכויות המאגדבורגיות הגן על עירוני פינסק נגד העברת בעלות של בתים השייכים לעירונים ליהודי פינסק, אך במקרה זה נמצא הבית ברחוב מיכאילובסקי בחלק דרומי—מערבי של העיר (ראה המפה) ביורידיקה של הנזירות שהיתה פטורה מן ההגבלות, וכפי הנראה עברו בתים אחדים של עירונים בצורה זו לידיהם של יהודים[356]. אם הבטחונות הרגילים לא הספיקו, פעמים לא נרתעו מלווים יהודים לעשות דין לעצמם ולגבות את המגיע להם בכוח[357].

על אף העדר תעודות על עסקי הלוואות מן השנים 1569—1639 ניתן להניח, שיהודי פינסק עסקו בעסקי הלוואות כל הזמן, וענף זה מוסיף להיות אחד הענפים הקבועים בפרנסותיהם של יהודי פינסק.

מלאכה ועבודה שכירה

בתקופה שלאחר האוניה הלובלינית עלה במידת־מה חלקה של המלאכה בחיי הכלכלה של יהודי פינסק. מעט הידיעות על המלאכה שנשמרו בתעודות אינן מספיקות לתיאור תמונה מהימנה על חלקה של המלאכה בפרנסותיהם של יהודי פינסק, אך מושג־מה אנו מקבלים מהן. לראשונה הובטחה זכותם של יהודי ליטא לעסוק באופן חופשי במלאכה, בלי להשתייך לאגודות (״צ׳כים״) של בעלי־מלאכה. זכות זו ניתנה במפורש על־ידי המלך זיגמונט ה־III בשנת 1629[358] ובשנת 1632 גם ליהודי פינסק, בין שאר הזכויות הכלולות בפריביליגיה של זיגמונט ה־III ליהודי פינסק[359]. דבר זה מעיד שהיה צורך בזכות זו, כנראה משום עליית המלאכה היהודית והתנגדות אגודות העירונים להתחרות מצד היהודים[360]. עם גלי ההגירה מן המערב הגיעו נערים עזובים, ושנים־עשר מהם קיבלה קהילת פינסק בשנת שצ״ט, ויש להניח כי אחדים שלא היו מוכשרים במיוחד לתלמוד־תורה נמסרו ללימוד מלאכה[361]. ברשימת בעלי הבתים החייבים במס ארובות עשן משנת 1650[362] נמנים בעלי־המלאכה הבאים: שני חייטים, גלב אחד[363], צורף אחד וכורך ספרים אחד. על אלה אפשר להוסיף בבטחה קצבים אחדים, שהרי ברחוב היהודים היו כמה איטליזים[364].

349. או״ק, כרך 28, מס׳ 173.
350. שם, מס׳ 266.
351. שם, מס׳ 278.
352. שם, מס׳ 179.
353. שם, מס׳ 187.
354. בתעודה אחת משנת 1646 (שם, מס׳ 259) מסופר על תביעה של בעל אחוזה מפינסק נגד לווה יהודי בשם פנחס שמואלביץ שהיה חייב לו 4,400 זה׳, אך פנחס זה הוא כפי הנראה מבריסק.

355. שם, מס׳ 166.
356. ראה המקרה המתואר בעמ׳ הקודם (שם, מס׳ 179). שם מדובר אמנם על שעבוד זמני של בית, אבל גם במקרה זה עומד הבית ברחוב מיכאילובסקי, מחוץ ליוריידיקה של המבצר.
357. ראה כנ״ל והע׳ 350.
358. או״ק, כרך 5, עמ׳ 144.
359. טי״פ, עמ׳ 11.
360. ברגסטות משנות ה־40 נתקלים אנו רק בגלב מרפא חולים היהודי יצחק בדר, ובספר בשם איבאן בוברובסקי הקובל עליו בגלל טעמים שבהתחרות מקצועית (או״ק, כרך 28, מס׳ 203). באותה שנה מעסיק הסוחר ליטמן יעקובוביץ כובען נוצרי ושני פועלים, גם הם נוצרים בתפירת כובעים לצרכים מסחריים.
361. פמ״ל, סי׳ שנ״א.
362. או״ק, שם, מס׳ 281.
363. בלשון התעודה cyrulik, היינו גלב ומרפא חולים. ברשימה נזכרת גם האשה שפרה בכינוי bulbierka. נראה לי שמקצועה הוא טיפול בחולים, דומה לזה של הגלב, שבפולנית מכנים אותו גם barbierz, balwierz. השווה: גלוגאר, Enc. staropolska, כרך 1, עמ׳ 103.
364. טי״פ, עמ׳ 11.

חלק מן האוכלוסייה היהודית בפינסק היו עובדים שכירים. על אלה שייכים בראש וראשונה הרב אב בית־דין הקהילה, שוחט (יעקב השוחט) [365], שני שמשים (אחד שמש הקהל ואחד כנראה שמש בית־הכנסת) [366], פקיד מכס אחד ופקיד אחד של סוחר עצים ומספר אנשים (לפחות שישה), שהיו בשירות חוכרים גדולים בתפקידים שונים.

ד. ארגון הקהל

מבנה הקהל וסמכויותיו

אין בידינו תעודות מקוריות, שמהן היינו יכולים ללמוד על מבנה הקהל, פעילותו ותולדותיו. פנקס הקהל לא הגיע לידינו, וכן לא נשמרה אפילו תעודה אחת שמקורה בהנהגת קהל פינסק. מקור עיקרי לידיעותינו על הנהגת קהל פינסק הוא פנקס המדינה, המכיל חומר עובדתי על נציגי קהילת פינסק בוועדי מדינת ליטא, היינו על אותם המנהיגים שנבחרו לייצג את קהילת פינסק בוועד המדינה ונודעו בתואר "ראשי מדינה", ועל ה"רבנים הגאונים" שלה שהשתתפו אף הם, החל בשנת שפ"ח, בעבודתו השיפוטית והמחוקקת של הוועד. ואילו על המבנה של הנהגת קהל פינסק ושיטות עבודתו יכולים אנו לקבל מושג מן התקנות הנורמאטיביות שבפנקס המדינה, המשקפות למעשה מסגרת מגובשת של סדרים המשותפים למרבית קהילות ליטא, והמתאשרות מידיעות על סדרי הנהגת הקהל מקהילות מסוימות בפולין ובליטא מן התקופה הנידונה. יש להניח שהמסגרת הכללית של סדרי הנהגת הקהל היתה דומה גם בפינסק. ננסה לבחון את הדבר, מתוך ידיעה והסתייגות שבחיי יום־יום היה הדבר מסובך וקשה יותר מכפי שהדבר מתואר בתקנות הנורמאטיביות שבפנקס המדינה, ושביכולתנו רק לצייר את מסגרת התמונה בלי האפשרות למלא אותה תוכן חי.

נהוג היה בקהילות פולין וליטא, שמדי שנה בחול־המועד פסח, היו בוחרים את ההנהגת הקהל וממנים את נושאי התפקידים למשך שנה אחת [367]. ההנהגת הקהל היתה מורכבת משלוש קבוצות של נושאי תפקידים, מדורגות לפי סדר חשיבותם של התפקידים כדלהלן: "ראשים", "טובים" ו"עיקרים" (או "עיקורי קהל") [368]. בקהילות הראשיות מספרם של הראשים, הטובים והעיקורים ביחד עם הדיינים הוא 15 או קרוב ל־15. לפיכך יש להעמיד את מספר נושאי התפקידים העיקרים על 11—13 [369].

תפקידי השלטון הממשי בקהל היו מופקדים בידי הראשים (ראשי קהל וראשי המדינה). בקהילות הראשיות לא תמיד אפשר היה להבחין בין התפקידים של ראשי המדינה וראשי קהל. היו זמנים שבהם שימשו ראשי קהל גם ראשי מדינה, והיו זמנים שתקנות ועד המדינה אסרו את הדבר.

ראשי המדינה היו הנציגים של הקהילה הראשית והקהילות בסביבותיה, הכפופות לה בוועד המדינה. בהתוועדויות לצורך הסדרת עסקי המדינה היו ראשי המדינה של הקהילות הראשיות את הגוף הקרוי בשם ועד המדינה, שישלב בפעולתו תפקידים של חקיקה (עיבוד תקנות מחייבות לכל קהילות ליטא), של שיפוט (בעניינים שבאו לדיון ולהכרעה בפני הוועד) ושל שלטון מבצע (עיבוד התקציב וחלוקת מסי המלכות ו"הסכום" בין הגלילות והקהילות). השתתפותם של ראשי המדינה בהתכנסויות הוועד היתה חובה [370]. להחלטות הוועד היה תוקף של דבר שלטון והיו גורם מכריע בעיצוב חיי הקיבוץ היהודי בליטא.

לפני שפ"ח היו ראשי המדינה מתמנים מבין ראשי הקהל, שמספרם היה כנראה חמישה [371], בדומה לנהוג בקהילות פולין וליטא [372]. בוועד שפ"ח נתקבלה תקנה שחייבה הפרדת תפקידי ראש מדינה מתפקידי ראשי הקהל. בוועד שצ"א בוטלה הפרדה זו, אך בוועד שצ"ז שבו וחידשו אותה [373]. בישיבות ועד המדינה השתתפו בדרך כלל שני נציגים מכל קהילה ראשית. תקנה משנת שצ"ד קבעה, שעל כל קהילה ראשית למנות שלושה ראשי מדינה, אבל רשאית היא להסתפק בשניים, אם תרצה בכך [374].

מה היה מעמדם של ראשי המדינה בקהילות הראשיות? מתקנות פנקס המדינה נראה, שבשנת שפ"ג לא היה עדיין מעמדם מבוסס די צורכו, אבל בהדרגה, עם התחזקות כוחו של ועד המדינה, מתחזק מעמדם והם רוכשים לעצמם כוח של־טון נרחב והשפעה מרובה ביותר על ההנהגת הקהל. אחת התקנות של ועד שפ"ג קובעת, שבקהילה ראשית אסור לקהל לעסוק בעסקי המדינה בלי לצרף את ראשי המדינה [375]. תקנה

365. ברשימת החייבים במס ארובות העשן משנת 1650 נזכר יעקב השוחט (או"ק, שם).

366. שם, שם.

367. פמ"ל, סי' ס"ג, רמ"ג, קנ"ט, קס"א; משאת בנימין, סי' ז'; בית ישראל בפולין, ח"א, עמ' 47. ראשים, טובים, דיינים, גבאים ועיקורי קהילה שמספרם ביחד היה צריך להיות 15, היו בוחרים בוררים, כפי הנראה חמישה במספר, ואלה היו ממנים את נושאי התפקידים שבקהל.

368. על־פי תקנה משנת ת"ל טובי הקהל הם בדרגה אחת יותר גבוהה מעיקורי הקהל ורק מהם היו בוחרים ראשי מדינה וראשי קהל (פמ"ל, סי' תרנ"ה).

369. בדומה למה שהיה נהוג בקהילות פולין. ראה: היילפרין, מבנה הועדים באירופה המזרחית והמרכזית במאה הי"ז והי"ח. הכינוס העולמי למדעי היהדות קיץ תש"ו, ירושלים תשי"ב, עמ' 439—445; מ. בלבן, מעמדם החוקי של היהודים וארגונם, בתוך: בית ישראל בפולין, כרך א', עמ' 46. על שטרות של הנהגת קהל פינסק בסוף המאה ה־17 תחומים 12—15 מנהיגי הקהל ומכאן אישור, מעודת מאוחרת אמנם, שכך היו הדברים גם בפינסק (ראה: או"ק, כרך 29, מס' 42—43, 61).

370. פמ"ל, סי' נ"ח.

371. אולי ניתן לראות הוכחה לכך בעובדה שבשלושת הוועדים של השנים שפ"ג, שפ"ו ושפ"ז מצאנו בין החתומים על התקנות 5 ראשי מדינה מפינסק: משה בן הלל, ניסן בן יהודה, חיים בן יהודה לוי, אלכסנדר בן אליעזר, יעקב בן ראובן (ראה עליהם להלן, פרק ח'). בוועדים של שצ"ב—שצ"ד משתתפים, מלבד הרב, 4 ראשי מדינה מפינסק: נתן־זליג בן יעקב מארפשטיק, משה בן מרדכי מעשיל, ניסן בן יהודה ואורי בן יקותיאל (על שלושת הראשונים ראה להלן, פרק ח'). האחרון הוא כנראה אחיו של יעקב בן יקותיאל, מעשירי הקהילה בשנות ה־20 (השווה שם).

372. ראה הטבלה של בלבן, אי"ג, עמ' 138.

373. פמ"ל, סי' קנ"ט, רכ"ד, של"ז. בבריסק היו ראשי הקהל משמשים גם כראשי מדינה לפני ואחרי שנת שפ"ג. ראה שם, סי' נ"ו.

374. שם, סי' רע"ו.

375. שם, סי' ל"ח.

אחרת של אותו ועד קובעת, שיש למנות בכל קהילה ראשית שני ממונים מיוחדים על "קיום תוקף התקנות", ולהם היתה סמכות שיפוטית לגבי העוברים על התקנות[376]. ואילו כעבור חמש שנים, בוועד שפ"ח, נמסר הפיקוח על ביצוע תקנות ועדי המדינה בגליל לראשי המדינה, ומן הקהל נשללה הזכות להכניס ראשו בשום דבר מעסקי המדינה[377]. תוך שנים מועטות בלבד נעשו ראשי המדינה, בתוקף מעמדם בוועדי המדינה, אחראים לביצוע מדיניות הוועדים, ועד מהרה התרכז בידיהם כוח שלטון וסמכות של ממש.

אחד התפקידים העיקריים של ראשי המדינות היה, כאמור, לחלק את המסים בין הקהילות שבגליל (לאחר שוועד המדינה קבע את המכסה בשביל הגליל כולו) ולדאוג לביצוע הגבייה, ובידם היה כוח הכרעה על דרכי הוצאת הכספים. התקנות הראשונות של ועד שפ"ג, שבהן פותח, כאמור, פנקס ועד המדינה, עוסקות בהסדרת ענייני חלוקת המסים וגבייתם ועיקר מאמציו של הוועד היה להכניס מהר ככל האפשר שיטה וסדר בגביית המסים[378]. ועד שפ"ח נתן לראשי המדינה סמכות להכריח קהל ויחידים לחתום יחד אתם על שטר הלוואה, כשהם מחליטים לקחת ממון בהלוואה לצורכי המדינה[379]. אמנם מהר מאוד הוגבלה סמכות זו של ראשי המדינה ובוועד שצ"א נתקבלה תקנה, שלפיה יכלו ראשי המדינה לקבל הלוואות ולצוות ולגזור על יחיד ורבים רק בהסכמת האב"ד[380], אך ברור מכאן ששליטתם בחלוקת המסים ובגבייתם הקנתה להם השפעה מכרעת בהנהגת הקהל גם בתחומים אחרים. בידיהם, בעיקר, היה הפיקוח על הקהילות שבסביבות, אף שהיו מחויבים לשתף בו את ראשי הקהל ולאחר־מכן גם את האב"ד[381]. להם יחד עם האב"ד היתה הסמכות לפרש את תקנות המדינה, והם היו המבצעים את המדיניות הכלכלית של הוועד, בעיקר בעניינים החשובים במיוחד להנהגת הקהל, כגון חכירות מכסים ומסים ועניינים חזקות חכירה; כוח ההכרעה והשיפוט בעניינים אלה היה בעיקר בידיהם[382].

עניינים רבים של הנהגת הקהילה, אף כאלה השייכים במישרים לענייני המדינה, הוכרעו על־ידי ראשי המדינה וראשי הקהל במשותף. מן התקנות שבפנקס המדינה מסתבר, שניהול העניינים השוטפים של הקהל היה מופקד בידי ראשי הקהל. מדי חודש היה נבחר אחד מהם פרנס־החודש, והוא היה האחראי לעבודה הסדירה של הקהל[383]. הראשים יחד עם טובי הקהל, על הרוב בצירוף האב"ד, היו הסמכות השיפוטית של הקהל ולידיהם (של הראשים) מוסרות תקנות הוועדים כמה תפקידי ביצוע ופיקוח[384]. אך העניינים החשובים ביותר של הנהגת הקהל הוכרעו על־ידי ראשי הקהל וראשי המדינה במשותף, בחלק מן המקרים — בצירוף האב"ד. כך, דרך־משל, היה הפיקוח על הקהילות שבסביבות נתון בעיקר בידי ראשי המדינה, אך תקנה משנת שפ"ג שלא נתבטלה לאחר־מכן קבעה שעל כתבים היוצאים מן הקהילה הראשית ליחיד או לרבים ביישובים שבסביבות צריך לחתום יחד עם ראשי המדינה גם אחד מראשי הקהל, והחל בשנת שפ"ח — גם האב"ד[385]. משמע שהפיקוח על היישובים שבסביבה היה, לפחות להלכה, בידי ראשי המדינה, ראשי הקהל והאב"ד ביחד. יש להניח שגם במקרים שהנהגת הקהל דנה בעניין גירושו של יחיד מתחום הקהילה, דבר שהיה בסמכותו של קהל פינסק, הם שהחליטו על כך והם שדאגו לביצוע ההחלטה[386]. ראשי הקהל ביחד עם ראשי המדינה ישבו בדין בענייני חזקת אורנדה[387] (אחד העניינים החשובים שבהם בא לידי ביטוי כוח שלטונו של הקהל). רק בענייני מכסי המדינה לא היתה שליטה לראשי הקהל, כי עניין זה היה מסור כולו בידי ראשי המדינות של ג' הקהילות הראשיות על־פי תקנה של ועד שפ"ח[388].

תפקידם ומעמדם של הטובים והעיקורים בהנהגת הקהל היה משני, אך העניין טעון עוד חקירות נוספות שקשה לעשותן כאן בהיעדר ידיעות על כך מפינסק, רק על סמך הידיעות המעטות בפנקס המדינה.

ידיעות על השכבה המנהיגה של קהילות פינסק ניתנו במרוכז בנספח על האישים בהנהגת קהל פינסק[389]. התמונה המתקבלת — במידה שניתן היה לעלות את הידיעות מן המקורות — היא ברורה למדי. ההשפעה הממשית וההנהגה נתונות בידי חוכרי המכס, חוכרי אחוזות גדולים, סוחרים ומלווי כסף, היינו בידי השכבה העשירה שבקהל. מבחינה זו לא השתנה דבר בהשוואה להרכב השכבה המנהיגה בקהל בתקופה שעד לאיחוד הלובליני, שנידונה בפרק א'.

רב אב בית־דין

מעמד מיוחד של השפעה וכוח היה לשלושת הרבנים של הקהילות הראשיות בליטא, ושל קהילת פינסק בכלל זה. בראש

376. שם, סי' צ"ד.
377. שם, סי' ר"י.
378. שם, סי' קכ"ה; סאסיס, דער יידישער סיים, שם, עמ' 9.
379. פמ"ל, סי' קנ"ו.
380. שם, סי' רכ"ב.
381. שם, סי' נ"ז, רע"ג, שמ"ב.
382. שם, סי' פ"ז, קכ"ד, רל"ז.
383. פרנס החודש היה מכנס את הנהגת הקהל בשעת הצורך (שם, סי' כ"ה); היה מוסמך להוציא מכספי הקהל לצורכי הכלל (סי' שע"ח); ישב בדין במשפטים בענייני מכסים בצירוף שניים מיושבי הקהילה היודעים בענייני מכסים (סי' קכ"ד משנת שפ"ח. בתקנה זו הכוונה כנראה למכסים של אצילים וסטארוסטים ולא למכסי המדינה שההכרעה בעניינם היתה נתונה בידי כלל ראשי המדינה. השווה שם).
384. בפניהם היו צריכים להישבע פושטי־רגל (לשעבר) החוזרים למסחר, שכסף או סחורה בעסקה מסחרית שהם מעורבים בה היא שלהם (סי' כ"ד); בפניהם היה צריך להופיע מי שחויב בשבועה ע"י ערכאות במשפט עם לא־יהודי, כדי לבדוק ולהחליט אם אין בשבועה חילול השם (סי' ס'); הם חקרו קבצנים המקבצים נדבות לגדוניה אם נצרכים הם (סי' קי"ט); יחד עם האב"ד היו נותנים רשות לדרשן לדרוש בקהילה (סי' קמ"א). על תפקידיהם בתור סמכות שיפוטית ראה להלן.
385. שם, סי' נ"ז, קנ"ג.
386. תקנה של ועד שפ"ח מזרזת את קהל פינסק לגרש את "איש לעכוויטש הידוע" מכל גבול מדינות ליטא ורוס "ואם ימרה את פיהם יעשו בו התראה בהתרת דם ויעשו דינו בלי איחור כדין רודף" (שם, סי' קמ"ד).
387. שם, סי' קי"ג.
388. שם, סי' קכ"ד.
389. להלן, נספח 4.

וראשונה היה הרב מורה ומדריכה הרוחני של הקהילה בקיום התורה והמצוות, בלימוד תורה ובשמירת ההלכה בחיי יום־יום. יחד עם זה נטל חלק פעיל בהנהגת הקהל. בעניינים רבים קיבלו תקנות או מעשים של הקהל תוקף רק לאחר שנתאשרו על־ידו.

נהוג היה בקהילות ליטא, פולין ואשכנז באותם זמנים, שרב מתקבל לכס הרבנות בקהילה לתקופה מוגבלת של 3—5 שנים, ולאחר־מכן חופשי הרב לקבל מינוי בקהילה אחרת וחופשית הקהילה לחפש לה רב אחר. כתום משך המינוי היו רבנים מחליפים את מקומות כהונתם[390]. וכך היה הנוהג גם בהתמנויותיהם של רבנים לכס הרבנות של פינסק והגליל. "הראשים ושובים ודיינים וגבאים ועיקורי הקהלה"[391] הם שהיו בוחרים את הרב. אין ספק שבחירתו של רב לכס הרבנות של פינסק היה מאורע נכבד וקדם לו משא ומתן נמרץ. קהל פינסק השתדל שעל כס הרבנות שלו ישב רב גדול ומפורסם[392].

חובתו הראשונה של הרב היתה להורות את תושבי הקהילה והגליל דיני איסור והיתר ולדון בדיני ממונות. במילוי חובתו זו נעזר הרב על־ידי מורה־הוראה ועל־ידי הדיינים, שלפניהם באו ענייני איסור והיתר קלים ודיני ממונות רגילים, ואילו העניינים הגדולים והמסובכים ודיני ממונות על סכומים גדולים היו באים לדיון בפני האב"ד (אב בית־דין). האב"ד ישב בראש בית־הדין, שבידיו הופקדה הסמכות לדון בדיני ממונות ושלפניו הובאו ערעורים מן הקהילות שבסביבות. מן הסביבות פנו לאב"ד בשאלות בענייני הלכה[393]. תקנות ועד המדינה מונות בין חובותיו של הרב את הפיקוח על השוחטים ועניני השחיטה ואת הפיקוח על דרשנים, החייבים ליטול ממנו (ומאת הראשים) רשות לדרוש בקהילה[394], ואליו היו חייבים לבוא חוכרים לפני צאתם לגור במקום חכירה סמוך שאין שם יהודים, כדי שיורה לחוכר "את הדרך אשר ילך ואת המעשה אשר יעשה בהנהגת יחוד אשתו וביתו [וב"ב] הנקבות [והזכרים] והנהגת יתר דברים אסורי' וחלולי'"[395].

אחת החובות החשובות של הרב היתה החזקת ישיבה והשגחה על חינוך הנערים. בתקנות ועד מדינת ליטא מהשנים שלפני ת"ח מדובר על ישיבה שמחויב הרב להחזיקה כעל דבר מובן מאליו. בשנת שפ"ג חייב הוועד את האב"ד של קהילה ראשית לקבל לישיבתו נערים ובחורים מהסביבות קודם לאחרים שמחוץ לסביבות[396]. ועד שצ"ד הגביל את האב"ד מבחינת מספר התלמידים שרשאי היה להחזיק בישיבתו, "כפי מעמד שלו עם הקהל שלו", היינו לפי תנאי כתב־הרבנות, וזאת משום שלעתים נהרו לישיבתו של רב גדול תלמידים רבים וכלכלתם הכבידה יותר מדי על הקהילה. ועד שצ"ט חייב את הרבנים לפקח היטב על התלמידים והתקדמותם בלימודים[397]. הם גם פיקחו על המלמדים שבקהילתם. דומה שהמציאות בפינסק בשנות ה־30—40 הלמה את רוח התקנות, שנתכוונו לקדם את חינוך הילדים והנערים ואת לימוד התורה[398]. מקורות הכנסתו של הרב אב"ד של פינסק היו: המשכורת שהקציב לו הקהל על־פי תנאי כתב־הרבנות[399], מס מיוחד (פדיון) בשם "קווערטניצר געלט", ששילמו תושבי הקהילה הראשית והסביבות, ותשלומים של יחידים שנזקקו לשירותים מסוימים שלו. בשנת שפ"ג, שלחו הקהילות הראשיות שלוחים מיוחדים לסביבות לגבות "קווערטניצר געלט" "מכל נפש אדם אם דל אם עשיר, אם זכר אם נקבה... קופה אחת לאנשים הנכנסים בסכום וקופה לעניים לבלתי נכנסים בסכום"[400]. ועד שצ"א קבע מחדש שהקהילה הראשית חייבת לעשות "חק קצוב על כל קהלות סביבות" בעניין "קווערטניצר געלט" (לפי ראות עיניה)[401]. חוץ מזה היו לרב של הקהילה הראשית הכנסות מדמי חופה (אחוז מסוים מן הנדוניה) ודמי גיטין[402] בראש וראשונה בקהילתו ובמידה מסוימת גם בסביבות, ונקבעו תקנות מיוחדות למניעת הסגת גבולו של אב"ד הקהילה הראשית בסביבות[403].

רבה של הקהילה הראשית היה מעורב בעסקי הנהגת הקהילה. עם התחזקותו של הוועד והתגבשותם של סדרי השלטון העצמי מתחזק גם מעמדם של רבני הקהילות הראשיות. החל בשנת שפ"ח מתחילים הם להשתתף דרך קבע בוועדי המדינה יחד עם ראשי המדינה[404] ובשנת שצ"א נקבע שיחד אתם אחראים הם לקיום התקנות של ועדי המדינה בקהילה הראשית ובסביבותיה[405]. הרב משתתף בפועל בעבודתה השיפוטית של הנהגת הקהל[406] ובידו הופקדה השפעה מרובה בעניינים מסוימים, כגון תקנות ועד שפ"ח, שאין

390. על־פי תקנת ועד שפ"ג "רב לזמן ידוע אם אין חוזרים ומקבלים אותו הריהו מסולק מן הרבנות ואין צריכין להודיע קודם זמנו בשום אופן" (סי' מ"ח). בשנת שפ"ח תוקנה התקנה ונקבע, שאם לא הודיע הקהל לאב"ד חצי שנה לפני תום מועד כהונתו שרוצים לסלקו "הרי חזר ונתקבל מאליו ככלות זמנו" (סי' קע"א, רכ"ט). אך בשנת שצ"ד שב הדבר להיות על־פי תקנת שפ"ג (סי' ר"פ). על הבעיה בכללותה ראה: ש. אסף, לקורות הרבנות, רשומות, ב', עמ' 290—295.

391. פמ"ל, סי' ס"ג.

392. דוגמת ר' נפתלי כץ ור' יעקב בן אפרים־זלמן שור שישמשו ברבנות פינסק בסוף שנות ה־30 ובשנות ה־40. שני רבנים אלה ישבו קודם לכן בקהילות נכבדות וכשנבחרו לרבנות בפינסק נודעו כבר שמותיהם לתהילה. ראה להלן.

393. אסף, לקורות הרבנות, שם, עמ' 283—284.

394. פמ"ל, סי' רנ"ח, ק"ל.

395. שם, סי' קל"ב.

396. שם, סי' מ"ט.

397. שם, סי' שנ"ב.

398. ראה להלן, עמ' 139 ואילך. ראה גם להלן, הע' 549.

399. זה היה הנוהג בקהילות ליטא, פולין ואשכנז בתקופה הנידונה. ראה: אסף, שם, עמ' 278 ואילך.

400. פמ"ל, סי' ק'.

401. שם, סי' רכ"ו.

402. שם, סי' נ', נ"ב, רכ"ה—רכ"ו, רכ"ח—רכ"ט.

403. שם, סי' רי"ו, רכ"ה—רכ"ח.

404. שם, סי' קצ"ב. אמנם תקנה של ועד שצ"א נותנת רשות לוועד המדינה להחליט על כך לפי הצורך (שם, סי' רנ"ג), אך בכל הוועדים שלאחר שפ"ח השתתפו רבני הקהילות הראשיות כפי שמתברר משמות החתומים על תקנות הוועדים. השווה פמ"ל, מבוא, עמ' 11—12.

405. שם, סי' רנ"א.

406. ראה לעיל, בעמ' הקודם ואילך.

להוציא איגרת מן הקהילה הראשית לסביבות בלי חתימתו של האב״ד [407], או תקנת ועד שצ״א שרק בהסכמת האב״ד ראשי ראש מדינה לקחת הלוואה לצורכי המדינה ולמסור הכרזה בעסקי צורכי מדינה.

דומה שניתן להסביר את חיזוק מעמדם של הרבנים בעובדה שהם לא ראו את עצמם קשורים לזמן ממושך לקהילה וניתנה להם אפשרות להיות בלתי תלויים באינטרסים צרים של חוגים מסוימים בהנהגת הקהל. מתוך מעמד של עליונות מו־סרית שסמכותה באה לו מתוקפה המוחלט של ההלכה בחיי יום־יום, שעל־פיה הוא חייב להנהיג את העדה, ומן האוטורי־טה האישית שלו כגדול בתורה, יכול היה הרב לשמור על ענייניהם של יחידים ושל הסביבות שלא יקופחו ושדינם לא יעוות על־ידי מנהיגי הקהל.

שיפוט

בעניינים שביניהם לבין עצמם נזקקו יהודי פינסק למוסדות השיפוט העצמי. בתעודות המרובות שנתפרסמו מפנקסי בית־המשפט של המבצר בפינסק משנות ה־40 של המאה ה־17 לא מצאנו אף תעודה אחת, העשויה להעיד על הזדקקותם של יהודים לערכאות במקרים שהצדדים המתדיינים הם יהודים. לעומת זאת נמצאה בהן עדות על מקרה שבו הטיל בית־הדין של קהילת פינסק על בעל חוב שלא עמד בהתחייבותו כלפי נושהו עונש מאסר בבית־הכלא של הקהל. פסק־הדין בוצע ואנשי משמר של המבצר הם ששמרו על הנענש הכלוא [408].

בפינסק — כמו בכל ליטא ובפולין — סדרי שיפוט עצמי קבועים ומסודרים הם אחד מסימניו הבולטים של השלטון העצמי. המקור העיקרי לתיאור סדרי השיפוט בפינסק ובקהי־לות שבגליל פינסק הן תקנות פנקס המדינה. עדויות ממ־שיות על פעילות מוסדות השיפוט העצמי בפינסק לא הגיעו לידינו (חוץ מן העדות הבודדת על כליאתו של בעל חוב במאסר). לפיכך נגסה לתאר את סדרי השיפוט העצמי על סמך התקנות שבפנקס המדינה.

סמכות השיפוט היתה נתונה בידי שני גופים: (א) הנהגת הקהל. (ב) בית־הדין של הקהל. תקנת ועד המדינה משנת שצ״ט הגדירה את סמכויות השיפוט בין הנהגת הקהל לבין בית־הדין בלשון זו: ״מנהיגי הקהילה ידונו דברי ריבות וק־טטות ואורנדי וטשאפויי וקנסות ועונשים, ודייני הקהילה ידונו דיני ממונות; אין למנהיגים להכניס ראשם בדיני ממו־נות, ואין להדיינים להכניס ראשם בדברים הבלתי שייכים להם כנ״ל״ [409]. חלוקה זו של סמכויות השיפוט שנשארה בתוקפה עד סוף קיומו של ועד המדינה, התגבשה עוד קודם לכן [410].

407. שם, סי׳ קנ״ג.
408. ראה לעיל.
409. פמ״ל, סי׳ שס״ד.
410. תקנות ועד שפ״ג חייבו להביא משפטים בענייני חכירות ומכס בפני ראשים וטובים ולא בפני דיינים (סי׳ ס״ו) ומשפטים בענייני חזקת אורנדה בפני ראשי הקהל וראשי המדינה (סי׳ נ״ז).

הנהגת הקהל בתור גוף שיפוטי היתה מורכבת מראשים וטובים [411], בחלק מן המקרים — בצירוף האב״ד, שהיה שותף פעיל בהנהגת ענייני הקהל. לפסקי־דין שניתנו ע״י הנהגת הקהל בהשתתפותו של האב״ד היו סמכות ותוקף של דין תורה [412]. תקנות של ועד המדינה קבעו גם את סדרי הערעור על פסקי־דין של הנהגת קהל באחד היישובים שבסביבות [413]. ענייני מלישינות היו נחקרים גם הם על־ידי הנהגת הקהל, אבל לא בהרכבו המלא, אלא על־ידי האב״ד ושני טובים או שני ראשי מדינה לפי בחירת האב״ד, מטעמים של שמירת סודיות ה־דיון [414].

בדיני ממונות דן, כאמור, בית־הדין. בית־הדין היה מורכב, כנראה, משלושה דיינים [415], שהיו מתמנים לתפקידיהם יחד עם שאר מינויי הקהל בחודל־המועד פסח למשך שנה אחת. הדיי־נים היוצאים היו משתתפים מצדם במינוי הבוררים. משרתם היתה משרת כבוד ואסור היה לפסול אותם מלישב בדין, לפגוע בהם או לזלזל בכבודם [416]. הדיינים לא קיבלו משכורת אלא דמי פסק בלבד [417]. בית־הדין של פינסק נחשב לבית־דין גדול בשביל היישובים שבסביבות.

דיינים מן הקהילות הראשיות השתתפו גם בבתי־דין של ירידים מרכזיים בליטא ובירידי לובלין. על השתתפותם של דיינים מפינסק בבתי־דין אלה יש לנו ידיעות בפנקס החל בשנת ת״ד [418]. בתקנות ועד ת״ד מוצאים אנו שתי תקנות, הבאות להסדיר את השתתפותם של דיינים מן הקהילות הרא־שיות בענייני דיינות של מדינת ליטא בירידי לובלין. לפי

411. פמ״ל, סי׳ ס״ו, קי״ג ועוד. עיקורי הקהל אינם נזכרים אף פעם בפנקס כמשתתפים בענייני שיפוט. ענייני השיפוט היו בפועל בידי שתי הקבוצות העליונות של בעלי מינויים בקהל שניהלו בפועל את ענייני הקהל.
412. תקנה משנת שפ״ז קבעה ש״פסק דין היוצא מפי הקהל בצירוף האב״ד על יחיד או על סביבות בכלל אין לערער ג״כ על אותו פסק בשום פנים בעולם״ (שם, סי׳ קי״ד) ורק במקרה שבו רואה עצמו יחיד נפגע ע״י תקנה של הקהל נקבע ש״בדין יחיד עם יחיד ורבים״ מותר לאותו יחיד לפנות בעניין לראשים וטובים יחד עם האב״ד ורק לאחר שהדין הובא בפניהם מותר ליחיד להביא את תביעתו בפני ראשי המדינות של ג׳ הקהילות הראשיות (סי׳ קי״ג). בשנת ת״ז נתקבלה תקנה המאפשרת ערעור על פסק־הדין של הקהל בקהילה ראשית בנסיבות מסוימות. במקרה שפסק־הדין מטיל על יחיד או רבים מהקהילה או מהסביבות עונש גדול (ביוש או קנס גבוה) אין ערעור על פסק־הדין אם הוא ניתן בהסכמת האב״ד, אבל אם האב״ד ועוד אחד מיושבי המשפט לא יסכימו עם הקהל, אזי ראשי הנידון לערער בפני ״הקהלות והגאונים יצ״ו״, היינו בפני המדינה (סי׳ תכ״ו).
413. ראה: ש. אסף, בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד, עמ׳ 65.
414. פמ״ל, סי׳ ר״כ.
415. פמ״ל, סי׳ תרל״ה (משנת ת״ל).
416. אסף, בתי־הדין, עמ׳ 44; פמ״ל, סי׳ קנ״ב.
417. אסף, שם; פמ״ל, סי׳ תרפ״ב.
418. פמ״ל, סי׳ תי״ד, תכ״ב. ידיעה ראשונה על דייני הירידי בלובלין שנבחרו ע״י ראשי המדינות מקהילות ליטא ווהלין, מהמ־קופה שלפני האיחוד הלובליני, מאמצע שנות ה־60 של המאה ה־16, יש לנו בתעודה שפרסם י. היילפרין ושעליה דובר בפרק הקודם, עמ׳ 30 והע׳ 70.

התקנה הראשונה יהיה הדיין בשני ירידים רצופים — מבריסק, ואחר־כך — ביריד אחד דיין מהורודנה וביריד שלאחריו דיין מפינסק, וחוזר חלילה (למשך 14 שנה). אך תקנה שנייה שתיקנה את הראשונה ונתקבלה בגמר דיוני הוועד קבעה, שבמשך שש שנים ראשונות יהיה דיין מבריסק נציג ליטא בירידי לובלין, ורק לאחר־מכן תיכנס לתוקפה התקנה הרא־שונה. נראה מכאן, שקודם לכן היה המקום בבית־הדין של יריד לובלין שמור לדיין בריסק.

על־פי תקנה משנת ת״ז חייב היה להיות הרכב בית־הדין של יריד קאפוליה: שני דיינים מבריסק והשלישי — פעם מהורודנה ופעם מפינסק, וחוזר חלילה[419]. מעמדם של דייני בריסק בבתי־הדין של הירידים היה מכריע לעומת מעמדם של דייני הורודנה ופינסק.

מסים

יהודי פינסק שילמו מסים למלכות, לעיר ולמוסדות השל־טון העצמי — לקהל ולוועד מדינת ליטא. למלכות שילמו באמצעות הקהל, יחד עם שאר יהודי ליטא, את שני מסי המלכות העיקריים: מס ה״פובורוטני״ ומס הגולגולת. לעיר שיל־מו שיעור קבוע של הכנסות העיר, ולקהל ולמדינה — מסים בשיעור שיספיק לכיסוי הוצאותיהם. ביכולתם של יהודי פינסק לשלם את המסים לרשות, לעיר ולמוסדות השלטון העצמי נבחן למעשה כוחו של הקהל. נבחון עתה את טיבם של המסים ואת סכומיהם, כי מכאן פתח להבנת גודל המשימה שנטל על עצמו השלטון העצמי של יהודי ליטא ושל יהודי פינסק בכלל זה.

מסי המלכות (הפובורוטני ומס הגולגולת)

מבין מסי המלכות ששילמו יהודי ליטא, מס הגולגולת הוא הידוע ביותר, נזכר הרבה במקורות הרשמיים ונחשב עד עתה המס המלכותי העיקרי של יהודי ליטא. מס הפובורוטני לא נזכר בכלל בתקנות המסים של הסיימים. במקורות לועזיים אח־רים נזכר הוא פעמים ספורות בלבד כמתואר להלן. בפנקס מדי־נת ליטא נידון מס זה הרבה. משמעותו וטיבו של מס הפוברו־טני ראויים לבירור יסודי מתוך עימות הידיעות שבמקורות הלועזיים והעבריים, כי נראה שמשמעותו של מס הפוברוטני לגבי יהודי ליטא חשובה לא פחות מזו של מס הגולגולת.

נברר אפוא תחילה מהו מס הפובורוטני.

על משמעותו המדויקת של מס זה חלוקות הדעות. לדעת ברשאדסקי זהו אחד מהמסים הארציים, שהוטל בתחילה על יהודי ערים אחדות בליטא החל באמצע המאה ה־16, ולאחר־מכן הורחבה תחולתו על כלל יהודי ליטא בצורת מס כללי[420]. לדעת שיפר היה הפובורוטני מס על שובם של היהודים לליטא ושילמו אותו מאז ששבו מן הגירוש (1503)[421]. למעשה אין לפירוש זה שום סימוכין במקורות ונדחה בצדק על־ידי חלק מן החוקרים[422]. על־פי הגדרתו של י. היילפרין זהו מס מלכותי שהיה נגבה (על־פי מנהג) מיהודי ליטא באמצעות ועד המדינה[423].

מפנקס מדינת ליטא ברור, שבעולו של מס זה נשאו אלה מיהודי ליטא שהיו להם בתים[424], ואנשים שלא היו להם בתים משלהם והיו דיירים אצל אחרים, אף העשירים שבהם, שילמו מחצית הסכום ששילמו בעלי בתים[425]. לכן קרובה יותר לאמת הדעה המנמה לראות במס הפובורוטני מס על שערי הבתים.

לאחר האוניה הלובלינית שילמו יהודי ליטא, ויהודי פינסק בכללם, את מס הפובורוטני כפי הנראה דרך קבע. בתעודה משנת 1578 מסופר על כתב ששלח המלך סטפאן באטורי ליהודי פינסק וליהודי העיירות, הכפרים ובתי־המזיגה (קורצ׳־מות) שבסביבות פינסק, שבו הוא מודיע שהוא שולח אליהם אחד מאנשי חצרו לגבות מהם במטבע זהב חוב של 77 אדומים (כ־150 זהובים), שנשארו חייבים מן השנה הקודמת (1577)[426]. כתב דומה נשלח למרבית הקהילות היהודיות בליטא[427]. נראה שבתעודה זו מכוונים הדברים למס הפובורוטני. אין ללמוד מכאן מה היה גובה מס הפובורוטני שיהודי פינסק נתחייבו לשלם, שהרי כאן מדובר על יתרת חוב, אך אפילו כך אין הסכום הנומינאלי נמוך בהרבה ממס הגולגולת בסך 80 שוק (200 זהובים) ועולה במשהו על מס הפובורוטני בסך 70 זהובים אדומים, שנתחייבו יהודי פינסק והגליל לשלם בשנת שפ״ג על־פי תקנות ועד המדינה[428].

ידיעות נוספות אחדות על מס הפובורוטני יש לנו משנות ה־90 של המאה ה־16. בשנת 1591 פונה המלך זיגמונט ה־III במכתב לפודסקארבי חאלצקי ומטיל עליו לכפות את גביית מס הפובורוטני, כיוון שיהודי ליטא ״לא רצו ואינם רוצים מסיבות לא ידועות לשלם את המס״[429]. ב־14 במאי של שנת 1594 פונה המלך שוב לאותו פודסקארבי ומטיל עליו שנית לכפות את גביית מס הפובורוטני מיהודי ליטא, ונוסח המכתב

422. סאסיס, שם, עמ׳ 7 בהערה. ראה גם ההע׳ הבאה.

423. פוא״א, עמ׳ 549 (במילון). אין ספק שהגדרה זו נכונה לגבי השנים מ־1604 ואילך. ראה להלן, הע׳ 434.

424. פמ״ל, סי׳ של״ח, תכ״א.

425. שם, סי׳ קצ״ו.

426. בסוף המאה ה־16 היה שער הזהוב האדום (דוקאט) שווה לערך 2 זה׳. ראה: י. היילפרין, פוא״א, עמ׳ 540, במילון, בערך: זהוב והביבליוגראפיה המצוינת שם. בסוף תקופת מלכותו של זיגמונט ה־III, בשנות ה־20 של המאה ה־17 שער הזהוב האדום הוא 5–5½ זה׳, בעקבות עליית ערכם של הטאלרים והדוקאטים וירידת ערכו של הזהוב הפולני. השווה: A. Szelągowski, Pieniądz i przewrót cen, 178.

427. ר״נ, כרך 1, מס׳ 591. אולי נרמז מס הפובורוטני בתעודה משנת 1567 שפרסם ברשאדסקי (רי״א, כרך 2, מס׳ 266) ושבה מדובר על הנחה מן המס המיוחד לצורכי הגנה שהועמד על 3,000 זה׳. באותה תעודה נאמר שלאחר שתשקוט הארץ צריכים היהודים לשלם לאוצר על־פי המנהג הישן זהובים אדומים (הסכום לא נזכר) מדי שנה. בכל המקורות העבריים והלועזיים מדובר על מס הפובורוטני רק בזהובים אדומים. לא מן הנמנע, לפיכך, שבתעודה זו מדובר על הפובורוטני. ראה להלן.

428. פמ״ל, סי׳ צ״ו.

429. או״ק, כרך 28, מס׳ 48. על תעודה זו מסתמך גם ברשא־דסקי (שם).

419. שם, סי׳ תמ״ג.

420. ברשאדסקי, שם, עמ׳ 122.

421. אי״ג, עמ׳ 308. פירושו מבוסס על הקרבה האטימולוגית בין שם המס לבין המלה הפולנית powrót שמשמעה שיבה. דובנוב קיבל פירוש זה של שיפר (פמ״ל, במבוא, עמ׳ 27).

דומה כמעט מלה במלה לקודמו משנת 1591 [430]. ובאותו יום ממש פונה המלך במכתב לגבריאל ווינה, סגן הקאנצלר של ליטא [431], ומתוכו מתברר שבשנת 1592 גבה ווינה מיהודי ליטא את מס הפוברוטני ושניסה ב־1593—1594 לגבותו שוב ולהשתלט בכך על הזכות לגבות מס זה לכל ימי חייו. המלך קבע במכתבו שהדבר מנוגד למנהג הקדום, גורם נזק לאוצר המלכות ועשוי להביא את היהודים "שעליהם מוטל עתה מס גולגולת" לידי תמותה, ולפיכך מצווה הוא עליו שלא לגבות מס פוברוטני מן היהודים ולהניח את הדבר לפודסקארבי [432]. אף שתעודות אלו אינן מסבירות את מלוא משמעותו של מס הפוברוטני, ברור מתוכן, שאמנם נהוג היה לגבות מיהודי ליטא מס זה; שסדרי גבייתו לא היו קבועים; שהיה זה מס של ממש, ושיהודי ליטא פרעו מס זה באי־רצון רב ולמעשה התנגדו לגבייתו, במיוחד לאחר הנהגת מס הגולגולת. מאבק זה התחיל לכל המוקדם בשנים 1577—1578, הן השנים שבהן החליטו המעמדות הליטאיים, ואחר־כך הסיים, על מס הגולגולת הנפרד של יהודי ליטא [433]. יהודי ליטא טענו, קרוב לוודאי, שלא יוכלו לעמוד בעומס מס הפוברוטני ומס הגולגולת גם יחד. הד הטענות הללו שומעים אנו במכתבו של המלך אל סגן הקאנצלר ווינה שהזכרנו לעיל. נראה ששנות ה־80 וה־90 הן שנות הוויכוח הגדול של יהודי ליטא עם המלכות על המסים שעליהם לשלם, ולגבי המלכות עצמה תקופה של ניסויים בקביעת סדרי גביית המס, ורק בסופה של המאה ה־16 מתגבשת השיטה, שלפיה נמסרת גביית המס תמורת תשלום קבוע מראש לארגון השלטון העצמי של יהודי ליטא. מכל מקום, לגבי השנים 1604 ואילך ידוע לנו בפירוש, שמס הפוברוטני של יהודי ליטא עמד על סכום של 400 זהובים אדומים (כך במשך כל התקופה) ונגבה על־ידי ועד המדינה [434]. בכל התעודות שבהן מדובר על מס הפוברוטני מצוין גובה הסכום המוטל או המשתלם בזהובים אדומים. רשימת חלוקת מס הפוברוטני משנת שפ"ג שבפנקס מדינת ליטא מסתכמת ב־477 זהובים אדומים (שהם כ־2,400 זהובים) [435], סכום הגבוה ב־20% בקירוב מזה ששולם בפועל למלכות. ניתן להניח שהסכומים שהוטלו על הקהילות באותה שנה משקפים פחות או יותר את הסכומים ששילמו יהודי ליטא במשך כל התקופה שלאחר 1604. לפיכך שילמו יהודי פינסק והסביבה מדי שנה כ־70 זהובים אדומים מס פוברוטני, שהם כ־15% מכלל המס שהיה מוטל על יהודי ליטא.

מס זה הכביד על יהודי ליטא, כפי הנראה, יותר ממס הגולגולת. כבר ראינו למעלה, שלשלטונות היו קשיים רציניים בגבייתו מן היהודים בשלושת העשורים האחרונים של המאה ה־16. מפנקס מדינת ליטא למדים אנו, שגם במאה ה־17 גדולה ההתמרמרות ורבות התלונות של הקהילות על מס הפוברוטני, ושהיו קשיים רציניים הן בחלוקת המס והן בגבייתו [436].

על שום מה התנגדו יהודי ליטא דווקא למס הפוברוטני, ואילו עם מס הגולגולת השלימו פחות או יותר? הסיבה העיקרית היא, כפי הנראה, גובה המס. השוואת סכומי מס הפוברוטני למס הגולגולת שבפנקס מדינת ליטא עשויה אולי להסביר את הדבר במידה מסוימת. שתי רשימות של מס גולגולת מסתכמות אחת ב־848 שוק (שפ"ג) ואחת ב־844 שוק (שצ"א) [437], היינו בסכום ממוצע של 2,000 זהובים פולניים, בעוד שמס הפוברוטני, המסתכם בשפ"ג ב־477 זהובים אדומים [438], שהם כ־2,400 זהובים, הוא גדול יותר. ואילו מעמדו החוקי של המס הזה לא היה לגמרי ברור, במיוחד לאחר הנהגת מס הגולגולת, וכפי הנראה היתה זו הסיבה להתנגדות למס זה.

מס גולגולת הוטל לראשונה על יהודי ליטא בימי זיגמונט אוגוסט לפני האוניה הלובלינית, אך אז היה לו עדיין אופי של מס מיוחד לצורכי הגנה במצבי חירום [439]. מתי בדיוק התחילו יהודי ליטא לשלם מס גולגולת שנתי קבוע לאחר האוניה הלובלינית, לא ברור. עניין מס הגולגולת של יהודי פולין נזכר במפורש בהחלטות הסיים, שהחליט על האיחוד בין פולין לליטא בשנת 1569 [440]. אך ליטא נשארה כידוע אוטונומית באדמיניסטראציה הכספית שלה, ואילו מס הגולגולת של יהודי ליטא לאחר האיחוד הלובליני, נזכר לראשונה בשנים 1577 ו־1578. בשנת 1577 החליטו המעמדות הליטאיים לגבות מסים לצורך הגנת הגבולות, והטילו על יהודי ליטא מס בגובה 12 גרושים לגולגולת [441]. בשנת 1578 נזכר מס הגולגולת של יהודי ליטא בתקנות מסים של הסיים [442].

---

430. או"ק, כרך 28, מס' 53.
431. שם, מס' 54.
432. שם, שם.
433. ראה להלן, הע' 441—442.
434. או"ק, כרך 5, עמ' 502. בתעודה זו משנת 1670 מובאת הו־כחה שיהודי ליטא שילמו דרך קבע את מס הפוברוטני בגובה 400 זה' אדומים לשנה ונציגי קהילת בריסק, המציאו קוויטים (קבלות) על כך מהשנים 1604—1654. משמע שבבריסק היה ארכיון שבו נשמרו מסמכים שהתייחסו לפעילותו של הגוף שפעל בשם כל הקהילות היהודיות בליטא. האם יש להניח שמדובר כאן בארכיון של ועד מדינת ליטא?
435. ראה לעיל, הע' 426.

436. בשנת שפ"ג נתקבלה תקנה שכל גליל מחויב לשלוח את מס "הפאווראטני שלהם בכל יריד ס"י [סימון יודא] בעונש הכרזת חרם בכל מקום בתקיעת שופר ובכיבוי נרות גם בקנס שני מאות זהו' פו' בלי הנחה" (פמ"ל, סי' ב'). בוועד שצ"ב נתקיים דיון על גביות הפוברוטני בעקבות "צעקות קצת קהלות וישוב' בעסק דמי הפאווראטני" והוחלט לבדוק מחדש את סדרי גביית המס בוועד הקרוב (שם, סי' רע"א). בוועד שצ"ד (שם, סי' רע"ד) נדחה הדיון שנית ורק בוועד שצ"ו הוחלט שכל יישוב ישלח רשימת הבתים הגדולים "כדי שיוכל לעשות סכום חדש ופאווראטני חדש על צד היושר" (שם, סי' של"ח). מתברר שההתמרמרות על מס זה לא רפתה ועל קהילות מסוימות היה "למשא ולכובד יותר מדי השגות ידיהם" (שם, סי' שמ"א).
437. סכומים אלה מתקבלים מסיכום רשימות המס בפמ"ל, סי' צ"ז, רנ"ה.
438. שם, סי' צ"ו.
439. ראה לעיל, עמ' 30.
440. וו"ל, כרך 2, עמ' 109.
441. I. Polkowski, Sprawy wojenne Króla Stefana Batorego, Kraków 1880, 83, 85.
442. וו"ל, כרך 2, עמ' 109.

בתקנות אלו נאמר שיהודי פולין ויהודי ליטא ישלמו זהוב אחד מכל גולגולת ממש, ולא לפי שוברי תשלום (קוויטים) ישנים או לפי הנוהג. ראשי הקהל נתחייבו להישבע שמספר הנפשות המוצהר על־ידיהם הוא נכון, והוטלה עליהם האחריות לתשלום מרוכז של המסים לאוצר, ושהם מצדם היו חייבים לגבות את מס הגולגולת מן היהודים[443]. נראה שגביית המס לא התנהלה ולא בוצעה לפי המקווה, שהרי בשנת 1580, שנתיים לאחר־מכן, הוגדל המס ל־1½ זהובים לגולגולת, והסיים חזר בו מסירת גביית המס במישרים לאחריותם של ראשי הקהל ונתן סמכות לפודסקארבי לבוא בדברים עם הנציגים המיוחדים של הסיים, הקרויים בשם "שאפאז'הי" (שמונו לצורך סיוע לפודסקארבי בתפקידו)[444], כדי שיחליטו ביחד על הדרך להפקת תועלת מאכסימאלית מן המס[445].

בשנת 1581 הוטל על יהודי פולין וליטא ביחד סך כולל של 15,000 זהובים[446]. זוהי הפעם הראשונה שמס הגולגולת הועמד על סכום כולל במקום גבייה לפי גולגולת, שהיתה כרוכה כנראה בטרחה מרובה ובהוצאות גדולות. ב־1588 שוב הועמד המס של יהודי פולין וליטא על 1½ זהובים לגולגולת והוצא צו לערוך בקהילות מפקדים של התושבים היהודים[447]. כפי הנראה לא השיג הצו את מטרתו. שהרי כעבור שנה, ב־1589, הוטל על יהודי פולין וליטא לשלם ביחד סך כולל של 20,000 זהובים לכיסוי הוצאות משלוח צבא לאוקראינה, אבל בעקבות הגדלת מס הגולגולת שוחררו היהודים ממסים אחרים[448]. רק בשנת 1590 נזכר לראשונה סכום מס הגולגולת שהוטל על יהודי ליטא בנפרד. באותה שנה הוטל על יהודי ליטא סך 6,000 זהובים לעומת סך 20,000 זהובים שהוטל על יהודי פולין[449]. נראים הדברים שרק עם שתי ההחלטות של הסיימים מהשנים 1589 ו־1590, שנתקבלו בראשית מלכותו של זיגמונט ה־III, מתחיל מס הגולגולת להיות מס קבוע של יהודי ליטא, בצד מס הפוברוטני שהיה אף הוא מס קבוע. לא מן הנמנע שבין ההחלטה הראשונה לגבות מס גולגולת מיהודי ליטא משנת 1578, ועד ל־1590 לא היתה הבחנה ברורה בין מס הפוברוטני ומס הגולגולת ותשלומי מס הפוברוטני נזקפו לחשבון מס גולגולת, ורק בתחילת מלכותו של זיגמונט ה־III נתגבשה מדיניות מסים חדשה שקבעה בבירור: מס פוברוטני לחוד ומס גולגולת לחוד[450].

בשנים 1596—1611 הוטל על יהודי ליטא לשלם את המס לפי זהוב אחד לגולגולת[451], אך הסכום הכללי לא נזכר אף פעם בתקנות מן השנים הללו. ב־1596 הוטלה גביית המס בליטא על הסטארוסטים[452]. המפנה בסדרי גביית המס מיהודי ליטא חל כנראה בשנים הראשונות של המאה ה־17. בתקנות משנת 1603 נאמר לראשונה שהיהודים עצמם רשאים לחכור את גביית המס ויוכלו אז לגבות אותו בעצמם[453]. ב־1616 הוטל על יהודי ליטא מס גולגולת כפול, לפי מכסה נומינאלית של 2 זהובים לגולגולת, והסך הכולל שהוטל עליהם הוא 6,000 זהובים, לפי הנוהג הישן[454]. ב־1618 הוטל שוב על יהודי ליטא תשלום לפי זהוב אחד לגולגולת, והאחריות לקביעת המספר הנכון של היהודים הוטלה על ראשי הקהילות, וכן נקבע שוב שהקהל הוא שחייב לשלם את המס במרוכז או לחכור אותו ועל הקהל לגבות אותו מן היהודים היחידים. לאחר שישלמו את המס יהיו פטורים ממס על משלוחי יד ועל משרתים[455]. משנת 1620 ואילך נעים סכומי המס שהוטלו על יהודי ליטא בין 3,000 לבין 15,000 זהובים. אם נסכם את סכומי מס הגולגולת שהטילה המלכות על יהודי ליטא באופן גלובאלי תתקבל התמונה הבאה:

השנה	הסכום	המקור
1590	6,000 זהובים	וו"ל, כרך 2, עמ' 321
1613 (?)	9,000	שם, כרך 3, עמ' 128
1620	9,000	שם, עמ' 194
1621		שם, עמ' 214
	6,000	
	3,000	שם, עמ' 233
1624	3,000	שם, עמ' 248
1626	9,000	שם, עמ' 274
1627	6,000	שם, עמ' 298; 317
1629	8,000	(תיקון מ־2,000)
1631	9,000	שם, עמ' 325
1633	9,000	שם, עמ' 815
1635	15,000	שם, עמ' 414
1643	3,000 ?	שם, כרך 4, עמ' 35
1647	12,000	שם, עמ' 69

נראה שבזמנו של באטורי לא גבו מס גולגולת מן היהודים בליטא דרך קבע.

443. שם, שם.
444. Historia państwa i prawa Polski, כרך 2, עמ' 144.
445. szafarze, וו"ל, כרך 2, עמ' 200.
446. שם, עמ' 215.
447. שם, עמ' 273.
448. שם, עמ' 299.
449. שם, עמ' 215.
450. במכתבו של המלך זיגמונט ה־III לסגן הקאנצלר של ליטא גבריאל ווינה משנת 1594, שבו מזהירו המלך שיסלק ידיו מגביית מס הפוברוטני של יהודי ליטא, נאמר "שעליהם מוטל עתה מס גולגולת" ונשמעים הדברים כאילו מס הגולגולת הוטל זה מקרוב (או"ק, כרך 28, מס' 54). בתקנות המסים של הסיים משנת 1643, בצו מס הגולגולת המתייחס ליהודי ליטא, נאמר, שעליהם לשלם מס זה בהתאם לאוניברסאל של הסיים משנת 1589 (וו"ל, כרך 4, עמ' 35).
451. שם, כרך 2, עמ' 363, 407; כרך 3, עמ' 30.
452. שם, כרך 2, עמ' 363.
453. שם, כרך 2, עמ' 427. חוזר גם בשנת 1613 (שם, כרך 3, עמ' 114). כבר צוין למעלה שגם את מס הפוברוטני שילמו יהודי ליטא במאורגן באמצעות השלטון העצמי שלהם החל בשנת 1604 (ראה לעיל, הע' 434). נראה שסמיכות התאריכים אינה מקרית וב־שנים אלו נתגבש ההסדר, שלפיו נמסרה האחריות על גביית המסים לציבור היהודי עצמו וזה אירגן לשם כך את מוסד השלטון העצמי שמתפקידו היה לבצע הסדר זה. מוסד זה יש לזהות קרוב לוודאי עם ועד מדינת ליטא שפעולתו התפתחה והסתעפה במרוצת השנים.
454. שם, כרך 3, עמ' 155.
455. שם, עמ' 162.

המסקנה המתבקשת מן הטבלה היא שסכום מס הגולגולת אינו קבוע. מודד לקביעתו משמש סכום נומינאלי של 3,000 זהובים[456], שעתים מכפילים אותו פי 2 או 3, או אף יותר מזה. העלאת הסכום או הפחתתו מותנית בדרך כלל בצורכי השעה של המדינה[457]. מס הגולגולת משחרר כמעט תמיד את יהודי ליטא מתשלום מסים ממשלוחי יד, ממשרתים ולאחר־מכן מסוסים ומבתים[458]. אין בתקנות המסים שום פרטים על חלוקת הסכום הכללי בין הקהילות, משמע שאין ללמוד מהן משהו מסוים על מס הגולגולת של יהודי פינסק, אך יש להן משמעות לעניין בירור בעית המס הזה לגבי יהודי ליטא בכלל. מן הידיעות על המס שבתקנות הסיים הפולני מהשנים 1578—1620 ניתן רק ללמוד, שיהודי ליטא שילמו במשך כל התקופה את המס שנקרא בשם מס גולגולת. אך הגבייה פיגרה, כפי הנראה, כל הזמן אחרי האומדן הממשי וההכנסות היו קטנות בהרבה מן ההערכה. מכאן חוסר ההחלטיות והשינויים התכופים בשיטות ההערכה והגבייה, עד שנתגבשה בהדרגה השיטה של הסכמים כוללים עם הנציגות המוסמכת של הקהילות היהודיות בליטא על סכום גלובאלי של מס הגולגולת, שרוקנה מתוכנה את המשמעות המקורית של המס, שלפיה חייב היה כל יהודי לשלם את המס מגופו ומגוף בני משפחתו מגיל שנה ומעלה, התלויים בו. שיטה זו העבירה את האחריות לגביית המס על נציגות הקהילות, שהחליטה בעצמה כיצד לחלק את המס בין הקהילות. בליטא התחילה, כפי הנראה, להתגבש שיטה זו בראשית המאה ה־17. מכל מקום, בעת התכנסות הוועדים של קהילות מדינת ליטא החל בשנת שפ״ג, שיטה זו היא כבר מגובשת ויציבה. בתקנות המסים של הסיימים מ־1620 ואילך אין כבר זכר ורמז לשיטות חלוקת המס ודרכי גבייתו, כי כבר לא היה צורך בכך, ופנקס מדינת ליטא מלמדנו, שחלוקת מס הגולגולת בין הקהילות וגבייתו היו אחד התפקידים הקבועים שלהן[459].

נשאלת השאלה, האם שילמו יהודי ליטא את מלוא הסכום שנדרש מהם? בתקנות המסים של הסיימים אין לנו חומר מספיק לבדיקת שאלה זו, אך ידיעות אחדות בפנקס מדינת ליטא יש בהן כדי לעורר ספק, אם אמנם נגבו למעשה הסכומים שנקבעו רשמית על־ידי הסיים. בחשבון חלוקת מס הגולגולת משנת שפ״ג, הסכום הכללי של מס הגולגולת שהוטל על קהילות ליטא הוא בקירוב 850 שוק, שהם כ־2,125 זהובים פולניים. גם בשנת שצ״א הסכום הוא דומה[460]. נראה שהיתה התמקחות בין ועד המדינה לבין השלטונות, ובפועל שילמו יהודי ליטא את הסכום שעליו התפשרו עם השלטונות. בשני המקרים הנזכרים (שפ״ג ושצ״א) הסכום ששילמו בפועל הוא כנראה רק 2,000 זהובים לשנה[461]. סכום זה אינו גבוה מדי בשביל כל ליטא, וזוהי אולי הסיבה שעל גובהו של מס רשמי זה של המלכות אין תלונות מצד קהילות בפנקס מדינת ליטא. בחלקם של יהודי גליל פינסק עלה לשלם בשנת שפ״ג[462] 87 שוק מתוך סך כללי של כ־850 שוק (220 זהובים מתוך 2,125), היינו קצת למעלה מ־10 אחוז. בשנת שצ״א — 80 שוק מתוך סכום כללי של 814 שוק, היינו פחות מ־10 אחוז. קשה להגיע למסקנות בדוקות בעניין שיטת מס הגולגולת ומס הפוברוטני, אך דומה שיהודי פינסק והסביבה שילמו 10—12 אחוז של מסי כלל יהודי ליטא.

מתקנה של ועד שפ״ג למדים אנו על שיטת גביית מס הגולגולת בראשית שנות ה־20. לאחר שגביית מס הגולגולת עברה לקהילות עצמן נהוג היה בתחילה לגבות את מלוא מס הגולגולת רק מעשירים ומבינונים, ואילו מאלה שידם אינה משגת לשלם גבו מחצית המס או שליש או אף פחות מזה. סדר הגבייה נקבע על־ידי שלושה אנשים ״איש עשיר ובינוני ועוד אחד בינוני פחות״, שנבחרו לתפקיד זה[463]. שיטה זו לא החזיקה מעמד זמן רב, שהרי מתקנה אחרת של ועד שצ״ב למדים אנו על נוהג לגבות מכל גולגולת את מלוא המס[464].

מסים בלתי רגילים ותשלומים מיוחדים

חוץ מן המסים הרגילים ששילמו יהודי ליטא ויהודי פינסק בכללם למלכות נשאו גם בעול תשלומים בלתי רגילים. על אלה יש למנות את התשלום המיוחד לאנשי צבא, שבאו לחנות בעיר שבה היתה קהילה. בפנקס המדינה קרוי תשלום זה בשם ״וועלגיר געלט״, ולפי תקנה משנת שפ״ח היו חייבים בו כל תושבי הקהילה וגבו אותו ״שליש לפי הסכום, שליש לפי הגלגלת ושליש לפי הבתים״[465]. חוץ מזה היו חייבים גם לאכסן חיילים בבתים, ותקנה קבעה את סדרי השתתפותם של יחידים בעול זה. אך בעניין חובה זו הוקל מצבם של יהודי פינסק בימי מלכותו של ולאדיסלאב ה־IV (1633 או לאחר־מכן)[466].

456. כך בשנת 1624. ראה שם, עמ׳ 233.

457. הסכום הגבוה של מס הגולגולת בשנת 1635 קשור ללא ספק בהחלטת הסיים על מלחמה בשבדיה (וו״ל, כרך 3, עמ׳ 402). ב־1647 מנמקות תקנות הסיים את הטלת המס הגבוה בצרכים דחופים של הגנת המדינה, (שם, כרך 4, עמ׳ 69). נסיונו של שיפר להגיע להערכה סטאטיסטית של האוכלוסייה היהודית בליטא על סמך מס הגולגולת משנת 1590 נראה מופרך מעיקרו. ההנחה שדווקא בשנה זו משקף מס הגולגולת מספר של משפחות יהודיות בליטא היא שרירותית לחלוטין. ראה: א״ב, עמ׳ 112 ואילך.

458. וו״ל, כרך 3, עמ׳ 214. מה טיבם של מסים אלה ובאיזו מידה נשאו יהודי ליטא בעולם קודם לכן אין לדעת מן המקורות העומדים לרשותנו.

459. פמ״ל במקומות רבים (ראה לפי המפתח).

460. שם, סי׳ צ״ז, רנ״ה.

461. הסכום הכללי של מס הגולגולת לאחר חיבור סכומי המס שהוטלו על הקהילות בשנת שפ״ג הוא 848 שוק שהם 2,120 זה׳ ובשנת שצ״א 844 שוק שהם 2,110 זה׳.

462. שם, סי׳ צ״ו. התאריך הרשום בגוף התקנה הוא יום ב׳ ט׳ באלול שפ״ו, אבל יש לתקנו ולקרוא שפ״ג. ראה הערת דובנוב לסי׳ צ״ו. שם, עמ׳ 338.

463. שם, סי׳ ג׳.

464. שם, סי׳ רס״ג.

465. שם, סי׳ קצ״ה.

466. שם, סי׳ קצ״ו. יהודי פינסק הצליחו לקבל מוולאדיסלאב ה־IV פריבילגיה ששחררה אותם מן החובה לאכסן חיילים בבתיהם. רק את הרוטמיסטר או את סגנו היו מחויבים לאכסן. כפי הנראה יצאו ידי חובתם בתשלום ממון. ראה להלן, עמ׳ 110 והע׳ 186.

ראשי הקהילות הראשיות, וראשי קהילת פינסק בכלל זה, היו חייבים לעמוד על המשמר בכל עת שהתקיימו סיימיקים של השלאכטה במחוז. הקהילות שבסביבה חויבו להשתתף יחד עם הקהילה הראשית בהוצאות השתדלנות[467]. גם במקרים שהמלך ופמליתו או שרים היו עוברים דרך אחת הקהילות הראשיות היה הדבר כרוך בהוצאות מרובות, כיוון שהיה צורך להגיש להם מתנות. תקנות הוועד קבעו את סדרי חלוקת נטל ההוצאות בין ועד המדינה לקהילה הראשית[468].

חוץ מזה היו הקהילות צפויות להוצאות מיוחדות בגלל "עסקי ביש" למיניהם כגון הוצאות לנקמת רצח יהודי, הוצאות במקרים של עלילת דם ועלילת פגיעה בלחם הקודש, שהיו קורות מזמן לזמן ושל "אייגלייך" (היינו התפרעות תלמידי בתי־הספר של הישועים). הבאת פורעים או רוצחים לדין כדי להענישם, או התגוננות בפני עלילות, היו כרוכות בהוצאות מרובות, וקהילות בודדות לא יכלו לפעמים לעמוד בהן. ועד מדינת ליטא קבע סדרים, שלפיהם התחלק עול התשלומים בין הקהילה והמדינה[469]. ידוע לנו על "עסק ביש" אחד של קהילת פינסק משנת שצ"ז, או זמן־מה קודם לכן. עסק ביש זה הנזכר בצורה סתומה בפנקס המדינה היה כרוך בהוצאות עצומות, והוועד נשא בחלק מהן[470]. כן נזכרת בפנקס "נקמת פינסק" על רצח משנת שפ"ג, שהיתה כרוכה בהוצאות מרובות והוועד השתתף בהן[471].

מכתב־הזכויות של ולאדיסלאב ה־IV ליהודי פינסק משנת 1633 למדים אנו, שיהודי פינסק שילמו על־פי מנהג ישן רבע מכל מסי העירייה[472], אך לא ידוע מה היה גובה המס.

כיצד כלכל הקהל את תקציבו

מסי המלכות שנגבו על־ידי הקהל נועדו להעברה לאוצר המלכות ולא לכיסוי הצרכים התקציביים של הקהל עצמו, אבל נראה שבחלוקת מכסות המס בין הגלילות והקהילות נלקחו בחשבון הוצאות גבייה והשתדלות, ורזרבה לשם כיסוי החסר במקרים שיישובים מסוימים לא יפרעו את הסכום שהושל עליהם. כך יש להסביר את העובדה שבשפ"ג מטיל הוועד על קהילות ליטא גביית סך 477 אדומים למס הפוברוטני[473], ואילו הסכום ששולם בפועל למלכות הוא רק 400 זהובים אדומים[474]. משמע שמלכתחילה החליט הוועד לגבות ב־77 זהובים אדומים יותר. סכום מס הגולגולת, כפי שחולק בין הקהילות בשפ"ג הוא קרוב ל־850 שוק[475]. מתקבל על הדעת שהוועד נזקק לסכום 800 שוק (2,000 זהובים) לשם תשלום לאוצר המלכות מאותן סיבות. לכיסוי הוצאות השלטון העצמי נועד בעיקר המס הפנימי, הקרוי בפנקס מדינת ליטא בשם "סכום מדינה", או, בקיצור — להבדיל מסכום הקהילה — "סכום" סתם[476]. בעיקרו שימש מס זה לכיסוי צורכי ועד המדינה, והקהילות הראשיות היו חייבות לגבות אותו מתושביהן ומתושבי הקהילות בסביבות ולהעביר את הסכומים שהוטלו עליהן לוועד המדינה. את ה"סכום" גבו בדרך כלל מן הרכוש. על־פי תקנת הוועד משנת שפ"ג חייבים היו השמאים להעריך את ה"סכום" על־פי הממון של כל איש ואיש, ונוסף על כך מהרווחים של חוכרי אחוזות וחוכרי מכס ומסים[477]. מתקנה של ועד שצ"ב מסתבר, שתחילה נהגו לגבות את ה"סכום" מחציתו לפי גולגולת ומחציתו לפי הישג יד[478], ואילו מתקנה של ועד שצ"ז אנו למדים, שאת ה"סכום" נהגו לגבות "מהשגת ידם של כל אחד ואחד כנהוג שמעריכים גם ממחי' או ממעות אחרים, חוץ מי שלוה ממון מיושבי קהלתו והמלוה נותן לסכום ממון ההוא, וחוץ מכסף וזהב ומרגליות — מהאלה לא יעלו סכום לענין סכום המדינה"[479]. יוצא מכאן שה"סכום" היה מעין מס על רכוש עסקי (הון חוזר?). חוץ מזה נקבע באותה שנה שהשמאים חייבים לשלוח לוועד ריישטר (רשימה) של בתים גדולים לחוד ובתים קטנים לחוד. סדר זה נקבע לאחר שקהילות רבות התלוננו על כובד מסי הפוברוטני וה"סכום" ונתכוון להכניס בו פרוגרסיביות מסוימת, כדי למנוע קיפוחים רציניים בגביית ה"סכום"[480].

לגבי יהודי ליטא היה ה"סכום" מס רציני, בדומה למס הגולגולת או הפוברוטני. כך, דרך־משל, היה הסך־הכול של ה"סכום" שהוטל על קהילות ליטא בשנת שצ"א בקירוב 700 שוק לעומת 844 שוק מס גולגולת ו־400 זהובים אדומים מס פוברוטני[481]. על גלילי פינסק הוטל באותה שנה "סכום" בסך 60 שוק (לעומת 80 שוק מס גולגולת) וכסך הזה בשנת שצ"ב[482]. על קהילת בריסק הוטל בשנת שצ"א "סכום" 300 שוק (לעומת 293 שוק מס גולגולת) ובשנת שצ"ב 340 שוק. ואילו על קהילת הורודנה הוטל "סכום" יותר נמוך מאשר על פינסק: בשנת שצ"א — 40 שוק (לעומת 130 שוק מס גולגולת) ובשנת שצ"ב 52 שוק[483].

467. פמ"ל, סי' י', קי"א.
468. שם, סי' ב, שצ"ח, תל"ז.
469. שם, סי' ט', ש"ז, שפ"ג, ת"מ.
470. שם, סי' שמ"ה. ועד המדינה השתתף בסך 300 שוק בהוצאת ה"עסק ביש", אך קבע סייג להשתתפותו, ומשלא נגמר העניין וההוצאות עלו על המשוער, הסכים, לאחר־מכן, להשתתף רק בשליש ההוצאות.
471. שם, סי' צ'.
472. ראה לעיל, עמ' 54 והע' 93.
473. פמ"ל, סי' צ"ז.
474. ראה לעיל, הע' 434.
475. ראה לעיל, הע' 461.
476. פמ"ל סי' ש"ח, ושלוש ההערות הבאות. העניין נידון ע"י ב. ווינריב במחקרו: Beiträge zur Finanzgeschichte der jüdischen Gemeinden in Polen, MGWJ, v. 82 (1938), 248—263; HUCA, v. 16 (1941), 187—214.
477. שם, סי' ד'.
478. שם, סי' רס"ג. התקנה מנוסחת ניסוח לא ברור.
479. שם, סי' של"ח.
480. שם, סי' רע"ד, של"ח.
481. שם, סי' רנ"ה.
482. שם, סי' רע"א.
483. מהשוואה זו עולה מסקנה נוספת: סך ה"סכום" של בריסק עולה על סך מס הגולגולת שלה, בעוד שבפינסק ובהורודנה מס הגולגולת עולה על ה"סכום". שמא עשוי הדבר להעיד על עושרו הגדול של גליל בריסק? ואם כך הדבר, שמא נוכל לעשות צעד קדימה ולהניח שה"סכום" שהוטל על גליל פינסק הוא גדול יותר מה"סכום" שהוטל על הורודנה, משום שגליל פינסק עשיר יותר מגליל הורודנה?

בסיס לחלוקת נטל ה"סכום" על־ידי ועד המדינה בין הגלי־לות שימשו הרייסטרים של "סכום הקהילה", שנערכו בקהילות ראשיות וביישובים בחול־המועד פסח, אחת לשנה[484]. היו מקרים שקהילות הערימו על ועד המדינה והעריכו את "סכום הקהילה" פחות, כדי להקל ב"סכום המדינה"[485].

"סכום הקהילה" עצמה שימש את המימון השוטף של תקציב הקהילה. מידיעות אחדות בפנקס המדינה מן השנים שלאחר גזרות ת"ח—ת"ט למדים אנו, שהשתמשו בהכנסות "סכום הקהילה" גם לצורכי פרעון חובות הקהל, ובמידה ידועה לצורכי סעד ועזרה לפליטים[486].

בקהילות עצמן קבע גובה ה"סכום" (היינו "סכום הקהילה") שהוטל על יחידים גם את מעמדם החברתי של נישומים. מי ש"סכומו" (הרכוש שעליו הוטל ה"סכום") היה למעלה מ־2,000 זהובים רשאי היה על־פי תקנה משנת שפ"ח ללבוש בגדי מותרות. יתומים ואלמנות שילמו רק חצי מן ה"סכום" שהיו חייבים על־פי רכושם. עניים גמורים היו פטורים מ"סכום"[487].

השמאים היו קובעים את גובה ה"סכום", ברצותם חייבו את הנישום בשבועה. אם חשדו שנישום נשבע לשקר מותר היה להם לערוך חיפוש בביתו ולרדת לפנקסיו[488]. ברור שהיו מקרים של השתמטות, שהיו מתגלים כשנישום קנה נכס שעלה בערכו על ה"סכום" שהצהיר. תקנה של ועד שצ"ב נתכוונה להסדיר מקרים בולטים לעין של העלמת רכוש, כאשר נישומים קנו בתים "בסך ממון יותר מן הראוי להם לפי ערך סכום שלהם". התקנה מחייבת להוסיף ל"סכומם" סכום "מחצי שווי הבתים"[489].

הקהילות היו גובות גם מסים אחרים לכיסוי הוצאותיהן. לטובת הרב של הקהילה הראשית גבו את ה"קווערטניר געלט" שכל תושבי הקהילה הראשית והסביבות היו חייבים בו. וכן גבו להוצאות חזן ושמש[490].

לקהל היו גם הכנסות מקנסות, אך לפי תקנה של ועד שפ"ח לא נכנסו אלו לחשבון ה"סכום", ושימשו להוצאות מיוחדות, בעיקר לצורכי צדקה, והרב במקום החליט על הוצאתן[491].

בשנים שפ"ח—שצ"ב קיבלו הקהילות הראשיות הכנסות רציניות לצורכי המסים שלהן מאת משה בן אליעזר, חוכר המכס של כל מדינת ליטא. תמורת המונופולין שמסר לו ועד המדינה בחכירת המכס של כל ליטא. מסכום כולל של 2,100 זהובים לשנה קיבלה בריסק 1,200, הורודנה 500 ופינסק 400 זהובים[492]. זו היתה בלי ספק הכנסה רצינית לכל אחת מן הקהילות הראשיות[493].

עתים היו יהודים עשירים מצווים סכומי ממון למטרות ציבוריות מיוחדות. כך אנו למדים מן הפנקס, שבשנת שצ"ט העמיד פנחס בן ישעיהו על־פי צוואת אביו קרן של 6,000 זהובים שפירותיה נועדו לסייע לבחורים ונערים לומדי תורה. פינסק קיבלה מזה באותה שנה סך 200 זהובים (גם הורודנה 200, בריסק 600), אך היא נתחייבה לשתף בחלוקת סכום זה גם את הקהילות שבסביבות[494].

יחסים בין פינסק והסביבות

מה היה אופי היחסים בין פינסק כקהילה ראשית לבין היישובים שבסביבות הכפופים לה? על השנים שלפני שפ"ג (1623) אין לנו שום ידיעות במקורות. מהשנים שלאחר שפ"ג עומד לרשותנו רק החומר שבפנקס מדינת ליטא. התקנות שנתכוונו להסדיר את היחסים בין הקהילות הראשיות של ליטא—בריסק, הורודנה ופינסק — לבין היישובים בסביבות מתארות למעשה מציאות קיימת ומשקפות את תהליך התגבשות יחסי התלות בין הקהילה הראשית לבין היישובים וסביבותיה במסגרת הארגונית הכוללת של כלל יהדות ליטא. החלות גם על היחסים שבין פינסק לסביבותיה. אין ספק שהפעילות המכוונת של ועד המדינה, לשם העמדת היחסים בין הקהילות הראשיות לבין הסביבות על תקנות מחייבות, היא תוצאה של מגמה להביא לאוניפורמיזאציה מסוימת, והתקנות של ועד שפ"ג בעניין היישובים שבסביבות משקפות למעשה מצב מגובש למדי, שבו היחסים מוגדרים במידה רבה. יש להניח שקודם לכן היו עניינים אלה פתוחים מוגדרים, ואולי היו אף הבדלים רגיונאליים בעניין סמכויותיה של הקהילה הראשית ביישובים שבסביבתה. אך לאור מצב ידיעותינו על סמך המקורות העומדים לרשותנו אין לקבוע דבר ברור.

מידת השלטון של קהילה ראשית ביישובים שבסביבות ומידת כפיפותה של קהילה שבסביבות לקהילה הראשית באה לידי גילוי מעשי ביותר בסדרי חלוקת המסים בקהילה הראשית וביישובים וגבייתם. בידי הקהילה הראשית היתה השפעה מכרעת בחלוקת נטל המסים בין הקהילות, כיוון שהיא היתה אחראית למעשה לגביית הסכום שהוטל על הגליל שלה. ביכולתה לגבות את הסכום בא גם לידי ביטוי מעשי כוח השלטון המופקד בידיה. כמעט כל הוועדים, החל בשנת שפ"ג, מקבלים תקנות בעניין חובתן של הקהילות הראשיות בחלוקת המסים וגבייתם. אור על בעיה זו שופכת תקנת

484. שם, סי' תכ"א. קהילות ביישובים וקהילות ראשיות היו שולחות לראשי המדינה "ריסטר סכום הקהלה הנעשה באמת וביושר" וכן גם "ריסטר ממספר הבתים של היהודים שבכל קהלה וישוב, כדי לעשות סכום המדינה גם פאווראטני".

485. שם, סי' ת"פ. התקנה היא משנת ת"י, אבל היא רומזת למה שאירע בעבר, היינו לפני גזרות ת"ח—ת"ט.

486. שם, סי' תע"ד, תפ"ד.

487. שם, סי' קס"ו, קע"ח, קפ"ד, צ"ט.

488. שם, סי' ה'.

489. שם, סי' רצ"ח.

490. שם, סי' צ"ט, ק', קס"ו, רכ"ז, תר"ו.

491. שם, סי' ר"ט. תקנות קדומות יותר ומאוחרות יותר של ועד המדינה מעידות שהכנסות מקנסות נועדו לצדקה (השווה: סי' נ"ג, קפ"ח, תקכ"ט ועוד).

492. שם, סי' ריז, רל"ו.

493. על־פי תקנה של ועד שפ"ח, נועדו הסכומים "לתועלת הקהלות [ראשי בתי דינין] לבדם ולא לתועלת הסביבות" (שם, סי' ריז). בשנת שצ"א קבע הוועד תקנה שהכסף נועד לכיסוי הסכום והגולגולת (שווה בשווה). 2,100 הזה' הראשונים נועדו לצורכי הק־הילות הראשיות בלבד ואילו העודף של הסך הנ"ל "לתועלת כלל המדינה ליטא הקהלות וסביבות".

494. שם, סי' ת"א, תמ"ט.

ועד המדינה משנת שפ״ז, שנתקבלה לאחר שנתברר שגביית המסים ביישובים שבסביבות לא עלתה יפה. בלשון הפנקס מתואר המצב כך: ״יש בהם שמרבים ליתן ויש מהם שאינם נותנים כי אם מעט מזער... וכל מאן דאלים גבר להקל על עצמו ולהחמיר על עוזבי כח... אף גם זאת לא נודע לנו מספר הישובים הרחוקים והקהלות הסמוכי׳ להם חולקי׳ אותם לעזור את עצמם ולהמדינה אין בהם תועלת ויש בהם קרח מכאן ומכאן ואינם נושאים כלל בעול המדינה״[495]. ברור מכאן שיישובים השתדלו להקל על עצמם ככל האפשר על חשבון יישובים אחרים, והיו שהצליחו להישאר מחוץ למסגרת המקובלת של השלטון העצמי שחייב תלותם של יישובים בקהילות סמוכות ותלותם של יישובים וקהילות בקהילה ראשית. לקהילות הראשיות עצמן חסרו נתונים על גודלם ויכולתם הכלכלית של יישובים רחוקים. לפיכך החליט הועד למנות שלושה שלוחים משלוש הקהילות הראשיות שתפקידם היה לבקר ביישובים ולערוך מעין סקר של כל הקהילות והיישובים, להגדיר את שייכותם של יישובים לקהילה סמוכה ולקהילה ראשית ולעמוד מקרוב על מצבם החומרי של תושבי מקומות אלה, לשם חלוקה צודקת של נטל המסים בין העשירים והעניים. לשלוחים אלה ניתנה הסמכות למנות מבין העשירים שביישובים 2—3 אנשים, שיהיו אחראים אישית לתשלום המסים וניתן להם כוח לכפות את הגבייה. נמסרו להם סמכויות נרחבות להתקין סדרים נחוצים לפי שיקול דעתם לשם ביצוע נכון של גביית המסים, ולהכריע ולפסוק במקרה של סכסוכים בין יחידים בענייני מסים. שלוח של קהילת פינסק נתמנה אהרן בן משה והוטל עליו לארגן מחדש, יחד עם שלוחי בריסק והורודנה, את חלוקת נטל המסים וסדרי גבייתם בסביבתה של קהילת פינסק. בצורה זו נוסדו במדינת ליטא, מוסד מרכזי ומוסדות מקומיים לצורך ביצוע יעיל של מדיניות המסים של הוועד[496].

באיזו מידה הצליח ההסדר החדש לפתור את בעיית חלוקת המסים וגבייתם קשה לקבוע. הטענות על קיפוח ונסיונות השתמטות מתשלום המסים לא פסקו גם לאחר ששלוחי הקהילות הראשיות ביצעו את השליחות שהוטלה עליהם. בשנת שצ״א (1631) מחייב ועד המדינה את הקהילות לסלק מיד כסף גביות וגולגולת ולא לעכבו מחמת טענות כלשהן, ״רק יגישו דבר משפט לפני ראשי מדיניות כשיתאספו ויתוועדו״[497]. בשנת שצ״ב מטיל הוועד על ראשי המדינות לבדוק את השומות של הקהילות ולשנותן לפי הצורך, ומחייב את הקהילות הראשיות לגזור על הקהילות שבסביבותיהן להכין רייסטרים (רשימות שמיות של משלמי המסים וסכומי המסים) בשביל ועד המדינה[498]. קהילות רבות מוסיפות להתלונן גם לאחר־מכן על גובה ״סכום״ ומס הפוברוטני[499], ולוועד שנת שצ״ז המציאו רק קהילות מעטות רייסטר סכום שלהן[500].

בתקנות הוועדים משנות ה־40 לא מצאנו תלונות מצד היישובים בסביבות על קיפוח בסדרי חלוקת המסים, ואולי ניתן ללמוד מכאן שבמשך הזמן התגבר ועד המדינה על הקשיים המרובים והקהילות התרגלו לשלוח רייסטרים של חלוקת סכומי הקהילה בין היחידים ורייסטר ממספר הבתים שהאב״ד של הקהילה היה חייב לאשר בחתימת ידו.

לקהילה הראשית היתה סמכות לשתף את היישובים שבסביבתה בגביית היטלים למטרות מיוחדות — כגון, במקרה של הוצאות בעד שתדלנות, כל עת שמתקיימים סיימיקים[501] של השלאכטה במחוזות — ומתנות לשלוחי הסיימיקים לסיים[502], ובמקרה של עלילה על אדם, זולת עלילת דם וחילול לחם הקודש ורציחה, כאשר לדעת הקהילה הראשית ראוי להשתדל להצלתו[503]. גם הוצאות לצורך מינוי שמש מיוחד לעסקי המדינה[504] או הוצאות לצורכי צדקה גדולים, שעליהן החליט ועד המדינה, התחלקו בין הקהילה הראשית לבין היישובים שבסביבות. כשהחליט ועד שפ״ח לדאוג להשאת 30 בתולות עניות, נתחייב גליל פינסק לשאת בהוצאת השאת 8 בתולות (בריסק — 12, הורודנה — 10), וההוצאה בסך 200 זהובים צריכה היתה להתחלק על־ידי קהילת פינסק והסביבות[505]. כך חולקו בין הקהילות הראשיות לבין היישובים בסביבות 57 נערים פליטים, שעל הצורך לקלטם החליט ועד שצ״ט[506]. כבר נזכר למעלה בדיון על המלאכה, שקהילת פינסק וסביבותיה נתחייבו לקלוט 12 נערים (בריסק — 35, הורודנה — 10), ולדאוג לכך שהמוכשרים שביניהם ילמדו תורה והאחרים ילמדו מלאכה או יעבדו כמשרתים.

מפנקס המדינה ידוע לנו על מקרה אחד משנת שצ״ט, שקהילת פינסק קיבלה כסף למטרות צדקה ונתחייבה לחלקו ביניה לבין הסביבות[507].

לתושבי הקהילות הראשיות היו זכויות־יתר מסוימות ביישובים שבסביבות בענייני מסחר, מכס וחכירת אחוזות, היינו בעסקי פרנסה בענפים המכניסים ביותר. על סמך תקנת ועד המדינה משנת שפ״ג[508] היתה לתושבי קהילת פינסק כקהילה ראשית חזקת יישוב ביישובים שבסביבות, כלומר הזכות לגור בכל יישוב שבגליל ולעסוק בפרנסה כלשהי, ולסוחרים מתושבי פינסק — לסחור בהן באופן חופשי. לתושבי הקהילות הקטנות ניתנה רק זכות לפנות למנהיגי הקהילה הראשית במקרה שהתחרותם של תושביה הכבידה יתר על המידה על פרנסותיהם

495. שם, סי׳ קכ״ה.
496. שם, שם. ראה גם: סאסיס, דער יידישער סיים, שם, עמ׳ 9.
497. פמ״ל, סי׳ רנ״ג.
498. שם, סי׳ רס״ז.
499. שם, סי׳ רע״א, רע״ד, שמ״ו.
500. שם, סי׳ של״ח.

501. שם, סי׳ י׳.
502. שם, סי׳ קס״ב.
503. שם, סי׳ ק״י. אם האיש הנלכד הוא מן הקהילה הראשית, חייבת הקהילה לשלם שני־שלישים של ההוצאות, והסביבות שליש אחד, ואם האיש הוא מן הסביבות כי אז חייבות הסביבות לשלם שני־שלישים והקהילה הראשית שליש. ואם הנלכד הוא איש נוכרי, מתחלקות ההוצאות שווה בשווה בין הקהילה הראשית לסביבות.
504. שם, סי׳ קנ״ח.
505. שם, סי׳ קכ״ח.
506. שם, סי׳ שנ״א.
507. שם, סי׳ ת״א. קהילת פינסק קיבלה אז סך של 200 זה׳, חלקה בפירות של קרן בסך 6,000 זה׳, לשם סיוע לבחורים ולנערים לומדי תורה מעזבון אביו של ר׳ פנחס בן ישעיהו.
508. שם, סי׳ ו׳—ז׳.

ומסחרם של תושבי המקום. אך לתושבי הקהילות שבסביבות לא היו זכויות דומות בקהילה הראשית (פינסק). לקהילות שבסביבות היו רק זכויות עדיפות מסוימות על פני תושבי גלילות אחרים בקהילה הראשית שלהם, וכך למשל היו בני הסביבות קודמים לאחרים בזכות הלימוד אצל הרב אב"ד [509]. בעניין חכירת מכסים ואחוזות (אוראנדות) נתקבלה בשנת שפ"ו תקנה, שאסור על תושב של יישוב אחד להסיג גבולו של בן יישוב אחר במקום מושבו, אך איסור זה חל רק על תושבי היישובים שבסביבות ולא על תושבי הקהילה הראשית, שהיו חופשים לחכור מכסים ואחוזות גם ביישובים שבסביבות [510].

בתור אחת הקהילות הראשיות היו לקהילת פינסק עוד כמה זכויות־יתר ביישובים שבסביבותיה. ועד שפ"ח התקין תקנה, שקהילה שאין בה רב אינה רשאית לקבל רב ומורה, אפילו לפסוק איסור והיתר, בלי רשותו של רב הקהילה הראשית, כדי שלא לקפח את פרנסתו [511]. לדרוש ברבים ביישוב מן הסביבות מותר היה לאדם רק באישור של האב"ד והראשים של פינסק [512]. במקרים מסוימים, חמורים כפי הנראה, מותר היה לקהילת פינסק לגרש אדם עם בני משפחתו מן הגליל שלה אל מחוץ לליטא [513].

קיפוח של תושבי יישובים בסביבות לא היה מקרה נדיר, כפי שנראים הדברים מפנקס מדינת ליטא. בתקנות השונות בפנקס מדינת ליטא, המסדירות את יחסי התלות שבין הסביבות לבין הקהילות הראשיות, נשמע הד לטענות של קיפוח ולהתנגדות לקהילות ראשיות שנטלו לעצמן סמכויות מופרזות, ולתושביהן שקיבלו זכויות־יתר ביישובים. האפשרויות שהיו פתוחות לפני יישובים בסביבות להתגונן בפני קיפוחים מצד הקהילות הראשיות היו מוגבלות, ובמידה שנתרחבו האפשרויות הללו היתה זו, קרוב לוודאי, תוצאה של התדיינות ומאבק נגד מעשי קיפוח ועוול [514].

איך קנו לעצמן הקהילות הראשיות ופינסק בכללן את זכויות־היתר ביישובים שבסביבות? אין זה מתקבל על הדעת, שזכויות אלו נכפו על הקהילות ביישובים. דומה שעיון בדרך ייסודם והתפתחותם של יישובים עשוי להביאנו להנחה, שדרך כלל זכויות־היתר מקורן וראשיתן במצב שבו לא היתה עדיין בעניין זה הבחנה ברורה בין קהילה ראשית לקהילה בסביבות. עובדה היא שבסביבות פינסק נוסדים יישובים קבועים בעקבות מפעלי חכירה גדולים של חוכרים עשירים מפינסק. בשלב הייסוד זכויות העדיפות הן של פינסק, משום שהחוכר הגדול הוא איש פינסק וחוכרי המשנה שלו הם שמתקשרים למקום ונעשים במשך הזמן מתיישבים במקום חדש. במשך כל אותו זמן תלויים למעשה יישובים אלה בכול בקהילה־האם, ורק במשך הזמן מתגבשת בהם תודעה של קהילה עצמאית. אך המבנה הארגוני של היישוב היהודי בליטא הקנה לתנאים הקיימים דפוסי־קבע כתוצאה מאופי משטר הקהילות, וכך נעשתה התלות של היישובים שבסביבות בקהילה הראשית שלהם לעניין קבע, שרק כעבור מאה שנה עשוי הוא להתערער בעקבות שינויים כלכליים ודמוגראפיים יסודיים, שהתחוללו בקרב יהדות ליטא.

ג' הקהילות הראשיות ומקומה של קהילת פינסק בתוכן

פינסק נמנתה עם הקהילות הראשיות של ליטא בשנות ה־60 של המאה ה־16 [515]. מהשנים שלאחר שפ"ג (1623) יש לנו חומר רב על מעמדה של קהילת פינסק ופעילותם של נציגיה בוועד מדינת ליטא בפנקס המדינה. באותן שנים קהילות בריסק, הורודנה ופינסק הן הקהילות הראשיות של ליטא ונציגיהן של קהילות אלו (ראשי מדינה ורבנים) היוו את ועד מדינת ליטא, הוא מוסד השלטון העצמאי המרכזי של כלל יהודי ליטא.

קהילת בריסק היתה החשובה שבין שלוש הקהילות הראשיות. היא היתה הוותיקה, העשירה והגדולה שבקהילות ליטא, ומימים קדומים היה לה מעמד של קהילה מרכזית שדיברה בשם כלל יהודי ליטא. יתרון מעמדה על פני הקהילות האחרות היה מובן מאליו, ובתקנות לא מעטות בפנקס המדינה בא הדבר לידי ניסוח רשמי. המקום השני בדרגת החשיבות היה שמור לקהילת הורודנה, כנראה בגלל העובדה שהיקָהּ מן הקהילות הוותיקות שבליטא לעומת קהילת פינסק שהיתה צעירה יחסית, כיוון שנוסדה רק לאחר שובם של יהודי ליטא מן הגירוש.

בפנקס המדינה חתומים כמעט תמיד נציגי פינסק לאחר נציגי בריסק והורודנה, בתחילה דרך מנהג ומשנת ת"ד על סמך תקנה מפורשת של ועד המדינה [516]. בריסק היתה מעין בירה של יהודי ליטא ולנציגיה בוועד המדינה היה מעמד של ראשונים בין שווים. בשנת שצ"ז הוחלט, שבמקרים של הוצאות (לא דחופות) בגלל עלילות בגליל פינסק או הורודנה צריכות אלו להודיע לקהילת בריסק, ואם זו תסכים שההוצאה היא על חשבון המדינה, כן יהיה. אך אם יקרה הדבר בגליל בריסק תודיע זו או לפינסק או להורודנה, כרצונה, ולאחר שאחת מהן תסכים, תהיה ההוצאה על חשבון המדינה [517]. בשנת ת"ד נתקבלו כמה תקנות שבאו לחזק את סדר החשיבות של הדירוג בריסק־הורודנה־פינסק. אחת מהן, על סדר קבוע של חותמים בפנקס המדינה, כבר הוזכרה. גם נקבע, שבמקרה של מחלוקת בין מנהיגים באחת הקהילות הראשיות בדברים השייכים למדינה שיחייבו התייעצות, יהיה סדר מוסכם, שלפיו תשלח בריסק

509. שם, סי' מ"ט.
510. שם, סי' ק"ד.
511. שם, סי' ריי"ו.
512. שם, סי' ק"ל.
513. ראה לעיל, עמ' 78 והע' 386. לא ברור אם בכל מקרה היתה נחוצה לכך הסכמה של ועד המדינה.
514. שם, סי' קי"ג—קי"ד, שפ"ב, שפ"ט, תכ"ח. והז'בר צריך עיון.
515. ראה לעיל, עמ' 30 והע' 70.
516. פמ"ל, סי' תט"ו.
517. שם, סי' ש"ז.

את דעתה להורודנה והורודנה לפינסק. ואילו פינסק או הורודנה כל אחת מהן תשלח דעתה לבריסק וזו — לשלישית. נקבע ש"אין לשום קהלה ליתן שום כתב ביחידות... בלי ידיעת הקהלה השניה"[518]. כמו כן נקבע סדרם של שבעה ועדים שיוקמו בגלילות כדלקמן: בריסק־הורודנה־פינסק־בריסק־בריסק־הורודנה־פינסק[519]. על יתרון המעמד המסורתי של דייני בריסק במדינת ליטא דובר למעלה[520]. ניתן לשער, שיתרון מעמדה הכללי של בריסק צומצם בהדרגה עם גידולן והתחזקותן של פינסק והורודנה. אשר ליתרון המעמד של הורודנה על פינסק, דומה שהוא בעיקרו חיצוני, ומבחינת הכוח שעמד מאחורי נציגיהן של שתי קהילות אלו וההשפעה שהיתה להם היו כנראה שוות. בשטחו היה גליל פינסק גדול מגליל הורודנה[521]. גובה ה"סכום" שהטיל הוועד על גליל פינסק היה גדול מן ה"סכום" שהוטל על קהילת הורודנה[522], דבר העשוי אולי להצביע על מצבם הכלכלי האיתן יותר של היהודים בגליל פינסק. מס גולגולת הטיל ועד שפ"ג על גליל פינסק יותר מאשר על גליל הורודנה (פינסק — 87, או 84 שוק; הורודנה — 80 שוק)[523], ואילו בשצ"א הוטל על גליל הורודנה יותר מאשר על גליל פינסק (130 שוק לעומת 80)[524]. מס הפוברוטני שהוטל על הורודנה בוועד שפ"ג היה גדול במקצת מזה שהוטל על פינסק[525].

יתרונה של קהילת בריסק על קהילות פינסק והורודנה היה מכריע, בעיקר משום שמספר הקהילות שהיו כפופות לה עלה בהרבה על מספר קהילות פינסק והורודנה. שטח גליל שלטונה היה גדול בהרבה משטחי גלילות פינסק והורודנה יחד, וכן גם אוכלוסייתה, וסכומי המס השונים ששילם גליל בריסק עלה על סכומי המס של פינסק והורודנה גם יחד, ונע, בדרך כלל, בין 35—40 אחוז בקירוב[526] מכלל מסי יהדות ליטא. בעוד שיהודי גליל פינסק שילמו 10—12 אחוז[527], שילמו יהודי הורודנה מסי מלכות 9—15 אחוז ו"סכום" — פחות מ־10 אחוז[528].

518. שם, סי' ת"ט.
519. שם, סי' תי"ג.
520. שם, סי' תכ"ב. על יתרון מעמדו של רבה של בריסק ראה גם סי' קצ"ב.
521. ראה מפת הגלילות אי"ג, אחרי עמ' 112.
522. שם, סי' רנ"ה, רע"א, תכ"ב.
523. שם, סי' צ"ו. קיימת אמנם אפשרות שסכום כסף הגולגולת שהוטל על הורודנה נשמט מן הרשימה ובפועל הוטל על גליל הורודנה סכום יותר גדול מאשר על גליל פינסק. נגד אפשרות זו מדברות שתי עובדות: (א) הסך הכולל של מס הגולגולת בשתי השנים לפי הרשימות הקיימות הוא כמעט שווה — 848 (או 845) שוק בשפ"ג לעומת 844 שוק בשצ"א, דבר המצביע על סכום כולל שווה, אך בגוף הרשימה יש לא מעט שינויים כלפי מעלה או מטה בחלוקת הסכומים בין הקהילות. (ב) בשצ"א הוטל על הורודנה העיר סך 50 שוק ועל הסביבות 80 שוק ואם נניח שבשפ"ג הוטל סך 80 שוק רק על הורודנה העיר, ייראה ההפרש בין שפ"ג לשצ"א גדול מדי.
524. שם, סי' רנ"ח.
525. שם, סי' צ"ו. הורודנה — 80 זה' אדומים, פינסק — 70.
526. שם, סי' צ"ז, רנ"ה, תכ"ב.
527. ראה לעיל, עמ' 82.
528. פמ"ל, סי' רנ"ה, תכ"ב.

על היתרונות שהקנה לקהילות בריסק, הורודנה ופינסק, מעמדן כקהילות ראשיות בקהילות שבסביבותיהן דובר בסעיף הקודם, וכן דובר למעלה על יתרונות שהיו לקהילות ראשיות בקהילות גדולות שהיתה להן עצמאות מסוימת כגון קהילות וילנה, סלוצק, מינסק ואחרות, שלא היו כפופות לקהילה ראשית מסוימת אלא לוועד מדינת ליטא כגוף. זכויות המסחר וחזקת היישוב של תושבי הקהילות הראשיות היו יותר נרחבות מזכויותיהם של תושבי הקהילות האחרות והבטיחו בעיקר את ענייניהם של שכבת הסוחרים הגדולים והחוכרים הגדולים שבקהילות הראשיות, שמחוגם באו בדרך כלל ראשי המדינה[529]. עתים נהנו הקהילות הראשיות מהכנסות מיוחדות הודות למעמדן בוועד המדינה. כך קיבלה קהילת פינסק מן הסכום של 2,100 זהובים, שנדב ר' משה לייזרש לוועד מדינת ליטא תמורת המונופולין על הכירת המכס של כלל ליטא, סך 400 זהובים לצורכי עצמה בלבד[530]. דומה שגם התמרמרותן של קהילות בסביבות לא היתה נטולת יסוד, וראשי מדינה נהגו להקל על תושבי הקהילה הראשית ולהכביד על תושבי הסביבות. מן הפנקס אנו למדים, שקהילות גדולות ניסו להשתחרר מן ההגמוניה של הקהילות הראשיות ואף לזכות בעצמן במעמד של קהילות ראשיות, אך בתקופה הנידונה לא עלה הדבר בידן, ובשנת שצ"ד אף קיבל ועד המדינה החלטה נגד התנשאות קהילות מסוימות וחייב את ג' הקהילות הראשיות להעניש אותן קהילות בעונשים גדולים[531].

בדרך כלל מתנהלת עבודת ועד מדינת ליטא בתקופה הנידונה (לפני ת"ח) מתוך תיאום והבנה הדדית בין ראשי המדינה מג' הקהילות הראשיות. בפנקס עצמו לא מצאנו הדים לסכסוכים רציניים ביניהם, אך רמזים להתחרות בין הקהילות הראשיות מצויים בפנקס. עצם העובדה, שבשנת ת"ד קיבל הוועד הסכמות המנסחות רשמית את יתרונה של קהילת בריסק על פני הקהילות האחרות, היא עדות לכך שהיו נסיונות של ערעור על יתרון זה. ברור שקהילות פינסק והורודנה לא השלימו עם מעשים של שרירות מצד קהילת בריסק, שלא התיישבו עם תקנות ועד המדינה, ונציגיהן פסקו בשנת שצ"ו נגדה, משום שמנעו, על סמך תקנה פנימית של הקהל, יחידים מקהילת בריסק מלהביא את קובלנותם נגד הקהל שלהם לפני ועד המדינה, בניגוד לתקנות ועדי שפ"ג ושפ"ז (סי' י"ב, קי"ג). הפסק מנוסח בלשון תקיפה ביותר וקובע, שתקנה כזו של קהילת בריסק "סותרת ומבטלת ועוקרת שותפות המדינה משרשה". ברור מכאן שראשי המדינה מטעם קהילת בריסק לא יכלו לנהוג בוועד כבתוך שלהם, ונציגי פינסק והורודנה היו שותפים של ממש בעיצוב מדיניות הוועד וביצועה.

פינסק כמקום תורה. רבני פינסק

בד בבד עם גידולה המספרי, התבססותה הכלכלית ועליי־

529. ראה להלן, נספח 4; סאסיס, דער יידישער סיים, שם, עמ' 29—30.
530. פמ"ל, סי' רי"ז, רל"ו.
531. שם, סי' רע"ח. התקנה נתבטלה בוועד שצ"ז, כעבור שלוש שנים.

תה של קהילת פינסק למעמד של קהילה מרכזית בליטא, נעשה היישוב היהודי בפינסק גם מרכז חשוב ללימוד תורה ומושבו של אחד מכיסאות הרבנות הנכבדים ביותר של ליטא.

בשנות ה־60 של המאה ה־16, שנים מעטות לפני האיחוד הלובליני, מכהנים בפינסק שלושה רבנים, ואחד מהם ר' שמשון, היה, כפי הנראה, מגדולי הרבנים של ליטא[532], בזמנם, או זמן־מה לאחר־מכן, נוסדה בפינסק ישיבה שבשנות ה־80 נודע שמה לתהילה גם מעבר לגבולות ליטא, הודות לרא־שה ר' ישכר בן נתן מהורודנה, שנתמנה לאחר־מכן אב"ד וראש הישיבה בווירמיישא[533]. ר' ישכר זה היה בנו של רבי נתן בן שמשון שפירא, רבה הנודע הראשון של הורו־דנה בדור שלאחר האיחוד הלובליני ואחד מראשוני הרבנים הגדולים של ליטא[534]. ר' ישכר היה מחותנו של מהר"ם מלוב־לין, ואליו כתב את תשובתו נגד ר' יוסף אשכנזי, רבה של מץ[535]. תשובה זו נכתבה כנראה בשנת ש"ס[536]. מכל זה ניתן לשער, שר' ישכר נמנה עם גדולי התורה של זמנו כבר בעת היותו ראש ישיבת פינסק. יש להניח אפוא, שברבע האחרון של המאה ה־16 נשתרשה בפינסק מסורת לימוד התורה בדרכים ובשיטות ההגותות במרכזי לימוד התורה הגדולים של ליטא, ורבניה ותלמידי־החכמים שבה נטלו חלק פעיל בהתפתחותה הרוחנית של יהדות ליטא.

מן התקופה שקדמה לפעילותו של ועד מדינת ליטא המש־תקפת בפנקס המדינה, היינו מן הרבע הראשון של המאה ה־17, יש לנו רק ידיעות בודדות על רבנים וחכמים בפינסק. בשאלות ותשובות מהר"ם מלובלין מצויות שתי תשובות — הסובבות על מקרה שאירע לאשה מלובלין, שנישאה לאיש מפינסק וזה נרצח בידי גויים בשנת ש"ח (1608) לערך —

532. ראה פרק א', הע' 86.

533. ראה: ד. גנז, צמח דוד, דפוס פרנקפורט דמיין תנ"ב, ח"א, עמ' מ"א, סי' של"ז (נדפס לראשונה בפראג, שנ"ב). בספר הזכרת נשמות קהילת וורמיישא שפרסם א. ברלינר נרשם שמו בין הנפט־רים: "ישראל יששכר בן מהר"ר נתן שהרביץ תורה בישראל". ראה: קובץ על יד, שנה ג' (תרמ"ז), עמ' 5.

534. בחייו, בעת ששימש רב בהורודנה נדפסו ביאורו על ברכת המזון (בשנת של"ח) וביאורו "מבוא שערים" על שערי דורא (ראה שם בהקדמה). חיבר גם ספר ביאורים על רש"י על התורה, נדפס בויניציאה, שנ"ג וספר אמרי שפר על רש"י והרא"ם על התורה נדפס בלובלין, שנ"ו. חיבר גם ביאורים על הטור (נדפס עם הטור, ירושלים, תשי"ח). בנו השני ר' יצחק היה ר"מ בק"ק קאבלא ובשנת שנ"ה היה דיין מדינה בק"ק לובלין. ראה: ש. א. פרידנשטין, עיר גבורים, ווילנא תר"ם, עמ' 38; פוא"א, סי' כ"ט, תתקכ"ג. ראה גם: ח"נ פרידברג, מרגניתא שפירא, דראהאביטש תרנ"ט; בספר צנום זה ליקט המחבר את מעט הידיעות על ר' נתן בן שמשון שפירא ועל צאצאיו.

535. שו"ת מהר"ם מלובלין, סי' פ"ו. קטע ממנה וציונים ביבל־יוגראפיים והארת העניין לגבי האישים הנזכרים בתשובה ראה פוא"א, עמ' 454. על המחלוקת בין מהר"ם מלובלין לר' יוסף אשכנזי ראה: י. מ. צינץ, עיר הצדק, לבוב 1874, הע' 35 (עמ' 34 של הה־ערות, הוספות ותיקונים).

536. א. הרכבי, חדשים גם ישנים, נספח לגרץ—שפ"ר, ז', עמ' 39.

ונזכר בהן ר' משה (ר' משה יפה או"ר משה בונמש), אחד מתלמידיו המפורסמים של ר' מאיר בן גדליה (מהר"ם מלובלין)[537], שמוצאו מפינסק או שהיה במשך זמן מסוים רבה של פינסק[538]. בעשור השני של המאה ה־17 עמד בראש ישיבת פינסק ר' יעקב קאפל בן אשר כץ (ראה הסכמתו לספר באר מים חיים, לר' יעקב בן יצחק כהן שפירא, קרקא שע"ו).

בשנות ה־30 של המאה ה־17 מוצאים אנו בקראקא בכהונת דיין את ר' נח בן פסח מפינסק, שחיבר בראשית שנות ה־30 פירוש על שמות רבה[539] וקורא שם לעצמו נח בן איש צדיק תמים החסיד מהר"ר פסח זצ"ל מק"ק פינסקא, ואולי הוא צאצא של ר' פסח בר נח, רבה של פינסק בשנות ה־60 של המאה ה־16. אם ר' נח זה חי ופעל קודם בפינסק, ניתן לה־ניח שהיה הדבר בעשור השני או השלישי של המאה ה־17. ר' נח נפטר בשנת 1638[540].

משנת שפ"ח ואילך משתתפים בהתכנסויות ועד המדינה גם הרבנים הגאונים של שלוש הקהילות הראשיות[541], והם חתומים יחד עם ראשי המדינה על התקנות של הוועדים. ואלה הם הרבנים ראשי בית־דין של קהילת פינסק, הנזכרים בפנקס המדינה: ר' יוסף בן בנימין הכהן חתום על תקנות הוועדים מהשנים שפ"ח ושצ"א, קרוב לוודאי מטעם קהילת פינסק[542]. ר' יצחק־איזיק בן אברהם כץ, חתום על

537. שו"ת מהר"ם, סי' פ"ו, פ"ז. מהר"ם מכנה אותו: "אהו' תלמידי הותיק... ר"ג ר"מ ואב"ד כמהר"ר משה". יוסף לוינשטין קורא לו בשם ר' משה בן יצחק ר' בונמש מק"ק פינסק אבד"ק לובלין, היינו מוהה אותו עם מי שהיה חתנו של המהרש"א בעל המהדורה בתרא על חידושי המהרש"א (במאמרו: תולדות מהר"ם מלובלין, הגרן, א', עמ' 45). זיהוי זה אינו מוכח, כי בדפוסים של "חדושי הלכות" מהדורה בתרא קורוי הוא פעם "מקראקא" (דפוס אלטונא, תצ"ד) ופעמים אחרות "מלובלין" (דפוס הומבורג, תצ"ו). א. הרכבי קורא לו בשם ר' משה יפה מפינסק, אך אינו מציין מקור לזיהויו (נספח לגרץ—שפ"ר, ז', עמ' 38).

538. משו"ת מהר"ם, סי' פ"ו ניתן ללמוד שר' משה כתב את שאלתו למהר"ם מפינסק, אף שנוסח השאלה והתשובה אינו ברור, כיוון שנוטשטש בה התחומים בין השאלה והתשובה. מסי' פ"ז מת־בקשת מצד אחד מסקנה שהשאלה נכתבה מלובלין, אך אם כן הדבר קשה ליישב את הדבר עם סברתו של הרכבי (חדשים גם ישנים, עמ' 38), שמהר"ם מלובלין כתב את תשובתו מן הירידה בלובלין אל הרב של לובלין שנמצא בוודאי במחיצתו (אם כן יש לנו גם להניח שמהר"ם ישב באותו זמן על כס הרבנות של לבוב, היינו לפני שע"ד).

539. ספר תולדות נח, חלק שני "לחיבור יפה תואר שחיבר... מהר"ר שמואל יפה על בראשית רבה... ובמקום שסיי'... שם התחיל האלוף מהר"ן [נח בן פסח] יצ"ו לחבר ולבאר המדרש רבה מספר שמות", קראקא שצ"ד. להדפסת הספר הסכימו ר' נתן בן שלמה שפירא מקראקא, ר' יוסף־יעקב־אברהם אשכנזיא מלבוב, ר' פתחיה בן יוסף מניקלשפורג ור' משה בן מענדל מלודמר.

540. ראה: שטינשניידר, קטלוג הספרים העבריים בספרייית אוכספורד בערכו.

541. ראה לעיל, הע' 404.

542. פמ"ל, סי' ר"א, ר"ז, רנ"ד. הוא חתום שלישי בתעודות אלו, כפי הנראה אחרי רבני בריסק והורודנה וקרוב לוודאי שהוא רבה של פינסק.

תקנות הוועדים מהשנים שצ״ב, שצ״ד, שצ״ז ושצ״ט[543]. נראה לנו, כי בשנים שצ״ב ושצ״ד היה פינסק ומטעמה חתם על התקנות[544]. לאחר־מכן היה רבה של קהילת הורודנה, ולפניו שימש כרב הקהילה ר׳ יושע בן יוסף, ועל תקנות ועד מדינת ליטא מהשנים שצ״ז ושצ״ט הוא חתום מטעם קהילת הורודנה[545]. ידוע לנו שבשנת שצ״ט נשא ונתן בדברי הלכה עם ר׳ מאיר אשכנזי כהן, אביו של הש״ך, שהרבה עליו תוארי שבח של גדול בתורה.

לא ידוע לנו מיהו הרב שייצג את קהילת פינסק בוועד שצ״ז, כי רבה של פינסק לא נמצא בין החתומים על תקנות הוועד מאותה שנה. ר׳ נפתלי בן יצחק כץ[546] חתום על תקנות ועד מדינת ליטא מטעם קהילת פינסק בשנים שצ״ט ות״ד, ועל פסק שניתן בירידּ לובלין ת״ד בעניין שבין ועד ד׳ ארצות לוועד ליטא[547]. משנת ת״ה ועד ליום פטירתו בשנת ת״י היה רבה של קהילת לובלין. ר׳ נפתלי כץ היה נין ונכד למשפחת רבנים. אביו ר׳ יצחק בן שמשון, יליד פראג, היה חתנו של המהר״ל מפראג ואב״ד בקהילות ניקלשבורג, וינא ופראג. לפני שעלה ר׳ נפתלי על כס הרבנות של פינסק היה דרשן בקהילת פראג ולאחר־מכן רב בקהילות פרוסטיץ, ניקלש־בורג ומדינת מעהרין. כרבה של פינסק נתמנה כנראה זמן קצר לפני שצ״ט. מתקופת רבנותו בפינסק מביא חידוש שלו בעניין מתן בסתר ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר בספרו ״דברי חכמים״[548], אשר שמע אותו מפיו בילדותו. בימיו היתה ישיבת פינסק ישי־בה גדולה, מלאת בחורים ונערים שעסקו בלימוד התורה, ור׳ נפתלי הרבין בה תורה[549]. ר׳ נפתלי כץ חיבר ספר שאלות ותשובות ״פירות גינוסר״, שלא ראה אור הדפוס. תלמידו ר׳ משה־נראל הכהן אבד״ק מץ, בעל הספר ״ברכת טוב״ מביא חידושים משלו. הוא נפטר בלובלין, ומצבתו נתפרסמה לראשונה על־ידי וינר[550] וחזרה ונתפרסמה עוד פעמים אחדות. כל העובדות האלה ובמיוחד העובדה שנלקח אחר כבוד ללובלין, שהיתה אז מרכז ללימוד תורה חשוב ביותר, מעידה על גדלותו של ר׳ נפתלי בתורה. נראה שר׳ נפתלי כץ היה גם איש עשיר והלווה כספים לוועד מדינת ליטא בזמן ששימש אב״ד פינ־סק[551].

ר׳ יעקב בן אפרים־זלמן שור, מי שהיה רבה של לוצק ובריסק, היה גם רבה של קהילת פינסק. כפי הנראה נמסרה לו הרבנות בפינסק לאחר שנתפנה מקומו של ר׳ נפ־תלי בן יצחק כץ. עובדת רבנותו בפינסק נעלמה מעיני החוק־רים, אך בפנקס מדינת ליטא נזכר פעם בפירוש כאב״ד פינ־סק[552] ופעם חותם הוא שלישי בין הרבנים במקום שנועד לרבני פינסק[553]. ר׳ יעקב היה עשיר מופלג, ובעת היותו אב״ד פינסק היה ועד המדינה חייב לו 6,000 זהובים קרן ו־1,000 זהובים רווחים[554]. אביו ר׳ אפרים־זלמן היה רבה של בריסק וחיבר את הספר ״תבואות שור״ (נדפס בלובלין שע״ו). ר׳ יעקב נתחנך בבריסק והיה לאחר־מכן חתנו של ר׳ ישעיהו בן ר׳ משה לייזרש, חוכר המכס של בריסק. קודם היה רבה של קהילת לוצק ולאחר גזרות ת״ח היה רבה של בריסק. נדפסו ממנו שתי תשובות (שו״ת גאוני בתראי סי׳ מ״ה—מ״ו) וחליפת־מכתבים שלו עם ר׳ משה בן יצחק־יהודה לימא, אב״ד סלונים, בריסק ווילנה (״חלקת מחוקק״ סוף סי׳ י״ז, מ״ה—מ״ו)[555].

---

543. שם, סי׳ רס״ט, רע״א, ש׳, שמ״ג, ת״כ, תכ״ב. הכינוי כץ נזכר רק בחתימה אחת (סי׳ רס״ט).

544. שם, סי׳ רס״ט, רע״א, ש׳, הוא חתום שלישי, כפי הנראה לאחר רבני בריסק והורודנה. באחת מהן (סי׳ ש׳) הוא חתום פעמיים וחתימתו בפעם השניה באה לאחר חתימתו של ר׳ יושע בן יוסף רבה של הורודנה (ראה ההע׳ הבאה). לפיכך קרוב לוודאי שר׳ יצחק־אייזיק בן אברהם היה באותה שנה, שצ״ד, רבה של פינסק.

545. ידוע שבטבת שצ״ח הוא כבר היה רבה של הורודנה (ראה: עיר גבורים, עמ׳ 41) וקרוב להניח שבאלול שצ״ז הוא ייצג את הורודנה בוועד. בתקנות ועד שצ״ז חתומים רק שני רבנים והוא השני שבהם. רבה של פינסק בוועד זה אינו בין החתומים. בשנת שצ״ט הוא חתום שני ואחריו חתום נפתלי בן יצחק כץ, רבה של פינסק. ראה: פמ״ל, סי׳ ת״כ, תכ״ב.

546. עליו ראה פוא״א, עמ׳ 73 והביבליוגראפיה המפורטת שם (נזכר גם במקומות אחרים. ראה במפתח). השווה במיוחד: רפפורט—הרטשטין, שלשלת הזהב, תרצ״א, עמ׳ 74—76.

547. פמ״ל, סי׳ שפ״ו, שצ״ח, ת״כ, תכ״ב ועמ׳ 280.

548. דברי חכמים, ח״א: דעת חכמה, דף נ״ג ע״א.

549. אין זה אלא שלתקופת רבנותו של ר׳ נפתלי כץ מתכוון ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר כאשר הוא כותב: ״כאשר בעינינו ראינו בילדותינו וגם אבותינו ספרו לנו שהיה כל מגמתן [של רבנן קשישאי] להרבץ תורה ולהחזיק ישיבות גדולות בחורים ונערים והיו משגיחים עליהם די לא יבטלו ולא יפסיקו מפתגמי דאורייתא כל הזמן ועידן״. ראה: דברי חכמים, ח״א: דעת חכמה, דף מ״ט, ע״א. דברים דומים ראה גם: קנה חכמה, דף י׳ ע״א. השווה להלן, עמ׳ 140.

550. דעת קדושים, חלק יתרון דעת, עמ׳ 35.

551. פמ״ל, סי׳ תק״א.

552. שם, סי׳ תמ״ט.

553. שם, סי׳ תמ״ז.

554. ראה לעיל, הע׳ 552.

555. ש. ב. ניסנבוים, לקורות היהודים בלובלין, לובלין תר״ס, עמ׳ 35.

פרק שלישי

מגזרות ת"ח—ת"ט עד שלום אנדרושוב (1648—1667)

א. גזרות ת"ח—ת"ט בפינסק

באביב 1648 פרץ מרד הקוזאקים בראשותו של בוהדאן חמלניצקי נגד פולין, שהביא הרס וחורבן על יהדות אוקראינה וזעזע קשה את סדרי החיים של הקיבוץ היהודי בפולין. בזכרונם של המוני בית ישראל נרשמה שנת פורענויות זו בשם גזרות ת"ח—ת"ט.

במהלך המאורעות של שנת 1648 הגיעו גדודי הקוזאקים תחילה לחלק הדרומי של מחוז פינסק, ולאחר־מכן לפינסק עצמה. במונוגראפיות הכלליות העוסקות בפרשת מרד חמלניצקי לא הוקדשה תשומת לב ראויה למהלך המאורעות במחוז פינסק[1]. רק קוסטומארוב[2] במונוגראפיה שלו על חמלניצקי מקדיש לעניין זה שורות אחדות. מדבריו אנו למדים, שבמקרמות שונים בליטא התארגנו איכרים בפלוגות קוזאקים והצטרפו למרד. איכרים מסביבת פינסק הצטרפו לכוחותיו של הפולקוביק נייבאבא, שפעל דרומית לפריפט, והחלו להשמיד את האוכלוסייה הלא־פראבוסלאבית, היינו פולנים ויהודים. במשך זמן־מה לא נתקלו המתקוממים בשום התנגדות, אך קצת לאחר־מכן שלח הטמאן ליטא יאנוש ראדזיביל את וולוביץ׳ בראש כוח צבאי נגד נייבאבא. כוחות הקוזאקים חצו אז את הפריפט. וולוביץ תקף אותם במפתיע ורדף אחריהם עד לתוך פינסק[3].

יהודי פינסק נפגעו אף הם באותה שנה מידי המורדים הקוזאקים. בכרוניקות העבריות של גזרות ת"ח—ת"ט נזכרת פינסק בין הקהילות שנכבשו בידי הקוזאקים ושמתושביה נפלו קרבן תחת ידיהם. נגסה לבדוק עתה את השתלשלות המאורעות של אותה שנה, למן חדירת כוחות הקוזאקים למחוז פינסק, ולראות מה עלה בגורלה של קהילת פינסק ושל יישובים יהודיים בסביבתה.

חדירת הקוזאקים למחוז פינסק

תמונה מפורטת למדי של השתלשלות המאורעות מצטיירת בעיקר מן התעודות והעדויות הלועזיות, שבהן נשתמרו ידיעות לא מעטות על מאורעות 1648 במחוז פינסק.

תעודות אחדות, שבהן מסופר על בריחתם של החוכרים היהודים אנשל סנדרוביץ ואחיו אהרן מאחוזת ליוביישוב, ושל מרדכי אהרונוביץ מאחוזת אוהרינין[4], מאלפות מאוד להכרת מצב העניינים מראשיתו, עם הופעת הסימנים הראשונים של הסכנה הצפויה לפינסק. שלושה יהודים אלה ומשפחותיהם עוזבים את מקומות חכירתם יום או יומיים לפני ה־6 בספטמבר 1648 ויוצאים לדרך בכיוון לבריסק[5], שנראתה להם, כנראה, בטוחה יותר מפינסק. סוסים ועגלות היו להם, ולפי־כך היתה בריחתם קלה ומסודרת. הם נמנו על החוכרים הגדולים והיה להם רכוש לא מועט במזומנים, תכשיטים, בגדים ומטלטלים, שלקחו אתם במנוסתם. בלילה של 7/6 בספטמבר בהיותם לנים בשדה ליד הכפר אוסובץ, התנפלו עליהם אנשי כנופיה מקומית שהעמידו פני קוזאקים, פרצו ארבעה ארגזים שהיו בעגלותיהם ושדדו כסף מזומן, כלי כסף וחפצי ערך[6]. תכניתם להגיע לגליל בריסק במישרים השתבשה, ובמקום זה מוצאים אנו אותם שבועיים לאחר המקרה בפינסק, מקום שם ניהלו בירורים משפטיים הקשורים בהתנפלות עליהם ובנסיונות להחזרת הרכוש. ממהלך הדברים מתברר, שהחוכרים שנשדדו לא נתקלו בקושי מיוחד להפעיל את מוסדות השיפוט ולזמן את המשפט העממי הקרוי בשם "קופה"[7], של האזור, שהאחוזה אוסובץ נמצאת בתחומו, לצורך חקירה על־פי החוק והמנהג, לשם גילוי המתנפלים והחזרת הרכוש הנשדד. חקירת ה"קופה" התנהלה במידת החומרה המקובלת והצליחה לגלות את

---

1. התיאור הממצה של מרד הקוזאקים בספרו של הרושבסקי על תולדות אוקראינה, כרך 8 (М. Грушевский, История Украини-Руси), אינו מזכיר בכלל את כיבוש פינסק ע"י נייבאבא (Небаба) ואת גירושו משם.
2. И. Костомаров: Богдан Хмельницкий. т. 1-2, СПБ 1884.
3. שם, חלק 1, עמ׳ 345.
4. או"ק, כרך 18, מס׳ 314—317. קיצור של מס׳ 314—315, 317 ראה גם ר"נ, כרך 1, מס׳ 893—895. על אנשל סנדרוביץ חוכר ליוביישוב ומרדכי אהרונוביץ חוכר אוהרינין ראה לעיל בדיון על חכירת אחוזות, עמ׳ 62—63.
5. או"ק, כרך 18, מס׳ 316. את לשון התעודה ראה להלן, הע׳ 10.
6. ממרדכי אהרונוביץ מאוהרינין נשדדו 640 זה׳ במזומנים; מאהרן סנדרוביץ מליוביישוב 400 זה׳ במזומנים; ומאחיו אנשל 100 זה׳ במזומנים. מלבד זאת נשדדו מכולם תכשיטים, מלבושים, כלים וחפצי ערך. פירוט מלא של הרכוש בציון ערכם הכספי של הפריטים ראה שם, מס׳ 317.
7. Kopa (ברוסית копа). משמעה התכנסות עממית של תושבי אזור מסוים או של נציגיהם הנבחרים במקום קבוע ליד תל (kopisko, копыще) מאחורי כפר, תחת כיפת השמים, לשם חקירה ובירור משפטי. למעשה היה זה משפט עממי אופייני לאזורים נרחבים בליטא. בפולסיה היה לו קיום עד ראשית המאה ה־18. לאספות ה"קופה" היו מתכנסים נציגים של הכפרים, האחוזות והערים ללא זכויות מאגדבורגיות, בני כל המעמדות. אך בהיות האיכרים רוב באוכלוסייה, הם היו רוב גם בהתכנסויות אלו. בפני ה"קופה" היו מובאות לרוב לחקירה תביעות בענייני פגיעות ברכוש ובגוף, אך גם במעשי כישוף. החקירות היו נמרצות ומהירות ועם התברר האשמה היתה ה"קופה" ממלאת תפקיד של בית־משפט ומוציאה פסק־דין במקום. ה"קופה" הצטיינה בשיפוט מהיר והיתה לא נוחה לנתבעים. בפני משפט זה הובאו גם לדיון נתבעים מאנשי השלאכטה, אבל ברוב המקרים נמנע להוציא פסק־דין נגדם והיה מעביר את הדיון לבית־משפט של המבצר. לעניין הזדקקותם של יהודים למשפט ה"קופה", אם כתובעים ואם כנתבעים, לא הושם עדיין לב. תיאור נרחב וממצה על הנושא ראה במבוא של או"ק, כרך 18, עמ׳ 19—60 העוסק רק בנושא זה. גלוגר, Enc. staropolska בערך: kopa מתעלם מן העיקר, היינו מתפקידה של ה"קופה" כמשפט (להלן: גלוגר).

האשמים. היו אלה ארבעה צמיתים של האציל בוכוביצקי, בעל אחוזת אוסובץ, שהועמדו לחקירה בפני ה"קופה". מן המסופר בתעודות מתברר, שבעת החקירה הצליחו שלושה מן הנאשמים להימלט והרביעי הושם בבית־הכלא של האחוזה, כנראה עד שייתפסו הבורחים. רק אחד מן הבורחים נתפס ואילו השניים האחרים — שהיו האשמים העיקריים ושנעזרו בבריחתם על־ידי הוויט ואחד הפקידים של האחוזה — לא נתפסו. דומה שה"קופה" לא זומנה שנית והעניין הובא לדין בפני האציל בוכוביצקי, אדונם של הצמיתים הנאשמים בהתנפלות. בוכוביצקי ויתר על הצמיתים הנמלטים, ובכך ניתנה ליהודים הנפגעים הזכות לתפוס אותם ולהביאם לחקירה ולמשפט. ואילו את הצמיתים התפוסים בכלא האחוזה דן למוות. מכיוון שליהודים הנשדדים לא היה תליין [8] במקום, נשארו הנידונים במאסר בפיקחם ולאחר־מכן הובלו לפינסק. בפינסק נמסרה התלונה לבית־המשפט של המבצר, ושם התחיל בירור העניין מחדש בחקירת הנאשמים בעינויים. החקירה התקיימה בפומבי בשוק של פינסק לא רחוק מן המבצר, ושני הנאשמים הודו בהשתתפותם בשוד וסיפרו מי אירגן את ההתנפלות ומה השלל שנפל בחלקו של כל אחד מן המשתתפים. התעודות אינן מספרות לנו מה עלה בסופם של הנאשמים, והאם הוחזר רכושם של היהודים הנתקפים ולאן פנו לאחר־מכן, אך מתעודות אחרות למדים אנו שהחוכרים היהודים הנמלטים הצליחו להינצל וחזרו לאחר־מכן לחכירותיהם הקודמות. אין ספק שחוכרי ליובייישוב ואוהריניץ ומשפחותיהם הצילו את חייהם ואולי גם חלק מרכושם הודות לכך שנמלטו בעוד מועד ממקומותיהם בעגלות משלהם ועם רכוש לא מבוטל [9]. החוכרים הנמלטים — בתלונתם על השוד — מסיחים לפי תומם שלא היו יחידים במנוסתם, ושניסו להציל חייהם וחיי בני משפחותיהם דוגמת אנשים אחרים [10] שברחו מפני הקוזאקים המתקדמים.

מהתפתחות העניינים הקשורים במקרה הבריחה המתואר של החוכרים היהודים מליובייישוב ומאוהריניץ ניתן ללמוד על המצב במחוז בספטמבר 1648. בתחילת ספטמבר מופיעות לראשונה יחידות קוזאקים מתמרדים באזור ליובייישוב, דרומית לנהר הפריפט, בקצהו הדרומי של המחוז. היו אלה, קרוב לוודאי, אנשיו של הפולקובניק הקוזאקי נייבאבא שחדרו מווהלין לפולסיה ואנשים מבני המקום שנסתפחו אליהם. כדרכן פשטו יחידות הקוזאקים המתמרדים על אחוזות ויישובים וכילו חמתם באצילים וביהודים. במקומות הסמוכים לזירת פעולותיהן של יחידות הקוזאקים המתמרדים מעוררות הידיעות על בואם הקרוב של הקוזאקים באוכלוסייה המקומית הרוסית־פראבוסלאבית, האוהדת את המורדים והמוכנה בדרך כלל לשתף אתם פעולה, דריכות של ציפייה לקראת העתיד להתרחש. פה ושם נוצרות, כנראה, קבוצות מקומיות, בדומה לזו שהתנפלה על החוכרים הנמלטים ליד אוסובץ. קבוצות אלו מנסות להתארגן ביחידות על־פי דוגמת הקוזאקים למטרות ביזה ושוד. אך לא בכל מקום בשל הזמן לתנועה המונית של הצטרפות למרד. השלטון הפולני עדיין איתן, והאוכלוסייה ברובה שומרת על סדרי החיים המקובלים וטרם נתפסה להתנגדות פעילה לשלטון הפולני ולמרד גלוי. אך במקומות שנכבשו על־ידי הקוזאקים היתה התלהבות האוכלוסייה לכניסתם גדולה, ואיכרי הסביבה לא זו בלבד ששיתפו פעולה עם הקוזאקים, אלא אף הצטרפו לכוחותיהם והשתתפו בפועל במעשי התנפלות ושוד [11]. עיקר זעמם של איכרי הסביבה הופנה נגד אנשי השלאכטה, כפי שמתברר מתלונות משפטיות של בעלי אחוזות לאחר גירוש הקוזאקים מן האזור (תלונות מצד יהודים נפגעים נגד האיכרים שבסביבה לא מצאנו בין התעודות המשפטיות, כפי הנראה בגלל מיעוטם של יהודים במקומות אלה וברייחתם של המעטים בעוד מועד). איכרי נובל ומורוצ'נה שהצטרפו לקוזאקים הגיעו יחד אתם עד פינסק והשתתפו כנראה בלכידתה [12].

לכידת פינסק

פינסק נלכדה בידי הקוזאקים של נייבאבא ב־26 באוקטובר 1648 [13] (י' בחשוון ת"ט) שחל ביום ב' בשבוע, ללא קרב,

---

8. במשפט ה"קופה" היתה חובתו של הצד התובע לדאוג לנוכחותו של תליין בעת הבירור המשפטי. התליין הוא שעינה את הנאשם בעת החקירה והיה מוציא את הנאשם להורג במקרה שהוצא פסק־דין מוות (שם, במבוא, עמ' 43 ואילך). דבר זה היה נהוג כנראה גם במקרה שהבירור המשפטי התנהל בפני האציל.

9. ראה לעיל, הע' 6.

10. "... pomienieni żydzi z łakowego ogniu do bezpiecznieу- szego kątu przykładem i innych uchraniających się ludzi. . . w Erzeskie woiewodztwo iachali. . ." שם, מס' 317, עמ' 368.

11. או"ק, כרך 18, מס' 318—319, 322—323. מעורבים בהתנפלות ושוד איכרי נבל, לינצ'יץ, העיירה נובל (שם, מס' 318), פרוחוד (מס' 319), מורוצ'נה (מס' 322), לאכוביץ (מס' 323). איכרים צמיתים בלאכוביץ אף התארגנו ביחידת קוזאקים ומינו לעצמם אטאמאנים.

12. שם, מס' 323.

13. רגסטה שנרשמה ב־17 בדצמבר 1648 בפנקסי בית־המשפט של המבצר מציינת את התאריך 26.10.1648 כתאריך כיבוש העיר ע"י הקוזאקים ושהחזיקו בעיר שבועיים (זדד"א, מס' 383), היינו שפינסק נכבשה בחזרה ע"י הצבא הפולני ב־9 בנובמבר. הוניק רושם על סמך הכרוניקה הפולנית: О бунте г. Пинска и усмерении онаго в 1648. Чтения, 1847, № 9. שהעיר נלכדה בחזרה ע"י הפולנים ב־9 באוקטובר ומכאן כאילו יוצא שהעיר נכבשה ע"י הקוזאקים בסוף ספטמבר. מבדיקת הכרונולוגיה של השתלשלות המאורעות בפינסק על־פי הכרוניקה הפולנית מתברר ללא ספק שבמקום שכתוב בכרוניקה (עמ' 32, עמודה ב'): "ב־6 באוקטובר שלח הפאן קומורובסקי שליח לחומסק וביקש תגבורת ועזרה. באותו יום יצאו הפולקובניק של פינסק [ילסקי] והכוח של גונסייבסקי למסע על פינסק", נשתבש התאריך ויש לתקנו ולקרוא ב־6 בנובמבר, והתאריכים הבאים אחריו ב־7 לחודש ב־9 לחודש מקבלים משמעות שונה בהתאם. הדבר מתברר מהמשך הסיפור בכרוניקה ומשתי תעודות שנדפסו יחד עם הכרוניקה. בהמשך הסיפור כתוב במפורש (עמ' 34, עמודה א'), שהצבא הפולני לחם על כל בית החל מצהרי יום ב' 9.11.1648 עד לצהרי יום המחרת. ואמנם חל ה־9 בנובמבר בשנת 1648 ביום ב' ואין להניח שבמקום זה נפלה טעות בציון החודש. בתלונת ראש מנזר הפראנציסקאנים מיום 12.9.1649 (שם, עמ' 36) נאמר שב־25 באוקטובר עמדו הקוזאקים להגיע והעירונים נטו למסור להם את העיר וראש המנזר אמר לאנשים שבמנזר, שכל מי שיכול להציל את נפשו יעשה זאת. בתעודה הכוללת את אישור שמש בית־המשפט לתלונת ראש מנזר הפראנציסקאנים (שם, שם), נאמר שב־5 בנובמבר בא (משמע התקרב) המארשאלק והפולקובניק (ילסקי) לפינסק. לפיכך יש לקבל את התאריך 26.10.1648 שברגסטה

כיוון ששעריה נפתחו בפניהם לרווחה על־ידי העירונים הפרא־בוסלאבים, שעוד קודם לכן סייעו להם בהתקדמותם[14]. כוח של כמה אלפי אנשים נכנס אז לפינסק ועם כניסתם נתחברו אליהם העירונים, וכולם יחד החלו להתהולל בעיר, לרצוח פו־לנים ויהודים, לשדוד ולהרוס.

על הגורל שנפל בחלקם של הפולנים למדים אנו מתוך תלונה של רקטור הקולגיום הישועי שנרשמה בספרי בית־המשפט של המבצר ב־17.12.1648, פחות מחודשיים לאחר הפוגרום הראשון, שנערך בעת היות העיר בשלטון הקוזא־קים. מנוסח התלונה משתמע שהעירונים והקוזאקים ביחד רצחו בשיטתיות אצילים פולנים וכמרים קאתולים, החריבו את הכ־נסייה הישועית ושדדו את הרכוש הניתן לביזה ואף חיללו קברות, שמתוכם הוציאו גוויות מארונותיהם ובזזו מלבושיהם ותכשיטיהם. בצורה דומה התנפלו על אחוזות הישועים דוביה ובירקוזי שבמחוז פינסק[15].

שבועיים ימים החזיקו הקוזאקים בעיר. בהתקפת־נגד עזה של יחידות אחדות מחילותיו של יאנוש ראדזיביל, הטמאן ליטא, שנשלחו לדכא את המרידה, נכבשה העיר בסערה, לאחר שהקוזאקים והעירונים דחו אולטימאטום של מפקד היחידות הצרות על העיר לוקאש ילסקי, המארשאלק של מחוז פינסק. באולטימאטום נדרשו הקוזאקים והעירונים להיכנע, כדי למ־נוע סבל מן הנשים והילדים ומן החפים מפשע שבעיר, בעת שייעשה דין צדק בבוגדים. הקוזאקים והעירונים החליטו לל־חום עד הסוף והתחילו מיד בביצור חומות העיר, וכל האוכ־לוסייה הפראבוסלאבית, גברים, נשים וילדים, התגייסו להגנת העיר בפני התקפת הצבא הפולני. הצבא הפולני שנעזר בתותח כבד פרץ ב־9 בנובמבר לעיר בסערה בשני מקומות וכבש אותה. הקוזאקים והעירונים התגוננו בכל כוחם, אך ללא הועיל. הפולנים כבשו בית אחר בית ותוך כדי כך ערכו טבח באוכ־לוסייה הפראבוסלאבית של העיר. רבים מהם ניסו להימלט או להתחבא מחמת זעמם של אנשי הצבא הפולני־ליטאי. מספר גדול של נמלטים ניסו להתחבא בשתי טחנות מים צפות שנמ־צאו אז בנהר הפינה, אך מכובד המשא ירדו הטחנות למצולות והאנשים שבהן טבעו במים. ב־10 בנובמבר נכבש המבצר, וקומץ קוזאקים שנמלטו מהמבצר לאחוזת הבישוף הפראבוס־לאבי, בנסותם לפרוץ להם מעבר, נפלו בידי הכוחות הפולניים והומתו. הפולנים העלו ב־11 בנובמבר את פינסק באש וחלק גדול מבתי העיר נשרפו[16].

הפולנים כבשו למעשה עיר חרבה ושוממה ומרוקנת ממר־בית תושביה. בסוף דצמבר 1648 היתה פינסק עדיין ריקה כמ־עט לגמרי מאוכלוסיית העירונים הפראבוסלאבים, שקצתם נט־בחו על־ידי צבא הפולנים, אשר התנקם בהם על בגידתם, וקצתם התפזרו לכל עבר. מאלפת לעניין זה היא עדותו של הווזני (שמש בית־המשפט), שהלך ב־28.12.1648 לגבות מסים מן העירונים בשליחות הפקיד הממונה על גביית המסים. הוא מספר בעדותו שהלך אל העירונים ושאל אותם על הבורמיסטרים (ראשי העיר), הרייצים והלאבניקים (אנשי מועצת העיר) ועל האזרחים חברי אגודות הסוחרים ובעלי־המלאכה[17], כדי לברר מפיהם על שום־מה לא שילמו מסים; אבל לא מצא אף אחד מהבורמיסטרים, הרייצים והלאבניקים, אלא רק אזרחים אחדים בלבד, ואלה סיפרו לו שאינם יודעים מי גבה מסים וכי האוכ־לוסייה ספק ברחה ספק נהרגה בעת חיסול הקוזאקים בפינ־סק[18]. באותה עת, בסוף 1648, היו בפינסק פולנים מעטים שבאו עם הצבא הפולני המנצח. היהודים המעטים שהתחבאו והצ־ליחו להינצל, וראשוני החוזרים לעירם מבין היהודים שברחו מפינסק בחמשת השבועות שבין ה־20 בספטמבר — 25 באוק־טובר בקירוב, ועתה עם שוך הקרבות והתבהרות המצב יכלו לחזור בהדרגה לעירם, הם הראשונים לשיקום העיר לאחר מאורעות 1648.

יהודי פינסק בעת גזרות ת״ח—ת״ט

מה קרה ליהודי פינסק באותם החודשים הגורליים, כשסכנת השמד היתה צפויה להם מן הקוזאקים המתקדמים, מה היו הנ־סיבות החדשות שבהן פעלו, כיצד הגיבו וכיצד כלכלו את מעשיהם?

עדותו של יעקב רובינוביץ

על השתלשלות העניינים בפינסק בעת מלחמת הקוזאקים המורדים בפולנים ב־1648, מבחינתם של יהודי פינסק, ניתן ללמוד ממספר תעודות משנת 1649 ומשנת 1650, וכן מתעודות יותר מאוחרות. העדות היהודית הראשונה על גזרות ת״ח—ת״ט בפינסק היא תלונה פרטית של יעקב רובינוביץ נגד העירונים, שנרשמה בפנקסי בית־המשפט של המבצר ב־31.5.1649 כשמונה חודשים לאחר מאורעות הדמים[19]. התלונה המקורית אמנם לא הגיעה לידינו אך ציטאטות ממנה נכללו בתלונה נגדית של העירונים מן ה־26.8.1650 על תלונתו של יעקב רובינוביץ, שבה דוחים הם את טענותיו של יעקב רובינוביץ שהאשים

המשפטית הנ״ל בראש ההערה ואת ימי הכיבוש של פינסק ע״י הקוזאקים כנכונה. לא נכון הכתוב ברגסטה אחרת מ־26.8.1650 שב־12 בדצמבר התפרצו הקוזאקים לעיר (או״ק, כרך 28, מס׳ 282).

גם את התאריך 21 בספטמבר, שאותו מציין שאצקי (אריינפיר צום יון מצולה, ווילנע 1938, עמ׳ 154) כתאריך כיבוש העיר מידי הקוזאקים על סמך קושביץ (Жерела, כרך 6, עמ׳ 119), יש לדחות כבלתי מתקבל על הדעת, שהרי ב־18 בספטמבר עוד היה השלטון הפולני בעיר איתן (או״ק, כרך 18, מס׳ 317).

14. זדד״א, מס׳ 165.
15. שם, שם.
16. О бунте г. Пинска, שם, עמ׳ 35, עמודה א׳.

17. הוא ה־Comunitas civium, מוסד של קבע במשטר העיר — אספת אזרחי העיר, חברי אגודות הסוחרים ובעלי־המלאכה, אשר תפקידו לתקן תקנות בענייני העיר. ראה: י. היילפרין, קרית־ספר, י״ט, עמ׳ 96.
18. זדד״א, מס׳ 166.
19. או״ק, כרך 28, מס׳ 282. מבחינה פורמאלית התלונה היא פרטית. התלונה הנגדית של העירונים מופנית לא רק נגד המתלונן אלא גם נגד הקהל (ראה בהמשך הדברים) ונראה שטענת העירונים שהתלונה הוגשה גם על דעת הקהל היא נכונה. יעקב רובינוביץ היה, כפי הנראה, מן הנכבדים והמנהיגים של קהילת פינסק. בשנת 1640 הוא קיבל יחד עם שמואל איזלביץ, כתב־זכויות מן הבישוף פאחומי אורנסקי, המאשר ומחזק את זכויות היהודים שבירידיקה של הבישוף (שם, מס׳ 141 וראה לעיל, פרק ב׳). קרוב לוודאי שהגיש את תלונתו על דעת הקהל.

אותם בהשתתפות במעשי רצח ושוד בשיתוף עם הקוזאקים[20].

בלשון התעודה שנוסחה על־ידי העירונים נשמעות הטענות על הצד היהודי כדלקמן: "נודע לנו מפנקסי בית־המשפט של המבצר מתלונתו של יהודי זה [יעקב רובינוביץ] נגדנו האנשים החיים, ונגד אבותינו המתים ונגד כל העירונים, שהגיש בשנה שעברה ב־31.5.1649 ושבה נאמר: כאילו אנו [העירונים], כשהגיעו אלינו שמועות על הקוזאקים הבוגדים, הבאנו אותם לעיר פינסק במתכוון, כדי לעקור מן השורש את היהודים ולהחריב את בתיהם ולהשמיד את רכושם; וכשנודע הדבר ליהודים זנחו הם עם נשיהם וילדיהם את בתיהם ורכושם, ואנחנו, האזרחים[21], כאילו עשינו ברית עם הקוזאקים והבאנו אותם לפינסק בשנת 1648 ב־12 בדצמבר[22], וכשהתפרצו לעיר הרגו יהודים; ובנו חצקל יעקובוביץ רובינוביץ ואשתו, שכאילו קיבלנו עלינו להגן עליהם, נהרגו לא על־ידי הקוזאקים אלא על־ידינו; אבץ, נחושת וברונזה הטמינו באדמה ולעירונים מסרו לשמירה חפצים מסוימים וארגזים, וכאילו אנו לקחנו לעצמנו שטרות שונים. ועוד נאמר בתלונתם הבדויה, הלא נכונה והמעליבה, כאילו אנחנו, כל קהל העירונים של פינסק, (כאשר צבא המדינה עלה על העיר), הגינונו על הקוזאקים ולא נתנו לחיילים להיכנס, וכאילו את ביתו [של יעקב רובינוביץ] ברחוב להישין, לא רחוק מן השער, פירקנו בעת ההתגוננות, לשם הקמת מחסומים[23], ושרפנו, ובית שני ברחוב היהודים רוקנו ואת דלתותיו וחלונותיו עקרנו, ובית שלישי בפולוזובש־ציזנה לידּ נהר הפינה שרפנו, כפי שנכתב בהרחבה בתלונתם הבדויה והמעליבה..."[24]. בהמשך התעודה מכחישים העירונים את טענותיו של יעקב רובינוביץ מכול וכול, דהיינו שלא עשו ברית עם הקוזאקים; לא הביאו אותם לפינסק כדי לעקור מתוכה את היהודים מן השורש; לא הבטיחו לבנו חצקל שיצילו אותו ושאינו צריך לברוח מפינסק; לא סייעו בהריגת בנו ובהריגתם של יהודים אחרים; לא לקחו ממנו אבץ, נחושת, שטרות ודברים אחרים; את בתיו לא הרסו ולא פירקו בעת כיבוש העיר על־ידי הקוזאקים; לאחר־מכן, כאשר תקף הצבא הפולני את העיר, היו צריכים להסתתר בעצמם ולא ידעו אפילו מה קורה לבתיהם, רכושם, נשיהם וילדיהם, כיוון שהצבא הפולני הרג בעירונים, לקח אוצרות רכוש ושרף את העיר, ואז נשרף גם ביתו שליד השער וכן הוצתו גם בתיו האחרים, ואחר־כך הבתים של העירונים עצמם ביאסולז'ה, וכשבוע לאחר הפריצה לעיר שרף הפאן פאבל שוויאלקה במתכוון כמה מאות בתים; ויהודי פינסק, שבעצמם עזבו את פינסק ונסעו להם לערים שונות, מאשימים אותם בהאשמות מעליבות.

את טענות היהודים, כפי שהן מושמעות על־ידי העירונים הבאים להכחישן, יש לראות כעדות הראשונה, הקרובה ביותר למאורעות עצמם על גורלם של יהודי פינסק, בגזרות ת"ח—ת"ט הידועה לנו[25]. נראים הדברים שטענות היהודים נגד העירונים הן מעיקרן טענות מהימנות ומשכנעות, ואילו ההכחשות של העירונים שהוגשו 15 חודשים לאחר־מכן, באווירה פוליטית יותר נוחה להם בהרבה, כתובות בנימה בולטת של התחסדות והן כוזבות[26].

מן התעודה למדים אנו, מכל־מקום, כמה עיקרי דברים על הקורות את יהודי פינסק בגזרות ת"ח—ת"ט: (א) מרבית יהודי פינסק ברחו מן העיר לפני שהקוזאקים כבשו אותה. (ב) יהודים מפינסק באו בדברים עם עירונים ומסרו לידיהם רכוש משלהם לשמירה, ואחדים אף קיבלו הבטחות מן העירונים שלא יאונה להם רע. (ג) יהודי פינסק הטמינו רכוש באדמה. (ד) יהודים (כנראה במספר לא גדול) נשארו בעיר בעת כניסת הקוזאקים לתוכה, וחלקם נהרגו בידי הקוזאקים בעת שהחזיקו בעיר.

העדויות של הכרוניקות העבריות

נבדוק עתה את הידיעות על פינסק בכרוניקות העבריות של בני הדור על גזרות ת"ח—ת"ט ובתעודות האחרות שהגיעו לידינו, מהן מאוחרות יותר, המפיצות אור נוסף על מה שהתרחש אז בפינסק, בדיקה מדוקדקת של כל המקורות ועימותם ההדדי נותנים אפשרות לשחזר את מהלך המאורעות בקוויו הכלליים.

שלוש הן הכרוניקות העבריות המכילות קטעים על יהודי פינסק בעת גזרות ת"ח—ת"ט: (א) "צוק העתים" לר' מאיר בן שמואל משעברשין[27] (ב) "יון מצולה" לר' נתן־נטע הנובר מזסלב[28] (ג) "טיט היון" לר' שמואל פייבש בן נתן פיידל מווינן[29]. בכרוניקות אלו[30] נתכוונו כותביהן לספר לבני דורם

---

20. או"ק, כרך 28, מס' 282. הוניק מבסס את תיאור השתלשלות המאורעות בעת גזרות ת"ח—ת"ט בפינסק בעיקר על תעודה זו. ראה טי"פ, עמ' 42.

21. ראה לעיל, הע' 17.

22. כפי הנראה טעות או שיבוש. ראה לעיל, הע' 13.

23. בלשון התעודה na kobyliny mieli rozbirać, השווה: גלוגר, כרך 3, עמ' 52.

24. או"ק, כרך 28, מס' 282.

25. קודמת לעדות זו היא הידיעה ברשימתו של בלדר הצאר, הדיאק גריגורי קונאקוב, שנכתבה בראשית יאנואר 1649, כ־5 חודשים קודם לכן. ברשימה זו נזכרות גם פינסק ובריסק בין הערים שנכבשו ע"י הקוזאקים ונאמר בה שבערים אלו הרגו הקוזאקים את הפולנים ואת היהודים, נשיהם וילדיהם, בלי השאיר שריד, את בתי החומה הרסו ואת בתי העץ שרפו (ראה: ר"ג, כרך 1, מס' 904). אך זוהי עדות שמיעה בלתי בדוקה ומוגזמת.

26. העירונים הפליגו כל־כך בהכחשותיהם המרובות, עד שהכחישו גם את עצם הברית שלהם עם הקוזאקים, שהיתה גלויה וידועה לכול ושבגללה נענשו ביד קשה על־ידי צבא ראדזיביל, לאחר שכבש את העיר בחזרה.

27. נדפס לראשונה, קראקא, ת"י.

28. נדפס לראשונה, ויניציאה, תי"ג.

29. נדפס לראשונה בוויניציאה ללא ציון שנת הדפוס, אבל קרוב לוודאי שנים אחדות לאחר שתי הכרוניקות הקודמות, ומכל־מקום לא לפני תט"ז, כי הרי מדובר בו גם על גזרות השבדים והמוסקוביטים. פרידברג (בית עקד ספרים, בערכו) נותן את שנת הדפוס ת"י, אבל אין לקביעתו מקור מוסמך, וכבר העיר על כך א. ח. מלאכי (רושמי גזרות ת"ח, ספר השנה ליהודי אמריקה, י'—י"א, עמ' 443).

30. כקהילה שנפגעה בגזרות ת"ח—ת"ט נזכרת פינסק גם ע"י ר' שבתי הכהן בעל הש"ך בזו הלשון: "גם בק"ק בריסק וק"ק פינסק וכל הגלילות והסביבות אין מקום אשר אין שם הרוגים מושלכים איש אל אחיו ואשה אל אחותה משולבות". אך הדברים הם סתמיים ואינם מוסיפים דבר להבנת מה שהתרחש אז בפינסק. ראה: מגלת עיפה, לודז' תרפ"ד, עמ' 48. הדפוס הראשון (בסליחות מנהג ליטא, דפוס אמשטרדם תי"א) לא היה לנגד עיני.

ולדורות הבאים את סיפור האסון הגדול שבא על עמם בגזרות ת״ח—ת״ט, אם על סמך התנסותם האישית (במידה מוגבלת), ואם על סמך מה שנודע להם מן השמועה. הסיפורים על פינסק בכרוניקות אלו מבוססים על עדויות שמיעה בלבד, כי אף אחד מן הכותבים לא היה עד ראייה למה שקרה בפינסק.

נביא תחילה את הסיפורים על גזרות ת״ח—ת״ט בפינסק בלשון הכרוניקות עצמן:

צוק העתים[31]

״אנשי פינסק[32] קהלה הקדושה / כאשר שמעו קול החלושה / ברחו נוחלי דת מורשה / הבטיחו לישובי העיר מתנות / שישמרו הם בכל הקרנות / את העיר מד׳ פנות / שלא ישרפו רחוב היהודים / ובתי הכנסיות ומדרשות החמודים / שלא יחריבום העם המורדים / ויהי כאשר באו הם אויבים / הלא המה האורבים / והצילו י[נני][33] העיר הטובים[34] / כמה יהודים עניים ואביונים / שלא ברחו מאין אונים / נהרגו בעונות במיתות משונים /

כאשר שמעו זאת השרים / ואנשי המלחמה שלטי הגבורים / ארבו העיר מכל עבריהם / בתוך העיר הרקים[35] / ומחנה אדום גבורים כעננים / עמדו מחוץ על הפרקים / ויציתו העיר בארבע פנות / והפוחזים עם לא בינות / רצו לברוח באניות וספינות / השליכו אותם למים השרים / וצללו כעופרת במים אדירים / והרבה נשרפו בעיר מהצרים / ראדזיוויל השר ושרי המלחמה / עשו במורדים נקמה / ואת העיר שרפו במהומה / סביב לפינסק כמה פרסאות / מצאו היהודים צרות רעות / המורדים פרעו בהם פרעות״.

יון מצולה[36]

״ואנשי ק״ק סלוצק וק״ק פינצק וק״ק בריסק דליטא ברחו קצתם לפולין גדול וקצתם לדנצק על המים על הנהר ווייסל. ודלת העם הנשארים בק״ק בריסק ובק״ק פינצק נהרגו על קידוש השם כמה מאות נפשות. וגם סמוך לק״ק פינצק על השדה רדפו האויבים אחר כמה מאות עגלות של יהודים שברחו והשיגום בין המצרים ועשו בהם הרג רב. אבל ביונים שבק״ק פינצק עשו בהם עם פולין נקמה. כאשר שמע שר הצבא של מדינות ליטא הדוכוס רדאוויל, שאנשי פינצק מרדו והכניסו הפוחזים בתוך העיר, הלך הוא וכמה אלפים עם פולין עמו וצרו על העיר ויציתו העיר מארבע פנותיה. והפוחזים שבתוכה רצו לברוח על המים בספינו׳ וטבעו כלים במים וקצת׳ נשרפו ונהרגו ונקם מהם נקמת בני ישראל״.

טיט היון[37]

״ומשם [מינצק] הלך לק״ק רינצק ושם שלש מאות ב״ב [בעלי בתים] ונהרגו כמעט כולם ומשם הלך קובלין ונהרגו כמעט כולם״ (עמ׳ 16).

״ומשם [סטערלין] הלך לעיר הגדולה הקדושה פינצך ושם שמונה מאות ב״ב עשירים עד מאד ונהרגו כמעט כולם. ומשם הלך בגבול כמו שמונה ימים שלא הי״ שם יהודים ואח״כ בא לגבול ברישקפה (?) [אולי צ״ל ברישק]״ (עמ׳ 17).

שלושת הסיפורים על פינסק שניתנו לעיל סודרו לפי סדר כרונולוגי של זמן הדפסתם וקרבתם למאורעות, שהוא גם למעשה הסדר הנכון מבחינת חשיבותם ומהימנותם כמקור היסטורי. לדיוננו חשובים רק הסיפורים שב״צוק העתים״ וב״יון מצולה״, ואילו את סיפוריו של בעל ״טיט היון״, שאחד מהם קובע שבפינסק היו כ״שלוש מאות ב״ב ונהרגו כמעט כולם״, וזה שלאחריו קובע שבפינסק היו ״שמונה מאות ב״ב ונהרגו כמעט כולם״, יש לפסול כבלתי מהימנים וכנטולי ערך, כיוון שהם סותרים את המסופר בשתי הכרוניקות האחרות ואת המציאות ההיסטורית, וכן מן הנמנע שהם יתייחסו לשתי גזרות שהיו בפינסק, גזרת ת״ח וגזרה נוספת לאחריה[38].

הרושם המתקבל מן העדויות של ״צוק העתים״ ושל ״יון מצולה״ הוא, שקהילת פינסק לא סבלה הרבה, משום שיהודי פינסק הצליחו ברובם להימלט מפינסק. בעניין הבריחה שותפים המקורות בתיאור פרטים אחדים, ואילו בפרטים אחרים עשויים הם להשלים זה את זה. אם נפשיט את תיאורו של בעל ״צוק העתים״ ממחלצות המליצה יישמע סיפור המעשה לערך כך: אנשי קהילת פינסק בשמעם שהקוזאקים מתקרבים לעיר, ברחו ממנה. לפני הבריחה באו בדברים עם יושבי העיר המתמרדים, שישמרו על רחוב היהודים ועל בתי־הכנסיות ושלא יחריבו אותם. תמורת הבטחה זו נתנו להם היהודים מתנות. בעיר נשארו קצת עניים ואביונים, ״שלא ברחו מאין אונים״, וכמה מהם ניצלו על־ידי ״יוני העיר הטובים״, ואילו האחרים נהרגו על־ידי הפורעים הקוזאקים. בהמשך התיאור מסופר על הנצחון של הפולנים ונקמתם הקשה בקוזאקים כובשי העיר ובעירונים המתמרדים ועל שרפת העיר. בסופו של הסיפור נאמר שגם כמה פרסאות סביב לפינסק פרעו המורדים פרעות ביהודים והפילו בהם חללים.

עדותו של בעל ״צוק העתים״ היא חשובה במיוחד, משום שהיא משלימה בפרטים מסוימים את מעט ה׳ידיעות שבידינו על מה שהתרחש בפינסק ערב נפילת העיר לידי הקוזאקים, על הלכי הרוח בין יהודי העיר, על ההחלטות שקיבלו והמעשים שעשו בימים גורליים מעטים לפני כיבוש העיר בידי הקוזאקים. כן מוסיפה היא משהו לידיעת הלכי הרוח בין העירונים ועל היחסים ההדדיים בין היהודים לעירונים.

הסכם בין העירונים לקהילה וגורלם של היהודים שנשארו בעיר

מן התלונה של יעקב רובינוביץ למדנו על מעין הסכם בינו לבין עירונים, שקיבלו על עצמם להגן על בני משפחתו ולשמור

---

31. על־פי נוסח מהדורת ח״י גורלנד, לקורות הגזרות, חוב׳ ד׳, עמ׳ 119—120 המבוססות על הדפוס הראשון קראקא, ת״י, שלא היה לנגד עיני. נעשתה השוואת נוסחאות עם דפוס ויניציאה, תט״ז.

32. בדפוס ויניציאה (להלן בקיצור ד״ו): פינסר (משובש).

33. במהד׳ גורלנד: י. העיר; ד״ו: יוני העיר.

34. ד״ו: הצובים (משובש).

35. ד״ו: היו הרקים, משמעו היו הריקים.

36. על־פי נוסח דפוס ויניציאה, תי״ג, דף ז׳ ע״ב.

37. על־פי נוסח מהדורת ח״י גורלנד, לקורות הגזרות, חוב׳ ה׳, עמ׳ 16—17 והבאתיו מדפוס ויניציאה, תש״ד. בכרוניקה זו יש שני סיפורים על פינסק, המובאים כאן זה לידי זה. בסיפור אחד שם המקום הוא רינסק ובסיפור האחר — פינצך. הזיהוי אינו נראה מסופק ובשני הסיפורים הכוונה כנראה לפינסק. כידוע משובשים שמות המקומות ב״טיט היון״ בצורה קשה ושמה של קהילת פינסק בכלל זה. ראה גם ההע׳ הבאה.

38. בד״ו: רינצק. גורלנד מתקן: פינצק. חוץ מגזרת ת״ח אינה ידועה גזרה נוספת בפינסק משנות מלחמות המוסקביטים והסבדים, 1655—1657, ואין להניח שמדובר כאן בשתי גזרות נפרדות. הדבר קשה וכבר העיר על הקושי שאינו ניתן להסבר ח״י גורלנד, שם. ראה לעיל, הע׳ 29.

על רכוש משלו[39]. מעדותו של בעל "צוק העתים" אנו למדים, שלהידברות בין יהודים לעירונים היה אופי של הסכם בין הקהילה לבין ראשי העירונים, וזו מקבלת אישור מן העובדה שתלונת יעקב רובינוביץ מופנית נגד העירונים בכלל, והעירונים מצדם בתלונתם הנגדית טוענים נגד יעקב רובינוביץ שהוא הוסת להגיש את תלונתו על־ידי יהודי פינסק, היינו על־ידי הקהל. מסתבר מכאן, שהיחסים בין היהודים לעירונים היו תקינים והוגנים עד לימים האחרונים שלפני כניסת הקוזאקים לעיר. יהודים מפינסק מסרו לעירונים לשמירה רכוש שלא יכלו לקחת אתם, וקהל פינסק מסר להם את התפקיד לשמור על בית־הכנסת ועל בתיהם ברחוב היהודים (ובוודאי גם ברחובות הסמוכים). נראים הדברים, שגם העירונים מצדם היו מוכנים מלכתחילה לגלות קצת נדיבות כלפי שכניהם היהודים. בעל "צוק העתים" מדבר על "יוני העיר הטובים", שהצילו כמה יהודים עניים ואביונים, אלא שאלה נהרגו על־ידי הקוזאקים לאחר שנכנסו לעיר. אולי יש לראות בעובדה ש־78 בתים של יהודים ובתוכם בית־הכנסת נשארו עומדים על תלם ולא נשרפו במאורעות 1648[40] סיוע לכך, שאמנם ניסו העירונים לקיים את הבטחתם. גם לא מן הנמנע שיהודים מסוימים הצילו את חייהם בעזרתם של העירונים, אבל רק לאחר שהסכימו להתנצר (לדת הפראבוסלאבית) בשלב מסוים של הכיבוש הקוזאקי בפינסק. ואמנם, היו יהודים שהתנצרו באותה עת בפינסק, ואף לא היו אלה בודדים. דבר זה ברור מן האוניברסאל (מנשר) מאת יאן קאזימיר לפקידי המלכות ולשלטונות העירוניים של פינסק מיום ה־2.5.1650, המתיר ליהודים (גברים, נשים וילדים), שהמירו את דתם לדת הנוצרית הפראבוסלאבית ברצון או בכפייה בעת המלחמה הקוזאקית, לחזור ליהדות אם הם רוצים בכך, ושלא יוסיפו הנוצרים להחזיק אותם בכוח בנצרות, שירשו להם לחזור לבתיהם, לרכושם ולעיסוקיהם במסחר, ושיוסיפו ליהנות מכל הזכויות שנהנו מהן בעבר[41]. תעודה זו ניתנה לאחר השתדלות נמרצת מצד הקהל שהתלונן מרות, על יהודים שנאנסו על דתם, החזקו בנצרות למעלה משנה וחצי, ולא הורשו להיפגש עם אחיהם שחזרו לבתיהם הקודמים. בתעודה מדובר על אנשים רבים שהתנצרו. ברור מכאן שמשפחות שלמות נשארו הודות לכך בחיים. בתעודה נאמר במפורש, שחלק מן המומרים עשו זאת מפחד וחלק — רק לאחר שכפו אותם לכך — בעיניים[42]. האנוסים הוחזקו כנראה במרוכז במקום מיוחד, תחת עינה הפקוחה של הכנסייה הפראבוסלאבית. מהשתלשלות זו של העניינים, ובמיוחד מן העובדה שיהודים מסוימים קיבלו את הנצרות באמצעי כפייה, ניתן ללמוד, שלפחות בשלב מסוים לא רק נתנו הקוזאקים ליהודי פינסק שנשארו בעיר ברירה בין שמד להרג, אלא העדיפו, אולי בהשפעת הכנסייה המקומית והעירונית, המרת דתם על הריגתם.

39. ראה לעיל, עמ' 94—95.

40. או"ק, כרך 28, מס' 281. לא מן הנמנע שבית־הכנסת ניזוק אז, ואולי משום כך זכתה פינסק בשנת תי"ב בסיועת לבתי־כנסת" מטעם ועד המדינה בסך 25 זה"י יחד עם מספר קהילות אחרות (ראה: פמ"ל, סי' תק"א, עמ' 116).

41. שם, כרך 29, מס' 7. מכאן יש ללמוד, דרך־אגב, שלעירונים המובסים היה גם אז כוח וחוצפה להחזיק את היהודים האנוסים בהסגר במשך שנה וחצי, אולי בסיועם של פקידי מלכות מסוימים.

42. בלשון התעודה (שם, שם): "... iż podczas tej wojny kozackiej zabranych wiele osób tak mężczyzn jako też i białych głów, dzieci żydowskich u niektórych z wierności waszych pozostali y z nim niektórzy częścią różnym udręczniem, a częścią też drudzy z boiaźni zdrowia swego ratując na wiarę ruską przy muszeni byli i do tego czasu wypuszczeni nie są...".

בריחתם של יהודי פינסק

על בריחתם של יהודי פינסק מדובר בכל התעודות שהזכרנו לעיל. יש להניח שלרשותם של יהודי פינסק עמדו 4—5 שבועות להכנת הבריחה[43]. העשירים שבהם, שיכלו לסדר לעצמם אמצעי תחבורה מיד, הספיקו כנראה גם להציל חלק גדול מרכושם וגם לברוח למקומות מרוחקים ובטוחים יותר[44]. בעית אמצעי התחבורה היתה פשוטה הרבה יותר בשביל הסוחרים העשירים, שלרשותם עמד תמיד מנגנון תובלה (סוסים ועגלות) ששימש את צורכי המסחר שלהם. לאלה היו עגלות וסוסים משלהם, והם גם יכלו להרשות לעצמם לשכור עגלות במחירים גבוהים מן הרגיל[45]. חמורה יותר היתה כנראה בעית התחבורה בשביל השכבות העממיות. אלה המשיכו לברוח עד הימים האחרונים ממש, והיו כאלה שבעת בוא הקוזאקים לפינסק הספיקו להתרחק רק מעט מפינסק, אולי ללא אמצעי תחבורה בכלל. מיהודי פינסק אלה נפלו קרבנות לא מעטים מידי הפורעים הקוזאקים[46]. היהודים שלא הצליחו להימלט ונשארו בפינסק היו כנראה רובם בני דלת העם, אך היו ביניהם גם אמידים. מה היה מספרם אין לדעת אך כפי הנראה לא היה רב. הסיפורים על פינסק ב"צוק העתים" וב"יון מצולה" מספרים בהרחבה (יחסית) גם על הנצחון של הפולנים על הקוזאקים והעירונים המורדים והנקמה שעשו בהם. גם בעניין זה דבריהם מהימנים, כיוון שבעיקר הדברים הם תואמים את הסיפור הפולני על כיבוש פינסק מידי הקוזאקים. כפי הנראה עשתה לה כנפיים בין יהודי פולין הידיעה על מפלת הקוזאקים בפינסק וידעו לספר אותה לפרטיה[47].

43. ב־18 בספטמבר עוד היה השלטון הפולני בפינסק איתן (שם, כרך 18, מס' 317). מאז ועד ה־25 באוקטובר עברו כ־5 שבועות. יותר מזה אין להעלות מן המקורות שברשותנו.

44. לדברי בעל "יון מצולה" ברחו קצתם לפולין גדול וקצתם לאנציג. יש להתייחס לדברים אלה באמון אף שאין עדות מסייעת ישירה להם. עדות עקיפה ניתן למצוא אולי בעובדה ששניים מנכבדי הקהל משנות ה־40 משה בן ניסן (שם, כרך 28, מס' 278) ושמואל פיבישביץ (שם, מס' 141, 179) אינם נזכרים ברשימת בעלי הבתים מאפריל 1650 (שם, מס' 281), אבל נמצאים בפינסק בשנות ה־60 (פמ"ל, סי' תר"כ, תרכ"ו, תרע"ו; שם, מס' 309), כנראה משום שהרחיקו נדוד ועבר זמן רב עד שחזרו לעירם.

45. ראה תיאור בריחתם של עשירי פינסק בשנת 1655 ערב כיבוש העיר ע"י המוסקביטים והקוזאקים, להלן, עמ' 105 ואילך. אין להניח שהדברים היו שונים בהרבה ערב כיבוש העיר ע"י הקוזאקים ב־1648.

46. בתיאורים ב"צוק העתים" וב"יון מצולה" (ראה בעמ' הקודם) מדובר על קרבנות מבין יהודי פינסק לא הרחק מן העיר.

47. לגבי דיוקן יש כאן אישור נוסף להנחה על מהימנות הסיפורים על פינסק בכללם בשתי הכרוניקות האמורות. מ"צוק העתים" ומ"יון מצולה" יוצא שרק בני דלת העם הם שנשארו בעיר ונהרגו

האבדות בנפש

על עניין אחד אין התעודות נותנות לנו תשובה ברורה: מה היה מספר הקרבנות של קהילת פינסק, שנפלו מידי הפורעים הקוזאקים ובני בריתם. בין יהודי פולין ואשכנז נתקבלה כנראה הדעה, שקהילת פינסק היתה בין הקהילות שנפגעו בצורה קשה[48]. הדבר משתקף בדברי נתן־נטע הנובר, המציין שב־בריסק ובפינסק נהרגו כמה מאות נפשות על קידוש־השם. כמה מאות קרבנות בנפש, היינו לפחות כ־300—400 בשתי הקהילות ביחד וכמחצית המספר הזה בפינסק, הוא מספר גבוה, והיה צריך לראות את פינסק כקהילה שנפגעה קשה. אך מדברי בעל "צוק העתים" מתקבל רושם שונה במקצת. הוא מדבר רק על כמה יהודים שלא הספיקו לברוח מפינסק ונהרגו ועל האח־רים שנמצאו בקרבת פינסק, שצרות רעות מצאו אותם ושהקו־זאקים פרעו בהם פרעות, אך בהקשר זה לא מדובר במפורש על נרצחים. גם מתלונתו של יעקב רובינוביץ נגד עירוני פינסק, המזכירה רציחת יהודים (במספר רבים), נוסף על רציחת בנו ואשתו אין משתמע שמספרם היה רב במיוחד[49].

על בעיה זו עשויה להפיץ אור מסוים בדיקה שיטתית של כל הידיעות שניתן לאסוף על יהודי פינסק הנזכרים בשמותיהם בתעודות, הן לפני גזרות ת"ח—ת"ט והן לאחריהן.

לעיון בבעיה זו חשובה במיוחד התעודה שנרשמה בפנקסי בית־המשפט של המבצר על־ידי שמש הקהל מארק מושקוביץ ביום 13.4.1650. התעודה כוללת רשימה שמית של יהודים בעלי בתים בפינסק שנה וחצי לאחר מאורעות גזרות ת"ח—ת"ט, המ־ציינות את הבתים הישנים של יהודי פינסק שנשארו עומדים על תלם (78) ואת הבתים החדשים שנבנו כנראה במקום אלה שנשרפו או נהרסו על־ידי הקוזאקים וכן מונה הרשימה 96 שמות של יהודים בעלי בתים[50] ובכלל זה 12 אלמנות[51]. לבד מזאת נרשמו באותה תעודה שני בתים שנשארו עומדים על תלם אחרי גזרות ת"ח—ת"ט, לא על שמות בעליהם ממש, אלא אחד מהם על שם בנו של ברקו ואחד על שם חתנו של אברהם יודיץ. נוסף על בנו ואשתו של יעקב רובינוביץ שהזכרנו למעלה, הרי קרוב לוודאי שגם הרוב הגדול של 14 ראשי בתי האב (בעליהן של 12 האלמנות, האב והחותן הנ"ל) הם קרבנות פרעות הקוזאקים ביהודי פינסק באוקטובר 1648, כפי שנראה להלן. וכך ניתן להעמיד את מספר הקרבנות על 15 בקירוב. מלשונן המפורשת של התעודות אין להעלות יותר מזה.

לא מן הנמנע שלאומדן ריאלי יותר נגיע בדרך השוואת שמות יהודי פינסק המוכרים לנו מלפני גזרות ת"ח—ת"ט עם שמותיהם של אלה שנשארו בחיים ונזכרו בתעודות מיד לאחר הגזרות. גם לבירור זה עשויה רשימת בעלי הבתים מאפריל 1650, שנזכרה כבר לעיל, לשמש תעודת מפתח. את השמות שכה וכן שמות מכמה תעודות אחרות מהזמן שלאחר הגזרות נשווה עם הרשימה השמית של יהודי פינסק משנות ה־40, לפני גז־רות ת"ח—ת"ט. מהשוואה זו מתברר, שלמספר ניכר של ראשי בתי אב שחיו ופעלו בפינסק לפני גזרות ת"ח אין זכר בתעודות לאחר־מכן. את שמותיהם של אלה נסדר בשתי רשימות, האחת של יהודים שפרנסתם היתה מצויה בעיר וישבו בה ישיבת קבע, והאחרת של יהודים מפינסק (אם לא כולם אז לפחות רו־בם), שמצאו את פרנסתם בעסקי חכירה וישבו בעת גזרות ת"ח באחוזות ובכפרים החכורים. וזאת משום שלגבי הקבוצה הראשונה מידת הסבירות שהנעדרים מבין תושבי פינסק לא שבו למקומם משום שנרצחו בידי הקוזאקים, גבוהה יותר מאשר בקבוצה השנייה. יהודים חוכרים ויהודים שעבדו בשירותם של חוכרים גרו ברובם במקומות החכירה גופם, ולא מן הנמנע שקצתם חדלו לראות את פינסק כמקום מושבם, או ששבו לאחר גזרות ת"ח—ת"ט לא לפינסק אלא לאחוזה שהיתה בחכירתם קודם לכן, ולפיכך לא היה מקום ששמותיהם של אלה יירשמו ברשימת בעלי הבתים משנת 1650. אך חלק מן החוכרים היו בכל זאת אנשי פינסק מובהקים, כגון בני משפחת שימשיץ, דוד יעקובוביץ מוראבצ'יק, שלמה אברמוביץ, שמעון יוספוביץ ועוד (מראי מקומות ברשימה להלן).

ע"י הקוזאקים והדברים אינם מדויקים די צורכם. גם אמידים היו בין הקרבנות. יעקב רובינוביץ, אחד מבעלי הבתים הנכבדים שנשאר עם משפחתו בעיר, מספר כי בנו חצקל עם אשתו נהרגו ע"י הקו־זאקים (ראה לעיל, עמ' 95). גם ברשימת הנעדרים לאחר גזרות ת"ח—ת"ט שהיו תושבים קבועים של פינסק (ראה בעמ' הבא), אנו מוצאים כמה שמות של בעלי בתים מכובדים, כגון אברהם הללוביץ (או"ק, כרך 28, מס' 198), אליעזר חצקלביץ (שם, מס' 278), אליעזר פסחוביץ (שם, מס' 270), ברקו אהרונוביץ (שם, מס' 239) ועוד.

48. בספר "יזכור" של קהילת פיורדא, דרך־משל, נזכרים חללי פינסק בין חללי קרבנות גזרות ת"ח—ת"ט. ראה: Jahrbuch d. jüdisch-literarischen Gesellschaft, כרך 16, עמ' 264.

49. יוצא מכאן שמספרי הקרבנות המצוינים בכרוניקות גדולים יותר ככל שהכרוניקות מאוחרות יותר. בדרך כלל נכון הדבר גם לגבי מקומות אחרים (י. היילפרין).

50. או"ק, כרך 28, מס' 281. בתרגום ליידיש מצויה הרשימה בטי"פ, עמ' 42—43. הרשימה מונה למעשה 99 בתים (95 שנזכרו במפורש ועוד 4 שנזכרו דרך־אגב, לא בגוף הרשימה). בעליהם של 94 בתים נזכרו בשמותיהם; 93 במפורש ואחד הוא ביתו של נח [בן יעקב מוראבצ'יק, אחיו של נתן־זליג וזלמן? (ראה להלן, נספח 4)], שנעדר מגוף הרשימה, אך בתעודה המקורית נאמר שבביתו גרים 2 שכנים. מכאן שגם הוא היה בעל בית. 2 בתים אחרים ברשימה הם בית־הכנסת וההקדש שבכל אחד מהם גר שמש עם משפחתו. עוד נאמר ברשימה, לפני רשימת הבתים ברופישצ'ה, בלשון לגמרי לא ברורה: 3 בתים על אדמות הבישוף (trzy domy pod... oycem władyką) ולאחר־מכן מתחיל מניין הבתים לפי שמות בעליהם ונראה שגם את 3 הבתים האלה יש להוסיף למניין בתיהם של יהודי פינסק. השם האחרון ברשימה ביידיש (טי"פ, שם) צ"ל לייבע אהראנאוויטש במקום לייבע אבראמאוויטש.

51. אלמנת ברוך, אלמנת חיים, אלמנת יוסף, אלמנת יצחק, אלמנת ישראל, אלמנת מיכאל, אלמנת מרדכי, אלמנת משה, אלמנת משה, אלמנת ראובן, ריסקה האלמנה, וכן נזכרת ברשימה האלמנה הזואקאלוזית (wdowa zakaluska) שהיא אולי אלמנתו של זליג ובתעודה נשתבש שמה? במקרה זה לא התאלמנה עקב גזרות ת"ח—ת"ט, כיוון שבעלה זליג [יעקובוביץ מוראבצ'יק] מת לפני אוקטובר 1647 (שם, מס' 278). לא מן הנמנע שהיא נקראת על שם הכפר Zakale, שבקרבת הכפר Drużyłowicze בין יאנוב לדרוהיצ'ין במחוז פינסק (ראה: Słownik geograficzny). השערה זו פחות מת־קבלת על הדעת.

נעדרים שהיו תושבים קבועים של פינסק

1. אברהם הללוביץ (או"ק, כרך 28, מס' 198)
2. אליהו אברמוביץ (שם, מס' 275)
3. אליעזר חצקלביץ (שם, מס' 278)
4. אליעזר פסחוביץ (שם, מס' 270)
5. ברוך, אלמנתו (שם, מס' 281)
6. בתיה (באסקה) פרצביצ'יובה (שם, מס' 274)
7. ברקו אהרונוביץ (שם, מס' 239, בנו, שם, מס' 281)
8. חיים, אלמנתו (שם, מס' 281)
9. יהודה הושייביץ (שם, מס' 197)
10. יהודה מלחלוביץ (שם, מס' 210)
11. יהושע יעקובוביץ (שם, מס' 201)
12. יעקב דוידוביץ (שם, מס' 201)
13. יצחק בדר (שם, מס' 203)[52]
14. ישראל אברמוביץ ביינקייביץ (שם, מס' 270)[53]
15. מיכאל, אלמנתו (שם, מס' 281)
16. מרדכי, אלמנתו (שם, מס' 281)
17. משה גרצר (שם, מס' 274)[54]
18. משה זלמנוביץ (שם, מס' 274)
19. משה ירחמיאלביץ (שם, מס' 161, 179)
20. משה רובינוביץ (שם, מס' 269)
21. נתן מגייביץ (שם, מס' 197)
22. ראובן, אלמנתו (שם, מס' 281)

מסופקים

23. בעלה של ריסקה, אלמנה ב־1650 (שם, מס' 281)
24. בעלה של שפרה בולבייר־קה מרשימת 1650 (שם, שם)
25. מרדכי־שמואל איזבלביץ (שם, מס' 141)[55]
26. יוסף, אלמנתו (שם, מס' 281)[56]

נעדרים — חוכרים בסביבות פינסק[57]

1. אלי'עזר (לאזקה) איזראלביץ (או"ק, כרך 28, מס' 267
2. דבורה שימשיץ (שם, מס' 242, 276 ועוד הרבה)
3. דוד יעקובוביץ [מוראבצ'יק] (שם, מס' 158, 182 ועוד הרבה)
4. דוד [יצחקוביץ'] ? (שם, מס' 268)
5. דניאל ליבוביץ (שם, מס' 241)
6. זליג סנדרוביץ (שם, מס' 273)
7. זרח שמחוביץ (שם, מס' 184, 237 ועוד)
8. חנן ישראלביץ (שם, מס' 175)
9. יהודה מושקוביץ (שם, מס' 264)
10. יוסף איזראילביץ (שם, מס' 264)
11. יוס'ף מושקוביץ (שם, מס' 267)
12. יעקב הושייביץ (שם, מס' 193־194, 262)
13. ליב איזראלביץ (שם, מס' 264)
14. ליב יעקובוביץ (שם, מס' 213)
15. מרק בן אליעזר שימשיץ (שם, מס' 175)
16. שלמה אברמוביץ (שם, מס' 169, 277 ועוד)
17. שמחה איצקוביץ (שם, מס' 217, 224)
18. שמחה פסחוביץ (שם, מס' 273 ועוד)
19. שמעון יוספוביץ (שם, מס' 264)

מסופקים

20. אברהם יוספוביץ (שם, מס' 237)
21. יעקב ליזרוביץ שימשיץ (שם, מס' 175, 276 ועוד הרבה)[58].

מהשוואת שמות האלמנות עם שמות יהודים תושבי פינסק משנות ה־40, שאין להם זכר לאחר גזרות ת"ח—ת"ט, ניתן להניח, שבעליהן של חלק מן האלמנות נרצחו באותן גזרות[59].

ב. חידוש חיי הקהילה ושיקומה

רציפות פעולתה של הנהגת הקהל

מלבד קהילת פינסק נפגעו בגזרות ת"ח—ת"ט גם קהילת בריסק (הגדולה והמרכזית שבקהילות הראשיות של ליטא) וכן מספר קהילות אחרות, ואילו קהילות הורודנה, וילנה וקהי־לות רבות בסביבותיהן לא נפגעו, ולפי מה שמוסר בעל "יון מצולה" ברחו לשם אנשי מדינת ליטא[60] מהמקומות שנפגעו על־ידי הקוזאקים. ביום ב' בשבט ת"ט (3.1.1649), שבועות מעטים לאחר מאורעות הדמים, נתכנס ועד מדינת ליטא לדיון על המצב החדש שנוצר. מן התקנות שנתקבלו באותו ועד יש לנו מושג על הבעיות החמורות שתבעו דיון וטיפול דחוף[61]. מן התקנה "בדבר ענינים המגורשים נעים ונדים בארץ [לא להם] ומתהלכי' בה, ואין הארץ רחבת ידים לפניהם להיות נטושים לארכה ולרחבה, רק מוטלים על קצת קהלות אשר יושביה שאנן

52. אלמנת יצחק (Ickowa) היא אולי אלמנתו. היה רופא ונזכר בתעודה משנת 1646.
53. נזכר בתעודה משנת 1647 בתור אחד מנכבדי פינסק. אלמנת ישראל שברשימה היא כנראה אלמנתו.
54. נזכרות שם אלמנות של משה.
55. אולי נפטר לפני גזרות ת"ט. נזכר לאחרונה בתעודה משנת 1640.
56. ברשימת החוכרים הנעדרים נזכרים שניים בשם יוסף. אולי היא אלמנתו של אחד מהם ואז אין מקום לשם זה כאן.
57. השמות הנזכרים כאן נזכרו ברובם בדיון על החכירות שבפרק הקודם.

58. אחד מעשירי פינסק באמצע שנות החמישים הוא יעקב ליזרוביץ (ראה להלן, עמ' 106 ואילך). לא מן הנמנע שזהו אותו איש.
59. ראה לעיל, הע' 52—53, 56 וכן גם את האמור בהע' 51 על האלמנה הזאקאלווית.
60. בעל "יון מצולה" מונה את הקהילות הומל, סטארידוב, צ'רניחוב, בראהין ולודאבה, סלוצק, פינסק ובריסק בין הקהילות שיהודיהן נפגעו או ברחו בגזרות. קוסטומארוב מזכיר את קהילות סטארודוב, הומל, לוייב, בראהין ופינסק כקהילות שנפגעו במרד חמלניצקי (קוסטומארוב, ח"א, עמ' 345).
61. החומר הכלול בתקנות פנקס מדינת ליטא נתברר בדרך הרצאה על־ידי י. סאסיס במאמרו: דער יידישער סיים, שם, עמ' 44—48.

ושקט על השמרי׳ [שמריהם] וכמה קהלות אינם משיגי׳ להוצא׳ מרובה כזו״[62], מצטיירת תמונה של המוני פליטים חסרי־כול רובם, כפי הנראה, מאוקראינה, המציפים את ליטא וגופלים למעמסה על קהילות רבות.

כזה היה המצב זמן־מה לפני קבלת התקנה, היינו בטבת ת״ט (דצמבר 1648), הוא הזמן שבו התחילו יהודי פינסק לח־זור לעירם. לפיכך אין להניח שדברים אלה על הפליטים המצי־פים את ליטא חלים על קהילת פינסק, אף שלא מן הנמנע שזמן קצר לאחר־מכן באו פליטים עם יהודי פינסק החוזרים לעירם.

בעיותיה של קהילת פינסק באותה עת היו חמורות מאוד. קהילה גדולה שנעקרה כמעט כולה ממקומה למשך חודשים מספר מתחילה לחזור למקומה, לעיר שרופה בחלקה וריקה ממרבית תושביה, כדי לקבור את מתיה, לרפא את פצעיה ולב־נות את חייה בתנאים חדשים לגמרי, במציאות שלא הורגלה אליה. והנה מתברר שקהילת פינסק מצליחה לחדש את פעילו־תה מהר מאוד לאחר מאורעות ת״ח—ת״ט. המסגרת המגובשת של הנהגת הקהל משתלטת על המצב, והטיפול בבעיות החמורות שאותה שעה נעשה באמצעות הכלים הארגוניים הקיימים של השלטון העצמי[63].

יש להניח שכבר בדצמבר 1648, כחודש לאחר גירוש הקו־זאקים מן העיר, התכנסו מנהיגי קהל פינסק להתייעצויות, שהרי בב׳ בשבט ת״ט (3.1.1649) מוצאים אנו גם את ראשי המדינה של קהילת פינסק בין החתומים על תקנות ועד ת״ט[64], שנתכנס לפחות ימים אחדים קודם לכן כדי לדון בבעיות הבוע־רות של פדיון שבויים, בחלוקת נטל המסים למלכות הגדלים והולכים ובגיוס אמצעים כספיים לטיפול בעניינים הדחופים. חודש וחצי לאחר־מכן, ב־17.2.1649, מתייצבת משלחת מטעם הקהילות החשובות בליטא לפני המלך יאן קאזימיר, שעלה על כס המלכות ב־20.11.1648[65], בעיצומה של מרידת הקו־זאקים, ומקבלת ממנו אישור לפריביליגיות הקודמות של יהודי ליטא[66]. במשלחת זו משתתף גם ברוך נחמנוביץ, ממנהיגי קהל פינסק[67]. אמנם אין לקבוע בוודאות שמנהיגי הקהל יש־בו כבר אז בפינסק, שהרי יכלו להיוועד גם באחד ממקומות המקלט שלהם מחוץ לפינסק, אך מתוכן תקנות ועד ת״ט מש־תמע, שבג׳ הקהילות הראשיות, משמע גם בקהילות פינסק וב־ריסק, התחילו החיים חוזרים לתקנם והנהגות הקהל בהן הת־חילו פועלות כקודם[68]. על פעילותו של הקהל בפינסק גופא יש לנו עדות מתלונתו של יעקב רובינוביץ, שנזכרה לעיל, נגד עירוני פינסק מן ה־31.5.1649, שהיא תלונה פרטית למראית עין, אבל למעשה הוגשה על דעת הקהל[69].

62. פמ״ל, סי׳ תנ״ד.
63. ראה להלן, בהמשך הדיון.
64. פמ״ל, סי׳ תנ״ה.
65. קונופצ׳ינסקי, כרך 2, עמ׳ 6.
66. או״ק, כרך 5, מס׳ 144. קיצור ממנה ראה גם: ר״ב, כרך 1, מס׳ 908. נכללת גם בפריביליגית האישור של אוגוסט ה־II ליהודי ליטא (או״ק, כרך 5, עמ׳ 297).
67. שם, שם.
68. ראה לדוגמה את האמור בפמ״ל, סי׳ תנ״ב.
69. השווה לעיל, עמ׳ 94—95 והע׳ 19.

[86] מרדכי נדב

האישים שניצחו על שיקום חיי הקהילה וחידוש סדריה הם ראשי המדינה — ר׳ ישעיה בן יעקב ויוסף בן מרדכי קופלמנש ורבה של פינסק בשנים ת״ז—ת״ט ר׳ יעקב בן אפרים־זלמן שור. שניים הראשונים חתומים על תקנות ועדי ת״ט, ת״י ותי״ב[70]. הרב של פינסק ייצג את פינסק רק בוועד ת״ט[71]. יחד אתם פעל בוועד ברוך נחמנוביץ, שנזכר למעלה והמוכר לנו כאחד מעשירי פינסק וכמנהיג הקהל עוד מלפני גזרות ת״ח—ת״ט[72], וכן יחזקאל לייזרוביץ הצעיר שביניהם, שהחל בפעולתו בהנ־הגת קהילת פינסק כנראה זמן־מה לפני גזרות ת״ח[73]. בתקנות ועד ת״י נאמר, שר׳ יחזקאל מפינסק נתן בשם ועד המדינה שטר לר׳ שמשון מלובלין על 2,000 זהובים על סכום 2,300 זהובים שלווה ממנו הוועד[74]. קרוב לוודאי שיחזקאל זה, הע־תיד להיזכר שנית בתעודות משנת 1669 כאחד ממנהיגי הקהל[75], הוא מאמידי הקהילה[76]. בוועד תי״ב משתתף גם יהושע בן אברהם סג״ל, מן הזקנים שבמנהיגי הקהל[77].

למעשה לא נשתנה הרבה בהנהגת הקהל והמנהיגים המו־כרים לנו מלפני גזרות ת״ח ממשיכים להנהיג את הקהל גם לאחר מאורעות שנת 1648.

קהילת פינסק אינה יוצאת מן הכלל מבחינה זו. גם קהילת בריסק מתאוששת מהר, וגם מנהיגותה מתחילה מיד בפעולה ומטפלת בפתרון הבעיות החמורות של הזמן. לכן היה מסוגל וועד מדינת ליטא להתנער מיד ולגשת לפעולה לתיקון מצבם של יהודי ליטא, תוך ראיית המצב מבחינת האינטרס של כלל ישראל.

התקנות שנתקבלו בכנס החירום של ועד המדינה בתחילת שבט ת״ט התייחסו לבעיות החמורות שהצריכו טיפול מיידי.

70. פמ״ל, סי׳ תנ״ה, ת״פ, ת״ק. על ישעיהו בן יעקב ראה להלן, פרק ה׳. יוסף בן מרדכי קופלמנש החתום בפנקס אחרי ישעיהו, גם הוא בלי ספק מפינסק כפי שמסתבר מסדר החתימות הנהוג בפנקס (השווה להלן, נספח 4 בהתחלה). יוסף מרדכיביץ הנזכר ברשימת בעלי הבתים של פינסק בשנת 1660 הוא כנראה אותו איש. השווה: או״ק, כרך 28, מס׳ 281.

71. בוועד ת״ט הוא חתום לאחר ר׳ יונה־ישעיה תאומים מפראג, רבה של הורודנה (פמ״ל, תנ״ה). בוועד ת״י לא השתתף רבה של פינסק וכנראה אז נבחר ר׳ יעקב בן אפרים זלמן־שור לרבה של בריסק. בוועד תי״ב הוא חתום ראשון בין החתומים בתפקיד רבה של בריסק (פמ״ל, סי׳ ת״פ. והשווה שם, סי׳ תמ״ט).

72. עליו ראה להלן, פרק ה׳.

73. בב׳ בניסן ת״ח, חתם יחד עם שני ראשי מדינה אחרים על סך 940 זה׳ — שטר הלוואה בשם ועד מדינת ליטא למען עניי ארץ־ישראל (פמ״ל, סי׳ תנ״ו).

74. שם, סי׳ תפ״א.

75. או״ק, כרך 29, מס׳ 14—16.

76. התקנה משנת תי״ב (פמ״ל, סי׳ תפ״ח) קובעת שכל קהילה מחויבת לשלוח אנשים אמידים לוועד או להביא שטרי חוב חתומים ע״י שני אנשים אמידים שבקהילה. בתקנה של ועד תט״ו (שם, סי׳ תקט״ו) נקבע שוב במפורש שהחותמים על שטרי חוב בשם הוועד חייבים להיות אנשים אמידים.

77. מגדולי החוכרים בסוף שנות ה־20, אחד מעשירי פינסק וממנהיגי הקהל לפני גזרות ת״ח. חתום בתור שני ברשימת ראשי המדינה על תקנות תי״ב, כנראה בגלל זקנתו (פמ״ל, סי׳ ת״ק).

לראשונה נתבררה בעית פדיון שבויים, שהיתה דחופה ביותר וכרוכה בהוצאות מרובות. ניתנה סמכות אף לקהילות קטנות מאוד להוציא ממון לצורך זה על חשבון המדינה, וההועד זירז את הקהילות להשתמש בסמכות שניתנה להן[78].

בבעיה הדחופה של הפליטים המרובים לא הספיק הוועד לדון בשבט ת״ט ורק רשם לעצמו שיש ליתן את הדעת על כך בהת־וועדות קרובה, וסמך על הקהילות שתעשינה את חובתן כלפי הפליטים[79]. כדי שיהיה הוועד מסוגל לטפל בבעיות השעה, הח־ליט להטיל מיד היטל מיוחד על שכירות מס הטשאפווי (מס עקיפין על המשקאות)[80]. נקבע שראשי המדינה בצירוף רבני הקהילות הראשיות יקבעו את גובה ההיטל, שאסור לו לעלות על 4% מדמי השכירות.

ארבעה־עשר חודשים לאחר־מכן, באדר ב׳ ת״י, התאסף הוועד שנית וגם בוועד זה נסב עיקר הדיון על גזרות ת״ח—ת״ט ועל המצב החדש שנוצר בעקבותיהן. הפעם, כנראה נכנס הוועד לדיון מפורט על בעית הפליטים וקבע שלפליטים המסו־גלים לפרנס את עצמם זכות לגור ולהתפרנס בקהילות שהם יושבים בהן, אלא שהם מחויבים לשאת בעול הוצאות הקהילות. ואילו לפליטים חסרי האמצעים מחויבות לדאוג הקהילות עצמן, ונקבע מעין מפתח לחלוקת נטל התמיכה בפליטים או לפי גודל הקהילה, או לפי גובה סכום המדינה שלה. כל קהילה היתה חייבת לפי תקנה זו לזון ולפרנס מספר פליטים. בוועד זה גם נש־מעה דעה, שיש להציב שומרים בגבולות ליטא כדי לשים קץ לזרימת הפליטים, אך הוסכם לדון בהצעה בתאריך יותר מאוחר ולהשאיר לפי שעה את העניין פתוח. באותו ועד של שנת ת״י גם הוסכם להפגין את הזדעזעותו של העם לנוכח האסון, שבא על יהודי אוקראינה וליטא, שנפגעו על־ידי הקוזאקים ואת הז־דהותו עם המוני בית ישראל בפולין השרויים באבל, על־ידי כך שגזרו איסור על מלבושים של מותרות ועל נגינה ולמעט בסעודות[81]. יש להניח שהיתה להגבלות אלו גם כוונה שלא להבליט את הניגוד בין עוני משווע של המוני פליטים ומרוש־שים לבין עושר מופגן לראווה. בתעודות יש לנו עדויות מפור־שות, שגם בפינסק היו לאחר גזרות ת״ח עשירים משופעים במלבושים ותכשיטים יקרים לרוב[82], וכנראה אליהם ואל בני מעמדם בקהילות אחרות התכוונה התקנה. באותו זמן התחיל כבר הוועד לתת דעתו גם על חינוך הנערים, לימוד התורה וקיום המצוות, דבר המעיד על מאמץ מאורגן להחזיר את סדרי החיים לקדמותם. יחד עם קהילות בריסק והורודנה נטלה גם קהילת פינסק חלק במאמץ זה. נראה היה שבשנים הראשונות ממלאות הקהילות הראשיות את תפקידן בהצלחה, אף שהבע־יות החמורות של החזקת המוני פליטים עניים[83] והשתתפות בהוצאות לפדיון שבויי הטאטארים בגזרות ת״ח—ת״ט, הפעם מתוך קשר עם קושטא[84], הוסיפו להעסיק את הוועד גם בשנת תי״ב, שנתכנס בחומסק שבגליל פינסק.

חיי הקיבוץ היהודי בליטא חזרו די מהר למסלולם, והוועד ניסה לזרז תהליך זה, בתתו את דעתו על בעיות החינוך ולימוד תורה, קיום מצוות ודינים, שהועמדו בראש דאגותיו, וכבר בשנת ת״ץ[85] מתקבלת תקנה המחדשת תקנה קודמת משנת שצ״ט[86], שנתכוונה להרחיב את חובת הלימוד על כל הנערים בכל הקהילות והיישובים במשך מרבית חודשי השנה ולהגדיל במידת האפשר את מספר הבחורים לומדי התורה בישיבות ואצל רבנים־אבד״ים, בהטילה את חובת החזקת הבחורים על שכם הקהילות. התקנה החדשה משנת ת״י אף הרחיבה את התחייבות הקהילות בעניין החזקת הבחורים גם בתקופות שבין הזמנים (חופשות הלימודים בניסן ובאלול—תשרי). הבעיה לא נפתרה בנקל ובתי״ב מציינת תקנה ש״הרבה בחורי׳ משוטטים בכל הארץ... ופונים לבם לבטלה״, ומחייבת כל קהילה שיש בה רב להחזיק ישיבה, ״וכל התנאים שלהם עם רב למעט ישיבה בטלים ומבוטלים לגמרי״[87].

בשנת ת״י קיבל הוועד תקנה המחייבת קהילות ויישובים, שיהיו זהירים שלא לכתוב תנאים ולא לסדר קידושין לשום אלמן עד שיהיה בידו כתב מאת רב, המאשר שהוא אלמן או מגורש. וכן שלא יניחו לאורחים מגורשים להשתדך זה עם זה אלא אם כן יבררו בתחילה מי הם, כדי שלא ישא איש את קרובתו האסורה לו[88].

רב־אב״ד ור״מ בפינסק שימש אז ר׳ משה בן נתן ש פ י ר א, בנו השני של ר׳ נתן שפירא אב״ד קראקא, מחבר הספר ״מגלה עמוקות״. בספר שנדפס בקראקא בשנת שצ״ז בהשתדלותם של שני בניו של המחבר, ר׳ שלמה ור׳ משה הנ״ל, הפליגו הבנים בשבחו של הספר ובשבחו של אביהם המחבר, בלשון נמלצת ובחרוזים. על הקדמתו חותם ר׳ משה בן נתן ״חתן הקצין והראש השר והטפסר כהר״ר ליזרש״ן מווילנא״[89]. ר׳ משה בן נתן היה אדם עשיר ובשנת ת״י היה ועד המדינה חייב לו 8,210 זהובים[90]. בשנת תי״ב הוא חתום בשם קהילת פינסק על פסק הוועד בדבר קבלת קהילת וילנה כקהילה

78. שם, סי׳ תנ״ב. התקנה קובעת שעד 10 זה׳ לפדיון נפש אחת רשאית כל קהילה, אף הקטנה ביותר, להוציא על דעת עצמה; מ־10 עד 60 זה׳ — לאחר נטילת רשות מקהילה שכנה שיש בה אב״ד, ולמעלה מ־60 זה׳ — לאחר נטילת רשות מאחת מג׳ הקהילות הראשיות.

79. שם, סי׳ תנ״ד.

80. בשנות ה־30 וה־40 עברה שכירת הטשאפווי במקומות רבים לידי הקהילות ואלו היו מחכירות אותו ליחידים. בשנת שצ״ב נקבע שבקהילות הראשיות יש להניח מס זה לקהילות, אף אם ישכור יחיד את המס הזה בכל קהילות ליטא (שם, סי׳ רס״ב). השווה לעיל גם פרק ב׳, הע׳ 259.

81. פמ״ל, סי׳ תס״ג—ת״ע.

82. ראה להלן, עמ׳ 105 ואילך.

83. פמ״ל, סי׳ תפ״ד.

84. שם, סי׳ תפ״ה.

85. שם, סי׳ תנ״ט.

86. שם, סי׳ שנ״ד—שנ״ה.

87. שם, סי׳ תפ״ד.

88. שם, סי׳ תס״א.

89. כך בדפוס ואצל פין, קריה נאמנה, עמ׳ 71. הוא היה חתנו של הקצין ר׳ משה ליזרש מווילנה. ר׳ משה ליזרש נזכר פעמים אחדות בפנקס המדינה החל משנת שפ״ג (ראה פמ״ל במפתח בערכו). הוועד היה חייב לו סכומים ניכרים. נפטר לפני שצ״ד והקדיש מצ־וואתו סכומי כסף לצורכי הכלל. ראה פוא״א, עמ׳ 84.

90. פמ״ל, סי׳ תפ״א, עמ׳ 108.

ראשית רביעית[91], ובשנת תט״ו הוא חתום על תקנות הוועד גם כן בשם פינסק[92].

חיי הכלכלה

על חיי הכלכלה של יהודי פינסק מיד לאחר גזרות ת״ח יש לנו ידיעות קטועות בלבד. הרושם הוא שתוך זמן קצר מצליחה הקהילה להתאושש. חלק גדול מבתי היהודים לא נפגע בימי הפורענות, שהרי 78 מבתיהם נשארו עומדים על תלם. חלק מבתי היהודים אמנם עלו באש, אך בפחות משנה וחצי לאחר גירוש הקוזאקים מן העיר בונים היהודים 18 בתים חדשים, ורק 13 משפחות מתגוררות באפריל 1650 בבתים לא שלהם, אך גג מעל ראשם היה להם[93]. היהודים ניסו מיד לחזור לפרנסותיהם הקודמות, וכנראה במידה לא מבוטלת של הצלחה. המלך היה מעונין בשיקומה של העיר וכעבור שנתיים נסלחה לעירונים בגידתם, וב־31.12.1650 אושרו להם מחדש הזכויות המאגדבורגיות[94]. יוזמתם הכלכלית של היהודים היתה בלי ספק רצויה מאוד. כפי הנראה הצליחו יהודי פינסק להציל חלק גדול של הונם בעת גזרות ת״ח, ודבר זה עמד להם בפעולות שיקום חיי הקהילה לאחר שובם לפינסק.

מסחר ואשראי

ידוע לנו שאחדים מיהודי פינסק מנהלים בשנים שלאחר גזרות ת״ח—ת״ט ועד ל־1655 עסקי אשראי ועסקי מסחר נרחבים. לפני 1651, כנראה כבר בשנים 1649—1650, עוסק אשר אברמוביץ מפינסק בהלוואות כסף, ובעל חוב שלו על סך 300 זהובים הוא איש השלאכטה, השופט הארצי דאדזיבורג מאצ־קייביץ הפורע בנאמנות את חובו[95]. יעקב אהרונוביץ ביילצ׳יץ ויעקב לייזרוביץ עוסקים בסחר אריגים, נוסעים לירידים בדאנציג ובגנייזן[96] וחנויותיהם מלאות סחורות יבוא שונות, מאנופאקטורה וגאלאנטריה ממינים שונים, וכן מעדנים אורייענטליים וחפצי מתכת שונים. חוץ מזה עשירים הם בתכשיטים ובמלבושים יקרים, וכן עומד לרשותם כסף רב במזומנים[97].

אין ספק ששני יהודים אלה הם אמידים ממש, בעלי רכוש רב אם בסחורות ואם במזומנים. גם ישעיהו יעקובוביץ (שעסק בהלוואות בתקופה שלפני גזרות ת״ח והמוכר לנו כאחד ממנהיגי הקהל) ובנו לייב הם סוחרי מאנופאקטורה ומנהלים עסקי מסחר לא קטנים באותן שנים, וכן עוסקים הם בהלוואות כסף על משכונות. רכושם בסחורות — ניכר, ורכושם במלבושים, בתכשיטים ובחפצי בית הוא עצום[98]. על חוג זה של סוחרים עשירים שייך גם מרדכי ליטמנוביץ, הסוחר אף הוא במאנופאקטורה, מלווה כסף על משכונות ומעביר לרשותו, כנראה על־ידי עסקי הלוואות, בתים ומגרשים מאת העירונים, שהיו זקוקים למזומנים[99]. אחיו דוד ליטמנוביץ נמנה אף הוא כנראה על אמידי הקהל ועיקר פרנסתו היתה מעסקי הלוואות[100]. אנשים אלו או אבותיהם נמנו על עשירי פינסק גם לפני גזרות ת״ח, ואין להניח שהיו מגיעים לעשירות כזו אילו לא הצילו את רכושם בעת הגזרות. איך עשו זאת לא לגמרי ברור לנו. אך מן הדוגמאות על בריחת יהודי פינסק ב־1655 — שעליה ידובר להלן — ניתן ללמוד גם על 1648. ראשית כול היה חלק מהונם מושקע בתכשיטים יקרים, בזהב ובכסף, שאותם היה קל להחביא באדמה וקל לטלטל בעת בריחה. חוץ מזה נראה שהיהודים ברובם השכילו לצאת מפינסק בעוד מועד, ויכלו לקחת עמם בעגלות חלק מסחורותיהם, בגדיהם וכלי ביתם היקרים. קרוב לוודאי שחלק גדול מרכוש זה ניצל, ושימש להם בסיס לחידוש חייהם בעסקיהם הקודמים. יתר על כן, נראה שיהודים אלה היו מסוגלים אף להפריש חלק מרכושם למתן הלוואות, בעיקר לעירונים, שנתדלדלו כנראה יותר קשה מן היהודים במלחמת 1648. אצל היהודים האלה היו עסקי ההלוואות מעין הכנסה צדדית בצד פרנסותיהם העיקריות בעסקי מסחר שונים, דבר המעיד דרך־אגב על ההון הנוזל שעמד לרשותם של סוחרים עשירים בפינסק. במשך תקופה קצרה מסוגלים עוד יהודי פינסק להמשיך בעסקיהם בקנה־מידה נרחב, אף שעסקות ההלוואות שלהם היו ברובן קטנות או בינוניות.

חכירות

על עסקי החכירות של יהודי פינסק בשנים אלו ידוע לנו מעט מאוד. אך יש להניח שאלה מן החוכרים שנשארו בחיים לאחר גזרות ת״ח חזרו לחכירותיהם והוסיפו להתפרנס מהן, כפי שעשה זאת איציק אברמוביץ חוכר אוהרינין או אנשל אלכסנדרוביץ חוכר ליובייישוב, שנמלטו בשנת 1648 מאחוזותיהם[101], אך חזרו אליהן כשחלה הרגעה במצב. לא מן הנמנע

---

91. שם, עמ׳ 292. חתום שלישי לאחר רבה של בריסק ושל הורודנה.

92. שם, סי׳ תקכ״ג. גם כאן הוא חתום שלישי, לאחר רבני בריסק והורודנה. בהקדמה לספר ״קיקיון דיונה״ נאמר: ״יצא מתוך המהפכה מק״ק פינסקא אשר שם היה מקומו קבוע בישיבת קבע״.

93. ראה לעיל, עמ׳ 98 והע׳ 50.

94. זדד״א, מס׳ 167, עמ׳ 385. את האישור לזכויותיהם קיבלו מיאן קאזימיר למעלה משנתיים לאחר עלותו על כס המלכות. יהודי ליטא וקהילת פינסק בכללם, קיבלו אישור לזכויותיהם חודשים מעטים לאחר התמנותו למלך. ראה לעיל, עמ׳ 100 והע׳ 66.

95. ר״נ, כרך 1, מס׳ 932. בעל החוב מבקש בצוואתו מיום 23.3.1651 מאשתו לפרוע ליהודי את שאריות החוב.

96. או״ק, כרך 34, מס׳ 66. נסיעה לירידים למקומות אלה ול־טורון היתה דבר רגיל וקבוע באותן שנים. בוועד מדינת ליטא משנת תט״ו מתחייבת קהילת פינסק לשלם חלק של חוב על חשבון המדינה ביריד טורון (פמ״ל, סי׳ תקכ״ו). סוחרי ליטא בכלל היו נוהגים לנסוע לרגלי עסקיהם לטורון (שם, שם).

97. או״ק, כרך 34, מס׳ 66. כשברחו בשנת 1655 מאימת המוסקביטים והקוזאקים, הוציאו אתם את רכושם ב־26 עגלות. לרשותו של יעקב אהרונוביץ ביילצ׳יץ עמדו אז, חוץ מן הסחורות והחפצים, לפחות 8.000 זה׳ במזומנים. סיפור בריחתם ראה להלן, עמ׳ 105 ואילך.

98. שם, מס׳ 67 ניתן פירוט מלא של רכושם שנשדד בדרוהיצ׳ין לאחר שנמלטו לשם מפינסק מאימת הקוזאקים והמוסקביטים. על סיפור בריחתם ראה ההע׳ הקודמת.

99. או״ק, כרך 34, מס׳ 94.

100. שם, מס׳ 64.

101. בריחתו של איציק אברמוביץ לא נזכרה במפורש בתעודות, אך בתעודה מספטמבר 1648 (שם, כרך 18, מס׳ 314), מסופר על בריחת שותפו לחכירת אוהרינין מרדכי אהרונוביץ, יחד עם אנשל אלכסנדרוביץ. אין ספק שגם איציק אברמוביץ ברח באותו זמן. על הבריחה ראה לעיל, עמ׳ 92 ואילך.

שיהודים מפינסק אי מן הסביבה ניסו לשלוח ידיהם גם בעסקי חכירת אחוזות כמו לפני 1648, אך ידיעותינו על כך מעטות מדי[102]. באותה תקופה, כנראה, מתערער קשה מעמדם הכלכלי של חוכרים מסוימים. עקב השתלשלות העניינים בחלק הדרומי של מחוז פינסק. אם פשטו הטאטארים לאזור מסוים, לא הבחינו בפעולות הביזה, ההרג והשביה שלהם בין יהודים ללא־יהודים, ואם נשמדה סביבה מסוימת לאחר פשיטה כזו נהרס גם בסיס קיומו הכלכלי של חוכר יהודי באותו אזור, אף במקרה שהצליח להציל את נפשו. איציק אברמוביץ חוכר אוהריניץ־ברזיץ, שברח עם משפחתו בעירום ובחוסר־כול לאחר שהטאטארים שדדו את כל רכושו בדצמבר 1653, לא היה היחיד שנפגע. קרוב לוודאי שגם במקומות האחרים שנפגעו על־ידם נתערער קשה מעמדם הכלכלי של החוכרים היהודים[103]. באותה שנה מתחיל להסתמן ברורות תהליך התדלדלותם של חוכרים גדולים, עקב פעולות ביזה, שוד ורצח מצד כוחות לוחמים הפולשים באזור, בד בבד עם דלדולם של המוני הכפריים מתושבי האזור ושל האצולה הבינונית, שנעשו תופעה יום־יומית לאחר 1655.

ג. פינסק במלחמת פולין—מוסקבה (1655—1659)

בפינסק נמשך השקט היחסי כ־7 שנים, עד שלהי 1655. בחלק הדרומי של מחוז פינסק הופר השקט כבר בסוף 1653 בעקבות פשיטות הטאטארים, אשר לקחו בשבי אוכלוסיות של־מות של כפרים ויישובים, לאחר שפרעו פרעות ביושביהם, בזזו את כל הניתן לביזה והעלו באש את אשר לא יכלו לבוז[104]. וכך נתרוקנו יישובים שלמים, כפרים, חוות ואחוזות, מיושביהם, וכל מה שנותר לאחר פשיטות אלו היו אודים עשנים של מקומות יישוב עולים באש, דם ודמעות של המוני בני אדם אוממללים שנועדו להימכר בשוקי העבדים. וכך נפגעו בחודשים דצמבר 1653 ויאנואר 1654 אחוזת אוהריניץ־ברזיץ[105] (שהיתה בחכירת איציק אברמוביץ. החוכר ומשפחתו ניצלו בנס, אך רוב רכושו אבד), הכפרים דולסק ולוביאז[106], האחוזות זאדול־ז'ה[107], קוחצ'ה[108] והעיירה נובל[109], כולם דרומית לפריפט. כן נפגעו בפשיטה זו כפרים אחדים בסביבת סטולין[110]. בפינסק עצמה לא פגעו הטאטארים וכן לא בשטחי המחוז שמצפון לפריפט, אך לא קשה לשער את צל האימים שהוטל על־ידיהם ואת החרדה של האוכלוסייה בפני הצפוי להם.

ההכנות למלחמה

פשיטה זו של הטאטארים היתה רק מבוא למה שעתיד היה להתרחש כעבור זמן לא רב. מלחמה חדשה בין פולין ומוסקבה היתה בלתי נמנעת, לאחר הסכם פריאסלאב על סיפוח אוקראינה למוסקבה שנחתם ביאנואר 1654 בין חמלניצקי לבין נציגי הצאר אלכסיי מיכאילוביץ, שלפיו התחייבה מוסקבה לצאת למלחמה על פולין. הפולנים מתחילים מיד להתכונן למלחמה נגד צבא מוסקבה, וכבר ב־16 בפברואר של אותה שנה (1654) מפרסם יאנוש ראדזיביל, הסמאן ליטא, צו גיוס והתייצבות ליד אורשה, כדי לקדם את פני צבאות מוסקבה[111]. צו הגיוס הזה הגיע גם לפינסק ונרשם בספרי בית־המשפט של המבצר ב־8 במאי[112]. מתוך צווים חוזרים ונשנים לאזרחי מחוז פינסק של המלך מה־9 ביולי[113] ומן ה־28 ביולי ושל המארשאלק לוקאש ילסקי, ראש השלאכטה במחוז מן ה־3 באוגוסט, מתברר שהגיוס בפינסק התנהל בעצלתיים וחלק גדול מאנשי השלאכטה שבמחוז — או שלא התייצבו בכלל, או שהתארגנו ביחידות שלא קיבלו על עצמן עול משמעת הצבא הסדיר, והיו לכנורפיות ששוטטו בכפרים ובזזו את האוכלוסייה. וכך כותב המלך באוניברסאל שלו מיום 5.8.1654 לאוכלוסיית מחוז פינסק, שבו הוא מודיע להם על החלטתו לחסל את הכנופיות: "מאזור פינסק מגיעות תלונות, שבמלכותנו נמצאים אנשים העושים עצמם רוטמיסטרים וקאפיטאנים שלנו, ובלי שקיבלו פקודות מאת ההטמאן משוטטים עם כנופיותיהם בכפרים ובוזזים את האוכלוסייה"[114]. זה היה עוד לפני הקרבות המכריעים ליד שקלוב (12 באוגוסט) וליד שפיילביץ (24 באוגוסט), שבהם ניגף קשות צבא פולין בפיקודו של יאנוש ראדזיביל לפני חיל מוסקבה ושלאחריהם נאלץ היה לסגת עד מינסק[115]. לאחר אמצע

---

102. איציק אברמוביץ החזיק באותה חכירה בפועל בשנת 1653 (שם, כרך 34, מס' 1). את אנשל סנדרוביץ מוצאים אנו מחזיק בחכירת ליובייטשוב ב־1660 (שם, כרך 28, מס' 294). בשנת 1652 נמצאת העיירה מוטלה בחכירתם של לייב הירשביץ ויחתנו משה איסאקוביץ. לא ידוע לנו דבר על חוכרים יהודים במוטלה קודם 1648 ולא מן הנמנע שזהו עסק חכירה שנעשה לאחר 1648. לא ברור גם אם החוכרים הם יהודים מפינסק או מיישוב שבסביבותיה. מכל־מקום, מנהלים חוכרים אלה את חכירתם ביד רמה כפי שהורגלו חוכרים לעשות לפני 1648. ראה שם, כרך 28, מס' 283—284.

103. באותה פשיטה נפגעה גם אחוזת דולסק הסמוכה לאחוזת ליובייטשוב (שתיהן היו שייכות למשפחת האצילים דולסקי). יחד עם הכפר והאחוזה דולסק נשרף עד היסוד גם הכפר לוביאז. ידוע לנו שבכפר זה פעלו חוכרים יהודים בשנות ה־30—40 ויש להניח שהם היו בין הנפגעים ממעשי השוד וההרס של הטאטארים. ראה שם, כרך 34, מס' 2 ולמעלה בדיון על החכירות, עמ' 62 ואילך.

104. הטאטארים היו למעשה בעלי בריתו של חמלניצקי. תמורת תמיכתם נתן להם חמלניצקי יד חופשית לבזוז את האוכלוסייה הכפרית ולקחת ממנה בשבי. התנפלויותיהם של הטאטארים עוררו רוגזם של האיכרים על חמלניצקי. מאותו זמן נכתב השיר העממי האוקראיני בו נאמר שהכדור הראשון מגיע לחמלניצקי. על שיר זה ראה: שאצקי, אריינפיר, עמ' 81. התמרמרות זו היתה בין הגורמים שדחפוהו להתקשר עם רוסיה (השווה: הרושבסקי, כרך 9, עמ' 552 ואילך, עמ' 663 ואילך, עמ' 895 ואילך ועוד). על בעית השבויים היהודים שנפלו לידי הטאטארים ופדייתם ראה מאמרו של ישראל היילפרין, שבייה ופדות בגזירות אוקראינה וליטא שמשנת ת"ח ועד שנת ת"ך, ציון, כ"ה, עמ' 17—56.

105. או"ק, כרך 34, מס' 1.
106. שם, מס' 2.
107. Zadolze. שם, מס' 3.
108. Kuchecze. שם, מס' 4.
109. שם, מס' 5.
110. שם, מס' 5—6.
111. שם, מס' 16.
112. שם, שם.
113. שם, מס' 9.
114. שם, מס' 14.
115. קונופצ'ינסקי, כרך 2, עמ' 15.

אוגוסט תוכפים צווי הגיוס המכוונים לשלאכטה ולעירונים שבמחוז פינסק. אך השלאכטה אינה מגלה שום נטייה להישמע לצווי הטמאן פולין קורבין־גוסייבסקי מן ה־16 באוגוסט וה־4 בספטמבר[116] ולקריאותיו הנלהבות, שתפעל מתוך אחדות בה־כנות המלחמה נגד הכוח המאוחד של מוסקבה והקוזאקים. השלאכטה ברובה פשוט לא זזה מן המקום. סיבת הדבר אולי תתברר מאוניברסאל נוסף של המלך מיום 15 בספטמבר, שבו מודיע המלך לאזרחי מחוז פינסק שהכוח שיגויס על־ידו יישאר במקום לשם הגנת פולסיה מפני הכוח המאוחד של מוסקבה והקוזאקים[117]. נימוק זה מדבר בעד עצמו. השלאכטה חששה כנראה מחשיפת פולסיה בפני התקפה פתאומית מצד הקוזאקים, במקרה שהכוח של מחוז פינסק יצורף לחיל הפולני העיקרי, שיפעל לפי שיקולים של טובת המערכה כולה, בלי לקחת יותר מדי בחשבון את ענייני האזור. כנראה היה הלך רוח בין השלאכטה במחוז פינסק, שיש להגן בראש וראשונה על האזור, ואולי היו ביניהם כאלה שנטו להגיע להסדר עם חמלניצקי והצאר[118]. ההתרופפות הכללית של סדרי השלטון והמשמעת באדמיניסטראציה ובצבא של פולין והנטיות האלו בקרב השלאכטה של המחוז, הן שהצמיחו למעשה את גידולי הפרא של מפקדי צבא פורקי משמעת, שגייסו לעצמם כנופיות משלהם, אשר שוטטו במחוז והטרידו קודם כול את האוכלוסייה המקומית.

מחנה מאוחד של צבא מוסקבה בפיקודו של בוטורלין והקוזאקים של חמלניצקי נועד לתקוף את אוקראינה שממערב לדנייפר, שנשארה ביד הפולנים (3 מחנות אחרים של מוסקבה בסיוע קוזאקים תקפו באותו זמן את ליטא). בחודש יולי של שנת 1654 מגיע, כנראה, בדרך הפריפט כוח גדול של קוזאקים לסביבת טורוב שעל הפריפט, בחלק המזרחי של מחוז פינסק המרוחקת קצת למעלה מ־100 קילומטר מפינסק[119]. באוקטובר של אותה שנה מתפרץ עמוק יותר למחוז פינסק כוח מאוחד של קוזאקים ומוסקביטים שכובש את העיירות טורוב, דוידֿהורודוק, סטולין וויסוצק[120]. וכרגיל בוצעו בשעת התפרצויות אלו מעשי רצח ושוד. עם בוא החורף חלה, כנראה, הפסקה בפעולות האיבה שבין הקוזאקים והמוסקביטים לבין הפולנים, שנתחדשו רק בספטמבר 1655.

הסכנה שהיתה צפויה לפינסק היתה מוחשית ביותר. שני הצדדים ידעו שהשלטון על פולסיה כולה יהיה בידי זה שישלוט בפינסק[121]. לשלטונות ולאזרחי פינסק ניתנה שהות מספקת להכין את העיר להגנה בפני הכוח התוקף, ואף הוצאו לבסוף פקודות גיוס כללי לאזרחי מחוז פינסק, והפעם לשם הגנה על המחוז[122] ועל בירתו. אך במצב של חוסר משמעת וחוסר האונים של השלטון והפיקוד הצבאי הפכו יחידות צבא לכנופיות שודדים, דוגמת גדוד "מתנדבים" של פליציאן רודאקובסקי ובהם היה צריך לטפל הצבא המגויס של אזרחי מחוז פינסק בראשותו של המלך[123], במקום להכין את עצמו ואת האזור למערכה נגד האויב העומד בשער.

על מה שהתרחש אז בעיר פינסק עצמה ידוע לנו מעט מאוד. לא ידוע לנו הרבה גם על הלכי הרוח באוכלוסייה היהודית ובאוכלוסייה הרוסית־פראבוסלאבית של העיר. לא מן הנמנע שנוצר אז מעין שיתוף פעולה בין היהודים לעירונים נגד מעשי הפקר של שוד והחרמת רכוש. מרמזת על כך תעודה מן ה־14.7.1655, שלפיה תבע מפקדה של יחידה פולנית שחנתה בקאמנץ מאת העירונים והיהודים של פינסק במשותף, להסגיר לידיו תוך שבוע ימים את האיש שתקף את שלוחו פאן קושציאקובסקי בעת שיצא מן האכסניה שבה התאכסן והכה אותו מכות נאמנות[124]. בתעודה זו נחשדים העירונים שהם נשארו מורדים במלכות (רמז על הצטרפותם לקוזאקים ב־1648) ונאשמים בגרימת מהומות. אך בכל זאת מתמיהה כאן הטחת אשמה זו גם כלפי יהודי פינסק, שאינה מתקבלת כלל על הדעת. יש להניח שהיה כאן אולי מעשה של התגוננות נגד הפקרות הצבא הפולני, שמצץ את לשד האוכלוסייה ללא רחם. ניתן להניח שהמחשבה על מרד לא היתה קרובה ללבותיהם של עירוני פינסק. הלקח של 1648 היה זכור להם היטב, והתנהגותם של חילות הקוזאקים והמוסקביטים, אף כלפי האוכלוסייה האזרחית הרוסית־פראבוסלאבית, לא היה בה כדי לעורר חשק מיוחד לקחת חלק פעיל במערכה אף מצדה של זו. לא נשאר להם, לתושבי פינסק היהודים והעירֿנים, אלא לדאוג לעצמם, היינו לבתיהם, משפחותיהם ולרכושם. איך דאגו העירונים לעצמם אין אנו יודעים. נראים הדברים שהחליטו לא לעשות כלום ולחכות ולראות איך יפול דבר[125]. לא כן היהודים. אלה החליטו כנראה בשלהי הקיץ של 1655 לברוח מפינסק, כפי שברחו ממנה ב־1648, עם משפחותיהם ועם רכושם הניתן לטלטול, למקום מבטחים עד יעבור זעם[126]. על תוצאותיהן המופלגות של החלטות גורליות אלו — של העירונים, להישאר במקום ולחכות איך יפול דבר, ושל היהודים, להימלט מן המקום — נייחד את הדיבור בהמשך הדיון, כי ממנו נפתח פתח להבנת המשך השתלשלותם ההיסֿטורית של היישוב הרוסי־פראבוסלאבי והיהודי בפינסק.

ההתקפה על פינסק ולכידתה

ב־1 בספטמבר 1654 נשלח, במקביל למבצע הגדול של

116. או"ק, כרך 34, מס' 15, 17.
117. שם, מס' 18.
118. בשנת 1657 נתהם הסכם ע"י ראש השלאכטה במחוז פינסק בדבר חסותו של חמלניצקי אלא שהדבר לא יצא לפועל. על כך ראה להלן, עמ' 108.
119. או"ק, כרך 34, מס' 30.
120. שם, מס' 23—24, 30.
121. יש לנו עדות שכך נראה הדבר בעיני השלאכטה של מחוז פינסק. באותה שנה (1655) נאמר באחת מהחלטות הסיימיק של מחוז פינסק שהגנת פולסיה כולה תלויה בהגנת מבצר פינסק. שם, מס' 36.
122. שם, מס' 34, 36—37.
123. שם, מס' 35.
124. שם, מס' 39.
125. אין לנו עדויות על בריחת עירונים מפינסק בקיץ 1655 ותלונת העירונים על חורבן העיר לאחר שנלכדה ע"י המוסקביטים והקוזאקים (שם, מס' 60). מתקבל הרושם שהאוכלוסייה הרוסית־פראבוסלאבית נשארה במקום.
126. על בריחתם של יהודי פינסק ראה להלן דיון מפורט בעמ' הבא ואילך.

מוסקבה והקוזאקים נגד אוקראינה המערבית, כוח פשיטה קטן לפולסיה הפריפטית בפיקודו של הנסיך דימיטרי וולקונסקי[127], שהניח אחריו עדות בכתב על המבצע. היזומה למבצע זה יצאה כנראה מחוגי הקוזאקים, שהתכוונו להכניס את פינסק והמחוז תחת חסותם המדינית ולשרת בכך את מגמות ההתפשטות של המדינה הקוזאקית[128]. אף שוולקונסקי ניסה לתאר את המבצע כולו כפעולה מוסקביטית טהורה, התעלם לגמרי מחלקם של הקוזאקים במבצע וייחס את הכל לעצמו ול־600 חיילי מוסקבה שברשותו[129]. עדותו של וולקונסקי חשובה לנו מאוד, אך אין ספק שצדק הרושבסקי בהדגישו את התפקיד המכריע של הקוזאקים במסע זה. העדויות והתלונות המרובות על הפגעים שבאו על אוכלוסיית האזור בהתקפה זו מדברות תמיד על כוח תוקף משותף של מוסקביטים וקוזאקים[130]. ב־1 בספטמבר נשלח כוח זה בדרך המים, בסירות, לפשוט על ערי פולסיה שבליטא. במסע זה נכבשו הערים טורוב (ללא קרב, לאחר שהעירונים נכנעו), דוידהורוֹדוק, סטולין, ובסוף הגיע המסע ב־27.9 מן הנהר הורין לאורך הפריפט והפינה עד מבואות פינסק. על־פי סיפורו של הנסיך וולקונסקי, המתאר את המסע[131], נמצא אז בפינסק המארשאלק לוקאש ילסקי (ראש השלאכטה במחוז) והפקיד יאן קאדרובסקי, "ולהם לפי השמועה 700 פרשים ורגלים, עירונים; יהודים כשלושת אלפים"[132]. כוח פולני זה גילה התנגדות לתוקפים ולא נתן להם לנחות בעיר ואף לא ליד מקום חניה שני לכלי שייט, הסמוך לפינסק. לפיכך שטו עוד מרחק־מה ונחתו ליד הכפר פייגוביץ. במקום זה התפתח קרב קשה, שנגמר בנסיגתם של הפולנים [בלשון הסיפור: הליטאים] לעיר, מקום שם נמשך הקרב ליד התעלה והסוללה, עד שהיתה ידם של התוקפים על העליונה והפולנים נמלטו. לא היה מי שירדוף אחרי הפולנים, כיוון שלא היו לתוקפים פרשים. אנשי צבא פולנים שנתפסו בעיר נערפו, חוץ מ־9 שהושארו כדי להוציא מפיהם אינפורמאציה. אחר־כך ערכו הפולנים התקפת־נגד, אבל הכוח של מוסקבה הצליח לסגת ללא קושי. ליד הכפר סטאכוב שעל הפריפט התפתח שוב קרב ממושך ולאחריו הפליגו שוב בנהר עד סמוך לקוֹז'אנהורודק, המרוחקת כ־10 ויורסט (עשרה וחצי קילומטר בערך) מהנהר. עירוני קוז'אנהורודוק נכנעו להם, וכן נכנעו להם עירוני לאכבה[133].

הכובשים והאוכלוסייה העירונית

על מה שאירע בפינסק לאחר שנלכדה העיר בידי הקוזאקים והמוסקביטים שבפיקודו של וולקונסקי יש לנו תיאורים מפורטים מתלונות שהוגשו על־ידי העירונים והבישוף האוניאטי ב־15 באוקטובר על הנזקים שנגרמו לעיר ולתושביה מידי התוקפים. עדות נאמנה ומפורטת נותנת לנו תלונת העירונים[134], מעדות זו מתברר, שב־5 באוקטובר 1655 התקרב כוח של כמה אלפי מוסקביטים וקוזאקים בסירות, שהתקיפו את העיר, לכדו אותה והחזיקו בה במשך יומיים. ביומיים אלה התעללו הכובשים קשה באוכלוסיית העיר, עינו והרגו רבים מתושביה, בתוכם נשים וילדים, בזזו כסף מזומן, סחורות, מתכות, תבואה, כלי בית וכל מה שניתן לביזה, ולפני שעזבו את העיר שרפו את המבצר, כנסיות, חנויות השוק, פולבארקים עירוניים, וכן את שני המחסנים העירוניים שבשוק (אחד מהם שימש בית מבשל עירוני לייש, היה מוחכר), ובסוף העלו באש את העיר כולה. לפי האמור בתלונה, שנתאשרה על־ידי הינראל (שמש בית־המשפט), נשרפו בדלקה זו כתבי־הזכויות והפריבילגיות של העיר. לאחר שעזבו הכובשים את העיר ב־7 באוקטובר נשארו עומדים על תלם רק בתים אחדים באחד הפרברים שבקצה העיר, והעירונים חסרי קורת־גג נאלצו לשוטט על פני הכפרים והעיירות שבסביבה בחיפוש מחסה[135]. באותה דלקה עלו באש גם בתי העירונים שביהודיקה של הבישוף האוניאטי, המתלונן על דלדולם הנורא של האנשים היושבים בתחום שיפוטו[136]. בתלונת העירונים נזכרת גם מגפה שפקדה את העיר[137], ואין להתפלא על כך, שהרי מגפות הן מאז ומתמיד תופעות לוואי של פגעי מלחמה וטבע.

באותה פשיטה נפגעו מידי הקוזאקים והמוסקביטים הפושטים גם תושבים של כפרים בסביבת פינסק, שרכושם נשדד ובתיהם הועלו באש. נפגעו אז הכפרים פלושצ'וב[138]; האחוזה טרבן והכפר קו'ביץ, האחוזה והכפר סטולין[139] והכפר סטאכוב[140]. הנפגעים בפשיטות אלו היו על הרוב איכרים פשוטים, אחיהם בני עמם ודתם של התוקפים, שנתרוששו קשות לאחר ביקור זה של צבא מוסקבה ואוקראינה הקוזאקית.

בריחתם של יהודי פינסק

התוצאות של לכידת פינסק בידי המוסקביטים והקוזאקים, שדידתה והעלאתה באש באוקטובר 1655 היו חמורות מאוד בשביל העיר. נימת אמת וכנות נשמעת בדברי התלונה של נציגי העיר ושל יחידים על דלדולה והתרוששותה של האוכלוסייה.

נבחן עתה את הידיעות המספרות על הקורות את יהודי פינסק באותה עת. הידיעות אינן רבות במיוחד, אך יש בהן

127. הרושבסקי, כרך 9, עמ' 1150.
128. שם, עמ' 1151.
129. שם, שם.
130. או"ק, כרך 28, מס' 289; כרך 34, מס' 60, 66—67, 94.
131. הרושבסקי, כרך 9, עמ' 1150—1151.
132. על־פי התרגום האוקראיני הניתן ע"י הרושבסקי (שם, כרך 9, עמ' 1151), וזה לשונו: — ... з ними — казали языки 3 700 кинних, тапиших людей, мищан; Жидив зо тисячи».
133. שם, שם.
134. או"ק, כרך 34, מס' 60.
135. שם, שם.
136. שם, מס' 61.
137. שם, מס' 60. באותה תקופה היו המגפות תופעה חמורה מאוד והטילו סיוט על האוכלוסייה שראתה בהן אסון טבע נורא. הנוקים שנגרמו ע"י מגפות היו כבדים ביותר. ראה: גלוגר, כרך 3, עמ' 234—236.
138. Płoszczów. או"ק, כרך 34, מס' 61.
139. Krzywicz. שם, מס' 62.
140. Stachów. שם, מס' 63.

אינפורמאציה רבת ערך, ובדיקה ביקורתית של תוכנן עשויה להעלות מסקנות מאלפות ביותר, בראש וראשונה לגבי תולדות קהילת פינסק, ואולי לא פחות מזה גם לגבי תולדות יהודי ליטא בכלל.

נשמרו והגיעו לידינו עדויותיהם של מספר יהודים מפינסק, שעזבו את העיר מאימת המוסקביטים והקוזאקים המתקרבים ונפלו לאחר־מכן קרבן למעשי שוד של כנופיות. בזכות התלונות שהוגשו על־ידיהם לבית־המשפט של פינסק יכולים אנו לשחזר בקווים כלליים את קורותיה של הקהילה ואת מעמדם וגורלם של יחידים בתוכה בשלהי 1655.

הנה, דרך־משל, סיפורו של דוד ליטמנוביץ שנרשם ב־16.11.1655 בפנקסי בית־המשפט של המבצר בפינסק: "בעת שנמלטנו מן העיר פינסק מפני התקדמותו של האויב המוסקביטי עם נשינו וילדינו, בנסותנו להציל את נפשותינו ואת רכושנו הדל, והגענו לדרוהיצ'ין שבמחוז פינסק, שמענו שם על ה'ליסובצים' הנהגים הפקרות והגזלים ורוצחים בערים, עיירות, אחוזות וכפרים. אז הייתי אני, ליטמנוביץ, בעיירה דרוהיצ'ין, באחוזתו של האציל פולובייסקי, שבה היה גם הוא עצמו באחוזתו שלו. על מקום זה התנפלו אותם אנשי כנופית ליסובסקי בשעה שתיים בלילה בערך [ב־12 בנובמבר], על העיירה ועל האחוזה כמו אויבים, לקחו ממני הכול, היינו זהב, כסף, פנינים, אבץ, ברונזה, בגדים, מזומנים ומשכונות שונים מאנשים שונים שהיו ברשותי, את הכול לקחו; אותי, המתלונן, את אשתי וילדי הקטנים השאירו ערומים ואת נפשותינו בלבד הצלנו. כל רכושנו הדל שנלקח שווה בחשבון זהיר, בלי המשכונות הזרים, כ־5,000 זהובים פולניים"[141].

דומה לזה הוא מקרהו של ישעיה יעקובוביץ ושל בנו לייב, שנמלטו גם הם מאימת המוסקביטים והקוזאקים עם משפחותיהם ורכושם בעגלות משלהם מפינסק לדרוהיצ'ין, לאחוזת דובייצ־רוביץ של האציל הליאש אולשבסקי[142]. גם עליהם התנפלו באותו יום, היינו ב־12 בנובמבר, אנשים מזוינים מקלגסי ליסובסקי ושדדו את הרכוש הרב, שהצליחו להוציא מפינסק ולהוביל עמם. מן התלונה שהוגשה על־ידם לאחר המעשה מתברר שנשדד מהם רכוש רב, בכלל כסף מזומן, תכשיטים, בגדים וכלי בית לרוב, וכן משכונות מאנשים שונים וארי־גים ומעדנים שהיו להם בתור סוחרים, בערך כולל של 13,000 זהובים[143]. אין ספק שהם מן הסוחרים האמידים ביהודי פינסק, שהיו משופעים בין השאר גם בתכשיטים, בכלים ובבגדים של מותרות.

דומה לזה אך מאלף יותר הוא המקרה של יעקב ביילצ'יץ ויעקב לייזרוביץ[144]. בתלונתם נאמר, שעזבו את פינסק יחד עם יהודים אחרים מאימת המוסקביטים והקוזאקים, ומצאו מקלט לעצמם עם נשיהם וילדיהם ולרכוש שהצילו עמם בחומסק, באחוזה זאבירז' של האציל ולאדיסלאב קומאר, שהיתה אותה שעה בחכירת האציל מיכאל ליבאלט יזירסקי. לאחוזה זו הגיעו שני היהודים האלה עם עשרים ושש (!) עגלות טעונות סחורות לרוב. אנשי ליסובסקי התנפלו עליהם ביום ה־13 בנובמבר, למחרת ההתנפלות על יהודי פינסק שבדרוהיצ'ין, ושדדו מהם סחורות שונות, בעיקר אריגים, שהביאו עמם מירידים בדאנציג ובגנייזין, וכן כסף, תכשיטים, מלבושים וכלים שונים; מיעקב ביילצ'יץ בערך 8,000 זהובים ומאת יעקב לייזרוביץ בערך 3,400 זהובים. מן הסיפור שבתלונה למדים אנו, שלשני יהודים אלה נודע שצפויה להם סכנה משודדים אלה. השמועה על שדידת יהודי דרוהיצ'ין הגיעה אליהם כנראה בו ביום, ומיד עשו הכנות לבריחה נוספת, אך אחד מתושבי חומסק שם עליהם משמר ולא נתן להם לזוז מן המקום, וכך נפלו קרבן לפעולות השוד של אנשי ליסובסקי. מדברי המתלוננים בולטת במיוחד העובדה, שהצליחו להוציא עמם רכוש רב מאוד, שהיה שייך ברובו הגדול ליעקב ביילצ'יץ. מפתיעה עוד יותר יכולתם של שני יהודים לארגן לעצמם בתקופה של אי־שקט שיירה פרטית של 26 עגלות רתומות לסוסים.

כל היהודים הנזכרים הותקפו ורכושם נשדד על־ידי חבורת פורעים אחת של האציל ליסובסקי, שפעלה באזור דרוהיצ'ין—חומסק. את תלונותיהם רשמו הנתקפים בבית־המשפט של המבצר בפינסק ב־16 וב־27 בנובמבר. לאחר שנשדדו חזרו כנראה כל אלה לפינסק. מתברר שנעדרו ממנה לפחות מראשית אוקטובר, היינו חודש וחצי—חודשיים, או אפילו קצת למעלה מזה.

שונה במקצת הוא מקרהו של מרדכי ליטמנוביץ, שנמלט אף הוא עם משפחתו יחד עם הבורחים מפינסק מאימת המוסקביטים והקוזאקים[145]. בעוד שדוד ליטמנוביץ, קרוב לוודאי אחיו, מגיע עד דרוהיצ'ין, הרי מרדכי מרחיק לברוח עד העיירה הורודץ שליד קוברין, אבל אינו חוזר אליה עם האחרים אלא נשאר בהורודץ עד מאי 1657, היינו למעלה משנה וחצי. גם זה מוביל עמו רכוש לא מבוטל בחזרה מהורודץ לפינסק, אלא שלרוע מזלו היה ביאַנוֹב בעת שהתנפלו עליה פרשים בני לאום זר, כנראה הונגרים, שדדו את יהודי העיירה, ותוך כדי כך נשדד גם רכושו, שכלל אריגים, בגדים, מתכות בעלות ערך, משכונות וכתבי־בעלות על בתים ומגרשים. בזמן ההתנפלות הפקיר את רכושו ונמלט יחד עם בני משפחתו ליער, וכל מה שהיה לו בעגלות נשדד או נשחת. מתמיה קצת שובו לפינסק דווקא בעת שנשקפה סכנה רצינית להעברת מחוז פינסק לחסותו של חמלניצקי[146]. כפי הנראה נמלט בחזרה לפינסק מאימת סכנה שנראתה לו קרובה יותר.

למקרי הבריחה האמורים שייך כנראה גם מקרהו של ר' יחזקאל כ"ץ, שעליו מספר הרב ר' שמואל בן הקדוש דוד מלובלין בהקדמת ספרו "חסד שמואל". ר' שמואל מודה לקב"ה על הצלתו "מהגזרה שהיתה בערב סוכות בק"ק לובלין... וחסד השני שהצילני בדרך שהייתי במלון בעיר רייזן הסמוכה לק"ק ליסא עם אדם חשוב וטהור כמ"ר יחזקאל כ"ץ מק"ק

141. שם, מס' 64.
142. שם, מס' 67.
143. רשימת החפצים והסחורות שנשדדו היא ארוכה מאוד ומשתרעת על 2 עמודים פוליו דפוס ויותר. שם, שם.
144. שם, מס' 66.
145. שם, מס' 94.
146. שם, מס' 92—93. ראה להלן.

פינצק ונהרג בצדי ואותי הציל אלהי אבי״ו[147]. ר׳ יחזקאל זה נמלט כנראה גם הוא ב־1655 והרחיק נדוד, אך דווקא במרחקים, באזור פונא, נטרפה עליו שעתו ומצא שם את מותו.

מקרים אלה של בריחה נרשמו והגיעו לידיעתנו משום שלבורחים האלה לא שיחק המזל ונפלו קרבן לנסיבות. אין ספק שמקרים מרובים יותר של בריחה לא נרשמו בפנקסאות משום שלבורחים לא אירע דבר והצליחו להציל גם את נפשותיהם וגם את רכושם או חלק ממנו.

נחזור ונסכם את המסקנות המתבקשות מסיפורי הבריחה שלפנינו, משום שהם בעלי משמעות וחשיבות מדרגה ראשונה להמשך תולדותיה של קהילת פינסק: תנועת הבריחה מאימת הקוזאקים והמוסקביטים המתקרבים היתה כללית, והרושם המתקבל מן התעודות הוא שיהודי פינסק רובם ככולם, גם העניים שבהם, עזבו את העיר[148]. אלה שנשדדו על־ידי קלגסי ליסובסקי היו כולם אמידים או עשירים ולרשות כולם עמדו עגלות הרבה. הם ודאי לא נסו מפינסק מנוסת בהלה. היתה להם שהות לארגן את יציאתם, לברור מן הסחורות והרכוש שלהם את הראוי ביותר להצלה ולהוציאו אתם. יתר על כן, היתה להם כנראה שהות מספקת לבוא בדברים עם אציליים בסביבה ולמצוא לעצמם מקום מחסה באחוזותיהם. לאחדים מהם לא שיחק המזל ורכושם נשדד אף במקומות המחסה שמצאו לעצמם. אבל אין ספק שרבים יותר לא נשדדו ויצאו בשלום מן הפורענות.

השפעת המאורעות על היהודים והעירונים

עובדת הצלת הרכוש נראית בעלת חשיבות מכרעת בסיכום פרשת כיבוש פינסק בידי המוסקביטים והקוזאקים באוקטובר 1655. רכושם של האמידים ביהודי פינסק היה מושקע מרביתו בסחורות יקרות שהן קלות לטלטול, וקצתו במתכות יקרות, בתכשיטים ובכלים יקרים, וברוב המקרים היו להם גם סכומים לא מבוטלים של מזומנים, שיכלו לשמור על גופם. בבריחה מתוכננת יכלו גם להטמין באדמה ליד בתיהם חלק מן הרכוש שאי־אפשר היה לטלטל, או מתוך חישוב של חלוקת הסיכון הצפוי לרכוש.

בנקודה זו בולט השוני בין תוצאותיה של מלחמה זו לגבי היהודים לבין התוצאות לגבי העירונים. העירונים נשארו בעיר ורכושם נשדד או עלה באש, לאחר שקרה להם כבר דבר כזה בסוף 1648, בעת הדיכוי האכזרי של מרידתם עם שחרור העיר מידי הקוזאקים. ואילו יהודים שבו בסוף 1655 או בשנים שלאחר־מכן לעיר שרופה אמנם, אבל עם חלק מן הרכוש, ויכלו מיד לגשת לבניית בתיהם מחדש (שרפת בית עץ ובנייתו מחדש היו דבר שכיח במקומות ההם), ולשלוח יד בצורה זו או אחרת במסחר ובעסקים. התפתחות העניינים לאחר־מכן קובעת את הקו והכיוון של המשך התפתחות היישוב היהודי בפינסק.

דבר נוסף הראוי לציון הוא, שיהודים אלה עקבו היטב אחרי מהלך המאורעות המדיניים והציבוריים והשתדלו שתהיה בידיהם אינפורמאציה טובה ומהירה, ובשעת הצורך היו מוכנים לזוז מיד וללא שהיות. כך מוכנים יעקב ביילצ׳יץ ויעקב לייזורוביץ לזוז מחומסק מיד, עם כל הכבודה, בבוא אליהם תוך שעות ספורות הידיעה על שוד יהודי פינסק שבדרוהיצ׳ין, המרוחקת ממנה 22 קילומטר, אלא שלא ניתן להם לזוז מן המקום[149]. מבחינה נפשית מוכנים יהודים אלה לבריחה גם בעת התקפות־פתע, אף ללא רכוש, כי זוהי הדרך היחידה להציל את הנפש ובסופו של דבר גם להציל משהו מן הרכוש. כך מוצאים אנו את חוכרי אוהרינין וברזין נסים מפני התקפת־פתע של טאטארים בסוף 1653[150], ואת מרדכי ליט־מנוביץ ובני משפחתו בורחים ליער בעת התקפת־פתע של חיילים שודדים במאי 1657[151].

הבריחה היתה כמובן קלה יותר לאמידים ובעלי רכוש. לאלה היו כנראה עגלות וסוסים משלהם, והם היו מסוגלים לארגן לעצמם אמצעי תובלה נוספים בשעת הצורך ביתר קלות מאשר דלת העם. כמעט בכל המקרים המתוארים לעיל מתלונן כל אחד מן הנשדדים על שדידת עגלות (במספר רבים), והרושם המתקבל הוא, שיהודים אלה, מן האמידים שבקהילה, יצאו לדרך כל אחד עם שיירה משלו. כבר צוין למעלה, שהיכולת לארגן שיירות כאלו מעידה על תכנון מוקדם ועל שהות לעשות זאת. מה שלא ברור הוא, האם היתה איזו יד מכוונת ומנהיגה, או שכל אחד דאג לנפשו בלבד? בסיפורים על בריחתם של יהודי פינסק האמידים אין אנו מוצאים עדויות על בהלה או חוסר אונים בין הנמלטים. דומה שניתן ללמוד מזה, שיהודי פינסק גילו באותה עת קשה עצה ותושייה בניצול תנאי המקום והזמן לשם הצלת החיים והרכוש.

משמעות בריחתם של יהודי פינסק לעיירות חומסק ודרהיצ׳ין אינה ברורה די צורכה. המקומות מרוחקים בס״ה כ־70—80 קילומטר מפינסק בכיוון למערב. חומסק היתה אחת הקהילות בסביבות הכפופות לפינסק, וגם בדרוהיצ׳ין כבר היה אז יישוב יהודי מאורגן, שנוצר כנראה קרוב לאותו זמן[152]. עתה ידוע לנו שפשיטת המוסקביטים והקוזאקים לעבר פינסק היתה מוגבלת לנתיב המים המרכזי של פולסיה ומטרתה היתה להגיע עד פינסק[153]. אם מטרה זו של הפשיטה היתה

147. אוירבך, שמואל בן דוד מלובלין: ספר חסד שמואל, אמשטרדם תנ״ט, דף ב׳ ע״א.

148. עדות ישירה על בריחתם של יהודים מדלת העם לא הגיעה לידינו, אך עובדה היא שלא הגיעה לידינו תלונה מאת יהודי פינסק על מעשי פגיעה בנפש או ברכוש ע״י הקוזאקים והמוסקביטים בפינסק גופא בשנת 1655. מספר התעודות והתלונות מזמן זה הוא רב, ואילו היתה תלונה מעין זו יש להניח שהיתה נמצאת אף היא בין התעודות. גם בתלונות מאוחרות יותר של יהודי פינסק על תלאות שבאו עליהם בזמנים קודמים לא מדובר אף פעם על מאורעות שנה זו. יש מקום להיאחז גם בדברי העדות של יעקב ביילצ׳יץ ויעקב לייזורוביץ כבעדות מסייעת לכך שיציאת יהודי פינסק היתה כללית (ראה העמ׳ הקודם).

149. או״ק, כרך 34, מס׳ 66.

150. שם, מס׳ 1.

151. שם, מס׳ 94.

152. מלפני גזרות ת״ח לא מצאתי עדות על יישוב יהודי בדרוהיצ׳ין. לראשונה נזכרת דרוהיצ׳ין כיישוב יהודי בסביבות פינסק בתקנות ועד מדינת ליטא משנת תט״ו (פמ״ל, סי׳ ת״ק).

153. או״ק, כרך 34, מס׳ 36; הרושבסקי, כרך 9, עמ׳ 1150—1151. ראה גם לעיל, עמ׳ 104.

ידועה ליהודי פינסק, יובן על שום־מה הסתפקו יהודי פינסק בברירה למקומות לא מרוחקים אלה. נראים הדברים שיהודי פינסק גילו עניין מרובה והתמצאו היטב במהלכים הצפויים במלחמה ובהתאם לאינפורמאציה שברשותם כלכלו את מעשיהם. דבר נוסף הבולט לעין במקרי הבריחה למקומות אלה היא העובדה, שאת המקלט מחפשים יהודי פינסק באחוזות פרטיות של אצילים. מסתבר שבזמנים הפרועים ההם יכלו אצילים לתת ליהודים הנמלטים יותר בטחון מאשר הסטא־רוסטה של פינסק והמנגנון השלטוני והשיפוטי שלו, ועל כך ידובר עוד להלן.

הכובשים המוסקביטים והקוזאקים החזיקו בפינסק רק במשך יומיים, בימים 5—7 באוקטובר 1655. לאחר־מכן נהדפו אחור ונסוגו[154], והתושבים היהודים החלו חוזרים אט אט לעירם. את היהודים שנמלטו לדרוהיצ'ין ולחומסק ושנשדדו בידי קלגסי ליסובסקי מוצאים אנו בחזרה בפינסק במחצית השנייה של אוקטובר 1655[155]. עדות על פעילות קהל פינסק כגוף יש לנו מראשית ספטמבר 1656[156]. משמע שחלק גדול של יהודי פינסק הנמלטים חזרו לפינסק. אבל ברור שלא כולם חזרו. מרדכי ליטמנוביץ נשאר עם משפחתו בהורודץ עד מאי 1657[157], ור' יחזקאל כ"ץ, שמצא את מותו ב־1657 בעיר רייזן הסמוכה לליסא, היה פליט שהרחיק נדוד[158], ואולי לא התכוון לחזור לפינסק כל־כך מהר. מצד שני ניתן לשער, שלפינסק מגיעים גם יהודים ממקומות אחרים, דוגמת אותו יהודי מבראהין שמצא לו מקלט בדרוהיצ'ין וגם רכושו נשדד בידי קלגסי ליסובסקי, ושבא אף הוא לפינסק לרשום את תלונתו בבית־המשפט של המבצר[159].

ד. השנים 1656—1659

פינסק במרכזה של פעילות מדינית

בשנים 1656—1657 עמדה פינסק במרכזה של פעילות מדינית שנתכוונה להעביר את פינסק והמחוז, היינו את פולסיה, משלטון פולין. היה זה לאחר התקפת שבדיה על פולין בקיץ 1655, שהביאה למפנה זמני במלחמת פולין—מוסקבה בגלל חששותיו של הצאר המוסקבאי מפני כבושיה והתפשטותה של שבדיה. רוב שטחה של פולין היה אז בידי המוסקביטים והקוזאקים מצד אחד והשבדים מצד שני, והשטחים המעטים שנשארו בידי הפולנים היו חשופים ופרוצים לכל אויב וחסרי כוח להגן על עצמם. פינסק נשארה באותו זמן בשליטתם של הפולנים, אך גם מוסקבה וגם השליטים של אוקראינה (שהיתה כפופה אמנם למוסקבה אך היתה אוטונומית במידה מרובה וניהלה מדיניות חוץ משלה) לטשו עיניהם אל פולסיה ואל בירתה פינסק. ב־17 ביאנואר 1656 פונה האינסטיגאטור (התובע הכללי) של ליטא באיגרת לאזרחים ולאצולה של פינסק ומציע להם למסור עצמם לשלטון מוסקבה[160]. הוא מזכיר להם את קשר האמונה והשפה של תושבי האזור עם רוסיה ואוקראינה ומציע להם לקבל על עצמם את חסות הצאר, שמבטיח להם מצדו שמירה על בטחונם, החזרת רכוש שנשדד ותשלום שכר לצבא שלהם. פנייה זו לא עשתה, כנראה, את הרושם הרצוי למוסקבה, ודומה שהתגובה עליה היתה שלילית. מפנייתו של המלך מן ה־6 בנובמבר 1656 אל אזרחי פינסק משתמע, שיחסם של אצילי מחוז פינסק למוסקבה היה עוין. בפנייה זו מודיע המלך, שעומד להיכרת הסכם הפסקת־אש, אשר לפיו ייעשר הסטאטוס־קוו וכל צד יחזיק בשטחים הנמצאים ברשותו בעת כריתת ההסכם, ומזהיר את אזרחי פינסק לבל ינסו לדחוק את כוחות מוסקבה מאיזה מקום שהוא[161].

לא הונח לו לאזור פינסק גם לאחר הסכם שביתת הנשק. צבאות פולין והצבאות הזרים שנמצאו במקום הכבידו על האוכלוסייה המדולדלת בהיטלים, בהחרמות מזון ובחובות אכסון, עד שהשלאכטה, הכנסייה וחוכרי אחוזות מלכותיות התלוננו על כך בפני הטמאן ליטא פאבל סאפייהא, שהוציא במאי 1657 אוניברסאל מיוחד לטובתם, האוסר על הצבאות לעשות זאת[162].

באותה עת מתגברת גם הפעילות המדינית של המרכז האוקראיני של חמלניצקי בצ'יהירין, המנסה להכניס את אזור פינסק לחסותה של אוקראינה[163]. הנאמייסטניק (המושל) מטעם חמלניצקי אנטון ז'דאנוביץ, שהתקרב עם הכוח שעמד לרשותו, מודיע ב־14.5.1657 לשלאכטה של מחוז פינסק, שהטמאן אוקראינה לוקח את אוכלוסיית פינסק תחת חסותו והוא שולח חיל מצב כדי להבטיח את שלומה, ושהוצאה פקודה חמורה שלא לבוז אחוזות אצילים[164]. בעקבות פנייה זו קורא המארשאלק לוקאש ילסקי, ראש השלאכטה הישיש של מחוז פינסק, את האצילים להתייעצות ביום 23.5.1657 בדבר אישור קבלת החסות. מתברר שלוקאש ילסקי זה נעשה אחד מראשי המחייבים את קבלת החסות של חמלניצקי. כתוצאה מהתייעצות זו יצאה משלחת מטעם השלאכטה במחוז פינסק בראשותו של ילסקי לצ'יהירין, בירתו של חמלניצקי, ביקשה שם את חסותו ונשבעה לו שבועת אמונים[165]. אותה שבועה כללה גם פסקה זו: "את האויה ואת האמונות הזרות האחרות, המתנגדות והעוינות ואת שני הצדדים, חייבים אנו לעקור מן השורש יחד עם כל הנלווים עליהם ולא להניח מקום ומקלט במחוז שלהם לזוהמה זו של נשמות הנוצרים". פסקה זו, שאינה מזכירה יהודים במפורש, כוונתה בראש

154. הרושבסקי, כרך 9, עמ' 1151.
155. או"ק, כרך 34, מס' 64—67.
156. שם, כרך 28, מס' 289.
157. שם, כרך 34, מס' 94.
158. ספר חסד שמואל, דף ב' ע"א.
159. או"ק, כרך 34, מס' 65.
160. שם, מס' 68.
161. שם, מס' 91.
162. שם, מס' 95.
163. ראה: הרושבסקי, כרך 9, עמ' 1403. השלאכטה של אזור טורוב—דוידהורודוק הגיעה גם היא באותה שנה להסכם עם חמלניצקי על קבלת חסותו (או"ק, כרך 34, מס' 96).
164. שם, מס' 92.
165. נוסח השבועה בתרגום אוקראיני נדפס ע"י הרושבסקי, כרך 9, עמ' 1400—1401.

וראשונה נגד יהודי פינסק, שהרי לפי המשך נוסח השבועה ניתנה לכמרים אוניאטיים אפשרות לבקש כפרה מאת המטרו־פוליט הפראבוסלאבי בקיוב, ואילו לאחרים, היינו ליהודים, לא ניתן כל מוצא[166].

השלאכטה של טורוב ודוידהורודוק אישרה את ההסכם וקיבלה את החסות. אך למזלם של יהודי פינסק התנגדו ה־סו־דות הנאמנים לפולין מקרב השלאכטה של פינסק וסביבתה להסכם ודחו אותו למעשה. במאניפסטאציה של אזרחי מחוז פינסק מ־20.8.1657[167] נאמר, שהם דוחים את ההסכם שנעשה על־ידי בא־כוחם עם חמלניצקי, כי הם הסכימו רק לשכנות טובה והגנה נגד כנופיות, ואילו בא־כוחם המארשאלק ילסקי מכר אותם בשבועה שנשבע לעבדות עולם, ומאשימים אותו בקבלת שלמונים וטובות־הנאה לעצמו ולבני משפחתו והחרמת אחוזות ונכסים לטובתו[168]. בפרק־הזמן שבין מתן השבועה לבין פרסום המאניפסטאציה על דחיית ההסכם מת חמלניצקי ב־6.8.1657. לא מן הנמנע שמותו אימץ את ידי המתנגדים להסכם ורק מעטים נשארו נאמנים לו, והנציג של הטמאן אוקראינה בפינסק עזב את העיר יחד עם חיל המצב האוקראיני מיד לאחר שנדחה ההסכם[169]. לאחר־מכן הופר השקט וכנופיות קוזאקים התחילו משתוללות במחוז פינסק בחודש ספטמבר 1657. הכנופיות ירדו לחיי האוכלוסייה, ונראים הדברים שאזרחי פינסק נלחמו בהן בכוחות עצמם והצליחו להביא הרגעה זמנית לאזור[170]. בסוף 1657, כנראה, מתחילים החיים לחזור למס־לולם, והשנים 1658—1659 הן שנים שקטות יחסית לפינסק, והן העירונים והן היהודים עושים מאמצים לשיקום חיי הכלכלה ההרוסים שלהם, כפי שיבואר להלן.

העירונים והיהודים והסכסוך על עסקי המשקאות

לאחר כיבוש העיר בידי המוסקביטים והקוזאקים באוקטובר 1655, חל שינוי גדול במעמדם של העירונים והיהודים כאחד. על המהלומה הכבדה שהוריד הכיבוש על העירונים (וזאת לאחר שספגו כבר מהלומה קשה אחת במלחמת 1648) דיבר למעלה[171]. הדבר גרם הרס מרבית מקורות הפרנסה שלהם. ואילו היהודים נפגעו במידה מועטת, כיוון שגם הפעם ברחו מפינסק בעוד מועד עם חלק גדול מרכושם. אמנם נפגעו גם היהודים הבורחים מידי הכנופיות, אך ניתן להניח כי דרך כלל הצילו היהודים חלק גדול של רכושם גם במלחמה זו וכושרם לחדש את פעילותם הכלכלית נפגע במידה מועטת יחסית, אף שאחדים מעשירי פינסק איבדו גם הם חלק גדול מרכושם.

חולשתם הכלכלית של העירונים המדולדלים פותחת, כפי הנראה, פתח להתעמקת חדירתם של יהודי פינסק לעסקי המש־קאות והמזיגה בפינסק. אמנם עוד משנת 1632 החזיקו היהודים כשליש מחכירת המשקאות בפינסק, ומבחינה זו לא השתנה דבר גם לאחר גזרות ת״ח ומלחמת מוסקבה—פולין ב־1655. אך ב־1658 פורץ לפתע בגלוי הסכסוך החריף הראשון בין העירונים לבין היהודים על רקע התחרותם של היהודים בעירונים בשטח חכירת המשקאות ומכירתם. לא מן הנמנע, שהנטייה שהתחילה להתגלות בראשית 1658 במדיניות הפיס־קאלית הפולנית החדשה, להחליף את המסים הישירים — מס הבתים, שהעניים המרובים לא יכלו לעמוד בהם — במס אקציזה (שהיה נהוג כבר בפולין)[172], נוסף על מסי הטשאפוי והמכסים, סייעה לחדירה נוספת של יהודים לעסקי המשקאות. ב־23.12.1658 הגישו עירוני פינסק תלונה חריפה על יהודה אילין, המפקח על שליש החכירה העירונית מטעם הקהל, על חתנו זליג שמואלוביץ ועל מספר יהודים נוספים, והאשימו אותם, שלא זו בלבד שאינם מפקחים כראוי שלא יותר משליש המשקאות יימכר על־ידי יהודים, אלא שחכירת המשקאות העירוניים משמשת להם רק הסוואה להברחת משקאות נוספים לעיר ולמכירתם על־ידי יהודים. בכך נגרם — לפי דברי המתלוננים — נזק גדול לחכירה העירונית, שכתוצאה ממנו הוכרחה העירייה להחכיר ליהודים במחיר זול גם את שני השלישים שלה בחכירה העירונית. היו עירונים שהתנגדו להחכרה זו, ואלה ערערו עליה ולפי תביעתם נערכו חיפושים בבתיהם של שבעה יהודים. לפי המסופר בתלונה נמצאו בבתי כולם משקאות שהובאו לפינסק מחוץ לעיר, ויהודים אלה הואשמו ברמאות, בחתירה ובשבועת שקר[173]. בהמשך לתלונה זו התעוררו העירונים לתבוע מן היהודים תשלום השליש שלהם מדמי החכירה בסך 50 שוק לשנה בעד השנים 1648—1658, היינו בעד 11 שנים סך 550 שוק[174]. טענה אחרונה זו נראית תמוהה מאוד ולא ברור למה חיכו העירונים כל־כך הרבה שנים ונתנו ליהודי פינסק ליהנות מחלקם בחכירה, בלי לקבל מהם את חלקם בתשלום דמי החכירה השנתיים. לא הגיעה לידינו תשובת היהודים על תלונה זו, אך מתעודה מאוחרת יותר, משנת 1669, למדים אנו, שיהודי פינסק שילמו את חלקם בדמי החכירה כסדר עד שנת 1657[175] וטענו שנהגו לפי

166. שם, שם.

167. או״ק, כרך 34, מס׳ 98.

168. ההאשמה נגדו לא היתה האשמת שוא. חמש שנים לאחר־מכן מוכיר לו את חטאו שבעת התקדמות הקוזאקים לעבר פינסק עבר, בהיותו ראש השלאכטה במחוז פינסק, לצדו של חמלניצקי, אסף אנשים ביחידת קוזאקים משלו לאחר שהעביר את עיקר פעולתו למחוז מוזיר, ניצל זכויות של אצילים אחרים וגבה התחייבויות שונות מאחוזותיהם (שם, כרך 18, מס׳ 369). המלך העניק לו חנינה בסוף 1658 (שם, כרך 34, עמ׳ 115), אבל מעמדו במחוז פינסק היה מעורער, כפי שמסתבר מתלונתו נגד החוכרים היהודים של ליובייישוב (שם, כרך 28, מס׳ 294).

169. הרושבסקי, כרך 9, עמ׳ 1403.

170. או״ק, כרך 34, מס׳ 98—99, 102—103.

171. ראה לעיל, עמ׳ 105.

172. ב־26.3.1658 הורה המלך את הסטולניק של פינסק בסיים בווארשה, להביא בפני השלאכטה של פינסק לדיון הצעה בדבר החלפת ה־ podymne ו־ pobory, שהעניים המרובים אינם יכולים לעמוד בהם, במס אקציזה כמו בפולין, נוסף על מס הטשאפוי והמ־כסים (ראה או״ק, כרך 34, מס׳ 107). האקציזה היתה מס עקיף שנגבתה מסחורות צריכה. הונהגה בליטא בשנת 1658 לשנה אחת והוארכה לשנה נוספת, וייתכן שלא הוארכה לאחר־מכן. השווה: Rybarski, Skarb i pieniądz, עמ׳ 315 ואילך (על המס בליטא, עמ׳ 335—336). (להלן: ריבארסקי, Skarb).

173. או״ק, כרך 28, מס׳ 292.

174. שם, מס׳ 293.

175. שם, כרך 29, מס׳ 18.

כתבי־הזכויות שבידיהם[176]. קרוב לוודאי שטעמים כלכליים גרמו להעברת חכירת המשקאות ליהודי פינסק, אבל ההעברה גרמה להחרפה של הרגשת טינה ושנאה מצד העירונים ליהודים. כנראה היה ליהודי פינסק ההון הדרוש להרחבת עסקי חכירת המשקאות, שההכנסות מהם היו אז בעלות חשיבות מיוחדת למלך, שכן בשנת 1659 הוא מוסר ליהודי פינסק אף את חכירת המשקאות בסאמבור (בגאליציה המזרחית), תמורת מס הקאפשצ׳יזנה (מס המשקאות)[177]. תלונתם של העירונים הועילה להם והיהודים חזרו להחזיק רק בשליש מחכירת המשקאות בפינסק, ושני השלישים הנותרים נשארו בידי העירונים, כפי שמתברר מלשון הפריביליגיה שנתן המלך ליהודי פינסק ב־12.3.1660[178].

א ש ר א י

גם בשנים אלו יש יהודים המתפרנסים מהלוואות. תמונה חיה מעסקי הלוואות זעירות של מלווה יהודי מוצאים אנו בתעודה משנת 1660[179], שבה מתלונן היהודי בנדט [ברוך] מיכאלביץ שנשדד בעת התנפלות הקוזאקים על פינסק בדצמבר 1659. נלקחו ממנו כסף וזהב, בגדים ותכשיטים, וכן משכונות של 12 לווים. מטיב המשכונות ניתן ללמוד שאיש זה עסק במתן הלוואות קטנות. הלווים הם בעיקר עירונים, אך נמצאים ביניהם גם פריצים, איכר צמית אחד והאצילה טרלצקה, בעלת האחוזות קרוטובו ופולקוטיץ[180], שהיתה שקועה בחובות גדולים[181]. היא נזקקה להלוואה קטנה ונתנה שרשרת זהב במשכון. כפי הנראה עלה סכום ההלוואה ל־50 זהובים בערך[182]. בהשוואה לתקופה שלפני גזרות ת״ח עסקי ההלוואות בשנות ה־50 הם בעיקרם בינוניים או קטנים. אין עדויות בתעודות על עסקי הלוואות בסכומים של אלפי זהובים, כפי שידענו בתקופה הקודמת[183]. במקום האצילים בעלי האחוזות הגדולות שנזקקו לסכומי כסף גדולים לפיתוח משקיהם או לסכומי כסף בינוניים בסך מאות זהובים לצורכיהם האישיים, הלווים בתקופה זו הם בעיקר עירונים או אצילים מדולדלים[184]. עוד היה באפשרותם של יהודי פינסק בתקופה זו להפריש חלק מהונם להלוואות, אך ירידת העסקים היא בולטת.

בתקופה זו עדיין אין יהודי פינסק נזקקים במיוחד להלוואות מנוצרים, אך מקרה אחד המסופר בתעודות, על חוב של 400 זהובים ששלושה יהודים היו חייבים לאציל יאן קארול דולסקי ולא היו מסוגלים לפרוע בזמן (בשנת 1660), ונאלצו למכור לנושה מגרש שלהם בשוק תמורת 700 זהובים[185] הוא העדות הראשונה הידועה לנו על הזדקקותם של יהודים מפינסק להלוואות מנוצרים, דבר שיהיה שכיח ורגיל החל בשנות ה־70 ויידון בפרק הבא.

זו היתה בלי ספק תקופה קשה לעיר פינסק. העיר היתה מרוששת והתביעות למסים מצד המלכות ולאכסון חיילים מצד היחידות הצבאיות שבמחוז, הכבידו את עולם על תושבי העיר כולם. העירונים ניסו אז לחייב את יהודי העיר במחצית ההוצאות הבלתי רגילות החלות על העיר, במקום שליש על־פי הנוהג, ולחייב אותם באכסון אנשי צבא, דבר שהיו פטורים ממנו על סמך כתב־זכויות שברשותם מאת מלכים שקדמו ליאן קאזימיר[186]. יהודי פינסק לא השלימו עם שינוי זה במצבם והצליחו לקבל מן המלך פריביליגיה המאשרת את זכויותיהם הישנות בעניין אכסון חיילים[187]. דבר זה לא הועיל ליישור ההדורים בין העירונים ליהודים, אף שבשעת הצורך, כשהיה הדבר חיוני לשני הצדדים, לא נמנעו מלשתף פעולה, כפי שקרה בסוף 1659 בעת פרוץ פעולות האיבה המחודשות בין פולין למוסקבה ועל כך ידובר להלן.

ה. שנת 1660

לכידת פינסק על־ידי מיכאל קורהאן

לא היה מנוס ממלחמה מחודשת בין פולין למוסקבה[188]. התרופפות הסכם שביתת הנשק מורגשת באזור פינסק כבר בנובמבר 1659. ב־21 בנובמבר מצווה ההטמאן של ליטא על אזרחי פינסק להישמע להוראותיו בלבד, ומורים לצאת נגד האויבים הקוזאקים והמוסקביטים המעוררים מהומות ליד מוזיר, פטריקוב וטורוב[189], ואמנם היתה נתונה פינסק לסכנת התקפה מכיוון טורוב—דוידהורודוק, שהרי מקומות אלה מסרו את עצמם לחסות חמלניצקי ב־1657, והמקום נשאר בשלטון הקוזאקים והמוסקביטים על־פי הסכם שביתת הנשק[190]. וכנראה

176. שם, מס׳ 15.
177. שם, מס׳ 14.
178. שם, מס׳ 8.
179. שם, כרך 28, מס׳ 295.
180. שם, כרך 5, עמ׳ 176.
181. ראה להלן, עמ׳ 115 והע׳ 183.
182. השווה שם, כרך 29, מס׳ 13.
183. על חוב בסך 69,205 זה׳ של האצילה טרלצקה לחוכר נתן לייזרוביץ ראה לעיל, הע׳ 181. אין להניח שמדובר כאן בהלוואה סתם כיוון שנתן לייזרוביץ חכר משפחת האצילה טרלצקה את אחוזותיה עוד בראשית שנות ה־40 (ראה לעיל, עמ׳ 65 ואילך) והחוב שנצטבר קשור כנראה בעסקי החכירות הללו.
184. הלוואה טיפוסית של אציל מיהודי, יש לראות בהלוואה של 50 זה׳, שקיבל בשנת 1667 הפאן אברם דוסטווייבסקי מיוסף בורוכוביץ במשכון שרשרת זהב (או״ק, כרך 29, מס׳ 13).
185. או״ק, כרך 28, מס׳ 309.
186. שם, כרך 29, מס׳ 8.
187. אישור הזכויות הקודמות בעניין זה אינו שמירה על הקיים, אלא הבטחת יתרון בולט. האוכלוסייה העירונית של פינסק פחתה, בעוד שהאוכלוסייה היהודית שמרה על כוחה ואף גדלה כנראה. גם מידת ההתרוששות של יהודי פינסק היתה קטנה יותר. על כך ראה להלן.
188. הסכם שביתת הנשק שנחתם בין פולין למוסקבה בסוף 1656 לא האריך ימים, כיוון שאחד מתנאיו היה מינוי הצאר כיורשו של מלך פולין יאן קאזימיר. הסיים הפולני לא יכול היה להסכים לתנאי זה ולאחר שסחב את העניין, דחה אותו סופית ב־1658, ופרוץ פעולות איבה מחודשות היה בלתי נמנע. בפינסק עצמה היה המצב רגוע פחות או יותר עד סוף 1659 (ראה שם, כרך 34, מס׳ 31).
189. שם, מס׳ 121.
190. ראה לעיל, עמ׳ 108; או״ק, שם, מס׳ 123.

אמנם הותרה הרצועה מצד מוסקבה. בדצמבר 1659 [191] מגיעה לפינסק מטורוב חבורת פורעים של כמה אלפי אנשים, המורכבת בעיקר מאיכרים בני המקום בפיקודו של הפולקוביק מיכאל קורהאן, לוכדת את פינסק ב־19 בדצמבר 1659 ומחזיקה בה במ־שך חמישה ימים [192]. פורעים אלה הסתפקו בשוד ובשלל בלבד, אך לא גרמו כנראה נזקים בנפש. בלשון התעודה נאמר: "גרמו מעשי עוול שונים לעירונים וליהודים, החרימו לעצמם רכוש, התנפלו על אחוזות שלאכטה שבקרבת העיר וכל מה שמצאו לקחו לעצמם" [193]. בסופו של דבר עזבו את העיר לאחר שקיבלו דמי כופר בסך 2.000 זהובים, ששילמו להם העירונים והיהודים במשותף [194]. עצם התשלום המשותף הוא דוגמה לשיתוף פעולה מסוים בין יהודים לעירונים, שהיה אפשרי גם בימים הפרועים ההם, כאשר האינטרס של שני הצדדים חייב את הדבר. חלפו הזמנים שהאוכלוסייה הרוסית־פראבוסלאבית של פינסק ראתה בחיל מוסקבה או הקוזאקים גואל ומשחרר. הסחטנות של הקוזאקים מופנית נגד האוכלו־סייה כולה. ובמצב זה נדברים ברוך נחמנוביץ ממנהיגי הקהל וראש העיר סמיון פלאבושקה ומגיעים להסכם על תשלום אלפיים זהובים למפקד קורהאן: אלף ישלם הקהל ואלף — העירונים. ברוך נחמנוביץ מסר לפלאבושקה אלף זהובים, חלקו של הקהל בכופר, לשם תשלום לקורהאן, אך פלאבושקה מסר רק 700 ועיכב 300, וברוך נחמנוביץ נאלץ על־ידי קורהאן להוסיף את 300 הזהובים הנותרים. בלחצו של ברוך נחמנוביץ מסר פלאבושקה רק 150 זהובים וברוך נחמנוביץ נאלץ על־ידי קורהאן להשלים את הסכום ל־1.000, ואילו פלאבושקה התחמק מלהחזיר את הכסף שקיבל מן הקהל [195].

תעודה אחת נותנת לנו תמונה של שדידת יהודי פינסק על־ידי כנופיה זו. בנדט (ברוך) מיכאלביץ התלונן ב־17 ביאנואר 1660, שבדצמבר 1659, בעת שברח מפינסק עם רכושו מאימת המתנפלים, הוא נעצר לידּ אחוזתו של האציל גודבסקי והוכה, ונשדדו ממנו כסף וזהב, מלבושים ותכשיטים, וכן משכונות שונים של לווים [196]. זהו מקרה יחיד של בריחה הידוע לנו, אך מתעודה זו ראשים אנו ללמוד שגם בעת התנפלות זו ברחו יהודים מן העיר וחיפשו להם מקומות מקלט באחוזות אציילים.

קורהאן והכנופייה שלו הניחו לפינסק, אבל הוסיפו לפעול במחוז. מתלונה של גובי מכס יהודים מפינסק מאפריל 1660 שומעים אנו על ההפרעות הבלתי פוסקות למסחר ולייצור המשקאות, דבר שמונע אותם לגבות מכס בצורה סדירה באזור, בגלל השתוללות כנופיות הקוזאקים של קורהאן והתפרצות המוסקביטים מכיוון בריסק ולאכוביץ ובריחה מבוהלת של האוכלוסייה שבאה בעקבותיהן [197].

אי־השקט באזור גדל, חוסר המשמעת קיבל ממדים בלתי רגילים, והשלאכטה המקומית השתמטה מהתגייסות למלחמה במוסקבה על אף צווי הגיוס הרשמיים, ובמקום זה התארגנו גם הם בכנופיות ועסקו בהתנפלויות הדדיות ובמעשי שוד [198].

הלכידה השנייה של פינסק על־ידי חיל מוסקבה

בקיץ 1660 תקף חיל גדול של מוסקבה את פולין במגמה לכבוש את וארשה. חיל מוסקבה נחל במלחמה זו מספר כשלונות בהתנגשויות עם צבא פולין על אדמת ליטא. אבל התקדמותו של צבא מוסקבה גרם סבל רב לקהילות יהודיות בערים שנכבשו על־ידו. במלחמה זו היתה פולסיה זירת מלחמה צדדית, אבל גם באזור זה פעל כוח שהיה מורכב מקוזאקים מאזור קרוב, ממוסקביטים ומאנשי הכנופייה המקומית מסביבת טורוב—דוידהורודוק, כנראה זו של הפולקוביק מיכאל קורהאן, שכבשה ב־4.7.1660 את פינסק במפתיע. כיבוש זה שנמשך לכל היותר כשבועיים [199] גרם סבל רב ליהודי פינסק. במאניפסטאציה שמסר השמש לייב יוספוביץ לרישום בפנקס בית־המשפט של המבצר ב־23.7.1660 בשם הקהל נאמר, שבעת שהכובשים בזזו את העיר "עינו והרגו מספר לא־קטן של יהו־דים עם נשיהם וילדיהם, לקחו בשבי, שדדו תשמישי קדושה, זהב, כסף, ספרי־תורה, ספרים וקישוטים אחרים, שדדו סחורות, זהב וכסף, מלבושים ותכשיטים מחנויותיהם, מחסניהם ובתיהם של היהודים בשוק ובמקומות אחרים, וכן שדדו מאנשים פר־טיים שטרי חובות, משכונות, חוזי חכירה, ומן הקהל — את כתבי־הזכויות שלו, צווי מסים וקבלות על תשלומי מסים ואת המסמכים הנוגעים למכסות מסי הגולגולת והפוברוטנ׳, ושטרי בעלות על מקרקעין ומסמכים שונים אחרים. בסוף העלו הכובשים את פינסק באש ובדלקה זו הציתו ושרפו גם את בית־הכנסת [שהיה בנוי לבנים], את בתי היהודים ברחובות ובשוק, והביאו אותם לדלדול חמור וגרמו להם נזקים בל ישוערו". שמש בית־המשפט (הינראל) שאישר את אמיתות דבר המאניפסטאציה של הקהל נותן תיאור חי של המראה שראה: "תחילה [בדקנו] את בית־הכנסת, שהיה שרוף וחרוך

---

191. המלחמה הרשמית בין מוסקבה לפולין נתחדשה רק ב־1661. ב־1660 נזדרז הצאר אלכסיי לכרות שלום עם שבדיה תמורת ויתור מצדו על ליבוניה, כדי להתכונן למלחמה נגד פולין (שם, בהקדמה, עמ׳ 31).

192. שם, מס׳ 124—125; שם, כרך 28, מס׳ 312 וגם 294—295. התאריך המדויק של כיבוש העיר לפי: או״ק, כרך 34, מס׳ 124 הוא קרוב לוודאי הנכון (את תאריך הכותרת בראש התעודה 13.12.1659 יש לתקן ל־30.12.1659, כפי שכתוב בגוף התעודה). בתלונה של הקהל מדצמבר 1660 נאמר, שהעיר נלכדה ב־6.12.1659 (שם, כרך 28, מס׳ 312), אך אין יסוד לפקפק בנכונות התאריך בתעודה, שנרשמה ימים ספורים לאחר המאורע.

193. שם, כרך 34, מס׳ 124.

194. שם, כרך 28, מס׳ 312.

195. שם, שם.

196. שם, מס׳ 295.

197. שם, מס׳ 302.

198. שם, כרך 34, מס׳ 127—131. לעניין זה מאלפת תעודה, בה מסופר על שמש בית־המשפט (ינראל), שגבה ממחבוא תבואה ורכוש ושהסתירו כמה בעלי קרקעות (ziemianie). (שם, כרך 18, מס׳ 342).

199. התאריך המדויק של הסתלקות המוסקביטים והקוזאקים מפינסק אינו ידוע לנו. אבל התלונה של הקהל על הנזק שנגרם ליהודי פינסק ע״י הכובשים נרשמה בפנקסי בית־המשפט של המבצר ביום 23.7.1660, 19 יום לאחר שהעיר נכבשה ע״י התוקפים. יש להניח שאלה עובו את העיר לפחות ימים אחדים קודם לכן (או״ק, כרך 28, מס׳ 305).

מבחוץ ומסביב וחצר בית־הכנסת שרופה, גם את כל הרחובות של היהודים וגם את החנויות שבשוק [בדקנו] ובמקום שהיו קודם בניינים, בתים ומחסנים רק אודים עשנים וגלי רמץ ראינו״ [200].

אין עדויות על בריחת יהודים מפינסק בעת ההתנפלות הזאת. אך יש להניח שגם בפעם זו נמלט מי שיכול להימלט. אלא שהפעם נשארו כנראה רבים יותר במקום, כיוון שההתקפה באה במפתיע ו״מספר לא־קטן״ מהם נרצחו ואחרים נלקחו בשבי, כאמור במאניפסטאציה של הקהל. נראים הדברים שב־כיבוש זה נפגעה קהילת פינסק יותר מאשר בכיבושים הקודמים שנת ת״ח—ת״ט (1648) ושל שנת 1655. בכיבושים הקודמים, כנראה, הצליחו יהודי פינסק להציל את מרבית רכושם, ואילו ב־1660 נפגע רכושם קשה יותר והקהילה נתרוששה בצורה רצינית.

מן היישובים סביבותיה שומעים אנו על התנפלויות של אותו כוח מאוחד של מוסקביטים וקוזאקים והכנופיה המקומית מטורוב—דוידהורודוק על קוז׳אנהורודוק ופוהוסט. מתלונה שנרשמה ב־31.7.1660 בפנקסי בית־המשפט של המבצר מסופר שחוכר קוז׳אנהורודוק מארק דוידוביץ ברח מאימת הקוזאקים והמוסקביטים מן העיר קוז׳אנהורודוק לפוהוסט. ב־27.6.1660 התנפלו על פוהוסט ושרפו אותה, החוכר עצמו נפצע, אחדים מבני משפחתו נרצחו, רכושו ומסמכים שלו נשדדו [201].

ו. השנים: סוף 1660—1667

לאחר שהשלטון הפולני הושב על כנו מתחילה פעולת שיקום ההריסות והחיים בעיר. באותה שנה שוחררו העירונים והיהודים כאחד מהיטלים לצורכי הצבא למשך 4 שנים בגלל דלדול והרס העיר במלחמות הבלתי פוסקות [202]. על פעולות השיקום של העירונים אין כמעט עדויות בתעודות, ואילו מן המסופר בהן על היהודים ניתן ללמוד, שהם מגלים חריצות ויוזמה. ראשית בונים להם היהודים, שבתיהם נשרפו, בתים חדשים. מאלפת לעניין זה היא תלונת מנזר הישועים מן ה־30 באוגוסט 1660 על יהודי בשם הירש, שאותו האשימו בכך, שלאחר שרפת העיר בידי המוסקביטים והקוזאקים שכר אנשים שלקחו במשיכה לבנים מחורבות המנזר ובנה מהן לעצמו חדר ובית מבשל שיכר [203]. יהודי זה הספיק להקים מקום מגורים חדש תוך 4—6 שבועות. בתים וחנויות שניזוקו תיקנו היהודים במהירות, וכן ביצעו פעולות פיתוח בעלות אופי ציבורי [204].

200. שם, מס׳ 305 (גם כרך 34, מס׳ 148).
201. שם, כרך 28, מס׳ 306—307.
202. שם, כרך 34, מס׳ 278.
203. שם, כרך 28, מס׳ 308.
204. בתלונתם משנת 1669 מאשימים העירונים את היהודים בכך שבשנת 1660, קרוב לוודאי לאחר שרפת העיר ע״י המוסקביטים והקוזאקים, בנו ליד בית־הקברות שלהם, בין הרחובות, סוללת עפר, חפרו חול בניין, כדי לתקן את בית־הכנסת והחנויות שלהם וגרמו להתהוות תעלה וקלקול המעברים ששימשו את העירונים, וכן שנטלו ללא רשות משטח עירוני ליד נהר הסטרומן זרדים ושיחים לשם בניית גדרות (שם, כרך 29, מס׳ 17).

אך יוזמתם וחריצותם של יהודי פינסק בולטת יותר מנסיונותיהם המוצלחים להבטיח לעצמם מקורות פרנסה חדשים, כגון הזכות למכור משקאות בכפרים [205] וחכירת מכס הטאבאק.

מעשי ההפקרות והשוד של הצבא הפולני

השנים 1661—1664 היו שנות שקט יחסי לפינסק ולסביבה והאוכלוסייה המדולדלת על־ידי המלחמות הממושכות ניסתה שוב לשקם את חייה. אך לא הספיקה לנשום לרווחה והנה נתברר באמצע 1664 שהמלחמה בין פולין למוסקבה עומדת להתחדש [206]. צווים מאת ההטמאן והמלך קוראים שוב לש־לאכטה של פינסק להתייצב לצבא כדי לצאת למלחמה נגד מוסקבה [207]. חיילים מפולין ומליטא מובאים שוב לאזור. חוסר המשמעת בצבא והתנהגותם הפרועה וחסרת האחריות של החיילים גורמים סבל קשה לאוכלוסייה כולה, ליהודים וללא־יהודים כאחד, בפינסק ובמחוז. במיוחד מתרבות התלונות בשנת 1665. אופייניות למצב העניינים, שבו היו חיי האוכלוסייה הפקר לשרירות לבם של אנשי צבא, היא תלונה מן ה־2.3.1665 שנרשמה בפנקסי בית־המשפט של מבצר פינסק [208]. התלונה היא על חיילי הגדוד של הפולקובניק קאלשטין, שנכנסו בסוף 1664 לעיירה הורודנה, דרומית לפינסק, נחלתו של האציל יאן קאריל מלוצקי. מן התלונה מתברר שב־30 [!] בפברואר פקדה אשת הקאפיטאן, שהיה כנראה מפקד הכוח במקום, באמצעות משרתה, לנוצרים וליהודים מבני המקום להתכנס באכסניה של המוזג יעקב בינאשביץ. מהאנשים שנתכנסו תבעה שידאגו לאספקת דגים למענה. אחד הנוצרים, שטען שהדבר קשה מאוד כיוון שהנהר מרוחק, הוכה קשות, ויעקב בינאשביץ המוזג, שהגן עליו וטען כמותו, הוכה מכות רצח שמהן מת כעבור כמה ימים. בנו של הנרצח ביניש הביא את גופתו לפינסק, כדי שהינראל יראה אותה וירשום על כך עדות. התעללותו של הצבא הפולני והליטאי, שנמצא אז במחוז פינסק, באוכלוסייה פגעה גם באוכלוסיית פינסק. הפעם היו אלה תביעות האכסון והחרמות הרכוש והמזון לצורך החזקת הצבא, שהכבידו את עולם על האוכלוסייה, רוששו ודלדלו את האיכרים, את בעלי האחוזות הקטנות ואת העיר פינסק עצמה. מעשרות מקומות — אחוזות, כפרים, עיירות וערים — ומפינסק עצמה מגיעות תלונות על מעשי כפייה ושוד איומים, שנעשו על־ידי הצבא הסדיר ויחידות קוזאקים וטאטארים שלחמו לצד פולין. תלונות כאלו מגיעות לפינסק לבית־המשפט של המבצר על מעשי שוד באחוזת דוידהורודוק [209], בברזה קארטוסקה (אחוזה של נזירים קארטוזנים) [210], באוברוץ שבפולסיה הווהליניית (שגם יהודיה היו כפופים לפינסק) [211], בנכסי הבישוף האוניאטי של

205. שם, כרך 29, מס׳ 18.
206. שם, כרך 34, מס׳ 302.
207. שם, מס׳ 321—322.
208. שם, מס׳ 339.
209. שם, מס׳ 324—326, 357.
210. שם, מס׳ 328.
211. שם, מס׳ 329—330.

פינסק[212], באחוזת איבאניקי[213], בכפר מייסטקוביץ[214], בכפרים אוסובץ[215], הלינה[216], בעיירה לוהישין[217], בעיירה חומסק וב־אחוזה זאבירז'[218], בכפר אוסובוביץ[219], באחוזה לאסקוביץ[220], באחוזה ברזנה[221] ובאחוזה פראשביץ[222]. מעשי שוד אלה נמ־שכו גם ב־1666 ביאנוב ובאחוזת מוהילנה הקרובה[223], באחוזת טלחאן[224] ועוד. לשם אילוסטראציה נמסור כאן תמצית דברי תלונתו של הבישוף האוניאטי של פינסק, מארציין ביאלוזור, נגד מפקד יחידת קוזאקים בצבא ליטא על פגיעות שנגרמו לו על־ידיהם במשך חודשים אחדים בשנת 1665[225]. לראשונה הגיעו לפינסק, ואנשים מיחידה זו פשטו במאי 1665 על חצרו של הבישוף עצמו שבעיר ליד הכנסייה הקאתדראלית (זו שבר־חוב סובורנה — דומיניקאנסקה) והתחילו לקחת לעצמם ולש־דוד מכל הבא ליד, אלא שהופסקו באמצע על־ידי מתפללים שבאו לכנסייה. ולאחר־מכן שלחו המפקדים את אנשיהם על החווה שלו ליד פינסק, הכו שם צמיתים ושדדו 25 שוורים, ובסוף לקחו משם את הסוסים שהיו בחווה, דבר שמנע מהאיכ־רים אפשרות לעבוד לעצמם ולמלא התחייבויותיהם לבישוף. המפקדים גם הטילו מסים מיוחדים על קרקעות הכמרים, דבר שלא היה נהוג אף פעם. צו מפורש של הטמאן ליטא לצבאותיו לא לפגוע בנכסיו של הבישוף לא הועיל כלל[226], ובאוקטובר של אותה שנה מתלונן הוא שוב, שחיילי פולין וליטא, שחנו בעיר, הכבידו על נתיניו בתביעות אכסון, החרימו סוסים, בקר ותבואות, עד שצמיתים שלו בכפרים גוועו ברעב ואחרים זנחו את בתיהם בחיפוש אחרי פרנסה ואינם מסוגלים בכלל לשלם את מס הארובות. בעיר פינסק ובאדמות השייכות לו בסביבת פינסק נשארו בקושי רק 26 אנשים המסוגלים לשלם את מס הארובות, אך גם אלה מוכרחים לזנוח בתיהם ולחפש פרנסתם במקומות אחרים בגלל התרושתותם[227]. כהמשך לתעו־דה באה עדות רשמית של ינראל המחוז, שראה בעיניו באדמות הבישוף בעיר פינסק, היינו ביורידיקה שלו, בתים לא מעטים ריקים מאדם[228]. יש להניח שדבר זה לא התייחס ליהודים שגרו במספר גדול ביורידיקה זו, כיוון שהתלונה כולה סובבת על אי־יכולת נתיניו של הבישוף לשלם את מס הארובות ובעניין זה היו יהודי פינסק כפופים לקהל.

מאותה שנה יש לנו גם הצהרה של עירוני פינסק על אי־יכולתם לשלם את מס הארובות. הם מנמקים את הדבר בנזקים שנגרמו להם במשך כל התקופה, ולא רק בשנת 1665, וטוע־נים שבפינסק כולה נשארו רק 45 אנשים המסוגלים לשלם את מס הארובות[229].

מספר הנוצרים בעיר המסוגלים לפי הצהרות אלו לשלם מס הועמד על 70 בלבד. אין להתייחס למספר זה באמון, שהרי ממקור אחר ידוע לנו שבשנת 1667 היו לעירוני פינסק 299 ארובות עשן (בתים)[230]. ואף אם נניח שמספר מסוים מבתיהם היו ריקים מיושב ומספר מסוים מבין העירונים לא היו מסוגלים לשלם את המס בגלל מצבם, היה מספר עירוני פינסק בוודאי גדול פי כמה מן המספר 70, הנקוב לעיל. אך אפילו כך אין ספק שהאוכלוסייה הנוצרית של פינסק נתדלדלה ביותר ופחתה במידה ניכרת. די לזכור, שבלוסטראציות של 1552/56 ו־1561/66 מנתה העיר כ־800 נוצרים בעלי בתים ורכוש וקרק־עות[231] שהיו מסוגלים לשלם מסים, כדי לעמוד על מידת ירידתה של האוכלוסייה הנוצרית, לאחר הרס מקורות הקיום שלה. מן התעודות מתקבל הרושם, שהאוכלוסייה הנוצרית לא זזה מן המקום בתהפוכות השנים הגורליות האלה ונפגעה קשה בעת הכיבושים. ואלה שנדדו מן העיר והשאירו בתים ריקים אחריהם, עשו זאת כנראה רק לאחר שנשארו בעירום ובחוסר־כול ויצאו לחפש אחרי פרנסה כלשהי. נראים הדברים שעשרים השנים שבין 1648 לבין 1657 היו גורליות יותר להמ־שך קיומה של האוכלוסייה הנוצרית שבפינסק, שיצאה ממנה ללא רכוש וללא בסיס כלכלי לקיום, מאשר לאוכלוסייה היהו־דית, שגילתה יותר יוזמה והצליחה להציל חלק מן הרכוש שלה לחידוש בסיס הקיום לחייה.

ז. השינויים בחיי יהודי פינסק בשנות ה־60

בנסיבות המיוחדות של שנות ה־50—60, כאשר נאבקו יהודי פינסק בין כוחות מתגוששים בתוך סביבה שהיתה נתונה במצוקה קשה, התחוללו שינויים במעמדם, בהרכבם החברתי ובחייהם הכלכליים של יהודי פינסק בשנות ה־60. השינויים החלו להסתמן למעשה מיד לאחר גזרות ת"ח—ת"ט ונמשכו במשך שנות ה־50. התרחשות השינויים בתקופה הנידונה, אף שהיתה מהירה למדי היתה בכל זאת הדרגתית. השינויים מתחילים להיות מורגשים בסוף שנות ה־50 ונעשים בולטים וגלויים לעין בשנות ה־60.

השינויים בהרכב הדמוגראפי של העיר

אחד השינויים הבולטים הוא, קרוב לוודאי, השינוי במבנה הדמוגראפי של העיר פינסק. לעומת התמעטותה הגדולה של האוכלוסייה הנוצרית ודלדולה הכלכלי, נראים הדברים שהיי־שוב בפינסק לא זו בלבד שהצליח לשמור על כוחו המספרי ועל חלק לא מבוטל מהונו, אלא הצליח גם להתחזק מבחינת גודלו, ובהתחשב בעובדה שזו היתה תקופה של נסיגה כלכלית כללית ושל משבר חמור, הצליח להחזיק מעמד ברבים ממקורות הפר־

212. שם, מס' 333, 345—346, 356.
213. שם, מס' 334.
214. שם, מס' 335.
215. שם, מס' 340.
216. שם, מס' 348.
217. שם, מס' 350.
218. שם, מס' 352, 370—371, 373.
219. שם, מס' 355.
220. שם, מס' 358.
221. שם, מס' 360.
222. שם, מס' 364.
223. שם, מס' 366.
224. שם, מס' 372.
225. שם, מס' 345—346.
226. שם, מס' 337, 346.
227. שם, מס' 356.
228. שם, שם.
229. שם, מס' 361.
230. ראה להלן, פרק ד', הע' 4.
231. פיסק"נ—1555, במבוא, עמ' 26.

נסה הקודמים ולחדור למקורות פרנסה חדשים שנזדמנו פה ושם בעקבות המדיניות הפינאנסית של המלכות, וכן למלא את החלל הריק בענפי פרנסה מסוימים שנוצר בעקבות זניחת עמדות כלכליות על־ידי הנוצרים.

אין בידינו נתונים מספריים על גודלו של היישוב היהודי בפינסק בתקופה הנידונה, אך הידיעות על התפשטותו של היישוב היהודי מבחינה טופוגראפית הן רבות ונראה שבאותן שנים מקבלת העיר פינסק יותר ויותר דמות של עיר יהודית.

בשנת 1669, בראשית שלטונו של מיכאל קוריבוט, הגישו ראשי העירונים, ראשי אגודות בעלי־המלאכה ואזרחי העיר, תלונה על הנהגת קהל פינסק ויהודי פינסק בכלל [232]. חלק מן הטענות של העירונים בתלונה זו הן עלילות דברים, והנימה הבולטת של שנאה דתית העולה מהן היא אחד הסימנים של שינוי יחס מצד הנוצרים כלפי שכניהם היהודים: מיחסי שכנות תקינים והוגנים לפני גזרות ת״ח עברו ליחסי טינה ואיבה.

אך חלק מטענותיהם מצייר תמונה פחות או יותר מהימנה של המציאות בפינסק של שנות ה־60. בלשונם של העירונים נראה המצב החדש כך: ״... [היהודים] שהרימו ראש, בנו כמה עשרות בתי משרפות יי״ש... השתלטו על לא מעט אדמות ומגרשים עירוניים, בנו בלי ידיעת העירייה בתים, חנויות, סככות בשוק, ברחובות ומסביב לבית־הכנסת שלהם״. בהמשך התלונה טוענים העירונים שליהודים הבתים הגדולים והיפים, ואילו העירונים, שאינם מסוגלים לכלכל את עצמם, זנחו את בתיהם או שמכרו אותם ליהודים במחיר עלוב [233]. יהודי פינסק שהגיבו על תלונת העירונים בתלונה נגדית לא ניסו לסתור את טענת העירונים בעניין התפשטותם הפיזית בעיר [234], ובתלונה נגדית שנייה דוחים הם טענות של עירונים, שבנו על מגרשים לא שלהם, אך מאשרים שבנו בתים חדשים על מגרשים שקנו [235].

מן הפולמוס בין העירונים לקהל, שהתנהל בפני בית־המשפט של המבצר בשנת 1669, למדים אנו, שמיד לאחר גזרות ת״ח—ת״ט בפינסק השתדלו והצליחו יהודי פינסק לקבל בחזרה לרשותם אדמות עירוניות, שהיו בחזקתם לפני גזרות ת״ח ושהעירונים השתלטו עליהן בעת בריחת היהודים בספטמבר 1648 [236]. העירונים טענו כלפי יהודי פינסק שהשתלטו על אדמות השייכות לעירייה [237]. להלן יוסבר, שטענת היהודים שהאדמות עברו לרשותם בדרך חוקית היא כנראה הנכונה. על אדמות אלו בנו היהודים בתים חדשים והגדילו את אחוז הבתים היהודיים ברחובות שבהם ישבו כבר, וללא ספק חדרו גם לרחובות נוספים. עובדת גידולו של הרכוש הקרקעי של יהודי פינסק והעברת בתים של עירונים לבעלותם מתאשרת

232. או״ק, כרך 29, מס׳ 14.
233. Za marne pieniądze, שם, שם.
234. שם, מס׳ 15.
235. שם, מס׳ 17.
236. שם, מס׳ 18.
237. או״ק, כרך 29, מס׳ 17. העירונים האשימו את היהודים שבנו על אדמות המאגדבורגיה, היינו אדמות השייכות לעיר.

על־ידי עדות מפורשת בתעודה [238] שממנה נודע לנו, כי לפני 1655 הצליח מרדכי ליטמנוביץ להעביר לרשותו שני בתים עם הגנים שלידם מאת העירונים פיליפייקוביץ ופיוטר סילמאנוביץ ומגרשים של עירונים אחרים, והיו בידו שטרי קניין על נכסים אלה מאת רומן פלאבושקה, המוכר לנו כראש העיר משנות ה־40 [239]. יש מקום להניח, שמרדכי ליטמנוביץ לא היה יחיד וגם יהודים אחרים רכשו לעצמם על־ידי עסקות כספיות בתים וקרקעות של עירונים. אולי לכך מתכוונים העירונים המתלוננים בשנת 1669 על היהודים, שהם אשמים בהתרוששותם והם שגרמו להתפזרות עירונים מן העיר [240].

התפשטות עסקי המזיגה

אין ספק שיהודי פינסק נפגעו אף הם מן המשבר הכלכלי הקשה [241] וגם הם נתרוששו במידה זו או אחרת, ורבים מהם נאלצו לחפש מקורות פרנסה שונים מאלה שהורגלו בהם קודם לכן. התלונות של העירונים מדברות על התפשטות בלתי רגילה של בתי המזיגה הקטנים שברשות יהודים ועל דחיקת רגליהם של העירונים מעסקים אלה. כבר ציינו למעלה, שלאחר 1655 גברה חדירת היהודים לעסקי המשקאות. התרחבות עסקי המשקאות של היהודים נמשכה גם בשנות ה־60. הצבאות שחנו באזור באותה תקופה היו לקוח חשוב למשקאות, ויהודים נזדרזו לספק את צורכי השוק הנרחב לתוצרת זו [242]. אף שרוב המוזגים ניהלו עסקים זעירים, היו זריזים במלאכתם והיו מובילים את המשקאות עד למחנות הצבא וכן לערים ולעיירות שבסביבה [243], והצליחו להתפרנס איכשהו מעסקים אלה. ניתן להניח שאחדים מהם אף התעשרו מעסקים אלה [244].

אמידים ועשירים

גם בשנות ה־60 מצויים יהודים אמידים בפינסק המסוגלים לעשות עסקים גדולים. בשנת 1660, לאחר שהסיים החליט לעשות את המסחר בטאבאק מונופול, חוכרים אברהם איצקוביץ ויעקב מויז׳שוביץ את המונופול במחוז פינסק [245], דבר שהצריך בוודאי סכומי כסף לא מבוטלים [246].

238. שם, כרך 34, מס׳ 94.
239. burmistrz. שם, כרך 29, מס׳ 14.
240. rospędzenie. שם, כרך 28, מס׳ 263.
241. על המשבר הקשה שבו היתה נתונה אז הכלכלה של פולין וליטא ראה: ריבארסקי, Skarb, עמ׳ 424 ואילך.
242. בתלונתם משנת 1669 טוענים העירונים שיהודי פינסק הם זריזים מאוד במכירת משקאות לחיילים, אפילו לחונים הרחק מן העיר, וסוללים להם את הדרך העירה. דבר זה מכביד על העירונים בגלל החובה לאכסן חיילים שעיקר הנטל הזה רובץ עליהם. או״ק, כרך 29, מס׳ 14.
243. שם, שם.
244. ראה להלן, הע׳ 246.
245. או״ק, כרך 28, מס׳ 313.
246. שם, שם. הסכום ששולם בעד חכירה זו לא נודע. החוכרים נזכרים גם בתעודות אחרות. אברהם איצקוביץ הוא בנו של יצחק יודיץ ויחד עם אביו החזיק בראשית שנת 1660 את חכירת בית המזיגה של הכפר וישביץ (שם, מס׳ 201). בשנת 1698 הוא אחד מ־12 ראשי הקהל החתומים על שטר הלוואה לפריץ (שם, כרך 29, מס׳ 140). יעקב מויז׳שוביץ הוא בעל בית מזיגה ברחוב סטפאנסקי בפינסק ובידיו הופקדו כספי הקהל לשמירה (שם, כרך 28, מס׳ 300).

יהודים חוכרי מכסים ומסים בפינסק מוכרים לנו מהשנים 1658—1660, כגון שמרלביץ ויעקב מיכאלביץ, שהחזיקו בחדר המכס של פינסק ובחדרי המכס הכפופים לו במחוז[247], וכן היתה בידיהם גביית האקציזה במחוז פינסק[248]. ניהול עסקי המכס וגביית האקציזה הופרעו קשות בשנת 1660 בגלל אי־השקט באזור, שערער את קשרי המסחר הרגילים ואת ייצור המשקאות, וכן בגלל ריבוי מעשי אלימות, הן מצד גובי מכס והן מצד סוחרים מובילי סחורות[249]. יש להניח שיהודים אלה נשארו אמידים או עשירים, גם אם יצאו מעסקים אלה לאחר־מכן[250]. מוכרים לנו עוד מספר יהודים ששמרו על חלק מהונם. האחים שלמה וגבריאל איושביץ מסוגלים להיכנס בשנת 1669 לעסק חכירת אחוזות, הכרוך בהשקעה של 3,800 זהובים. שניים אלה הם כנראה בניו של ישעיהו בן יעקב, ממנהיגי הקהל ומעשירי פינסק, שנהרג, כנראה, בעת כיבוש פינסק בידי המוסקביטים והקוזאקים ביולי 1660. אשתו של גבריאל היתה בתו של ניסן יודיטש[251], מראשי הקהל בשנות ה־20—40, ושנזכר ברשימת בעלי הבתים משנת 1650. נראה שגם במשפחה זו נשמר חלק של ההון.

גם נתן לייזרוביץ, אחד מחוכרי האחוזות הגדולים בשנות ה־40, שומר כפי הנראה על חלק גדול של רכושו במשך שנות ה־50 וה־60. בשנת 1664 הוציא הטריבונאל של ליטא פסק־דין לזכותו, שלפיו חייבת האצילה טרלצקה, שממנה חכר בשנות ה־40 את אחוזות קרוטובו ופולקוטיץ ואת רצ'יצה, לפרוע לו את הסכום העצום של 69,205 זהובים, ומשלא פרעה את הסכום נידונה לגירוש והוצא צו לרדת לנכסיה[252]. אותו נתן הוסיף להיות גם לאחר גזרות ת"ח אחד ממנהיגי הקהל ומראשי המדינה, ייצג את קהל פינסק בוועד תט"ו וחתם על שטר חוב בשם קהל פינסק בשנת ת"ך[253], הוא נפטר, כנראה, בסוף 1664, ובנו יוסף שהיה שותף לעסקיו מוסיף לנהל אותם לאחר־מכן[254].

גם ברוך נחמנוביץ, שהגיע לעשירות בגיל צעיר מעסקי חכירת מסים והיטלים שונים בראשית שנות ה־40[255] הצליח כפי הנראה, לשמור על חלק מעושרו. מן התעודות עולה דמותו כדברה ושתדלנה העיקרי של קהילת פינסק ביחסים עם השלטונות וגורמי חוץ, והיה בלי ספק אחד מראשי המדינה החשובים של ועד מדינת ליטא בכלל. על עסקיו שלו בתקופה זו אין לנו ידיעות ממשיות, אך הוא זה שהתייצב יחד עם נציגי הקהילות הראשיות האחרות של ליטא בפני המלכים יאן קאזימיר ב־1649[256] ובפני מיכאל קוריבוט בשנת 1669[257] והשתדל יחד עמהם בדבר אישור זכויותיהם של יהודי ליטא. הוא שהגיע להסכם בשיתוף עם ראש העיר פלאבושקה בדבר תשלום כופר בסך 2,000 זהובים למפקד הקוזאקים קורהאן, שלכד את העיר בדצמבר 1659[258], והוא היה אחד מארבעת ראשי הקהל שנגדם הגישו עירוני פינסק את תלונותיהם בדבר השתלטות היהודים על מקורות פרנסתם ודחיקת רגליהם[259]. אין ספק שהיה המכובד והמקובל שבמנהיגי הקהל בפינסק. בנו יוסף בורוכוביץ עסק בהלוואת כספים בשנים 1667—1669[260]. על בן אחר שלו, נח בורוכוביץ, ידוע שעסק במסחר בשנת 1684[261], ולא מן הנמנע שאייזיק בורוכוביץ[262], שהיה אחד מראשי הקהל בשנת 1689, אף הוא בנו.

דויד בן אריה־לייב מוראבצ'יק[263], אחד מארבעת החתומים על סיכום חשבונות המדינה בשנת תכ"ד[264], חתם בשנת ת"ך על התחייבויות כספיות בשם קהילת פינסק יחד עם נציגים אחרים של פינסק או לבדו[265]. דבר זה מוכיח, שאף הוא נמנה על אמידי הקהל בשנות ה־60, אך טיבם והיקפם של העסקים שמנהלים אז יהודי פינסק האמידים השתנו בהשוואה לתקופה שלפני 1648. נראה שעסקים גדולים של חכירת אחוזות נעלמו כמעט לגמרי. העסקה של האחים שלמה וגבריאל איושביץ, אשר חכרו ב־1669 למשך ארבע שנים את האחוזות קוסטרוב וטיבורוביץ מאת האציל ולאדיסלאב יואכים אורדה תמורת 3,800 זהובים[266], ושנזכרה לעיל, היא היחידה הידועה לנו, ובהתחשב באינפלאציה של שנות ה־60 זוהי עסקת חכירה בינונית. יהודים שהורגלו לנהל עסקים גדולים מפנים עתה את מעט כספם לכל עסק שמזדמן, ובמיוחד להחזקת בתי מזיגה. חוכר מכס הטאבאק מנהל גם בית מזיגה רגיל ברחוב סטפאנסקי[267], ונכדו של ברוך נחמנוביץ, נחמן נובחוביץ, נאשם, אמנם יותר מאוחר, בקניית חפץ גנוב[268].

247. שם, מס' 296, 303.
248. שם, מס' 302—303.
249. שם, וגם מס' 311.
250. שמם אינו נזכר בתעודות שלאחר 28.4.1660. באוגוסט 1660, לאחר כיבוש פינסק ע"י הקוזאקים והמוסקביטים מוגשת תלונה ע"י סוחר יהודי נגד פקיד מכס נוצרי בפינסק על שהעליבו, הכהו ולקח ממנו בכוח 308 זה' (שם, מס' 311). לא מן הנמנע שהיו חילופים בהחזקת חדר המכס של פינסק לאחר גירוש הקוזאקים והמוסקביטים ממנה. ייתכן שהיהודים נמנעו להמשיך לעסוק בהחזקת חדר מכס כפי שמסתבר מתקנה של ועד תכ"ב (סי' תקל"ג), שאסרה באיסור גמור שכירה או החזקה בנאמנות של מסים חדשים בגלל התקלות הצומחות מזה לכלל היהודים, שהרי חכירת מכסים היתה אסורה להלכה על יהודים בכלל (הדיון על חכירת מכסים ראה להלן, פרק ד', עמ' 125 ואילך).
251. שם, כרך 29, מס' 12.
252. שם, כרך 5, עמ' 176 (השווה לעיל, הע' 183).
253. פמ"ל סי' תקכ"ג; תומפמ"ל, סי' ב—ג'. בתלונה של העירונים משנת 1658 נגד יהודי פינסק הוא מכונה בשם מנהיג הקהל (או"ק, כרך 28, מס' 292).
254. שם, כרך 5, עמ' 176.
255. ראה לעיל, עמ' 68.
256. שם, כרך 5, עמ' 144.
257. שם, עמ' 304.
258. שם, כרך 28, מס' 312.
259. שם, כרך 29, מס' 14.
260. שם, מס' 13.
261. שם, מס' 88.
262. שם, מס' 140.
263. עליו ראה להלן, פרק ה'.
264. פמ"ל, סי' תק"פ.
265. תומפמ"ל, סי' ב—ג'; פמ"ל, סי' תרע"ז, עמ' 162.
266. או"ק, כרך 29, מס' 12.
267. שם, כרך 28, מס' 300.
268. ראה להלן, עמ' 125.

המסחר

יהודי פינסק הוסיפו, כמובן, לעסוק גם במסחר. על המסחר הגדול והבינוני אין לנו כמעט ידיעות, אבל ברור שיהודים נאחזו בכל סוגי המסחר האפשריים ואף חדרו לענפי מסחר חדשים[269], על אף הירידה הכללית במסחר בגלל התרושׁשות האזור, בריחת האוכלוסין וחוסר הבטחון בדרכים[270]. עוד היה שוק בפינסק לסחורות יבוא, אף לסחורות של מותרות, גם בשנות ה־60, וסוחרים מביאים אליה את סחורותיהם גם ממרחקים[271]. בסוף ספטמבר 1660 מותקף הסוחר אהרן מרדכייביץ על־ידי סופר המכס של חדר המכס בפינסק; לאחר שהעביר סחורות דרך חדר המכס הוכה על־ידו מכות נמרצות ונלקח ממנו סכום של 308 זהובים במזומנים[272]. הרושם הוא שאהרן מרדכייביץ זה היה מן הסוחרים החשובים בפינסק, ידיעה אחרת על קשרי מסחר של יהודי מפינסק עם וווהלין יש לנו משנת 1666. באותה שנה הותקף ישראל מושקוביץ בעת שחזר מנסיעה מסחרית ונשדדו ממנו כסף וסחורות שונות[273]. בשנת 1669 טוענים יהודי פינסק, שהעירונים נטלו, כפי הנראה באמצע שנות ה־60, מן החנויות של הסוחרים היהודים בשביל הצבא אריגים, תבליטים, יי״ש, יין, דבש, שיכר, מגפיים תורכיים ועורות בסך 1,000 זהובים, יותר מכפי שהגיע מהם[274]. גם מכאן ברור שהיו סחורות יבוא יקרות בחנויות היהודים וחיי המסחר נמשכו גם בתנאי המשבר והמצוקה הכספית של שנות ה־60.

אין ספק שהמסחר היהודי הרגיל נפגע קשות, והיה עליו להיאבק על קיומו ולהסתגל למציאות של מצוקה כלכלית כללית. יהודי פינסק גילו יוזמה, זריזות ותושיה בהסתגלות לתנאים החדשים. ב־1669 האשימו העירונים את יהודי פינסק, שהשתלטו על סחר התבואה וגרמו להפקעת שער ולהכרתת לחם מפי עירונים עניים[275]. אולי היו אי־אלה מקרי ספסרות, אך ברור כי לא יהודי פינסק גרמו למחסור בלחם, אלא ההתגוששויות הממושכות בין צבאות הקוזאקים והמוסקביטים לבין הפולנים שהתייחסו כולם לאוכלוסייה המקומית כמו שודדים והחריבו את הפוטנציאל הכלכלי שלה. באותה תעודה המפרטת את טענותיהם של העירונים יש גם תיאור חי של שיטות קניית התבואה של היהודים: ״הם מקדימים ולוקחים את התבואה שמביאים בעגלות אנשי הכפרים ואחרים... גם ברחובות וגם בדרכים, ואינם נותנים להביא אותה למכירה בשוק״[276]. טענה זו לא הוכחשה על־ידי היהודים. באותו אופן סוחרים יהודים גם בעורות, שעווה, דבש וסחורות אחרות[277]. ברור מכאן: יהודים תרים אחרי הפרנסה, מוכנים ועשויים להסתגל בכשרון ובחריצות גם למציאות קשה. אין ספק ששיטה זו של מסחר הצמיחה סוחרים זעירים הקונים מן האיכר מה שיש לו למכור ברחובות ובדרכים.

התפשטות המסחר הזעיר היהודי היא התופעה האופיינית לשנות ה־60, העירונים מתלוננים ב־1669 על הקמת חנויות חדשות רבות של יהודים ועל יצירת מרכז מסחרי חדש מסביב לבית־הכנסת שברחוב היהודים, ומאשימים את היהודים בשימוש במידות ובמשקלות מזויפים ובהשתמטות מתשלום ההיטלים לעירייה על עיסוק במסחר[278]. היהודים דוחים את מרבית הטענות של העירונים, אך מודים שנשים יהודיות מוכרות דברי מאפה ברחובות, בדומה לנשים נוצריות, ושיהודים הקימו דוכנים סגורים בשוק, אך בידיעת העירייה וברשותה[279].

אין לנו ידיעות בכלל על חלקה של המלאכה בחיי יהודי פינסק באותן השנים, אך בדרך השערה ניתן להגיד, שהמלאכה כמקור פרנסה היתה בקו עלייה. אחרת אין להסביר ריבוי המלאכות והמספר הרב של בעלי־המלאכה בין יהודי פינסק במאה ה־18.

ניתן להניח, שבאותה תקופה נוצרת שכבה עממית רחבה של יהודים העמלים קשה על טרף יומם. הרי הם הסוחרים הזעירים, המוזגים הזעירים ובעלי־המלאכה. לא מן הנמנע שבשנים אלו הוחרפו במידה כלשהי או במידה מרובה הניגודים החברתיים בין שכבה זו לבין השכבה האמידה שהנהיגה את הקהל, אך אין בידינו עדויות מפורשות על כך[280].

הסביבות

לגזרות ת״ח—ת״ט ולמאורעות שהתרחשו לאחר־מכן בליטא בשנות ה־50—60, ובמיוחד למלחמת מוסקבה—פולין בשנת 1655, היתה השפעה מרובה, בין השאר, גם על היישובים בסביבות ועל יחסי התלות שביניהם לבין הקהילות הראשיות, ועל היחסים בין הקהילות הראשיות לבין עצמן.

אחת התוצאות של אותה תקופה מסוערת ורבת פורענויות היא תנועה רבת ממדים של אוכלוסים, יהודים ולא־יהודים

---

269. בשנת 1669 מתלוננים העירונים שהיהודים השתלטו לגמרי על סחר התבואה וידם על העליונה בקנייה ומכירה של סחורות שונות. ראה: או״ק, כרך 29, מס׳ 14, 16.

270. בראשית שנת 1660 מתלוננים גובי האקציזה שאבל שמר־לביץ ויעקב מיכאלביץ על אי־יכולתם לגבות היטל זה בגלל המהומות, הבריחות הבלתי פוסקות של האוכלוסיה מן העיר פינסק ומן המחוז ובגלל נוכחות הצבא הפולני המפריעים את המסחר ואת ייצור המשקאות בפינסק ובמחוז (שם, כרך 28, מס׳ 302).

271. בראשית 1660 הובאו ע״י נוצרים סחורות גאלאנטריה ומאנופאקטורה יקרות מפולין וכן מלח ובדים מווהלין (שם, מס׳ 296, 303).

272. שם, מס׳ 311.

273. שם, מס׳ 323.

274. שם, כרך 29, מס׳ 15, עמ׳ 18ב׳.

275. שם, מס׳ 14 (עמ׳ 17ב׳ למעלה).

276. שם, שם. שיטה זו היתה מקובלת גם קודם לכן ובשנת 1641 קיבלו עירוני פינסק (לאחר שהתלוננו נגד יהודי העיר), פריבילגיה שאסרה על יהודים להקדים נוצרים בקניית סחורות ומזון (שם, כרך 5, מס׳ 12, עמ׳ 295), אך בתקופת השגושג של שנות ה־40 לא היתה הבעיה חריפה כל־כך. לדעתו של זומברט הצטיינו בכך היהודים מאז ומתמיד. ראה: W. Sombart, The Jews and Modern Capitalism, עמ׳ 121—122, 136—137.

277. ראה להלן, עמ׳ 123 והע׳ 43.

278. או״ק, כרך 29, מס׳ 14.

279. budki. שם, מס׳ 17.

280. רק בתקנות ועד ת״ל ניתן למצוא הדים להחרפת ניגודים בתוך הקהילות (פמ״ל, סי׳ תרנ״ו), אך למעשה היו קשרים וקנוניות נגד הקהל דבר שכיח בקהילות ליטא וועד המדינה דן בהם בראשית קיומו (ראה: פמ״ל, ערך קשרים וקנוניות במפתח העניינים).

כאחד. בני אדם רבים נעקרים מדי פעם ממקומותיהם ונודדים מרצון או מאונס למקומות חדשים, קרובים או רחוקים[281].

בדומה לקהילות פינסק, שתושביה רובם או כולם עקרו עצמם ממקומם לפחות פעמיים, ב־1648 וב־1655, נעקרו ממקומם גם יישובים שבסביבות פינסק[282]. ובדומה לקהילת פינסק שוקמו ברובם לאחר חלוף הסכנה גם היישובים בסביבות, בעיקר על־ידי תושביהם הקודמים. אך נראה שבדומה לקהילת פינסק, שינו גם קהילות בסביבות, בעקבות עקירות האוכלוסין, במידה זו או אחרת את דמותן. לא כל היישובים הקטנים שנעזבו שוקמו מיד לאחר חלוף הסכנה. מצד שני מביאים מגורי־ארעי במקומות מסוימים להשתקעות של קבע באותם מקומות ולייסודם של יישובים חדשים. דלות המקורות העומדים לרשותנו אינה מאפשרת שחזור של תנועת האוכלוסייה היהודית, אך על כמה קווים כלליים של תהליך תנועת אוכלוסין, שיש להם משמעות ישירה לגבי תולדות יהודי פינסק, ניתן למצוא ידיעות אחדות במקורות.

על הימלטותם של יהודים רבים מפינסק ערב כיבוש העיר בידי המוסקביטים והקוזאקים בקיץ 1655 דובר בהרחבה למעלה, וציון שם שחלק מיהודי פינסק מצאו להם מקלט באחוזותיהם של אצילים בדרוהיצ'ין ובחומסק וכן במקומות אחרים, מרוחקים יותר. לא מן הנמנע שאלה מהם שזכו לחסותם של אצילים תקיפים, שהיו מסוגלים להבטיח להם הגנה על החיים והרכוש ואפשרות לשלוח יד בעסק או פרנסה כלשהי, התקשרו אל מקומותיהם החדשים והשתקעו בהם[283]. מכל מקום ברור, שבעקבות מאורעות שנת תס"ו נוסדו יישובים יהודיים חדשים במקומות קטנים, ביניהם כאלה שהיה בהם יותר ממניין ראשי בתי אב, וזכו למעמד של יישוב[284]. כנראה נוסדו אלה בעיקר בחלק המערבי של גליל פינסק, בכיוון הבריחה של יהודי פינסק מאימת המוסקביטים והקוזאקים, ובגללם פרצו לאחר־מכן סכסוכים בין קהילת פינסק לקהילת בריסק[285]. מאורעות שנות ה־50 סייעו, כנראה, מאותה סיבה, גם את תהליך ההתקשרות של שכבת החוזרים, שבגלל טיב עסקיהם נהגו לשהות רוב ימות השנה במקומות החכירה, אל המקומות שבהם היתה מצויה פרנסתם. רבים מן החוכרים רויפפו במשך הזמן את קשריהם עם עיר מוצאם והתחילו רואים עצמם תושבים קבועים של היישובים בסביבות, במיוחד באותם מקומות שבהם התפתחו בעקבות עסק החכירה יישובים של קבע, שקיבלו מעמד של יישובים הכפופים לקהילה הראשית פינסק[286].

השינוי לרעה ביחסים ההדדיים בין היהודים לנוצרים

נסיגתם של עירוני פינסק ממרבית עמדותיהם בחיי הכלכלה ולעומתם חיזוק המעמד של יהודי פינסק, ובבחינה מסוימת אף התקדמותם בתחום הכלכלי, גררה שינוי יסודי ביחסים ההדדיים בין האוכלוסייה היהודית והנוצרית בחיי יום־יום. תלונותיהם של העירונים נגד היהודים לאחר 1648 מעידות על מפנה ביחסם ליהודים. אם את היחסים שבין היהודים לעירונים הפראבוסלאבים לפני 1648 ניתן היה להגדיר כהוגנים, הרי לאחר 1648, החל בסוף שנות ה־50, המפנה הוא חד וחריף. העירונים הצטרפו למורדים הקוזאקים ונטלו חלק, מרצונם או שלא מרצונם, ברציחת יהודים שנשארו בעיר. אף שלאחר־מכן (לאחר 1648) ניטל מהם לגמרי החשק להצטרף לאחיהם בני אמונתם ודוברי לשונם, הקוזאקים והמוסקביטים, כאשר למדו היטב על בשרם את טיבם של אלה, שנהגו בהם כבאוכלוסייה אויבת של ארץ כבושה, קלטו בכל זאת יפה את תורת השנאה ליהודים.

אם נוסיף על זה את התנאים האובייקטיביים שבהם הלכה ונתדלדלה האוכלוסייה העירונית של פינסק, בעוד שהאוכלוסייה היהודית לא זו בלבד שהחזיקה מעמד אלא אף גדלה, דבר שגרם להחרפת ההתחרות הכלכלית, נבין את גימת השנאה ההולכת וגוברת בטענות העירונים כלפי היהודים.

אין ספק שעירוני פינסק לא היו מהימנים ביותר על השלטונות הפולניים, בגלל השתתפותם הגלויה במרד 1648, ויהודי פינסק נהנו מחסות השלטונות במידה שזו יכלה להיתן להם. בשנים הראשונות לאחר גזרות ת"ח לא העזו העירונים לצאת בגלוי נגד היהודים. בסוף 1658 ניתנה להם ההזדמנות לכך. בתלונה הרשמית של מועצת העיר בשם עירוני פינסק מן ה־23.12.1658 נגד יהודים מקהילת פינסק, הנאשמים בהברחת משקאות לעיר ומכירתם בחשאי מעל לשליש המותר להם והשתלטותם על החכירה העירונית, נאשם המפקח על שליש החכירה העירונית מטעם הקהל, יהודה אייליץ, בשיתוף עם מספר יהודים אחרים, שמסר לידי מוזגים יהודים כמויות מסוימות של משקאות עירוניים, כדי שיוכלו למכור גם את המשקאות

---

281. ראה לעניין זה: М. Ф. Владимирский-Буданов: Передвижение южно-русскаго населения в эпоху Богдана Хмельницкаго. Киевская Старина, 1881, кн. 7, стр. 79—116.

282. בפסק־הדין משנת תמ"ג בסכסוך שבין הקהילות הראשיות של ליטא, ניתן לפינסק יתרון על פני קהילות ראשיות אחרות, כשנקבעו הסייגים להשתייכותם של יישובים בסביבות לקהילה הראשית, משום שקהילות שבסביבותיה נחרבו בשעת־חירום יותר מאשר בסביבות אחרות (ראה פמ"ל, עמ' 295 למטה). העדויות על כך מועטות ברגסטות. ידוע לנו רק על בריחת יהודים מקוז'אנהורודוק בשנת 1660 ועל הפיגעותם בפוהוסט (או"ק, כרך 28, מס' 306). בשנת 1655 נפגעו יהודים בדרוהיצ'ין, חומסק ויאנוב (ראה לעיל, עמ' 105 ואילך).

283. אין להוכיח את הדבר לפי שעה בהוכחה ישירה. בתלונת הממונה על גביית היטל השלגנובי (szelążny) במחוז פינסק, משנת 1679, נמנים בשמותיהם 8 מוזגים יהודים מדרוהיצ'ין: שמואל יעקובוביץ, חיים מוישייביץ, שלמה איצקוביץ, מרדכי יוזפוביץ, בני יעקובוביץ, משה שקולניקוביץ, משה גרשביץ, יהודה ליסמנוביץ, (או"ק, כרך 29, מס' 48). שמות האבות מוכרים לנו כמעט כולם מפינסק. היעקובוביצ'ים יכולים להתייחס יחס של קרבה מסוימת לישעיה יעקובוביץ, ליעקב ביילצ'יץ או ליעקב לייזרוביץ, שברחו ב־1655 לדרוהיצ'ין ולחומסק, ויהודה ליסמנוביץ יכול להיות אחיהם של דוד ליסמנוביץ שברח ב־1655 לדרוהיצ'ין ושל מרדכי ליסמנוביץ שברח אז להורודץ (ראה לעיל, עמ' 106 ואילך).

284. הדבר נזכר במפורש לעיל, בפסק־הדין משנת תמ"ג בדבר הסכסוך שבין הקהילות הראשיות (פמ"ל, עמ' 294 ואילך).

285. כך יש להבין את העניין שעליו דובר לעיל בהע' 282.

286. ביתר הרחבה יידון הענין בפרק הבא, עמ' 120 ואילך.

המובחרים בתור משקאות עירוניים כשרים, ושעשה זאת "כדי להביא את המתלוננים [העירונים] להתמוטטות גמורה ולחסל את החכירה העירונית, וכנראה על־פי עצת יהודי הקהל ובת־מיכת יהודי פינסק"[287].

האיבה הדתית וההתנפלויות על יהודים

בתלונותיהם של עירוני פינסק נגד היהודים משנות ה־60, המחריפות והולכות, מובלטת הנימה של שנאה דתית. בשנת 1663 התלוננו העירונים על היהודים, שכאילו שלוש שנים קודם לכן חיללו בית־קברות נוצרי והוציאו עצמות של מתים בעת שהרחיבו את בית־הקברות שלהם, ופגעו בצלב שנקבע שם על־ידי הישועים[288]. כאן משתלבים עירוני פינסק בהלך רוח של שנאה דתית ולאומית, ההולך וגובר באותה שנה והבא לידי גילויו החריף באמצעיתה של אותה שנת 1663 בעלילת־דם של העיר ווינה[289]. בשנת 1666 החמירו מאוד היחסים בין היהודים לעירונים הפראבוסלאבים. באותה שנה נערכו מספר התנפלויות על יהודים סמוך לכנסייה הקרויה "צרקייב בראטסקה" שברחוב הגדול. מתלונות של יהודים למדים אנו, שמן המנזר שליד הכנסייה יצאו בימים שונים של מארס 1666 כנופיות של אנשים מופקרים והתנפלו על יהודים שעברו ליד הכנסייה, היו תולשים את כובעיהם, נוטלים את מעיליהם, מכים, מחרפים ומגדפים[290], או שהתנפלו על בתים של יהודים. במקרה אחד ניפצו שמשות, חדרו לתוך ביתו של יהודי, גירשו את דייריו מן הבית ונטלו משם הרבה חפצים[291]. במקרה אחר הוכה קשות על־ידיהם דוד אנצלביץ, שנגרר למנזר ופרוותו נלקחה שם ממנו, וכן נשדד הסוחר ישראל מושקוביץ בעת שחזר ממסע מסחרי בווהלין[292]. בראש ההתנפלויות עמד הנגר של המנזר גבריאל סניצר, אבל הדבר נעשה בלי ספק בסיועם של הנזירים וראש המנזר[293]. מנהיגי הקהל התערבו בתקיפות נגד ההתפרעויות. ברוך נחמנוביץ בא למנזר ודרש את הפסקת ההתנפלויות, אך הותקף בלבנה מידי הטבח שבמקום. הנזיר וונסאצקי הבטיח לשמש הקהל לייב לנקוט בפעולה מיידית, לאחר שנאמר לו שתוגש תלונה נגדו למטרופוליט בווארשה, אך לא עשה דבר. משלא עזר המגע הישיר, פנו יהודי פינסק לשלטונות[294]. בתגובה על תלונות היהודים הגיש ראש המנזר תלונה נגדית, שבאה להאשים יהודי אחד בהעלבתו ואת היהודי

287. או"ק, כרך 28, מס' 292.
288. שם, כרך 29, מס' 17.
289. שם, כרך 28, מס' 318. בעיר וויְנה (Woina), בגליל ברייסק, מסרה את חייה בעיניים נוראיים אשה נוצרייה שבנה טבע בנהר, על שסירבה להסכים לניצול מקרה טביעת בנה לשם עלילת־דם על היהודים. האשה עמדה בכל העינויים וסירבה לגולל את האשמה על היהודים.
290. שם, מס' 322.
291. שם, מס' 324.
292. שם, מס' 323.
293. שם, מס' 325.
294. שם, שם.

נח (כפי הנראה נח מוראבצ'יק ממנהיגי הקהל) בהעלבת משרתיו ותלמידי בית־הספר שליד המנזר, שנשלחו אליו לתת־בוע איזה כלב ופיצויים על נזקים שגרם למנזר[295]. הקשר בין התלונה הנגדית של ראש המנזר לתלונות היהודים על ההתנפלויות אינו ברור די צורכו. גלוי לעין שאין בהם הכחשה ממשית של טענות היהודים על ההתנפלויות. כמו כן מחזקת היא את הרושם, שחוגי הכנסייה הפראבוסלאבית בפינסק התייצבו בראש מסע נגד יהודי פינסק. כיצד נסתיים מסע זה לא לגמרי ברור, אך ידיעה סתומה בפנקס מדינת ליטא משנת תכ"ז וזו לשונה: "עסק ע"ש [עלילת שקר] דק"ק פינסק בסביבות ק' הוראדנ' הי' לפנינו ונתקבל להם וולת זה אשר יצא מפינו: כל מה שיהי' מוכרחים ליתן ולפשר הכומר [הגלח] דפינסק הנ"ל אזי על המדינה יהיה חלק שלישי ולחשוב בוועד הבא"[296], מתקשרת, כנראה, אל המאורעות המתוארים לעיל, וממנה יש ללמוד, שקהילת פינסק הסתבכה בקשיים ובהוצאות לא מעטות בעקבות התפתחות המאורעות עד כדי כך, שוועד המדינה חייב היה להשתתף בהוצאות[297].

תלונות העירונים על היהודים משנת 1669 כתובות בנימה של שנאה דתית ולאומית קשה עוד יותר. בתלונה אחת מאותה שנה[298] נאמר: "היהודים הם עם המשתוקק מכבר לאבדן הנצרות... גורמים נזקים בחתירה ערמומית ובדרך לא ישרה". במקום אחר באותה תלונה: "כשראו את שאירית העירונים בשפלותם, הרוסים על־ידי ערמומיותם, הם נוהגים בהם זלזול ולוחצים אותם ומעליבים את הדת הנוצרית במלים משפילות"[299].

אין ספק שהיהודים הצליחו להדוף את מעשי האיבה כלפיהם. מעמדם המשפטי לא נשתנה להלכה במאומה וקרוב לוודאי כי תמיכתם של השלטונות הפולניים, שזכרו היטב את בגידת העירונים הפראבוסלאבים, היתה נתונה ליהודים, במידה שהיו לשלטון כוח וסמכות. במצב של התרופפות כללית של סדרי שלטון היו מעשי הפקרות כלפי היהודים בלתי נמנעים פה ושם, אך את דחיקת רגליהם של היהודים מעמדותיהם החדשות לא השיגו.

295. שם, מס' 327. ג. שלום קושר את המאורעות המתוארים שהתרחשו בפינסק במרץ 1666 בזקיפות קומתם של היהודים בעקבות התסיסה המשיחית השבתאית של אותה שנה בפולין ובליטא (בית ישראל בפולין, ב', עמ' 42; שבתאי צבי, ב', עמ' 497—498). מן התעודות אין להבין שהיו פרעות בפינסק, כפי שצוין הדבר על־ידי שלום, אלא מעשי הטרדה בלבד. עיון בתעודות לתולדות יהודי פינסק בשנות ה־60, אין בו כדי להוכיח קשר בין התסיסה המשיחית למאורעות המתוארים כאן, אך הדבר איננו מן הנמנע.
296. פמ"ל, סי' תרכ"ח. הכוונה לעיירה הורודנה, דרומית לפריפט, בסביבות פינסק.
297. לפי תקנות ועד ת"ז וועדים קודמים "הוצאות ע"ש [עלילות שקרים], ממזר ול"מ [לחם מגואל] וכישוף ואיין גלייף יהי' בשיתוף כלל המדינה". ראה: שם, סי' שפ"ג, ת"מ.
298. או"ק, כרך 29, מס' 14.
299. שם, שם. בצורה דומה מושמעים הדברים בתלונה אחרת באותו עניין (שם, מס' 16).

פרק רביעי

משלום אנדרושוב עד כיבוש פינסק בידי השבדים (1667—1706)

א. התפתחות הקהילה

גידול האוכלוסייה והתפשטותה

גידולו והתפשטותו של היישוב היהודי בפינסק נמשכים בהתמדה גם לאחר שלום אנדרושוב, בשלושת העשורים האחרונים של המאה ה־17.

אין בידינו נתונים מספריים של ממש על גודל האוכלוסייה היהודית בפינסק בתום מלחמת 20 השנים של פולין בקוזאקים ובמוסקבה (1648—1667), ואף לא בסופה של המאה ה־17. אך עצם עובדת גידולו של היישוב היהודי בפינסק אינה מוטלת בספק. בתלונה שהגישו העירונים בשנת 1679 נגד ראשי קהל פינסק, על שיהודי העיר אינם משלמים את מלוא חלקם במס ארובות העשן, טענו העירונים, שבשנת 1667 נשבעו היהודים על מספר ארובות העשן (בתים) שברשותם, ולאחר־מכן קנו מהם היהודים עוד כמה עשרות בתים עם מגרשים ומבנים, ומבתים אלה אינם משלמים את המס האמור [1]. אין סיבה לפקפק בנכונות טענה זו של העירונים. נראים הדברים שאמנם בסוף שנות ה־60 ובשנות ה־70 רבתה האוכלוסייה היהודית במידה ניכרת. לא מקרה הוא הדבר, שבשנת 1678 מוצאים אנו בפינסק שלושה בתי־כנסת [2], בעוד שבתחילת שנות ה־60 היה בפינסק רק בית־כנסת אחד [3]. עובדת התוספותם של שני בתי־כנסת במשך תקופה של כ־15 שנה היא סימן ברור לגידול האוכלוסייה עד שבית־הכנסת האחד לא ענה עוד על הצרכים של האוכלוסייה היהודית כולה. בשנות ה־80 היה קצב הגידול וההתרחבות גדול עוד יותר, ומספר הבתים שעברו לרשות היהודים נמנה בשלוש ספרות והגיע אולי עד 200 ומעלה [4].

על מספר הבתים שהיו שייכים ליהודי פינסק הגיעה לידינו ידיעה בודדת מראשית המאה ה־18. בתלונתם משנת 1717 טענו העירונים, שברשותם של היהודים נמצאים 600 בתים [5], ואם נערוך חישוב לפי הממוצע של 5 נפשות לבית [6] צריכים אז להיות בפינסק קרוב ל־3,000 יהודים. מספר האוכלוסים היהודים המתקבל בדרך חישוב זה הוא מופרז בשביל קהילת פינסק של ראשית המאה ה־18 [7], וגם מספר 600 הבתים שהיו לפי טענת העירונים בידי יהודי פינסק בשנת 1717, הוא מופרז [8]. נדמה שנהיה קרובים למדי לאמת, אם נעמיד את מספר יהודי פינסק על 1,500 בקירוב [9]. יש להניח שבין 1700 ל־1717 לא חלו שינויים גדולים במספרם של יהודי פינסק. כיוון שכך, יוצא שבהשוואה למספר אוכלוסי פינסק בשנות ה־40, לפני גזרות ת״ח—ת״ט, שהערכנו ב־1,000 נפש או קצת למעלה מזה [10], גדלה האוכלוסייה היהודית של פינסק במשך יובל השנים שלאחר גזרות ת״ח—ת״ט רק פי אחת וחצי. בסופה של המאה ה־17 כבר היתה פינסק עיר יהודית ברובה. על הטופוגראפיה של התרחבות אזור המגורים של יהודי פינסק אין לנו כמעט ידיעות במקורות, אך ניתן להניח בוודאות שבתקופה זו עברו לידי יהודי פינסק בתי עירונים בעיקר בחלק המערבי של העיר [11], באותם רחובות שבהם היו לפני גזרות ת״ח—ת״ט בתים ליהודים בודדים בלבד, או שבכלל לא היו שם בתים ליהודים. ואילו היישוב העירוני הנוצרי נטש את מרבית

1. או״ק, כרך 29, מס׳ 44.
2. ידיעות על בתי־הכנסת בפינסק מוצאים אנו בשלוש תעודות: אחת מ־1678, אחת מ־1679 ואחת מ־1680. רק בראשונה ובשלישית מדובר על שלושה בתי־כנסת, ואילו בשנייה מדובר רק על שני בתי־כנסת, האחד הבנוי לבנים והשני — בית־הכנסת של הקצבים (או״ק, כרך 29, מס׳ 42—43. השווה גם להלן, עמ׳ 141 והע׳ 211).
3. ראה לעיל, עמ׳ 111.
4. בין השנים 1667—1690 פחת מספר הבתים שבידי העירונים בצורה ניכרת מאוד. הגל החזק ביותר של עזיבת עירונים פקד את העיר בשנות ה־80. בתעודה משנת 1717 טענו העירונים, שבשנת 1667 היו להם בפינסק 299 ארובות עשן, ובשנת 1690 נשארו בידיהם רק 15 ארובות עשן (או״ק, כרך 5, מס׳ 12, עמ׳ 295—296). אף שאין להתייחס באמון למספר הבתים בשנת 1690 (15) שנמסר ע״י העירונים, אין ספק שב־23 השנים האמורות פחת מספר בתיהם בהרבה. אך הואיל ובשנת 1679 התלוננו שרק עשרות אחדות של בתים נמכרו ע״י עירונים ליהודים (שם, כרך 29, מס׳ 44), יש לומר שמרבית הבתים של העירונים עברו לידי יהודים בשנות ה־80.
5. או״ק, כרך 5, מס׳ 12, עמ׳ 295.
6. הבתים בפינסק היו ברובם המכריע חד־משפחתיים. רשימת היהודים בעלי הבתים בפינסק משנת 1650 מונה 99 בתים ובהם גרים רק 13 דיירי משנה. השווה לעיל, עמ׳ 46.
7. בדיסרטאציה שלי ״תולדות קהילת פינסק, 1506—1706״, ירושלים 1965, הייתי בדעה שמספר יהודי פינסק היה ב־1700 כ־2,000 ובשנת 1717 הגיע ל־2,200. הסתמכתי אז רק על מספר הבתים שבתלונת העירונים משנת 1717 ועל הנתונים הסטאטיסטיים של המפקד משנת 1766 בתוספת מספר הנעלמים לפי שיטתו של רפאל מאהלר. עיון מחודש בחומר הסטאטיסטי מן המאה ה־18 על סמך המפקדים הידועים מן השנים 1766 ו־1784 ועל סמך חומר סטאטיסטי חדש שבא לידי לאחר־מכן מארכיונים בפולין, הביא אותי למסקנה שונה על גודל האוכלוסייה היהודית של פינסק בתחילת המאה ה־18, שהיתה אז כנראה קטנה יותר מכפי שחשבתי תחילה. ראוי לציין שיהודים תושבי פינסק עקרו אז לקאר׳לין ולכפרים שונים במחוז פינסק. ראה להלן בדיון על גודל האוכלוסייה היהודית בפינסק במאה ה־18.
8. מספר גדול של בתים עבר אמנם לידי יהודים בתקופה קצרה זו ולא מן הנמנע שחלק מהם לא הגיעו עד 1717 למלוא תפוסתם ושהממוצע של נפשות לבית היה במשך זמן־מה נמוך מן המקובל. אך אין ספק שיש הגזמה בהערכת העירונים בדבר מספר הבתים שבידי היהודים. השווה להלן, עמ׳ 153.
9. שם, שם.
10. ראה לעיל, פרק ב׳ בדיון על גידול האוכלוסייה.

עמדותיו הכלכליות החשובות ופינה את מרבית בתיו ורחו־בותיו, נסוג לעבר הפרברים והאזור הכפרי ועבר לעבודת כפיים, בעיקר לחקלאות[12].

הסבי ב ו ת

נראה עתה מה התרחש באותה תקופה ביישובים שבסביבות פינסק. על הקווים הכלליים של השינויים הדמוגראפיים שהת־חוללו ביישובים שבגליל פינסק לאחר גזרות ת"ח דובר בפרק

11. הכוונה לרחוב שהיה ידוע בפינסק בשם רחוב בריסק (בריסקער גאס) ולרחובות שהסתעפו ממנו.

12. הסבר מקיף על הסיבות ההיסטוריות שגרמו לנסיגתם של עירוני פינסק לפרברים ולמעברם לעבודת כפיים, בעיקר בחקלאות, חורג מתחומי הדיונים שלנו. על הסיבות שגרמו לנסיגתם של העירו־נים בשנות ה־50—60 מעמדותיהם במסחר ובמלאכה, דובר בהרחבה בפרק הקודם. העירונים לא הצליחו להתאושש מהמהלומות שירדו עליהם במלחמות 1648—1667, ולמרות שניסו לשקם את מצבם נאלצו לסגת מעמדות כלכליות גם לאחר שלום אנדרושוב. בהיעדר מונו־גראפיה על תולדות העיר פינסק, אין להסביר מה היו הגורמים להמשך נסיגתם של העירונים מן העיר לפרברים, ולמעברם לעבודה חקלאית בשלושת העשורים האחרונים של המאה ה־17. לא מן הנמנע שהעדר גורמי אנוש, כגון רצון, יכולת, יוזמה, תושייה, כושר ארגון והעמדת מנהיגות בקרב העירונים, גרם לאי־הצלחה בשאיפתם להחזיק מעמד ולשוב לאיתנם. לפי שעה אנו יכולים להסביר את ירידתם של עירוני פינסק כתוצאה של ההרס והחורבן שהביאו עליהם המלחמות. לחיזוק הנחה זו נביא את עיקר דבריו של ויצנצטי סטיש, אחד ההיסטוריונים הפולנים בני זמננו, שנכתבו בוורוצלאב בשנת 1958: החורבן שבא על העירים בגלל המלחמות היה גדול יותר מאשר חורבן הכפרים. העירים נשדדו באופן קשה, כיוון שבהן גרה אוכלו־סייה עשירה יותר. רעב ומגפה לא נעצרו בפני חומות ערים, ובסמ־טאותיהן קצרו חללים יותר מאשר בכפרים. הפחתת אוכלוסייה עירו־נית בשני־שלישים או בשלושה־רבעים הוא דבר שכיח. מכשירי עבודה הלכו לאיבוד, ידע מקצועי וטכני נעלם והתוצרת ירדה פלאים. בעלי־מלאכה שנשארו בחיים לא היו מסוגלים לשקם את בתיהם ואת סדנאותיהם, עובו את העיר והתיישבו בכפרים. את שאר הסיבות שם היסטוריון זה במקום שני. הערכתו נראית הולמת גם את התהליך שהתרחש בפינסק (ראה: W. Styś, Zarys historii gospodarczej Polski, Łódź 1960, 77—78). לשם בהבהרה נוספת של הבעיה נביא כאן גם את השקפתו של ההיסטוריון הסובייטי־אוקראיני באראנוביץ (Л. И. Баранович: Магнатское хозяйство на юге Волыни, Москва, 1955). על תהליך אגראריזאציה של אוכלוסייה עירו־נית בדרום וההלין, בתנאים דומים במידה מסוימת לתנאים שהיו בפינסק בארבעת העשורים האחרונים של המאה ה־17. הוא מונה אחת אחת את המלחמות והפשיטות שגרמו בשנות ה־50—70 לחורבן דרום וההלין ולדלדול האוכלוסייה. הוא מאשים בכך רק את הטא־טארים, הפולנים והשבדים, ומתעלם מטעמים מובנים מתרומתם של הקוזאקים עצמם ושל כוחות מוסקבה למצב (עמ' 11—12). לדעתו של באראנוביץ נחרבו במלחמות ערים וכפרים ואוכלוסייתם שנת־מעטה בהרבה היתה מדולדלת ומרוששת. מצב זה השפיע על ירידת משקי האצילים. אך בשליש האחרון של המאה (חיינו לאחר 1667) מסתמנת התאוששות, מקומות מתאכלסים מחדש ומתחילים חיים מחודשים (עמ' 13—18). אלא שתהליך זה של התאוששות הופרע ע"י האצולה הפולנית. קוצר ראות וניגודי אינטרסים בתוכה גרמו להרס הכפרים. לדעתו של באראנוביץ העשירים אשמים באותה מידה גם בהרס הערים. הם בלמו את התפתחות המלאכה; האיכרות המרוששת קנתה פחות ונזקקה יותר ויותר לבעלי־מלאכה תושבי כפרים, והדבר זכה לעידודם של האצילים; בעלי־מלאכה כפריים התיישבו ביורידיקות ליד הערים. מכיוון שהיו פטורים ממסי העיר התחרו ביתר קלות בבעלי־המלאכה מבין העירונים משלמי מסים לעיר. לצורכיהם שלהם נזקקו האצילים לתוצרת חוץ ונוכח גידול חלקם של יהודים במלאכה ובמסחר, עברו רוב התושבים של הערים לעבודה חקלאית והפכו עד מהרה איכרים צמיתים (שם, עמ' 174—177). חלק מן הגימוקים שהובאו כהסבר לסיבת ירידתן של ערים בפולין ובדרום וההלין זירזו ודאי את המשך ירידתה של פינסק בסוף המאה ה־17 ואת תהליך האגראריזאציה של תושביה. הדיון בהערה זו לא נזקק להשקפה המקובלת בהיסטוריוגראפיה הפולנית (וגם הרו־סית), שירידת ערי פולין החלה במחצית השנייה של המאה ה־17 והיתה שלב סופי בתהליך ירידת הערים שהתחיל עוד במאה ה־16, בעקבות מדיניותה האנוכית של האצולה. אין מקום לדבר על ירידה של פינסק לפני 1648, כשעירונית היו במצב של שגשוג כלכלי (השווה דרך־משל את דעת בעל כה"י הפולני משנת 1649 Обунте, עמ' 32).

13. ראה לעיל, עמ' 116. שינויים דמוגראפיים בסביבות פינסק התחילו להסתמן כבר בשנות ה־30—40, אך הדברים היו שם בראשיתם ולהתפתחות שבאה לאחר גזרות ת"ח ניתן כיוון שונה. ראה לעיל, פרק ב'.

14. או"ק, כרך 29, מס' 43.

15. שם, מס' 140. ברשימה זו נשמטו כנראה בטעות השמות חומסק ודומברוביצה.

16. פמ"ל, סי' פ"ט.

17. ראה לעיל, פרק ב'.

הקודם[13]. בתעודות מן התקופה שלאחר שלום אנדרושוב ניתן להבחין בתוצאות מוחשיות של השינויים הדמוגראפיים האמו־רים. וכן מתברר מהן, שהשינויים הדמוגראפיים הוסיפו להת־רחש גם בשלושת העשורים האחרונים.

בשתי תעודות מן השנים 1679 ו־1698 נזכרות בשמו־תיהן קהילות הכפופות לפינסק. בשטר משנת 1679[14] על הלוואה שקיבל קהל פינסק מן הישועים ערבים לתשלום הרי־בית והחוב יחד עם פינסק גם בתי־הכנסת של 14 היישובים: לאכוביץ', קלצק, חומסק, יאנוב, דרוהיצ'ין, מוטלה, טורוב, דויד־הורודוק, קוז'אנהורודוק, לאכבה, סטולין, ויסוצק, דומברוביצה, ליובייישוב, וכן בתי־כנסת של יישובים אחרים שלא נזכרו בש־מותיהם. בשטר אחר משנת 1698 נמנו 12 מן היישובים האלה בתור ערבים עם פינסק לפרעון ההלוואה[15]. מהשוואת שמות יישובים אלה עם שמות היישובים שבסביבות פינסק הנזכרים בתקנת ועד שפ"ג "על הגבולין והסביבות"[16] מתברר כדלקמן: בתעודה משנת 1679 לא נזכרו היישובים בראהין ומוזיר, שהיו שייכים לגליל פינסק עוד מלפני 1623. אך מצד שני מונה אותה תעודה שמונה יישובים שלא נזכרו בתקנת ועד שפ"ג האמורה, והם: יאנוב, דרוהיצ'ין, מוטלה, דויד־הורודוק, קוז'אנ־הורודוק, לאכבה, סטולין וליובייישוב. מלפני גזרות ת"ח יש לנו ידיעות רק על יאנוב, קוז'אנהורודוק וליובייישוב[17]. מהן היתה רק יאנוב עיירה כבר בשנות ה־40, ואילו על קוז'אנהורודוק ועל ליובייישוב מדובר בתעודות רק כעל אחוזות שהיו בידי חוכרים יהודים, וכמקומות יישוב עדיין היו אז רק כפרים. היישו־בים האחרים (דרוהיצ'ין, מוטלה, דויד־הורודוק, לאכבה וסטו־לין) אינם נזכרים כלל במקורות שמלפני 1648 כמקומות יישוב

יהודיים, והידיעות שיש לנו על יהודים במקורות אלה הן רק משנות ה־50 ואילך. יוצא מכאן שבפרק־הזמן שבין 1650 לבין 1679 התגבשו במקומות אלה יישובים של קבע, שסרו למשמעתה של הקהילה הראשית בפינסק.

איך קרה הדבר? לא קשה לשחזר את הקווים הכלליים של התהליך. כבר בשנות ה־30 וה־40 הביאו עסקי חכירה גדולים להתרכזותן של קבוצות יהודים מפינסק במקומות חכירה מסוימים. במקומות שניתן לחוכרים להתמיד בעסקיהם במשך שנים הפכו קבוצות אלו גרעינים של יישובים חדשים, כפי שהוסבר הדבר למעלה[18]. בשנות ה־50 התחזקה, כאמור, הנטייה להתקשרותם של החוכרים למקומות החכירה ולהחלשת הקשר עם הקהילה־האם[19]. מאלף מבחינה זו הוא מקרה חכירת ליובייישוב. ליובייישוב נחכרה לראשונה בשנת 1634 והוחזקה בידי אותה קבוצה של חוכרים במשך שנים רבות. על קבוצת החוכרים נמנה בשנות ה־40 אנשל סנדרוביץ, הקרוי באחת התעודות משנת 1647 "יהודי מפינסק"[20]. עסקי החכירה שלו (בשותפות עם חוכרים אחרים) היו הן בליובייישוב והן באחוזת פנייבנו הסמוכה לה. אנשל זה נשאר קשור לחכירת ליובייישוב עד סוף ימיו. בתעודה משנת 1660 הוא מכונה "חוכר ליובייישוב". בתעודות מסוף שנות ה־70 נתקלים אנו באחים לייב ולייזר אנצלביץ, כשהאחד חוכר את נובי־דולסק והשני את סטארי־דולסק[21] הסמוכות לליובייישוב. שניים אלה הם, קרוב לוודאי, בניו של אנשל. האב ובניו נעשו במשך ימי דור אחד, בגלל עסקי החכירה שלהם, תושבים של הסביבות לכל דבר. רק דוד אנצלביץ שהוא, כנראה, בן שלישי של אותו אנשל נשאר בפינסק[22], והם אינם היחידים. להתקשרות של קבע אל יישובים בסביבות מגיע גם יצחק אברמוביץ, המוכר לנו כחוכר אוהרינץ בשנים 1646—1654[23], וכחוכר ליובייישוב בשנת 1660. ובשנת 1679 — האיצקוביצים: מאיר — חוכר נובי־דולסק, ויעקב — חוכר ז'לזניץ, ואולי גם משה — חוכר מוטלה, כנראה בניו[24], הם כבר תושבי הסביבות לכל דבר. נראה שדוגמאות אלו עשויות להסביר את התהליך שהביא לכך, שליובייישוב תהיה בשנות ה־70 קהילה בפני עצמה ומרכז בשביל היהודים בכפרים הסמוכים לה, כגון דולסק, אוהריניץ, ז'לזניץ ועוד.

החל בשנות ה־60 ועד סוף המאה גדל גם מספר היהודים בכפרים שבמחוז פינסק. בתעודות נתקלים אנו בריבוי יחסי של שמות כפרים[25], שבהם מתגוררים יהודים שפרנסתם על עסקי חכירה קטנים או בינוניים, בעיקר של ייצור משקאות ומכירתם. הבחינה הכלכלית של תופעה זו תידון בנפרד להלן, אך כאן המקום לציין את התייחסותה של תופעה זו לתופעה הכללית של שינוי המבנה הדמוגראפי של היישוב היהודי בפינסק ובמחוז, שהכיוון הכללי שלו הוא גידול כמותי והתפשטות בשטח.

החוכרים הקטנים והמוזגים, היושבים או המתיישבים בכפרים בארבעת העשורים האחרונים של המאה ה־17, הם בחלקם בני משפחות שמצאו את פרנסתם בשנות ה־40 ובמידה מסוימת גם בשנות ה־50 בעסקי החכירה הגדולים[26]. אך חלק מן התושבים החדשים בכפרים הם, כנראה, אנשים שבאו לאזור פינסק מחוצה לו[27], וחלק אחר הם יהודים מפינסק שחיפשו להם פרנסתם בעסקי מזיגה בכפרים, דוגמת החכירות בכפרים סטאבק ומורוביגו. חוכרים תושבי פינסק, שנכנסו לעסקי המזיגה בכפרים, היו עשויים אף הם לרופף, בסיועו של האציל שלהם, את הקשר עם הקהילה־האם, אם התמידו בחכירה במשך תקופה ממושכת. מקרהו של אליהו ליינוביץ, תושב פינסק, היא דוגמה מובהקת לכך. בשנת 1662 חכר את הפרופינאציה והטחנה של מורוביגו, התמיד בחכירתו עד 1684 לפחות, ואף שהחזיק בית בפינסק לא גר בו, ובסופו של דבר העביר את הבית על שם הפריץ שלו, וכך ניתק, לפחות להלכה, את הקשר עם קהילת־האם שלו[28].

לתקופה הנידונה כאן שייכת גם ראשית התיישבות היהודים בקארלין. בשנת 1690 העניק הסייס למארשאלק (ראש השלאכטה במחוז) יאן קארול דולסקי ליברטאציה[29] על האדמות, המגרשים, הטחנה והשדות שליד העיר פינסק ועליהם ייסד את העיר קארולין (Karolin). עירונים רבים שנשארו חסרי קרקע ורכוש והתפרנסו רק מעבודת כפיים עברו מפינסק לעיר זו[30]. בעשור האחרון של המאה ה־17 מתיישבים אפוא בקארלין רבים מן העירונים המדולדלים של פינסק. באותה עת, כפי הנראה, מתיישבים בקארלין גם היהודים הראשונים, ויש להניח שהדבר קרה בעת פתיחת המקום להתיישבות. בתעודה משנת 1700 מסופר על יהודי מקארלין בשם זלמן שהחזיק בשותפות עם מספר יהודים בחכירת אחוזת קוז'אנהורודוק, והוא מכונה בתעודה "אזרח העיר קארלין"[31]. ברור שזלמן זה ישב לפני־כן מספר שנים בקארלין, אם ב־1700 ציינו בתעודה את העובדה הזו. מאותה תעודה ידוע לנו, שהחכירה היתה ברשותו החל בשנת 1692[32], ולא מן הנמנע שכבר אז היה תושב קארלין. ניתן להניח שזלמן זה היה אמיד ונמנה עם מייסדי העיר

18. בפרקים הקודמים.
19. ראה לעיל, עמ' 66 ואילך.
20. או"ק, כרך 28, מס' 273.
21. שם, כרך 29, מס' 47.
22. שם, כרך 28, מס' 323.
23. שם, מס' 195.
24. שם, כרך 29, מס' 47.
25. ראה להלן בדיון על חכירת משקאות ואורנדות כפריות, עמ' 127 ואילך.

26. ראה כנ"ל.
27. בתעודה משנת 1668 מדובר על המוזג היהודי משה בכפר סרניץ ונאמר עליו ש"אין לו חזקת יישוב בפינסק" (במקור: osiadłości w Pińsku nie mającego), ראה: או"ק, כרך 29, מס' 11. במקרה דומה נתקלים אנו בתעודה משנת 1691 שבה מסופר על יהודי המקבל מקום מגורים וזכות על הפרופינאציה בכפר Dolha Hata וגם עליו נאמר שהיה חסר חזקת יישוב (שם, כרך 18, מס' 439). עליהם ראה להלן בדיון על חכירת משקאות.
28. או"ק, כרך 29, מס' 95.
29. משמעה היה שחרור המקום מן החוק העירוני והעברתו לתחום תחולת החוק הארצי. זכות זו הוענקה בדרך כלל ע"י פריבילגיה מלכותית לבתים בודדים או לחצרות של אנשי שלאכטה הנמצאים בעיר. ראה: Historia państwa i prawa Polski, כרך 2, עמ' 260.
30. או"ק, כרך 5, מס' 12, עמ' 296.
31. שם, כרך 29, מס' 157.
32. שם, שם, עמ' 262, עמודה ב'.

החדשה. כפי הנראה לא היה זלמן זה היהודי היחיד בקארלין.

את השינויים הדמוגראפיים המתוארים באוכלוסייה היהודית של פינסק והסביבות ניתן להסביר על רקע תנועת אוכלוסים רב־סיטרית. תושבים של פינסק יוצאים מתוכה ותרים להם פרנסה בסביבות. אך בו בזמן, במקום להתמעט, גדל היישוב היהודי של פינסק, אם כי במידה לא רבה ובין השאר הודות לתוספת אוכלוסייה שבאה מן החוץ. אמנם קשה לתת תשובה ברורה על השאלה מניין באה תוספת האוכלוסייה. יש לשער שהיא באה מאוקראינה ומרוסיה־הלבנה, מקומות השתוללותם של הקוזאקים והמוסקביטים, ומהגירה מפולין. כשם שבכפרים שבסביבות פינסק התיישבו יהודים שבאו לאזור מחוצה לו, היו מתיישבים כאלה גם בפינסק[33]. מספרם התרבה כנראה החל באמצע שנות ה־60[34] ואילך.

ב. חיי הכלכלה

שלושת העשורים האחרונים של המאה ה־17 הוסיפו להיות שנות שפל לכלכלתה של פולין־ליטא. המחסור בהון היה כללי, ערך המטבע ירד בהתמדה, המטבע הטוב הוברח מן המדינה, החקלאות נשארה במצב של שפל כלכלי ממושך, לאחר שנפגעה קשה במלחמות התכופות ולאחר־מכן על־ידי השינוי לרעה בקוניונקטורה ליצוא תוצרת חקלאית, והשפיעה מצדה על המצב הכלכלי הכללי של פולין. אף ששקטה הארץ לאחר שלום אנדרושוב לא הצליחה הנהגתה המדינית של המדינה לעצב מדיניות לטווח ארוך, שתביא להתאוששות כלכלית ולהתחזקות כללית.

במצב זה נחלש מאוד בתקופה הנידונה מעמדם של עירוני פינסק במסחר ובמלאכה, כיוון שלא עמד להם הכוח לשקם את עמדותיהם ההרוסות, וכאמור למעלה פנה חלק מהם לחקלאות[35]. ואילו יהודי פינסק, שהצליחו לשקם את חיי הכלכלה שלהם בשנות ה־60, מוסיפים לפתח פעילות כלכלית נמרצת בתנאים של שלווה יחסית, מול התנגדות דועכת של העירונים, שמצאו את עצמם שוב שקועים במלחמה דתית על האוניה[36], דבר שנטל כנראה מידה מרובה של העוקץ שבמלחמתם נגד יהודי פינסק. בתקופה זו נתגבש הצביון הכלכלי של יהודי פינסק על־פי קווי ההתפתחות שנסתמנו בשנות ה־60 ושקבע את המבנה הכלכלי והחברתי של קהילת פינסק לאחר־מכן.

המסחר

הידיעות על המסחר של יהודי פינסק בשלושת העשורים האחרונים של המאה ה־17 הן דלות ומקריות הרבה יותר מבתקופות הקודמות. עם זאת עולים מן התעודות קווים כלליים לטיבו ואופיו של המסחר היהודי בפינסק.

מבחינה חוקית היה מובטח חופש המסחר של יהודי פינסק במסגרת החוקית הכללית של זכות חופש המסחר שממנה נהנו יהודי ליטא. ב־1682 אושרה מחדש הזכות לחופש המסחר בפרי־בילגיה שהעניק המלך יאן סובייסקי לקהילות הראשיות בריסק, הורודנה, פינסק ווילנה. אלא שפריבילגיה זו לא באה להוסיף משהו על זכויותיהם של יהודי ליטא מבחינת היחסים שביניהם לבין המלכות, אלא ליישב סכסוך פנימי בין הקהילות הראשיות[37].

מתלונות העירונים משנת 1717 נגד יהודי פינסק משתמע, שבעת הגשת התלונה כבר לא היתה לעירונים אחיזה של ממש במסחר[38]. אם נקבל את היסוד בטענתם זו של העירונים, הרי ניתן לקבוע על סמך ידיעות מן התעודות, ששקיעתו של המסחר הנוצרי בפינסק חלה סמוך לראשית המאה ה־18, ואולי כרוך הדבר בכיבוש פינסק על־ידי השבדים בשנת 1706[39]. מן השנים 1680—1700 יש לנו שתי עדויות על עירונים שעסקו במסחר. זמן־מה לפני 1680 הלווה הסוחר העירון סאנקייביץ

---

33. על פליטי גזרות הקוזאקים והמוסקביטים ראה לעיל, פרק ג', עמ' 101. בשנת ת"ל (1670) תיקן ועד המדינה תקנות נגד הגירת יהודים מפולין לליטא (פמ"ל, סי' תר"ם, תרס"ד). הידיעות על יהודים חדשים בפינסק או בסביבות הן זעומות מאוד. בתעודה משנת 1668 מדובר על המוזג משה בכפר סרניק שאין לו הזקת יישוב בפינסק (ראה לעיל, הע' 27). בתעודות מהשנים 1678—1695 נזכר יהודי בשם לייב יעקובוביץ מינסקי (בפנקס המדינה ר' ליב בן יעקב מינסקר), כפי הנראה אחד מפליטי מלחמות מוסקבה—פולין, שהתיישב בפינסק, עשיר, והחל בשנת 1678 היה אחד ממנהיגי הקהל (ראה: או"ק, כרך 29, מס' 42—43, 61, 92; תומפמ"ל, סי' מ"ב). מגורשי וינה משנת 1670 הגיעו אף הם לליטא. ר' אברהם בן בנימין־זאב מחבר ספר זרע אברהם, זולצבאך תמ"ה, מכנה את עצמו בהתנצלות המחבר בסוף הספר "ממגורשי איסטרייך מתושבי ק"ק בריסק דליטא". יש להניח שהגיעו מהם גם לפינסק. במקום אחר בפרק זה צוין שרבה של פינסק בשנות ה־70—80 ר' משה בן ישראל־יעקב איסרלש היה כפי הנראה מפליטי גירוש וינה (להלן, עמ' 146). רב אחר גם הוא מפליטי גירוש וינה, שישב על כס הרבנות של פינסק בשנות ה־90 הוא ר' יצחק־מאיר תאומים פרנקל (להלן, עמ' 146 ואילך).

34. תקנה מפורשת של ועד המדינה משנת תכ"ז נתכוונה לשים מחסום בפני גל הגירה שבא מפולין לליטא ושהאזורים הקרובים לגבול ליטא—פולין, ופינסק בכלל זה, היו חשופים לו יותר מאשר האזורים הפנימיים של ליטא. תקנה זו ותקנה מאוחרת יותר משנת תל"ג המבטלת את התקנה משנת תכ"ז מעידות על כשלונו של הוועד בנסיונו להתגבר על הגל, או על ביטול התקנה בעקבות התנגדות או לחץ (ראה: פמ"ל, סי' תר"מ, תרפ"ו).

35. ריבארסקי, Skarb, עמ' 440—443, 507—515. וראה לעיל, הע' 12.

36. בסוף שנות ה־60 התחדשו רדיפות הפראבוסלאבים בפינסק ובאזור. השווה: מילובידוב, שם, עמ' 408—410; א"ס, כרך 6, מס' 102—107, 114, 141; זדד"א, מס' 169.

37. או"ק, כרך 29, מס' 83. ראה על כך בדיון על הסכסוך בין הקהילות הראשיות. עקב סכסוך זה הופרע חופש המסחר של תושבי קהילות מסוימות. סבלו ממנו בעיקר סוחרי סלוצק ומינסק, מכיוון שקהילת בריסק רצתה למנוע מהם מעבר חופשי בדרכים ובתחנות מכס (להלן, עמ' 137 ואילך).

38. שם, כרך 5, מס' 12, עמ' 295. בלשון התעודה מכנים העירונים את עצמם בכינוי: עניים ומשוללים דריסת רגל במסחר (bez żadnych handlów).

39. בתלונה הנ"ל טענו העירונים שבעת הכיבוש השבדי שמרו היהודים רק את בתיהם והצילו אותם מן הדלקה, אבל לא נקפו אצבע לשמור על בתי השלאכטה והנוצרים שבעיר ובתיהם עלו משום כך באש (שם, שם).

לקהל פינסק סך 5,620 זהובים[40]. סוחר שהיה מסוגל לתת סכום כזה בהלוואה ודאי נמנה על האנשים האמידים בין עירוני פינסק. משנת 1700 יש לנו ידיעה אחרת על עירון העוסק במסחר השעווה ונוסע בעסקי מסחרו ליריד בטורון, ואף השוליה שלו, בן איכרים העובד בשבילו בעיבוד שעווה תמורת 16 גרושים ליטאיים לשבוע, נוסע עמו לטורון וקונה באותו יריד סחורות בכספו, כדי למכור אותן אחר־כך בדרך או בפינסק ברווח[41]. ברור מכאן שהמסחר הנוצרי בפינסק עוד לא נעלם אז לגמרי.

על המסחר הגדול והבינוני של יהודי פינסק ידוע לנו מעט מזער. בתעודה משנת 1684 מסופר על היהודי פייביש יוספוביץ מחומסק שבא לפינסק בשליחותו של סוחר נוצרי, עירון מחומסק, לפדות בחדר המכס של פינסק שתי אבני שעווה ולקנות בשבילו בהזדמנות זו שעווה נוספת בסך 300 זהובים, דבר שלא עלה בידו משום שלא נזדמנה לו אז סחורה זו[42]. ממקרה זה ומהמקרה של הסוחר העירון סאנקייביץ שנזכר למעלה ניתן ללמוד, שפינסק הוסיפה להיות גם בסוף המאה ה־17 מרכז לסחר השעווה באזור. נראה שבצד השעווה היתה פינסק גם מרכז לסחר סיטוני וקמעוני של עורות (פרוות בכלל זה) ותבואה[43]. בתעודה אחרת משנת 1699 מסופר על שני יהודים מוויסוקי הנוסעים בימים הראשונים של מארס מעירם לפינסק, כפי הנראה ליריד, ואתם בעגלה סחורות שונות מפולין ולהם גם סכום כסף הגון במזומנים[44]. ניתן ללמוד מכאן, שלפינסק נמשכו סוחרים ממקומות מרוחקים, ושהיה בה שוק למכירת סחורות מוגמרות ולקניית סחורות הנמצאות בשפע במקום, בעיקר, כפי הנראה, הסחורות שנזכרו למעלה.

בודדים מסוחרי פינסק היהודים נזכרו בתעודות בשמותיהם בקשר עם עסקי המסחר שלהם. מאלה הם הסוחרים ליפמן מובשוביץ ומשה נחמיוביץ. שניים אלה נהגו ללוות מזמן לזמן, כפי הנראה החל בשנות ה־80 ועד לשנת 1697, סכומי כסף נכבדים לצורכי מסחרם מאת הממונה על האקונומיה המלכותית, והיו נוהגים לפרוע את הלוואותיהם בדייקנות ונהנו מאמונו המלא של המלווה[45]. ניתן לשער ששניים אלה היו נמנים על הסוחרים החשובים והנכבדים של פינסק.

40. שם, כרך 29, מס׳ 54. בתעודה אומר המלווה שהוא נמנה עם ״אנשים העוסקים במסחר״ Ludzie kupieccy. על ההלוואה עצמה ראה להלן, עמ׳ 131).

41. שם, כרך 6, מס׳ 17, עמ׳ 263.

42. שם, כרך 29, מס׳ 94.

43. ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר מזכיר בספרו דברי חכמים (דף כ״ח ע״א), בפרק על איסורי ריבית, את המסחר הסיטוני והקמעוני בעורות, בשעווה ובתבואה. יש להניח שדבריו לקוחים מן המציאות של פינסק ואף שהדברים נאמרו בשנות ה־80 הם תופסים לגבי כל התקופה משנות ה־60 ואילך.

44. או״ק, כרך 29, מס׳ 136. בדרך סמוך לפינסק התנפלו על הסוחרים מוויסוקי, שהיו נתיניו של אציל ממשפחת סאפייהא, שלוחיו של אציל ממשפחת אורדה. בעת שעברו דרך הכפר הוטוב הם שדדו מהסוחרים מזומנים וסחורות בסך 1,500 זה׳ בקירוב וזאת בגלל האיבה ששררה אז בין שתי משפחות אצילים אלו.

45. שם, שם ומס׳ 138. עליהם ראה להלן בדיון על ההלוואות, עמ׳ 134—135.

השכבה האמידה

קצת יותר ידיעות ניתן ללקט מן התעודות על השכבה האמידה של קהילת פינסק. בתעודות משנות ה־80 וה־90 ניתן לזהות קבוצה שלמה של אנשים, מקצתם ממשפחות המוכרות לנו כאמידות עוד משנות ה־50—60 ואפילו משנות ה־40. אנשים אלה היו מעורבים בעסקות כספיות נכבדות יותר או פחות, ומהן ניתן ללמוד על אופיה ודמותה של שכבה זו.

נקח לדוגמה את בני משפחת ביילצ׳יץ. יעקב בן אהרן ביילצ׳יץ מוכר לנו כאחד מגדולי עשירי פינסק בשנות ה־50, שאיבד, כנראה, את מרבית הונו בשנת 1655, בעת שנשדד בידי חיילים פולנים פורקי משמעת[46]. כפי הנראה הצליח יהודי זה לשקם את עצמו מבחינה כלכלית, שהרי בשנת 1669 הוא נזכר יחד עם ארבעה מראשי קהל פינסק המכובדים שמיחו נגד העירונים, בעקבות תלונתם של אלה נגד יהודי פינסק על דחיקת רגליהם מפרנסותיהם[47].

אחיו של יעקב הוא, כפי הנראה, לייב אהרונוביץ, הנזכר ברשימת בעלי הבתים משנת 1650[48], כבעל בית ישן ביותר־דיקה של מנזר הנשים. בשנות 1678—1680 חתם יחד עם ״ראשי קהל״ פינסק ״עיקוריו״ ו״טוביו״, על שלושה שטרי הלוואה בסך כולל של 10,000 זהובים, שקיבל הקהל מן הישועים של פינסק[49].

אליהו ואיציק לייבוביץ ביילצ׳יץ, שני בניו של לייב אהרונוביץ, היו מעורבים בהתנגשות עם איש שלאכטה נמוך, שהתנפל על אליהו ביילצ׳יץ ועל אשתו בביתם ופצעם, בגלל תביעת חוב פעוט של 25 גרושים (אולי צריך להיות: זהובים?)[50]. על מקור פרנסתם של אלה אין ללמוד מן התעודה דבר ברור פרט לעובדה שהיו בקשרי משא ומתן עם אנשי השלאכטה וניהלו בעיקר או גם עסקים זעירים.

עם האמידים בפינסק נמנה גם יחזקאל ליזרוביץ המוכר לנו כמי שחתם על שטרי חוב בשם ועד המדינה בשנים ת״ח—ת״י. יחזקאל זה שמר על מעמדו כאחד ממנהיגי הקהל, וכפי הנראה גם על אמידותו, עד סוף שנות ה־60[51]. ברוך חצקלייביץ, שהוא אולי בנו של יחזקאל ליזרוביץ[52], נמנה כנראה גם הוא עם אמידי הקהל. בתעודה משנת 1698 הוא נזכר כמי שקיבל הלוואה בסך 2,000 זהובים מאציל ושנהנה מאמונו של המלווה[53]. לא נזכר במפורש שהיה סוחר, אך נאמר שם שהיה מעין ספק לאותו אציל. נראים הדברים ששני האנשים האלה הם מבעלי העסקים החשובים בפינסק ובעיקר עסקו כנראה במסחר.

לאותה שכבה שייכים גם בני משפחת ישעיהו יעקובוביץ, ממנהיגי הקהל ומעשיריו בין השנים 1630—1660, שנהרג, כנר־

46. ראה לעיל, עמ׳ 106.

47. עליו ראה להלן, פרק ה׳ ושם גם מראי מקומות.

48. או״ק, כרך 28, מס׳ 281.

49. שם, כרך 29, מס׳ 42—43, 61.

50. שם, שם, מס׳ 101.

51. עליו ראה להלן.

52. הדבר אינו ודאי. ברוך חצקלייביץ יכול להיות על־פי שם האב גם אחיו של נתן חצקלייביץ. מבחינת המעמד, מכל־מקום, שייכים שני החצקלייביצ׳ים ויחזקאל ליזרוביץ לאותה שכבה חברתית.

אה, בשנת 1660[54]. בנו נחמיה אזיאשביץ (בפנקס המדינה נחמיה בן הקדוש ישראל ישעיהו), שהיה מעורב בשנת 1658 בפרשה של משקאות מוסתרים שנמצאו אצלו ואצל אחרים בחיפוש, הוא אחד ממנהיגי הקהל הפעילים והמוכרים בשנים 1673—1691[55]. על עסקיו של נחמיה בשנות ה־70—80 לא ידוע מאומה, אך על בנו משה נחמיוביץ ידוע שהיה סוחר שניהל עסקים לא קטנים[56].

אנו יכולים להניח במידה רבה של ודאות, שהאנשים שנזכרו בדיון זה בשמותיהם כסוחרים ובני השכבה האמידה שתוארה כאן, הם הם הסוחרים הגדולים של פינסק, ובדומה לסוחרים הגדולים מן הקהילות הראשיות האחרות השתתפו בירידים של מיר, נסביז', סטולוביטש וקאפוליה, שבהם נהגו מנהיגי הקהילות הראשיות להזדמן ולהסדיר את ענייני כלל מדינת ליטא[57], וכן השתתפו ביריד קלצק[58]. לירידים במקומות המרוחקים מפינסק מרחק הגון היו נוסעים דרך כלל סוחרים אמידים, שעסקו בעיקר במסחר הסיטוני והגדול. מכאן מתבררר שפינסק ניהלה בתקופה זו מסחר ער עם ליטא.

אין לנו עדויות במקורות על המשך מסחרה של פינסק עם ווהלין או עם אוקראינה. הדרך המסחרית מליטא לווהלין שעברה דרך פינסק או לידה, הוסיפה למלא במידה מסוימת את תפקידה גם בתקופה הנידונה ויש להניח שהמסחר עם ווהלין לא נפסק, אך חשיבותה של הדרך המסחרית מפינסק לווהלין ולאוקראינה כבר לא היתה אז כנראה רבה מדי[59]. גם על המסחר של יהודי פינסק עם פולין אין לנו עדויות של ממש, ולא מן הנמנע שקשרי המסחר של הסוחרים היהודים מפינסק עם פולין נתרופפו ואת מקומם של סוחרים סיטונאים גדולים מפינסק במסחר זה תופסים סוחרים יהודים ממקומות אחרים, ואולי בעיקר יהודי העיר ויסוקי שסוחריה הגיעו לפינסק[60]. גם אין לנו עדויות על קשרי מסחר של סוחרים יהודים מפינסק בתקופה הנידונה עם ארצות חוץ[61]. לירידים בפינסק ובבריסק היתה כבר אז רק חשיבות מקומית ולא משכו סוחרים מחוץ־לארץ[62]. לפיכך ניתן לקבוע, על סמך העדויות שיובאו להלן, שתנופתו של המסחר הגדול של יהודי פינסק פחתה וחלק מן הסוחרים האמידים באותה תקופה מנהלים עסקים בינוניים ואף זעירים.

בתקופה זו, כנראה, מוסיף להתפשט המסחר הזעיר בין יהודי פינסק. בתלונתם משנת 1717[63] חוזרים העירונים על טענה שהשמיעו בהדגשה מיוחדת בתלונתם משנת 1669[64], שהיהודים מקדימים אותם בקניית מזון וסחורות מן האיכרים הבאים לעיר והם תמיד ראשונים בעיבורה של העיר או בדרכים מחוצה לה ושם הם קונים מן האיכרים את תוצרתם. העירונים טענו שנדחקו כליל מן המסחר וכבר בשנת 1690 לא היו להם בפינסק עסקי מסחר וקרקעות ונתרוששו עד כדי כך שנאלצו לחפש להם פרנסתם בעבודת כפיים.

אף שבפרטים הגזימו העירונים פה ושם בתלונתם על דחיקת רגליהם מן המסחר, הרי נראה שבקווים כלליים נכונה טענתם ששוב אין להם אחיזה של ממש בחיי המסחר של העיר, והפעם כוונתם בעיקר למסחר הזעיר, שעל התפשטותו בשנות ה־60 דובר בפרק הקודם ושהוסיף להתפשט גם בסוף המאה ה־17.

המצב הכלכלי בכללו הוסיף להיות קשה גם בימי מלכותו של יאן סובייסקי. המחסור במזומנים היה חמור וכללי והפעילות הכלכלית נתקלה בקשיים האופייניים לתקופת נסיגה כלכלית[65]. אנשים נאחזים בתקופה זו בכל סדק של אפשרות לפעילות כלכלית כלשהי, עמלים קשה לפרנסת ביתם ואין בורחים במשא ומתן אף בדרכים שאינן כשרות כדי להרוויח משהו.

מפינסק הגיעו לידינו דווקא מתקופה זו מספר תעודות המספרות על מקרים של מסחר בחפצים גנובים, שבהם היו מעורבים יהודים מתושבי המקום. בשנת 1680 נאשמו חמישה מיהודי פינסק בקניית תשמישי קדושה שנגנבו מן הכנסייה הפראבוסלאבית על־ידי הפעמונר[66]. על הנאשמים אין אנו יודעים הרבה, אך לא מן הנמנע שלפחות שניים מהם נמנו עם

---

53. או"ק, כרך 29, מס' 141.
54. עליו ראה לעיל, פרקים ב—ג'.
55. ראה להלן, פרק ה'.
56. עליו ראה בעמ' הקודם ולהלן, עמ' 134.
57. תשלומי מסים לוועד המדינה היו נקבעים מראש לסידור ולפרעון בירידים. קהל פינסק היה מיוצג בירידים במיר (פמ"ל, סי' תש"ו, תשצ"ט), סטולבצין, ס"ח (סי' תש"ח), קאפוליה (סי' תשל"ה, תתק"א), נסביז' (תומפמ"ל, סי' מ"ו; פמ"ל, סי' תתק"א).
58. על יריד קלצק ראה: או"ק, כרך 29, מס' 122.
59. ויסלואוך, Drogi, שם, עמ' 152—153, 159. ויסלואוך מתאר את המצב בראשית המחצית השנייה של המאה ה־18, אך תיאורו מתאים כנראה למצב שנתגבש בסוף המאה ה־17.
60. ראה בעמ' הקודם. ויסוקי, כ־40 ק"מ צפונית לבריסק היתה צומת לדרכי מסחר אחדות שהובילו מווהלין ומפולסיה הן לדאנציג והן לפרוסיה המזרחית. ליריד השנתי שלה היו מגיעים במאה ה־18 ואולי כבר בסוף המאה ה־17, סוחרים ממקומות מרוחקים ואף מחו"ל (ראה: ויסלואוך, שם, עמ' 151, 157).
61. ברשימת הסוחרים שבאו לירידי לייפציג בשנים 1675—1699 (ראה: M. Freudenthal, Die jüdischen Besucher der Leipziger Messen in den Jahren 1675—1699, Frankfurt a.M., 1902), לא מצאנו אף סוחר יהודי מפינסק. בכלל לא הרבו סוחרים יהודים מליטא לבוא ללייפציג. גם מבריסק לא מצאנו ברשימה אף סוחר יהודי ומהורודנה סוחר אחד בשנת 1698. רק וילנה מיוצגת בכמה ירידים באותן שנים. אולי יש לראות גם בעדות זו סימן לחולשת המסחר של יהודי ליטא עם המערב בימים ההם. כמו כן לא מצאנו זכר בתעודות על המסחר עם קניגסברג. ואף ויסלואוך שבדק היטב את בעית נתיבי התחבורה מפולסיה, מייחס חשיבות של ממש בתקופה הנידונה רק לדרך כלפי מערב ואינו מייחס חשיבות לדרכים המובילות צפונה (השוה: ויסלואוך, שם, עמ' 202—203).
62. מקורות רשמיים מאוחרים יותר מציינים את הדבר (שם, עמ' 157).
63. או"ק, כרך 5, מס' 12, עמ' 295.
64. שם, כרך 29, מס' 14. ראה גם לעיל, עמ' 116.
65. כמו בהע' 35 לעיל.
66. שם, כרך 29, מס' 50, 53, נאשמו בכך מילה ליטמנוביץ ואשתו הניה בת משה, לייב בוכוביץ "הגר בבית־הכנסת", בצלאל "הגר מאחורי [כנסיית] הכמרים הדומיניקאנים" ואלמנתו של משה שברשותם נמצא חלק מן החפצים הגנובים. לפי המסופר בתלונה נגדם הצליחו אלה "בדרך תחבולה" לשחרר את הפעמונר מכלאו.

המשפחות האמידות שבקהילה[67]. יש להניח שיהודים אלה עסקו בצורה זו או אחרת במסחר. בשנת 1684 נאשם נחמן נובחוביץ בגנבת סחורות בפינסק, בקניית שברים של כתר עשוי כסף מנערי נוצרי, שגנב את הכתר מכנסייה של הפראנציסקאנים[68]. דומה שבתקופה זו מתרבים המקרים של מסחר בחפצים גנובים, בעקבות החמרת המצב הכלכלי בפולין ובליטא לאחר שוך תקופת המלחמות הממושכות[69]. ועד מדינת ליטא תיקן עוד בשנת ת"ל — 1670 תקנה נגד קוני גנבות[70], ומהתקנה אנו למדים שנהגו להכריז בבית־הכנסת על גנבות שבוצעו, והקונים היו חייבים להודיע לקהל אם קנו חפצים גנובים. מי שקנה חפצים גנובים ולא הודיע על כך לקהל היה צפוי, על־פי התקנה, לגירוש מן הקהילה ולאיבוד חזקת היישוב בכל קהילות ליטא, דבר שבוצע לפעמים הלכה למעשה[71]. גם ועד ד' ארצות נלחם בשנת תל"ב באותה תופעה[72]. לאורך ימים לא הצליחו תקנות אלו למנוע את תופעת המסחר בחפצים גנובים, שעתים היו מעורבים בו משפחות מיוחסות, וזוהי אחת הפינות האפלות בהווי החיים היהודיים דאז.

מכסים

בשנות ה־70—80 הוסיפו חכירות המכס להיות מקור פרנסה לחוג מסוים באוכלוסייה היהודית בליטא. על־פי הנהוג היה האוצר מחכיר את הכנסות המכסים למשך שנה או יותר לכל המרבה במחיר (להלכה לפחות), והחוכר היה קובע חדרי מכס במקומות המתאימים[73]. אמנם על־פי החוק אסור היה ליהודים לחכור, מכסים, אבל נמצאו יהודים בין חוכרי המכס בתקופה זו כמו בתקופות קודמות הן בפולין והן בליטא, כמובן בניגוד לחוק או על־ידי עקיפתו. אנשי השלאכטה עצמם מצד אחד רצו לקבל את חכירות המכס לידיהם, כיוון שאלו היו מקור הכנסה טוב, וכל זמן שהדבר היה בשבילם בגדר שאיפה ראו את השתתפותם של היהודים בעסק זה בעין רעה ונלחמו בה, ומצד שני שיתפו יהודים בעסקי חכירות מכס לאחר שאלו נפלו בידיהם, אם כשותפים, אם כחוכרי משנה ואם כסופרי מכס ופקידים במנגנון הגבייה בתחנות המכס. כי החוכרים אנשי השלאכטה רצו בהכנסות מן המכס, אך במקרים רבים סירבו לעסוק במלאכת גביית המכס, וברצון העבירו אותה לאחרים, ובכלל זה גם ליהודים, שהיו בעלי נסיון בעסקים אלה ובנקל היו מסוגלים להעמיד חבר אנשים מאומן לניהולם[74].

יש לנו עדויות אחדות על השתתפותם של יהודים בחכירת מכסים ובניהולם של חדרי מכס בפינסק ובסביבותיה בשנות ה־80—90.

על החכרת חדר המכס של פינסק והחדרים הכפופים לו לחוכרים יהודים במישרים על־ידי האוצר של ליטא, יש לנו ידיעה בתעודה משנת 1693[75]. ב־10 בנובמבר של אותה שנה הודיע הפודסקארבי (שר האוצר) בנדיקט סאפייהא במנשר (אוניברסאל) לתושבים בני כל המעמדות של גליל בריסק ושל מחוזות פינסק ובולקוביסק, שחדרי המכס של בריסק, פינסק, יאלובקוביץ וחדרי מכס הכפופים להם (בתוכם הנייבצ'יץ, סטולין, פוהוסט, נבל שבמחוז פינסק) הוחכרו עם המשמרות שלהם ליהודים אייזיק נחומוביץ ולישעיהו יעקובוביץ ונמסרה להם הרשות לגבות שם מכס חדש והיטל על הסוחרים[76]. באוניברסאל צוין במפורש, שהחכירה נמסרה ליהודים כדי שגביית המכסים תתנהל בסדר הטוב ביותר.

על מקום מוצאם של החוכרים האלה לא ידוע דבר, וייתכן שאף אחד מהם לא היה מתושבי פינסק. לא ברור מה קרה לחכירה זו, אך מתעודה אחרת אנו למדים שבשנת 1694 קיבל את החוזה על חדר המכס של פינסק איש השלאכטה יז'י סובינסקי[77]. לפי החוזה נמסרה לו גביית המכס הישן והמכס החדש[78]. לא מן הנמנע שאייזיק נחומוביץ וישעיהו יעקובוביץ, שבין שאר חכירותיהם חכרו שנה קודם לכן, בשנת 1693, את תחנת המכס של פינסק למשך שנתיים, נאלצו להסתלק מן החכירה באמצע, אולי בגלל לחץ של אנשי השלאכטה שערערו על חוקיות החכירה. גם לא מן הנמנע שיהודים אחרים בחשו

---

67. מילה ליטמנוביץ הוא אולי בנו של ליטמן דוידוביץ ואחיהם של מרדכי ודוד ליטמנוביץ, שנמנו על עשירי הקהל בשנות ה־30—50. עליהם ראה לעיל, עמ' 106 ואילך. בצלאל הוא אולי בצלאל קוואצ'קו שהיה בשנת 1698 גובה מכס בלשכת פינסק בשירותו של סובינסקי, חוכר המכס של ליטא, (שם, מס' 135).

68. שם, מס' 88. נחמן נובחוביץ הוא, כפי שיש להניח, נכדו של ברוך נחמנוביץ, מעשירי פינסק ומתקיפיה במשך תקופה ממושכת. על ברוך נחמנוביץ דובר לעיל בפרקים ב'—ג' וכן בפרק זה.

69. המסחר בחפצים גנובים היה חזיון נפוץ באותן שנים. רבות העדויות על יהודים שהיו מעורבים בו. השווה: פוא"א, סי' רצ"ז, עמ' 124, הע' 2 וציונים ביבליוגראפיים שם. השווה גם: ר"ג, כרך 2, מס' 1287. כאן גם המקום לציין שבתקופה זו נתקלים אנו בתופעה החדשה בשולי ההווי היהודי — גנבים יהודים. השווה: פוא"א, סי' תע"ט, עמ' 226; ר"ג, כרך 2, מס' 1290, 1317; ואת הידיעה על גנבה בכפר אודרינ'ין במחוז פינסק ע"י יהודי עוברי אורח מאוסטרוג (או"ק, כרך 29, מס' 90).

70. פמ"ל, סי' תרס"ב.

71. בפנסק ואבלוזובה שבגליל הורודנה נרשמה בתקופה זו החלטה של הקהל לגרש מן העיר כל מי שיתעסק בענייני גנבות וקניית גנבות, ואחד מאנשי הקהל שנתפס בכך גורש מן הקהילה והדבר נרשם בפנסק (כ"י בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4° 103, תעודה מס' 158. התאריך חסר).

72. פוא"א, סי' רצ"ז.

73. ריבארסקי, Skarb, עמ' 300.

74. ראה לעיל, פרק ב', עמ' 73; ריבארסקי, שם, עמ' 303; Historia państwa i prawa Polski, כרך 2, עמ' 317.

75. או"ק, כרך 4, עמ' 211 (ראה גם: ר"ג, כרך 2, מס' 1279).

76. שם, שם, בלשון התעודה: Cło nowopodwyższone i dona-tivum kupieckie.

77. שם, כרך 29, מס' 135 בהתחלה. סובינסקי מכנה את עצמו: Superintendent komor Podlaskich kontrahent komory Pińskiej היינו מפקח חדרי המכס בפודלאשייה וגובה של חדר המכס של פינסק (השווה קארלוביץ, מילון). המלה חוכר או חכירה אינה נזכרת במפורש.

78. ריבארסקי, Handel, עמ' 18—20, 295—300; הנ"ל, Skarb, בפרק על המכסים, עמ' 284 ואילך. ההכנסות הגדולות באו מן המכס החדש ואילו ערכו של המכס הישן זעום וההכנסות ממנו הן 1/15 מן ההכנסות של המכס החדש (הנ"ל, Handel, עמ' 300). Cło stare i cło nowopodwyższane. על שני סוגי המכס

אף הם באותה קדרה ועמדו מאחורי איש השלאכטה סובינסקי, שקיבל לידו את חכירת חדר המכס של פינסק.

בהרחקתם של החוכרים היהודים אייזיק נחומוביץ וישעיהו יעקובוביץ מחכירת חדר המכס של פינסק (והחדרים הכפופים לו) והעברתו לידי יז׳י סובינסקי אין לראות דחיקת רגלי היהודים מעסקי המכס בפינסק, אלא העמדתם על בסיס חוקי מקובל, שרק לאיש שלאכטה מותרת החכירה, ואילו היהודים מנהלים בפועל את עסקי חדר המכס של פינסק על־ידי סובינסקי, ששי־תף בו את גרשון בניאשביץ מפינסק ואת מארק יעקובוביץ מבריסק. שיתופם של אלה בניהול עסקי חדר המכס של פינסק הוא קרוב לוודאי לא מקרי, כפי שמתברר הדבר מבדיקת הידיעות שהגיעו לידינו על פעילותו ועסקיו של גרשון בניאשביץ. אלו עשויות לשפוך אור על עסקי מכס וכן על אופיו ומעמדו החברתי של חוג האנשים שהתפרנסו על חכירות מכסים בתקופה הנידונה.

נבדוק עתה את מעט העובדות הידועות על עסקיו ופעי־לותו של גרשון בניאשביץ. בתעודה אחת משנת 1684 אנו קוראים, שפייביש יוספוביץ מחומסק שילם לו מכס על שתי אבנים משוועה שקנה בפינסק בשביל אדם שלישי, עירון מחומסק. משמע שתפקיד גביית המכסים בחדר המכס של פינסק היה אז בידיו. אך מאותה תעודה אנו למדים שקודם לכן היה תפקיד סופר המכס בידי איש שלאכטה בשם פיוטרו־בסקי, אך ביום שבו נפרע המכס על השעווה לא שימש כבר בתפקיד זה, כיוון שהעביר אותו קודם לכן לאדם אחר. האדם האחר הוא קרוב לוודאי גרשון בניאשביץ הנזכר. באילו נסיבות העביר פיוטרובסקי את תפקידו לאחר לא ברור, אך כפי הנראה הוצא התפקיד מידיו למרות רצונו. התנפלותו על פייביש יוס־פוביץ בהיותו בדרך לחומסק ושוד השעווה ו־300 הזהובים במזומנים ממנו, כנראה בתואנה של אי־תשלום המכס לו[79], מעידה על הנסיבות והאווירה שבה נעשתה העברת התפקיד לגרשון בניאשביץ, שתפקידו המדויק בחדר המכס של פינסק לא הוגדר, אך ניתן להניח שהיה בה לפחות סופר מכס, ולא מן הנמנע שהיה שותף לחכירת החדר או חוכר משנה.

תעודה אחרת משנת 1698[80], תלונה נגדו ונגד שותפו מארק יעקובוביץ מבריסק, שופכת אור על עסקי המכס שלו בשנים 1694—1698. בשנת 1694, כאשר חכר יז׳י סובינסקי את גביות המכס הישן והחדש בפינסק, פנה אליו מארק יעקובוביץ מב־ריסק, שהציג את עצמו כבקי בענייני ההכנסות של תחנת פינסק, וביקש ממנו שיספח אותו לחוזה והתחייב מצדו להכ־ניס לאוצר את התשלומים הרבע־שנתיים, כיוון שלחוכר איש השלאכטה לא היה הכסף שצריך היה לשלם על־פי החוזה[81]. מכאן יש להבין שהיתה זו למעשה מעין שותפות או החכרת משנה, שבה היה הניהול המעשי של עסקי המכס בידי היהו־דים והחוכר האציל הנוצרי נהנה מתשלום קבוע או מרווחים שוטפים של חדר המכס. בהמשך התעודה מדובר על הרחקתו של מארק יעקובוביץ מתפקיד סופר המכס, לאחר שלא עמד בהתחייבות ולא שילם את התשלום הרבע־שנתי הראשון שמועד פרעונו חל ב־1.10.1694. לפי המסופר בתלונה של סובינסקי שהוגשה לאחר יותר משלוש שנים, הורחק אז מארק מתפקיד סופר המכס וסובינסקי עצמו שילם את הסכום במקומו. בהמשך התלונה מסופר שמארק יעקובוביץ זה, לאחר שנאמר לו בבירור שסולק מתפקידו, הצליח "בערמומיותו היהודית" לשדל את סובינסקי שיניח לו לפעול יחד אתו, ואז גנב ממנו את החותמת של המכס החדש, עבר למקום (חדר מכס) אחר, עשה עצמו סו־פר המכס החדש ובמשך "זמן לא מועט" גבה מכס והוציא שוברי קבלה (קוויטים) וגרם בכך למתלונן נזק בסך 600 זהובים. בסוף, כאשר לא היתה לו כבר שוב שליטה על סופרות המכס, התחבר עם גרשון בניאשביץ והעביר לרשותו את החו־תמת, וזה עסק בגביית המכס בפינסק. בהמשך התפתחות הענ־יינים נאסר מארק יעקובוביץ, הובל לאחר־מכן לביתו של איצק מאירוביץ[82], שבנוכחותו ערב גרשון בניאשביץ למארק יעקובוביץ בסכום של 2,000 זהובים עד לבירור המשפטי ולאחר־מכן עזב מארק יעקובוביץ את פינסק. לפי המסופר בתלונה נמסר לגרשון בניאשביץ הפיקוח על חדר המכס של פינסק באופן רשמי בשנת 1697, אך מן התלונה מסתבר שב־פועל הוא גבה מכס בחדר פינסק במשך כל השנים שמסוף 1694 עד סוף פברואר 1698. ביאנואר 1698 פרץ סכסוך גלוי בין גרשון לבין שני שלוחיו של החוכר סובינסקי; האחד — ממלא מקומו, האציל סטפאן לוקאשביץ, והשני — יהודי בשם בצלאל קוזאצ׳ק, כאשר ניסו אלה לגבות מכס ביריד של ראשית יאנואר בדוידהורודוק. בצלאל הוכה קשות ולא הורשה לגבות שם מכס, וגרשון בניאשביץ הצליח לשמור על מעמדו הבלעדי וגבה את המכס בעצמו. הסכסוך בין גרשון בניאשביץ לבין סובינסקי פרץ כנראה ביולי 1697 בגלל חילוקי דעות על סכום המכס שנגבה בפועל כאשר האשים סובינסקי את גרשון בהעלמה מן האוצר סכום כסף שגבה.

סיפור־המעשה כפי שהוא נשמע מכתב התלונה הזאת מלא תמיהות ועניינים שקשה להסבירם. הטענות על גנבת חותמת המכס החדש וגביית מכס ללא רשות על־ידי מארק נראית תמוהה, כיוון שהאציל המתלונן הודה, ששידל את מארק שיי־שאר עמו בעסקי המכס. כן לא הוסבר טיבה של השותפות שבין מארק יעקובוביץ לבין גרשון בניאשביץ, ומה היה הבסיס החוקי לפעילותו של גרשון בניאשביץ בחדר המכס של פינסק עד שנת 1697. בכל זאת עולות מן התעודה הזאת ומעדויות אחרות כמה מסקנות: (1) גרשון בניאשביץ היה ממונה על הגבייה בחדר המכס של פינסק בשנת 1684 ובשנים 1694—1698. מתקבל על הדעת שגם בשנים שבין 1684—1693 היתה פרנסתו על עסק המכס, אם כי אין לנו ידיעות על כך, לא עליו ולא על חדר

79. או״ק, כרך 29, מס׳ 94 ומס׳ 142. מלשון התעודה משתמע שפיוטרובסקי ראה עצמו זכאי לגבות את המכס.

80. שם, מס׳ 135.

81. שם, שם.

82. חוץ מידיעה זו אין אנו יודעים עליו דבר. יש להניח שגם הוא שייך לחוג האנשים האמידים והמכובדים בפינסק ואולי עסק אף הוא בעסקי מכס. לא מן הנמנע שאיצק מאירוביץ זה הוא בנו של מאיר איצקוביץ, חוכר נובי דוולסק בשנת 1679 (שם, מס׳ 47) ונכדו של איצק אברמוביץ חוכר אוהריניץ, ברזיץ וליוביישוב (עליו ראה לעיל, פרק ב׳. ידיעה אחרונה עליו משנת 1660 ראה שם, כרך 28, מס׳ 294).

המכס של פינסק. (2) נראים הדברים, שהשותפות בינו לבין סובינסקי מצד אחד ובינו לבין מארק יעקובוביץ מצד שני אי־נה מקרית. היתה לו, כפי הנראה, חזקה על גביית המכס בחדר פינסק, שהיתה בה משום קביעות אף כאשר התחלפו חוכרי המכס. כיוון שגרשון בניאשביץ היה אחד ממנהיגי הקהל[83], יש להניח שהוא עסק בעסקי המכסים בהסכמת ראשי קהל פינסק, בהתאם לתקנות ועד המדינה מהשנים ת"ל, תל"ו ותמ"ד[84]. (3) ההתחרות הקשה על עסקי המכס בין יהודים לבין נוצרים, אם לגבי החכירה גופא ואם לגבי תפקיד סופרות המכס, וההתחרות בין יהודים לבין עצמם היא קשה וחריפה, ורק בתמיכתו האיתנה ביותר של הקהל מחזיק בעל החזקה מעמד. (4) גרשון בניאשביץ עם שותפיו ועוזריו הם גם המומ־חים בעלי הידע בסדרי גביית המכסים והם גם המממנים במידה מצומצמת או מרובה את עצם החכירה הנמסרת לאיש שלאכטה, וזה מחזיק בה רק להלכה ותמורת חלק מן ההכנסה הוא מעביר אותה לצורכי הניהול המעשי לסופרי מכס יהודים, שהם בעלי ותק בעסקים אלה או שבידם החזקה על גביית המכס והנתמכים בכך על־ידי הקהל.

במחוז פינסק היו, כנראה, גם חדרי מכס קטנים שהיו שיי־כים לסטארוסטות, שהוחכרו אף הם ליהודים. כך אנו קוראים בתעודה אחת, שב־14.10.1683 החכיר אנדריי ניימצביץ הסטא־רוסטה של הנייבצ'יץ את גביית המכס הישן[85] בכפר הנייבצ'יץ לארנדאר של הנייבצ'יץ ישראל ליזירוביץ מפינסק למשך שנה אחת תמורת 300 זהובים לשנה. קשה לדעת, אם חדר מכס זה הוא חדר משנה של חדר המכס של פינסק[86], או חדר מכס נפרד השייך לסטארוסטה. מכל־מקום ברור, שאין זה עסק גדול והוא למעשה חלק מעסקי האורנדה של חוכר כפר רגיל. יש להניח שחכירות חדרי מכס מסוג זה לא היו בלתי רגילות בס־ביבות פינסק.

אין לדעת כמה מיהודי פינסק התפרנסו מעסקי המכס, אך ניתן לשער שמנגנון גביית המכסים בחדרי המכס היה מורכב בחלקו הגדול מיהודים, אם בתפקיד של סופרים להלכה ושו־תפים למעשה, ואם בתפקידי פקידות ופיקוח. כוחם של החוכ־רים והסופרים בעסקי המכס היה רב, ואם רצו לעמוד בהתחיי־בותם לאוצר ולהפיק גם רווחים לעצמם בעסקים אלה, חייבים היו לנהוג בתקיפות וביד רמה. גרשון בניאשביץ מצליח להגן בכוח הזרוע על מעמדו כבעל חזקה יחיד על גביית מכס בחדרי המכס במחוז פינסק, מול שלוחו של סובינסקי בעל החזוה על מכסי המדינה, שבא בליווי משרתי האוצר, ובתוכם היהודי בצלאל קוזאצ'ק. אין ספק שלרשותו של גרשון בניאש־ביץ עמד כוח של משרתים מזוינים שנשמעו לו היטב ובעז־רתם הצליח לא רק למנוע מיריביו לגבות מכס אלא לאלץ את הבאים ליריד בדויהדורודוק לשלם את המכס דווקא לו[87].

בסיפור זה יש לנו עדות מובהקת לעניין חלקם של היהודים בעסקי המכס ולכוח הממשי שהיה נתון בידי היהודים שניהלו את עסקי המכס בפועל, אף שלהלכה ניהלו את עסקי המכס כסופרי מכס בלבד.

חכירות אחוזות, משקאות ואורנדות כפריות

כבר צוין בפרק הקודם, שעסקים גדולים של חכירת אחוזות באזור פינסק בעלמו כנראה לגמרי בשנות ה־60. עסקת חכירת האחוזות קוסטרוב וטיבורוביץ בשנת 1669 למשך 4 שנים תמורת 3,800 זהובים היא היחידה הידועה לנו משנות ה־60, ולאחריה אין לנו עדויות על חכירות מסוג זה בשלושת העשורים האחרונים של המאה ה־17 בתעודות העומ־דות לרשותנו[88]. מהכירה זו שהיתה צריכה להסתיים בשנת 1673 נשתמר החוזה, וראויים תנאיו לבחינה מדוקדקת. מן החוזה אנו למדים, שלחוכרים שלמה וגבריאל איזשוביץ (הנקראים בו פאנים, היינו אדונים)[89] ולנשותיהם נמסרו בח־כירה שתי האחוזות, על הבנייניים השייכים לחצרות האחוזה, על השדות והאדמות, על האיכרים הצמיתים והתחייבויותיהם בעבודות ובהיטלים כספיים, ומותר להם לנהל את עסקי האחו־זות לפי ראות עיניהם וכן לשלוט בצמיתים ולשפוט אותם. תנאי חוזה אלה דומים למעשה בכול לתנאים הרגילים, שהיו מקובלים לפני גזרות ת"ח—ת"ט בתקופת פריחת עסקי החכירות הגדולות. אבל בהמשך החוזה באים כמה תנאים, האופייניים יותר לתנאים החדשים ששררו בשנות ה־60—70 לאחר תקופת המלחמות והמהפכות. האציל המחכיר התחייב מצדו: להחזיר את דמי החכירה במזומנים לחוכרים במקרה של התנפלות צבא אויב והחרבת האחוזות בפעולה מלחמ־תית; לגבות בעצמו מן האיכרים הצמיתים שלו את מס הפודי־מנה (ארובות עשן) ומסים אחרים ולמסרם לגובי המס; ולשאת בעצמו בהוצאות גיוס כללי. תנאים אלה הוכנסו על־ידי החוכרים לחוזה, כפי הנראה, על סמך הנסיון של שנות ה־50—60 הפרועות. הם גרמו, כנראה, קשיים רציניים לחוכרים יהו־דים שהוכנסו להוצאות בלתי צפויות. בהמשך החוזה נאמר, שמותר לחוכרים היהודים להחזיק בעסקי מזיגת משקאות בכ־פרים האלה, ואם יקימו על חשבונם טחנה באחוזות טיבורוביץ כי אז יהיו כל ההכנסות מן הטחנה לחוכרים, ועל המח־כירים להחזיר להם את הוצאות בניית הטחנה. חכירת הכנסות עסקי המזיגה כמעט לא נזכרה בחוזים שמלפני ת"ח—ת"ט, ואילו כאן העניין מובלט היטב ומובן על רקע התנאים החד־שים. כאשר היוזמה בעסקי החכירה הידועים לנו בכלל מן התקופה מופנית לחכירת פרופינאציות וטחנות קמח. הטיפוס של היהודי החוכר הגדול נעשה נדיר. במקומם של אלה צומחת

83. בשנת 1698 הוא נמנה עם ראשי קהל פינסק וחתום על שטר הלוואה של הקהל. שם, כרך 29, מס' 140.
84. פמ"ל, סי' תרס"ה, תש"ל, תשצ"א, תתט"ו.
85. ראה לעיל, הע' 77.
86. השווה: או"ק, כרך 4, עמ' 211.
87. שם, כרך 29, מס' 135.

88. יש לנו ידיעה בודדת על עסק חכירה גדול בסביבות פינסק בתעודה משנת 1700. בה מסופר שאחוזות קוז'אנהורודוק היתה בחכי־רתם של 4 יהודים, ובכללם אחד בשם זלמן "אזרח העיר קארלין". ראה שם, מס' 157.

89. כאן נשמר עדיין שריד של יחס הכבוד ליהודי החוכר הגדול שהועמד כאן בדרגה אחת עם אנשי האצולה — בתקופה זו דבר בלתי רגיל. בתעודות מופיע יותר כינוי הגנאי "היהודי הכופר". ראה דרך־משל שם, מס' 13.

מצד אחד שכבה נרחבת של חוכרי אורנדות קטנים, ומצד שני חוג של אנשים הנשארים בשירותם של אצילים נכבדים ובעלי רכוש כפאקטורים[90], דוגמת משה פולאק, הפאקטור של סטאניסלאב צייראנוביץ, המנהל בתקיפות וביד רמה את עסקי אדונו, משליט את רצונו ומבצע בשמו מעשי שרירות והחרמת רכוש כלפי יהודים ולא־יהודים הכפופים לאציל יותר נמוך[91]; או דוגמת הפאקטורים (במספר רבים) שניהלו את עסקי איש השלאכטה זובאצקי, בעל אחוזה מסביבות דרוהיצ׳ין, שנעדר זמן רב מביתו ומאחוזתו ושנתיניו נפגעו על־ידי הפאקטור משה פולאק[92].

על עסקי המשקאות בפינסק העיר בשלושת העשורים האחרונים של המאה ה־17 אין כמעט ידיעות בתעודות שהגיעו לידינו. התרחבות עסקי המשקאות של יהודי פינסק חלה בעיקר בשנות ה־50—60 ותואורה בפרק הקודם. המצב שונה בסוף שנות ה־60 לא נשתנה הרבה לאחר־מכן ולעירונים לא היתה כבר אז כמעט, או לגמרי, שום אחיזה בחכירת המשקאות בעיר[93]. לעומת זאת הגיעו לידינו עדויות על התרבותם של עסקי החכירות הבינוניות והזעירות (אורנדות) של יהודים בכפרים ובעיירות שבמחוז פינסק. בסוף המאה ה־17 היו עסקי המשקאות, כפי הנראה, אחד מענפי הפרנסה העיקריים של יהודי פינסק והסביבות[94].

בתעודות מן התקופה הנידונה נזכרים שמותיהם של חוכרים כפריים רבים למדי. חלקם החזיקו חכירות בכפרים ובעיירות שבהם ישבו חוכרים יהודים לפני 1667, היינו לפני גזרות ת״ח—ת״ט או לאחריהן, כגון: אהרינין, דולסק הישנה, דולסק החדשה, סטאבק, וישביץ, מורובינו, ובעיירות מוטלה ודרוהיצ׳ין[95]. לידן שמות אלה נזכרים בתעודות לראשונה, לאחר שנת 1667, עסקי חכירה (אורנדות) של יהודים בכפרים במחוז פינסק כגון: בוהושוב, פודהאצייה, ביילין, קוראדוב, אודריץ׳ין, הנייבצ׳ין, דולהא־האטא, וכן מאלא־האץ[96]. ניתן להניח שעסקי האורנדות בכפרים אלה עוברים לידי היהודים בעיקר בתקופה הנידונה, וכנראה כך הוא הדבר גם בכפרים אחרים, שזכרם לא נשמר בגלל מיעוט החומר התעודתי.

חכירת אחוזות בקנה־מידה גדול הוא דבר נדיר בתקופה הנידונה. עסקי החכירה הם לרוב או בינוניים או זעירים, והחוזים הנחתמים הם, כנראה, על סכומים קטנים. על עסקי החכירה הבינוניים שייכת באותה עת חכירת מורובינו, שעברה לידי אליהו ליינוביץ בשנת 1662, והיא בעיקרה חכירת הפרופינאציות בכמה כפרים השייכים לאחוזת מורובינו וחכירת הטחנה שבאחוזה. חכירה זו נשארה בחזקתו של החוכר לפחות במשך 22 שנים רצופות, ובין האציל המחכיר לבין החוכר שררו יחסים של אמון הדדי. החוכר מילא את התחייבויותיו כלפי האציל כראוי והאציל מצדו לא ערער על חזקתו[97].

לסוג החכירות הבינוניות שייכת גם חכירת בית המזיגה בכפר המלכותי סטאבק. בתעודה משנת 1684 מסופר על חכירה זו כעל חכירה חדשה הנמצאת בידי אולף שוסטאקוביץ במשך 3 שנים, היינו החל בשנת 1681[98]. החכירה כללה גם את הטחנה, כמו בחכירת מורובינו. חוכר זה עסק לא רק במכירת משקאות אלא גם בייצורם, היו לו שוורים ופרות לא מעט, וכן סוסים, ובענפים השונים של עסקי החכירה עבדו אצלו פועלים ומשרתים. המעניין הוא, שפועלים ומשרתים אלה נשמעים לו כל צורכו, ואם להאמין לדברי התלונה של שכנו בכפר, הכומר הפראבוסלאבי, שתבע מהחוכר מעשר מחכירת הטחנה על סמך פריביליגיה קדומה שבידי הכנסייה מתקופת הנסיכות, התנפלו אלה לפי פקודתו על ביתו של הכומר, רועם הרוחני, פצעו שניים מן המשרתים שלו ונטלו בכוח את הבקר והסוסים, שהיו שייכים לחוכר והוחרמו בפקודת הכומר על סירובו לשלם מעשר. מסתבר מכאן שהחוכר עמד בתוקף על דעתו ולא שילם את המעשר. מתלונת הכומר גם משתמע, שבדין־ודברים שהתקיים בינו לבין החוכר העליבו החוכר קשות ואיים לרצחו ולשרוף את רכושו. אף אם האשמות אלו מוגזמות הן, נראית כאן בבירור חולשת עמדתו של הכומר מול תקיפותו של החוכר היהודי. אולי יסתבר הדבר על רקע התחדשות רדיפת הכנסייה הפראבוסלאבית בסוף שנות ה־60, שהחריפה במיוחד בשנות ה־80, כאשר מקרי שדידת כמרים פראבוסלאביים והכאתם על־ידי אנשי שלאכטה וצבא בפינסק ובאזור היו דבר די שכיח[99].

כיצד התפשטו עסקי חכירת הפרופינאציות בכפרים שבמחוז פינסק? במקורות העומדים לרשותנו הידיעות על כך מועטות מדי, אך הסיפור בתעודה משנת 1691[100] על מקרה חכירה אחד בכפר שבמחוז פינסק שופך קצת אור על בעיה זו. בשנת 1690 התקשר יהודי בשם אברהם קופלוביץ, שהיה אז, כפי הנראה, אדם צעיר, עם האציל תיאודור מאלייבסקי ולאחר שחתם אתו חוזה (פרטיו אינם ידועים) על חכירת דוד מבשל י״ש בכפרו דולהא־האטא קיבל לרשותו בית מגורים בקרבת חצרו של האציל. החוכר עבר לגור במקום, וכיוון שהאציל התכוון אז לנסוע עם משפחתו למקום מרוחק ולהיעדר מביתו במשך זמן־מה, העביר לידי החוכר את ניהול משקו. במשך שבועות אחדים לאחר נסיעתו של האציל הלך

90. faktor הוא אדמיניסטראטור, מנהל מפעל או אחוזה. במשמעות אחרת גם סוכן, מתווך, סרסור (ראה קארלוביץ, מילון, בערכו).

91. או״ק, כרך 29, מס׳ 142.

92. שם, שם, עמ׳ 216 ב׳ למעלה. בין הנפגעים היו גם יהודים ״ארנדארים ופאקטורים״.

93. בתלונת העירונים משנת 1717 מדובר על דחיקת רגלי העירונים מעסקי המשקאות כעל דבר שנשלם כבר בשנות ה־60 (ראה: או״ק, כרך 5, מס׳ 12, עמ׳ 295).

94. על סמך המקורות אין אפשרות לערוך חישובים סטאטיסטיים ולבדוק את אחוז היהודים שהתפרנסו מעסקי משקאות. ר׳ יהודה־לייב פוחובי׳צר שישב בפינסק כ־15 שנים רצופות קודם שהדפיס את ספרו דרך חכמה (פרנקפורט דאודר, תמ״ג), מציין בספרו זה: ״רוב מחיות היהודים הם מכירת משקים למחזיקי האוראנדוש״ (דף י״ח ע״א).

95. או״ק, כרך 29, מס׳ 47—48, 95—96, 137.

96. שם, מס׳ 90—91, 96—97, 137; שם, כרך 18, מס׳ 439.

97. שם, מס׳ 95. בתעודה מסופר שהאציל קיבל את ביתו של החוכר בפינסק לחסותו (pod protektią swoją wziął), וברור שהחוכר רחש לו אמון כל הזמן. כן מסופר שהחוכר שילם את כל התשלומים כסדרם ולא היה חייב מאומה לאציל בעת מותו בשנת 1684.

98. שם, מס׳ 96.

99. א״ס, כרך 6, מס׳ 141; ראה גם מילובידוב, עמ׳ 408—410.

100. או״ק, כרך 18, מס׳ 439.

הכול למישרים עד שנגנב לפתע בנסיבות בלתי ידועות דוד מבשל הי״ש שהיה שווה אז כ־80 זהובים. עם גנבת הדוד עזב אברהם קופלוביץ את הבית ואת המשק שנמסר לפיקוחו וחזר לאביו שגר אותה עת במאלא־האץ. משפט ה״קופה״, שבפניו נחקר עניין הגנבה, לא הצליח לגלות את הגנב, והחוכר היהודי נתבע לערוב יחד עם שלושה יהודים אחרים לנזק שנגרם עם גנבת הדוד. חקירה נוספת של משפט ה״קופה״ לאחר שובו של האציל לביתו לא גילתה אף היא את הגנב, אך כיוון שהחוכר אברהם קופלוביץ היה חסר מקום מגורים וחסר רכוש מכול וכול ולא הצליח להמציא ערבות, הורשה האציל מלייבסקי ״לתפוס את החוכר שלו בגופו״[101]. מה היה בסופו של העניין לא ידוע, אך מן התעודה המעניינת הזאת עולות כמה מסקנות: היהודי הגר במאלא־האץ ובנו המתקשר עם האציל מאלייבסקי על חכירת הפרופינאציה בדולהא־האטא הם חסרי זכות מגורים, ויש להניח שהם באו לאזור ממקום מרוחק ומחפשים בו את פרנסתם; שניהם מצליחים למצוא לעצמם מקור פרנסה בכפרים, הבן — כחוכר, וקרוב לוודאי — גם האב; האציל המוסר לאברהם קופלוביץ את החכירה מתייחס אליו באמון וסומך עליו שינהל גם את משקו האחוזתי (שלא היה גדול כפי הנראה), אף שלמעשה הוא חסר־כול והתחיל רק אז כנראה לבנות את חייו. לא מן הנמנע שמקרה זה בא ללמד על תופעת התפשטות עסקי החכירות הכפריות הזעירות כולן, שהעיקר בהן ניהול עסקי הפרופינאציות (ייצור המשקאות ומכירתם) בכפרים, שהתרחבה ביותר במחצית השנייה של המאה ה־17, והיא קשורה בלי ספק בהגברת שעבוד האיכרים וניצולם על־ידי השלאכטה, שכפתה על האיכרים הצמיתים בין השאר גם הזדקקות בלעדית לפרופינאציות ולטחנות קמח של האצילים[102]. בתי המזיגה התרבו מאוד (גם בכפרים קטנים), כיוון שאנשי השלאכטה רצו לנצל מקור זה של הכנסה ככל האפשר. בעניין זה מלאים היהודים תפקיד מרכזי. בכפרים שימשו בתי המזיגה לא רק מקום לקניית משקאות משכרים או לשתייתם במקום, אלא גם מלון דרכים לעוברי אורח, יהודים ולא־יהודים כאחד, ומקום שעובר האורח יכול להזמין לעצמו מזון לסעוד את לבו.

חוכר יהודי בכפר היה לעתים חשוף למעשי שרירות וסחיטה מצד אנשי שלאכטה תקיפים, והחוכר חייב להיות מוכן להגן על עצמו ועל עסקו במקרים כאלה בכוח. במציאות החברתית והמדינית של אותם זמנים עוד היה אפשרי שחוכרים במחוז פינסק יגנו על זכויותיהם בכוח גם מול כמרים ואנשי שלאכטה.

יש להניח שגם בעיירות התרחש תהליך דומה של התפשטות עסקי המשקאות. בשנת 1679 מונה תלונה של מיכאל בוטבינה על אי־תשלום מס השלנגובי (מכס ממכירת משק־

101. בלשון המקור (שם, שם): ״gdy samey osobie, iako na arędarzv swoim. . . rekwirowac wolność daiemy״.

102. Historia Państwa i prawa Polski, כרך 2, עמ׳ 166, 228, 247. הרפורמה של זיגמונט אוגוסט משנת 1557/58 עשתה את הפרופינאציות למונופול של המדינה. הוא הגביל את הקמת בתי המזיגה והרשה להקים אותם רק בכפרים גדולים ליד דרכים ראשיות. השווה: אז״ר, כרך 3, מס׳ 13, עמ׳ 75; מס׳ 27, עמ׳ 90.

אות בבתי משתה) בדרוהיצ׳ין בלבד 8 מוזגים בשמותיהם, ומוזגים אחרים שלא נמנו בשמותיהם, היינו לפחות 10 מוזגים בעיירה קטנה. מן התלונה יוצא, שהמוזגים העליבו והתקיפו את גובה המס השלנגובי ובסוף גירשו אותו מן המקום בלי לשלם את המס. נראה שזוהי דוגמה אופיינית לתפקיד הנכבד שמילאו עסקי המשקאות בכלל פרנסותיהם של יהודי פינסק והסביבות. אין להניח שבעיירה דרוהיצ׳ין גדל היישוב במשך ימי דור ליותר מכמה עשרות משפחות[103]. בתנאים האתנוגראפיים המיוחדים של מחוז פינסק, שבו היו חריפים הניגודים הלאומיים והדתיים בין השלטון והאצולה הפולניים־קאתוליים לבין אוכלוסייה מקומית דוברת ניב רוסי מקומי ופראבוסלאבית ברובה, ויחד עם זה מסוכסכת בתוך עצמה, בתקופה של חידוש המאבק בעד האוניה הדתית, מצליח גם החוכר היהודי של עסקי משקאות בכפרים ובאחוזות לנהל את עסקיו ביד רמה ולעצב טיפוס של אדם העובד קשה לפרנסתו, אך איתן ברוחו ומגן בתקיפות על זכויותיו.

ג. הלוואות

הלוואות של יהודים לנוצרים

תמורה בולטת מתחוללת בתחום עסקי האשראי של יהודי פינסק מסוף שנות ה־60 ואילך. בתעודות הידועות לנו מן השנים שלאחר 1669 לא נמצאו עדויות על אשראי יהודי הניתן לנוצרים. לעומת זאת מתרבות העדויות על הזדקקותם הן של הקהל והן של יחידים להלוואות מאת נוצרים, בעיקר מאת גופים כנסייתיים ומאת אנשי שלאכטה גדולים. אף שאין לקבוע בוודאות, שתופעת אשראי יהודי הניתן לנוצרים נעלמה לגמרי[104], הרי כמעט ודאי הדבר שממדיו הצטמקו ואין לו עוד חשיבות של ממש בכלכלתם של יהודי פינסק.

תעודה משנת 1669 מכילה עדות אחרונה הידועה לנו על עסקת אשראי, שבה המלווה הוא יהודי מפינסק והלווה איש שלאכטה נוצרי. זוהו בקצרה סיפור־המעשה שבתעודה: בשנת 1667 הלווה יוסף בורוכוביץ לאציל אברם דוסטויבסקי 50 זהובים פולניים תמורת משכון שרשרת זהב, וכשבא דוסטויבסקי כעבור שנתיים לפרוע את החוב ולקבל את המשכון, סירב המלווה לקבל את הכסף ולהחזיר את המשכון, ורק לאחר שהוגשה תביעה משפטית הודיע אביו של המלווה ברוך נחמנוביץ, שבנו מוכן לקבל את הכסף ולהחזיר את המשכון[105]. סיפור זה אינו מסביר על שום־מה סירב המלווה לקבל בחזרה את כספו

103. או״ק, כרך 29, מס׳ 90, 137. ראה הסיפור על התגרה בין חוכר בוהושבו לבין אציל משנת 1698 (שם, מס׳ 137). על־פי נתוני המפקד משנת 1766 מונה דרוהיצ׳ין 520 נפשות והיא אז היישוב השני בגודלו בסביבות פינסק לאחר חומסק (טי״ס, עמ׳ 62). אבל אלה הם נתונים לאחר גידול שנמשך 85 שנים נוספות.

104. ר׳ יהודה־לייב פוחובייצר יוצא בספרו דברי חכמים, שנכתב בסוף שנות ה־80, נגד לקיחת ריבית מיהודים. שם הוא מדבר גם על לקיחת ריבית מן הגויים ודורש הדבר לגנאי. ייתכן שאמר דברים אלה על סמך המצב בפינסק. ראה: דברי חכמים, ח״א: דעת חכמה, דף כ״ן ע״ב.

105. או״ק, כרך 29, מס׳ 13.

ולהחזיר את המשכון. מה שנראה כאן קשה הוא זה, שרק עד שלב ידוע עמד המלווה בסירובו לקבל את הכסף ולהחזיר את המשכון, אבל לאחר שהגישה תביעה משפטית נסוג המלווה מסירובו. אך לא הוא עצמו אלא אביו ברוך נחמנוביץ, מנהיגה הוותיק ושתדלנה העיקרי של קהילת פינסק ביחסים עם השלטונות ועם גורמי חוץ, הודיע על כך לבית־המשפט. לא מן הנמנע שניתן להסביר את הסירוב לקבל את החוב בחזרה ולהחזיר את המשכון בירידה התלולה בערך המטבע בשנתיים הללו (1667—1669)[106], דבר שגרם אולי למלווה הפסד של ממש. שהיה גדול מן הריבית שקיבל על ההלוואה במשך השנתיים. אם נכון ההסבר נפתח מכאן פתח להבנת תופעת הצטמקותו של האשראי היהודי בפינסק בכללו, שהרי הצילו יהודי פינסק חלק מהונם, כפי שהוכח בפרק הקודם, ויש להניח שהיו ביניהם כאלה שהיו מסוגלים להלוות כסף גם לאחר שנות ה־60[107]. כפי הנראה חדל הדבר להיות בגדר השקעה טובה ולכן משכו ידיהם מכך[108].

הלוואות הקהל

בתעודה שנרשמה ב־20.11.1678 בפנקסי בית־המשפט של המבצר בפינסק[109] נתקלים אנו במקרה ראשון הידוע לנו של הלוואה שקיבל קהל פינסק מנוצרים. המלווה במקרה המתואר בתעודה זו הוא הקולגיום של מסדר הישועים בפינסק. התעודה אינה אלא כתב־התחייבות (שטר) חתום על־ידי 12 מראשי קהל, המפרט את התנאים שלפיהם קיבל הקהל מאת הכנסייה של לוהישין, שהיתה שייכת לקולגיום של מסדר הישועים בפינסק, הלוואה בסך 1,500 זהובים, "כאשר נזקק לכסף". כיוון שתנאי ההלוואה המפורטים בכתב־ההתחייבות אופייניים לא רק להלוואה זו בלבד, נביא אותם כאן במפורט. קהל פינסק, קיבל על עצמו לשלם למלווים מדי שנה על קרן ההלוואה שקיבל תשלום בסך 150 זהובים לשנה, היינו ריבית[110] בגובה 10% לשנה ב"מטבע טוב"[111]. המלווים מצדם התחייבו שלא יגבו את הקרן לעולם אם תשולם הריבית כסדרה במועדים הנקובים. אך פיגור בתשלום שיעור אחד של ריבית יביא לגביית החוב כולו. כתב־ההתחייבות מפרט את הערבויות והבטחונות שנתן קהל פינסק לישועים, כדי שיהיו בטוחים שאמנם יוכלו לקבל בשעת הצורך את כספם בחזרה, ואלה הם הבטחונות: תושבי קהילת פינסק ותושבי היישובים שבסביבות ערבים הדדית להלוואה בבתי־הכנסת שלהם, בתי המגורים, החנויות, הסחורות והכספים שלהם, וכן ערבים הם בגופם לתשלום ההלוואה. במקרה שהקהל ייתבע לשלם את הקרן בגלל אי־פרעון הריבית במועד ולא ישלם את אשר ידרשו ממנו, רשאי המלווה להחרים את שלושת בתי־הכנסת שבפינסק ואת בתי־הכנסת שבסביבות, וכן גם סחורות, בתים, אדמות וכספים השייכים ליהודי פינסק והסביבות, לאסור את בעלי החוב יחד עם נשיהם, ילדיהם ויורשיהם ולהחזיקם במאסר עד שישולם החוב עם הריבית, הקנס והפיצויים, שהם פי שלושה מערך החוב. בעניין הלוואה זו מוותרים היהודים מרצונם החופשי על כל הזכויות שיש להם או שיהיו להם בפריבילגיות בכתבי־שחרור וב"אגרות ברזל" מאת המלך, וכן לא יתרצו אי־תשלום החוב במגפה, שרפה או מלחמה. ורק במקרה של כיבוש העיר בידי אויב מותר לו לקהל לעכב את תשלום הריבית עד 4 שבועות לאחר נסיגת האויב.

פחות מחודשיים לאחר־מכן, ב־16.1.1678, נרשם בפנקסי בית־המשפט של המבצר כתב־התחייבות[112] נוסף מטעם קהל פינסק חתום על־ידי 15 ראשי קהל, על הלוואה דומה בסך 1,500 זהובים, שקיבל הקהל מן ההקדש של הקולגיום הישועי בתנאים דומים מאוד לאלה של ההלוואה הקודמת, היינו באותה ריבית (10%) ובאותם בטחונות ששעבדו למלווים את בתי־הכנסת בפינסק ובקהילות שבסביבותיה, וכן עשו את תושבי הקהילות בגליל פינסק ערבים הדדית ברכושם ובגופם לתשלום החוב. אלא שבמקרה זה התחייב הקהל להחזיר את ההלוואה במטבע טוב כעבור שלוש שנים, היינו ב־1682. שלא כבמקרה ההלוואה הקודמת קרויה כאן הריבית בשם צ'ינש ולא רווח[113].

בחודש יוני של שנת 1680 עשה קהל פינסק עסקה שלישית עם הקולגיום הישועי בפינסק וקיבל ממנו הלוואה בסך 7,000 זהובים, שהיא גדולה בהרבה משתי ההלוואות הקודמות והפעם בריבית יותר נמוכה — 8%, במקום 10% בהלוואות הקודמות, וכמו בהלוואה הראשונה התחייבו המלווים שלא לתבוע את הקרן עולמית כל זמן שתשולם הריבית במועד

---

106. רוטקובסקי, עמ' 219. דיון מפורט על ירידת ערך המטבע ראה: ריבארסקי, Skarb, עמ' 407 ואילך.

107. ר' יהודה־לייב פוחוביצר טוען נגד המנהג שראשי קהילות לווים מעות מישראל לצורכי הקהל בריבית קצוצה (ראה: דרך חכמה, ח"א: דעת חכמה, דף כ"ח ע"א; קנה חכמה, דף נ"ד ע"ב). תלמידי־חכמים היו נוהגים להלוות כסף בריבית (שם, דף נ"ה ע"א). לר' לייב בן יעקב מינסקר ממנהיגי קהל פינסק שילם ועד מדינת ליטא סכום לא מבוטל בשנת תנ"ה על חשבון חוב (תומפמ"ל, סי' מ"ב).

108. אולי יותר מירידת ערך המטבע השפיעה על הצטמקות האשראי היהודי העובדה שהאשראי של הגופים הכנסייתיים והשלאכטה הגדולה היה למעשה זול מאוד (ראה להלן), ואילו האשראי היהודי היה יקר מאוד. לפי התקנה של ועד המדינה בשנת תמ"ד, הועמדה הריבית על 26%—31% (פמ"ל, סי' תשפ"ב). בשנת תנ"א התחייב ועד המדינה לשלם "עולמית" על הלוואות, שהרווחים מהן נועדו ללימוד־תורה, בין 13.25%—20% (פמ"ל, סי' תתל"א, תתל"ב, תתל"ד). בתנאים של ריבית נמוכה היה כדאי ללוות מנוצרים. יצחק שיפר ניסה להסביר את המפנה בכיוון האשראי, האופייני לקהילות ליטא ופולין בתקופה הנידונה, כי התרוששותו של הציבור היהודי גרמה לשנוי זה. הקהילות נאלצו להיכנס לעול חובות כדי לעמוד בעול המסים, ההיטלים והתוצאות המרובות, ויהודים כפרטים — כדי לממן את עסקיהם (ראה: י. שיפער, פינאנציעלער חורבן, עקא־נאמישע שריפטן, כרך 2, עמ' 1). הסבר זה נראה אפולוגטי. לא מן הנמנע שחלק מן ההון היהודי הושקע במטבע טוב ומצא את דרכו אל מחוץ לגבולות פולין, כיוון שלא היה כדאי להפנות אותו לעסקי אשראי (ריבארסקי, Skarb, עמ' 411). ראה גם להלן, הע' 157.

109. או"ק, כרך 29, מס' 42.

110. בלשון המקור pożyłek, שפירושו המילולי: רווח. משמעות הניסוח הזה תוסבר להלן.

111. מטבע שערכו לא נפגע.

112. או"ק, כרך 29, מס' 43.

113. כך הדבר בשטרי "וידרקאף". על כך ראה להלן, עמ' 134 והע' 148.

הנכון[114]. גם על הלוואה זו חתמו 15 ראשי קהל של פינסק, וכמו בהלוואות הקודמות נתנו אותם בשחונות שעשו את קהילת פינסק ואת הקהילות שבסביבות על כל יושביהן ערבים הדדית להלוואה.

ב־24.5.1680 רשם העירון אנטון סאנקייביץ, סוחר וחבר מועצת העיר, בפנקסי בית־המשפט של המבצר תלונה על הקהל בעניין הלוואה בסך 5,620 זהובים שקיבל ממנו, כפי הנראה זמן לא רב קודם לכן[115]. מטענותיו של המלווה מתברר שקהל פינסק הצליח לקבל כתב מיוחד מאת המלך, שהרשה לו לדחות את פרעון חובותיו למשך שלוש שנים. למלווה היה שטר חוב רגיל על ההלוואה שבו התחייב הקהל לשלם את הריבית והקרן במועדים קבועים, ו"כתב הברזל" של המלך הרשה להם לדחות את התשלום ולשחרר אותו מן החשש לשאת בעול הערבויות והפיצויים על הלוואה שלא שולמה במועדה.

לאלו מטרות נועדו ההלוואות האלו שהקהל נזקק להן במידה גדלה והולכת?

בכתבי־ההתחייבות (שטרות) של הקהל אין למצוא על כך יותר מאשר רמזים, ויש להבין מתוכם שהכסף היה נחוץ לקהל לצרכיו שלו, כפי הנראה בעיקר לתשלום חובות או מסים[116]. כדי לברר את סיבת הזדקקותו של קהל פינסק להלוואות, ננסה לבדוק את הנתונים העובדתיים שבפנקס מדינת ליטא על מצב הזכות והחובה של קהילת פינסק בחשבונות הוועד ולהשוותם לנתונים על מצבן של שאר הקהילות הראשיות.

בשנת תכ"ד (1664) נמנית עדיין קהילת פינסק עם הקהילות שוועד המדינה חייב להן כספים[117]. ואילו בסיכומי החשבונות של ועד המדינה משנת תכ"ז (1667) חל שינוי לרעה במצבה של קהילת פינסק ולראשונה אין היא נזכרת בין הקהילות שהוועד חייב להן כסף[118]. לא מן הנמנע שהדבר קשור בהסתבכותה של קהילת פינסק באותה שנה בהוצאות גדולות, בגלל מה שפנקס המדינה קורא בשם "עסק ע"ש [עלילת שקר] דק"ק פינסק בסביבות ק' הוראדני"", כאשר הסכים הוועד להשתתף בשליש בהוצאות קהילת פינסק ב"כל מה שיהי' מוכרחים ליתן ולפשר הכומר [הגלח] דפינסק"[119]. בשנת ת"ל (1670) נזכר אמנם שוב בסיכומי החשבונות שוועד המדינה חייב סכום לא גדול לקהילת פינסק, אך חוב זה מתבטל כמעט כולו על־ידי חוב נגדי של קהילת פינסק לוועד[120]. בשנת תל"ג (1673) עוד חייבת המדינה סכומים נכבדים לבריסק ולהורודנה, ואילו לפינסק לא רק שהמדינה אינה חייבת מאומה אלא, להיפך; פינסק נשארה חייבת לוועד המדינה את כל הסכום (1,481 זהובים) שהיתה חייבת לוועד בשנת ת"ל[121]. בין השנים תל"ג—תל"ו (1673—1676) פרעה קהילת פינסק את רובו של החוב, אך לא את כולו, כפי שנתחייבה לעשות בוועד תל"ג, ובשנת תל"ו נשארה חייבת לוועד 490 זהובים מסך כולל של 1,481 זהובים. חוץ מזה נשארה חייבת סכומים שונים על חשבון סכום המדינה שהתחייבה לשלם בשיעורים בירידים בסטולביץ וקאפוליה תוך שנתיים (תל"ז—תל"ח)[122]. באותו זמן המדינה היא החייבת כספים לבריסק, הורודנה ואף לווילנה[123] ובהשוואה אליהן בולט מצבה הרע יותר של פינסק. בין השנים תל"ו—תל"ט (1676—1679) הורע מצבה של פינסק עוד יותר. חובה לוועד המדינה גדל עד 3,062 זהובים, שהוטל עליה לשלם עד ועד שבט תמ"ב[124], בעוד שהקהילות הראשיות בריסק, הורודנה ווילנה נשארו בזכות בחשבונותיהן עם הוועד[125]. ההלוואות בסך 15,620 זהובים, שקיבל קהל פינסק בשנים 1678—1680 מנוצרים[126], שימשו כנראה, בחלקן לסילוק החובות והמסים השוטפים לוועד ובחלקן לסילוק התחייבויות דחופות אחרות של הקהל[127].

ועד מדינת ליטא התחשב במידה מסוימת במצבה הכספי הדחוק של פינסק והנמיך את גובה "סכום המדינה" של פינסק פעמיים ברציפות, בוועד תל"ט ובוועד תמ"ד[128]. אך מצב החו־

---

114. או"ק, כרך 29, מס' 61.

115. שם, מס' 54.

116. הנוסחה: będąc potrzebnemi summy pieniędzy חוזרת בכל שלוש ההלוואות (בס"ה 10,000 זה'), שקיבל הקהל מן הישועים של פינסק בשנים 1678—1680 (שם, מס' 42—43, 61). בשתי ההלוואות שקיבל הקהל מאלמנתו של יאן קארול דולסקי, בשנים 1695 ו־1698 (8,000 זה' + 32,000 זה'), נאמר במפורש שהקהל נזקק באופן דחוף לכסף לשם פרעון חובות והיטלים: "na zniesienie długow i ciężaro całego Kahału naszego Pińskiego będąc pilno potrzebny summy pieniędzy". (שם, מס' 42, עמ' 212). אין למצוא בתעודות ראיה שההלוואות נועדו לשמש את המסחר היהודי.

117. בסיכום חשבונות ועד המדינה משנת תכ"ד (פמ"ל, סי' תק"פ) נרשם שלפינסק מגיע מן הוועד 3,300 זה' "רווחים מן תט"ו ועד היום". גם בריסק, הורודנה ווילנה נמנו עם הקהילות שהוועד חייב להן כספים. חובות אלה הם במידה מסוימת חובות פיקטיביים בגדר השתתפות מרצון של הקהילות הראשיות בהוצאות דחופות של הוועד. לאחר־מכן ויתרו הקהילות המלוות על חלק מן החוב (ראה דרך־משל שם, סי' תרע"ד).

118. באותה שנה חייב הוועד כספים לבריסק (סכום גדול מאוד), להורודנה, לווילנה, לסלוצק ועוד. ראה שם, סי' תרכ"א.

119. שם, סי' תרכ"ח. ראה גם לעיל, עמ' 118.

120. הוועד חייב בשנת ת"ל לפינסק 1,569 זה', החוב הנגדי של פינסק לוועד 1,481 זה', באותה שנה חייב הוועד לבריסק 1,050 זקוקים (= בקירוב 10,500 זה') ולהורודנה 700 זקוקים (= בקירוב 7,000 זה'). שתי קהילות אלו ויתרו לוועד על חלק מן החוב בתנאי שישלם את היתרה תוך שלוש שנים. ראה פמ"ל, סי' תרע"ז.

121. שם, סי' תש"ו, עמ' 170.

122. שם, סי' תשל"ה, עמ' 180.

123. שם, שם.

124. שם, סי' תשע"ב, עמ' 191.

125. שם, עמ' 189—190.

126. 10,000 זה' מן הישועים ו־15,620 זה' מן העירון אנטון סאנקייביץ.

127. הסכום הכללי של ההלוואות מנוצרים עולה בהרבה על סכום החוב של קהל פינסק לוועד המדינה. ההלוואות מן הישועים נלקחו גם לצורכיהן של הקהילות בסביבות, כיוון שגם בתי־הכנסת ההרכוש שלהן שועבד לחוב על הלוואות אלו. לא ידוע לנו מה הם הצרכים האחרים שלמענם היה זקוק קהל פינסק להלוואות. קיימת אפשרות שההלוואות אלו, שהריבית עליהן היתה נוחה, שימשו בחלקן לתשלום הלוואות קצרות מועד שנלקחו מיהודים. אולי לכך מכוון ר' יהודה־לייב פוחוביצר את התנגדותו התקיפה להלוואות הקהל מיחידים מישראל ובתוכם רבנים בריבית קצוצה (דברי חכמים, דף כ"ח ע"א).

128. בשנת תל"ו היה גובה הסכומה שנקבעה לגליל פינסק 5 זה' ו־18 גר' (פמ"ל, סי' תשל"ח), בשנת תל"ט — 4 זה' (שם,

בות של קהל פינסק דחף, כפי הנראה, את הנהגת הקהל לנקיטת מספר פעולות יזומות. בראש וראשונה חיפש הקהל, כנראה, אשראי זול. נוסף על כך נקט הקהל בכמה אמצעים נוספים. ראשית כול ניסה לעשות בשנת 1679 את אשר עשו יהודי וילנה בשנים 1663—1664, היינו, לשלם את חובותיהם בשטרות של חייבים שהיו ברשותם, במקום במזומנים. יהודי וילנה הצליחו בכך ובשנת 1663 הותר הדבר גם לקהל וגם ליחידים על־ידי הטריבונאל[129], וכעבור שנה, בשנת 1664, אף קיבלו כתב־זכויות מיוחד על כך מהמלך יאן קאזימיר[130]. בקיץ של שנת 1679 ניצל קהל פינסק את אשר קרה בווילנה בשנים 1663—1664 בעניין החובות כתקדים לעצמו. באותה שנה רשם וולף יעקובוביץ, השמש של קהל פינסק, בפנקסי בית־המשפט של המבצר את פסקי־הדין של הטריבונאל משנת 1663 ואת הפרי־בילגיה של המלך מ־1664 בעניין תשלום חובות בשטרות לטובת יהודי וילנה[131]. יש להניח שלפעולה זו קדמו התייעצויות רציניות בקהל פינסק עצמו והשתדלות אצל השלטונות לשם מתן תוקף לתקדים לגבי יהודי פינסק. ההשתדלות אצל השלטונות הגיעה עד לחצר המלך, שממנו הצליחו יהודי פינסק לקבל בין יוני 1679 לבין מאי 1680, מוראטוריום על תשלום חובותיהם למשך שלוש שנים[132].

בעית החובות הדחופים נפתרה, כנראה, לזמן־מה אם על־ידי פרעון חלק מהם ואם על־ידי דחיית פרעונם של חלק מהם למשך שלוש שנים. את חיבותיו לוועד המדינה הצליח קהל פינסק לפרוע כמעט לגמרי, כפי שמתברר מסיכום חשבונות הוועד משנת תמ"ד (1684), אך מצבו הכספי עוד נשאר דחוק למדי. לפני התכנסות הוועד נפרע כמעט כל החוב שהיה חייב הקהל למדינה מהשנים הקודמות, ונשאר חייב רק 115 זהובים, אך באותו ועד הוטל על קהילות ליטא לגבות 1,000 "סכומות מדינה" לצורך פרעון חובות המדינה ומזה על פינסק לערך 3,300 זהובים, סכום שקהל פינסק התקשה, כנראה, לעמוד בו, ולכן עשה אותו ועד הקלה מיוחדת לפינסק[133]. גם בוועד תמ"ז הוסכם לגבות 1,000 "סכומות" לצורך פרעון חובות המדינה[134], וגם הפעם נעשתה הקלה מיוחדת לפינסק[135]. בשנות ה־90 מפגר שוב קהל פינסק בסילוק המסים לוועד המדינה ובכל סיכום חשבון נרשם פיגור לחובת פינסק, בעוד שקהילות בריסק, הורודנה ווילנה עומדות בזכות. משנת תנ"א הוטלו על קהילות ליטא ובכלל זה על פינסק סכומי מס גדלים והולכים. בשנת תנ"א הוטלו על פינסק 1,500 "סכומות"[136], שהן באותה שנה 5,000 זהובים. בשנת תנ"ה הוטלו שוב על פינסק 1,500 "סכומות", שהיו באותה שנה 5,500 זהובים[137]. אך בסיכום החשבון שנעשה באותו ועד נתחייבה קהילת פינסק לפרוע את חובה תוך שנתיים (תנ"ה—תנ"ו) ב־9 שיעורים שווים של 1,066 זהובים השיעור, היינו סכום כולל של 9,594 זהובים[138], שממנו הצליחה לפרוע בערך 2½ שיעורים, סך־הכול 2,632 זהובים, ונשארה חייבת 6,962 זהובים. חלק מן הסכום שפינסק נשארה חייבת נועד מראש לתשלום חובות מוגדרים וביניהם לחשבון חוב הוועד בסך 655 זהובים לר' לייב בן יעקב מינסקר (מינסקי) מראשי קהל פינסק[139].

האם הצליח קהל פינסק לפרוע חוב זה? התשובה לשאלה זו היא חיובית, אך בטרם ננמק אותה נבדוק את תוכנה של תעודה משפטית משנת 1698 בדבר שתי הלוואות של הקהל — אחת משנת 1695 והשנייה משנת 1698. בשנת 1695 קיבל קהל פינסק מאלמנתו של יאן קארול דולסקי[140] 8,000 זהובים, והקהל מצדו התחייב לשלם לה תשלום שנתי מהלוואה זו[141]. כעבור שלוש שנים, ביוני 1698, קיבל הקהל ממנה כהלוואה נוספת את הסכום העצום של 32,000 זהובים והגדיל בכך את חובו לאשה זו עד סך 40,000 זהובים. כבטחון ראשון לסכום ההלוואה נזכרים גם כאן בתי־הכנסת של קהילת פינסק ואלה של הקהילות בסביבות הכפופות לפינסק. תנאי ההלוואה עשו גם כאן את כל יהודי פינסק ויהודי הקהילות בסביבות ערבים הדדית בכל רכושם וכן בגופם לתשלום החוב. על סכום החוב התחייב הקהל לשלם למלווה סכום שנתי של 4,000 זהובים, שהם 10% ריבית, בשני שיעורים חצי־שנתיים בערבות 40,000 זהובים, היינו בהתחייבות החזרת הקרן במקרה של אי־תשלום הריבית. על סכום הריבית השנתית, שהוא עצמו סכום נכבד מאוד, דרשה וקיבלה המלווה ערבות מיוחדת; נמסרה לה הק־

תשע"ג), ובשנת תמ"ד — 3 זה' ו־10 גר' (שם, תשצ"ג). באותן שנים שילמו קהילות ליטא 1,000 סכומות, מכאן שבשנים אלו ירד סך ה"סכום" ששילמה פינסק מ־5,666 זה' בשנת תל"ו ל־4,000 בתל"ט ול־3,333 זה' בתמ"ד (כמעט ב־25%). גובה הסכומה של בריסק פחת באותו זמן רק ב־16.5% וגובה הסכומה של הורודנה אף עלה במשהו (קרוב ל־12%). ראה שלושת המקורות הנ"ל.

129. בפסקי־דין בתביעות נפרדות שהוגשו אחת נגד קהל וילנה ואחת נגד יהודי מווילנה. ראה: או"ק, כרך 29, מס' 46; שם, כרך 28, מס' 319.

130. שם, כרך 29, מס' 9.

131. ראה שתי ההע' הקודמות.

132. גוף כתבו של המלך לא נשמר, אך העניין נזכר בתלונה של עירון על דחיית תשלום חובו (שם, מס' 54 מיום 24.5.1680). יש להניח שפעולת רישום פסקי־הדין והפריביליגיה של יהודי וילנה הנ"ל מיוני 1679, קדמה למתן כתב זה.

133. פמ"ל, סי' תשצ"ט, עמ' 200—201, 203. מ־3,300 זה' — סכום המסים שהוטל אז על פינסק (מהסיכומים יוצא הסכום 3,265 זה') — שילמו לוועד רק 1,765 זה' (500+1000+150+115 זה'). הוועד ניכה מחשבון פינסק 500 זה' ששילמה ללאכוביץ, מחל לה על 500 זה' וסכום של 500 זה' נשאר תלוי ועומד עד לדיון מחודש.

---

134. שם, סי' תשצ"ט.

135. שם, שם, עמ' 207. מן הסכום שהוטל על פינסק נמחל לה סך 500 זה' ועל 500 זה' נוספים הוחלט לדון בוועד הבא.

136. שם, סי' תתכ"ט, עמ' 217.

137. שם, סי' תתק"ב.

138. שם, סי' תתק"א, עמ' 234.

139. שם, סי' תתק"א, עמ' 234, שורה 3 מלמטה הנוסח הוא לייב בהר"ר יעקב מק"ק הנ"ל. בתומפמ"ל, סי' מ"ח, עמ' 28 הנוסח הוא ר' ליב בן יעקב מינסקר מק"ק פינסק, המוכר לנו גם מתעודות אחרות כאחד מראשי הקהל בפינסק. עליו ראה להלן, פרק ה'.

140. האצילה הנסיכה אנגה אלמנתו מגישואים שניים של יאן קארול דולסקי מארשאלק של ליטא וסטארוסטה של פינסק. ראה: או"ק, כרך 29, מס' 140.

141. כיוון שההלוואה ניתנה בתנאי של "וידרקאף" (ראה להלן הע' 148), הרי מדובר כאן בשטר התחייבות על תשלום שנתי ולא על ריבית, אף שלמעשה אין הבדל בין זה לזה. גובה הריבית על הלוואה זו לא נזכר.

רובקה של הבשר (מס הבשר) והקהל התחייב לשלם לה את החסר ל־4,000 זהובים, אם ההכנסה לא תגיע לסכום זה. המלווה מצדה התחייבה להחזיר את העודף על 4,000 זהובים, אם תעלה ההכנסה מן הקרובקה על סכום זה. ניתנה רשות למלווה למסור ולהחזיר את הקרובקה לכל מי שתרצה. על־פי ההלוואה מותר היה למלווה או ליורשיה לתבוע את הקרן בכל עת שתרצה, בתנאי שתודיע על כך 12 שבועות לפני ה־1 באוקטובר על־ידי מסירת הודעה בבית־הכנסת, והקהל קיבל על עצמו לשלם את הסכום ולא להיאחז בטענה שההלוואה ניתנה להם עולמית ב"וידרקאף"[142]. המלווה הבטיחה את עצמה גם בתנאי נוסף, שאם יבוא עניין ההלוואה בפני בית־משפט אסור לו לקבל שום דברי הגנה על הלווים, אף לא את הצודקים ביותר, וכן אסור לו להרשות ערעור על כך לבית־משפט יותר גבוה. על כתב־ההתחייבות חתמו 12 מראשי קהל פינסק בשם פינסק עצמה ובשמן של העיירות: לאכוביץ, קלצק, יאנוב, דרוהיצ'ין, מוטלה, טורוב, דוידהורודוק, קוז'אנהורודוק, לאכבה, סטולין, ויסוצק ועוד.

ההלוואה הראשונה בסך 8,000 זהובים נועדה, קרוב לוודאי, לפרעון החובות של קהל פינסק לוועד המדינה מן השנים תנ"א—תנ"ה, שנזכרו לעיל. אך למה היתה דרושה לו לקהל ההלוואה השנייה בסכום העצום של 32,000 זהובים, שבגללה נאלץ למשכן את אחד ממקורות ההכנסה החשובים ביותר של הקהל, את הקרובקה, דבר המעיד על חומרתו של העניין ועל החובה לטפל בו באופן דחוף? דומה שאת התשובה לכך ניתן למצוא בפנקס המדינה.

בשנת תנ"ז התקיימה במיר אספה בלתי רגילה של ראשי מדינת ליטא, שהתאספו לדון בעניינים דחופים ביותר. בלשון פנקס המדינה נשמע סיפור־המעשה כך[143]: "באשר המפורסמות א"צ [אינן צריכות] ראי' מגודל הלחץ זו הדחק של המדינה יצ"ו מהגזבר יר"ה ומהרפרנדרי ומכומרים ומשאר בע"ח [בעלי־חובות] פריצים האצים ונוגשים לכלל המדינה, וראה ראינו שרבים מתפרצים ופורקים מעליהם עול מסים וארנוניות וכרגא דמלכא ואינם משגיחים לסלק הגביות המגיע עליהם וא"א [ואי־אפשר] להוציא ע"פ כפיות, באשר שכל א"א [אחד אחד] מציל עצמו ע"י שררה רבים ונכבדים כמה דאפשר וע"י זה עלו ונשתרגו עלינו החובות וא"א לצאת ידי חובתינו לסלק גלגולת להגזבר יר"ה ופאיוראטניש ולשאר בע"ח מדינה ויש לחוש שלא תיפק איזה חורבה מזה. בכן אנחנו ח"מ ראינו לגדור פרצות הדור ולעשות גדר ותקנה להוראות שעה למיגדר מילתא לעשות סדר נכון להבא, מהיר' עד וועד המדינה שיהי' אי"ה במדינתינו וכי הוא זה: כל הקרא־בקיש שבכל הגלילו' משועבד מעכשיו על פרעון גביות מדינה גלגולת פאוראטניש וסכומים הנעשה כהיר' שאין ביד שום גליל להשכיר הקראבקי לשום אדם בעולם כ"א [כי אם] שיקבל עליו השוכר לסלק הגביות מדינה ממעות הראשונים של הקרא־בקי".

מדברים אלה משתמע, שמצבו של ועד מדינת ליטא נעשה חמור סמוך לאותו זמן וזאת בגלל לחץ קשה, בלתי צפוי כנראה, של הרבה נושים נוצרים, שלהם היה חייב הוועד סכומי כסף, כאשר מבפנים רבו המקרים של השתמטות יחידים מתשלום מסיהם בחסות אציילים ושררות. כיוון שהוועד לא היה מסוגל לעמוד בפני גל התביעות להחזרת החובות, נזקק לאמצעים דראסטיים כשעבוד הכנסות הקרובקה של קהילות ליטא לתשלום הגביות והחובות, שנזכר בקטע המצוטט, החמרת המשמעת בתוך הקהילות ופיטור זמני של הקהילות מתשלום חובותיהן לנושים יהודים[144].

התרופפות כללית של סדרי השלטון, ירידת המוסר הציבורי, מעשי שרירות והפקרות מצד בני המעמד השליט ומעשי הפקרות ושוד של אנשי צבא הם מסימני השנים האלו[145]. במצב כללי זה התרופפה גם המשמעת למוסד השלטון העצמי המרכזי של יהודי ליטא ונתרבו האפשרויות להשתמטות ממילוי חובות בחסותם של בעלי שררות, בעוד שעל השלטון המרכזי, שעמד כרגיל לצדו של המוסד היהודי המרכזי, אי־אפשר היה לסמוך אז. לא מן הנמנע שתקפה אז בהלה את הנושים, שהסתערו לפתע על הוועד בדרישה להחזרת חובות, ויחד עם זה הוגבר הלחץ מצד האוצר והוועד נאלץ לנקוט באמצעים מיוחדים כדי לטפל במצב.

נראים הדברים שההלוואה הבלתי רגילה בסך 32,000 זהובים, נוסף על חוב קודם של 8,000 זהובים שקיבל קהל פינסק מאלמנת יאן קארול דולסקי, קשורה איכשהו בהחלטה הנזכרת של ועד המדינה מיום י"ג בשבט תנ"ז. קרוב לוודאי שקהל פינסק קיבל את החלטת הוועד במלוא הרצינות ונקט בפעולה לשם הגשמתה. הנהגת הקהילה היתה נתונה אז בידי דור צעיר של מנהיגים[146], ואלה לא רק שגילו לויאליות להחלטת הוועד אלא הצליחו גם להגשים אותה בפועל. ההלוואה נתקבלה אמנם ב־1698, לאחר שנבחר המלך החדש והמצב הפנימי בפולין התייצב במקצת, אך אין זה מפחית מערכו של המעשה. הלוואה זו, אף ששעבדה את רכוש הקהל ואת הקרובקה שלו, הבריאה במידה מסוימת את מעמדה של קהילת פינסק בתוך הוועד, שהרי לאחר־מכן אין פינסק נזכרת בתעודות המעטות של ועד מדינת ליטא כמפגרת בתשלום מסיה בהשוואה לקהילות האחרות, ואין היא זקוקה עוד לחסדים מיוחדים. קהילת פינסק התייצבה, כפי הנראה, במלוא כוחה מאחורי החלטת הוועד בבי־צוע ההחלטה. נדמה שההלוואה הגדולה סייעה לה גם במידה

142. ראה להלן, הע' 148.
143. פמ"ל, סי' תתק"ח.

144. היתה כנראה סיבה חיצונית שהביאה להחמרת מצבו הכספי של הוועד בשנת תנ"ז, שהרי שנתיים קודם לכן, בוועד תנ"ה, נראה המצב תקין. הסיבה לא נתפרשה בפנקס ועד המדינה, אך לא מן הנמנע שהדבר קשור במצב הכללי שנשתרר בפולין לאחר מותו של המלך יאן סוביסקי ב־17.6.1696 ול"אינטררגנום" (בין מלכא למלכא) של למעלה משנה, עד שנבחר למלך ב־27.6.1697 אוגוסט מבית המלכות הסאכסי.

145. ראה: קונופצ'ינסקי, חלק 2, עמ' 145 ואילך.

146. 12 ממנהיגי הקהל החתומים על שטר ההלוואה על סך 40,000 זה' שניתן בשם הקהל לאלמנת יאן קארול דולסקי הם כולם, פרט לאחד, חדשים בהנהגת הקהל. מן השמות הנזכרים בשטר ההתחייבות רק משה דוידוביץ היה פעיל בהנהגת הקהל החל מ־1678. ראה גם להלן, פרק ה'.

מסויפת בקונסולידאציה של החובות ולהפחתת הלחץ המידי עליה.

הריבית שנדרש הקהל לשלם בהלוואות המתוארות היתה נוחה. בשלוש מחמש ההלוואות היתה הריבית 10% ובהלוואה אחת 8% (באחת לא נזכר גובה הריבית בכלל). בהלוואות שקיבל הקהל מן הישועים נזכר תנאי, שאת הריבית ואת החוב על הקהל לשלם במטבע טוב עובר לסוחר. תנאי זה הוא מובן על רקע הירידה המתמדת של ערך המטבע, והיה מקובל בעסקות כספיות שנעשו באותו זמן[147]. ההלוואות המתוארות למעלה, שכתבי־ההתחייבות עליהן נשמרו, ניתנו ליהודים על שטרי "וידרקאף"[148]. שתיים משלוש ההלוואות של הישועים ניתנו בצורה פיקטיבית של מתנה, שהמלווים התחייבו שלא לגבות אותה עולמית, אם תשולם הריבית כסדרה ובדייקנות, ולהלוואה אחת שקיבל הקהל מהישועים וכן להלוואה שקיבל מן האצילה אננה דולסקי ניתנה צורה פיקטיבית של מכירת נכס.

קרבת המועדים שבהם קיבל הקהל את שלוש ההלוואות מן הישועים, תוך כדי הנמכת גובה הריבית, ואת שתי ההלוואות מאת אננה דולסקי, מעידה על האמון שרחשו המלווים ללווים וליכולתם לפרוע את הריבית ואת הקרן. הבטחונות שקיבלו המלווים מן הקהל סיפקו אותם, ובעצם הלוואת הכסף ליהודים בריבית המוסכמת ראו לעצמם עסק טוב ומכניס[149]. אמנם בחודש יוני 1679 עשה הקהל פעולה וניתנה לו האפשרות לבצע תשלום חובות בשטרות של בעלי חובות שבידי הקהל או יחידים, במקום במזומנים, כנראה בגלל צרכים מיוחדים של הקהל. כיוון שבבטחונות שניתנו לישועים הותנה עוד לפני־כן שלא יהיה תוקף לשום כתבי־זכויות מיוחדים ושחרורים שיקבלו היהודים מהמלך, לא השפיע הדבר על נכונותם של הישועים לתת מכספם הלוואות לקהל פינסק.

לא היו אלו ההלוואות היחידות שקיבל אז הקהל. בתעודות עצמן ניתן למצוא רמזים להלוואות אחרות של הקהל, שלא נשאר להן זכר בתעודות[150] מרשימת הנושים הארוכה שלהם היה חייב בשנת 1768 קהל פינסק סכומים גדולים (309,140 זהובים) על הלוואות שנלקחו בחלקן כמאה שנים קודם לכן. ברור שקהל פינסק קיבל כספים גם ממלווים אחרים אלא שהפרטים עליהן אינם ידועים לנו לפי שעה[151].

לקהל הלוו כספים החל בשנות ה־70 אנשי כמורה ואצילים עשירים ובמידה מועטת גם עירונים דרך קבע, עד שנות ה־60 של המאה ה־18. לא מן הנמנע שקהל פינסק נזקק באותו זמן גם להלוואות מיהודים ונאלץ לשלם על כך ריבית קצוצה[152].

אם לקח הקהל הלוואות מרובות כל־כך, מעיד הדבר בראש וראשונה שאמנם נזקק הקהל לכספים מרובים. אך לא פחות מזה מעיד הדבר שהקהל לא התקשה למצוא מקורות מימון בתנאי ריבית נוחים, אף שכבל את ידי עצמו לעתיד בכבלי התחייבויות קשות ומסובכות. ואשר למלווים, נראה שאלה ראו במתן ההלוואות עסק טוב ומכניס וערבויות הקהל הניחו את דעתם מבחינת הבטחונות, אף שפה ושם היתה מידה מסוימת של סיכון שהלוואה לא תיפרע ויהיה קשה לגבותה. קולגיום הישועים וכדוגמתו בוודאי מנזרים אחרים היו בקיאים היטב בסדרים הפינאנסיים של זמנם, והבטיחו את עצמם בכל מיני בטחונות שאף "אגרות ברזל" של המלך לא יפגעו באפשרותם לגבות את החובות. נראים הדברים שבאותה תקופה היה קהל פינסק, על אף היותו נתון פה ושם במצוקה כספית, מסוגל לעמוד בהתחייבויות שקיבל על עצמו.

הלוואות של יחידים

משנת 1684 יש לנו ידיעה על הלוואה פרטית בסך 1,100 זהובים, שקיבל ר' לייב בן יעקב מינסקי (מינסקר) יחד עם יהודי אחר בשם גריביץ מאת הפריצה יואננה האטובסקה[153]. ר' לייב מוכר לנו כאחד מראשי קהל פינסק, וכנראה מעשירי העיר[154]. הידיעה על הלוואה זו הגיעה לידיעתנו בתעודה שבה מסופר על תלונה שהגישה המלווה נגד ר' לייב ובני משפחתו, שנאשמו על־ידה בגנבת השטר על הכסף מקופסה שבתוכה החזיקה אותו, בביתו של לייב יעקובוביץ מינסקי. בעקבות התלונה הוצא צו מאסר נגד הלווה ובני משפחתו (אשתו ושני בניו), אך אלה שוחררו בערבות הלוון 10.000 זהובים, שניתנה על־ידי הרב וראשי הקהל. אין לדעת מה היתה מידת האמת בהאשמת המלווה, כיוון שתוצאות הבירור המשפטי לא הגיעו לידינו. מן התעודה למדים אנו, שהלווים קיבלו את הכסף בתנאים של ערבות הדדית מלאה, ואסור היה לאחד מהם להשתמט מתשלום בטענה שאין לו כסף, במקרה שלשותפו יקרה משהו או יברח מן המקום או ימות.

שהלוואות פרטיות כאלה של יהודים מאת נוצרים היו דבר שכיח ורגיל בשנות ה־80 וה־90, למדים אנו מתעודה מיום 30.5.1698 שבה התלוננו שני יהודים מפינסק, ליפמן מובשוביץ ומשה נחמיוביץ, על קאזימייז' מיכאל פאץ, שנתמנה אותה

147. ריבארסקי, Skarb, עמ' 412, 414.

148. בכתבי־ההתחייבות על ההלוואה הגדולה ביותר שקיבל הקהל מאת אננה אלמנת יאן קארול דולסקי נזכר המונח widerkaf במפורש (ראה: או"ק, כרך 29, מס' 140, עמ' 213, עמודה ב' למעלה). ה"וידרקאף" הוא מעין היתר עסקה נוצרי, שבו ניתנת להלוואה צורה פורמאלית של מתן מעות במתנה תמורת תשלום שנתי קבוע (הריבית), או של מכירת נכס תוך שמירת זכותו של המוכר לחזור ולקנותו, ועד שהוא קונה אותו בחזרה משלם מחזיק הנכס דמי חכירה (הריבית) בתורת חוכר. ראה: י. היילפרין, פוא"א, מילון, עמ' 539.

149. ברשות כנסיות ומנזרים ובידי חלק מן האצולה נמצא אז כסף רב במזומנים, שחיפש לעצמו דרך לשוק האשראי היהודי, כיוון שגביית ריבית מיהודים בשטר "וידרקאף" היה עסק קל ומכניס. תוך 10—12 שנים כיסתה הריבית את החוב ואחר־כך היתה הריבית כולה רווח, השווה: שיפר, Dzieje handlu żydowskiego, עמ' 212 ואילך.

150. בתלונתו של העירון אנטון סאנקייביץ משנת 1680 על קהל פינסק בגלל דחייתו את תשלום ההלוואה שלוה ממנו לשלוש שנים על סמך "מכתב ברזל" מהמלך, כותב המתלונן, שאנשי הקהל בבואם ללוות כסף מנוצרים, במיוחד מאנשים שאינם יודעים כתוב, הם משדלים אותם במלים רכות: ''słowy swemi łagodnemi'' וכו' (או"ק, כרך 29, מס' 54, עמ' 71).

151. ראה: ברשאדסקי, עמ' 8, 43—44. ברשאדסקי השתמש בחומר ארכיוני שהגישה אליו אינה אפשרית עתה.

152. ראה לעיל, הע' 107.

153. או"ק, כרך 29, מס' 92.

154. עליו ראה להלן, פרק ה'.

שנה אדמיניסטראטור של האקונומיה (המלכותית) במחוז פינסק, על שהכריח אותם לתת שטר התחייבות על הלוואה שקיבלו קודם לכן מן הנאמייסטניק (ממונה) של האקונומיה יאן חוציאנובסקי ומרביתה כבר פרעו. מסיפור־המעשה של המתלוננים מתברר, שאותו יאן חוציאנובסקי הלווה במשך תקופה ארוכה ליהודים שונים בפינסק סכומים לא קטנים. המתלוננים עצמם, שהיו סוחרים, נהגו אף הם לקבל ממנו מפעם לפעם סכומים שונים והיו פורעים לו סכומי כסף לפי בקשתו. וכך קיבלו ממנו בשנת 1697 הלוואה שעליה נתנו לו שני שטרות, אחד על 1,000 זהובים ואחד על 100 טאלרים (666 זהובים), וכבר באותה שנה, בנובמבר 1697, החזירו חלק מן ההלוואה (60 טאלרים), וכעבור עוד כמה חודשים חלק נוסף (517 זהובים) בנוכחות עדים, אבל בלי החלפת שטרות. והנה עם בואו של האדמיניסטראטור החדש נאשם, כנראה, הנאמייסטניק חוציאנובסקי במשהו, שכתוצאה מכך נאלץ למסור לממונה החדש את כל השטרות של הלווים היהודים שברשותו, כדי לפדות את עצמו ממאסר, ובתוך זה גם את שני השטרות של ליפמן מובשוביץ ומשה נחמיוביץ. כשנתבעו אלה לשלם את המגיע מהם נטלו עמהם את יתרת החוב — לאחר שקיבלו הבטחה שבמקרה שיהיה איזה דין־ודברים על הסכום ששולם כבר יובא העניין לבירור משפטי — ונסעו לבוהושוב, מקום מושבו של האדמיניסטראטור, כדי לחסל את החוב ולקבל את השטרות. אך האדמיניסטראטור סירב להכיר בנכונות טענתם (הודה רק בקבלת 30 טאלרים). כשרצו היהודים לחזור לפינסק ולהגיש תביעה לבירור משפטי תפסו אותם, הוציאו מהם בכוח את הכסף שהביאו וניסו להוציא מהם חתימות על שני שטרות חדשים (400 ו־440 זהובים) שתנאיהם בלתי רגילים, בניגוד לחוק הקרוי "פראבו פוספוליטה"[155]. כשניסו היהודים לסרב ונכבלו שניהם בפקודת האדמיניסטראטור ועמדו להיכלא. אז נכנעו שני היהודים וחתמו על השטרות, ולאחר שובם לפינסק מיהרו לרשום את תלונתם על האדמיניסטראטור.

לגבי עיוננו בעניין ההלוואות ניתן ללמוד מתמונה חיה זו כמה דברים. ראשית כול, את הדבר שכבר ציינו למעלה, שיהודים לא מעטים בפינסק קיבלו הלוואות פרטיות לא קטנות מאת אצילי אחד, ששימש בתפקיד נאמייסטניק של האקונומיה המלכותית במשך שנים מרובות, משמע בשנות ה־80—90. העסקות היו, כנראה, לשביעות רצונם של הלווים והמלווה כאחד. המקרה המתואר בפרטות הוא מקרה של הלוואה קצרת מועד שבו מתייחסים שני הצדדים זה לזה באמון וההלוואה עצמה באה לשמש, כפי שניתן לשער, את צורכי המסחר של היהודים הלווים. מן הלווים מוכר לנו אחד, משה נחמיוביץ, כפי הנראה בנו של נחמיה אזיאשביץ, אחד ממנהיגי הקהל בשנים 1673—1687, אולי נכדו של ישעיהו יעקוביץ, ממנהיגי הקהל הפעילים ביותר בשנות ה־50, וכדאי לציין שהלווים מסוגלים בכל עת להחזיר את ההלוואה.

תעודה נוספת שנרשמה בפנקסי בית־המשפט של המבצר ב־27 ביוני 1698 סובבת אף היא על הלוואה שקיבל יהודי מפינסק, ברוך חצקלייביץ, מאותו יאן חוציאנובסקי[156], ולאחר שנאשם במשהו, כפי שצוין לעיל, וסולק מתפקידו, נאלץ לתת־בוע, כפי הנראה למרות רצונו, במצוות סגנו של האדמיניסטראטור של האקונומיה המלכותית סך 2,000 זהובים, יתרה מהלוואה בסך 2,600 זהובים, שקיבל ממנו ברוך חצקלייביץ, אך לא היה באפשרותו להציג שטר כלשהו ונסתייע רק בעדותם של שני חוכרים יהודים מבוהושוב וממוטלה, שהיו תלויים בו בפרנסתם. ברוך חצקלייביץ טען, שקיבל בהלוואה רק 200 טאלרים, שהם כ־1,333 זהובים, והוכיח שהחזיר 1,306 זהובים, אם במזומנים ואם על־ידי כך שהוציא כל מיני הוצאות בפקודתו של חוציאנובסקי. ההלוואה היתה נכבדת אף לפי גרסתו של ברוך חצקלייביץ, ומן התעודה יוצא בבירור שהלוואה זו ניתנה ללא שטר, וכעסקה היא היתה מבוססת על חוזה בעל־פה. בית־המשפט פסק שעל הנתבע להישבע מהו סכום ההלוואה שקיבל, ובכך דחה למעשה את התביעה נגד הלווה היהודי. ברוך חצקלייביץ הוא כפי הנראה בנו של יחזקאל לייזרוביץ הנזכר בתעודות בין השנים ת"ח—תכ"ט (1648—1669), והן מעידות שלפני גזרות ת"ח—ת"ט ולאחריהן נחשב בין העשירים שבקהל, ובשנת 1669 הוא נזכר בתעודות כאחד מראשי הקהל. כפי הנראה נחשב גם בנו על האמידים שבקהל; המלווה הנוצרי הלווה לו סכום גדול של כסף על דברתו בלבד וללא שטר.

מן העדויות המתוארות על ההלוואות הפרטיות של יהודי פינסק, שנזקקו לא מעט להלוואות מאת נוצרים לשם מימון עסקיהם, ניתן לקבוע, שלקיחת כסף בהלוואה אין פירושה דווקא מצוקה כספית, אלא מחסור בהון חוזר לשם ניהול עסקים, והלווים אינם מתקשים להחזיר את חובותיהם ועומדים לרוב בדיקנות בהתחייבויותיהם. על מעמדם החברתי של שלושה מחמשת הלווים הנזכרים בתעודות דובר לעיל. לייב יעקובוביץ מינסקי הוא ראש קהל ושניים האחרים, משה נחמיוביץ וברוך חצקלייביץ, הם בנים של מנהיגים בקהל פינסק, הידועים באמידותם בשנות ה־50. מן המקרים המתוארים יש להניח, שהלווים שייכים בשנות ה־80 וה־90 לשכבת הסוחרים האמידה יותר ונמנים עם השכבה המיוחסת של הקהילה. עובדות אלו אינן עשויות לחזק את ההסבר שניתן לריבוי הלוואות של קהילות מאת כנסיות ומנזרים, שכאילו שימשו אלו למימון המסחר היהודי, ובמיוחד למימון מסחרם של החוגים הקשורים בהנהגת הקהל. האפשרות שיחידים נזקקו גם למימון מסחרם על־ידי הלוואות שניתנו להם באמצעות הקהל קיימת, אלא שאין לנו עדויות לכך מן המקורות[157].

---

155. Prawo pospolite. החוק הרגיל שחל על בני כל המעמדות, משהו מעין common law האנגלי. על נחמיה אזיאשביץ, שהוא כנראה אביו של משה נחמיוביץ, ראה לעיל, עמ' 124.

156. או"ק, כרך 29, מס' 141. על ברוך חצקלייביץ ראה לעיל, עמ' 123 ועל אביו ראה לעיל, הע' 52.

157. ראה רוטקובסקי, עמ' 224. רוטקובסקי מציין בין השאר שההלוואות שימשו גם למימון המסחר והייצור של יחידים בקהילות. השקפתו של שיפר שהקהילות נעשו מעין באנקים שבהם הפקידו עשירים ואנשי כמורה את הונם וכסף זה שימש את מימון המסחר, בעיקר של יהודים המקורבים להנהגת הקהל, אינה מוכחת מן התעודות הסובבות על הלוואותיהם של יהודי פינסק. ראה: שיפר, שם, עמ' 211 ואילך. ראה גם: היילפרין, קרית־ספר, כרך ט"ו, עמ' 206—210. השווה לעיל, הע' 108 ו־116.

ד. ארגון הקהל

מן השליש האחרון של המאה ה־17 יש לנו ידיעות לא מעטות על מנהיגי קהילת פינסק וקצת ידיעות על הבעיות הפנימיות של ההנהגת הקהל. הידיעות על מנהיגי הקהל והמסקנות העולות מהן ניתנות בנפרד[158]. נסתפק כאן בציון העובדה העולה מן החומר שרוכז במקורות: השינויים הגדולים בחייהם של יהודי פינסק לאחר גזרות ת״ח—ת״ט לא זעזעו את משטר הנהגת הקהל וביסודו של דבר נשמרה יציבותו ואיתנותו, ואותו חוג חברתי, שבידו נמצאה הנהגת הקהל לפני גזרות ת״ח ולאחריהן, מוסיף להנהיג את קהילת יהודי פינסק עד סוף המאה ולייצג אותה בוועד מדינת ליטא.

הבעיות הפנימיות של הנהגת הקהל

מה היו הבעיות הפנימיות של קהילת פינסק בתקופה הנידונה? לצערנו רעוע למדי הבסיס התעודתי לבדיקת בעיה זו. בראש וראשונה מן הראוי לציין את העובדה, שבתעודות שהגיעו לידינו אין ידיעות על דבר מאבק פנימי על רקע ניגודים בין עשירים לעניים, ועל אופוזיציה פעילה להנהגת הקהל מצד חוגים שרצו לזכות בהשפעה על ניהול ענייני הקהל. לא מן הנמנע שהבסיס החברתי של הנהגת הקהל הורחב בסוף שנות ה־90[159], ואולי בכל זאת קדמה לזה מתיחות פנימית ומאבק חברתי, אך בהיעדר מקורות אין להגיד על כך דבר ברור. אף אם נניח שהיה מאבק פנימי בקהל על השפעה וחלוקה צודקת של המסים, נראים הדברים שהיה זה מאבק מתון, ושהנהגת הקהל המסורתית שלטה היטב בעניינים וגילתה עצה ותושייה בפתרון בעיות הזמן, אף של החמורות שבהן.

אם נפנה לתוכחת המוסר של ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר[160], ניווכח לדעת שדברי המוסר שלו על הקלקלות בהנהגת הקהל אינם מרובים ואינם קיצוניים במיוחד. יש מקומות שהוא מדבר על מנהיגי הקהל בכבוד ובהערכה, מצפה לכך שהתנהגותם תהיה דוגמה מחנכת לעם, דורש מהם שיפעילו את השפעתם לשם הדרכת העם בדרכי מוסר, ״כי מקל ורצועה בידם״, ואף מציע שהפרנסים יחד עם הרבנים בקהילות הראשיות יגזרו על מורי הצדק אשר בקהילות הסרות למשמעתם, ״שישגיחו על בני עירם ולמחות בם״[161]. במקום אחר הוא אומר: ״וכן יש ליזהר שלא לספר לשון הרע על גבאי צדקה שהם כשרים ואומר שהם גונבים ונושאים פנים למי שהם רוצים״[162]. יש להניח שרינון וריטון אחרי פרנסי הקהל וגבאיו היו שכיחים אז גם בפינסק, ובוודאי היו מצויות קלקלות לא מעט בין מנהיגי הקהל; היו מהם שעלו לגדולה שלא בישור ונהגו שלא ביושר במינויי הקהל, בחלוקת המסים ובחריצת משפט[163], אך לא הם קבעו את דמותה של הנהגת הקהל.

קשה לדעת באיזו מידה אופיינית דמותו של התלמיד־חכם ר׳ נפתלי־הירש בן יהונתן סג״ל, מחבר ספר ״נתיב הישר״, הראש, הפרנס והמנהיג, שפרש סמוך ל־1700 מעסקנות ציבורית והתמסר רק ללימוד תורה[164]. נראים הדברים שברית היתה כרותה בין תלמידי־החכמים למנהיגי הקהל והם למעשה במשותף מהווים את השכבה העליונה, המנהיגה את הקהל. ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר הדרשן המוכיח רואה בהם את בני בריתו של הדרשן, המנסה להחזיר את בני העם בתשובה.

לבעיות שהעסיקו את דעת הבריות בפינסק, שיש להן נגיעה במישרין לסדרי הנהגת הקהל, שייכת בעית פטור תלמידי־חכמים ממסים, שקיבלה ממדים נרחבים ועוררה התרעמות. ר׳ נפתלי־הירש, שנזכר לעיל, דן בבעיה זו בהקדמה לספרו בזו הלשון: ״הטעם ת״ח [תלמידי־חכמים] פטורים ממס: כל העוסק בתורת עולה כאילו הקריב עולה... שהרי ע״פ [על־פי] לימודו מקיים קרבנות ואינו צריך לסבול עול מלכיות... אלה הולכים מעיר לעיר ומלמדים תורה. לומד בעיר אחרת ודאי לימודן לשמו. משא״כ [מה שאין כן] אילו שלימודו מחמת קנאה כדי להתגדר או שלומד כדי שיכבדוהו... והוא שלא לשמה בודאי מחויב לסבול עול מלכיות... והנה המוני העם כשרואין התלמיד חכם לומד אף שלא לשמה פוטרין ממלכיות באשר שאינם יודעים אם לומד לשמה או שלא לשמה״[165].

בקטע זה נשמע לא רק הד לוויכוח אלא, כנראה, גם להכרעה שאליה הגיע הקהל, כפי הנראה מתוך שיתוף עם תלמידי־החכמים, שקבעה סייג לפטור תלמיד־חכם ממס, והסייג הוא לימוד תורה לשמה. וסימן נתן בתלמיד־חכם הלומד תורה לשמה: הולך מעיר לעיר ומלמד תורה או לומד בעיר אחרת. אלא שדווקא המון העם הוא שנוטה להרחיב את פטור המסים גם לתלמידי־חכמים שאינם לומדים תורה לשמה.

דיון זה קשור אצל ר׳ נפתלי־הירש בבעיה הכללית של השתמטות ממסים, שהחמירה אותו זמן בליטא בכלל וכן גם בפינסק[166]. ר׳ נפתלי־הירש מייצג את ההשקפה של מנהיגות הקהל וטוען בזכות נתינת מסים בזו הלשון: ״נתינת מסים יפטר מגיהנם הגם שנתינת המסים הוא כמו צדקה וצדקה תציל מדיני של גיהנם... וע״פ דברינו דאם נושא ומקיים מלכיות מלכות פטור מקרבנות ואם לומד לשמה פוטר מגיהנם״[167]. דומה שמדברי ר׳ נפתלי־הירש ניתן ללמוד משהו על הדרך שבה טיפל הקהל בבעית גביית המסים, שפיגרה אחרי הצרכים.

158. על אישים בהנהגת קהל פינסק ראה להלן, נספח 4.
159. שם, שם.
160. על ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר ותוכחתו ראה להלן, עמ׳ 142 ואילך.
161. דברי חכמים, ח״א: דעת חכמה, דף מ״ו ע״ב — מ״ח ע״א.
162. דרך חכמה, דף נ׳ ע״ב.
163. שם, שם. גם דברי חכמים, ח״א: דעת חכמה, דף מ״ח ע״ב — מ״ט ע״א.
164. ספר נתיב הישר, דיהרן פארט, [תע״ב], בתחילת ההקדמה. עליו ראה להלן, פרק ה׳.
165. נתיב הישר, בהקדמה, ע״ב.
166. לגבי ליטא ראה פמ״ל, סי׳ תתק״ח. בהשתמטות מחובת תשלום בפינסק קשור מקרהו של אליהו ליינוביץ, חוכר המשקאות באחוזת מורוביצו שהעביר את ביתו שבפינסק לפני שנת 1684 לחסותו של האציל שלו, קרוב לוודאי כדי להשתמט ממסי הקהל (או״ק, כרך 29, מס׳ 95).
167. נתיב הישר, בסוף ההקדמה.

הקהל ניסה להגביל את מספר האנשים הזכאים לפטור ממסים בגלל היותם תלמידי־חכמים ולזרז את אנשי הקהילה לשלם את מסיהם.

תופעה אחרת מן התקופה הזאת, שאותה דן ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר לשלילה גמורה הוא המנהג שהשתרש אז ״בכמה קהלות״, ״שגבאי הקברנים מעריכים את החיים לשלם בעד מקום קבורת המתים כפי רצונם ואות נפשם ואין קצבה בדבר כמה יתן העני ועשיר״[168]. ר׳ יהודה־לייב רואה בכך מס על הירושה והוא מתקומם נגדו, בעיקר בגלל העול הכספי הכבד המוטל על קרובי המת ועל מנהגי איפה ואיפה בהערכת גובה התשלום, דבר הגורם לפעמים בזיון המת. לא מן הנמנע שתיאור זה מבוסס על המציאות בפינסק באותם ימים[169], והרי לפנינו עוד עניין שהעסיק את דעת הברירות במקום.

פינסק כקהילה ראשית והסכסוך בין הקהילות הראשיות

גודלה המספרי ואיתנותה הפנימית של קהילת פינסק עמדו לה בתום תקופת המלחמות, והיא הוסיפה לשמור על מקומה הראוי בין ארבע הקהילות הראשיות. מעמדה לא נחלש והשפעתה לא פחתה, אף שמבחינה כספית הסתבכה פינסק בחובות קצת יותר מהקהילות הראשיות האחרות[170]. אך היחסים בין הקהילות הראשיות לבין עצמן הסתבכו בעקבות הזעזועים שעברו על היישוב היהודי בליטא בתקופת המלחמות הממושכות ופה ושם הופר האיזון ביניהן, דבר שהביא לסכסוכים ולהתנגשויות.

בשנת ת״ל (1670) בא להכרעתו של בית־דין סכסוך גלוי בין הקהילות הראשיות על השלטון בקהילות שבסביבות. בית־דין של הרבנים הגאונים מן הקהילות הראשיות וראשי המדינה שלהן פסק, שהיישובים והערים שהיה בהם מניין קודם תט״ו והיו סרים למשמעת ק״ק בריסק שייכים לק״ק בריסק לעולמי עולמים[171]. פירוש לפסק־דין זה ניתן בפסק־דין מאוחר יותר משנת תמ״ג (1683), ולפיו ״הערים והישובים שנתישבו שם מנין משנת תט״ו ואילך רשות נתונה להם שיבחרו לעצמם בית דין הגדול ויהיו שייכים לאחת מהקהלות הראשיות״[172].

168. דברי חכמים, ח״א: דעת חכמה, דף כ״ו ע״ב. עניין זה נידון אצלו שנית בספר כבוד חכמים, ויניציאה ת״ס, דף נ״ח ע״ב ושם הוא מביא תקנות ועד ד׳ ארצות משנת תנ״ח באותו עניין ומזכיר תקנות קודמות משנת תמ״ג. השווה: פוא״א, סי׳ תקט״ו, עמ׳ 240—241. היתה זו, לפיכך, תופעה כללית בפולין ובליטא ברבע האחרון של המאה ה־17.

169. דברי חכמים, שם, דף כ״ז ע״א.

170. ראה לעיל, עמ׳ 131 ואילך.

171. בפנקס מדינת ליטא נדפס ״פסק שני בועד סלץ״ משנת ת״ל (שם, עמ׳ 293—294) ונפסק בו: ״בדבר הגבולים והקהלות והגלילות והישובים בכל אשר החזיקו בהם ק״ק בריסק עד עצם היום הזה יעמדו ויקומו דורי דורות עולמי לק״ק בריסק וכן ישובים וגבולים שהחזיקו עד היום שארי ראשי הקהלות יצ״ו יקום ג״כ לדורות עולמים״. ספק אם פסק זה מתכוון לפסק משנת תמ״ג, שהרי לא נזכר בפסק משנת ת״ל המצוטט למעלה, שום דבר על ״ישובים וערים שהיה בהם מנין קודם תט״ו״. כפי הנראה בפסק אחר שלא נשמר דנים הדברים. בתקנות ועד ת״ל אין זכר לסכסוך.

172. שם, שם.

הסכסוך בדבר השלטון על קהילות מסוימות בסביבות פרץ החוצה לראשונה, כנראה, זמן־מה לפני מתן פסק־הדין, היינו בסוף שנות ה־60. אך את עילת הסכסוך יש לחפש בשינויים הדמוגראפיים במבנה הקהילות בעקבות ניידות האוכלוסייה היהודית בשנות ה־50, שתוארה למעלה. היו כנראה מקרים שתושבים של יישוב זה או אחר בסביבת פינסק עקרו לפתע במרוכז ליישוב קטן בסביבת בריסק, או שיסדו יישוב חדש בשכנות לקהילה השייכת לסביבות בריסק, או להיפך, ודבר זה שימש, כפי שמסתבר, סיבה לחיכוכים בין בריסק לבין קהילות ראשיות אחרות, כאשר באו להכריע בבעיה למרותה של איזו מן הקהילות הראשיות תהיה כפופה הקהילה שחידשה את פניה או הקהילה החדשה. הדבר לא נפתר בנקל והסכסוכים על רקע זה נתגלעו בין כל הקהילות הראשיות, אך היו מרובים יותר בין פינסק לבריסק, כיוון שקהילות גליל פינסק נפגעו יותר מקהילות בגלילות אחרים[173]; קרוב לוודאי שגם היישובים, שבגלל השלטון עליהם היו הקהילות הראשיות מסוכסכות ביניהן, ניצלו את מצב אי־ההבחירות ולא מיהרו להיענות להוראות בענייני תשלום מסים, שבאו אליהן מאחת הקהילות הראשיות[174]. הבעיה לא נפתרה גם לאחר מתן פסק־הדין משנת ת״ל (1670), והסכסוכים בין הקהילות הראשיות נמשכו ואף החריפו. היחסים ההדדיים בין בריסק לבין הקהילות הראשיות האחרות נשתבשו גם בתחום אחר. בשנת תל״ג תיקן ועד המדינה תקנה, שבאה לחדש תקנה קדומה משנת ת״ד ולקבוע מחדש נוהל משלוח ״כתבים״ בענייני המדינה מקהילת בריסק לקהילות הראשיות האחרות[175]. תחילה יישלחו הכתבים להורודנה, ולאחר־מכן, עם חוות הדעת של הורודנה לפינסק, שתוסיף חוות דעת שלה ותחזיר את הכתבים לבריסק. קהילת וילנה יצאה מקופחת בתקנה זו בהתאם לפסק־דין משנת ת״ל שקבע, שלווילנה יישלחו כתבים רק בענייני ממון[176]. עצם הצורך לחדש את התקנה מעיד, שהיו מקרים שבהם נתערער הסדר המקובל של דירוג הקהילות הראשיות לפי חשיבותן, היינו, בריסק—הורודנה—פינסק—וילנה. מן הפירוש לתקנה זו שנתקבל בוועד תל״ז[177] מתברר, שהקהילות הראשיות הורודנה ופינסק דקדקו עם קהילת בריסק בענייני נוהל, ובלחצן נתחייבה להקפיד על סדרים מתוקנים ולציין בכתבים שלה: ״ולא יועיל עד שיודיע לשני הקהלות ויסכימו א׳ מהקהלות״. סמכויותיה השלטוניות של בריסק הן שקוצצו בכך. גם מכאן יוצא, שבשנות ה־70 היתה קיימת מתיחות ביחסים ההדדיים בין הקהילות

173. ראה לעיל, פרק ג׳, הע׳ 282.

174. אולי על רקע זה דווקא יש להבין את האמור בתקנת ועד מדינת ליטא משנת תכ״ז (פמ״ל, סי׳ תרט״ו): ״ענינו ראו כמה סכסוכי׳ כמה מכשולות מרובות וגזלות, שנתהוו מחמת שקצת קהלות וישובים מסרבי׳ לבלתי להשגיח... כפי כתבים מבדה״ג יצ״ו מחמת גביות ונתינות, וביותר שאינם משגיחים בחרמות ובשמתות... ויד הראשים ושאר מנהיגי הקהלה היתה במעל הזה, והחזנים ושמשים וגם הרבני׳ גורמים לכל אלה מחמת שאינם מחזיקים אותם בחרמות כפי הכתבי׳״.

175. פמ״ל, סי׳ תרצ״ט, ת״ט.

176. שם עמ׳ 292.

177. שם, סי׳ תשכ״ט.

הראשיות. ביניהן לבין עצמן היו קהילות הורודנה ופינסק שוות במעמדן (לפחות בעניין סדר סופרים ושמשים)[178].

סמוך לשנת 1680 פרץ לפתע סכסוך גלוי, שבו נזקקה קהילת בריסק למעשי כפייה. בירידים, בדרכים ובחדרי מכס בוצעו מעצרים, תקיפות, החרמות ועיקולי סחורות וממון[179]. ועד המדינה נתגלה לראשונה באזולת ידו. קדמה לכך תקופה מסוימת של רפיון, שערערה קשה את יכולת פעולתו של הוועד כגוף שלטוני. אי־בהירותו של פסק־הדין משנת ת"ל פתח פתח לוויכוחים חדשים, ועד מהרה נתברר שפסק־הדין לא הועיל במאומה והסכסוך הלך והחריף. השתלשלות העניינים בשנות ה־70 אינה ידועה לפרטיה. שני צווים של המלך יאן סובייסקי, האחד מ־23.10.1681 והשני מ־20.1.1682, שבהם פקד על נציגי הקהילות ליישב את הסכסוך שביניהן ופסק־הדין של רבני ד' ארצות משנת תמ"ג שופכים קצת אור על העניין[180]. מתוך צו (רסקריפט) של המלך מן ה־23.10.1681 אנו למדים, שראשי השלטון בליטא הודיעו לו, ששלוש קהילות ראשיות מסוכסכות מאוד ביניהן והן מאשימות זו את זו בהשתלטות על קהילות לא להן בסביבות[181], וכל אחת מנסה לכפות את דעתה על הקהילה הראשית האחרת. בפסק־הדין מדובר על שערוריות, על מחלוקת ועל מעשי נגישה וכפייה, שקיבלו ממדים נרחבים עד כדי כך, שוועד המדינה שוב לא היה מסוגל להשתלט עליהם ולהחזיר את המצב לתקנו. אז פנו קהילות ראשיות, כל אחת על דעת עצמה, בתלונות ובקובלנות לשלטונות על קהילות ראשיות אחרות[182], דבר שהביא להתערבותו של המלך, שפקד ב־23.10.1681 שעל הקהילות הראשיות לברר תוך 12 שבועות את הסכסוך וליישבו, ואם לא יגמרו את הבירור בזמן הנקוב יוטל הדבר על רבני ארבע הקהילות, שני נציגים שקהילת בריסק תבחר בהם ושלושה רבנים מקהילות בפולין ואלה יהיו חייבים להוציא פסק־דין סופי.

הקהילות הראשיות לא הצליחו ליישב את הסכסוך שביניהן במסגרת ועד המדינה והדבר נמסר להכרעתו של בית־דין של רבני פולין וליטא, אך בהרכב שונה מזה שציווה המלך[183]. בית־דין זה שנתכנס במעזריטש הוציא ב"ד טבת תמ"ג (12.1.1683), קרוב לשנה ורבע לאחר פרסום צו המלך על יישוב הסכסוך, פסק־דין שנתכוון לפתור את הבעיות שגרמו למחלוקות והבלתי פוסקות בין הקהילות.

בפסק־הדין נזכרו קצת מן הסיבות שגרמו להתערערות היחסים בין הקהילות החדשות, שנמשכה קרוב לוודאי זמן ממושך למדי (15—20 שנה) בלי שתימצא לה תרופה. מלשון פסק־הדין משנת תמ"ג מסתבר, ששלוש הקהילות הראשיות הורודנה, פינסק ווילנה חברו יחד נגד קהילת בריסק, בייחוד בעניין חלוקת מסי המדינה בין הגלילות, שהסכסוך בדבר שלטון על יישובים בסביבות היה כנראה אחד האספקטים שלו, עד שקהילת בריסק רצתה לפרוש מוועד המדינה[184] ולגרום למעשה לפירוקו. אין לדעת עד כמה רציני היה האיום, אך ברור שקהילת בריסק החליטה לשים קץ למגמות הפריישה של יישובים שבגלילה מכפיפותם לבריסק, במיוחד של קהילות סלוצק ומינסק וסביבותיהן, או לפרוש את חסותה על קהילות שכפיפותן לקהילה ראשית מסוימת לא היתה מוגדרת בבהירות. לשליטה האפקטיבית על יישובים רבים ככל האפשר בסביבות נודעה חשיבות מיוחדת בשביל הקהילות הראשיות, מבחינת היכולת של כל אחת מהן לגבות את מכסת המסים המוטלת עליה בגליל שלה. בעית החלוקה הצודקת של המסים נעשתה בעיה מרכזית. השינויים הדמוגראפיים והכלכליים הגדולים, שחלו ביישובים רבים ולפעמים באזורים שלמים בגלל מאורעות שנות ה־50—60, זעזעו קשה את ההסדרים המקובלים של חלוקת המס שלא תאמה את המצב הריאלי החדש. בסדרים המקובלים והמגובשים של חלוקת סמכויות השלטון בוועד מדינת ליטא, ובכללן סמכויות חלוקת המסים, רצתה בעיקר קהילת בריסק, ששמרה על מעמד של "ראשון בין שווים" ונהנתה מזכויות בכורה רבות. אך לקהילות הורודנה, פינסק ווילנה היתה דעה של ממש בוועד המדינה, וקהילות אחרות כגון סלוצק ומינסק, התעצמו עד כדי כך שהרגישו עצמן זכאיות למעמד של קהילות ראשיות עצמאיות. לא מן הנמנע שעל נסיונה של קהילת בריסק להקל את עול המסים מעצמה ולהכבידו על הגלילות האחרים וכן על מחוזות עצמאיים הגיבו הקהילות הראשיות במשהו מעין ברית אופורטוניסטית נגד בריסק, ובהיות להן רוב בוועד ניסו להשליט את דעתן נגד דעתה של בריסק גם בחלוקת המסים. אך קהילת בריסק לא השלימה עם מצב עניינים זה והגיבה בהתנגדות מאורגנת בחזית אחרת. מנגנון גביית המכסים, שבמקומות רבים בליטא היה בעיקר בידי יהודים מבריסק, ניסה לגבות בכוח

178. שם, סי' תשכ"ג.

179. או"ק, כרך 29, מס' 75—79; פמ"ל, עמ' 294 ואילך. ברסקריפט של המלך יאן סובייסקי המצווה על הפסקת כפייה ואלימות, נאמרים הדברים בזו הלשון (מס' 79): "... roskazuiemy aby... do wyścia dwunastu niedziel nieważyli się jeden drugiego... aresztami, wiolentiami y grabieżami, nigdzie po gościncach i miasteczkach trudnic y agragować".

180. או"ק, שם.

181. שם, מס' 75.

182. אין לראות בכך סתירה לאמור בצו המלך (או"ק, כרך 29, מס' 75), שראשי השלטון בליטא הם שהודיעו למלך על הסכסוך. הקהילות הראשיות ביקשו את התערבותם של שלטונות מקומיים בסכסוך ואלה העבירו את העניין להכרעתו של המלך.

183. על פסק־הדין חתומים הרבנים יצחק בן אברהם רבה של פוזן והגליל, אריה־יהודה מלאדמר הדר בלבוב, ישראל מטארנפאל (הוא ישראל בן שמואל מטארנופול, אז רבה של לוצק שהיה במשך זמן קצר רבה של פינסק בשנים תל"ג—תמ"ז (עליהם ראה להלן, עמ' 145 ואילך). לפי צו המלך חייב היה הדבר לבוא, כאמור, בפני 4 רבני הקהילות הראשיות, 2 נציגים של קהילת בריסק ו־3 רבנים מקהילות פולין. לא מן הנמנע שהרכב בית־הדין היה יותר גדול ותאם את הוראות המלך, אלא שלא כולם חתמו על הפסק. השווה לעניין זה את שמות המשתתפים בהתוועדות מעוריטש, בהם כמה לספר זרע אברהם לר' אברהם בן בנימין־זאב, זולצבאך תמ"ה, המונה שמות רבנים נוספים ובתוכם גם את רבני בריסק ווילנה. השווה גם פוא"א, סי' ת"א.

184. בלשון פסק־הדין: "ואודות שרצו ק"ק בריסק להפריד בין הדביקים שיש להם עם שלשה ראשי הקהלות מחמת טעמם ונימוקם אשר עמהם, וכפי שהציעו לפנינו והאריכו למעניתם". ראה פמ"ל, עמ' 297 למטה.

את מה שקהילת בריסק תבעה לעצמה מסוחרים ועוברי אורח בני קהילות אחרות. במיוחד הופנה זעמם של אנשי בריסק נגד סוחרי מינסק וסלוצק וסחורות ורכוש שלהם הופקעו בדרכים ובירידים.

המלכות רצתה בחיסול הסכסוך, משום שהוא הפריע את סדר המסחר בליטא, שבאותו זמן היה מרוכז רובו בידי היהודים, והפחית את הכנסות אוצר המלכות. התערבות המלך לא הביאה תוצאות מידיות, אך בית־הדין שהמלך ציווה על הרכבתו, ושהורכב בעיקר מרבני פולין וליטא, התווה דרך לפתרון הסכסוך. פסק־הדין, שמאחוריו עמדה סמכותם של גדולי רבני פולין וליטא וסמכותו של המלך, פסק במרבית השאלות שהיו שנויות במחלוקת, והוא נתקבל, כנראה, על־ידי הקהילות הראשיות ונתאפשרה התכנסותו של ועד תמ"ד. בוועד תמ"ד הגיעו נציגי הקהילות הראשיות לעמדה מוסכמת על יצירת גוף חדש, שהורכב משני נאמנים, אחד נציג בריסק ואחד נציג שאר שלוש הקהילות הורודנה, פינסק ווילנה. משלוש הקהילות שימש אחד בתפקיד הנאמן בשיטת "חוזר חלילה", היינו ברוטאציה. ולידיהם של שניים אלה נמסרה הסמכות להחליט על חלוקת נטל המסים במדינה[185]. ברור מכאן שפסק־הדין החזיר לבריסק חלק ניכר מן ההשפעה ששלוש הקהילות ניסו ליטול ממנה[186].

הפתרון בפסק־דינם של רבני פולין וליטא הוא פתרון של פשרה. סמכותם של הרבנים גדולי התורה עמדה להם אף בסכסוך קשה זה בהטלת פתרון, שקרוב לוודאי ניתנה לו הסכמתן של ארבע הקהילות הראשיות[187], ומכאן גם עדות לכך שלרבני ליטא ופולין עוד עמדו כוח מוסרי ותבונה מדינית לשים רסן על תופעות שאיימו לפורר את מוסד השלטון העצמי של יהודי ליטא, ונתאפשר בכך המשך קיומו במשך שמונה עשרות שנים נוספות.

ח. החיים הפנימיים

הרגסטות המשפטיות מפיצות אמנם פה ושם קצת אור על הווי חייהם של סוחרים, חוכרים ומחזיקי אורנדות, אך זה בעיקר על רקע מגעם של אלה עם הסביבה הנוצרית והדברים

185. שם, סי' תשצ"ח.

186. רק קהילת מינסק הוסיפה כנראה לעמוד במריה, כיוון שבשנת 1685 שומעים אנו שוב על סכסוך בין בריסק למינסק ויהודי מינסק מתלוננים שוב על תפיסה ועיקול של סחורות בירידים על־ידי יהודי בריסק. סכסוך זה הוכרע ע"י בית־דין של רבני הקהילות הראשיות בריסק, הורודנה, פינסק ווילנה. ידוע לנו שב־29.8.1685 צריך היה לבוא הסכסוך לבירור בזאבלודובה בפני רבני הקהילות הראשיות. שלוחי מינסק באו למשפט, אך שלוחי בריסק לא הופיעו. יש להניח שהמשפט התברר במועד מאוחר יותר, ושקהילת מינסק נאלצה להשלים עם מידה מסוימת של תלות בבריסק (או"ק, כרך 29, מס' 107—108).

187. על התקנה של ועד תמ"ד בדבר "עסק הנאמנות" (פמ"ל, סי' תשצ"ח) שתוארה כאן, חתומים 8 ראשי מדינה של 4 קהילות הראשיות. מכאן יש ללמוד שזוהי הפשרה שעליה הוסכם בעת מתן פסק־הדין במעזריטש בשנת תמ"ג, או מיד לאחר־מכן.

נזכרו במקומם. על חייהם הפנימיים של יהודי פינסק ועל חיי היום־יום שלהם, הידיעות הן מעטות ביותר. עומד לרשותנו רק מקור אחד שממנו ניתן ללמוד קצת על תחום זה בחיי יהודי פינסק, הרי הן דרשותיו ותוכחותיו של ר' יהודה־לייב פוחובי־צר, שרקע להן משמשת במידה מרובה המציאות של פינסק וסביבותיה[188]. אף שאין לנו שום אפשרות לבדוק את שכיחותם של העניינים שעליהם דרש והתריע ר' יהודה־לייב פוחוביצר ואת מקומם במסכת הנרחבת והעשירה של חיי יהודי פינסק, הרי בהיעדר מקורות מפורשים יותר יש עניין לציין אותם, כיוון שהם לקוחים, לפחות בחלקם, מן החיים ממש.

חינוך הבנים

ספרי ר' יהודה־לייב פוחוביצר מכילים ידיעות רבות על סדרי חינוך הילדים ושיטות ההוראה הנהוגים בשנות ה־70—90. בספר "דרך חכמה", שנתחבר בפראנקפורט דאודר בשנת תמ"ב על סמך רשימות שהיו באמתחתו, כותב ר' יהודה־לייב על רוב המון העם, שאינם מבינים בלשון הקודש, אינם מבינים מה בפיהם ולבם בל עמם בעת תפילתם, "וכל זה נמשך ממה שבילדותם אין למידין המקרא כי אם פירוש המלות בלא חיבור ואילו היה לומד לחבר הפסוקים היה מורגל גם בלשון הקודש אשר בו נתייסדו כל התפלות"[189]. ובמקום אחר באותו ספר[190]: "כי כל דרכי הלימוד אין בו מתום... כי בטרם ידע הנער מאוס ברע ובחור בטוב יתן אותו לידי המלמד ללמדו מקרא כמה פסוקים מפרשת בראשית ולשבוע הבא כמה פסוקים מפ' נח וכן כולם ואינו מלמדו כי אם פירוש המלות ולא פירוש חיבור הפסוקים ואף אם ילמוד עמו כל הפרש' אינו מלמד עמו חיבור העניינים ואחר זה מתחיל ללמוד משנה או גמרא והרי עדיין אינו יודע אחדות ה' ית"ש ולא קבלת עול יראתו ומצותו". בסופו של דבר שוכח הנער מה שלמד ו"אינו יודע שום מצוה לעשותה כתיקונה ולא שום מוסר אשר הנער צריך אליו כי המלמדים אינם מקפידים כי אם על קבלת שכרם...". בהמשך הדברים מתלונן ר' יהודה־לייב פוחוביצר על חוסר המשמעת והעדר הנימוסים של הילדים והנערים, ומאשים בכך את ההורים המפנקים את ילדיהם ואת המלמדים המטעים את ההורים ומפליגים בשבח בניהם, ברצותם להחניף להם, ובסופו של דבר נשארים הילדים ריקים מכול. ר' יהודה־לייב מציע בהמשך הדברים גם תכנית לימוד מתוקנת[191], המחייבת לימוד הדרגתי והתקדמות מן הקל אל הכבד. תחילה יש ללמד חומש עם פירוש, תוך כדי הקפדה על הבנת "כוונת חיבור העניינים", "ואחר שכבר למד כל המקרא ויבין במצוות ה' אז יש ללמדו משניות, תחלה אותם שנוהגים בדורות הללו ואחריהם גם ממסכת קדשים וטומאה וטהרה שאינם הכרחיים כל כך, ואח"כ יכול ללמדו גם תלמוד ואם הוא אינו בר הכי ילמדו במקו' זה נביאים ראשונים ואחרונים וכתובים ובכל יום ויום ידריכו בדברי מוסר וביראת ה'". על אותם דברים ורעיונות חוזר ר' יהודה־לייב פוחוביצר גם כעבור עשר שנים בספרו השני "דברי

188. השווה להלן.

189. דרך חכמה, דף ל"ו ע"א.

190. שם, דף כ"ח ע"א.

191. שם, שם.

חכמים״ [192]. הן בביקורתו והן בדרישתו לתיקון החינוך הושפע על־ידי המהר״ל מפראג [193] ועל־ידי שיטת החינוך הנהוגה אצל הספרדים [194].

אף אם הגזים ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר בביקורתו ואף אם מתייחסים הדברים לדרכי ההוראה והחינוך בליטא ובפולין בכלל, כמעט ודאי הדבר שהם מתייחסים במידה לא פחותה לפינסק, שבה ישב שנים מרובות לפני חיבור הספרים. מדבריו של ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר מובן מאליו, שכל ילד מישראל לומד מילדותו. הוא אמנם אינו מציין במפורש באיזה גיל מתחיל הילד ללמוד, אך יש להניח שהנוהג שהיה מקובל בליטא ובפולין [195] הוא גם הנוהג בפינסק, היינו שבהגיע הילד לגיל 4 הוא נשלח לחדר. שהרי ר׳ יהודה־לייב עצמו מציין שנהגו בדורו ללמד ילדים בני 6—7 תלמוד, משמע שילדים בני 4—5 למדו א״ב, סידור וחומש [196]. המלמדים היו מקבלים, כאמור, שכר־לימוד מהורי הילד. שיטה זו לא מנעה, כנראה, מילדי עניים ללמוד בחדר אצל מלמד, ובוודאי נשא הקהל בהוצאות שכר־לימודים של אלה. לא מצאנו אצל ר׳ יהודה־לייב תלונה שתינוקות של בית רבן בטלים מתלמוד־תורה.

הישיבה

רבה של קהילת פינסק נקרא אב״ד ור״מ, היינו אב בית־דין וריש מתיבתא, של קהילת פינסק. על־פי תקנות ועד המדינה חייב היה הרב לקיים ישיבה, שבה למדו נערים ובחורים הן מפינסק והן מן הסביבות. מתיאורו של ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר יוצא, שלפני גזרות ת״ח היה הדבר מובן מאליו, והרב שעמד בראש הישיבה של פינסק דאג שהישיבה תהיה מלאה תלמידים וכל מגמתו היתה להרבין תורה [197] ״ולהחזיק ישיבות גדולות בחורים עשירים ועניים והיו משגיחים עליהם דילא יפסקו ודי לא יבטלו מפתגמי דאורייתא״. את המצב בשנות ה־70 מתאר ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר בשנת תמ״א כך: ״משא״כ [מה שאין כן] במצוקות העתים האלה אשר התלמידים הם ע״פ הרוב בטלים במיעוטם בתוך זמנו ובפרט שיש קצת בעלי תשובה שאין מקבלים שום תלמיד אא״כ [אלא אם כן] נותן לו מתנה הגונה״ [198]. ובמקום אחר: ״והבחורים ע״פ הרוב בקצת ישיבות אינם מתקבלים כי אם בני העשירים הנותני׳ להרב מתנות וכל המרבה לספר הרי זה משובח ונותני׳ לו שבתות טובים ולכל אלה בלאו הכי אית להו לדידהו והלומדי תור׳ ענגי׳ שלא באו לכלל רבנות או אף שהם בכלל רבנות אין משגיחין עליהם ואין מספיקים אותם אפי׳ בכדי לחם צר ומים לחץ ומוכרחים על כרחם לפסוק מלמודם״ [199].

192. דף מ״ה ע״א—ע״ב.
193. מזכיר את רעיונות החינוך בספר גור אריה (נדפס פראג, של״ח) ובספר דרך חיים (נדפס קראקא, שמ״ט). ראה: דרך חכמה, דף כ״ד ע״ב; דברי חכמים, ח״א: דעת חכמה, דף מ״ה ע״א.
194. דברי חכמים, בהקדמה, דף ג׳ ע״א.
195. בלבן, Żydzi lwówscy, עמ׳ 523.
196. דרך חכמה, דף כ״ז ע״ב.
197. קנה חכמה, דף י׳ ע״א; דברי חכמים, ח״א: דעת חכמה, דף מ״ט ע״א. ראה גם לעיל, פרק ב׳, הע׳ 539.
198. קנה חכמה, דף י׳ ע״א.
199. דרך חכמה, דף כ״ו ע״א.

דברים יותר נמרצים כותב הוא בשנת תנ״ב: ״משא״כ [מה שאין כן] בדורינו זה שנתקיים בעונות הרבים מ״ש [מה שכתוב] וידל ישראל מאד וע״פ הרוב אין מחזיקים ישיבות משך כל השנה ובקהילות קטנות אין מחזיקים ישיבות כלל אשר אין להם היתר על השכירות אא״כ הוא לומד ומלמד ומגיד שיעורים לבני קהילתו דבר יום ביומו ומדי שבת בשבתו... אין מקבלי׳ בחורים ללמוד אל הישיבה שלו עד שיתן לו מתנה הגונה״ [200]. ר׳ יהודה־לייב מתריע נגד מצב הלימוד בישיבות, המונע בני עניים מלעסוק בתורה, בזו הלשון: ״ראוי לבטל מנהג הרע הזה כי עבור זה בני עניים שאין להם מה ליתן מוכרחים לעמוד ולשרת אצל בעלי בתים ולפרוש מן התורה כאשר עיני ראו ולא זר״. ובהמשך הדברים הוא מביא דוגמה מיתום עני בן טובים שהרבנים דחו אותו מלהתקבל לשום ישיבה כיוון שלא היה לו מה ליתן להם [201]. ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר דורש מבעלי הבתים שכל אחד מהם או שניים או שלושה או ארבעה ביחד יכלכלו לומד תורה אחד [202].

גם נגד שיטת הלימוד בישיבות המעמידה במרכז את הפלפול ואת לימוד החילוקים משמיע ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר דברי ביקורת נמרצים. הוא חוזר על דברי בעל הספר ״ורע ברך״, שהפלפול הוא בבחינת גנבת דעת הבריות ודבר שקר ושראוי לבטל שיטת ״לימוד שקר מוחלט כזה״ [203].

טיעון זה יש לו בלי ספק משמעות גם לגבי המתרחש בשטח לימוד התורה בפינסק ולהכרת הבעיות שהעסיקו את לומדי התורה שבה. בהיעדר מקורות אחרים אין אפשרות לבדוק בדיקה ביקורתית השקפות אלו ואת מידת התאמתן למציאות ממש, שהרי לא מן הנמנע שר׳ יהודה־לייב פוחוביצר, הנמנה על הטיפוס הלוחם בלהט למען דעותיו, נתפס למידה של חד־צדדיות או הגזמה. אך ברור שגושא זה עורר חילוקי דעות של ממש בין תלמידי־החכמים ושימש ציר לוויכוחים, שהביאו להתגבשות ברורה של דעות והשקפות בעלות צביון חברתי מתקדם.

לימוד התורה

בתקופה הנידונה היתה פינסק מקום תורה ופעל בה חוג של תלמידי־חכמים מצוינים. ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר, מגדולי המוכיחים בדורו, מבליט בהדגשה מיוחדת את עובדת היותו יליד ותושב קהילת פינסק, ואותה הוא מכנה בתואר ״מקום תורה״ [204].

על קיומו של חוג תלמידי־חכמים מובהקים בפינסק ועל זהותם של אחדים מהם ניתן ללמוד מספריו של ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר ומספרו של ר׳ נפתלי־הירש בן יהונתן סג״ל [205].

200. דברי חכמים, ח״א: דעת חכמה, דף מ״ט ע״א.
201. קנה חכמה, שם.
202. דרך חכמה, דף כ״ו ע״א.
203. דרך חכמה, דף כ״ה ע״א, כ״ז ע״ב.
204. ראה בשערים, בהקדמות ובחתימות של ספריו, בשער ספר דברי חכמים, המבורג תנ״ב, מובלט במיוחד מוצאו של המחבר, ״אשר איתן מושבו מקום מולדתו מקום תורה ק״ק פינסק״.
205. עליו ועל ספרו ראה להלן, פרק ה׳.

ר׳ יהודה־לייב מזכ״ר בספר ״דברי חכמים״ את ר׳ זאב־וולף בן יהודה־לייב בלשון ״רעי ועמיתי הרב החריף והבקי... מק״ק פינסק״, ומצטט חידוש שלו בעניין השכירות שנוטל הרב מבני הקהילה[206]. וכן הוא מזכיר את בנו ר׳ אליהו בלשון ״בני החריף והבקי כמהר״ר אלי״ ומביא חידוש שלו על תחום־שבת בדרך הקבלה[207]. ר׳ נפתלי־הירש סג״ל, קרוב לוודאי, היה שייך אף הוא לחוג זה ומן הדיון בהקדמה של ספר ״נתיב הישר״ על בעית פטור תלמידי־חכמים ממס[208] יש ללמוד, ששכבת תלמידי־החכמים בפינסק היתה ניכרת למדי. יש לה־ניח שר׳ יהודה־לייב פוחוביצר השפיע על חוג זה השפעה רבה. לימוד הקבלה, שהיה נפוץ כבר הרבה בתקופה זו, היה נהוג ומקובל גם בחוג תלמידי־החכמים בפינסק[209].

לימוד תורה לשמה הוא אחד מעיקרי תורתו הדרשנית של ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר ובשיטתו הוא תופס מקום מרכזי. הוא תובע להקים בכל מקום מישראל בתי־מדרשות קבועים ולהחזיק ידי לומדי תורה שיהיו קבועים שם, ולגזור על כל איש מישראל שיהיה לו זמן קבוע כל יום ללמוד כפי כוחו והשגת ידו והתלמוד יביאהו לידי מעשה ותשובה. וכך נראה שלר׳ יהודה־לייב חלק נכבד בהעלאת לימוד התורה לפי תכנית קבועה וערוכה לדרגת חשיבות ראשונה במעלה, גם לשכבה הנבחרת של תלמידי־חכמים וגם לכל אדם מישראל[210].

בית־הכנסת

בית־הכנסת היה המוקד של חיי העדה, בראש וראשונה משום ששימש מקום לתפילה בציבור. נוסף לכך היה בית־הכנסת המקום שבו בא הציבור במגע חי עם הנהגת הקהל, ומעל בימתו או דלתותיו של בית־הכנסת הובאו לידיעתו העניינים האקטואליים שבין הנהגת הקהל לציבור. בשנות ה־70 נוספו לבית־הכנסת הקדום הבנוי לבנים שני בתי־כנסת נוספים, אחד בית־הכנסת של הקצבים ואחד — בית־כנסת הבנוי עץ[211]. דומה שהדבר היה מחויב המציאות בעקבות גידול הקהילה.

ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר מתריע בדרשותיו על תקלות אחדות בסדרי בית־הכנסת. ראשית הוא מדבר על התופעה של תפילה ביחידות במקום התפילה בציבור בבית־הכנסת בוקר וערב. לדבריו ״דבר זה רעוע אצל קצת בני עמינו להתפלל בקר וערב בבה״כ״. אך בעיקר יוצא ר׳ יהודה־לייב נגד התופעה של שיחת־חולין בבית־הכנסת בעת התפילה, נגד ״לומדי תורה המפלפלים בשעת התפילה ומבטלין הקהל בצעקתם״ ונגד ההכרזות מעל הבימה בעת התפילה שלא לצורכי הרבים[212]. במיוחד מאריך ר׳ יהודה־לייב בדיבור על עניין שיחת־חולין בבית־הכנסת. הוא כותב: ״בעו״ה [בעוונותינו הרבים] קצת אנשים... עומדים בשחוק וקלות ראש ושיחה בטילה בבית התפילה והתפילה טפילה גם קצת מאנשי המעלה תחת ידם המכשלה ועברה גוררת עברה כי לא די שמדברים דברי הרשות אלא אף שמדברים ליצנות ולשון הרע ואינם משגיחים בכלל לענות אמן... אוי לאותה בושה״[213]. על ההכרזות בבית־הכנסת אומר ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר: ״ואלו היו כל ההכרזות צרכי רבים החרשתי מאחר שאין רוב הציבור יכולין לעמוד זולתם אך הכרזות של מכירת היינות ועניניי מאכל ומשתה הוא בלי ספק עון ובזיון קדושת בה״כ וטוב היה הדבר לבטלם מכל וכל״[214].

ר׳ יהודה־לייב מתריע גם על החזנים המתהדרים בקולם הערב ומאריכים בניגונים כדי למצוא חן בעיני הבריות, ואינם מקפידים על חיתוך הדיבור, וכל כוונתם לזכות בכסף, זהב ומתנות. ויותר משהוא מתריע על החזנים מתריע הוא על המקבלים אותם לתפקידם, המבקשים מן המועמד להיות חזן שיהיה בעל קול נעים, וקולו הנעים של החזן חשוב בעיניהם יותר מידיעתו והבנתו בתורה ובתפילה[215].

כאמור היו בפינסק בתקופה הנידונה שלושה בתי־כנסת. אחד משני בתי־הכנסת החדשים או אף שניהם היו כגראה בתי־מדרש. ר׳ יהודה־לייב תבע להתקין בתי־מדרשות ולהעמיד בתוכם חכמים ונבוני דעת, כדי שיוכל אדם להיכנס לתוכם וללמוד תורה. ר׳ יהודה־לייב עצמו היה מורה צדק, דרשן ומוכיח באחד מבתי־המדרש החדשים האלה והיה אומר בו דברי תוכחה ומוסר מדי יום וחידושי תורה על פרשת השבוע בשבתות[216]. כנראה, באחד מבתי־המדרש אלה ניסה ר׳ יהודה־לייב

206. ח״א: מקור חכמה, דף מ״ט ע״א.
207. שם, דף ו׳ ע״ב.
208. ראה לעיל.
209. חיבוריו של ר׳ יהודה־לייב ספוגים רעיונות מהקבלה והוא מרבה להביא עניינים מתורת האר״י. באחת מדרשותיו מביע הוא את הדעה ״שמי שיש לו לב נבון ומשכיל ללימוד גמרות מחוייב לטרוח להשיג כפי יכולתו גם בלימודי סודות התורה, ואם התרשל ולא זכה ללימוד הזה אז בודאי בשביל אחד משנים: או שלא היה לימודו לשמה... או שאינו שלם במעשיו (דרך חכמה, דף כ״ח ע״ב. ראה גם: דברי חכמים, ח״א: דעת חכמה, דף מ״ג ע״ב). בחידוש של בנו אליהו (הע׳ 207) ובהקדמה של ר׳ נפתלי הירש לספרו נתיב הישר יש הוכחה ברורה ששניים אלה היו בני בית בתורת הקבלה.
210. בהקדמה לספר קנה חכמה, דף ג׳ ע״א. ר׳ יהודה־לייב חוזר לעניין זה ומדבר עליהם בהרחבה במקומות רבים בחיבוריו. ראה שם, דף י׳ ע״א; דרך חכמה, דף כ״ו ע״א, נ״ה ע״א, נ״ט ע״ב; דברי חכמים, ח״א: דעת חכמה, דף מ״א ע״ב ואילך ועוד. עוריאל שוחט מייחס את ההתוות חבורות הלומדים בליטא במחצית השנייה של המאה ה־17 ואת התפשטות לימוד המשנה בצוותא בליטא במאה ה־18 במידה מרובה להשפעתו של ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר. ראה: ע׳ שוחט, חברות ללימוד במאה הט״ו—הי״ח בארץ ישראל, פולין—ליטא ובגרמניה, החינוך, כרך כ״ח (תשט״ז), עמ׳ 410—412.

211. ראה לעיל, הע׳ 2. בשנים 1678—1680 משכן הקהל בתי־כנסת אלה כבטחון על הלוואות שקיבל מן הישועים של פינסק.
212. ראה הפרק ״נתיב בית־הכנסת״ בספרו דרך חכמה, דף ל״ג ע״ב — ל״ה ע״א. על תקלות אלו מדבר ר׳ יהודה־לייב גם בהקדמתו לספר דברי חכמים, ח״א: דעת חכמה, דף ג׳ ע״א ובחלק ההלכה של ספר זה, ח״ב: מקור חכמה, דף כ״ט ע״א. על מסירת הודעה לציבור בבית־הכנסת כפעולה בעלת משמעות חוקית ראה לעיל בדיון על ההלוואות.
213. דרך חכמה, דף ל״ד ע״ב.
214. שם, דף ל״ה ע״א.
215. שם, דף מ׳ ע״א; דברי חכמים, ח״ב: מקור חכמה, דף י״ג ע״ב.
216. קנה חכמה, דף י׳ ע״א, ודף ד׳ ע״ב.

להתבודד, כדי לחבר את ספר הדרושים הראשון שלו "קנה חכמה" דבר שלא עלה בידו[217].

חיי יום־יום

בספרי ר' יהודה־לייב פוחוביצר מוצאים אנו עדויות גם על ההווי של חיי יום־יום. בראש וראשונה יש לציין, שיהודי פינסק, בדומה ליהודי ליטא—פולין בכלל, חיו את חייהם על־פי המנהג וההלכה על חיוביה ואיסוריה. קיום המצוות הוא דבר מובן מאליו, אף שהחיים עוררו בעיות הרבה ובמסגרת המצי־אות הכלכלית והחברתית החמורה של התקופה נתרבו המקרים של חריגה ממסגרת המותר על־פי ההלכה[218].

מחיי יום־יום ממש מוצאים אנו בספרי ר' יהודה־לייב פוחו־ביצר כמה תיאורים מוחשיים, השופכים קצת אור על סגנון חייהם של יהודי פינסק. הנה למשל התרעתו על מה שנהגו יהודים לעשות ביום השבת: "... ומגדיל אשמת המשתעשעים בשבת לקרוא ספורי מלכים ומלחמותיהם ואומרים כי עונג שבת הוא אכול לשבוע ודשן לדשן עצם ולקרוא ספרי זכרונות, ולא דעת ותבונה להם כי לא זאת המנוחה ולא זאת המרגוע...". ובהמשך הדברים: "ויותר המה המתקבצים בשבתות וי"ט כתות כתות חבורות חבורות כת לצים כת מספר לה"ר [לשון הרע]"[219]. ר' יהודה־לייב הוכיח את קהל שומעיו על שיחת־חולין בשבת, שהיא לדעתו דבר אסור כמו עשיית מלאכה, ואגב כך הוא מספר: "נשתרבב מזה מנהג גרוע אשר ביום השבת הולכים כתות כתות לשאול בשלום אוהביהם, וקרוביהם אשר בודאי באים לידי שיחת חולין..."[220]. על המנהג של התקרבות חתן לכלה אומר ר' יהודה־לייב פוחוביצר: "גם קורא תגר על מנהג הגרוע שהחתן יושב אצל הכלה קודם החופה ואף גם מחבק ומנשק אותה"[221]. ר' יהודה־לייב מתריע גם על מעשי ליצנות ומשחק קלפים וקוביה, שהיו שכיחים אף הם[222].

קצת מן הדברים שעליהם מתריע ר' יהודה־לייב אינם בגדר חטאים כלל על־פי המנהג וההלכה, אלא שאינם עולים בקנה אחד עם תפיסתו של הדרשן איש המוסר והקבלה המחמיר, כגון בעניין ביקורים אצל קרובים, שיחת רעים וסעודה טובה בשבת. אין ספק שהציבור חי את חייו ויצר לעצמו גם דפוסים לתחומי חיים שההלכה נייטראלית לגביהם, בצד הדפוסים המ־חייבים שנתגבשו בעקבות קיום מצוות וחיים על־פי ההלכה כגון בית־הכנסת ולימוד תורה ושמירת שבת ונתקיימו זה בצד זה בדרך כלל בשלום.

217. בהקדמה לספר דרך חכמה.

218. ר' יהודה־לייב פוחוביצר מתריע הרבה בדרשותיו על זלזול במצוות ובמיוחד על חילול שבת ועל משא ומתן ומכירת משקאות בשבת ע"י מוזגים ומחזיקי אורנדות. ראה: קנה חכמה, דף ב' ע"ב — ג' ע"ב; דרך חכמה, דף י"ז ע"ב — י"ח ע"א, ל"א ע"א; דברי חכמים, ח"א: דעת חכמה, דף ג' ע"א, י"ד ע"ב.

219. דרך חכמה, דף י"ח ע"ב. יש להתייחס בזהירות לדברים המובאים כאן ולקשר הממשי של חלק מהם למקום ולזמן. השווה דרך־משל את האמור על קריאת סיפורי מלחמות בשבת בתוספות למס' שבת, דף קט"ז ע"ב (והעירני על כך פרופ' ח. שמרוק).

220. דעת חכמה, דף י"ב ע"ב — י"ג ע"א.

221. דרך חכמה, דף נ"ה ע"ב; דעת חכמה, דף ל' ע"א.

ו. רבני פינסק

פינסק היתה כאמור מקום תורה, וכס הרבנות שלה הוסיף להיות אחד מן הנכבדים ביותר של ליטא—פולין. גם בשליש האחרון של המאה ה־17 משמשים ברבנות בפינסק מן הגדולים שברבני הדור. אלה הוסיפו להדריך את קהילת פינסק בקיום מצוות התורה, להחדיר בה ידיעת התורה ולימודה ולהשתתף בהנהגת הקהל. בטרם נסקור את שמותיהם של רבני פינסק נתעכב תחילה על אישיותו ופעילותו של אחד מגדולי הדרש־נים־המוכיחים של אותו דור, ר' יהודה־לייב פוחוביצר, יליד פינסק, שהזכרנו לעיל ושכיהן בפינסק בתקופת השיא של פעי־לותו הדרשנית, בשליש האחרון של המאה.

יהודה־לייב בן יוסף פוחוביצר

יהודה־לייב פוחוביצר[223] נולד בפינסק סמוך לשנת ש"צ (1630)[224] לאביו ר' יוסף בן הרב הגדול בדור[225] ר' יהודה־לייב פרצאוור, שהיה "מגזע הגאון הגדול בדורו כמהר"ר יצחק ברבי בצלאל ז"ל מלאדמיר וחתנו הגאון הגדול כמהר"ר אברהם פולק"[226]. אביו של יהודה־לייב, ר' יוסף, הגיע כפי הנראה, מפולין[227] לפינסק והתיישב בה לא יאוחר מסוף שנות ה־20. בילדותו למד ר' יהודה־לייב תורה, כפי עדות עצמו, מפי ר' נפתלי בן יצחק כ"ץ[228], שהיה רב אב"ד ור"מ של קהילת פינסק בשנים שצ"ט—ת"ד.

בשנת תי"ט—ת"ך (1659) היה ר' יהודה־לייב רב בביחוב. בכ"ט כסלו נכבשה העיר בידי המוסקביטים, שערכו טבח בתו־שביה היהודים "ונהרגו קרוב לג' מאות נפש מאחינו בני יש־ראל"[229]. בספריו מספר ר' יהודה־לייב בהרחבה על כיבוש העיר וכיצד ניצל בנס[230]. שניים מתושבי העיר אור שרגא

222. דרך חכמה, דף מ"ט ע"א; דעת חכמה, דף ל"ג ע"א.

223. פרטים ביוגראפיים ראה: כלילת יופי, ח"א, דף מ"ט ע"ב — נ' ע"ב; ח"ב, דף קכ"ב ע"א—ע"ב. (פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ח"ב, עמ' 88, מעתיק מכלילת יופי). עליו ראה גם פוא"א, ערכו במפתח. עד היום אין מונוגראפיה עליו. בשנים האחרונות נתעוררה התעניינות בפעולתו הדרשנית ובהשפעתו. ראה: א. יערי, תעלומת ספר, ירושלים תשי"ד, ובביקורת על הספר; ג. שלום, התעלומה בעינה עומדת, בחינות, מס' 8 (ניסן תשט"ו), עמ' 79—95; י. תשבי, לחקר המקורות של ס' חמדת ימים, תרביץ כ"ד (תשט"ו), עמ' 441—455; כ"ה (תשט"ו), עמ' 66—92. ראה גם: ח. ה. בן־ששון, תקנות איסורי שבת של פולין ומשמעותן החברתית והכלכלית, ציון, כ"א (תשט"ו), עמ' 183—206. ראה גם לעיל, הע' 210.

224. בעת שר' נפתלי בן יצחק כץ היה אב"ד ור"מ בפינסק היה ר' יהודה־לייב ילד, שמע תורה מפיו ואחד החידושים שלו בעניין צדקה נחרת בזכרונו. ראה: דברי חכמים, דעת חכמה, דף נ"ג ע"א, עמודה א'. על רבנותו בפינסק ראה לעיל, עמ' 91.

225. ראה: קנה חכמה, ח"ב: דרך חכמה בשער.

226. בסופי ההקדמות לקנה חכמה ולדברי חכמים.

227. סבו נקרא פרצאוור על שם העיר פראצ'ב הסמוכה ללובלין. ניתן להניח שאביו של ר' יהודה־לייב הגיע ממקום זה לפינסק.

228. ראה לעיל, הע' 224.

229. ראה ההע' הבאה.

230. בהקדמה לספר קנה חכמה, דף ד' ע"א ולספר כבוד חכמים הוא מספר על כיבוש ביחוב ע"י המוסקביטים ועל הקורות אותו. העיר היתה במצור 29 שבועות וכל אותו זמן היה ר' יהודה־לייב

ווייש מק"ק שקלאוו וחתנו פנחס בן מנחם (כפי הנראה הות־נו וגיסו של ר' יהודה־לייב), באו וזירזו אותו להימלט מן המקום. יחד עם אשתו ועם אחת מבנותיו נמלט בדרך שנאמר לו לברוח וכך ניצלו, ואילו בתו הקטנה שרה, שהיתה חולה ולא יכלה להימלט אתם, נרצחה בידי המוסקביטים, והיא בת עשר במותה. ר' יהודה־לייב ראה בהינצלותו נס מן השמים וכשבא להסביר לעצמו במה זכה להינצל, התבונן במעשיו וראה שהנס נעשה לו משום שבהיותו במצור ובמצוק כ"ט שבועות, היה דרכו שם להגיד בפני קהל כל יום שיעור של דברי תוכחה ומוסר [231].

מתי עלה על כס הרבנות של ביחוב ובאילו מקומות היה רב לפני שבא לביחוב אין להעלות מכתביו. יש להניח שעד גזרות ת"ח למד תורה ולאחר גזרות ת"ח התחיל לשמש ברב־נות. לא מן הנמנע שמקום כהונתו הראשון היתה העיירה פו־חוביץ שבפלך מינסק, ועל שם מקום כהונתו זה נקרא פוחו־ביצר עד סוף ימיו.

לאחר שניצל מידי הפורעים המוסקביטים בעת כיבוש ביחוב הוא אומר על הקורות אותו [232]: "וזכיתי להתבודד כמה שנים בבתי המדרשות הגדולים תחלה קבלוני הראשונים לכל דבר שבקדושה ויראה מעולם המה ק"ק סלוצק יצ"ו להיות ביניהם לבעל בית המדרש [233] ואח"כ בק"ק פינסק מקום מולדתי והיה דרכינו להגיד להפחותם [!] מערכי שיעור דברי תוכחה ומוסר דבר יום ביומו ומדי שבת בשבתו חדושי תורה השייכים לאותה סדרה...". בהמשך הדברים הוא מוסיף ואומר "ואף גם בהיותי מ"צ [מורה צדק] בכמה קהלות נהגתי כזאת דבר יום ביומו ומדי שבת בשבתו" [234].

יוצא מכאן שלאחר שנמלט מביחוב בשנת ת"ך (1660), היה כמה שנים מגיד ומורה צדק "בבתי־המדרשות הגדו־לים" [235], היינו בסלוצק ובכמה קהילות אחרות (כפי הנראה עד 1667 לערך) ולאחר־מכן עבר לפינסק, וכנראה באותן שנים נולד בנו אליהו [236]. נראים הדברים שמאז ואילך נשאר ר'

בעיר זו. מכאן נתפרסם הסיפור ע"י דוד בוגן ושמעון דובנוב ב־Еврейская старина, כרך 4 (1911), עמ' 114—116, וע"י א. יערי, מחקרי ספר, ירושלים תש"ח, עמ' 102—103.

231. קנה חכמה, דף ד' ע"ב, עמודה א'.

232. שם, שם.

233. "בעל בית המדרש" הוא כפי הנראה מגיד. בהקדמתו לספר כבוד חכמים הוא אומר על עצמו בפירוש: "וה' היה עמדי ונתקבלתי להיות מגד [צ"ל מגיד] בבתי מדרשות בקהלות גדולות ומפוארות בימי החול ובשבתות וי"ט כיד ה' הטובה עלינו".

234. קנה חכמה, דף ד' ע"ב. לא מן הנמנע שהדברים האחרונים מוסבים על התקופה שבין ביחוב לסלוצק.

235. כוונתו לבתי־מדרשות בקהילות גדולות, כלשונו בהקדמתו לספר כבוד חכמים. השווה לעיל, הע' 233.

236. בסיפורו כיצד ניצל בעת כיבוש ביחוב ע"י המוסקביטים בשנת ת"ך (סוף 1659), הוא מדבר רק על שתי בנותיו שנזכרו למעלה. בספר דברי חכמים שנדפס בשנת תנ"ב הוא מדבר על בנו אליהו ומכנה אותו "בני החריף והבקי כמהר"ר אליהו נר"ו" (חלק דעת חכמה, דף ו' ע"ב), משמע שהיה כבר אדם מבוגר וידוע כתלמיד־חכם. הוא נולד כנראה בשנות ה־60. ר' אליהו בן יהודה־לייב חי ופעל בפינסק ברבע הראשון של המאה ה־18 ואף שימש בה ברבנות. השווה להלן, עמ' 185.

יהודה־לייב בפינסק ושימש בה מורה צדק ודרשן. אין ספק שר' יהודה־לייב היה גם דרשן־מוכיח נודד והיה יוצא לדרוש גם בקהילות שבגליל פינסק [237] וכן בקהילות גדולות בליטא ובפולין [238]. אך מקום מושבו הקבוע החל בסוף שנות ה־60 ובשנות ה־70 הוא פינסק. עיקר פעילותו בפינסק היא בתקופה שבה שימש כאב"ד ור"מ ר' משה בן ישראל־יעקב איסרלש (לאחר תל"ב), אבל אם אמנם היה בפינסק החל בשנת 1667, הרי לא מן הנמנע שהיה זה בתקופה שבה היה הסכסוך בין ר' נפתלי־הירץ גינצבורג לבין הקהילה ובמשך זמן קצר ישב שם ר' ישראל בן שמואל מטארנופול על כס הרבנות [239] ובת־קופה שבה מצאה את עצמה פינסק מסובכת בעסק עלילת שוא [240]. אם נקח בחשבון גם את השינויים הגדולים שהתרחשו אז במבנה הדמוגראפי של העיר ובכלכלתם של יהודי פינסק, שלא היו חסרים מתח ועניין וגם מקרים של פריקת עול ופריצת מסגרות בתנאים אובייקטיביים חדשים בשביל סדרי הקהל המ־גובשים, נבין לאיזו מציאות נקלע ר' יהודה־לייב פוחוביצר ומה היה האתגר שמולו מצא את עצמו בתפקיד כרב מורה־הוראה וכדרשן־מוכיח. נראה לי שעיקר התמודדותו עם הבעיות שהע־מיד במרכז פעולתו כדרשן, ואשר מצאה ביטוי לאחר־מכן בחי־בוריו, התנהלה על רקע המציאות של פינסק בשנות ה־70, בעת התגבשותו של המפנה הגדול בחייה של קהילת פינסק שתואר בפרק הקודם ובפרק זה.

ר' יהודה־לייב היה מלא וגדוש תורה וחכמה וידו היתה רבה לו גם בהלכה, גם במדרש, גם בספרות המוסר וגם בחכמת הנס־תר. אך עיקר כוחו בדרוש התוכחה והמוסר, ולרשותו של סוג זה העמיד את בקיאותו המצוינת, את חריפות שכלו ואת שטף לשונו. היה לו חוש טוב לשיטה ולסדר, את דרושיו בנה על בסיס תכנית ערוכה ומסודרת, וכן ניכר הדבר בדרישותיו לתי־קון החינוך ולימוד התורה. במקום אחד מעיד ר' יהודה־לייב על עצמו שהיה לו ויכוח "עם א' מחכמי העכו"ם" שטען כלפיו "שגם דת ישראל אין כולם מחזיקים בסגנון א'" [241]. מכאן ניתן אולי ללמוד, שהיה לו לר' יהודה־לייב מגע גם עם לא־יהודים.

בשנת תמ"א—תמ"ב נמצא ר' יהודה־לייב בפראנקפורט דאודר ומדפיס שם את ספרו "קנה חכמה" (חלק א') ו"דרך

237. ר' יהודה־לייב מגלה ידיעה רבה על הנעשה בקהילות וביישובים שבסביבות (השווה: דברי חכמים, ח"א: דעת חכמה, דף י"ד ע"ב, מ"ז ע"ב; ח"ב: דרך חכמה, דף י"ז ע"ב). באחד הדרו־שים שבספר קנה חכמה (דף ח' ע"א—ע"ב) הוא כותב "שהגדולים מחוייבים לחזור בעיירות הסרים למשמעתם וללמדם דרך ארץ ומוסר" ומזכיר את מנהג הקדמונים "שגדולי הרבנים היו נוסעים בכל שנה או בשתים ללמדם יחידים ואור בדרש דינים והנהגות" (שם). קרוב לוודאי שהוא עצמו לא רק נאה דרש אלא גם נאה קיים.

238. מזכיר בדרשותיו שמות ערים שונות שבהן ביקר ונשא ונתן בדברי תורה: בריסק, פוזנא (קנה חכמה, דף ל"ג ע"א, נ"ד ע"א), מעזריטש (שם, נ"ד ע"א) ועוד וכמובן המקומות שבהם הדפיס את ספריו פראנקפורט דאודר, האמבורג (ואלטונה הסמוכה לה).

239. ראה להלן.

240. ראה לעיל, עמ' 118.

241. דרך חכמה, דף י"ח ע"א.

חכמה" (חלק ב'). על הדפסת הספר אומר ר' יהודה־לייב, שלא היה עולה הדבר בידו אילולא בא לעזרתו ר' מנחם מאן בן אלי־עזר ממגורשי וינא שישב אז בפראנקפורט דאודר והוא אסף אותו לביתו ותמך ידו בהלוואות.[242]

החלק הראשון של הספר "קנה חכמה" הם הדרושים שדרש בהיותו אב"ד ומ"צ בכמה קהילות. היו לו כנראה רשימות מן הדרושים ובעת שבתו בפינסק[243] החליט להשתמש בהם לשם חיבור ספר דרוש ומוסר ולזכות בו את הרבים. הדרושים שה־ביא עמו מפינסק לפראנקפורט נכללו בחלק הראשון של הספר, ואילו את הדרושים שבחלק השני ערך וסידר בעת שבתו בפ־ראנקפורט, בעיקר בהפסקה שבין גמר הדפסת חלק א' להתחלת החלק השני. בשערי שני החלקים של הספר מכנה את עצמו ר' יהודה־לייב תושב ק"ק פינסק וקרוב לוודאי שאליה חזר לאחר שנדפס הספר. גם בשנות ה־80 ישב בה ושם חיבר את ספרו השני "דברי חכמים" (ובו שני חלקים "דעת חכמה" ו"מקור חכמה") שנדפס בהאמבורג בשנת תנ"ב[244]. על שום־מה נדד עד האמבורג לשם הדפסת הספר לא נתברר מהקדמתם, אך ידוע שבעת ההדפסה היה לו "מנוח וקצת חיזוק יד בבית המדרש הגדול, הוא הקלויז אשר בק"ק אלטונא הסמוכה לעיר הגדולה המבורג", ושם היה במגע קרוב עם ר' צבי־הירש בן יעקב (חכם צבי)[245] ועם ר' משולם־זלמן ניימרק, אב"ד קהי־לות אה"ו. שניים אלה ואנשים אחרים קירבו אותו מאוד וסייעו בידו.

סמוך לאחר הדפסת ספרו השני הדפיס בהאמבורג גם "אגרת לחכמי ירושלים"[246] ואחר־כך חזר כנראה לפינסק. לספר "דברי חכמים" לא שיחק המזל והוא לא נתפשט הרבה דוגמת קודמו "קנה חכמה" ו"דרך חכמה"[247]. בשנת תנ"ט מוצאים אנו את ר' יהודה־לייב בוויניציאה והוא בדרכו לארץ־ישראל, ובעת שהשתהה שם חיבר במשך ימי חורף אחד ליקוטי דברים שונים מספריו והוסיף עליהם קצת דברים מחודשים וחיבר אותם בספר

242. שם, דף ב' ע"א.

243. "למדתי אותם בעזה"י בהיותי אב"ד ומ"צ בכמה קהילו' שאנן בהיכלי ושלו בביתי מלא ספרים וכולו תכלית ופרקתי מעלי עול העבדות מלהיות רובץ תחת משא העם... והייתי דורש ומבקש להתבודד באיזו בית־המדרש לזכות הרבים ולחבר חיבור גדול ולא עלתה בידי באין מבקש דורש ומדריך ובכן לקחתי מן המכון טו"ב דרושים". הדברים כאן מתאימים לתקופת שבתו בפינסק.

244. בשער ספר דברי חכמים נאמר על המחבר: "אשר איתן מושבו מקום מולדתו מקום תורה ק"ק פינסק".

245. שם, בהקדמה: חלק מקור חכמה, דף ה' ע"א, כ"ח ע"ב, ל"א ע"ב ועוד.

246. התחלת האיגרת: "אלה הם דברי התעוררות אשר שלח הרב כמהר"ר יהודה ליב נר"ו מק"ק פינסק... לעורר אחינו בית יש־ראל יחידי סגולה זכו להיות ישיבתם בארץ הקדושה וביחוד להיושי־בים בעיר הקודש ירושלים תוב"ב" (טופס בית־הספרים הלאומי: L 46). באיגרת מפתח ר' יהודה־לייב את רעיון הגאולה העתידה לבוא ע"י קהילת ירושלים לאחר שתגיע למדרגה של "כניסתה הדא" שבזכותם "יתכנסון גלוותא" (על־פי זוהר חדש). ולא כאן המקום לברר את דעותיו והשקפותיו של ר' יהודה־לייב על הגאולה שהע־סיקו אותו בלי הרף.

247. ספר כבוד חכמים, ויניציאה ת"ס, דף [ג'] ע"ב, בהקדמה.

248. שם, דף [ד' ע"א] בהקדמה. בהסכמת רבני ישיבת ויני־ציאה לספר נאמר: "צדיק זה בא לבית מלוננו כי נכספה גם כלתה נפשו לילך לא"י ובידו כבוד חכמים חיבור שלו ליקוט וקיצור מספריו הראשונים".

249. ראה: כלילת יופי, דף נ' ע"ב וכן ראה: תנא דבי אליהו לר' אליהו בן אהרן פינס, זאלקווא תקי"ג, בשער.

250. ד. מגיד, ספר תולדות משפחת גינצבורג, פטרבורג תרנ"ט, עמ' 18, 227. (להלן: מגיד, משפחת גינצבורג).

251. שם, עמ' 211; פוא"א, עמ' 70.

252. פמ"ל, סי' תרע"ו. בוועד זה חתום ר' נפתלי הירץ שלישי לאחר ר' חיים בן שמואל הלוי, רבה של הורודנה (חתם ראשון כפי הנראה בגלל גילו, ראה גם: שם, סי' תר"כ, תרע"ז, תש"ה) ולאחר מרדכי בן בנימין וולאף רבה של בריסק והמקום השלישי היה שמור כרגיל לרבה של פינסק. מה שכתוב ב"דעת קדושים", עמ' 200: אח"כ נתקבל לאב"ד בק"ק סלוצק וחתם בשנת ת"ל בוועד סעלץ "חוב"ק סלוצק" אינו נכון. בפנקס המדינה לא צוין כלל מקום כהונתו ובאותו זמן לא יכול היה רבה של סלוצק לחתום על תקנות הוועד, כיוון שזו לא נמנתה עדיין עם הקהילות הראשיות. על דעה זו של "דעת קדושים" חזר שלמה באבער בהערותיו ל"תולדות משפחת גינצבורג", עמ' 191.

253. פמ"ל, סי' תר"כ.

254. ראה: ישכר בר סאקאלסקי, זכרון לרב, החוקר, א', קראקא תרנ"א, עמ' 154—155. נדפס גם ע"י מגיד, משפחת גינצבורג, עמ' 188 עם הערות של גינצבורג. הסיפור נמצא בכ"י של חדושי תורה לר' זעקלי ממגורשי וורמייזא, שנכתב כפי הנראה בשנת תס"ד (נתגלה באמשטרדם בשיבשת "עץ חיים" ע"י שאול איש הורוויץ, יליד מוהילוב).

255. כך בכה"י במקום נפתלי הרץ.

שנדפס בווינציאה בשנת ת"ס בשם "כבוד חכמים".[248] ר' יהודה־לייב הגיע לירושלים ובה נפטר.[249]

רבנים

ר' נפתלי־הירץ בן יצחק־אייזיק גינצ־בורג, אב"ד פינסק בשנים תכ"ד—ת"ל, חתן השר ר' שאול וואהל מברייסק.[250] לפחות משנת ת"ד עד גזרות ת"ח היה ר' נפתלי־הירץ רב בפוזנא.[251] בשנת תכ"ד השתתף ר' נפתלי־הירץ בהתכנסות ועד המדינה בזאבלודובי כרבה של קהילת פינסק וחתם על תקנות הוועד יחד עם רבני בריסק והורודנה, ובהסכמה לספר "עמודיה שבעה" לר' בצלאל בן שלמה מקוב־רין, לובלין תכ"ו, שניתנה באותה התכנסות של הוועד בתכ"ד, הוא חתום "נפתלי הירץ גינצבורג חונה בק"ק פינסק חותם בוועד הנ"ל".

ר' נפתלי־הירץ לא האריך שבת על כס הרבנות של פינסק, ואם נניח שייצג את קהילת פינסק בוועד המדינה של שנת ת"ל שהתכנס בסעלץ[252], כי אז יש להניח שרבנותו בפסקה זמנית באמצע לפני שנת תכ"ז לזמן־מה, שהרי על תקנות הוועד משנת תכ"ז חתום ר' ישראל בן שמואל מטארנופול, "חו' בק"ק פינסק"[253]. ואם אמנם כך היה הדבר, לא מן הנמנע שבמקרה זה קשור הסיפור שהתום[254] על הסכסוך בין קהל פינסק לבין ר' נפתלי־הירץ שנסתיים בכך שר' נפתלי־הירץ עזב את פינסק ועבר לכהן כרב בקהילת סלוצק. וזהו עיקר סיפור־המעשה: "ר' נפתלי הירש[255] גינצבורג היה רבה של פינסק ובסביבת איזו קטטה השתדל להשיג הרבנות בסלוצק". על־פי הסיפור עלתה אז העיר סלוצק על פינסק בעושר וב־

כבוד. "וכאשר השיג כתב הרבנות מסלוצק אמר לראשי עיר פינסק ליתן לו 10,000 זה' פולנים ואז יעשה רצונם לעקור את דירתו מפינסק, כי הם לא ידעו שכבר נתקבל בעיר סלוצק ונתנו לו את המעות שבקש מהם, ואח"כ הודיעם מהרבנות של סלוצק והיו בושים על אשר התל בהם ויפצרו בו שישאר בפינסק והמעות ישארו אצלו במתנה, אך הוא לא אבה שמוע להם ויסע לסלוצק והנהיג שמה את הרבנות ביד רמה ובכבוד גדול עד זקנה ושיבה" [256]. המשך הסיפור סובב על תקופת רבנותו בסלוצק ולא כאן המקום לדון בו. הסיפור כולו מלא תמיהות (והרגיש בהן א. א. הרכבי בהערותיו לסיפור־המעשה הזה [257]). קהילת סלוצק לא יכלה לעלות אז על פינסק בעשירות ובכבוד, שהרי סלוצק לא נמנתה אז עדיין עם הקהילות הראשיות של ליטא. הסכום שנזכר כאן, 10,000 זהובים הוא גבוה מאוד ונראה מוגזם. גם הסיפור על רבנותו בסלוצק נראה בלתי סביר בפרטים מסוימים שבו [258]. ניתן להניח שהסיפור אינו חסר גר־עין היסטורי אמיתי, וביסודו מונח כנראה סכסוך בין ר' נפתלי־הירץ לבין קהל פינסק. אבל אין כל אפשרות לברר מתוכו את השתלשלות העניינים הכרונולוגית. בתחילת שנת תל"ג ישב כבר על כס הרבנות של פינסק ר' משה בן ישראל־יעקב איסרלש, שקרוב לוודאי בא במקומו. ר' נפתלי־הירץ נפטר בסלוצק ביום כ"ב תמוז תמ"ז [259]. ר' שאול, אחד מבניו של נפתלי־הירץ, היה רבה של פינסק החל בשנת תס"ג [260].

ר' ישראל בן שמואל מטארנופול (בן דודו של הט"ז) היה אחד מחשובי הרבנים של פולין בשנים ת"ל—תמ"ג, השתתף בהתכנסויות ועד ד' ארצות וחתם בין הרא־שונים על תקנות והסכמות שנתקבלו בהן. באותן שנים היה רבה של לאדמיר ולוצק [261]. עלייתו למעמד של אחד מחשובי הרבנים בדורו התחילה כנראה בפינסק והוא חתום בשמה על תקנות ועד תכ"ז: "הצעיר באלפי ישראל בא"א מוה"ר שמואל זלה"ה מטארנפאל חו' בק"ק פינסק" [262], יותר אין הוא נזכר כרבה של פינסק לא בפנקס המדינה ולא במקום אחר. על כס הרבנות של פינסק ישב זמן קצר מאוד, ולא מן הנמנע שהיה מעורב בצורה כלשהי בסכסוך שבין ראשי קהילת פינסק לר' נפתלי־הירץ בן יצחק־אייזיק גינצבורג. מכל־מקום ידוע שבשנת ת"ל הוא כבר היה רבה של לאדמיר, מקום שם היה חייב לו בשנת 1671 אחד מיהודי המקום 1,200 זהובים [263]. בשנת תמ"ג הוא חתום על פסק־דין בדבר הסכסוך בין הקהילות הראשיות [264].

256. שם, שם.
257. מגיד, משפחת גינצבורג, עמ' 188—189.
258. שם, שם.
259. דעת קדושים, עמ' 47; פנקס חברא קדישא של קהילת סלוצק, כ"י בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, 927 4^{0}, דף 5.
260. מגיד, שם, עמ' 192. עליו ידובר להלן.
261. עליו ראה: כלילת יופי, ח"א, דף נ"ח ע"ב; פוא"א, עמ' 126 ובערכו במפתח. בשנת ת"ל היה כבר רב בלאדמיר (שם, שם). בשנת ת"מ הוא כבר רבה של לוצק וחותם "חונה בק"ק לוצק" (שם, עמ' 188).
262. פמ"ל, סי' תר"כ. אין ידיעות עליו מלפני שנה זו.
263. פוא"א, עמ' 126. ראה לעיל גם הע' 261.
264. פמ"ל, עמ' 299.

ר' משה בן ישראל־יעקב איסרלש [265] עלה על כס הרבנות של פינסק לפני תל"ג, כפי הנראה לאחר שנתפנה כיסאו של ר' נפתלי־הירץ בן יצחק־אייזיק גינצבורג. הוא חתום לראשונה בשם קהילת פינסק על תקנות ועד תל"ג שהתקיים בסעלץ [266], ובוועד זה ניתנה הסכמה לספר "שערי שמים" לר' יחיאל־מיכל בן אריה־לייב סגל, ור' משה איסרלש חתום עליה יחד עם רבני בריסק ווילנה [267]. מטעם קהילת פינ־סק השתתף בוועדים גם בשנים תל"ו, תל"ט, תמ"ד, והאחרון שבהם בשנת תמ"ז [268], וחתום על תקנותיהם ועל הסכמות לספרים שניתנו בהתוועדויות המדינה בשנים תל"ט [269], תמ"ג [270], ותמ"ט [271]. בשנת תמ"ג הוא חתום על פסק שהשווה את אב"ד וילנה לרבנים הגאונים של ג' הקהילות הראשיות [272]. ההסכמה האחרונה מכ"א אדר תמ"ט, שהיא תעודה מעניינת בפני עצמה, היא התעודה האחרונה מתקופת רבנותו בפינסק. בהתכנסות ועד המדינה בשנת תנ"א כבר ייצג את קהילת פינסק ר' יואל בן יצחק־אייזיק הייליפרין. נשמר והגיע לידינו קטע משאלה־ותשובה של ר' משה מתקופת רבנותו בפינסק לפני שנת תמ"ד [273]. בסוף התשובה מזכיר המשיב [274] מעשה מזמן היותו בווינה, לפיכך לא מן הנמנע שר' משה היה מפליטי

265. ברוב המקרים חותם הוא: משה בן לא"א החסיד ישראל־יעקב איסרלש. בהסכמה לספר זרע אברהם, צורת שם המשפחה היא איסרלס. בקטע מתשובה שלו שנדפסה שם משפחתו איסרלן (ראה להלן ובמראי המקומות).
266. פמ"ל, סי' תש"ח. בחתימה לא צוין מקום רבנותו, אבל בהסכמה שנתן באותו ועד כתוב במפורש "חונה בק"ק פינסק לע"ע" (ראה ההע' הבאה).
267. הספר נדפס בפראג, תל"ה. ההסכמה בדף ג' ע"א של הספר. יחד אתו חתומים ר' מרדכי בן בנימין־וואלף גינצבורג אב"ד בריסק ור' נחמן בן שלמה נפתלי אב"ד וילנא. אב"ד הורודנה נעדר כנראה מן הוועד, כיוון ששמו לא נזכר בין החתומים לא בהסכמה ולא בתקנות הוועד. בתקנות הוועד חתום רבה של בריסק שני (ולא ראשון — כרגיל). בשנת תל"ג נתן הסכמה גם למשניות (ראה מפתח ההסכ־מות, מס' 2557).
268. פמ"ל, סי' תשל"ד, תשע"א, תשע"ג, תשצ"ו, תשצ"ט, תתכ"ח.
269. לספר קנה חכמה לר' יהודה־לייב פוחוביצר (תומפמ"ל, סי' י"ח).
270. חותם "חונה בק"ק פינסק" לספר זרע אברהם לר' אברהם בן בנימין ליפשיץ מבריסק.
271. לספר עולת יצחק מהדורא תנינא עם חדושי ר' יצחק בן ישעיה הי"ד מטארניגראד, פפד"א תנ"ב.
272. תומפמ"ל, סי' כ"ב.
273. נדפסה בספר תפארת משה לר' משה בן הקדוש אברהם מגזע צבי, ברלין תק"ה, דף נ' ע"א. תשובתו של ר' משה איסרלש בדבר הלכה נשלחה למחבר הספר שהיה אב"ד הורודנה ונפטר בין השנים תל"ט—תמ"ד (ראה: תולדות אנשי השם, י"ח ע"ב; פוא"א, עמ' 82). התשובה נדפסה קטועה (ההתחלה והסוף בלבד) והמהדיר, נכדו של המחבר, מתנצל על כך ואומר שעשה זאת בגלל אריכותה של התשובה.
274. מדברי ההסבר בראש התשובה ברור שהמשיב הוא ר' משה בן ישראל־יעקב איסרלן אב"ד פינסק, אך בסופה של התשובה באה החתימה משה בהקדוש החסיד הרב אברהם ז"ל הי"ד מגזע צבי שהוא כפי הנראה השואל, והדבר קשה.

גירוש וינה משנת 1670, שהגיע עד ליטא זנתקבל לכס הרבנות של פינסק זמן־מה לאחר־מכן. על תולדותיו וייחוסו לא נודע מאומה[275]. בשנת תמ״ז היה חייב לו ועד המדינה 188 זקוקים כסף ופרעונם נקבע אז לר״ח חשון תמ״ט[276], סכום לא מבוטל כלל וכלל באותם זמנים. מבחינה זו הוא עומד בשורה אחת עם הרבנים של פינסק מלפני גזרות ת״ח ו״ט ר׳ נפתלי כץ ור׳ יעקב בן אפרים־זלמן שור, שוועד המדינה היה חייב להם סכומי כסף ניכרים. ר׳ משה האריך ימים על כס הרבנות של פינסק יותר מן הרבנים שקדמו לו ומרבנים מתקופה זו שבאו אחריו. כפי הנראה שררה הבנה הדדית בין הקהילה לרב. אחת ההסכמות משנת רבנותו האחרונה, או לפני האחרונה בפינסק, שופכת קצת אור על אופיו ועל הצורה שבה מילא את תפקידו של רב הגליל. בהסכמתו לספר ״עולת יצחק״[277] מיום כ״א אדר תמ״ט כותב הוא בזו הלשון:

״ראיתי... בקנקן שהוא מלא ישן נושן האלוף הישיש... כמוהר״ר יצחק בה״ק מהר״ר ישעיה זצ״ל הי״ז [השם יחיה זרעו] החובר חב״ר לטהרת קודש וחולין ספר עולת יצחק על שחיטות מהר״י וייל... ולמלאת הארץ דעה קודם נסיעתו לארץ הקדושה אך שחסרון שאינו יכול להמנות הוצאת הדרך והוצאת הדפוס בכך באנו בתוקף גזירתינו ג״ן [גזרת נידוי] ובח״ח [בחרם חמור] וש״ע [ושאר עונשים] על כל הקהילות והישובים הסרים למשמעתנו שיקחו ממנו ספרים כפי הרשימה ושישלמו במיטב כסף, זולת הצדה לדרך, ופשיטא שכל שוחט ובודק מחויב לקנות ספר א׳ ומהיום והלאה שאל יתנו קבלה לשום שוחט כשלא ילמוד הגהות של עולת יצחק ואף ידינו עם הגאוני׳ פולין ואשכנז לגזור אומר ח״ח וג״ן יב״ן [יהושע בן נון] על כל המדפיסי׳... שום ספר עד כלות שש שנים מגמר הדפוס. א״ך אדר תמ״ט לפ״ק כ״ד משה במהר״רא ח״פ ק״ק פינסק והמדינה״.

יוצא מכאן שבתור רב הגליל מחייב הוא בגזרת נח״ש [נידוי, חרם, שמתא] ובחרם חמור את כל הקהילות והסביבות הסרות למשמעתה של פינסק (א) שיתמכו במחבר ויסייעו לו לעלות לארץ־ישראל על־ידי קניית מספר מסוים של ספרים במחיר הוגן, (ב) שכל שוחט ומועמד לשוחט מחויב לקנות את הספר ולהשתמש בו, (ג) הסייג הרגיל בהסכמות שאסור להדפיס את הספר בלי רשותו של המחבר תוך מספר שנים, אלא שכאן נאמר הדבר בלשון חומרה. כבעל סמכות בהלכה לא נשׂכח ר׳ משה גם יובל ומעלה לאחר שעלה יורשו על כס הרבנות של פינסק. כותב מהדיר ספר ״תפארת משה״ בראש

275. על הגירה של מגורשי וינה לליטא ולפינסק ראה לעיל, עמ׳ 35. לפי תולדות אנשי השם (כ״י בית־הספרים הלאומי, 3175 8°) הוא נכדו של הגאון ר׳ העשיל וזאת על סמך התשובה הנזכרת, אך הדברים בתשובה אינם ברורים די צורכם.

276. פמ״ל, סי׳ תשצ״ט, עמ׳ 208. הנוסח בפמ״ל ״להגאון במוהר״ר משה אב״ד ור״מ מפינסק״, וצ״ל ״להגאון כמוהר״ר״ וכו׳. השווה: כ״י בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, העתקת אליעזר הלוי הורוויץ מפנקס הורודנה, 3175 8°. בסימנו דף צ״ז ע״א כתוב בפירוש ״להאלוף מהו׳ משה אב״ד ור״מ פינסק״.

277. ראה לעיל, הע׳ 271.

תשובתו: ״באשר שכמה גאונים בקשתם מאתי לדפוס השאלה והתשובה הלז״.

ר׳ יואל ב״ר יצחק־אייזיק היילפרין[278] שימש ברבנות בקהילות לוצק, פינסק ואוסטרהא, ואולי גם בברודי[279]. בשנים תמ״ט ות״ן — תנ״א השתתף בהתכנסויות ועד ד׳ ארצות מטעם קהילת לוצק[280] וחתם בהן על ההסכמות לספרים ״צפנת פענח חדש״ ו״בית הלל״. על כס הרבנות של פינסק עלה בחורף של שנת תנ״א[281] ובהתכנסות ועד המדינה בחומסק באדר אותה שנה השתתף מטעם קהילת פינסק וחתם שם על תקנות הוועד ועל הסכמה לספר ״דברי חכמים״ מאת ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר ועל פסק־דין בדבר תביעות קהל וילנה מוועד המדינה[282]. ר׳ יואל שימש ברבנות בפינסק זמן קצר ביותר, רק שנה או קצת למעלה מזה. בשנת תנ״ב נקרא לאוסטרהא למלא מקומו של ר׳ נפתלי הכהן, בעל ״סמיכת חכמים״, שנקרא לכהן ברבנות בקהילת פוזנא. ר׳ יואל נשאר על כס הרבנות של אוסטרהא עד שנת תע״ב. באותה שנה נקרא לעלות על כס הרבנות של לבוב, אך נפטר לפני שעבר לשם[283]. בשנת תנ״ט היתה חייבת לו קהילת טיקטין 395 זקוקים כסף[284], והיה בידיו שטר חוב מאת קהילת טיקטין.

ר׳ יצחק־מאיר בן יונה תאומים פרנקל[285] היה בנו של ר׳ יונה בן ישעיה תאומים מפראג מחבר ספר ״קיקיון דיונה״, מי שהיה אב״ד בהורודנה בשנים ת״ד—תט״ו וכן אב״ד בפינסק כנראה לאחר־מכן[286]. היה חתנו של ר׳ אברהם מירלש, דיין ומורה צדק בקהילת וינה וישב בעיר זו עד לגירוש יהודי וינה בשנת 1670. מווינה הגיע לטרביטש שבמר־

278. עליו ראה: כלילת יופי, דף 3; דעת קדושים, עמ׳ 60; פוא״א, במפתח בערכו; מפתח ההסכמות, מס׳ 1719; כתב־יד תולדות אנשי השם, דף י׳ ע״א.

279. פוא״א, עמ׳ 243 והע׳ 1. לעובדת רבנותו בברודי לא הושם לב עד עכשיו.

280. צפנת פענח חדש, דרושים מאת ר׳ יוסף בר׳ משה מפרעמסלא, ספד״א תנ״ד. בית הלל על שו״ע יו״ד, מאת ר׳ הלל בר׳ נפתלי הירץ, דיהרנפורט תנ״א. חתם בהסכמות חונה בק״ק לוצק. ראה: פוא״א, עמ׳ 214, 219.

281. בין החודשים תשרי—שבט של אותה השנה גב׳ בתשרי תנ״א, השתתף בהתכנסות ועד ד׳ ארצות וחתם ״חונה בק״ק לוצק״ (פוא״א, עמ׳ 219). בב׳ אדר א׳ תנ״א חתם על תקנות ועד המדינה מטעם קהילת פינסק (פמ״ל, סי׳ תתכ״ט).

282. פמ״ל, סי׳ תתכ״ט, תתל״א, תתל״ג, תתל״ד, תתס״ג; ספר דברי חכמים, [האמבורג] תנ״ב—תנ״ג (גם תומפמ״ל, סי׳ ל״ה); תומפמ״ל, סי׳ ל״ז.

283. ראה כלילת יופי, שם.

284. פוא״א, עמ׳ 243 והע׳ 1.

285. עליו ראה: פוא״א, עמ׳ 193; קריה נשגבה, עמ׳ 41; דעת קדושים, עמ׳ 95; Kaufmann: Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien und Niederösterreich, Enc. Judaica, כרך 6, עמ׳ 224; 108. נהג לחתום את שמו לרוב יצחק־מאיר בן יונה, אבל נקרא לעתים ר׳ מאיר פרענקיל, ר׳ יצחק־מאיר ובלועזית: מארקוס פרענקל.

286. ראה: פמ״ל, במפתח האנשים; פוא״א, עמ׳ 84, הע׳ 2. ראה עדות בנו ישראל על רבנותו בפינסק בהקדמתו לספר קיקיון דיונה, אמשטרדם תכ״ט. ראה לעיל, פרק ג׳, הע׳ 92.

ראביה ומשם להאמבורג ואחר־כך לאמשטרדם[287]. בהיותו באמשטרדם ההפרנס גם מקצוע הרפואה. באמשטרדם סידר להדפסה את "עין יעקב" עם כל המפרשים בשם הכולל "כתנות אור"[288].

בשנת תמ"ג נתקבל לרב בזולקבה וחתם על הסכמה "חונה בק"ק ואלקווא"[289]. בשנת תנ"א שימש ברבנות בקהילת סלוצק, שקיבלה באותה שנה מעמד של קהילה ראשית, החמישית בקהי־לות הראשונות של ליטא, והוא חתם בשמה על תקנות ועד תנ"א[290]. בשנת תנ"ג — 1693 היה כבר ר' יצחק־מאיר רבה של פינסק[291] ונשאר יושב על כס הרבנות שלה עד מותו בשנת תס"ג[292]. בתקופת כהונתו כרב של פינסק השתתף בוועד תנ"ה וחתם שם על תקנות הוועד ועל פסק־דין בסכסוך בין וילנה והורודנה בעסקי יישובים[293]. ועד המדינה היה חייב לו אז כסף והחליט לשלם לו 300 זהובים על חובו[294]. בשנת ת"ס — 1700 נבחר להיות בורר, יחד עם שניים מראשי קהל טראספול ועם זלמן, הפאקטור של הקאשטלאן של וילנה, בתבי־עה של איש שלאכטה לתשלום חוב 5,000 זהובים מפייביש יאחימוביץ מטראספול[295]. באותה שנה השתתף בוועד סעלץ כנציגה של קהילת פינסק[296]. ר' יצחק־מאיר ישב על כס הר־בנות של פינסק 10—11 שנים עד לפטירתו בשנת תס"ג[297].

שאול בן נפתלי־הירץ גינצבורג עלה על כס הרבנות של פינסק לאחר פטירתו של ר' יצחק־מאיר פרנקל ונשאר בכהונתו כנראה עד תע"ב או תע"ג. לאחר־מכן היה רב ואב"ד של מדינת רוסיה. נפטר בשנת תפ"ז[298]. נתן הסכמה לספר "נפתלי שבע רצון" של בן דודו נפתלי־הירץ בן שמעון גינצבורג (נדפס תס"ח) וחתם "פה ק"ק פינסק והגליל". אביו היה רבה של פינסק בשנות ה־60.

דמותה של הרבנות

בשליש האחרון של המאה ה־17 מתנהל ויכוח על דמותה של הרבנות, הבא לידי ביטוי בכתבי ר' יהודה־לייב פוחובי־צר. על יחסם של רבנים לתלמידי ישיבה בני עניים דובר כבר לעיל, וכן נזכרה שם העובדה של התרופפות סדרי לימוד התורה בישיבות והירידה במצבן במחצית השנייה של המאה ה־17. ר' יהודה־לייב פוחוביצר מתריע בשנת תמ"ב—תמ"ג בזו הלשון: "עתה ע"פ הרוב מהדרי' לקבל לרבני' דוקא עשי־רי' " ואמנם רבני פינסק היו רובם עשירים ונתנו סכומי כסף נכבדים בהלוואה, אם ליחידים ואם לוועד המדינה. בקשר עם עובדה זו מטעים ר' יהודה־לייב פוחוביצר, ש"הדורות שלפנינו היה מנהגם להדר ולקבל עליהם רבנים מרביצים תורה אף שהיו הם עניים"[300]. נראה שבעניין זה לא דייק ר' יהודה־לייב, שהרי ידוע לנו שההזדקקות לרבנים עשירים ואף קניית רבנות בכסף היא מלפני ת"ח[301], ואף אחדים מגדולי רבני פינסק מלפני גזרות ת"ח היו עשירים גדולים[302]. בכל זאת ייתכן שהתופעה נתפשטה יותר אחרי הגזרות והניגוד בין רבנים עשירים לבין הציבור המדולדל ברובו בלט יותר בשלהי המאה ה־17. על רקע סימני ירידה של הרבנות ולהיטו־תה אחרי הכנסות. על רבני גלילות בימיו כותב ר' יהודה־לייב, שרובם נוסעים ביישובים שבגלילות לא בכדי ללמד את התור־שבים דינים והנהגות אלא בגלל ההכנסות שיש להם מכך, "למלא כליהם בר ומזון ואמתחתם כסף ואין מלמדו כלל... ואין זה כבוד תורה להיות כחוזר על הגרנות"[303]. ר' יהודה־לייב אינו מתלונן על רמת למדנותם של הרבנים אלא על הפגיעה בכבוד מעמד הרבנות, שחייב להיות ללא רבב. למי מרבני פינסק התכוון בדברי ביקורת אלה, אם אמנם הכוונה למי מהם, אין לדעת. דומה שאת עיקר תפקידם בהחדרת לימוד תורה, והפצתו בין שכבות העם הרחבות מילאו כראוי בעזרתה הפעילה של שכבת תלמידי־החכמים, ולא לחינם נושא ר' יהודה־לייב את תהילת שמה של פינסק כמקום תורה, ולא מקרה הוא שרבנים מן הגדולים בדור שימשו ברבנות בפינסק גם בתקופה הנידונה, כי אכן היתה אז מקום תורה חשוב וכס הרבנות שלה מן הכיסאות הנכבדים ביותר בליטא—פולין.

---

287. על־פי קאופמן, שם, עמ' 224, הוא בדק באמשטרדם בשנת 1682 את התרגום היידי של התנ"ך מאת יקותיאל בליץ שנדפס באמשטרדם בשנת תל"ו—תל"ט, כדי למחוק מתוכו ביטויים שהיו עשויים לפגוע בדת הנוצרית וחתם מארקוס פרנקל דאקטאר אונד ראבינער. באמשטרדם עסק גם ברפואה. אך ב־5 הטפסים של הספר שבבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי לא נמצא הדף שבו מסופר על כך.

288. ראה התנצלות המגיה בספר עין ישראל, אמשטרדם, דפוס יוסף עטיאש, תמ"ד.

289. הסכמתו לספר זבחי טוביה לר' טוביה גוטמן מק"ק ליסא, אמשטרדם תמ"ג. ההסכמה עצמה ניתנה על־ידו כפי הנראה עוד בעת היותו באמשטרדם. דבר זה יוצא ממקומות כהונתם של הרבנים שהסכימו לספר. מלבדו אין בהם אף רב מפולין או מליטא.

290. פמ"ל, סי' תתל"א, תתס"ג. ראה גם הסכמתו לספר שבתא דרגלא לר' צבי־הירש בן ירחמיאל האשט, פירדא תנ"ג. ההסכמה ניתנה שנתיים לפני הדפסת הספר.

291. בראש ההסכמה לספר שבתא דרגלא הנ"ל כתוב: הסכמת הגאון הגדול מהר"ר מאיר נר"ו אב"ד וו"מ דק"ק פינצק.

292. ראה הסכמתו לספר כבוד חכמים לר' שמעון וואלף מפינ־טשוב, המבורג תס"ג. בה' בתשרי תס"ג (הפרט לא ברור, אבל ה' בתשרי חל ביום ד' בשנה זו וקודם לכן בתנ"ט) עבר ר' יצחק־מאיר דרך פינטשוב ונתן למחבר הסכמה נלהבת. בראשה של ההסכמה רשם המחבר: "הסכמת הגאון הגדול מהורי"ר מאיר פרענקיל זצ"ל". משמע שבגמר ההדפסה לא היה בין החיים.

293. פמ"ל, סי' תת"ק, תתק"ד.

294. תומפמ"ל, סי' מ"ח.

295. או"ק, כרך 6, מס' 148, עמ' 408.

296. תומפמ"ל, סי' נ"ב (הסכמה לספר ראש יוסף לר' יוסף בר' יעקב ר"מ מסעלץ, קיטן תע"ו).

297. ראה לעיל, הע' 292.

298. מגיד, משפחת גינצברג, עמ' 242.

299. דרך חכמה, דף כ"ו ע"א.

300. שם, שם.

301. אסף, לקורות הרבנות, שם, עמ' 269.

302. ר' נפתלי כץ ור' יעקב בן אפרים־זלמן שור. עליהם ראה לעיל, עמ' 91.

303. קנה חכמה, דף ח' ע"א.

דברי סיכום: לתולדות קהילת פינסק במשך מאתיים השנים הראשונות לקיומה

העלינו את תולדות צמיחתה וגידולה של קהילת פינסק, מן הגדולות והחשובות שבקהילות ליטא—פולין, מראשית ייסודה לפני 1506 עד לזמן שבו נשלם המעגל הראשון בהתפתחותה ההיסטורית. ראשיתה של הקהילה — מצער. גרעין של 12—15 בתי אב תוקעים יתד במקום חדש, בבירה של נסיכות עצמאית, בעיר לא קטנה (לפי מושגי אותם זמנים), שאוכלוסייתה רובה ככולה נוצרית־פראבוסלאבית. כעבור שני דורות, באמצע שנות ה־60, סמוך לאיחודן של פולין וליטא, גדל היישוב היהודי בפינסק פי 4 בקירוב ומונה כ־55 בתי־אב, שהם כ־275 נפש בתוך אוכלוסייה עירונית של 4,000 נפש בקירוב, משמע כ־7% מכלל אוכלוסיית העיר. בשנת 1648, לפני גזרות ת״ח—ת״ט בפינסק מונה הקהילה אלף נפש ומעלה באוכלוסייה נוצרית שלא גדלה כפי הנראה, ואחוז היהודים בעיר מגיע כדי 20% ומעלה. ואילו בשנים הראשונות של המאה ה־18 מגיע מספרם של יהודי פינסק ל־1,500 ומעלה, והם אז רוב מניין בעיר שאוכלוסייתה הנוצרית פחתה בהרבה. לצדה של קהילת פינסק החל אז לקום היישוב היהודי בקארלין, שאליה עבר חלק מיהודי פינסק. היהודים שולטים אז במרבית פרנסותיה של העיר במסחר, בחכירות ובמלאכה, בעוד שהאוכלוסייה העירונית, במידה שנשארה בעיר, מרוכזת ברובה בפרברים ועוסקת בעיקר בעבודה חקלאית. בתום 200 שנה לייסוד היישוב היהודי במקום, שינתה פינסק את דמותה מן הקצה אל הקצה. עיר נוצרית־פראבוסלאבית מובהקת הפכה עיר שצביונה יהודי. על רקע ההתפתחות שאליה הגיעה הקהילה בסוף המאה ה־17 — ראשית המאה ה־18, ניתן להבין את המשך התפתחותה של פינסק כעיר יהודית ואת המבנה הדמוגראפי של העיר במחצית השנייה של המאה ה־19 ובמאה ה־20, עד לחיסול היישוב היהודי בפינסק בשנת 1942.

בסיס לקיומה ולהתפתחותה של הקהילה מראשית ייסודה היו בראש ובראשונה החירויות שהוקנו ליהודי פינסק בכתבי־הזכויות היסודי של הנסיך פיודור, בכתבי־הזכויות של מלכי פולין—ליטא, שניתנו לכלל יהודי ליטא ובכתבי־הזכויות המיוחדים לקהילת פינסק. האפשרות לבנות חיים יהודיים עצמאיים היתה מותנית, כמובן, בבסיס החוקי לקיומם. אך לא זה בלבד קבע את קצב התפתחותם ואת כיוונו. היו גורמים אובייקטיביים, הן קבועים והן משתנים, שסייעו להתפתחותה של קהילת פינסק ולהתבססותה. הגורם האובייקטיבי הקבוע, החשוב מאוד, היא העובדה, שפינסק נמצאת בצומת דרכי תחבורה ביבשה ובנהרות, שעשה את העיר עיר מסחרית בכל התקופות. ההתחרות הכלכלית שבין היהודים לעירונים במאה ה־16 ובמחצית הראשונה של המאה ה־17 היתה מתונה יחסית, והישגיהם של העירונים באותם מקרים שעשו נסיונות להצר רגליהם של יהודי פינסק היו דלים וחסרי משקל של ממש. הדבר עשוי להסתבר במידה מסוימת על־ידי שגשוגה הכלכלי של העיר עד 1648 ועושרם של סוחריה הנוצרים והיהודים כאחד. אך מבדיקת החומר העובדתי עולה גם אפשרות אחרת, העשויה להסביר את המשמעות המיוחדת שבהתקדמותה של קהילת פינסק, ואולי גם של קהילות אחרות בליטא—רוסיה־הלבנה. הכוונה למציאות הדמוגראפית שבתוכה חיו ופעלו יהודי פינסק. החל באמצע המאה ה־16 ניתן לראות בניגוד שבין האוכלוסייה הרוסית־פראבוסלאבית לבין השלטון הפולני־קאתולי גורם קבוע, בעל משמעות רבה והשפעה של ממש על דרכו ההיסטורית של היישוב היהודי בפינסק. לגבי יהודי פינסק מקבל הניגוד האתני־דתי שבין האוכלוסייה לשלטון משמעות מיוחדת החל בשנות ה־80 של המאה ה־16, כאשר התחיל המסע נגד הכנסייה הפראבוסלאבית העצמאית ובעד האוניה הדתית בין הכנסיות הקאתולית והפראבוסלאבית, ועד לסופה של התקופה המתוארת בפרקים אלה וגם לאחר־מכן, עד סיפוחו של האזור לרוסיה בשנת 1793. וכל זה נוסף על הניגוד הקבוע שבין מעמד השלאכטה (המחזיק בשלטון הפועל) לבין מעמד העירונים, האופייני למציאות החברתית בפולין באותם זמנים. האינטרסים המנוגדים שלהם יצרו אפשרויות ליהודים למלא תפקידים כלכליים חשובים בשירותה של השלאכטה ובשירותו של השלטון. הניגודים האלה עשויים להסביר במידה שלמה יותר את התנאים המדיניים האובייקטיביים, שהקלו על התעצמותה של הקהילה עד 1648, על התאוששותה המהירה ממהלומות שנת 1648 והמלחמות שלאחריה ועל המשך התפתחותה, שהרי בכל הזמן וכמעט בכל המצבים מובטחת ליהודים הגנתו של השלטון ואהדתו הן בפינסק והן בבירת המלכות.

במאתיים שנות תולדותיה אלה של קהילת פינסק, שנת 1648 הוא תאריך מפנה המפריד בין שתי תקופות. ושונות הן זו מזו התקופות שמשני עברי התאריך הזה תכלית שינוי, אף שלגבי יהודי פינסק אין היא מפסיקה את רציפות קו העלייה של תהליך ההתפתחות וההתקדמות. עד 1648 קו ההתקדמות הוא עתים מתון ועתים מהיר, אך כל הזמן קצוב והדרגתי. התקופה שלאחר 1648 ועד שלום אנדרושוב (1667) היא תקופה של עוויתות, ששינתה לחלוטין את אופיו וטיבו של תהליך ההתקדמות וכיוונה אותו לכיוון שונה מזה, שהיה לו קודם לכן.

ננסה להשקיף מתוך פרספקטיבה על הקווים הכלליים המציינים את תהליך התקדמותה של קהילת פינסק בכל אחת משתי התקופות האמורות.

התקופה שמייסוד הקהילה זמן־מה לפני 1506 ועד 1648 היא התקופה שבה משתרש, מתבסס, צומח וגדל היישוב היהודי בפינסק בתנאים של יציבות מדינית ושלום ממושך. הבסיס המשפטי שעליו הושתת קיום הקהילה מראשיתו נשאר יציב כל הזמן, ויהודי פינסק מיטיבים להשתמש בחירויות שהובטחו להם ומשכיילים לנצל את רוב האפשרויות הכלכליות הפתוחות לפניהם באזור, שנכנס לשלב של התפתחות מזורזת. במאה ה־16 מתחילה באזור פעולה קולוניזאטורית, בהתחלה אטית וזהירה ולאחר־מכן מהירה ונמרצת יותר. ההון, המסורת העסקית, הכשרון האדמיניסטראטיבי, והזריזות הטבעית פתחו לפני יהודי פינסק אפשרויות מרובות בשטחי עשייה לא מעטים, והם

נאחזו בהם וראו ברכה בעמלם. חייהם של יהודי פינסק בת־קופה זו מתנהלים במציאות של שלווה, אך כשלעצמם הם מלאי מתח ועניין של עשייה ויצירה. מן הקבוצה המהגיה של גרעין מייסדי היישוב בפינסק, שנעשו אצילים בעלי אחוזות, דרך בניהם שמחזיקים גם הם באחוזות אבותיהם אך חודרים בכשרון רב גם למסחר הגדול, לחכירות מסים ומכסים ולניצול היתרונות של המשק האחוזתי, שלפניו נפתחו אפשרויות מרובות של פיתוח, ועד לחוכרי האחוזות הגדולים והסוחרים הגדולים של שנות ה־20—50 של המאה ה־17, נמתח קו ישר של השתתפות יהודית בדרג יוזם ומכוון בפיתוחה המסחרי והחקלאי של פינסק והמחוז. שכבה נרחבת של יהודים מפינסק ממלאה תפקיד חלוצי במאמץ הקולוניזאטורי, הנעשה במחוז במקומות אשר יש שהם מרוחקים מהעיר, על־פי־רוב בתנאים של בדידות וניתוק, התובעים שינוי הרגלי חיים, נכונות לסיכונים, העזה וכשרון־מעשה. הדרגים הנמוכים יותר של שכבה זו יצרו גרעינים להרבה יישובים חדשים, שנוסדו באותה תקופה ולאחר־מכן, ואילו הדרגים הגבוהים, היינו החוכרים הגדולים, המכוונים במידה מסוימת את מאמץ הפיתוח החקלאי, הם אנשים בעלי אמצעים כספיים, שניתנה להם הזדמנות לנהל עסקים שהבטיחו הכנסות טובות, להשתתף בפועל בעיצובם של מפעלים גדולים ולרכז בידיהם הן כסף והן כוח, סמכות והשפעה. לשכבה זו של החוכרים הגדולים ולשכבה הקרובה לה, הסוחרים הסיטונאים הגדולים (המנהלים את עסקי מסחרם עם מרכזי המסחר הגדולים של פולין וליטא, יוצאים למרחקים לשבועות רבים לרגל מסחרם), היו התנופה והאופק הרחב של אנשי העולם הגדול באותם זמנים. הם היו מסוגלים להעמיד מתוכה מנהיגות, היודעת להעריך נכונה את הנסיבות המדיניות של התקופה על אפשרויותיה ומגבלותיה, לקדם פני רעות אפשריות, לקיים מגע עם האנשים הנכונים בשלטון, כדי לשמור שזכויות בני קהילתם לא ירוקנו מתוכן.

אך גם השכבות העממיות מגלות חיוניות ויוזמה, מתפרנסים קצתם באמידות ורובם בכבוד בפרנסות הפתוחות לפניהן, אם בעסקי חכירה בינוניים או קטנים, אם בעסקיהם של החוכרים הגדולים, אם במסחר הבינוני והזעיר, אם בעסקי אשראי, אם במלאכה ואם בתפקידים ציבוריים בקהל.

בפרק־זמן זה התחזקה הקהילה בפינסק בהתמדה גם מבפנים. התחזקות זו באה לידי ביטוי בעיצוב מסגרת איתנה של שלטון, ארגון קהל ודפוסים של חיי ציבור. שיהקה לה לפינסק ולשאר קהילות ליטא השעה, כאשר מפעם לפעם מסרה המלכות לקהילות את האחריות על גביית המסים מן היהודים, עד שנקבע הסדר הקבוע שלפיו אחראיות הקהילות או נציגותן המשותפת לתשלום מסי היהודים. קהילות ליטא עושות את גביית המסים מנוף לבניית השלטון העצמי שלהן, שהגיע במציאות של ליטא עד מהרה לא רק לשיתוף פעולה בין־קהילתי אלא גם ליצירת מסגרת משותפת של שלטון עצמי לכלל יהודי ליטא, הוא ועד מדינת ליטא. קהילת פינסק השתתפה בוועד מראשיתו והיתה שותפת של ממש בעיצוב מדיניותו ופעולתו, דבר שתרם ודאי להרגשת כוחה וחוסנה של הקהילה. ההתחזקות הפנימית מצאה את ביטויה גם בעליית ערכה של קהילת פינסק כמקום תורה. כבר במחצית השנייה של המאה ה־16 נשתרשה בפינסק מסורת לימוד התורה בשיטות הנהוגות בקהילות החשובות האחרות של ליטא, וגדולי הרבנים באים לשמש בה ברבנות, ואלה מצדם הוסיפו וחיזקו את מעמדה של פינסק כמקום תורה. יהודי פינסק כציבור חיים גם חיי רוח ותרבות ערים, וחינוך הבנים ולימוד התורה משמשים להם מרכז ותכלית הכול. כל אלה עשו את הקהילה איתנה, יציבה ובוטחת בעצמה בתנאים חיצוניים נוחים.

התקופה שלאחר 1648 ועד שלום אנדרושוב (1667) היא, כאמור למעלה, תקופה של עווית. מלחמות, כיבושים, מעשי שוד ואנדרולומוסיה הם המציינים תקופת פורענויות זו. ממהלך המאורעות של גזרות ת״ח—ת״ט בפינסק ושלאחריהן אנו למדים, שכגוף החזיקה קהילת פינסק מעמד יפה. מתברר שסדרי הארגון העצמי של הקהילה ושל כלל המדינה עמדו במבחן. לזכותה של השכבה המנהיגה (כולל ההנהגה הדתית־רוחנית) ניתן להגיד, שהיא מילאה את תפקידה בכשרון ובאחריות. היא צפתה דברים מראש והעריכה התפתחויות אפשריות ולפיכך היתה מסוגלת למצוא מוצא גם בעתים קשות. ולזכותם של סתם יהודים בפינסק ייאמר, שגם הם גילו תושייה וזריזות במצבים קשים וניצלו בכך מצרות גדולות והצילו גם חלק גדול של רכושם. יהודי פינסק ידעו לכוון את השעה, מתי להימלט ואיך לנהוג ברכושם שלא ילך כולו לטמיון. עם בוא הרגיעה ידעו להפעיל מחדש במהירות ובזריזות את פרנסותיהם ועסקיהם, או לפנות לעבר מקורות פרנסה חדשים, אם הקודמים נסתמו. ואילו כגוף ידעה הנהגת הקהל לטפל במהירות בבעיות החמורות של הזמן, לחדש במהירות את פעילות הקהל פעם ופעמיים, ולפעול במרץ לשיקום חיי הקהילה תוך כדי נתינת הדעת לבעיות הבוערות של כלל הציבור היהודי בליטא, ובמרכזן בעיות הפליטים ופדיון שבויים ולבעיות שיקום דפוסי החיים המקובלים בתחום חינוך הבנים, החזקת ישיבות ולימוד תורה בהדרכתו ובהכוונתו של ועד מדינת ליטא.

במדינת פולין—ליטא ההרוסה והמדולדלת לא היה אפשרי שיהודי פינסק יחזרו למצב שלפני 1648. עסקי החכירות הגדולות והמסחר הסיטונאי הגדול הגיעו לידי משבר, רבים נתרוששו ורבים נאלצו לחפש פרנסות חדשות שלא הורגלו בהן. חלק גדול מיהודי העיר פונים לעסקי משקאות, רובם זעירים, בעיר ובכפרים. המסחר היהודי נאבק על קיומו ומסתגל למציאות של מצוקה כלכלית. חלק ממנו נעשה מסחר זעיר, ואילו המסחר שהיה פעם גדול מנסה להחזיק מעמד כמסחר בינוני, חלקו בעזרת הון שנלקח בהלוואה מאצילים. יהודי פינסק מצליחים לא רק לקיים את עצמם אלא גם לגדול מבחינה מספרית, ולהוסיף ולטפח את לימוד התורה וחינוך הבנים ולהעמיד חוג נרחב של תלמידי־חכמים, והגדולים שברבני הדור מוסיפים לשמש בה ברבנות, וכך נשמרת רציפות המסורת של לימוד תורה ושל פינסק כמקום תורה. מעשיהם של יהודי פינסק כיחידים וכציבור בתקופה זו גרמו שיונח על־ידיהם יסוד לדמות כלכלית, חברתית ותרבותית של קהילת פינסק למשך 200 שנים נוספות, שגם בהן נמשכה התפתחותו הרצופה של היישוב היהודי בפינסק.

פרק חמישי

מימי כיבוש פינסק על־ידי השבדים עד החלוקה השנייה של פולין (1706—1793)

יהודי פינסק בראשית המאה ה־18

תקופה חדשה בתולדותיה של הקהילה היהודית בפינסק מתחילה בראשית המאה ה־18. השנים הסמוכות לשנת 1700 הן שנות מעבר, והחל בעשור הראשון של המאה ה־18 יוצא היישוב בפינסק על דרך היסטורית חדשה כאשר על העיר מוטבע חותם מובהק של עיר יהודית. אם נזקקנו במחקרנו זה להאריך כיבושה של פינסק בשנת 1706 על־ידי השבדים כתאריך מפנה בתולדות הקהילה, הרי נעשה הדבר לא בלי היסוסים בגלל היותו תאריך של מאורע חשוב בתולדות העיר שבמהלכו נפגעה העיר ואוכלוסייתה (בעיקר הנוצרית) בעת מלחמה ושלאחריו באה עליה תקופה ממושכת של שקט.

כיבוש העיר על־ידי השבדים

באחד משלביה של המלחמה הידועה בשם "מלחמת הצפון" (פרצה בשנים 1700 בין שבדיה מצד אחד לבין דנמרק, סאכ־סוניה, פולין ורוסיה מצד שני ובמהלכה השתלטו השבדים על מרביתה של פולין, על סאכסוניה ועל חלקים גדולים של רוסיה), כאשר ניסה קארל ה־12 מלך שבדיה לחסום את דרך הנסיגה בפני מחנה של הצבא הרוסי שנסוג מהורודנה לעבר אוקראינה, נכנסו הגדודים המובחרים של הצבא השבדי ב־24 באפריל 1706 לפינסק ונשארו בה במשך קרוב לשישה שבועות, עד ה־3 ביוני של אותה שנה[2]. השבדים לא נתכוונו מלכתחילה להתעכב בפינסק אלא להמשיך בהתקדמותם לעבר ווהלין, אבל כאשר נתברר להם שההתקדמות דרומה היא בלתי אפשרית בגלל שטפונות האביב, ששיוו לשטחי הביצות מראה של ים שאין לראות את סופו, החליט קארל ה־12 להניח לצבאו העייף ולהישאר בעיר עד שיצטרפו אליו גדודים נוס־פים[3], והודות לכך הגיעו לידינו אי־אלו ידיעות על העיר כפי שהיא נראתה בעיני קארל ה־12 ושרי צבאו.

פינסק נראתה בעיני השבדים "מקום גדול למדי, מאוכלס על־ידי יהודים ובני דתות אחרות ומצוי בה גם קולגיום ישועי ובו בית מרקחת, דבר נדיר בארצות אלו"[4]; כעיר שתושביה חרוצים יותר מאשר במקומות אחרים ושתוצרת העיר שלה היא בעלת מוניטין ומשובחת ביותר בכל הממלכה[5].

לפני צאת הצבא השבדי מפינסק בכיוון לווהלין בראשית יוני 1706 ציווה המלך קארל ה־12 לפוצץ את ארמונו של הנסיך וישנובייצקי הסטארוסטה של פינסק ואדוניה של העיר קארלין ולהעלות באש את הפרבר (הירידיקה) שלו "וכל הבתים יחד עם החנויות היו לאפר"[6].

מה עלה בגורלם של יהודי פינסק בכיבוש השבדי של שנת 1706 לא ידוע לנו, אך נראים הדברים שיהודי פינסק נשארו בעיר בעת הכיבוש ולא נפגעו במיוחד. בתלונה של עירוני פינסק משנת 1717 נאשמים היהודים אחת־עשרה שנים לאחר המעשה בכך, שבעת הכיבוש השבדי שמרו רק את בתיהם והצילו אותם מן הדלקה, אבל לא נקפו אצבע לשם שמירה על בתי אנשי השלאכטה והנוצרים בעיר שהועלו באש[7]. כפי הנראה ברחו אז רבים מן העירונים ואנשי השלאכטה מן העיר. בתלונה נשמעת נימה מובהקת של קנאה על שיהודים הצליחו להציל בתיהם בדלקה ששולחה בעיר על־ידי השבדים בעוד שבתים רבים של נוצרים עלו באש.

בעקבות הכיבוש גברה התיישבותם של עירונים מפינסק בקארלין ואוכלוסייתם בפינסק עצמה התמעטה[8]. דומה שהדבר השפיע גם על יהודים לצאת את פינסק ולהתיישב בקארלין. היישוב היהודי, שסבל, כאמור, פחות מן העירונים בכיבוש השבדי התאושש כנראה יותר מהר מן האוכלוסייה העירונית[9].

א. גידול האוכלוסייה

הנתונים המספריים שבידינו נותנים לנו אפשרות מסוימת לנסות ולהעריך את גודל האוכלוסייה היהודית בפינסק במאה

---

1. הבריתות של המדינות הבאלטיות, פולין, דנמרק ורוסיה, מן השנים 1697—1699, שהיו מכוונות לדחיקת רגליה של שבדיה, הביאו לפרוץ המלחמה בשנת 1700. על אדמות פולין נמשכה המלחמה בהפסקות עד לשנת 1709. על המלחמה ועל השתלשלות העניינים בפולין דאז עיין: Konopczyński, כרך 2, עמ' 154 ואילך.

2. הסיפור על כיבוש פינסק בידי השבדים מבוסס על עדויות ממקורות שבדיים, המובאים ע"י גוסטאב אדלרפלד בן זמנו וכותב תולדותיו של קארל ה־12. ראה: G. Adlerfeld, The Life and History of King Charles XII of Sweden (להלן: אדלרפלד); Otto Heintz, König Karl XII von Sweden, Berlin 1958, v. 1, 143—144; F. G. Bengtsson, The Life of Karl XII, London 1960, 207—211; Starożytna Polska, 645—647; Słownik geograficzny, v. 8, 170.

3. כאשר הגיע קארל ה־XII לפינסק עלה למגדל הפעמון של הקולגיום הישועי בפינסק שהיה נקודת התצפית הגבוהה ביותר. משם השקיף על הסביבה וכאשר נגלה לעיניו המשטח האינסופי של מים וביצות שמתוכו בצבצו פה ושם איי יבשה קטנים מלמל: הנה ה־non plus ultra שלי [היינו: זהו הגבול, אין למעלה מזה]. ראה: אדלרפלד, שם, עמ' 225.

4. ראה: Bengtsson, שם, עמ' 207. בספר מובא משפט זה במרכאות ומשמע שכך נאמרו הדברים במקור השבדי. מניסוח זה יש להבין שבעיני השבדי, שניסח את התרשמותו מפינסק, היו היהו־דים עיקר האוכלוסייה. בתרגום האנגלי של אדלרפלד הנוסח הוא: "[העיר] היא מאוכלסת על־ידי סוגים שונים של תושבים בני דתות שונות במיוחד יוונים ומספר גדול של יהודים שיש להם בית־כנסת" (שם, עמ' 224). מהמקורות הפולניים הנזכרים לעיל בהע' 2 ובעק־בותיהם מדברי הוניק (טי"פ, עמ' 17) משתמע שבני הדת היוונית, היינו הרוסים, היו אז הרוב באוכלוסייה של פינסק והדבר עומד בסתירה גמורה לכל העדויות האחרות שלנו כולל תלונותיהם של העירונים מסוף המאה ה־17 ומשנת 1717.

5. אדלרפלד, שם, עמ' 224.

6. שם, שם, עמ' 228—229.

7. ראה: או"ק, כרך 5, מס' 12, עמ' 295.

8. שם, עמ' 296; טי"פ, עמ' 17.

9. במקורות העבריים לא נשמרה אף עדות וכן גם לא נשמר דבר בזכרונם של יהודי פינסק על הכיבוש השבדי של 1706.

ה־18. מן המחצית השנייה של המאה ה־18 עומדים לרשותנו סיכומים סטאטיסטיים מפינסק על סמך החומר הארכיוני של שני מפקדי האוכלוסייה היהודית בליטא — האחד משנת 1765/6 והשני משנת 1784 — שהיו לנגד עיניהם של ברשאד־סקי והוניק[10]. לאחרונה באו לידינו העתקה וצילומים של שלוש מקורות ארכיוניים שהיו בלתי־ידועים עד עתה: (1) מפקד בעלי בתים ורכוש קרקעי מקארלין משנת 1762; (2) "אינוונטאר" של העיר פינסק משנת 1764; (3) ו"אינוונטאר" כנ"ל משנת 1778[11]. בתעודה משנת 1717 (ראה להלן) מצויה עדות על מספר הבתים שברשותם של יהודי פינסק. לעדות זו חשיבות לבחינת בעית גידול האוכלוסייה היהודית בפינסק. אגב עיון מדוקדק בנתונים המספריים שבכל התעודות האלה ננסה להעלות מסקנות אחדות על ההתפתחות הדמוגראפית של היישוב היהודי בפינסק ובקארלין.

בתלונתם של העירונים משנת 1717 נגד יהודי פינסק, שעליה ידובר להלן, נשמעת הטענה שברשותם של היהודים נמצאים 600 בתים[12]. אם נערוך חישוב לפי ממוצע של 5 נפשות לבית[13] היו צריכים להיות אז בפינסק קרוב ל־3,000 יהודים. נראה שמספר האוכלוסים היהודים המתקבל בדרך חישוב זו הוא מופרז במידה מרובה.

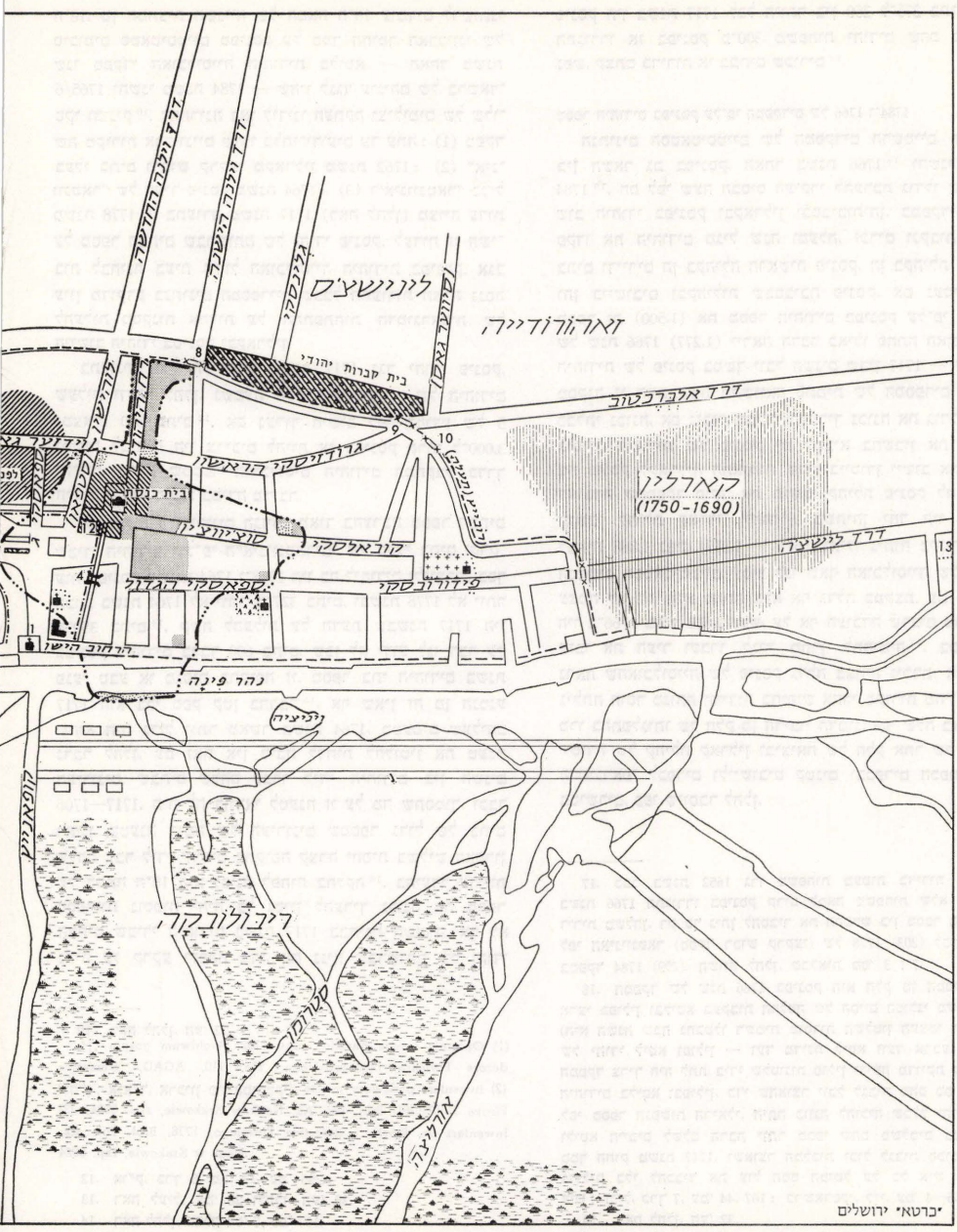
יש להניח שהעירונים הגזימו מאוד בהערכת מספר הבתים שבידי היהודים. על־פי ה"אינוונטארים" של בעלי בתים וקרקעות בפינסק משנות 1764 ו־1778 היו בה ליהודים ולנוצרים בסך הכול, בשנת 1764 לא יותר מ־327 בתים, ובשנת 1778 לא יותר מ־350 בתים[14]. קשה להעלות על הדעת שבשנת 1717 היו בפינסק ליהודים בלבד 600 בתים, שכן לא ידוע לנו דבר על פגעי טבע או מגפות בתקופה זו. מספר בתי היהודים בשנת 1717 הוא בלי ספק קטן בהרבה[15], אף שאין זה מן הנמנע שהוא היה גדול יותר מאשר בשנת 1764, מטעמים שעליהם נדבר להלן. עם זאת אין סיבה לדחות לחלוטין את טענת העירונים, שבתים שלהם עברו לידי היהודים בין השנים 1706—1717. היה לה בוודאי לטענה זו על מה שתסמוך, וכבר ראינו שטענה דומה של העירונים שמספר גדול של בתים שלהם עבר לידי יהודים בתקופה קצרה יחסית בשליש האחרון של המאה ה־18 היא נכונה לפחות בחלקה[16]. בהיעדר עדויות מספריות נוספות יהיה כל נסיון להעריך נכונה את מספר הבתים שבידי היהודים בשנת 1717 בבחינת השערה, אך לא נהיה על קרקע רופפת מדי, אם נניח שברשותם של יהודי פינסק היו בשנת 1717 לכל היותר בין 250 ל־275 בתים, ושהתגוררו אז בפינסק כ־300 משפחות יהודים שהם כ־1,500 נפש, קצתם בדירות או בבתים שכורים[17].

מספר היהודים בפינסק על־פי המפקדים של 1766 ו־1784

הנתונים הסטאטיסטיים של המפקדים הרשמיים, שנערכו בין השאר גם בפינסק, האחד בשנת 1766[18] והשני בשנת 1784[19], הם לפי שעה הבסיס העיקרי להערכת גודלו של הייישוב היהודי בפינסק ובקארלין ובסביבותיהן. במפקדים אלה פקדו את היהודים מגיל שנה ומעלה, זכרים ונקבות, בעלי בתים ודיירים הן בקהילה הראשית פינסק, הן בקהילת קארלין והן ביישובים ובקהילות שבסביבת פינסק. אם נעמיד מול מספר זה (1,500) את מספר היהודים בפינסק על־פי המפקד של שנת 1766 (1,277) יראה הדבר כאילו פחתה האוכלוסייה היהודית של פינסק במשך יובל השנים שבין 1717 — ל־1766. מסקנה זו המתבקשת מהשוואה סתמית של המספרים תתגלה כבלתי נכונה, אם נזכור שבכדי להעריך נכונה את גודל האוכלוסייה היהודית של פינסק יש להביא בחשבון את הפילוג בין פינסק לקארלין, התאומות שהיו בייסודן יישוב אחד, ואת העובדה שהמפקד פוקד את תושבי קהילת פינסק לחוד ואת תושבי קהילת קארלין לחוד[20]. בשתיהן יחד היו ב־1766 לפחות 1,888 נפש (1,277 + 611). ואילו ניתוח ביקורתי של הנתונים הסטאטיסטיים יוכיח לנו שאף האוכלוסייה של פינסק עצמה לא רק שלא פחתה אלא אף גדלה במקצת. עם נעלמים היו ב־1766 בעיר 1,613 נפש, על אף העובדה שרבים מתושביה עזבו את העיר ועברו לגור מחוץ לתחומיה[21]. בסך־הכול נראה שהאוכלוסייה של פינסק גדלה בצורה ניכרת, אלא שזו גילתה חוסר מנוחה וניידות בחיפוש אחרי מקורות מחייה שנגרמו בהתלגלותו של חלק מן הריבוי הדמוגראפי שלה באקט של ייסודה של קהילת קארלין וביציאה של חלק אחר של הריבוי הדמוגראפי לכפרים וליישובים קטנים ובכפרים הכפופים לה במישרים, כפי שיוסבר להלן.

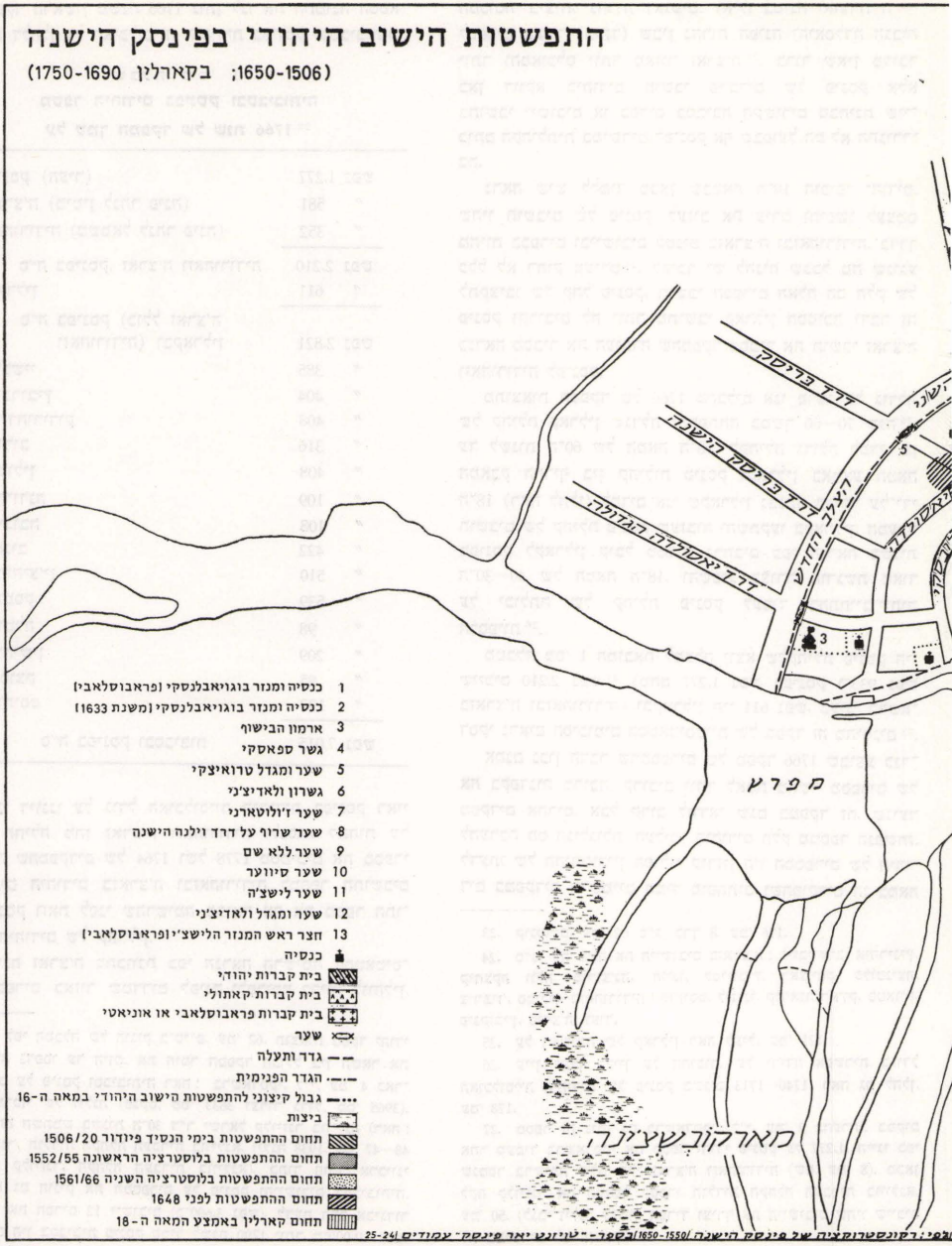
---

10. ראה להלן, הע' 22.
11. (1) Opisanie miasta Karolina roku 1762. Archiwum gospodarcze Prymasa Poniatowskiego, No. 110, AGAD, Warszawa (להלן: אגא"ד, ארכיון פוניאטובסקי). (2) Inwentarz podawczy miasta Pińska 31.12.1764. Bibl. Pol. Ak. Nauk w Krakowie, rkp. 5924. (3) Inwentarz m. Pińska i starostwa Pińskiego, 1778. Bibl. Pol. Ak. Nauk w Krakowie, rkp. 5924.
12. או"ק, כרך 5, מס' 12, עמ' 295.
13. ראה לעיל, עמ' 28 ולהלן, הע' 38.
14. ראה להלן, טבלה מס' 7, עמ' 157.
15. השווה לעניין זה את האמור לעיל, עמ' 119, הע' 4.
16. ראה שם.
17. כבר בשנת 1652 גרו משפחות מעטות בדירות שכורות. בשנת 1766 התגוררו בפינסק קרוב למאה משפחות שלא היו להן דירות משלהן. רק כך ניתן להסביר את ההפרש בין מספר המשפחות לפי האינוונטאר (מפקד רכוש קרקעי) של 1778 (203) לבין מספרן במפקד 1784 (299). השווה להלן, טבלאות מס' 3 ו־7.
18. המפקד של שנת 1766 בפינסק הוא חלק מן המפקד הכול ארצי בפולין ובליטא בעקבות החלטה של הסיים הפולני משנת 1764 (היא השנה שבה נתבטלו רשמית מוסדות השלטון העצמי המרכזיים של יהודי ליטא ופולין — ועד מדינת ליטא וועד ארבע ארצות). המפקד צריך היה לתת בידי שלטונות פולין ידיעה מדויקת על מספר היהודים בליטא ובפולין, כדי שהאוצר יוכל לגבות מהם מס גולגולת לפי מספר הנפשות הריאלי. היתה כוונה להוכיח שכלל יהודי פולין וליטא חייבים לשלם הרבה יותר מכפי שהם משלמים בפועל על סמך החוק משנת 1717, ושאוצר המלכות יכול לגבות סכומים יותר גדולים בלי להכביד את עול המס המוטל על כל איש מישראל. עיין: וו"ל, כרך 7, עמ' 44, 167; ברשאדסקי, ל"י, עמ' 4—5, בהערה.
19. ראה להלן, הע' 32.
20. ראה להלן, עמ' 163 ואילך בדיון על התפלגותה של קארלין.
21. ראה טבלה מס' 2 ולהלן בהמשך ההרצאה.

לינישצ'ס
זארוֹדיֶיה,
בית קברות יהודי
דרך אלברכטוב
קארלין
(1750-1690)
דרך לישצ'ה
נהר פינה
ריבולובקה,
קורוּמוֹב
אוליצה,
"ברטא" ירושלים

התפשטות הישוב היהודי בפינסק הישנה

(1650-1506; בקארלין 1690-1750)

מקור: רקונסטרוקציה של פינסק הישנה (1550-1650) בספר - "ווינעט יאר פינסק" עמודים 24-25

המפקד הראשון משנת 1766 נותן לנו את התמונה הסטא־טיסטית דלהלן על האוכלוסייה היהודית בפינסק ובסביבותיה:

טבלה מס׳ 1

מספר היהודים בפינסק ובסביבותיה

על סמך המפקד של שנת 1766 [22]

פינסק (העיר)	1,277	נפש
זארצ׳ה (מימין לנהר פינה)	581	״
זאהורודיה (משמאל לנהר פינה)	352	״
ס״ה בפינסק, זארצ׳ה וזאהורודיה	2,210	נפש
קארלין	611	״
ס״ה בפינסק (כולל זארצ׳ה וזאהורודיה) ובקארלין	2,821	נפש
ליבשיי	385	״
דוברוביץ	404	״
דויזהורודוק	408	״
טורוב	316	״
סטולין	408	״
הורודנה	109	״
ווינובה	108	״
יאנוב	422	״
דרוהיצ׳ין	510	״
חומסק	539	״
מוטלה	98	״
לוהישין	209	״
ויסוצק	85	״
פוהוסט	193	״
ס״ה בפינסק ובסביבות	7,015	נפש

לגבי דיוננו על גודל האוכלוסייה היהודית בפינסק ראוי לברר תחילה מהן זארצ׳ה וזאהורודיה ולנסות לתהות על העובדה שהמפקדים של 1764 ושל 1778 מסמיכים את מספרי התושבים היהודים בזארצ׳ה ובזאהורודיה למספר התושבים של פינסק וזאת לפני שהרשימה מביאה אף את מספר התו־שבים היהודים של קארלין.

במונח זארצ׳ה מתכוונת כפי הנראה הרשימה הסטאטיס־טית לכפרים באזור שמדרום לפינה ולפריפט בכיוון לווהלין, המכוסה ביצות, נהרות ואגמים. ואילו במונח זאהורודיה — לכפרים באזור (ביתד) שבין נהרות הפינה והיאסלדה הגבוה יותר והמאוכלס יותר מאזור זארצ׳ה[23]. ברור שאין מדובר כאן דווקא ביהודים תושבי פרברים של פינסק אלא בתושבי יישובים או כפרים בסביבה הקשורים מבחינת שיי־כותם הקהילתית במישרים לפינסק אף שבפועל הם לא התגוררו בה.

נראה שיש ללמוד מכאן שבמאה ה־18 הוסיפו יהודים, שהיו תושבים של פינסק, לעזוב את עירם וחיפשו לעצמם מחיות בכפרים וביישובים קטנים בזארצ׳ה ובזאהורודיה, בדרך כלל לא רחוק מעירם[24]. לפיכך יש להניח שבכל מה שנוגע לתקציבו של קהל פינסק, תושבי הכפרים האלה הם חלק של פינסק וקרובים לה יותר מתושבי קארלין הסמוכה ודבר זה כנראה מסביר את העובדה שהמפקד מסמיך את תושבי זארצ׳ה וזאהורודיה לפינסק.

מתוצאות המפקד של 1766 מקבלים אנו מושג על גודלה של קהילת קארלין שגדלה והתפתחה במשך 60—70 שנה[25], עד לשנות ה־60 של המאה ה־18, לקהילה גדולה למדי. מן המאבק החריף בין קהילות פינסק וקארלין באמצע המאה ה־18 (ראה להלן) למדים אנו שקארלין נבנתה בעיקר על־ידי תושבים של קהילת פינסק שעזבוה והשתקעו בקארלין. המעבר מפינסק לקארלין קיבל ממדים נרחבים כפי הנראה בשנות ה־30—40 של המאה ה־18, והשפיע בצורה מורגשת מאוד על יכולתה של קהילת פינסק לעמוד בהתחייבויותיה הכספיות[26].

מטבלה מס׳ 1 המובאת למעלה יוצא שלקהילת פינסק היו שייכים 2,210 נפש[27] (מהם 1,277 נפש בפינסק ו־933 נפש בזארצ׳ה ובזאהורודיה) ובקארלין היו 611 נפש. בעיני ברשא־דסקי נראים הסיכומים הסטאטיסטיים של מפקד זה מהימנים[28].

אמנם נכון הדבר שהמספרים של מפקד 1766 שבוצע כנר־אז בקפדנות מרובה, קרובים יותר לאמת מאשר מספרים של מפקדים אחרים, אבל קרוב לוודאי שגם במפקד זה, שנועד להערכת מס הגולגולת, העלימו היהודים חלק ממספר הנפשות. לדעתו של ההיסטוריון הפולני קורזון היו המספרים של היהו־דים במפקדים הרשמיים תמיד מופחתים ושהפוקדים הן במאה

22. לפי הטבלה של הוניק ב־טי״פ, עמ׳ 62. תוצאות מפקד יהודי ליטא לא נדפסו עד היום. את חומר המפקד הכולל בין השאר את המספרים על פינסק וסביבותיה ראה: ברשאדסקי, ל״י, עמ׳ 4 באר־כיון המרכזי של וילנה (פנקס, מס׳ 3633 וצרור גדול, מס׳ 3965). בחומר זה השתמש בשנות ה־30 ד״ר ישראל קלויזנר בווילנה (ראה: י. קלויזנר, תולדות הקהלה העברית בווילנא, וילנה 1938, עמ׳ 47—48 (להלן: קלויזנר, הקהלה העברית בווילנא). בתוך חומר ארכיוני זה מצא הוניק את המספרים על פינסק והיישובים בסביבותיה. בטבלה זאת חסרים 12 יישובים (כ־3,600 נפש). לדעת הרב אביגדור בן היים היו בסביבות פינסק סמוך לשנת 1790 יותר מ־10,000 נפש. השווה להלן, עמ׳ 171, 180; וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ח״א, עמ׳ 255.

23. קונטרים, עמ׳ 2; ס״ג, כרך 8, עמ׳ 176.

24. ס״ג, שם מונה את היישובים בזארצ׳ה: ליוביישוב, אוהרינינץ, קוחצקה וולה, מורוצ׳נה, חוינו, למישבין, ראצ׳יסק, פלוטניצה, צירבין, סטולין. בזאהורודיה: פוהוסט, לוגינו, קוז׳אנהורודוק, סטאווק, פינקוביץ, פורצ׳ה, ועוד.

25. על ראשיתה של קארלין ראה לעיל, עמ׳ 121.

26. עיין להלן בדיון על החובות. על ירידה אפשרית בגודל האוכלוסייה היהודית של פינסק בשנים 1713—1740, ראה גם להלן, עמ׳ 178.

27. מספר זה נותן גם ברשאדסקי (ל״י, עמ׳ 2 בהערה). במקום אחר מעמיד ברשאדסקי את מספר יהודי פינסק על 1,277, היינו כפי שנמסר ברשימה שלנו בלי זארצ׳ה וזאהורודיה (שם, עמ׳ 8). מכאן לקח קלויזנר את המספר לספרו תולדות הקהלה העברית בווילנא, עמ׳ 50. (לגבי וילנה עצמה, הפריד וצירף את היישובים שהיו שייכים לה במישרים לפי הצורך).

28. כמובן בהשוואה למפקד 1784 שאיננו מהימן בעיניו. ראה להלן, הע׳ 32.

ה־18 והן במאה ה־19 לא הצליחו להגיע למספרים נכונים[29]. מחקרו של רפאל מאהלר על מספרי האוכלוסייה היהודית בפולין על סמך המפקד שנערך באותו זמן בפולין מלמדנו שיש להוסיף למספרים הרשמיים תינוקות עד גיל שנה לערך 6.35% וכ־20% נעלמים[30]. אין שום סיבה שלא לקבל את מסקנתו זו של מאהלר כבעלת תוקף גם לגבי ליטא בכלל וכן לגבי פינסק. אם נתקן את הנתונים הרשמיים לפי שיטתו של מאהלר בטבלה נקבל את המספרים האלה:

טבלה מס׳ 2

האוכלוסייה של פינסק ב־1766 בתוספת תינוקות ונעלמים

מקום	נתוני מפקד 1766	תינוקות עד גיל שנה 6.35%	נעלמים 20%	מספר נפשות מתוקן
פינסק	1,277	81	255	1,613
זארצ׳ה וזאהורודיה	933	59	187	1,179
ביחד	2,210	140	442	2,792
קארלין	611	39	122	772
פינסק + זארצ׳ה + זאהורודיה + קארלין	2,821	179	64	3,564
פינסק + קארלין בלבד	1,888	120	377	2,385

לפי החישוב המתוקן על־פי שיטתו של מאהלר היו אז בבריסק 4,012 נפש ובווילנה 6,716 נפש[31].

בשנת 1784, בסוף ימיה של מלכות פולין נערך מפקד נוסף של האוכלוסייה היהודית. גם לשלטונות וגם לפוקדים לא היה אז אמון בדחיפותו של המפקד. על חוסר המהימנות של סיכומיו העיר כבר ברשאדסקי את הערותיו הנכונות[32].

ואמנם בולט הדבר לעין בנתונים הסטאטיסטיים של מפקד זה על קהילת פינסק כאשר מנסים להשוות אותם לנתונים הסטאטיסטיים של מפקד 1766 כפי שיתברר הדבר בשתי הטבלאות הבאות:

אם נשווה את מספר הנפשות במפקד זה למספר הנפשות של מפקד 1766 תתקבל התמונה הבאה:

טבלה מס׳ 3

גודל האוכלוסייה היהודית בפינסק—קארלין ובסביבות בשנת 1784[33]

מקום	יהודים המסוגלים לשלם מס גולגולת: מספר משפחות	יהודים המסוגלים לשלם מס גולגולת: מספר נפשות	יהודים שאינם מסוגלים לשלם מס גולגולת: מספר משפחות	יהודים שאינם מסוגלים לשלם מס גולגולת: מספר נפשות	משרתים	ביחד משפחות	ביחד נפשות
פינסק	207	537	92	179	106	299	822
זארצ׳ה	99	438	41	109	—	140	547
זאהורודיה	87	354	31	87	—	128	441
קארלין	78	306	37	90	9	115	396
סביבות קארלין	—	—	11	35	—	11	35
ס״ה							2,241

29. העלמת נפשות במפקדים שנועדו לשמש מטרות פיסקאליות היתה נוהג רווח אצל כל שכבות האוכלוסייה. השווה: T. Korzon, Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, wyd. 2, Kraków 1897, v. 1, 157—158 (להלן: קורזון). התופעה היתה רווחת גם במאה ה־19.

30. ר. מאהלער, יידן אין אמאליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן, ווארשע 1958, עמ׳ 37.

31. לפי המספרים שמוסר ברשאדסקי (ל״ו, עמ׳ 8) בתוספת 6.35% תינוקות עד גיל שנה ו־20% נעלמים. המספרים של יהודי ווילנה על סמך אותו מפקד שמוסר קלויזנר (הקהלה העברית בווילנא, עמ׳ 48) הוא יותר קטן מזה של ברשאדסקי (יחד עם שניפשיק ואנטוקול 3,887 נפש לעומת 5,316 נפש אצל ברשאדסקי). המספר של ברשאדסקי בתוספת 26% מסביר יותר טוב את מעמדה הגבוה יותר של וילנה בסוף המאה ה־18 וממנו נקל יותר להבין את עלייתה לאוכלוסייה של 17,351 נפש ב־1832.

32. ברשאדסקי, ל״ו, עמ׳ 5 בסוף ההערה.

33. הטבלה לפי טי״פ, עמ׳ 63. ראה ההע׳ הקודמת והדברים המוסבים עליה.

טבלה מס׳ 4

השוואת מספרי המפקדים של 1766 ו־1784

המקום	מספר נפשות לפי מפקד 1766	מספר הנפשות לפי מפקד 1784
פינסק	1,277	822
זארצ׳ה	581	547
זאהורודיה	352	441
פינסק + זארצ׳ה + זאהורודיה	2,210	1,810
קארלין וסביבותיה	611	431[34]
ס״ה	2,821	2,241

מהשוואת המספרים בטבלה מס׳ 4 יוצא כאילו פחתה האוכלוסייה היהודית של פינסק ב־18.1% ושל קארלין ב־30%[35]. תופעה זו של התמעטות כביכול של האוכלוסייה היהודית, כפי שהיא עולה מנתוני מפקד 1784, אופיינית גם ליישובים שבסביבת פינסק ולליטא בכלל. התמעטות האוכלוסייה בין 1766 לבין 1784 אינה מתקבלת כלל על הדעת וכבר הוכיחו את הדבר ברשאדסקי (ובעקבותיו הוניק) וכן גם קורזון[36].

עם זאת ניתן להפיק תועלת מן הטבלה הסטאטיסטית משנת 1784 כפי שהיא מובאה על־ידי הוניק משום שהיא נותנת גם את מספרי המשפחות. מספרי הנפשות שבטבלה אמנם אינם מדויקים, אבל נראה שאין לייחס את אי־הדיוק למספר המשפחות. בטבלה קוראים אנו שמספר המשפחות שהרכיבו את 1,810 הנפשות שבפינסק עם זארצ׳ה וזאהורודיה היה 567 (299 + 140 + 128) ומזה יוצא כאילו היה הגודל הממוצע של משפחה יהודית בפינסק 3.19 נפשות. בקארלין ובסביבה מנו 126 המשפחות 431 נפש ולפי זה הגודל הממוצע של משפחה — 3.42 נפשות. ממוצעים אלה הם נמוכים מדי ואין להסבירם אחרת אלא בהעלמה נרחבת וכללית של נפשות, כדי לשלם פחות מס גולגולת. את מספר הנפשות למשפחה בשנת 1784 אין להעמיד על פחות מ־5 כמו בתקופות קודמות[37] ואף צריך להגדילו החל בסוף המאה ה־18 ל־6 נפשות למשפחה, ובמאה ה־19 אף ליותר מזה[38]. אם נחשב את האוכלוסייה היהודית בפינסק, קארלין וסביבתן לפי מספר המשפחות, כאשר נכפיל אותן בממוצע הנפשות הממשי למשפחה, נקבל את התמונה הסטאטיסטית כפי שהיא משתקפת בטבלה הבאה:

טבלה מס׳ 5

הערכת גודל האוכלוסייה בפינסק—קארלין וסביבתן בשנת 1784 על־פי מספר המשפחות

המקום	מספר המשפחות	נפשות לפי ממוצע של 5 למשפחה	נפשות לפי ממוצע של 6 למשפחה
פינסק	299	1,495	1,794
זארצ׳ה	140	700	840
זאהורודיה	128	640	768
	567	2,835	3,392
קארלין	126	630	756
ביחד	693	3,465	4,148
	299	1,495	1,794
פינסק בלבד	106	106	106
		1,601	1,900[39]
	126	630	756
קארלין	9	9	9
		639	765[40]
פינסק + קארלין	425	2,230	2,665

דעתנו נוטה להעמיד את האוכלוסייה היהודית בפינסק ובקארלין על המספר הגדול יותר: 1,900 בפינסק + 765 בקארלין, ביחד 2,665 נפש[41].

על גודל כלל האוכלוסייה של פינסק (יהודים ונוצרים ביחד) עומדים לרשותנו רק חישוביהם של בישינג ושאצפאייר, המעמידים את האוכלוסייה הכללית של פינסק, הראשון (בישינג) על 2,250 והשני (שאצפאייר) על 4,500[42]. קורזון מקבל את חישובו של שאצפאייר ודוחה את חישובו של בישינג[43]. אם מתכוון קורזון בקבלו את מספרו של שאצפאייר (4,500) לפינסק בלבד בלי קארלין, נראה ששגה וקרוב יותר להניח שמספרו של בישינג (2,250) מדויק יותר. ואם מתכוון קורזון לפינסק ולקארלין ביחד, נראה שמספר האוכלוסייה

34. המספר כאן גדול ב־35 מאשר בטבלה מס׳ 3 שב־טי״פ, עמ׳ 63. לקחנו כאן בחשבון את 35 הנפשות שבסביבות קארלין (שהיו ודאי סמוכות ביותר לקארלין), הנזכרות בטבלה מס׳ 2 שהוניק לא לקח בחשבון.

35. לפי החישוב של הוניק (טי״פ, עמ׳ 64) — 36%. זאת משום שלא לקח בחשבון 35 נפשות בסביבות קארלין (השווה ההע׳ הקודמת).

36. עיין: ברשאדסקי, ל״י, עמ׳ 3—4 בהערה; טי״פ, עמ׳ 64; קורזון, ח״א, עמ׳ 161.

37. עיין לעיל, עמ׳ 28; קורזון, שם.

38. עלייה תלולה של גודל האוכלוסייה במאה ה־19 בעקבות שיפור התנאים הסניטאריים, עליית אורך החיים והפחתת התמותה היא תופעה כלל אירופית. העלייה מתחילה להסתמן בסוף המאה ה־18. מסקנתו של קורזון המקבל ממוצע של 6 נפשות למשפחה בסוף המאה ה־18 ו־7—8 נפשות למשפחה במאה ה־19 יש לה על מה לסמוך. ראה: קורזון, ח״א, עמ׳ 160. עיין גם: H.A.L. Fisher, A History of Europe, London 1946, 791—792.

39. למספר תושבי פינסק (לפי טבלה זו למעלה) הוספנו כאן את 106 המשרתים מתוך הנחה שאלה אינם נכללים במשפחות שנמנו במפקד. לצורך החישוב הסטאטיסטי רואים אנו אותם כיחידים בלבד ולא כראשי בתי אב.

40. כמו בהע׳ הקודמת.

41. תמה כיצד הגיע הוניק (טי״פ, עמ׳ 64) בעקבות ניתוח משכנע של משמעות הנתונים המספריים במפקד 1784 לתוצאה המפתיעה והמוגזמת של 6,000 יהודים בפינסק בסוף המאה ה־18. ושמא טעות היתה כאן?

42. Zacfajer Büsching לפי: קורזון, ח״א, עמ׳ 276—277.

43. שם, שם.

הכללית אף אז הוא נמוך יותר מן המספר של שאצפאייר כפי שיוסבר להלן.

על האוכלוסייה הנוצרית והיהודית ביחד בפינסק ובקארלין עומדים לרשותנו רק הסיכומים הסטאטיסטיים של ה"אינוונטא־רים"[44] ולפיהם היו בקארלין ובפינסק בעלי בתים וקרקעות בשנים 1762—1778 כדלהלן (ראה טבלה מס' 6):

טבלה מס' 6

בעלי קרקעות ובתים בקארלין בשנת 1762

יהודים	נוצרים	ס"ה
94	49	143
65.7%	33.3%	100%

טבלה מס' 7

בעלי קרקעות ובתים בפינסק ב־1764 וב־1778[45]

	1764			1778		
	יהודים	נוצרים	ס"ה	יהודים	נוצרים	ס"ה
בעיר	182	143	325	200	132	332
בפרברים	—	2	2	3	15	18
ביחד	182	145	327	203	147	350
באחוזים (%)	55.7	44.3	100	58	42	100

ממספר בעלי הבתים והקרקעות (היינו המשפחות) שבשתי הטבלאות המובאות כאן, אל לנו ללמוד דבר על היחס המספרי שבין כלל משפחות היהודים בפינסק ובקארלין לבין משפ־חות הנוצרים שבשתי הערים. מטבלה מס' 5 המובאת למעלה יוצא שמספר משפחות היהודים בפינסק בשנת 1784 היה 299, היינו ב־96 יותר מאשר ב־1778. יש להניח שרוב רובן של 96 המשפחות הללו גרו בדירות שכורות ולא נמנו על בעלי הקרקעות. סביר גם להניח שהאוכלוסייה הנוצרית לא גדלה בין השנים 1778—1784[46], ושמספר בעלי הבתים והקרקעות שביניהן חופף את מספר המשפחות שלהם. לפי זה יוצא שבראשית שנות ה־80 מנו 147 המשפחות הנוצריות בפינסק לפי 6 נפשות למשפחה 882 נפש. לפי זה היו בפינסק בשנת 1784:

יהודים	1,900	68.3%
נוצרים	882	31.7%
ביחד	2,782	100 %

טבלה מס' 7 מלמדת אותנו דבר נוסף. בין השנים 1764—1778 גדל מספר בעלי הבתים היהודים ב־10.1% ואילו מספר בעלי הבתים הנוצרים רק ב־1.4%. מתברר גם שהאוכלוסייה הנוצרית נסוגה במידה לא מבוטלת מן העיר לפרברים, שכן בעיר עצמה פחת מספר בעלי הבתים הנוצרים ב־9 ובאותן שנים גדל בעיר מספר בעלי הבתים היהודים ב־18. בפרברים גדל מספר בעלי הבתים הנוצרים מ־2 ל־15 ומספר בעלי הבתים היהודים מ־0 ל־3. אם נניח שתהליך זה נמשך עד 1793 היו בפינסק ערב החלוקה השנייה של פולין כ־70% יהודים וכ־30% נוצרים. יש להניח שזה היה גם היחס בין אחוז היהו־דים לנוצרים בקארלין.

בין השנים 1766—1784 גדלה האוכלוסייה היהודית של פינסק מ־1,613 נפש ל־1,900 נפש, היינו ב־287 נפש. באחוזים הגידול הוא 17.8%, היינו כאחוז אחד לשנה. אם נניח שהאוכ־לוסייה היהודית הוסיפה לגדול באחוז לשנה גם בין השנים 1784—1793 רשאים אנו להניח שבתום השלטון הפולני בעיר היו בה (בתוספת של 8%):

בקארלין	1,900 + 171 =	2,071 יהודים
בפינסק	765 + 69 =	834 "
	ס"ה	2,905 יהודים

אם נסדר את המספרים שהעלינו לגבי גודל האוכלוסייה בפינסק מראשית המאה ה־18 עד סופה תתקבל התמונה הבאה:

1717	— 1,500	נפש
1766	— 1,613	" (2,385 יחד עם קארלין)
1784	— 1,900	" 2,665 " " ")
1793	— 2,071	" 2,905 " " ")

משמע שבתקופה של קרוב ל־80 שנה גדלה האוכלוסייה היהודית בפינסק כולל קארלין ב־93.3%. הן פינסק והן קארלין שתיהן יחד עיר יהודית מבחינת הצביון הדמוגראפי שלהן.

בסביבות פינסק

המשך התרופפות סדרי הממשל ומסגרות השלטון בפולין, ועליית כוחם והשפעתם הגדלה והולכת של האצילים על סד־רי חייה של ממלכת פולין בכלל, ושלטונם הבלתי מוגבל

44. אגא"ד, ארכיון פוניאטובסקי, מס' 110. תיאור העיר קארלין משנת 1762. פירוש המלה: אינוונטאר לפי מובנו כאן הנו מפקד בתים ורכוש קרקעי. להלן יופיע השם: תיאור העיר קארלין, 1762.

45. אינוונטארים של העיר פינסק מן השנים 1764 ו־1778. עיין לעיל, הע' 11.

46. בין השנים 1764—1778 גדל מספר בעלי הבתים והקרקעות הנוצרים בשתי משפחות בלבד. עיין לעיל, טבלה מס' 7 ובהמשך ההרצאה.

וחסר־האחריות — בדרך כלל — בנחלותיהם בפרט, הם שהט־ביעו את חותמם על דמותה המדינית של פולין במאה ה־18, והביאו אותה בסוף המאה אל סף כליונה כמדינה עצמאית. השלטון המרכזי שבראשו עמד מלך נבחר, התלוי בחסדי מעמד השלאכטה, היה חסר אוטוריטה של ממש והזרועות השלטו־ניות והשיפוטיות היו חלשות מכדי להטיל מרות של ממש.

מצב זה השפיע השפעה מעמיקה על השלטון העצמי של יהודי ליטא. במחצית השנייה של המאה ה־17 עוד הצליח ועד המדינה לקיים את עצמו כגוף שלטוני מרכזי של יהודי ליטא ולהתגבר על משברים שאיימו לקצץ בסמכותו וביכולתו להטיל מרות, ומתוך ראיית טובתם של כלל יהודי ליטא הצליח לזכות בשיתוף פעולה מצד הקהילות והיישובים בליטא, אף שבפולין עצמה היו סדרי השלטון במצב של התרופפות כבר החל בשנות ה־50 של המאה ה־17. לא כן במאה ה־18. החל בעשור השני של המאה ה־18 היו הנסיונות של פרישה מן הציבור ופריצת מסגרות מקובלות ביישובי היהודים בליטא, התחלה של כיוון חדש, ששורשיו נעוצים עמוק במתרחש בחברה ובמשטר של מדינת פולין—ליטא לא פחות מאשר במה שהתרחש בחברה היהודית.

ישנה תעודה משנת 1712, שבה מסופר על תביעה, שהגיש מיקולאי ראדזיביל, מרבי האצולה של פולין, לטריבונאל של ליטא, בשם קהילת ז׳יטל נגד חמש הקהילות הראשיות על העלאה ניכרת של מס הגולגולת, שגובהו לפני ההעלאה היה 625 זהובים. האציל ראדזיביל טען בשם יהודי העיירה שלו, שהעלאת הטאריפה של מס הגולגולת עשויה להביא את הקהי־לה, שנפגעה זמן־מה קודם לכן על־ידי מגפה, לידי הרס. כמו כן טען בשמם, שעל־פי הוראת הקומיסארים של טריבונאל האוצר אין הם חייבים לשלם יותר מן הסכום ששילמו עד אז. אבל ראשי חמש הקהילות הראשיות (וּפינסק בכללן) גרמו להם בתביעותיהם המוגזמות נזקים והוצאות בסך 3,300 זהובים ואת הכסף הזה הם תבעו בחזרה, ואף דרשו שהכסף ייגבה על־ידי עיקולים ובדרכי כפייה אם לא ישולם מרצון ושאת ראשי הקהילות הראשיות ידונו לאינפאמיה (גירוש מהארץ). טענות התובע מיקולאי ראדזיביל נתקבלו במילואן והטריבונאל פסק שהעלאת מסי הגולגולת בטלה ומבוטלת וחייב את ראשי הק־הילות הראשיות להחזיר לקהילת ז׳יטל 3,300 זהובים נזקים והוצאות[47].

ראויה תעודה זו, שאין לה במישרין שייכות לפינסק ולס־ביבותיה, שניתן עליה את הדעת, משום שהיא מצביעה על התפתחות התנאים שהיו קיימים בין יישובים בסביבות לקהי־לות ראשיות בליטא ובגליל פינסק בכלל זה. למעשה מכילה התעודה את כל היסודות שיש למצוא בתופעת הנטיות הפאר־טיקולאריסטיות בקהילות רבות בליטא לאחר מכן וכוחן של המסקנות העולות ממנה יפה גם לגבי מה שהתרחש בגליל פינסק שנים אחדות לאחר מכן ובאמצע המאה. ואלו הן המס־קנות העולות מתעודה זו: (א) קהילה בסביבות הכפופה כנר־אה במישרים לוועד המדינה נזקקת לערכאות בסכסוך שיש לה עם ועד המדינה; (ב) הקהילה הנמצאת על אדמה פרטית מבטיחה לעצמה לא רק את חסותו של האציל רב ההשפעה אלא גם את עזרתו הפעילה עד כדי כך שהוא מופיע כצד התובע בשם יהודי ז׳יטל במשפט; (ג) הטענות המושמעות בכתר התביעה הן האשמות כבדות ומעידות על ניגוד אינט־רסים חמור בין קהילה בסביבות לבין הקהילות הראשיות ועל הכרעה מוקדמת להעביר את המלחמה של הקהילה בסביבות מן הפנים החוצה; (ד) בית־הדין המקבל את דעת התביעה ומטיל על הוועד להפחית את המס של קהילת ז׳יטל ולשלם לה פיצוי כספי פוגע פגיעה חמורה בבסיס השלטון העצמי של יהודי ליטא. מקרה זה הוא הראשון הידוע לנו אך לאחריו רבו המקרים הדומים הן בגליל פינסק והן בגלילות האחרים.

47. ב־או״ק, כרך 29, מס׳ 195 ז׳יטל היא Zdzięcit.

הסכסוך הראשון עם הסביבות

בדיוננו על השינויים הדמוגראפיים בסביבות פינסק במח־צית השנייה של המאה ה־17 צוין, שבין השנים 1650—1679 התגבשו שמונה יישובים של קבע במעמד של קהילה וסרו למשמעתה של קהילת פינסק[48].

ידיעותינו על היישובים שנזכרים ועל יישובים חדשים בס־ביבות פינסק, החל בשנות ה־80 של המאה ה־17 ואילך (עד שנות ה־60 של המאה ה־18), מועטות ביותר. משנות ה־20 וה־50 יש לנו ידיעות על מספר קהילות בצפון וּוהלין (אול־בסק, בארַאץ, איצ׳ומיר, צ׳רנוביל, אוסטרורוג) המנסות לפרוש מגליל פינסק (ראה על כך להלן) וכן ידיעות על קארלין. אך משנות ה־60 של המאה ה־18, כאשר סמוך לפירוק ועד מדינת ליטא פרץ מרי כללי בסביבות פינסק נגד קהילתן הראשית, יש לנו רשימה של יישובים בסביבות פינסק שהכריזו על אי־תלותן ואלו הן הקהילות: יאנוב, וויגובה, מוטלה, דרוי־היצ׳ין, חומסק, לוהישין, סטולין, דוברויבין (= דומברוביצה), הורודנה, ליבשיי, לאכוביץ, קלצק, קוז׳אנהורודוק, לאכבה, טורוב, דוידהורודוק, ויסוצק, פטריקוב, נורובל, טורובץ, סלאבצ׳נה, אוזאריץ, ללצ׳יץ, קופיטקביץ, מוזיר ורצ׳יצה. מ־26 שמות היישובים שבסביבות פינסק שהיו קיימים בשנות ה־60 של המאה ה־18 מוכרים לנו בשנת 1679 — 14 יישובים. כל השאר נוצרו או התגבשו ליישובים עצמאיים לאחר־מכן, במשך 80 השנים — מ־1680 עד 1760 בערך[49]. משתמע מכאן שבתקופה של הסתבכות כלכלית רצינית של קהילות ויחידים, של קשיים גדלים והולכים בסדרי החיים הפנימיים ושל התרופפות המשמעת לארגון השלטון העצמי,

48. עיין לעיל, עמ׳ 120—121.

49. עיין טי״פ, עמ׳ 55. מן היישובים שמונה הוניק (בוודאי על סמך אחת מן התעודות שבארכיון המרכזי בווילנה) לא היו מוכרות קודם לכן הקהילות: וויגובה, לוהישין, הורודנה, פטריקוב, נורובל, טורובץ, סלאבצ׳נה, אוזוריץ, ללצ׳יץ, קופיטקביץ, מוזיר ורצ׳יצה. היישוב במוזיר מוכר לפני גזרות ת״ח, אבל לא נתחדש עד 1679. היישובים שהיו קיימים בשנת 1679 הם: יאנוב, מוטלה, דרוהיצ׳ין, חומסק, סטולין, דוברויבין, ליבשיי, לאכוביץ, קלצק, קוז׳אנהורודוק, לאכבה, טורוב, דוידהורודוק, ויסוצק. לא נכללו ביניהם יישובים בגליל וּוהלין שיצאו למעשה אז משליטתה של פינסק. לענין מוזיר השווה לעיל, עמ׳ 120.

נוסדים לא מעט יישובים יהודיים חדשים בכל הגליל[50]. אין ספק שבחיפושים אחרי מקורות פרנסה חדשים פנו להתיישבות במקומות חדשים, בעיקר בנכסי אצילים, גם יהודים מרוששים וגם אנשים צעירים שחיפשו לעצמם מקור מחיה. ידוע שבשנות ה־60 של המאה ה־17 גרם עניין השליטה על יישובים בסביבות לסכסוכים רציניים בין הקהילות הראשיות. העניין נידון בהרחבה בחלק הקודם ושם הודגש, שלשליטה על יישובים נודעה חשיבות מיוחדת בשביל הקהילות הראשיות מבחינת היכולת של כל אחת מהן לגבות בגליל שלה את מכסת המסים המוטלת עליה[51], וכל קהילה ראשית שאפה להרחיב את תחום שלטונה על מספר גדול של יישובים. בסכסוך ההוא היו מעורבות הקהילות הראשיות בלבד ורק אחדות מן הקהילות הגדולות (מינסק ואולי סלוצק), אך קולם של הקהילות הקטנות והיישובים לא נשמע באותו סכסוך. במאה ה־18 בעית היחסים בין הקהילות הראשיות לסביבות היא מסובכת וחמורה הרבה יותר מאשר הסכסוך לעיל במחצית השנייה של המאה ה־17. הסכסוכים המרובים בעניין השליטה בסביבות, הפורצים מדי פעם החל בעשור השני של המאה ה־18 ונמשכים עד לשנות ה־70, אינם סכסוכים בין הקהילות הראשיות לבין עצמן, אלא בין הקהילות הראשיות לבין קהילות שבגלילותיהן, שרצו להשתחרר מתלותן בקהילות הראשיות ולהיות עצמאיות. מהתקנה האחת והיחידה של ועד אספה קטנה בחורף תפ"א בק"ק חומסק[52], שבאה להסדיר את עניין גביית מס הגולגולת לפי החלוקה שנתקבלה בוועד אמדור שנה קודם לכן[53], אנו למדים, שחלוקת מס הגולגולת המוגדל בהתאם לחוק הסיים משנת 1717 עוררה תגובה חמורה מצד קהילות ויישובים בכל הגלילות נגד קהילותיהם הראשיות ונגד ועד המדינה. היה זה מעין מרי כללי וועד המדינה נתאסף בחומסק לאספה קטנה רק שנה לאחר ועד אמדור כדי לטפל במצב החדש. בלשון התקנה מתואר המצב כדלהלן: "רבים המסרבים נגד הערכת כסף גלגולת הנעשה בוועד אמדור העבר ומצילים עצמם ע"פ שררות שלהם ומהרסים לגמרי מעמד ומצב המדינה בהטלת שנאה מן השר הצבא ירו"ה על כלל המדינה עבור הנשאר חייבין שחייבים אותן קהלות וגלילות"[54]. באותה תקנה נכללה החלטה תקיפה בעניין השתמטותן של קהילות מתשלום מס הגולגולת לוועד. על ראשי המדינה מטעם הקהילות הראשיות הוטלה האחריות לגבות את המסים, וכל קהילה או יישוב שיסרבו למלא חובתם יוחרם בחרם החמור ביותר[55], ויוטל קנס כפול בגובהו מגובה המס שלא שולם והמסייעים והמסתיתים לדבר עברה "יהיו מי שיהיו, יחיד או מנהיג או רב שעושה איזה פעולות, אף בדבור בעלמא הן לפני איזה שרה או פריץ הן לפני אותה קהלה וגליל וגותבים יד לפושעים ומורדים אזי גם המה מוחרמים ומפורשים ומובדלים מכל ק"י [קהל ישראל] ובכל חומרי פרטים הנזכרים לעיל". באותה אספה קטנה נבחרו "אנשים אפרתים" משגיחים לביצוע התקנה על גביית מס הגולגולת[56].

אך הסכסוך שבין הוועד לבין קהילות ויישובים שהמרו את פיו בעניין תשלום המסים לא נשאר בפנים המחנה, אלא פרץ עד מהרה החוצה והובא להכרעתן של ערכאות. מפסק־דין של טריבונאל האוצר מן ה־28.10.1721, כשמונה חודשים לאחר האספה הקטנה בחורף תפ"א בחומסק, שניתן בעקבות תלונת קהילות שונות ברוסיה־הלבנה, זאמוט ויישובים אחרים בליטא נגד חמש הקהילות הראשיות בעניין גביית המסים, ניתן ללמוד שהתקנה התקיפה הנ"ל לא הצליחה להשיג תוצאות מיידיות. הקהילות הראשיות שהואשמו בגביית מאה אלף זהובים יתרים[57], על סמך חוק המסים של הסיים משנת 1717, חויבו בפסק־הדין של טריבונאל האוצר לא לגבות יותר מן הדרוש לפי החוק וכן חויבו להפסיק להקל על עצמן ולהכביד על יישובים בסביבות[58].

המרי נגד סדרי תשלום המסים שפרץ בקהילות מסוימות שבגליל פינסק עוד לפני ועדי אמדור וחומסק מן השנים ת"פ—תפ"א אינו שונה במהותו מן המרי שעליו מדובר בתקנה של ועד חומסק מחורף תפ"א, ודומה, שהדברים הקשים המושמעים בה נגד קהילות ממרות מתייחסים גם למה שהתרחש בגליל פינסק. עדות ראשונה על התערערות היחסים בין קהילת פינסק לבין קהילות ויישובים שבסביבותיה מוצאים אנו בתעודה מן ה־19 ביאנואר 1719. מנהיגי קהילת פינסק השתדלו והשיגו בתאריך זה אוניברסאל מלכותי[59] שבו נצטוו קהילות ויישובים בסביבות פינסק שלא להשתמט מתשלום מסיהם לקהילה הראשית שלהם, פינסק. מנוסח האוניברסאל למדים אנו שיהודי קהילת פינסק פנו אל המלך באמצעות אנשי המו־

50. יישובים נוספים נוסדו כנראה בשנות ה־60—80 של המאה ה־18. בכתב־המלשינות שלו משנת 1800 מציין ר' אביגדור, רבה של פינסק והגליל, שהוא היה רב של פינסק ושל 30 יישובים בסביבותיה. מכאן יוצא שבין שנות ה־60 לשנות ה־80 נוספו ארבעה יישובים נוספים שסרו למשמעתה של קהילת פינסק מרצון. על היישובים האלה נמנתה זלובין הנזכרת ע"י ר' אביגדור כיישוב הכפוף לפינסק, והותה של גלובין לא נתבררה לי.

51. עיין לעיל, עמ' 137—138.

52. פמ"ל, סי' תתקמ"ב.

53. ראה: ר"נ, כרך 2, מס' 1596. בתקנות ועד אמדור משנת ת"פ שבפנקס מדינת ליטא חסרה התקנה על חלוקת מס הגולגולת.

54. פמ"ל, סי' תתקמ"ב. עוד בוועד אמדור, ת"פ, נידונו סכסוכים בין הורודנה לאמסטיבובי ובין וילנה לנישאוו. ב־18.10.1721 פסק הטריבונאל של ליטא לטובת הקהילות אורשאן, ויטבסק וקהילות ברוסיה הלבנה, זאמוט וסביבות במדינת ליטא, שתבעו מן הקהילות הראשיות בריסק, הורודנה, פינסק, וילנה וסלוצק 100.000 זה' מיותרים שגבו כמסים וציווה על הקהילות הראשיות לקיים בהקפדה את החוק משנת 1717 על מס הגולגולת ושלא יקרה שקהילות גדולות ישלמו פחות מס גולגולת מקהילות קטנות כפופות להן. ראה: תומפמ"ל, סי' ס"ה, ס"ז; ברשאדסקי, ל"י, 26, 28.

55. "לאסור להם השדוכין בלי התחתן עמהם, ושלא לישא וליתן עמהם ולא לעמד בד' אמות שלהם, ולהבדילם ולהפרישם מכל ק"י... קבורת חמור יקבר ולא יתעסקו עמו בעת פקודתו ולגרש בניהם מבית־הכפוף לפינסק. והותה של זלובין לא נתבררה לי.

56. שם, שם.

57. ברשאדסקי, ל"י, עמ' 26.

58. שם, שם.

59. האוניברסאל במלואו נתפרסם ע"י ברשאדסקי. ראה: ברשאדסקי — תעודות, מס' 29, עמ' 14—15. הוא נרשם בפנקסי בית־המשפט של המבצר באוברוץ ב־30 באוקטובר 1719. קטעים מן התעודה ראה גם: ברשאדסקי, ל"י, עמ' 23—24.

עצה המלכותית ופקידי חצר המלכות בתלונה וטענו בפניו, שכדי שיוכלו לשלם את מסיהם למלכות על־פי החלטות הסיים, ואת חובותיהם למנזרים ולנושים אחרים, חייבים יהודי הקהילות והיישובים שבסביבותיה לשלם להם כסדר את מסיהם. לקהילת פינסק שייכים קהילות ויישובים הן בליטא והן בפולין [60]. ו״עתה מפירות קהילות מסוימות שבסביבות את המשמעת ובאמתלאות שונות ובסיוע פרוטקציות הן משתמטות מתשלום המסים המוטלים עליהן, דבר העשוי להביא אותם [את יהודי פינסק] לחורבן גדול, כיון שאין ביכולתם לשלם את המסים וההתחייבויות הרובצים עליהם״. המלך הצדיק את בקשתם של יהודי פינסק וציווה על אותם היישובים והקהילות בליטא ובפולין, השייכים לפינסק מזמנים קדומים, שיוסיפו להישמע לקהילת פינסק ושישלמו לה את המסים וההתחייבויות המגיעים מהם [61].

מפרוץ הסכסוך הראשון בין קהילת פינסק לקהילות ויישובים בסביבותיה ועד למתן האוניברסאל הנ״ל, שניתן קרוב לוודאי בעקבות השתדלות נמרצת, עבר בלי ספק זמן רב. משמע שההתערערות התרחשה לכל המאוחר באמצע שנת 1718. מלשון האוניברסאל ניתן להבין שסיבת ההתערערות היא בעית חלוקת נטל המסים בגליל פינסק בין הקהילות והיישובים הסרים למשמעתה, בדומה לסכסוך בין קהילת ז׳יטל וועד מדינת ליטא בשנת 1712. יש לשער שקיימת סמיכות פרשיות בין פרוץ הסכסוך בגליל פינסק בשנת 1718 לבין החלטת הסיים ה״פאציפיקאציוני״ [משכן השלום] משנת 1717 להעלות את מס הגולגולת של יהודי ליטא לסך 60,000 זהובים [62], דבר שהביא במישרים להחייאתו של ועד מדינת ליטא שלא התכנס כמעט בכלל משנת ת״ס [63]. קהילת פינסק הגדילה כנראה קודם לכן את גובה המסים בגלל הצורך לפרוע חובות למנזרים ולנושים פרטיים, שעליהם מדובר בפירוש באוניברסאל, וב־1717 נאלצה פתאום לגבות בסביבתה סך 4,750 זהובים, סכום נומינאלי הגבוה כמעט פי 17 מהסכום שהורגלה לגבות בפועל בסוף המאה ה־18 [64]. הסיים הקנה לקהילות הראשיות סמכות לחלק ולגבות את המסים ודומה שאלו ניסו למלא את המוטל עליהן בהתלהבות יתרה ולגבות סכומים גבוהים מן הדרוש כנראה גם לשם צרכים אחרים של הקהילות.

האוניברסאל של המלך אוגוסט ה־II נרשם בפנקסי בית־המשפט של אוברוץ ב־30.10.1719, תשעה חודשים לאחר שניתן על־ידי שלוחו של קהל פינסק יעקב מובשוביץ (בן משה), והדעת נותנת שנשלח כנראה במיוחד לאוברוץ על־ידי קהל פינסק ועובדת רישום האוניברסאל בפנקסי בית־הדין של אוברוץ מרמזת במפורש על העניין שבגללו בא לשם. אין זאת אלא שבאוברוץ ניתן הסימן להתנגדות לשליטתה של פינסק על קבוצת הקהילות בצפון וההלין שסרו למשמעתה [65]. ניתן לשער שבהתמדדות זו הראשונה בגליל פינסק, היתה בסופו של דבר ידה של קהילת אוברוץ על התחתונה וזו נאלצה להוסיף ולסור למשמעתה של קהילת פינסק [66].

שש שנים לאחר־מכן, בשנת 1725, הובא בפני בית־הדין של ועד ד׳ ארצות סכסוך בין פינסק לאוסטרורוג בעניין כפיפותה של אוסטרורוג לקהילת פינסק. גם בסכסוך זה עוד היתה ידה של קהילת פינסק על העליונה. בית־הדין של ועד ד׳ ארצות, שבפניו טענו נציגי קהילת אוסטרורוג, שקהילתם לא היתה שייכת מעולם לפינסק, שלח למקום ועדה לחקור את העניין ולאחר־מכן פסק, שכיוון שכל הקהילות והיישובים בסביבות שבגליל קיוב היו שייכים לפינסק בעבר הם יהיו שייכים לפינסק גם להבא וכל מי שיתקומם נגד פסק־הדין רשאית קהילת פינסק לנדותו ולהענישו [67].

דומה שקהילת אוסטרורוג גם היא קיבלה עליה את הדין, שהרי עד שנות ה־50 לא נתעוררה הבעיה שנית. ניתן לשער שהקשרים בין קהילת פינסק לקהילות אלו נתערערו, אף שאין לנו עדויות של ממש על הקשרים בין קהילת פינסק לקהילות בצפון וההלין עד סוף שנות ה־40.

הסכסוך המחודש עם הסביבות

מתעודה משפטית מיום 2.1.1750 למדים אנו על סכסוך מחודש בין קהילת פינסק לוועד קהילות וההלין בדבר השלטון על מספר קהילות בצפון וההלין: באראץ, אולבסק, איצ׳ומיר ועוד [68]. ראשי קהילות וההלין הצליחו לקבל, כנראה בשנת

60. ראה להלן, הע׳ 65.

61. השווה לעיל, הע׳ 59.

62. החל בשנת 1677 ועד שנת 1692 היה גובה מס הגולגולת שהוטל ע״י הסיימים על כלל יהודי ליטא בדרך כלל 20,000 זהובים (ראה: וו״ל, כרך 5, עמ׳ 425, 527, 616, 689, 746, 810). אף אם נקח בחשבון ירידה מסוימת של ערך המטבע יש לראות בהגדלה הפתאומית של הסכום פי 3 משנת 1717, הכבדה ניכרת של עול המסים. ייתכן שנוספה על זה גם הכבדה פסיכולוגית. במשך השנים המרובות של מלחמות פולין—שבדיה ומלחמת האזרחים היתה גביית המסים כנראה בלתי יעילה ויחידים התרגלו למציאות שבה אפשר היה גם להתעלם מצווים ומפקודות ואף להתנגד לגבייתם בכוח.

63. השווה: ברשאדסקי, ל״י, עמ׳ 23.

64. סכום מס הגולגולת שהוטל על יהודי ליטא בין השנים 1677—1692, היה בדרך כלל 20,000 זהובים (ראה לעיל, הע׳ 62); בשנת 1671 — 15,000 זהובים (וו״ל, כרך 5, עמ׳ 50), בשנת 1673 — 25,000 זהובים (שם, עמ׳ 147), ובשנת 1676 — 10,000 זהובים (שם, עמ׳ 425). ואילו בפועל הוטל על גליל פינסק ע״י ועד המדינה בשנים ת״ל, תל״ג, ותל״ו רק סך 280 זהובים (תומפמ״ל, סי׳ י״ג; פמ״ל, סי׳ תרע״ח, תשל״ה).

65. רובו של גליל פינסק נמצא בתחומה של ליטא. אבל היו לפינסק גם קהילות ויישובים בצפון וההלין שהיו שייכים מאז האיחוד הלובליני (1569) לפולין.

66. הנסיון המחודש של קהילת אוברוץ משנת 1750 להשתחרר מהכפיפות לפינסק מעיד שהנסיון הראשון לא הצליח (השווה להלן).

67. ראה ט״פ, עמ׳ 54ב׳ (על סמך חומר ארכיוני שהיה לנגד עיני ז. הוניק). הרכב בית־הדין היה: ר׳ אברהם־יצחק פראטיס ראש הוועד, ר׳ יהושע מקראקא, הרב מונגלוב סופר הוועד, ר׳ יעקב נציג מדינת קראקא, ר׳ הערשל ממדינת לובלין ור׳ ליב מלודמיר, וההלין. העדות מובאת גם ע״י: י. היילפרין, פוא״א, עמ׳ 508, סי׳ תתקע״ח.

68. ברשאדסקי — תעודות, מס׳ 40, עמ׳ 28—29 (גם ר״ג, כרך 3, מס׳ 1970).

1749[69], "דקרט" (הוראה) מטעם טריבונאל האוצר בראדום, שלפיו שייכים הכפרים והערים שבמחוז אוברוץ לוועד קהילות ווהלין[70]. אין ספק שוועד קהילות ווהלין (שהיה מורכב מנציגי קהילות אוסטרהא, לודמיר, דובנה, קרמנץ) השקיע מאמצי השתדלות מרובים אצל שלטונות פולין לשם השגת ה"דקרט" האמור[71]. אין לדעת אם הדבר בא כהפתעה לקהילת פינסק או שהיא ידעה על המתרחש ורק לא הצליחה למנוע את מתן ההוראה. דבר אחד ברור: פינסק לא השלימה עם ההוראה שניתנה ופתחה במאבק נמרץ על שמירת זכויותיה. ראשית חיפש ומצא הקהל מספר אנשים מן האצילים בעלי תפקידים נכבדים במנגנון השלטון[72] ואלה הגישו ב־2.1.1750, קרוב לוודאי לא בלי טובת הנאה, תלונה רשמית נגד ראש קהילות ווהלין. בתלונה משוקעות ידיעות עובדתיות אחדות על הגורמים לניתוק הקהילות הנ"ל בצפון ווהלין מגליל פינסק וסיפוחן לגליל ווהלין. מסתבר שלמתן ההוראה על־ידי טריבונאל האוצר בווהלין קדמה השתדלות מטעם קהילות ווהלין בראדום, ורק לאחר שנציגי קהילות אוסטרהא, לודמיר ודובנה נתנו שטרות לאוצר על חשבון מס הגולגולת של גליל ווהלין קיבלו סמכות לגבות את מס הגולגולת בקהילות שבמחוז (פוביאט) אוברוץ. בתלונה נשמעים למעשה גם הנימוקים שקהילת פינסק העלתה במאבקה המשפטי בדבר הקהילות שסופחו לווהלין. ואלו הן הטענות: רק לכאורה הצטרפו הקהילות באראץ, אולבסק ואיצ'ומיר לגליל ווהלין מרצונן הטוב ולמעשה נעשה הדבר בדרכי מרמה[73]. ראשי גליל ווהלין גובים מן הקהילות סכומי מס גבוהים מדי ואף גובים מסים מקהילות שנפגעו קשה במלחמות וקיבלו שחרור ממסים[74]. קשה לקבוע על סמך העדויות שבידינו האם הקהילות עצמן היו יוזמות ופעילות בסכסוך זה שבין גליל ווהלין לגליל פינסק, או שיש משהו מן האמת בטענותיהם של המתלוננים, המשמשים פה לקהל פינסק, שהדבר מנוגד לאינטרסים של הקהילות עצמן ושהן אינן רוצות בכך. מתעודה אחת (מכתב של ראשי גליל ווהלין לקהילת צ'רנוביל) שנרשמה בפנקסי בית־המשפט של אוברוץ ב־8.2.1750[75], 5 שבועות לאחר הגשת התלונה הנ"ל נגד ראשי גליל ווהלין, ניתן ללמוד, שלפחות קהילת צ'רנוביל לא היתה נלהבת מן הסידור החדש. במכתב החתום על־ידי ראשי קהילות דובנה, קרמנץ ולודמיר מנסים אלה לשכנע את ראשי קהילת צ'רנוביל שיבואו לאוברוץ להתכנסות קהילות מחוז אוברוץ עם ראשי קהילות ווהלין ב־19 או ב־20 בפברואר, שבה צריך היה לחלק את מס הגולגולת בין הקהילות שבמחוז אוברוץ, כדי להביא שם להכרעה את השאלה למי חייב לשלם קהל צ'רנוביל את המסים. ממכתב זה אנו למדים ששליחי קהילות ווהלין, כנראה אלה שחתמו על השטרות לאוצר בראדום, "מציקים שיבוא סוף לעניין", היינו שהמס יחולק בין הקהילות כדי שלא יצא איזה נזק אישי להם. מתעודה אחרת שנרשמה בסוף חודש פברואר בפנקסי בית־המשפט של אוברוץ, אנו למדים שראשי קהילת צ'רנוביל אמנם באו לאוברוץ להתכנסות המיועדת ב־19 או ב־20 בפברואר, אבל לא מצאו שם אף אחד מראשי גליל ווהלין, אף שחיכו להם שם עד בוש[76]. העובדה שראשי קהילת צ'רנוביל ראו צורך לרשום את הדבר בפנקסי בית־המשפט מעידה אף היא, שהם נתבעו לבוא לבירור של עניין שבו היתה להם דעה שונה מדעתם של ראשי גליל ווהלין. דומה שיש מקום לשער שאמנם העדיפה קהילת צ'רנוביל את הסידור הישן של שייכות לגליל פינסק על פני הסידור החדש של הסתפחות לגליל ווהלין, ואולי בשמה וקהילות שכמותה הוגשה התלונה על־ידי האצילים בעלי התפקידים במנגנון השלטון נגד ראשי גליל ווהלין.

התנגדותו של קהל פינסק לניתוק קהילות צפון ווהלין שהיו כפופות לו הוכתרה בהצלחה חלקית. ידוע לנו שעניין שייכותן של קהילות באראץ, אולבסק ואיצ'ומיר חזר והובא לדיון מחודש בפני שר האוצר של ממלכת פולין, קארל אדרי־בונו (?) שדלניציקי, וזה העביר ב־7 בנובמבר 1750 את דינם להכרעתה של התוועדות ד' ארצות בשנת 1751, וכן פסק שעד שהוועד יוציא את משפטו יוסיפו הקהילות להשתייך לגליל פינסק[77]. משמע שקהילת פינסק הצליחה להציג את טענותיה בצורה מבוססת ומשכנעת וקרוב לוודאי ביססה את טענותיה בעזרת כתבי־זכויות ומסמכים אחרים שהיו ברשותה ואולי אף נסתייעה בקהילות מסוימות שלא רצו להצטרף לגליל ווהלין. לא ידוע לנו אם אמנם נזקק ועד ד' ארצות לעניין הסכסוך בין פינסק לגליל ווהלין ומה היה פסק־דינו. מסוף שנת 1750 ועד 1761 אין לנו ידיעות על סכסוכים נוספים של פינסק עם ווהלין, ואולי יש מקום לשער שלמעשה הצליחה קהילת פינסק לקבל פסק־דין, שאישר את תביעתה לשלטון על קהילות ווהלין.

קיום השלטון על הקהילות בצפון ווהלין בפועל היה דבר קשה ומסובך נוכח התנגדותו של גליל ווהלין. אמנם במשך מספר שנים הצליחה פינסק לקיים את שלטונה בקהילות צפון ווהלין, אך בסוף שנות ה־50 התערער שוב המצב כאשר נזקקו, כפי הנראה, אנשי גליל ווהלין למעשי כפייה נגד קהילת פינסק. בתקנה של ועד מדינת ליטא משנת תקכ"א, שבה

---

69. בתעודה הנ"ל מדובר כבר על פרישה בפועל של מספר קהילות מגליל פינסק. אבל מתעודה אחרת מ־8.2.1750 אנו למדים שפעולת ביצוע סיפוח קהילות לגליל ווהלין עוד לא נגמר וקהילת צ'רנוביל נדרשה להצטרף אף היא לגליל ווהלין (ברשאדסקי — תעודות, מס' 32, עמ' 18).

70. שם, מס' 40, עמ' 28—29; מס' 32, עמ' 18.

71. כך מתברר מן התעודה. ראשי קהילות ווהלין קבעו יום שבו יהיו באוברוץ כדי להביא את העניין לידי סיכום והזמינו לשם גם את נציגי קהילת צ'רנוביל (שם, שם).

72. דומה שרק כך ניתן להסביר את העובדה, שאת התלונה בעניין ניתוק קהילות לגליל קיוב ולצפון ווהלין מכפיפותן לקהילת פינסק מגישים נגד ראשי גליל ווהלין פיוטר זלנצ'בסקי החורונז'י (נושא הדגל) של קיוב, מיכאל פאמייזה סגן השופט הארצי של קיוב ומאטביי טיפולסקי. ראה: ברשאדסקי — תעודות מס' 40, עמ' 28—29 (גם ר"ג, כרך ד', מס' 1970).

73. בלשון המקור: suptelnym podesciem.

74. שם, שם.

75. שם, מס' 32, עמ' 18.

76. שם, שם.

77. לפי: הוניק, טי"פ, עמ' 54—55. מובא גם ע"י: היילפרין, פוא"א, סי' תתקפ"ז, עמ' 511.

מדובר על הערכת דמי הגולגולת של קהילת פינסק למשך שש שנים, נאמר שקהילת פינסק תנכה לעצמה במשך שש שנים, בכל שנה 200 זהובים מסכום המס המוטל עליה (2,860 זהובים) "בעד מה שגזלו מאתם אנשי מדינת פולין"[78]. קרוב לוודאי שאנשי מדינת פולין הנזכרים כאן הם אנשי ועד גליל ווהלין. הסכסוך המחודש לא נפתר כל־כך מהר, אף שניתן להניח שקהילת פינסק לא טמנה גם הפעם את ידה בצלחת. ידוע לנו שבשנת 1765 דן הטריבונאל הליטאי בסכסוך ופסק שלקהילת פינסק זכות השלטון על סביבות אלו (בצפון ווהלין)[79], אך ספק אם פסק־הדין עזר במשהו שהרי בינתיים ביטל הסיים הפולני של שנת 1764 את ועד מדינת ליטא, וקהילת פינסק מצאה את עצמה בשנים 1763—1766 בתוך תוכה של תנועת פרישה המונית של קהילות ויישובים הכפופים לה ושוב לא היתה מסוגלת לעצור את הנחשול, אף שניסתה בכל כוחותיה לעמוד בפרץ.

בשנת 1763 ב־3 בפברואר הצליחה קהילת פינסק לקבל משר הצבא של ליטא, מיכאל יוזף מאסאלסקי, הוראה בזו הלשון: "אני מצווה אחת לתמיד שאתם... תעמידו, לפי דרישת קהילת פינסק לרשותה חיילים במספר הדרוש כדי שתוכל לגבות את מס הגולגולת במחוז פינסק ובמחוזות מוזיר ורצ'יצה וכן גם בפלך נובאהרודוק"[80]. ברור מכאן שלא היה כבר אז לפינסק כוח משלה לקיים הסדרים המקובלים על גביית המס בסביבות, וסדרי הארגון המקובלים היו חלשים והיא לא יכלה להטיל מרות מתוך עמדה של סמכות. כפי הנראה ידעו כבר אז על התכנית לבטל את ועד המדינה ולשנות את שיטת גביית מס הגולגולת, שנתקבל בסיים כעבור שנה, בשנת 1764, והקהילות שבסביבות ניסו לנצל מצב זה מיד. התחילו בכך כנראה הקהילות המרוחקות יותר מן הקהילה הראשית כגון מוזיר ורצ'יצה וקהילות בפלך של נובאהרודוק (אולי לאקוביץ וקלצק), שנזכרו למעלה. בשנת 1764, שנת ביטול ועד המדינה על־ידי הסיים, דרש הסיים מהוועדה הפינאנסית הליטאית לעזור לקהילת פינסק במאבקה בקהילות הסרבניות[81]. מסתבר שגם התערבותו של הסיים (ללא ספק כתוצאה מהשתדלות נמרצת מצד הקהל) לא הועילה. לא עבר זמן רב וכמעט כל הקהילות והיישובים שבסביבות פינסק התקוממו נגד שלטון קהילת פינסק והכריזו על אי־תלותן בה[82]. מרי הסביבות בשלטונה של קהילת פינסק היה כללי. ולא עמד בה בקהילת פינסק הכוח לעצור אף באופן חלקי בעד התמוטטות סדרי הארגון של השלטון העצמי בגליל שלה בשנים 1763—1765.

78. פמ"ל, סי' תתק"נ. הובא גם ע"י: היילפרין, פוא"א, סי' תשצ"ח, עמ' 434.

79. ראה: סאסיס, דער יידישער סיים, צייטשריפט, כרך 2—3, מינסק 1928, עמ' 66 בהערה. לנגד עיניו של סאסיס היתה תעודה מס' 300 מכרך 4 של ה"ארכיוו" (רי"א) של ברשאדסקי, שלא נדפס. השווה גם לעיל, פרק ב', הע' 60.

80. לפי טי"פ, עמ' 55א', בהזדמנות זו פקד שר הצבא להעמיד לרשות יהודי פינסק משמר צבאי לשם הגנה על חנויותיהם ועל בית־הכנסת שלהם בעת התכנסות הסיימיקים בעיר.

81. שם, שם.

82. השווה לעיל, הע' 49.

סמיכות המועדים בין ההתמוטטות המתוארת לבין החלטת הסיים משנת 1764 לבטל את ועד מדינת ליטא היא בולטת לעין. השינוי הפתאומי במעמד החוקי של הארגון הארצי של קהילות ליטא הוא שנתן דחיפה סופית לקהילות שבגליל, שהמשמעת שלהן לקהילה הראשית נתרופפה לא מעט במאה ה־18, להתנער לגמרי מן הזיקה הארגונית לקהילה הראשית שלהן. נדמה היה לקהילות שבגביית מס הגולגולת שוב אין לקהילת פינסק תפקיד, שהרי היה בדעת המלכות לגבות את מס הגולגולת במישרים מן היהודים לפי מקומותיהם ולא באמצעות ועד המדינה. ואם קודם לכן נהגה פינסק לגבות בכלל מס הגולגולת גם סכומים יתרים, כפי הנראה לצורכי תשלום ריבית ופרעון חובות, הרי נראתה הזדמנות זו נוחה לקהילות שבסביבות להשתחרר מן האחריות המשותפת עם קהילת פינסק לגבי פרעון החובות הכבדים שרבצו עליה.

קהילת פינסק היתה נתונה במצב קשה. לנושים היא שימשה בראש וראשונה כתובת לתביעות פרעון חובות. היה זה למעלה מכוחותיה להרים לבדה את משא פרעון תשלומי חריבית ושיעורים שוטפים של חובות. לא נותרה לה לפינסק ברירה אלא להיאבק בדרך משפטית על זכויותיה. להלכה היה זה מאבק על המשך השלטון הרגיל שלה בסביבותיה. למעשה נתכוונה קהילת פינסק שהיישובים ישאו יחד אתה בעול פרעון החובות, שאם לא כן צפויה היתה לה פשיטת רגל גמורה.

את הסכסוך שלה עם הסביבות הביאה קהילת פינסק בשנת 1766 לבית־המשפט של הוועדה לחיסול חובות היהודים, שב־פניו תבעה את הקהילות הסרבניות לדין ודרשה להחזיר לה את הזכויות הקודמות בהסמכה על החלטת הסיים משנת 1764, שעל הוועדה הפינאנסית לעזור לקהל פינסק במאבקו בקהילות הסרבניות בגלל מצבו הקשה (הכספי, כמובן). הצד שכנגד, הסביבות, הסתמכו על ההחלטה של אותו סיים לבטל את השלטון הכלל־ארצי שלהן ואת שיטת גביית מס הגולגולת המקובלת. בבית־המשפט לא נתגלגל הדיון בהתאם לרצונה של קהילת פינסק, וכשראו נציגיה שהעניין עומד להיות מוכרע לרעתם, ביקשו מבית־המשפט שלפחות יחייב את הסביבות להשתתף בפרעון החובות שפינסק חייבת והרובץ למעשה על כלל הקהילות שבכל הגליל. בית־המשפט לא נענה לבקשתם והעביר את העניין כולו לוועדה הפינאנסית[83]. אין לנו ידיעות על תוצאות הפנייה, אבל דומה שתביעתה של קהילת פינסק זכתה לאוזן קשבת מטעם השלטונות. על רקע התנאים המורכבים והמסובכים שבין ועד המדינה לשלטונות בתחום פרעון מסי המלכות, שבהם היתה משולבת בעית החובות הכבדים של הקהילות למוסדות כנסייתיים ולאנשי אצולה רמים, לא היה החוק של שנת 1764, שבא לנתק את היהודי הבודד מתלותו בשלטון הקהל, בר ביצוע. השלטונות לא יכלו כלל להגשים את החוק החדש מיד, והמפקדים שאותם צריך היה לבצע מדי חמש שנים ושהראשון בהם אמנם נערך בשנים

83. לפי טי"פ, עמ' 55ב'. הוועדה לחיסול חובות היהודים נתמנתה ע"י הסיים של שנת 1764 לשם טיפול בחיסול חובות היהודים. השווה: וו"ל, כרך 7, עמ' 384; קלויזנר, הקהלה העברית בווילנא, עמ' 170 ואילך.

1765—1766, הוכיח לשלטונות עד כמה קשה ופרובלמאתי השינוי[84].

על הקשר שבין קהל פינסק לסביבות בסוף שנות ה־60, למדים אנו מתזכיר שהגיש קהל פינסק סמוך לשנת 1770 לוועדה הפינאנסית הליטאית ושבו התלונן שהסביבות אינן פורעות את דמי מס הגולגולת, ולכן מוכרח קהל פינסק להרים מדי שיעור 1,000 זהובים יתרים ודבר זה מביא אותו לידי הרס. לכפות את הגבייה אין הוא מסוגל כיוון שלרשות לשכת המס במקום רק חייל אחד, ואילו הקהל, בכוחותיו שלו, אינו יכול לגבות את המסים בגלל הסכנה שבדבר, כיוון שה"פוסטרים", היינו האצילים שבנכסיהם נמצאים יישובים שבסביבות, מאיימים עליהם בשימוש בכוח ויהודי הסביבות כלל אינם חוששים לסרב להוראות של קהל פינסק. בתזכיר מסופר שראשי קהל פינסק היו נתפסים ומוכים ע"י אצילים בעת שבאו לנכסיהם, כדי לכפות על יהודים תשלום מסיהם גם באמצעות חרמות ושמתות. קהל פינסק לא ראה מוצא מן המצב ומרצונו ביקש למסור את גביית המסים בסביבות לפקיד הממונה על רשות המסים הממלכתית, מתוך כוונה שפקיד זה אולי ירגיל אותן לשלם את מסיהן[85]. אין אנו יודעים על השתלשלות העניינים בפינסק לאחר הגשת התזכיר המתואר כאן, אך מתוכנו עולות מסקנות אחדות: (א) השלטון עומד להלכה לימין קהילת פינסק במאבקה עם הקהילות שבסביבות בעניין האחריות המשותפת לתשלום המסים, אבל אינו מסוגל להגיש לה סיוע לשם ביצוע הגבייה כאשר נחוץ היה להשתמש באמצעי כפייה; (ב) במאבקם של יהודי הסביבות נגד הקהילה הראשית שלהם מרבים הם להשתמש בסיוע פעיל של אצילים[86], שכוחם והשפעתם בפולין במאה ה־18 גדולים וחזקים לאין שיעור; (ג) החזרת היחסים ההדדיים בין הסביבות לבין הקהילה הראשית שלהן לקדמותם אינה אפשרית במציאות המדינית והחברתית של מדינת פולין ערב בוא הקץ על קיומה כמדינה עצמאית.

גורלו של המאבק בין פינסק והסביבות נחתם למעשה בשנות ה־60—70. הצלחותיה של פינסק במאבקה המשפטי עם הסביבות לא שינו באופן מהותי את המצב החדש, שנוצר בשעה שלא עמד לארגון הכלל־ארצי של קהילות ליטא ולמניגיותו (כולל הרבנים) הכוח להתגבר על מגמות הפירוק והפירוד, והנסיון לקיים את המסגרת באמצעים של כפייה וזאת על־ידי שלטון שאינו מסוגל להשליט את רצונו נידון לכשלון מראש.

היישוב בקארלין וקשריו לפינסק

על ראשיתו של היישוב היהודי בקארלין, בעשור האחרון של המאה ה־17 דובר למעלה[87]. על תולדותיו של יישוב זה במחצית הראשונה של המאה ה־18 ידוע לנו מעט. ידיעות ממשיות על קארלין בתעודות העומדות לרשותנו[88] יש לנו רק החל משנות ה־50 של המאה ה־18, כאשר קהילת קארלין ניסתה להצליחה להתארגן כקהילה עצמאית ועוררה בשל כך את התנגדותה התקיפה של קהילת פינסק, ובסכסוך שפרץ ביניהן הגיע העניין לבירור הן אצל השלטונות והן בוועד המדינה. בתעודות המספרות על הסכסוך מוצאים אנו בראש וראשונה ידיעות על היישוב היהודי בקארלין ועל הקשר שבינו לבין קהילת פינסק בשנות ה־50. אבל נזכרות בהן פה ושם ידיעות המתייחסות למה שהתרחש בקארלין בעבר, היינו לפני שנות ה־50 ובעזרת שיטת הבירור הרטרוספקטיבי ניתן בכל זאת להעלות קווים אחדים להתפתחותו של היישוב היהודי בקארלין במחצית הראשונה של המאה ה־18. התיישבותם של רבים מעירוני פינסק המרושעים בקארלין נמשכת גם בראשית המאה ה־18[89], כאשר קארלין עברה מבעלות בני משפחת דוסלסקי לבעלותו של הנסיך מיכאל ויישניובייצקי. המתיישבים החדשים היו מקבלים שחרור ממסים למשך שנים אחדות[90], וכנראה היו בה אפשרויות טובות יותר להסתדר בעבודה או במחייה כלשהי בעזרתו הפעילה של הנסיך בעל המקום שרצה בפיתוח המקום. במקביל להתיישבות עירונים מוסיפים להתיישב בפינסק גם יהודים. באמצע המאה ה־18 נמצא בקארלין יישוב יהודי ניכר שהיה בכוחו לקיים את עצמו כקהילה עצמאית. למצב זה הגיע היישוב בקארלין בהדרגה במשך המחצית הראשונה של המאה ה־18. דומה שבשנות ה־50 ואולי גם בשנות ה־40 התרבה בצורה בולטת מספר היהודים שהתיישבו בקארלין[91]. מן הידיעות המפוזרות בתעודות משנות ה־50 ידוע לנו שליהודים שישבו בקארלין היה בית־כנסת, רב, דיינים, שמשים ומלמדים משלהם עוד לפני שנפרדו מקהילת פינסק, היינו בשנות ה־40. בשנת 1751 קיבלו גם רשיון להקים בית־קברות משלהם במקום שיבחרו לעצמם ולהקיף אותו

84. השלטונות לא חדלו לראות את הסביבות כמקור הכנסות המסוגלות להקל על מצב הקהילות הראשיות, שלהן היו כפופות קודם לכן. ראה: וו"ל, כרך 7, עמ' 760, 826; כרך 8, עמ' 147—148, ואת הדיון בעניה אצל ברשאדסקי, ל"י, עמ' 44 ואילך.

85. לפי: הוניק, ט"פ, עמ' 56א'.

86. השווה לעניין זה את האמור לעיל, עמ' 158, על הסכסוך בין קהילת ז'יטל לבין חמש הקהילות הראשיות של ליטא בשנת 1712.

87. השווה לעיל, עמ' 121.

88. התעודות לא נתפרסמו בדפוס עד היום. בגלל העדר גישה לתעודות שבארכיון המרכזי בווילנה מתבססים הדברים על תוכן התעודות כפי שניתנו ע"י הוניק (ט"פ, עמ' 57—60).

89. בתלונת עירוני פינסק משנת 1717 נזכרת השתדלות שלהם משנת 1712 להפחית את גובה מס ההיברנה, שעליהם לשלם למלכות, בעקבות יציאתם של עירונים מפינסק לקארלין. כאן מתייחסים כנראה הדברים למצב לאחר שרפת חלקים גדולים של פינסק בעת הכיבוש השבדי, שבה נפגעו בעיקר בתים של נוצרים (או"ק, כרך 5, מס' 12, עמ' 296).

90. בכתב־הזכויות של האציל בז'וסטובסקי ליהודי קארלין משנת 1756 נאמר: "כל מי שמתיישב בקארלין משתחרר למשך חמש שנים ממסים לחצר האציל, כמו בעת ייסוד העיר" (ט"פ, עמ' 58ב'). יש להניח שתקנה זו חלה על לא־יהודים ויהודים כאחד שבאו להתיישב במקום.

91. בכתב־הזכויות הנזכר בהע' הקודמת (ראה להלן בהמשך ההרצאה), מדובר על יהודי קארלין שגרים שם מזמן ואלה שמתיישבים שם "עכשיו", היינו סמוך למתן הכתב (ט"פ, עמ' 58ב'). מפקד בעלי הבתים והקרקעות בקארלין משנת 1762 מונה 74 מתיישבים ותיקים, 11 חדשים ו־9 מתיישבים חדשים לגמרי, שהיו באותה שנה פטורים זמנית (חמש שנים) מתשלום מסים לאציל אדון המקום (תיאור העיר קארלין, 1762).

בגדר[92]. ברשיון נאמר, שהאיש אשר יגסה לחלל את בית־הקברות צפוי לקנס 1,000 אימפריאלים[93]. המחיות של יהודי קארלין נזכרות בתעודות האלה מעידות אף הן על יישוב מבוסס במידה זו או אחרת, שהרי ידוע לנו שיהודי קארלין עסקו במסחר זעיר ובינוני ואף גדול ושהיו להם בתי מבשל למשקאות ובתי מזיגה[94]. דומה שקבלת הרשיון להקמת בית־הקברות הנפרד בקארלין הוא בבחינת ציון דרך בהתפתחותו של היישוב היהודי בקארלין. הקמת בית־הכנסת בקארלין, שיהודי פינסק ראו בה מבחינתם לא יותר מאשר יוריידיקה נפרדת, לא היה בו כדי להעיד על מגמות ניתוק, שהרי ראינו שעם גידול קהילת פינסק מתעורר בסוף המאה ה־17 הצורך במספר בתי־כנסת[95] נוספים ואין תימה שהיה צורך בבית־כנסת ברובע קארלין המתאכלס והולך. גם רב (בוודאי מורה־הוראה) נוסף בפינסק לצורכיהם של יהודי קארלין היתה תופעה רגילה. לא כן הקמת בית־קברות[96], שכן אף בקהילות גדולות פי־כמה מפינסק די היה בבית־קברות אחד. לקבלת הרשיון להקמת בית־קברות נפרד לקארלין קדמה בוודאי השתדלות מטעם מיגי יהודי קארלין. השתדלות כזאת צריכה היתה לבוא מתוך הכרה, שאמנם רצוי להם ליהודי קארלין להיפרד מעל הקהילה — האם שלהם, פינסק. דבר זה קרה כנראה בסוף שנות ה־40, לכל המאוחר בשנת 1749 או ראשית 1750.

אין לנו עדויות מפורשות על מה שקרה אז ועל התנאים שבהן התגבשו הלכי הרוח הספאראטיסטיים בקרב יהודי קארלין ושהביאו אותם להחלטה להתארגן בקהילה נפרדת. במקרה של קארלין ניתן הדבר להסבר על רקע המציאות המדינית והחברתית של פולין וליטא במאה ה־18, שבה היו מסוגלים אצילים תקיפים להגיש סיוע ממשי ביותר ליהודים ולהגן עליהם מפני כוח הכפייה של הקהילה הראשית שלהם, כאשר רצו אלה להימנע מחובת ההשתתפות בפרעון חובותיה הכבדים או כאשר הרגישו, שמנהיגי הקהילה הראשית נוהגים שלא כהוגן, מקילים על עשירים ותקיפים ומכבידים על השכבה הבינונית ודלת העם[97]. בעניין זה שימשו איומי הפרישה של יהודי היורידיקה הישועית בבריסק משנת 1741, שרקטור הקולוניה הישועית שימש להם פה, וההסכם שבין קהל וילנה ליהודי הרובע אנטוקול משנת 1744, שלפיו הוקנתה ליהודי אנטוקול אוטונומיה קהילתית נרחבת, דוגמה ליהודי קארלין בקשרים שלה עם קהילת פינסק. גם הסכם הפשרה בין פינסק לקארלין (ראה להלן) דומה להסכם שבין וילנה לאנטוקול עם זאת נראה שנסיון הפרישה של קארלין מתקשר עם תנועת הפרישה של קהילות צפון ווהלין מגליל פינסק, שעליה דובר לעיל. גם בקארלין וגם בצפון ווהלין גמלה בסוף שנות ה־40 הדעה, שיש להינתק, הראשונה מסייכותה לקהל פינסק, וצפון ווהלין מכפיפותה לגליל פינסק, ובשנת 1751 נעשו גם פה וגם שם צעדי הפרישה הממשיים הראשונים. סמיכות הזמנים איננה מקרית כפי הנראה, אף שאת המניעים לתהליך זה ניתן רק לשער. ברקע הפרישה תופסת גביית מסי המלכות וההשתתפות בפרעון החובות של גליל פינסק מקום בראש. אבל, מה היו הטענות או התלונות הספציפיות נגד פינסק לא ידוע לנו. על השאלה מדוע היו קארלין וקהילות צפון וווהלין ראשונות לפלג את המבנה הארגוני המקובל של גליל פינסק ורק כעבור זמן הלכו בעקבותיהן קהילות אחרות, דומה שניתן להשיב. גם קארלין וגם קהילות צפון וווהלין יכלו להיאחז בטיעון משפטי נגד התלות בפינסק: קארלין — משום היותה קהילה חדשה המוגנת על־ידי חסותו של אציל תקיף, וקהילות צפון וווהלין — בגלל טענה שוודאי עשויה היתה להישמע, שאין טעם בשייכותן לקהילת ליטא בעוד שווהלין שייכת לפולין. דומה שקהילת פינסק הבינה מיד את משמעות קבלת הרשיון לבית־קברות נפרד בקארלין והגיבה בחריפות ולא נרתעה ממעשי נגישה. ב־5 באוגוסט של אותה שנה, כחמישה חודשים לאחר קבלת הרשיון לבית־הקברות, מוציא שר האוצר של ליטא, גריגורי פלמינג, כתב שנשלח אל המנהלים (סופראינטנדנטים), הסופרים והפקידים של חדרי מכס בליטא, שבו הוא מצווה עליהם בצורה חמורה לבל יעזו להפלות לרעה את סוחרי קארלין ולא לגבות מהם יותר מכס מאשר מגיע מהם. משמע שקהילת פינסק ניצלה את מעמדה המיוחד כקהילה ראשית ואת השפעתו של ועד המדינה על עסקי המכס, כדי להטריד את סוחרי קארלין הבינוניים והגדולים כתגמול על נטיות הפרישה של קהילתם.

מעשה המרי הגלוי של קהילת קארלין נגד קהילת פינסק לא איחר לבוא. קהילת קארלין התנערה יום אחד מחובת תשלום המסים לקהילת פינסק. קהל פינסק הגיב בתקיפות ובטבע את מנהיגי קארלין לדין בפני בית־הדין של הקהל וכאשר סירבו אלה להופיע, הוגשה נגדם תביעה בפני בית־המשפט של המבצר. ראש בית־המשפט של המבצר, הסטארוסטה של פינסק, מיכאל אוגינסקי, הציע לצדדים שיתפשרו ביניהם. אז תבעה פינסק את קארלין לדין בפני ועד המדינה והועד החליט שקהילת קארלין תבחר באחת מן הקהילות הראשיות כדי שבית־דינה של זו יפסוק בסכסוך. קארלין בחרה בהורודנה ובית־דינה של הורודנה פסק ב־10 בנובמבר 1755 שקהילת קארלין חייבת לשלם סך 60,206 זהובים, 8 גרושים ו־2 שילינגים בשני שיעורים, שאינו אלא קנס, על ההינתקות מפינסק ומלבד זה סך 3,600 זהובים לשנה, אף הוא בשני שיעורים

92. ברשיון להקמת בית־הקברות קיבלו יהודי קארלין מן הבישופ של בריסק ולוצק פראנצישק אנטוני קוביילסקי ב־10.3.1751. ברשיון נאמר שיהודי קארלין "רשאים לקבוע לעצמם מקום להביא לשם את מתיהם לקבורה ולהקיף אותם בגדר" (טי"פ, עמ' 57א').

93. שם, שם.

94. על כך ראה להלן, בדיון על חיי הכלכלה, ועל ההסכם שבין קהילת פינסק לקארלין.

95. ראה לעיל, עמ' 119, 141. נציין כאן שבשנת 1771 ייסדה חברת "כובעי ישועות" מניין בחדר שרכשה מבית־הכנסת הגדול, שנודע במאה ה־19 בשם "די קירזשנערשע שולכען" (ראה: ש. מ. רא־בינאוויטש, פש"ל, תרס"ד, עמ' 23).

96. גם באנטוקול, פרברה של וילנה, הקמת בית־קברות היה נושא להשתדלות מיוחדת לשם הדגשת עצמאותה כקהילה. והוא הדין בפרבר של הורודנה. ראה: קלויזנר, הקהלה העברית בווילנא, עמ' 154.

97. השווה לענין זה: ברשאדסקי, ל"י, עמ' 26, 46 ואילך. לדבריו אפשר היה להשתחרר בקהילות ליטא מן העול הכבד של האוליגארכיה הקהילתית ע"י מעבר מהיורידיקציה המלכותית ליריסדיקציה של איש אצולה. מפינסק לא הגיעו לידינו עדויות מפורשות על מגיעים חברתיים שמאחורי פרישת קארלין. מווילנה, דרך משל, יש לנו עדויות מרובות על כך. ראה: קלויזנר, הקהלה העברית בווילנא, עמ' 146 ואילך.

לצורך פרעון החובות, שפינסק עשתה למען הקהילות והיישובים שבסביבותיה ובתוכה גם קארלין[98].

היה זה פסק־דין קשה. בקארלין היו אז לכל היותר כ־500 נפש, שהן כ־90—100 משפחות[99], משמע שכל משפחה היתה צריכה להרים בממוצע אותה שנה 650—700 זהובים מסים וקנס לקהילת פינסק, סכום כבד בלי ספק. קהילת קארלין לא נשמעה לפסק־הדין והמחלוקת נתחדשה ונמשכה כ־6—7 חודשים נוספים והגיעה לסיומה בהסכם פשרה בין קהילת פינסק לקהילת קארלין מיום 2 ביולי 1756, רק לאחר התערבותם של מיכאל אוגינסקי, הסטארוסטה של פינסק, ואדם בז׳וסטובסקי הבעלים של קארלין, שכפו על הצדדים השלמה הדדית[100].

ואלה הם תנאי ההסכם: קארלין התחייבה לפרוע בחמישה שיעורים חוב של 20,000 זהובים עם הריבית[101] שקהל פינסק היה חייב לסמואל אורדה, שופט בית־המשפט הארצי של פינסק; לשלם לקהילת פינסק 800 זהובים לשנה בשני שיעורים שנתיים במשך שתים־עשרה שנה ולאחר־מכן 700 זהובים לשנה, בכלל זה בעד מסים (גולגולת ומסים אחרים) — 500 זהובים, בעד עגלות למען עניים — 50 זהובים, שכירות לרב — 50 זהובים ובעד הוצאות אחרות — 150 זהובים[102]; אם יקרה וקהילת קארלין תתרושש, מתחייבת פינסק להפחית את הסכום ב־100 זהובים לשנה אפילו ב־12 השנים הראשונות; ואם יקרה שמס הגולגולת יוגדל כי אז לא יחול הדבר על קהילת קארלין ב־12 השנים האמורות ורק לאחר־מכן תוכל פינסק להעלות אותו לגבי קארלין באותו יחס שיועלה לגבי היישובים האחרים בסביבות פינסק.

בענייני שיפוט של יהודי קארלין נקבע, שאם יתבע תושב יהודי של פינסק תושב יהודי של קארלין יהיה בית־הדין מוּר־כב משני דיינים אנשי פינסק, שני דיינים אנשי קארלין ואת הדיין החמישי רשאי התובע לבחור מבין תושבי פינסק. ואם יתבע תושב של קארלין יהודי מפינסק לדין יהיה הרב של פינסק הדיין החמישי. סכסוכים בין יהודי קארלין לבין יהודים ממקומות אחרים יבואו לשיפוט בבית־הדין של קארלין ואין לה לפינסק להתערב בדבר. השמשים של בית־הדין של פינסק ושל בית־הדין של קארלין יהיו מושבעים ויבצעו את שליחותם ביושר ובשלמות; ענייניים הנוגעים למצוות הדת (איסור והיתר?) יבואו לדין בפני דייני קארלין, אבל הערעור עליהם יבוא לבית־הדין של פינסק; ערעור בענייניים שבין יהודי קארלין לבין יהודים אחרים יכול לבוא בפני בית־הדין של פינסק.

בהסכם גם נאמר שליהודי פינסק וקארלין מותר לסחור אלה עם אלה הן בעיר והן ליד החוף, לעסוק בסרסרות, לבנות חנויות לעצמם או למכרן ללא מסים והיטלים כלשהם. לרב של פינסק ולקהל פינסק לא תהיה שום שליטה על קארלין ואסור להם לגבות בה מסים, חוץ מאלה שנקבעו בהסכם, ואסור להם לכפות דברים בחרם על יהודי קארלין. למען הבטיח את קיום ההסכם הוכנס בו סעיף שלפיו יוטל קנס בסך 50,000 זהובים על הצד שיפר אותו.

ההסכם אושר בשבועה בבית־הכנסת של פינסק ושני הצדדים התחייבו חגיגית לקיים את כל סעיפיו לעולמים. תוך זמן קצר אושר הסכם הפשרה שבין הצדדים על־ידי הקהילות הראשיות בריסק, הורודנה וסלוצק וב־20 ביולי 1766 נרשם הדבר בפנקסי בית־המשפט של המבצר[103].

מהסכם הפשרה המתואר כאן נראה, שקהילת קארלין הצליחה להבטיח לעצמה מידה רבה של אוטונומיה והתלות בפינסק צומצמה למינימום. קהילת קארלין התחייבה להשתתף בפרעון חובותיה של פינסק ולשלם את מסי הגולגולת והיתר־לים מסוימים לפי המקובל לפינסק. בענייני שיפוט זכתה קארלין לנצחון כמעט שלם וההסדר לגבי מקרים שבהם אחד הצדדים הנשפטים הוא מקארלין ואחד מפינסק, הוא הסדר מעשי ויש בו הוראה פורמאלית בעליונות של הרב של פינסק, בייחוד בכל מה שנוגע לערעורים; מכל שאר הבחינות זכתה קארלין לעצמאות וקהל פינסק לא יכול היה להתערב בענייניה.

לא עברו אף שלושה שבועות, מחתימת ההסכם, וב־21 ביולי 1756, הצליחו יהודי קארלין לקבל כתב־זכויות חדש מאת האציל אדם בז׳וסטובסקי, שבא לאשר את המעמד היורידי החדש של קהילת קארלין על בסיס ההסכם שהושג בין קהילות פינסק וקארלין, ולנסח מחדש את עיקר זכויותיה של קארלין. האציל מדגיש שהכתב ניתן מתוך כוונה להביא את קארלין למצב איתן ולהבטיחה ליהודים שגרים בה מזמן ולאלה המתיישבים בה עתה, זכויות וחירויות ולפיכך מעניק הוא להם את החירויות דלקמן:

הוא מאשר את ההסכם שבין פינסק לקארלין בדבר עצמאותם המשפטית של שני היישובים, וכן מאשר הוא ליהודי קארלין מחדש את הזכויות שלהם על בית־הקברות, בית־הכנסת ובתי הקהל במקום שגרים הרב, החזן, השמש והמלמ־

98. לפי הוניק, טי״פ, עמ׳ 57.

99. על־פי מפקד 1762 היו בקארלין 94 משפחות בעלי רכוש קרקעי ובהן 9 משפחות של מתיישבים חדשים. יוצא מכאן שבאמצע שנות ה־50 היו בקארלין 85 בעלי קרקעות יהודים (ראשי בתי אב) ולידם בוודאי מספר משפחות שהתגוררו בדירות שכורות. השווה לעיל, הע׳ 91.

100. טי״פ, שם.

101. הכוונה כאן כנראה לחמישה שיעורים שנתיים. על פרעון התשלום הזה לפינסק ראה להלן.

102. ההוצאות לטובת העניים נועדו לכיסוי הוצאות שילוח עניים מחזרים על הפתחים, שבאו לעיר מן החוץ. סעיף כזה נכלל גם בהסכם הפשרה בין קהילת וילנה ושניפישיק (קלויזנר, שם, עמ׳ 152). ההוצאות האחרות הן לפי הוניק בלשונו: ״אויף הוצאות אויף רצועות (פאר תפילין?) און גארטלען — 50 גילדן״ ובהערה לעניין החגורות (גארטלען) הוא מעיר שבלשון התעודה כתוב za ogórki, היינו בעד מלפפונים. תשלום בעד מלפפונים נראה חסר משמעות בעיניו, וכיוון שלמלה ogórki יש בפולנית גם משמעות של אבנט, שנזירים היו חוגרים החליף את המלפפונים בחגורות. אבל התרגום המשונה הזה לא מתקבל על הדעת. דומה שבמלה ogórki הכוונה לאתרוגים משום שבפולנית אין מלה מתאימה לאתרוגים, או משום שהצליל של המלה דומה קצת לאתרוג. בהסכם הפשרה בין קהילת וילנה לשניפישיק נכלל סעיף על השתתפות של שניפישיק בהוצאות על אתרוגים (קלויזנר, שם).

103. טי״פ, שם.

דים. בעניין האיטליזים "שהיהודים אינם יכולים בלעדיהם" מותר להשתמש בהם בתנאי שיתוקנו כראוי.

כל מי שבא להתיישב בקארלין פטור למשך חמש שנים ממסים כלשהם לטובת חצר האציל. עם תום חמש שנים חייבים המתיישבים בקארלין לשלם מסים ממגרשיהם ומדוודים למבשל משקאות על־פי הנוהג הישן — 1 זהוב אדום[104]. מסים למל־כות או לצורכי החזקת צבא חייבים יהודי קארלין לסלק יחד עם עירוני קארלין הנוצרים.

האציל הבטיח לקבוע את מספר הירידים וימי־השוק ואת מוע־דיהם לפי המנהג בערים אחרות. היהודים פטורים מחובת הספ־קת שירותי תחבורה (עגלות) לחצר האציל ומהתחייבויות אח־רות. סכסוכים בין יהודים לבין עצמם יבואו לדין לבית־הדין של קארלין, אבל ערעורים מותר להם להגיש לאציל עצמו. ענייניים בין יהודים ללא־יהודים יידונו בחצר האציל בבית־משפט מורכב מן הוויט של קארלין ואחד הפרנסים של הקהי־לה. בעד הזכות לסחור ולהחזיק בתי מזיגה ישלמו יהודי קאר־לין מסים לקהילתם לצורך החזקתה. אך הם פטורים מכל מס לטובת קהילת פינסק, להוציא את אלה שנקבעו בהסכם הפש־רה שבין פינסק לקארלין. מותר להם ליהודי קארלין לייסד חברות לפי מצוות דתם שתהיינה להן גם הכנסות וגם הוצ־אות כדוגמת החברות בערים אחרות. האציל בז'וסטובסקי הר־שה ליהודי קארלין לקיים בקהילתם לא רק בית־דין לענייניים אזרחיים (דיני ממונות), אלא גם בית־דין לענייניים דתיים (איסור והיתר)[105].

האציל בז'וסטובסקי עמד אז לימינם של יהודי קארלין גם בעניין תשלום 20,000 הזהובים לקהילת פינסק על־פי ההס־כם[106]. קהילת קארלין לא היתה מסוגלת להרים את הסכום הזה אף בחמש שנים, כפי שהיתה מחויבת כנראה לעשות. בשנות ה־50 ספק אם היו בקארלין יותר ממאה משפחות, משמע שכל משפחה היתה חייבת לשלם על חשבון תשלום זה של קהילת קארלין בממוצע 200 זהובים — סכום כבד מאוד, אף אם חולק לחמישה שיעורים שנתיים של 40 זהובים לשנה[107]. לעזרתה של קהילת קארלין נחלץ אז האציל בז'וס־טובסקי שקיבל על עצמו לסלק לקהילת פינסק את החוב של 20,000 זהובים, שחבה לה קארלין, בחמישה שיעורים שנתיים. קהל קארלין מצדו התחייב כלפיו בשטר חוב לשלם לו מדי שנה 3,000 זהובים על חשבון הקרן והריבית. היתה זו למעשה הלוואה מורכבת מחמש הלוואות של 2,000 זהובים כל אחת לתקופה של חמש שנים, בריבית של 14% לשנה[108]. עד כמה קשה היה לקהילת קארלין לעמוד בתשלום שיעורי פרעון ההלוואה ניתן לראות מהעובדה, ש־3,000 זהובים לשנה היתה מסוגלת קארלין לגייס, אבל לא עמד בה הכוח לגייס 1,000 זהובים נוספים לשנה ובגלל זה הסתבכה בעסק הלוואה שה־ריבית עליה היתה גבוהה למדי, כפי שראינו.

מתלונה שהגיש קהל פינסק ב־26 באוגוסט 1756 נגד ההסכם עם קהילת קארלין פחות מחודשיים לאחר חתימתו אנו למדים, שקהל פינסק התחרט על ההסדר עם קארלין ואין פלא שהת־חרט, שהרי למעשה הסכים להתבדלותה של קארלין תמורת ויתורים קלי ערך מצדה ושבהם הודתה פורמאלית בעליונות מסוימת של פינסק. קהל פינסק ניסה לטעון שההסכם נחתם בעת שהסטארוסטה של פינסק נעדר מן המקום ולכן לא יכלו לעמוד מול הלחץ של שלוחי האציל של קארלין והוא מבקש לבטלו. תלונה זו לא הועילה וההסכם שהושג נשאר בתוקפו שמונה שנים רצופות עד לשנת 1764, שנת המפנה הגדול בתולדות השלטון העצמי של יהודי ליטא.

בשנת 1764, השנה שבה ביטל הסיים את ועד מדינת ליטא ואת שיטת גביית מס הגולגולת באמצעותו, הוגדל מס הגול־גולת של יהודי קארלין ל־1,226 זהובים. על־פי החוק החדש צריך היה לגבות את המס הזה לא ועד המדינה אלא במישרים אוצר המלכות. לפיכך שילמה קארלין לקהל פינסק רק 150 זהובים לצורכי הקהל, על־פי ההסכם, ואת מס הגולגולת שילמה לאוצר. קהל פינסק הגיב על כך בתקיפות. הוא טען שקארלין הפרה את ההסכם והסיק מכך את כל המסקנות. בבת אחת החלו רדיפות אנשי קארלין. נאסר עליהם לסחור בפינסק, למ־כור או למשכן בתים שלהם בפינסק, תבעו מהם מסים, התערבו בענייניהם הפנימיים עד ששתי הקהילות מצאו את עצמן ערו־כות למלחמה זו נגד זו. המלחמה ביניהן נמשכה עד שהועבר העניין לבירורה של הוועדה הפינאנסית. זו פקדה להעביר את הסכסוך לוועדה לחיסול חובות היהודים לשם יישובו[109].

בירור משפטי בין פינסק לקארלין התקיים ב־6 באוגוסט 1766. בבירור זה האשים קהל פינסק את קהל קארלין בהפרת ההסכם בהפסיקו לשלם את מס הגולגולת לקהל פינסק, דבר שהיה אחד מתנאי ההסכם ולכן תבע לחייב את קהילת קארלין בתשלום 50,000 זהובים קנס, 10,000 זהובים הוצאות משפטיות ו־1,300 זהובים מס גולגולת בעד שתי השנים האחרונות שקארלין לא שילמה לפינסק ומלבד זאת תבע קהל פינסק לאשר מחדש את תוקפו של ההסכם משנת 1756. נציגי קהל קארלין טענו להגנת קהילתם שהחוק משנת 1764 שביטל את ועד מדינת ליטא, ביטל גם את הצורך לשלם מסים לקהילה ראשית. עוד הוסיפו וטענו לזכותם שקארלין היתה מוכנה לשלם 15 זהובים לפינסק לצרכים פנימיים, אלא שפינסק הת־נגדה לקבל את הסכום ואז הפקידו אנשי קארלין את הכסף

---

104. לפי הוניק (טי"פ, שם): 1 רענדל. אני משער שבמקור מדובר במטבע זהב לכן תרגמתי את הרענדל — זהוב אדום. על המשמעות של רענדל כמטבע זהב, דוקאט, עיין: אוריאל ווינרייך, מאדערן ענגליש—יידיש יידיש—ענגליש ווערטערבוך, ניו־יורק 1968, הזהוב האדום (פלורן, דוקאט) היה שווה במאה הי"ח 18 זה' פולנים. עיין: י. היילפרין, פוא"א, עמ' 540.

105. לפי סיכום התעודה של הוניק, טי"פ, עמ' 58.

106. השווה לעיל, הע' 99.

107. משכורתם השנתית של משמשים ופקידים בקהל וילנה בשנת 1765 נעה בין 104 זה' ל־832 זה' (ראה: קלויזנר, שם, עמ' 189). לשלם מהכנסה שנתית כזו 40 זה' לשנה על חשבון פרעון חוב אחד לפינסק בלבד, היה נטל כספי כבד.

108. האציל שילם מדי שנה במשך חמש השנים לקהל פינסק 4,000 זה' לשנה. מבחינת המלווה דומה הלוואה זו להלוואת סכום 20,000 זה' בבת אחת למשך 7½ שנים. לפי חישוב זה מגיעה הריבית על ההלוואה ששולמה ב־10 שיעורים שנתיים ל־14% בקירוב.

109. לפי הוניק, טי"פ, עמ' 59.

לזכות קהילת פינסק בבית־המשפט של המבצר. לתביעה לשלם את מס הגולגולת לקהילת פינסק אין הם יכולים להסכים, כי פירוש הדבר בשבילם לשלם אותו מס פעמיים. לדעתם מת־כוונת קהילת פינסק להביא לחורבנה של קהילת קארלין, ולפיכך ביקשו מבית־המשפט לדחות את תביעתה של פינסק, לחייב אותה באשמת הפרת ההסכם ולהטיל עליה קנס בסך 50,000 זהובים.

על שום מה היתה תגובתה של קהילת פינסק על הפסקת תשלום מס הגולגולת על־ידי קהילת קארלין שלא באמצעותה חמורה כל־כך בשעה שסכום המס השנתי לא היה גבוה (סך־הכול 500 זהובים לשנה) והסכום צריך היה להגיע ממילא כמעט כולו לאוצר המלכות? דומה שמנהיגי פינסק ידעו על מה הם נלחמים. פרצה זו היתה בעיניהם ראשית התמוטטות סדריה הפיננסיים ופגיעה ביכולתה לפרוע חובותיה. ידוע שאחת התביעות של קהילת פינסק מקארלין היתה, שזו תפסיק לקבל לתחומה בעלי בתים מפינסק[110]. נקל לשער שקארלין התחילה לשמש מקום משיכה לתושבי פינסק שלא רצו או שלא היו מסוגלים לעמוד בעומס המסים וההיטלים הקשה, בשעה שנשקף להם סיכוי להקל מעליהם את העול על־ידי העתקת מושבם לקארלין[111].

הוועדה כנראה הטתה אוזן קשבת לטענותיה של פינסק, אף שנציגי קארלין טענו טענה מבוססת, שבעניין מס הגולגולת נהגו לפי החוק משנת 1764, ולכן לא יכלה הוועדה לפסוק נגדם. הוועדה היתה במבוכה והחליטה להעביר את העניין כולו לוועדה הפיננסית לשיקול ולהוצאת פסק־דין.

מה היה פסק־הדין לא ידוע לנו. דומה שהבעיה לא נפתרה בהתאם לרצונה של פינסק וסכסוכים הדדיים היו מנת חלקן של שתי הקהילות גם בסוף המאה ה־18, כאשר נוסף לסכסוכים על רקע הפילוג הארגוני, בא פילוג פנימי עמוק יותר עם הופעתה של תנועת החסידות והסכסוך בין חסידים למתנגדים. על ידי כך התפלגה קארלין התפלגות נוספת מקהילת פינסק[112].

ג. חובות

החל בראשית המאה ה־18 נעשית בעית פרעון החובות בעיה בוערת בחייהם של יהודי ליטא. מן העשור הראשון של המאה ה־18 הגיעו לידינו מספר ניכר של תעודות משפטיות על תביעות שהוגשו נגד הקהילות הראשיות, על אי־פרעון חובות ואי־תשלום מסים ועל פסקי־דין חמורים נגדן מטעם הטריבונאל של ליטא. ב־7 במאי 1700 דן הטריבונאל את ראשי הקהל של קהילות בריסק, הורודנה, פינסק ווילנה לאינפאמיה (שלילת זכויות) ולמוות על אי־תשלום סך 30,835 זהובים מס גולגולת ו־1,000 זהובים הוצאות[113]. כעבור שלושה חודשים, ב־9 באוגוסט 1700, דן שוב הטריבונאל את נציגי חמש הקהילות הראשיות לתשלום חוב בסך 40,000 זהובים, שפיגרו בפרעונו, לפראנצישק מואיסייביץ ולשלילת זכויות[114]. בפברואר ובמארס של שנת 1701 דן שוב הטריבונאל של ליטא את ראשי קהל בריסק ואת כל יהודי ליטא לשלילת זכויות ולמוות ולתשלום חוב אחד בסך 8,790 זהובים לאחים בולהאק ולתשלום חוב אחר בסך 31,835 זהובים להחזקת צבא ולקנסות על גרימת חבלות לממונים על גבייתו. מתברר מכאן שוועד המדינה הוא שהסתבך בקשיים כספיים בשנים האחרונות של המאה ה־17 ובשנים הראשונות של המאה ה־18, ולא היה מסוגל לעמוד בהתחייבויותיו כלפי אוצר המדינה והנושים. אמנם לפסקי־דין המוות ולשלילת הזכויות לא היתה שום משמעות מעשית, אבל אין ספק שעל סמך פסקי־דין אלה ניסו המוסדות המוציאים לפועל לרדת לרכושן של קהילות והיו רשאים אף לתפוס רכושם של יחידים. דומה, שכדי להקל מעליהן את לחץ הנושים, ואולי בגלל היטל מיוחד בקשר עם פרוץ מלחמת הצפון, נזקקו הקהילות הראשיות של ליטא בשנת 1703 להלוואה גדולה של 2,000 זהובים במטבע כסף (טאלרים)[115]. אך בשנת 1714 נתבע ועד המדינה לדין על אי־פרעון ההלוואה והטריבונאל של ליטא דן אותן לתשלום החוב, לשלילת זכויות ולגירוש. פסק־דין דומה הוצא בשנת 1720 על חמש הקהילות הראשיות בגלל אי־תשלום חוב בסך 29,000 טינפים[116] לפראנץ ווינקוביץ.

פסקי־הדין החמורים שהוצאו על־ידי הטריבונאל של ליטא בחמש־עשרה השנים הראשונות של המאה ה־18, הם כמעט כולם נגד חמש הקהילות הראשיות במשותף, היינו נגד ועד מדינת ליטא. ברור מכאן שבמצבו של ועד המדינה ניכר שינוי בולט לרעה סמוך לשנת 1700 ומאז ואילך אין הוא מצליח להתאושש מבחינת מצבו הכספי לפרוע מסים וחובות. ההרעה התחילה למעשה בראשית ימי מלכותו של המלך אוגוסט השני (הסאכסוני) ודומה שהיא מתקשרת אל המאורע שהתרחש בשנת 1697, כאשר ועד המדינה הוצף לפתע תביעות של נרשים מכל הצדדים ונאלץ לנקוט באמצעים בלתי רגילים כדי לעמוד בלחץ, כפי שמתואר הדבר בתקנה של ועד תנ"ז והוסבר בהרחבה למעלה[117].

מלחמת הצפון וכיבושי ערים רבות בליטא על־ידי השבדים והמצב האנארכי בפולין באותן שנים, בתקופה שהיו לה למעשה שני מלכים, מנע את ישיבות הוועד ואת פעולתו התקינה[118]

110. באחת התלונות הראשונות שהגיש קהל פינסק נגד קהל קארלין, כנראה מיד לאחר פרסום החוק של שנת 1764, תבע זה בין השאר שקארלין לא תקבל לתחומה בעלי בתים מפינסק ושאנשי קארלין ישאו בכל ההתחייבויות של אנשי פינסק (ראה טי"פ, שם, בהערה).

111. ראה לעיל, הע' 99.

112. עיין להלן בדיון על ר' שאול מקארלין.

113. או"ק, כרך 29, מס' 147, 163.

114. שם, שם, מס' 167, 170.

115. שם, שם, מס' 203.

116. שם, שם, מס' 211. הטינף הוא זהוב פחות־ערך השווה, במאה ה־18, כ־13 גרושים. השווה: י. היילפרין, פוא"א, עמ' 541 (במילון).

117. פמ"ל, סי' תתק"ח. השווה לעיל, עמ' 133.

118. התכנסות סדירה של הוועד היתה בשנת ת"ס. בשנת תס"ה התכנס הוועד לאספה קטנה בחומסק לטיפול בענייני מסים דחופים בגלל מלחמת הצפון (תומפמ"ל, סי' נ"ט). לאחר־מכן התכנס הוועד שוב בשנת תע"ג לאספה בבריסק רק לשם חלוקת מס הגולגולת (שם, סי' ס').

ודומה שאז נתערער הקשר בין קהילות רבות לקהילות הראשיות שלהן. הקהילות הראשיות עצמן ספק אם יכלו לקיים קשר תקין ביניהן. קהילות רבות נפגעו במהלך המלחמה ולא יכלו לעמוד בנטל המסים והחיטלים. וכאשר הוגדל לפתע סכום מס הגולגולת שהוטל על יהודי ליטא בשנים 1713—1714 בצורה ניכרת, לאחר שהמצב בפולין חזר פחות או יותר למצב תקין, נתכנס הוועד לאספה בבריסק בשנת 1713 לשם חלוקת המס, וכעבור שנה, ב־1714, נתכנסו בווילנה שוב מנהיגי הקהילות הראשיות לדיון על המס. בתקנה על חלוקת המס, שנראה בעיני המנהיגים עצום ורב, מתואר המצב במלים אלו: ״וגם הוא מן הנמנע לצאת י״ח חבו׳ המדינה יצ״ו מחמת שלא נעשה סכום המדינה... זמן רב וכמה קהלו׳ וגלילו׳... ירדו מטה מטה ואין ידם משגת לפי הסכום שהוערך עליהם מזמן רב ועוד כמה חששו׳ ורעותו׳ שהוא לכלל המדינה״[119]. על רקע זה ניתן להסביר, בין השאר, גם את התקנה של ועד ת״פ, שאסרה על יחידים ״לקנות שט״ח [שטר חוב] או כתב־חוב הן על כלל המדינה או על איזה קהילה״ ושקבעה שאלה שקנו כבר שטר חוב או כתב־חוב, יוכלו לקבל בעדם רק את המחיר ששילמו הם בעד השטר בצירוף ריבית של 10% לשנה[120].

חובותיה של קהילת פינסק

לבחינת בעית החובות של קהילת פינסק עומדות לרשותנו רק הידיעות על התלוואה וחובותיה של הקהילה בסוף המאה ה־17 שתוארו והוסברו בהרחבה למעלה[121], וסיכומה של הוועדה לחיסול חובות היהודים משנת 1768, הרושמת את מצב החובות של הקהילה מאותה שנה על סמך תביעות הנושים שהובאו בפניה[122]. מסיכום זה עומדת לרשותנו לפי שעה רק רשימת הנושים שמהם לוותה קהילת פינסק כספים בזמנים שונים. וזוהי רשימת הנושים:

א. מוסדות כנסייתיים:

(1) הרקטור של הקולגיה הישועית בפינסק ובנסביז׳
(2) ראש המנזר הפראנציסקאני בפינסק
(3) ראש המנזר הדומיניקאני בפינסק
(4) ראש המנזר הברנארדיני בקארלין
(5) ראש המנזר הכרמליתי
(6) הכומר של מסדר הקומוניסטים בקארלין
(7) הקטגור של הקונסיסטוריה הפינסקאית
(8) ראש מנזר הנשים הבריגיטיות בהורודנה
(9) ראש מנזר הנשים הבאזיליאניות בפינסק
(10) ראש מנזר הבאזיליאניים מבוחובייץ

ב. נושים פרטיים:

(11) השופט הארצי של פודביאט פינסק
(12) סגן הסטארוסטה של פינסק (הממונה במישרים על היהודים)
(13) הגרודניצ׳י של פינסק
(14) בתו הקטנה של הסטארוסטה מאמדור
(15) הקראייצ׳ של סטארודוב
(16) המזכיר (רגנט) של בית־המשפט הארצי של השלאכטה
(17) יורשי אלמנת מזכיר בית־המשפט של המבצר
(18) סופר בית־המשפט הארצי של השלאכטה

כן נזכרים ברשימה עוד נושים פרטיים ונושה יהודית אחת.

בולטת לעין ברשימה הניתנת כאן חלוקת הנושים לשתי קבוצות: (א) גופים כנסייתיים, בעיקר מנזרים; (ב) נושים פרטיים ממעמד האצילים ממלאי תפקידים רשמיים במנגנון. האנשים שנמנו בשמותיהם בקבוצה השנייה חיו בפינסק בעת פעולת הוועדה לחיסול חובות היהודים והחובות של קהילת פינסק. אלה הן הלוואות חדשות קצרות מועד (יחסית)[123]. ואילו הנושים בקבוצה הראשונה הם מנזרים ומוסדות כנסייתיים, שהלוו (לפחות בחלקם) כספים לקהל ״עולמית״. חובות אלה הם הרבה יותר ישנים והעתיקים שביניהם הם כנראה על חשבון הלוואות לקהל מהקולגיום הישועי בפינסק בשנים 1678—1680 וממנזרים שונים[124]. אלו היו בלי ספק הלוואות נוחות לקהל יותר מן ההלוואות שלווה מאצילים, שאותן היה הקהל נוהג כנראה לפרוע בהקדם.

הסכום הכולל של חובות קהל פינסק בשנת 1768 על־פי הסיכום הנ״ל של הוועדה לחיסול חובות היהודים, הוא 309,140 זהובים[125].

פינסק לא היתה הקהילה הראשית היחידה שהיתה שקועה בחובות. כמותה היו שקועות בחובות גם קהילות וילנה, בריסק, הורודנה, וכולן היו נתונות במצב דומה פחות או יותר והיה

---

119. תומפמ״ל, סי׳ ס—ס״ב.
120. פמ״ל, סי׳ תתקל״א.
121. עיין לעיל, עמ׳ 130 ואילך.
122. רשימותיה של הוועדה היו לנגד עיניו של ברשאדסקי והוא סיכם את תוכנן בהרחבה (ל״י, עמ׳ 43—44). הוניק יוצא בעניין זה בעקבות ברשאדסקי ולא הוסיף עליו מאומה (טי״פ, עמ׳ 52). הדברים המובאים כאן מסתמכים על ברשאדסקי.
123. הנושים הפרטיים הם בשישה מקרים נושאי תפקידים רשמיים במנגנון השלטון ובשני מקרים יורשיהם של נושאי תפקידים רשמיים. וכבר ציין ברשאדסקי שברשימת הנושים החילוניים אין למצוא תביעות על חובות עתיקים (ל״י, עמ׳ 43). הקהל השתדל בלי ספק שלא להסתבך עם מלווים מסוג זה שהיו תקיפים ויכלו לגרום צרות רציניות לקהל במקרה של פיגור בתשלום החובות.
124. על הלוואות הקהל ממנזר הישועים ראה לעיל. באוניברסאל המלכותי משנת 1719, שבו נצטוו קהילות ויישובים בקהילות פינסק שלא להשתמט מתשלום מסיהם לקהילה הראשית שלהם, נזכר נימוק של קהל פינסק נגד יישובים מתמרדים: אם אלה לא ישלמו לפינסק את מסיהם כסדר, לא יוכל הקהל לשלם את המסים למלכות ואת החובות למנזרים ולנושים. משמע שכבר אז היה קהל פינסק משלם ריבית וחובות למנזרים (ראה לעיל, הע׳ 59). המנזר הכרמליתי הלווה כספים לקהל כנראה החל ב־1740 לערך. עיין: ס״ג, כרך 8, עמ׳ 171.
125. ברשאדסקי, ל״י, עמ׳ 8. י. קלויזנר רושם סכום גבוה במקצת, 310,032 זה׳ (הקהלה העברית בווילנא, עמ׳ 178), אבל ההפרש בין שני הסכומים הוא מבוטל.

עליהן להיאבק באותם קשיים. בטבלה השוואתית של חובות הקהילות הראשיות נראה מצבן של הקהילות כך:

ה מ ק ו ם	מספר הנפשות	חובות סך
פינסק[126]	2,210	309,140 זהובים
וילנה[127]	5,310	722,800 "
בריסק[128]	3,175	222,720 "
הורודנה[129]	2,418	386,571 "

רשימת הנושים של קהילת פינסק שניתנה למעלה אינה מציינת לא את תאריכי קבלת ההלוואות ולא את הסכומים שקהל פינסק לקח מכל מלווה, וקשה מאוד לתאר את תולדות גידול חובותיה של הקהילה ואת חלוקתם על פני השנים 1678—1765. בהיעדר גישה לתעודות הוועדה לחיסול החובות קשה לנו לקבוע מתי נזקק הקהל יותר להלוואות ומתי פחות, ומה היו הסיבות שדחפו את הקהל לקבלת הלוואות. עם זאת עשוי עיון ברשימת החובות לסייע אותנו בהעלאת מסקנות אחדות ובחיבור עם קצת הידיעות המרומזות בתעודות אחרות לקדם את הבנתנו בבעיה סבוכה זו.

קהילת פינסק נכנסה לתקופה החדשה בתולדותיה, המתחילה בראשית המאה ה־18, כאשר רבץ עליה חוב נכבד של 50,000 זהובים לפחות, שהיתה חייבת לשני נושים: האחד — הקולגיום של מסדר הישועים שלו היתה חייבת 10,000 זהובים[130] והשני — אלמנת האציל יאן קארול דולסקי שלה היתה חייבת הקהילה 40,000 זהובים[131]. משני נושים אלה נזכר רק הקולגיום הישועי כנושה בשנות ה־60, וניתן לשער שהוא היה הגדול בנושים שבין המוסדות הכנסייתיים ב־פינסק[132] שלהם היה קהל פינסק חייב כסף. אין אנו יודעים מתי החזיר הקהל את חוב ההלוואה, 40,000 הזהובים, שלקח מאלמנת יאן קארול דולסקי, אבל ניתן לשער שאת החוב פרע הקהל כאשר נתבע לשלמו לפי תנאי שטר ההלוואה[133].

קהילת פינסק הוסיפה בלי ספק להזדקק להלוואות במשך כל המחצית הראשונה של המאה ה־18. מצב זה גרם להצטב־רות הגדולה של סכום החוב שלה. אמנם לא עמדו לרשותנו שטרי חוב ותעודות אחרות על הלוואות של קהל פינסק ממוס־דות ומאישים פרטיים. בכל זאת יש בידינו להביא מספר עדויות המאשרות את הנחתנו. ברשימת הנושים נזכרים המנ־זרים של מסדרי הברנארדינים והקומוניסטים בקארלין ושל מסדר הכרמליתים. והנה ידוע לנו שמסדר הקומוניסטים ב־קארלין, נוסד רק בסוף שנות ה־90 של המאה ה־17. המנזר הברנארדיני בקארלין נוסד בשנת 1717 על־ידי הנסיך מיכאיל וישנובייצקי, ואילו המנזר הכרמליתי נוסד ב־1734[134]. אף אחד ממנזרים אלה לא יכול היה להלוות לקהל כסף לפני שנוסד ובלי ספק עברו על כל אחד מהמנזרים מספר שנים, עד שהתבססו קצת והיו מסוגלים להשקיע הון בהלוואות לקהל פינסק. בשני העשורים הראשונים של המאה ה־18 נזקק כנראה הקהל לסכומי כסף גדולים לצורכי הכלל. פסקי־הדין החמורים של הטריבונאל של ליטא מן השנים 1700—1715 נגד הקהילות הראשיות של ליטא, שנזכרו למעלה, חייבו גם את קהילת פינסק להוסיף ולהזדקק להלוואות לשם כיסוי החובות שבגללם נתבע ועד מדינת ליטא לדין[135]. ואין ספק שהקהילות הראשיות נאלצו, לפחות כדי להבטיח את שלומם ואת חירותם של מנהיגיהן, לגייס סכומי כסף שלא נמצאו במזומן בקופת הוועד, כדי לשלם את הסכומים הדרושים. הוצאות גדולות גרם גם כיבוש חלקים גדולים של ליטא על־ידי השבדים בשנת 1706, ואלה כידוע לא נמנעו מלהטיל קנסות על האוכ־לוסייה היהודית והלא־יהודית, במיוחד במקומות ששליטיהם גילו אהדה למלך החוקי של פולין, אויבו של מלך שבדיה, ויהודי פינסק ודאי לא היו יוצאים מן הכלל בעניין זה.

באיזו מידה היה פרעון החובות בעיה חמורה בשביל קהילת פינסק והאם היתה בכלל מסוגלת לעמוד בהתחייבויותיה כלפי הנושים? מן העדויות משנות ה־50 על הסכסוכים בין קהילת פינסק לקהילת קארלין, ובין קהילות צפון ווהלין לקהילה הראשית שלהם פינסק, ובמיוחד מן העדויות משנות ה־60 מסתבר שאמנם היתה זו בעיה חמורה. המאבק המר שניהלה קהילת פינסק עם הקהילות בסביבות שהתמרדו נגד שלטונה עליהן, נסב בעיקר על שאלת פרעון החובות. כלפי הנושים היתה אחראית לחובות בראש וראשונה קהילת פינסק. גם כאשר לא רצתה פינסק לוותר ליישובים בסביבותיה בעניין תשלום מסי המלכות (בעיקר מס הגולגולת), לא יכול הטיעון

---

126. ברשאדסקי, שם, שם, רושם 1,277 נפשות, היינו רק את תושבי העיר פינסק. אבל לצורך תשלום החובות היה צריך לקחת בחשבון גם את תושבי הכפרים והיישובים בזארצ'ה ובזאהורודיה השייכים לפינסק, כפי שעשה לגבי וילנה (השווה ההע' הבאה). המספר הכולל של הנפשות בפינסק יחד עם זארצ'ה וזאהורודיה על־פי מפקד 1766 הוא 2,210 ועיין לעיל. לעניין סכום החובות השווה ההע' הקודמת.

127. לפי קלויזנר (שם, עמ' 49) היו אז בווילנה יחד עם הפר־ברים והיישובים השייכים לה בס"ה 5,446 נפש, היינו ב־130 נפש יותר. בווילנה בלבד — 3,206 נפש. גם סך חובותיה של וילנה הוא נמוך במקצת לפי קלויזנר — 715,905 זה' (שם, עמ' 178).

128. לפי קלויזנר (שם, שם), היה הסכום הכללי של חובות קהילת בריסק 111,720 זה', ההפרש נראה גדול מדי ומקורו כנראה בטעות ריישום או דפוס.

129. לפי קלויזנר (שם, שם), הסכום הכללי של החובות של הורודנה הוא גבוה מזה ומגיע ל־448,522 זה'.

130. ראה לעיל, עמ' 130.

131. ראה לעיל, עמ' 132.

132. גם בווילנה וגם בהורודנה מופיעים הישועים בראש רשימת הנושים. בווילנה הם הגדולים שבנושים ואילו בהורודנה הם אחד משני הנושים הגדולים (קלויזנר, שם, עמ' 177—179).

133. על־פי שטר ההלוואה משנת 1698 צריך היה הקהל להחזיר את החוב כאשר יידרש לעשות זאת, בתנאי שההודעה על תביעת החוב תימסר 12 שבועות לפני מועד הפרעון. ראה לעיל, עמ' 133; ראה גם לעיל, הע' 123.

134. ס"ג, כרך 8, עמ' 171.

135. דומה שהמאמץ הכספי הגדול של קהילות ליטא בשנת תנ"ז, ושל קהילת פינסק בכלל זה (פס"ל, סי' תתקנ"ח), לא פתר את כל הבעיות, ויתרות החוב שהוועד לא הצליח לפרוע גרמו לכך שייתבע לדין פעם ופעמיים ושלוש.

שלה להיות משכנע בעניין המסים, שהרי היישובים בסביבות לא השתחררו על־ידי כך מתשלום מסים למלכות. אין ספק שגביית המסים בסביבות כללה בצד מסי מלכות גם את חלקם של היישובים בפרעון החובות. טענותיה של פינסק שהחובות נוצרו על־ידי הלוואות שלקחה לצורך כלל היהודים שבגליל היו נכונות לפחות בחלקן[136]. דומה שיחד עם היישובים בסביבות, היתה קהילת פינסק מסוגלת לעמוד בהתחייבויותיה מבחינת תשלומי הריבית והקרנות של הלוואות שלא ניתנו "עולמית". עובדה היא שבמשך כל המחצית הראשונה של המאה ה־18 הלוו הן המנזרים והן יחידים כספים לקהל תמורת הבטחונות המקובלים, ואילו היה מצב קהילת פינסק בחזקת סכנה מבחינה כספית, ספק אם היו עושים זאת. דומה שאף בראשית המחצית השנייה של המאה ה־18, כאשר הגיעו קהילות ליטא וקהל פינסק בכלל כמעט לפשיטת רגל, עוד היו מוסדות או אישים שהלוו כספים לקהל[137]. משמע שהאמינו בכושרו של הקהל לפרוע את חובותיו. סירובם להלוות כסף לקהל החל בשנות ה־60, יש להסביר במידה מסוימת בהתאפקותם של מלווים פוטנציאליים בעיצומה של ריאורגאניזאציה במסטר ארגון הקהילות על בסיס החוק הממלכתי משנת 1764, שביטל את ועד מדינת ליטא ויצר כמובן מצב חדש לגמרי.

הקושי היה נעוץ לא במשבר פינאנסי שבו היה נתון היישוב היהודי, אלא במשבר החמור שבו היה נתון הארגון האוטונומי של קהילות ליטא, כאשר התחילו להתפורר המסגרות המגובשות של סדרי השלטון העצמי, נתקפחה סמכותם השלטונית של הוועד ושל הקהילות הראשיות והתחייבויות נעשו קשות לביצוע, והקהילות הראשיות לא היו מסוגלות להטיל מרות של ממש מול סרבנותן של הסביבות. אז סירבו היישובים שבסביבות להישמע והמלכות לא היתה מסוגלת להעמיד כוח של ממש (משמע חיילים), והיה הכרח לכוף החלטות שהשלטון והערכאות הכירו בצדקתן. קהילת פינסק חששה כמובן שבמצב החדש יהיה עיקר עול תשלום החובות מוטל עליה, והצליחה לשכנע מדי פעם את השלטונות שהחובות שהיא חייבת הם לא רק החובות של פינסק אלא גם — של הסביבות.

החוק של שנת 1764 שבא לבטל את אחריותו של ועד המדינה לתשלום מסי המלכות ולהטיל את תשלום מס הגולגולת ומסים אחרים במישרים על הקהילות, ביטל אמנם את ועד המדינה כגוף שלטוני, אבל רק לאחר שיהודי ליטא עצמם ערערו קשה את מעמדו ואת יכולתו לקיים את שלטונו במסגרת הזכויות הנתונות לו. הוועדה לביטול חובות היהודים, שעל הקמתה ציווה אותו סיים של שנת 1764, היתה מחויבת המציאות. שהרי לא נתכוון הסיים להפקיר את זכויות הנושים שהלוו כסף לקהילת פינסק, שהיתה קהילה ראשית בגליל שלה או לקהילות ראשיות אחרות.

מתוצאות בירורי הוועדה הבאנו למעלה את רשימת הנושים של קהל פינסק (14 מוסדות כנסייתיים ו־10 מלווים פרטיים) ואת הסכום הכללי של החוב שקהילת פינסק היתה חייבת (309,140 זהובים). הוועדה לחיסול חובות היהודים שהוקמה בשנת 1765, ישבה על בירור עניין החובות של קהל פינסק במשך שישה חודשים בקירוב, מיום 7.8.1767 עד ל־8.1.1768. בפני הוועדה הביאו הנושים את תביעותיהם על החובות ואלו שאושרו על־ידי הוועדה הוכנסו לרשימה. תפקידה של הוועדה היה לתת את הדעת על הדרך המעשית, שבה אפשר יהיה לפרוע את החובות בזמן מתקבל על הדעת. הוועדה החליטה שעל קהילת פינסק לשלם ריבית של 3% לשנה החל ב־1766 במשך שלוש וחצי שנים ואחר־כך 4% לשנה, כל זמן שלא תיפרע הקרן של החובות[138]. משמע שבשנים 1766—1769 צריכה היתה קהילת פינסק לשלם מדי שנה 9,273 זהובים ריבית, ולאחר־מכן 11,591 זהובים. אם נחלק את הריבית השנתית בלבד במספר המשפחות שהיו אז בקהילת פינסק (560)[139], יוצא שעל משפחה יהודית בפינסק רבץ בשנים 1766—1769 חוב שנתי ממוצע של 16½ זהובים, ובשנים שלאחר־מכן 22 זהובים לשנה על חשבון תשלום הריבית בלבד. על חשבון הקרן של החובות רבץ אז, לפי אותו חישוב, חוב של 550 זהובים על כל משפחה. אלמלי היה רוצה קהל פינסק להחזיר את החוב הזה במשך 20 שנה, היה החוב השנתי הממוצע של כל משפחה יהודית בקהילה 27½ זהובים ויחד עם הריבית היתה כל משפחה צריכה לשאת בנטל שנתי ממוצע של 44 זהובים ולאחר־מכן 50 זהובים. וזאת לאחר הקלות שנתנה הוועדה לחיסול החובות לקהל פינסק[140]. נקל לשער את מידת ההכבדה שגרמו חובות הקהל על כל יחיד בפינסק, אם בתשלומי המסים הישירים ואם במסים העקיפים על הצריכה[141].

מתקבל על הדעת, שהסכום השנתי הממוצע שקהל פינסק חייב היה לגייס מדי שנה היה אף יותר גדול, כי ניתן להניח

---

136. בדיון לעיל, על ההלוואות בסוף המאה ה־17, הובלט שהסביבות היו אחראיות על ההלוואות יחד עם פינסק וזאת משום שההלוואות נלקחו לצורך כלל יהודי הגליל. בהתדיינותם עם קהילת קארלין משמיעים נציגי פינסק נימוק זה (טי"פ, עמ' 57). ראה לעיל, עמ' 130 ואילך.

137. אין לנו ידיעות על הלוואות לקהל פינסק במחצית השנייה של המאה ה־18. מוילנה לעומת זאת, שבה היה המצב דומה מבחינת החובות יש לנו ידיעה על הלוואות לקהל וילנה בשנות ה־70, על אף האיסור הרשמי מטעם הוועדה לחיסול חובות היהודים. השווה: קלויזנר, שם, עמ' 183—184.

138. ההלוואות נלקחו דרך כלל בריבית של 8—10 אחוזים, אבל במאה ה־18 התפשרו נושים רבים עם הקהילות על ריבית נמוכה, 2—5 אחוזים ובלבד שישלמוה כסדרה. את הריבית של קהל וילנה העמידה הוועדה המחסלת על 3 אחוזים (קלויזנר, שם, עמ' 172—174, 182).

139. את מספר היהודים בפינסק יחד עם זארצ'ה וזאהורודיה בשנת 1766 העמדנו על 2,800 נפש בקירוב. לפי ממוצע של חמש נפשות למשפחה — כ־560 משפחות (ראה לעיל, עמ' 155).

140. על הוראת הסיים לוועדת האוצר משנת 1764 להקל על קהל פינסק בגלל מצבו הקשה, ראה להלן.

141. על הערך הריאלי של הכסף באותם ימים אפשר לקבל מושג מדוגמה שמביא הוניק (טי"פ, עמ' 52 בהערה): בשנת 1760 נמכר במחיר 1,600 זה' נכס דלא ניידי שכלל מגרש עם בית, בית מבשל יי"ש ושיכר על כל סידוריו וכליו וכן מרתף גדול, מרתף קטן ובאר. על משכורות שנתיות ששילם קהל וילנה לפקידים ומשמשים באותן שנים ראה לעיל, הע' 107.

שרשימת הנושים לא כללה מלווים אזרחים, שלא היו בעלי תפקידים רשמיים במנגנון השלטוני ואת המלווים היהודים[142].

שונה היה המצב בשעה שקהילת פינסק היתה צריכה לה־ריח את הסכומים הממוצעים האלה יחד עם הקהילות בעיירות שבסביבותיה, שמספרן היה לפחות 26[143]. אם נקח בחשבון 300 נפש בממוצע לעיירה[144], מגיעים אנו לאוכלוסייה של 7,800 נפש בסביבות. ואילו השתתפו תושבי כל העיירות האלה בהרמת הסכומים לצורכי פרעון החובות יחד עם פינסק, אז לא היתה הבעיה חמורה כל־כך. על רקע זה יש להבין את נס־יונותיה החוזרים ונשנים של קהילת פינסק להחזיר את הקהי־לות שבסביבותיה למרותה מבחינת גביית החובות.

הוועדה לחיסול חובות היהודים לא נזקקה בסיכומיה לב־עית שיתוף הסביבות בפרעון החובות. היא הסתפקה בהג־מכת גובה הריבית ובקביעת סדרים חדשים לניהול ענייני הכספים של הקהילה[145], שלפיהם נאסר על הקהל לקבל הלוו־אות חדשות ולהחכיר את מסי הקהל. ההשגחה על ניהול ענייני הכספים של הקהל נמסרה לבית־המשפט של המבצר, שחייב היה בין השאר לעזור לקהל בגביית המסים. הקהל מצדו חייב היה להגיש מדי שנה פינסק־וחשבון על הכנסותיו, וכוונת הדבר היתה להבטיח שההכנסות ישמשו רק לצורכי פר־עון תשלומי הריבית וחלק מסוים של החובות[146]. יש להניח שמנהיגי הקהל ציינו בדו"חות שלהם לשלטונות סכומים מוק־טנים של ההכנסות, שהרי אחרת לא היו מסוגלים לקיים את מנגנון הקהל ולהגיש את השירותים המינימאליים לקהילה[147].

הדרך שהציעה הוועדה לחיסול חובותיה של קהילת פינסק, לא היתה לפי כוחותיה של הקהילה. מצבו הכספי של הקהל בשנות ה־60 היה קשה והדבר אף הוכר רשמית ונרשם בקונס־טיטוציה (חוקה) של הסיים משנת 1764, שבה הוענקו לקהילת פינסק הנחות מסוימות[148]. סעיף ההכנסות בתקציב הקהל הגיע, על סמך הסיכומים שהוגשו לוועדה לחיסול חובות היהודים בפינסק, ל־37,500 זהובים ממסים ישירים ועקיפים. סכום זה לא יכול היה להספיק לכל הצרכים של הקהל[149].

עברה רק מחצית השנה מסיום פעולותיה של הוועדה לחי־סול חובות היהודים בפינסק ואחד מן הנושים הפרטיים, דיוניזי לוטוסטאנסקי, בעל תפקיד רשמי בבית־המשפט של המבצר, קיבל בשנת 1768 פסק־דין שלפיו הותר לו לשים יד על רכושם של יהודי פינסק והוא ניגש מיד לביצועו. יהודי פינסק הגיבו על פסק־דין זה בהשתדלות נמרצת אצל המלך והצליחו לקבל ממנו ב־28.7.1768, תשעה־עשר יום לאחר הוצאת פסק־הדין, מכתב ברזל שאסר על הנושה לגבות מהם את החוב במשך שישה חודשים, עד שהדיונים המשפטיים בין הצדדים יגיעו לכלל סיום (כנראה בערעור שהוגש לדרגה משפטית גבוהה יותר)[150]. על המשך השתלשלות העניינים בדבר פסק־דין זה לא ידוע לנו דבר, אך הסיפור שלמעלה מלמדנו באיזו מידה היתה בעית פרעון החובות, מיד לאחר סיום פעולת הוועדה לחיסול חובות היהודים, בעיה קשה ומטרידה להנהגת הקהל. הגשמה מלאה של הנחיות הוועדה לא היתה ניתנת לביצוע והדבר היה ידוע גם בחוגי השלטון. נותר לו לקהל לעסוק ב"כיבוי דלקות" דוגמת קבלת מכתב הברזל מהמלך, שהרשה דחיית ביצוע פסק־הדין למשך חצי שנה, כמתואר למעלה[151], ולעשות מאמץ מחודש כדי לרתום גם את היישובים שבסביבות פינסק בעול פרעון החובות. פנייתו של קהל פינסק סמוך לש־נת 1770 לוועדה הפינאנסית, שתוארה לעיל, מסתברת על רקע המצב שנוצר אז. דרכי הפיקוח המסורבלות והמושחתות של נציגי השלטון דורשי טובתם העצמית, שיבשו את אפשרויות ביצוע ההנחיות של הוועדה לחיסול חובות היהודים וקידמו רק במעט את השגת המטרה העיקרית. החוק של הסיים משנת 1775 שהרשה לקהילות ליטא לקבל הלוואות חדשות בסך 500,000 זהובים לשם פרעון חובותיהן שהיו חייבות לישו־עים[152], גרם גידול מחודש של החובות של קהילות ליטא ובוודאי גם של קהילת פינסק. וכך רואים אנו שהשלטון עצמו משבש את ביצוע המדיניות של חיסול חובות הקהילות ומחזיר את מצב הדברים לקדמותו.

נציגי השלטון שפיקחו על ביצוע מדיניות חיסול החובות של הקהל הוסיפו לפעול. לאלה נתברר מהר מאוד, שהפיקוח הוא מקור הכנסה מצוין לעצמם. בפינסק מוצאים אנו בשנת 1784 שישה אנשים, שני סטארוסטים וארבעה פודסטארוס־טים[153], שקיבלו מדי שנה מידי הקהל את הסכום שנקבע על

142. זוהי דעתו של ברשאדסקי שלגבי עיניו היו מסמכי הוועדה לחיסול חובות היהודים בפינסק (ל"י, עמ' 43). ברשימה נזכרת נושה יהודיה אחת (שם, שם), אבל קרוב לוודאי שהיו רבים כמותה. בתלונת קהל פינסק משנת 1784 על הסטארוסטים וסגניהם הממונים על חלוקת הסכומים שהקהל גובה לפרעון חובות, נזכרים שם נושים יהודים במספר רבים (שם, עמ' 45, הע' 88).

143. ראה לעיל, עמ' 158.

144. השווה לעיל, בטבלה מס' 1, עמ' 154 את מספרי האוכ־לוסים בעיירות שבסביבות פינסק. ב־14 העיירות מחוץ לפינסק— קארלין היו ב־1764 על־פי המפקד הרשמי 194 נפש. על־פי האמור לעיל, יש להגדיל את המספר הזה ב־26%, היינו ב־1,046 נפש. לפי זה היו אז ב־14 היישובים שבסביבות 5,070 נפש והממוצע ל־14 היישובים הנ"ל היה 360 נפש. אף אם שאר 10 היישובים היו יותר קטנים נקטנו כאן באומדן זהיר.

145. לפי סיכומו של הוניק, ט"פ, עמ' 53.

146. פסק־הדין של הוועדה לחיסול החובות בפינסק בעניין זה דומה, כנראה, לפסקי־הדין של הוועדה בווילנה ובקהילות אחרות. ראה: קלויזנר, שם, עמ' 182.

147. ניתוחו של קלויזנר לגבי המצב בקהילת וילנה מתאים גם לגבי קהילת פינסק וקהילות אחרות בליטא. (קלויזנר, שם, עמ' 182—183).

148. הקונסטיטוציה של הסיים משנת 1664 על פינסק פותחת בזו הלשון: "כיוון שקהילת פינסק נחרבה פעמים אחדות ע"י שרפות,

רובץ עליה עול כבד של חובות 'וידרקאפים' (שטרות) וחובת תשלום היברנה (מס להחזקת הצבא) ואין לה שום קרקעות עירוניים" (וו"ל, כרך 7, עמ' 186).

149. עיין להלן.

150. ט"פ, עמ' 52א'.

151. שם, שם.

152. החובות הנפרעים היו צריכים להימסר לוועדה לחינוך לאומי שלבעלותה עברו נכסי הישועים שמסדרם נתחסל בשנת 1772. ראה: וו"ל, כרך 8, עמ' 405; קלויזנר, שם, עמ' 184.

153. הסטארוסטים פשוזדייצקי ומארקון וסגניהם לוטוסטאנסקי (המוכר לנו כנושה הקהל בשנת 1768. ראה לעיל), קלוקוצקי, טיזנ־האוז, ואנדז'יקוביץ. ראה: ברשאדסקי, ל"י, עמ' 45; ט"פ, עמ' 53.

ידי הוועדה לחיסול חובות היהודים ונוסף על כך השיגו לתו־
עלת עצמם סכום דומה, ואילו לנושים יהודים לא שילמו מאו־
מה[154]. הקהל התלונן על כך, כי הסטארוסטים וסגני הסטא־
רוסטים למיניהם נעשו במשך השנים האלו נטל כבד על תק־
ציב הקהל, שהחליש את יכולת הקהל לפרוע חובותיו במקום
לקדם אותה.

חובות של יחידים

גם חובות של יחידים העיקו בתקופה זו על הקהל. לא מע־
טים מיהודי פינסק היו חייבים סכומי כסף לאצילים ולשררות.
אלה מבין החייבים שלא יכלו להרים את הסכומים הדרושים
לפרעון שוטף של החובות היו במצב קשה. עדות על המצב
בשטח זה בפינסק בתקופת רבנותו של ר׳ רפאל בן יקותיאל
הכהן, היינו בשנות ה־60, מוצאים אנו בסיפור תולדות חייו.
בקטע המשבח את פעולותיו של הרב למען צאן מרעיתו
בפינסק נאמרו גם הדברים הבאים[155]:

״עוד הוסיף [ר׳ רפאל בן יקותיאל] אומץ ואת הלקוחים
למות הציל גם שם, הרבה שבויים מישראל אשר נשבו ביד
שוביהם פדה, ובהם ילדים קטנים אשר לא טעמו טעם חטא
אשר שבו אותם בעבור חובות אביהם להעבירם על דתם
כמנהגם בימים ההם״. ועוד מסופר שם עליו: ״כשבתו על כסא
ממשלתו בק״ק פינסק נשבה איש ישראל ביד השר אשר נשה
בו משאת מאומה, וגם מת בשביה. ואחרי מותו לקח השר את
בנו ואת בתו הקטנים, חלקו מכל עמלו אשר השאיר אחריו,
וישבה גם אותם בעבור חובות אביהם ויעבירם על דת ישראל״.

ברור אפוא, שתופעה זו של תפיסת בעלי חובות לא היתה
מקרית. יחידים מתושבי פינסק וסביבותיה, שהיו חייבים סכומי
כסף לאצילים או לנושאי תפקידים שלטוניים ולא יכלו לפרוע
אותם, נתפסו הם עצמם או ילדיהם והוחזקו במאסר או בשביי.
אם נשארו ילדים זמן רב בשבי היו מקרים שהמחזיקים בהם
הטבילו אותם לנצרות. תפיסת בעל החוב עצמו או צאצא שלו
בגופו, היתה כמובן אמצעי לחץ יעיל על הכלל היהודי שיפרע
את חובו. ההנהגת הקהל היתה נחלצת לשחרר הפוסים כאלה.
מצוות פדיון שבויים היתה בראש סדר העדיפויות של הנהגת
הקהל ורב הקהילה זירז אותה לפעולה נמרצת במקרים דחופים.
ואמנם נראה שבשעת דחק היה בכוחו של הקהל לגייס את
האמצעים הכספיים הנחוצים לשחרורם של בעלי חוב תפוסים.
אבל הדבר היה כרוך בלי ספק במאמץ מיוחד ויש להניח

154. מניסוח הדברים ע״י ברשאדסקי, אין לדעת אם ששת האנשים האלה היו נושים של הקהל בעצמם, אף שהדבר מתקבל על הדעת. לתפקידי פיקוח על הוצאת כספי הקהל מספרם גדול מדי, אבל בפולין של אז עשר שנים לפני חיסולה אין לתמוה על כך. הניסוח: ״לנושים היהודים לא שילמו מאומה״ הוא לפי ברשאדסקי, שם. הוניק, טי״פ, שם, גורס שלבעלי חובות בכלל לא שילמו פרוטה ואין להכריע מהו הנכון בלי לבדוק את התעודה המקורית. גם בווילנה נטלו לעצמם המפקחים מטעם השלטונות תשלומים גבוהים מאוד מקופת הקהל. (קלויזנר, שם, עמ׳ 212).

155. זכר צדיק לר׳ אליעזר קצנלנבוגן, ווילנא תרל״ט, דף כ״ו ע״א.

156. עיין לעיל, עמ׳ 119, 124.

שבגיוסים כספיים מיוחדים אלה היה רב הקהילה הפועל וה־
מפעיל.

ד. חיי הכלכלה

על חיי הכלכלה של יהודי פינסק במאה ה־18 ידוע לנו
פחות מהידוע על מצבם הכלכלי במאות ה־16 וה־17. המקורות
העומדים לרשותנו הם מעטים ומקריים מאוד ואינם מאפשרים
בירור מקיף של הבעיה. העלאת תמונת חיי הכלכלה של
יהודי פינסק בתקופה הנידונה אף בקווים כלליים ביותר, תהיה
בהכרח מקוטעת ותתבסס בחלקה על עדויות נסיבתיות.

לצורך תיאור השינויים הדמוגראפיים והכלכליים של יהודי
פינסק במחצית השנייה של המאה ה־17, במיוחד בשנים
1670—1700[156], נזקקנו לתעודה החשובה מראשית המאה ה־18,
היא התלונה שהגיש הוויט של פינסק יוסף פלאסקוביצקי —
ב־11.9.1717 נגד יהודי פינסק[157]. עתה, בבואנו לתאר את חיי
הכלכלה של יהודי פינסק ובנסותנו לברר את מקור פרנסותי־
הם במאה ה־18, נביא כאן תחילה במפורט את תוכנה של
התלונה הזאת, המנסה לתאר את מצבם של העירונים (הגרוע)
מול מצבם של היהודים (הטוב) ולהסביר את הסיבות, שגרמו
למצב זה מנקודת השקפתם של העירונים המתלוננים. הטענות
והנימוקים יובאו כאן כסדרם בתעודה, בתוכם גם אלה המתא־
רים את המצב החוקי של יהודי פינסק או עניינים שהתרחשו
בעבר (לגבי 1717), כיוון שהם משקפים את האווירה שבה
הושמעו הטענות. התלונה הוגשה, כאמור, על־ידי הוויט של
עירוני פינסק בשם העירונים העניים שנותרו ללא כל אחיזה
במסחר[158] והמתפרנסים רק מעבודת כפיהם, נגד יהודי פינסק,
היינו נגד ראשי הקהל ונגד השמש ״המפריע את השלום ואת
תום הלב הנוצרי״[159]. טענות העירונים כלפי היהודים הן על
כל מיני פגיעות שפגעו בהם יהודי פינסק, מאז קיבלה העיר
בשנת 1581 את כתב־הזכויות המאגדבורגיות מאת המלך סטא־
פאן באטורי[160] ועד הימים האחרונים, היינו הימים שבהם
הוגשה התלונה, תוך הדגשה מיוחדת של מצב העניינים בש־
נים האחרונות שקדמו להגשת התלונה. בלשון התעודה נשמ־
עות טענות העירונים בסיכום כדלהלן:

ביום 20.1.1581 קיבלה פינסק כתב־זכויות מאגדבורגיות
מהמלך סטפאן באטורי, שאושר ביום 15.6.1589 בווילנה על־ידי
המלך זיגמונט ה־III ואחר־כך, ב־5.3.1633, על־ידי ולאדיסלאב
ה־IV[161], שהקנה לעיר זכויות נוספות. נמסרו לה בחכירה

157. או״ק, כרך 5, מס׳ 5, עמ׳ 294. נוסח מקוצר ברוסית ראה: ר״נ, כרך 2, מס׳ 1563. מגיש התלונה, הוויט של פינסק מכונה בלשון התעודה: ''Łowczy powiatu Pińskiego jako przysięgły lantwoyt magdeburgii''.

158. בלשון התעודה: ''bez żadnych handlów''.

159. התלונה הוגשה באופן רשמי נגד ראשי קהל פינסק: אייזיק בורוכוביץ, פייביש ויוסל פוהוסטסקי, אייזשביץ, אייזיק אוש־
רוביץ ואחרים וכן נגד שמש הקהל אהרן.

160. על כתב־הזכויות המאגדבורגיות, עיין לעיל, עמ׳ 51.

161. ראה ההע׳ הקודמת.

הכנסות של טחנה, מפעל לעיבוד שעוה, מס, משקל ומידות[162]; זכות לבחירה חופשית של וויט[163]; נאסר אז על היהודים, שלהם היו אז רק 18 בתים ברחוב היהודים[164], לבנות בתים חדשים ולקנות מגרשים[165]. ונתחייבו לשאת שווה בשווה לעירונים בנטל המסים[166]. את כל זה אישר ב־31.12.1650 המלך יאן קאזימיר בתוספת גדולה של זכויות ולאחריו גם המלכים מיכאל, יאן ה־III סובייסקי והמלך אוגוסט. היהודים חורשי הרעה[167] ידעו את כל הפריבילגיות וכן ידעו על הזכויות של העירונים משנת 1641 ומשנת 1651, שאסור להם להקדים נוצרים בקניית סחורות ומזון, הם ידעו את הקונסטיטוציה (חוקה) משנת 1538 ומשנת 1662 ואחרות וכן את הקונסטיטוציה משנת 1565 שאסור להעסיק משרתים נוצרים, באיום קנס של 100 זקוקים[168], ושעל הערים המאגדבורגיות לפקח על ביצוע האיסורים[169]. היהודים עקפו את כל האיסורים והפריבילגיות ורוקנו אותם מכל משמעות[170] ואת העירונים הנוצרים הביאו להרס, את כל הבתים והמגרשים של הנוצרים וכן את בתי אגודות האומנים ("צכים") של החייטים, פרוונים, נפחים, קצבים, סנדלרים, כאילו קנו, אבל למעשה נטלו לעצמם[171], משתמשים בכל מקום במידות מזויפות, מהמידות נהגו לשלם לראטוש (עירייה) 40 זהובים לשנה, אך מזה 20 שנה (מ־1697) אינם משלמים מאומה. אם היה בשנת 1660 לאחד מעניי העיר איזה דוכן לממכר משקאות ולעירייה היתה הכנסה מזה, גם משם דחקו את רגליו והקהל העביר את עסק המשקאות כולו לעצמו, ועכשיו (ב־1717) יש בעיר לפחות 600 בתים של יהודים. אבל ב־1660 קיבלו על עצמם יהודי פינסק לשלם לעיר מעסקי המשקאות 30 זהובים לשנה ונתנו התחייבות על כך, אבל לא זו בלבד שאינם משלמים את הסכום האמור, אלא אף רודפים עירונים עניים ופוגעים בכבודם ואף בכבוד הלובצ'י (הוא הוויט) עצמו פגעו.

בהמשך התלונה נאמר שבשנת 1706, בעת הכיבוש השבדי, הצילו יהודים רק את בתיהם שלהם ואילו את הבתים של אנשי השלאכטה והנוצרים הפקירו ולא הגנו עליהם מפני דלקה, ובאותה דלקה עלו באש ביתו וחצרו[172] של הוויט פלאסקוביצקי ונשרפו רוב התעודות, שבעזרתן אפשר היה להוכיח את אשמת היהודים, ורק תעודות מעטות ניצלו ואותן יציגו בשעת הצורך בעת הבירור המשפטי. בשנת 1690 ניתנה קונסטיטוציה שהעניקה ליברטאציה (שחרור ממסים) למארשאלק יאן קארול דולסקי מן האדמות, טחנות ואפרים. באותן שנים פחת מאוד מספר הבתים. בשנת 1667 היו בפינסק 299 ארובות עשן ש[עירונים] נשבעו עליהן. מספרן של אלה התמעט בגלל היהודים ובשנת 1690 היה מספרן רק 15[173]. העירונים העניים שאין להם לא קרקעות ולא עסקי מסחר ומתפרנסים רק מעבודת כפיהם עברו חלקם לקארלין, שהיא עיר משוחררת ממסים, ויש שהם מחפשים מקלט אצל אנשי כמורה או אצל אצילים במחוז. מגיש התלונה הוויט פלאסקוביצקי מדגיש, שעוד בשנת 1712 השתדל בוואורשה ובווילנה בדבר שחרור עירוני פינסק ממס ההיברנה (להחזקת הצבא), עבור הבתים והאדמות של העירונים שעזבו את פינסק ועברו לקארלין. ואמנם יצאה פקודה מלשכת הקאנצלר כמה היברנה ישלמו היהודים וכמה הנוצרים. ובעקבותיו הגיש הוויט רייסטר (רשימה) של חלוקת ההיטל מן האדמה הנותרת ומן העירונים הנותרים. היהודים "צמאי הדם הנוצרי", המשתדלים בכל כוחם לדרוף את הנוצרים, הגישו מצדם תביעה משפטית נגד העירונים[174], כיוון שסבורים היו שלעירונים לא יהיה רצון ולא חשק להתגונן בפני רדיפות היהודים, לאחר שנשרפו כתבי־הזכויות שלהם ויוכלו להטיל עליהם עול נוסף.

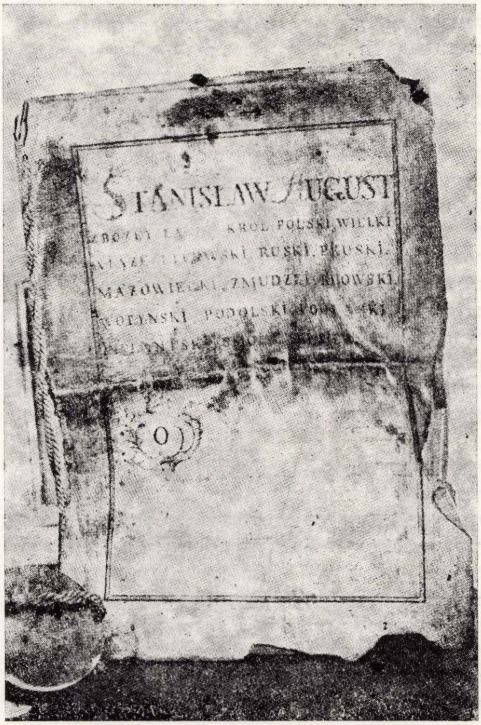
כתב־התלונה עומד על כך שחלוקת ההיברנה תישאר כפי שנקבעה על־ידי הלאנדוויט; שייגבה מן היהודים, על סמך התחייבותה בכתב של קהילת פינסק משנת 1660, מס מעסקי המשקאות בעד 57 שנים (משנת 1660), לפי 30 זהובים לשנה (בס"ה 1,710 זהובים), לכיסוי הוצאות תיקון בית העירייה ותשלום חובות בית העירייה, שנלקחו לתשלום מס ההיברנה ולשם ניהול משפטים נגד היהודים; על היהודים לשלם מס מידות ומשקלות[175] 40 זהובים לשנה, שנהגו לשלם ושלא שילמו במשך 20 שנה (משנת 1697), בסך־הכול 800 זהובים; שלא יחזיקו מידות ומשקלות בהסתר[176]; שתיאסר עליהם העסקת משרתות ומשרתים נוצרים שהם מעסיקים מזה שנים ושייגבה מהם קנס על העבר; שייאסר עליהם להקדים את הנוצרים בקניית מזון וסחורות על־ידי ריצה אל עיבורה של העיר ואל הדרכים המובילות אליה; שיפסיקו היהודים להשתלט על רחובות, לרכוש מגרשים עירוניים ולבנות בתים ללא ידיעת העירייה, שיחזירו את בתי אגודות בעלי־המלאכה ("צכים") לעירייה, שישאו בעול כל ההיטלים העירוניים ושיחדלו מרדיפת הנוצרים העניים.

---

162. pomierne, woskoboynia.
163. לפי כתב־הזכויות נתמנה ע"י המלך.
164. יש כאן כנראה התעלמות מבתי היהודים ברחובות האחרים שמחוץ לרחוב היהודים. כבר בשנות ה־60 של המאה ה־16 היו בפינסק 39 יהודים בעלי בתים ורכוש קרקעי. ראה לעיל, עמ' 27.
165. לא מדויק. האיסור חל על רכישת בתים חדשים, אבל נותרה להם הזכות לבנות בתים וחנויות על אדמות השייכות להם. ראה לעיל, עמ' 54.
166. דבר זה נכון בחלקו. אמנם בכתב־הזכויות של אלכסנדר ליהודי ליטא משנת 1503 הושוו היהודים לעירונים בענייני מסים, אבל כציבור שילמו יהודי פינסק בימי ולאדיסלאב ה־IV על־פי מנהג ישן ¼ מכל מסי העיר. עיין לעיל, פרק א', הע' 29.
167. złosliwi.
168. grzywny. על ערך מטבע זה עיין: י. היילפרין, פוא"א, עמ' 540—541.
169. דבר זה אינו נכון. הפריבילגיות של יהודי ליטא הפקיעו את היהודים מן היוריסדיקציה של הערים המאגדבורגיות (השווה לעיל, עמ' 52).
170. do gruntu wywrócili.
171. przygarnęli.

172. dwór.
173. מספר זה קטן ואינו נכון. מספר הבתים שברשות העירונים באותו זמן היה קרוב לוודאי הרבה יותר גדול. השווה לעיל, עמ' 119, הע' 4.
174. לא הגיעה לידינו.
175. pomierne.
176. pokątne.

לא הגיעה לידינו תשובת קהל פינסק על הטענות שבתלונת העירונים, ובהיעדר תעודה מקבילה ממקור יהודי לא נותר לנו אלא לברר את מידת נכונותה של התמונה המצטיירת מתלונת העירונים, ולהפיק מן העובדות הנכונות הנזכרות בה את מירב התועלת לשם תיאור חיי הכלכלה של יהודי פינסק על רקע המתרחש בעיר בכלל בשני העשורים הראשונים של המאה ה־18.

תעודה מאת המלך האחרון של פולין, סטאניסלאב אוגוסט פוניא־טובסקי, מיום 26.2.1785, המאשרת זכויות, שניתנו ליהודי פינסק מאת מלכי פולין (מתוך הספר "טויזנט יאר פינסק")

התלונה של העירונים מלאה הוכחות לא מדויקות ולא נכונות לרוב[177] ונימתה הכללית היא נימת שנאה עמוקה כלפי היהודים בפינסק. הדברים נכתבו על־ידי העירונים מתוך הרגשת עלבון וחוסר אונים, בתקופה שנסיגתם מן העמדות הכלכליות המסורתיות הגיעה לנקודת שפל. דומה שחלק מטענות העירונים מצייר בכל זאת תמונה פחות או יותר מהימנה של המציאות הכלכלית בפינסק בעשור השני של המאה ה־18. טענתם של העירונים שאין להם עוד כל אחיזה במסחר נראית נכונה וכן נכון שהמסחר כולו או רובו המכריע עבר לידי היהודים. התלונה מבליטה במיוחד את המסחר הזעיר ואת עסקי המשקאות הזעירים ודומה שגם זה מצביע על המשך תהליך התפשטות שנפי מסחר זה בין היהודים בפינסק, שראשיתו נעוצה במציאות הכלכלית של שנות ה־60 של המאה ה־17[178], שנמשך גם במאה ה־18[179].

הטענה של העירונים המתלוננים שבתי אגודות בעלי־המ־לאכה של החייטים, הפרוונים, הנפחים, הקצבים והסנדלרים הנוצרים נרכשו אף הם על־ידי היהודים, מצביעה על נסיגתם של העירונים מעמדותיהם במלאכה, המשתלבת בתהליך הכללי של נסיגת העירונים לפרברים ולאחוזות ופנייתם לעבודת כפיים. על נטייתם הגדלה והולכת של יהודי פינסק למלאכה אין לנו אמנם עדות מפורשת לא מראשית המאה ה־18 ולא מאמצעיתה, אבל היא מתאשרת מידיעה שהגיעה אלינו מסוף המאה ה־18. מקור פולני, המתאר בשנת 1787 את המצב הכלכלי של עירוני פינסק[180] בתקופה של התאוששות ושגשוג יחסי, כאשר מדיניות שיקום הערים ופיתוח המסחר התחילה לתת את אותותיה, טוען שהיהודים השתלטו על כל המסחר וכמעט על כל ענפי המלאכה. הוא הצליח למנות בפינסק 115 בעלי־מלאכה נוצרים[181] (מספר לא מבוטל כלל ועיקר), ול־עומתם יהודים בכל ענפי המלאכה האלה רבים מאוד ללא ציון מספר: צורפים, חרשי נחושת קלל[182], טוחני גריסים[183], אופי (מוכרי) חלות[184], עושי תחרים[185], חנוונים, חייטים, פרוונים, אופים, מוזגים.

יש לנו מעט נתונים עובדתיים על מסחרה של ליטא בכ־ללה בתקופת מלכותו של סטאניסלאב אוגוסט. ידוע לנו שכ־מויות גדולות של פשתן וקנבוס נשלחו מליטא לקניגסברג, קורלאנד וריגה[186]. תוצרת יער מכל הסוגים (עצים לבניית אניות, לבנייה רגילה, לגגרות, להסקה, בולי עץ וחביות), היתה נשלחת לחוץ־לארץ בנתיבי המים של נהרות לנמלים שונים בים הבאלטי ובעיקר לקניגסברג[187]. ליטא ייצאה גם כמויות לא מבוטלות של אשלג (מיוצר על־ידי שרפת עצים)[188], זפת,

177. עיין לעיל, הע׳ 164, 166, 169, 173.

178. ראה לעיל, עמ׳ 114 ואילך.

179. על המשך התפשטותם של עסקי המזיגה השייכים ליהודי פינסק במאה ה־18, מלמדת אותנו דרך־משל תעודה משנת 1740 לערך, המובאת להלן. כתב־יד האוניברסיטה בווארשה, מס׳ 97, דף 330 (להלן נספח מס׳ 5). תודתי נתונה לד״ר יעקב גולדברג שטרח להמציא לי תעודה זו.

180. Dziennik handlowy, 1787 לפי Starożytna Polska, בערך: פינסק, השווה גם: ס״ג, כרך 8, עמ׳ 170.

181. 1 צבע, 2 נגרים, 7 נפחים, 5 רצענים, 1 עושה אוכפים, 3 חבתנים, 2 עושי דוודים, 1 חייט, 2 קדרים, 9 בנאים, 4 אורגים, 5 פרוונים, 2 סנדלרים, 9 בורסקים, 6 קצבים, 4 דייגים, 4 בנאי עץ, 20 פחמים, 20 אופים, 6 שמנים, 3 עושי עגלות (שם, שם).

182. mosieżników.

183. krupników.

184. piernikarzów.

185. szmuklerem.

186. קורזון, ח״ב, עמ׳ 124.

187. שם, עמ׳ 125.

188. שם, עמ׳ 126—127. על ייצור האשלג במאה ה־17 באזור פינסק ראה לעיל, עמ׳ 44—45.

דבש ושעוה[189], בקר (בעיקר שוורים)[190], חלב ועוד. חלק מן הסחורות האלה נשלח למערב, בעיקר לגרמניה, בדרך היבשה[191]. בין הסחורות שליטא ייבאה באותה תקופה יש למנות מתכות מכל המינים וכלים ומכשירים ממתכת, נייר, ספרים, אריגים ובדים, כותנה, משי, יינות, מעדנים קולוניאליים ועוד[192].

בהיעדר מחקרים משווים אין להגיד הרבה על אופיו והיקפו של סחר היבוא והיצוא של ליטא במאה ה־18 בהשוואה למאות קודמות, אבל רשימת הסחורות שיוצאו מליטא ויובאו אליה במאה ה־18 ובמאות ה־16—17 דומות מאוד[193].

פינסק מילאה גם במאה ה־18 תפקיד של מרכז מסחרי בתוקף היותה שוכנת בפרשת דרכים מסחריות ביבשה ובמים. מלוסטראציה (מפקד) של הדרכים שנערכה בשנת 1765 אנו למדים, שהדרך היבשתית פינסק—ברייסק (דרך יאנוב, דרוהיצ'ין, אנטופול), היתה הדרך החשובה לאורך פולסיה והמשכה של הדרך הוביל כמובן לפולין ולמערב[194]. הסתעפות של אותה דרך מפינסק, שהשאירה בצד את ברייסק, היא הדרך פינסק — קוברין — צ'רבאצ'ין — ויסוקי, שהתחברה ליד ויסוקי עם הנתיב הגדול שהוביל מן הדרום לדאנציג ולקניגסברג[195]. ערכם של הדרכים לווהליין ולאוקראינה לא היה גדול בתקופה הנידונה, אך בתקופת מלכותו של סטאניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי (1764—1795) הוטבה גם התחבורה בין הצפון לדרום, הודות לפעילותו של מאטיאוש בוטרימוביץ, הסטארוסטה של פינסק, בתיקון דרכי התחבורה[196]. בכלל הוקדשה תחל בשנות ה־60 תשומת לב מרובה לשיפור דרכי התחבורה היבשתית והמימית ולבניית דרכים חדשות, שמטרתן היתה לשפר את דרכי המסחר המובילות דרך פולסיה. בשנת 1765 הוחל בחפירת תעלה שנועדה לחבר את נהר הניימאן באמצעות יובלו השצ'ארה עם נהרות יאסלדה, הפריפט והדנייפר. חפירתה של תעלה זו נגמרה בשנת 1784, ונודעה בשם: תעלת אוגינסקי (ראה מפת התעלות). בשנים 1781—1784 ביצעה ועדת האוצר של ליטא מפעל דומה, בחפרה בלב פולסיה תעלה שחיברה את הדנייפר והפריפט עם המוכאבץ־בוג־ויסלה, שנודעה בשם: התעלה המלכותית (ראה מפת התעלות). במרכזן של שתי מערכות תחבורה אלו נמצא נהר הפינה, עורק החיים למסחרי של פינסק במאה ה־18 כבמאות הקודמות, והנמל המסחרי של חופו בפינסק.

תיאור עיתונאי משנת 1784, שנכתב כנראה לרגל פתיחת שתי התעלות לתחבורה מסחרית, מפליג בשבח מצבה הגיאוגראפי של פינסק ותחבורת הנהרות המצוינת שלה. מקומה בפרשת דרכים מימית יוצר תנאים מצוינים לנמל; מגיעים אליה כלי שייט שונים מצ'רנוביל ומקיוב טעונים סבון, תבואה, חלב וסחורות אחרות והמצרכים בה זולים מאוד בהשוואה לכל מקום אחר בפולין—ליטא (חוץ מאוקראינה)[197]. התיאור רצה לומר שחיי המסחר של פינסק הם ערים בזכות שורה של תנאים אובייקטיביים מסייעים, ובוודאי נתכוון להגיד שעם פתיחת התעלות המאפשרות הובלה רצופה בכלי שייט מן הדרום לאורך הדנייפר־פריפט־פינה — מצד אחד בכיוון הניימאן לקניגסברג, ומצד שני בכיוון הוויסלה לדאנציג, יעלה ערכה של פינסק כמרכז מסחרי. התיאור הזה מוסר דברים נכונים. חוף הנהר היה מאז ומתמיד המקום שבו התרכז המסחר של פינסק, שהרי השוק של פינסק נמצא מאז ומתמיד, ולא במקרה, סמוך לנהר. בתעודה מסוימת מאמצע המאה ה־18 מדובר על המסחר ליד החוף כעל דבר מובן מאליו[198], ודומה שגם מסחרה של העיר החדשה קארלין התנהל בעיר פינסק ועל חוף הנהר של פינסק[199].

אם נפנה לתקנות ועד מדינת ליטא נראה שתקנות ופסקי־דין של הוועד משנת תקכ"א, מזכירות נסיעות מסחריות של סוחרים יהודים מקהילות ליטא לירידים בפרייסן, דאנציג, קניגסברג וברסלאו כדבר רגיל ומקובל[200]. אמנם אין לנו עדויות מפורשות על מסחרה של פינסק עם קניגסברג ודאנציג בגלל הדלות המשוועת של המקורות, אבל במידה רבה של סבירות רשאים אנו לקבוע, שסוחרים יהודים מפינסק נטלו חלק פעיל במסחר של ליטא עם המקומות האלה. רק מברסלאו הגיעו אלינו מעט ידיעות תעודתיות המעידות במפורש על חלקם הנכבד של סוחרים יהודים מפינסק במסחרה של ברסלאו עם ליטא.

על סמך התעודות ניתן לקבוע שבעשור הראשון ובראשית העשור השני של המאה ה־18, קיימו סוחרים מפינסק קשרי עסק ערים עם ברסלאו, שהיתה המרכז החשוב ביותר לקשרי המסחר שבין פולין לגרמניה[201]. בידיעה משנת 1720 מסופר, כי בברסלאו הוגשה תביעה נגד היהודי יוסף מפינסק על אי־פרעון שני שטרות[202]. מתקבל על הדעת שיוסף זה אינו אלא סוחר יהודי

---

189. קורזון, שם, עמ' 127.
190. שם, עמ' 129.
191. רוטקובסקי, עמ' 210.
192. ראה טבלת המאזן המסחרי של ליטא מן ה־1 במארס עד ה־1 בספטמבר 1792: קורזון, שם, עמ' 190—191.
193. ראה לעיל בדיון על המסחר, פרקים ב'—ג'.
194. ויסלואך, Drogi, עמ' 158. דרך זו היתה הדרך היבשתית הגדולה לסחרה של פינסק עם פולין והמערב גם במאה ה־16. ראה לעיל, עמ' 42, 70—71.
195. ויסלואך, שם.
196. שם, עמ' 159, 161. פעילותו השיטתית של בוטרימוביץ, סגן הסטארוסטה של פינסק, בפיתוח המחוז שלו תרמה רבות לקידומו הכלכלי ולזירוז הפעילות המסחרית של היהודים. יש להניח שגם מתוך מגעו עם יהודי פינסק הגיע בוטרימוביץ לרעיונותיו על הצורך בתיקון חייהם של היהודים, שלמענם הטיף בסיים של ארבע השנים 1788—1792 ואותם העלה על הכתב בחוברת.
197. Gazeta Warszawska, 1784. לפי Starozytna Polska. השווה גם: ס"ג, כרך 8, עמ' 170.
198. בהסכם הפשרה בין קהילת פינסק לקהילת קארלין מיום 2 ביולי 1756 נאמר שליהודי פינסק וקארלין מותר לסחור אלה עם אלה הן בעיר והן ליד החוף (ט"פ, עמ' 58). ראה גם לעיל, עמ' 165.
199. שם, שם.
200. פמ"ל, סי' אלף כ"ח, אלף ל' ועמ' 304—305; תומפמ"ל, סי' צ"ב—צ"ד.
201. על חשיבותה של ברסלאו לקשרי המסחר פולין—גרמניה במאה ה־18, ראה רוטקובסקי, עמ' 209.
202. M. Brann, Geschichte des Landesrabbinats in Schlesien, Jubelschrift d. Heinrich Graetz, Breslau 1887, 230.

מפינסק, שניהל עסקים בברסלאו ושבשעת הגשת התביעה נגדו היה לעסקיו בברסלאו ותק מסוים. בחודש אוגוסט של שנת 1722 נערך בברסלאו מפקד של היהודים הנמצאים בעיר[203]. מרשימת המפקד מתברר שבאותה עת היו בה בין השאר 159 יהודים מפולין—ליטא ובכללם 9 סוחרים יהודים מפינסק[204]. מן הקהילות הגדולות של ליטא נזכר באותה רשימה רק עוד סוחר יהודי מסלוצק ואילו סוחרים מקהילות בריסק, הורודנה ווילנה לא נזכרו בה בכלל. דבר זה בלבד עשוי ללמדנו על חלקם הנכבד של סוחרים יהודים מפינסק במסחרה של ליטא עם ברסלאו בתחילת המאה ה־18. לא מן הנמנע שלקשרי המסחר של יהודי פינסק עם ברסלאו היה כבר אז ותק של כמה עשרות שנים. ידוע שהסוחרים היהודים של ליטא התחילו קושרים אתה קשרי מסחר עוד בשנות ה־70 של המאה ה־17 ובעשור האחרון של המאה ה־17, ובעשור הראשון של המאה ה־18 נתייצבו ונתרחבו קשרים אלה, שכן עודדו שלטונות ברסלאו את בואם של סוחרי פולין—ליטא היהודים לעירם והעניקו להם הקלות לשם כך[205]. לפיכך ייתכן שכבר בסוף המאה ה־17 הגיעו לברסלאו סוחרים יהודים מפינסק, ורק בגלל העדרן של ידיעות תעודתיות אין להגיד על כך דבר בוודאות.

ידיעות נוספות על קשרי מסחר עם ברסלאו יש לנו משנות ה־50—60 של המאה ה־18. בשנים 1758—1767 שימש רבי מרדכי משקלוב, בנו של ר' ישראל איסרל (רבה של פינסק בשנים תק"ז—תקכ"א), "שמש של ליטא" בברסלאו[206]. על בקשה משנת 1763 בדבר רשיון לייסד בית־כנסת ליהודי ליטא התומים יחד עם יהודים מטיקטין, סלוצק, שקלוב, מוהילב, לוצק גם יהודי (יהודים) מקראלין[207]. קשרי מסחר של יהודים מליטא עם ברסלאו היו דבר רווח באותן שנים והדבר מתאשר גם מתקנות ופסקי־דין אחדים שבפנקס מדינת ליטא שהוזכרו למעלה[208]. לפיכך ניתן לשער במידה רבה של ודאות שסוחרים יהודים מפינסק ומקראלין נהגו לבוא לרגל עסקיהם לברסלאו גם בשנות ה־50—60, ומקומם ודאי לא נעדר בירידים שהתקיימו במקום שהוסיף להיות מרכזי למסחר בין גרמניה לפולין—ליטא[209].

מן העובדות שהובאו למעלה על מסחרה של ליטא בכלל ועל קשרי המסחר של יהודי ליטא עם ברסלאו החל בסוף המאה ה־17 בפרט, ניתן ללמוד על התאוששותו של המסחר הגדול בפינסק ועל חדירתם המחודשת של סוחרי פינסק לסחר היצוא והיבוא, לאחר שבמחצית השנייה של המאה ה־17 ובשני העשורים הראשונים של המאה ה־18 הצטמק מאוד המסחר הגדול[210]. התאוששות מסוימת, זמנית כפי הנראה, החלה להסתמן כבר בראשית המאה ה־18 בשנות ה־20 כאמור למעלה, אבל מרבית הידיעות על הסתעפות קשרי המסחר הן מן המחצית השנייה של המאה ה־18.

במיוחד הרבו, כפי הנראה, יהודי פינסק במחצית השנייה של המאה ה־18 לעסוק במסחר בינוני וזעיר ובמלאכה. בשנת 1764 שילמו סוחרים ובעלי־מלאכה בפינסק לסטארוסטה של העיר צ'ינש (דמי חכירה עולמית) בעד 88 חנויות, מהן היו בידי יהודים 75 חנויות ורק 13 בידי נוצרים. בשנת 1778 שילמו 60 יהודים ו־15 נוצרים[271] צ'ינש לסטארוסטה בעד חנויות.

בפרקים הקודמים יכולנו למצוא בתעודות דוגמאות רבות להמחשת צדדים שונים בחיי הכלכלה של יהודי פינסק. לא כן המצב מבחינת החומר התעודתי שהגיע אלינו מן המאה ה־18. עומדות לרשותנו תעודות ספורות בלבד, השופכות אור כלשהו על פינות אחדות בחיי הכלכלה של יהודי פינסק.

משנת 1740 לערך הגיע לידינו כתב־בקשה של השמש המורשה (סינדיק) של קהל פינסק נגד הפקעת בית בחצר בית תו של המוזג איצק אברמוביץ. מכתב־בקשה זה אנו למדים: שמשפחתו של אברמוביץ היתה מרובת ילדים, ששניים מבניו הגדולים, לאחר שנשאו נשים, בנו לעצמם בחצר אביהם בית קטן, ושהפקעת הבית לצורכי איש צבא השאירה אותם ללא קורת גג והביאה אותם למצב של הרס גמור[212]. דומה, שהעדות הזאת עשויה להצביע על אחת הסיבות ליציאת יהודים מפינסק לכפרים ולקאראלין.

משנות 1753—1755 עומדות לרשותנו שתי תעודות המלמדות אותנו על קשרים בין מנזר קוברין לבין סוחרים מסוימים (כפי הנראה יהודים) בפינסק ועל קשרים דומים בין אציל תקיף המגן מצד אחד על סוחרים מסוימים ונוהג בשרירות כלפי סוחרים אחרים, יהודים, כפי הנראה, בשני המקרים. לפי

---

203. שם, שם.

204. אלה שמותיהם: Moses Aron, David Abraham, Israel Abraham, Berez (Perez) Jacob, Wolff Jonas, Moses Isak, Moses Loebel, B. Brilling, Breslauer Messgaeste. Mitteilungen der Gesellschaft fuer juedische Familien-Forschung, Berlin 1935, p. 683. ראה: Schey Nochem, Salomon Samuel

205. העניין נידון בהרחבה במחקרו של ד. וינריב, שם, עמ' 65—107. שלטונות ברסלאו ידעו שהמסחר הפולני ורוב המסחר הליטאי נמצא בידי היהודים.

206. בתעודה משנת תרכ"ז (1767) נמנה הוא על שבעה חתומים מטעם "חברא קדישא" על חוזה עם רופא. מבין שבעת ראשי החברא ארבעה הם יוצאי פולין וליטא (וינריב, שם, עמ' 97). השמש של ליטא בברסלאו היה בא־כוחם, שליחם וסוכנם של יהודי ליטא בעיר, ותפקידו היה לעזור להם או לפעול בשמם בניהול עסקיהם המסחריים. עובדת היותו בן הרב של פינסק הקלה בלי ספק על סוחרי פינסק לקיים אתו קשרים הדוקים. על תפקיד השמשים בברסלאו ראה: וינריב, שם, עמ' 75—79.

207. שם, עמ' 91.

208. ראה לעיל.

209. באותן שנים עדיין לא היתה רווחת השתתפותם של יהודי פולין בירידי לייפציג. ביריד של שנת 1756 היו בלייפציג רק שישה יהודים מפולין (וינריב, שם, עמ' 90).

210. השווה לעיל, עמ' 124. בשני העשורים הראשונים השתוללו בפולין—ליטא מלחמת הצפון ומלחמת אזרחים והמסחר נשתבש בהכרח.

211. אינוונטאר העיר פינסק, 1764, עמ' 14; אינוונטאר העיר פינסק, 1778, עמ' 11.

212. התעודה מתפרסמת כאן לראשונה על סמך העתקה שהכין למעני ידידי ד"ר יעקב גולדברג מתוך כתב־יד הנמצא בספריית האוניברסיטה של וארשה (כ"י מס' 97, דף 330). נוסח התעודה ראה להלן, נספח 5.

עדות אחת התלונן ב־21.5.1753 הפרוקוראטור של מנזר קוברין על האציל מיכאיל אוגינסקי ועל מנהל אחוזותיו אנטוני וולינסקי, על שלקח פעמים רבות מיהודים עגלות והוביל בהן ממחוז פינסק מטען סחורות לממכר, וגרם נזק למדינה ולמתלוננים בכך שלא שילם מכס; ועל שאנשיו העלו למעלה מ־100 שוורים על שדות המנזר ולא הרשו ליהודי מפינסק שהוביל אותם לשלם את המגיע. בסוף מציין הפרוקוראטור שהוא מגיש את התלונה לשם הגנה על רכוש המנזר וכן הגנה על המשרתים של המנזר ועל החוכרים היהודים[213].

משנת 1755 עומד לרשותנו סיפור דומה שגם בו מעורבים מנזר קוברין וסוחרים יהודים מפינסק, אלא שהפעם הסכסוך הוא בין מנזר קוברין לבין הישועים (יזואיטים) של פינסק. וזהו עיקר תוכנו של הסיפור: ב־30.7.1755 התלונן הפרוקוראטור של מנזר קוברין על הישועים מפינסק ובמיוחד על הרקטור שלהם הכומר מיכאל לומינסקי, על שהוא העביר דרך אדמות המנזר בקר בלי לשלם מכס בגשרים השייכים למנזר קוברין. מלבד זאת הוא גורם נזק למנזר בקבלו תחת חסותו אנשים שונים, יהודים סוחרי בקר, והוא גובה מהם עבור כל שור 1 זהוב אדום. את חוכר מס הגשרים הכה לומינסקי, שדד את רכושו, הרס את ביתו וגירש אותו. כמו כן תפס בפינסק סוסה השייכת למנזר קוברין והחזיר אותה לבעליה רק לאחר שנתפסו שלושה סוסים מיהודי בשם מרדכי לישמנוביץ, עגלון של היורידיקה של הישועים בפינסק[214]. בשני הסיפורים האלה מסוכסכים ביניהם נזירים ואציל או נזירים ואנשי כמורה אחרים ולכל אחד מן הצדדים יהודים משלו, המנסים לנצל את חסותם של אנשי אצולה או כמורה לצורך פרנסתם. היהודים מפינסק שולחים ידם בסחר שוורים וסחורות שונות, ואחד מהם הוא עגלון. קבלת החסות של הנזירים או האצילים כרוכה בוודאי בהפרשת חלק מרווחי הסוחרים לנותני החסות. הזלזול של האציל מיכאיל אוגינסקי ושל רגנט הישועים מפינסק בזכויות המנזר בקוברין על אדמותיו שלו אופייני למצב בפולין, כאשר ההפקרות נעשתה תופעה רווחת, והדברים ידועים.

מן ה־24 ביוני 1765 מוכר לנו הסכם חכירת הפרופינאציה (ייצור י״ש ומכירתו) של העיר פינסק על־ידי שני יהודים מתושבי העיר. וזהו לשון ההסכם כפי שנתפרסם בהשמטות על־ידי נימצביץ[215]:

״בין האוצר של האדון הנעלה פשזדיצקי, סגן הקאנצלר של ליטא, הסטארוסטה של פינסק, מצד אחד לבין חיים משלוביץ וגרשון בינאשביץ, יהודים תושבים של פינסק מצד שני,

213. או״ק, כרך 6, מס׳ 550. רגסטה של התעודה ראה: ר״נ, כרך 2, מס׳ 2027. רגסטה אחרת של אותה תעודה מובאת גם שם, מס׳ 2018, שלא במקומה, בנוסח שונה במקצת ופחות מדויק בגלל טעות בתאריך (1752 במקום הנכון 1753).

214. או״ק, כרך 6, מס׳ 559. רגסטה של התעודה ראה: ר״נ, כרך 3, מס׳ 2044. מדובר בה בטעות על הישועים ממינסק במקום מפינסק.

215. יוליאן אורסין נימצביץ בתיאור מסעו לליטא משנת 1819, עמ׳ 411. ציון ביבליוגראפי מדויק של הספר עיין להלן, פרק ו׳, הע׳ 99.

ועכשיו, חוכרים ראשיים[216]. [הם] נבחרו מבין [תושבי] פינסק כחוכרים, קיבלו ולקחו את האורנדה [החכירה] העירונית של פינסק על כל הרווחים וההכנסות ממנה, כפי שהדבר נאמר בחוזה הזה ומתואר ביתר פירוט באינוונטאר (מפקד רכוש קרקעי) למשך שנה אחת המתחילה ב־24 ביוני 1765 והמסתיימת בשנה שלאחריה, 1766, גם כן ב־24 ביוני, תמורת סך 20,000 זהובים במטבע מלכותי הנמצא במחזור, ללא פגם, ומועדי התשלום של דמי החכירה לאוצר של פינסק [יהיו] בשני שיעורים: האחד בחג שלושת המלכים [6 ביאנואר] 1766 — 10,000 זהובים; והשיעור השני והאחרון בתום שנת החכירה, ביום יאן הקדוש, היינו ב־24 ביוני — 10,000 הזהובים הנותרים. [ואם לא ישלם במועד] יהיה צפוי להאשמה ולעונש החל על הנהגים במרמה והמפירים את התחייבויותיהם[217]. לחוכרים חיים משלוביץ וגרשון בניאשביץ החופש והכוח למכור י״ש, בירה, משקה דבש, יין דובדבנים ומשקאות אחרים ולקבל מבית ייצור השעווה ומן המאזנים בהתאם להוראות ללא הפרעה מצד מישהו״[218].

גם בשנת 1764, שנה אחת קודם לכן, היתה חכירת המשקאות והאורנדה המסחרית (היא כפי הנראה חכירת המאזנים ובית ייצור השעווה) אף היא בידי יהודים ומהן היתה לסטארוסטה של פינסק הכנסה של 19,000 זהובים[219]. וכן היתה חכירת המשקאות והכנסות אחרות בשנת 1778 אף היא בידי יהודים[220]. על סמך העדויות האלה יש להניח, שלפחות החל בשנות ה־60 היתה חכירת הפרופינאציה והכנסות אחרות בידי יהודים מפינסק. לא מן הנמנע שאף קודם לכן היו החכירות האלה בידי יהודים.

תעודה אחרונה שברשותנו, בלתי ידועה עד עתה, נוגעת לפעילותו המסחרית של יהודי מקארלין בשנת 1792, זוהי בקשה של החנווני עמנואל פייביש מקארלין אל הנסיך פוניאטובסקי, בעליה של קארלין[221]. עמנואל הנ״ל שסחר בפרוות, סחורות טורקיות, חגורות וכדומה, ביקש מאת פוניאטובסקי שיאפשרו לו לרכוש במחסן בית־החרושת שלו אריגים שונים בסך 3,000 (פלוריאן?) באשראי עד שנה והנחה מקובלת של 6%. הסוחר היהודי מתחייב בבקשתו לספק לבית־החרושת פשתן ככל שיידרש ולספק את המין היותר טוב מהסחורה, אשר מספקים סוחרים אחרים. פוניאטובסקי נענה לבקשתו בעניין האשראי והורה לתת לו גם את ההנחה המקובלת. תעודה זו היא עדות ליוזמה מסחרית של סוחר יהודי מקארלין בתקופת ההתאוששות הכלכלית בסוף ימי מלכותו של סטאניסלאב אוגוסט, ושופכת אור כלשהו על עלייתה הכלכלית של קארלין[222].

216. jeneralni arędarze.

217. . . . pod winą i karą na zawodnych i przeciwnych secundum demeritum ściągającą się.

218. . . . z woskobojni skarbowej, wagi wybójki według in wentarza.

219. אינוונטאר העיר פינסק משנת 1764, עמ׳ 6.

220. אינוונטאר העיר פינסק משנת 1778, עמ׳ 11.

221. תיאור העיר קארלין, 1762, מס׳ 68.

222. השווה להלן.

ה. מסים. הכנסות והוצאות של הקהל

מס הגולגולת

בשנת 1713 הוטל על יהודי ליטא מס גולגולת מוגדל בגובה 60,000 זהובים. ועד המדינה שלא נתכנס בכלל מאז תס"ה (היתה זו תקופת מלחמת הצפון ומלחמת אחים בפולין) נתכנס בבריסק במיוחד לשם חלוקת המס[223]. דומה שמנהיגי ליטא ראו במס המוגדל בצורה ניכרת תביעה חד־פעמית ולפי הנהוג חילקו אותו בין הקהילות. כאשר נתכנסו כעבור שנה שנית בווילנה בשנת תע"ד (1714), היו בידי מנהיגי הקהילות הראשיות ידיעות ממשיות על המצב הכלכלי הקשה של קהילות שונות שלא יכלו לפרוע את המס הנדרש, ועל מצבו הכספי של הוועד, שלא היה מסוגל לפרוע את חובותיו ולעמוד בהתחייבויותיו. אמנם גם באותו ועד חילקו ראשי המדינה מס גולגולת מוגדל כמו בשנה שקדמה לה (60,000 זהובים) והחליטו לכנס כעבור שנה, בתע"ה, את מנהיגי הקהילות הראשיות ואת רבניהן לשם התייעצות על המצב[224].

ההחלטה לכנס את הוועד בתע"ה לא קוימה. בינתיים החליט הסיים של פולין לגבות דרך קבע מיהודי ליטא את מס הגולגולת בגובה 60,000 זהובים לשנה, היינו בגובה הסכום שנגבה באופן יוצא מן הכלל בשנים 1713 ו־1714 ושניתן היה לפרשו כאילו חלקו נגבה על חשבון שנים קודמות.

מאמציהם של מנהיגי יהודי ליטא לא הועילו וגובה מס הגולגולת, שהועמד בחוק משנת 1717 על 60,000 זהובים, נשאר בתוקפו עד שנת 1764, כאשר הוחלט על ביטול ועד המדינה והנהגת שיטת גבייה ישירה על מס הגולגולת מיהודי ליטא על־ידי השלטונות עצמם.

בשנים שבין 1714 ל־1761 התכנס הוועד, במידה שהתכנס, בעיקר לאספות קטנות לצורך חלוקת מס הגולגולת. נשמרו והגיעו לידינו 13 רשימות של חלוקת מס הגולגולת בין קהילות ליטא מן השנים 1713—1761 שאותן נסדר בטבלה[225].

עיון בסכומי מס הגולגולת שהוטלו על גליל פינסק, כפי שהדבר משתקף בלוח שלמעלה, בהשוואה לסכומים שהוטלו על גלילות של קהילות ראשיות אחרות, עשוי להביא אותנו לידי מסקנות מסוימות: אם נסדר את סכומי מס הגולגולת שהוטלו על גליל פינסק (כולל קלצק ולאכוביץ)[239] בסדר כרונולוגי תתקבל התמונה הבאה:

שנה	זהובים
1713 —	6,650 (פינסק 5,500; קלצק 550; לאכוביץ 600)
1714 —	6,400 (" 5,200; " 600; " 600)
1717 —	5,950 (" 4,750; " 600; " 600)
1720 —	4,980 (" 3,730; " 625; " 625)
1721 —	4,750 (" 3,600; " 550; " 600)
1727 —	4,308
1729 —	1,650 (2)
1730 —	3,530
1731 —	4,000
1739 —	3,245
1740 —	2,860
1751 —	3,640
1761 —	3,031

מן המספרים שהובאו בטבלה יוצא, שגובה מס הגולגולת, שהוטל על גליל פינסק, פוחת בהדרגה החל בשנת 1713, מגיע לנקודת שפל בשנת 1740, עולה במקצת בשנת 1751 ויורד שוב בשנת 1761.

בהשוואה לסכומי מס הגולגולת של פינסק, שפחתו והלכו במחצית הראשונה של המאה ה־18, נשארו סכומי המס, שהוטלו על גלילות בריסק והורודנה, יציבים פחות או יותר, ואילו מס הגולגולת של "מדינת רוסיה" גדל בהדרגה[240]. דומה שחלוקת נטל המס הקבוע במאה ה־18 בין קהילות ליטא בכיוון להעלאה או להפחתה, משקפת מצבים ריאליים מבחינת יכולתה של קהילה זו או אחרת לשלם מסים. ההפחתה ההדרגתית של מס הגולגולת של פינסק וסביבותיה בין השנים 1713—1740, מרמזת על ירידה בגודל האוכלוסייה או במצבה הכלכלי או בשתיהן, ואילו בשנים שלאחר 1740 כאילו גדלה האוכלוסייה מחדש וחזרת לגודלה הקודם, ואף עולה עליו ומצבה הכלכלי משתפר. לא מן הנמנע, שבמחצית הראשונה של המאה ה־18 התרחש משבר בחיי יהודי פינסק וסביבותיה, שגרם לתוצאות המתוארות, אלא שבסופו של דבר חזרו והתאוששו. השערה זו דורשת עיון נוסף, אך בהיעדר מקורות, דעה זו היא לפי שעה בגדר השערה בלבד.

מסים אחרים

מס הגולגולת המוגדל עד 60,000 זהובים לשנה שחרר את יהודי ליטא ממסי מלכות אחרים (פוברוטני, מס שירותי תחבורה ומס הקרוי "סימפלה קבארטי")[241]. בתקנות ועד תקכ"א מוצאים אנו לראשונה חלוקה של מס חדש הוא הגרושובי. מכלל המס הזה שהסתכם ב־6,025 זהובים הוטלו על הקהילות הגדולות הסכומים האלה לשנים תקכ"ב ותקכ"ג[242]:

בריסק	585	וילנה	78
הורודנה	500	סלוצק	208
פינסק	404		

---

223. תומפמ"ל, סי' ס'.

224. שם, סי' ס"א—ס"ב.

225. ראה הטבלה להלן, עמ' 179; השווה הטבלה בספרו של קלויזנר, הקהלה העברית בווילנא, עמ' 143. הטבלה של קלויזנר אינה כוללת את הרשימות מן השנים 1714 ו־1720. היא מקוטעת לגבי השנים 1730—1761 ולא נעשה נסיון להעלות ממנה מסקנות כלשהן אף לא לגבי וילנה.

239. בשנים 1713—1714, 1717, 1720—1721 מופיעות קלצק ולאכוביץ כחלק ברשימות חלוקת המס בנפרד ואילו בשנים 1730—1761 הן נכללות בסכומי המס של גליל פינסק, וברשימות מצוין במפורש שהן שייכות לפינסק.

240. ראה הלוח המובא למעלה.

241. Sympla kwarty. הדבר נאמר בפירוש בחוק הסיים משנת 1717, המסתמך על חוק קודם משנת 1678. עיין: וו"ל, כרך 6, עמ' 157.

242. תומפמ"ל, סי' פ"ח.

חלוקת מס הגולגולת בין קהילות ליטא בשנים 1713—1761

שנה	226 1713	227 1714	228 1717	229 1720	230 1721	231 1727 גולגולת לשר צבא	232 1729	233 ת"צ 1730	234 תצ"א 1731	235 תצ"ט 1739	236 ת"ק 1740	237 תקי"ב 1751	238 תקכ"א 1761
בריסק	4,700	5,200	4,900	5,150	5,635	+ 4,965 817	5,200	4,500	5,000	5,000	4,600	4,520	4,185
הורודנה והגליל	4,400	4,400	4,200	4,500	5,000	+ 5,235 870	5,200	8,000	5,500	4,645	4,145	4,700	3,750
פינסק והגליל	5,500	5,200	4,750	3,730	3,600	+ 4,308 450	1,650	3,530	4,000	3,245	2,860	3,640	+ 3,031 22
קלצק	550	600	600	625	550	220		שייכות לק"ק פינסק	שייכות לפינסק	שייכות לפינסק			
לאכוביץ	600	600	600	625	600								
וילנה	1,700	1,700	1,700	1,100	1,100	+ 900 125		1,400	700	879	805	1,150	586 הפחתה
סלוצק	6,000	5,200	4,700	3,430	3,440	+ 3,928 640	4,600	3,760	4,300	3,545	3,000	3,120	1,560
מדינת רוסיה	10,500	9,000	9,800	9,000	8,700	+ 8,808 1,500		9,500	10,000	12,700	12,700	11,500	14,850
מינסק	1,140	1,000	1,000	1,300	1,300	+ 1,198 200	1,000	1,500	970	970	920	980	1,022
גליל מינסק	3,700	4,000	4,000	4,200	4,200	+ 4,008 700	4,000	4,100	4,000	4,000	4,600	4,260	4,500

226. תומפמ"ל, סי' ס'.
227. שם, סי' ס"א—ס"ב.
228. שם, סי' ס"ג ; וו"ל, כרך 6, עמ' 183.
229. ר"ג, כרך 2, מס' 1596 ; תומפמ"ל, סי' ע"א.
230. שם, סי' ע"ד.
231. שם, סי' ע"ו.
232. קלויזנר, שם, עמ' 143.
233. תומפמ"ל, סי' ע"ח.
234. שם, סי' ע"ט.
235. שם, סי' פ'.
236. שם, סי' פ"א.
237. פמ"ל, סי' תתקמ"ח.
238. תומפמ"ל, סי' פ"ז.

יהודי פינסק השתתפו כנראה במידה זו או אחרת בתשלום ההיברנה (מס להחזקת הצבא) יחד עם העיר הנוצרית[243], ולעיר שילמו, כנראה, מס מן המידות[244], ואולי גם חזרו לשלם לעיר 30 זהובים לשנה מעסקי המשקאות שלהם[245].

ה"סכום"

לפי תקנות פנקס מדינת ליטא מהמאה ה־18 נזקק ועד המדינה רק פעמיים לחלוקת סכום המדינה בין הקהילות: בשנת תצ"א ובשנת תקכ"א. בשנת תצ"א נועדה גביית הסכום לשמש, רק או בעיקר, את צורכי פרעון החובות של המדינה[246]. חלקה של פינסק בחלוקת נטל הסכום בין הגלילות והקהילות החשובות הוא זעום יחסית לגודלה ולערכה[247] וכנר־אה היתה סיבה מיוחדת לכך. בשנת תקכ"א נזקק שוב ועד המדינה לחלוקת סכום המדינה בין הקהילות, אך מהתקנה שבפנקס המדינה למדים אנו על גובה של סכום אחד בלבד ואין לדעת מה היה הסכום הכולל שהוטל, כיוון שלא נרשם בפנקס כמה סכומים הוטלו באותה חלוקה[248]. חלקו של גליל פינסק בכלל חלוקת הסכום בשנת תצ"א הוא 3.8% בקירוב ובשנת תקכ"א 5.1%. חלקה של פינסק בחלוקת הסכום בשנת 1731 קטן במידה ניכרת מחלקו של גליל פינסק במס הגולגולת שהיה בשנת תצ"א (1731) — 6.6%, ואילו בשנת תקכ"א (1761), שווה חלקה של פינסק בחלוקת הסכום לחלקה בחלוקת מס הגולגולת, שגם הוא עמד אז על קצת יותר מ־5.05%[249]. דומה שהאחוז של שנת 1761 משקף פחות או יותר את חלקו של גליל פינסק בכלל אוכלוסיית ליטא. האוכלוסייה היהודית של גליל פינסק מנתה אז בערך 12,500 נפש מאוכלוסייה כללית של 250,000 בכל ליטא. על סיבות הקטנת גובה הסכום של פינסק בשנת 1731 לא ידוע לנו דבר ברור. אך לא מן הנמנע שאותן סיבות שגרמו להפחתת מס הגולגולת של גליל פינסק בתקופה הנידונה, גרמו גם להקטנת גובה הסכום.

תקציב הקהל

התעודות שמהן ניתן היה ללמוד על ההכנסות של קהל פינסק ודרך מימון הוצאותיו השוטפות גנוזות בארכיון הממ־לכתי בווילנה, ובהיעדר גישה אליהן לא נותר לנו אלא להסתמך על סיכומים כלליים ביותר שנעשו על סמך תעודות אלו על־ידי ברשאדסקי והוניק[250]. מסתבר שההכנסה הכללית של קהל פינסק בשנת 1767 הסתכמה ב־37,500 זהובים, שבאו מסעיפי הכנסה דלקמן: אקציזה על מלח, טאבאק, מליחים, זפת, עטרן וסחורות אחרות, היטל על בעלי־מלאכה, אחוז מסוים מן הנדוניות, שליש של הכנסות טחנת הקמח העירו־נית שהיתה בחכירת הקהל, היטל על בתי מזיגה, בשר כשר וסחורות אחרות[251].

מושג ברור יותר על הכנסות הקהל מקנה לנו הרשימה של הכנסות הסטארוסטה של פינסק משנת 1778[252]:

1. הכנסות שונות:		
ממשקאות מקומיים	12,500	זהובים
ממשקאות מיובאים	100	"
ממס טשאפווי	1,500	"
מטחנות קמח	600	"
מהאכסניה של ההטמאן	1,200	"
מהרבנות	900	"
	16,800	זהובים
מפרנסובי *	1,691	"
מחנויות	1,084	"
סך־הכול	20,475	זהובים **

* דמי חכירה בעד קרקע.
** צ"ל 19,575.

243. או"ק, כרך 5, מס' 12, עמ' 297.

244. Pomierne. עד שנת 1697 שילמו יהודי פינסק את המס בגובה 40 זה' לשנה כסדר. בשנת 1717 תבעה העירייה את המס בעד פיגור של 20 שנה (שם, שם).

245. ראה לעיל, עמ' 173.

246. התקנה נוסחה בזו הלשון: "בתיסד ריישטר 500 סכומות כי לא סגי בלאו הכי לפרעון בעלי חובות... קהילה או גליל שלא יסלקו כנ"ל כל היזקות והוצאות שיגיעו לה מחמת זה יחולו עליה בלבד". התקנה קובעת למי מן הנושים תשלמנה הקהילות הנזכרות ברשימה את ה"סכום". גם תקנה אחרת מאותה שנה "שלא ליתן לשום אדם אסיגנציה [שטר] על סכומות מדינה" (פמ"ל, סי' תתקמ"ה), מחזקת את ההנחה שאמנם נועד אז ה"סכום" לפרעון חובות.

247. הסך הכולל של ה"סכום" מסתכם ב־18,728 זה'. חלוקת הנטל בין הקהילות הראשיות הוא: בריסק — 4,250 זה'; הורודנה — 1,750 זה'; פינסק — 720 זה'; וילנה — 500 זה'; סלוצק — 1,250 זה'. שם, סי' תתקמ"ו.

248. על־פי התקנה (שם, סי' תתקנ"א), היתה חלוקת הסכום בין הקהילות כדלהלן: בריסק — 6 זה', הורודנה — 3 זה', פינסק — 2 זה', סלוצק עם קאפולי — 1 זה' 20 ג', מדינת רוסיה — 6 זה', מינסק — 1 זה', גליל מינסק — 2 זה'. כאן נקבע רק היחס בגודל התשלום בין הקהילות, משמע גודל יחידת הסכום של כל קהילה. על מספר הסכומות החליט הוועד בנפרד. ראוי לציין שבלוח סכום המדינה שמביא י. קלויזנר (הקהלה העברית בווילנא, עמ' 142), אין הבחנה בין כלל הסכום לבין יחידת הסכום, לפיכך אין העמדת המספרים בטבלה בעלת משמעות. בטבלה של קלויזנר הושמטו גם המספרים של ה"סכום" בשנת תצ"א.

249. בשנת 1731 מס הגולגולת של גליל פינסק הוא 4,000 זה' מסך כולל של 60,000 זה', ואילו בשנת 1761 מס הגולגולת הוא 3,031 זה' מסך כולל של 60,000 זה'. עיין לעיל, לוח סטאטיסטי בעמ' הקודם.

250. ברשאדסקי, ל"י, עמ' 9; טי"ם, עמ' 52—59.

251. לעניין ההכנסות של הקהל בפינסק והכנסות הקהל בווילנה, השווה: קלויזנר, שם, עמ' 157 ואילך. על הכנסות הקהילות בליטא ובפולין מן הקרובקה של הבשר עיין: ח. שמרוק, משמעותה החב־רתית של השחיטה החסידית, ציון, כ' (תשט"ו), עמ' 52—56. אף שאין בידינו מספרים על ההכנסות של קהל פינסק ממסי העקיפין השונים יש להניח שהרכב ההכנסות דומה במידה רבה לזה שב־וילנה (השווה: קלויזנר, שם, עמ' 188). בווילנה הגיעו הדברים לידי התנגדות פעילה מצד שכבות עממיות נגד הנהגת הקהל בגלל לחץ המסים וחלוקה בלתי צודקת של הנטל (שם, עמ' 186 ואילך). מאבק דומה של שכבות עממיות נגד הקהל התנהל גם במינסק בראשית שנות ה־80 (עיין: ברשאדסקי, ל"י, עמ' 46). אין להניח שבפינסק היה מצב הדברים שונה בהרבה.

252. אינוונטאר העיר פינסק משנת 1778, עמ' 11.

2. תשלומי הקהל:

מקארלין בהתאם לצווים	450	זהובים
ממס קוטלובי	500	"
מאתרוגים	1,000	"
ממס קרובקה מסוחרים	6,500	"
מקרובקה של בשר	8,000	"
מה"סכום" השבועי [253]	5,200	"
סך־הכול	21,650	זהובים

הסכומים שאסף הקהל היו ללא ספק נכבדים.

מן ההכנסות הללו כיסה הקהל הוצאות אלו וכדומה בהן: תשלומים לסטארוסטה, תשלום המס לצבא (היברנה) ומס גולגולת בעד אנשים עניים, שכר למפקח מטעם השלטונות על ענייני היהודים ולסגן הסטארוסטה; חוץ מזה חייב היה הקהל בהיטלים מסוימים בתוצרת כגון בשר, דגים וירקות שונים. כאשר עבר צבא דרך העיר או חנה בה חייב היה הקהל לצייד אותו במצרכים שונים כגון נרות, שמן, נייר, בשר, דגים, ועוד. מההכנסות האלה היו משלמים שכירות לרב, לדיינים ולנושאי תפקידים אחרים וכן היו מכסים הוצאות בלתי צפויות [254]. בין המסים לא נזכר כאן המס הישיר "סכום הקהילה", הוא המס המסורתי בקהילות ליטא (המוכר לנו עוד מראשית המאה ה־17), שהכנסותיו שימשו למימון שוטף להוצאות הקהל ולצורכי פרעון חובות. המס הזה הוסיף כנראה להתקיים גם בפינסק [255]. אך ערכו פחת בעקבות ריבוי מסי העקיפין.

בעית המסים של קהילת פינסק במאה ה־18 קשורה קשר הדוק בבעית פרעון נטל החובות הכבד והנהגת הקהל היתה נתונה כפי הנראה במצוקה כספית כרונית. רבות מן הסיבות שגרמו לכך נזכרו למעלה בדיון על הסכסוך עם הסביבות (כולל קארלין) ובדיון על החובות. דברים מפורשים על הקושי התקציבי של קהל פינסק בשנת 1761 מוצאים אנו בקונסטיטוציה של סיים ההכתרה. וזו לשון התעודה [256]:

"כיוון שקהילת פינסק [257] נחרבה פעמים אחדות על־ידי שרפות, רובצים עליה עול כבד של חובות וידרקויפים, וחרבת תשלום היברנות; אינה מחזיקה בכלל בקרקעות עירוניים ונגרם לה עוול; לפיכך, כדי שתוכלו לשאת בעול ההיטלים הציבוריים נותנים אנו [הסיים] הוראה לוועדת האוצר [258] של ליטא שתחתשב במצבה הקשה ובקיפוחים שמקפחים אותה בלי להקל על מס הגולגולת הכללי, שתשקול ותקח בחשבון את בקשותיה [של הקהילה] בהתאם לחוק ולאמת, שאינן מתנגדות לצווים אחרים ושתתן לה הקלות, כפי הצדק המגיע לה במקרה שמצבה יהיה קשה וכן גם שתפסוק בסכסוכים שבינה לבין הקהילות והיישובים שבסביבותיה המנותקות ממנה". מקשיים אלה ואחרים לא נחלץ הקהל למעשה גם בשנות ה־70—80 ולחיפוש מקורות למימון צורכי הקהל הוציאו מנהיגיו את מיטב המרץ שלהם.

ו. רבנים ותלמידי־חכמים

אשר בן שאול גינצבורג, שימש תחילה רב ואב"ד של קהילת ויזון [259] בקורלאנד (לערך בשנים תנ"ה—תע"ב). הוא עלה על כס הרבנות של פינסק במקום אביו ר' שאול בן נפתלי־הירץ גינצבורג, שנקרא בסוף שנת תע"ב או בתע"ג לשמש רב ואב"ד של מדינת רוסיה [260]. באלול תע"ג שימש כבר ר' אשר בן שאול רב ואב"ד של פינסק. בהסכמה המנוסחת בלשון זהירה, שנתן בכ"ב באלול לספר "ברית שלום" לר' פנחס בן פילטא [261] הוא נקרא "הגאון אב"ד ור"מ דק"ק פינסק, יצ"ו" וחתם: "נא' אשר בלא"א מ"ו הרב הגדול כמוהר"ר שאול גינצבורג חונה פה ק"ק פינסק יצ"ו". בשנה שלאחריה, כ"א תמוז תע"ד, נתן בפינסק הסכמה נוספת וחתם: "אשר גינצבורג חונה פה ק"ק פינסק והגליל". בשם קהילת פינסק חתום ר' אשר בן שאול על תקנות ועד אמדור בשנת ת"פ [262] וכן חתם שם יחד עם רבני וילנה וסלוצק על הסכמה להגדה של פסח עם פירוש "עבודת הגפן" [263]. הסכמה נוספת נתן ר' אשר בשנת תצ"ב לספר "גאון צבי" [264].

253. בווילנה היו גובים את הסכום מדי שבוע יחד עם הקרובקה מסוחרים, ממוזגים ומבעלי־מלאכה (prorub tygodniowy). עיין: קלויזנר, שם, עמ' 158.

254. ל"י, שם; טי"פ, שם. על התשלומים לסטארוסטה עיין: אינוונטאר העיר פינסק משנת 1778, עמ' 11.

255. המס היה נהוג ברוב קהילות ליטא עד סוף המאה ה־18. בנשיאתו היו חייבים יחידים בקהילה שהיו להם רכוש או מחיה כלשהי והוא נקבע ע"י שמאי הקהל לפי שבועת הנישומים. השווה: קלויזנר, שם, עמ' 157. ראה גם לעיל, הע' 253.

256. וו"ל, כרך 7, עמ' 186.

257. בלשון המקור: "בית הכנסת (synagoga) וכן הקהל של פינסק". השווה לעיל, הע' 148.

258. Komisya skarbowa.

259. ראה: מגיד, משפחת גינצבורג, עמ' 29; על סמך עדות המובאת בספר נפתלי שבע רצון, דף פ"ה ע"ב (הספר נכתב לפני תנ"ה). מן השנים תס"ז ותס"ט יש עדויות על היותו רב בוויזון. בשו"ת כנסת יחזקאל לר' יחזקאל קצנאלפויגין, אלטונא תצ"ב, שאלה מ"ט היא מר' אשר גיסו של המחבר, משנת תס"ז, והחתימה בסופה היא "אשר גינצבורגר החונה בגליל וויזון יצ"ו" (דף ס' ע"ב). אמנם הכתובת בראש השאלה היא "מגיסי הגדול מוהר"ר שאול בהגאון מהר"ש[אול] אב"ד דק"ק פינסק והגליל", אך קרוב לוודאי שכתובת זו ניתנה לשאלה בעת עריכת השו"ת להדפסה סמוך לשנת תצ"ב, בתקופה שר' שאול היה עדיין רב ואב"ד בקהילת פינסק (השווה גם מגיד, שם, עמ' 243). ר' אשר נזכר גם בשו"ת אלו בשאלה מ"ו. בשנת תס"ט נתן הסכמה יחד עם ר' שאול אב"ד פינסק לספר נתיב הישר לר' נפתלי הירש בן יהונתן סגל מפינסק וחתם "אשר בן שאול גינזבורג אב"ד וויזון".

260. ראה: מגיד, שם, עמ' 242, הע' 10 ולעיל, פרק ד'.

261. ספר ברית שלום לר' פנחס אב"ד ור"מ דק"ק וולאדווי בן פילטא זצ"ל, פרנקפורט דמיין תע"ח. וזו התחלת לשון ההסכמה: "באשר שראיתי רבנן קשישאי קמאי דקמאי כולם נתנו עידיהן ויצדקו בכך בתר ריישא גופא גרירי".

262. ספר עיר חומה לר' אברהם יהודא אליהו בן אליעזר ליפמן מפינסק, פרנקפורט דאדרה תע"ט.

263. פמ"ל, סי' תתקל"ט; תומפמ"ל, סי' ס"ז—ס"ט.

264. הגדה של פסח עם פירוש עבודת הגפן עם חידושי דינים... ודרושים... אשר חברו... מהור"ר לייב בן הרב... אליהו שהיה אב"ד ור"מ דק"ק לבשוב ואח"כ היה ר"מ ורישא דדדיינא בק"ק פינסק, אופן באך [תפ"ב].

ר׳ אשר מעיד על עצמו שקימץ במתן הסכמות לספרים[265] ואת הסכמתו לספר ״גאון צבי״ נתן בגלל סיבות מיוחדות[266]. בשנת תצ״ז מספר עליו מהדיר ספר ״גאון צבי״: ״גם מעשים הרבה שמעתי מפה קדוש הגאון המפורסם מוהר״ר אשר נר״ו אב״ד דק״ק פינסק מה ששמע מאנשי גליל דק״ק וויזון בהיותו אב״ד ור״מ שם אחרי מות אדוני אבי זקני״[267]. ר׳ אשר הוסיף להכהן ברבנות בפינסק עד פטירתו, זמן־מה לאחר תצ״ז[268]. תקופת רבנותו של ר׳ אשר בפינסק היתה ארוכה ונמשכה כנראה קרוב לעשרים וחמש שנה.

ר׳ אשר היה בלי ספק מן הרבנים המכובדים והגדולים בדורו. גיסו ר׳ יחזקאל קצנאלפוגיגין אב״ד ור״מ קהילות אה״ו (אלטונה, האמבורג, ונדסבק) מעיד על גדולתו בתורה בזו הלשון: ״ומה אשר לא ידע גיסי... צלל במים אדירים, לא הניח לנו מקום בפוסקים כמלא מחט סדקית לתקוע לדבר הלכה... מאשר שמנה לחמו להם של תורה זו הלכה פסוקה״[269]. מתורתו של ר׳ אשר נשמר והגיע לידינו מעט מזער. למעלה הזכרנו את השאלה שלו שנכללה בספר ״שו״ת כנסת ישראל״. גם בספר ״אמרי בינה״ שנדפס בשנת תק״ה מובאים שני חידושים משלו על פרשיות התורה, אחד בפרשת תולדות ואחד בפרשת מצורע[270], ובספר ״קהלת יעקב״ לר׳ יעקב בן שמעון מפינסק, שלמד תורה מפי ר׳ אשר, מובאים שני חידושים משלו בגמרא מס׳ עירובין ומס׳ יבמות[271]. מייחסים לר׳ אשר את חיבור הספר ״מעונות אריות״ על חושן משפט שלא זכה להידפס, אבל הדבר מוטל בספק[272]. על צאצאיו של ר׳ אשר לא ידוע לנו דבר[273].

ר׳ יהודה ליב בן אשר ענזיל מפינסטשוב, מי שהיה אב״ד ור״מ בקלויז הגדול בקהילת אוסטרהא בשנים תס״ז—תפ״ב ולאחר־מכן אב״ד בקהילת סלוצק, עלה על כס הרבנות של פינסק בין השנים תצ״ז—ת״ק[274], כנראה מיד לאחר שנתפנה כיסאו של ר׳ אשר בן שאול גינצבורג. מאז דבק בשמו הכינוי: אב״ד פינסק[275]. ר׳ יהודה־לייב נפטר כנראה בפינסק זמן־מה לפני תק״ז[276]. חידושי תורה של ר׳ יהודה־לייב נכללו בספר ״ברוך מבנים אשר״ לבנו ר׳ אשר ענזיל[277].

ישראל איסרל בן אברהם היה לפני עלותו על כס הרבנות של פינסק, אב״ד ור״מ דק״ק בריסק[278]. בשבט תק״ז, שימש כבר ר׳ ישראל־איסרל רבה של פינסק ונראים הדברים שלפינסק הגיע סמוך לאותו זמן[279].

---

265. ספר גאון צבי לר׳ צבי הירש בן יהושע משה אהרן הלוי הורוויץ, פראג תצ״ז.

266. בהסכמה לספר אומר הוא על עצמו: ״הגם שתמיד אני מתצונעיין המושכין ידיהן [מהסכמות] אך בהיותי חונה על דגלי עלי אהבה בגליל וויזון במדינה הנ״ל... הרבה ספרו בשבחו...״ בגלל היות המחבר קודמו על כס הרבנות של וויזון נתן את ההסכמה לספר.

267. בהקדמת המהדיר לספר גאון צבי שנדפס כאמור בשנת תצ״ז.

268. שנת פטירתו המדויקת אינה ידועה. בספר אמרי בינה, דיהרן פארט תק״ה, שבו מובאים שני חידושים שלו (ראה להלן) נזכר שמו בברכת הנפטרים תצ״ל. (בן יעקב רושם את שנת הדפסת הספר תק״ח, משום שהאותיות הא וחית בדפוס זה דומות זו לזו יתר על המידה. בכל זאת יש הבדל בין הא לחית כפי שיוצא מהשוואת האות לאותיות הא אחרות באותו גודל בשער. ואמנם רושם קטלוג בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: תק״ה). גם בספר קהלת יעקב לר׳ יעקב בן שמעון מפינסק, דף 1 ע״א נזכר שמו בתוספת ז״ל. הערתו של מגיד (משפחת גינצבורג, עמ׳ 30), שר׳ אשר שימש רב של הגליל העליון (היה כפוף להורודנה) בשנת תק״א אינה מכוונת לר׳ אשר שלנו (השווה להלן, הע׳ 273), לכן אין להגיד שר׳ אשר בן שאול עבר בין תצ״ז לתק״א מפינסק לגליל העליון.

269. כנסת ישראל, שאלה מ״ט, דף ס׳ ע״ב.

270. אמרי בינה: חדושים נפלאים... לקוטים מגאוני ארץ ומרבנים קדמונים... לפי סדר הפרשיות. דיהרן פארט תק״ה, דף [6] ע״ב, [28] ע״ב.

271. עיין ספר קהלת יעקב, חיבור על כמה מסכתת [!] גפ״ת שחיבר הרב... יעקב במוהר״ר שמעון, זאלקוא תק״ט. בדף ג׳ ע״ב: חידוש על מס׳ עירובין דף ו׳ ע״א (שואלין ודורשין בהלכות פסח קודם לפסח). הכותרת בראש החידוש: ״בשם הגאון החסיד מו׳ אשר ז״ל שהיה אב״ד בק״ק פינסק״. בדף ו׳ ע״א: חידוש על מס׳ יבמות דף ס״ד ע״א. הכותרת בראש החידוש: ״בשם מ״ו הגאון החסיד מהור׳ אשר ז״ל שהוא אב״ד דק״ק פינצק״.

272. בן־יעקב (אוצר הספרים, אות ס׳, 1686) סובר, כי מחבר הספר (כה״י) הוא ר׳ אריה־ליב בן אשר, בעל ״שאגת אריה״. ד. מגיד המסתמך על עדות אביו שראה את כתב־היד, טוען שאת הספר חיבר אביו של אריה־ליב, ר׳ אשר (שם, עמ׳ 31). מגיד מזהה את אביו של ר׳ אריה־ליב עם ר׳ אשר בן שאול, אך כיוון שדעה זו אינה נכונה (ראה להלן), אין לקבל גם את הדעה שר׳ אשר בן שאול גינצבורג הוא מחבר הספר.

273. לדעת ד. מגיד (שם, עמ׳ 31—32, 150), ר׳ אריה־ליב אבד״ק מץ בעל מחבר ספר שאגת אריה הוא בנו. דעה זו, שגם א. הרכבי החזיק בה (שם, עמ׳ 189) נסתרה בהוכחות משכנעות בהוספות ובהערות לספרו של מגיד ונראה ברור שר׳ אשר אב״ד רוסיה, אביו של אריה־ליב, אינו זהה עם ר׳ אשר בן שאול שלנו (שם, עמ׳ 162, 212, 228). מחמת הזיהוי המוטעה נתפס מגיד לטעות מוזרה בעשותו יחידה אזורית אחת במדינת ליטא ממדינת רוסיה, סביבות העיר מינסק וגליל פינסק (שם, עמ׳ 30).

274. עיין: ספר ברוך מבנים אשר, זאלקווא תפ״ט, לבנו ר׳ אשר ענזיל, בשער; מ. מ. ביבר, מזכרת לגדולי אוסטרהא, עמ׳ 86; ט״פ, עמ׳ 254. בשנת ת״ק מכונה בנו של ר׳ יהודה־לייב בפנקס ה״חברא קדישא״ של אוסטרהא ״מרדכי בהרב מפינסק״ (מזכרת לגדולי אוסטרהא, עמ׳ 168). בשנת תצ״ז עוד שימש ר׳ אשר בן שאול גינצבורג רבה של פינסק, משמע שר׳ יהודה־לייב בא לפינסק בין סוף תצ״ז — ראשית ת״ק.

275. שם, עמ׳ 86, 168, 178; ספר ברוך מבנים אשר, בשער ובמקומות שונים בספר.

276. בשנת תק״ז ישב כבר על כס הרבנות של פינסק ר׳ ישראל איסרל (ראה להלן). בספר ברוך מבנים אשר, נזכר שמו בתוספת ״ז״ל״. בספר דברי רב משולם לר׳ אברהם משלם זלמן בן צבי הירש, קארעץ תקמ״ג, דף ל״ב ע״א נדפסה ״קינה על הרב מו׳ יהודה ליב זצ״ל אב״ד דק׳ פינסק״ [צ״ל: פינסק] ללא ציון תאריך הפטירה.

277. דפים: ה׳ ע״ב, ו׳ ע״א, ל״ג [צ״ל: ל״ב] ע״ב, ל״ג ע״א, ל״ו [צ״ל: ל״ח] ע״ב, מ״א ע״א—ע״ב. על ר׳ אשר ענזיל עיין: מזכרת לגדולי אוסטרהא, עמ׳ 178—180.

278. בשנת תפ״ד חתם בשם קהילת בריסק בפנקס קידאן בעניין חשבונות המסים של גלילות זאמוט שהיו כפופים לבריסק (דעת קדושים, עמ׳ 64). בשנת תס״ט נתן בבריסק הסכמה לספר דברי הברית לר׳ אברהם צבי הירש בן מאיר, זלקווא תפ״ט ובשנת ת״צ — לספר גאון צבי. ראה לעיל, הע׳ 265.

279. ההסכמה שנתן ר׳ ישראל איסרל לספר תגא דבי אליהו פינס (נכדו של ר׳ אליהו בן יהודה־לייב פוחוביצר מפינסק) בכ״ז

לאחר פטירתו של ר׳ יהודה־לייב בן ענזיל[280], נקרא ר׳ ישראל־איסרל למלא את מקומו. בשנת תק״י (כ״ח אלול), נתן הסכמה חמה לספר ״שיח ספונים״ לר׳ אליעזר בן ראובן מקארלין[281], שאותו הכיר אישית. בתור רבה של פינסק חתום ר׳ ישראל־איסרל יחד עם שניים ממנהיגי קהל פינסק על הסכמה שניתנה בוועד מיר, תקי״ב, לספר ״שערי בנימין״[282], אבל אינו חתום על תקנות הוועד שבפנקס[283], כנראה בגלל חילוקי הדעות שנתעוררו אז, כאשר נחלץ ועד מיר להגנתו של ר׳ יהונתן איבשיץ, לאחר שהואשם על־ידי ר׳ יעקב עמדין בשבתאות, ונידה את ״מי אשר יפצה פה לדבר סרה חלילה להוציא לעז״ על ר׳ יהונתן איבשיץ[284]. ר׳ ישראל־איסרל (יחד עם רבני בריסק והורודנה) מגע עצמו ביודעין מלחתום על ההחלטה. כעבור שנה וחצי, באב תקי״ג בירידי זלבה, הצטרף ר׳ ישראל־איסרל בגלוי ובתוקף לחרם נגד ר׳ יהונתן איבשיץ והמחזיקים בידו[285]. ואלה דבריו במכתבו לר׳ יעקב עמדין שנדפס בספר ״עדות ביעקב״: ״בדבר שרוע התרועעה הארץ שמצאו פושעים יד לאחוז בסנסני התוהו וההבל.. וכותבים קמיעות להתפארות ומשתפים שם התועב ומומר מפורסם... האפקורוס שבתי צבי ימ״ש ושר״י עם שם הקודש ונטו אחרי ההבל ויהבלו ויטרדו את מחנה העברים קודש ישראל ראשית תבואתה והורידו לארץ תפארת ישראל. גלל כן אותו האיש אשר מלאו לבו לעשות בזדון ובשאט נפש לחלל שדי קודש זרע קודש מצבה ונתן כחו לסטרא אחרא הוא... וכל המחזיקים בידו.. המה מוחרמים ומנודים ומאוררים בעה״ז ובעה״ב... וכל איש ישראל יבדלו מהעדה הרעה הזאת בכל ההרחקות שבעולם עד שכלה ונחרצה יעשה בהם ובהמונם ולא ילמד עליהם זכות, הס לא להזכיר הכ״ד חיותם היום יום ב׳ י״ד מנחם תקי״ג לפ״ק פה ק״ק זעלווי ביריד. נאם הק׳ ישראל איסר חונה בק״ק פינסק״[286].

ר׳ ישראל־איסרל השתתף מטעם קהילת פינסק בוועד סלוצק תקכ״א, וחתם בשמה על תקנות הוועד ועל מספר פסקי־דין בסכסוכים בין קהילות[287]. לאחר ועד תקכ״א הוסיף לשמש עוד זמן־מה ברבנות, אבל לא יאוחר משנת תקכ״ג, היא השנה שבה בא ר׳ רפאל בן יקותיאל־זיסקינד רב ואב״ד גליל עליון לשבת על כס הרבנות של פינסק. למעלה מחמש־עשרה שנה שימש ר׳ ישראל־איסרל רב בפינסק, מדברי תורתו לא הגיע לידינו דבר[288]. שניים מבניו היו אף הם רבנים[289]. בתו היתה אשתו של ר׳ אליעזר הלוי ראש הישיבה של פינסק[290].

רפאל בן יקותיאל זיסקינד הכהן[291] (תפ״ג—תקס״ד), היה רבה של פינסק בשנים תקכ״ג—תקל״ב. תול־דותיו נרשמו על ספר, זמן קצר לאחר פטירתו על־ידי חתנו ותלמידו ר׳ אליעזר קצנלנבוגן[292] ובזכות זה ידוע לנו על חייו יותר מאשר על חייהם של רוב רבני פינסק שקדמו לו. רפאל נולד בכ״ד חשון תפ״ג לאביו ר׳ יקותיאל־זיסקינד, שהיה אב״ד במדינת לפלאנד, ולאמו מרת בונה. רפאל ניכר בכשרונו־תיו המצוינים עוד בילדותו. בהיותו בן י״ב הובא אל ר׳ אריה־לייב בן אשר, מחבר הספר ״שאגת אריה״, אז ראש הישיבה של מינסק, שעמד על כשרונותיו המצוינים וראה שהנער נועד לגדולות. שש שנים שהה רפאל בביתו של ר׳ אריה

שבט תק״ז היא כנראה מראשית רבנותו בפינסק. דומה שכך יש להבין את הניסוח: ״מהסכמת הגאון הגדול המפורסם שהיה אב״ד ור״מ דק״ק בריסק וכהיום הוא אב״ד ור״מ בק״ק פינסק והגליל יצ״ר״.

280. ראה לעיל, הע׳ 276.

281. שיח ספונים לר׳ אליעזר בן ראובן כהנא, זאלקווא תק״י.

282. שערי בנימין לר׳ בנימין זאב בן דוד, זאלקווא תקי״ב (גם תומפמ״ל, סי׳ פ״ד).

283. השווה: פמ״ל, סי׳ תתקמ״ז, תתקמ״ח. הרבנים לא נצטרפו כלל לחותמים על התקנות של אותו ועד.

284. ראה: לוחות עדות, דף ל״ז (גם תומפמ״ל, סי׳ פ״ג). על החרם חתמו ראשי המדינה מטעם חמש הקהילות הראשיות, הרב של סלוצק ר׳ אברהם קצינלנבויגן והדיין של וילנה (יהודה ספרא ודיינא דמתא דק״ק וילנה). מטעם קהילת פינסק חתמו על החרם אברהם בן יצחק אייזיק ויהודה־לייב בן יצחק ניידיש.

285. רבני ליטא ור׳ ישראל איסרל אב״ד פינסק בכללם נטלו חלק פעיל במחלוקת והתייצבו לצדו של ר׳ יעקב עמדין. ר׳ אברהם קצינלנבויגן, הרב של סלוצק חזר בו ועוד בקיץ של אותה שנה הוא הצטרף לעמדתם של שאר רבני ליטא במחלוקת ובאיגרתו מיום ה׳ באייר תקי״ב לר׳ אריה לייב אב״ד אמשטרדם הוא התנצל על תמיהתו בוועד מיר ודרך־אגב הוא מודיע שר׳ ישראל איסרל ״היה מוכרח... ליסע משם [קונסטנטין] על שעה חדא גלל זה לא הספיק העת וזמן שיבוא על החתום״ (עדות ביעקב לר׳ יעקב עמדין, אלטונא תקט״ז, דף נ׳ ע״א—ע״ב). את אשר החסיר אז מילא ר׳ ישראל איסרל כעבור שנה ביריד זלבה באב תקי״ג (שם, דף נ״ג ע״א).

286. שם, שם.

287. פמ״ל, סי׳ תתקנ״ב, אלף כ״ז, אלף ל׳; תומפמ״ל, סי׳ צ״ב—צ״ג, צ״ו.

288. קושיה שלו על הרמב״ם בהלכות גרים מובאת בשמו בספר ברוך מבנים אשר, דף 14 ע״ב.

289. אחד מהם הוא ר׳ אשר אבד״ק אליק ונהראל והשני אבד״ק טשאווס, מאהליוו, טשערקאוו. כך לפי דעת קדושים, עמ׳ 67—68.

290. שמע שלמה, ח״ב, עמ׳ 21. לפי דעת קדושים היתה בתו אשתו של ר׳ משולם־זלמן גינצבורג (שם, עמ׳ 68, 204). ואולי היו לו שתי בנות?

291. בהסכמות חתם את שמו גם: רפאל בן יקותיאל זיסקינד כץ, רפאל הכהן. בסוף ימיו נודע בשם ר׳ רפאל האמבורגר. בתעודה לוועזית שמו רפאל זיסקוביץ (ראה: סי״פ, עמ׳ 58 ולהלן, הע׳ 341). ראה גם: י. דוקס, ספר אוה למושב, קראקא תרפ״ג, עמ׳ 63—65; MGWJ, כרך 14, עמ׳ 261.

292. ספר זכר צדיק; כולל שתי דרשות אחרונות אשר דרש... כמוהר״ר רפאל הכהן זצ״ל... ההספדים אשר נעשו לו במותו ותולדות האיש המופת הלזה מיום הולדו ועד יום מותו. כל אלה חברו על ידי חתנו ותלמידו... אליעזר ליזר בן... יעקב קצנאילנבוגן, וילנא תרל״ט (דפוס ראשון, אלטונא תקס״ח). ההספדים וגוף הביוגראפיה, שנכתבה בצורת מכתבים, נותנים מושג טוב ומדויק על תולדות חייו ואישיותו. מחבר הספר הוא חתנו ותלמידו של ר׳ רפאל הכהן ואביו של גבריאל ריסר. הוא התגורר בפינסק עד שנת תקל״א (שם, דפוס אלטונא, דף ג׳ ע״ב). להלן הציטוט לפי דפוס וילנא תרל״ט.

לייב ולמד תורה מפיו. כשנתפנה בשנת תק״ב מקומו של ר׳ אריה לייב כראש הישיבה במינסק נתמנה ר׳ רפאל הכהן במקומו והוא אז בן י״ט. ואמנם כבר אז נודע שמו לתהילה כגדול ומופלא בתורה.

כעבור ארבע שנים נבחר לרב בקהילת ראקוב הסמוכה למינסק. על רבנותו שם כותב מחבר תולדותיו: ״ויאמץ את לבבו לחזק הדת ולעשות משפט צדק בין איש ובין רעהו ולדון דין אמת לאמתו... גם אזן, חקר ותקן שם תקנות ומנהגים יש־רים״ [293]. תלמידים רבים החלו נוהרים אליו ללמוד תורה מפיו. כעבור שנים אחדות, בשנת תק״ז, נתקבל לאב״ד בק״ק וילקו־מיר ובה ישב כתשע או כעשר שנים, ואחר־כך נתמנה בשנת תקי״ז רב ואב״ד של הגליל העליון (גליל מינסק), מקום שם היה שקוע ראשו ורובו בעסקי הציבור ושקד על תקנת סד־רים בהנהגת הציבור, פרעון החובות וגביית המסים [294]. לאחר שישב שש שנים על כס הרבנות של הגליל העליון נקרא בשנת תקכ״ג לשמש רב ואב״ד בקהילת פינסק ובה ישב עד שנת תקל״ב. אחרי שעזב את פינסק היה שנים אחדות רב ואב״ד בפוזנא ובשנת תקל״ו נקרא להיות רב ואב״ד בשלוש הקהילות אה״ו (אלטונה, האמבורג, ונדסבק) ועל כס הרבנות שלהן נשאר עד שנת תקנ״ט. ר׳ רפאל נפטר בשיבה טובה בהאמבורג בשנת תקס״ד בגיל שמונים ואחת.

מכס הרבנות של הגליל העליון (מינסק) נקרא ר׳ רפאל על־ידי מנהיגי קהילת פינסק, לאחר הסתלקותו של רב הקהי־לה ר׳ ישראל־איסרל, להיות רבה של פינסק והגליל. פינסק היתה גם במאה ה־18 אחת הקהילות החשובות בליטא ושמה נודע לתהילה כמקום תורה, וכפי שמסתבר נענה ר׳ רפאל ברצון להזמנתה של משלחת האנשים הנכבדים ונשיאי העדה שבאו להזמינו להיות להם לרב [295].

בן ארבעים היה ר׳ רפאל כאשר בא לפינסק. על רבנו־תו בפינסק כותב חתנו את הדברים האלה: ״פה הראה כוחו וידו החזקה לעשות משפט ומישרים בעם רב מישראל, לשבר מלתעות עול כבלע רשע חיל צדיק ממנו, כל עשוק וכל רצוץ אשר לו ריב עם בעלי זרוע עליו עוב חלכה והגיש את עצמו־תיו לפני כסא משפטו והביט אליו וחי. פעמים אין מספר הלשינו עליו בעלי זרוע ההם, אשר הוריד לארץ כבודם והו־ציא בלעם מפיהם, עד אשר דאגנו לו פעמים הרבה וחשב־נוהו בסכנה רבה. אך לבו לא נפל עליו ובטח בחסדי ה׳ אשר לא עזבוהו... עד אשר נפל פחדו על כל המתקוממים נגדו והיו לשמצה בקמיהם... ויאהבוהו כל העם מסביב ויכבדוהו גם יראוהו וישמעו אליו, כי הבינו וידעו כי כל מעשיו לשם ה׳... בכל תקופת שלוש שנים סבב את כל ערי המדינה מק־צה אל קצה ודרש להם דברי מוסר תוכחות חיים ובין עצר־מים הפריד, אמת ושלום שפט בכל מרעיו וגם אזן ותקן להם תקנות גדולות גדרים וסייגים לחזק הדת והדין... עוד הוסיף אומץ ואת הלקוחים למות הציל, גם שם הרבה שבויים מישר־אל אשר נשבו ביד שוביהם פדה ובהם ילדים קטנים אשר לא טעמו טעם חטא אשר שבו אותם בעבור חובות אביהם להע־בירם על דת כמנהגם בימים ההם״ [296].

ואמנם היו שנות ה־60 שנים קשות לקהילת פינסק. בשנים אלו התנערו מרבית הקהילות שבסביבות פינסק מכפי־פותן לקהילה הראשית שלהן וחדלו לשלם לה את מסיהן; החריף הסכסוך בין קהילת פינסק וקארלין; ועבודתה של הועדה לחיסול חובות היהודים העלתה על הפרק את הבעיה החמורה של פרעון החובות הכבדים [297]. על כתפיו של רב הקהילה והגליל רבץ נטל כבד של אחריות ודומה ששיחק לה מזלה של פינסק שבאותן שנים קשות ישב על כס הרב־נות אדם בשיעור קומתו של ר׳ רפאל הכהן. הודות לסמ־כות האישית העצומה שלו שימש ר׳ רפאל גורם מרסן, מאזן ומשכין שלום. ברגסטה משפטית משנת 1766 מוצאים אנו עדות לכך שאמנם טרח ר׳ רפאל בעסקי הקהל, והתלונן על סטארוסטים אחדים על שלא קיימו את פסק־דין הוועדה הפינאנסית בעניין החזרת הקהילות בצפון וההלין למרותה של קהילת פינסק [298].

בעת רבנותו בפינסק, בשנות ה־60 של המאה ה־18, התחילה מתפשטת התנועה החסידית, שהצליחה כידוע להת־בצר באותן שנים בקארלין, וכפי שנראה להלן גם בפינסק. על יחסו של ר׳ רפאל לחסידות, על סיום תקופת רבנותו בפינסק, וכן על התבצרותה של החסידות בפינסק ידובר להלן בדיון על תנועה זאת.

בתקופת רבנותו של ר׳ רפאל בפינסק נדפסו מספר הסכ־מות שלו לספרים [299] וקצת ״שאלות ותשובות״ שנספחו לספרו ״תורת יקותיאל״ [300] על ש״ע יו״ד שנתחבר כולו בפינסק. בהס־כמותיו מעיד ר׳ רפאל על עצמו, שנמנע מלתת הסכמות לספ־רים ורק פעמים אחדות יצא חוץ מגדרו ונענה, מסיבות מיו־חדות כנראה, למחברים שביקשו הסכמתו לספריהם. ר׳ רפאל נמנע אף מלבקש הסכמות של רבנים לספרו ״תורת יקותיאל״ ומתנצל על כך בפני חכמי הדור [301]. דברי התנצלותו מסביר

293. זכר צדיק, דף כ״ד ע״א.

294. שם, שם ובהמשך הדברים. עיין גם פמ״ל, סי׳ תתקנ״ג.

295. זכר צדיק, דף כ״ה ע״ב. על חשיבותה של העיר כמקום תורה אומר חתנו, כותב תולדותיו: ״והעיר ההיא מעולם מלאה חכמים וסופרים ומביני מדע״ (שם).

296. שם, שם.

297. עיין לעיל בדיון על הסביבות, קארלין וחיסול החובות.

298. טי״ם, עמ׳ 55.

299. לספר מאורי אש, חידושים על התורה וחמש מגלות לר׳ מאיר אייזנשטאט, פיורדא תקכ״ו. ההסכ׳: כ״ז אדר תקכ״ה, ״מידי עברי״ (לא נאמר באיזה מקום); לספר שלחן שלמה לר׳ שלמה זלמן בן יהודה ליב מירקיש, פפד״א תקל״א. ההסכ׳: ב׳ תמוז תקכ״ו (לפי מפתח ההסכמות); תקנתא למשה, דברי דרוש ומוסר לר׳ שמריה בן משה, אלעקסניץ תקכ״ח. ההסכ׳: כ״ב שבט תקכ״ח; קרבן ראשית, שאלות ותשובות וחדושי הלכות לר׳ יהודה ליב בן אשר זליג מרגליות, פרנקפורט דאדר תקל״ח. ההסכ׳: ד׳ תשרי תקל״ב בעת היותו בברלין בעסק הדפסת ספרו תורת יקותיאל; מראה כהן לר׳ יהודה מליסא, פפד״מ תקל״ו. ההסכ׳: ד׳ ניסן תקל״ג (לפי מפתח ההסכמות).

300. ספר תורת יקותיאל לר׳ רפאל בן יקותיאל זיסקינד כץ ״חונה בק״ק פינסק יע״א״, ברלין תקל״ב. כולל 20 דף שו״ת.

301. תורת יקותיאל, דף ב׳ ע״ב (במבוא): ״כי אמרתי מנהגם של עולם [ליטול רשות והסכמה] כך היא... ומרבים לספר בשבח המחבר. זאת ועוד אחרת כי בודאי מי שנותן הסכמה א״א לו לעיין בכל החיבור ולבדוק בחורי׳ ובסדקי׳ רק בודק עד מקום שידו מגעת״.

רים במידה מרובה את דעתו השלילית על עניין מתן ההסכמות לספרים בכלל. את ספר "תורת יקותיאל" חיבר ר' רפאל בפינסק, אך לשם הדפסתו נסע ר' רפאל בשנת תקל"א לברלין[302]. מתוך עשר התשובות שנספחו לספר נכתבו שמונה בפינסק, בשנים תקכ"ה—תקל"א. על אחת לא ציין מקום הכתיבה ורק תשובה אחת היא מווילקומיר והיא קרוב לוודאי הראשונה שבהן. השאלות ניתנו בצורה מקוצרת מאוד (לצערנו) ונשמטו מהן רוב הפרטים הריאליים. עיקר חשיבותן בעניניי ההלכה, אך כמקור היסטורי ערכן מועט[303].

חוג תלמידי־חכמים

פינסק הוסיפה להיות מקום תורה חשוב גם במאה ה־18. הידיעות שבידינו מעידות שלימוד התורה הכה שורשים והתרחב וחוג תלמידי־החכמים גדל והתפשט בה.

בראשית המאה ה־18 פעלו בפינסק אחדים מחוג תלמידי־החכמים המוכרים לנו מסוף המאה ה־17. ר' אליהו, בנו של ר' יהודה־לייב פוחוביצר, חי ופעל בפינסק ושימש בה ברבנות ברבע הראשון של המאה ה־18. עוד בהיות ר' אליהו צעיר (כבן 20) הזכיר אותו אביו בראשית שנות ה־90 של המאה ה־17 בספרו "דברי חכמים" בכינוי "בני החריף ר' הבקי כמהר"ר אלי' נר"ו"[304]. נכדו, בן בתו, ר' אליהו בן אהרן פינס[305], כותב בשנת תקי"ג על סבו ר' אליהו בן יהודה לייב בזו הלשון: "זריז וממולא בחריפות ובקיאות בחידושים נפלאים על התורה ועל ההפטורת (!) שדרש מדי שבת בשבתו במכון שבתו על גפי מרומי קרת בק"ק פינסק יצ"ו"[306]. משתמע מכאן שר' אליהו שימש בה רב (או מורה צדק) ודרשן. קרוב לוודאי שר' אליהו מילא מקומו של אביו ר' יהודה־לייב פוחוביצר לאחר שזה עלה לארץ־ישראל סמוך לשנת תנ"ט[307], והמשיך את מפעלו של אביו כמורה וכמוכיח. הוא נשאר בכהונתו לכל היותר עד סמוך לשנת תפ"ה[308]. ר' אליהו הניח אחריו חיבור בכתב־יד, אלא שחיבורו לא הגיע לידינו[309].

על חוג תלמידי־החכמים בראשית המאה ה־18 נמנו גם: ר' גרשון דאשטייעוער, שאותו מכנה נכדו ר' דוב־בר בן נתן־נטע מפינסק מחבר הספר "נטע שעשועים" "המפורסם כמוהר"ר גרשון הנקרא ר' גרשון דאשטייעוער מפינסק"[310], ור' משה בן הרב אהרן זליג, הדיין והסופר של קהילת פינסק בשנת ת"פ[311].

החל מן הרבע השני של המאה ה־18 מוכרים לנו בפינסק תלמידי־חכמים אלה: ר' נתן נטע, אביו של ר' דוב־בר מחבר הספר "נטע שעשועים", נין ונכד לר' נתן־נטע שפירא מחבר ספר "מגלה עמוקות", היה במשך זמן מסוים אב"ד בק"ק קאלק ואחר־כך כנראה חזר לפינסק ולא מן הנמנע ששימש בה בשנות ה־40 רב או מורה צדק[312]. הוא היה חתנו או בנו של ר' גרשון דאשטייעוער הנ"ל.

ר' אברהם מתתיהו בן משה, יליד פינסק, עבר כנראה בסוף שנות ה־30 לאוסטרהא, מקום שם נתקבל לדיין ואחר־כך עלה למעלת ראב"ד (לפני תק"ו) ונשאר על כס הרבנות שלה עד פטירתו בט"ו בכסלו תקי"ט. על פעולתו בפינסק לא ידוע דבר[313].

ר' שמעון, אביו של ר' יעקב מחבר ספר "קהלת יעקב" (נדפס תק"ט), נין ונכד "להמאור הגדול... מ"ו (שלמה) זלמוניי". בנו מכנה אותו בהקדמתו לספר: "אבי המופלא מורה"ר שמעון נר"ו"[314].

בשנת תק"ה מוצאים אנו בפינסק את ר' משה בן יקותיאל זלמן[315], המכנה את עצמו "ולע"ע אחד המיוחד מראשי ב"ד רבנים מופלגים היושבים על כסא הורא' וישבים על מדין במותבא רבא דק"ק פינסק"[316]. באותה לשון בערך מכנים אותו גם נותני ההסכמות לפירושו "מגיד משנה", חיבורו בקבלה, שנדפס בעת ששימש מורה הוראה ואחד מראשי בית־דין בפינסק[317]. לפני בואו לפינסק שימש אב"ד דרוהיצ'ין, ולאחר־מכן היה אב"ד דק"ק סאמבור. את שאר

302. עיין הסכמתו לספר קרבן ראשית לר' יהודה ליב בן אשר זליג מרגליות, פפד"א תקל"ח (ראה לעיל, הע' 299); ספר זכר צדיק, דף כ"ו ע"ב.

303. ראויה לציון שאלה ט' משנת תקכ"ה המרמזת על ריבוי נישואים של ילדים ("במדינתנו הוה מה דהוה ועשו כמה מעשה רב להשיא בניהם כשהיו קטנים").

304. השווה לעיל, עמ' 143, הע' 236.

305. מחבר הספר תנא דבי אליהו, זאלקווא תקי"ג. אביו ר' אהרן פינס בנו של ר' יעקב אב"ד סלוצק נשא לאשה את רחל בתו של ר' אליהו בן יהודה־לייב פוחוביצר (שם, בשער ודף כ"ה ע"א). בעת הדפסת הספר נתקבל המחבר לרב בשקלוב (שם, בהסכמות).

306. שם, בהקדמה.

307. השווה לעיל, עמ' 144.

308. אין להניח שר' אליהו היה בחיים לאחר תפ"ה. נכדו ר' אליהו בן אהרן פינס, שנקרא ללא ספק על שם סבו (משמע שנולד אחר פטירתו), היה כבר אדם מבוגר בעת הדפסת ספרו תנא דבי אליהו בזאלקווא תקי"ג ובעת שהתקבל לרב בשקלוב היה, כפי שניתן לשער, כבן עשרים וחמש או קצת למעלה מזה.

309. שם, בהקדמה.

310. ספר נטע שעשועים, זאלקווא תק"ח, בהקדמה.

311. פמ"ל, סי' תתק"מ. בתומפמ"ל, סי' ס"ח יש לתקן כנראה את התתימה ר' אשר ולקרוא ר' משה, או להיפך: לתקן את הקריאה ר' משה בן אהרן זעליג ולקרוא ר' אשר, ואין להכריע בוודאות.

312. ספר נטע שעשועים, בשער ובהקדמה. בנו מכנה אותו בספרו: "הרב הגדול מוהר"ר נתן נטע מפינסק" (שם, בשער) ומוסיף: "וקראתי חבורי בשמו נטע שעשועים ע"ש אדוני הרב הגדול נר"ו". אין להניח שלא שימש בפינסק ברבנות או דיינות לאחר שהיה כבר אב"ד בקהילה קטנה.

313. עיין: מ. ביבר, מזכרת לגדולי אוסטרהא, עמ' 144. ביבר מכנה אותו: "מופלג, גדול, חריף ושנון". בשנת ת"ק סופה אל הח"ק של אוסטרהא. בשנת תק"ח חתם בפנקס הח"ק: "אברהם מתתי' מפינסק".

314. ספר קהילת יעקב לר' יעקב בן שמעון, זאלקווא תק"ט, בשער, בהסכמות ובהקדמה.

315. שמו המלא כנראה ר' יוסף משה וכך בשער לספרו חילוקי דרבנן וספר קריית ארבע, זאלקווא תקכ"ה.

316. ספר מפתח העולמות לר' עמנואל חי ריקי עם פירוש מגיד משנה לר' משה בן יקותיאל זלמן אב"ד דראגיטשין ומראשי בית־דין בפינסק, זאלקווא תק"ח, בהקדמה ובשער (שם גם שושלת יוחסין שלו). הספר עצמו והפירוש הם על קבלת האר"י.

317. שם, מעבר לשער.

ספריו בהלכה ובקבלה חיבר לאחר שעזב את פינסק[318]. לעת זקנתו עלה לארץ ישראל ונפטר בצפת.

יעקב בן שמעיה, מהדיר ספר "חידושי הלכות" לר' שמואל בן אליעזר (מהרש"א). בשער לספר נאמר עליו בזו הלשון: "בשגם שספרי המהרש"א הנדפסים מקרוב מטושטשים ומקולקלים... לזה העיר ה' את רוחו את הרב המופלג כבוד מהור"ר יעקב בהמנוח פ"ה [פאר הדור] מהור"ר שמעיה זלה"ה מק"ק פינסק, נכד להמאור הגדול המפורסם בדור מוהר"ר שלמה זלמוני ז"ל מווילנא ממשפחת הגאון המחבר מהרש"א זצוק"ל"[319]. הוא כפי הנראה קרוב משפחתו של ר' יעקב בן שמעון מחבר הספר "קהלת יעקב", עליו מדובר להלן.

יעקב בן שמעון ופייגה, מחבר ספר "קהלת יעקב" על כמה מסכתות גפ"ת[320]. בשער ספרו הוא מכונה: "המאור הגדול... יעקב במוהר"ר שמעון נין ונכד להמאור הגדול... מ"ו זלמזיו ז"ל אבי דודו זקנו... אליקום געץ ז"ל שהיה אב"ד בק"ק קידאן והגליל". ר' יעקב למד בצעירותו תורה מפי ר' אשר בן שאול גינצבורג[321]. בשנות ה־30 עזב את בית אביו בפינסק ונדד למקומות של תורה ובמשך שתים־עשרה השנים שבין תצ"ו—תק"ט ישב בביתו של ר' נתן־נטע אב"ד בראד ושם גם חיבר את ספרו[322]. בהסכמתו לספר אומר עליו ר' נתן־נטע: "ידעתי את האיש ואת שיחו נאה ופרקו נאה מפרק ומותיב בשכלו הצח וחריפות לבו, נברא חריף בטבעו... ונפשו חשקה בתורה". על עצמו ועל דרך לימודו אומר הוא במבוא לספרו: "כי ערום אנכי, בדעת, ולא למדתי חכמה... אך להשיב נפשי נפש הצמאה... קימתי את התורה אף מתוך הדחק, אשר הימים הראשונים שלי היו טובים מאלו ונפלתי מאיגרא רמא לבירא עמיקתא... אך זאת נחמתי בעניי כי... לא מש יעקב מאוהלים של בעלי שם". "הימים הראשונים" ו"איגרא רמא" הנזכרים כאן הם כנראה ימי שבתו בפינסק שאותם הוא זוכר לטובה. מה גרם את יציאתו מפינסק אין לדעת. אך נדודים למקום תורה הם דבר רגיל ומקובל גם בימים ההם, אף שהיו כרוכים בטלטולים ובחיי עוני. דומה שר' יעקב בן שמעון הוא דוגמה של טיפוס תלמיד־חכם שחייו קודש ללימוד תורה לשמה.

דוב־בר בן נתן־נטע, נכדו של ר' גרשון דאשטיי־עוורר, מחבר ספר "נטע שעשועים", חידושי הלכות על סדר נשים ומסכת מכות ושבועות[323]. גיסו, אחי אשתו, ר' משה בן יהודה מק"ק זלוטשוב הזיל כסף מכיסו להדפסת ספרו הנ"ל. את הספר חיבר בצעירותו וקרא אותו "נטע שעשועים" על שם אביו הרב נתן־נטע. על דרך לימודו וכתיבת הספר אומר הוא בהקדמה לספרו: "את שדרכו לשנות שנינו במנין חבירים ובפלפול התלמידים עד שנטעתי לי נטיעה בישראל בחיבורי על גפ"ת ורמב"ם ותורת כהנים ושאר מדרשים... כי צעיר אנכי לימים... כל כוחתי ח"ו לא להתפאר לפני גדולים ממני... רק לפי שכלי אשר חנני ה'...". דוב־בר חיבר גם חלק שני לספר "נטע שעשועים" וספר בשם "באר מים חיים", חידושים על הרמב"ם, רי"ף, תורת כהנים ומכילתא, אך הספרים לא זכו להידפס ואבדו[324].

אליעזר בן ראובן כהנא, יליד סמייאטיץ, התיישב כנראה בשנות ה־40 בקארלין. כאן הוא חיבר את ספר המוסר "שיח ספונים" על חמש מגילות[325]. בעת שחיבר את הספר היה עוד צעיר לימים[326]. ר' ישראל־איסרל הראב"ד של פינסק אמר בהסכמתו על מחבר הספר: "הרבני המופלג בתורה וב־חסידות, לו עשר ידות... אליעזר במו"ר ראובן כ"ץ אשר אי־תן מושבו בעיר הסמוך ונראה לקהילתנו [בקארלין הסמוכה לפינסק]... כי מכיר אנכי משפט האיש ומעשהו... תמיד נטמן באהל של שם, שם נודע בשערים המצויינים". מסתבר מכאן שעוד לפני הדפסת הספר הספיק הרב של פינסק להכיר היטב את אחד מתלמידי־החכמים של קארלין. הספר "שיח ספונים" נתחבב על הקוראים ונדפס מספר פעמים ואף תורגם ליידיש על־ידי ר' אריה־לייב ברנדס[327]. אליעזר כהנא חיבר גם את הספר הקטן "טעמי תורה", זאלקווא תקכ"ה.

דוד בן שאול גינצבורג, אב"ד ור"מ דק"ק אוליק, אחיו של ר' אשר אב"ד ור"מ דק"ק פינסק, ישב בסוף שנות ה־40, בתקופת רבנותו של ר' ישראל־איסרל, זמן־מה בפינסק ואין לדעת אם מילא בה תפקיד רשמי[328].

ר' קלונימוס קלמן בן ר' יוסף חסיד מקודאנוב, נמנה על חוג הרבנים ותלמידי־החכמים בפינסק. לפי עדות מאוחרת של אחד מבני בניו, ר' יוסף־זכריה שטרן[329] בשם אביו ר' נתן, היה ר' קלונימוס־קלמן אב"ד בפינסק כפי הנראה לפני שנתמנה ר' רפאל בן יקותיאל־זיסקינד לרב אב"ד של פינסק. לפי אותה עדות נפטר ר' קלונימוס־קלמן בשנת תקכ"ה ובסוף ימיו נתעוור. אם שנת פטירתו מדויקת ואמנם היה אב"ד בפינסק הרי שימש ברבנות זמן קצר בין תקכ"א

318. ספר קרית ארבע, על ד' מיני קריאת שמע בדרך הקבלה. זאלקווא תקכ"ה; חילוקי דרבנן, חידושי גפ"ת, זאלקווא תקכ"ח. חיבוריו: ספר מרכבת המשנה, חידושי גפ"ת, וספר מראה אופנים על חכמת התכונה וקידוש החודש לא נדפסו.

319. ספר חידושי הלכות שחיבר הגאון... מוהר"ר שמואל אליעזר [מהרש"א], ברלין תק"ה, בשער.

320. זאלקווא, תק"ט.

321. בספר קהילת יעקב מביא ר' יעקב בן שמעון שני חידושים ומכנה אותו מ"ו [מורי ורבי].

322. שם, בהקדמה.

323. נדפס בזאלקווא, תק"ח. על אביו וסבו עיין לעיל. בסוף ההקדמה לספרו חותם המחבר: "כ"ד דב בער בהרב הגדול מוהר"ר נתן נטע מפינסק נכד המפורסם כמוהר"ר גרשון הנקרא ר' גרשון דאשטייעווער מפינסק".

324. ספר נטע שעשועים, בשער, מעבר לשער ובהקדמה.

325. שיח ספונים לר' אליעזר בן ראובן כהנא מק"ק סמייטיטש "ולע"ע איתן מושבו בק"ק קראלין [צ"ל: קארלין] הסמוך לק"ק פינסק. על חמש מגילות", זאלקווא תק"י.

326. בהקדמה לספר אומר המחבר על עצמו: "אף שצעיר אני לימים ואין בי שום תבונה".

327. עם תרגום ליידיש נדפס פעם ראשונה, יאס תרי"ג.

328. עליו עיין: מגיד, שם, עמ' 28—29. בהסכמה שנתן לספר שיח ספונים (לעיל, הע' 325) הוא מכונה: "אב"ד דק"ק אליק ולע"ע איתן מושבו בק"ק פינסק". בהסכמתו לספר מפתח העולמות עם פירוש מגיד משנה, זאלקווא תק"ה (לעיל, הע' 316), הוא חותם "דוד בהר"ב שאול מק"ק פינסק" (לפי: מגיד, עמ' 29, הע' 2).

329. ספר זכר יהוסף, שו"ת לר' יוסף זכריה בן ר' נתן שטרן, וואר‌שא תרנ"ט. מגילת היחס, עמ' 208—209.

לתקכ״ג[330]. בנו ר׳ אריה־לייב הנזכר אף הוא, צוין בתור ״הג״ר מפינסק״ ולא ברור אם היה רב או מורה הוראה או דיין בפינסק, אבל אין ספק שאף הוא נמנה עם שכבת תלמידי־החכמים בפינסק. וכן גם אחיו השני ר׳ שלמה בן קלונימוס. שני בניו של ר׳ אריה־לייב, ר׳ יוסף ור׳ שמואל, שנו עדו בראשית המאה ה־19 בתור רבנים, האחד ר׳ יוסף יאנובר והשני ר׳ שמואל אבד״ק אנטיפאליע וקארלין נמנו כנראה אף הם בשליש האחרון של המאה ה־18 על חוג תלמידי־החכמים בפינסק[331]. את מגילת היוחסין של המשפחה העלה על הדפוס נכדו של ר׳ יוסף יאנובר ר׳ יוסף־זכריה בן נתן שטרן. ר׳ נתן היה בנו של ר׳ יוסף יאנובר[332].

הבאנו כאן רק רשימה של רבני פינסק במאה ה־18 עד תקל״ב (1772)[333] וידיעות על תלמידי־חכמים מובהקים בפינסק בעיקר במחצית הראשונה של המאה ה־18. מרשימת הרבנים מתברר שגם בתקופת המשבר הקשה לקהילות פולין וליטא שימשו בפינסק ברבנות רבנים מן הגדולים בדורם ושכס הרבנות שלה היה מן המכובדים ביותר. הידיעות שהבאנו על תלמידי־החכמים הן בעיקר על אלה שחיברו ספרים, או ששימשו בה בתפקידי הוראה ודרשנות.

בצדם של אלה פעל, קרוב לוודאי, חוג נרחב של תלמידי־חכמים, שעסקו בתורה לשמה. מספרם של תלמידי־החכמים מן השורה שחיברו ספרים בהלכה ובדרוש הוא נכבד ויש לראות בכך גם המשך וגם העמקה והתרחבות של לימוד התורה, כפי שהורו בשנות ה־70—90 של המאה ה־17 ר׳ יהודה־לייב פוחוביצר והמקורבים אליו. אין ספק שבבתי־המדרשות של פינסק עסקו במאה ה־18 הרבה בדברי הלכה, נתעדשו בהם הלכות, דינים וחידושי תורה בדרוש ובמוסר, והמוכשרים שביניהם העלו את חידושיהם על הספר. לא הפריז ר׳ אליעזר־לייזר קצנלנבוגן, כאשר כתב על פינסק בקשר עם התמנותו של חותנו ר׳ רפאל בן יקותיאל זיסקינד הכהן לרבה של פינסק: ״והעיר היא מעולם מלאה חכמים וסופרים ומביני מדע״[334]. דומה, שבחוגים אלה בעיקר נקלטה מהר ובקלות תורת החסידות, שהתחילה מכה שורשים בפינסק וקארלין בשנות ה־60 ומהם באו מטיפיה.

ז. פינסק וקארלין בין חסידות למתנגדות

ידוע שהחסידות התבצרה בקארלין החל בשנות ה־60 של המאה ה־18 ומשם נפוצה על פני קהילות ליטא ורייסן[335]. ר׳ אהרן מקארלין (תצ״ץ—תקל״ב)[336], תלמידו המובהק של ר׳ דוב־בר המגיד ממזריץ׳, מילא תפקיד מרכזי בהפצת תורתה של החסידות בליטא ובארגון המחנה הגדול של האנשים שהצטרפו אליה. בזכותו נעשתה קארלין כבר בשנות ה־60, בצדה של מזריץ׳, אחד משני המרכזים הראשיים של התנועה החסידית הצעירה. הכינוי ״קארלינר״ כשם שנרדף לחסיד נטבע לראשונה סמוך לשנות ה־70, ונשאר בשימוש הלשון במשמעות חסיד כמה עשרות שנים לאחר־מכן[337].

פעילותו הנמרצת והפורייה של ר׳ אהרן מקארלין בהפצת החסידות בפולסיה ובליטא חלה בתקופת רבנותו של ר׳ רפאל הכהן בפינסק. כאשר נפטר ר׳ אהרן בחול־המועד פסח תקל״ב בגיל 36 (חודשים אחדים לפני שר׳ רפאל הכהן עזב את כס הרבנות של פינסק) ירש את מקומו בתור ראש ומנהיג של חסידי קארלין תלמידו, חברו ושותפו הנאמן ר׳ שלמה מקארלין (תצ״ח—תקנ״ב), אף הוא מתלמידי המגיד ר׳ דוב־בר ממזריץ׳. ר׳ שלמה מקארלין הנהיג את עדת חסידיו עד שנת תקמ״ד מקארלין ולאחר מכן עד שנת הירצחו, תקנ״ב, מלודמיר שבווהלין.

ראוי לברר כיצד הגיבו בשנות ה־60 ר׳ רפאל הכהן רבה של פינסק וחוג תלמידי־החכמים בפינסק ובקארלין על חדירת החסידות לשתי הקהילות. המקורות העומדים לרשותנו אינם משופעים בידיעות לבחינת בעיה זו, אך גם המעט המצוי בידינו הוא מאלף. דיון זה מוביל אותנו לבדיקת אופיה ומעמדה של הרבנות בתקופת כהונתו של ר׳ לוי־יצחק בן מאיר הברדיצ׳בי בפינסק (לערך 1775—1785).

ר׳ רפאל הכהן (האמבורגר) והחסידות

נפתח בר׳ רפאל הכהן רבה של פינסק בשנים תקכ״ג—תקל״ב, שנות פריחתה הראשונה והתפשטותה המהירה של החסידות. משום־מה נזקקו החוקרים שעסקו בתולדות חסי־

330. שם, שם, ר׳ יוסף־זכריה שטרן מספר בשם אביו זקנו שלאחר שר׳ קלונימוס קלמן נתעוור קיבלו עליהם בני העיר בחייו את ר׳ רפאל הכהן ״אשר היה אז אבד״ק פיורדא״, אבל ר׳ רפאל לא הסכים לקבל את המשרה ללא הסכמתו של ר׳ קלונימוס קלמן, וכשבא ר׳ רפאל לשוחח עם ר׳ קלונימוס הבין מדבריו שאין הוא מסכים לכך שיקבל את המשרה ולכן ויתר ועזב את העיר. ר׳ יוסף־זכריה שטרן הרגיש בקשיים שבסיפור: בסתירה שבין המוקדם למאוחר בעניין רבנותו של ר׳ רפאל בפינסק ובקהילות אה״ר (שנחלפה לאביו זקנו בפיורדא), ובקושי להסביר את העובדות שר׳ רפאל נתקבל בשנת תקכ״ג ור׳ קלונימוס נפטר בשנת תקכ״ה בעוד שעל־פי הסיפור עזב ר׳ רפאל את העיר לאחר סירובו של קלונימוס.

331. שם, שם. בטרם מלאו לר׳ שמואל 16 שנה נתקבל למורה הוראה בפינסק ובהיותו בן 17 נתקבל לאב״ד בקהילת אנטיפאליע (אנטופול). על האחים ר׳ יוסף יאנובר ור׳ שמואל אבד״ק אנטיפאליע וקארלין עיין להלן, פרק ו׳.

332. זכר יהוסף, שם.

333. על רבנים ותלמידי־חכמים בפינסק ובקארלין בשנות ה־70—90 עיין להלן בדיון על החסידות ועל ר׳ אביגדור בן חיים.

334. עיין לעיל, הע׳ 295.

335. על חסידות קארלין עיין: ש. דובנוב, תולדות החסידות, (הדפסה שנייה מאמהות), תל־אביב תש״ך, עמ׳ 127, הע׳ 2, עמ׳ 150—151 ואילך; וואלף (זאב) ראבינאוויטש, צו דער געשיכטע פון קארלינער חסידות, היסטאריישע שריפטן פון ייווא, כרך ב׳, וילנה 1937, עמ׳ 160—163; הרצאה מפורטת אחרונה על חסידות קארלין ומייסדיה וציונים ביבליוגראפיים ראה: ז. רבינוביץ, החסידות הליטאית מראשיתה ועד ימינו, ירושלים תשכ״א, עמ׳ 1—3, 9—39 (להלן: רבינוביץ, החסידות הליטאית). תרגום אנגלי של הספר ראה בביבליוגראפיה.

336. עליו עיין: ז. רבינוביץ, שם, עמ׳ 10 ואילך.

337. הנ״ל, שם, עמ׳ 16. עיין גם: מ. וילנסקי, חסידים ומתנגדים, כרכים א׳—ב׳, ירושלים תש״ל, במקומות שונים על־פי המפתח שבסוף כרך ב׳; ערך: קארלינר, קארולינים (להלן: וילנסקי, חסידים ומתנגדים).

דות קארלין רק לעדות המתנגדית על יחסו של ר' רפ־אל למגיד ממזריץ' (ראה להלן) והתעלמו מסיפור תולדות חייו שנכתב בידי חתנו[338] ומידיעות עליו במקורות חסידיים[339], בדיקה ביקורתית של העדויות הללו חשובה ביותר, לא רק לבירור יחסו של ר' רפאל לחסידות ומקומו במלחמה בה, אלא גם לבירור בעית יחסם של כלל יהודי פינסק לחסידות וחלקם במחנה שנחלץ למלחמת תנופה בחסי־דות.

ידוע לנו שבשנת תקכ"ו (1766) ערך ר' רפאל ביקור אצל המגיד ממזריץ', כפי הנראה אגב נסיעה לערי צפון ווהלין בשליחות קהילת פינסק, שניסתה להחזיר את הקהילות שפרשו ממנה למרותה, בהתאם לפסק־דין הטריבונאל של מלכות פולין[340]. מטרת הביקור היתה לתהות על קנקנה של התנועה החדשה ועל טיבו של המגיד[341]. המקור המתנגדי המספר על ביקורו זה של ר' רפאל אצל המגיד קושר את נסיעתו עם נסיעתם של רבנים ותלמידי־חכמים למזריץ' לראות את המגיד, ולשמוע את דבר תורת החסידות מפי האדם ששמו נישא בפי כול. אותו מקור מדגיש בהבלטה שהתרשמותו של ר' רפאל מן המגיד היתה פושרת ושהביע באזני הגר"א דעה שלילית על למדנותו ואף הסתייג מידיעותיו בחכמת הנסתר[342].

דובנוב מביא את העדות הזאת (שהיא אגב העדות הרא־שונה בעלת תאריך מפורש שיש לה משמעות לבחינת הנושא שלנו)[343] בהרחבה בעקבות המקור המתנגדי, וכן מזכיר

338. עליו עיין לעיל.

339. על סיפור תולדות חייו ראה לעיל, עמ' 183, הע' 292. ידיעות ממקורות חסידיים עיין: חיים מאיר הילמן, בית רבי, ברדיטשוב תרס"ב, עמ' 10 בהערה. ר' רפאל אינו נזכר בהערה בשמו אלא בכינוי "בעל תורת יקותיאל" (ראה גם להלן, הע' 347); שמע שלמה... מלוקט מפי ספרים וסופרים... ר' יעקב משה הלוי [קלינבוים] במוהר"י שלי־ט"א חופק"ק סאבאטא, פיעטרקוב תרפ"ח, ח"ב, עמ' 26 (להלן: שמע שלמה).

340. ראה להלן, הע' 342.

341. עיין: טי"פ, עמ' 55, במונוגראפיה של ז. הוניק, דבריו של הוניק מתבססים קרוב לוודאי על חומר ארכיוני שראה בארכיון הממלכתי בווילנה.

342. דובנוב, שם, עמ' 8. היא עדותו של ר' דוד ממאקוב בעל "שבר פושעים". בלשונו נאמרים הדברים כך: "...באותה שנה [תקכ"ו] נתפרסם בערוש ממעזריטש דוואלין אשר כמה רבנים וגאונים נסעו אליו לשאול עצה וקצתם קיבלו דרכיו אך לא עזבו דרכם בקודש בהתמדת הלימוד בתורה הקדושה... ובפרט הגאון ר' רפאל הכהן... שהיה שם [במזריטש] ולא קיבל ממנו [מר' דוב בר] ולא נטה מדרכי התורה והעבודה. וכשהיה אח"כ בווילנה שאלו הגאון הקדוש [ר' אליהו] על ר' בער אם הוא למדן והשיבו: לא. וכששאלו על נסתר השיב: איני יודע כיון שאיני מבעלי חכמה זו, ורק ממה שבנגלות נודע מה שהוא בנסתר". כל מה שניתן ללמוד מעדות זו הוא שר' רפאל לא נתפס בעצמו לחסידות.

343. למעשה אין לנו אף עדות אחת מפורשת בעלת תאריך מדויק על המגיד ממזריץ', בית־מדרשו וחוג תלמידיו מן השנים שלפני תקכ"ו ואין אפשרות להכניס סדר כלשהו בעדויות על הפעילות האינטנסיבית של תלמידי המגיד בהפצת התורה החסידית ובארגון התנועה. דומה שר' אהרן מקארלין נמנה על חשובי תלמידיו, כבר מראשית שנות ה־60 וקרוב לוודאי שהוא לא היה היחיד מתלמידי־החכמים בפינסק—קארלין שהסתופפו בצלו של המגיד כפי שיוסבר להלן.

אותה רבינוביץ בספרו[344], בלי שינסו לתהות על משמעותה. נעלם מהם שאין זו עדות יחידה על יחסו של ר' רפאל לחסידות ושבצירוף עם הידיעות האחרות יש לבחינתה של העדות ה־זאת משמעות רבה יותר מכפי שהדבר נראה לעין. נראה לי שיש להבין את נסיעתו של ר' רפאל למזריץ' על רקע התסי־סה וההתעוררות בחוג תלמידי־החכמים לקראת הרעיונות הח־דשים של החסידות בקהילתו פינסק ובקהילה הסמוכה לה קארלין, ואת חוות דעתו על המגיד שמסר לגר"א כקביעת עמדה נייטראלית לגבי התנועה החדשה. בעמדתו זו התמיד ר' רפאל עד סוף תקופת רבנותו בפינסק[345].

אין שום עדות שתעיד על כך שמתנגדי החסידות בשקלוב, בווילנה ובשאר קהילות ליטא הצליחו לקבל תמיכה כלשהי מצד ר' רפאל להחרמת החסידות. ואילו במקורות חסידיים מוצ־אים אנו לפחות שני סיפורים על גישתו חסרת הפניות כלפי החסידות והתנגדותו לרדיפת החסידות באמצעות חרמות. בא־חד מהם מסופר על הוצאת שם רע על ר' אהרן מקארלין בפינסק וגביית עדות על כך בפומבי בבית־הכנסת על־ידי הרב ר' רפאל הכהן. מן הסיפור מתברר שהיה נסיון מצד "אינשי דלא מעלי" להלעיל על ר' אהרן עלילת שקר, שאחד העדים קיבל שוחד שיגיד עדות שקר, אלא שעד אחר הזים את עדות השקר והרב ר' רפאל סטר על לחיו של המעליל[346].

סיפור אגדה חסידי אחר מסייע להנחה שר' רפאל לא הש־לים עם שיטת רדיפת החסידים שהוצעה על־ידי הגר"א ומנע עצמו מלתת חתימתו על כתב שעליו היה חתום הגר"א, משום שסירב להסכים לדעתו של הגר"א שבחסידים יש להילחם ב־אמצעים החמורים של חרמות ושמתות[347]. גם רושם תולדותיו של ר' רפאל אינו יודע לספר דבר על פעילות כלשהי מצד ר' רפאל נגד החסידים[348].

בעלת חשיבות מרכזית בבירור זה היא שאלת השתתפותו או אי השתתפותו של ר' רפאל ברדיפות החסידים בליטא בשנות תקל"א—תקל"ב. במישרים קשורה בכך השאלה מתי נטש ר' רפאל את כס הרבנות של פינסק. לדעת דובנוב היה ר' רפאל הכהן רב בפינסק עד תקל"א[349], משמע שעזב אותה לפני פרוץ הפולמוס והכרזת החרמות נגד החסידים.

344. רבינוביץ, שם, עמ' 11.

345. רק מאוחר יותר, בשנת תקנ"ו, בעת שבתו בהאמבורג כרבן של קהילות אה"ו העניש חסיד נודד ביד קשה (דובנוב, שם, עמ' 244), אבל כיוון שאותו חסיד היה רמאי והציג את עצמו כבן הגר"א מווילנה, אין לראות בכך יותר ממתן עונש המגיע לרמאי ולאו דווקא נקיטת עמדה במלחמת המתנגדים בחסידים.

346. שמע שלמה, ח"ב, עמ' 26.

347. הילמן, בית רבי, עמ' 10 (דבר אל הקוראים), הע' א, בלשון הסיפור נאמרים הדברים כך: "ידוע המאמר שאמר הגאון בעל תורת יקותיאל זלה"ה [ר' רפאל הכהן] כשבאו אליו להתנות על הכתב שעשו על חסידים והי' כתוב שם שגם הרב הדומה למלאך ה' כו' חתם ע"ז. ואמר להם הנה מתחלה לשחוט את יצחק אמר הקב"ה בעצמו לאברהם. ואח"כ שלא לשחטו ה' ע"י מלאך. והיינו כי להציל את האדם די ע"י מלאך. אבל לשחוט אדם אין מאמינים גם למלאך כ"א דווקא אם הקב"ה בעצמו יאמר זה".

348. עיין לעיל, הע' 292.

349. דובנוב, שם, עמ' 81.

העדויות המצויות בידינו על מעשיו ומסעותיו של ר' רפאל בשנות תקל"א—תקל"ב אינן מותירות ספק שר' רפאל נעדר אמנם מפינסק מסוף תקל"א למעלה ממחצית השנה, כאשר שהה בברלין לצורך הדפסת ספרו "תורת יקותיאל", אבל ר' רפאל שב לפינסק עם תום הדפסת הספר במחצית השנייה של תקל"ב[350]. אמנם שובו לפינסק היה לזמן קצר בלבד שכן ידוע שבנסיעתו חזרה מברלין לפינסק התקשר עם קהילת פוזנא וקיבל בה את משרת הרבנות ושהוא הגיע מפינסק לפוזנא בתחילת תשרי, לפני יו"כ תקל"ג[351]. ר' רפאל חיסל את ענייניו בפינסק ועזב אותה סופית כפי הנראה באלול תקל"ב לאחר שכיהן בה ברבנות כעשר שנים[352].

אם נזכור שממש באותם החודשים שר' רפאל שהה בברלין נערכה קהילת וילנה, ועמה הקהילות הגדולות האחרות של ליטא, למלחמה בחסידות והוכרזו החרמות בווילנה ובמקומות אחרים[353], ייראה תמוה הדבר שר' רפאל החליט דווקא אז לנסוע לברלין להדפיס בה את ספרו ולהניח את קהילתו לנפשה. בוודאי לא נעלם מעיניו שקהילתו פינסק, שהיתה אחת הקהילות הראשיות של ליטא, נתבקשה לתת ידה למלחמת הקודש בחסידות ושהגר"א הוא הכוח המניע שמאחוריה. ואם החליט ר' רפאל לא להיות עם עדתו באותם חודשים גורליים דומה שניתן לפרש את הדבר שלא רצה להיות שותף לרדיפת חסידים. נסיעתו לברלין פיטרה אותו מן הצורך לנקוט עמדה גלויה בעד או נגד הגר"א. לגופו של דבר נשארה עמדתו נייטראלית והעדות החסידית על סירובו להסכים לפנייתו של הגר"א אליו שיצטרף לחרם (עיין למעלה) היא כפי הנראה מהימנת.

לפיכך, אין זה מתקבל על הדעת שבתקופת רבנותו של ר' רפאל הכהן בפינסק יכלו להגיע הדברים לרדיפת חסידים, אף שגם בה גילו כנראה חוגים מסוימים פעילות שנתכוונה להשחיר את פני החסידים ולדחוק את רגליהם.

ר' אליעזר הלוי

לבחינת יחסם של חוגי הלמדנים ותלמידי־החכמים בפינסק לחסידות יש חשיבות לאיגרתו של המגיד ממזריץ' לר' חיים ולר' אליעזר הלוי מפינסק[354]. לדעתו של רבינוביץ נכתבה האיגרת בין השנים תקכ"ט—תקל"ב ועליה מסמיך הוא את השקפתו על אופיה המתנגדי הלוחם של קהילת פינסק סמוך לתקל"ב[355]. על ר' חיים אין אנו יודעים דבר ואילו על ר' אליעזר הלוי יש בידינו קצת ידיעות. לפני שנגש לבחון את תוכנה של התעודה האמורה נברר תחילה מיהו ר' אליעזר הלוי ומה מקומו בתולדות החסידות בפינסק.

אליעזר בן מאיר הלוי היה ראש ישיבה בפינסק בשנות ה־60—70, רב־אב"ד בחומסק בראשית שנות ה־80 ואחר־כך היה רב ומ"ץ בקלויז של פינסק בשנות ה־80—90 של המאה ה־18. בתקופת כהונתו בקלויז בתור רב ודרשן נדפסו שני ספרי הדרוש הקבליים הגדולים שלו: "שיח השדה" (שקלוב תקמ"ו) ו"ריח השדה" (שקלוב תקנ"ה).

מן המסופר בשערי הספרים הנ"ל ובהסכמות להם, ובמיוחד בהסכמתו של ר' אביגדור בן יוסף־חיים לספר הראשון שנדפס בשנת תקמ"ז (1787) מתברר שהוא היה נין ונכד למהרש"א ושהוא בא לפינסק זמן קצר לפני הדפסת ספר "שיח השדה" מקהילת חומסק, שבה כיהן קודם לכן כרב ואב"ד.

במקורות חסידיים מצויות ידיעות על ר' אליעזר הלוי ועל פעילותו בפינסק בשנות ה־60—70, משמע לפני שקיבל על עצמו משרת הרב בחומסק. באחד הסיפורים נאמר עליו, שהיה ראש ישיבה בפינסק וש"הוא היה חתן הגאון הגדול ר' ישראל איסר אבד"ק פינסק, והוא היה אחד מן ד' ארצות והגאון ר' ישראל איסר היה חתן הרב מהדורא בתרא חתנו של המהרש"א ומצד שני היה הראש ישיבה מנכדי המהרש"ל ז"ל"[356]. בדברים המובאים כאן משכנעת הידיעה שר' אליעזר היה חתנו של ר' ישראל איסרל, רבה של פינסק בשנים תק"ו—תקכ"ג[357]. אולי בעלת משמעות כאן היא הזכרת שמם של המהרש"א והמהרש"ל בקשר לייחוסו שלו ושל חותנו[358], ושמא מכאן ניתן להסיק שר' אליעזר בן מאיר הלוי מחבר הספרים הנ"ל הוא אותו ר' אליעזר שבו מדובר במקור החסידי. מידיעות אלו מסתבר שר' אליעזר הלוי היה אחד מן החשובים ומן המיוחסים שבתלמידי־החכמים שבפינסק[359]. אותו מקור חסידי מציין שר' אליעזר הלוי זכה להערכה מפיו של ר' אהרן הגדול; שהיתה לו "אהבה עזה שאין לשערה" עם ר' לוי יצחק "בהיותו תחילה רב בפינסק" (היינו בסוף שנות ה־70); שר' פנחס מקוריץ חיבב אותו מאוד והרבה לספר בשבחו; וכן

350. זכר צדיק, ח"ב, דף י' ע"א ואילך. על־פי הסכמתו של ר' רפאל לספר קרבן ראשית לר' יהודה ליב בן אשר זליג מרגליות, פרנקפורט דאודר תקל"ח, היה כבר ב־ד תשרי תקל"ב בברלין, זמן קצר מאוד לאחר בואו לברלין ("זה שבתי מעט בעת עסק הדפסת חיבורי תורת יקותיאל"). משמע שעזב את פינסק בסוף (אלול?) תקל"א. בברלין דרש דרשה בר"ח ניסן. את כתיבת ההקדמה לספר תורת יקותיאל סיים בכ"ד אייר ויש להניח שנשאר בברלין עוד שבועות אחדים לפחות עד לסיום ההדפסה והכריכה.

351. זכר צדיק, ח"ב, דף י"א ע"א—ע"ב.

352. לדברי חתנו: "בק"ק פינסק והמדינה נהג את ממשלתו כעשר שנים" (שם, דף ח' ע"ב). גם ר' לוי־יצחק מברדיצ'ב כיהן כעשר שנים (ראה להלן), ור' אביגדור בן חיים יורשו של ר' לוי־יצחק נועד אף הוא לכהן עשר שנים, אלא שהודח בתקנ"ג שנתיים לפני תום כהונתו (רבינוביץ, החסידות הליטאית, עמ' 41—43). ראה גם להלן בדיון עליו.

353. בווילנה הוכרז החרם אחרי חג הפסח ואח"כ בקהילות אחרות בליטא (דובנוב, שם, עמ' 116—117).

354. ראה להלן, הע' 363.

355. רבינוביץ, שם, עמ' 14.

356. שמע שלמה, ח"ב, עמ' 21.

357. בשבט תק"ז שימש כבר ר' ישראל איסרל רבה של פינסק (ראה הסכמתו לספר תנא דבי אליהו לר' אליהו פינס נכדו של ר' אליהו בן־יהודה־לייב פוחוביצר מפינסק, כנראה מראשית רבנותו בפינסק). ר' ישראל איסרל חתום על תקנות ועד תקכ"א של מדינת ליטא (פמ"ל, ס' תתקנ"ב, אלף כ"ז, אלף ל'). יש להניח ששימש ברבנות עד תקכ"ג שכן באותה שנה נבחר ר' רפאל הכהן לראב"ד של פינסק.

358. על התייחסותו לבעל מהדורא בתרא ולמהרש"א עיין גם בספר ברוך מבנים אשר; ובשער ספר שיח השדה.

359. ראה: הסכמתו של ר' אביגדור לספר שיח השדה (שקלוב תקמ"ו).

שהיה מתפלל עם ר' שלמה מקארלין ב"שטיבל" אחד[360]. על זה יש להוסיף את הדבר שנזכר למעלה, שאליו ואל ר' חיים פנה המגיד ממזריץ' באיגרת בין השנים תקכ"ט—תקל"ב הקשורה בפעילותו החסידית של ר' אהרן הגדול[361] שגרמה לסכסוך שטיבו לא נתברר.

אין ספק שר' אליעזר הלוי היה אחת הדמויות המרכזיות ובעלות ההשפעה בחוג תלמידי־החכמים בפינסק בשליש האחרון של המאה ה־18. כטיפוס של רב ודרשן בקלויז של פינסק מזכיר ר' אליעזר את ר' יהודה־לייב פוחוביצר שחי ופעל בפינסק בשליש האחרון של המאה ה־17. כמותו דרש מדי שבת בשבתו, הרביץ תורה ברבים והוכיח את קהל שומעיו.

העדויות הנ"ל מן המקור החסידי יש בהן כדי לעורר מחשבה על קרבתו של ר' אליעזר הלוי לתנועה החסידית ול־אישים המרכזיים בתוכה, כולל המגיד ממזריץ', בשנות ה־60—70. ייתכן מאוד שלאחר־מכן — אולי בהשפעת המלחמה בחסידים בשנים תקמ"א—תקמ"ד — הסתייג ממנה או שעבר למחנה המתנגדים. אנו רשאים ללמוד מעצם העובדה שר' אביגדור בן חיים, יורש כס הרבנות של ר' לוי־יצחק בשנת תקמ"ה, הלוחם הנלהב בחסידות, נתן הסכמות לספריו של ר' אליעזר הלוי בשנים תקמ"ז ותקנ"א, שהוא לא נטה אז לחסידות[362]. ספרי הדרוש שלו, שנדפסו בתקופת התרחקותו מן החסידות, עדיין מחכים למונוגראפיה שתברר את שיטתו בדרשנות ותוכל אולי לקבוע את מידת זיקתה — אם קיימת כזו — לתורת החסידות.

איגרת המגיד לר' אליעזר ולר' חיים

נגשה לבדוק עתה מחדש בדיקה מדוקדקת יותר את תוכ־נה של האיגרת[363] של ר' דוב־בר ממזריץ' אל ר' אליעזר הלוי ור' חיים ולעמוד על משמעותה מתוכה. נביא אותה תחילה כלשונה:

"האלד' יענה את שלום אהובי ידיד ה' הלא הוא הרבני המופלג הוותיק מ"ה אליעזר הלוי נ"י והשני בדומה לו הרבני המופלג שמו מפארים מהור"ר חיים נ"י. אחד"ש [אחר דרי־שת שלומם] באתי לעוררם שיהיה שלום במעונם ויהיו באגודה אחת נאגדים עם ידידינו כבוד המפורסם ר' אהרן נ"י. כידוע שהדרכתו היא טובה בעיני אלקים כי מה עול ח"ו נמצא להרהר ח"ו. יסירו רוע מחשבת היצר לבל יהי' ביניהם שום פירוד. ישוב הדבר לאיתנו ובל יקטן בעיניהם דבר זה והיה זה ש"ל [שלום] ומנאי אהו' דו"ש [אהובי דורש שלומם] ורוצה בתקנתם כל הימים. דוב בער במוהר"ר אברהם זלה"ה.

360. שמע שלמה, ח"ב, עמ' 21.

361. ראה להלן.

362. ייתכן שקרה לר' אליעזר הלוי דבר דומה למה שקרה למגיד ר' ישראל לייבל, שהיה תחילה חסיד נלהב ואח"כ היה לאחד מראשי הלוחמים בחסידות. השווה: ג. שלום, לענין ר' ישראל לייבל ופולמוסו נגד החסידות, ציון, כ' (תשט"ו), עמ' 153 ואילך.

363. האיגרת נדפסה עד עתה שלוש פעמים: שמע שלמה, ח"ב, עמ' 21; דובנוב, שם, עמ' 477—478; רבינוביץ, שם, עמ' 14. לצורך הבירור מובאת האיגרת הקצרה בשלמות גם כאן.

והרבני המופלג מהור"ר שלמה נ"י — גם אליו נאמר ככל החזיון הזה להתאמץ בחכמתו שיהי' שלו' במחנתכם".

איגרת זו נכתבה בחייו של ר' אהרן היינו לפני פסח תקל"ב[364], בתקופת רבנותו של ר' רפאל הכהן. מלשון האי־גרת מתברר שבפינסק—קארלין התחילו להרהר אחרי מעשיו של ר' אהרן ואולי הגיעו הדברים אף למחלוקת והמגיד בא להזהיר מפני הפירוד ומבקש מר' אליעזר ומר' חיים שיפעלו "שיהיה שלום במעונם" ולא "שום פירוד".

האיגרת מעוררת שתי שאלות: (א) מה היה טיב ההרהו־רים אחרי מעשיו של ר' אהרן או טיב המחלוקת שהתעו־ררה נגדו? (ב) על שום מה פנה המגיד אל ר' אליעזר הלוי? (על ר' חיים אין אנו יודעים דבר ולכן אין אפשרות לכלול אותו בדיון). לדעתו של רבינוביץ יש ללמוד מאיגרת זו: שבפינסק התחילו המתנגדים לרדוף את החסידים ואת מנהי־גם ונשיאם ר' אהרן; שר' אליעזר הלוי היה ראש רודפי החסידים; שהמגיד פנה באיגרת זו לראשי המתנגדים וביקש להשפיע עליהם שיפסיקו את הרדיפות על ר' אהרן וישכינו שלום בקהילתם[365].

למעשה אין ראיה של ממש למסקנות אלו המעוררות כמה תמיהות: (א) על שום־מה פנה המגיד בעניין נכבד כמו זה אל שני אישים מחוג תלמידי החכמים בעוד שבדרך הטבע צריך היה לפנות אל ר' רפאל הכהן הרב של פינסק שמסוגל היה לפעול יותר בעניין המבוקש. (ב) אם אמנם נרדפו החסידים בפינסק קשות על־ידי מתנגדיהם על שום מה אין לנו שום ידיעה על הצטרפותו של קהל פינסק ושל הרב ר' רפאל הכהן לרדיפות ולחרמות של תקל"ב נגד החסי־דות. (ג) כיצד ניתן להסביר את בחירתו של ר' לוי־יצחק, אחד מגדולי תלמידי המגיד לרב בפינסק כעבור שנים אח־דות?[366].

דומה שאיגרת זו צריכה פירוש אחר. למעלה הראינו שר' אליעזר הלוי היה מקורב לראשי החסידים בפינסק ר' אהרן הגדול, ר' שלמה מקארלין ור' לוי יצחק, היה ידידו של ר' פנחס מקוריץ ומן הכתובת בראש איגרת המגיד ומן הסגנון הכללי שלה מתבקשת מאוד המסקנה שהמגיד הכיר את ר' אליעזר אישית[367], וידע שהוא נוטה חיבה לחסידות ושהוא בעל השפעה בקהילה ולכן ביקש ממנו שיפעיל את השפעתו כדי למנוע פירוד ולהשכין בה שלום.

הדבר קרה כנראה ערב הפולמוס הראשון נגד החסידות ולא מן הנמנע שהוא קשור בהתעוררות מסוימת נגד החסידות בפינסק. הד להתעוררות כזו נשמע בסיפור החסידי שנזכר

364. ר' אהרן נפטר בג' דחוה"מ פסח תקל"ב. שמע שלמה, ח"ב, עמ' 26.

365. רבינוביץ, שם, עמ' 13—14.

366. בשנת תקמ"א מכנה אותו ר' אברהם קצינלנבויגן "ריש ברייני שלהם". ראה: ש. דובנוב, כתבי התנגדות על כת החסידים, בתוך: דביר, ספר א', ברלין תרפ"ג, עמ' 304 (להלן: דובנוב, כתבי התנגדות).

367. כך יש ללמוד אולי מנוסח הפנייה "שלום אהובי ידיד ה'" שבראש האיגרת ואולי גם מן העובדה שהיה בידידות עם ר' פנחס מקוריץ שחיבב אותו מאוד (שמע שלמה, ח"ב, עמ' 21).

למעלה ושבו מסופר על הוצאת שם רע על ר׳ אהרן וגביית עדות על כך בפומבי בבית־הכנסת על־ידי הרב ר׳ רפאל הכהן[368]. מכשלונו של הנסיון לחתור תחת מעמדו של ר׳ אהרן מקארלין באמצעות פסק־דין של האב״ד ובית־דינו ניתן אף ללמוד על רפיפות מעמדם של המתנגדים בקהילת פינסק, גם העובדה שאין לנו ידיעות על קשר פעיל בין הגר״א וקהל וילנה לבין פינסק, דוגמת הקשר עם בריסק ועם רבה ר׳ אברהם קצנלנבויגן[369], בעניין רדיפת החסידים אף היא מסתבר על סמך המצב הפנימי בקהילת פינסק. למאבק של ממש בין חסידים למתנגדים לא הגיעו הדברים בפינסק בשנות תקל״א—תקל״ב, שנות החרם הראשון נגד החסידים בשקלוב, בווילנה ובברודי, וקהילת פינסק לא מיהרה להצטרף לפולמוס ולמלחמה נגד החסידות.

ר׳ לוי־יצחק בן מאיר מברדיצ׳ב

בהקשר זה יש לבחון מחדש את עובדת קבלתו של ר׳ לוי־יצחק בן מאיר, שנודע אחר־כך בכינוי ״הברדיצ׳בי״, לרבה של פינסק בסוף תקל״ה או בתקל״ו[370]. אין לראות בבחירתו קשר נסתר לכיבוש הקהילה כדעתו של דובנוב[371] ואין זה מספיק לקבוע שר׳ לוי יצחק שהיה ידוע אמנם כגדול בתורה נבחר בתקופת הפוגה במלחמה בין המתנגדים לחסידים כדעת רבינוביץ[372]. עצם בחירתו מעידה שלנוטים לחסידות היתה בשנות ה־70 השפעה מרובה בתוך ההנהגת הקהל ובחוגי תל־מידי החכמים, שהרי אחרת לא נוכל להסביר כיצד הסכימו לבחור בר׳ לוי יצחק, אחד ממנהיגי החסידות הנודעים ומי שהיה בעל נוסח משלו בחסידות ובחיים על דרך החסידות, כרב לעצמם. אין להעלות על הדעת שבקהילה שמנהיגיה התנגדו בתקיפות לחסידות היו בוחרים באישיות כר׳ לוי־יצחק לרב אף בתקופת הפוגה במלחמה בין המתנגדים לחסידים. אף שחסידי פינסק לא נטלו בגלוי לידיהם את ההנהגת הקהילה[373] ניתן להגיד שהם פעלו באווירה אוהדת ולא נתקלו בהפרעות. כבר הזכרנו למעלה שלר׳ אליעזר הלוי, ״היתה אהבה עזה שאין לשער עם ר׳ לוי יצחק״. בקארלין ישב אז ר׳ שלמה מקארלין, מנהיגם של חסידי קארלין לאחר פטירתו של ר׳ אהרן. ר׳ שלמה קיים אף הוא קשרים עם ר׳ לוי יצחק ושניהם שיתפו ביניהם פעולה בעשיית נפשות לחסידות[374]. יוצא מכאן שההנהגה הדתית בפינסק ובקארלין בשנות ה־70 היתה בידי שני מנהיגי חסידים מובהקים ומנהיג אחד שנטה לחסידות. על רקע זה מובנים גם הדברים המפורשים הנאמרים באיגרת הגר״א וקהל וילנה מתמוז תקמ״ד לקהל פינסק: ״ואף שהיו בקהלתכם מעולם אנשי שם וירא אלקים, מחמת שהיו ידי מחזיקי כת הנ״ל תקיפה עליהם, עיניהם כלות כל היום ואין לאל ידם״[375]. לפיכך אין להתפלא שר׳ לוי־יצחק לא הופרע כלל ברבנותו בפינסק עד שנת תקמ״א (1781)[376], ובשנים שלאחר שנת תקמ״א, שהיא שנת החרם השני על החסידות, כאשר גברה המלחמה בחסידים בליטא, הוסיף לזכות בתמיכה ניכרת בפינסק במשך כמה שנים, כמבואר להלן.

בשנים תקמ״א ותקמ״ד שימש ר׳ לוי יצחק מטרה להתקפו־תיהם של מנהיגי מחנה המתנגדים לחסידות בליטא ומשנים אלו יש לנו קצת ידיעות על חלקו של ר׳ לוי יצחק בפולמוס ועל השפעת הפולמוס על שינוי יחס הכוחות בין החסידים למתנגדים בפינסק[377]. ראוי לבדוק ידיעות אלו בדיקה מדוק־דקת.

לפני אלול תקמ״א נזדמן ר׳ לוי יצחק בווארשה עם ר׳ אברהם קצנלנבויגן, רבה של בריסק דליטא, ונאלץ להתווכח עמו בפומבי בבית כנסת של הפרבר פראגה, על תורת החסי־דות. באיגרתו לקהילתו בריסק מיריד זלבה (ב׳ אלול תקמ״א), שבה עורר את בני קהילתו למלחמת חרמה בחסידים, התפאר ר׳ אברהם קצנלנבויגן שניצח בוויכוח את ר׳ לוי־יצחק ״ריש בריוני שלהם״ ש״היה כאילם לא יפתח פיו״, והצליח לפרסם את קלונו וקלונם של החסידים ברבים בפני קהל חוגג. אבל מעדות אחרת יוצא שר׳ לוי־יצחק כלל לא נטה להתווכח עם ר׳ אברהם ולא השיב על טענותיו, ״ואדרבא, העיז נגדו בשחוק וקלות אשר לא כדין נגד זקן ורב כמוהו״[378]. ביריד זלבה נתעו־

368. ראה לעיל, הע׳ 346.

369. דובנוב, שם, עמ׳ 116.

370. את הסדר הנכון של מקומות רבנותו של ר׳ לוי־יצחק ואת הכרונולוגיה של רבנותו — בקהילות ריצ׳וחלי, ז׳ליחוב, פינסק, ברדיצ׳ב — ביירר לראשונה חיים ליברמן על סמך הסכמותיו של ר׳ לוי־יצחק (עיין: ביבליאגראפישע באמערקונגען, ייווא בלעטער, כרך 11, 1937, עמ׳ 92—94; הערות ביבליוגרפיות, בתוך: ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו־יורק תש״ג, עמ׳ 15—17 (להלן: ליברמן, הערות ביבליוגרפיות). בבירורו של ליברמן אפשר לפרש נכונה עניינים שלא נתיישבו כראוי בתיאורו של דובנוב, שקיבל את ההשקפה החסידית על רדיפות ר׳ לוי־יצחק בפינסק בשנת תקל״ב וקבע את סדר רבנותו: ריצ׳וחלי, פינסק, ז׳ליחוב, ברדיצ׳ב. עיין להלן, הע׳ 384; דובנוב, שם, עמ׳ 127, 151. קשייו של דובנוב בפירוש עניינים אחדים נתפרשו נכונה ע״י רבינוביץ (ההסידות הלי־טאית, עמ׳ 29 ואילך), שהוסיף עובדות נוספות לחיזוק הכרונולוגיה של ליברמן.

371. דובנוב, שם, עמ׳ 151.

372. רבינוביץ, שם, עמ׳ 29.

373. עובדה היא שבשנת תקמ״א חותמים מנהיגי הקהל ביריד זלבה על איגרת הצטרפות לחרם (ראה להלן).

374. שמע שלמה, ח״ב, עמ׳ 27, 36.

375. דובנוב, שם, עמ׳ 480; רבינוביץ, שם, עמ׳ 36; וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ח״א, עמ׳ 134.

376. בהתאם לאמור בכרוז של קהל וילנה מיום כ׳ באב תקמ״א, הוחלט להכריז חרם חדש על החסידים ולשלוח שלוחים לקהילות אחרות ולעורר אף אותן להחרים את החסידים. בכרוז נכללו דברים אלו: ״ופשיטא שלא להתנהג במנהגיהם שלא יסע אדם לשום מקום שיש בהם חבורות האנשים הנ״ל, הן לק״ק מינסק [פינסק?] והן לק״ק קארלין או לשארי מקומות״. התיקון של דובנוב (פינסק?) במקום מינסק (תולדות החסידות, עמ׳ 142), נראה לי נכון והפסקה כולה היא בבחינת עדות מסייעת שפינסק וקארלין כאחת היו מרכזים חשובים לתנועה החסידית לפני תקמ״א. כתוצאה מן החרם של קהל וילנה הוכרזו כעבור זמן קצר החרמות ביריד זלבה (ראה להלן). וילנסקי דוחה את התיקון של דובנוב — פינסק במקום מינסק (שם, עמ׳ 102).

377. ידיעותינו על רבנותו של ר׳ לוי־יצחק בפינסק הן זעומות. מלבד ידיעות אחדות עליו המובאות בספר שמע שלמה (ראה לעיל, הע׳ 360, 367), ידועות לנו מספר הסכמות לספרים שנתן בפינסק (עיין: ליברמן, הערות ביבליוגרפיות, עמ׳ 15—17).

378. דובנוב, כתבי התנגדות, עמ׳ 303; הנ״ל, תולדות החסידות, עמ׳ 152; וילנסקי, שם, ח״ב, עמ׳ 218.

ררו ביום ב׳ אלול תקמ״א מנהיגי קהל פינסק על־ידי שלוחי קהל וילנה לפנות באיגרת אל בני קהילתם, ולהודיעם על הצטרפו־ תם לחרם שהוכרז נגד החסידים בווילנה[379]. ספק אם איגרת זו, שנכתבה אגב בלשון רכה ומתונה, ערערה את מעמדו של ר׳ לוי־יצחק בפינסק. דומה שעד שנת תקמ״ד הוסיף להיות מעמדו איתן, אף שהנהגת הקהל הסתייגה מהתנהגותו במידה זו או אחרת[380].

רק בשנים תקמ״ד—תקמ״ה חל שינוי במעמדו של ר׳ לוי־יצחק בפינסק בהשפעת לחץ שהופעל על ר׳ לוי־יצחק ועל קהל פינסק מן החוץ. לפני תמוז תקמ״ד ניסה ר׳ אברהם קצנלנבויגן להזמין את ר׳ לוי־יצחק שנית לוויכוח פומבי. ר׳ לוי־יצחק סירב להתווכח עמו בעל־פה, אבל הסכים לענות על שאלותיו בכתב ור׳ אברהם פנה אמנם אל ר׳ לוי יצחק באיגרת שבה הציע לו את שאלותיו וביקש עליהן את תשובתו[381]. ראוי לציין שבאיגרת זו פונה ר׳ אברהם אל ר׳ לוי יצחק בכבוד הראוי לרב וגדול בתורה. ממש באותם ימים, בו׳ תמוז תקמ״ד, יומיים לפני שכתב ר׳ אברהם קצנלנבויגן את איגרת הוויכוח שלו לר׳ לוי יצחק, שבה טען כלפיו על ״היותו מתנהג בכמה דרכים ועניגים אשר לא ישרו בעיני ובעיני כל רואי האמת״, פנה קהל וילנה באיגרת נמרצת אל קהל פינסק ועורר אותו לגרש את אב״ד הקהילה (ר׳ לוי־יצחק) מן העיר ולהכריז חרם על החסידים בפינסק, בקארלין ובגליל. על האי־ גרת חתמו הרב שמואל (בן אביגדור), הגאון ר׳ אליהו׳ מווילנה (הגר״א) ועשרים ממנהיגי הקהל[382]. באיגרת נאמר במפורש שמנהיגי קהל פינסק לא הסכימו זמן מה קודם לכן (כנראה בין תקמ״א—תקמ״ד) להרחיק את הרב ממשרתו וקיוו שאולי ״ישוב מדרך התועה ולא ידריך עוד את העם בדרך לא סלולה״ ואף הצליחו לקבל את הסכמת קהל וילנה לכך. משמע שמנהיגי קהל פינסק, על אף הצטרפותם ביריד זלבה לחרם השני של קהל וילנה נגד החסידות, לא הסיקו את המסקנה ההגיונית שהתבקשה מן ההצטרפות לחרם: לסלק את ר׳ לוי־יצחק מן הרבנות. הסיבה לכך נעוצה, כפי שמעידה איגרת קהל וילנה משנת תקמ״ד, בחוזקו של מחנה החסידים[383] ואולי אף באופיו המתון וההססני של מחנה המתנגדים בפינסק, שעליו נמנו רוב מנהיגי הקהל.

העובדה שעברה שנה שלמה עד שהפנייה התקיפה של קהל וילנה והגר״א השיגה את מטרתה היא עדות לכך שגם אז נתקלה דרישת הגר״א, לסלק את ר׳ לוי יצחק, בהתנגדות חזקה. מסורת חסידית מספרת שמתנגדים ירדו לחיי בני ביתו של ר׳ לוי יצחק בפינסק[384]. אם נכונה המסורת, הרי קרה הדבר באותה שנה, בין תמוז תקמ״ד לתמוז תקמ״ה[385]. הרדי־ פות היו כפי הנראה מעשה מתנגדים קיצוניים ויש לשער שידם לא היתה על העליונה. הדעת נותנת שבאותה שנה התחולל מאבק פנימי על המשך רבנותו, ושהכריעה דעתם של המת־ נגדים המתונים, ור׳ לוי יצחק הורשה לכהן שנה נוספת ולהש־ לים בכך אולי את תקופת רבנותו[386]. מהסכמתו של ר׳ לוי יצחק לספר ״מאיר נתיבים״ לר׳ מאיר מרגליות מיום ד׳ אייר תקנ״א (שבה הוא חותם: ״אב״ד ור״מ דק״ק פינסק והגליל ולע״ע אב״ד דק״ק ברדיטשוב״) נראה שהוסיף לראות את עצמו רבה של קהילת פינסק, משמע שעזיבת פינסק נכפתה עליו.

אין ספק שרק הגר״א, שהטיל את מלוא כובד השפעתו האישית העצומה, הוא הוא שהצליח בסופו של דבר להכריע את כפות המאזניים בפינסק נגד החסידים ונגד רבה ר׳ לוי יצחק.

מתקבל על הדעת שגם בקהילת קארלין החסידית היה קיים מחנה לא חסידי ניכר ושגם הוא נתעורר לפעול נגד החסידות בהשפעת הגר״א[387]. באיגרת קהל וילנה לפינסק משנת תקמ״ד נזכר ״המכנים עצמם בשם רבי וראש לחכאים שיש לעקרו ולשרשו״ והכוונה קרוב לוודאי לר׳ שלמה מקארלין, שעזב סמוך לאותו זמן את קארלין וקבע את מושבו בלודמיר[388].

379. זמיר עריצים (השני, משנת תקנ״ח), דף י״ג ע״ב, ע״פ דובנוב, שם. האיגרת נדפסה פעמים אחדות. עיין: א. צ. צויפל, שלום על ישראל, ח״ב, זיטאמיר תרכ״ט, עמ׳ 41; דובנוב, כתבי התנגדות, שם, עמ׳ 304; רבינוביץ, החסידות הליטאית, עמ׳ 31; וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ח״א, עמ׳ 114—115.

380. על איגרת ההצטרפות חתומים שבעה אישים, קרוב לוודאי מנהיגי קהל פינסק; נחמן בן אליעזר סגל, יעקב בן אברהם, יהודא ליב בן אלחנן, מנחם נחום בן יהודה ליב, דוד בן פייוויל, שלום בן אלי׳, צבי הירש בן דוב בער (שם, שם). חתימתו של האב״ד ר׳ לוי־ יצחק חסרה באיגרת זו מסיבות מובנות.

381. דובנוב, כתבי התנגדות, שם, עמ׳ 293—297; וילנסקי, שם, עמ׳ 123—131.

382. העתקה של האיגרת בכתיבת ידו של ר׳ שלמה דובנה מצויה באוסף שבדרון של בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (תיק דובנה, שלמה). האיגרת נתפרסמה ע״י ש. דובנוב (תולדות החסידות, עמ׳ 479—481); ע״י ז. רבינוביץ בספרו (שם, עמ׳ 35—36); וע״י וילנסקי בספרו (שם, עמ׳ 134—136).

383. עיין לעיל, הע׳ 375 והדברים שעליהם נסבה ההערה.

384. הילמן, בית רבי, עמ׳ 8—10. על סמך מקור חב״די גם בשמע שלמה, ח״ב, עמ׳ 33. סדר הזמנים במקור החסידי מערבב את המוקדם עם המאוחר, שכן לדבריו נתגרש ר׳ לוי־יצחק מפינסק בשנת תקל״ב ובאותה שנה בא במקומו ר׳ אביגדור. לפי כרונולוגיה זו מסביר את השתלשלות העניינים בפינסק מ. טייטלבוים (הרב מלאדי ומפלגת חב״ד, ח״א, ורשה תר״ע, עמ׳ 23—24). ועיין לעיל, הע׳ 370.

385. בין תאריך כתיבת האיגרת לבין תאריך עזיבתו את פינסק. כך מסתבר הדבר מהסכמותיו לספר הלכה פסוקה לר׳ שלמה בן משה כץ מפינסק, שקלאוו תקמ״ז ולספר כנפי יונה לר׳ מנחם עזריה מפאנו, קראקע תקמ״ה. לראשון נתן הסכמה ב״ח תמוז תקמ״ה בפינסק, ולשני בכ״ה תמוז בברידצ׳ב (השווה: ליברמן, הערות ביבליוגרפיות, עמ׳ 15 ואילך).

386. עיין לעיל, הע׳ 352.

387. איגרת קהל וילנה לפינסק מעוררת לפעולה נגד החסידים גם בקארלין וגם בסביבות פינסק: (״ולהכריז קול ברמה בקהלתכם ובקהל קארלין ובגליל הסרים למשמעתם בחרמות ושמתות נוראים״, שם, שם).

388. בהסכמתו לספר כתר שם טוב משנת תקמ״ד חותם ר׳ שלמה: ״שלמה מקארלין ולע״ע בק״ק לאדמיר״ (דובנוב, תולדות החסידות, עמ׳ 157, הע׳ 1; רבינוביץ, שם, עמ׳ 36). באיזו מידה היה להסתלקותו של ר׳ שלמה מקארלין קשר עם צמצום השפעתו ברייסין, על חשבון התרחבות השפעתו של ר׳ שניאור זלמן מלוזנא באותן שנים אין לדעת (שמע שלמה, עמ׳ 7—9, 12, 15; הילמן, שם, עמ׳ 128).

דומה שקהילת קארלין נהגה בר' שלמה מקארלין כפי ששכנתה פינסק נהגה בר' לוי יצחק, וכפתה על ר' שלמה שינטוש את מקום מגוריו בקארלין ואת ציבור חסידיו בפינסק—קארלין וב־עיירות שבסביבות פינסק.

ח. תקופת רבנותו של ר' אביגדור בן חיים (1795—1785)

אין אנו יודעים מאומה על הלכי הרוח בקהילת פינסק סמוך לסילוקו של ר' לוי־יצחק מפינסק. אין להניח שהדבר התרחש ללא התנגדות מצד החסידים, אוהדיו של ר' לוי־יצחק. ברור מכל מקום שנכפתה על החסידים נסיגה והם השלימו עמה למראית עין. מהתפתחות העניינים לאחר מכן ניתן ללמוד שהם חיכו לשעת כושר חדשה שבה יוכלו לשוב וליצור תנאים להתפתחות בלתי מופרעת של תנועתם. ברור גם שהם לא היו מוכנים להשלים עם מצב שבו יהיו מושפלים ושבו אסור יהיה להם להנהג לפי דרכם. תוך זמן קצר הצליחו להוכיח שכוחם היה רב לא רק כדי להתאושש אלא גם כדי לשוב ולקחת לידם את רסן השלטון בקהל.

אך השלמתם של החסידים עם סילוקו של ר' לוי־יצחק וכן השלמתם, אף למראית עין, עם בחירת רב אב"ד מתנגד לחסידים טעונה הסבר. דומה שאת ההסבר ניתן למצוא במצבה הכללי של קהילת פינסק באמצע שנות ה־80, כאשר מנהיגי הקהילה ונכבדיה צריכים היו לבחור ברב חדש לכס הרבנות הפנוי. נראה שמנהיגי הקהילה לא ייחסו אז לבעיה אותה חשיבות שהיתה לה למעשה על המשך התפתחות העניינים בקהילה, כפי שיתברר להלן.

בעיות ודאגות חמורות הטרידו אותה שעה את הנהגת הקהל בעיקר בגלל הלחץ הקשה של השלטון בעניין פרעון החובות הכבדים והתערבותם של הסטארוסטה ועוזריו בניהול ענייני התקציב של הקהל[389]. במצב זה צריכה היתה להתקבל ההחלטה על המועמד לתפקיד הרב־אב"ד של פינסק ושל שלושים קהילות וישובים בסביבותיה[390]. ההכרעה היתה בלי ספק בידי אלה שגרמו לסילוקו של ר' לוי־יצחק ואלה בוודאי התכוונו שהרב החדש יהיה מקובל על קהל ולינה ועל הגר"א, משמע שיימנה על המתנגדים לחסידות ושיהיה מסוגל להחליש את כוחם והשפעתם של החסידים בפינסק, שהרי אם לא כן מה טעם היה בסילוקו של ר' לוי־יצחק?

389. עניין החובות של קהילת פינסק במאה ה־18 נידון בהרחבה למעלה. בשנת 1784 שנה לפני בחירתו של ר' אביגדור פיקחו שני סטארוסטים וארבעה פודסטארוסטים על פרעון חובות הקהל, התערבו בהנהלת תקציב הקהל, וחלק מכספי הקהל שנועדו לפרעון חובות שלשלו לכיסם. אין להניח שחל שינוי במצבו הכספי של הקהל בשנת 1785.

390. ראה להלן בעדותו הראשונה של ר' אביגדור על רבנותו בפינסק, עמ' 196 ואילך, על־פי הנוסח בקטע המובא אצל רבינוביץ, החסידות הליטאית, עמ' 41—42. לנוחיות הניתוח והבירור ניתנו מספרים לשורות. מכאן ניתן ללמוד שלמרות מרד הסביבות שתואר למעלה הוסיפו קהילות רבות לשמור על זיקה לקהילה הראשית שלהן. על הכנסותיו של אב"ד פינסק והגליל ראה לעיל.

ואמנם נמצא רב בהתאם לרצונם של ראשי המתנגדים בווילנה, אך בניגוד למסורת עתיקת הימים של פינסק להושיב על כס הרבנות המכובד מאוד שלה רב ששמו הולך לפניו כגדול בתורה, דומה שהפעם לא ייחסו מנהיגי הקהל ונכבדי העיר חשיבות מיוחדת לגדולתו האישית של המועמד החדש לרבנות. נראה שבגלל הקשיים הכספיים שבהם היה נתון הקהל בימים ההם, נדחפה הנהגתו למעשה, שהיה אמנם מקובל ורווח בליטא ובפולין של המאה ה־18[391], אבל לגבי פינסק היה בו, כנראה, משום חידוש. הקהל החליט לקבל מן המועמד למשרת הרב תשלום כספי בעד בחירתו.

והנה נזדמן להם למנהיגי פינסק מועמד שהיה מתנגד חריף לחסידות וגם היה מוכן לשלם סכום ממון רציני בעד המשרה, הוא ר' אביגדור בן חיים. מנהיגי פינסק נתפתו לקבל את המועמד הזה לתפקיד רב אף שלא נתפרסם כגדול בתורה ובהוראה[392] וכל מה שיכול היה להעיד על עצמו הוא זה ששימש רב בקהילת לסלי (אינברוצלאב), וששהה לאחר־מכן שנים אחדות בווארשה, מקום שם היה "יוצא ונכנס בחצרות שרים וגדולים", משמע עסק, קרוב לוודאי, בשתדלנות. נראה שבתקופת היותו בווארשה חדל לשמש ברבנות[393]. כס הרבנות של פינסק והגליל קסם לו בלי ספק והוא הציג את מועמדותו, ולאחר משא ומתן עם מנהיגי הקהל על תנאי קבלת המשרה נמסרה לו הרבנות בפינסק ובגליל.

לפי עדותו של ר' אביגדור הוא שילם תמורת משרת הרבנות בפינסק 3,000 צ'רבונצים (זהובים אדומים), שהם כ־54,000 זהובים פולין (ז"פ), מזה כפי הנראה, לסטארוסטה 2,600 זהובים אדומים (כ־46,800 ז"פ) ו־400 זהובים אדומים (כ־7,200 ז"פ) הלוואה לקהל[394]. דומה שהתשלום לסטארוסטה היה

391. על קניית משרת הרבנות של וילנה על־ידי ר' יהודה ספרא ודיינא (יסו"ד) בשביל חתנו ר' שמואל בן אביגדור עיין להלן, הע' 394. על התופעה בכללה עיין: ש. אסף, לקורות הרבנות באשכנז, פולניה וליטה, בתוך רשמות, כרך ב'; ב. דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשט"ו, עמ' 104—108.

392. ראה בפרק הבא, הע' 17.

393. כך יש להבין את משמעות הדברים: "ואח"כ נעשיתי רב בעיר לעסלי במדינות פולין ואח"כ הייתי בווארשא... יוצא ונכנס בחצרות שרים גדולים... כמה וכמה שנים" (השווה: דובנוב, שם, עמ' 276). על הזיהוי לעסלי־אינבורצלאב ראה: י. היילפרין, פוא"א, עמ' 620. הדבר נעלם מעיניו של וילנסקי ויש לתקן את זיהויו.

394. בכתב־מלשינותו הראשון שהוגש באביב 1801 הוא טוען שמאז שסולק ממשרתו לא חדל לתבוע את 3,000 הצ'רבונצים (זהובים אדומים ועיין: רבינוביץ, שם, עמ' 42), שהוא כפי הנראה הסכום הכללי שהשקיע ברכישת משרת הרבנות בפינסק. לפי שער של 18 זה' פוליש רגילים לזהוב אדום אחד במאה ה־18 (עיין: י. היילפרין, פוא"א, עמ' 540), יוצא ששילם כ־54,000 זה' פוליש בעד משרת הרבנות. בכתב־המלשינות האחרון שלו שהוגש אחרי 12.4.1801 נאמר: "ואח"כ שכרתי לי הרבנות פינסק בליטא לשר העיר על עשר שנים וגם [נתתי] הלואה להקהל סך ארבעה מאות זהובים אדומים בלי רוח משך זמן הנ"ל" (דובנוב, שם, עמ' 476). אם בסך הכול השקיע ברכישת הרבנות 3,000 זה' אדומים משמע שלסטארוסטה שילם 2,600 זה' אדומים שהם כ־43,200 זה' פוליש, ואילו 400 זהובים אדומים סכום ההלוואה לקהל שווה כ־5,400 זה' פוליש. כדאי לציין שבשנת 1750 השקיע ר' יהודה ספרא ודיינא (היסו"ד) לקהל וילנה ברכישת משרת הרב אב"ד ור"מ דקלויז לחתנו הצעיר ר' שמואל בן

אף הוא בבחינת תשלום לקהל, שהרי באותו זמן היתה לסטארוסטה סמכות פיקוח על תקציב הקהל וכל ההכנסות וההוצאות של הקהל היו חייבות להיעשות בידיעתו והוא השתמש בכספים לצורכי פרעון חובות כראות עיניו ואף לעצמו נטל סכומים לא מבוטלים[395]. קהל פינסק מסר לר' אביגדור בתמורה את משרת הרב אב"ד של פינסק והגליל לתקופה של 10 שנים[396] וכפי הנראה כלל כתב־הרבנות, שלא הגיע לידינו, מספר סעיפים מיוחדים בעניין ההכנסות הצפויות לר' אביגדור ממשרתו. דומה שנאמרו בו בין השאר דברים מסוימים בדבר ההכנסות הצפויות לו מן 30 הקהילות והיישובים בסביבות הכפופים לפינסק, וכנראה נמסרו לו בחכירה הכנסות מסוימות, אולי זכות מונופוליסטית למכירת מצרכים מסוימים[397].

ר' אביגדור עלה על כס הרבנות של פינסק זמן קצר מאוד לאחר שר' לוי־יצחק עזב את פינסק בחודש תמוז תקמ"ה והחל לכהן כרב קרוב לוודאי בין סוף תמוז לאלול תקמ"ה[398]. על פעלו כרב למדים אנו מעדויותיו על עצמו מהשנים 1800—1801 שבהן מדובר על פעילותו לעקירת החסידות מפינסק ומסביבותיה. הוא מספר שלא רצה "להיכנס בשום מגע ומשא עם הכת שקמה שם" והשתדל בכל כוחו "להחזירם למוטב מדרכם הנלוזה", אף נאלץ להודות "שפעולה זו לא השפיעה עליהם כל־עיקר". למעשה קרה ההיפך ממה שהתכוון אליו ר' אביגדור. כוחם של החסידים, שנשאר גדול גם בעת עלייתו על כס הרבנות, על אף צמצום השפעתם, שב והתעצם בתקופת רבנותו. הם הוסיפו להפיץ בגלוי את תורתם ואת ספריהם, ואילו את פיו של ר' אביגדור המרו והביאו אותו למצב שבו לא היתה לו כלל יכולת לכפות את רצונו, "משום שהרוב בכל הערים שנמצאו בפיקוחי כבר היה שייך לאותה הכת", משמע שבפינסק ובסביבותיה חזרו החסידים ונטלו את היוזמה בידיהם, התארגנו מחדש והגבירו את כוחם עד שר' אביגדור בעצמו נאלץ להודות שהם היו הרוב. לדבריו עלתה אז על דעתו המחשבה לשרוף בפומבי את ספרי החסידים, אבל לא העז לעשות את הדבר משום שרוב הציבור לא נשמע לו[399].

לא קשה לשער ששנות כהונתו של ר' אביגדור כרבה של פינסק הן שנים של מתיחות פנימית גדולה בציבור יהודי פינסק. לחסידים היתה כמובן סיבה ברורה להתנגד לר' אביגדור שלא הסתיר את איבתו אליהם. אך דומה שגם רבים מן הלא חסידים שבפינסק סלדה נפשם מן הרב החדש, שנהג את רבנותו ברמה לא בזכות גדולתו בתורה וסמכותו האישית, אלא בגלל עושרו ותקיפותו. יש להניח, שקהילת פינסק היתה מפולגת ומסוכסכת בתוכה בסוף שנות קיומה של מלכות פולין וקשה היה למתנגדים לחסידות לבצע את תכניתם. מכירת משרת הרבנות לאדם הלא־נכון הצמיחה תוצאות הפוכות מאלו שלהן ציפו מנהיגי הקהל שבחרו בר' אביגדור. החסידים שנדחקו לקרן זווית בתקמ"ד—תקמ"ה חזרו לפעילות גלויה והצליחו למשוך לצדם כוחות חדשים ולזכות באהדת הציבור.

ר' אביגדור חש שהקרקע בוערת מתחת לרגליו עוד לפני שהודח ממשרתו. בשלוש הקהילות ולובין, סטולין ודוברוביץ, שסרו למשמעתה של קהילת פינסק, לא היתה לר' אביגדור דריסת־רגל. עיירות אלו היו ערים פרטיות והאצילים בעלי הערים הללו, הנקראים בתעודה "שליטי־הערים", נענו לבקשותיהם של מנהיגי הציבור, שהיה חסידי ברובו במקומות אלה ואסרו על בואו של ר' אביגדור לשם. דומה שבעיירות אלו נשארה הנהגת הקהל בידי החסידים גם בשנים 1785—1793, ותושביהן סירבו לקבל את מרותו לאחר שעמדו על כוונותיו ועל אופיו של ר' אביגדור[400]. בדרגה הלך והתעצם כוחם של החסידים גם בפינסק וגם בקהילות אחרות בגליל פינסק.

אביגדור מרוג'אני למעלה מ־37,000 זה' פוליש (תשלום — 24,000 ז"פ, הלוואה בסך 6,000 ז"פ ועוד הלוואה בסך 6,000 ז"פ, נדבה בסך 1,000 ז"פ לח"ק, גמילות חסדים של חיים והוצאות אחרות). על כתב־הרבנות שניתן לר' שמואל בן אביגדור חתמו 110 חברי אספת רח"ש. ההסכם אושר ע"י בית־הדין של הקהילה ושאר הקהילות הראשיות (בריסק, הורודנה, פינסק וסלוצק). הבוייבודה ראדזיביל נתן כתב־הסכמה שלו (Konsens) לבחירה. לפי תנאי כתב־הרבנות, רשאי היה ר' שמואל בן אביגדור לעסוק מיד בהלוואות ובמו"מ אחר, חוץ ממכירת משקאות שהותרה לו כעבור 14 שנה; ואמנם עסק ר' שמואל בווילנה בפעילות מסחרית נרחבת (עליו עיין: י. קלויזנר, וילנא בתקופת הגאון, עמ' 50—53). נראים הדברים שההסכם שעשה קהל וילנה עם היסו"ד ור' שמואל בן אביגדור עמד לנגד עיני הקהל בפינסק, כאשר עשה את הסכם הרבנות עם ר' אביגדור 35 שנה מאוחר יותר.

395. עיין לעיל, בדיון על חיסול החובות.

396. ראה כתב־מלשינותו האחרון של ר' אביגדור משנת 1801 שנשמר במקורו העברי: דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 276: "שכרתי לי הרבנות דפינסק בליטא בכסף מלא... על עשר שנים".

397. בבקשתו של ר' שניאור זלמן לסינאט ממאי 1801 לאחר ששוחרר ממאסרו (בגלל מלשינותו של ר' אביגדור) נאמר, שתושבי פינסק "לא נתרצו אחרי עבור הזמן המוגבל לתתו לעמוד על החכירה [של הרבנות] מפני שהוא מוציא מהם [מעות] בכפיה יתר על המדה ומפני שהיו יודעים שהוא רגיל לשתות משקאות משכרים" (טייטל־בוים, הרב מלאדי, ח"א, עמ' 118—119 וכן וילנסקי, שם, עמ' 292). הדברים תמוהים וכנראה ע"י המלה частое (תכוף) (פרטי), מקבל עניין המשקאות משמעות. על מכירת משקאות ע"י ר' שמואל בן אביגדור ראה לעיל, הע' 394.

398. בהמשך הדיון להלן נאמר שר' אביגדור סולק ממשרתו ע"י הנהגת הקהל החדשה של פינסק בשנת תקנ"ג. אם נזכור שר' אביגדור קיבל את משרת הרבנות לעשר שנים, ובכתב־מלשינותו הראשון הוא מתלונן שהדיחו אותו ממשרתו שנתיים לפני המועד שנקבע לו, הרי החישוב הוא פשוט. השלמת כהונתו היתה צריכה לחול בתקנ"ה, מכאן שנתקבל לרב בתקמ"ה, עשר שנים קודם לכן. השווה גם ההע' הבאה.

399. כאן ובהערות מבוססים הדברים על הקטע שבסוף כתב־הבקשה הראשון הגדול שהגיש ר' אביגדור לצאר פאבל באביב 1800. המתאר את פרשת רבנותו בפינסק, סילוקו משם והנזק הכספי שנגרם לו (החלק הראשון הוא כתב־קטרוג ופלסתר נגד החסידות בכללה). הקטע על רבנותו בפינסק שהוא בעל חשיבות מרכזית להבנת הספסוך בינו לבין קהילת פינסק, מובא להלן על פי נוסחו של רבינוביץ, שם, שם (וראה לעיל, הע' 390). (התעודה בחלקה עיין: טייטלבוים, ח"א, עמ' 167 ואילך; בשלמותה עיין: וילנסקי, ח"א, עמ' 237—258. הקטע האחרון על רבנותו בפינסק, עמ' 252 ואילך; המקור הרוסי: יברייסקאיה סטארינה, 1910, עמ' 90—109).

400. לדברי ר' אביגדור בעדותו הצליחו תושבי העיירות האלו למנוע את בואו אליהן "פעמים רבות". (רבינוביץ, שם, שורות 22—23). רב הגליל היה נוהג לבקר בעיירות שבסביבות בדרך כלל אחת לשנה.

ר' אביגדור ניסה לעשות מעשה כלשהו כדי לעצור בעד התפתחות המחנה החסידי. הוא נוכח לדעת שהטפת המוסר שלו אינה עוזרת כלל לעצירת החסידות. הוא נתן את דעתו לספרי החסידים[401] שהיו נפוצים בחוגי החסידים, אבל לא ידע מה לעשות שכן לשרוף אותם בפינסק לא היה בכוחו. לא מן הנמנע שעוד בתקופה הפולנית ניסה להסב את תשומת לבו של הגר"א לעניין תפוצתם של ספרי החסידים בפינסק וכן גם למצבו האישי ולבקש ממנו עצה והדרכה כיצד לנהוג[402]. בין כה וכה היו החסידים לרוב בקהילת פינסק ובקהילות אחרות בגליל פינסק.

אבל כל זמן שמלכות פולין היתה קיימת נשאר ר' אביגדור על משמרתו כרב־אב"ד של פינסק והגליל. החסידים התאזרו בסבלנות וחיכו לשעת הכושר לקחת בידיהם את רסן השלטון בקהל ולסלק את ר' אביגדור מן הרבנות בפינסק. הם כמובן יכלו לחכות עד אשר תסתיים תקופת כהונתו בשנת תקנ"ה, שהרי נמסרה לו הרבנות רק לעשר שנים. אבל שעת הכושר נזדמנה להם מוקדם יותר, בשנת תקנ"ג, בעת החלוקה השנייה של פולין או מיד לאחריה, עם עבור פינסק לתחום שלטון רוסיה. על כך ידובר להלן.

המסקנה הכללית המשתמעת מן הבירור שלנו היא שבדור הראשון לחסידות עד ראשית שנות ה־80 היתה גם קהילת פינסק, בדומה לשכנתה תאומתה קארלין, מרכז לתנועת החסידות. ואילו הציבור הלא חסידי שפינסק לא רצה, או לא היה מסוגל, לגלות איבה פעילה כלפי החסידות. על רקע צביונה החסידי של פינסק ניתן להבין מדוע אין בידינו עדות על הצטרפותה של קהילת פינסק לחרם של שנת תקל"ב נגד החסידים; וכיצד הגיעו הדברים עד כדי בחירתו של ר' לוי־יצחק כרבה של פינסק, כהונה שבה נשאר קרוב לעשר שנים. מבחינת יחסי הכוחות הפנימיים בין החסידים ללא חסידים בולט העדר מתיחות של ממש בין שני המחנות בפינסק ובקארלין, מראשית צמיחתה של התנועה בשנות ה־60 ועד תחילת שנות ה־80. ההנהגה הרוחנית, הכוח וההשפעה בשתי הקהילות הם בידי החסידים ואילו הציבור המתנגדי נשאר בעיקרו של דבר נייטראלי לגבי החסידות. רק בלחץ כבד של קהל וילנה והגר"א נוקט הציבור המתנגדי עמדה פעילה יותר לצד מתנגדי ליטא נגד החסידות, והחסידות נדחקת זמנית למצב של התגוננות. אבל דבר זה קורה בד בבד הן בפינסק והן בקארלין. יוצא מדברינו שכאשר קארלין היא חסידית גם פינסק היא חסידית וכאשר מתגבר מחנה המתנגדים בפינסק מתגבר אותו מחנה גם בקארלין.

בהשקפה אחורנית נראית לנו החלטת מנהיגי קהילת פינסק לקבל את מועמדותו של ר' אביגדור משום שהיה מוכן להשקיע סכום כסף רציני תמורת בחירתו, כטעות חמורה. ההחלטה השפיעה השפעה גורלית על המשך התפתחותה של הקהילה, כפי שיתברר בהמשך הרצאת הדברים. כל עוד נבחרו למשרת הרבנות בפינסק אישים גדולים בתורה בעלי אוטוריטה אישית והשפעה מחנכת, היתה ההנהגה הרוחנית של הקהילה בידי אנשים שהיו מסוגלים להנהיג את עדתם במידה רבה של עצמאות ואי־תלות וליהנות מאמונו של רוב הציבור. כזו היתה הנהגתם של ר' רפאל בן יקותיאל זיסקינד הכהן (האמבורגר) ושל ר' לוי־יצחק הברדיצ'בי בין השנים תקכ"ג—תקמ"ה. רבנים אלה לא קנו את משרת הרבנות שלהם בכסף אלא נבחרו לתפקידם והיו מסוגלים לנהוג את רבנותם מתוך עמדה של עליונות מוסרית, כאשר הציבור מצדו מקבל עליו את מרותם והדרכתם. ר' אביגדור לא רק שלא הצליח להתחבב על הקהילה אלא גרם למתיחות פנימית, להרחקתם של קרובים ורחוקים, להורדת ערכו וכבודו של כס הרבנות ובסופו של דבר להתמרדותו של הציבור, וכתוצאה ממנה עבר השלטון בקהל לידי החסידים והתחולל פילוג פנימי בקהילה וסכסוך ממושך שעל תוצאותיו ידובר בפרק הבא.

401. בלשונו של ר' אביגדור: "ולאחר שהגיעו לידי ספריהם שנדפסו בסתר ושבהם סילפו במידה רבה חוק ומשפט" (שורות 6—7). יש לזכור שהניסוח הוא מתוך כוונה להבאיש את ריחם של החסידים, שכן התעודה כולה היא חלק של כתב־מלשינות. כאן מסלף ר' אביגדור עובדות. ספרי החסידים נדפסו בגלוי והחוק והמשפט של המדינה כלל לא עניינו אותם.

402. ראה בפרק הבא, הע' 4—5.

פרק שישי

מימי סיפוח פינסק לרוסיה עד ימי הצאר אלכסנדר השלישי ותקופת ביל"ו (1793—1880)

א. מלחמת הרב ר' אביגדור בחסידים בפינסק ובליטא

בין החודשים אפריל—יוני של שנת 1793, בעת החלוקה השנייה של פולין, עברה פינסק משלטון פולין לשלטון רוסיה[1].

אמנם אין לנו עדויות על המצב בפינסק בימים האחרונים

1. ב־22 ביולי 1793 אישר הסיים של גרודנה את סיפוח השטחים שרוסיה נטלה לעצמה ממלכות פולין בעת החלוקה השנייה של מדינה זו (חלק גדול של רוסיה הלבנה, מחצית וחלין והחלק המערבי של אוקראינה, כולל פודוליה כולה). למעשה השתלטה רוסיה על אדמות פולין המזרחית שסיפחה בחלוקה השנייה עוד חודשים אחדים קודם לכן. פקודה סודית של הקיסרית יקאטרינה הגדולה לקרצ'טניקוב בדבר ביצוע החלוקה ניתנה ב־8.12.1792 וב־27.3.1793 פרסם קרצ'טני־קוב מנשר על סיפוח האזורים החדשים. עיין: M. Mościcki, Dieje porozbiorowe Litwy i Rusi, 102, 108 (להלן: מושציצקי).

של השלטון הפולני ובתחילת השלטון הרוסי. אבל ידוע שכבר בשנת 1792 נכנס צבא רוסי רב לתחום פולין המזרחית (ליטא ואוקראינה) בהסכמתם של אנשי אצולה פולנים ממתנגדי הקונסטיטוציה של מאי משנת 1791. האצולה הפולנית היתה מפולגת בצורה חמורה בין חסידי הקונסטיטוציה של מאי לבין אלה שהצטרפו לקונפדראציה של טארגוביצה וקיבלו ברצון את חדירת הרוסים לארצם[2]. ניתן לשער שבמצב הדברים הזה נחלשה במידה מרובה אחיזתו השלטונית של מנגנון השלטון הפולני (שלא הצטיין אף פעם ביעילות מיוחדת) בליטא כולה ובפינסק בכלל זה. המעבר מן השלטון הפולני לשלטון הרוסי היה ממושך למדי, ואשר לפינסק דומה שברבע השני של שנת 1793 כבר לא היה בה שלטון פולני ועברו חודשים מרובים עד שהשלטון הרוסי במקום נהיה יציב. האדמיניסטראציה והמנגנון השיפוטי הפולני היו נתונים באותה תקופת מעבר במצב של חיסול ועבר זמן לא מבוטל עד שהשלטון החדש השתלט על העניינים והנהיג בשטחים החדשים את החוקים והסדרים שהונהגו בשנים 1772—1793 בשטחי בלורוסיה, שסופחו לרוסיה לאחר החלוקה הראשונה של פולין בשנת 1772[3].

על הלכי הרוח וההתרחשויות בקהילת פינסק בעת ולאחר סיפוחה לשלטון רוסיה יכולים אנו ללמוד מעדותו של ר' אביגדור בן חיים על הדחתו ממשרת הרבנות, על מלחמתו במדיחיו למען החזרתו לכס הרבנות ולמען פיצויו על הנזקים שנגרמו לו. בגלל חשיבותה של העדות נביא כאן את הנוסח המלא של התעודה בתרגומו של ז. רבינוביץ כפי שזו הובאה בספרו "החסידות הליטאית" (עמ' 41—42). כדי לאפשר בדיקה ביקורתית של תוכן התעודה סימנו את השורות במספרים סידוריים:

1 "...כעת אהיב בנפשי מתוך פחד ויראה לשטוח בקשתי לפני כיסאו המכובד של
הוד מלכותו. אודה, שבשעה שנבחרתי לאב בית־דין של פינסק ושל שלושים
הייערות השייכות לעיר (הגליל), לא רציתי להיכנס בשום מגע ומשא עם הכת
שקמה שם והדבר נעם לי מאוד. אמנם השתדלתי על־ידי השפת מוסר להחזירם
5 למוטב מדרכם הנלוזה, אולם משראיתי שפעולה זו לא השפיעה עליהם כל־עיקר,
ולאחר שהגיעו לידי ספריהם שנדפסו בסתר ושבהם סילפו בחוצפה רבה חוק
ומשפט, נבוכו עשתונותי, כיוון שלא ידעתי כיצד לשימם לאל. ואם כי הייתי אב
בית־דין שלהם, לא היה כבר לאל ידי לשרוף בפומבי את ספריהם, משום שהרוב
בכל הערים, שנמצאו תחת פיקוחי, כבר היה שייך לאותה הכת. לפיכך נאלצתי
10 להודיע על המאורע הזה להגאון המנוח (ר' אליהו) מווילנה, כיוון שהוא היה הגדול
מבין חכמינו, בין בנגלה (תלמוד) ובין בנסתר (קבלה). הודעתי לו את תוכן הספרים
של הכת הזאת וביקשתי מפיו עצה טובה, כיוון שחששתי, כי מאחר שהם כתבו
בספריהם הבל לרוב ודברי חוצפה, ומאחר שהם קוראים לעצמם אחינו, עשוי
הדבר להגיע לשלטון הרם (ויש לדאוג לכך) שלא יסבול החפף מפשע על פשעי
15 פועלי־און. מלבד זאת הוכחתי לו (לגאון מווילנה), שהיות וספריהם מדיחים את
האיש התמים מן הדרך הישר, צריך על־פי דין לשרוף את ספריהם בפני כל עם
ועדה. וכך עשו באמת בווילנה, וציוו לשרוף את הספרים של הכת ההיא בפומבי
לפני בית־הכנסת ("צוואת הריב"ש"). בשנודע הדבר לכת והיא הבחינה שאני מתנגד
לדעותיהם, קמו כאיש אחד כנגדי והרסו את פרנסתי ואף השיאו לבסוף את
20 האחרים (את המתנגדים) שלא לתת לי את המגיע לי. וכי מי לא יטה אוזן קשבת
לעצה כגון זו? משום כך נתרוששתי מאוד. בשלוש ערים זלובין, סטולין ודוברו־
ביץ', שהיו תחת השגחתי, אלא שראשי הקהל בהן היו מאנשי הכת ההיא, הם פעלו
אצל שליטי הערים ההן פעמים רבות שייאסר בואי לשם. אחר־כך הם עצמו ורבו
בפינסק, ולפני שעברו ימי כהונתי לבחור באב בית־דין אחר, הם נטלו מידי בכוח
25 את המשרה ולחרפתי הרבה סילקו את כיסאי המיועד לי בבית־הכנסת, ועל מקומו
פיזרו חול ואדמה... לפי דת ישראל מנהג הוא אצלנו, כי מי ששימש אב בית־דין,
ואפילו אם נתקבל לזמן מסוים בלבד, שוב אי־אפשר להדיחו (מכס הרבנות לפני
תום ימי כהונתו). אולם אותה כת לא השגיחה בכך, והדיחתני בחרפה רבה שנתיים
לפני המועד שנקבע לי ונטלה ממני את כל הכנסותי. משראיתי כיצד נהגו בי,
30 בלי לשאול את פי, שלא כחוק, התאוננתי עליהם, בהתאם לפקודת הוד מלכותו,
לפני המאגיסטראט, שהורה להודיע ברבים בבית־הכנסת שלנו, שעלי להישאר על
כס הרבנות עד שבית־הדין יוציא משפטו. לשם ביצועה של הוראה זו שיגר
המאגיסטראט לבית־הכנסת את מזכירו להודיע על החלטה זו במעמד. משנודע
הדבר לכת גמרה אומר באלה ובשבועה לבטל את החלטת המאגיסטראט. הם בחרו
35 באחד מאנשי שלומם לראש הקהל, ומשניסה המזכיר להיכנס לבית־הכנסת, כדי
להודיע (על החלטת המאגיסטראט), התייצבו מול פניו ולא נתנו לו להיכנס. לפי
פקודתו הנעלה של הוד מלכותו נקבע, שבכל עיר ועיר, בה נמצאים בני דתנו,

---

2. הנ"ל, שם, עמ' 71 ואילך.

3. בשטחים שסופחו לרוסיה, אחרי החלוקה הראשונה של פולין בשנת 1772 הונהגו בין השנים 1772—1793 שינויים יסודיים במעמדם החוקי של היהודים וצומצמה מאוד האוטונומיה של הקהל ושל בתי־הדין. עיין: ברשאדסקי, ל"י, עמ' 55 ואילך; ש. דובנוב, דברי הימים כרך ח', עמ' 188—189; לויטץ, עמ' 24—27. לאחר החלוקה השנייה והשלישית הוחלה התחיקה הרוסית על היהודים שגרו באזורים המסופחים. עיין: מושציצקי, עמ' 285—286; לויטץ, עמ' 26.

יהיו הרבנים שופטים בכל הנוגע לאמונתנו. הללו (הרבנים) חייבים להיות בני־תורה. אולם הכת דחתה אותם (את בני־התורה) ובחרה במקומם אנשים כרצונם, חסרי כל נסיון. הם בחרו לראש הקהל בהרשל קולודנר רק משום שהוא ומשפחתו שייכים לכת. הוא נסע אל מושל הפלך נפלוייב, ותמורת מלשינות כוזבת עלי השיג הוראה לא לשלם לי את יתרת החוב של משכורתי, הן בעד שש השנים האחרונות והן בעד השנים הקודמות. מלבד זאת פקד הוא (הרשל קולודנר), ואף זאת בשם מושל הפלך, להודיע ברבים, שכל מי שנהנתי בו שלא ביושר או שנטלתי ממנו כסף שלא כדין, יצהיר על כך במאגיסטראט בפני מושל הפלך. עם כל הטרפה שנגרמה לי על־ידי פקודה זו, שמחתי בה, כיוון שבטוח הייתי, שאפילו בין הכת לא יימצא איש, היודע לומר עלי רעות. מעולם לא נשאתי פני עשיר, אם אשם היה, בכדי להתעלם על־ידי כך מפני דל. אדרבה, רציתי תמיד במיטב יכולתי להושיע לדל. לאחר שעברה שנה תמימה מפרסום אותה הודעה וקובלנות עלי לא הגיעו, הוציא לי מושל הפלך אישור על מידת יושרי. משראה המאגיסטראט שצדקתי, החזה שונאי את העניין כמעט שש שנים. כל אותו הזמן לא חדלתי לתבוע את שלושת אלפי הצ'רבונצים. ואף־על־פי שהייתי אחר־כך יותר מעשר פעמים במינסק והראיתי למאגיסטראט (בפינסק) את פקודת מושל הפלך ושל הגנרל־גוברנאטור טוטלמן (טוטולמין) לא נשאו השתדלויותי פרי. ענייני נמשך ונמשך, ובינתיים נתרוששתי מאוד והייתי נאלץ למכור את כל רכושי. אני וביתי נשארנו בעירום וחוסר כול. אלא שלא אבדה אמונתי באל עליון, כמו שכתוב: אם ענה תענה אותו, כי אם צעק יצעק אלי שמע אשמע צעקתו (שמות כ"ב, כ"ב). סמכתי על חוקינו הנעלים, שלפיהם ניתן מחסה לדך. וכי מי ראוי לכך (לתת מחסה לדך) יותר מאדירנו הקיסר פאבל הראשון...

...לפיכך פונה אני בלב מורתח להוד מלכותך בבקשה זו מתוך כניעה ואדיבות. בשנים משכבר הייתי עשיר, ואילו עכשיו, לעת זקנתי, דלותי ביחד עם כל בני־ביתי. הריני מייחל, אפוא, להחלטת הוד מלכותך, כיוון שנבצר ממני להוכיח על־ידי עדים את הנזק שנגרם לי על־ידי הכת...".

לצערנו אין התעודה מצטיינת במבנה ברור והגיוני ומערבבת את המוקדם והמאוחר. בדיקה ביקורתית של תוכן התעודה מחייבת סידור כרונולוגי של סדר ההתרחשויות אגב שימוש באמצעים של פרשנות היסטורית וניתוח פנימי של תוכנה וסגנונה. בראש וראשונה נבקש להפריד בין העניינים המוסבים על התקופה הפולנית (1793—1785), לבין אלה שהתרחשו בימי שלטון רוסיה. בדיקה כזו תאפשר לנו העלאת מסקנות ברורות ומובנות יותר על השתלשלות העניינים בפינסק בתקופה האמורה.

1. נבודד תחילה את הקטעים שבהם מדובר על עניינים שהתרחשו בתקופת השלטון הפולני, היינו בתקופה שבין 1785 (מחצית ב') לבין 1793 (מחצית א').

(א) שורות 2—9 ("אודה" וכול', עד "לאותה הכת"): הימנעותו של ר' אביגדור מלהיכנס למגע ומשא כל־שהו עם החסידים בפינסק; נסיונו להחזירם למוטב על־ידי הטפת מוסר; החסידים נעשו רוב בפינסק ובכל הערים שתחת פיקוחו[4].

(ב) שורות 21—24 ("בשלוש ערים" וכולי עד "ב־פינסק"): קהילות זלובין, סטולין ודוברוביץ מקבלות מ"שליטי הערים ההן" רשות למנוע את ר' אביגדור מלבוא אליהן.

2. בהמשך עיוננו נסדר בסדר כרונולוגי ונעייני את הקטעים שבהם מדובר על עניינים שהתרחשו בעת החלוקה השנייה של פולין (אביב—קיץ 1793).

(א) שורות 34—35 ("הם בחרו באחד מאנשי שלומם לראש הקהל").

(ב) שורות 18—21 ("כשנודע הדבר..." עד "נתרושש־תי מאוד"): תלונתו של ר' אביגדור על הדחתו מן הרבנות וסילוק כיסאו המיוחד בבית־הכנסת.

3. העניינים שהתרחשו לאחר החלוקה השנייה של פולין (1793 מחצית ב' — סוף 1796).

(א) שורות 9—18 ("לפיכך נאלצתי..." עד "צוואת הריב"ש"): על כוונתו לשרוף את ספרי החסידים ועל חוסר יכולתו לבצע את הדבר; על פנייתו לגר"א ושרפת ספריהם בווילנה. דברים אלה התרחשו כולם או ברובם בתקופה שבין אמצע 1793 לאביב 1794[5].

4. על יחסו של ר' אביגדור לספרי החסידים שהיו נפוצים בפינסק וקשריו עם ר' אליהו הגאון מווילנה (שורה 6 ואילך) עיין ההע' הבאה.

5. מקטע זה ניתן אולי לומר שר' אביגדור התחיל מתעניין בבעית ספרי החסידים עוד לפני הדחתו, בתקופת השלטון הפולני בפינסק, כאשר הרגיש בהתנגדות ההולכת וגוברת נגדו. אבל רוב הדברים מתייחסים לתקופה שבה היה כבר בפינסק שלטון רוסי ואילו וילנה נשארה עדיין (עד החלוקה השלישית, 1795) בתחומי מלכות פולין. בעקבות פנייתו של ר' אביגדור לגאון, נשרף בווילנה באביב 1794 (קודם ביעור חמץ, תקנ"ד) הספר צוואת הריב"ש, שנדפס בשנת תקנ"ג. עיין: דובנוב, שם, עמ' 243; טייטלבוים, הרב מלאדי, עמ' 187—190, תעודות ו—ז. גם הוצאת הלעז על החסידות שבשורות אלה היא בבחינת מלשינות ו"השלטון הרם" הנזכר שם הוא ללא ספק השלטון הרוסי; מן הראוי לציין כאן שב־22.4.1794 פרץ המרד הפולני בליטא ווילנה נכבשה בידי הפולנים וזו נשארה בידיהם יולי 1794. המרד של קושציושקו נגד הרוסים בפולין עצמה נמשך עד נובמבר. אין להניח שבתקופת המרד הפולני והמלחמה הגלויה בין הצבא הרוסי לצבא הפולני יכול היה ר' אביגדור לקיים קשר עם הגר"א. גם עובדה זאת מסייעת את ההנחה שהקשר של ר' אביגדור עם הגר"א ונסיונו לעורר אותו לפעולה נגד ספרי החסידים התרחשו ב־8—9 החודשים שבין אמצע 1793 למארס ואפריל 1794. לאחר־מכן

(ב) שורות 29—34 (״משראיתי כיצד...״ עד ״החלטת המאגיסטראט״): על תלונתו בפני המאגיסטראט (העירייה) של פינסק נגד העוול שנגרם לו על־ידי החסידים, ועל היענותו של המאגיסטראט והוראתו לבטל את ההדחה, עד אשר יתברר הדבר בפני בית משפט[6].

(ג) שורות 35—39 (״ומשניסה המזכיר...״ עד ״בני התורה״): התנגדותם של החסידים לנסיונו של מזכיר המאגיסטראט להכריז בבית הכנסת את ההוראה בדבר ביטול ההדחה.

(ד) שורות 41—51 (״הוא נסע...״ עד ״משראה המאגיסטראט שצדקתי״)[7]: נסיעתו של הרשל קולודנר לגוברנאטור של פלך מינסק נפלוייב בשנת 1794 והסכמתו של נפלוייב למעשה ההדחה[8], ולהכרזה מטעם הקהל המתירה הגשת תביעות נגד ר׳ אביגדור. כל העניינים הנזכרים בשלושת הקטעים האחרונים התרחשו בתקופה שבין אמצע 1793 למרץ—אפריל 1794[9].

(ה) שורות 51—54 (״כל אותו הזמן...״ עד ״השתדלויותי פרי״): בקטע זה מדובר על נסיעותיו המרובות של ר׳ אביגדור אל הגנראל־גוברנאטור טוטולמין בתקופה שבין מחצית ב׳ של 1795 לבין סוף 1796[10]. ר׳ אביגדור השתדל אצלו למען תמיכה רשמית בתביעתו הכספית מקהל פינסק, ללא תוצאות.

(ו) שורה 51 (״השהו שונאי את העניין כמעט שש שנים״).

(ז) שורות 54—56 (״ענייני נמשך...״ עד ״וחוסר כול״); שורה 51 והקטע הזה מסכמים את המשך ההשתלשלות בשנים מסוף 1796 עד 1799 בתקופת מלכותו של פאבל I. הודאה בהצלחת חסידי פינסק.

(ח) שורות 56—63 (״אלא שלא אבדה...״ עד הסוף): נוסחת סיום — פנייה אישית לצאר פאבל.

למאורעות המדיניים של שנת 1793 היתה השפעה מרובה על ההתרחשויות בתוך הקהילה היהודית בפינסק. המתיחות הפנימית על רקע הניגוד בין החסידים לבין ר׳ אביגדור, רב אב״ד הקהילה והגליל, ובוודאי גם של אותם חלקים בהנהגת הקהל ובציבור שנשארו נאמנים לו, הביאה באותה שנה לידי הדחתו של ר׳ אביגדור מכס הרבנות והעברת השלטון בקהל לידי הרוב החסידי. הדבר התרחש בשנת 1793, כדעתו של רבינוביץ[11]. דומה שניתן להבין את ההתרחשויות בצורה טובה יותר, אם נבדוק אותן על רקע המאורעות המדיניים שתוארו למעלה.

בשנת 1793, בחלוקה השנייה, סופחה לרוסיה גם מינסק והפלך שלה, והגבול של רוסיה עבר מערבית לפינסק, ואילו החלק המערבי של מחוז (גליל) פינסק נשאר בתחומי פולין למשך שנתיים וחצי נוספות[12], וילנה, הורודנה ובריסק נשארו

ספק אם ניתן לו להתקשר עם הגר״א. במשך תקופה ממושכת למדי יש לשער שר׳ אביגדור השתדל לקבל את עזרתו של הגר״א לשם החזרתו למשרתו. בהודעת הגנראל־גוברנאטור הליטאי גולניצשצ׳ב־קוטוזוב מיום 12.7.1800 (וילנסקי שם, תעודה 9). בעקבות חקירתו בפרטי הלשנתו של ר׳ אביגדור נאמר שבגלל המלחמה במנהגי הכת [החסידית] הוגשו דילטוריות רבות מצד רב הכולל (ר׳ אביגדור) לווילנה בימי ממשלת פולין, וספריהם נשרפו שם באש והכוונה כאן לא להלשנות, אלא לפנייתו של ר׳ אביגדור לגר״א. המלים ״בימי ממשלת פולין״ משמעותן כאן לפני אביב 1794, כאמור לעיל. פנייתו לגר״א מסתיימת קרוב לוודאי עם שרפת ״צוואת הריב״ש״ בחצר בית־הכנסת בווילנה. לאחר התאריך הנזכר לא יכול היה הגר״א להגיש עזרה לר׳ אביגדור בגלל הגבול החדש שהפריד בין וילנה (שבפולין) לבין פינסק (שברוסיה), והמלחמה בין הצבא הרוסי למורדים הפולנים.

6. המשפט: ״משראה המאגיסטראט שצדקתי השהו שונאי את העניין כמעט שש שנים״ אינו בנוי בצורה הגיונית כי אין קשר סיבתי בין שני חלקי המשפט. למעשה יש לחלק אותו לשניים: ׳המאגיסטראט ראה שצדקתי״ (נמשך אל הקטע שלפניו), ואחר־כך משפט שני: ״שונאי השהו את העניין שש שנים״ שאינו במקום (ראה מקומו בהמשך הניתוח). הפנייה למאגיסטראט היא על סמך החוק הרוסי כלפי היהודים (ראה ההע׳ הבאה). המלים: ״בהתאם לפקודת הוד מלכותו״ (שורה 30) מתייחסים לצאר פאבל I. ר׳ אביגדור טעה כאן, שכן החוק הוצא ע״י אמו של פאבל יקאטרינה הגדולה (עיין לויטין, שם). הדברים עצמם גם הם התרחשו בתקופת מלכותה.

7. הכוונה כאן בלי ספק לבית־משפט עירוני, שכן לפי התחיקה הרוסית נמנו היהודים על מעמד הסוחרים והעירונים והם היו זכאים לנציגות בעיריות. במלכות פולין לא היתה לעירייה שום סמכות שיפוטית לגבי היהודים. מבחינת השיפוט בפולין—ליטא היו יהודי פינסק כפופים מאז ומתמיד לסטארוסטה בלבד. (עיין בדיון על המעמד המשפטי בפרקים הקודמים).

8. בתעודה עצמה נאמר שהגוברנאטור נתן ״הוראה [צ״ל כפי הנראה: הסכמה] לא לשלם לי את יתרת החוב של משכורתי״. אבל לא רק במקום זה מחליף ר׳ אביגדור את ענייני הרבנות בענייני התביעות הכספיות בגלל הרבנות. המלים: ״הן בעד שש השנים האחרונות״ (שורה 42) מיוחסות כאן לנפלוייב, אבל הדבר הוא חסר שחר, שכן נפלוייב רק הרשה שלא לשלם לו את יתרת החוב. הדבר קרה שש שנים קודם להגשת כתב־התלשינות, משמע בשנת 1794, ואז אי־אפשר היה לדבר על שש השנים שבין 1794 ל־1800. על נפלוייב עיין גם להלן, הע׳ 23.

9. נסיון הקהל למנוע בכוח מפקיד המאגיסטראט לקרוא בפומבי בבית־הכנסת את ההחלטת המאגיסטראט, גם הוא מעיד על כך שהדבר קרה בראשית השלטון הרוסי בפינסק, עוד לפני שהשתלט כראוי על העניינים במקום. בפולין של המאה ה־18 היה זה דבר שכיח להתעלם או להתנגד לנציגי השלטון בבואם לגבות עדויות, להכריז הכרזות ולבצע פסקי־דין והדברים ידועים. לא כן הדבר ברוסיה.

10. טימופיי איבאנוביץ טוטולמין היה גנראל־גוברנאטור של השטחים שסופחו לרוסיה בחלוקה השנייה ומקום מושבו היה בנסביז׳ בתקופה שבין סוף 1793 או ראשית 1794 לסוף 1796. הוא שימש בתפקידו זה פחות משלוש שנים וסולק ע״י פאבל I מיד לאחר עלותו על כס המלוכה. עיין מושציצקי, עמ׳ 122—123.

11. כך לפי חישובו של רבינוביץ והוא הנכון גם לדעתי. הסן סבור שר׳ אביגדור סולק ב־1794 או 1795 ואילו וילנסקי קובע שישנת ההדחה היא 1794 אף שהוא מביא את חישובו של רבינוביץ בלי לסתור אותו. עיין: רבינוביץ, החסידות הליטאית, עמ׳ 40; הסן, Евреи в России, עמ׳ 150, הע׳ 3; וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ח״א, הע׳ 60.

12. הגבול המערבי החדש של רוסיה עבר בין פינסק לבין יאנוב, קרוב יותר לפינסק, וכך נותקו ממנה העיירות יאנוב, דרוהיצ׳ין, מוטלה, וחומסק. עובדה מדינית זו קבעה את סיפוחה של פינסק לפלך מינסק ואילו העיירות שנזכרו למעלה היו שייכות מאז החלוקה השלישית של פולין (דצמבר 1795) ועד למלחמת־העולם הראשונה לפלך גרודנה (בשנים 1795—1800 היתה העיר הראשית של הפלך סלונים. עיין הסן, שם).

אף הן בתחומי פולין. לעובדת ניתוקה המדיני של פינסק מפולין ולניתוק הקשר בינה לבין וילנה, מקום מושבו של הגאון ר' אליהו, היתה השפעה גדולה על השתלשלות העניינים בפינסק. על רקע זה ניתן לשחזר את השתלשלות העניינים בעדותו של ר' אביגדור על מה שקרה לו בפינסק לפני, בעת ואחרי סילוקו מן הרבנות, וכן פרטים מסוימים בהודעותיהם של הגוברנאטורים של ליטא ושל מינסק בשנים 1800—1801, כאשר התנהלה החקירה על כתב־הלשנתו של ר' אביגדור. שחזור זה עשוי להפיץ אור נוסף על מלחמת המתנגדים בח־סידים לאחר פטירתו של הגר"א.

ציינו למעלה שר' אביגדור נתן הלוואה לקהל ושילם לסטארוסטה סכום כסף בעד משרת הרבנות של פינסק והגליל. אין ספק שהתשלום לסטארוסטה הבטיח לר' אביגדור גם את תמיכתו, ומול הכוח של המתנגדים בהנהגת הקהל ותמיכתו וגיבויו של הסטארוסטה לא יכלו החסידים לסלק את ר' אביגדור ממשרתו. במציאות של סוף המאה ה־18 בליטא כאשר העניינים של הקהל ושל השלטון היו משולבים במידה כה חזקה, בגלל שאלת החיסול של חובות היהודים למנזרים, לכנ־סיות ולאצילים, היתה מובטחת לר' אביגדור ולמפלגתו תמיכתו של הסטארוסטה, שהיה השליט במקום. אבל שונה לגמרי היה מצב הדברים לאחר סיפוחה של פינסק לרוסיה. השליטים הח־דשים לא היו מעורבים בפרשת בחירת ר' אביגדור. לראשונה לא היו מסוגלים בכלל לתת את דעתם לבעיות פנימיות של היהודים, שכן עבר זמן רב למדי עד אשר אורגנו מחדש סדרי השלטון בצורה שהלמה את המצב המדיני החדש[13]. התמיכה של וילנה, מבצר ההתנגדות לחסידות, אף היא לא יכלה להיות נתונה לר' אביגדור, שכן שובשו באביב 1794 סדרי החיים התקינים בתחום ליטא עקב מרידת הפולנים. ספק אם השלטון הרוסי ראה בעין יפה קשרים אמיצים של קהילת פינסק עם וילנה, עם הורודנה ועם בריסק שנשארו בתחום פולין. ובכלל היתה התחיקה היהודית של רוסיה שונה מזו של פולין וצריך היה ראשית כול להסתגל למצב החדש לפני שניתן היה ליצור מגע עם הקהילות שנותרו מעבר לגבול.

המצב החדש תאם במיוחד את המטרות של החסידים. אהדת הציבור היתה נתונה להם ולא לר' אביגדור, ורבים מתושבי פינסק הצטרפו למחנה החסידי, ונראה שאף הצליחו למשוך לצדם את המתנגדים שבהנהגת הקהל[14]. ראשית כול נקטו החסידים יוזמה בתחום הציבורי והעבירו את השלטון לידיהם בהנהגת הקהל. אין אנו יודעים כיצד קרה הדבר, אבל על עוב־דה זו מדובר במפורש בעדותו של ר' אביגדור עצמו, ומדב־ריו מתקבל הרושם שהדבר נעשה בבחירות רגילות להנהגת הקהל, משמע בצורה חוקית. מנהיגם ודברם החדש של החסי־דים היה ר' הרשל קולודנר[15]. הדבר קרה בשנת תקנ"ג—1793, סמוך מאוד לסיפוח פינסק לרוסיה.

לאחר שהשלטון בקהל היה בידי החסידים צריך היה רק תואנה כלשהי כדי סלק את ר' אביגדור. תלונות נגד ר' אביג־דור לא חסרו, שהרי ראינו כבר ששמונה שנים מאוחר יותר מציין ר' שניאור־זלמן, כי ר' אביגדור הוציא מן התושבים מעות בכפייה יתר על המידה ושהוא רגיל לשתות משקאות משכרים[16]. ועל הכול גילה כפי הנראה הציבור יחס של חוסר אהדה ואף של איבה ובוז לרב שקנה את כהונתו ועשה אותה קרדום לחפור בה. על פי מסורת חסידית נכשל אז ר' אביגדור וטעה בדבר הלכה ובמקרה זה השתמשו מתנגדיו והוכיחו לע־דתם כי חרפה היא לקהילה כפינסק להיות כפופה למרותו של רב כר' אביגדור שידיעתו בתלמוד ובמפרשים מצומצמת[17]. הידיעות שברשותנו אינן סותרות מסורת זו ולא מן הנמנע שהיא נכונה.

ברור ללא ספק שר' אביגדור סירב להכיר בהחלטת הה־דחה בהסתמכו על כתב־הרבנות ועל הנוהג המקובל שלא לסלק רב מכהונתו לפני תום המועד, והחליט להילחם על משרתו. כפי הנראה התעלם מהחלטת ההדחה וניסה להוסיף למלא את תפקידו בתור רב־אב"ד כאילו לא קרה דבר. ואז סילקו החסידים את כיסאו המיועד לו בבית־הכנסת ועל מקו־מו פיזרו, כדבריו, חול ואדמה[18]. ייתכן אמנם שר' אביגדור לא היה מתעקש כל כך בסירובו לקבל את הדין והיה פורש ממש־רתו אילו הסכים הקהל לפצותו על הכסף שהשקיע ברכישת המשרה. את תביעתו שיחזירו לו את כל הכסף שהשקיע לא יכול היה הקהל לקבל, שהרי בינתיים הספיק לשמש במשרתו שמונה מעשר השנים המיועדות, ולגבי הכסף שהגיע לר' אביג־דור תמורת השנתיים שבהן צריך היה עוד לשמש ברבנות היו לקהל תביעות נגדיות וסירבו להיענות לו. מסתבר גם שבעניין זה היו החסידים והמתנגדים בדעה אחת[19].

ר' אביגדור לא השלים עם הדחתו והחליט להיאבק על זכויותיו. ראשית כול החל להתדפק על דלתו של הגר"א. בע־דותו של ר' אביגדור מדובר רק על פנייתו לגר"א בשל ספרי החסידים. כפי הנראה כרך את עניין הופעתו של הספר "צוואת

13. ראשית כול ניגש השלטון החדש לערוך מפקד אוכלוסין. לאחר־מכן צריך היה להחליט על החלוקה האדמיניסטראטיבית החדשה לפלכים ולגלילות, וצריך היה להנהיג את הסדרים והחוקים המקובלים ברוסיה. כל הדברים האלה נמשכו זמן רב. ממושכת במיוחד היתה הריאורגאניזאציה של מערכת השיפוט. לעומת זאת היה השלטון החדש זריז בייסוד משטרה שתפקידה היה לפקח על נאמנות האוכלו־סייה החדשה לשלטון. מושצ'יצקי, עמ' 111—113.

14. רוב הציבור נטה לחסידים בשנת תקנ"ג ומשום כך נבחרה הנהגת קהל חסידית. ואילו מדברי ר' אביגדור "קמו כאיש אחד כנגדי... ואף השיאו לבסוף את האחרים [המתנגדים] שלא לתת לי את המגיע לי" (שורות 19—21), משתמעת העובדה שהמתנגדים שבקהל זנחו לפחות בחלקם את ר' אביגדור.

15. עניין בחירת חסיד לראש הקהל נזכר פעמיים (בשורות 35—40), פעם אחת אגב ציון שמו: הרשל קולודנר (על שם האחוזה Kolodne של האציל סקירמונט). בקונטקסט מתרחשים הדברים לאחר הדחתו של ר' אביגדור ולאחר התערבות המאגיסטראט לטובתו, אבל ברור שכאן פרע ר' אביגדור את סדר הדברים.

16. עיין הע' 398 בפרק הקודם.

17. שבחי הרב, מונקאטש תרנ"ה, דף ב' ע"א; טייטלבוים, שם, ח"א, עמ' 34.

18. לדעתו של טייטלבוים היה כתוב במקור העברי של המל־שינות כפי שיצא מידי ר' אביגדור לא "חול ואדמה", אלא "רפש", "דומן" או משהו בדומה לזה, כי התרגום הרוסי שהוא המקור שלנו אינו ברור במקום זה (טייטלבוים, שם, ח"א, עמ' 39).

19. עיין לעיל, הע' 14.

הריב״ש״ והפצתו הגדולה בעניינו האישי ואמנם הצליח לעורר בשנת תקנ״ד את הגר״א לפעולה ולשרפת הספר (לא ה״ספ־רים״ כדבריו) בחצר בית־הכנסת בווילנה, אך את עניינו האישי לא הצליח לקדם, אולי בגלל הניתוק המדיני בין פינסק ווילנה ובגלל מאורעות שנת 1794 [20].

משנתברר לר׳ אביגדור שאין לו אפשרות להיעזר בגר״א החליט לפעול לפי התנאים החדשים. לפי החוק שהיה נהוג אז ברוסיה היו שייכים היהודים למעמד העירונים או הסו־חרים, והמוסדות השיפוטיים של העיר היו צריכים לדון בסכסו־כים שביניהם [21]. כיוון שבית הדין של קהילת פינסק אף הוא נשמט משליטתו מסר ר׳ אביגדור את סכסוכו עם הקהילה להכרעת המאגיסטראט, שהוא במקרה זה ערכאה של גויים, והמאגיסטראט אף התערב לטובתו. המאגיסטראט של פינסק, שבתקופת השלטון הפולני לא חדל להגיש תביעות ותלונות משפטיות נגד קהל פינסק, שמח ודאי מאוד להפעיל זכות היוריסדיקציה שלו על יהודי פינסק על סמך החוק הרוסי. וכשפנה ר׳ אביגדור לעזרתו הוציא הוראה להשאיר אותו במשרתו עד שבית הדין (של המאגיסטראט, כמובן) יוציא את משפטו ואף שלח פקיד להכריז על כך בפומבי בבית הכנסת. ואילו יהודי פינסק שלא הכירו עדיין את החוק וה־נוהג של השלטון החדש מנעו בכוח את כניסתו של הפקיד לבית־הכנסת [22].

מעיני ראש הקהל, הרשל קולודנר, לא נעלם כנראה שלא כפולין רוסיה ונסע למינסק לשר הפלך נפלוייב [23] והסביר לו את עמדת קהל פינסק לגבי תביעותיו הכספיות של ר׳ אביגדור, ולגבי שאר עניינים, שעוררו את התנגדות הציבור לר׳ אביגדור. הרשל קולודנר הצליח לשכנע את נפלוייב שיו־ציא הוראה הפוטרת את קהל פינסק מתשלום כלשהו ונותנת לו רשות להודיע ברבים, שכל מי שיש לו תביעה כלשהי כלפי ר׳ אביגדור משום שלא נהג בו ביושר או שלקח ממנו כסף שלא כדין, יצהיר על כך במאגיסטראט. ר׳ אביגדור קורא להש־תדלות זו של ראש הקהל נציג החסידים בשם מלשינות. למעשה היתה זו רק תגובת התגוננות נגד פנייתו של ר׳ אביגדור בתלונה למאגיסטראט של פינסק. אין ספק שהרשל קולודנר הצליח להציג כראוי את עמדתו של הקהל בסכסוכו עם ר׳ אביגדור ולשכנע את מושל הפלך בצדקתו של הק־הל. לדברי ר׳ אביגדור לא הוגשה אף תביעה נגדו על־ידי יהודי פינסק במשך שנה תמימה. לאחר מעשה יכול היה ר׳ אביגדור להודיע שפרסום ההכרזה בפומבי, המאפשרת לכל איש שיש לו תביעות כספיות מר׳ אביגדור ומי שקופח על־ידו יצהיר על כך, היתה טובה ומועילה מבחינתו, שכן היה בטוח שלא יימצא איש שיגיד עליו רעות, ואז תצא צד־קתו לאור. לא מן הנמנע שיהודי פינסק לא רצו יותר לפנות לשלטונות בתקופה שנפלוייב היה טרוד בניהול המלחמה נגד המתקוממים הפולנים בליטא [24] ולאחר מכן הניחו לו לר׳ אביגדור. לאחר שנה, משמע ב־1795, קיבל ר׳ אביגדור ממו־של הפלך אישור על מידת יושרו (שורה 50). הדברים אינם ברורים וכפי הנראה הכוונה לאישור שהסתמך על העוב־דה, שאיש לא התלונן עליו כי הוא נהג בו שלא ביושר. אבל הדבר לא קידם כלל את עניין תביעתו הכספית מהקהל ודווקא לתביעה זו ייחס ר׳ אביגדור חשיבות ראשונה במע־לה. ר׳ אביגדור גילה התמדה ועקשנות ראויים לציון והמשיך במאבקו. הוא ואילו ולא הצליח אצל נפלוייב פנה כפי שמסתבר בפרק הזמן שבין מחצית א׳ של 1795 עד לסוף 1796 כעשר פעמים אל הגנראל־גוברנאטור טוטולמין, שהיה מושל כל השטחים שסופחו לרוסיה בחלוקה השנייה של 1793, ובתוקף תפקידו היה ממונה על מושל פלך מינסק [25]. נראים הדברים שטוטולמין דחה אותו בלך־ושוב ובסוף אולי נתן לר׳ אביג־דור אישור שלא היה בו די כדי לחייב את קהל פינסק בעניין תשלומי כספים לר׳ אביגדור. הוא נאלץ להודות בכ־שלון השתדלותו אצל טוטולמין שכן הוא כותב: ״לא נשאו השתדלויותי פרי״ (שורה 54). בהיעדר הוראה ברורה מנפלוייב או מטוטולמין לא יכול היה המאגיסטראט לעשות דבר נגד קהל פינסק, שעמד בסירובו לשלם כספים כלשהם לר׳ אביגדור.

בינתיים מתה הקיסרית יקאטרינה הגדולה ועל כס המלכות עלה בסוף 1796 פאבל I. עלייתו של פאבל הביאה אתה, כידוע, שינויים אישיים רבים במנגנון השלטוני [26]. הוחלף אז בין השאר נפלוייב הגוברנאטור של מינסק והוחד טוטולמין [27] הגנראל־גוברנאטור של מינסק. נראים הדברים שר׳ אביגדור לא השתדל אצל המושלים החדשים בעניין תביעתו [28], אבל לא

20. עיין לעיל, הע׳ 5.
21. עיין לעיל, הע׳ 3.
22. השווה לעיל, הע׳ 9.
23. איבאן ניקולאייביץ נפלוייב נקרא למלא את תפקיד המושל של פלך מינסק ממשרה דיפלומאטית בברלין ונשאר בתפקידו עד סוף 1796 בתחילת מלכותו של פאבל הראשון. במקומו נתמנה למושל פלך מינסק זאכאר קארנייב (מן ה־6.1.1797 עד 24.3.1808). לא הצלחתי לברר על סמך מה קבע דובובנו שהירש קולודנר ״היה תקיף בבית הגוברנטור המינסקאי״. הדבר אינו מתקבל על הדעת, שכן היה נפלוייב חדש בתפקידו ואין להניח, כי היו קיימים קשרים בין הרשל קולודנר ונפלוייב לפני המקרה הזה. הרי הן פינסק והן מינסק סופחו רק זמן קצר מאוד לפני־כן. עיין: מושציצקי, עמ׳ 114, 204, 404; דובנובו, דברי ימי עם עולם, ח׳, עמ׳ 243.

24. מושציצקי, שם, עמ׳ 204. עיין גם לעיל, הע׳ 5.
25. על טוטולמין ראה לעיל, הע׳ 10. פרק־הזמן שבו השתדלות אצל טוטולמין ניתן לחישוב מתוך התעודה. אם הנחנו שהשתדלות הרשל קולודנר היתה במחצית השנייה של 1793, או במעבר מ־1793 ל־1794 ולאחר־מכן עברה שנה נוספת, שבה צריכים החסידים להצהיר על טענות ותביעות כלפי ר׳ אביגדור, יוצא שרק ב־1795 פנה ר׳ אביגדור לטוטולמין. וכיוון שהוא נסע אליו עשר פעמים ודאי הוא שהעסיק את טוטולמין בעניינו עד סיום כהונתו בסוף 1796. לדעת ההיסטוריון הפולני מושציצקי היה טוטולמין אדמיניסטראטור מוכשר ובעל יד תקיפה, וכן היתה בו מידה רבה של יושר והגינות (מושציצקי, עמ׳ 122 ואילך).
26. עיין קורנילוב, ח״א.
27. ראה לעיל, הע׳ 10, 23.
28. הדבר מסתבר מתשובתו של מושל פלך מינסק זאכאר קארנייב לגנראל־פרוקורור אובוליאנינוב ב־15.10.1800 בעניין הלש־נתו של ר׳ אביגדור שבה הוא אומר: ״אין אני יודע לאיזה קהל הכניס דמים אלו [400 אדומים] והרב עצמו לא נמצא פה עכשיו ורק זה נודע שהוא תושב פינסק, לכן הצעתי לפני המאגיסטראט העירוני במינסק לדרוש ממנו או מבא כוחו תעודה על דבר הכנסת דמים אלה״ וכו׳ (טייטלבוים, שם, עמ׳ 194; וילנסקי, שם, עמ׳ 270).

ויתר עליה ו"ענייננו נמשך ונמשך" עוד שנים אחדות (1797—ראשית 1800). אז חידש ר' אביגדור את מאבקו בקהל פינסק בתנאים חדשים: מתוך שיתוף ותיאום עם ראשי המתנגדים לחסידות בקהילות וילנה וסלוצק, בתנאים שנראו לו נוחים להשגת פתרון חיובי לתביעה האישית שלו ולריסונה ודיכויה של תנועת החסידות.

מלחמתו המחודשת של ר' אביגדור בחסידים ובקהל פינסק

צעדו הבא של ר' אביגדור בעניין תביעתו מקהל פינסק נעשה כעבור יותר משלוש שנים. התוצאות ללא הצלחה של מאמציו אצל השלטונות הרוסיים על דרגיהם השונים ריפה את ידיו ובמשך זמן מה נטש את שדה המערכה[29]. רק אינטס־אנציה אחת נשארה עוד פתוחה בפניו — השליט הכול יכול של רוסיה — הצאר בכבודו ובעצמו. אבל פנייה לצאר צריכה להיות כבדת משקל וצריך היה להכינה בצורה יסודית.

סוף תקופת שלטונו של הצאר החדש פאבל I (אשר נרצח במארס 1801), היה אולי נוח מבחינות מסוימות לעניינו של ר' אביגדור והוא יכול היה לחשוב שהצאר יהיה נכון לבדוק מחדש את עניינו[30]. ויש להניח שהוא הכין את עצמו לקראת מערכה סופית במאבקו נגד קהל פינסק וחיכה לשעת כושר.

ציינו למעלה שר' אביגדור ראה במלחמתו נגד קהילת פינסק והנהגתה החסידית חלק מן המערכה הכללית של מחנה המתנגדים נגד החסידים ואת עצמו כעוזר נאמן ומסייע לגר"א. אחרי פטירתו של הגר"א בחול־המועד סוכות תקנ"ח (9.10.1797) נכנס המאבק של המתנגדים בהנהגת הקהל של וילנה לשלב חדש וחריף ונערכה אז תכנית מפורטת לדכא את תנועת החסידות באמצעים חריפים וקיצוניים יותר מאלה שנקטו נגדם קודם לכן[31]. דומה שבראשית תקנ"ח (סוף 1797) עדיין לא התכוונו המתנגדים להזדקק לעזרת השלטונות. אבל כיוון שהחסידים לא היו מוכנים להשלים עם הרדיפות לקחו המתנגדים בחשבון אפשרות של מסירת החסידים לשלטונות[32], אבל בפועל לא נזדרזו לעשות זאת. חסידי וילנה שסבלו במיוחד מן הנגישות הזדרזו והלשינו ראשונים[33] בפני השלטונות על אי־סדרים בהנהגת ענייני הקהל בתחום המסים והשימוש בכספי הקהל ועד מהרה הגישו מלשינות נוספת שאף היא האשימה את הקהל בגביית כספים שלא כדין. השלטון הרוסי בווילנה נזדרז לערוך חקירה בניהול ענייני הקהל וכלל לא התקשה לגלות דברים שלא היו כשורה ומנהיגי הקהל נמצאו בסכנה חמורה[34].

המתנגדים מצדם הגיבו בכתב מלשינות נגד מנהיגם העיקרי של החסידים ר' שניאור־זלמן מלאדי ונגד שורה של צדיקים חסידיים ברוסיה והאשימו את מנהיגי החסידים ובמיוחד את ר' שניאור־זלמן ב"מעשים המזיקים למלכות"[35]. המלשינות גרמה למאסרו הראשון הידוע של ר' שניאור־זלמן וכן למאסרם של עוד עשרים ושניים מראשי החסידים. הנאסרים הובאו תחילה לווילנה. חמישה עשר מהם שוחררו מיד לאחר חקירה קצרה. האחרים יחד עם ר' שניאור־זלמן נשלחו לפטרבורג, אבל בהגיעם לריגה נתקבל צו לשחרר את השבעה ורק ר' שניאור־זלמן הובל לפטרבורג למאסר ולחקירה[36].

שמו של ר' אביגדור אינו נזכר בתעודות כמי שהיה מעורב במלשינות נגד מנהיגי החסידים ונגד ר' שניאור־זלמן. בכל זאת לא מן הנמנע, שר' אביגדור השתתף בהכנת חומר ההאשמות כנגד החסידים שכן מעניין הדבר שבמסורת החסידית נשמרו רק שמותיהם של הצדיקים הקשורים בחסידות קארלין — פינסק: ר' אשר מסטולין בנו של ר' אהרן הגדול מקארלין, ר' מרדכי מלאכוביץ, תלמידו של ר' שלמה מקארלין ור' לוי־יצחק מברדיצ'ב, מי שהיה רב־אב"ד של פינסק לפני ר' אביגדור[37].

המלשינות של המתנגדים נגד ר' שניאור־זלמן ומנהיגי החסידים לא עלתה יפה. לא רק שעשרים ושניים ממנהיגי החסידות שוחררו מיד, אלא גם ר' שניאור־זלמן השתחרר אף הוא לאחר כמה חודשי מאסר (בי"ט כסלו תקנ"ט), ר' שניאור־זלמן הצליח להשיב על ההאשמות שהוטחו נגדו והתנועה החסידית יצאה זכאית בדינה מלפני השלטון הרוסי המרכזי בפטרבורג. בווילנה עצמה הוסיפו המתנגדים לרדוף את החסידים והרחיקו אותם מכל מינוי בשלטון הקהל[38]. אבל החסידים מצדם הרגישו את עצמם חופשיים לפעול לאחר שיצאו זכאים מלפני השלטונות. הם הלשינו שוב על המתנג־

---

29. עובדה היא שקארנייב הגוברנאטור החדש של מינסק לא ידע מאומה על פרשת התביעה של ר' אביגדור מקהל פינסק במשך השנים 1797—1800, עד אשר התחילה מתנהלת החקירה בעניינו. ראה ההע' הקודמת.

30. העובדה שהגוברנאטור נפלוייב והגנראל־גוברנאטור טוטול־מין הודחו ע"י פאבל מיד לאחר עלותו לשלטון בוודאי לא נעלמה מעיניו. מכתב־מלשינותו הראשון הגדול נגד החסידות ניכר שהשתדל להכניס בו רעיונות התואמים את שיטתו האוטוקראטית הקיצונית של השליט.

31. התעלמותם של התלמידים בווילנה מן האבל על פטירת הגר"א (לפי עדות אחד המתנגדים אף ערכו חגיגה לרגל המאורע), העלתה את חמתם של המתנגדים והם נשבעו על קברו של הגר"א להיפרע בחסידים על חילול כבודו. הוכרז חרם מחודש וכל יחיד בקהל הורשה לרדוף את החסידים עד חרמה. (דובנוב, שם, עמ' 254—255; קלויזנר, וילנא בתקופת הגאון, ירושלים 1942, עמ' 27).

32. "הרודף הנעלם" של קהל וילנה קיבל סמכות להשתמש באמצעי זה במלחמתו למען עקירת החסידות. וכן מזכיר המגיד ר' לייבל בספר הויכוח אף הוא את האפשרות של מסירת החסידים לשלטונות (דובנוב, שם, עמ' 257—258). ראה גם ההע' הבאה.

33. את הטעות שבדעה המקובלת כי המתנגדים היו הראשונים שנזקקו לנשק המלשינות, שהובעה גם ע"י הסן ודובנוב, הוכיח ישראל קלויזנר על סמך בדיקת חומר ארכיוני בלתי ידוע לקודמיו (קלויזנר, שם, עמ' 30 ואילך, וגם עמ' 33, הע' 3). בעקבותיו יוצא גם וילנסקי, שם, ח"א, עמ' 214.

34. תיאור מפורט של השתלשלות העניינים עיין: קלויזנר, שם, עמ' 29 ואילך.

35. שם, עמ' 32; דובנוב, שם, עמ' 259.

36. שם, עמ' 260.

37. שם, עמ' 261—263 והספרות המובאת על־ידו. אין ספק שב־השפעתם של מנהיגים וצדיקים חסידיים אלה על צאן מרעיתם הרגיש היטב ר' אביגדור בעת היותו רב־אב"ד של פינסק והגליל. השווה גם: היילמן, בית רבי, ברדיטשוב 1903, ח"א, עמ' 54; וילנסקי, שם, עמ' 214—215.

38. דובנוב, שם, עמ' 264.

דים וגרמו הפעם במלשינותם את פיזור הנהגת הקהל בווילנה (אחרי ה־4 בפברואר 1799). בבחירות חדשות הצליחו לכבוש את השלטון בקהל והחסיד ר׳ מאיר רפאל׳ס נבחר כראש הקהל[39]. למעשה קרה בווילנה מה שקרה בפינסק שש שנים קודם לכן, כשנבחר החסיד הרשל קולודנר כראש קהל.

מצבם של המתנגדים בווילנה ובליטא בכלל היה אז חמור מאוד. פנייתם לקיסר להשיב את הקהל הקודם על כנו ולהחזיר את זכויותיו של בית הדין כדי שיוכל לפעול כמקודם, ולהור־ציא איסור על כת הקראלינים המזקת הושבה ריקם. לנגד עיניהם עמדה בוודאי דוגמת פינסק שכנגד הנהגתה החסידית לא הצליח ר׳ אביגדור לעשות דבר, למרות מאמציו המרובים והשתדלויותיו הבלתי פוסקות. ר׳ אביגדור מצדו ראה אף הוא בוודאי את הדמיון בין מה שקרה בווילנה לבין מה שקרה בקהילתו שלו ולא נעלמה ממנו העובדה שבווילנה שלא כב־פינסק יש למתנגדים עורף ציבורי גדול.

ממה שקרה לאחר־מכן מתברר שהמתנגדים החליטו להביא את העניין מחדש בפני השלטונות להכרעה בכתב מלשינות קיצוני הרבה יותר בהאשמותיו. את התפקיד קיבל על עצמו ר׳ אביגדור שראה בו הזדמנות להשיג את מילוי תביעותיו האישיות מקהילת פינסק אגב מלשינות כללית על החסידים שבתחום שלטון רוסיה[40], שנועדה להעמיד את כל החסידים באור של אנשים המסכנים את שלומה של המלכות. לר׳ אביג־דור די היה בהצלחה חלקית. איסור כללי על החסידות היה ממילא גורם לסילוק השלטון החסידי הגלוי בקהל בפינסק אף ללא אישור תביעתו הכספית הפרטית מן הקהל. וכן יכול היה לעשות חישוב שכנגד: אפילו הידחה ההאשמה נגד כלל החסידים עדיין יש לו סיכוי לזכות בתביעתו הפרטית לפיצוי על הנזקים שנגרמו לו.

באביב של שנת תק״ס (1800) הגיש ר׳ אביגדור בפטרבורג את כתב־המלשינות הפרטי שלו. ר׳ אביגדור תכנן היטב את צעדיו עוד לפני בואו לפטרבורג. בכתב המלשינות כלל דב־רים שנעמו לאוזנו של האוטוקראט הקיצוני. הוא לא הסתפק בביטויים מקובלים של הכנעה, אלא הרבה להביא פסוקים ודברי דרש כדי להצדיק את שיטתו של פאבל בשלטון. המת־נגדים ידעו היטב שפאבל רגיש ביותר לכל צל של דעה אופו־זיציונית ומוכן להשתמש באמצעים קיצוניים כדי לעקרה מן השורש[41]. ברוח זו הגיש ר׳ אביגדור את בקשתו שנכתבה עברית לתרגום רשמי לרוסית ולאחר־מכן הוגשה לקיסר פאבל (לפני 23.4.1800)[42].

בחלקו הראשון של כתב המלשינות מכוון ר׳ אביגדור את טיעונו כלפי תנועת החסידות, ובחלק השני, שהובא למעלה כלשונו, מרצה הוא את טיעונו האישי ומתלונן קשות על העוול שנגרם לו על־ידי קהל פינסק.

אף שבקשותיו של ר׳ אביגדור לא הצטיינו בסגנון בהיר ובמבנה הגיוני, הוא ידע בדיוק את אשר הוא עושה. הוא לא השתמש בבקשה אף פעם בכינוי ״קראלינים״[43], שכן בקיומם של אלה לא מצאה הממשלה פסול בשנת 1798 ואילו עשה כן לא היה סיכוי שעושי דברו של הצאר יטרחו להתע־מק בנימוקי בקשתו. במקום זה העליל עליהם שהם משיירי כיתות שבתי־צבי שהיו כיתות פסולות הן בטורקיה והן בפולין בגלל מגמותיהן המדיניות המזיקות[44]. וכדי לטשטש את הזהות שבינם לבין החסידים הוא הבליע בדרך עורמה ביטויים ומשפטים שעשויים היו להטעות את החוקרים. כך, דרך משל, הוא מדבר בראש התלונה על ״הצרות הגדולות שאני סובל בפינסק מאת כת חדשה שנולדה שם מקרוב״. או במקום אחר: ״לא רציתי להיכנס בשום מגע ומשא עם הכת שקמה שם...״ (למעלה, תעודה, שורות 3—7), כאילו לא מדובר כלל בחסי־דים שאיתם קשה לתאר ככיתה חדשה בפינסק לאחר שלו־שים וחמש שנים של קיום מאורגן[45].

---

39. שם, עמ׳ 265. הפרשה בשלמותה הוארה על־ידי י. קלויזנר על סמך חומר ארכיוני בספרו: שם, עמ׳ 34 ואילך. בעקבותיו יוצא גם וילנסקי, שם, עמ׳ 214 ואילך.

40. דובנוב סבור שבימים ההם נתחדד ריב המפלגות בפינסק בלי להביא ראיה לדבריו (שם, עמ׳ 265). דומה שאין לקשור את פעילותו של ר׳ אביגדור בשנת 1800 במאבק הפנימי בין מתנגדים לחסידים בפינסק. הצלחתו של קהל פינסק לעמוד נגד תביעותיו המרובות של ר׳ אביגדור החל בשנת 1793, מעידה דווקא על יציבות אחיזתם בהנהגת הקהל בפינסק. נראה שהמצב החדש עודד אותו לעשות נסיון נוסף להכריח את קהל פינסק שיפצה אותו על הנזקים שנגרמו לו. השווה גם לעיל, הע׳ 29.

41. קורנילוב, ח״א, עמ׳ 55 ואילך.

42. נשמר והגיע לידינו רק התרגום הרוסי הגרוע של כתב־המלשינות מעשה ידי פטר ברנרד שנתפרסם ב־יבריסקאיה סטארינה, 1910, עמ׳ 90—109 (להלן: יבריס״ט). בשלמותה תורגמה התעודה לאחרונה בספרו החדש של וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ח״א, עמ׳ 237—258 ובמבוא הוא מדבר עליה בהרחבה. בתרגום קודם לא שלם עיין: טייטלבוים, הרב מלאדי ומפלגת חב״ד, ח״א, עמ׳ 167—182. את הקטע על רבנותו בפינסק תרגם גם רבינוביץ (החסידות הליטאית, עמ׳ 41—42). על התעודה עיין: טייטלבוים, שם, עמ׳ 90 ואילך, 166—167; דובנוב, שם, עמ׳ 265—267; וכן בדברי ההסבר של וילנסקי לתוכן כתב־המלשינות במבואו. השווה גם הסן, Евреи в России, עמ׳ 158.

43. רק לאחר החקירה כשנתברר לממשלה שהכוונה לקראלינים חזר להשתמש במונח. כבר העיר על כך הסן, שם, ובעקבותיו טייטלבוים, שם, ח״א, עמ׳ 166—167. הסן רואה בכך תכסיס דיפלומאטי מצד ר׳ אביגדור.

44. כוונתו של ר׳ אביגדור היתה להחשיד את החסידים שהם כופרים בעיקרים המשותפים לכל הדתות, שהם מושתתים במידותיהם, שאינם פוחדים מאיש אפילו לא ממלכי ארץ ורומז שהם מוכנים לתת יד לאויביה של רוסיה, ומאשים את ר׳ שניאור זלמן שהוא שולח כסף לטורקיה, מפני ששם נמצא מרכז כת השבתאים. עיין דובנוב, שם, עמ׳ 266—267.

45. מהשתלשלות החקירה בכתב־המלשינות מתברר שצעדו של ר׳ אביגדור היה מחושב היטב, אולי משום שהיתה ידועה לו העובדה שפאבל הדיח את רוב יועציה ועוזריה של אמו יקאטרינה והאנשים החדשים לא היו בקיאים כל־כך בעניינים שעליהם התלונן וקיווה שיש מקום לבירור מחודש וגישה חדשה לעניין. בפטרבורג לא ידעו במה מדובר והעבירו את העניין לווילנה מפני ששמו של ר׳ אליהו מווילנה (הגר״א) נזכר בקובלנה. הגנראל־גוברנאטור של ליטא אף הוא לא התמצא בעניין והעביר אותו לטיפולו של מושל פלך מינסק, מכיוון שמחוז פינסק היה שייך לפלך מינסק והעניין נגע לו במישרים. רק לאחר שהגנראל־גוברנאטור של ליטא קיבל הסבר ממינסק ולאחר שחקר את העניין בווילנה, היה מסוגל לתת תשובה מפורטת בשמו של מושל פלך מינסק ובשמו שלו. עיין: טייטלבוים, שם, ח״א, עמ׳ 187—190, תעודות א׳—ז׳; וילנסקי, שם, ח״א, עמ׳ 258—268.

תביעתו של ר' אביגדור מערבבת ענייני כסף בענייני דת ואמונה ללא הבחנה. אבל דומה שערבוב זה היה תכסיס מחושב היטב. לאחר שנכשלו המתנגדים במלישינותם הראשונה שהוגשה לקטיגור הראשי ובקובלנותם השנייה שהוגשה בפני הצאר, נראה שהיה נוח יותר להגיש את המלישינות מעיקרה כקובלנה פרטית על־ידי אדם שנגרם לו עוול חמור. ר' אביגדור ראה עצמו פועל למען שליחות חשובה, שהרי על השימוש בנשק המלישינות הוחלט כבר מזמן, ובתנאים המדיניים של רוסיה בימיו של פאבל ה־1 היו חסומות כל הדרכים האחרות למאבק בתוך הקהילות פנימה, שכן צומצם במידה מרובה הבסיס השלטוני האוטונומי של הקהילה, ומבתי הדין נשללו הזכויות לדון בעניינים הפנימיים של הקהילות[46].

על תיאום פעולתו עם מנהיגי המתנגדים בווילנה מספר ר' אביגדור דברים מפורשים אלה בכתב המלישינות האחרון שלו שנכתב אחרי מארס 1801:

"כדי לקרת [לברר] שקרותם של כת הנ"ל נסעתי לווילנא הגדולה בליטא, להיות כי ראשי הקהל שם רובם הם שונאים ורודפים של הכת הנ"ל, והם שרפו את הספר שנתחבר מהרב שלהם ולקחתי שם כתב מכל המעשים שעשו הראשים לכת הנ"ל, ובפרט מנדון הספר שלהם ששרפו שם. ונסעתי לע"מ פ"ב [לעיר מלוכה פטרבורג] ונתתי קובלנא להקיסר פאוויל ע"ה [עליו השלום] על כת הנ"ל שיסלקו לי כל סך הנ"ל וגם גרם היזקות ממניעות הכנסת הרבנות כמה שנים"[47]. בכתב מלישינות אחר, מסוף 1800[48], כותב ר' אביגדור במפורש: "ואודות כל הדברים שכתבתי יודעים אנשי ווילנא ואנשי סלוצק".

השלב הראשון של החקירה לא קידם את עניינו של ר' אביגדור כלל ועיקר שכן גילה הגנראל־גוברנאטור של ליטא את כל מחשבותיו של ר' אביגדור וחיווה את דעתו במפורש שכת שבתי־צבי שעליה מדבר ר' אביגדור הם הקארלינים ש"מעט מהם נמצאים בפלכי ליטא, מינסק, פודוליה ורוסיה הלבנה" ושאין נשקפת מהם שום סכנה למלכות. ואשר לתביעתו לסך עשרת אלפים אדומים אומר הגנראל־גוברנאטור שר' אביגדור אינו יכול להוכיח את תביעתו על־ידי תעודות, אלא בשבועה בלבד ומשום כך הוא מציע שרק הצאר יחרוץ את דינו. אך כיוון שמדובר כאן רק במניעת הכנסה ולא בגזלה או באלימות, מסופק הגנרל־גוברנאטור בצדקת התביעה. כמו כן מציע הגנראל־גוברנאטור לדחות את בקשתו של ר' אביגדור "שרק גדולי ישראל ישפטו כל דיני ישראל" ולא בני דת אחרת שכן מתנגדת בקשה זו לחוקי המדינה[49].

התשובה שניתנה לר' אביגדור ב־3.10.1800 היתה לכאורה נוחה יותר מהמלצתו השלילית של גולנישצ'ב־קוטוזוב. הגנראל־פרוקורור הודיע לו שלפי פקודת הצאר הוא פנה לשרי הפלכים ולשר הפלך של מינסק קארנייב "שאם בפלכים העומדים תחת רשותם נתקבלו ממנו על־ידי הקהל מעות אלו עליהם לפצות את המבקש (אביגדור) וכן לפצותו על ההפסד שגרם לו איבוד משרתו". אך תשובה זו לא הועילה לר' אביגדור במאומה, שכן לא נזכר בה בכלל שמה של קהילת פינסק ולא יכלה לחייב אותה[50]. התחמקותו של הגנראל־פרוקורור מלציין את שמה של קהילת פינסק שלגביה כיוון ר' אביגדור את תביעתו ושעליה דיווח לו פעמיים הגנראל־גוברנאטור של ליטא על סמך חומר שקיבל מפלך מינסק, מעידה על היחס השלילי של כל דרגי האדמיניסטראציה לגבי כתב־מלישינותו של ר' אביגדור וייתכן שהיא באה רק להניח את דעתו של הצאר עצמו. שר הפלך של מינסק קארנייב, שצריך היה לדעת וידע למעשה יותר מכולם, הבין את הרמז ובתשובתו הוא מציין שאינו יודע לאיזה קהל שילם את הכסף שהוא תובע וש"הרב בעצמו אינו נמצא פה עכשיו ורק זה נודע שהוא תושב פינסק. לכן הצעתי למאגיסטראט בפינסק לדרוש ממנו או מבא כוחו תעודה על תשלום הכסף ולברר ממי יש לדרשו ולהוציא פסק־דין גם על הפיצויים בעד הנזק שנגרם לו ולהשתדל לחרוץ את הדבר בהקדם האפשרי"[51].

היתה זו כפי הנראה סחבת מכוונת. למעשה תמה בכך פרשת הסכסוך בין ר' אביגדור לבין קהל פינסק, אף שלמל־חמתו נגד החסידות בכלל עוד היה המשך. שלטונות רוסיה נתעוררו לפתע בסוף 1800 לעיין מחדש בהאשמותיו של ר' אביגדור נגד החסידים ונגד ר' שניאור־זלמן שהואשם על־ידו במשלוח כספים מרוסיה לטורקיה, בעקבות חוות הדעת האנטי־יהודית החריפה שהגיש המשורר האציל דרז'אבין שנשלח בשנת 1799 לרייסן לחקור סכסוך בין יהודי שקלוב לאציל ז'וריץ ובשנת 1800 — את הסיבות שגרמו לרעב ולדלדול האיכרים באותה ארץ. חוות הדעת שהאשימה את היהודים במצבם הרע של האיכרים כללה ביטויים חריפים ומאשימים כלפי ר' שניאור זלמן והחסידים בכלל. כתוצאה מחוות הדעת ומן העיון המחודש בתלונותיו של ר' אביגדור, נאסר ר' שניאור־זלמן שנית ב־21 בנובמבר 1800 והובא לפטרבורג לחקירה. ר' אביגדור מצדו נאחז בהתפתחות החדשה וכיוון מעתה את מלחמתו נגד ר' שניאור־זלמן. הוא הכין רשימה של י"ט שאלות שעליהן נתבקש ר' שניאור־זלמן לענות[52]. ר' שניאור־זלמן ענה כפי הנראה

46. דובר על כך לעיל. הקהל ובית־הדין של וילנה פוזרו בפקודת השלטונות בעקבות תלונה מצד החסידים בשנת 1798 (קלויזנר, שם, עמ' 36—37). השווה גם לעיל, הע' 3.

47. דובנוב, שם, עמ' 276; וילנסקי, שם, עמ' 289.

48. דובנוב, שם, עמ' 272; וילנסקי, שם, עמ' 276.

49. טייטלבוים, שם, עמ' 187—193, תעודות ו'—ז'; וילנסקי, שם, עמ' 262—268, תעודות מס' 9—10. המקור הרוסי: יבריס"ט, 1910, עמ' 256—257.

50. טייטלבוים, שם, עמ' 193—194, תעודות ח'—ט'; וילנסקי, שם, עמ' 268—269, תעודות מס' 11—11א'. האמור ב־ט"פ, עמ' 265, שבתוקף צו זה של המלך תוקן העוול הכספי שנגרם לר' אביגדור, אין לו על מה לסמוך, כפי שיוסבר להלן. נעיר כאן שלא נזקקנו בדיון בהערות על ר' אביגדור לסיכום של ט"פ, הואיל ובניתוחו חסר ההערות אין חידוש. מסקנתו שר' אביגדור ניהל את מלחמתו אך ורק בשל סיבות אישיות היא פשטנית מדי כפי שניסינו להוכיח בדיון המפורט כאן.

51. טייטלבוים, שם, עמ' 194—195, תעודה י'; וילנסקי, שם, עמ' 270—271, תעודה מס' 13. המקור: יברי"סט, שם, עמ' 263.

52. השאלות ג'—י"ט של ר' אביגדור במקורן העברי ושתיים מתשובותיו של ר"ז עיין: דובנוב, שם, עמ' 270—273; וילנסקי, שם, עמ' 273—277, תעודה מס' 15. רושם הוויכוח הזה נשמר כפי הנראה בצורה מסורסת בתעודה קראית שעל תוכנה הודיע נויבאור

תשובות מכריעות ושוחרר. בכך הגיעה לקיצה פרשת הסכסוך שבין ר' אביגדור לבין קהילת פינסק, אף שלמלחמתו נגד החסידות בכלל היה עוד המשך. הוא הוסיף והגיש כתבי מל־שינות נוספים נגד ר' שניאור־זלמן והחסידות והוסיף לתבוע את כספו מקהל פינסק אף לאחר שהצאר פאבל נרצח ועניינו נמסר לבירור בסינאט[53]. אך בסינאט נשתקע עניינו של ר' אביגדור ונדחה עד לגמר הכנת חוקת היהודים החדשה שנת־פרסמה בשנת 1804 ויצרה מצב חדש שהביא להרפיית המלחמה בין החסידים למתנגדים ובסופו של דבר לדו־קיום ביניהם.

לאור הדברים האמורים למעלה נראה שיש מקום לתקן את התמונה המקובלת בהיסטוריוגראפיה על המאבק בין החסידים והמתנגדים בפינסק—קארלין. אין ספק שפינסק הוסי־פה להיות מעיקרה עיר חסידית עד ראשית המאה ה־19 וההתרחשויות של שנות ה־80 לא השפיעו הרבה על חיותה וכוחה הפנימי על אף הנסיגה הארעית[54]. תוצאות מרחיקות לכת יותר היו למעמדה של "חצר" צדיקי קארלין ולצביון החסידי הבלעדי של קארלין שבסוף המאה ה־18 התחילה היא דווקא להתגבש למרכז מתנגדי, דבר שמנע את שובו של ר' אשר מסטולין לקארלין עד אחרי תק"ע[55].

התיאור של דובנוב, שבשנות ה־90, בשנים הראשונות של השלטון הרוסי, חידשו המתנגדים והקארלינים בליטא וב־פינסק את המלחמה ביניהם על־ידי מעשי דילטוריה ונתינת שוחד לשרי המלכות, נראה שהוא פשטני מדי וטעון תיקון. בפינסק העמידו, כאמור, החסידים אנשים משלהם בהנהגת הקהל בדרך חוקית ולאו דווקא בעזרת פקידי המלכות כדעת דובנוב[56].

יש גם להבחין כראוי, בין משפטים בערכאות לבין הלשנה בכל שלבי המלחמה הזאת. את דבריו של ר' אביגדור שהוא נשפט בערכאות עם החסידים במשך שש שנים[57] יש לקבל כפשוטם, ואת ההליכה לערכאות בתקופת השלטון הרוסי יש להבין על רקע המציאות המדינית והמעמד החוקי החדש שנק־בע ליהודים, שכפה על הצדדים להתדיין על ענייניהם הפנימיים בפני גויים, שכן נשללו מבית־הדין הסמכויות לדון בעניינים אזרחיים ובענייני הנהגת הקהל, אם כי עבר זמן עד אשר נקבעו הגדרים וההגבלות בצורה מפורשת והחלטית[58]. נראה שעד סוף מלכותה של יקאטרינה הגדולה, מאבקו של ר' אביגדור בחסידי פינסק והתגובותם של החסידים בפני ר' אביגדור אף שהם מתבררים בפני הגוברנאטור של מינסק והגנראל־גוברנאטור של השטחים המסופחים — אינם בבחינת מלשינות ואינם פסולים מלכתחילה, אף על פי ששני הצדדים הילכו על חבל דק והגלישה מטיעון למלשינות היתה קלה ביותר. במשך שבע השנים שבין הדחתו מן הרבנות (1793—1800) ידע ר' אביגדור שלא לעבור את הגבול שבין טיעון לבין מלשינות. ואם עבר אותו לבסוף הרי נגרם הדבר במידה לא מבוטלת על־ידי השלטון הרוסי על דרגיו השונים, שהודה כאילו בצדקת תביעתו לפיצויי נזקים ואילו למעשה נקט בשיטת הסחבת ועד הסוף לא הגיע להחלטה ברורה בעניין שהובא להכרעתו. מב־חינה אישית הביאה סחבת זו את ר' אביגדור, שהספיק באמת להתרושש בתקופת מאבקו עם קהילת פינסק, להרגשת אין אונים ולהחלטה לפרוץ את מעגל הקסמים אף באמצעים פסולים. ר' אביגדור היה משוכנע שהוא נלחם מלחמה לשם שמים אגב מאבקו על נזקים כספיים, ושהוא מנהל אותה על דעתם ובהסכמתם של רבנים ומנהיגי קהילות וילנה, סלונק וקהילות אחרות. אולם ברירת האמצעים היתה בכל זאת בידו ובכך נכשל ר' אביגדור כשלון חמור. הוא לא הצליח להפריד בצורה הגונה בין ענייני כסף פרטיים לבין עניינים שבדת ובאמונה וחסר היה כנראה את ההבנה שאת התנועה החסידית, שהקיפה בקהילות רבות את רובו של הציבור היהודי, אין לדכא באמצעים משטרתיים בלי לדכא את הציבור כולו. הזדקקותו של ר' אביגדור לעלילות ודברי שקר ונסיונו לתאר דברים נכונים ביסודם בצורה "חלקלקה" ודו־משמעית, אגב הבלעת רמזים מאשימים או על־ידי פירוש מעוקם ושרירותי, חרצו את פסק דינו של ר' אביגדור לשלילה בעיני הדורות הבאים מבלי שהשיג הישג של ממש לא לעצמו ולא למחנה המתנגדים, ואילו לרשות הרוסית סיפק ודאי חומר שאותו ניצלו הצאר, שריו ויועציו, כאשר גיבשו את המדיניות שבאה לצמצם את זכויותיהם ולהצר את אפשרויות קיומם והתפתחותם של יהודי רוסיה.

בפנים המחנה היו למאבק תוצאות מרחיקות לכת בתקופה שלאחר מכן. התשת הכוחות ההדדית והפגיעה הקשה בכבודה ומעמדה של משרת הרבנות פתחו פתח להתפתחות חדשה: להופעתו של כוח ציבורי חדש — ההשכלה, שנושאיה העי־קריים היו אנשי הקאפיטאליזם החדש.

בספרו Geschichte des Karaaeerthums, עמ' 145. לדברי נויבאור מסופר בתעודה על ויכוח בין משה בן שמעון אב"ד פינסק לבין ליב־אריה ישראל אב"ד לאכוביץ, שהכחיש את המשנה והתלמוד ושר' משה אב"ד פינסק נוצח בוויכוח: יעקב מאן, Texts and Studies, Vol. 2, Karaitica, עמ' 640, נוטה ליחס את הסיפור לקראי מטרוקי שדבר הוויכוח בין המתנגדים לחסידים היה ידוע לו ושהדברים מכוונים למעשה למל־שינות של ר' אביגדור על רש"ז ואולי לוויכוח בכתב שנכפה על רש"ז ע"י הקטיגוריה. דברים נכונים על תעודה זו עיין: וילנסקי, שם, עמ' 350—351, בהמשכם גם תעודה קראית נוספת באותו עניין.

53. טייטלבוים, שם, עמ' 119—120, 195 ואילך, תעודות י"ב—ט"ז; וילנסקי, שם, עמ' 278 ואילך, תעודות מס' 16—20, 24. המקור: יברי"סט, עמ' 268—272, 275. עיין גם: דובנוב, שם, עמ' 275. לאחר שחרורו של ר' שניאור זלמן באביב 1801 (בעקבות הירצחו של פאבל I ועלייתו של אלכסנדר I על כס המלכות) והעברת קוב־לנות ר' אביגדור לדפארטאמנט השלישי של הסינאט הגיש ר' אביגדור עוד כתב־מלשינות אחד לסינאט שבו ביקש שיראו לו את תשובותיו של רש"ז, כדי שיוכל לענות עליהן וכן התחנן שיפסקו לו את תשלום הפיצויים והנזקים שנגרמו לו בפינסק.

54. עיין מאמרי: קהילות פינסק קארלין בין חסידות להתנגדות, ציון, ל"ד (תשכ"ט), עמ' 106—107.

55. עיין להלן.

56. דובנוב, שם, עמ' 242.

57. שם, שם.

58. הדברים נתבררו למעלה, אך מן הראוי לציין שבווילנה הוגבלה סמכות בית־הדין ונאסר עליו להטיל חרם רק בשנת תקנ"ח (קלויזנר, שם).

ב. ר׳ שאול לוין ותולדותיהם של יהודי פינסק—קארלין עד פטירתו (1793—1834)

שחזור השתלשלות המאבק בין ר׳ אביגדור רבה המודח של פינסק לבין קהילת פינסק בסוף המאה ה־18, נתאפשר הודות לצרור התעודות שנשתמר בארכיון הסינאט הרוסי בפטרבורג והועמד לרשות המחקר המהפיכה ההיסטורי לאחר שנתפרסם על ידי הסן ודובנוב. תפקיד קשה בהרבה ניצב בפנינו בבואנו לתאר את תולדותיהן של קהילות פינסק—קארלין בשאר תחומי החיים בסוף המאה ה־18 ובשליש הראשון של המאה ה־19. המקורות האחרים העומדים לרשותנו הם דלים ומקוטעים, ובמידה שהם מצויים בידינו קשורים הם ברובם בצורה זו או אחרת בפעילותו של ר׳ שאול בן משה לוין מקארלין[59]. נייחד תחילה את הדיבור על תולדותיו, אישיותו ופעלו.

ר׳ שאול לוין מקארלין

ר׳ שאול בן משה הלוי לוין[60] מקארלין נולד כפי הנראה בשנת 1775[61] בקארלין ונמנה על משפחה שהיתה, כפי שיש להניח, בין מייסדי הקהילה בקארלין בעת התפלגותה מפינסק[62]. אביו ר׳ משה בן פנחס שמרינר הלוי שימש ברבנות, תחילה בהלוסק שבסביבת מינסק ואחר־כך חזר לעירו קארלין (לפני 1762). בקארלין הוא גר בבית שעבר אליו בירושה מאביו פנחס ולא מן הנמנע שר׳ משה שימש בה ברבנות[63]. ר׳ משה בן פנחס ואשתו אודל, הוריו של ר׳ שאול, נפטרו בקארלין ונקברו בבית הקברות של קארלין[64]. אחות של ר׳ משה, גיטל, היתה נשואה לר׳ יהודה־לייב בן קלונימוס מפינסק[65]. נראה שבקארלין גר גם אחיו של ר׳ משה, ר׳ מיכאל בן פנחס[66].

אם נקבל את תאריך לידתו כפי שהוא נמסר על־ידי גינזבורג (1775) כנכון, הרי התחתן ר׳ שאול בגיל חמש־עשרה לכל המאוחר בשנת תק״ן (1790), עם מירקה בת שמואל קלי־אשטקו[67]. בשנת 1791 נולדה כבר בתם הבכירה חיה, שנודעה לאחר מכן בשמה: חיה לוריא. ר׳ שאול קיבל חינוך תלמודי מצוין, נודע אחר־כך כתלמיד־חכם מובהק ועד סוף ימיו הקדיש כל שעה פנויה ללימוד תורה[68]. ר׳ שאול נכנס לעסקי מסחר

---

59. לר׳ שאול לוין הוקדשה תשומת לב מסוימת בספרות המחקרית. שאול גינזבורג, חוקר תולדות יהודי רוסיה במאה ה־19, נכד נכדו של ר׳ שאול לוין (אמו היתה פריידה בת ר׳ שמואל לוין, נולדה 1842 בפינסק ונפטרה 1906 במינסק) גילה בעיתון רוסי משנת 1813 ידיעה על מעשה פאטריוטי של ר׳ שאול לוין במלחמת נאפולי־און (עיין להלן, הע׳ 120 והדברים המתייחסים אליה). מאוחר יותר פרסם את מאמרו ״אן אינטערעסאנטע מגילה״ (השווה להלן, הע׳ 111). לתרגום היידי של המגילה הקדים גינזבורג דברים על תולדותיו ואישיותו ומסר בהם קצת פרטים ביוגראפיים על חייו, רובם ללא ציון מקורותיו, כפי הנראה על סמך מסורת משפחתית (עיין: שאול גינזבורג, היסטאריש וועדק, ח״ב, ניו־יארק תרצ״ז, עמ׳ 63—70, 289—291. על התייחסותו לר׳ שאול לוין עיין שם, ח״א, עמ׳ 17; ח״ב, עמ׳ 63). צאצא אחר של ר׳ שאול לוין, אנטון לוריא, אף הוא נכד נכדו, פרסם את צוואתו של ר׳ שאול מתוך העתקה שנמצאה בארכיון המשפחתי של משפחת לוריא בצירוף ניתוח מדעי ומבוא ביוגראפי וענייני (עיין: אנטאן לוריא, די צוואה פון א פינסקער בעל־הבית פון אנהייב 19טן י״ח, ייוו״א בלעטער, כרך 13 (1938), עמ׳ 390—428). אין ערוך לחשיבותה של הצוואה להכרת אישיותו ועולמו הפנימי של ר׳ שאול, משפחתו וסביבתו. המהדיר ניצל בהרחבה את תוכן הצוואה כמקור לתיאור תולדות חייו של ר׳ שאול ועמדו לרשותו מאמריו של שאול גינזבורג. מן המסורת המשפחתית לא היה מסוגל אנטון לוריא להוסיף הרבה לביוגראפיה של ר׳ שאול לוין ובדברי ההערכה שלו נתפס עתים להגזמה או להסקת מסקנות נמהרות. קצת ידיעות על אביו של ר׳ שאול מביא ר׳ יוסף־זכריה שטרן (זכר יהוסף, עמ׳ 208), ידיעות על בניו ובנותיו מביא ש. ויינר (דעת קדושים, עמ׳ 181, 212). מקורות אחרים שלא היו לנגד עיניהם של שאול גינזבורג ואנטון לוריא ראה להלן בהערות לדיון המוקדש לר׳ שאול לוין.

60. אנטון לוריא מביא צורות אחדות של שמו שאותן הכיר מן המקורות והספרות שהיו לנגד עיניו (שאול בר׳ משה סג״ל, שאול בן ר׳ משה הלוי, שאול מקארלין, שאול קארלינער) ומגיע למסקנה שאת שם המשפחה לוין אימצו לעצמם בניו. אף שהוא לוקח בחשבון גם את האפשרות שבמקורות רוסיים, שלא היו לנגד עיניו, ייתכן שהוא היה מכונה עוד בחייו בשם לוין (די צוואה, עמ׳ 393). ואמנם נכון הדבר, ור׳ שאול נקרא עוד בחייו, לוין. העיתון הרוסי משנת 1813, שממנו מצטט שאול גינזבורג (ראה ההע׳ הקודמת), מכנה אותו Шевель Мовшович Левин וכן גם מקורות לועזיים אחרים שייזכרו להלן. גם באיגרתו של ר׳ אריה־לייב קצינלבויגן אב״ד בריסק לר׳ שאול משנת תקצ״ג מכונה הוא ״הגביר המפורסם מו״ה שאול הלוי לעווין זצ״ל״. האיגרת נדפסה שלוש שנים אחרי מותו של ר׳ שאול בהקדמה לספר אפס דמים, מאת יצחק בר לוינזון, ווילנא תקצ״ז, עמ׳ 5 (להלן: אפס דמים).

61. כך לפי שאול גינזבורג שלא ציין את מקורו (אן אינטע־רעסאנטע מגילה, שם, עמ׳ 63). אנטון לוריא יוצא בעקבותיו של גינזבורג (די צוואה, עמ׳ 398).

62. ראה ההע׳ הבאה.

63. על אביו של ר׳ שאול, ר׳ משה בן פנחס שעמרינר ועל אחותו גיטל אשת יהודה־לייב בן קלונימוס מפינסק עיין: זכר יהוסף, עמ׳ 208. במפקד בעלי בתים וקרקעות של קארלין משנת 1762 נזכר ביתו של ר׳ משה בן פנחס ולידו שמו צוין שהוא רב. צוין גם שהבית היה שייך בעבר לאביו (תיאור העיר קארלין, 1762, דף 4). מכאן יש ללמוד שאותה שנה כבר לא היה אביו פנחס שעמרינר בחיים ומתקבל על הדעת שבשנות ה־40 או ה־50 נמנה על מייסדי הקהילה בקארלין. יעקב אליאסברג, אף הוא נין ונכד לר׳ שאול לוין, מציין בספר זכרונותיו שר׳ משה, אביו של ר׳ שאול מקארלין ״היה בשעתו סוחר גדול מצליח ואדם תקיף״, ולאחר שהסתכסך עם מנהיגי הקהל עזב את פינסק וייסד קהילה חדשה בלתי תלויה ביישוב הסמוך קארולין. אליאסברג מציין את תאריכי הלידה והפטירה שלו בשנים 1710—1790. לא ידוע מה מקורם של הדברים האלה ואם הגם מהימנים. התיאור מתאים לבנו ר׳ שאול ואשר לתאריכים ייתכן שהם נכונים (י. אליאסברג, בעולם ההפיכות, עמ׳ 12).

64. די צוואה, עמ׳ 398, 404 (שורה 96—97). בצוואתו הביע ר׳ שאול את רצונו להיקבר ליד קברות אביו ואמו, או ליד קבר אחותו בבית־הקברות של קארלין (די צוואה, עמ׳ 404).

65. זכר יהוסף, שם.

66. במפקד 1762 נזכר גם ביתו של מיכאל בן פנחס בשכנות לביתו של ר׳ משה (תיאור העיר קארלין, 1762, שם).

67. גינזבורג, שם, עמ׳ 63. אשתו מירקה נזכרת בשמה במגילה (שם, עמ׳ 290). על מוצאה עיין: די צוואה, עמ׳ 393, כנראה על סמך מסורת משפחתית. נפטרה ביום ב׳ אלול תרי״ד (26.8.1854).

68. גינזבורג, שם, שם. בצד זה של אישיותו אין אנטון לוריא נוגע בדברי הערכתו על ר׳ שאול. הוא רק מוציא פסק־דין קטלני על הסגנון העברי הפגום של צוואתו, ולהשקפות המובעות בה הוא מייחס ערך פולקלוריסטי בלבד. מעיון מדוקדק בנוסח הצוואה נראה שר׳ שאול כתב בסגנון רבני למדני מקובל שלא הקפיד במיוחד

וחכירות בגיל צעיר ועשה בהם חיל רב ונודע כסוחר עשיר בפינסק — קארלין ובסביבותיה עד סוף ימיו וידובר על כך להלן.

בשנת 1819 כתב את הנוסח הראשון של צוואתו בהיותו במינסק; בשנת 1827 נעתקה הצוואה מחדש בווארשה; ובשנת 1831 כאשר השתוללה מגפת חלירע ברוסיה כתב לצוואה שתי תוספות[69]. הצוואה פותחת לנו אשנב לעולמו הפנימי והשקפתו הדתית ומוסרת לנו ידיעות על בניו ובנותיו ועל היחסים בינו לבין בני משפחתו.

לר׳ שאול היו תשעה בנים ובנות. הבנים הם: זלמן, משה־יצחק (1802—1872), אשר־זולף (וואלפקע) ולייביש, בן הזקונים. הבנות הן: חיה (1791—1873), שנישאה לראשונה לר׳ גד־אשר רוקח ולאחר שזה נפטר ב־1815 נישאה בשנית לר׳ יעקב־אהרן לוריא ממוהילב; ויטיה שנישאה להרצל ברנשטיין (1813—1873) מראשי החרדים בלבוב; עכסה שנישאה לר׳ יעקב־מאיר פאדווא מי שהיה לאחר־מכן אב״ד בריסק; ריינזל שנפטרה לפני 1834 הספיקה להיות נשואה פעמיים: פעם ראשונה לאחד בשם מרגולית ופעם שנייה לאיש בשם פאפרניק. בתה פייגה היתה נכדתו האהובה של ר׳ שאול; דינה (נפטרה 1865) היתה נשואה לישעכר־ברוש לוין מווילנה (נפטר 1868)[70].

אחדים מצאצאיו ירשו מאביהם כשרון לניהול עסקים ותקיפות אופי. על רקע פעילות עסקית ועריכת חשבונות הסתכסך ר׳ שאול עם בתו חיה לוריא עוד לפני שכתב את הנוסח הראשון של צוואתו (1819). הם לא השלימו ביניהם עד סוף ימיו של ר׳ שאול. דומה שגם היחסים בינו לבין בנו משה־יצחק לא היו נעדרים מתיחות ורוגז[71].

בהוספה השנייה לצוואתו משנת 1831 הדיר למעשה את בתו חיה לוריא מן הירושה והעביר את חלקה לשני בניה מנישואיה הראשונים, השל וגד־אשר (שנולד זמן קצר לאחר פטירת אביו)[72]. נראה שגד־אשר בנה של חיה נתחנך בביתו של סבו ר׳ שאול ואף אימץ לעצמו את שם המשפחה לוין ובשם זה נודע בפינסק—קארלין[73].

בתי האב לוין ולוריא שישבו רובם בקארלין ונודעו במאה ה־19 בפעילותם הכלכלית הנרחבת, בעושרם הרב, בפעילותם הציבורית ובמעשי הצדקה הגדולים שלהם הם בנים ובני בנים של ר׳ שאול מקארלין כמתואר בהרחבה להלן.

מקומה של קארלין במאבק בין החסידים למתנגדים

נצחונם של החסידים בפינסק במאבקם נגד ר׳ אביגדור היה מכריע. אבל המקורות שעליהם הסתמכנו בשחזור השתלשלות המאבק שבין החסידים למתנגדים מדברים רק על פינסק, אינם מזכירים בכלל את קהילת קארלין ואינם מסייעים אותנו להבין מה קרה בקארלין באותן שנים.

בירור חלקה של קארלין במאבק שבין חסידי פינסק לר׳ אביגדור מעורר שאלות אחדות: מה היה חלקם של חסידי קארלין במאבק? מדוע לא חזר מנהיגם של חסידי קארלין ר׳ אשר בן אהרן לקארלין בשנות ה־90 של המאה ה־18 לאחר מפלת ר׳ אביגדור? מה היה כוחם של המתנגדים בקארלין?

להלן ייעשה נסיון לענות על השאלות הנזכרות בהסתמך על ידיעות מקוטעות ורמזים בתעודות אחדות, הנוגעות באישיותו ובפעילותו של ר׳ שאול מקארלין ונסיון להבין את משמעותן.

באחת התעודות מצרור התעודות על מלשינותו של ר׳

בענייני דקדוק, אבל הוא ספוג תורה ולמדנות, וכמות שהיא יכלה הצוואה לצאת רק מתחת ידיו של למדן מובהק. חלק מן השגיאות מייחס אנטון לוריא בצדק לשגיאות המעתיק, ומי יודע כמה אי־דיוקים נכנסו להעתקו של אנטון לוריא עצמו. בקארלין ובליטא נהגו לכנות את ר׳ שאול בתוארים: ״הרב״, ״מורנו הרב״, ״הרב המופלא״ (פנקס דח״ק לומדים ש״ס דק״ק קארלין, דף 2 ע״א; זכר יהוסף, עמ׳ 208; אפס דמים, עמ׳ 5). במגילה הנ״ל הוא אף מכונה ״הרב הגאון״ (גינזבורג, שם, עמ׳ 289). נראה שלגינזבורג היתה הוכחה לדבריו.

69. די צוואה, עמ׳ 404—405. הדברים נותחו ונתבררו ע״י אנטון לוריא במבוא ובהערות לצוואה (שם, עמ׳ 398, 424—427).

70. השמות מובאים כאן לפי: די צוואה, עמ׳ 423. שמונה מתוך השמות הנזכרים מובאים גם על־ידי ש. ויינר, דעת קדושים, עמ׳ 212. על הבנים משה־יצחק ואשר־זולף ועל הבת חיה עיין להלן במקומות שונים. על הבן זלמן אין אנטון לוריא מוסר שום פרטים ביוגראפיים חוץ מן העובדה שבשנת 1827 היה כבר נשוי. הוא היה חתנו של ר׳ יעקב־אריה לוריא ממינסק (דעת קדושים, שם), ונפטר כפי הנראה שנים מעטות לאחר פטירת אביו, בגיל צעיר, ויש להניח שעל שמו נקרא בנו של משה־יצחק לוין, זלמן, שנמנה כבר בשנת תרכ״ג על שמונת מפקחי בית־החולים בקארלין (הכרמל, ג׳, עמ׳ 29). לייבקה, בן הזקונים, התחתן אחרי פטירתו של ר׳ שאול עם חנה פוזנר (די צוואה, עמ׳ 423) והתגורר בקארלין (דעת קדושים, שם; קרמן, עמ׳ 5). על הבת ויטיה ועל הנכדה פייגה (בתה של דינה ורייזל) ומשפחותיהן אין אנו יודעים דבר של ממש. את בתם של דינה ויישכער בערוש, ריקלה, נשא לאשה בן דודה גד־אשר לוין בשנת 1833 (פש״ל, תרס״ד, עמ׳ 42). בית־הכנסת הידוע בשם ״דינה׳לעס שולכען״ נקרא על שמה (ז. רבינוביץ, ר׳ גד־אשר לוין מפינסק, בתוך: העבר, ספר י״ד, תשכ״ז, עמ׳ 186, הע׳ 6). על הבת עכסה ובעלה הרב ר׳ יעקב־מאיר פאדווא עיין להלן.

71. על יחסיו עם בתו חיה (די צוואה, עמ׳ 403, שורות 56—57, עמ׳ 405, שורות 107—109) ועל משה־יצחק נאמר בצוואה: ״וגוזר אני בגזכ״א [בגזרת כבוד אב?] וביותר על בני משה יצחק, שרגזן הוא לקיים דברי אלה״. נראה שהפריז במקצת אנטון לוריא כאשר הסיק מן הדברים האלה, ששונאים היו לר׳ שאול גם בין ילדיו שלו (שם, עמ׳ 396). מכל־מקום הדברים אינם נכונים לגבי בנו משה־יצחק.

72. ראה ההע׳ הקודמת.

73. על מצבתו ביקש אמנם גד־אשר לרשום את השם גד־אשר רוקח (פש״ל, תרס״ד, עמ׳ 49), אבל כל ימיו ואחרי מותו נודע בפינסק—קארלין בשם המשפחה לוין וכך נזכר שמו ברוב התעודות בעברית וברוסית. לדברי יעקב אליאסברג גדל ונתחנך גד־אשר בבית סבו ר׳ שאול (בעולם ההפיכות, עמ׳ 12—13), ונראה שהוא מוסר מסורת מהימנה. על הקשר ההדוק בין גד־אשר לבין סבו מעידה גם העובדה שבמשך כ־40 שנה היו יחסים רעים בינו לבין אמו חיה לוריא, כפי הנראה על רקע העברת חלקה בירושת אביה אליו. מתקבל על הדעת שאחרי נישואיו בגיל 16, היינו בשנת 1832, התגורר בבית סבו ועזר לו בעסקיו ולאחר פטירתו של ר׳ שאול ירש בעיקר את עסקי היערות שלו. לא נעלם מעיני שבמאמר על גד־אשר לוין (פש״ל, תרס״ד, עמ׳ 41) נאמר שנתחנך בפיקוחה של אמו חיה ושקיבל חינוך דתי מובהק, כנהוג באותם ימים.

אביגדור מארכיון הסינאט בפטרבורג שיצאה מתחת ידו של גולניישצ'ב־קוטוזוב, הגנראל־גובּרנאטור של ליטא בעניין תביעתו של ר' אביגדור, מצוי בין השאר המשפט: "קיבלתי אתמול תשובה מאת האדון הגובּרנאטור הנזכר, שמי שהיה הרב הראשי חיים נבחר למשרה זו בפלך מינסק מקהילת פינסק וקארלין, ומפני שלקהל וילנא אין שום קשר לזה... אין כל חובה מוטלת [על קהל וילנא] למלא את תביעותיו של הרב הראשי חיים" [74]. לכתחילה נראה היה שאין משמעות לצירוף פינסק—קארלין במובאה הנ"ל, שכן הגנראל־גובּרנאטור גולניישצ'ב־קוטוזוב ישב אז בווילנה וידע רק מעט על פינסק וקארלין ואפשר היה לראות בצירוף זה שיגרא דלישנא. אך לאחר עיון במקורות אחרים מתברר שאין זו העדות היחידה ושקיימות מסורות בעל־פה המחייבות לתת את הדעת על הבעיה. ייתכן בכל זאת שאין זה מקרי.

אגב איסוף החומר על ר' שאול מקארלין, חזרתי לעיין גם בסיפור של יהודה אפל על תולדות היפרדותה של קארלין מפינסק בספר הזכרונות שלו [75]. אפל מעיד ששמע את הסיפור מפי גריגורי לוריא בעת ביקור שלו בפינסק (סמוך לשנת 1900), כאשר טייל עמו ערב אחד בחוצות פינסק ובשיחה ביניהם נסבו הדברים על היפרדותה של קארלין מפינסק. וזהו בקיצור תוכנו של הסיפור: לפנים היתה בקארלין חווה (אחוזה) גדולה ששימשה בין השאר תחנת דואר של הממשלה. האחוזה היתה שייכת לאיש שנתפרסם בכל הסביבה בשם מאיר קארלינר. איש זה "עשה עסקים גדולים ומסחרו פרץ ועבר את הגבול, כי קנה יערות וכרת עצים הרבה ושלח על פני הנהר... דוברות לדנציג וירבה ויעצום במאד מאד". ר' מאיר קארלינר נהג בקמצנות בענייני צדקה ונמנע מלהשתתף בהוצאות הקהילה למרות עושרו. הדבר הכעיס את ראשי קהילת פינסק ואלה החליטו שיעשו עמו חשבון כללי כאשר אביו הזקן ימות "ויקבלו לבד דמי הקבורה כחוק גם בעד יתר מוסדות הצדקה שבעיר, קרן עם רבית קצוצה". אבל כאשר נפטר אביו הקצה ר' מאיר מקום לבית־קברות באחוזתו ושם קבר את אביו. לראשי קהילת פינסק נתברר — לאחר שחקרו בדבר — שר' מאיר קארלינר הצליח לקבל בעיר הפלך מינסק, בסיועו של מושל מחוז פינסק, אישור רשמי שקארלין מרוחקת 3 מיליון מפינסק ולרשום את אחוזתו כעיר. משעשו זה של ר' מאיר קארלינר עורר את חמתם של מנהיגי קהילת פינסק ואלה החליטו לשלוח מצדם את השתדלן חיים פינקלשטיין למינסק "להגיש תעצומותיהם לפני כס המשפט". הנתבע, ר' מאיר קארלינר, לקח אף הוא מצדו שתדלן להגן עליו. ציר מיוחד נשלח מעיר הפלך מינסק לבדוק אם נכונה טענתם של ראשי קהילת פינסק, שקארלין צמודה לפינסק ואינה אלא חלק ממנה. אבל בבואו לתחנת הדואר של קארלין נערכה במקום סעודה גדולה לכבודו, כמובן ביוזמתו של ר' מאיר קארלינר, ובו במקום "נערך הפר־טיכול בחתימת ידו, כי אמנם נכון הדבר שפינסק רחוקה מקארלין 3 מיליון, והכל שריר וקיים". ערעוריה של קהילת פינסק על ההחלטה לא הועילו אף הם. ועדה שנשלחה מפטרבורג, שאליה הצטרף הציר המיוחד מעיר הפלך, אישרה אף היא את הדבר והפינסקאים היו מוכרחים להשלים עם ההחלטה.

הסיפור הזה, שאפל כתב אותו מן הזכרון ללא ספק, ואולי אף זמן רב לאחר ששמע אותו, נשמע מוזר ומשונה מטעמים רבים, ונראה היה שאין לו חשיבות כלשהי. שכן בניגוד למסורת פר בו אנו יודעים שקארלין נוסדה בשנות ה־90 של המאה ה־17, ושבשנות ה־40 וה־50 של המאה ה־18 היתה קארלין לקהילה עצמאית. ואילו בסיפור מתוארת קארלין בתקופת השלטון הרוסי, משמע לאחר 1793, כאחוזה ולא כעיר, ואת ייסודה של קהילת קארלין — כמעשה קאפריזה של יחיד עשיר ותקיף. גם שמות האישים ר' מאיר קארלינר וחיים פינקלשטיין אינם מוכרים לנו משום מקום אחר וכל הסיפור נשמע כבדיה. דבר אחד היה בכל זאת ברור, שמדובר באגדה הזאת על ר' שאול מקארלין, אביה של חיה לוריא, ושיהודה אפל, כותב הסיפור, שיבש כנראה את שמו משום שרשם כאמור את הדברים כעבור זמן מן הזכרון. גריגורי לוריא, נינו של ר' שאול ונכדה של חיה לוריא, סיפר לו סיפור שהיו לו מהלכים במשפחה [76]. לפי הסיפור גרם ר' שאול להפרדה של קארלין מפינסק והיא היתה לקהילה עצמאית. כדאי לציין שפרט אחד בסיפור מתאשר על־ידי עדות תעודתית: אביו של ר' שאול קארלינר נקבר באמת בבית הקברות של קהילת קארלין [77].

כמו כן נכון התיאור הכללי המציג את ר' מאיר (צ"ל שאול) קארלינר כבעל אחוזה וכסוחר גדול שעשה עסקים גדולים בסחר עצים ויצוא לדאנציג.

להפתעתי המרובה נתקלתי אגב עיון בחומר נוסף לתולדותיו של ר' שאול מקארלין בעדות אחרת, שמוצאה אף היא במסורת משפחתית המאשרת את הרעיון העיקרי בסיפור המובא למעלה. לפי מסורת זו [78] היה ר' שאול קארלינר "אחד המשתדלים לפני הממשלה להציב גבולות בין עיר התאומים פינסק וקארלין ולחלקה לשתי ערים ויושביה לשתי קהילות כן הנן בעיני הממשלה גם היום בעניני צרכי ציבור חול וקדש" [79].

74. יברי"סט, 1910, עמ' 262—263. הנוסח העברי לפי: וילנסקי, שם, שם, עמ' 267—268, תעודה מס' 10; שייטלבוים, שם, עמ' 195, תעודה י"א.

75. בתוך: ראשית התחיה. זכרונות וכתבים מימי חובבי ציון ברוסיה, תל־אביב תרצ"ו, עמ' 594—596.

76. על גריגורי לוריא עיין: אליאסברג, שם, עמ' 22—24. על חיה לוריא דובר לעיל וידובר עוד להלן. גם אנטון לוריא מוסר מסורת דומה, שלפיה לא הצליח ר' שאול להשתוות עם מנהיגי הקהל של פינסק ותמיד התקוטט אתם, ובסוף פעל אצל השלטונות הרוסיים שיאפשרו את הפרדתה של קארלין (שבה עמד ביתו). הדבר ניתן לו וקארלין נתפלגה מפינסק. עיין: די צוואה, עמ' 314.

77. שם, עמ' 404. בית־הקברות עצמו היה קיים בקארלין כבר באמצע המאה ה־18. עיין לעיל בדיון על קארלין במאה ה־18. על מצבה משנת 1755 לערך בבית־הקברות בקארלין, עיין טי"ם, עמ' 271.

78. ה. נ. שטיינשניידר—מגיד, עיר וילנה, עמ' 188, הע' 7. ההערה מסתמכת על ספר היחס לבני לעווין, ווארשא תרמ"ה, כפי הנראה מאת ר' אהרן־משה בן יעקב־מאיר פאדווא, נכדה של עכסה בת ר' שאול לוין. ספר היחס לבני לעווין לא היה לנגד עיני. הספר אינו נמצא בבית־הספרים הלאומי בירושלים ואף לא בספריות גדולות במערב־אירופה.

79. שם, שם.

גם כאן מסופר שר׳ שאול הוא שגרם להפרדה בין פינסק—לקארלין. יוצא שלמסורת האמורה היו מהלכים לא רק בין צאצאי חיה לוריא, אלא גם בין צאצאי בתו האחרת של ר׳ שאול עכסה ובעלה ר׳ יעקב־מאיר אב״ד בריסק[80]. מסורת דומה הילכה גם בין תושבי פינסק[81]. אולי בכל זאת דברים בגו?

אם נחזור עתה לדבריו של גוברנאטור ליטא משנת 1800, כי ר׳ אביגדור נבחר לרב על־ידי קהילות פינסק—קארלין, שמא מותר לנו להניח, שאמנם נכון הדבר? ראינו למעלה שר׳ לוי־יצחק ור׳ שלמה מקארלין נאלצו לעזוב זה את פינסק וזה את קארלין באותו זמן ממש. אולי קדם לתיאום הזה בין מנהיגי פינסק וקארלין איחוד מחדש של שתי הקהילות? לאור העדויות האלה יש מקום להניח שאמנם התאחדו ב־1784—1785 שתי הקהילות לקהילה אחת[82] ואחרי 1793 גרם ר׳ שאול מ־קארלין, שהיה אז בשנות העשרים שלו, להפרדה מחדש בין קהילת קארלין ופינסק. אם אמנם כן הדבר משמע שר׳ אביג־דור היה רב־אב״ד של פינסק וקארלין כאחת. ואילו לאחר שהודח ר׳ אביגדור מרבנותו והחסידים קיבלו לידיהם את השלטון בקהל גרם ר׳ שאול שהיה מתנגד מושבע לחסידים[83], לפרישתה המחודשת של קארלין מפינסק.

ידוע לנו שראש הקהל החסידי הרשל קולודנר היה אף הוא בעל קשרים מסוימים במינסק[84] ויש להניח, שלאור ה־השתלשלות הזאת ניסה קהל פינסק למנוע את ההפרדה בעז־רת שלטון הפלך במינסק, אלא שהפעם היתה ידו על התחתונה ור׳ שאול הצליח לבצע את הפילוג ולהפוך את קארלין במשך תקופה מסוימת למבצר מתנגדי. אז התחילו מתרכזים המתנג־דים משכבת העשירים ותלמידי־החכמים שבקהילות פינסק־קארלין בקארלין דווקא, עריסתה של החסידית הקארלינית ובהדרגה הפכה קארלין מרכז מתנגדי, בלתי תלוי בפינסק, כפי שיוסבר להלן.

דומה שהנחה זו עשויה לתת תשובה חלקית לפחות על השאלות: מה קרה לכס הרבנות של פינסק לאחר שר׳ אביג־דור סולק ממשרתו ומדוע לא חזר מנהיגם של חסידי קאר־לין ר׳ אשר בן אהרן לקארלין? במקורות אין לנו עדויות מפורשות על העניינים הנזכרים. אין אנו יודעים מי בא במ־קומו של ר׳ אביגדור ומי שימש כרבה של פינסק עד שנת 1807 והאם בכלל נתמנה בה מישהו למשרת רב־אב״ד עד שנתקבל בה ר׳ חיים בן פרץ הכהן בשנת 1807[85]. מכל מקום ברור שכס הרבנות של פינסק לא חזר עוד לגדולתו הקודמת במשך זמן רב ומדי פעם הוא נתון במשבר קשה. ואילו קאר־לין מצליחה באותו זמן לעלות במדרגות לימוד התורה, וכס הרבנות שלה נעשה לאחד מהחשובים ביותר בליטא—רוסיה בזכות האישים ששימשו בה ברבנות, ודומה שמבחינת כבודו וחשיבותו של כס הרבנות יורשה קארלין את מקומה של פינסק לכמה עשרות שנים לפחות[86].

התפתחות זו עשויה לתת לנו את התשובה על השאלה, מדוע לא התבטא נצחונם של החסידים בשנות ה־90 בהעתקת מקום מושבו של ר׳ אשר מקארלין. עברו כ־17 שנה לפחות עד אשר קרה הדבר אחרי שנת תק״ע[87], כפי הנראה בעקבות הרגעת הרוחות, שינויים ביחסי הכוחות בקהילות פינסק וקאר־לין, ואולי אף שביתת נשק והשלמה של שני הצדדים עם קיומם של שני מחנות זה בצד זה, שאפשרו את בואו של ר׳ אשר בנו של מייסד חסידות קארלין לעיר מולדתו ולביתּ־הכנסת של אביו. מאז שכנו בקארלין אלה בצד אלה — חסידים ומתנג־דים[88]. החסידים היו עדיין רבים ומלוכדים ולכן גם חזקים ככוח ציבורי אף בקארלין ואין ספק שהיתה להם השפעה מרובה על הנהגת ענייני הציבור. ר׳ שאול מקארלין ובני חוגו הלמדנים והעשירים נאלצו להשלים עם מצב זה[89]. כדי לחזק

---

80. על ר׳ יעקב־מאיר פאדווא עיין לעיל וגם להלן.

81. שאול־מנדל הלוי רבינוביץ מעסקני הציבור בפינסק בסוף המאה ה־19 וברבע הראשון של המאה ה־20 מציין במאמרו: על פינסק—קארלין ויושביהן, (תלפיות, ברדיטשוב תרנ״ה, עמ׳ 15): ״זה כמאה שנה חלפו ועברו מאז נתפרדה הצעירה מן הבכירה ותבן לה במה בפני עצמה ומן אז ועד היום לשני ערים תחשבנה״. דברים אלה מעידים על מסורת מקובלת בפינסק בדבר זמן היפרדה של קארלין סמוך לסוף המאה ה־18.

82. שמא ניתן לשער שאחד הגורמים לאיחוד היה מתיאוש בוטרימוביץ, הסטארוסטה של פינסק בשנות ה־80, אחד ההוגים של תכנית לתיקון מצב היהודים בפולין בסוף המאה ה־18? בוטרימוביץ עשה מאמצים להנהיג תיקונים במחוז פינסק הנתון לשלטונו וסיפר עליהם בגאווה למלך סטאניסלאב אוגוסט בעת הביקור שערך בפינסק בשנת 1784. דומה שבתיקוניו לא פסח גם על בעיותיהם של יהודי העיר הנתונה לשלטונו. על הבעיה בכללה ועל בוטרימוביץ עיין: בית ישראל בפולין, ח״א, עמ׳ 110; ט״פ, עמ׳ 18—19. על ביקורו של המלך בפינסק ועל מדיניותו של בוטרימוביץ במחוזו עיין: Djarjusz bytności, Najjasniejszego Pana Stanisława Augusta w Pińsku i w Krystynowie w Septembrze 1784 העתק במכונת כתיבה של התעודה מצוי בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ארכיון נ. גלבר. ראה גם: Materiały do dziejów sejmn czteroletniego, כרך 6 במקומות שונים.

83. על יחסו השלילי של ר׳ שאול לוין לחסידות עיין: די צוואה, עמ׳ 401, שורה 21; עמ׳ 402, שורות 33—34. במבואו של אנטון לוריא הוא מכונה: ״אויב בנפש לחסידים״ (אדם שונא פון די חסידים). שם, עמ׳ 395. נראה לי שאנטון לוריא נקט גם כאן לשון הריפה יתר על המידה להערכת יחסו לחסידות.

84. עליו עיין לעיל. בסיפור של אפל (בתוך: ראשית התחיה, עמ׳ 595), שם השתדלן של פינסק הוא חיים פינקלשטיין. אישיות כזאת אינה מוכרת לנו כאמור, ותמוה בכלל שבמעבר מן המאה ה־18 ל־19 יימצא שם משפחה כזה. שמא גם במקרה זה נשכח השם הנכון הרשל קולודנר והוחלף בשם חיים פינקלשטיין? אין לשכוח שהדברים נרשמו מן הזכרון, כאמור, על סמך שיחה בעל־פה המתבססת על מסורת בעל־פה שהועברה מדור לדור במשך 3 דורות. ספק אם אפל הכיר כראוי את הרקע הלוקאלי והמשפחתי של הסיפור.

85. ראה להלן בסקירה על ר׳ חיים הכהן.

86. בפרק על רבני פינסק וקארלין.

87. בשנת תק״ע עוד היה קבוע מושבו בסטולין. עיין: רבינוביץ, החסידות הליטאית, עמ׳ 59.

88. ההשלמה ההדרגתית בין חסידים למתנגדים אחרי 1804 היא תופעה כללית בליטא. השווה: י. הייליפרין, חבורות לתורה ולמצוות והתנועה החסידית בהתפשטותה, בתוך: יהודים ויהדות במזרח אירופה, ירושלים תשכ״ט, עמ׳ 321—322, ובעקבותיו רבינוביץ, החסידות הליטאית, עמ׳ 55, הע׳ 122.

89. לצוואתו שנוסחה, כאמור, לראשונה בתקע״ט במינסק, נוספו שתי הוספות, אחת בשנת תקצ״א ואחת לאחר־מכן. כאן מדבר ר׳ שאול על אפשרות שהרב־אב״ד של הקהילה יהיה ממחנה החסידים כאפשרות סבירה לגמרי (די צוואה, עמ׳ 401).

את משקלם הציבורי של המתנגדים דומה שר׳ שאול עבר לשי־טת פעילות אחרת, חיובית ביסודה. הוא הקים בית־מדרש בקארלין שנקרא על שמו וכן בית־מדרש בפינסק ואלה נעשו מרכזים ללימוד תורה לפי המסורת המקובלת בליטא. על כס הרבנות של קארלין הושבו אישים גדולים בתורה. שערי בתי־המדרש של המתנגדים נפתחו בפני לומדי תורה, פרושים שהתחילו מגיעים אליה ממקומות שונים[90]. כל אחד משני המחנות חי את חייו הדתיים לפי תפיסתו. אף שיד החסידים היתה על העליונה הן בפינסק והן בקארלין, אין ספק שהותש כוחם של שני המחנות ולאחר שהחוק הממשלתי משנת 1804 כפה על שני הצדדים הנהגת קהל משותפת הסכימו כפי הנר־אה לשביתת נשק ולדר־קום, בלי שאף אחד מהם יוותר על תפיסתו והשקפתו. המתנגדים התבצרו בבתי־המדרש שלהם, ייסדו חברה ללימוד הש״ס, הקימו מפעלי צדקה והתרכזו סביב רב־אב״ד הקהילה, שנמנה על המובהקים בלומדי התורה שבדור. החסידים מצדם התרכזו מסביב לאדמו״ר שלהם, הרבי מקארלין, מתוך התעלמות גמורה מן המחנה השני. הדו־קיום בין החסי־דים למתנגדים שהתחיל סמוך לשנת תק״ע — 1810, התקיים במשך כיובל שנים עד אשר הופר בשנות ה־60 של המאה ה־18 על־ידי בתו של ר׳ שאול מקארלין, חיה לוריא ובניה משה ודוד, העשירים והתקיפים, בתנאים שונים לגמרי[91].

חיי הכלכלה

ההתאוששות הכלכלית שהורגשה בפינסק בסוף ימי השל־טון הפולני הגיעה כפי הנראה לקיצה בשנים 1793—1795, שהן שנות החלוקה השנייה והשלישית של פולין. בתקופת שלטונו הקצרה של פאבל ה־I (1796—1801), הורגשה נסיגה קשה בפ־עילות המסחרית של רוסיה בכלל ודומה שאף יהודי פינסק לא יכלו לגלות יוזמה ולפתח פעילות כלכלית בגלל מדיניותו הקי־צונית והמוזרה של צאר זה, שגרמה בין השאר לחיסול סחר החוץ של רוסיה ולערעור רציני של סחרה הפנימי[92]. בכך ניתן אולי להסביר את העובדה שבמפקד שנתקיים בשנת 1801 נמנו במחוז פינסק כולו רק 8 סוחרים יהודים[93]. יש להניח שהסו־חרים האלה הם יהודים מפינסק או מקארלין והעובדה שב־ראשית המאה נמצאו בשתי הקהילות לכל היותר שמונה אנשים שהונם עלה על 500 רובל[94] אין בה כדי להעיד על פעילות מסחרית בעלת היקף נרחב.

דומה שהמצב השתנה לטובה בעשור הראשון של המאה ה־19 בתקופת מלכותו של אלכסנדר ה־I. בשנת 1811 תופסת פינסק את המקום הראשון בסחר המלח ברוסיה הלבנה. באותה שנה עברו דרכה 724,675 פוד (18,117 טונות) מלח[95]. במפקד משנת 1811 מספר הסוחרים שהונם עלה על 500 רובל בפינסק וקארלין ביחד הוא 29, מזה בפינסק — 12 סוחרים ובקארלין — 17 סוחרים[96]. הגידול הניכר במספר האנשים, שהצהירו על הון מעל ל־500 רובל הוא עדות משכנעת להגברת הפעילות המסחרית בהשוואה לתקופת פאבל ה־I. לא מן הנמנע שאז חזר המסחר של יהודי פינסק להיקפו הרגיל כפי שהיה בתקופת השלטון הפולני. באותה שנה כבר היה לקארלין יתרון בולט על פינסק מבחינת מספר הסוחרים.

מלחמת רוסיה בנאפוליאון גרמה הרס ותורבן לרוסיה בכל־לה ופגעה קשה מאוד במעמדם הכלכלי של יהודי בלורוסיה וליטא ולהתרוששותם של המוני יהודים[97]. אף שאין לנו ידיעות על פינסק מן השנים הראשונות שלאחר מלחמת 1812, יש להניח שצמצום הפעילות המסחרית האופייני לרוסיה כולה אופייני גם לפינסק.

בשנת 1819 ביקר בפינסק הסופר וההיסטוריון הפולני יוליאן נייצצביץ ובתיאור מסעו הניח לנו עדות יחידה על מצבה הכלכלי של פינסק שבע שנים לאחר מלחמת נאפוליאון. ואלה עיקרי דבריו: ״לאחר החלוקה האחרונה לא זו בלבד שהעיר לא התאוששה אלא אף הוסיפה לרדת. אמנם לאחר שנשרפה העיר לפני שנים אחדות, רחובותיה ובתיה מרווחים[98], אבל אין סימנים שיעידו על תעשייה, מסחר או על עשירות״. לאחר שהוא מציין, כי נהר הפינה והנהרות האחרים בסביבת פינסק הם במצב של הזנחה ועזובה הוא ממשיך ואומר: ״מיזוגם [המדיני] של אזורי הדנייפר עם אזור הים השחור לא החיה במידה מרובה את הפעילות הכלכלית. לפני שנים אחדות הגיעו הנה כ־100 כלי שיט... שהיו מביאים 1,500 פודים [כ־60 טונות] מלח. עתה, כאשר הותר יבוא מלח פרוסי אין מגיעים יותר מ־40... כלי שייט [המביאים כ־24 טונות], מגיעים לפינסק במעלה הדנייפר אחרי 12 שבועות. המטען שלהם הוא מלח בלבד הנמכר במחיר דוקאט אחד (= זהוב אדום) לחבית. כל המסחר הזה הוא בידי יהודי בשם רבינוביץ. כלי השייט חוזרים לרוב ריקים. אחדים מהם לוקחים אתם קצת י״ש

---

90. על הפרושים בפינסק ובקארלין עיין להלן.
91. על כך עיין להלן.
92. קורנילוב, ח״א, עמ׳ 63.
93. יברייסקאיה אנציקלופדיה, כרך 12, עמ׳ 511.
94. על־פי החוק הרוסי משנת 1775 שילמו סוחרים במקום מס גולגולת מס שנתי בגובה אחוז אחד מרכושם המוצהר. סוחר הגילדה הראשונה שילם מינימום 100 רובל לשנה; סוחר הגילדה השנייה — 10 רובל לשנה; וסוחר הגילדה השלישית — 5 רובלים לשנה. בשנת 1812 הוגדל התשלום במידה ניכרת: סוחר גילדה ראשונה — 2,375 רובל; גילדה שנייה — 950 רובל; וגילדה שלישית — 380 רובל. סכומים אלה נשארו בתוקף עד שנת 1839, ואז הם הועלו שוב. סוחר שהיה חסר את ההון המינימאלי לא יכול היה להימנות על מעמד הסוחרים ונשאר עירון רגיל. לסוחרים היו זכויות יתר בהשוואה לזכויות העירונים: בניהם דרך־משל היו משוחררים משירות צבאי והם נהנו מחופש תנועה מלא ברוסיה. לאחר שהמלכה יקאטרינה העניקה ליהודי הערים מעמד דומה לזה של תושבי הערים הלא־יהודים, קיבלו יהודי הערים מעמד של עירונים או סוחרים בהתאם להונם המוצהר. עיין: רוז׳קובה, עמ׳ 292; לויטין, עמ׳ 24—27.
95. בא״פ, כרך 3, עמ׳ 165. דרך בוריסוב עברו 160,163 פוד, דרך נארבל — 232,014 פוד, דרך פוריצ׳יה 712,148 פוד, דרך פינסק 724,675 פוד.
96. הלל אלעקסאנדראוו, די יידישע באפעלקערונג אין ווייסרוס־לאנד אין די צעטיילונגען פון פוילן, צייטשריפט, כרך 4, 1930, עמ׳ 72.
97. על הירידה הגדולה שחלה בהונם של סוחרי הגילדות ובמס־פרם עיין רוז׳קובה, עמ׳ 308. על ההרס והחורבן שנגרם ליהודים ועל התרוששו שהתמונים בליטא ובבלורוסיה עיין: ש. גינזבורג, Отечественная война, עמ׳ 11.
98. poczeshne.

ובבואם ל'ניז', משמע לאזור מוזיר, הם מטעינים מטען זפת ופחם. פינסק היא לפי־כך מחסן מלח גדול לכל אזור ליטא, אבל לא ראיתי בה לא מחסנים ולא תנועה מסחרית" [99].

יש לראות את עדותו של ניימבציץ כמהימנה לגבי עיקרם של הדברים. בעת ביקורו בפינסק קיבל אינפורמאציה מחוגי האצילים הפולנים והכמורה הקאתולית. ידוע לנו שהוא בדק והעתיק אז קצת תעודות ארכיוניות עתיקות לתולדות העיר. אבל הוא בחן גם את מצב העיר לפי מראה עיניו. בין השאר הוא נותן אומדן של גודל האוכלוסייה היהודית (3,000) הנראה נכון או קרוב לנכון, אבל את מספרם של העירונים הפראבוסלאבים הוא מעמיד על 200 בלבד והמספר הזה הוא כפי הנראה קטן בהרבה מן המספר המציאותי [100]. תיאורו עולה בכל זאת בקנה אחד עם המצב הכלכלי הקשה של רוסיה וירידתן של הערים בין השנים 1811—1820 [101]. בתיאורי המסע שלו מפולסיה בכלל מביע הוא את דעתו על שאר פגעים שהכבידו על מצבו הכלכלי של האזור, ויש בדבריו משום תוספת הסבר למצב הכלכלי הקשה של פינסק סמוך לשנת 1819 [102].

ראשית ההתאוששות הכלכלית בשנות העשרים

בין השנים 1819—1829 התרחשה התפתחות ניכרת בחיי הכלכלה של יהודי פינסק. מאלפים להבנת עניין זה הם רשימיו של קאזימייז' קונטרים ממסע שערך בשנת 1829 לפולסיה בשליחות הבאנק הפולני, כדי לבדוק את המצב הכלכלי של האזור המקשר את פולין עם דרומה של רוסיה ועם נמלי הים השחור וכדי לברר מהי התרומה שעשוי אזור פינסק לתרום להגברת יצוא התוצרת התעשייתית הפולנית לשוקי רוסיה [103].

הידיעות העובדתיות שקונטרים מביא בחיבורו הן מקור יחיד כמעט וחשוב מאוד להכרת חיי הכלכלה של יהודי פינסק בשנות ה־20, שכן משלימות הן חוליה שהיתה חסרה עד כה לתיאורם ולהבנתם [104]. בעוד שבשנת 1819 התרשם ניימצביץ שתנועת כלי השייט המסחריים בפינה דלה ביותר, מתאר לעומתו קונטרים בשנת 1829 תמונה מעודדת של פעילות מסחרית על הנהר. הוא ראה בפינסק משלוחים תכופים של עצים, שנועדו ליצוא, קשורים ברפסודות, שנוצלו כאמצעי להובלת סחורות שונות. הוא מתאר את שיטת גיוס משיטי הרפסודות מבין איכרי הסביבה ומציין שאת הרפסודות ליון במסעותיהן יהודים בתפקידי מפקחים, סופרים־לבלרים, פאקטורים או פקידים (פריקאזציקים) מטעם הסוחרים, שהיו כמובן יהודים אף הם [105]. לדבריו היו בבעלותם של סוחרי קארלין 32 כלי שייט ששימשו את צורכי המסחר של פינסק עם אזור הדנייפר התחתון [106]. בגלל מצבה הלא תקין של תעלת דנייפר־בוג וההפרעות בתעלת אוגינסקי היתה פינסק קצה דרך ההובלה בכלי שייט במעלה הפריפט ולכן היו מטענים נפרקים בפינסק ונשלחים גם בעגלות ליעדם. הסחורה העיקרית שהובאה לפינסק היה המלח, שנשלח מקרמנצ'וג או מקיוב, וכן הובא ברזל מקיוב. ואילו מפינסק שלחו לקרמנצ'וג עצים לא מעובדים או מעובדים למחצה ולעתים שלחו תבואה, למכירה במקום כלשהו בדרך. כן מספר קונטרים שסוחרים ממקומות אחרים [107], למשל סוחרי מוזיר, משתדלים לרכז את פעולותיהם המסחריות בפינסק.

בידיעות הללו מוצאים אנו הוכחה לניצול מערכת המים של הדנייפר לקשרי מסחר עם אוקראינה ולעליית חשיבותה כמרכז מסחרי, אבל אין בהן עדיין זכר לשיווק עודפי התוצרת החקלאית של אזור אוקראינה. דבר זה עתיד היה להתרחש בעבור שנים אחדות כמתואר להלן.

בהערת הסיכום שלו מציין קונטרים שהמסחר נתון כולו בידי יהודים (פרט להתחרות נוצרית מסוימת בסחר המלח),

---

99. Julian Ursyn Niemcewicz, Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1818 a 1828 odbyte, Paryż 1858, 411—412. סוחר בשם רבינוביץ אינו מוכר לנו בכלל והדברים הולמים את מעמדו של ר' שאול לוין. ושמא נתחלף לו שם המשפחה לוין ברבינוביץ או אולי התכוון פשוט לציין שהוא בנו של הרב. את המלח מאיכות טובה היו מביאים לפינסק מקרים דרך אודיסה וקרמנצ'וג (קונטרים, עמ' 55 והשווה להלן, הע' 103).

100. נייטצביץ, עמ' 412. מספרם של הנוצרים בפינסק בסוף תקופת השלטון הפולני הוא קרוב ל־1,000 ובשנות ה־60—70 הוא כ־4,000 (עיין להלן, טבלה מס' 2, עמ' 216), ולא מתקבל על הדעת שעד כדי כך התמעט מספרם בעשור השני של המאה ה־19.

101. בתקופה זו קטנה במידה מרובה הכנסת אוצר הקיסרות הרוסית מן המכסים, חלה הפחתה ניכרת במספרם של סוחרי הגילדות וירידה גדולה בהון המסחרי. תופעת לוואי של מצב זה היה מעבר מוגבר ממעמד הסוחרים למעמד העירונים. עיין רוז'קובה, עמ' 307—309.

102. נייטצביץ, שם, עמ' 414. הוא מתאר בגילוי לב את מצבה השפל של החקלאות ומציין כאחת הסיבות העיקריות לכך את הדיכוי האכזרי של האיכרים הצמיתים. כמו כן מתאר הוא את המסחר הכפוף לדעתו לאיסורים חוקיים והנתון למעשה לחסדיהם של פקידי מכס מושחתים ויחידות צבא, המשתלטות על בתי העיר לצורכי אכסון חיילים ומטילות עול כבד נוסף על האוכלוסייה. תופעות אלו לא זו בלבד שמונעות את התאוששותה הכלכלית אלא אף מחישות את תהליך שקיעתה.

103. קונטרים, עמ' 1. ציון ביבליוגראפי מדויק עיין ברשימת הקיצורים ובביבליוגראפיה. שם החיבור בעברית: מסעו של קונטרים

פקיד הבנק הפולני, שנערך בשנת 1829 על פני פולסיה. הוצא לאור על־ידי אדוארד ראצ'ינסקי, פוזנן 1839. בשנת 1829 הדפיס קונטרים את הדו"ח שלו בליטוגראפיה בכמה עשרות חוברות. אף שהדו"ח רחוק מלהיות מחקר שיטתי הרי הוא עדות חשובה מאוד להכרת חיי הכלכלה של האזור ושל בירתו פינסק. המהדורה הליטוגראפית של הדו"ח נרשמה בביבליוגראפיה לערך פינסק במילון הגיאוגראפי הפולני (ס"ג, כרך 8, עמ' 182), אבל הוניק במונוגראפיה שלו ב־טי"פ לא השתמש בה.

104. עיין ההע' הקודמת.

105. קונטרים, עמ' 52—56. בדו"ח שלו תופס מקום נרחב תיאור שיטות השטת סחורות מפינסק ואליה בכלי שייט מסוגים שונים, שהמבנה שלהם מתואר בצורה מפורטת. שם, עמ' 28—41, 52. הוא מעיר דרך־אגב שיהודים אינם מקבלים על עצמם תפקידי "אשאמאנים" בכלי השייט, כדי שלא לבוא לידי חילול שבת (שם, עמ' 38).

106. שם, עמ' 52. הוא מציין שלסוחר הגדול ביותר ר' שאול מקארלין לא היו כלי שייט משלו, ומסתבר מדבריו שהוא נזקק לכלי השייט שהיו שייכים לסוחרי קארלין האחרים. בחורף של שנת 1828/29 חנו בפינסק 19 ספינות בעלות תורן ואילו בחורף של שנת 1827/28 — 87 ספינות בעלות תורן. מחיר ההובלה לכל פוד: מפינסק לקרמנצ'וג 6 גרושים. מקרמנצ'וג לפינסק (במעלה הנהר) — 15 גרושים (שם, עמ' 43).

107. שם, עמ' 52—56.

אבל הסוחרים היהודים הם לרוב עניים ונזקקים לאשראי ול־הלוואות, ורק מעטים מהם אמידים[108]; ואילו עשירות משפח־תית מופלגת[109] לדבריו אף פעם לא היתה ואינה קיימת[110]. נראה שבעניין אחרון זה לא היתה לקונטרים אינפורמאציה מדויקת. ר' שאול לוין סוחר הגילדה הראשונה, בתו חיה לור־יא ובנו משה־יצחק היו סוחרים גדולים ומצליחים וקשה להבין מדוע לא מצא בביקורו עשירות משפחתית בעיר, שבלעדיה קשה מאד להסביר את הזינוק הכלכלי של העיר בשנות ה־30—40 שעליו ידובר להלן.

בדברו על הכלכלה של אזור פינסק מוצא קונטרים את ההזדמנות להתפלמס בנוצרים הטוענים שיהודים השתלטו על כל המסחר. לדבריו פונים היהודים לענף שאחרים מזניחים אותו ועושים זאת משום שאין להם אפשרות אחרת. הוא טוען שאין צורך להפריע אותם בפעילותם; צריך רק להתייחס אלי־הם בשיטות נאות והכל ילך למישרים. השקפות כלכליות ליב־ראילות בהשפעת המערב שהיו רווחות אז בחוגים שצידדו בפיתוח כלכלי של קיסרות רוסיה, בין השאר גם בחוגי השלטון בפטרבורג שקונטרים משמש להם לפה, היו בלי ספק גורם בעל חשיבות ממדרגה ראשונה בזירוז פעילותם הכלכלית של יהודי פינסק. לא מקרה הוא שבאותן שנים מסתמנת התאוששות ברורה בחיי הכלכלה של יהודי פינסק—קארלין. היהודים היו ערים להמתרחש והשתלבו במהירות ובהצלחה במדיניות ה־כלכלית החדשה של שלטונות רוסיה שמשה לה למטרה לפתח את התעשייה ואת המסחר ולהרחיב את שוק הצריכה לתוצ־רת החקלאית.

פעילותו הכלכלית של ר' שאול לוין מקארלין

הדמות המרכזית בחיי הכלכלה של יהודי פינסק—קארלין בתקופה הנידונה היה ר' שאול מקארלין. תיאור פעילותו ה־כלכלית עשוי להאיר את ההתפתחות הכלכלית של העיר מנ־קודת ראות שונה על רקע השינויים שתוארו בקווים כלליים למעלה.

ר' שאול נכנס לעסקי מסחר וחכירות בגיל צעיר ועשה בהם חיל רב. במגילה על מעשה גאולת ספר־התורה בשנת תקנ"ה[111] נאמרים הדברים האלה על ר' שאול: "בימים ההם היה בעיר פינסק איש רך בשנים איש ישר ויקר שוע ונדיב הרה"ג ר' שאול הלוי מהמשפחה המפורסמת לעווין... והאיש שאול אהוב ונחמד היה בישראל וגם בין העמים: הוא היה למדן מופלג וחכם גדול מנעוריו ובעל נכסים ואחוזות גדולות ובאחוזותיו עבדים ושפחות להם... ויהי אחרי כן ויקרא שאול את שכניו האצילים והשרים למשתה בביתו הנחמד באחוזתו טע־לע־תאנא"[112]. אם אמנם קרה הדבר בתקנ"ה (1795), הרי יוצא מזה שבהיותו בן עשרים בלבד היה ר' שאול בעל עסקים ובעל עמדה והשפעה לא רק בין אחיו בקהילתו, אלא גם בין האצילים שבמחוז פינסק ולא במקרה הוא מכונה בקטע זה בתואר "איש רך בשנים". ממקורות רבים ושונים ניתן ללמוד על ההיקף הנרחב של פעילותו הכלכלית. מלבד עסקי ניהול האחוזות עסק ר' שאול במסחר המלח ובמסחר העצים ויצאו לערים חרסון וקרמנצ'וג שבמורד הדנייפר וכן לנמלי הים הבאלטי קניגסברג ודאנציג, וכן שלח ידו בתעשייה[113]. בעסקיו אלה צבר רכוש רב ונודע כעשיר מופלג[114]. ר' שאול עשה כפי הנראה עסקים עם הרשות ונכווה בהם שכן הוא מזהיר

---

108. שם, עמ' 65—66. לדבריו עוסקים היהודים במסחר בלי הון עצמי. תוצרת ועבודה קונים הם באשראי או בכסף הנלקח בהלוואה ממלווים יהודים. בכך רואה הוא את הסיבה לדלות ולעוני הכלליים. הוא אינו מציין מי הם המלווים היהודים.

109. Bogaczów familijnych.

110. היתה לקונטרים אינפורמאציה על ר' שאול שכן הוא מזכיר אותו בתור הסוחר הגדול ביותר של פינסק—קארלין וכן מזכיר הוא נסיון כושל שלו בייצור חרסינה בטלחאן בשנת 1819 (שם, עמ' 50, 52), אבל נראה שהאינפורמאציה שקיבל לקתה בחוסר. על פעילותם הכלכלית של ר' שאול וצאצאיו עיין להלן במקומות שונים.

111. ר' שאול לוין נתן את ספר התורה לבנו אשר־וולף וזה נתן אותו במתנה לנכדו אליהו בן יצחק אליאסברג בהגיעו לגיל בר־מצוה יחד עם מגילה בשם "לזכרון עולם", המתארת את מעשה גאולת ספר התורה. נוסח המגילה נתפרסם ע"י שאול גינזבורג, היס־טאריש ווערק, כרך ב', עמ' 289—291. נוסח יידי של המגילה במאמרו: אן אינטערעסאנטע מגילה, שם, עמ' 63. לפי המסופר במגילה החליט ר' שאול, והוא או רק בן עשרים, לפעול במהירות ובשיטה נועזת כדי לשכנע את הנזירים שיסכימו להחזיר, תמורת פדיון כמובן, את ספר התורה היקר שברשותם. הוא זימן למשתה בשנת תקנ"ג את שכניו האצילים והשרים הפולנים ואת ראש הכמרים (הבישוף), זמן קצר לפני חלוקתה השלישית של פולין וכטוב לב האורחים כלפיו היטה את השיחה לבעיה הפוליטית של מצבה הגרוע של פולין, ועורר אותם להשיב את הגזלה ולהיטהר מחטא חמור למען פולין. לפי המסופר הצליח לשכנע את המסובים ובסופו של דבר נת־אפשר לו לפדות את התורה בסכום גבוה ולהוציא אותה מידי זרים. השווה לעיל גם הע' 59.

112. ש. גינזבורג, שם, שם, עמ' 289. המסורת על השם טע־לע־תאנא שנקראה "על שם האשה הצנועה והנדיבה טילה חנה נ"ע וו"ל", המובאת שם בהע' 2 אין לה על מה לסמוך. העיירה טלחאן היתה ידועה בשם זה כבר במאה ה־17 (עיין לעיל בדיון על שנות ה־60 של המאה ה־17). האחוזה טלחאן נשארה ברשותו של ר' שאול עד שנת 1819 לפחות (עיין לעיל, הע' 110 ולהלן הע' 117 והדברים המוסבים עליה). בתור חוכר אחוזת טלחאן היתה בידי ר' שאול כנראה גם השליטה והפיקוח על המבנים ההידרוטכניים של תעלת אוגינסקי (עיין להלן והע' 120), שחיברה את מערכת הנהרות שפינסק שוכנת לידה (פינה—פריפט—דנייפר) עם נמל קניגסברג באמצעות הנהרות שצ'ארה—ניימאן. נתיב זה שימש בוודאי את סחר העצים של ר' שאול.

113. על מסחר המלח שלו ועל נסיונותיו בתעשייה עיין להלן. על משלוחי עצים מפינסק לחרסון ולקרמנצ'וג עיין: קונטרים עמ' 20—21, 53, 58. על משלוחי עצים מפינסק לקניגסברג ולדאנציג עיין: שם, עמ' 58; ש. גינזבורג, שם, שם, עמ' 63—64 ולהלן. חלקו של ר' שאול בסחר העצים של פינסק—קארלין היה ללא ספק מכריע.

114. אין לנו ידיעות של ממש על הונו, אבל בשנת 1813 נזכר ר' שאול בעיתון רוסי כסוחר הגילדה הראשונה והדברים מתייחסים ללא ספק למעמד שהיה לו לפני 1812. על־פי החוק של שנת 1775 היה חייב לשלם מס בגובה אחוז אחד מרכושו המוצהר. עד 1812 נמנה עם סוחרי הגילדה הראשונה רק מי ששילם לפחות 100 רובלים לשנה, משמע מי שהצהיר על רכוש של 10,000 רובלים לפחות (השווה לעיל, הע' 94). ר' שאול נמנה עם סוחרי הגילדה הראשונה כפי הנראה עד סוף ימיו, על אף העובדה שהחוק של 1812 הגדיל את התשלום השנתי לסך 2,375 רובל לשנה. בשנת 1837 היה בפינסק עוד סוחר אחד שנמנה על הגילדה הראשונה ונראה שהיה זה אחד מבניו של ר' שאול. (עיין: בא"פ, חלק ג', עמ' 512, ולהלן, הע' 271). העובדה

בצוואתו את בניו "שלא לעסוק בעזבון האסור ע"פ הנמוס א"ד הקיר"ה וגם לא יעשו שום מסחור (!) עם הקאזנע" [115]. לא מן הנמנע שהיה מגדולי סוחרי המלח בפינסק [116]. ר' שאול לוין ניסה לשלוח ידו אף בתעשייה ולהשתלב בכך בנסיונות הראשונים שנעשו ברוסיה בתחום זה. הוא ייסד באחוזתו בטל־חאן לפני 1819, בית חרושת לחרסינה. אבל התקוות שתלה ר' שאול בבית חרושת זה לא נתמלאו. את חומר הגלם נאלץ להביא לבית החרושת ביבשה ואף התוצרת שהוציא לא הצטיינה כפי הנראה באיכותה ובסך־הכול לא הביא בית־החרושת את התועלת המקווה ונסגר כעבור זמן קצר [117]. בשנת 1823 נזכר בתעודה רשמית מפעל (למעשה בית־מלאכה) לייצור כלי נחושת וכפתורים שהיה שייך לסוחר שאול לוין. המפעל נוסד לפני 1821 והעסיק שלושה פועלים. מפעל זה האריך ימים קצת יותר ועדיין היה קיים בשנת 1832 [118]. אבל בסך־הכל נראה שנסיונות התעשייה הראשונים נגמרו למעשה בכשלון [119].

שר' שאול נמנה על סוחרי הגילדה הראשונה מעידה על ההיקף הגדול מאוד של עסקיו. גם מן הסכומים האחדים הנזכרים בצוואתו ומהיקף הקדשותיו למטרות צדקה ניתן לקבל מושג כלשהו על עושרו (עיין: די צוואה, בהקדמתו של אנטון לוריא, עמ' 397 ובגוף הצוואה). במקורות העבריים שבהם נזכר שמו מכונה ר' שאול כרגיל "הגביר המפורסם" (אפס דמים, עמ' 5; זכר יהוסף, עמ' 208; דעת קדושים, עמ' 181).

115. די צוואה, עמ' 403, שורה 66.

116. השוה לעיל, הע' 99.

117. קונטרים מציין שבשנת 1829 כאשר ביקר בפינסק עוד היה לו לר' שאול לוין בפינסק מלאי של כלים מתוצרת בית־החרושת, אבל מאיכות לא טובה. בהורודנה עצמה היתה תעשיית קדרות פרימיטיבית (קונטרים, עמ' 29, 50—51).

118. בפינסק היו בראשית שנות ה־20 שלושה מפעלים כאלה בהתאם לטבלה כדלקמן:

הבעלים	מכשירי ייצור	פועלים חופשים	היקף הייצור בשנת 1821	נמכרו ביחד עם העודף מהשנה הקודמת
האציל			13 קוב	13 קוב
איבאן גולביץ	1	2	9 דוודים	9 דוודים
הסוחר			12 קוב	10 קוב
שאול לוין	2	3	12 דוודים	12 דוודים
העירון היהודי			18 קוב	18 קוב
מיכל מוכרנסקי	1	2	15 דוודים	15 דוודים

עיין: באס"ם, חלק ג', עמ' 347. הנתונים לקוחים מהפרסום הרשמי. ראה גם: א. יודיצקי, יידישע בורזשואזיע און יידישער פראלעטאריאט, עמ' 109. על יוזמות ראשונות של יהודים בתחום התעשייה ברוסיה החל בעשור השני של המאה ה־19 ויחסו החיובי של השלטון הרוסי לפעילותם עיין שם, עמ' 22 ואילך. אגב, ראוי לציין שקונטרים מזכיר בסקירתו מפעלי תעשייה של יהודי ואצילים במקומות אחרים בפולסיה: שמחה יסינובסקי היה בעל בית־חרושת יפה לאריגים בעיר קוסוב ומכר את תוצרתו אף לקורלאנד. לגראף טיזנהאוזן היה בית־חרושת גדול ויפה בביטין ולסינאשור נובוסילצב בית־חרושת בסלונים. מחומסק הועבר לשידלובץ ליד סלונים בית־חרושת גדול וחדש לאריגים של האציל פוסלובסקי. האציל היפוליט קינביץ הקים ליד וישילוב שעל הפריפט בית־חרושת לסבון (קונטרים, עמ' 48).

119. שאול גינזבורג לא ידע כנראה דבר על פעילותו בתחום התעשייה וכן לא הזכיר את הדבר אנטון לוריא בהקדמתו לצוואה של ר' שאול גינזבורג (על מראי המקומות עיין לעיל, הע' 59).

120. שאול גינזבורג, отечественная война, עמ' 88—89. הכתבה עצמה נתפרסמה בעיתון הרוסי "סברנאיה פוצ'טה", 1813, מס' 38; הג"ל, היסטאריישע שריפטן, כרך ב', עמ' 64. גינזבורג סבור שאין להסביר את פעולתו זו בשיקולים עסקיים של סוחר עצים הרוצה לשמור על ערוך תחבורה שלו לעציו. לדעתו השתלב ר' שאול בהלכי הרוח הפאטריוטיים שהיו רווחים בחוגי המלמדנים, החסידים והסוחרים.

121. השוה לעיל, הע' 71. על חיה לוריא ידובר להלן בהע' 303.

122. עיין להלן, הע' 127.

כתבה שנתפרסמה בעיתון רוסי בשנת 1813 לאחר הנצחון של רוסיה על נאפוליאון בשנת 1812 מספרת בין השאר על פועלו של שאול בן משה לוין, סוחר הגילדה הראשונה ובעל האחוזה בטלחאן, שהצליח להציל מהרס את תעלת אוגינסקי, המחברת את מערכות התחבורה המימית של מערכות הדנייפר והניימאן. למרות שהאזור היה כבוש בידי הצרפתים פעל בזרזות לטובת הכלל והצליח לשמור במשך זמן הכיבוש על שלמות המבנים ההידרוטכניים של התעלה ולקיים סדר נכון שאפשר השטת כלי שייט בתעלה. הוא שכר שומרים ששמרו על הסכרים ופועלים שבנו מחדש גשר שנשרף על ידי הצרפתים. על מעשהו הביעה לו הממשלה את תודתה בפומבי בעיתון [120].

אף בתו של ר' שאול, חיה, ובעלה השני אהרן לוריא הגיעו בגיל צעיר, בעשור הראשון של המאה ה־19, למידה מסוימת של עושר בעקבות פעילות מסחרית עצמאית ובעשור השני היו כבר מבוססים היטב בעסקיהם וידועים בעושרם [121].

פעילותו של ר' שאול כמנהיג הציבור

כשרונותיו המצויינים וקשריו הכלכליים הנרחבים, למדנותו ועושרו העלו את ר' שאול לתפקידי מנהיגות בציבור יהודי פינסק וקארלין ובציבור היהודי ברוסיה.

מן הצוואה שלו ומהמצבה שעל קברו [122] אנו למדים, שכאיש ציבור וכמנהיג היתה לו יד בעניינים רבים שהתרחשו בפינסק בשנים האחרונות של המאה ה־18 ובשליש הראשון של המאה ה־19. על העמדה שנקט, כפי הנראה, כלפי קהילת פינסק החסידית לאחר סילוקו של ר' אביגדור מכס הרבנות ועל הפיכתה של קארלין לקהילה מתנגדית בסוף המאה ה־18 דובר למעלה. אין ספק שלר' שאול היתה מאז השפעה רבה מאוד — אם לא מכרעת — על ניהול ענייני קהילת קארלין.

מידיעות מאוחרות יותר למדים אנו שר' שאול חזר להשתתף בצורה פעילה גם בענייני קהילת פינסק, כפי הנראה לאחר שפגה המתיחות הפנימית הקשה בין המתנגדים לחסידים וההסכמה של שני הצדדים לדרי־קיום ביניהם.

יודעים אנו שר' שאול לא רק השתתף בהוצאות קהילת פינסק ושילם לה מסים, אלא שנדב מכספו למפעלי צדקה מרובים הן בקארלין והן בפינסק, אף שעדיפות ניתנה על ידי לקארלין מקום מושבו. כך, דרך־משל, ידוע שר' שאול בנה שני בתי־מדרש, אחד בקארלין (שאותו הוא מכנה "בית־המדרש שלי") ואחד בפינסק, ומפירות הקרן שהניח למעשי צדקה הקדיש סכום מסוים להחזקתם התקינה של בתי־המדרש לאחר מותו. כמו כן הקדיש בין השאר סכומי כסף לחברות ביקור

חולים בפינסק ובקארלין ולחברה תלמוד־תורה בפינסק. ר׳ שאול היה חדור הכרה שמעשיו למען קהילות פינסק וקארלין עד תקע״ט (שנת כתיבת הנוסח הראשון של הצוואה), מקנים לו את הזכות לבקש מהנהגות הקהל שלהן שימחלו לו, אם לא יצא ידי חובתו בהוצאה כלשהי לטובת העיר, ב״מסים או בסכומות״[123].

בצוואתו אנו קוראים שר׳ שאול שימש יועץ של קצת קהילות ויישובים בסביבותיה של קהילת פינסק. הוא מק־דיש לקהילות ליבשיי, סטולין, לוהישין, פוהוסט של ליבצין, פוהוסט אחורי הנהר ולהורודנה סכומי כסף מעזבונו ומבקש את מחילתן, אם במקרה יעץ אותן עצה לא טובה חס ושלום[124].

שליטתה של קהילת פינסק בקהילות ויישובים בסביבותיה נתגלגלה במציאות המדינית והחוקית של רוסיה לאפוטרו־פסות אישית של אדם תקיף ועשיר. דומה שגם בעניין זה פעל ר׳ שאול בצורה כלשהי בשמה ועל דעתה של קהילת פינסק[125].

בתוקף מעמדו ועסקיו בא ר׳ שאול במגע עם אצילים וש־רים ועם סוחרים תושבי ערים שונות ברוסיה ובני ארצות אחרות. הוא ידע לדבר פולנית והתמצא בהוויות העולם וגם ידע לרכוש את אמונם של אנשי השלטון הרוסי הן בפינסק והן בעיר הפלך מינסק. לא מן הנמנע שבימי מלחמת נאפוליאון הגיע שמעו עד לצאר עצמו ואולי אף זכה להתייצב, לאחר הנצחון על נאפוליאון, בחצר המלכות, ולזכות לחסדו של הצאר בזכות מעשהו הפאטריוטי החשוב במאמץ המלחמה הכללי של רוסיה[126].

לקשריו עם השלטונות, עם אנשי שררה ועם אנשים מבני מעמד האצילים נזקקו ללא ספק גם מנהיגי קהילת פינסק. בכתובת המשובשת שעל מצבתו בבית־הקברות הישן בקאר־לין נאמר בין השאר: ״הוציא עם רפה בחורם מבתי כלאים החבאו/ריב רב עם צרי יומם שכם אחד נקבצו באו/לעמוד לימין אביון לחשים במרומם קנו (אולי צ״ל: להשים במרום קנו) / איש עצתו יכלכל מחלתו ולעור עינים״. כבר ציין אנטון לוריא שנרמזים כאן מעשים שעשה ר׳ שאול למען הכלל ולמען יחידים. הכתובת מבליטה את העובדה שבזכותו נשתח־ררו תפוסים מן הכלא[127]. הדברים האחרים אינם ברורים דיים, אבל נראה שמדובר בהם גם על פעילותו השתדלנית למען אחיו ונגד צרי עמו ועל כך שהרבו להודקק לעצתו.

קשרי המסחר הנרחבים שלו שהביאו אותו למקומות שונים ובין השאר למינסק, אפשרו לו לייצג את ענייני פינסק—קארלין גם אצל השלטונות וגם בקשרים עם הקהילה של עיר הפלך מינסק, שנעשתה מעין קהילה ראשית לגבי הקהילות שבערי המחוז[128]. דעתן של הקהילות הראשיות לשעבר בליטא ושל הקהילות בערי המחוז, היתה בעלת משקל בהתייעצויות הפני־מיות של יהודי רוסיה בעשור הראשון והשני של המאה ה־19[129] וקהילת פינסק לא יכלה למצוא מועמד טוב יותר מר׳ שאול לוין שייצג אותה. מצד שני, ספק אם ר׳ שאול יכול היה להימנות על קבוצת האישים שייצגה את קהילות רוסיה בפני המלכות מתוך התעלמות מקהילת פינסק בעלת הנסיון החיס־טורי הרב בפעילות במוסדות ייצוג מרכזיים של יהודי ליטא. דומה שהבנה הדדית הביאה לפשרה ולשיתוף הפעולה המחודש ביניהם.

לאחר מלחמת נאפוליאון היה כבר ר׳ שאול מוכר כמנהיג יהודי בקנה־מידה כול ארצי. ר׳ שאול השתתף בשנת 1816 באספת שלוחי הקהילות היהודיות מליטא ורוסיה הלבנה, שדנה בהרכבת משלחת נציגים שתתייצב בפני הצאר אלכסנדר ה־1 ותגיש לו את עצומותיו של הציבור היהודי (בהתאם לפ־קודת הצאר לשתדלנים זונדל זונגברג מהורודנה ואליעזר דילון מנסביז׳, שבפניהם הביע את אהדתו לציבור היהודי ברוסיה אחרי הנצחון על נאפוליאון, בשעה שהתייצבו אלה בפניו בברוכסאל שבבאדן, גרמניה) וחתימתו של ר׳ שאול מצויה בין שמות החתומים על תקנות שלוחי הקהילות. לאחר מכן נמנה ר׳ שאול על הקבוצה המצומצמת של האישים הש־תדלנים שייצגו את כלל יהודי רוסיה בפני השלטונות המר־כזיים, בתקופה שבה חלה תפנית לרעה מצד השלטונות הרו־סיים ליהודיים[130].

ר׳ שאול פעל הרבה בעניין עלילת־הדם של וילנז׳ משנת 1816 לשם גילוי האמת, העברת רוע הגזרה מיהודי וילנז׳ ומניעת הסכנה, שנשקפה לכלל יהודי רוסיה, וכן היה בין אלה שסייעו בייסוד הישיבה הנודעת בוולוז׳ין[131]. בשנות ה־20 מילא ר׳ שאול תפקיד מרכזי בתחום הסיוע של יהודי ליטא—רוסיה ליישוב הפרושי (מתנגדי) הצעיר בארץ־ישראל[132].

עלייה לארץ־ישראל וסיוע ליישוב האשכנזי בתוכה

פינסק וקארלין תפסו בימיו של ר׳ שאול מקארלין מקום בולט ביותר בעליית הפרושים תלמידי הגר״א לארץ־ישראל[133].

123. די צוואה, עמ׳ 401—404 והערותיו של המהדיר לצוואה.

124. שם, עמ׳ 404, שורות 91—93. פוהוסט של ליבצין היא כפי הנראה פוהוסט זאהורודסקי. עיין להלן בדיון על המעמד המדיני, הע׳ 168.

125. השווה להלן בדיון על המעמד המדיני, עמ׳ 218 ואילך.

126. על הצלת תעלת אוגינסקי עיין לעיל, הע׳ 120. בסיפור על הצלת ספר התורה נמסרת אגדה שהצאר אלכסנדר הראשון רצה לר־אות את ספר התורה שפדה ר׳ שאול בשנת תקס״ו ערב הקרב שלו נגד נאפוליאון בפרייסיש איילאו, ושבמלחמת 1812 נגד נאפוליאון ביקש שיביאו לפניו את ספר התורה הנ״ל (גינזבורג, היסטאריש־ש שריפטן, חלק ב׳, עמ׳ 290—291). במשפחות לוין־לוריא רווחה מסורת שהרשות העניקה לר׳ שאול תואר כבוד שהקנה לו זכות לחגור חרב, בגלל מעשהו הפאטריוטי בעת מלחמת 1812 בהחזקת פלוגת חיילים רוסים, שנלחמו נגד נאפוליאון על חשבונו (די צוואה, עמ׳ 394—395).

127. די צוואה, עמ׳ 395 בהערה. למען פדיון שבויים הקדיש ר׳ שאול כסף בצוואתו (שם, עמ׳ 401, שורה 27).

128. השווה לעיל, הע׳ 75—76 והדברים המוסבים עליהן. את הנוסח הראשון של הצוואה כתב בשנת 1819 במינסק (עיין לעיל, עמ׳ 206); השווה להלן, גם הדיון על המעמד המדיני, עמ׳ 219.

129. לויטץ, עמ׳ 97 ואילך.

130. שם, עמ׳ 99, 105.

131. גינזבורג, שם, עמ׳ 64.

132. על כך עיין להלן בדיון הנפרד.

133. על עליית הפרושים עיין: א. יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי״א, עמ׳ 756 ואילך, והביבליוגראפיה הרשומה על־ידו. עיין גם: י. בן צבי, ארץ ישראל וישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט״ו.

בעשור השני והשלישי של המאה ה־19 עלו מפינסק וקארלין אישים שתפסו מקום נכבד בהנהגת היישוב האשכנזי־פרושי בארץ־ישראל ובפעולות השליחות שלו.

בשנת 1819 עלה מפינסק ר' ברוך בן שמואל, תלמיד חכם, רופא שנתגלה בארץ־ישראל, ולאחר־מכן בשליחותו לתימן לעשרת השבטים, כגיבור חיל, אמיץ לב וכהרפתקן[134]. בשנות ה־20 וה־30 מוצאים אנו בארץ־ישראל את ר' חיים בן פרץ הכהן אב"ד פינסק, שעלה בסוף תקפ"ו, את ר' ישעיה ב"ר ישכר בער ברדקי מפינסק, את ר' חיים בן הגאון ר' יעקב מקארלין, את ר' חיים בן אביגדור מפינסק ואת ר' אברהם דיין וולפזון מפינסק[135]. בשנת 1833 עלה מפינסק לארץ־ישראל ילד בן שמונה, שמואל מוני זילברמן יחד עם דודו[136]. ניתן להניח שעלו באותה תקופה גם סתם יהודים שלא התבלטו במיוחד ולא נשמר להם זכר בתעודות. אין ספק שעלייה זו יצרה קשר חי בין יהודי פינסק לארץ־ישראל והגבירה את החיבה לארץ־ישראל ואת פעילות הסיוע למען היישוב בארץ־ישראל.

ווילנה נעשתה מרכז לפעולת הסיוע ליישוב הפרושי בארץ ישראל זמן קצר לאחר עלייתם של תלמידי הגר"א בין השנים 1808—1815[137].

מצרור אגרות על שליחותו של השד"ר ר' שלמה בן ישראל פ"ח מירושלים[138] לרוסיה למדים אנו שבצד וילנה שימשה פינסק—קארלין מרכז משנה לאיסוף כספים, לריכוזם ולמש־לוחם לארץ־ישראל.

באיגרת מיום כ"ה תשרי תקפ"ד מווילנה לשד"ר ר' שלמה פ"ח ששהה אז באודיסה נאמר: "שולחים אנו סך 615 רובל אסיג [חומץ] אשר מחירם עולה חמשים וחמשה אדומים למע־לתו ליד הגביר מ' שאול מקארלין נ"י והגביר נ"י יכתוב לאדעס למסור ליד מעלתו יפה יפה כל הכתבים והקבלות ושארי דברי' מקטן ועד גדול ליד השליח מקארלין"[139]. דומה שהמרכז בווילנה השתמש בקשרים המסחריים של ר' שאול מקארלין עם רוסיה כדי להעביר את הכספים לידי השד"ר הראשי באודיסה. מאיגרת שנייה מווילנה לר' שלמה פ"ח מיום ט"ז כסלו תקפ"ד למדים אנו, שר' שלמה הגיע מאודיסה לקארלין והודיע על כך לווילנה, ומווילנה הודיעו לו שהשד"ר הרב טוביה יגיע במיוחד מווילנה לקארלין להיפגש עמו וביק־שו ממנו שישמור את כל המכתבים, הקבלות ושטרי החוב תחת ידו עד בואו[140]. כעבור יומיים, ביי"ח כסלו, חזרו וכתבו לו שוב על בואו של ר' טוביה. מאיגרת אחרת מיום כ"ז שבט תקפ"ד למדים אנו, שר' שלמה פ"ח התעכב בפינסק—קארלין כחודשיים, וכשנתברר שלא יוכל לצאת לדרך חזרה עד אחרי החג (חג הפסח) ביקש לבקר במקומות מסוימים בליטא. רבני פינסק וקארלין ציידו אותו במכתב המלצה כדי שיקבלו אותו כיאות למעמדו בבואו לבקר "את קרוביו ומיודעיו שבמ־דינתינו". על המכתב חתומים הרב חיים כהן אב"ד פינסק, ר' יעקב בן אהרן אב"ד קארלין ור' חיים בן הגאון מוהר"ר אביג־דור זצ"ל[141]. ידיעות נוספות על קשרים בין יהודי פינסק לארץ־ישראל יש לנו רק משנות ה־50, אבל ניתן להניח שהק־שר בין פינסק—קארלין לארץ־ישראל הוסיף להיות הדוק במשך כל המאה ה־19[142].

ר' שאול מקארלין חותמה של תקופה ומבשרה של תקופה חדשה

בשנות חייו האחרונות פרש ר' שאול מקארלין את חסותו על ר' יצחק בר־לוינזון (ריב"ל), אחד מנושאי דגל ההשכלה הראשונים וממפיציה הגדולים ברוסיה, והתחיל משגיח עליו לעת מצוא, משמע לתמוך בו תמיכה כספית[143]. נראה שר' שאול התעורר לתמוך בריב"ל, שהיה אז תושב קרמנץ שב־ווהלין, רק לאחר שיצא ספרו החשוב "תעודה בישראל", שנדפס בווילנה בשנת 1828[144]. יש להניח שר' שאול לוין קרא את ספרו והתרשם לחיוב מהרעיונות שהביע בו. דבר תמיכתו של ר' שאול בריב"ל היה גלוי וידוע ברבים גם מחוץ לפינסק[145].

134. עיין עליו: יערי, שם, עמ' 779—780 והביבליוגראפיה הר־שומה על־ידו. עיין עליו גם בערכים באנציקלופדיה יודאיקה בגרמנית ובאנגלית (החדשה) ובאנציקלופדיה העברית.

135. יערי, שם, עמ' 769, 777, 779—780, 786, חיים בן הגאון מקארלין (יערי, שם, עמ' 779) הוא קרוב לוודאי בנו של ר' יעקב בן אהרן ברוכין אב"ד קארלין. בשליחותו הגיע כנראה בחזרה לקארלין ושמו נזכר ברשימת חברי חברה לומדי ש"ס של קארלין.

136. יערי, שם, עמ' 798.

137. שם, עמ' 759 ואילך.

138. ארבע אגרות בכתב־יד שהיו באוספו של הרב מיימון. האגרות הן: (1) מווילנא "יום ד' כ"ה תשרי תקפ"ד לאודיסה לידי ר' שלמה מעה"ק ירושלים, בחתימת "ידידו לנצח אברהם דוד". (2) "ווילנא ט"ז כסלו [תק]פ"ד לר' שלמה" הנ"ל, בחתימת "ידידו אהרן בן א"א... דוב בער". (3) "ווילנא עש"ק י"ח כסלו תקפ"ד לר' שלמה הנ"ל בחתימת אהרן בן דוב בער, משולם זלמן, ושמואל בן ישראל חיים". (4) "פינסק—קארלין יום ג' כ"ז שבט תקפ"ד", מכתב המלצה לר' שלמה הנ"ל בחתימת "חיים כהן חופ"ק פינסק", "יעקב בלא"א מ"ו מוהר"ר אהרן זלהה חופ"ק קארלין יצ"ו, חיים באאמ"ו הגאון מוהר"ר אביגדור זצ"ל", ותוספת מאת ישראל־יעקב ליפשיץ (עיין להלן, הע' 141). על שליחותו של ר' שלמה בן ישראל פ"ח לקושטא בראשית שנות ה־20, כדי להשתדל אצל השלטונות למען ביטול החובות הישנים שהיו חייבים האשכנזים בירושלים עיין: א. יערי, שם, עמ' 762, 781.

139. עיין בהע' הקודמת, איגרת המסומנת בספרה 1.

140. שם, איגרת מס' 2.

141. שם, איגרת מס' 4.

142. על התערבותם של רבני פינסק וקארלין וקהל פינסק אצל ר' משה פאליער בבקשה לסייע לחסיד יהודי מפינסק בארץ־ישראל, בשנת תרי"ז, עיין להלן.

143. בשנת 1833 (י"ד אב תקצ"ג) פנה רבה של בריסק ר' אריה־לייב קצנלנבויגין לר' שאול וביקש ממנו שישתדל להשפיע על ריב"ל שיכתוב "ספר התנצלות" על עלילת הדם ולסייע בידו סיוע חומרי כדי שיוכל לבצע את המשימה. ר' אריה־לייב מציין במכתבו לר' שאול לכתוב אליו כיוון "שמעלתו משגיח על האיש החכם הנ"ל בפרט לעת מצוא". ר' שאול נתבקש גם לעורר אחרים שיתמכו אף הם בריב"ל. מכאן אגב ניתן ללמוד שהטפתו של הריב"ל בראשית פעילותו הספרותית לא היתה פסולה אף בעיני רבה של בריסק. עיין: י"ב לוינזון, אפס דמים, עמ' V (בראש הספר).

144. ברשימת הפרנומראנטים (חתומים) שבראש הספר אין זכר לחתומים כלשהם מפינסק ומקארלין. מזה יש ללמוד שרק אחרי צאת הספר לאור התוודע ר' שאול לספר ולמחברו. השווה גם להלן, עמ' 247 בדיון על ההשכלה.

145. עיין לעיל, הע' 143.

אין לראות בתמיכתו של ר׳ שאול בריב״ל בערוב ימיו שינוי בתפיסת עולמו ובדרך חייו. הוא דומה בכך לרבים אחרים מנציגיה המובהקים של החברה היהודית המסורתית, הלמדנית־בעל־ביתית־מתנגדית של ליטא שלא ראו פסול בלימוד לשונות וחכמות חיצוניות מסוימות מאותם הטעמים שהסכים להם הגר״א ותלמידו ר׳ ברוך משקלוב[146]. ר׳ שאול ראה והעריך את פעילותו הספרותית ואת הטפתו של ריב״ל למען ההשכלה. השכלה מתונה בלבוש עברי, המדקדקת בקיום המצוות והמטיפה למבט חדש על חיי היהודי ולחינוך הרצוי. ההשקפה הזאת שמקורה ברבדים השונים של הספרות הדתית־המסורתית לא עמדה כלל בסתירה לצרכיו של הסוחר המצליח, שקיים במשך עשרות בשנים מגעים נרחבים עם העולם הגדול. יתר על כן, ראשית ההשתלבות של אדם מסוגו בפעילות הקאפיטאליסטית החדשה של רוסיה הצארית חייבה הערכה מפוקחת של המטען ההשכלתי הנחוץ לאיש למעשה, לסוחר היהודי, המנסה ליטול חלק בפיתוחה המסחרי והתעשייתי של הארץ מתוך הכרה שיוזמתו רצויה ושמקדמים את פעילותו בברכה. ר׳ שאול לוין הסוחר, בעל הבית התלמיד־החכם, הבן הנאמן של החברה היהודית המסורתית, מבשר בסוף ימיו תקופה חדשה בחייהם של יהודי פינסק—קארלין, שסימנה אימוץ הדרגתי של רעיונות ההשכלה המתונה בלבושה העברי.

ג. גידול האוכלוסייה היהודית

בסוף המאה ה־18, כאשר סופחה פינסק לרוסיה, מנו קהילות פינסק וקארלין ביחד קרוב ל־3,000 נפש, ויחד עם זארצ׳ה וזאהורודיה לפחות 4,500 נפש[147]. מבחינת גודל האוכלוסייה היהודית עמדה אז פינסק בשורה אחת עם קהילות בריסק וגרודנה[148], ויחד אתן פיגרה רק אחרי וילנה, שגדלה במידה ניכרת במאה ה־18[149], ואילו קהילת עיר הפלך מינסק היתה אף היא דומה פחות או יותר בגודלה לפינסק[150]. לפיכך ניתן להגיד, שבראשית שלטון רוסיה נמנתה פינסק על קבוצת הקהילות הגדולות ביותר של רוסיה[151].

במאה ה־19 גדלה האוכלוסייה היהודית של פינסק וקארלין בצורה ניכרת. בסופה של התקופה הנידונה בפרק זה מנתה האוכלוסייה היהודית של העיר קרוב ל־20 אלף נפש וגדלה פי חמש או פי שש במשך קרוב ל־90 השנים הראשונות של השלטון הרוסי. את גודל האוכלוסייה של פינסק נראה בטבלה הבאה (טבלה מס׳ 1) ובעמוד הבא ישנה טבלה עם נתונים סטאטיסטיים על גידולה הדמוגראפי של פינסק (טבלה מס׳ 2).

טבלה מס׳ 1

האוכלוסייה של פינסק — כולל קארלין — בשנת 1857 על סמך נתוני משרד האוצר

אצילים	—	142	
כמרים ונזירים	—	56	
רבנים	—	2	
אזרחי כבוד	—	2	
סוחרים	—	65	(45 גברים, 20 נשים)
עירונים	—	4,804	(2,301 ״ , 2,503 ״)
אזרחים (אצילים שאיבדו נחלתם)	—	180	(89 ״ , 91 ״)
איכרים	—	128	(64 ״ , 64 ״)
משרתים	—	219	(133 ״ , 86 ״)
אנשי חו״ל	—	3	
ילדים ונשים של מגויסים וקאנטוניסטים	—	243	(159 ״ , 84 ״)
בסך־הכול בפינסק	—	5,844	(2,906 ״ , 2,938 ״)
אנשי צבא	—	272	(כולל 27 שוטרים וכבאים)
סך־הכול כללי:		6,116	

146. הדברים הידועים שמביא ר׳ ברוך משקלוב בשם רבו הגר״א: ״כי מה שיחסר לאדם ידיעות משארי החכמות לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, כי התורה והחכמה נצמדים יחד״. עיין בהקדמתו של ר׳ ברוך בן יעקב שיק משקלוב לתרגום העברי שלו לספר אוקלידוס, האג תק״ם, והדברים ידועים. על תלמידי־החכמים מבשרי ההשכלה ראה להלן.

147. בשנת 1784 מנו קהילות פינסק—קארלין ביחד לפחות 2,650 נפש (פינסק — 1,900 וקארלין כ־750 נפש). יחד עם זארצ׳ה וזאהורודיה — כ־4,275 נפש. ההתאוששות הכלכלית של שנות ה־80 ועבודות הפיתוח שנעשו אז באזור פינסק סייעו כנראה לגידול מתון של האוכלוסייה היהודית ב־250—350 נפשות נוספות (עיין לעיל בפרק על גידול האוכלוסייה במאה ה־18).

148. בשנות ה־90 של המאה ה־18 היו בהורודנה כ־4,000 תושבים והיהודים היוו רוב באוכלוסייה (יברייסקאיה אנציקלופדיה, כרך 6, עמ׳ 792). ב־1797 היו במחוז בריסק 4,610 יהודים (שם, כרך 4, עמ׳ 958).

149. קהילת וילנה מנתה ב־1784 — 4,800 נפש, ב־1795 — 3,613 נפש, ב־1800 — 6,971 נפש. כך על־פי נתונים סטאטיסטיים המובאים ע״י י. קלויזנר, וילנא בימי הגאון, עמ׳ 48. בארון מציין שווילנה מנתה ב־1797 — 6,000 נפש (S. Baron, The Russian Jew, עמ׳ 81).

150. בשנת 1802 היו במינסק על־פי נתונים רשמיים 2,716 נפש, אבל סמוך לאותה שנה, ב־1801 מציינת סטאטיסטיקה רשמית שבמחוז פינסק היו 1,600 סוחרים ועירונים יהודים (עיין: בארון, שם; ״ברייר־סקאיה אנציקלופדיה, כרך 12, עמ׳ 511 וטבלה מס׳ 2 בעמ׳ הבא).

151. כדי שיהיה בידינו קנה־מידה נכון להערכתה של קהילה כקהילה גדולה, כדאי לציין שבשנת 1811 מנו 374 ערים של רוסיה שבהן היו עד 5,000 תושבים, ולעומתן רק 14 ערים שבהן היו יותר מ־20 אלף תושבים, רובן ככולן בפנים רוסיה (פרט לווילנה, ריגה וקיוב). אחרי פטרבורג (335,600 תושבים) ומוסקבה (270,200 תושבים), היתה וילנה העיר השלישית בגודלה ברוסיה (56,300 תושבים), ורק בה היתה כאמור קהילה גדולה. שאר הערים הגדולות של רוסיה מנו פחות מ־20 אלף תושבים ובתוכן רוב הקהילות הגדולות של רוסיה. עיין רוז׳קובה, עמ׳ 279.

טבלה מס׳ 2

אוכלוסייתה היהודית והלא־יהודית של פינסק במאה ה־19 במספרים

שנה	יהודים	לא־יהודים	פראבר־סלאבים	קאתולים	אחרים	% היהודים	% לא־יהודים	כלל האוכלוסייה	המקור
	במחוז	במחוז							
1801	סוחרים 8	סוחרים 4							יבר. אנצ., XII, 511
	עירונים 1,592	עירונים 1,367							
1811	פינסק 1406								אלכסנדרוב, צייטשריפט IV, 72
	קארלין 652								
	* 2,058								
		עירונים							
1819	3,000	נוצרים 200							Niemlinicz, Podróże, 413
1847	5,050								
1857	גברים 1,970 [152]								יבר. אנצ., XII, עמ׳ 511
	נשים 2,162 4,132	849				81.6	18.4	גברים 2,437 5,051	טי״פ, עמ׳ 82, כנראה על סמך זלנסקי, ח״ב, עמ׳ 518
								נשים 2,489 6,116	זלנסקי, ח״ב, עמ׳ 461
1860								4,623	טי״פ, עמ׳ 82
								8,600	ס״ג, כרך 8, עמ׳ 173
1861	6,956	4,179	2,226	2,138	15	61.4	38.6	11,135	טי״פ, עמ׳ 32
1866								13,060	ס״ג, שם
1869								15,000	יאנסון
1870								18,000	ס״ג, שם
1871	13,681	3,937	3,185	739	13	77.7	22.3	17,618	טי״פ, עמ׳ 32
1878									
1886	19,017	3,950	2,848	1,082	20	83	17	22,567	ס״ג, שם
	22,053	4,432	2,682	1,716	34	83.3	16.7	26,485	טי״פ, עמ׳ 82
1896	21,819	6,345	4,397	1,867	81	77.5	22.5	28,164	טי״פ, עמ׳ 82
1897	21,065	7,303				74.3	25.7	28,368	יבר. אנצ., שם

* פינסק 703 גברים (12 סוחרים, 58 במושב זקנים).
קארלין 326 גברים (17 סוחרים, 43 במושב זקנים, 260 עירונים).

לגבי המספרים המובאים כאן ראוי לציין שאין להעריך מספרים אלה כסטאטיסטיים ממש, שכן אינם מדויקים אף לגבי שנות ה־60[153] ולא כל שכן לגבי המחצית הראשונה של המאה ה־19[154]. רק משנות ה־70 המספרים מדויקים יותר. בהיעדר נתונים מדויקים עלינו להשתמש במספרים העומדים לרשותנו וללמוד מהם את מגמות הגידול הדמוגראפי של פינסק[155].

הגידול של האוכלוסייה היהודית בפינסק באחוזים הוא כדלקמן:

מ־1819 עד 1847 ב־68%

מ־1819 עד 1861 ב־130%

מ־1819 עד 1871 ב־356%

מ־1819 עד 1886 ב־533%

המספרים האלה מוכיחים גידול מתון עד אמצע שנות ה־50, גידול מהיר מאוד בסוף שנות ה־50 ובשנות ה־60 וה־70 וגידול מהיר למדי בשנות ה־80 וה־90.

קצב גידולה הדמוגראפי של פינסק במחצית הראשונה של המאה ה־19 תואם פחות או יותר את המגמות של השינויים הדמוגראפיים אצל כלל יהודי רוסיה בערי תחום־המושב במאה ה־19[156]. שכן באותו פרק־זמן גדלה האוכלוסייה היהודית ברוסיה בלי פולין בתקופה שבין השנים 1820—1851 ב־150%. ואילו בשנים שבין 1848—1886 היה הגידול הדמוגראפי של פינסק הרבה מעל לממוצע הגידול הדמוגראפי אצל כלל יהודי רוסיה. שכן בשנים שבין 1820—1880 גדלה האוכלוסייה היהודית ברוסיה ב־150% (פי שתיים וחצי לערך), ואילו הגידול של פינסק היה לערך כפול מזה (פי חמש) או אף למעלה מזה.

אף שגידולה של פינסק היהודית גדול פי כמה מן הגידול של כלל האוכלוסייה היהודית ברוסיה החל במחצית השנייה של המאה ה־19, אין פינסק יוצאת מן הכלל לגבי תופעה זו בהשוואה לערים רבות אחרות ברוסיה. במאה ה־19 התרחש תהליך של ריכוז גדל והולך של אוכלוסייה יהודית בערים גדולות ובינוניות וכתוצאה ממנו התרחבו קהילות רבות במידה ניכרת מאוד הודות להגירה פנימית[157].

המספרים המובאים להלן (טבלה מס׳ 3)[158], ימחישו את קצב גידולה של פינסק בהשוואה לקצב גידולן של קהילות אחרות ברוסיה ובמיוחד של הקהילות החדשות בדרום־מערב רוסיה שהתפתחו במהירות תחת השלטון הרוסי.

טבלה מס׳ 3

פינסק	1819 — 3,000 לערך	1847 — 5,050	1897 — 21,065
בריסק	1797 — 4,000 לכל היותר	1847 — 8,136	1897 — 30,608
גרודנה	1816 — 8,422	1857 — 10,300	1887 — 27,343
			1897 — 22,684
ביאליסטוק	1765 — 761	1861 — 17,458	1897 — 41,905
מינסק	1802 — 2,716	1847 — 12,976	1897 — 47,562
וילנה	1797 — 6,000	1847 — 23,050	1897 — 63,996
אודיסה	1795 — 246	1855 — 17,000	1897 — 138,915
יקאטרינוסלאב	1804 — 320	1857 — 3,365	1897 — 40,009
קיוב	1797 — 207	1863 — 3,013	1897 — 31,801

152. לדעת זלנסקי מספר היהודים ביישובי פלך מינסק גדול בהרבה מן המספר של המפקד הקודם ב־1847, ואילו בלוח שלנו המספר של שנת 1857 קטן מן המספר של 1847. מהשוואת אחוז היהודים והנוצרים בגיל 18—60 מגיע זלנסקי למסקנה שמתוך שלושה יהודים בגילים הנזכרים אחד אינו רשום (זלנסקי, ח״ב, עמ׳ 465, 473). מתמיה מאוד גם מספר הנוצרים בפינסק לפי המפקד של 1857.

153. השווה: זלנסקי, ח״ב, עמ׳ 461.

154. השווה רוז׳קובה, עמ׳ 279.

155. כן גם בעיונים הדמוגראפיים במחקרים היסטוריים רוסיים חדשים. השווה רוז׳קובה, שם.

156. במאה ה־19 גדלה אוכלוסייתה של רוסיה בצורה ניכרת מאוד והגידול היה לאין ערוך מהיר יותר מאשר במאות הקודמות. במאה ה־19 גדלה אוכלוסייתה של רוסיה בהתמדה: מ־36 מיליון ב־1797 ל־45 מיליון ב־1816, ול־86 מיליון ב־1880 (פי שלושה וחצי) וזאת על אף הקרבנות בנפש של מלחמות נאפוליאון (1.5 מיליון), מגפות ושנות רעב. גידול האוכלוסייה במאה ה־19 הוא תופעה כלל אירופית וסיבתה נעוצה כפי שמסתבר בהקטנת התמותה ובעליית תוחלת החיים הודות לשיפור מצב הבריאות הכללי. בין השנים 1820—1880 גדלה האוכלוסייה הכללית של רוסיה מ־46 ל־86 מיליון (תוספת של 87%), ואילו האוכלוסייה היהודית של רוסיה (בלי פולין) מ־1,200,000 ל־3 מיליון (תוספת של 150%). באותן שנים היה אחוז הגידול באזורים המערביים שסופחו לרוסיה בחלוקות של פולין הגבוה ביותר (עיין: קורנילוב, ח״ב, עמ׳ 124—125; רוז׳קובה, עמ׳ 279; בארון, שם, עמ׳ 77). את סיבות הגידול המזורז של האוכלוסייה היהודית מסביר בארון (שם, עמ׳ 78—79) בתמותה יותר קטנה בין היהודים. לדעתו סבלו היהודים פחות מן המלחמות, הרעב והמגפות, וזאת בגלל רמה תרבותית גבוהה יותר, שמירת כללי היגיינה בסיסיים, יכולתם להגיש עזרה רפואית במהירות והדבקות ההדדית במסגרת התא המשפחתי, שהפחיתה כפי הנראה את תמותת התינוקות.

157. על ההגירה הפנימית מכפרים ומעיירות לערים עיין: בארון, שם, עמ׳ 79—83.

158. מספרי האוכלוסייה היהודית בבריסק, גרודנה וביאליסטוק לפי: יבריסקאיה אנציקלופדיה, כרך 4, עמ׳ 958; כרך 5, עמ׳ 174; כרך 6, עמ׳ 792. בשאר הערים לפי: בארון, שם, עמ׳ 81—82.

מתוך המספרים המובאים בטבלה זו אנו למדים, כי עד אמצע המאה ה־19 הצליחה פינסק לשמור את מקומה בקבוצת הצמרת של הקהילות היהודיות הגדולות, על אף העובדה שסמוך לאמצע המאה ה־19 היו בפינסק קצת למעלה מ־5,000 נפש. אבל השוואת גודלן של הקהילות האלה במחצית השנייה של המאה ה־19 תלמדנו, כי ערים רבות ברוסיה הקדימו את פינסק בהרבה בקצב גידולן הדמוגראפי שהיה מהיר יותר. בליטא—רוסיה־הלבנה מקדימות את פינסק קהילות מינסק וביאליסטוק וכן גרודנה ובריסק. בולטת במיוחד עלייתן של הקהילות החדשות בדרום־מערב רוסיה, שהתפתחו במהירות תחת השלטון הרוסי ושפינסק תרמה לגידולן, לא מעט על חשבון גידולה שלה כפי שיוסבר להלן.

במחצית השנייה של המאה ה־19 נסוגה פינסק מקבוצת הקהילות הגדולות לקבוצת הקהילות הבינוניות מבחינת גודלה. בשל סיבות הנעוצות באופי הפעילות הכלכלית של תושביה ובמגמות ההתפתחות הכלכלית של רוסיה, שעליהן ידובר להלן, לא הצליחה פינסק להשתלב השתלבות מלאה בתהליך האורבאניזאציה שעבר על ערים אחרות בתקופת הגברת הפעילות הקאפיטאליסטית בחרושת ובבניית מסילות ברזל במחצית השנייה של המאה ה־19.

לעומת השינוי הבולט במעמדה של פינסק כקהילה גדולה בין קהילות רוסיה נשמר ואף גבר ייחודה של פינסק מבחינת צביונה כעיר יהודית מבחינה דמוגראפית. מן המחצית הראשונה של המאה ה־19 אין לנו אמנם ידיעות מהימנות על אחוז היהודים והלא יהודים בכלל האוכלוסייה של העיר. המספרים מן השנים 1819, 1857 ו־1861 (ראה לעיל, טבלה מס׳ 2), אינם מתיישבים יפה בינם לבין עצמם, אבל ניתן להניח במידה רבה של ודאות שבמחצית הראשונה של המאה הגיע אחוז היהודים לכדי 70% לפחות ובסוף התקופה, בשנות ה־80 היו היהודים 80% ומעלה בכלל האוכלוסייה אף שבמספרים ובאחוזים של האוכלוסייה הנוצרית כלולים גם אנשי גדוד הצבא הרוסי שחנה במקום. השגשוג הכלכלי של פינסק בשליש השני של המאה ה־19 גרם לגידול ניכר של האוכלוסייה היהודית ואילו האוכלוסייה הנוצרית גדלה במידה מבוטלת בלבד[159].

159. עיין בהע׳ הקודמת. על היחסים בין יהודים לאוכלוסייה העירונית הנוצרית של פינסק, שאינה נמנית על הפקידות הרוסית, אין לנו כמעט ידיעות, אולם אין ספק בדבר שפעילותם הכלכלית הביאה את יהודי פינסק במגע עם שכבות נרחבות של האוכלוסייה הנוצרית בתור סוחרים, מתווכים, נותני שירותים ללקוחות או מעבידים. בשום מקור אין אנו נתקלים בעירונים נוצריים העוסקים במסחר. בזכרונותיה של מרים שמ״ר־צונזר מובלטת העובדה שאביה מיכל נהג לתת יעוץ משפטי ללקוחות מבין איכרי הסביבה (יסטרדיי, עמ׳ 31—32), שהיו מביאים כמובן את תוצרתם לפינסק ומוכרים אותה ליד החוף ובשוק לסוחרים היהודים (עיין גם בתיאוריהם של ניימצביץ, קראשבסקי). נראה ששכיח במיוחד היה הקשר בין יהודים לאצילים בסביבת פינסק. מהם הרבו סוחרי העצים היהודים של פינסק לקנות חלקות יער לכריתת עצים. לאצילים מסוימים היו בתים בפינסק, כגון סקירמונט לובצקי (קראשבסקי, עמ׳ 131). רבים מן האצילים היו פולנים, שהיתה להם זיקה למרכז הכנסייתי הקאתולי בפינסק.

בשנת 1861 בעת ההתעוררות הלאומית הפולנית הגדולה שקדמה למרד 1863 וגילויי האחווה בין יהודים לפולנים בווארשה, ניסו גם

ד. מעמד משפטי ומדיני

במעמדם המשפטי של יהודי האזורים שסופחו בחלוקות של פולין בסוף המאה ה־18 לרוסיה התחולל שינוי מהותי תחת השלטון החדש. ראשית כול הושוו להלכה היהודים לעירונים והועברה הסמכות השלטונית והשיפוטית על היהודים למאגיסטראטים[160], וזאת בניגוד גמור לשיטה שהיתה נהוגה בפולין, שבה היו הקהילות בלתי תלויות מבחינה משפטית במגיסטראטים[161].

ראינו למעלה שכבר בשנת 1793, זמן קצר ביותר לאחר סיפוחה של פינסק לרוסיה בחלוקה השנייה של פולין פעל המגיסטראט בתור ערכאה שיפוטית ושלטונית לגבי יהודי פינסק[162]. כל עוד נמצאה פינסק בשלטון פולני נשמר למעשה, אם לא להלכה, מעמדה של פינסק כאחת הקהילות הראשיות של ליטא, על אף הפירוק הרשמי של ועד מדינת ליטא בשנת 1764. אבל לאחר החלוקות השנייה והשלישית של פולין חל שינוי במעמדה של פינסק. בעקבות החלוקה האדמיניסטראטיבית החדשה של השטחים החדשים לפלכים ולמחוזות[163] עלו לגדולה הקהילות שבערי הפלך ואילו הקהילות הראשיות לשעבר שלא היו ערי פלך ירדו מגדולתן. כבר בראשית השלטון הרוסי

פולנים בפינסק להפגין את רגשותיהם הלאומיים ולמשוך את יהודי פינסק לצדם. הלגה סקירמונט מאחוזת קולודנה שליד פינסק מספרת בזכרונותיה על התכנסות המונית של פולנים קאתולים בפינסק ב־24.10.1861. הם באו להתפלל לזכר הרוגי הטבח שערכו הרוסים בפראגה שליד וארשה באותה שנה. התכנסות זו הפכה להפגנה לאומית שנמשכה יומיים. לדבריה עשתה ההפגנה רושם על יהודי פינסק, שבאו לקרבת מקום ההתקהלות. דבר זה עורר את אחד הפולנים להזמין את היהודים להיכנס לכנסייה. בעשרה מהם נכנסו פנימה ואחד האצילים הפולנים, דובר עברית רהוטה (צ״ל כנראה: דובר יידיש רהוטה) הסביר ליהודים על משמעות המזבח הפנימי (ołtarz) שבכנסייה. למחרת היום כשפשטה בין הפולנים שמועה שיהודי וארשה פדו מידי הקוזאקים תשמישי קודש והחזירו אותם לכנסייה שמהם נלקחו, התעוררו הפולנים הנאספים ליד הכנסייה בפינסק לקנות במתנה פמוט לבית־הכנסת של יהודי פינסק והתחילו אוספים כסף לשם כך. הלגה סקירמונט מציינת שהיא עצמה הסתייגה מן ההתלהבות להתקרבות ליהודי פינסק, כי היתה סבורה שהיהודים עדיין אינם מסוגלים להבין את ההתלהבות הפולנית, אבל לא ראתה טעם להתנגד למעשה באותו מעמד. נראה שכמה פולנים ביקרו באופן לא רשמי בבית־הכנסת ואולי מסרו במתנה את הפמוט לבית־הכנסת. לדבריה לא גילו יהודי פינסק יותר מאשר סקרנות לכל העניין ונראה שצדקה בהערכתה. במקורות אחרים לא מצאנו אפילו רמז לעניין הנזכר בזכרונותיה. עיין: B. Zaleski, Z życia Litwinki, 101—102. קטע מדבריה הובא בספר המקורות הפולני: Żydzi a powstanie styczniowe, מס׳ 32.

160. לויטץ, עמ׳ 17, 40 ואילך, 127 ואילך.

161. נידון בפרקים קודמים.

162. עיין לעיל בדיון על תלונתו של ר׳ אביגדור נגד קהל פינסק.

163. צווים בעניין החלוקה האדמיניסטראטיבית של השטחים המסופחים הוציאה הקיסרית יקאטרינה ב־1793 ובמאי 1795. על סמך הצווים האלה נתכונן פלך מינסק וחולק לאחר־מכן ל־13 מחוזות, בכללם מחוז פינסק ודוידהורודוק. הפתיחה החגיגית של פלך מינסק נתקיימה בדצמבר 1795. עיין: מושצינסקי, שם, עמ׳ 111, 286. השווה גם הלוח של חלוקת השטחים החדשים לפלכים בשנים 1794—1805: הסן, Евреи в России, עמ׳ 463.

מאבדת פינסק את מעמדה כקהילה ראשית ואת מקומה תו־
פסת קהילת מינסק. בידיעתם של שלטונות הפלך בשנת תקנ״ו (1796) שלחו ראשי הקהל של מינסק העתקות מכרזו הגר״א נגד החסידים אל הקהילות שבמחוזי פלך מינסק וגזרו עליהן לקרוא אותן בפומבי ולתקן בקהילותיהן את התקנות שתיקן קהל מינסק ״וכל אויעזד [מחוז] ומנהיל (!) יצוו על הערים שבסביבותיהם״. ובהמשך נאמר: ״ויש לאל ידינו להודפם ולרודפם כי היה לנו בסייעתא דשמיא תוקף ועוז מהגנרל גוברנאטער שלנו״[164]. על אף העובדה שלא היה קיים כלל להלכה ארגון ארצי של קהילות, הרי לצרכים מעשיים הכיר השלטון בארגון אזורי של הקהילות בראשותה של הקהי־
לה שבעיר הפלך ומרותה על הקהילות המרכזיות שבערי המ־
חוז, ואת ראשותן של הקהילות בערי המחוז על הקהילות והיישובים שבמחוז[165]. וכך ירדה בבת אחת פינסק מגדו־
לתה כקהילה ראשית וסביבותיה צומצמו לקהילות שבמחוז (אויעזד) פינסק. גורל דומה פקד גם את קהילת בריסק.

מזרחית לפינסק נוצר מחוז חדש הוא מחוז דויד־הורודוק. ואילו הקהילות שממערב לפינסק (יאנוב, מוטלה, דרוהיצ׳ין, חומסק), שעברו לשלטון רוסיה רק לאחר החלוקה השלישית של פולין ב־1795 צורפו לפלך סלונים (החל משנת 1800 — פלך הורודנה)[166]. כך צומצם השלטון של קהילת פינסק על קהילות בסביבות רק ליישובים: ליבשיי, סטולין, לוהישין, פר־
הוסט של ליבצין ופוהוסט אחורי הנהר[167] והורודנה ואולי עוד יישובים אחדים. באיזו צורה באה לידי ביטוי שליטתה או השפעתה של פינסק ביישובים אלה אין לדעת[168]. דומה שאחרי ביטול ארגון הקהל בשנת 1844 עבר ובטל מן העולם אף השריד האחרון הזה של שלטון קהילת פינסק בסביבות.

אם ביחסי התלות שבין הקהילות בסביבות לקהילות שבערי המחוז וכך בין הקהילות שבערי המחוז לקהילה שבעיר הפלך נשמרה בצורה כלשהי המסורת של המבנה הארגוני המסורתי של שליטת קהילות ראשיות על קהילות בסביבות[169], הרי בכל מה שנוגע לוועד מרכזי דוגמת התכנסויות הקהילות הראשיות של מדינת ליטא ברור שארגון זה חדל להתקיים. גליל פינסק במתכונת שהיתה לו בתקופת השלטון הפולני חדל אף הוא להתקיים.

השינוי הזה במעמד המשפטי שהשפיע במיוחד על מעמדו של מוסד הקהל נשאר בתוקפו כל המאה ה־19 וחלו בו רק השינויים שהתחייבו מן החוקים של השלטון הרוסי במאה ה־19, ובמיוחד מן החוק של 1844 שביטל את מוסד הקהל בתור מוסד לשלטון עצמי[170].

עדויות אחדות מפינסק מהמאה ה־19, מאשרות את הכפי־
פות השלטונית והשיפוטית של הקהילה היהודית למאגיסטראט. כך, דרך משל, בשנת 1829 נוכחים הבירגמייסטר (ראש העיר) ונציג השלטון (המשטרה) בבית־הכנסת בעת שטירון נשבע אמונים לשלטון ולמפקדים הממונים עליו[171]. בשנות ה־70 נוכחים ראש המועצה העירונית (ה״גולובה״ של הדומה העירונית) וראש המשטרה (הפוליציימייסטר) בבית־הכנסת ה־
גדול של פינסק בעת בחירות הרב מטעם ומנהלים בפועל את ההצבעה[172].

האוכלוסייה העירונית בערי רוסיה נמנתה בעיקרו של דבר על מעמד העירונים, חלק קטן נמנה על מעמד הסוחרים וכן היו בה אצילים מעטים[173]. על מעמד העירונים השתייכו תושבי הערים ששילמו רק מס גולגולת כפול בגובה 2.50 רובל לנפש. על מעמד הסוחרים השתייכו רק אנשים שיכלו להצהיר על הון מסחרי ניכר ושילמו מס בהתאם לשייכותם לגילדה שלישית, שנייה או ראשונה. לפי חלוקה זו נחלקו גם יהודי פינסק לעירונים (הרוב המכריע) ולסוחרים (מיעוט קטן). לסוחרים היו זכויות יתר על העירונים. לעירונים היו זכו־
יות בעלות חזקות על נכסים ניידים ולא־ניידים כאחד, ומבחינה משפטית אי־אפשר היה לפגוע בהם (ובזה יתרונם הגדול על האיכרים). אבל עירון היה מוגבל בפועל באפשרות הנסיעה שלו מן העיר שלו למקום אחר שכן הדבר היה מותנה בקבלת פאספורט ולשם כך היה חייב לפרוע את כל המסים הממלכ־
תיים והעירוניים. סידור זה שלל למעשה בפני רבים מהם את האפשרות לזוז מן המקום. העירונים היו חייבים גם בגיוס לצבא (רקרוטשינה) לפי מכסות כמו האיכרים. ואילו לסוח־
רים לא היה כל קושי לקבל פאספורט והם נהנו מחופש תנועה מלא. כמו כן היו פטורים מחובת הגיוס[174]. הדין שחל על הסוחרים הנוצרים חל גם על הסוחרים היהודים. וכשהונהג חוק הגיוס לגבי היהודים ב־1827, היו הסוחרים משוחררים ממנו. ברוסיה בכללה החריף דבר זה את הניגודים בין המעמ־

---

164. דובנוב, עמ׳ 249.

165. דיון על הבעיה בכללותה עיין: לויטץ, עמ׳ 87—90, 97—101.

166. מושצ׳יצקי, עמ׳ 285, 287; הסן, שם.

167. פוהוסט אחורי הנהר הוא Pohost Zareczny ואילו פוהוסט של ליבצין הוא כפי הנראה Pohost Zagordski. שני היישובים האלה מצויים באזור פינסק (השווה: ס״ג, כרך 8, עמ׳ 178). על ר׳ שאול לוין מקארלין בתור יועץ של הקהילות במחוז פינסק עיין לעיל, עמ׳ 213.

168. עד שנות ה־30 של המאה ה־19 שימש ר׳ שאול לוין מקארלין (דובר עליו בהרחבה לעיל) יועץ לקהילות הללו ואין לקבוע בוודאות אם הוסמך לכך ע״י קהילת פינסק או שהשליטה הרשמית נתגלגלה באפוטרופסות אישית, ועיין די צוואה, עמ׳ 404.

169. ועד ארצי של קהילות ראשיות או מוסד ייצוגי אחר לכלל יהודי ליטא, בלורוסיה ואוקראינה אינם קיימים. את מקומם תופסים נציגים של קהילות בערי פלך וערי מחוז, המתכנסים בשעת הצורך לרוב לפי הוראת הממשלה. נציגים אלה נבחרו בזכות מעמדם והשפעתם בציבור היהודי אפילו כאשר לא מילאו תפקיד רשמי בקהל. בהתכנסות של שלוחי קהילות משנת 1807, שהיו צריכים לחוות דעה על חוקת היהודים משנת 1804, אין אנו מוצאים אישיות בולטת מפינסק, ואילו בהתכנסות שלוחי הקהילות בשנת 1816 לפי הוראתו של הקיסר אלכסנדר I, היה אחד האישים הפעילים והבולטים ר׳ שאול מקארלין, שהשתתף בהתכנסויות ללא ספק על דעתה ובהסכ־
מתה של קהילת פינסק, ועל כך ידובר להלן.

170. לויטץ, עמ׳ 38 ואילך.

171. עיין להלן בדיון על הגיוס לצבא.

172. שמ״ר, מחותנים פון שונאים, עמ׳ 26. ועיין להלן בדיון על הרבנים מטעם.

173. על ערי רוסיה במאה ה־19, ההרכב החברתי של אוכלוסייתן ומבנה השלטון העצמי שלהן עיין: רוז׳קובה, עמ׳ 292—293, 301—307, 372—374; קורנילוב, ח״ב, עמ׳ 153—156.

174. רוז׳קובה, שם.

דות הן בחברה העירונית הנוצרית[175] והן בחברה היהודית, שרוב אוכלוסייתה היתה שרויה בעוני קשה[176]. לגבי פינסק קשה להגיד דברים חד־משמעיים בעניין זה, שכן נמצאה פינסק החל משנות ה־30 בשגשוג כלכלי ודבר זה מיתן כנראה את הניגודים[177].

מעטות מאוד הידיעות שבידינו על המאגיסטראט ומבנהו ועל חלקם של היהודים בניהולו בפינסק[178]. יש לנו ידיעות מקוטעות על השתתפותם של יהודים בתפקידים רשמיים במאגיסטראט אבל אין בהן פרטים על הרכבו, סמכויותיו ומידת פעילותו ועל חלקם של היהודים בניהול ענייני העיר. ודווקא עניין אחרון זה היה כדאי לדעת בגלל צביונה הדמוגראפי המיוחד של פינסק כעיר יהודית מובהקת בתחום־המושב היהודי ברוסיה.

ידוע לנו שר' מיכל ברצ'ינסקי היה חבר פעיל במועצת העיר והגיע כפי הנראה לעמדה של השפעה מרובה על הנ־

---

175. שם, עמ' 302.

176. עיין דרך־משל בסקר הרשמי של מינסק, זלנסקי, ח"ב, עמ' 651 והדברים ידועים.

177. על הערים הרוסיות במחצית הראשונה של המאה ה־19 נאמר בספרה של רוז'קובה, שהבורגנות הגדולה ששלטה בהן, היתה מסוגלת רק במידה מועטת לסדר ולנהל את ענייני העיר הכלליים. המסוחרים שעסקו בענייני העיר דאגו בראש וראשונה לענייניהם הפרטיים, נטו לנצל את החולשה הכלכלית של המון העירונים, גילו חוסר תרבות וכו' (שם, עמ' 307). אין ספק שקיים הבדל גדול בין הבורגנות היהודית של פינסק לבין זו המתוארת כאן. עשירי פינסק— קארלין בחלקם למדנים מופלגים, היו בעלי חוש ציבורי מפותח, ייסדו מפעלים ומוסדות חסד ציבוריים לתפארת ודאגו לענייני הכלל. בחב־רה היהודית תרמו גם הרב ובית־הדין היהודי, הפוסק לפי דין תורה והפועל לפי נורמות של צדק בעלות מסורת ארוכה, למיתון הניגודים.

178. התפתחות השלטון העצמי בערי רוסיה היתה בלתי אחידה והיו קיימים מאגיסטראטים שלא גילו פעילות (קורנילוב, ח"ב, עמ' 153—156). עד שנות ה־30 לא השתתפו יהודי ליטא בכלל בעיריות. החוק משנת 1835 אמנם נתן ליהודים להלכה זכויות שוות לבחור ולהיבחר, אבל החוק לא הוגשם. דעת מושלי הפלכים היתה שאסור לתת ליהודים להגיע למשרת ראשי מועצות עירוניות וראשי עיריות ושלא רצוי כלל שיהודים ייבחרו לעיריות. בחוק משנת 1836 הועמד מספר הנבחרים היהודים לכל היותר על שליש. בחוק משנת 1839 הועמד שוב מספר הנבחרים היהודים בערך על שליש, אבל נאסר עליהם לשמש בתפקידי בירגרמייסטר, "גולובה", חברי בית־משפט, יועצי משטרה ועוד. בכל זאת היו ערים, שבהן היו העירונים הנוצרים שעסקו במשלוחי יד עירוניים מיעוט קטן, שלא הקפידו על מילוי החוק ונציגות היהודים היתה גדולה יותר (עיין: הסן, История еврейского народа в России, כרך 2, עמ' 42). שונה היה המצב בעיירה קטנה כמוטילי, שבה שימש עוזר וייצמן כזקן עדת העירונים (ח. צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, תל־אביב תשי"א, עמ' 45. להלן: צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי). בעל הזכרונות מעיר, "שהגזירות וההגבלות, שנגזרו... על יהודי רוסיה בנוגע לשלטון הערים, לא נגעו לרעה בעיירות כמוטילי, מפני שחילוק המעמדות הוא מקיף וכללי בלי יוצא מן הכלל... כל העירונים — יהודים וכל היהודים עירוניים, כל האכרים — נוצריים וכל הנוצריים — רק אכרים. ובכן נפלג השלטון לשתי רשויות: פקידות האכרים ("וולוסט") לחוד ופקידות העירוניים לחוד עם "זקן" יהודי, המתמנה על פי בחירות" (שם). הואיל ופינסק היתה אף היא עיר יהודית שמא אף בה לא הקפידו על ביצוע מדוקדק של חוקי הגבלת השתתפות היהודים במאגיסטראט?

הלת ענייני העיר[179], קרוב לוודאי החל בסוף שנות ה־40 או בראשית שנות ה־50. במחצית השנייה של שנות ה־70 נבחר ר' זאב־וולף ניידיץ לחבר "בבית־אספת נכבדי עירנו", שבראשה עמד הבארון פון ויטה[180]. כמו כן ידוע שיהודים היו מועסקים בתור לבלרים במשטרה העירונית וב־משרדי העיר והמחוז בשנות ה־50—70 עד שפוטרו לפתע בשנת 1879[181].

אבל נראה שגם בפינסק כמו ברוסיה כולה היתה ההש־פעה הממשית על ניהול ענייני העיר בידי המשטרה שכן לא היתה במאה ה־19 ברוסיה הפרדה מעשית בין תפקידי המש־טרה, המוסדות הנבחרים של העיר ושל בתי־המשפט, והתער־בותה של המשטרה בענייני הערים היתה תופעת קבע. הנהלת הערים נמצאה למעשה בידי המנגנון הכול יכול של "צ'ינוב־ניקים" (פקידי שלטון) ואנשי משטרה למיניהם, שהיו ממונים גם על גביית מסים. בפני עריצותם היו חסרי אונים ברוסיה אפילו העירונים הרוסיים[182], לא כל שכן עירונים יהודיים בעיר כפינסק.

הפקידים ואנשי המשטרה מצדם היו תלויים במידה מרובה בשכבה העשירה של העירונים[183], מכיוון שקיבלו מהם טובות הנאה שונות. בפינסק היהודית היתה קרבה מיוחדת בין אלה לבין בני משפחות הסוחרים הגדולים ובעיקר משפחת לוריא[184].

בזכרונותיו משנות ה־70 מציין קרמן שהמשטרה היתה תמיד חלשה כלפי סוחרי קארלין העשירים שכן נהנו מהם לפני חג או ראש־השנה החדשה[185]. קשרים אלה שהיו מלווים שלמונים היו מרככים את עריצותם של המשטרה והשלטון, והציבור היהודי נהנה מהם, אף־על־פי שבמקרים אחרים מסוגלים היו העשירים לגייס לצדם את תמיכת השלטון כלפי מתנגדיהם בתוך הציבור היהודי[186].

הקהל

בעקבות החוק של שנת 1844 שביטל את השלטון האו־טונומי של הקהל ואת השיפוט העצמי בא הקץ על קיומה של הנהגת הקהל במתכונתה המסורתית. אבל כפי שנראים הדברים, הנהגה זו הוסיפה להתקיים אגב הסתגלות למצב החוקי החדש ועסקה בענייני הציבור במידה שהדבר ניתן היה להיע־שות.

---

179. יסטרדיי, עמ' 30, 34. לדברי נכדתו שימש ר' מיכל, כאשר השפעתו הגיעה לשיא, ראש מועצת העיר ("גולובה"). מותר לפקפק באמיתות הדבר שכן היה הדבר מנוגד לחוק ולנוהג ברוסיה (השווה ההע' הקודמת).

180. Городская управа. עיין: הצפירה, ג', 1877, עמ' 388—389. על פון ויטה עיין להלן, הע' 245.

181. רוסקי יברי, 1879, מס' 12, עמ' 437 (להלן: ר"י).

182. רוז'קובה, עמ' 304.

183. שם, עמ' 306.

184. תיאור ספרותי עיין: יל"ג, עולם כמנהגו, ווילנא תרל"ג.

185. קרמן, מיינע זכרונות, עמ' 159.

186. תיאור הקשרים בין בני משפחת לוריא לבין הפקידים הרוסים, כפי שהם מתוארים בסיפורו הנ"ל של יל"ג משקף כנראה מצב ריאלי. אשר לדעתו של יל"ג שר' אהרן השני מקארלין גורש מהעיר על־ידי השלטונות בשנות ה־60 בעקבות השתדלות מצד בני משפחת לוריא, עיין להלן בדיון על החסידות.

במשרת גובה המסים (״סבורשצ׳יק״) נתרכזו רבות מסמכויות הקהל וזה טיפל גם בענייני ציבור שלא היתה להן נגיעה לעניין גביית מסים או גיוס לצבא. כך, דרך־משל, מוטבעת חותמת של הממונה על גביית המסים בשנת 1857 על העתק של מכתב רבני פינסק וקארלין שאת דיוקו ונכונותו אישרו עדים מטעם הקהל בחתימת ידם וב״חותם הקהל״ [187]. התפקידים המסורתיים של הנהגת הקהל הופנו לאפיקים שנשארו פתוחים: במידת האפשר למשרת גובה המסים ולחברות צדקה וחסד [188]. מצב זה גרם ברוסיה לעיוות דמותה של הנהגת הקהל. המנהיגים שהיו בתפקידי המפתח ניצלו לא פעם את מעמדם לרעה והיו לוחצים על העניים ומקילים על העשירים. במיוחד היה בולט וחריף הדבר בתחום גיוס הטירונים לצבא שעליו ידובר בנפרד. דומה שמצבה של הנהגת קהילת פינסק היה אולי נוח יותר מאשר במקומות אחרים בגלל מצבה הכלכלי הטוב של העיר והודות לשכבה נרחבת של עשירים בעלי השפעה שהצטיינו בידם הפתוחה ובפזרונם לצורכי הכלל. ונראה שההשפעה האמיתית על ענייני הכלל היתה דווקא לעשירים אלה ולא לגובה המסים ולעוזריו. הקהילה היתה מסוגלת להעלות את המסים הישירים הנדרשים ממנה גם בלי שה״סבורשצ׳יק״ יפעיל את הסמכויות שברשותו, דבר שהיה מחייב אותו להכביד את לחצו ולהפעיל אמצעי כפייה.

בכתבות ובזכרונות שהגיעו אלינו מפינסק אין אנו מוצאים דברים של ממש לא לחיוב ולא לשלילה על גובה המסים מטעם הקהל [189]. לעומת זאת מצויות בידינו עדויות על כך שהעשירים נשאו בעול צורכי הכלל והאוכלוסייה נמנעה בחלקה משום כך להשתתף בפועל בהוצאות הציבור. גם עניינים שבין הציבור היהודי לרשות הסתדרו לעתים קרובות בדרך המגע האישי של בני משפחות עשירות ומיוחסות עם אנשי השלטון, המשטרה והכמורה במקום. דבר זה הפחית מסמכותם והשפעתם של מוסדות הקהל הנזכרים שפעולתם היתה מותרת [190].

בשנות ה־60 מורגשת התעוררות מסוימת בפעילות הקהל. בשם הקהל התחיל פועל אז כסופר הקהל (״ספרא דמתא״ — סופר העיר) צבי־הירש הכהן שרשבסקי, אז אדם צעיר, בראשית שנות העשרים שלו, שהיה ידוע כאיש משכיל ושלח כתבות בענייני ציבור ומאמרים תורניים משכיליים לעיתונות העברית [191]. בשנת תרכ״ב פרסם בתוקף תפקידו כספרא דמתא פנייה ב״המליץ״, שבה ביקש להודיע לו על מקום הימצאו של איש שנטש את אשתו והשאירה עגונה; ובשנת תרכ״ד שלח מכתב ברכה בשם קהל פינסק למשה מונטיפיורי לרגל הצלחת השתדלותו למען יהודי מארוקו שהיו נתונים בסכנה [192]. במקרים אלה פועל הספרא דמתא בגלוי בשם קהל פינסק בענייניים שהיה בהם ערך ציבורי פנימי ליהודי העיר. דומה שהמדיניות הליברלית של אלכסנדר ה־II בראשית שלטונו, אפשרה להרחיב את תחום פעילותה של הנהגת הקהל וגרמה להתעוררות המתוארת.

משרת סופר הקהל היתה קיימת גם בשנות ה־70. כתבה משנת 1877 מספרת על מכירת המשרה תמורת תשלום של 200 רובל לאדם חסר פרנסה שהחסידים בפינסק אספו למענו את הסכום הדרוש [193].

מסים

לפי החוק הרוסי היתה לאוכלוסייה היהודית שבכל עיר ועיירה קהילה, שהיתה מטפלת בתשלום מסים וגיוס רקרוטים (טירונים) לצבא והיתה אחראית בפני המדינה והשלטון המקומי למסים, שתושבי הקהילה חייבים בהם ולמספר הטירונים שהיה עליה להמציא [194].

הקהילה היהודית מצדה היתה כפופה מבחינה פורמאלית בעניינים אלה לדומה העירונית (מועצת העיר) או למאגיסטראט (הנהלת העיר). כאשר הורה השלטון המרכזי (הפלך) לשלטונות העירוניים לגבות מסים היתה יוצאת מן המאגיסטראט פקודה לגובה המסים ולעוזריו בעניין המסים שעל הקהילה לשלם, ולממונה על גיוס טירונים — על מספר הטירונים שעל האוכלוסייה היהודית להמציא לשלטונות הצבא. לאחר שנתקבלה הפקודה הכתובה צריך היה על־פי הוראות החוק לכנס את אנשי הקהילה לאספה וזו היתה צריכה להחליט על מספר הנפשות וכמה מס מוטל על כל יחיד לשלם במסגרת ההיטל הכללי. ההחלטה היתה נמסרת לעירייה לשם אישור ואחר־כך ביצעו אותה [195].

הסקר הרשמי על פלך מינסק מראשית שנות ה־60 מציין שבפועל היה הדבר בא לידי ביצוע בצורה שונה. בדרך כלל החליטה על כך ועדה מצומצמת שהיתה מורכבת מהממונה על גביית המסים, מהממונה על גיוס טירונים ומהרב מטעם, והחלטתם היתה מחייבת [196]. אלה היו בדרך כלל האנשים הכול יכולים בקהילה ובפועל שלטו הם שליטה בלתי מוגבלת בהנהגת ענייני הקהל.

לפי החוק והנוהג שילמו יהודי רוסיה ובכללם גם יהודי פינסק מסים יישירים ומסים עקיפים [197]. מושג כלשהו על ה־

187. עיין: ז. רבינוביץ, מכתבי בקשה מאת גאוני ליטא אל אדמו״ר חסידי ליטא באמצע המאה התשע עשרה, בתוך: ציון, כרך ל״ג (תשכ״ח), עמ׳ 182. בתעודה המקורית הנמצאת בארכיון ר׳ אליהו גוטמכר שבבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ״חותם־הקהל״ היא חותמת ה״סבורשצ׳יק״, היינו חותמת הממונה על גביית המס.

188. השווה לויטין, שם.

189. על ״סבורשצ׳יק״ של קמנץ לימובסק ועל השפעת ה״איספראבניק״ (מושל המחוז) על מינויו־בחירתו ודרך מילוי תפקידו עיין: י. קאטיק, מיינע זכרונות, ח״א, עמ׳ 79—86.

190. עיין לעיל, (הדברים המוסבים להע׳ 183—186) ולהלן.

191. עליו עיין להלן בדיון על ההשכלה.

192. המליץ, ב׳, עמ׳ 654; הכרמל, ג׳, עמ׳ 266. מכתב ברכה למונטיפיורי נתעוררו לכתוב גם מחוג ״אנשים מבינים פה״, כפי הנראה משכיליים ממשפחות הסוחרים העשירים. המכתב הכתוב בלשון נמלצת מאוד, בתוספת דברי מבוא קצרים מאת יהושע־אליעזר ראטין, נדפס בתוך: המליץ, ז׳, עמ׳ 181—182, 257.

193. הצפירה, ג׳, עמ׳ 388—389.

194. זלנסקי, ח״א, עמ׳ 663 ואילך; לויטין, עמ׳ 46, 222. לערים לא היתה זכות להטיל מסים (קורנילוב, ח״ב, עמ׳ 154).

195. זלנסקי, שם.

196. שם, שם.

197. דיון יסודי על המסים ששילמו יהודי רוסיה במאה ה־19 ובמיוחד על הקרובקה עיין: לויטין, עמ׳ 46 ואילך, 222 ואילך והביבליוגראפיה המובאת על־ידו. עיין גם: זלנסקי, ח״א, עמ׳ 664.

מסים ששילמו יהודי פינסק מקבלים אנו מנתונים סטאטיס־טיים רשמיים משנת 1857 כדלהלן:

טבלה מס׳ 4

נתונים סטאטיסטיים על תשלומי הקרובקה ומסים אחרים בפינסק—קארלין בשנת 1857 [198]

מספר היהודים ממין זכר 2,643 נפש [199], (מהם 1,148 ילדים, עניים וזקנים).

סכום פיגורי מסים	890	רובל
סך הקרובקה הכללית	7,801	״
סך מס הנרות	1,749	״
ממוצע קרובקה לנפש	2,95	״
ממוצע מס נרות לנפש	0,66	״
מסים והיטלים ארציים מכל נפש של בני מעמד העירונים	3,3475	״
הוצאות מהקרובקה לצורכי הקהל	334,22	״
ממוצע מהנ״ל לנפש	0,13	״
היטל ישיר על הקהילה לכיסוי הוצאות מסוימות	123,40	״
ממוצע מהנ״ל לנפש	0,05	״

טבלה מס׳ 4 מתברר שלצורך חישוב תשלומי המסים נמנו בפינסק כ־2,643 חייבי מס יהודים ממין זכר [200]. אלה שילמו מסים ישירים בסך־הכול כ־8,870 רובל, מסים עקיפים (קרובקה ומס נרות) בסך־הכול 9,550 רובל, והיטל ישיר בסך 123 רובל לצרכים מסוימים (יוסברו להלן), ובסך־הכול שילמו יהודי פינסק 18,543 רובל. הממוצע של מס ישיר ליהודי ממין זכר ממעמד העירונים היה 3,40 (0,05 + 3,35) רובל לשנה ושל מס עקיף 3,61 רובל לנפש, ובסך־הכול רבץ נטל של 7,01 רובל מס בממוצע לנפש. חישוב זה חל רק על היהודים שהיו בעלי מעמד חוקי של עירון. אלה שנמנו על מעמד ה־סוחרים שילמו כמובן מס בהתאם לגילדה שאליה היו שיי־כים [201].

בשנת 1857 נמנו בפינסק 65 סוחרים [202] ומהם כ־15 מגיל־דה שנייה [203] וכ־50 מגילדה שלישית. שאר הסוחרים והחנוו־נים נמנו על מעמד העירונים. המסים הישירים הגיעו ברובם המכריע לאוצר הממלכה ורק אחוז קטן מהם נועד לקופת הפלך ולכלכלת הצבא [204].

מסים עקיפים שילמו יהודי פינסק בשנת 1857 [205] יותר מאשר מסים ישירים. המסים העקיפים הם הקרובקה הכללית ומס הנרות. הקרובקה הכללית נגבתה בפינסק משחיטה כש־רה של בקר, צאן ועופות, ממכר בשר כשר ומקנסות הק־שורים בעברות על תקנות הקרובקה [206]. ידועות לנו רק מכ־סות הקרובקה משנת 1857, אבל דומה שלא חלו בהן שינויים משמעותיים במשך כל המאה ה־19, כפי שניתן ללמוד מהשווא־תן אל המכסות של ראשית המאה ה־20.

בשנת 1857 היו מכסות הקרובקה כדלהלן [207]:

מכל פונט של בשר (כ־410 גרם):

בקר	3	קופיקות
עגל	2,5	״
צאן	2	״
חלב	3	״

משחיטה כשרה

שור	60	קופיקות
פרה	50	״
עגל, צאן	20	״
גדי, טלה	5	״
תרנגול הודו	15	״
תרנגול הודו קטן	10	״
אווז, ברווז	10	״
עוף רגיל	2,5	״
פרגית	1,5—2	״

ההכנסה השנתית מן הקרובקה בשנת 1857 היתה כאמור למעלה 7,801 רובל והיא היתה מקור ההכנסה הבלעדי כמעט למימון התקציב השוטף של הקהל. השלטון השגיח היטב על השימוש בהכנסות הקרובקה [208]. בראש וראשונה נועדו הכ־

---

198. הנתונים לקוחים מתוך לוח סטאטיסטי על ההכנסות וההו־צאות של הקרובקה מפלך מינסק במפקד העשירי, שהתקיים בשנת 1857 (זלנסקי, ח״א, מול עמ׳ 667). בהערה לעניני הקרובקה של פינסק נאמר, שקארלין היא חלק של פינסק, אף שהיא קהילה נפרדת.

199. אם נכפיל את המספר בשניים נקבל אוכלוסייה יהודית של 5,286 נפש לפחות בקהילות פינסק—קארלין, היינו מספר גבוה במקצת מן המספר במפקד הרשמי משנת 1857 (השווה לעיל, טבלה מס׳ 1, עמ׳ 215).

200. חישובי הממוצע לנפש של מס ישיר, קרובקה, ומס נרות נעשה בסקירה של זלנסקי (שם), בדרך חלוקת סכום המס ל־2,650 משלמי מס, לא נתברר לי מהו הבסיס החוקי לפטור של הנשים ממס ישיר שאינו אלא צורה אחרת של מס הגולגולת המסורתי.

201. עיין להלן.

202. זלנסקי, ח״א, עמ׳ 461.

203. יבריי־סקאיה אנציקלופדיה, עמ׳ 11, 78.

204. זלנסקי, שם, עמ׳ 667.

205. עיין לעיל בטבלה מס׳ 4.

206. בקהילות שבפלך מינסק נגבתה רק קרובקה מבשר כשר ואילו מהכנסות אחרות כגון הכנסות מבתים, חנויות ומחסנים, מממכר משקאות, ממפעלים, מירושות, ממלבושי יהודים, מקנסות ועוד, לא נגבתה קרובקה, כפי שהיה נהוג בקהילות אחרות ברוסיה. ראה: לויטץ, עמ׳ 227; זלנסקי, שם, עמ׳ 664.

207. על המכסות של פינסק לשנת 1857 עיין: זלנסקי, שם, עמ׳ 665. לצורך השוואה יש עניין במכסות משנת 1904 לפי פש״ל, תרס״ד, עמ׳ 34. בשנים 1900—1904 גבתה הקרובקה כ־16,750 רובל ובשנים 1904—1908 היתה צריכה לגבות כ־20,000 רובל.

208. החוק של 1844 מסר את הכנסת הקרובקה לפיקוחם של השלטונות ותקציב ההוצאות של הקהילות מהכנסות הקרובקה היה טעון אישור השלטונות ועיין: לויטץ, עמ׳ 54; דובנוב, דברי ימי עם עולם, ט׳, עמ׳ 129.

נסות הקרובקה: לכיסוי פיגורים במס כללי, ובדרך כלל היו פיגורים (בפינסק ב־1857 סך הפיגורים 890 רובל); לפרעון חובות הקהל; להקמת בתי־ספר ממלכתיים ולהחזקתם ולסיוע ליהודים העוברים לחקלאות (משמע למימון מדיניות הממשלה לתיקון חיי היהודים); תשלום דמי חכירה (צ׳ינש) בעד מגרשים שבשימוש הקהל; הכנת ספרי מטריקה; תשלום תמורה בעד הספקת שירותי תחבורה ותיקון דרכים; הקצבה לוועדה לענייני רבנים, וכן להוצאות לצדקה ולהשגחה על עניי העדה. הכנסות הקרובקה שימשו גם לצרכים אחרים של הקהילה[209] והיו הלכה למעשה בסיס כספי יציב ויעיל לתקציב כלל הציבור היהודי בפינסק[210]. ידיעות על שימוש בכספי הקרובקה לצורכי ציבור פנימיים יש בידינו מן השנים 1880—1883. בשנת 1880 השתמשו בכספי הקרובקה להוזלת מחיר תפוחי אדמה לעניים מ־25 קופיקות ל־15 קופיקות לפוד[211]. בכתבה משנת 1882 מסופר שבקופת מכס הבשר מצוי סכום של 5,000 רובל, וממנו הוקצב סכום של 500 רו״כ לצורך כיסוי חלק מן הסכום הנחוץ לפיצוי בעלי זכויות, שנלקחו לצבא במקום נעדרי זכויות שהסתתרו[212]. בכתבה משנת 1883 מסופר שעשירי העיר התעוררו לייסד בית־ספר למלאכה, ובאספה שהתקיימה ביום הכתרת הצאר אלכסנדר ה־III החליטו על כך ו״התנדבו לתת מכיסם סך שני אלפים רו״כ וממכס הבשר שלוש אלפיים רו״כ, ועל הצטרכות הבית שנה שנה יתנדבו אלף רו״כ, וממכס הבשר אלף וארבע מאות רו״כ״[213]. מכאן למדים אנו שאף בשנות המשבר הכלכלי של סוף שנות ה־70 וראשית שנות ה־80 (ראה להלן) נמצאו די מזומנים בקופת הקרובקה להוצאות חדשות למען הצרכים הפנימיים של הציבור. אמנם יש לנו רמז שבמעבר לשנות ה־80 הגדילו את המכס על בשר, אך ניתן להניח שגם קודם לכן היה מצב הקרובקה תקין והכנסותיה הספיקו למימון תקציב הקהל.

ברוב קהילות רוסיה נהוג היה להחכיר את הקרובקה לחוכר, כרגיל לארבע שנים[214]. דומה שבפינסק ניהל הקהל עצמו את עסקי הקרובקה. אגב סיפור מקרה שאירע ב־1878 מזכיר קרמן בזכרונותיו יהודי זקן, ישראל, שעבד בתור מנהל חשבונות בקרובקה וכן מזכיר הוא בית שנקרא ״קאראבקע שטיבל״ ושבו ישב (גר) שוחט עופות ישראל אליהו[215]. על החכרת הקרובקה נמתחה בשנות ה־60 ביקורת בחוגי שלטונות הפלך, שמעיניהם לא נעלמו תקלות בגבייתה ושימוש לרעה בכספיה[216]. אבל בקרובקה עצמה ראו הן השלטונות והן נציגי הקהילות בפלך מינסק את המכשיר הכספי היעיל והטוב ביותר למימון תקציבי הקהילות.

מלבד הקרובקה נגבה מיהודי פינסק בשנת 1857 סך 1,749 רובל מס נרות שבת. מס הנרות נמסר לשימושו של מינהטריון ההשכלה לצורך ייסוד בתי־ספר ממלכתיים ליהודים[217].

שיטת הקרובקה ומס הנרות קיפחה את בני השכבות העמומיות שכן הכבידו המסים העקיפים עליהם הרבה יותר מאשר על האמידים[218]. אבל בפינסק המשגשגת של שנות ה־50 וה־60 לא היה זה כנראה נטל כבד מנשוא.

לא מצאנו במקורות שלנו מפינסק דברי תלונה על הפליה לטובה של העשירים לרעתם של העניים בתחום המסים[219]. הרגשת של הפליה הופגו כפי הנראה במידה מרובה בזכות ידם הפתוחה של עשירי פינסק, מפעלי החסד והצדקה והסיוע הקונסטרוקטיבי המצוינים, שהוקמו על־ידיהם ושעליהם ידובר להלן.

גיוס לצבא

בשנת 1827 הוציא הצאר ניקולאי ה־I חוק בדבר גיוס יהודים לצבא. החוק חייב את קהילות היהודים ברוסיה להמציא טירונים לשירות צבאי של עשרים וחמש שנים, בהתאם למכסות שייקבעו על־ידי השלטון[220], והתכוון בעיקר להביא יהודים להמרת דתם[221]. בקביעת סדרי הגיוס והשירות שימשו לו דוגמה הסדרים שחלו על העירונים[222], שכן מבחינת המעמד

209. זלנסקי, שם, עמ׳ 664, 667; לויטץ, עמ׳ 226.
210. השווה גם לויטץ, עמ׳ 228.
211. ר״י, 1880, מס׳ 12, עמ׳ 455.
212. הצפירה, ט׳, עמ׳ 381.
213. הצפירה, י׳, עמ׳ 167.
214. זלנסקי, שם, עמ׳ 666; לויטץ, עמ׳ 226.
215. קרמן, עמ׳ 159.
216. שלוחי הקהילות בפלך מינסק החליטו פה אחד בהתוועדות לפני 1864 לפתור את שאלת הפיגורים בתשלומי המסים על־ידי הקרובקה בלבד. זלנסקי המליץ על ביטול שיטת החכרת הקרובקה והגדלת תקציב ההכנסות שלה בערים בשליש, ובעיירות שבהן היו ההכנסות מן הקרובקה קטנות יותר (אכלו פחות בשר) פי שניים. עיין זלנסקי, עמ׳ 666—669.

217. על מס הנרות עיין: דובנוב, שם, ט׳, עמ׳ 129; לויטץ, עמ׳ 227; זלנסקי, שם, עמ׳ 664.
218. לדעת דובנוב נעשתה חכירת הבשר ״צרעת ממארת בגוף הקהילה. חוכרי הטקסא מעשירי המקום היו שולטים בקהילות בערי צות ועושקים את דלת העם״ (דובנוב, שם). דעתו של לויטץ מתונה יותר (לויטץ, עמ׳ 226).
219. כתבה משכילית ברוסית משנת 1882 מפינסק מטיפה להפחתת מספר ״כלי הקודש״ ובמקום זה להוזיל לפחות את מחיר הבשר, שמחירו מגיע עד 20 קופיקות לפונט בגלל המכסה המוגדלת של הקרובקה (ווסחוד השבועי, 1882, מס׳ 42, עמ׳ 1129—1130). אין בכתבה זו כדי לשנות את המסקנה האמורה.
220. שאלת השירות הצבאי של יהודים בתקופת ניקולאי הראשון נחקרה היטב וקיימת ספרות היסטורית ובלטריסטית עשירה על הנושא וכתבי זכרונות. דיון מסכם אחרון על הבעיה עיין: לויטץ, עמ׳ 57—62, והספרות הנזכרת בהערות לדיון ובביבליוגראפיה שלו. ראויים לציון מחקריו של שאול גינזבורג, היסטאריישע שריפטן, באנד 3, ניו־יארק תרצ״ח, שהעשירו את ידיעותינו על הנושא. על החוטפים עיין: י. קאטיק, מייגע זכרונות, ח״א, עמ׳ 150—159.
221. על המטרות המדיניות של גיוס יהודים לצבא עיין לויטץ, עמ׳ 57.
222. עוד במאה ה־18 היו העירונים והאיכרים ברוסיה חייבים בשירות צבאי ממושך (25 שנה). העיר היתה חייבת לספק מספר מסוים של טירונים לפי מכסות שנקבעו מדי פעם על־ידי הממשלה. בני מעמד הסוחרים קיבלו אחרי 1775 שחרור מהחובה לספק טירונים, ולאחר־מכן שוחררו אף מהחובה של תשלום פיצוי כספי. ההשפעה בערים היתה בידי העירונים העשירים והם קבעו למעשה מי ילך לצבא מבלי להתחשב בחוק. לרוב נלקחו לשירות צבאי יסודות חברתיים בלתי רצויים, יתומים או עניים (רוז׳קובה, עמ׳ 296). השירות הצבאי הממושך נראה בעיני העירונים והאיכרים כעונש חמור ומשפיל ביותר, כעבודת פרך. החיילים עצמם היו נכנעים וראו את עצמם כפושעים (ראה: קראשבסקי, עמ׳ 174—175; קורנילוב, ח״ב, עמ׳ 157).

המשפטי נחשבו, כאמור, היהודים עירונים. יהודי רוסיה ראו בחוק גזרה ואסון, אבל נסיונותיהם הנואשים להשיב את רוע הגזרה עלו בתוהו ועוד בשנת הוצאת החוק גויסו הטירונים הראשונים לצבא[223].

הידיעה הראשונה מפינסק על גיוס טירון יהודי לצבא לפי חוק הגיוס של ניקולאי היא מסוף 1829. נשמרה והגיעה לידינו תעודה רבת עניין שנתפרסמה אמנם בפאקסימילה, אבל עדיין לא הושם לב לתוכנה[224]. התעודה היא נוסח שבועת אמונים שנשבע הטירון היהודי ומתחתיה בתורף (בנייר החלק) נרשם ברוסית פרוטוקול ענייני על השבועה וזהו נוסח התעודה שתוכנה מדבר בעד עצמו:

נוסח השבועה:

"הריני נשבע בשם אל חי ה' אלהי ישראל, שאני רוצה ואעבוד את הקיסר הרוסי וממשלת רוסיה, איך ומה שיצוו אותי בכל זמן עבודתי בהכנעה שלמה לפני שרי החיל, וגם באמונה כאילו הייתי חייב לעבוד למען הצלת ארצנו ותורתנו הקדושה.

את דברי השבועה הזאת אין אני מבטל בלבי רק אני נשבע על דעת המשביעים אותי ואני מבטל כל מסירות מודעות שמסרתי או שאמסור בשביל לבטל שבועה זו. הכלל שחלילה לי בעצמי לבקש או לקבל מאיש אחר שום תחבולה בשביל לבטל שבועה זו.

אבל אם אחטא מעצמי או על ידי מסית, אעבור על השבועה אשר אני נשבע היום לעבוד באמונה עבודת איש חיל אהיה מוחרם עם משפחתי בעולם הזה ובעולם הבא".

פרוטוקול על מעמד השבועה — תרגום מרוסית
(ראה התצלום המצורף ממול)

"בשנת 1829 ביום 12 בנובמבר על פי ההבטחה בחרם נשבע בבית־הכנסת של פינסק הרקרוט היהודי יאנקל־חיים מאכלין, שנמסר על־ידי הקהל של סטולין ומשום שאינו יודע כתוב חתם בעצם ידו בשלושה עיגולים — ○○○.

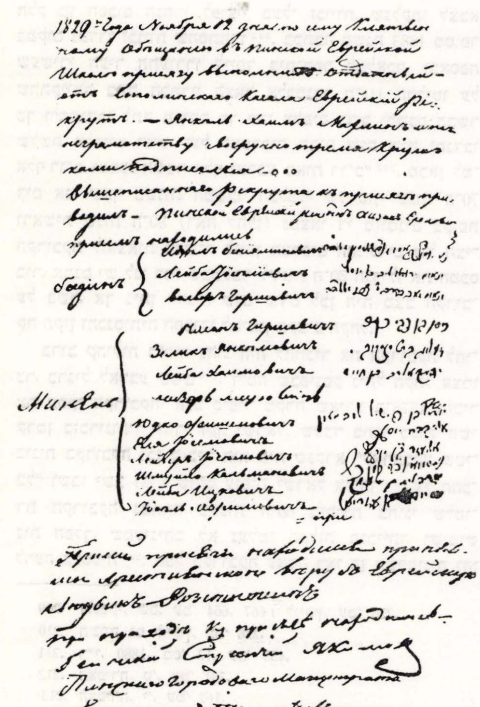
את הרקרוט הנ"ל הביא לשבועה (הסופר של בית־הדין) היהודי אייזיק בן ישראל[225]. באותו מעמד נמצאו (בהמשך באות הח־תימות האלו בעברית ושמות החותמים ברוסית):

נא' יוסף באמו מו"ה בנימין[226]
בית־דין ונאום יהודא ליב ב' יוסף
ונאום זאב בהרב מ' צבי זצלה"ה

מנין
ניסן בן צבי כץ
זעליג ב"ה יעקוב
יהודא ליב בן חיים
(ליזר בן מאיר)[227]
יחדל בן פישל ליבמאן
אלי' בה"ח יוסף
אליעזר בן יוסף
שמואל ב"ה קלמן כץ
יהודה ליב בן יצחק
יוסף בן עזריאל

בעת השבועה נכחו: מי שעבר מאמונתו היהודית לכת הנוצרית לודביק רוזנשטיין"[228].

(בהמשך מהעבר השני של התעודה בא אישור אמיתות הת־עודה על־ידי נציגי השלטון. בסוף התעודה באות שתי שורות, המסתיימות בחתימה שלא הצלחתי לפענח, כפי הנראה של נציג המשטרה או הצבא); הראש (הבירגרמייסטר) של המא־גיסטראט העירוני של פינסק (חתימה קשה לפענוח).

פרוטוקול של מעמד השבועה בבית־הכנסת של פינסק

223. לויטץ, עמ' 61—62.

224. התעודה היתה באוספו הפרטי של שאול גינזבורג ונמצאת עתה בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (ארכיון יצחק ריבקינד, אוסף שאול גינזבורג). פאקסימילה של התעודה נדפסה על־ידי שאול גינזבורג, היסטאריש ווערק, כרך ג', עמ' 10—11. פאקסימילה של החלק הכתוב ביד של התעודה נתפרסם גם בספר טי"פ, עמ' 471. הכתובת של גינזבורג מתחת לתעודה: "געשריבענע שבועה פון א אידישען רעקרוט פון פינסק, 1829" טעונה תיקון. הרקרוט היה מסטו־לין ולא מפינסק, כפי שמתברר מתוכנה. צילום פאקסימילה והעתקה של התעודה עיין להלן.

225. המלה הרוסית המציינת את תפקידו של ר' אייזיק בן ישראל לא פוענחה על־ידי, אבל מוכר לנו ממקורות אחרים ר' יצחק־אייזיק, ספרא ודיינא בפינסק בשנות ה־20—30. בשמו המלא יצחק־אייזיק בן ישראל סו"ד נזכר הוא באיגרתו של הרב ר' חיים בן פרץ הכהן אל ר' עקיבא אייגר משנת תקפ"ו (עיין להלן בהערה).

226. היה מו"צ של פינסק אחרי עלייתו של ר' חיים הכהן לארץ־ישראל. עיין עליו בדיון על הרבנים.

227. שמו רשום ברוסית אבל חתימתו חסרה.

228. תפקידו של המומר במעמד לא ברור מן התעודה. יש לשער שהוא היה המתורגמן הרשמי.

מן התעודה למדים אנו כמה דברים:

(1) פקודת הגיוס הממשלתית נמסרה לקהל היהודי לבי־צוע על־ידי ראש העיר וזרוע של השלטון המרכזי בעיר (המשטרה?) בהתאם לאמור למעלה בהתחלת הדיון על המסים, וכפי שהדבר התחייב מן המעמד החוקי של היהודים ברוסיה.

(2) שקהל פינסק היה אחראי בהתחלה לפחות לגיוס הטי־רונים בקהילות הכפופות לה במחוז, שכן הובא הטי־רון מסטולין שהיתה כפופה לקהילת פינסק.

(3) מן הרשמיות והחגיגיות של המעמד בבית־הכנסת ניתן ללמוד על החשיבות המרובה שייחסו לו השל־טונות ועל כוונתם לעשות בכך רושם על הנהגת הקהל ועל הציבור היהודי כאחד.

(4) מן העובדה שהמגויס לא ידע קרוא וכתוב ניכרת המגמה להטיל את החובה על יסודות בלתי רצויים בחברה.

יהודי פינסק כמו שאר יהודי רוסיה נחרדו מן הגזרה הח־דשה ומן הסכנה שבניהם יישלחו לשירות צבאי של עשרים וחמש שנה[229].

מרים שמ"ר־צונזר מספרת בספר זכרונותיה שסבה ר' מיכל ברצ'ינסקי (1820—1904) נפדה באמצע שנות ה־30 על־ידי אביו ר' צדוק־משה מידיהם של סוכני הגיוס כשהיה בערך בן שש עשרה והוא אז נשוי ואב לילדו הראשון. ר' צדוק־משה שילם בעד שחרורו של הבן סכום גבוה מאוד, על אף היותו אדם עני[230].

מקרה שני של מסירת אדם לטירונות בפינסק בשנות ה־40 מובא אף הוא בזכרונותיה של מרים שמ"ר־צונזר, וקשור גם כן בשמו של סבה ר' מיכל ברצ'ינסקי, כבר בהיותו עורך־דין ובעל מעמד ותפקיד בהנהגת ענייני הציבור של פינסק. לאחר שהצליח ר' מיכל לפענח שרשרת של גנבות סוסים וגי־לה לאחר מעקב ממושך ושיטתי את הגנב הצעיר והחסון דניאלקה צריך היה להחליט מה לעשות בו. במקום למסור אותו למשפט, וכתוצאה ממנו היה נידון להישלח לסיביר, החליט ר' מיכל שמוטב למסור אותו לצבא ניקולאי כאלמנט בלתי רצוי.

דניאלקה היה בן יחיד לאלמנה ועל פי החוק היה פטור משירות צבאי. ביוזמתו של ר' מיכל חתמו אלף מתושבי פינסק על מכתב־בקשה למושל לגייס את דניאלקה לצבא. ואמנם

229. עדויות מפינסק על תגובות של יהודים על הגזרה החדשה שבידינו הן משנות ה־30 וה־40 ומובאות להלן. יש לציין את העובדה שהעדות הראשונה על הגירתו של יהודי צעיר מפינסק למערב־אירופה, שנתקלנו בה במקורות, אף היא משנת 1829. במכתב של יהודה־לייב גוטליב מפינסק (הצפירה, ו', י"א שבט תרל"ט, עמ' 32) נאמר בזו הלשון: "זה כחמישים שנה אשר אבי היקר מו"ה צובער דובער גאטליב הי"ו עזב את עיר מקורו פינסק וכארבעים שנה אשר אוה למוש בלו את העיר בבעלגיען". שמא קשורה הגירתו בשנת 1829 למערב־אירופה בחוק הגיוס החדש ולא היתה זו אלא בריחה מפני השירות בצבא? (השווה: ש. גינזבורג, שם; לויטץ, עמ' 64).

230. יסטרדיי, עמ' 13. על־פי הסיפור שילם ר' צדוק משה 1,000 רובל. הסכום הוא גבוה מאוד ומותר לפקפק בדיוקו. גם לא מן הנמנע שהיו מקרי בריחה מפני סכנת הגיוס.

גויס דניאלקה זה לצבא אף שמאוחר יותר נמלט מן הקסרקטין במינסק, משמע ערק מן הצבא, וחזר אל סביבות פינסק ובסיועו השקט של ר' מיכל, שהיה צפוי למעשה נקמה מצדו של דניאלקה, נמלט לחוץ־לארץ[231].

מרים שמ"ר־צונזר מספרת בספר זכרונותיה על שיטה נו־ספת של שחרור משירות צבאי בתקופת ניקולאי, היינו באמ־צעות תעודה (קוויטאנציה), שנקנתה בסכום לא מבוטל והמח־זיק בה היה פטור משירות צבאי. הוצאת תעודות אלו נפסקה יום אחד, אבל אלה שהחזיקו בידם תעודות כאלו שמרו עליהן כעל בבת עינם, שכן נשארו בתוקף וניתן היה למכור אותן ב־כסף רב[232]. לדבריה קנה סבה ר' מיכל תעודה כזאת מאציל עבור אחד מבניו, שנולד לאחר ביטול חוק הקאנטוניסטים ב־1856, אחרי עלותו של אלכסנדר ה־II על כס המלכות והנהגת חובת גיוס כללית יותר[233], כדי להבטיח בשעת הצורך את שחרור בנו משירות צבאי.

הגיוס של רקרוטים לצבא בפינסק נעשה לפי שיטות שהיו מקובלות בשאר קהילות רוסיה. אלמנטים בלתי רצויים בני עניים נלקחו לרוב לשירות בצבא. בגלל אופיו האכזרי של ה־שירות, שהיה דומה בעיני הכול לשילוח לארץ גזרה, לעבודת פרך ולהינתקות מהמשפחה, העם והאמונה היהודית, היתה ההשתמטות מן השירות דבר כשר בעיני הכול. אי שיתוף פעו־לה מצד הקהל עם השלטונות לא עלה כלל על הדעת בשום מקום, ואף היה בלתי אפשרי ולכן לא נותרה לקהל אפשרות אלא להזדקק לשיטת חטיפת ילדים ומסירתם לקאנטוניסטים, לחיי סבל לא ישוערו ולעתים קרובות לשמד. הפרשה הקודרת הזאת בתולדות יהדי רוסיה גרמה לריב ומדון בין בעלי הז־כויות מבני המעמד העשיר והבינוני לבין המון העם העני, שבניו צפויים לסכנה להיות נלקחים או נחטפים לצבא, ולשנ־אה קשה מצדם לקהל ולמנהיגיו. הפרשה נחקרה במידה מרובה ונכתב עליה הרבה והדברים ידועים[234].

ברור שגם בפינסק היו אנשים שחטפו ילדים בשליחות ה־קהל. הנחטפים נמסרו אחר־כך לשלטונות על חשבון מכסת ה־טירונים שחייב היה הקהל לספק. בסיפור תולדות חייו של ר' יעקב בן אהרן ראב"ד בקארלין מספר אחד מבני בניו של אחיו — ר' יצחק בן אהרן על מקרה התערבות של ר' יעקב למען אשה שבנה יחידה נחטף לעבודת הצבא. לדברי הסיפור ניסה ראש הקהל לגרש את האשה, שהתפרצה בזעקה בעת תפילת שבת לבית־הכנסת, והרב הוכיח איתו קשות על התנהגותו ובעקבות תוכחתו התפרצו מתפללי בית־המדרש לביתו של ראש הקהל ושחררו את כל הילדים החטופים שהיו כלואים שם[235]. מקורו של הסיפור לא נתברר לי ואין לדעת מה מידת מהימנותו.

בזכרונותיו מציין קרמן שסיפרו בפינסק בין השאר סיפורים

231. שם, עמ' 20—23.
232. שם, עמ' 182 ואילך.
233. דובנוב, דברי ימי עם עולם, ט', עמ' 259.
234. השווה לעיל, הע' 220.
235. משכנות יעקב לר' יעקב בן אהרן, ירושלים תש"ך. במבוא הביוגראפי, "בשער הספר" מאת מנחם שיינברגר, עמ' 4.

גם על שייקה החוטף וכן מזכיר הוא בין הטיפוסים שהכיר ב־פינסק בשנות ה־70 את יוחנן החבתן (יוחנן דער באנדאר) שהיה חייל של ניקולאי[236]. חיילים של ניקולאי וחוטפים ב־עיירה מוטלה, הסמוכה לפינסק, נזכרים גם בספר הזכרונות של חיים צ'מרינסקי[237].

בסך־הכול דלות מאוד ידיעותינו על חטופים ומגויסים מפינסק—קארלין בתקופת הקאנטוניסטים בימי שלטונו של הצאר ניקולאי ה־I.

בסקירה הסטאטיסטית של פלך מינסק משנת 1864 מובאת טבלה[238], המציינת את מכסות הטירונים שהוטלו על הקהי־לות של פלך מינסק בשנים 1846—1855, היינו בשנים שבהן גדלו בצורה ניכרת מאוד מספרי המגויסים והילדים החטופים, ושהיו השנים הקשות ביותר מבחינת הלחץ על יהודי רוסיה בשטח הגיוס לצבא והשנים הקודרות ביותר מבחינת מספרי הילדים הנחטפים[239]. וזוהי הטבלה:

ה ש נ ה	מספר הטירונים לכל 1,000 יהודים
1846	2
1847	7
1849	8
1850	7
1852	7
1853	10
1854 יאנואר	10
1854 אפריל	10
1855	10

לפי טבלה זו היתה קהילת פינסק, שמנתה בתקופה זו כ־5,000 תושבים, חייבת להמציא בשנים:

1846	10	טירונים
1847	70	〃
1849	80	〃
1850	70	〃
1852	70	〃
1853	100	〃
1854 יאנואר	100	〃
1854 אפריל	100	〃
1855	100	〃

אין לנו הוכחות העשויות לאשר או להכחיש את נכונותם של מספרים אלה הנראים גבוהים מאוד.

אין לנו ידיעות על בעיות הגיוס לצבא בפינסק בין שנת 1856, שנת ביטול חוק הקאנטוניסטים ע"י אלכסנדר ה־II[240],

236. קרמן, שם, עמ' 128, 162.

237. צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, עמ' 49, 115.

238. זלנסקי, ח"א, עמ' 609.

239. השווה: ש. גינזבורג, שם, עמ' 35—36.

240. חוק הקאנטוניסטים אמנם נתבטל אבל תופעת הכפייה בעת הגיוס לצבא לא נעלמה ומקרי גיוס כפוי באמצעות הקהל היו כנראה גם בשנות ה־60. מקרים כאלה היו זכורים לקרמן מימי ילדותו.

לבין שנת 1874, שנת הרפורמה בשירות הצבאי של רוסיה, ש־ביטלה את הגיוס הכפוי, שחררה את הקהילות מן האחריות לגיוס הטירונים והנהיגה חובת שירות בצבא, שחלה על כל נתיני המדינה שהגיעו לגיל 20. סוגים מסוימים של מתייצבים לגיוס היו זכאים להנחות מסוגים שונים[241].

החוק החדש של שנת 1874 עורר מחדש בקהילות רוסיה את שאלת הגיוס לצבא. להלכה נתקבל החוק בברכה על־ידי העיתונות העברית ברוסיה ועל־ידי נושאי דגל ההשכלה על גווניהם השונים בציבוריות היהודית, אבל למעשה ראו הנוג־עים בדבר במישרים, הגברים היהודים שהגיעו לגיל הגיוס ו־בני משפחותיהם, בהליכה לצבא אף לשירות של מספר שנים בהתאם לחוק החדש אסון אישי ועשו כל מה שביכולתם כדי להשתמט ממנו או לפחות לקצר את משך השירות ככל האפ־שר.

כתבה עברית פרי עטו של המשכיל העברי המתון משה ה־כהן פייגלסון, שנשלחה מפינסק זמן קצר מאוד לאחר שהתפר־סם החוק, קידמה בברכה נלהבת את חוק הגיוס החדש ופנתה בקריאה נמלצת לציבור היהודי להיחלץ מעתה לעבודת ה־צבא[242]. הכתבה משקפת בלי ספק את הלכי הרוח בין חוגי המשכילים בפינסק, שנתרשמו עמוקות מהכוונה, כביכול, להנ־היג ברוסיה שירות צבאי כללי, כפי שהדבר נהוג בארצות מע־רב אירופה, על בסיס של שוויון, הן בין בני עמים שונים והן בין בני מעמדות שונים[243], במקום שיטת הכפייה, שהיתה נהוגה קודם לכן בגיוס לצבא, שפגעה בעיקר בבני השכבות העניות והפלתה לטובה את העשירים והמעמד הבינוני. דומה שהם האמינו, כי התפשטות ההשכלה בין היהודים היתה בין הגורמים לשוויון החובות בתחום השירות הצבאי וקיוו שהחוק מבשר את בואה של תקופה חדשה, שבה "האמונה והתבונה שלובי יד תלכנה על דרך החיים... כי להם הוא [החוק החדש] קול שופר לחירות העם מעבדות הסכלות לגאולה שלמה". מהי הגאולה השלמה לא נתפרש כאן, אבל בוודאי השתעשעו ברעיון של שוויון אזרחי העתיד לבוא.

ספק אם היתה לקריאה הנלהבת להיחלץ לצבא השפעה על המועמדים לגיוס. לא עברו ימים מרובים ונערי פינסק, אף אלה

241. החוק החדש קבע שתקופת השירות הנומינאלית היא שש שנים. לבעלי השכלה ניתנו זכויות יתר: מסיימי אוניברסיטאות שירתו רק חצי שנה, בוגרי גימנסיות — שנתיים, בעלי השכלה תיכונית חלקית — שלוש שנים, ובעלי השכלה עממית — ארבע שנים. שחרור משירות או הנחות ניתנו רק לבנים יחידים ולצעירים המפרנסים בני משפחה, יתומים עד גיל 18, וכן לצעירים שהיו להם אחים בצבא גם במקרה שלא היו צריכים לפרנס את המשפחה. הנתמכים היו צריכים לעבור בדיקה רפואית ואם נמצאו בריאים ובכושר מתאים גויסו לטירונות לפי מספרי גורל, עד אשר נתמלאה המכסה הדרושה של טירונים. אם מספר המתייצבים לא היה מספיק נקראו לשירות טירונים מבין בעלי הנחות מדרגה שלישית, ואם אלה לא הספיקו נקראו בעלי הנחה מדרגה שנייה. בעלי הנחה מדרגה ראשונה יכלו להיקרא רק לפי צו מלכותי מיוחד. (עיין: קורנילוב, ח"ב, עמ' 160).

242. המגיד, י"ח, 28.4.1874, עמ' 146.

243. השווה להלן, הע' 647 (על ת"ת), התחלת הכתבה של צבי הכהן פייגלסון בעיתון הלבנון, ט' תמוז תרל"ד, עמ' 356.

הלומדים בתלמוד־תורה התחילו לומדים בהתמדה רוסית כנר־אה בתקווה, שהדבר עשוי לקצר את תקופת השירות הצבאי שלהם[244]. תוצאות הגיוס בחורף 1874/5 לא הצדיקו, כפי הנר־אה, את התקוות של השלטונות. אמנם גוייסו אז לצבא הן רוו־קים והן בעלי משפחה, אבל רב היה, כפי הנראה, מספרם של אלה שלא התייצבו לגיוס, במיוחד מבין ה"נעלמים", היינו אלה שלא היו רשומים בפנקסי המטריקה.

בחודש שבט תרל"ה קרא המושל של פינסק הבארון פון ויטה[245] את ציבור יהודי פינסק לאספה בבית־הכנסת וניסה לשכנע את הקהל שפחדם של חייבי הגיוס, במיוחד של ה־"נעלמים" מן הגיוס, הוא פחד שוא ורצה לשדל אותם בדברי נועם שיבואו ללא פחד לשאול בעצתו. אין לדעת באיזו מידה פעלו דבריו של הבארון פון ויטה[246]. קרמן מספר בזכרונותיו שבשנת 1877 ביום ב' של שבועות פנה הבארון פון ויטה מעל בימת בית־הכנסת הגדול בנוכחותו של הרב ר' אלעזר־משה הורוויץ לקהל וביקש שהרוזביסטים בעלי הפתקים האדומים יתייצבו במשרדו שכן הוכרז על גיוס ערב המל־חמה בין רוסיה לטורקיה. לדבריו של קרמן התייצבו כל הרוז־ביסטים מפינסק שגויסו אמנם למלחמה, ואילו מקארלין לא התייצב אף אחד בטענה שפון ויטה לא הזכיר את קארלין, וכדי שלא להסתכן יותר מדי הסתלקו הרוזביסטים האלה בסירות־מטען ובדוברות והתחבאו ביערות. לא אצה להם דרכם להתגייס והמשטרה אף לא חיפשה אותם. וקרמן מוסיף: המשטרה היתה תמיד חלשה כנגד סוחרי קארלין ועשיריה שכן נהנו מהם בהזדמנויות שונות[247].

אי־הרצון ללכת לשירות צבאי היה כללי בין יהודי רוסיה והדבר בא לידי גילוי בריבוי תחבולות להשתחרר מן הגיוס. הממשלה נתנה דעתה לדבר מיד ובשנים 1876—1878 הוציאה תיקונים לחוק השירות הצבאי שנועדו לחקל על ועדות הגיוס לגייס יהודים לצבא ובלבד שתתמלאנה המכסות של המ־גוייסים מביניהם[248]. תקנות אלו והוראות מנהליות פגעו כמובן בעקרון השוויון הפורמאלי שבחוק הגיוס בין יהודים ללא־יהודים.

כתבה רוסית מפינסק משנת 1879 מאת אהרן לוריא מספרת על מקרה שקרה בפינסק ועורר התרגשות רבה בציבור: אדם בשם דבו'ז'צקי שבא להתארח בפינסק גויס לצבא[249], כנראה על חשבון מכסת המגויסים של פינסק. על כתבה זו ניתנה תשובה מנומקת באותו כתב־עת, שהדבר נעשה כחוק ושמק־רים כאלה קורים הרבה ברוסיה, והדברים מבוססים על התי־קונים לחוק לגבי מגויסים יהודים בתחום־המושב משנת 1876[250]. עניין הגיוס לצבא נעשה חמור יותר בשנות ה־80, אבל הדבר חורג ממסגרת הדיון שלנו[251].

ה. חיי הכלכלה אחרי 1835

בשנת 1869 פרסם הכלכלן הרוסי יאנסון, מרצה באוניבר־סיטת פטרבורג, דין־וחשבון על מצבה הכלכלי ותחזית על עתיד כלכלתה של פינסק בשם "פינסק והאזור שלה"[252]. מעיון בדין־וחשבון מתברר שבמונח "פינסק והאזור" מתכוון המחבר לא רק לגליל פולסיה, אלא גם לווהלין ולשטחים נרחבים באוקראינה משני צדי הדנייפר, המשתרעים עד לקרמנצ'וג, היינו עד למקום הנמצא קרוב לאודיסה. הדין־וחשבון עצמו הוא סיכום של חקירה מדעית, על סמך נתונים, שנאספו במחקר שדה נרחב, נתונים סטאטיסטיים רשמיים וחומר עדות של חברות מסחריות וסוחרים (בפינסק ובמקומות פעילותם השור־נים של יצרני התוצרת החקלאית (אצילים ואיכרים), ושל אנ־שים שונים שהיו קשורים בצורה כלשהי בפעילות הכלכלית[253]. בדין־וחשבון שלו המשכנע ברציונות גישתו והשופך אור בהיר על מצבה ומעמדה הכלכלי של פינסק, מביע יאנסון את הדעה שפינסק היא בירתה ולבה של "אימפריה כלכלית" המשתרעת על פני דרום־מערב רוסיה וממלאת תפקיד מרכזי בחיי הכלכלה של רוסיה הודות למעמדה ההגמוני ביצוא עודפי התוצרת החקלאית של אוקראינה[254]. יאנסון מכנה את פינסק "העיר היהודית הזאת" ומציין שאוכלוסייתה מנתה בעת כתיבת הדין־וחשבון שלו כ־15,000 תושבים[255], ומהם כ־12,000 יהודים[256].

יאנסון שם את הדגש בדו"ח שלו על המצב בשנות ה־60, שכן נתכוון להציע הצעות ולגבש המלצות לגבי עתידו של הסחר הפינסקאי בעודפי התוצרת של המשק החקלאי ומשק

244. שם, שם.

245. הבארון פון ויטה היה כפי הנראה המושל של פינסק העיר והמחוז כאחד. קרמן מכנה אותו בתואר מארשאלק, משמע הממונה על הצבא במחוז (קרמן, שם, עמ' 158). בכתבה משנת 1877 (הצפירה, ג', עמ' 388—389) נכתב עליו: "המהולל ברוב התשבחות, אדון הטוב והרחמן הראשון והראשון בהבית הזה [עירייה] ואדון העיר בכלל". חיים צ'מרינסקי מספר בזכרונותיו שהגביר הפינסקאי סוחר היערות שייצה (שאול) היה מקורב לבארון ויטה "וכל מי שהיה לו איזה ענין לרשות בייחוד בענין עבודת הצבא היה פונה לשייצה שיהיה לו לפה לפני הברון" (צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, עמ' 173).

246. עיין בכתבתו של פייגלסון, הצפירה, ב', עמ' 11, ותיקון שלו לכתבה, שם, עמ' 44. על ה"נעלמים" עיין גם: צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, שם, עמ' 114—115.

247. קרמן, עמ' 158—159. אליאסברג מספר בזכרונותיו שבבית־החרושת של לוריא הגיע לדרגת מנהל עבודה ברל גנחוב שהשתתף במלחמת רוסיה—טורקיה (בעולם ההפיכות, עמ' 16).

248. דובנוב, דברי ימי עם עולם, ט', עמ' 273.

249. ר"י, 1879, מס' 8.

250. שם, מס' 17, עמ' 629—630.

251. על כך עיין להלן בעבודתו של ע. שוחט בספר זה.

252. Ю Янсон: Пинск и его район, С.-Петербург, 1869. המחבר היה פרופסור באוניברסיטה של פטרבורג, חבר החברה הגיאוגראפית הקיסרית הרוסית וחבר החברה הכלכלית החופשית הקיסרית (עיין בשער).

253. יאנסון, במקומות רבים בספרו. במיוחד עיין: עמ' 70—75, 79—80, 121—124. תיאורו המדוקדק על המבנה ושיטות העבודה של המנגנון המסחרי של סוחרי פינסק ברחבי דרום־מערב רוסיה לא היה אפשרי בלי מחקר שדה נרחב ומדוקדק.

254. שם, עמ' 1—2, 6 ועוד.

255. שם, עמ' 1.

256. על־פי נתונים סטאטיסטיים היו בפינסק בשנת 1871 — 17,618 נפש (לעומת 13,060 ב־1866): יהודים — 13,681 (77.7%), לא־יהודים — 3,937 (22.3%). עיין לעיל, עמ' 216 בטבלה.

היערות של אזור דרום־מערב רוסיה. הוא נעזר גם הרבה בנתונים סטאטיסטיים ובידיעות רשמיות ולא רשמיות משנות ה־50 וכן אסף, כאמור, גם חומר תעודתי כתוב ועדויות בעל פה על התפתחותו של המסחר של פינסק והתעצמותו ההדרג־תית, ולפיכך יש לראות בתיאור עדות מהימנה על מצבה הכלכלי של פינסק במשך תקופה של קרוב לעשרים שנה. יאנסון רואה בתקופה זו שלמות אחת והמצב של שנות ה־60 הוא המשך טבעי של המצב שנתגבש בשנות ה־50 כאשר תנועת הסחורות הגיעה לשיאה. את ידיעותיו לגבי השנים שקדמו לשנות ה־60 שאב יאנסון מן הסקר הרשמי הממצה על פלך מינסק בעריכתו של הפולקובניק זלנסקי שנדפס בשנת 1864.[257]

מן המידע המרוכז בשני החיבורים האלה מתברר שבאמצע שנות ה־40 ניהלה פינסק עסקי מסחר נרחבים, ומאז ואילך מילאה תפקיד גדל והולך ביצוא עודפי התוצרת החקלאית של דרום־מערב רוסיה; שהיצוא מגיע לשיאו בשנות ה־50 ונמשך למעשה גם בשנות ה־60 על אף הירידה בהיקף היצוא שהיתה חריפה במיוחד בשנים 1863—1864, בגלל המרד הפולני של שנת 1863.[258]

בדיקה נוספת על סמך מקורות שלא היו ידועים ליאנסון, מאפשרת לנו להקדים את ראשית השתלבותה של פינסק ביצוא עודפי התוצרת החקלאית של דרום־מערב רוסיה וראשית שגי־שוגה הכלכלי לאמצע שנות ה־30 של המאה ה־19.

בשנת 1837 ביקר בפינסק הסופר הפולני איגנאצי קראשב־סקי וברשמי ביקורו[259] הוא מספר על מה שראה בפינסק באותה שנה. התמונה העולה מתיאורו היא עדות להתקדמות הגדולה בפעילות הכלכלית של פינסק בהשוואה למה שראה קונטרים בפינסק בשנת 1829. מדבריו למדים שההתקדמות באה לידי גילוי בעיקר במתרחש לאורך חוף הפינה, שאותו הוא מתאר כמקום המתעורר לתחייה בימי האביב עם הפשרת השלגים והקרח, המוני בני אדם רוחשים לידו והוא שוקק חיים מרוב פעילות מסחרית: כלי שייט רבים מביאים לפינסק מלח ומוצרים אחרים ומוציאים ממנה י״ש, תבואה, חישוקים, פחם ועוד; יהודים אורבים לאנשים היוצאים מכלי השייט ומזמינים אותם לבתי המזיגה שבקרבת מקום; בדרך היבשה מגיעות לפינסק מן הסביבה הקרובה ואף ממקומות מרוחקים בפולסיה (כמו קוברין ופרוז׳אני) עגלות טעונות תבואה, מלח, עטרן ומוצרים אחרים שאותם פורקים בפינסק ובמקומם לוקחים תבואות אחרות. החנויות בפינסק גדולות ועשירות במלאי סחורות שמבחר גדול מהן מוצע לקונים. רק דבר אחד אינו מוצא חן בעיניו של קראשבסקי: היהודים האחראים למתרחש, שבהתנהגותם מוצא הוא רק שאיפה בלתי מרוסנת לרווחים ותאווה לכסף (בניגוד גמור להערכתו ויחסו הליברא־לי של קונטרים לתפקידם של היהודים בפיתוח חיי הכלכלה והמסחר).[260]

את התיאור העיתונאי־ספרותי של קראשבסקי על התאוש־שותה הכלכלית של פינסק משלימים נתונים סטאטיסטיים של המשרד הממשלתי לתחבורה משנת 1836/7[261], מאת הממונה על תנועת הסחורות במעגן של פינסק. מן הנתונים הסטאטיס־טיים למדים אנו שבאותה שנה או שנה קודם לכן הגיעו לפינסק בדרך המים סחורות בשווי 1,004,083 רובלים ונשלחו ממנה ב־דרך המים סחורות בשווי 554,456 רובלים[262]. מהשוואת סכומים אלה לשווי הסחורות שעברו את פינסק בין השנים 1844—1846 יוצא ששווי מסחר הטראנזיט של פינסק ב־1836/7 דומה בערך לזה של אמצע שנות ה־40[263]. כאשר אנו בודקים את הנתונים האלה על רקע המגמות הכלליות בגידול התבואה ברוסיה ויצואה למערב, מתברר שהשנים 1836—1845 הן שנות העלייה הראשונה, הגדולה והיציבה בייצור התבואה, וכי ההת־עוררות המסחרית של פינסק באמצע שנות ה־30 שתוארה למעלה היא תוצאה של העלייה בייצור התבואה באוקראינה והצורך לשווקה[264].

עודפי התבואה נועדו להישלח לארצות מערב־אירופה והדרך היחידה להובלתם מאזור הגידול לנמלים הגדולים בדאנציג, קניגסברג או ממל היתה בסירות, בספינות וברפסו־דות לאורך קווי תחבורה במים, דרך שתי התעלות שבקרבת פינסק המחברות את הדנייפר עם הניימאן והוויסלה. מיקומה הגיאוגראפי של פינסק הועיד אותה להיות תחנת מעבר לפרי־קה וטעינה במערכת קווי התחבורה הללו. לשם הובלתם של המטענים דרוש היה צי של כלי שייט מסוגים שונים בהתאם לתנאי השייט בנהרות ובתעלות בעונות שונות של השנה[265]. לבעלי יזומה מסחרית ניתנה כאן אפשרות מצוינת להשקיע ממון בסחר התבואה וביצירת מנגנון הובלה להשטתו כדי שאפשר יהיה למכרו בנמלים. היתה זו קונסטלאציה נוחה לבעלי יזומה וממון בפינסק—קארלין, השוכנת בלב מערכת

257. И. Зеленский: Материалы для географии и статистики России, Минская губерния. Часть 1-2. С.-Петербург, 1864. (להלן: זלנסקי).

258. עיין לעיל, עמ׳ 216 בטבלה.

259. רשמי ביקורו באזור פינסק נדפסו לראשונה: Tygodnik Peterburski, 1837, XV ונכללו אחר־כך בספר על מסעותיו בליטא, שרק אותו ראיתי: J. I. Kraszewski: Wspomnienia Wołynia i Litwy, Tom 1, Wilno 1840. 113—150: Pińsk i Polesie Pińskie.

260. שם.

261. Журнал путей сообщения. С.-Петербург, 1837 (להלן: ז׳ורנאל). הנתונים הסטאטיסטיים שבפרסום זה נעלמו מעיניהם של עורכי הסקר על פלך מינסק משנת 1864 ומעיניהם של יאנסון ושל כותבי הערכים באנציקלופדיות ובמילונים הגיאוגראפיים הפולניים והרוסיים.

262. שם, 1837, עמ׳ 104. מבחינת גודל התנועה המסחרית שייכת פינסק לסוף הקבוצה השנייה או לראשית הקבוצה השלישית מארבע קבוצות הנמלים של רוסיה, ותופסת את המקום בין 70 ל־80 מ־164 נמלים מסחריים.

263. זלנסקי, ח״ב, עמ׳ 294—304 ובעקבותיו טי״פ, עמ׳ 74. מן השנים 1838—1844 אין לנו אמנם ידיעות על היקף תנועת הסחורות בנמל פינסק, אבל מותר לנו להניח שהמספרים של השנים הנ״ל קרובים למספרים של שנת 1837 ושל 1844—1846.

264. רוז׳קובה, עמ׳ 261—262.

265. על סוגי כלי השייט ובעיות ההובלה במים וביבשה בעונות השנה השונות עיין: יאנסון, עמ׳ 17—20, 59 ואילך, 83 ואילך ועוד. השווה גם: זלנסקי, ח״א, עמ׳ 182 ואילך, 237 ואילך; ח״ב, עמ׳ 293 ואילך. לגבי שנות ה־20 עיין: קונטרים, עמ׳ 28 ואילך, 52. עיין גם להלן, הע׳ 285.

התחבורה הנוזכרת, שבנתיביה יכלה לנוע הסחורה שנועדה ליצוא. סוחרי פינסק—קארלין גילו את היוזמה בעוד מועד והיה להם הון הדרוש לכך.

את הסיבה לשיפור מצבה הכלכלי של פינסק אין להבין אלא מתוך הקשר למתרחש בכלכלתה של רוסיה. מחקרים של היסטוריונים רוסיים הוכיחו שבאמצע שנות ה־30 הבשילו התוצאות של מדיניות כלכלית יזומה, שנתגבשה בסוף ימי אלכסנדר ה־I ובראשית שלטונו של ניקולאי ה־I (בשנות ה־20). יזומה ומבצעה של המדיניות הכלכלית החדשה היה שר האוצר קאנקרין שהתווה תכנית של שיקום דרכי הובלה ופיתוח המסחר והתעשייה לפי קווים של מדיניות קאפיטאליסטית, אמנם לא עקבית ורבת סתירות, שכן נתכוונה זו גם לשמר את המבנה הפיאודלי של המשק והייצור החק־לאי[266].

המדיניות הכלכלית של קאנקרין הבשילה וגרמה לתוצ־אות חיוביות ובשנות ה־30 וה־40 התחילו להתפתח בצורה ניכרת המסחר והתעשייה. הסוחרים הגדולים מן הטיפוס הישן (מספרם בערי רוסיה היה קטן) הסתגלו במהירות לקצב החדש של חיי הכלכלה, וההון שהיה ברשותם הופעל בתנופה גדולה בעסקי מסחר. היתה זו תופעה רגילה שסוחר בעל הון רב הרחיב את היקף עסקיו למקומות מרוחקים ממקום מגוריו בעז־רתם של סוכנים שפעלו בשמו[267].

באזורי התעשייה המתרחבים בדרום רוסיה ובמרכזה הוקמו אז ערים חדשות, ועיירות הפכו תוך זמן קצר לערים גדולות. במיוחד התפתחו ערי הנמל ליד הים השחור והאזובי: אודיסה (בולטת בקצב גידולה המהיר), ניקולאייב, טאגאנרוג. גם נמלי הים הבאלטי קיבלו דחיפה רצינית להתפתחותן המסחרית בעקבות שיפור דרכי התחבורה. רק בעקבות התפתחות זו נת־ממש היתרון שבאיחוד רוסיה, אוקראינה, בלורוסיה וליטא לתחום כלכלי אחד[268].

המדיניות הכלכלית החדשה של רוסיה שעל ביצועה שקד קאנקרין, יצרה את הבסיס להגברת קצב הפעילות הכלכלית של פינסק ולשיפור מצבה החומרי. השיפור החל להיות מורגש בשנות ה־20 ואילו בשנים 1835—1837 מתחילה תקופת השג־שוג הכלכלי שלה. תיקון מערכת התחבורה המימית, שפינסק נמצאת במרכזה, הפכה אותה ממעגן לא חשוב למעבר מרכזי ליצוא עודפי התוצרת של דרום רוסיה, ווהלין ופולסיה עצמה למנמלי הים הבאלטי, ולהובלת סחורות יבוא ותוצרת האזור לדרום־מערב רוסיה[269].

מקום מרכזי בפעילות המסחרית המתוארת תפסו מן ההתחלה בני המשפחות לוין ולוריא, צאצאיו של ר' שאול לוין[270]. הם היו הראשונים להפנות את הונם ויוזמתם לשווקים החדשים. בצדם התחילה לעלות שכבה חדשה של סוחרים גדולים שהצליחו להתעשר ולצבור הון מעסקי המסחר המשג־שג עם דרום־מערב רוסיה[271].

---

266. רוז'קובה, עמ' 375; קורנילוב, ח"א, עמ' 266 ואילך. עוד בתקופת מלכותו של אלכסנדר I התחיל השלטון מעודד ייסודם של בתי־חרושת ואף נקבעה מדיניות של פרוטקציוניזם לגבי התעשייה המ־קומית. התחילו נוסדים אז בתי־חרושת בעיקר באחוזות אצילים שהיו מבוססים על עבודת איכרים צמיתים, שכן שוק העובדים החופשים למכור את כוח עבודתם היה מוגבל. עם זאת גדל מספר בתי־החרושת (הוכפל בימי אלכסנדר I) ועמם גדל הלחץ לסגל שיטות קאפיטא־ליסטיות שהעיקריות בהן — האפשרות לשכור עובדים בצורה חופשית (שם, ח"א, עמ' 183—184). משטר הייצור החקלאי נשאר פיאודאלי כשהיה, אבל הוא נאבק ברבע הראשון של המאה ה־19 במעגל הקסמים של חוסר יציבות ביבולים ובמחירים ובאי־יכולתו של השוק הפנימי של רוסיה לקלוט עודפי היבולים החקלאיים בשנים ברוכות, דבר שגרם לירידת מחירים ולחוסר כדאיות להרחיב את הייצור. את הפתרון לבעיה ראה קאנקרין בהרחבת התעשייה בערים שרק היא לדעתו עשויה היתה להביא עמה גידול אוכלוסייה, שירחיב מצדו את ממדי השוק הפנימי, ויגדיל את הביקוש לעודפי היבולים. כמו כן היה סבור ששיפור מעמדם האזרחי והכלכלי של העירונים יגביר אף הוא את צריכת מוצרי החקלאות. לפיכך הציע קאנקרין מדיניות, שתציבה לה כמטרה יצירת שיווי משקל חדש בין אוכלוסייה עירונית וכפרית, כדי להגדיל את עושרה של המדינה. לשם כך היה צריך לייסד ערים חדשות ולהגדיל את האוכלוסייה בערים הקיימות ושבכל מחוז תהיה עיר אחת מרכזית חשובה וכמה עיירות מסחריות. עקרונות מדיניותו של קאנקרין שהוגשמו הלכה למעשה הביאו לנקיטת אמצעים שונים לשם פיתוח התעשייה והמסחר ושיפור מצב הערים (רוז'קובה, עמ' 315). אחד הדברים הראשונים שנעשו כדי לקדם את המטרות המבוקשות היתה פעילות שיטתית של תיקון דרכי התחבורה הן ביבשה והן בנהרות (שם, עמ' 271). ניקויה והרחבתה של דרך המים המונחת מן הדנייפר התחתון עד מעלה הפריפט ותעלות אוגינסקי ודנייפר—בוג סייעו במהירות וביעילות להתאוששות התחבורה שכן אפשר את הובלתם של היבולים ממקום הייצור באוקראינה לנמלי הים הבאלטי ועל אף שההובלה בנהרות נמשכה זמן רב, לעתים עד שנתיים מאז שנקצרה התבואה עד שהגיעה ליעדה, היה הדבר כדאי (יאנסון, עמ' 83 ואילך).

267. התרחבות היקף פעילותה של הבורגנות העירונית הישנה היא אחת התוצאות של המדיניות שהותוותה ע"י קאנקרין. השווה רוז'קובה, עמ' 285; יודיצקי, שם, עמ' 26 ואילך.

268. רוז'קובה, עמ' 291—292.

269. ראה לעיל, הע' 266. הייצור העצמי של אזור פינסק לא עלה על 10 אחוזים בכלל התוצרת, שעברה את המעגן של פינסק (עיין: זלנסקי, ח"ב, עמ' 298).

270. עיין להלן בהמשך ההרצאה ובמקומות אחרים במחקרנו לפי המפתח, ביבליוגראפיה על משפחות לוין—לוריא עיין: ז. רבינוביץ, ה"רושטשילדים" של פינסק וקארלין, העבר, כרך י"ז, תל־אביב תש"ל, עמ' 279—280.

271. אמנם ראוי לציין שאף הסוחרים הגדולים ממשפחות לוין ולוריא נמנו החל בשנות ה־40 רק על הגילדה השנייה. סטאטיסטיקה רשמית מציינת שבשנת 1843 לא נמצא בפינסק אף סוחר אחד מן הגילדה הראשונה (בשנת 1837 היה בפינסק סוחר אחד מן הגילדה הראשונה. השווה לעיל, הע' 114 בדיון על ר' שאול לוין). בשנת 1843 היו בפינסק 2 סוחרים מן הגילדה השנייה שהצהירו על הון של 12,000 רובל ו־14 סוחרים מן הגילדה השלישית שהצהירו על הון של 33,600 רובל (עיין: בא"פ, ח"ג, עמ' 479. נראה שאין לקבל ברצינות את הצהרות ההון של סוחרי פינסק מאותה שנה). בשנת 1857 היו במחוז פינסק 15 סוחרים מן הגילדה השנייה ו־97 סוחרים מן הגילדה השלישית (יבדייסקאיה אנציקלופדיה, כרך 11, עמ' 78). אין ספק שהסוחרים מן הגילדה השנייה ורוב הסוחרים מן הגילדה השלישית הם מתושבי פינסק ופירוש הדבר שמספר הסוחרים מן הגילדה השנייה גדל בהרבה. בשנת 1862 ציינו חמישה מ־16 הסו־חרים, שחתמו על התזכיר של סוחרי פינסק ליד חתימתם, שהם סוחרים מן הגילדה השנייה (עיין להלן בתזכיר). בפלך מינסק כולו היו ב־1843: 7 סוחרים מן הגילדה הראשונה (הון מוצהר

באותו זמן מתבסס גם המסחר הפנימי של פינסק ומספרם של בעלי החנויות אף הוא גדל בהתמדה ובשנת 1860 נמנו בה כ־250 חנויות ובהן 244 חנויות של יהודים ו־6 חנויות של לא־יהודים[272]. אבל רק 18 מן החנויות היו שייכות לבעלי תעודות סוחר, קרוב לוודאי של הגילדה השלישית, ואילו 206 חנויות היו שייכות לסוחרים זעירים כנראה בעלי מעמד של עירונים[273]. המסחר הפנימי היה רובו ככולו בידי היהודים[274].

ידיעות מהימנות על שכבת הסוחרים הגדולה משנות ה־50—60 מביא יאנסון. לדבריו היתה החברה העשירה ביותר זו של משפחת לוריא: חיה לוריא, האחים משה ודוד לוריא ובשנות ה־60 גם אהרן בן משה לוריא. בני משפחה זו עסקו בצד המסחר בתבואה ושאר מוצרי חקלאות גם בעסקי אשראי ונהגו להלוות כסף למימון פעולות מסחריות של סוחרים יהודים אחרים, שאף הם שלחו יד במסחר התבואה והחלב. בצורה דומה ניהלו את עסקיהם גם ר' משה־יצחק לוין ובנו ר' מאיר לוין[275].

מלבד החברות של לוריא ולוין מונה יאנסון בין הפירמות הגדולות גם את אלו של ליבשיץ וגרינברג[276]. על בית־המסחר של ליבשיץ אין לנו ידיעות ממקורות אחרים, אבל מעדותו של יאנסון למדים אנו שפירמה זו ניהלה את עסקיה בצורה מודרנית והיה לה משרד והנהלת־פנקסים מסודרת. גם הפירמה של משפחת גרינברג ניהלה עסקים מסועפים באותה תקופה. מבני משפחה זו מוכרים לנו אבי המשפחה ר' לייב גרינברג וכן אפרים ומשה גרינברג, כפי הנראה בניו[277]. בקשר להיקף עסקיהם של ארבע פירמות אלו כדאי לציין ששלוש מן (הראשונות) רכשו בשנות ה־50—60 ספינות קיטור[278]. שלושה סוחרים אחרים יצחק־אייזיק אליאסברג, יוסף אטינגר ושבתאי שמחוביץ היו קשורים בקשרי חיתון למשפחות לוין ולוריא וגם הם שייכים בשנות ה־70—80 לשכבת הנגידים הנדיבים ועליהם אפשר להוסיף גם את הרש פומראנץ, נחמיה קולדוני וולף ניידיץ[279]. שלושת האחרונים שייכים כנראה לקבוצת ביניים מבחינת האמידות והיקף המסחר. לא מן הנמנע שאפשר להוסיף עליהם גם את רוזנטאל ודוידוב, שנכנסו בסוף שנות ה־50 או בראשית שנות ה־60 לעסקי הובלה בספינות קיטור[280]. לדבריו של יאנסון היו רק לבני משפחת לוריא קשרים ישירים עם דאנציג ואילו האחרים מכרו את סחורתם שנועדה לדאנציג באמצעות סוכנים או סוחרים מבריסק או מוורשה[281]. הנהלת החשבונות וההתכתבות של הסוחרים הללו התנהלו בעברית או ביידיש וכן גם העברות הכספים והוראות התשלום[282].

סוחרי פינסק—קארלין הצליחו לתפוס מקום ראשון במעלה במסחר התוצרת החקלאית של דרום־מערב רוסיה ולארגן מנגנון מסועף על פני שטחים נרחבים בווהלין ובאוקראינה שטיפל בקניית המוצרים, בהובלתם ובשיווקם[283].

בעקבות פעילותם התחילו מגיעים לפינסק מאוקראינה במעלה הדנייפר והפריפט כלי שייט למיניהם עמוסים מטענים שונים כגון: תבואות שונות, שומן חזיר וחלב בקר, פשתן, צמר כבשים, עורות עצים, מלח ועוד. הסחורות שנקנו במקומות שונים ורבים הגיעו לפינסק מיקאטרינוסלאב, מפלכי פולטאבה צ'רניגוב, מוהילב, אורלוב, מווהלין וכן גם ממחוזות קרובים לפינסק[284]. הסחורות היו נפרקות במעגן של פינסק ואחר־כך

105,000 רובל), 12 סוחרים מן הגילדה השנייה (הון מוצהר 72,000 רובל) ו־251 סוחרים מן הגילדה השלישית (הון מוצהר 602,400 רובל). עיין: בא"פ, ח"ג, עמ' 479.

272. זלנסקי, ח"א, עמ' 671.

273. שם, ח"ב, עמ' 382. כאן מדובר רק על 224 חנויות בעוד שלמעלה מדובר על 250 חנויות. ההפרש נובע כנראה מחוסר הדיוק הכללי של המספרים הסטאטיסטיים במקורות רשמיים שונים שבהם השתמש זלנסקי. על חוסר הדיוק של הנתונים הסטאטיסטיים עיין להלן, הע' 287. לעניין זה כותב שמ"ר בהקדמתו לסיפור "מחותנים פון שונאים", שבו הוא מתאר את ניפסק, היא פינסק: בצד הגבירים מצויים בה "בעלי בתים המתפרנסים כמקובל מן העסקים היהודיים הרגילים: הרוב הם חנוונים, מעטים הם מוזגים, אחרים הם סרסורים, בעלי אכסניות, סוחרים זעירים בעץ, רעפי עץ, קרשים, עורות".

274. בפלך מינסק כולו היוו היהודים 86% של הסוחרים (זלנסקי, ח"א, עמ' 589). חלקם של היהודים במסחר של פינסק היה אף יותר גדול.

275. יאנסון, עמ' 3, 70, 72—73. עיין גם מכתבו של אהרן לוריא ליל"ג (להלן, הע' 283) והתזכיר של סוחרי פינסק. על עסקיהם של ר' משה־יצחק בן שאול לוין ושל אחיו אשר־וולף לוין יש לנו פחות ידיעות במקורות שלנו, אבל אין ספק שגם היקף עסקיהם היה גדול מאוד. בשנת 1838 בא לפטרבורג בשלייחותם בענייני מסחר נחום באסביץ. קשה להעריך את הונם. יאנסון מציין שלא היו ביניהם מיליונרים (יאנסון, עמ' 3) ושבסך־הכול היו בעלי הון בינוני. נראה שהונם הגיע בשנות ה־60 למאות אלפים. בהספד על ר' משה־יצחק לוין נאמר שפיזר בחייו לצדקה בלבד למעלה ממיליון רו"כ (המליץ, 1872, עמ' 79). לדברי חיים צ'מרינסקי הביא עמו שאול (?) לוין מפינסק לקיוב (כנראה בסוף שנות ה־70): "מאתיים אלף במזומנים... וקרדיט בלתי מוגבל בכל הבנקים" (עיירתי מוטילי, עמ' 173). על בני משפחת לוין עיין גם: קרמן, מיינע זכרונות, עמ' 5—8; אליאסברג, בעולם ההפיכות, עמ' 21; ובמקומות שונים בעבודה זו לפי המפתח.

276. יאנסון, עמ' 79—81.

277. הפירמה גרינברג סיפקה ליאנסון אינפורמאציה על סחר החלב מקרמנצ'וג לפינסק (שם, עמ' 80). מייסד הפירמה הוא כפי הנראה יהודה־לייב גרינברג (1808—1876). עליו עיין: הכרמל, א', עמ' 233; הכרמל, 1860, עמ' 153 (ברוסית); ונקרולוג על פטירתו: הלבנון, י"ב, 1876, עמ' 251—252. על התזכיר של סוחרי פינסק משנת 1863 חתומים גם אפרים ומשה גרינברג.

278. יאנסון, עמ' 70—73.

279. חמשת האנשים הנזכרים חתמו גם הם על התזכיר של סוחרי פינסק, בדבר הצורך לחבר את פינסק לרשת מסילות הברזל. היה להם עניין כפי שמסתבר בפתרון בעיות ההובלה של סחורות אל פינסק וממנה.

280. יאנסון, עמ' 72—73.

281. שם, עמ' 3.

282. שם, עמ' 79—80, 121—122.

283. זלנסקי, ח"ב, עמ' 294—301; יאנסון, עמ' 7—58; טי"פ, עמ' 74, התזכיר שהוגש ע"י סוחרי פינסק למושל פלך מינסק (הכרמל, ג', 1863, עמ' 241—244, הוספה להכרמל) נתחבר למעשה ע"י אהרן בן משה לוריא בהיותו בן 21. עיין מכתבו של אהרן לוריא ליל"ג, פורסם ע"י ז. רבינוביץ במאמר: ה"רוטשילדים" של פינסק וקארלין, תדפיס מורחב, עמ' 20—22 מתוך: העבר, כרך י"ז (תש"ל).

284. זלנסקי, ח"ב, עמ' 298—301 ועוד; יאנסון, במקומות שונים.

נטענות מחדש ונשלחות ברובן המכריע דרך תעלות דנייפר—בוג (התעלה המלכותית) ואוגינסקי לנמלי הים הבאלטי: ממל, קניגסברג ודאנציג וכן לערים בפנים רוסיה ששכנו לאורך נתיבי המים שבהם נשלחה הסחורה[285]. כמויות זעומות בלבד של סחורות היו עושות את דרכן באותם הנתיבים בכיוון ההפוך מפינסק אל דרום-מערב רוסיה. באמצע שנות ה־50 נטענו בפינסק ונשלחו בכיוון לתעלות דנייפר—בוג ואוגינסקי 94,7% של המטענים ורק 5,3% נשלחו מפינסק במורד הפריפט והדנייפר[286]. שווי היצוא והיבוא שעברו את פינסק בתקופת השיא של המסחר עם אוקראינה בשלוש השנים 1855, 1856, 1857 הגיע ל־15 מיליון רובל בערך.

שתי הטבלאות הסטאטיסטיות המובאות להלן, נותנות מושג על היקף המסחר של פינסק מאמצע שנות ה־30 ועד סוף שנות ה־60.

טבלה מס' 5

היבוא והיצוא של פינסק בשנים 1837, 1844—1857[287]

השנה	י ב ו א			י צ ו א		
	מספר כלי שייט	מספר רפסודות	ערך המטען ברובלים כסף	מספר כלי שייט	מספר רפסודות	ערך המטען ברובלים כסף
1837	?	?	1,004,456	?	?	558,456
1844	144	105	508,329	481	420	441,563
1845	7,199	468,5	596,948	1,159	415	690,432
1846	8,333	89	502,656	1,038	330	691,554
1847	7,559	158	984,326	960	496	1,221,967
1848	7,219	230	875,943	732	392	1,586,283
1849	9,392	511	1,135,464	737	318	1,211,209
1850	6,518	316	1,222,173	703	149	1,042,290
1851	7,449	919	1,404,968	915	177	1,107,665
1852	9,725	68,5	1,261,262	1,518	283	937,360
1853	8,672	34	1,372,516	1,473	556	1,042,083
1854	8,055	—	2,248,621	2,164	487	1,760,429
1855	3,283	—	3,547,835	2,342	191	2,514,727
1856	906	48	2,757,190	1,853	219	3,010,792
1857	368	11	1,454,449	726	315	1,261,181

285. בעיקר בעונת האביב והסתיו, כאשר עומק המים בנהרות היה הגוח ביותר לשייט, היו מגיעות לפינסק ספינות, סירות ודוברות עמוסות מטענים מן הדנייפר והפריפט. כאן נפרקו הסחורות ובחוף היתה צפיפות רבה של סחורות כגון: תבואות למיניהן, חלב, טאבאק, עורות וכו'. הסחורות הוטענו מחדש מיד או כעבור זמן על כלי שייט מתאימים להמשך המסע במים הרדודים יותר של יובלי הפריפט ובתעלות, או שהוטענו על עגלות לשם עקיפת קטעים בלתי עבירים במים. היו סחורות שנמכרו בפינסק ועברו לידיים חדשות, שטיפלו במשלוחן הלאה. החוף היה אז מלא תנועה ושוקק חיים והעיר כולה התעוררה לתחייה. ועיין לעיל, הע' 265.

286. זלנסקי, ח"ב, עמ' 301.

287. על המספרים לשנת 1837 עיין: ז'ורנאל, 1837, עמ' 104 (השווה לעיל, הע' 261); על המספרים האחרים עיין: טי"פ, עמ' 74; לפי זלנסקי, שם, עמ' 294—304. אשר לנתונים הסטאטיסטיים מעיר זלנסקי הערה כללית, שהם אינם מדויקים ולדעתו יש להגדיל את כולם בשליש (שם, עמ' 311), ולפיכך הוא מגדיל, דרך־משל, את כלל המחזור בנמל פינסק בשנים 1855—1857 מ־11,670,657 ל־15,561,000 רו"כ. הערתו תופסת גם לגבי נתונים סטאטיסטיים אחרים המובאים במחקרו. סוגי התוצרת שעברו את נמל פינסק בשנים 1855—1860 הם: חיטה, קטניות, שעועית, יי"ש, ספירט, אריגים, אשלג, זפת ועשרן, טרפנטין, תוצרת יער (עץ מעובד, רעפי עץ וכו'), מלח, שיפון, שיבולת שועל, שעורה, כוסמת, דוחן, קמח, גריסים, פשתן, גרעיני פשתן, פסולת גרעיני פשתן, קנבוס, שמן קנבוס, חלב, עלי טאבאק, סבון, נרות, צמר ועוד. כלל היצוא הסתכם באותן שנים ב־9,916,967 רובל וכלל היבוא ב־11,555,896 רובל. מכאן שעודף היבוא על היצוא היה 1,638,929 רובל. עיין: זלנסקי, שם, עמ' 307—309.

טבלה מס' 6

מחזור הסחר של פינסק בתוצרת חקלאית בשנים 1860—1868 [288]

(בטונות)

השנה	תבואה בגרעינים	תבואה בקמח	זרעוני שמנים	ס"ה גרעינים	חלב	מלח	גפת
1860	6,556	497.6	112	7,265.6	6,918	5,760	480
1861	31,920	2,232	544	34,312	6,288	4,144	544
1862	9,800	3,392	608	13,800	6,624	1,872	352
1863	2,400	304	112	2,816	4,400	2,240	336
1864	1,113.6	1,408	232	2,760	4,624	3,200	448
1865	5,576	5,112	688	11,376	5,200	2,320	544
1867	6,812.8	1,376	496	8,684.8	736	3,712	640
1868	16,832	4,128	880	21,840	3,392	2,688	448

טבלה מס' 5 המובאת לעיל, משקפת את התפתחותו של סחר היבוא והיצוא של פינסק בשנים 1837, 1844—1857. מפתיע אותנו הערך הכספי הגבוה של היבוא לפינסק בשנת 1837. בהשוואה אליו המספרים מן השנים 1844—1846 מעידים על ירידת ערך היבוא השנתי לכדי מחצית ועלייה מחודשת, המתחילה להסתמן בשנת 1847 ומגיעה לשיאה באמצע שנות ה־50 (בשנת השיא 1855 מגיע שווי היבוא ליותר משלושה וחצי מיליון רובל כסף ושווי היצוא ליותר משניים וחצי מיליון רובל כסף) [289].

מהנתונים הסטאטיסטיים הרשמיים מן השנים 1855—1860 נראה שהסחורה החשובה ביותר מבחינת השווי שלה הוא חלב הבקר. מיקאטרינוסלאב, קרמנצ'וג, קריוקוב וקרילוב הגיעו לפינסק 1,584,339 פודים (25,350 טונות) בערך כספי של 4,864,405 רובל. מזה רק החלק השישי בערך נשאר בפינסק (כנראה כחומר־גלם לבית־החרושת לגרות וסבון), והשאר נשלח בחלקו לנמלי הים הבאלטי ובחלקו לבריסק, וארשה, נוובוגיאורגיבסק, טלחאן, סלונים, קובנה ועוד. החלב היווה 41.6% מכלל הסחר שעבר את פינסק.

את המקום השני בסחרה של פינסק תופסת התבואה. שווי יבוא התבואה לפינסק באותן שנים הגיע ל־3,193,441 רובל ושווי היצוא ממנה ל־3,372,366 רובל. המחזור בכללו הגיע ל־6,565,807 רובל, היינו 30.6% מכלל המחזור המסחרי של פינסק. התבואה ברובה הובאה מפלכי הדנייפר ומווהלין ינשלחה לווארשה, גרודנה, קובנה ולנמלי הים הבאלטי. המסחר בתבואה היה נתון לתנודות גדולות. ב־1855 היה המחזור גדול יותר מאשר בכל חמש השנים האחרות ביחד.

מקום שלישי מבחינת החשיבות תופס באותן שנים סחר הצמר. המחזור הכללי של היבוא והיצוא הגיע ל־135,384 פוד (2,150) בשווי 1,270,024 רובל (המחזור השנתי והממוצע — 211,671 רובל). 80% של הצמר המשובח נרכשו על־ידי בית־החרושת לאריגים של סקרימונט בפורצ'ה.

מקום רביעי מבחינת החשיבות תופס באותן שנים סחר המלח שהצטיין (כמו סחר החלב) בקביעותו והיה נתון מעט מאוד לתנודות. מדי שנה הביאו לפינסק מקרמנצ'וג ומקריוקוב וכן מיקאטרינוסלאב בממוצע 280,000 פוד (4,480 טונות) מלח לשנה ומזה נשלחו כ־100,000 פוד (1,600 טונות) לבריסק, קוברין, סלונים, טלחאן, זאלוזה במחוז נובאהרודוק ולמקומות שונים בפלכי גרודנה ווהלין. המחזור במשך שש שנים הגיע ל־2,283,809 פוד (כ־36,540 טונות) בשווי 1,141,917 רובל.

מקום חמישי מבחינת החשיבות תופס באותן שנים המסחר בגרעיני פשתן. שווי המחזור השנתי הגיע ל־817,140 רובל. גם מסחר זה היה נתון לתנודות גדולות. הוא היה ניכר בשנים 1855—1856 וזעום לאחר מכן.

סחר המשקאות החריפים תפס באותן שנים מקום ראשי מבחינת החשיבות במחזור המסחרי. כ־80% של יצוא הי"ש והכוהל היו מיוצרים במחוזות מוזיר, רצ'יצה ופינסק. הלקוחות העיקריים של המשקאות החריפים היו בריסק, קוברין, סלונים, הורודנה, ראטנו ולעתים גם טרוקי וקרמנצ'וג.

בעלי חשיבות במחזור המסחרי של פינסק היו אז גם סחר העצים והטאבאק. על סחר העצים ידובר להלן. ואשר לטאבאק הרי הגיע היצוא הממוצע שלו לשנה ל־30,556 פוד (489 טונות). כמעט כל הכמות נשלחה לבריסק ולווארשה. פינסק הביאה את הטאבאק ממחוז מוזיר. לצרכים שלו גידל מחוז פינסק בעצמו כמעט את כל הכמות הדרושה.

288. על־פי הנתונים הסטאטיסטיים של יאנסון, לוח 10 בסוף הספר. המשקל בפודים שבלוח של יאנסון ניתן כאן בטונות. בשנת 1887 עברו את פינסק 8,640 טונות חיטה ו־12,800 טונות שיפון, בס"ה 21,440 טונות תבואה בשווי 1,020,000 רו"כ, ו־19,200 טונות מלח בשווי 720 אלף רו"כ (ס"ג, כרך 8, עמ' 174. שם המשקל בפודים).

289. השווה לעיל, הע' 287.

פינסק ייצאה סחורות אחרות ובכללן גם את התוצרת של מפעלי התעשייה שבעיר ובמחוז: אריגים, סחורות קולוני־אליות ומכולת, מתכות, סבון וגרות ועוד. כלל המחזור של סחורות אלו, הגיע ל־1,257,716 רובל. סחורות אלו נשלחו ברובן לפולין ולבריסק ובחלקן לקיוב, לקרמנצ׳וג יקאטרינוס־לאב ומוזיר וחלק מהן נשאר גם בפינסק. מקום בולט במחזור תפסו גם מכונות. במשך שש שנים הובאו מכונות לבתי חרושת בשווי 189,898 רובל והוצאו — בשווי 186,947 רובל[290].

טבלה מס׳ 6 המובאת לעיל, מלמדת שהחלב וסוגים שונים של תבואה או קמח וזרעוני שמנים היו גם בשנות ה־60 הסחו־רות העיקריות במחזור המסחרי של פינסק; שסחר התבואה היה נתון לתנודות גדולות כמו בשנות ה־50; שסחר החלב הוסיף לגלות מידה רבה של יציבות; שחלה ירידה במחזור הסחר במלח; ושבשנים 1863—1864 חלה ירידה גדולה בהיקף הסחר בגלל המרד הפולני של 1863, כפי שהוסבר לעיל[291].

זירת הפעילות המסחרית העיקרית של סוחרי פינסק היתה אוקראינה. פעלו בה אמנם גם סוחרים יהודים ממקומות אח־רים, אבל לפי תיאורו של יאנסון היו יהודי פינסק היסוד השליט ביצוא התוצרת החקלאית שלה. הם נודעו ביושרם ובהגינותם ועמדו בדרך כלל בדיבורם גם בשעה שהיו תנודות במחירים שגרמו להם הפסדים. הם היו מוכנים ומסוגלים לקבל על עצמם סיכון ולכן זכו באמון מלא מצד המוכרים (פריצים ואיכרים) והצליחו לדחוק את רגליהם של מתחרים יהודים בני ערים אחרות, שלא תמיד היו מוכנים כמותם להסתכן כאשר היה חשש להפסד[292].

תפקיד מכריע בקשרי המסחר עם אוקראינה מילאו כמובן הסוחרים הגדולים של פינסק—קארלין, בעלי ההון שהיו מסוג־לים לממן רכישות נרחבות ולחכות זמן לא מבוטל עד שהשק־עותיהם תוחזרנה להם ותשאנה פירות[293]. אבל בתנאים טובים היה מקום גם לבעלי הון צנוע ולסוחרים זעירים, שהתחילו פועלים אף הם באותם שווקים. לדעתו של יאנסון פעל באזור אוקראינה וגם בווהלין מחנה של כמה אלפי איש, שמבחינת מעמדם היו שייכים למעמד העירונים ולא לסוחרים וניהלו עסקים כמידת יכולתם[294]. הם קנו ומכרו כמויות גדולות של תבואה ושאר סחורות. סוחרים אלה היו מובילים את סחורתם לכל היותר עד בריסק ומוכרים אותה שם או שהיו מוכרים אותה לסוחרי פינסק הגדולים[295]. הסוחרים הקטנים היו מגיעים למקומות שהיבולים בהם היו יפים והמחירים נוחים וקונים כל סחורה שהיה סיכוי להרוויח עליה[296]. אבל חסרה היתה להם ההתמחות והצמידות למקומות קנייה קבועים, שהיתה מסי־מני ההיכר של בתי המסחר הגדולים. היו גם סוחרי תבואה ותוצרת חקלאית שעסקו הן בקנייה ומכירה כסוחרים והן בדמי עמילות לבתי המסחר. הקנייה מסוג זה העבירה את הסיכון ואת הוצאות הביטוח על בתי המסחר[297]. נראה שחלק מן הסו־חרים הקטנים הצליחו בעסקי המסחר, והיו ביניהם כאלה שצברו הון, הגיעו למעמד של סוחרים גדולים ויסדו בתי מסחר גדולים. בימים ההם גדלה שכבת העשירים בפינסק—קארלין במידה ניכרת[298].

הסוכנים של סוחרי פינסק באוקראינה

שליטתם של סוחרי פינסק על שווקי אוקראינה נתאפשרה על־ידי הקמת מנגנון של סוכנים (קומיסיונרים) שהיו צמודים לשווקים שבהם נקנתה התוצרת. על פני רחבי אזור הדנייפר בואכה יקאטרינוסלאב וקרמנצ׳וג וכן על פני ווהלין ואזור הניז (מזרח פולסיה) ישבו בערים ובעיירות סוכנים, שרובם ככולם יהודים מפינסק. לסוחרים הגדולים היו סוכנים פרטיים משלהם ואילו סוחרים בינוניים וקטנים היו מעסיקים סוכנים במשותף. הסוכנים היו בראש וראשונה אנשי המודיעין של הסוחרים בכל מה שנוגע ליבולים הצפויים ולמחירים וכמובן שביצעו את ההזמנות של הסוחרים. הם נהנו מאמון רב וזכו לאשראי אישי גדול מצד הסוחרים שציידו אותם בסכומי כסף עצומים לצורך ביצוע ההזמנות. הסוכן היה מבלה את רוב זמנו בנסיעות, נפגש עם סוחרים יהודים בני המקום או עם בעלי אחוזות ורק פעם בשנה היה נוהג לחזור לפינסק כדי להיפגש עם בני משפחתו ועם הסוחר־הפאטרון שלו כדי לדווח לו בעל פה על המצב באזור פעילותו. במקרה של ביקוש גואה שלחו סוחרי פינסק לאזורי הקנייה סוכנים זמניים מפקידיהם שהיו מגיעים למקומות הקנייה בסביבות חודש פברואר. בעל הבית שאצלו התאכסן אותו סוכן זמני היה משמש לו מדריך ומלווה להכרת הסביבה והאנשים[299].

במיוחד חזקה היתה עמדתם של הסוכנים שעסקו בסחר החלב. מקרמנצ׳וג היתה פרושה רשת הקניות שלהם באזור קרמנצ׳וג וכן באזורי יקאטרינוסלאב וקרילוב ובידיהם היה למעשה מונופול על המסחר בחלב באוקראינה. היה בכוחם למנוע דריסת רגל מאנשים מבחוץ שניסו לחדור לשוק זה ולהתחרות בהם. מוכרי החלב עצמם עמדו לרוב לצדם של סוכני פינסק והעדיפו למכור רק להם לאחר שהורגלו לקיים את הקשרים אתם והפיקו מהם את מלוא התועלת[300]. לגבי בעלי האחוזות והאיכרים ספקי התוצרת, היו הסוכנים קונים עצמאים

290. השווה: זלנסקי, ח״ב, עמ׳ 314—320.
291. עיין לעיל.
292. יאנסון, עמ׳ 14—18.
293. לעתים עברו קרוב לשנתיים ממועד קניית התבואה באוק־ראינה עד שהגיעה לדאנציג. הובלת התבואה מפינסק לדאנציג בלבד נמשכה כחמישה חודשים. עיין: יאנסון, עמ׳ 17—20, 84—95.
294. שם, עמ׳ 3. המספר ״כמה אלפי איש״ הנקוט ע״י יאנסון נראה מוגזם בהתחשב עם גודל האוכלוסייה היהודית של פינסק (השווה לעיל, הע׳ 256).
295. שם, עמ׳ 93.
296. על סוגי הסחורות עיין לעיל, הע׳ 287.
297. יאנסון, עמ׳ 6.
298. חיים צ׳מרינסקי מספר בזכרונותיו: ״פרחחי פינסק, אנשים חיים רבי פעלים ברוחים מפינסק כשאין פרוטה בכיסם עוברים במקלם את הדנייפר ומרוויחים רבבות (אחד מהם דוד בן שמעון מרגולין הגיע ברבות הימים גם למיליונים)״. עיין: עיירתי מוטילי, עמ׳ 173. השווה גם לעיל, הע׳ 271.
299. על הסוכנים של סוחרי פינסק באוקראינה עיין: יאנסון, עמ׳ 3—4, 18, 29, 35, 49, 51—52.
300. שם, עמ׳ 51. כאשר ניסו יצרנים מווארשה לקנות בעצמם חלב בבורסת החלב בקרמנצ׳וג העלו סוכני פינסק במידה כזו את המחירים שהיצרנים הווארשאים נאלצו לסגת.

והם היו המשלמים להם את התמורה ודואגים להובלת הסחורה[301]. שלוחיהם של בתי המסחר הגדולים נעזרו הרבה בשירותיהם של סרסורים. הם סיפקו לסוכנים ולסוחרים, שהיו מוכנים לשלם את המחיר הגבוה ביותר, ידיעות על המקומות והאנשים שבהם ומהם ניתן לקנות יבולים או תוצרת. בגלל הפיזור הרב של עודפי היבולים היה שירותם של הסרסורים חיוני ביותר לסוכנים ולסוחרים והיה מקובל גם על בעלי האחוזות (בעיקר על הפולנים). הסרסור הוא שהפגיש לעתים קרובות את הסוכן של הסוחר הפינסקאי עם בעל האחוזה או עם האיכר המוכנים למכור מתוצרתם והיה מקבל את שכרו מכל עסקה שבוצעה בעזרתו. המוגים היהודים בכפרים ובאחוזות היו מקור מודיעין לסרסורים ולסוכנים, כי הם ידעו היטב את מצב היבולים והמלאי באחוזות או בכפרים הקרובים למקומות מגוריהם. כמובן שגם הם היו באים על שכרם[302].

הפעילות המסחרית הערה והענפה של יהודי פינסק—קארלין בעודפי התוצרת החקלאית של דרום־מערב רוסיה הגיעה, כאמור, לשיאה בשנות ה־50 ונמשכה גם בשנות ה־60, כאשר התחילו להיראות סימנים של משבר, שאיים על מעמד הבכורה של פינסק בסחר היצוא של תוצרת אוקראינה ועל שגשוגה הכלכלי ועושרם של תושביה. לשגשוג הכלכלי של העיר ולקשריה הנרחבים עם אזורי הפעילות המסחרית היו השפעות מעמיקות על המבנה הכלכלי והחברתי של האוכלוסייה היהודית של העיר שמצד אחד קלטה מהגרים שנמשכו לעיר שהפרנסה בה היתה מצויה, ומצד שני דחפה רבים מתושביה לפעילות מחוץ לתחומי עירם. ניידות האוכלוסייה היתה אחד מסימני ההיכר של העיר והכוח המניע את פעילותה הכלכלית. אך לפני שנפנה לעיין במשמעויות השונות של השגשוג הכלכלי ובמשבר, שהתחיל לאיים על סחרה של העיר, נייחד את הדיבור על סחר העצים של פינסק, שבתקופת פריחת המסחר בתוצרת החקלאית של אוקראינה היו כאילו טפל למסחר התבואה והחלב ולעתים נראה שהוא בא רק לשרת את צורכי ההובלה במים של סוחרי פינסק בשווקים הנרחבים שלהם. למעשה היתה לו לסחר העצים המושרש ובעל הוותק איתנות ויציבות משלו בכלל מסחרם של יהודי פינסק.

סחר עצים

המקורות לתולדות כלכלתה של פינסק במאה ה־19 מקמצים מאוד בידיעות על סחר העצים, אבל הידיעות המפורשות המעטות העומדות לרשותנו והעדויות על סחר העצים בפלך מינסק ובאזור הפריפט מעידות על מקומו הנכבד של ענף זה בכלל מחיותיהם של יהודי פינסק.

סחר העצים היה קשור פחות בקוניוקטורות והיתה בו ממידת היציבות וההתמדה. הוא תרם תרומה חשובה לאמידותה היחסית של פינסק עוד לפני שהמסחר בתוצרת החקלאית של אוקראינה תפס מקום ראשון במעלה בסחרה של פינסק, ואף גילה כושר הסתגלות לתנאים חדשים עם בוא המשבר על סחר התבואה בשנות ה־70 שעליו ידובר להלן.

על עסקי העצים הנרחבים של ר' שאול מקארלין בשליש הראשון של המאה ה־19 דובר למעלה. גם בתו חיה לוריא ובעלה השני אהרן לוריא עסקו, כפי הנראה, בעשור השני והשלישי של המאה בעסקי יערות והגיעו בהם לאמידות[303]. גד־אשר לוין, בנה של חיה לוריא מנישואיה הראשונים, שהיה אחד היורשים של סבו ר' שאול לוין, ירש ממנו יערות ועסק כפי הנראה, כל ימיו במסחר העצים ונמנה עם גדולי העשירים בפינסק[304]. דומה שגם שאר בניו של ר' שאול לוין עסקו החל בשנות ה־20 של המאה ה־19 ואילך בעסקי יערות ועצים.

סקירה רוסית רשמית למחצה מאת באביצקי משנת 1851[305] המתארת את הניצול של היערות בפלך מינסק בשנות ה־40, מציינת שבמחוזות הדרומיים של הפלך, ובכלל זה במחוז פינסק, היערות הם אחד מסעיפי ההכנסה החשובים של האציילים ושליצוא עצים מפולסיה ערך כלכלי ניכר. לדברי הסקירה נמכרים היערות על־ידי האצילים בזה אחרי זה ליהודים, הכורתים את היערות והופכים אותם לעץ מסחרי והניצול המזורז של היערות במשך עשר שנים (בשנות ה־40), גרם לחורבן משק היערות[306].

גם בתזכיר של סוחרי פינסק משנת 1862 לגוברנאטור של פלך מינסק, שעליו ידובר להלן, צוינה בין השאר העובדה, שהיערות באזור פולסיה ווהלין נוצלו במידה כה רבה, שסכנת כליון נשקפת לשארית היערות[307].

אף שהתלונות על כליון היערות הן מוגזמות גם בסקירה

---

301. הסוכן היה מקבל דרך כלל ½ אחוז מן המוכר ואחוז אחד מן הקונה, בסך־הכול 1½ אחוז מערך הקנייה (1—1.25 רובל לטונה). עיין שם, עמ' 3—4.

302. שם, עמ' 4—6.

303. חיה בת שאול לוין היתה כבר בשנת 1815, שנת פטירתו של בעלה הראשון גד־אשר רוקח, אם לשני בנים ולאחר שניישאה לבעלה השני ר' יעקב־אהרן לוריא פרצו עסקיה והגיעה לעשירות מופלגת בכוחות עצמה (די צוואה, עמ' 403, 405, 423; השווה גם לעיל בדיון על ר' שאול לוין, עמ' 212). כבר בנוסח הראשון של הצוואה של ר' שאול לוין שנכתב בשנת תקע"ט (1819), מתקבל רושם ברור, שמעמדה הכלכלי איתן ובתוספת לצוואה משנת תקצ"ג (1833) מדובר במפורש על עשירותה. "באותם זמנים היתה נוהגת לצאת אישית בעונת החורף היא עונת העבודה ביערות למקומות מרוחקים ביער לערוך קניות ולהשגיח על ביצוע העבודות" (אליאסברג, עמ' 12). אציל פולני מסביבות פינסק סיפר לאליאסברג בשנות ה־30 שבארכיון המשפחתי שלו מצוי חוזה משנת 1836 בין סבו לבין חיה (שם, שם).

304. קרמן, עמ' 3. עליו עיין גם לעיל בדיון על ר' שאול לוין. שמו של גד־אשר אינו מופיע בין החתומים על התזכיר של סוחרי פינסק משנת 1863 (עיין להלן) וממחקרו של יאנסון למדים אנו שהיו לו בשנת 1868 שתי ספינות־קיטור (יאנסון, עמ' 72), אבל אין הוא נזכר כבעל בית־מסחר לתבואה או לחלב. אף אם נטל גד־אשר חלק בסחר התבואה והחלב לא היה זה העיקר בפעילותו המסחרית ועושרו בא לו מעסקי היערות שלו, שבהם התמיד כפי הנראה עד סוף ימיו וכן מעסקי הובלה.

305. מצוטט ע"י זלנסקי, ח"ב, עמ' 93; Бабицкий: О лесных промыслах в Минской губернии. Журнал мин. гос. имуществ, 1851, кн. 10—11.

306. זלנסקי, ח"ב, עמ' 93—94.

307. עיין להלן.

של באביצקי וגם בתזכיר של סוחרי פינסק[308], אין ספק שיש לראותן כעדות להיקף הגדול של עסקי היערות של סוחרי פינסק ולערכם הגדול לכלכלתה של פינסק ושל פולסיה בכלל. העצים, שהיו החל בסוף המאה ה־18 ועד לאמצע שנות ה־30 של המאה ה־19 אחת מסחורות היצוא החשובות של האזור בזכות עצמן[309], התחילו משמשים משנות ה־40 ואילך גם כאמצעי הובלה חשוב לעודפי התוצרת החקלאית של דרום־מערב רוסיה אל נמלי הים הבאלטי. קשרי המסחר של פינסק עם וווהלין היו מבוססים מלכתחילה על קניית עודפי התוצרת החקלאית במקביל עם קניית יערות, שכן היתה הובלת העודפים אלה לאורך יובלי הפריפט (הורין, סלוץ' וסטיר), מתנהלת בדוברות מעצים שנכרתו בחורף ביערות וווהלין. עצים אלה שימשו אף הם ליצוא ונמכרו בנמלי הים הבאלטי. התבואה וההלב ושאר הסחורות שהגיעו לפינסק מאוקראינה ברפסודות ובכלי שייט אחרים נפרקו בחלקם הגדול בפינסק והוטענו מחדש על דוברות מתוצרת יערות פולסיה. גם כאן היו העצים נכרתים בחורף ומובאים בעגלות לחוף אחד הנהרות ועם בוא האביב היו מושטים תחילה לפינסק בצורת דוברות וכאן נטענו במשנעי התבואה או החלב, שנועדו למשלוח בעונת האביב[310]. הכנת הדוברות והשטתן היתה עניין בפני עצמו ועסקו בכך קבלני רפסודות שהיו על־פי־רוב מסוחרי פינסק[311].

עסקי היערות חייבו השקעות גדולות של הון וארגון מדוקדק של העסקים: בדיקת טיב העצים והערכת נפחם המשוער ביער העומד למכירה על־ידי מומחים (שהיו קרויים בשם "בראקערס") לפני הקנייה; שכירת פועלים וארגון כריתת העצים; ארגון ההובלה; ולבסוף מכירת העצים. עסקי יערות גדולים ניהלו כמובן רק סוחרים גדולים בעלי ממון משכבת "גבירי פינסק". בעסקיהם הניעו אלה גלגלים רבים של פעילות כלכלית וסיפקו פרנסה לעובדים שונים: החל במומחים (בראקערס) הנ"ל, שהיו מפקחים על עסקי היערות של הסוחרים הגדולים, וגמור בפועלים מבני הכפרים, שעסקו בכריתת העצים ובבעלי עגלות ומשיטי דוברות אף הם מתושבי הכפרים. עסקיהם של סוחרי העצים מפינסק נתנו פרנסה ליהודים מתושבי העיירות הסמוכות[312].

דוגמה חיה מפעילותו של סוחר עצים מפינסק מוצאים אנו בזכרונותיו של חיים צ'מרינסקי ממוטלה. אביו שמואל־איצ'ה צ'מרינסקי נתפרסם כמומחה שבמומחים בעסקי עצים. "הוא ידע הכל: טיב כל נוף ונוף, כמה ואיזה מיני עצים לפרוסיה אפשר להוציא ממנו; ידע כל פריץ ופריץ, מה שיש לו למכור ובכמה אפשר לקנות ממנו, והעיקר — ידע חשבון" והצליח למיין את העצים ולקבל את התמורה הגבוהה ביותר. שמואל איצ'ה זה נתמנה עוד בהיותו אברך (יש להניח בשנות ה־50), מפקח על עסק יער גדול של הגביר המפורסם מפינסק שייצה (שאול) לוין, כפי הנראה אחד מנכדיו של ר' שאול מקארלין, "שבכל הסביבה העריצוהו בתור האדם העליון" וכשהגיע פעם למוטלה בעסקי היערות שלו בא במרכבה רתומה לארבעה סוסים כדי להיוועץ במפקח שלו, שבניהולו הנבון הגדיל את רווחיו[313]. בסופו של דבר החליט להפסיק לעבוד בעסקים אלה ועבר לקבלנות של השטת רפסודות (גם יהודים אחרים במוטלה התפרנסו מזה) ובסוף התחיל סוחר בעצמו ביערות בשותפות עם אחד מבני הגבירים הפינסקאים ואף הצליח ליצור קשר ישיר עם היבואן בגרמניה ללא תיווכו של סוחר גרמני בנמל היצוא[314]. יהודים אחרים ממוטלה התפרנסו מהספקת פועלים להשטת דוברות מפינסק לנמלים[315].

חוץ מסוחרי היער הגדולים היו גם סוחרי יער קטנים ואף זעירים. הם קנו עצים שנפסלו ליצוא ומכרו אותם כעצי הסקה או שקנו חלקות יער קטנות. ידיעות על סוג זה של סוחרי עץ יש לנו מסוף המאה[316], אבל אין ספק שגם למסחר זה היתה מסורת והוא היה רווח גם לפני שנות ה־80[317].

התעשייה

עד אמצע שנות ה־50 לא תפסה התעשייה מקום של ממש בכלכלתם של יהודי פינסק. בשנת 1843 פעלו בפינסק רק שלושת המפעלים הקטנים לייצור כלי נחושת, שהיו קיימים בה מאז ראשית שנות ה־20, אבל אין לנו עדות כלשהי על חלקם של יהודים במפעלים אלה[318].

חלק מן הסחורות שהובאו מאזורי אוקראינה היו למעשה חומרי־גלם לייצור תעשייתי, כגון החלב או הפשתן, הקנבוס וגרעיניהם. אזור פינסק עצמו היה משופע בעצים והעיר פינסק היתה מקום טבעי, נוח וזול לייצור תעשייתי על בסיס חומרי הגלם המצויים בה בשפע ובמחיר זול, במכתנות מוגעות בקיטור שבאותן שנים התחילו משתמשים בהן גם ברוסיה. אבל החברות המסחריות הגדולות שברשותן היה מצוי הון מספיק להשקעות בתעשייה, לא גילו את היוזמה והנחמין הדרושים לכך בעוד מועד[319]. להכרה בצורך לייסד מפעלי תעשייה הגיעו

308. זלנסקי דוחה את הטענה על כליון היערות. לדבריו נפגעו קשה היערות שבסמוך לנהרות שניצולם היה קל וזול והובלתם קלה, אבל נותרו לדבריו מספיק יערות היכולים לספק הכנסה לאיכרים בעונת החורף (שם, עמ' 106—107).

309. שם, עמ' 94; קונטרים, עמ' 57—58; עיין גם לעיל בדיון על ר' שאול לוין.

310. עיין להלן בתזכיר של סוחרי פינסק; יאנסון, עמ' 7, 88.

311. יאנסון, עמ' 19; צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, עמ' 12—18.

312. זלנסקי, ח"ב, עמ' 94—115. ראה גם ההע' הבאה.

313. צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, עמ' 172.

314. שם, עמ' 174—175. השווה גם שם, עמ' 129—130.

315. השווה לעיל, הע' 311.

316. עיין: ש. טנגבוים, סחר העצים כיצד, ספר פינסק, כרך ב', עמ' 39.

317. יסטרדיי, עמ' 113—114.

318. עיין עליהם בדיון על ר' שאול לוין. בשנת 1823 היה אחד מהם שייך לר' שאול לוין, אבל אין לנו עדות לכך שהמפעל נשאר בידי צאצאיו והיה ברשותם בשנות ה־40. אנו מתעלמים כאן ממפעלים לייצור י"ש המסורתיים, שהיו בוודאי גם אז ברשותם של יהודים, שכן ידוע לנו שמחזו פינסק ייצר בשנים 1857—1860 משקאות בכמויות שהספיקו גם ליצוא אל מחוץ לפלך מינסק (זלנסקי, ח"ב, עמ' 266, 319). אין ספק שחלקם של יהודי פינסק היה גדול בייצור הי"ש והיה כנראה מכריע ביצואו אל מחוץ לפלך. ידוע לנו שבפינסק היו בשנות ה־60 שני מפעלים קטנים לייצור י"ש וליקר ומפעל לייצור משקה דבש (שם, עמ' 266; טי"פ, עמ' 78).

319. אנו מתעלמים כאן מן הנסיונות הכושלים של ר' שאול לוין בתחום התעשייה, שעליהם דובר לעיל.

אחדים מאנשי המפתח בחיי הכלכלה של פינסק מאוחר למדי ואף הם נהגו זהירות מרובה בצעדיהם הראשונים בתחום החדש.

חלוץ התעשייה באזור פינסק בתקופת שגשוגה המסחרי של פינסק היה האציל הפולני אלכסנדר סקירמונט בעל האחוזות קולודנו (בין פינסק לסטולין) ופורצ'ה בית־חרושת לאריגים. ידיעות 1837 ייסד סקירמונט בפורצ'ה בית־חרושת לאריגים. ידיעות משנות ה־60 מעידות שבית־החרושת ייצר סוגים שונים של אריגי טריקו, סאטין וצמר, שהצטיינו באיכותם וזכו לשוק נרחב. בית־החרושת היה מצוייד במכונות חדישות והפיקוח על הייצור היה בידי טכנאים שהובאו מגרמניה. בית־החרושת העסיק כ־300 פועלים שגויסו ברובם מבין האיכרים. במפעל הועסקו כפועלות בחורות יהודיות, רובן או כולן מבנות מוטלה, בעבודות שדרשו רמה גבוהה יותר של דיוק והתמחות. התוצרת של המפעל נמכרה בחלקה במקום (היינו בפינסק ובאזור) ובחלקה בשוקי וילנה, מינסק, קיוב, אודיסה, ברדיצ'ב, וארשה, מוסקבה ופטרבורג. עגלונים יהודים מפינסק היו מובילים את האריגים למרחקים, אפילו עד מוסקבה[320].

בשנת 1860 יסד אלכסנדר סקירמונט באחוזתו פורצ'ה גם בית חרושת לסוכר דק ומזוקק שהיה מצויד אף הוא במכונות קיטור[321]. בעלי־עגלות יהודים מפינסק היו מובילים גם את הסוכר מתוצרת פורצ'ה למרחקים[322].

המפעל התעשייתי המודרני הראשון בפינסק שהיה מצויד במכונות קיטור חדשות נוסד אף הוא על־ידי לא־יהודי. בשנת 1850 נוסד באלברכטובו ליד פינסק בית־חרושת לנרות ולסבון על־ידי הסוחר הווארשאי, הגרמני רוברט בוטה[323]. הוא בחר בפינסק כמקום לייצור נרות וסבון כי היה מצוי בה בשפע חלב שהוא חומר־הגלם הנחוץ לתעשייה זו[324]. כמו כן לא היה קושי בהספקת עצים בסירות עד לפתח המפעל. בית־החרושת העסיק בשנות ה־60 כ־60—70 פועלים. תוצרת המפעל היתה משובחת והיתה מבוקשת מאוד בשווקי רוסיה ופולין[325]. צרכני הנרות היו רובם ככולם יהודים. הביקוש לנרות ולסבון של בית־החרושת התפתח בהתמדה ובין השנים 1857—1861 גדל ייצורו פי 3½[326]. בשנת 1872 עבר המפעל לידיים יהודיות (על כך ראה להלן).

בשנות ה־60 היה בפינסק בית־חרושת נוסף לייצור נרות וסבון שהיה שייך לגרמני בשם פישר, שתפוקתו היתה כמחצית תפוקתו של בית־החרושת של בוטה[327]. אין אנו יודעים מה עלה בגורלו של מפעל זה אבל אין ספק שהיקף ייצורו בשנות ה־60 היה נכבד.

ניצני התעשייה היהודית

בשנות ה־50 פנו גם יהודי פינסק לייצור תעשייתי. מן הסטאטיסטיקה הרשמית של שנות ה־50, מתברר שכבר אז ייצאה פינסק כמויות גדולות של שמן ופשתן ושל פסולת גרעיני הפשתן, תוצרת הלוואי של ייצור השמן, ששימשה מזון לבקר. בין השנים 1855—1860 ייצאה פינסק מן התוצרת שלה כ־10,000 פוד (160 טונות) לשנה בממוצע[328]. גם תעשייה זו התפתחה בגלל העובדה שלנמל פינסק הגיעו כמויות גדולות של גרעיני פשתן מאזור אוקראינה. במקום לשלוח את גרעיני הפשתן כחומר גלם עיבדו אותם בפינסק ואת השמן ייצאו לווארשה או לנמלי הים הבאלטי, ואילו את הפסולת שיווקו במקום או ששלחו אותה יחד עם השמן[329]. את הכמויות האלו ייצרו ב־3—4 מפעלים חרושתיים לייצור שמן[330].

חלוץ התעשייה המודרנית בפינסק היה משה לוריא שהקים יחד עם אחיו דוד בית־חרושת לשמן וטחנת קמח מונעים

320. עיין: זלנסקי, ח"א, עמ' 256—258; צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, עמ' 58—59; קרמן, שם, עמ' 127. צ'מרינסקי מספר בזכרונותיו שהאריגים מתוצרת פורצ'ה הצטיינו בטיבם ("חומר נצחי שמבינים קופצים עליו, בפרט יהודי מוטילי"). לדבריו בחר בעל בית־החרושת בפועלות יהודיות לעבודות מסוימות משום שההשגחה על מכונת הטווייה והאריגה אינה כרוכה במאמץ גופני, אבל דורשת "מוח מפותח פחות או יותר, עין צופיה, חדה וידים חרוצות לכוון את הרגע הנחוץ לקשור נימא בנימא וכדומה", והכפריות נמצאו בלתי מתאימות לכך. בחורות אלו לא רק ששמרו שבת כהלכתה, אלא גם קיבלו על חשבון האדון מאכלי שבת מסורתיים. אחרי מספר שנות עבודה היתה פועלת כזאת מוסכת לעצמה סכום מסוים לנדוניה. בצדק ציין צ'מרינסקי בזכרונותיו שפרולטאריון תעשייתי יהודי היה קיים במוטילי לפני שהיה בפינסק. הפועלים והפועלות גרו באחוזה ולכלכתם היתה על הנהלת בית־החרושת. הפועלים היו מקבלים שכר של 15—40 רובל לשנה, סגן מנהל עבודה 100—200 רובל לשנה. חמשת מנהלי העבודה והטכנאים היו גרמנים ואלה קיבלו בין 500—1,000 רובל לשנה. בשנים 1856—1860 ייצר בית־החרושת 60—90 אלף ארשין (כ־42—63 אלף מטר) אריגים לשנה וערך הייצור באותן שנים נע בין 205 אלף ל־300 אלף רובל.

321. השווה: זלנסקי, ח"ב, עמ' 245. צ'מרינסקי מספר בזכרונותיו שסקירמונט הביא קבוצה של מומחים מגרמניה, שזרעו סלק בימות הקיץ ועבדו בבית־החרושת בימות החורף (עיירתי מוטילי, עמ' 54—55).

322. קרמן, שם.

323. זלנסקי, ח"ב, עמ' 253 ואילך.

324. שם, שם, על הסחר בחלב עיין לעיל.

325. מפעלים קטנים לייצור נרות לצורכי האוכלוסייה היהודית היו במינסק ובכמה ערים אחרות, אבל אלה לא השתמשו במכונות והיתה להם חשיבות כלכלית מינימאלית ולכן אף לא נזכרו בסקירה הרשמית על הפלך (זלנסקי, שם).

326. בשנת 1857 ייצר המפעל 5,000 פוד נרות סטיארין, 1,500 פוד נרות חלב, 2,000 פוד סבון. בשנת 1862 ייצר המפעל 18,000 פוד נרות סטיארין, 5,000 פוד נרות חלב, ו־13 אלף פוד סבון. המחיר של פוד נרות סטיארין היה אז 10.50 רובל, פוד נרות חלב 5.50 רובל ופוד סבון 3.60 רובל. תצרוכת הנרות השנתית של יהודי פלך מינסק בלבד הגיעה ל־62,400 פוד בשווי 280—322 אלף רובלים. עיין: זלנסקי, שם, עמ' 254.

327. יאנסון, עמ' 119. לדעת הוניק (טי"פ, עמ' 77), היה פישר שותפו של בוטה בייסוד בית־החרושת לנרות ולסבון והשותפות שביניהם נפרדה כנראה.

328. זה מוכח מן ההפרש בין היצוא הגדול של פסולת ייצור השמן מפינסק (ממוצע 11,108 פוד לשנה), לבין היבוא הקטן (1,345 פוד לשנה) וכן מוכח הדבר מן ההפרש שבין היבוא (הגדול יותר) של גרעיני פשתן לפינסק ויצואו (הקטן יותר). זלנסקי, שם, עמ' 275.

329. שם, שם. כך יש להבין את העניין אף־על־פי שבמקור שלנו נשתבש קצת הניסוח.

330. שם, על־פי הנתונים של הוניק (טי"פ, עמ' 78) היו בפינסק 18 מפעלים לייצור שמן. אם כן הדבר היו רוב המפעלים הללו זעירים.

במכונות־קיטור בשנת 1860, או זמן־מה לאחריה. טחנת הקמח של בית המסחר האחים לוריא ושות' היתה הטחנה הראשונה בכל פלך מינסק שהונעה במכונות־קיטור. כושר הטחינה שלה היה 800 פוד (12,8 טונות) קמח ליממה[331].

בשנת 1872 רכש הסוחר שמואל רבינוביץ, חתנו של גד־אשר לוין, בשותפות עם אחיו את בית־החרושת לנרות של משפחת בוטה במחיר 120,000 רובל. הבעלים החדשים ביטלו את ייצור נרות החלב והשעוה ואת ייצור הסבון והתרכזו בייצור נרות סטיארין בלבד. אלה נמכרו בהצלחה בסביבה הקרובה ובמרכזי המסחר הגדולים של רוסיה ופולין[332].

על־פי נתונים המובאים על־ידי הוניק היו בפינסק בשנת 1871 גם שני מפעלים לטאבאק, בשנים 1871—1875 לערך נוספו שני מפעלים לייצור לבנים, מפעל לברזסקאות ומגרסה. בשנת 1876 היו בפינסק: מפעל לתוצרת כימית שערך ייצורו הגיע ל־34,000 רובל לשנה; מסגרה; מפעל לייצור יין שערך ייצורו היה 100,000 רובל לשנה; שני מפעלים לייצור חבלים וארבעה מפעלים לעיבוד טאבאק[333]. נראה שכל המפעלים האלה היו מפעלים זעירים.

לסיכום ניתן לומר שבמשך כל התקופה הנידונה תפסה התעשייה מקום בעל חשיבות צנועה בלבד בכלכלתם של יהודי פינסק. עיקר מרצם והונם נתנו לסחר המעבר והיצוא של התוצרת החקלאית של אוקראינה. התעוררות מסוימת בלבד לקראת יוזמות בתעשייה מורגשת בשנות ה־60—70.

מלאכה

אין אפשרות להעלות תמונה מדויקת על מקום המלאכה בחיי הכלכלה של פינסק. אולם אין ספק שרוב ענפי המלאכה היו מרוכזים בידיהם של יהודי פינסק וששכבה נרחבת של אומנים ושוליות מצאה את פרנסתה באומנויות[334].

מן המחצית הראשונה של המאה ה־19 אין לנו בכלל עדויות על מלאכה ובעלי־מלאכה בפינסק. אבל מעדויות מסוף המאה ה־18 המעידות על משקלה הרב של המלאכה בכלל פרנסותיהם של יהודי פינסק בסוף ימי מלכותה של פולין[335] ומעדויות שונות מן המחצית השנייה של המאה ה־19, ניתן ללמוד שרבים מיהודי פינסק מצאו את פרנסתם מעיסוק במלאכה, שמספר המקצועות שבהם שלחו את ידיהם גדל ואחיזתם הכללית במלאכה העמיקה בהתמדה.

מחקר רוסי חדש על תולדות הכלכלה של רוסיה במחצית הראשונה של המאה ה־19 מציין שבעיר המחוז פינסק היתה המלאכה מפותחת במידה ניכרת ושהיא התחרתה בהצלחה בהתפתחותה המסחרית ותוצרת המלאכה שלה בעיר הפלך מינסק, שכן היו גם המסחר וגם תוצרת המלאכה של פינסק מיועדים לא רק לצריכה מקומית, אלא גם לשרת את הצרכים של אזור נרחב שבסביבה. המחקר מדגיש את תופעת ההתמחות במקצועות מלאכה מסוימים כתופעה אופיינית להתפתחות המלאכה בפינסק ולדוגמה הוא מביא את מקצוע השענות שבה הצטיינה במיוחד[336].

סטאטיסטיקה רשמית על מלאכה בפינסק עומדת לרשותנו מהשנים 1857, 1861—1865 וכן מאחת השנים משנות ה־80. נביא אותה אף־על־פי שידוע היטב שאין לסמוך על הסטאטיסטיקות הרשמיות מבחינת הדיוק שלהן והדברים ידועים[337]. וראה הטבלה בעמ' הבא.

ידוע יחס הזלזול של יהודי מזרח־אירופה למלאכה, ופינסק לא היתה יוצאת מן הכלל מבחינה זו. תמונה אופיינית לזלזול כלפי המלאכה מוצאים אנו בכתבה משנות ה־60 המתלוננת קשות על "כי מורשה היא משנות קדומים להיות המלאכה נמבזה בישראל"[341].

אבל דומה שבפינסק התייחסו למלאכה בחיוב בזמן יותר מוקדם מאשר במקומות אחרים. מכל מקום, פעילותו הפילאנתרופית הנלהבת של גד־אשר לוין לחינוך יתומים ובני עניים למלאכה, נסיונות חוזרים ונשנים מצד עשירי העיר בעלי ההשפעה בקהל לשכנע אנשים מדלת העם ללמוד מקצוע[342] ומערכה ציבורית עקבית של משכילי פינסק להעלאת ערכה וחשיבותה של המלאכה[343], גרמו לכך שמקומה של המלאכה לא רק שלא גרע מכבוד העוסקים בה אלא אף מוכרים לנו בעלי־מלאכה שנודעו במדותם ובמידותיהם ושימשו דוגמה ומופת לאחרים. על אחדים מהם מספר קרמן בזכרונותיו דברים נלבבים. על החייט חיים־שלמה זילברמן הוא מספר

---

331. זלנסקי, ח"ב, עמ' 275—276; אליאסברג, בעולם ההפיכות, עמ' 15, 17.

332. במקור שלנו (ס"ג, כרך 8, שם) נאמר שהמפעל נמכר לסוחרים (אולי אחים) רבינוביץ. ממקור אחר ידוע לנו שהמפעל היה שייך לחתנו של גד־אשר לוין (קרמן, עמ' 17) שמואל רבינוביץ, מתושבי קארלין ומסוחריה החשובים. שמו נזכר לראשונה בין התורמים לטובת הנוצרים בסוריה בשנת 1861 (הכרמל, א', עמ' 233) והוא נמנה בשנת 1866 על חותמי הספר של לטבלא, מבחר החשבון. ב־1880 מעורר אותו בעל כתבה להמשיך במפעל חותנו ולייסד חברה שתטפל בלימוד מלאכה לנערים עניים (הצפירה, ו', עמ' 387—388). מאוחר יותר נמנה על המשגיחים והבוחנים של ת"ת קארלין (ש. מ. רבינוביץ, תלפיות, עמ' 11).

333. טי"פ, עמ' 48.

334. סטאטיסטיקה רשמית משנת 1857 מציינת שבפינסק היו רשומים באגודות בעלי־המלאכה 315 נוצרים ו־276 יהודים ובס"ה 591 בעלי־מלאכה (זלנסקי, ח"א, עמ' 595). אבל די להשוות את מספר בעלי־המלאכה של שנת 1857 למספרים של שנות 1861—1865 (עיין להלן), כדי להיווכח שהמספר גדל בהרבה. בעלי־מלאכה יהודים השתייכו כנראה פחות לאגודות בעלי־מלאכה.

335. עיין לעיל בפרק הקודם.

336. רוז'קובה, עמ' 336. מראה המקום המובא במחקר: Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861—1863 г г. г | Минская губерния, 4. 20.

337. עיין דרך־משל בדברים המפורשים על כך בסקר הרשמי על פלך מינסק משנת 1864 (זלנסקי, ח"א, עמ' 465, 651).

338. עיין לעיל, הע' 252.

339. טי"פ, עמ' 80.

340. ס"ג, כרך 8, עמ' 173.

341. המליץ, ג', 1863, עמ' 312—313.

342. שם, שם.

343. מעל דפי העיתונות. עיין: המליץ, ג', עמ' 182—186; שם, ח', עמ' 35—36; הצפירה, ו', עמ' 387—388; ר"י, 1879, מס' 6, עמ' 188—189.

טבלה מס' 7

המלאכה בפינסק בשנים 1857[338], 1861—1865[339], ובשנות ה־80[340] *

סוג המלאכה	1857	1861	1862	1863	1864	1865	לערך 1885
אופים		57	54	59	72	83	64
קצבים		44	44	46	60	41	33
חייטים		214	219	220	275	237	172 (90 + 82 שוליות)
סנדלרים		138	137	137	204	197	170 (80 + 90 שוליות)
כובענות נשים ואופנה		7	7	7	8	8	7
כובענים		29	29	29	36	35	19 (7 + 12 שוליות), כובענים ופרוונים
מנקי ארובות		—	—	—	—	5	15
בנאי לבנים		55	55	58	70	64	68 (43 + 25 שוליות)
מסגרים		—	—	12	2	10	מסגרים ונפחים
נפחים		—	—	42	7	14	
נגרים		85	77	78	97	105	
חרשי נחושת		9	9	12	19	23	
פחחים		—	—	3	—	4	45 (20 + 25 שוליות)
רצענים		10	7	8	11	11	19
בנאי עץ		2	1	2	2	2	
צבעים		—	—	—	2	6	64 (30 + 19 שוליות + 15)
זגגים		—	—	—	2	7	8 (6 + 2 שוליות)
עגלונים		54	54	49	75	75	98 (81 + 17 בעלי כרכרות?)
מרפאי סוסים		1	1	—	1	2	
שענים		35	21	23	2	7	16 (6 + 10 שוליות)
פועלי בניין		—	—	—	—	10	90 (40 + 50 שוליות)
חבתנים		—	—	—	—	8	5
סך־הכול	591	748	715	785	945	954	893

* ראה הערות בעמ' הקודם.

על אלה יש להוסיף:
8 עושי סוכריות
15 דייגים
24 כורכים (10 + 14 שוליות)
4 עושי צמר גפן

שהיה אהוב על כל שכבות הציבור בפינסק וסביבתה בגלל עניוותו, טוב לבו ומעשי הצדקה שלו ושכספי צדקה של בני משפחת לוריא עברו דרכו[344]. על שואב המים אברהם־לייזר מספר קרמן, שהצטיין ביושרו ובצדקתו וזכה להשיא את בנותיו לתלמידי־חכמים גדולים ושגדולי העשירים ותלמידי החכמים השתתפו בסעודת פורים שלו[345]. קרמן עצמו, שלמד חייטות בנעוריו בשיטה וביסודיות, קיבל בילדותו חינוך מסורתי ואחר־כך חינוך משכילי מצוין ונעשה לאחר־מכן אחד מפעילי הציבור בקרב בעלי־המלאכה ואחד ממנהיגיה של התנועה הציונית במקום[346].

אף סיכומי המספרים משנות 1861—1865 מעידים שמספר ניכר של ראשי בתי אב בפינסק התפרנסו ממלאכה, אף שה־מספרים כוללים גם אומנים וגם שוליות. לרמת המלאכה בפינסק היה כוח משיכה אף לגבי שוליות שבאו אליה ממרחקים[347]. גם משיטת חינוך בעלי־מלאכה בפינסק של גד־אשר לוין ברור שהיו בפינסק אומנים מצוינים שהעמידו בעלי־מלאכה טובים.

כרגיל בתחום המושב ברוסיה היתה רמת ההכנסה והחיים של בעלי־המלאכה בפינסק נמוכה והיתה כרוכה בשעות מרובות של עבודה. אבל דומה שבשנות ה־60 החל מסתמן שיפור כלכלי במעמדם של בעלי־המלאכה. כל העדויות מראות שבעל־מלאכה היה מסוגל לפרנס את עצמו ואת משפחתו בכבוד ותוצרת טובה של אומן היודע מלאכתו היתה סחורה מבוקשת.

במיוחד נשתפר מצבם של בעלי־המלאכה כאשר נפתחה בפניהם האפשרות לעבור לדרום רוסיה ולמזרחה, אף אל מחוץ לתחום המושב, מקום שם שרר מחסור חמור בבעלי־מלאכה.

344. קרמן, עמ' 145.
345. שם, עמ' 90 ואילך.
346. שם, עמ' 222. על בעלי־מלאכה בפינסק עיין גם שם, עמ' 8, 20, 49, 55, 107, 162.
347. על שוליות מבריסק אצל בעלי־מלאכה בפינסק עיין שם, עמ' 33.

אלה היו משתכרים יפה מאוד במקומות החדשים, היו חוזרים לפינסק לאחר שצברו קצת ממון ויש מהם שעברו לגור במקומות החדשים ונמנו עם המהגרים, שבנו את היישובים החדשים בדרום רוסיה. חלקם היו באים לפינסק כדי לשאת אשה מבני המקום או היו חוזרים אליה לעת זקנה[348].

בתקופת השגשוג הכלכלי של פינסק הגיעו בעלי־המלאכה מסוימים לעושר רב. במיוחד טוב היה מצבם של העגלונים. לעושר הגיעו מצד אחד עגלונים שהיו מובילים סחורה לפנים רוסיה והגיעו אף למוסקבה ופטרבורג[349] לשם הובילו אריגים וסוכר מבית־החרושת של סקירמונט, נרות סטיארין, סבון, ובחזרה הביאו תוצרת חוץ־לארץ ותה; ומצד שני עגלונים שעסקו בהובלה ליד חוף הנהר[350]. אלה היו מצליחים להרוויח בעונה שנמשכה כ־8 חודשים אף 15—20 רובל ליום. סכום עצום באותם ימים, דוגמת בני משפחת ממתקים[351].

דומה שעל הרמת דרגת מעמדם החברתי של בעלי־המלאכה מעידה גם העובדה שבין הנרשמים לבית־הספר של הורביץ בשנת 1870 נמנו שני סנדלרים גרשון פומראנץ וישראל קרוליק, ו־5 מחניכיו של גד־אשר לוין שהיו בחברה אחת עם בניו של אהרן לוריא ואחרים מנכבדי העיר[352].

בסוף שנות ה־70 ובראשית שנות ה־80 היתה פינסק פעילה מאוד לטובת הקרן לעידוד עובדי אדמה ובעלי־מלאכה מתוך קשר עם הנהלת הקרן בפטרבורג, והתחילו מנהלים פעילות להגירת בעלי־מלאכה לפנים רוסיה מתוך מגמה להקל על המצב בתחום המושב, כמובן. מבין בעלי־המלאכה בפינסק נבחרו מועמדים להתיישבות במקומות מרוחקים בתוך רוסיה.

המלחמה לפרודוקטיביזאציה ולהפצת המלאכה נתנה תוצאות ממשיות כבר בראשית שנות ה־80. כך, דרך משל, הצטיינה פינסק בשנות 1880/81 במגבית מטעם הקרן היהודית הכול־רוסית לבעלי־מלאכה ועובדי אדמה.

כתבה רוסית משנת 1880 מציינת התעוררות ניכרת בפעילות הקרן לתמיכה בבעלי־המלאכה ועובדי אדמה ושבמגבית הראשונה הגיעו ההתחייבויות לסך 2,500 רובלים ובמזומנים הצליחו לאסוף 1,500. את הצלחת המגבית מייחסת הכתבה לניהולה העקבי והשיטתי על אף העובדה שפינסק נראתה אז בעיני הכתב עיר ענייה[353]. מבין 27 מקומות יישוב ברוסיה מקדימים אותה רק פטרבורג, חארקוב ומינסק מבחינת גודל הסכומים שנאספו בהן למען הקרן, ומבחינת מספר התורמים עולים עליה רק אודיסה, מינסק וליסאבטגרד[354].

בפעולה היהודית הכלל רוסית המתוכננת ליישוב יהודים ברוסיה, מוסר בשנת 1881 אהרן לוריא למרכז בפטרבורג ש־14 בעלי־מלאכה רוצים להתיישב במקומות שונים בפנים רוסיה ונמצאו ראויים לכך על־ידי ועדה מיוחדת, שבדקה את הכשרתם ומצבם. הוועד המרכזי אישר מתן סיוע להגירתם של שלושה מהם: אחד לקאבקאז, אחד לליסקובו ואחד לטאמבוב וכל אחד מהם קיבל סיוע להוצאות הדרך ו־100 רובל לציוד בסיסי[355]. באותו זמן נמצאו גם בפינסק 23 מועמדים שהיו מוכנים לעבור לעבודה חקלאית[356]. בתעמולה למען הפרודוקטיביזאציה בכלל היו פעילים אנשי האינטליגנציה, בעיקר זו שהשתתפה בעיתונות היהודית־רוסית. פעילות זו נמשכה גם לאחר־מכן[357].

אשר לפתיחת מחלקה להוראת המלאכה בתלמוד־תורה, שאת פתיחתו דרשו במשך שנים החל משנות ה־70, הרי הושג לכך הרשיון בשנת 1881 אבל הוא נפתח רק ב־1888[358].

איבאניקי

בעיצומה של הפריחה הכלכלית של פינסק נוסדה בשנת 1855[359] סמוך לפינסק, בכפר איבאניקי, מושבה חקלאית יהודית. אין אנו יודעים דברים בדוקים על ראשיתה.

בשנת 1864, תשע שנים אחרי ייסודה, מתאר הסופר המשכיל צבי שרשבסקי את המושבה בעקבות ביקור שערך בה. מתיאורו הנלהב של חיי הכפר האידיאליים של המתיישבים החקלאיים עולה תמונה מעודדת. לעובדה שמצא באיבאניקי בסך־הכול כעשרה בתים של מתיישבים יהודים בתוך כפר חצוי "מעבר מזה האיכרים נוצרים ומעבר מזה יהודים" אין הוא מייחס חשיבות. אם אמנם היו באיבאניקי 15 משפחות של מתיישבים בעת ייסוד המושב[360] הרי פחת המספר תוך 9 שנים בשליש.

בלשונו של בעל הכתבה: "מספר מפקד עדתם הוא מעט ובתיהם המה אך כעשרה במספר, אך כמעוטם כן גדלו מעשיהם ורבו עלילותיהם וזה מקרוב מצאה ידם להם ובנו בית מדרש נחמד למראה, הוצאות הבנין עלו ליותר מסך 200 רו"כ לבד כל עבודתם אשר עבדו בו עצמם, אשר כמעט כלו נבנה בידיהם, עצים לבנין קנו במחיר בעיר פינסק, יען כי רחוקים המה מיער צומה עצים — ויאספו סוסיהם ויביאום בעצמם הכפרה והמה וצאצאיהם אתם — חשבו העצים... ויחנכוהו לעת שמחת כלולות אחד מיושביהם... גם כתבו להם ספר התורה... ובלבבם לכתוב להם עוד ס"ת אחת".

צבי שרשבסקי המשכיל הנלהב מפליג בדברי התפעלות בראותו את החזיון של יהודים עובדי אדמה במלים אלה:

---

348. על יוסף צ'רקאסר הסנדלר, מנערי גד־אשר לוין עיין שם, עמ' 19—20; על הגירת בעלי־מלאכה לאוקראינה, שם, עמ' 199.
349. שם, עמ' 127; המליץ, ג', עמ' 312.
350. קרמן, עמ' 127.
351. שם, עמ' 107.
352. שם, עמ' 58.
353. ר"י, 1880, מס' 40, עמ' 1576. בציונה של פינסק כעיר ענייה הפריז במקצת בעל הכתבה. בכתבה עברית מאותו זמן ב־המליץ, ט"ו, 1880, עמ' 57 מסופר על התעוררות גדולה ברחבי רוסיה למען מלאכה ועל פיגורה של פינסק בתחום זה. כתבה זו היא יוצאת דופן ודומה שהיא אינה משקפת את המצב לאמיתו. הוא מטיח דברים כלפי עשירי פינסק וספק אם היה צדק בדבריו.
354. ר"י, 1881, מס' 3, עמ' 100.

355. שם, מס' 35, עמ' 1382.
356. שם, עמ' 1388.
357. ראוסבט, 1881, מס' 38, עמ' 1494—1495; ר"י, 1882, מס' 44, עמ' 1659.
358. המליץ, 27.6.1888, עמ' 1469—1470.
359. הכרמל, ג', עמ' 154—155.
360. השווה טי"פ, עמ' 242.

"מה אהבתי לראותם מתענגים על נועם השלוה! מה בחרתי בנחלתם כי שפרה ונעמה! הן כאשר עיני ראתם מלאי טוב ושבע עונג ונחת... או אז אמרתי בלבי אך זאת היא נחלה מאושרה בתבל, או אז הראיתי לדעת מה נואלו יושבי הקריות אשר יקצו ויתעבו בעבודת האדמה, ורובם ככולם ינהו אחר המסחור... הן יום ליום יביע אומר... כי שקר ההון והבל הערשר... ודרך המסחור באפלה לא נודע מראש במה יכשל... לא כן עבודת האדמה אשר כאדמה לעולם תעמוד".

דברים אלה נכתבו זמן קצר לאחר מרד הפולנים של שנת 1863, כאשר הופרע מסחר היצוא של דרום־מערב רוסיה למערב ומצבם הכלכלי של יהודי פינסק נפגע בצורה קשה. אין ספק שבאותה שנה היה מצבם של עובדי אדמה טוב בהרבה מאשר בשנים רגילות וקרוב לוודאי טוב יותר ממצבם של סוחרים שעסקיהם נפגעו. מצב זה נותן תוקף מסוים לדברי השבח המליציים למעמדם של עובדי האדמה שבוודאי הרוויחו יפה באותה שנה.

באותה כתבה מביא הסופר המשכיל שרשבסקי את דבריו של אחד המתיישבים שבהם מצא כאילו חיזוק לדבריו: "איככה נעשה שקר בנפשנו לתת יתרון לחיי הערים אשר על פת לחם יפשע גבר... אף כי עתה בצוק העתים... המשתכר משתכר אל צרור נקוב. לא כן אמנם חיינו בזה אשר לחמנו ומימינו נאמנים לנו בכל עת ובכל שעה".

לכן לא שם לב שרשבסקי להתמעטות מספר המשפחות ויכול לספר לקוראיו דברים משמחים על מצבם: "זה כתשע שנים יגעו ועמלו להאחז במקום הזה ברשיון הממשלה וקם בידם לאחוזה, והנם עתה יושבים שם בבתים בנויים ורפתים וחצרות וגדרות גם שור גם סוס להם, גם בהמה וצאן ומעוף הבית למשנהו עובדים המה את אדמתם בכשרון ויד חרוצים, אוכלים תבואתה... ומכל צרכי החיים לא יגרע מהם דבר".

באותה שנה הצליחו מתיישבי איבאניקי, כעדות אחד מהם, לתקן "התקנות הישרות הנוסדות בתוכם, והכנסות השונות אשר יעד לצרכי הקודש ולשים בראשם מורה, והכל מתנהל אצלם בסדר נבון ובמשטר ישר, את משתה היי"ש מכל בתי עדתם השכירו לחוכר אחד — וגם הוא מתושביהם בעד סך קצוב. גם הוטל על כל איש ואיש מתושביהם לתת א' ג"פ מכל זהב מרוח כל שבוע ושבוע וכולם ששים ושמחים לעשות רצון הצדקה"[361].

אין זכר בכל הכתבה הזו לעדות המסופרת על קשרים מיוחדים בין המושבה היהודית הזאת לבין ר' זאב־וולף לוין, שלפיה היה מייסדה של המושבה[362]. על־פי עדות בעל־פה שנמסרה על־ידי ותיקי המתיישבים של איבאניקי לפני מלחמת העולם השנייה השתדל זאב־וולף לוין (בנו של ר' שאול לוין מקארלין) בפטרבורג לקבל רשיון לייסד את המושבה ושהוא הוא שרכש בכספו את הקרקע להתיישבות ויישב עליה 15 משפחות, רובם מלוהישין וחלקם מפינסק, וציידם בכל הדרוש. על־פי עדות זו מוסברת נכונותם של יהודים להתיישב על הקרקע בעבודה שהמתיישבים ובניהם היו פטורים (בדומה לסוחרים) מחובת הגיוס לצבא בתקופת ניקולאי למשך 25 שנה[363].

על עיסוקם בחקלאות של תושבי איבאניקי מספרת המסורת בעל־פה דברים מנוגדים בתכלית לדברי ההתפעלות הנמלצים של צבי שרשבסקי בשנת 1864. עסק החקלאות של המתיישבים היה הסוואה שאפשר להם להיות במצב של מיוחסים משוחררים ממסים ומעבודת הצבא. להלכה היה עיקר עיסוקם החקלאות אבל למעשה הוסיפו לעסוק בעיסוקים עירוניים. הגברים היו נמצאים לרוב בפינסק שבה עסקו במלאכות שונות ואילו באיבאניקי נשארו רק הנשים שהשגיחו על המשק החי. לדברי אותה מסורת אפילו נערים מתבגרים היו מחפשים פרנסתם בפינסק[364].

מבחינת אופיה העיירתי למחצה של המושבה איבאניקי אין הבדל בינה לבין מקומות התיישבות אחרים של מתיישבים חקלאיים יהודים[365] ואין לראות בה יותר מאשר אפיזודה בנסיונות הפרודוקטיביזאציה של יהודי פינסק (ראה להלן). ואף שהמושבה הוסיפה להתקיים עד מלחמת העולם השנייה לא העלה ולא הוריד קיומה דבר והשפעת קיומה לא ניכרת בהתעוררות הציבורית בין יהודי פינסק בסוף המאה ה־19.

בתקופת המשבר הכלכלי הקשה שבסוף שנות ה־70 נעשה בפינסק נסיון מחודש ליישב יהודים על הקרקע כחקלאים. על־פי המסופר בכתבה ב"המליץ" מ־1880 "יצאו אנשים אחדים עם גליון גדול ויכתבו עליו שמות כל הרוצים להשיג חבל קרקע לעבדה ולשמרה". אבל היה זה נסיון לא רציני אף שמאחוריו עמד פוליאקוב. באותה כתבה אומר הכתב: "בכלל אראה שרבים מהחותמים אינם יודעים מה המה חותמים ורבים מהולכי בטל כן מעושי מלאכה, המוצאים צרכי חייהם בעבודה תמידית, וכבר נתנו את ידם על הגליון הזה, כדי שלא לבייש את הסובבים בעיר לאסוף את החתימות באו אלי אח"כ ממני להבינם פשר דבר ומה ה' פאליאקאוו שואל מעמם"?[366]. אף שבפועל לא הביא הדבר להתיישבות חקלאית, פרט להתיישבותם של בודדים, מעידים דברים אלה המסתייעים בעדויות נוספות, שהיתה אז התעוררות ציבורית בקרב יהודי פינסק ושהרעיון של התיישבות חקלאית לא רק שנידון בעיר ברצינות, אלא שאף נתרמו סכומי כסף ניכרים לקרן למען בעלי־מלאכה ועובדי אדמה[367] ולוועד הכולרוסי של הקרן לעובדי אדמה ובעלי־מלאכה הומצאה בשנת 1881 על־ידי אהרן בן משה לוריא רשימה של 23 איש המוכנים לעבור להתיישבות חקלאית, אלא שהוועד ענה כי אינו יכול להיות היוזם למצוא חלקות קרקע מתאימות והציע שהמועמדים ימצאו בכוחות עצמם קרקע להתיישבות בקבוצות של 10 משפחות ולהגיש אחר־כך את תכניותיהם ובקשותיהם לוועד[368]. דומה שבזה

361. הכרמל, שם ועמ' 161.
362. קרמן, עמ' 5; טי"פ, עמ' 242—243.
363. טי"פ, שם.
364. שם, שם.
365. סאסיס, די געשיכטע פון די יידישע געזעלשאפטלעכע שטרעמונגען אין רוסלאנד, עמ' 76—77.
366. המליץ, ט"ז, 1880, עמ' 578.
367. ר"י, 1881, מס' 3, עמ' 100; ראזסבט, 1881, מס' 38, עמ' 1494—1495.
368. ר"י, 1881, מס' 35, עמ' 1388.

נסתיימה הפרשה מבחינתם של המועמדים מבין יהודי פינסק להתיישבות חקלאית, שכן אין אנו שומעים עוד על אותה התארגנות להתיישבות לאחר מכן ועד מהרה באו הפרעות בדרום רוסיה והורידו את העניין מן הפרק, אף שחוגי המשכילים עוד הוסיפו לדוש בו זמן־מה[369].

דמותה הכלכלית של פינסק והשינויים של שנות השישים

סחר היצוא של פינסק בתוצרת החקלאית של אוקראינה והסחר המסורתי בעצים היו כאמור הגורמים העיקריים שהביאו להתעצמותה הכלכלית של פינסק ולעושרם של תושביה בשליש השני של המאה ה־19. אלה מצדם הגבירו את הפעילות בענפים האחרים בחיי הכלכלה של פינסק כגון: התעשייה, המסחר הפנימי, השייט והמלאכה שתרמו אף הם לאיתנותה הכלכלית של העיר. מכתבות בעיתונים, מדברי זכרונות ומ־עדויות פנימיות אחרות מסוף שנות ה־50 ומשנות ה־60, עולה הרגשה של סיפוק מן המצב החומרי הטוב של העיר. אין למצוא בהם בכלל תלונות על עוני או רעב שהיו שכיחים בערים ובעיירות בליטא ובלורוסיה, רמתה החומרית של פינסק עלתה בהרבה מעל לממוצע בליטא באותו זמן, ובעתות מצוקה אף היתה מסוגלת לעזור לאזורים אחרים[370]. ללשון המושגים של תושבי פינסק—קארלין והסביבה חודר המושג "עשירי פינסק" או "גבירי פינסק"[371], לא יחיד פלוני הוא גביר, אלא שכבה חברתית שלמה של גבירים קיימת בפינסק ומטביעה את חותמה על חיי העיר לא רק בתחום הכלכלי. הודות לנדבנותם ולידם הפתוחה, משפיעים הם במידה מרובה בתחום חיי החברה, התרבות והרוח.

בשנת 1857 מכנה כתב אלמוני בכתב־העת "המגיד"[372] את קארלין בתואר "המעטירה והאדירה", המתחרה באיכותה בכל הערים הגדולות והיקרות ברוסיה בזכות יופיה והתנועה המסחרית שבה. בשנת תרי"ח (1858) מתבטא ר' שמואל־אביגדור תוספאה, רבה של קארלין, על קהילתו במלים אלו: "קריית קארלין המעטירה בגדולי מדע אנשי שם היקרים וגבירים מפורסמים בארץ... הנחני השם על מי מנוחות השקט ושאנן"[373].

---

369. ראה ראזסבט, שם. בכתבה נאמר שאף החסידים נוכחו בצורך הדחוף בפרודוקטיביזאציה ושיש להעמידה בראש העניינים הדחופים.

370. כבר בשנת 1845, שהיתה שנת רעב כבד בליטא, שימש מלאי התבואה האוקראינית בפינסק, שנועד מלכתחילה ליצוא, לסיפוק צרכים דחופים בלחם של אוכלוסיית ליטא וכך היתה פינסק מסוגלת להיות בשעת מצוקה אסם בר בשביל אזורים אחרים של רוסיה (ראה להלן בתזכיר).

371. קרמן, עמ' 64, 172 ועוד; צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, עמ' 172—173, 176—177.

372. המגיד, א', 1857, עמ' 88. והרי קטע מן התיאור שלו: "בה [בנהר הפינה] אניות יהלכון, אניות תרן ורפסודות עצים ואניות הקיטור והיו תוצאותיה לנהר נימען ודניעפער ווייכסעל, ומרכולתה אל כל המקומות אשר יד המסחור מגיע ותקשר את יושבי עירה אח מסחור ים המזרחי — אסטזעע השחור והבאלטי ובשנים אשר יד המסחור על העליונה האסטפוף רב על יד הנהר והחוף קטן מהכיל; האניות אלה באות ואלה הולכות. ועליהן עולה המית רוב אדם ועבודה רבה".

373. שאילות שמואל, יאהאנעסבורג תרי"ח, בהקדמה.

כאשר בא שמ"ר לתאר את פינסק בשנות ה־70 בסיפור העלילתי הראשון מפרי עטו, פותח הוא את הקדמתו במלים אלו: "העיר ניפסק [משמע פינסק] היא אחת הערים המסחריות הגדולות בליטא, בה נמצאים אנשים בני כל המעמדות: גבירים, נגידים בעלי בתים, עניים וקבצנים". ואחר־כך הוא מרחיב את דיבורו על שכבת הגבירים־נגידים בפינסק ומתאר בדרך סאטירית ביקורתית את התנהגות נשותיהם ואת נטייתם של הגבירים עצמם להבליט את עשירותם ולתפוס עמדת השפעה בציבור[374].

לכן אין פלא שבשנות ה־30—50 נמשכת הגירה יהודית לפינסק. מוכרים לנו כמה וכמה אנשים, חלקם סוחרים אמידים שעסקיהם הביאום להתיישב בפינסק[375] וחלקם בני מעמדות אחרים, שבאו אליה ממקומות שונים מסביבתה הקרובה, מליטא ואף מפולין והתיישבו בה[376]. ההגירה היתה כפי הנראה ניכרת ודומה שהיא נמשכה לפינסק בממדים צנועים יותר גם בשנות ה־60—70, כאשר רבים מתושבי פינסק התחילו יוצאים את העיר.

בשנות ה־60 בתקופת מלכותו של הצאר אלכסנדר ה־II, התחילו מסתמנות תופעות שאיימו על עתידו של סחר הטראנזיט בפינסק. הדבר היה קשור גם הפעם בשינויים שהחלו מתחוללים במדיניות הכלכלית והחברתית החדשה, הליבראלית בכיוונה, בשנות הרפורמות הגדולות בעשור הראשון לשלטונו של אלכסנדר ה־II. בפועל הרבה לא נשתנה בשנות ה־60 במצבה הכלכלי של פינסק עצמה. להוציא שנתיים־שלוש של נסיגה בגלל המרד הפולני, נמשך שגשוגה הכלכלי של פינסק במתכונת הקודמת עד ראשית שנות ה־70 (ראה להלן). אבל באותו זמן השתנו דברים במשטר החברתי ובמדיניותה הכלכלית של רוסיה. שחרור האיכרים אפשר יצירת שוק חופשי לשכירת ידיים עובדות לתעשייה ולאחר תקופת הסתגלות של שנים אחדות התפתחה

---

374. שמ"ר, מחותנים פון שונאים, בהקדמה. עיין גם: שם, עמ' 10—11 ועוד.

375. דרך־משל: הסוחר הגדול ר' בצלאל וולובלר פלורס מסלוצק התיישב בפינסק בשנות ה־30 ובשנות ה־60 נודע בה כעשיר מופלג, כפי שמתברר מצוואתו. שמו נזכר בין החתומים מתושבי פינסק על הספר אבות דר' נתן, ווילנא והוראדנא תקצ"ג. על צוואתו עיין: המגיד, י"ג, 1869, עמ' 1—2 (הוספה). הסוחר הגדול האחר ר' אליעזר הלוי עבר משרשוב לקארלין בשנות ה־50. עיין: המליץ, א', 1861, עמ' 651—652.

376. בשנות ה־30 מתגוררים בפינסק ובקארלין אלכסנדר זיסקינד הלוי ממינסק, אריה־לייב בן צבי מהלוסק, הרב ר' שלמה מלוהיישין (פנקס כתב־יד של ח"ק לומדי ש"ס דקארלין, כ"י ביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי 321°8), יעקב בן שאול ליבשיץ ממינסק, ר' משה צבי מאנטופול, זאב וולף בן יחיאל מיכל משרשוב (די צוואה, עמ' 405—406). על מלמדים מליטא בפינסק עיין להלן. בין שולחי הכתבות מפינסק בשנות ה־50, מוצאים אנו את יצחק בן משה הימלפארב מווילנה (המליץ, ב', עמ' 683), את שמואל בן נחום קורנפלד מבוטן (המליץ, י"ג, עמ' 182—312) ואת ג. ט. פריימן מפולין (שם, ג', עמ' 436). בשנות ה־70 — את צבי־הירש הכהן מנסביז' (הלבנון, י', עמ' 356; י"א, עמ' 373; י"ג, עמ' 119). ב־1880 את משה כהנא איש הורודנה (המליץ, ט"ז, עמ' 578). ראה גם לעיל, הע' 347.

התעשייה בשיטה קאפיטאליסטית טהורה. המדיניות הכלכלית החדשה (הקשורה בשמו של שר האוצר רייטרן) שמה לה למטרה מפורשת להגדיל את התפוקה הלאומית של התעשייה וכן של התבואה שהיתה מוצר היצוא העיקרי של רוסיה. אלא שהפעם נתקשרה השגת המטרות הכלכליות הללו בפיתוח רשת מסילות ברזל ברוסיה שהיו צריכות להיות אמצעי תובלה זול ומהיר להובלת התבואה[377].

סמוך לשנת 1860 נבנתה המסילה וארשה—ביאליסטוק ונמצאו בתכנון ובבנייה קווים שונים וביניהם קו רכבת, שצריך היה לחבר את אודיסה דרך קיוב עם מוסקבה ועם ריגה, כדי שיהיה קשר קל ונוח בין מקומות הייצור לבין הנמלים: תכנית בניית מסילות הברזל של שנות ה־60 השאירה את פינסק בצד[378]. הסוחרים היהודים בפינסק ניסו להציל את עתידה הכלכלי של פינסק בשמירת מקומה בסחר היצוא מאוקראינה ולצורך זה הגישו בשנת 1862 בעידודם של השלטונות המקומיים תזכיר לגוברנאטור של מינסק[379], שבו הוצע כיצד להציל את מעמדה של פינסק ביצוא תוצרת דרום־מערב רוסיה.

סוחרי פינסק ראו בבהירות את הסכנות הצפויות למסחר של פינסק בגלל חוסר יכולתה של מערכת ההובלה האטית ומלאת המכשולים בדרכי המים לעמוד בהתחרות עם מערכת ההובלה החדשה המתפתחת ברכבות ובגלל שינויים במבנה הייצור החקלאי של אזורי דרום־מערב רוסיה. הם ידעו שלטווח ארוך נחרץ גורלה של פינסק כתחנת מעבר מרכזית ליצוא התבואה של רוסיה לארצות חוץ, שכן ידעו שעם הופעתה של הרכבת אין הכרח במעבר רצוף במים ואין הכרח להוביל את התבואות רק בדרך המים (משמע דרך פינסק), וכן הרגישו שבהדרגה עתיד מגדל התבואות לעבור לגידולים אחרים שנפחם קטן יותר והכנסתם גדולה יותר ואת אלה ודאי יהיה יותר נוח לשלוח ברכבות. נגד מגמות אלו לא היה באפשרותם של סוחרי פינסק לעשות הרבה, שכן ידעו שמגמות התפתחות כלכליות של כלל רוסיה אין לעצור.

אבל סוחרי פינסק לא רצו לשבת בחיבוק ידיים. הם רצו להציל את מה שניתן להציל מן המפולת הצפויה ולייחד לפינסק תפקיד מסוים בתנאים החדשים העתידים להיווצר. הם ויתרו מראש על מעמד הבכורה של פינסק כספק תבואות ליצוא לארצות מערב־אירופה. במקום זה רצו להציל את מעמדה של פינסק כספק ראשי של תבואות לאזור ליטא וכן לשקם את סחר המלח מקרים לליטא ולהחזיר לפינסק את המעמד המרכזי שהיה לה בתור ספק מלח לכל ליטא. כמו כן ראו פתח הצלה מסוים בהגדלת הייצור של אזור פולסיה עצמו על־ידי פיתוח גידול חזירים לשם יצוא. אבל כל התכנית הזאת היתה מותנית לדעתם בבניית קו רכבת מפינסק לביאליסטוק, שבהקמתה התחילו לדון בממשלת רוסיה זמן־מה קודם לכן. קו זה צריך היה לחבר את פינסק אל המסילה המחברת את וארשה עם פטרבורג. לדעתם של סוחרי פינסק היה צריך דבר זה לאפשר להם להמשיך ולייצא את תוצרת ווהלין, שהיתה מוסיפה להגיע ביובלי הפריפט לפינסק, ולהישלח מפינסק ברכבות לשוקי פולין ורוסיה. הרכבת היתה צריכה לשמש גם לשם הובלת יצוא עודפים של ייצור המשק החקלאי של פולסיה עצמה[380].

הצעתם של סוחרי פינסק נדחתה על־ידי שלטונות הפלך והשלטונות המרכזיים בפטרבורג בגלל שיקולים ענייניים. נגד ההצעה של סוחרי פינסק הועלו נימוקים של חוסר כדאיות כלכלית. הטענה העיקרית היתה שבלי הובלת סחורות במים מאזור הדנייפר (כיוון שהתחילו להשתמש במידה גדולה והולכת ברכבת), ומווהלין (שנהרותיה היו טעונים ניקוי והעמקה) אין הצדקה כלכלית לבניית מסילת הברזל, שכן בעונה שבה המים רדודים לא יהיה לפינסק מה לייצא. לעומת זאת ראו השלטונות אפשרות להציל חלק מסחרה של פינסק על־ידי תיקון תעלת אוגינסקי ותעלת בוג—דנייפר בהשקעה זעירה בהשוואה להשקעה העצומה שהיתה דרושה לבניית מסילת הרכבת[381].

דחיית התכנית של חיבור פינסק לרשת מסילות הברזל ריפתה ידיים ולא הביאה ליוזמות חדשות מצד סוחרי פינסק. עלייתו המחודשת של סחר היצוא של אוקראינה לאחר דיכוי המרד הפולני של 1863 עזר להסיח את הדעת מן הסכנות הצפויות[382]. לאחר השפל של שנות 1863—1864, חזר היצוא והתחיל עולה וב־1867 הגיע לשיא מחודש אף שלהיקף השיא של שנת 1861 לא הגיע. דומה שהשיפור המחודש במסחרה של פינסק סייע את יאנסון בחוות הדעת שלו משנת 1869 להגיע למסקנה שאין בכוחה של הרכבת להשפיע הרבה על שיטת ההובלה המסורתית של התבואה בנתיבי המים, שכן דרך זו מוסיפה להיות זולה יותר ומאפשרת ארגון היצוא במשלוחים גדולים, דבר שיש בו יתרון רציני לסוחרים הגדולים. אף שלגבי יצוא החלב מאוקראינה עשויה היתה הרכבת העוקפת את פינסק להיות נוחה יותר להובלה, לא צפה יאנסון סכנה גדולה להיקף סחר הטראנזיט של פינסק[383].

הגירה לאוקראינה

ההתאוששות של המחצית השנייה של שנות ה־60, לא החזירה את המצב לקדמותו ולא חיסלה את תחושת המשבר המתקרב. באותו זמן נכנסה רוסיה לתקופה של פעילות כלכלית נמרצת בתחומי התעשייה והבנקאות ואחת מתופעות הלוואי המובהקות שלה היתה אורבאניזאציה מהירה, במיוחד באזור דרום רוסיה בסביבות הערים אודיסה, ניקולאייב חרסון,

377. על הרפורמות ועל המדיניות החדשה עיין: קורנילוב, ח"ב, עמ' 131 ואילך.

378. שם, עמ' 139 ואילך. עיין גם להלן בהמשך ההרצאה.

379. לפי זלנסקי, ח"ב, עמ' 302 ואילך, הוגשה בקשה ע"י "חברת מסילת הברזל של ליטא" לבנות מסילה שתחבר את פינסק עם ביאליסטוק ואחר־כך להמשיך את המסילה עד ווהלין.

380. שם, שם.

381. זלנסקי, ח"ב, עמ' 309—310.

382. עיין לעיל, עמ' 232, טבלה מס' 6. גם על־פי העדויות בכתבות מפינסק בעיתונות העברית והרוסית משנות ה־60, אין סימנים לדאגה מיוחדת לעתידה הכלכלי של פינסק. מספר הכתבות משנות ה־60 רב במיוחד ואין טעם למנותן כאן.

383. יאנסון, עמ' 92—95.

טאגאנרוג, רוסטוב, נובוצ'רקאסק, אסטראחאן שהצטיינו בגידול מהיר של האוכלוסייה[384]. לעומת הסכנות הצפויות למעמדה הכלכלי של פינסק ולהון המושקע בסחר הטראנזיט שלה, צפויים בו בזמן סיכויים טובים לכל המעביר את פעילותו לערים המתפתחות באוקראינה, שבהן או בקרבתן פועל ההון והכושר העסקי של אנשי פינסק בלאו הכי.

במצב המתואר גרמו קשרי המסחר האמיצים שבין פינסק לאוקראינה ולמרכזי מסחר אחרים להגירת יהודים מפינסק[385] בעיקר לאוקראינה, ובמידה קטנה יותר למרכזים אחרים ברוסיה. אנו מוצאים במקורות מאמצע שנות ה־60 עדויות על יהודי פינסק שעברו לגור למקומות חדשים. בספר זכרונותיו מספר חיים צ'מרינסקי: "והנה פרחחי פינסק אנשים חיים רבי פעלים בורחים מפינסק כשאין פרוטה בכיסם, עוברים במקלם את הדנייפר ומרוויחים רבבות (אחד מהם דוד בן שמעון מרגולין הגיע ברבות הימים גם למיליונים)"[386]. כאן מדובר על אנשים צעירים חסרי אמצעים שהסיכויים הטובים להתבסס בפרנסה מכניסה, דוחפת אותם לנסות את מזלם בדרום־מערב רוסיה. באחת הכתבות של צבי הכהן שרשבסקי מפינסק מוצאים אנו אילוסטראציה למקרה כזה. בתור סופר הקהל (ספרא דמתא) פרסם שרשבסקי בשנת 1864 כתבה־מודעה ב"המליץ" על צעיר בגיל 30 מכפר ליד דוידהורודוק, שזנח את אשתו והשאיר אותה עגונה במשך שנים אחדות. שמועה אמרה שראו את המעגן באודיסה ושרשבסקי מניח בכתבתו כי הוא "משרת באחד בתי הנגידים או באיזה בית מסחר"[387]. אותו מעגן הגיע אמנם לאודיסה, שכן גילה אותו "איש פינסק אחר הישוב באודיסה" והודיע על כך לפינסק. שרשבסקי הודיע ב"המליץ" של 1866 שכתבתו נשאה פרי[388] וזמן קצר מאוד לאחר־מכן עבר הוא עצמו, כנראה ב־1867, מפינסק למליטופול שבקרים. כאן הוא קיבל משרה אצל הסוחר הגדול זיידנר וב־1868 עבר לאודיסה כדי לעבוד במחיצתו של אר"ז בעריכת "המליץ"[389].

אוקראינה משכה גם את בני שכבת האינטליגנציה המשכילית האוטודידאקטית. בעריה היו להם סיכויים להסתדר בקלות בעיקר כמורים בבתי עשירים. ב־1861 עובר אברהם דוב דובזביץ ליקאטרינוסלאב כדי לשמש בה מורה, חוזר לפינסק, ואחר־כך, בשנת 1874, מוצאים אנו אותו בקיוב כמורה בבית ברודסקי[390]. אברהם־חיים רוזנברג, מי שהיה בשנות ה־70 הרב מטעם בפינסק (עיין להלן), היה בשנות ה־60 מורה בקיוב[391]. גם משה־אהרן שאצקס היה מורה בקיוב[392]. משה קוט, איש פינסק, יושב בשנת 1867 ברוסטוב ושולח משם כתבה ל"המליץ"[393]. בשנת 1878 נבחר ר' י. ל. פרנקל מפינסק כרב באודיסה[394] והמספר והדראמאטורג הפופולארי שמ"ר משתתף בייסוד תיאטרון יידיש בשנת 1878 באודיסה, וביתו שם הוא בית ועד לאנשי ספרות ואמנות יידיש[395]. מן הדוגמאות האלה מתברר שיוצאי פינסק היו פעילים גם בעיצוב הדמות התרבותית של היישובים המתפתחים באוקראינה[396].

גם סוחרים גדולים וסוכניהם מעתיקים את מגוריהם למקומות שונים באוקראינה וכן גם למרכזי מסחר אחרים ברוסיה. בסוף שנות ה־70 עבר מקארלין לקיוב העשיר המופלג והתלמיד־חכם המובהק ר' מאיר בן משה יצחק לוין[397]. בזכרונותיו של חיים צ'מרינסקי קוראים אנו על צאצא אחר של משפחת לוין, שאול (שייצה) לוין, שעבר לגור בקיוב אולי עוד בשנות ה־60 או ה־70, ושהביא עמו מפינסק 200,000 רובל במזומנים. בקיוב הוא היה מקורב לברודסקי ונהנה מאשראי בלתי מוגבל[398]. נראה שגם רבים מן הסוכנים התיישבו ישיבת קבע במקומות פעילותם העסקית, אף שחומר תעודתי למתן תשובה ברורה וחד־משמעית לכך אינו עומד לרשותנו. בשנות ה־60—70 מוצאים אנו סוחרים יוצאי פינסק גם בווילנה, מינסק, וארשה ומוסקבה[399]. גם בעלי מלאכה מפינסק חיפשו להם מקומות מגורים

384. רוז'קובה, עמ' 279, 325—327; קורגילוב, ח"ב, עמ' 124—125; בארון, עמ' 77—83.

385. היתה קיימת גם הגירה מסויימת של יהודים מפינסק לחוץ־לארץ במשך המאה ה־19 (מסוף שנות ה־20 ואילך), אבל אין בידינו שום הוכחות שזו היתה קשורה במניעים כלכליים. מתקבל על הדעת שצעירים היגרו לחו"ל כדי להציל עצמם מחובת הגיוס הכפוי. ואלו הן העדויות שבידינו על הגירה לחו"ל: יהודה־לייב גוטליב היגר בגיל צעיר מפינסק בשנת 1829 לבלגיה. בשנות ה־40—50 מוצאים אנו בלונדון את האחים אייזיק נג. לוין בני יצחק לוין המתגורר בפינסק. האחים הצליחו להשפיע על משה מונטיפיורי שיתמוך באביהם תמיכה כספית. שני מכתבים שלהם משנת 1851 שמורים באוספו של ר' אברהם שישא הלוי בלונדון, שהעמיד בטובו לרשותי את העתקי צילומם.

386. צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, עמ' 173.

387. המליץ, ד', עמ' 648.

388. שם, ו', עמ' 741.

389. טי"פ, עמ' 759. עיין להלן.

390. טי"פ, עמ' 308; יסטרדיי, עמ' 107.

391. טי"פ, עמ' 344; ח. מ. רבינסון, בעקבות עובדות ומאורעות, עמ' 11 (להלן: עובדות ומאורעות).

392. עיין להלן בדיון על ההשכלה.

393. המליץ, ז', 1867, עמ' 294.

394. הצפירה, ה', ז' כסלו תרל"ט, עמ' 363—364.

395. יסטרדיי, עמ' 195—197.

396. שאלת עיצוב דמותן התרבותית של הקהילות היהודיות הצעירות בערים החדשות שבמערב אוקראינה עדיין טעונה בדיקה, אבל הדוגמאות שהובאו למעלה מצביעות אולי על הכיוון של הבדיקה ועל המקורות שאליהם צריך להזדקק. מכל־מקום, ברור שתרומתם של אנשי הרוח מיוצאי פינסק לא היתה מבוטלת ובצד נוכחותם של יהודי פינסק בפעילות הכלכלית היתה מורגשת גם נוכחותם והשפעתם בשדה הפעילות הרוחנית, בתחום החינוך העברי, העיתונות, הספרות בעברית וביידיש וכן בתחום חיי הדת.

397. הצפירה, ו', 1879, עמ' 388. שאלות בהלכה ששלח מקיוב לר' דוד פרידמן בקארלין בשנת תר"ם, עיין: פסקי הלכות לר' דוד פרידמן, קונטרס מקואות שו"ת, סי' ג—ד'.

398. צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, עמ' 173—174.

399. על קשרי מסחר בין סוחרי פינסק עם מינסק ועם וארשה עיין דרך־משל: יסטרדיי, עמ' 37—38, 62, 185, 188. הסוחר איינ־שטאט מפינסק מתגורר בשנות ה־60 ועוסק במסחר בווילנה ושני בניו הניח וגרשון הם סוחרים במינסק (Żydzi a powstanie styczniowe), עמ' 111). על סוחרים יוצאי פינסק וסביבתה בוארשה עיין: צ'מרינסקי, שם, עמ' 121—124. על סוחר חסיד מקארלין במוסקבה בשנות ה־60 עיין קרמן, עמ' 72.

ומחייה באזור אוקראינה. סנדלר יהודי, מן הנערים שגדֵ־אשר לוין חינך למלאכה, נשלח על־ידי מיטיבו לצ׳רקאסי ושם התבסס מבחינה כלכלית[400]. לייב זילברמן, רצען מפינסק, עבר לקיוב ועבד בה במקצועו[401].

ההגירה מפינסק לפנים רוסיה נתאפשרה כמובן בזכות המדיניות הליבראלית (יחסית) של שלטון רוסיה בימי אלכ־סנדר ה־II בשנות ה־60 (עד 1866), שפתחה בהססנות את שערי הערים הגדולות וערי גמל באוקראינה ובפלכים הפני־מיים בפני יהודים בעלי השכלה, סוחרים, בעלי־מלאכה וכן בפני מספר מסוים של משרתים[402]. המנגנון המסחרי של סוחרי פינסק באזור הדנייפר התחתון ויובליו, שהקדים את גל ההגירה, בוודאי הקל על ההגירה מפינסק לאוקראינה.

המשבר הכלכלי

הכתבות מפינסק בעיתונות העברית והרוסית בשנות ה־60 עדיין מעידות, כאמור, על רווחה כלכלית, אבל לפחות מאחת מהן ניתן ללמוד על שינוי לרעה, שהתחיל להיות מורגש כבר בימים ההם. בשנת 1868 משבחת כתבה ב״המליץ״[403] את הסדרים הטובים הנהוגים בפינסק וקארלין ואת התקנות המועילות שתיקנו ראשי העיר ״לטובת הכלל ולעניים בפרט״. ואגב חלוקת שבחים למפעלי החסד והצדקה המצוינים של פינסק וקארלין למדים אנו, שמרובים בעיר העניים והאביונים ובתוכם כאלה שהגיעו עד פת לחם. אמנם ביוזמתם של עשירים נדבנים ורבני פינסק וקארלין הוגש במהירות סיוע לנזקקים ומצרכי מזון במחירים מוזלים סופקו לנצרכים ונמנעה מהם חרפת רעב.

אף שהתחילו להיות מורגשים בעיר סימנים של נסיגה כלכלית מרובה היתה עדיין הפעילות הכלכלית עד אמצע שנות ה־70. עוד בשנת 1875 מתארת כתבה בעיתון פולני[404] פעילות מסחרית ערה למדי בין פינסק לווהלין וכן בין פינסק לאזור הדנייפר. אין ספק שסוחרי פינסק ניסו להסתגל לתנאים שהשתנו בינתיים. ספינות הקיטור שהונהגו עוד באמצע שנות ה־50 הוסיפו לשוט בין פינסק לקיוב ומקומות אחרים באוק־ראינה ולהוביל נוסעים ומטענים בשני הכיוונים. אבל בעיקר מדגישה כתבה זו את המסחר בתוצרת האזור עצמו, בעצים ותוצרת עץ למינה, וגם על המסחר בעודפי התוצרת החקלאית של דרום־מערב רוסיה. גם לדברי כתבה זו הופנה המסחר בינתיים בחלקו למסילות הברזל שבאזור מינסק[405]. ברור מכאן שבשנות ה־70 נחלש בהדרגה מעמדה של פינסק כתחנת מעבר חשובה ליצוא מסורתי של עודפי התוצרת החקלאית של אוקראינה. אין להסיק מכאן שהקיץ הקץ על תפקידו המסחרי של נמל פינסק, שכן אף בשנות ה־80 עוד עברו את פינסק סחורות בסכומים ניכרים בשני הכיוונים[406].

את המהלומה האחרונה על מעמדה של פינסק כמרכז למסחר הטראנזיט ועל מצבה הכלכלי הכללי הנחיתה מסילת הברזל קיוב—בריסק, שתפסה את מקום נתיב המים המסורתי שפינסק נמצאת במרכזו. את סיבת שקיעתה הכלכלית מסבירה בבהירות רבה כתבה רוסית שנתפרסמה בשנת 1882 ואין לנו אלא לחזור על תוכנה:

״העיסוק העיקרי של תושבינו בעבר — להוציא מספר בעלי בתי־מסחר לאריגים, גאלאנטריה ומכולת — היה המסחר בתבואה והובלתה בנהרות הפינה והדנייפר. בעיסוק זה מצאו את פרנסתם הסוחרים ואנשי העמל. אבל כבר מספר שנים, מאז שנבנתה מסילת הברזל קיוב—בריסק, שבה מובילים עתה במישרים את התבואה לבריסק דליטא, ועוקפים לגמרי את הגמל שלנו, נתחסל המסחר הנזכר לגמרי ושייט הספינות אצלנו כעת מוגבל מאוד. משום כך אין העובדים משתכרים לקיומם... יהודים רבים עוסקים בסרסרות, בקניית תבואה ומכירתה ובעקבות התמוטטות סחר התבואה מצבם קשה מאוד״[407].

כתבה משנת 1875 מתלוננת על ״צוק העתים האלה, אשר הרבה ממעיני פרנסה דללו וחרבו ויהיו למקור אכזב״ ועל ריבוי העניים בפינסק הנזקקים לתמיכה[408]. כעבור שלוש שנים, בשנת 1878, מדובר בכתבה מקארלין על ״מספר העניים והאביונים המלאה עירנו מהם כילק, המטילים עצמם על אחרים ויבוזו את יגיע כפי האנשים, אשר אך בעמל ויגיעת בשר ורוח ישתכרו די טרף ביתם״[409]. בלשון דומה משתמשת כתבה אחרת מפינסק, משנת 1879, המתארת את המצב: ״אשר לדאבון לבבנו ימצאו כדי ארבה לרב בקרבנו״[410]. העוני היה מורגש בעיקר בפינסק והתושבים העניים התרכזו ברובם בו׳חוב בולוטנה וברובע הלינשצ׳ס[411]. עלייה תלולה של מחיר הלחם בשנת 1879 הכבידה קשות על דלת העם והגדילה את מספר עניי העיר הנזקקים לסיוע[412].

עניים, אלמנות ויתומים הזקוקים לעזרה היו בפינסק אף בעיצומה של תקופת השגשוג הכלכלי, אבל אין ספק, שמספרם היה מועט ומוסדות הצדקה המאורגנים של פינסק—קארלין ומעשי צדקה של יחידים עזרו להם.

אך בסוף שנות ה־70 של המאה ה־19 חל שינוי ניכר לרעה במצבה החומרי של האוכלוסייה היהודית בפינסק וקמה בתוכה שכבה נרחבת של אנשים מחוסרי פרנסה ומחוסרי עבודה, לרגל השינויים במעמדה המסחרי של פינסק והמשבר הכלכלי שפקד אותה. במצב זה נוצרה בעיה פנימית חמורה, שעוררה את הציבור לחפש פתרונות הולמים את המצב החדש.

400. קרמן, עמ׳ 20.
401. שם, עמ׳ 115, אין לדעת בבטחה אם עבר בשנות ה־70 או בראשית שנות ה־80.
402. דובנוב, דברי ימי עם עולם, ט׳, עמ׳ 264.
403. המליץ, ח׳, 1868, עמ׳ 35—36.
404. Opiekun domowy, כרך 11 (1875), עמ׳ 550, 575.
405. שם, שם.
406. ס״ג, כרך 8, עמ׳ 174.
407. ווסחוד השבועי, 1882, מס׳ 42, עמ׳ 1129—1130. המשבר בכלכלתה של פינסק הוחמר כפי הנראה, גם בשל הנסיגה הכללית ברוסיה בשנות ה־70. עיין בארון, עמ׳ 115.
408. הצפירה, ב׳, י״א חשון תרל״ו, עמ׳ 339.
409. שם, ה׳, עמ׳ 45.
410. שם, ו׳, עמ׳ 387—388.
411. ר״י, 1879, מס׳ 6, עמ׳ 188—189 (כתבתו של א. ח. רוזנברג).
412. הצפירה, ו׳, עמ׳ 387—388. נוסדה אז קרן צדקה שבכספיה ניתנה עזרה להוזלת מחיר הלחם לעניים.

סיוע

שתיים הן הדרכים שבהן טיפל הכלל המאורגן של יהודי פינסק—קארלין בשאלת העוני: (א) מתן צדקה; (ב) עזרה קונסטרוקטיבית.

גם בשנות הגאות והשפע של שנות ה־50 וה־60 לא חסרו, כאמור, עניים וקשי יום בפינסק שהיו זקוקים לעזרה[413]. דומה שעד התגלות המשבר הכלכלי בחומרתו די היה במעשי הצדקה של עשירי פינסק שהצטיינו בנדבנותם ביד רחבה. כך, דרך משל, מסופר על ר' מיכל ברצ'ינסקי שבשנת רעב הודיע בבית־הכנסת, שליד שולחנות שהועמדו בחצרו יוכלו לסעוד את לבם אנשים נצרכים רעבים ללחם ובמשך חודשים רצופים אכלו על שולחנו אנשים מרובים[414]. דרך משל, על מנהגו של ר' משה־יצחק לוין בחלוקת הצדקה מוצאים אנו תיאורים יפים בזכרונותיהם של קרמן וקוטיק.

לדבריו של קוטיק פיזר ר' משה־יצחק לוין צדקה ללא גבול. בעמודו שבבית־הכנסת היתה תיבה לבקשות ומדי יום, כאשר היה מסיר את טליתו ותפיליו שלו, היה לוקח עמו את התיבה וכמובן היה דואג למילוי הבקשות[415].

ערב פסח היה בית־המדרש של ר' משה יצחק לוין הופך למשרד בקשות לסיוע. את הבקשות היו מביאים עוזריו למשרדו ופקידיו טיפלו בחלוקת עזרה למגישי הבקשות. בחלוקת צדקה הצטיינה גם חיה לוריא ורבים אחרים מעשירי פינסק[416].

לצורה זו של חלוקת צדקה התנגד עקרונית ר' גד־אשר לוין, בנה של חיה לוריא מבעלה הראשון. הוא ראה במתן צדקה השחתה מוסרית והשפלה למקבלה. במקום זה נטל על עצמו לדאוג לילדים יתומים ולבני משפחות עניות על־ידי לימוד מקצוע אצל בעל־מלאכה טוב ותורה אצל מלמד טוב וכן דאג לתלבושתם ולמזונם[417].

שיטות אלו ענו על הצרכים עד ראשית שנות ה־70. אבל בימי המשבר נעשתה הבעיה חמורה ובוערת יותר. מצבם של הנצרכים דרש פתרונות מהירים בכל מה שנוגע למניעת חרפת רעב. בתחום זה אורגנו במהירות מפעלי סיוע ביוזמתם של עשירים נדבנים, שפעלו בעצה אחת עם רבני העיר. הסיוע ניתן לאו דווקא בצורת נדבה אלא בעיקר על־ידי הוזלה ניכרת של מחיר הלחם לנצרכים לפי פתקים מיוחדים שאפשרו להם לרכוש לחם בזול. אבל לטווח ארוך לא ראו בזה ראשי הציבור וחוגי המשכילים שבעיר פתרון לבעיה. בכתבות מפינסק משנת 1875 ואילך ניתנה הדעת לבעיה ולדרכי פתרונה ודומה שניתן לעמוד בהן על הלכי הרוח שרווחו בחוגים נרחבים ועל הצעות הפתרון שהועלו בוויכוח ציבורי.

כתבה מפינסק ב"הלבנון", משנת 1875[418] מספרת ש"מיום שיצאה השמועה ב'המגיד' בדבר קניית ארץ ישראל וכי קרוב היום אשר ארץ הצבי תקבץ בניה לתוכה" התארגנה קבוצה מבני דלת העם ש"גמרו בדעתם למכור את בתיהם... ולקחת את נשיהם ובניהם ולנסוע לארץ הקדושה". בעל הכתבה צבי הכהן מושביצקי מנסביז' מעיד שניסה להניא אותם ממחש־בותיהם בנימוק שצפויה להם אכזבה קשה בארץ־ישראל, שכן לדבריו "עוד לא קמה ארצנו למקנה בידי מאנטיפיורי וראט־שילד כאשר תדמו" ואין לדחוק את הקץ וצריך לחכות עד אשר תבוא העת לכך. מן הראוי לציין שהאנשים שהתארגנו לקראת עלייה לארץ־ישראל סירבו להשתכנע בטענה "כי לא דבר ריק נכתב במכה"ע... ואם 'המגיד' בעצמו דבר מזה בטח יודע עד היכן הדברים מגיעים ומיד כאשר נבוא ינתן לנו שדות וכרמים". רק לאחר שר' יחיאל־מיכל פינס יצא בגלוי ברשימה ב"הלבנון" של אותה שנה (גליון י"א), שעדיין לא הגיעה השעה לעלייה לא"י לשם התיישבות בה נתבטלה התכנית של העלייה לא"י לשם ההתיישבות[419]. אין ספק שהת־עוררות זו משנת 1875 הכשירה את הקרקע לקליטה מהי־רה ועמוקה של רעיונות חיבת ציון החל בראשית שנות ה־80.

החיפושים אחרי פתרון למצבם הדחוק של שכבות נרחבות באוכלוסייה עוררו את הרוחות וסימנים שונים מעידים שהאינ־טליגנציה בפינסק ניסתה להתמודד עם הבעיה בצורה רצי־נית. אחת ההצעות היתה "להקים בתי־עבודה וחרשת המעשה הנחוצים מאד פה", משמע להקים מפעלי מלאכה ותעשייה אלא שבגלל מספרם המועט ומספר העובדים הקטן לא יכלו לתרום תרומה של ממש לפתרון שאלת מחוסרי הפרנסה. הצעה אחרת היתה ללמד את מחוסרי הפרנסה מקצוע "במלאכה וחרושת המעשה" שכן היה מחסור גדול בבעלי־מלאכה בערים שבפנים רוסיה והממשלה הרשתה לבעלי־המלאכה להתיישב גם בערים שמחוץ לתחום המושב. לשם כך הועלתה ההצעה שעשירי פינסק הנדיבים יתרמו ממון לפתיחת בית־ספר למ־לאכה שיכשיר ילדי עניים, שאינם מוכשרים לעסוק בתורה, למלאכה המפרנסת את בעליה, ויקנו להם גם ידיעה בסיסית בלשון המדינה ובכך לא רק שתיפתר שאלת פרנסתם לכשיג־דלו, אלא גם יתוקנו מידותיהם ויינטל העוקץ מן הטענות האנ־טישמיות "כי רק עם רודף מנוחה אנחנו ואך בתרמית נשך נעשה עושר ולא במשפט"[420].

ההצעה לייסד בית ספר למלאכה נידונה ברצינות בציבו־ריות היהודית בפינסק בשנים 1878—1879. מכתבה משנת

413. אפילו בחברת השפע של ארצות הברית בימינו מצויה שכבה של עניים, לא כל שכן במדינות אחרות.

414. יסטרדיי, עמ' 34.

415. יחזקאל קאטיק, מייגע זכרונות, ח"ב, בערלין 1922, עמ' 189—191.

416. קרמן, עמ' 7.

417. מאמרים מסכמים על גד־אשר לוין ומפעל הסיוע הקונסט־רוקטיבי שלו עיין: הצפירה, ד' טבת תרל"ח, עמ' 373; ו', ט"ו טבת תר"ם, עמ' 387—388; ר"י, 1879, מס' 6, עמ' 188—189; פש"ל, תרס"ד, עמ' 41—49; ז. רבינוביץ, ר' גד־אשר לוין מפינסק, בתוך: העבר, כרך י"ד (תשכ"ז), עמ' 1—6. עיין גם להלן, הע' 438. ניסו להנהיג את שיטתו זו גם בת"ת פינסק בשנת תרכ"ג (המליץ, ג', עמ' 312, עיין גם להלן בדיון על הת"ת של פינסק).

418. הלבנון, י"ג, תרל"ו, עמ' 119—120.

419. שם, שם. העניין כולו הוא נפלא ותמוה וחבל שאין אנו יודעים דבר על יוזמי הרעיון ומארגני הקבוצה, שכן עניין לנו כאן עם ראשית התעוררות לעלייה לארץ־ישראל לשם התיישבות לפני התארגנות תנועת חיבת ציון, ושמא קשורה היא עם ייסוד מקוה ישראל?

420. כתבתו של יהודה־לייב לוין (יהל"ל), הצפירה, ה', 1878, עמ' 45—46.

1879 מאת ש. צ. קאמענעצקי[421], המוקדשת לזכרו של גדול הפילאנתרופים של פינסק, גד־אשר לוין, במלאות שנתיים לפטירתו, למדים אנו שהבעיה נבדקה ונתברר שלשם פתיחת בית־ספר למלאכה והשגת רשיון הממשלה לכך "דרוש כסף רב והשתדלות רבה ועצומה". הועלתה אז לפיכך הצעה אלטרנטיבית לייסד חברה שמטרתה תהיה "למסור נערים עניים ויתומים נעזבים ומשולחים לנפשם, לבעלי מלאכות חרוצים ללמדם מלאכה ועבודה כל אחד לפי כשרונותיו". ההצעה הופנתה בעיקר לחתנו של גד־אשר לוין שבחייו דאג לחינוכם של 30 יתומים[422], ועם מותו בשנת 1878 החלו להתפזר לכל רוח. הצעה זו הופנתה כמובן גם לשאר עשירי קארלין וזכתה לאוזן קשבת במיוחד מצד בני משפחת לוריא[423]. אבל רעיון ייסוד בית־ספר למלאכה לא ירד מן הפרק והמשכילים הפעילים הוסיפו להטיף למען ייסודו בשנים 1879—1880[424]. בכתבה של זליביאנסקי ב"המליץ", הואשמו עשירי פינסק באדישות לרעיון ביה"ס ולגורל "המון האובדים הנדחים הבנים האומללים הנעים ונדים באפס תקוה למצוא בימים יבואו מקור נאמן להחיות את נפשותיהם". למעשה התעוררו עשירי פינסק לפעולה במסגרת הפעילות הכלל ארצית לעידוד המלאכה ועבודת האדמה ותוך זמן קצר נאסף סכום של 1,500 רובלים במזומנים ו־2,500 רובלים בהתחייבויות. ולדעתו של הכתב ג—ן המודיע על כך בעיתון הרוסי[425], אורגנה הפעולה ביעילות והשיגה תוצאות מצוינות. הכספים נועדו כנראה בעיקר לייסוד בית־ספר למלאכה, שהעסיק את הרוחות במשך שנים אחדות, עד שבשנת 1884 הבשילו התנאים לייסודו ונאסף סכום כסף שאפשר את פתיחתו זמן קצר לאחר מכן. בשנת 1886 הוא כבר היה פתוח והתקיימו בו לימודים[426].

הדאגה לפרודוקטיביזאציה שמטבעה היתה תכנית לזמן ארוך, לא הסיחה את הדעת מן הצורך לסייע לנזקקים סיוע של ממש בשעת דחקם. בחורף של 1879—1880 אורגנה פעולת סיוע נרחבת בעקבות האמרת שערי התבואה. בכתבה מפינסק מסוף שנת 1879 מסופר: "לא אלמן עירנו מנדיבים יודעי חסד... ויחוסו על דל ואביון ויחושו לרוחתם ולישועתם... כי כאשר בעתות האל עלו השערים על התבואה למעלה ראש... ראו בענות אחיהם... ואספו נדבות מאת כל המרבה והממעיט, ויקנו להם לרעבים ויורידו מן המחיר בעד ככר לחם אשר עשר ליטרות משקלו ארבעה קאפ׳ ובכל יום שני וחמישי ישב איש אחד, והוא יחלק פתקאות (למשקל עשר ליטרות לחם) לכל איש אשר ישלם לו המחיר ורבים... ישלמו לו הסכום הקצוב ולערך שמונה מאות פתקאות יחלקו מדי שבוע ושבוע"[427].

421. שם, ו׳, עמ׳ 387—388.
422. שם, שם. גם ר״י, 1879, מס׳ 6, עמ׳ 188—189.
423. ר״י, שם, כתבתו של רוזנברג הרואה בכך גם צד שלילי.
424. שם, שם. גם המליץ, ט״ז, 1880, עמ׳ 57, בכתבתו של זליביאנסקי.
425. ר״י, 1880, מס׳ 40, עמ׳ 1576.
426. שם, 1884, מס׳ 37—38, עמ׳ 2; הצפירה, י״ג, 1886, עמ׳ 5; המליץ, 1887, עמ׳ 1203.
427. הצפירה, ו׳, עמ׳ 387—388.

באותו גיליון של "הצפירה" מסופר בכתבה אחרת, מקארלין: "כאשר היוקר [עלה]... התעורר הרב מוהר״ד פרידמאן נ״י והרב הגביר רודף צדקה ר׳ זלמן לעווין נ״י ויאספו נדבות. משפחת לוריא אצלו מהונם עד 800 רו״כ לערך ונדבות קבצו מנדיבי העיר. גם הרב הגביר מו״ה מאיר לעווין אשר כבר העתיק אהלו משם לקיעב... [השתתף] במעשה הצדקה ומן הסך המקובץ הכינו קמח למכור בזול לטובת העניים. כל פוד לחם נמכר במחיר 72 קאפ׳ תחת אשר כה היה המקח 90 קאפ״"[428].

לקראת חג הפסח של אותו חורף נמכר הקמח לנזקקים בהנחה של 30 קופיקות לפוד על סוגים 1, 2, 3, ובהנחה של 45 קופיקות על סוג 4, ואת מחיר תפוחי האדמה הוזילו מ־25 קופיקות ל־15 קופיקות לפוד[429].

דברי סיכום

מה היתה הסיבה, שהעושר הרב שנצטבר בפינסק לא עמד לה בשעת מבחן? את התשובה לכך דומה שיש לחפש בשיטת הפעלתו של ההון ובחוסר הבנה מספקת של בעלי ההון לתפקידה של התעשייה. החלוצים של פיתוחה המסחרי של פינסק בשנות ה־30 וה־40 היו בני משפחות לוין ולוריא, כולם צאצאיו של ר׳ שאול לוין שנפטר ב־1834. ההון שהיה בידיהם היה הון משפחתי, שהופנה בחלקו לעסקי מסחר והובלה ובחלקו להלוואות בריבית ולא לבנקאות מודרנית. נקח לדוגמה את בניו ונכדיו של שאול לוין, שנמנו על גדולי העשירים עד שנות ה־70 והצטיינו בלמדנות ובמעשי הצדקה והחסד שלהם. הונם העצום נעלם, כאילו לא היה בכלל. לא ידוע על אף מפעל תעשייתי שהוקם על־ידם. הונם של שניים מבני משפחה זו שבא להם מעסקי מסחר עם אוקראינה הושקע בסופו של דבר באוקראינה[430]. יש להניח שגם הונם של אחרים הוצא מפינסק והושקע בעיקר באוקראינה ובמידה קטנה יותר במקומות אחרים.

בני משפחת לוריא, שלהם מייחסים את תיעושה של פינסק, תרומתם לתעשייה באה מצד משה לוריא, בנה של חיה לוריא. אולם בית הבד וטחנת הקמח שלו שהיו מונעים בכוח הקיטור לא העסיקו פועלים רבים. הדברים האלה אינם מתייחסים לתרומת בני לוריא ולתעשייה אחרי שנות ה־80.

התרומה הקיימת למשק ההובלה במים היתה הנהגת תחבורה בספינות קיטור על־ידי כמה מגדולי הסוחרים בפינסק החל משנות ה־50[431]. זו היתה יוזמה קאפיטאליסטית מובהקת שקידמה את מערכת ההובלה לקראת מודרניזאציה, אבל לגבי הבראתה הכלכלית של פינסק בשנות המשבר דומה שלא תרמה תרומה מכרעת.

לסיכום של הדברים ניתן להגיד: (1) משני הכיוונים של התכנית הכלכלית של קאנקרין בשנות ה־20—30, הגברת שיווק התוצרת החקלאית וייצורה, ופיתוח התעשייה, השתלבו יהודי פינסק בכיוון הראשון בלבד. (2) בתכנית הכלכלית

428. שם, עמ׳ 388.
429. ר״י, 1880, מס׳ 12, עמ׳ 455.
430. ראה לעיל.
431. ראה לעיל.

השנייה של שנות ה־60 שהיתה קאפיטאליסטית ממש, לא הצ־ליחו יהודי פינסק להשתלב כראוי לפני שנות ה־80. (3) בעוב־דה של תיעוש בלתי מספיק ומאוחר מדי יש למצוא גם את התשובה לשאלה: מדוע היה גידול האוכלוסייה של פינסק מתון ובשנות ה־80 לא עלה מספר תושביה על 20,000 ומהם כ־80 אחוז יהודים. אף שמראשית המאה גדלה האוכלוסייה היהו־דית כמעט פי חמש אין פינסק יכולה להשתוות בקצב תה־ליך האורבאניזאציה לערים גדולות יותר ממנה. לקראת סוף המאה היתה פינסק עיר בינונית בלבד. (4) ההון המסחרי של פינסק וכשרונם של תושביה שימשו במידה רבה את פיתוחם של יישובים עירוניים גדולים באוקראינה ובמידה מסוימת גם ברוסיה.

ו. ההשכלה

במחקרים על תולדות ההשכלה בליטא—רוסיה נזכרת פינסק רק דרך־אגב בקשר לשהותו הקצרה של יהודה־לייב גורדון (יל"ג) בפינסק באמצע המאה ה־19 ובקשר לפעילותם הספרו־תית של אישים אחדים תושבי פינסק כגון שאצקס, דובזביץ, שרשבסקי, שמ"ר ורוזנברג בשנות ה־60 וה־70. פינסק אינה נזכרת בכלל בדיונים על ראשיתה של תקופת ההשכלה, כא־שר במרכזה עומדת פעילותם של ר' יצחק־בר לוינזון (ריב"ל) ושל החוג הווילנאי[432]. אף במונוגראפיה על פינסק ב"טויזנט יאר פינסק" אין זכר להשכלה בפינסק בתקופה האמורה.

עדויות רבות למדי עומדות לרשותנו ומאפשרות לנו לק־בוע את ראשית הופעתה ולבדוק את גלגולי התפתחותה של ההשכלה בפינסק ואף לחשוף בה צביון מסוים ששיוו לה בני חוגים שונים. חוגים אלה מצאו בהשכלה ביטוי למאווייהם או תשובה לצרכים ריאליים שתאמו את המצב החברתי והכל־כלי החדש של העיר. מן העדויות מתברר שהופעתה של ההש־כלה בפינסק היא מוקדמת יותר מכפי שהיה ידוע עד עתה, ושיש להקדים את השתלבותה של פינסק בתנועת ההשכלה לראשית שנות ה־30, כאשר ההשכלה עשתה עדיין את צעדיה הראשונים כתנועה ורעיונותיה התחילו רק להתפשט ולהיות נשמעים.

צירוף של גורמים השפיע על חדירת רעיונות ההשכלה בלבושה העברי, כפי שנוסחו והובעו על־ידי הוגיה ופעיליה המרכזיים בליטא—רוסיה:

(א) המלחמה הממושכת בין החסידים למתנגדים, שנמשכה עד לראשית המאה ה־19, התישה את כוחותיהם הרוחניים של שני הצדדים והותירה בלי ספק הרגשה של חוסר נחת ואכזבה בקרב חוגים נרחבים לאחר ההשלמה המהירה בין שני הצדדים. טבעי הדבר שחוגים אלה היו מוכנים להטות אוזן לרעיונות חדשים.

(ב) בפינסק כמו במקומות אחרים בליטא נמצאו בחוגי לומדי התורה אנשים שהתייחסו בחיוב ללימוד חכמת החשבון וההנדסה ודקדוק הלשון. יחידים מחוגים אלה נהגו לעסוק גם בענייני חקירה ולהתעמק בספרי הפילוסופיה היהודית. אנשים אלה שהיו שייכים לחברה הרבנית־למדנית המסורתית סללו את הדרך להשפעת רעיונות ההשכלה[433].

(ג) השינויים בחיי הכלכלה של פינסק—קארלין בשנות ה־20 וראשית השגשוג הכלכלי של העיר בשנות ה־30, פתחו אופקים חדשים בפני סוחרים ואנשי ממון בעלי יוזמה, שהתחילו משתלבים בהצלחה בפיתוח הקאפיטאליסטי של רוסיה. עלייתה של שכבת בעלי עסקים בורגנית באופיה מקרב בניהם של שכבת הסוחרים הלמדנים הבאה במגע עם מרכזי מסחר ותרבות ברוסיה, פולין ופרוסיה זירזה אף היא את חדירת רעיונות ההשכלה בדרך המתאימה לתנאי המקום של עיר יהודית ומתחילה לשנות בהדרגה את סגנון חייהם ודרכי חינו־כם של שכבות ניכרות מקרב יהודי פינסק—קארלין[434].

בדיוננו על ר' שאול לוין מקארלין נזכרה פרשת חסותו על ר' יצחק־בר לוינזון[435]. דומה שהופעת ספרו "תעודה בישראל" (שנדפס בווילנא בשנת תקפ"ח), היא בבחינת ציון דרך לגבי ראשית ההשכלה בפינסק. לאור העובדה שלא נמצאו בפינסק ובקארלין אנשים שחתמו מראש על הספר[436] בעוד שנמצאו חותמים עליו בהרבה קהילות אחרות בליטא, רשאים אנו להניח שלא היו משכיילים גלויים בפינסק לפני הופעת הספר. מאידך עשוי הקשר המיוחד שנוצר בין ר' שאול לוין לריב"ל ללמדנו שספרו הגיע לפינסק—קארלין ועשה רושם חזק בראש וראשונה על ר' שאול לוין, אבל בלי ספק גם על תלמידי־חכמים וסוחרים למדנים בעיקר בקארלין. הם הוש־פעו מהטפתו של הריב"ל למען לימוד חכמות חיצוניות, ההנהגת שינויים בחינוך הבנים והעלאת ערכם של המלאכה ושל החינוך למלאכה ורכישת ידיעות מועילות הקשורות בחיי המעשה, וכל זאת על בסיס עיוני שאינו פוגע במשטר החיים הדתי וב־קיום התורה ומצוותיה[437]. שינוי בהלכי הרוח בקרב בני חוגים

---

432. יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ג'; פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, כרך ב', עמ' 74 ואילך.

433. השווה: פ. לחובר, שם, עמ' 75—76; מאהלר, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, ספר רביעי, עמ' 25 ואילך.

434. על קשריו המסחריים הנרחבים ומסעותיו של ר' שאול לוין נזכר למעלה. בתו של ר' שאול, חיה לוריא, ניהלה אישית עסקים נרחבים כבר בשנות ה־20, כפי שמתברר מצוואתו של אביה ר' שאול (עיין לעיל), ויש להניח שכבר אז היתה מעורבת עם הבריות ובהוויות העולם (השווה עם הכתוב בדיון על סחר העצים). הידיעות שלנו על בנה משה לוריא שנולד בשנת 1824 הן מן המחצית השנייה של המאה ה־19, אבל דיה לנו התרשמותו של יל"ג מביתו, מהנהגתו וידיעותינו על החינוך שנתן לבנו אהרן, כדי להניח במידה רבה של ודאות שמשה לוריא נהג כבר כמנהג המשכיילים בשנות ה־40. דומה שאמו הקדימה להכניס אותו לעסקי המסחר המסועפים שלה לאחר שהשיאה אותו לאשה בגיל 15 או 16. יש להניח שדאגה להכשיר אותו בעיקר לפעילות מסחרית ולא מן הנמנע שהגשימה בחינוכו קצת מן הרעיונות שלמענם הטיפה ההשכלה. יל"ג מתאר את חיה לוריא בסיפורו "עולם כמנהגו" (יוכבד — גיבורת הסיפור), כאשה שבהתנהגותה ובסגנון חייה היא דוגמה של דמות חיבית מנקודת ראותו של סופר משכיל.

435. לעיל, עמ' 114.

436. השווה לעיל, הע' 144.

437. על האופי הדתי־המסורתי של הספר בית יהודה, עיין: פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, כרך ב', עמ' 64. בראשית

שונים מורגש כבר בראשית שנות ה־30. התחקות אחרי השפעתו של הריב״ל בפינסק—קארלין[438], מביאה אותנו למסקנה שבמעבר משנות ה־20 לשנות ה־30 של המאה ה־19, מתחיל להתחולל בה המפנה הקשור בעלייתה של ההשכלה ככוח ציבורי. רעיונות ההשכלה עלו בקנה אחד עם הצרכים והדרישות של אנשים שהתחילו משתתפים במרץ בפיתוח סחר היצוא של רוסיה, ואף עובדה זו סייעה את התפתחותה המהירה, כפי שיוסבר להלן.

כללו של דבר: נראה שפינסק—קארלין המסורתית־למדנית היתה כבר בשנות ה־30 מתונה יותר, סובלנית יותר ופתוחה לרעיונות החדשים של ההשכלה המתונה, שלמענם הטיף הריב״ל. אם זו היתה כשרה בעיניו של ר׳ שאול לוין, מנהיג העדה והנציג המובהק של השכבה הלמדנית־מתנגדית מה פסול יכלו למצוא בה בני חוגו האחרים? הסובלנות והמתינות לגבי ההשכלה, המקבלת כדבר מובן מאליו את המסורת המקודשת של לימוד תורה ושמירת מצוות לפרטיהן ודקדוקיהן, קבעו למעשה את צביונה של ההשכלה בפינסק. היא נשארה קשורה בטבורה למורשת התרבותית והדתית והקלה על עיצוב יחסים של סובלנות הדדית בין רוב רובם של נאמני החברה המסורתית לבין אלה שבאטיות ובהדרגה חתרו לשינויים בחינוך, במבנה החברתי והכלכלי וסגנון החיים בכלל, כפי שההשכלה הבינה אותם.

ר׳ עוזיאל הדיין

עדות על תלמיד־חכם מובהק בן החברה הרבנית־למדנית, הסולד בהיקף התענייניותו האינטלקטואלית ובגישתו הרעננה לענייני חינוך את הדרך להשכלה, מוצאים אנו בסיפורו של אברהם־חיים רוזנברג[439] על אביו ר׳ עוזיאל[440].

שנות ה־30 השלימו רבנים ומנהיגי קהל אדוקים עם ריב״ל, כאשר פנו אליו וביקשו שיחבר ספר נגד עלילות־הדם בעקבות עלילת־הדם של זסלב (עיין: ריב״ל, אפס דמים, בראש הספר; לחובר, שם, עמ׳ 78).

438. על הקשר האפשרי בין סופר ההשכלה הראשון מתושבי קארלין ראובן הולדהור לבין ריב״ל ידובר להלן בהמשך ההרצאה. לא מן הנמנע שבהשפעת ריב״ל התעורר גד־אשר לוין, נכדו של ר׳ שאול לוין, לפעילותו בתחום הפצת ידיעת המלאכה בין נערי פינסק (השווה לעיל בדיון על הסיוע). אף שפעילותו של גד־אשר לוין היא מתקופה מאוחרת יותר, מפתיע הדמיון בין שיטתו בעידוד לימוד המלאכה לבין רעיון שמביע הריב״ל בהטפתו למען הרמת כבוד המלאכה והפצת לימוד מלאכה בין נערי ישראל. בספרו תעודה בישראל, מציע הריב״ל לייסד בצד בתי־ספר כלליים גם בתי־ספר למלאכה, אך בידעו את הקשיים הצפויים מציע הוא פתרון ביניים בזו הלשון: ״ועכ״פ טרם כל דבר ראוי לבעלי עירות גדולות (כמו שיסדו חברת תלמוד תורה) ליסד ג׳כ (ע״פ רשיון) חברת פועלי צדק לשלם עבור כמה בני עניים שכר לימוד מלאכה אצל אומנים... וללמדם מלאכת הכתיבה והחשבון ולהתותית תו וכדומה מהידיעות ההכרחיות למלאכותיהן״ (שם, עמ׳ 24). נראה כאילו שרעיון זה של ריב״ל הדריך את גד־אשר לוין בפעילותו למען הפצת המלאכה בפינסק. אם נזכור את העובדה שגד־אשר התגורר בבית סבו ר׳ שאול והיה בן שמונה־עשרה בעת פטירתו של זה בשנת 1834 הרי לא מן הנמנע שהיתה לו הזדמנות לבוא במגע כלשהו עם ריב״ל בזכות הקשרים שבין סבו לבין ריב״ל ולהיות מושפע ממנו.

439. עליו עיין להלן במקומות שונים.

440. על ר׳ עוזיאל עיין בהקדמתו של משה רבינסון, ״עובדות ומאורעות מחיי אברהם חיים רוזנברג״ לספר אוצר השמות אשר בכתבי הקודש מאת א. ח. ראזענבערג, הוצאה שנייה, ח״א, וויארק תרפ״ג, עמ׳ 4—8. ההקדמה של רבינסון נכתבה בחייו של רוזנברג ומבוססת על אינפורמאציה שקיבל מפיו. ר׳ עוזיאל נזכר גם בספרי הזכרונות של קרמן (עמ׳ 42) ושל מרים שמ״ר־צונזר (יסטרדיי, עמ׳ 147—148).

441. עליו עיין להלן בדיון על הרבנים.

442. עובדות ומאורעות, עמ׳ 4. השווה גם לעיל, הע׳ 146.

443. עובדות ומאורעות, עמ׳ 5.

444. ר׳ עוזיאל לא היה שבע רצון מן הידיעות אשר רכש בנו מן המלמדים והחליט ללמדו גם בעצמו. הוא הקנה לבנו את יסודות הדקדוק על־פי הספר ״דקדוק קטן״ לר׳ אריה טרסטינר וכן לימד אותו את כתבי־הקודש בשיטה ששמה את הדגש על ביאור כל פסוק ״באופן פשוט, טבעי, הגיוני ובהתאמה עם חוקי־הלשון״. הוא לימד אותו גם לכתוב בסגנון קל וברור והפנה את תשומת לבו לביאורים על כתבי־הקודש ולספרים על אודות חכמי ישראל ודברי ימי עם ישראל. בסוף נטל לידיו גם את הוראת הגמרא, כיוון ששיטת הפלפול של המלמד לא נראתה בעיניו (שם, עמ׳ 5—7).

ר׳ עוזיאל, יליד פוהוסט ותושב קארלין, היה דיין בבית־דינו של הרב ר׳ יעקב בן אהרן ברוכין אב״ד קארלין בשנים תקפ״ה—תר״ד[441]. ר׳ עוזיאל נמנה על אותו סוג תלמידי־חכמים בליטא שעסקו לא רק בלימוד גמרא ופוסקים אלא גם גילו עניין בלימוד הלשון והדקדוק, בספרי חקירה ועיון, לרוב ספרי פילוסופיה דתית. אנשים מסוגו הקנו יחס חדש למקצועות אלה ודרך אגב הכשירו את הקרקע לרעיונות חדשים.

בר׳ עוזיאל נתמזגו לאחד למדנות ובקיאות רחבה בש״ס ובפוסקים; היו לו עניין רב בלימוד ה״מורה נבוכים״ לרמב״ם ונטייה למסתורין עד כדי קביעת עתים ללימוד ״הזוהר״ ונושאי כליו. אדם זה שנקרא בפי כול ״עוזיאל־המלאך״ בגלל צדקתו ומוסריותו התעניין גם בדקדוק עברי, ידע כמעט בעל־פה את הספרים ״גן נעול״ ו״יין לבנון״ לנפתלי־הירץ וייזל, קרא את ה״ביאור״ של מנדלסון ושיבח בפומבי את פירושו של וייזל על ויקרא. בעניין זה ראה את עצמו ר׳ עוזיאל תלמיד של הגאון מווילנה[442] וכן נתלה ברמב״ם, כדי להוכיח שלימוד לשון הקודש מצווה היא ושההגיון והחקירה רצויים בעיני ה׳[443].

ר׳ עוזיאל היה בשנות ה־40 מורם של בנו אברהם־חיים ושל חברו ללימודים יצחק־יעקב ריינס ולימדם דקדוק וידיעת הלשון, תנ״ך, וכן גמרא ופוסקים בשיטה פדאגוגית של התקדמות מן הקל אל הכבד עד שהביא אותם לדרגה של ידיעה רחבה ועמוקה בש״ס ובפוסקים.

להשפעתו של אביו ולשיטת לימודו בשנות ה־40 מייחס אברהם־חיים רוזנברג את יציאתו שלו להשכלה. אבל נראה שעוד בשנות ה־30 ואולי אף לפניהן עורר אנשים אחרים ללמוד דקדוק ולעיין בספרי עיון ומחקר. מכל מקום ברור שבאותן שנים נמצאו בפינסק ספרי התנ״ך עם ה״ביאור״ של מנדלסון וספרי דקדוק וחקירה של משכילי ברלין[444].

ראובן הולדהור וחיבוריו ״דברי שלום ואמת״

פינסק—קארלין השתלבו בפעילות הספרותית־פובליציסטית של תנועת ההשכלה בשלב מוקדם למדי. עדות על חלקו של

אחד ממשכיליה במערכה הציבורית שנאלצו יהודי רוסיה לנהל לשם הגנה על ענייניהם מוצאים אנו בספר הקטן "דברי שלום ואמת", פרי עטו של ראובן הולדהור מקארלין, שנדפס בעברית וברוסית בשנת 1836[445].

בראשית שנות ה־30 חברו יחד רבנים, מנהיגי ציבור ומשכילים במאמץ להדוף עלילות דברים על היהודים, על תורתם והליכותיהם, שהתחילו רווחים בחוגי השלטון בפטרבורג בעת שהוכנה "חוקת היהודים" משנת 1835[446] ולמנוע עלילות־דם של ממש שהתחילו מעלילים אז[447]. נראה שספרו של הולדהור הוא תרומה למאמץ הזה.

שער הספר מעיד על מגמתו. נאמר בו ש"דברי שלום ואמת" הוא: "מאמר חוקר ומבאר על העניינים שבאו בספרי הישראלים בדברים הנוגעים לחוקי המדינה ומתנגד לחוקי אמונת האומות אשר אנחנו שרויים בתוכם, איך שלא נצפינו [!] תוך משבצות הדברים שום שמץ דבר ומנגד, רק סובבים אל מרכז דרישת האמת והשלום". כוונת המחבר טמונה בסיפא של נוסח השער, אבל היא מנוסחת בלשון כבדה ומעורפלת ואין היא נתפסת בקלות. הנוסח הרוסי של השער מציג את כוונת המחבר בצורה ברורה הרבה יותר. נאמר בו ש"החיבור מראה שבכל ספרי היהודים, המכילים עניינים הנוגעים לחוקי המדינה והנראים כאילו מנוגדים לחוקי הגויים שבקרבם יושבים היהודים, אין ביניהם למעשה שום סתירה אף קטנה ביותר; יתר על כן, הספרים האלה מלמדים כל יהודי לאהוב את השלום ואת האמת כפי שמסתבר ממקומות מסוימים בתוך ספרים אלה המובאים בתוך החיבור".

ביתר פירוט מגלה המחבר את כוונת דבריו במבוא, וזה לשונו:

"שמעתי רבים מלינים ומעקשים על ספרי התלמוד ושאר ספרים הנמצאים בין אומתינו הישראלית[448] בתוכם ענינים שונים המנגדים לחוקי אומות לאימים אשר אנחנו שרויים בתוכם ומנגדים לנימוס המדינה וחוק הקיר"ה[449] ויוצאים חוץ לגדר השכל והיושר... וכמה מגדולי האומות... שפכו בוז וקלון על אומתינו וספרינו בנקימה ונטירה יתירה, והנה אנחנו להיותינו יודעים בעצמנו כי נקיים אנחנו וספרינו מאשמה הזאת[450]... העירוני רעיוני לאמר... קום ותחשוף האמת הצפון בתוך משבצות המאמרים, איך שלא נצפינו [!] תוכם שום שמץ דבר ומנגד רק כולם קולעים למטרת דרישת האמת והשלום כאשר יורו המאמרים שקבצתי תוך הספר הזה וקראתי שם החיבור הזה דברי שלום ואמת יען בטחונו שירבה שלום ויסיר לזות שפתיים בהתגלות זיו האמת לעין כל".

מגמתם של הדברים המפורשים של הולדהור בעברית וברוסית היא אפולוגטית פולמוסית. הספר היה מיועד במידה מרובה לקורא הלא־יהודי, מחוגי השלטון והכנסייה הפראבוסלאבית, שעסקו אז הרבה באמונתם ובתורתם של היהודים. בהשפעת הספרות האנטי־יהודית האירופית הוצג בחוגים אלה התלמוד כגורם המפריע להתקרבות היהודית להכרת האמת שבנצרות. לכך מכוונים דברי הולדהור: "וכמה מגדולי האומות... שפכו בוז וקלון על אומתינו וספרינו". והוא מנסה כמובן להוכיח לרוסים היוצאים בעקבותיהם שהם טועים. בכך מנסה הולדהור למלא באמצעות חיבורו, המדבר בשבחה של התורה שבעל פה המכוונת לדעתו אל השלום והאמת, שליחות ציבורית בשם יהודי רוסיה.

לא מן הנמנע שספרו של הולדהור נתכוון לשמש משקל שכנגד לספר "דרך סלולה" מאת המומר אשר טמקין, שנדפס ברוסית ובעברית בפטרבורג בשנת 1835[451] ושהיה מלא דברי בלע על הדת היהודית, התלמוד ושאר ספרים, המשפיעים לדעתו לרעה על מידותיהם של היהודים. ספרו של המומר נשלח לכנסיות הפראבוסלאביות כדי שישמש נשק בידיהם של הכמרים ובלי ספק נשלח גם לאישים בחוגי השלטון בבירה ושימש היטב את הלכי הרוח האנטי יהודיים הגוברים. נראה שהולדהור היה נתון להשפעתו של ריב"ל ואולי אף עמד במגע עמו בעת שניגש לחבר את חיבורו.

ריב"ל עצמו חיבר ספר פולמוס ותשובה על ספרו של טמקין, הוא הספר "ימין צדקי", שכתיבתו נסתיימה בטבת תקצ"ז (סוף 1836, או ראשית 1837)[452]. בסוף חיבורו פונה הריב"ל אל המומר אשר טמקין בדברי מוסר ותוכחה אלה: "ספר נא לאחינו הנוצרים מהחכמים והנבונים שבהם (באחיך

445. ספר דברי שלום ואמת מאת ראובן בן משה האלדהאר, ווילנא תקצ"ז. שם הספר ברוסית: Слова мира и правды. הספר אינו מוכר כמעט לביבליוגראפים ולא נזכר ע"י חוקרי תולדות ספרות ההשכלה ברוסיה. רק פירסט מזכיר אותו בביבליוגראפיה שלו ובהסתמכות על פירסט, J. Fürst, Bibliotheca Judaica מביא את שם הספר בצורה משובשת צייטלין בביבליוגראפיה שלו: Bibliotheca hebraica post-Mendelssohniana, עותק של הספר הנדיר נמצא בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. הולדהור מכנה את עצמו בשער העברי ראובן האלדהאר מק"ק קארלין ואילו בשער הרוסי עירון של פינסק. אין לנו ידיעות על המחבר מקורות אחרים.

446. בחוקה נאספו כל ההגבלות החוקיות על היהודים שהיו קיימות מקודם ונוספו עליהן הגבלות חדשות. דובנוב מכנה את החוקה בשם "מגילת השעבוד". מכונת החקיקה של ניקולאי הראשון שהוציאה חוקי דיכוי רבים נגד היהודים גם לאחר־מכן נתכוונה למעשה לפתור את בעיית היהודים ברוסיה ע"י שמד. עיין: ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ט', עמ' 120—123.

447. על עלילות־הדם ברוסיה בימי ניקולאי הראשון עיין: דובנוב, שם, שם, עמ' 136 ואילך. עלילת־הדם של זסלב עוררה את יהודי רוסיה לפנות לריב"ל שיחבר ספר נגד עלילת־הדם (הוא הספר אפס דמים, שנזכר לעיל, הע' 437). עיין: י. קלוזנר, שם, כרך ג'.

448. על־פי הנוסח הרוסי: "ושאר ספרים יהודיים".

449. המלים: "המדינה וחוק הקיר"ה", חסרות בנוסח הרוסי.

450. מן הדברים האמורים כאן ניתן אולי ללמוד שכתיבתו קשורה במישרים עם גזרות השלטון הרוסי על הספרים העבריים, שהיו אחד האמצעים במלחמה שקשר השלטון על התלמוד והספרות הדתית היהודית בכלל. בשנת 1836 יצא צו מלכותי, אשר דרש למסור את כל הספרים העבריים שברשות היהודים לשלטונות לשם בדיקה והחתמה וכן נסגרו בתי־הדפוס העבריים ברוסיה פרט לאלה שבווילנה ובז'יטומיר. עיין: גינזבורג, שם, ח"א, עמ' 48—53; דובנוב, שם, עמ' 121—122.

451. על ספרו של טמקין עיין: יצחק־בר לוינזון, ימין צדקי, ווארשא תרמ"א, בהקדמה; ד. ב. נתנזון, ספר הזכרונות, עמ' 139; י. קלוזנר, שם, כרך ג'.

452. ראה ההע' הקודמת.

בית ישראל) מהמאמרים הנכבדים המחוכמים והנפלאים הנמצאים בספרי התלמוד ויתר ספרינו הרבים, ומהתקנות הטובות אשר תקנו רבותינו באומתנו בכל דור ודור, ומהמידות הטובות והמוסר, והצדקות אשר עושים היהודים עם ענייהם וחוליהם ותלמידיהם העניים והאומללים...". על הדברים האלה ממש כותב ראובן הולדהור בחיבורו "דברי שלום ואמת". על סמך מובאות מן התנ"ך, התלמוד, והשולחן ערוך משתדל הוא להוכיח שלא זו בלבד שתורת ישראל אינה עומדת בסתירה לחוקות העמים שבתוכם הם יושבים, אלא אף שתורת ישראל היא תורה מוסרית ורעיונותיה מכוונים אל האמת והשלום ושחכמי ישראל ראויים לכבוד ויקר מצד אומות העולם.

חיבורו של הולדהור נשלם זמן מה לפני שהריב"ל השלים את חיבורו שלו, אבל שלא כ"ימין צדקי" של ריב"ל נדפס "דברי שלום ואמת" של הולדהור בעברית וברוסית כדוגמת ספרו של טמקין "דרך סלולה" מיד לאחר שנכתב, והיה למעשה התגובה הספרותית היחידה על כתב הפלסתר של טמקין. ואילו ספרו של ריב"ל נשאר בכתובים במשך 44 שנים ונדפס רק בשנת תרמ"א (1881), חמש־עשרה שנה לאחר פטירת מחברו[453].

ספרו של ראובן הולדהור כתוב בצורה ובסגנון של ספרות ההשכלה העיונית, שצעדה אז את צעדיה הראשונים ברוסיה. אף שהספר אינו מצטיין בעמקות ובמקוריות מעיד הוא מכל מקום על כך שבשנות ה־30 חי בקארלין אדם היודע רוסית ועברית והמתעניין במתרחש במדינה, יודע את הטענות כלפי היהודים ותורתם ומנסה אף להשיב עליהן. דומה שעמו מופיעה בגלוי בשנות ה־30 ההשכלה, ככוח ציבורי חדש בתולדותיהם של יהודי פינסק וקארלין. השפעתה הממשית של ההשכלה באה באותן שנים לידי גילוי מוחשי ביציאתו של מיכל ברצ'ינסקי (1820—1904) להשכלה[454].

פרושים

אין לנו ידיעה על קיומה של ישיבה בפינסק במאה ה־19, כפי שהיה נהוג ומקובל הדבר עד המאה ה־18 ועד בכלל. אבל פינסק—קארלין הוסיפה להיות עיר של רבנים גדולים ותלמידי־חכמים חשובים ובבתי־המדרש שלה למדו תורה הרבה, ורבים מנכבדיה וגדולי עשיריה היו גם תלמידי־חכמים מובהקים.

היה מצוי בפינסק הטיפוס של ה"פרוש", הוא הלמדן, כרגיל לא מתושבי המקום, הקובע לו מקום באחד מבתי־המדרש ועוסק בו בלימוד תורה לעצמו במשך כמה שנים, מתפרנס מ"אכילת ימים" עד שבסופו של דבר מקבל הוא סמיכות לרבנות מאת רבה של פינסק או קארלין[455], ואז חוזר הוא לביתו או מקבל כהונת רבנות באחת הקהילות.

ראוי לציין שבפינסק היתה לשניים מן הפרושים, שהסתופפו בבתי־מדרשותיה סמוך לאמצע המאה ה־19, השפעה מרובה על התפתחות ההשכלה בפינסק ואולי אף נתנה לה גיוון מקומי מסוים. האחד הוא ר' יחזקאל מסלוצק והשני הוא ר' אביגדור שטיין, שהיה ידוע בפינסק בכינויו "הפרוש מאמדור".

על השפעתו המיוחדת של ר' יחזקאל מסלוצק על לומדי התורה הצעירים מצויה בידינו עדות מהימנת משנות ה־80 בספרות הפולמוס סביב ספר "המפתח" של משה־אהרן שאצקס מפינסק[456]. במאמרי התקפה של "יהודה־לייב לוין (יהל"ל) על שאצקס ב"השחר" וב"המליץ" הוא מביא דברי עדות של ר' יצחק־אייזיק אליאסברג. בדברי העדות קוראים אנו דברים אלה[457]: "איש יהודי היה בעיר פינסק ור' יחזקאל סלוצקער שמו. האיש ההוא בא לגור שמה ממינסק העיר, כי שמה הרדיפו־הו מנוחה עדת מקנאים ולולא היה לו למחסה הרב הכהן הגדול מאחיו ר' יקותיאל זיסל ראפופארט ז"ל אשר חס על כבוד תורתו וחכמתו, כי אז הצמיתו בבור חייו. ר' יחזקאל קבע דירתו בבית מדרשו של הגאון ר' משה יצחק לעווין ז"ל ומצא חייתו בעזרת הנדיבים ובני הנעורים אשר הגיה עליהם אור התבונה בימים ההם ולא נרתעו לאחוריהם מקול מבקר והיו שותים בצמא את דבריו, כי ר' יחזקאל היה באמת חריף ובקי בחדרי תורה ומבאר דברי חכמים וחדותם על דרך התבונות, ובתוכם היה נמנה אז האברך אמ"ש [אהרן־משה שאצקס] אשר בא ללקט עצמות מתחת שולחנו ולא זז ממנו זיז כל שהוא, וכנראה בוודאי השכיל אז לכתוב הכל על הגליון מה ששמע מפי ר' יחזקאל תמיד במילי דאגדתא וחדושי אוריית, כי בשעה שזכינו לראות את המפתח מדפס בדיו שחור על נייר לבן, אז הרבה הרבה דברים צללו באזנינו כנוסחא ישנה ששמענו מפי ר' יחזקאל בשעה שהיה מיסב על שלחננו ביומא דשבתא וימי מועד, וזה האיש משה העשיר מפסולתן של לוחות האיש הנ"ל וממנו פנה יחד לעבי גבי מגינו של ספרו".

ברור מכאן שר' יחזקאל מסלוצק על אף היותו מחובשי בית־המדרש נתפס על־פי דרכו להשכלה והיה חוקר ומבקר ומכיוון שהצטיין בכשרון ההסברה והתוראה זכה בפינסק לקהל שומעים ותלמידים ומסתבר שאהרן־משה שאצקס היה בבחינת תלמיד מובהק שלו ובני משפחת אשר־וולף לוין וחתנו אליאס־ברג נהגו לארח אותו בביתם בשבתות ובחגים ולהאזין בקשב רב לרעיונותיו והגיונותיו. לתלמיד החכם שבמינסק התייחסו

453. נראה ששני החיבורים כאחד הם ביטוי ספרותי לתגובה יזומה מצד יהודי רוסיה על התעמולה שהתנהלה נגד תורתם ואמונתם, ולא מן הנמנע שהולדהור מקארלין עמד אגב כך בקשרים עם הריב"ל (על קשריו של ר' שאול מקארלין עם הריב"ל עיין לעיל). חיבורו של הולדהור נדפס כנראה משום שהוא נמנע לטעון טענות כלשהן נגד הנצרות בעוד שהריב"ל דחה גם את נימוקיו המיסיונריים של טמקין ונראה שסיפק בכך נימוק לצנזורה שלא להרשות את הדפסתו.

454. על מיכל ברצ'ינסקי עיין להלן. מיכל בן צדוק משה, מחסידי קארלין בפינסק, קיבל חינוך דתי־מסורתי מקובל והוריו השיאו לו אשה בשנת 1834 היא שנת ה"בהלה", כשהיה נער בן 14. זמן קצר לאחר חתונתו החל לומד בסתר בעליית הגג של בית אביו מתוך ספרים את הלשון הרוסית. כשנתגלה הדבר לאביו התחולל קרע עליון קריעה וישב אחריו שבעה כאילו יצא לשמד. מיכל נאלץ לעזוב את בית אביו יחד עם משפחתו הקטנה ולצאת לעצמאות.

455. קרמן, עמ' 93 ואילך.

456. על שאצקס והפולמוס סביב "המפתח" עיין: ג. קרסל, לקסיקון הספרות העברית, כרך ב', בערך: שאצקס משה אהרן והביבליוגראפיה המובאת שם.

457. עיין: א. ד. דובזבין, לא דבים ולא יער, עמ' 38 ואילך. ר' יצחק־אייזיק אליאסברג היה חתנו של ר' אשר וולף בן ר' שאול לוין מקארלין.

כאל מי שסרח והתפקר, זכה ללמוד וללמד באחד הקלויזים בפינסק, וסביבו התלכדו בני הנעורים צמאי הדעת שבפינסק ולמדו מפיו תורה ודעת. אין ספק שר׳ יחזקאל זה היה בעל כשרונות מצוינים ורעיונות מקוריים והפרה את מחשבותיהם של בני הדור הצעיר ורבים מהם יצאו אחר כך להשכלה. דומה שר׳ יחזקאל מסלוצק היה פעיל בפינסק בעיקר בשנות ה־40.[458]

הפרוש השני שהשפיע אף הוא בכיוון להפצת ההשכלה בפינסק הוא ר׳ אביגדור שטיין, שנודע בכינויו ״הפרוש מאמדור״. השפעתו חלה בעיקר באמצע שנות ה־50.[459] בסיפור תולדות חייו של אברהם־חיים רוזנברג מסופר על השפעתו המיוחדת של הפרוש הזה עליו ועל רע נעוריו וחברו ללימודים ר׳ יצחק־יעקב ריינס (לימים רבה של לידה וממייסדי ה״מזרחי״).[460]

בחריפות שכלו הצליח ר׳ אביגדור להוכיח לשני האברכים ״בראיות ברורות הלקוחות מבבלי ומירושלמי ובסברות עמוקות ובחלוקים דקים מתובלים בראשונים ובאחרונים״, שאותה סוגיה בתלמוד מסוגלת לסבול פירושים מנוגדים בתכלית כדי להוכיח להם שיסודות הפלפול הם רעועים. ואחר־כך התחיל מסביר להם שעליהם ״להתחנך להיות מבקשי האמת ולהשתלם בראש ובראשונה״ בחכמת החשבון והמדידה ואף הסכים ללמד אותם בעצמו שיעורים במדעים אלה ובמשך הזמן לימד אותם גם פיזיקה, אסטרונומיה וטבע.

ר׳ אביגדור זה היה פדאגוג מצוין וההשפעה שהשפיע על תלמידיו ״בבית־המדרש של וולפר [וולפה] בקארלין היתה עמוקה וחזקה״.[461]

מלבד שני תלמידיו הנזכרים לעיל, היה אברהם־חיים רוזנברג פעיל אח״כ בתחום ההשכלה בפינסק ובמקומות אחרים.[462] אבל גם ר׳ יצחק־יעקב ריינס, שהמשיך ללמוד תורה בישיבת וולוז׳ין ונודע שם כעילוי מקארלין, אף הוא הושפע על־ידי ר׳ אביגדור שטיין ובישיבה שייסד לימים בלידה הנהיג בצד לימוד התורה גם לימודים חיצוניים.[463]

ברור מכאן שבקלויזים ובבתי־המדרשות של פינסק התרחשו דברים באמצע המאה ה־19. למדו בהם תורה, אבל הדי הרעיונות החדשים של ההשכלה אף הם חדרו לתוכם ונראה שדרך לימוד התורה המסורתית והרעיונית החדשים הגיעו לדורקיום ביניהם. מכל־מקום ברור ש״פרושים״ יכלו להשמיע בהם דעות שבמקום אחר לא היו נסבלות.

בשנת 1850 שהה יהודה־לייב גורדון, בן ה־19, מספר חודשים בפינסק והספיק אף הוא להטביע את השפעתו בזריעת זרעי ההשכלה בעיר. לפי עדותו של יל״ג באיגרת אל אהרן לוריא משנת תרכ״ג[464] למדים אנו, שבשנת 1850 או 1851 נזדמן לפינסק לרגל שליחות עסקית מטעם אביו (גביית חוב מאדון אחד שהיה מורה בבית־הספר בפינסק). כיוון שנאלץ להתעכב בפינסק החליט לפרנס את עצמו והצליח לקבל עבודת הוראה בבית משה לוריא והיה מורהו של בנו אהרן לוריא, אחד המוכשרים שבבני משפחת לוריא הן בפעילותו הכלכלית במסחר ובתעשייה והן כאיש ציבור ופעיל בתנועת ההשכלה בפינסק. אף שיל״ג נשאר בפינסק רק חודשים ספורים, נתהדקו קשרים בינו לבין תלמידו ומעידה על כך ההתכתבות ביניהם משנות ה־60 וה־70[465]. כן זכה יל״ג להכיר מקרוב את הוריו של אהרן לוריא (משה לוריא ורעיתו) וכן גם את חיה לוריא סבתו של אהרן ואת יוסף אטינגר דודו. מן האמור במכתבים של יל״ג לאהרן לוריא וכן גם מן הסיפור הקלוש ״אחרית שמחה תוגה״[466], המתאר את חיה לוריא ואת בני משפחתה ואת מלחמתם בחסידי קארלין, ברור שמשפחת לוריא התקיפה והעשירה הסתגלה בסגנון חייה ובדרך חינוך הבנים לרוח ההשכלה ורעיונותיה. בשנות ה־60 שואל יל״ג האם פינסק וקארלין ״עלו במעלות ההשכלה לפנים או ירדו לאחור״[467]. ברור מכאן שיל״ג נשא בזכרונו רשמים על פינסק משנת 1850 מהם ניתן ללמוד, שבאמצע המאה ה־19 היתה להשכלה בפינסק—קארלין השפעה מסוימת, ובית לוריא עצמו היה בעיני יל״ג בית שנהג לפי רוח הזמן, שמשמע בית משכיל.

לסיכום דיוננו על התפשטות תנועת ההשכלה בפינסק בשנות ה־30—50 מן הראוי לחזור ולציין שהיא מתרחשת ומתפשטת בד בבד עם עליית ערכה של פינסק כעיר מסחרית וכניסתה לתקופת שגשוג כלכלי. המגע של המעמד הבינוני והבורגני עם מרכזי מסחר, תעשייה ותרבות גדולים, נסיעותיהם התכופות של רבים מתושבי העיר, אף מבין השכבות העממיות, עשו את אוכלוסייתה פתוחה יותר לקליטת רעיונות חדשים ולגילוי יחס סובלני יותר כלפיהם.

הרעיונות עצמם נידונים ונפוצים בקלויזים ובבתי מדרשות, וההשכלה עצמה נרכשת על־ידי חובשי בית המדרש בדרך לימוד עצמי או בסיוע משכילים אחרים, ואילו במשפחות עשירות ומיוחסות ממורים פרטיים.

הִמְפְּנָה

המפנה במקומה ובמשקלה הציבורי של ההשכלה בפינסק חל במעבר ממחצית א׳ למחצית ב׳ של המאה ה־19. בשנות ה־60 של המאה ה־19 קיימת כבר בפינסק—קארלין שכבה ניכרת, המזדהה בגלוי ובצורה זו או אחרת עם רעיונות ההשכלה. ההזדהות באה לידי ביטוי ברצון ללמוד בצורה מסודרת עברית, רוסית ולשונות אחרות ולימודי חול מסוימים; לתת חינוך טוב

458. תלמידו משה־אהרן שאצקס נולד בקארלין בשנת 1825 (טי״פ, עמ׳ 351). בתור אברך שמע שאצקס תורה מפיו של ר׳ יחזקאל מסלוצק, משמע שהדבר היה בשנות ה־40.

459. ראה ההע׳ הבאה.

460. אברהם־חיים רוזנברג נולד בשנת 1838 ויצחק־יעקב ריינס בשנת 1840. שניהם היו תלמידיו בנעוריהם, משמע בשנות ה־50. עיין: עובדות ומאורעות, עמ׳ 8—10. עיין גם: י. י. ריינס, נאד של דמעות, עמ׳ 4—7.

461. עובדות ומאורעות, שם.

462. על רוזנברג עיין להלן במקומות שונים.

463. עובדות ומאורעות, עמ׳ 10.

464. אגרות יל״ג.

465. שם במקומות שונים וארכיון יל״ג בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, תיק לוריא, אהרן. עיין גם לעיל, הע׳ 283.

466. י. ל. גורדון, עולם כמנהגו, ווילנא תרל״ג (סיפור ב׳: אחרית שמחה תוגה).

467. אגרות יל״ג, עמ׳ 80.

ומסודר יותר לדור הצעיר בבתי הספר החדשים למיניהם; בנתינת הדעת על הסיבות לאיתנות או לנחשלות הכלכלית של שכבות מסוימות ועל האפשרויות לתקן את הטעון תיקון; וברצון לדעת את המתרחש בעולם היהודי והלא־יהודי ואימוץ נורמות חדשות של קריאה ולימוד. בולט במיוחד הקשר המתהדק עם כתב־העת החדש שנוצר עם הופעת "המגיד" בשנת 1857. בו קוראים לא רק על המתרחש ברוסיה, במדינות אחרות וביישובים יהודיים קרובים ורחוקים, אלא גם רוצים להודיע באמצעות העיתון על המתרחש בעיר. אנשים שונים ניסו את כוחם בכתיבה והתחילו שולחים לכתבי־העת החדשים כתבות בעברית או ברוסית.

עם זאת זקוקה עדיין לבירור השאלה: מתי ובאיזה קצב התרחשה ההתגבשות התרבותית והחברתית החדשה, מה היה אופיה ומה היו הגורמים שסייעו אותה? ננסה לענות על השאלות הללו על סמך המקורות העומדים לרשותנו.

ידיעת הרוסית

דומה שידיעת הרוסית בין יהודי פינסק—קארלין לקראת סוף המחצית הראשונה של המאה ה־19 היתה הרבה יותר נפוצה מכפי שמשערים. הסוחרים הגדולים היו ללא ספק מסוגלים לנהל את עסקיהם מתוך מגע שוטף עם אצילים ואנשי שררה בעצמם ועם משרדי השלטון בעזרת פקידים — לבלרים. אנשים מחוג זה היו מן הראשונים שדאגו להפצת ידיעת הלשון הרוסית[468]. ההתפתחות הכלכלית שעברה על העיר ואופיה היהודי המובהק גרמו להתפתחות חוג לא מבוטל של אנשים, ששלטו בשפה הרוסית וגילו עניין במתרחש בעולם הרחב. אחדים מהם היו עורכי־דין מורשים או מתווכים־שתדלנים שבאו במגע עם פקידי השלטון הרוסי או שייצגו לקוחות בענייני חוק ומשפט בפני רשויות השיפוט ומשרדי השלטון. היו גם פקידים־לבלרים במשרדים ובבתי־עסק, שעיסוקם חייב ידיעה טובה ברוסית. סגנון לבושם והופעתם ותחומי עבודתם קירבו אותם אל חוגי המשכילים ורעיונותיהם. אמנם הם עצמם היו והוסיפו להיות חלק אורגאני מן החברה המסורתית, שכן גילתה החברה סובלנות וסלחנות כלפי סטייתיהם של אנשים אלה מן הנורמות המקובלות, כי שירותיהם היו חיוניים לחברה והתנהגותם היתה בבחינת הכרח שלא יגונה. אבל כשהשתנו התנאים ורעיונות ההשכלה חדרו בין חובשי בית־המדרש, היו בני השכבה הנ"ל גורם מאיץ ומזרז בהסתגלות החברה לרעיונות ההשכלה ולדרישותיה לתיקונים.

מן התקופה ידוע מקרה מאסרו של נחום באסביץ מפינסק בשנת 1838 בפטרבורג[469]. נחום באסביץ היה בפטרבורג בשלי־

468. הדבר נזכר במקומות שונים בחיבור זה אגב דיון במעשיהם ובדעותיהם של אישים שונים מבני משפחות לוין ולוריא. על הספר הדו־לשוני של הולדהור מקארלין בשנת 1837 דובר לעיל.

469. את הפרשה פרסם שאול גינזבורג במאמרו: די אמאליקע אידישע פאסט (היסטאריישע ווערק, כרך א', עמ' 225—227). באסביץ נעצר בפטרבורג בגלל פסקה במכתב שקיבל מפינסק שבה נאמר: "אתמול קיבלתי את מכתבך ששלחת אלי מצארסקוייה סילו. המכתב הגיע במהירות רבה, לפיכך עליך לשלוח לנו גם להבא את המכתבים מצארסקוייה סילו". דבר זה עורר את חשד הבולשת שניסתה להת־

חותם של האחים ר' אשר־וולף ומשה־יצחק[470] בני ר' שאול לוין בשל ענייני כספים שהיו להם בבירה והיה בידו ייפוי כוח מטעמם לטפל בענייניהם. את חליפת המכתבים עם שולחיו ניהל בעברית, אבל אין ספק שידע היטב קרוא וכתוב רוסית, הבין בענייני חוק ומשפט וידע למצוא את דרכו במשרדי הממשלה. יש להניח כמעט בוודאות שהליכותיו ולבושו של נחום באסביץ היו שונים מאלה של אחיו תושבי פינסק.

לבלרים

יהודים עבדו כלבלרים שכירים במשטרה העירונית והמחוזית ואלה בלי ספק ידעו רוסית והשתלמו בה אגב עבודתם. צעירים יהודים שלמדו רוסית שמחו לקבל משרה במשטרה שכן היתה לבלרות זו, שהוגדרה כפרטית, הדבר הקרוב ביותר לשירות במנגנון הממשלתי, שבו לא היתה ליהודים חסרי תואר אוניברסיטאי דריסת רגל. מקום עבודה זה היה פתוח בפני יהודים בפינסק עד 1879 ודומה שנמצאו כבר בשנות ה־50 (וייתכן קודם לכן) מועמדים לתפקידי לבלרות אלה על אף השכר הנמוך ששולם להם[471]. על אלה יש להוסיף פקידים־לבלרים וסוכנים שעבדו בשירותם של הסוחרים הגדולים וכן גם אנשים שהיו מסוגלים לכתוב מכתבי בקשה למשרדי הרשויות השונות, שהיו בקיאים בחוק הרוסי ובנוהג של משרדי הממשלה והיו מסוגלים לייצג את שולחיהם בענייני עסק או בכל עניין אחר[472].

בשנות ה־50—70 ידועים בפינסק שני אנשים שהיו משפטנים בפועל והיו רשאים כנראה לעסוק במקצוע עריכת דין. האחד הוא גצל אוצ'חובסקי והשני מיכל ברצ'ינסקי, שהיו מתחרים ביניהם הן בענייני עסקיים והן על השפעה בציבור יהודי פינסק—קארלין[473]. קרוב לוודאי שהליכותיהם, לבושם,

חקות אחרי מה שנקרא בשם "דואר יהודי". משנות ה־70—80 מוכר לנו אייזל באסביץ בעל בית מלון, שרשם את שלושת בניו לבית־הספר של הורביץ ובשנות ה־80 הביא מלמברג יהודי מתבולל לנהל את בית המלון שלו. מתקבל על הדעת שיש קשר משפחתי ביניהם.

470. במאמרו של גינזבורג, שם, רשום השם בטעות משה צבי.

471. בכתבה ב־ר"י, 1879, מס' 12, עמ' 437 נאמר, שהיהודים עבדו במשרדי המשטרה העירונית והמחוזית מזמנים לא זכורים (от незапамятных времен) אלא שבשנה הנ"ל פוטרו כולם. אין ספק שבשנות ה־50 כבר היו לבלרים יהודים במשטרה. הכתבה מייחדת גם את הדיבור על היסוד החוקי של עבודת הלבלרות במשרדי המשטרה ועל חשיבותה לצעירים יודעי הרוסית שבין המסכילים. בשנת 1882 עוד נמצא לבלר יהודי אצל ראש המשטרה (הפריסטאב — судебный пристав) ועיין ראזסבט, 1882, עמ' 723.

472. נזכרים בשמותיהם מספר פקידים־לבלרים שעבדו בשירותם של סוחרים גדולים ובמשרד הקרובקה: מרדכי לייב, פקיד־סוכן בשירותה של היה לוריא היה אחר־כך סוחר עצמאי וגבאי ביהכ"נ של היה לוריא (קרמן, עמ' 10); אברהם איצ'ה וואב נחמנוביץ בשירותו של משה־יצחק לוין (שם, עמ' 7—8); פקיד של גד־אשר לוין (שם, עמ' 15); פייוונקע רבינוביץ קיים קשרים הדוקים עם פקידים רוסיים, היה סוכן למשטרה, בנו למד בביה"ס הריאלי ונהג לקרוא עיתונים רוסיים (שם, עמ' 159—160); אברהם קאנטוראוויץ היה מנסח חוזים ושטרות ברוסית (שם, עמ' 159); ישראל, מנהל חשבונות בקרובקה (שם).

473. עליהם ראה להלן.

סגנון חייהם והחינוך של צאצאיהם השפיעו על חיזוק מחנה ההשכלה בפינסק.

נקח דרך משל את מקרהו של ר' מיכל ברצ'ינסקי (1820—1904)[474], שנעשה עורך־דין בכוחות עצמו והיה אחד מעמודי התווך של הציבוריות היהודית בפינסק במשך דור שלם ומעלה. הדרך שבה למד את הלשון הרוסית, במסתרים תחילה ללא ידיעת אביו ואחר־כך מתוך התנגשות עמו, מזכירה לכאורה את דרך היציאה להשכלה של יחידים בראשית תנועת ההש־כלה. אבל מיכל ניצל את הרוסית להשתלמות בחוק ובמשפט הרוסי וברגע שהוכר כעורך־דין נסלח לו "עוון" לימודיו ע"י אביו והחברה, והוא עצמו כלל לא ניסה לנתק עצמו מן המחנה החסידי, שאליו הוסיף להיות שייך כדבר מובן מאליו, אף שזקנו היה מטופח ובגדיו קצרים מן הרגיל. אבל אם במיכל ברצ'ינסקי עדיין אינו מורגש השינוי, לא כן הדבר בצאצאיו.

סיפור תולדות משפחתו שנכתב בנאמנות ובכשרון סיפורי רב על־ידי נכדתו מרים שמ"ר־צונזר[475] מסופר בהבנה עמוקה לרקע ההיסטורי והוא תעודה חשובה לתיאור השינויים שהת־חוללו במשך שני דורות בסגנון חייה של משפחה חסידית טיפוסית בפינסק.

על גבל אוצ'חובסקי מסופר בספרי זכרונותיהם של מרים שמ"ר־צונזר וקרמן[476]. בפרק ששמו "געצל דער שרייבער" מציין קרמן שגבל היה מן ה"אריסטוקראטים הישנים", ניהל "בית אינטליגנטי" ושאף הוא, הזקן, היה מהלך בביתו בגילוי ראש. ביתו היה בית ועד לכל ה"אריסטוקראטים" של פינסק, ובאותן השנים (בשנות ה־50—60) היה לבוש בגדים קצרים וחובש משקפי "פנסנה". בנו, ברוך אוצ'חובסקי היה נוסע בענייני עסקים לווילנה ולפטרבורג ונכדו, בנו של ברוך, נקרא כבר מריאן אוצ'חובסקי. ואף שקרמן אינו מספר פרטים על מריאן (פרט לעובדה שאבי הנערה שהתאהבה בו והתחתנה אתו היה חסיד אדוק והעביר אותה מנחלתו בגלל הבזיון שגרמה לו), ואף לא על אביו ברוך, ברור ששניהם הם כבר טיפוסים חדשים בני דור ההשכלה. אבל בכל הנוגע לענייני צדקה כמוהו כמתחרהו ר' מיכל ברצ'ינסקי, היה בעל יד פתוחה ונהג לפי מיטב המסורת המקובלת על עשירי פינסק—קארלין. הרבה לתת צדקה וסעד לנצרכים וכן סייע ללימודיהם של תלמידים נזקקים.

מי הם אותם "אריסטוקראטים" מבאי ביתו של אוצ'חובסקי שעליהם מדבר קרמן בזכרונותיו? אין ספק שהוא מתכוון לחוג מסוים שהתחיל מתגבש בפינסק כבר בסוף שנות ה־40 או בשנות ה־50 ושהשפיע על סגנון חייהם, דרכי התנהגותם ואף דרך דיבורם של אנשי המעמד הבינוני החדש ושהתחיל עולה לאמידות בעקבות שגשוגה הכלכלי של העיר. ביתו של אוצ'חובסקי, שהיה היוצע המשפטי של משפחת לוריא, שימש מקום מפגש לאנשים שהתחילו מתבדלים מן החברה המסורתית והיו שונים מן האחרים בסימני היכר בולטים.

שמ"ר מתאר את הנגידים בפינסק בסוף שנות ה־60 תיאור סאטירי אירוני בלשון זו: "הם בכל זאת ממלאים תפקיד נכבד, גינוניהם יפים מאד, נשיהם ובנותיהם מקושטות כמלכות פורים, משלבות בדיבוריהן כבדרך אגב מילים גרמניות וצרפתיות. הן מבינות היטב שהאופנה החדשה דורשת עריכת ביקורים... גם הגברים ממלאים את תפקידיהם היטב, מסנוורים את עיני הב־ריות שיחשבו שהם עשירים..."[477]. הופעתה של שכבה הנוהגת בצורה המתוארת לא היתה פתאומית ואין ספק שהיא תוצאה של תהליך שהתחיל בראשית שנות ה־50 וגצל אוצ'חובסקי הוא נציגה המובהק.

האינטליגנציה

בשנות ה־60 קיימת כבר בפינסק שכבה נרחבת למדי שניתן לכנותה בשם אינטליגנציה. שכבה זו לא היתה מעור אחד ונמנים עליה אנשים מחוגים חברתיים־תרבותיים שונים, אבל אין ספק שבכלל השפיעה שכבה זו השפעה מעמיקה על עיצוב דמותה הרוחנית תרבותית של פינסק—קארלין היהודית.

מושג על השכבה בכללותה ניתן לקבל מן הכתבות בעיתו־נות העברית מפינסק—קארלין החל בסוף שנות ה־50 ואילך. בשנת 1857 מתפרסמת ב"המגיד", זמן קצר מאוד לאחר שהחל מופיע, כתבה ראשונה הידועה לנו מאת סופר אלמוני, שהיטיב לתאר את קארלין בטעם, בחוש מידה ובסגנון עברי נמלץ אמנם, אבל נאה[478]. תוך שנים מעטות מתרבה במידה ניכרת חוג האנשים המנסים לשלוח כתבות מפינסק לעיתונות. הכתבה השנייה ב"המגיד" בחתימת דאדשע פויקאר מפינסק ויוסיל יפה מקארלין היא בטלנית[479] ומגוחכת וכן גם שתי הכתבות הבאות שנתפרסמו אף הן ב"המגיד" שנטפלות לקוריוזים והן פרובינציאליות אף לפי המושגים של אותם זמנים[480]. אבל משנת 1859 ואילך נעשות הכתבות יותר ויותר אינפורמאטי־ביות ובשנות ה־60 מוצאים אנו בין שולחי הכתבות אנשים שהבינו שכתב העת הוא במה לבירור ענייני ציבור ושאף ידעו לנצל במה זאת לשם הפצת ידיעות והשכלה ולשם דיון בבעיות שנידונו הלכה למעשה בחוגי ציבור שונים בפינסק.

בשנים 1858—1860 פרסם ישראל ברמן מפינסק לפחות

---

474. המקור העיקרי לידיעת תולדות חייו הוא הספר "יסטרדיי". הפרק הראשון של הספר מוקדש כולו לר' מיכל וכן גם עמ' 145—146, 151—153, אבל ידיעות עליו מפוזרות בספר כולו שאינו אלא ספר תולדותיו ותולדות בני ביתו. רשימה ביוגראפית על ר' מיכל בר־צ'ינסקי (עיין גם טי"ם, עמ' 302—303), מבוססת על הספר הנ"ל. עיין עליו גם קרמן, עמ' 48, 57. בצורה ספרותית תיאר את דמותו חתנו הסופר נחום־מאיר שייקביץ (שמ"ר). בספרו מחותנים פון שונ־אים, הוא חיים פירצנסקי גיבור הסיפור.

475. ראה ההע' הקודמת.

476. יסטרדיי, עמ' 39, 142, 144, 146, 150, 152; קרמן, עמ' 81—84. בספר יסטרדיי הוא נקרא: גצל צ'צ'ובסקי, אבל אין ספק שזהו אותו איש.

477. מחותנים פון שונאים, עמ' 3. העיר פינסק נקראת בסיפור ניפסק.

478. המגיד, א', י"ח אייר תרי"ז, עמ' 88.

479. המגיד, ב', 29.7.1858, עמ' 115.

480. כתבתו הראשונה של ישראל ברמן (שם, 10.6.1858, עמ' 88). ועיין עליו בהע' הבאה וכתבתו של אבימאיל (שם, 3.11.1858, עמ' 167).

חמש כתבות ב"המגיד"[481], רובן ככולן אינפורמאטיביות (שלוש מן הכתבות הן על רבני פינסק ואחת על תפילה חגיגית בבית הכנסת הגדול לרגל הכתרת אלכסנדר ה־II בסוף 1859), ואין למצוא בהן עדיין עמדה בענייני ההשכלה ובענייני ציבור.

בשנת 1861 מצטרף לחבורת הסופרים הכתבים אהרן בן משה לוריא והוא אז בן 20 בלבד[482]. אהרן לוריא היה בעל השכלה עברית ורוסית, בלתי פורמאלית אבל מסודרת וכתב היטב הן בעברית והן ברוסית. את מאמריו וכתבותיו מפינסק שלח בשנות ה־60 בעיקר ל"הכרמל", לחלקו העברי והרוסי כאחד[483]. בשנות ה־70 מיעט לכתוב, כנראה משום ששקע יותר ויותר בניהול עסקיו[484]. בכתבותיו באה לידי גילוי ראשית כול המגמה להתקרבות לתרבות הרוסית. הוא דובר כנראה בשמו של חוג מצומצם של משכילים מבני העשירים ואחדים מן המורים הפעילים ושכבת יודעי הרוסית שבפינסק. הוא היה ער במיוחד לבעית הפצת השכלה כללית והתעניין מקרוב במצב בית־הספר הממלכתי החדש וכן הביע דעתו על מצבה ועתידה הכלכלי של פינסק כעיר מסחרית בתזכיר שהוגש בשם סוחרי פינסק לשלטונות ושנתפרסם בכתבה מפינסק בתרגום עברי ב"הכרמל". רש"י פין, עורך "הכרמל" התפעל עד כדי כך מן התזכיר שצירף לו הקדמה נמלצת וקשר את הרעיונות המובעים בו עם "ההשכלה אשר תשפוך רוחה על כל חכמה ומלאכה תאצל ברוחה גם על המסחור [!] ותרימהו למעלת ידיעה וחכמה". ומסיים אותה במלים "וידעו העם כולו כי יש בינה בישראל לדעת מחסורי הזמן"[485]. ואמנם מצטיינים דבריו בר־אייה מפוכחת וביקורתית ובכתיבה עניינית. במידה שהיה אהרן לוריא פעיל בענייני ציבור בפינסק קשורה פעילותו ב"חברת מפיצי השכלה ברוסיה" שהיתה חברה "אריסטוקראטית" מייסודה[486].

על האישים המשכילים ששלחו כתבות ומאמרים עיוניים מפינסק בשנות ה־60 נמנה גם צבי־הירש הכהן שרשבסקי, אחד מסופרי ההשכלה שהיה ידוע למדי בזמנו בחוגי ספרות ההשכלה העברית ברוסיה בשנות ה־60—70[487]. שרשבסקי עזב את פינסק והיגר לדרום רוסיה אחרי אמצע 1867[488], וכתבותיו העבריות מפינסק ב"הכרמל" וב"המליץ" הן מן השנים 1861—1866. שרשבסקי תפס משרה רשמית של "ספרא דמתא" (סופר העיר) בהנהגת הקהל, אבל זה לא הפריע לו כלל לכתוב בגלוי על הבעיות הציבוריות החשובות של יהודי פינסק מנקודת ראותו של סופר — משכיל עברי. בכתבתו הראשונה מפינסק מתריע הוא על השלמת המתפללים עם זיהום בית־הכנסת ובין השאר מתריע הוא על המנהג שנשים נכנסות בשמחת תורה לעזרת הגברים ומפצחות בו גרעינים ויש אף המעזיות לקחת ספר־תורה[489]. בכתבות אחרות מביא הוא ידיעות על מנהל ליבראלי של הגימנסיה הרוסית ועל תלמידים יהודים בגימנסיה; על שאלת חיבורה של פינסק לרשת מסילות הברזל ועתידתה המסחרי של פינסק; על המתיישבים החקלאים במושבה איבאניקי ועל בעיות הפרודוקטיביזאציה; מעניינת אותו ידיעה שקיבל במכתב פרטי מירושלים שארכיאולוגים מצרפת קיבלו רשות לחפור ליד הר הבית. לבקשת מנהיגי קהילת פינסק חיבר נוסח מכתב תודה למשה מונטיפיורי לאחר שהצליח להציל חיי יהודים נידונים למוות במארוקו. בתפקידו כסופר הקהל פרסם "הכרזה" שבה נתבקשו אנשים לסייע למצוא אדם מסביבות פינסק שעיגן את אשתו[490].

צבי הכהן שרשבסקי שייך למשכילים העברים המתונים האוטודידאקטים. שהגיעו להשכלה מבית־המדרש. מאמריו הע־

---

481. המגיד, ב', 1858, עמ' 88; שם, עמ' 160 בחתימת יבי"ב הוא כנראה ישראל ברמן; שם, ג', 30.8.1859, עמ' 136; שם, שם, 11.10.1859, עמ' 158; שם, שם, 18.7.1860, עמ' 112.

482. הידיעות הביוגראפיות על אהרן לוריא שאובות בעיקר מתוך מכתבו המקורי של אהרן לוריא ליל"ג מיום י"ט אייר תרכ"ג, אשר נמצא בארכיון יהודה־לייב גורדון בבית־הספרים הל־אומי והאוניברסיטאי. עיין גם לעיל, עמ' 251. המכתב התפרסם ע"י ז. רבינוביץ ועיין לעיל, הע' 283.

483. ב"הכרמל" (החלק הרוסי), מיום 24.3.1861 נתפרסם מאמר משלו (בוסר) על אבן־גיאת ושלמה אבן־גבירול. התזכיר של סוחרי פינסק משנת 1863, פרי עטו של אהרן לוריא בתרגום עברי, שם, ג', עמ' 241—244. בשנת 1864 נתפרסם בהמשכיז אחדים מאמרו: היהודים במרוקה [מארוקו], הכרמל, ד', עמ' 340, 346—347, 355—356, לרגל נסיעתו של משה מונטיפיורי למארוקו והת־ערבותו שם למען יהודים נידונים למוות שהצילה את חייהם. בשנת 1868 פרסם כתבה על ביה"ס הממלכתי בפינסק, אינפור־מאטיבית וביקורתית כאחת (שם, בחלק הרוסי, 17.1.1868); במכתבו מיום י"ט אייר תרכ"ג ליל"ג (ראה ההע' הקודמת) מזכיר הוא כתבה משלו מפינסק ב"ציון" הרוסי, מס' 34 (לא הצלחתי לגלותה לפי מראה מקום זה). וכן אומר הוא שם, שהוא כותב מאמרים בעברית וברוסית גם בפסיבדונים אברם העברי "אשר רבים קמו עליו על דבריו הפילולוגיים במ"ע המגיד עד צאתי נגדם בתשובה להרעצנזענט" (שם).

484. משנות ה־70 מוכרת לי רק כתבה אחת שלו על מקרה גיוס של אדם בשם דבוז'צקי בעיר פינסק, אף שלא היה פינסקאי (ר"י, 1879, מס' 8).

485. הכרמל, ג', עמ' 241.

486. אוטצ'ט, 1872, עמ' 42; 1875, עמ' 30; 1876, עמ' 30; 1877, עמ' 30; 1878/9, עמ' 9, 72; 1880, עמ' 19, 25, 29. לפני 1880 לא הרבה אהרן לוריא לעסוק בעסקי ציבור ולא גילה פעילות במוסדות חסד וצדקה בפינסק או בקארלין, אף לא באלה שהוקמו בכספי הקדשות של בני משפחתו. על פעילות ציבורית שלו אחרי 1881 עיין: קרמן, עמ' 52; ר"י, 1882, מס' 9, עמ' 348.

487. רשימות ביוגראפיות עליו עיין: טי"פ, עמ' 359; קיצור הרשימה בתרגום עברי להלן, פינסק, כרך ב', עמ' 520; ג. קרסל, לקסיקון הספרות העברית, כרך ב' (כולל ביבליוגראפיה). את המא־מרים העיוניים לרוב פירושים לדברי חז"ל ומפרשיהם ולדברי אגדה, פרסם ב־"המגיד וב־"המליץ (עיין: M. Schwabe, Repertoire des articles rélatifs à l'histoire et à le litterature juives, Paris 1914—1923, עמ' 423 (להלן: שוואבה, רפרטואר).

488. כתבה אחרונה שלו מפינסק היא מיום ט"ו כסלו תרכ"ז (המליץ, י"ט שבט תרכ"ז, עמ' 741). מאמר שלו שנדפס ב־"המליץ, ז', עמ' 179, נשלח מפינסק בכ"ד סיון תרכ"ז. אין בידינו עדויות מאוחרות יותר על שהותו בפינסק.

489. הכרמל, ב', י"ב כסלו תרכ"ב, עמ' 137.

490. את כתבותיו העיתונאיות מפינסק פרסם בין השנים תר"ב—תרכ"ז ב־"הכרמל וב־"המליץ, עיין: הכרמל, ב', עמ' 137; ג', עמ' 83; ד', עמ' 154—155, 161, 266, 177—178; המליץ, ב', עמ' 654 (בתור ספרא דמתא פינסק); שם, ו', י"ט שבט תרכ"ז, עמ' 741. לא מן הנמנע שהכתבה מפינסק בחתימת ש"ש ב־"הכרמל, 1862, עמ' 9—10 אף היא שלו.

יוניים־מחקריים המרובים למדי שפרסם ב"המגיד" וב"המליץ", סובבים על ענייני דקדוק, לשון והבנת עניינים במקרא, בדברי חז"ל, דברי אגדה ברמב"ם[491], היינו שהיו בחוג התעניינותם של יוצאי ישיבות ובתי מדרשות. ואמנם אף בשנות ה־60 מכנים אותו בפינסק "התורני המופלג"[492]. בכתבותיו העיתו־נאיות נשמע הד ברור לבעיות שהעסיקו את ציבור משכילי פינסק. מהעובדה שבפינסק לא היתה מניעה שאדם כמותו ישמש בתפקיד "ספרא דמתא" ניתן אף להסיק, שגם ראשי הקהל ומנהיגיו לא מצאו פגם בדמותו ובהשקפותיו. בפינסק נמנה על המשכיליים המתונים ועל שכבת תלמידי החכמים, שכן למד בילדותו ובנעורותו תורה הרבה ולמעשה לא ניתק את עצמו מעולמה של תורה ולא פסקה גירסא מפומיה, כפי שניתן לראות מאמאריו העיוניים־מחקריים. דומה שבאישיותו התמזגו יפה התורה והחכמה והשכלתו העברית ברוחה ובמהותה נתקבלה גם על דעתם של חכמי פינסק ורבניה[493]. הראדיקאליזאציה בהשקפותיו המשכיליות והתקפתו על החינוך היהודי המסורתי, הן משנות ה־70 המאוחרות, מתקופה שבה כבר מזמן לא ישב בפינסק[494].

באותה תקופה שלחו מאמרי עיון ומחקר ברוח משכילית, אבל למדניים במהותם, משה־אהרן שאצקס מקארלין ואברהם־דוב דובזביץ מפינסק. האחד בעיקר בענייני אגדה, והשני בענייני פירושי מקראות, תרגום ודברי חז"ל[495]. שני אישים אלה נמנעו מלשלוח כתבות לעיתונים, אבל קוראי "המגיד", "המליץ" ו"הכרמל" בפינסק וקארלין ודאי רחב לבם למראה המאמרים של המשכילים המכובדים, העושים להם ולעירם שם בארץ, והשפיעו על התפתחות שכבת המשכילים בקרב הצעי־רים חובשי בית־המדרש.

חוגי הסופרים המשכילים

חיים צ'מרינסקי מספר בזכרונותיו משנות ה־60—70, אגב תיאור טיפוס של תורני ומשכיל שנודע כאפיקורס גמור בדעו־תיו ושבמעשה לא חטא חלילה, על חוג המשכילים בפינסק בזו הלשון: "למשל, בפינסק העיר הגדולה מצאו אפיקורסיה הגדולים והמפורסמים, כגון שאצקס בעל 'המפתח' ודבוויץ בעל 'המצרף' וכל כת דילהון, דרך לחטוא; עמדו ויסדו להם אגודה של 'יום הרביעי'. בכל יום רביעי בשבת היו מתכנסים כולם לביתו של אחד מן החבורה, אוכלים מאכלי שבת לכל פרטיהם ודקדוקיהם—קרישה של כף־רגל־עגל, דייסה ופשטידה, שנטמנו בתנור חם מאתמול וכו' — ואחר כך מעשנים פפירוסות על השובע"[496]. אף שאין לנו עדות מסייעת על עניין האגודה ממקור אחר אין לפקפק בדבריו. יש לראות באגודה אחת מצורות התרועעות המשכילים בפינסק—קארלין במעבר משנות ה־60 ל־70. המשכילים העברים האוטודידאקטים יוצאי בית־המדרש, ובראשם הסופרים שעשו להם שם כלשהו בין המשכילים ברוסיה, יוצרים חוג לשם בילוי חברתי ועיון. בחוג נפגשים אנשים שיש להם תחומי התעניינות חדשים ורוצים להיות בצוותא. ברור שיש משהו שמבדיל אותם מן הסביבה המסור־תית. ה"אפיקורסות" של המשכילים האלה באה לידי ביטוי באכילת מאכלי שבת ביום חול בדיוק כפי ש"אפיקורסותו" של המורה מרקוס פרל באה לידי גילוי כשבביתו אכלו סעודת ליל שבת חלבית[497]. אין להתעלם מסממני הבוהימה שבפגישות הללו[498]. אלה הם סימני היכר שמייחדים את בני הקבוצה ויש לראות בהם את אחת הצורות של פריצת המוסכמות ויצי־אה למרחב.

את אנשי החוג הזה ניתן לשייך לשכבת האינטליגנציה העממית העולה, אבל אין ספק שזהו חוג שהשתרש היטב בתחום התרבות והספרות העברית ונשאר נאמן למורשתה הלאומית.

חוג המשכילים מסביב לשמ"ר

בסוף שנות ה־60 ובשנות ה־70 היה ביתו של ר' מיכל ברצ'ינסקי מרכז לפעילות משכילית בפינסק, וזאת בזכותו של נחום־מאיר שייקביץ (שמ"ר), יליד נסביז', שנשא בשנת 1866 לאשה את דינה, בתו של ר' מיכל, ובא להתגורר יחד עמה בבית אביה[499]. נחום־מאיר שייקביץ עתיד היה להתפרסם תוך זמן קצר בתור אחד המספרים הידועים בעם בלשון יידיש בכינוי הספרותי שלו: שמ"ר[500].

מפינסק שלח נחום־מאיר שייקביץ רשימות וכתבות אחדות לעיתונות העברית[501]. שמ"ר נתפרסם בפינסק תוך זמן קצר בתור אדם נאור ומשכיל, ואנשים צעירים צמאי דעת והשכלה התחילו מסתופפים בצלו, דנים בבעיות ההשכלה החדשה, מבלים בשיחת רעים ובמשחק שחמט. תוך זמן קצר היה מעונם של נחום־מאיר ודינה מרכז אנשי הרוח של העיר. לחוג זה היו שייכים בשנות ה־70 דוב־בר דובזביץ, גיסו של שמ"ר אברהם־חיים רוזנברג הרב מטעם בפינסק, וצבי־הירש מאסלאנסקי[502].

אין סימן המעיד, כי היה קשר כלשהו בין אנשי החוג הזה

---

491. רשימה של מאמרים שלו עיין: שוואבה, רפרטואר, עמ' 423.

492. בכתבתו של יהושע־אליעזר רטין, המליץ, ג' אדר תרכ"ד, עמ' 181.

493. דרך־משל, שמו נזכר בצד שמותיהם של ר' משה־אהרן שאצקס מקארלין ושל רבה של פינסק ר' אלעזר־משה הורוויץ, שחיברו הערות והגהות לספר באור הרא"ם על מדרש שוחר טוב לר' אהרן משה פאדווא, ווארשא תרמ"ה. ההערות וההגהות נדפסו בספר היחס לבני לעווין, ווארשא תרמ"ה, שלא עלה בידי לגלות את עקבותיו. עיין: הלל נח מגיד (שטיינשניידר), עיר ווילנא, עמ' 188, הע' 7. עיין גם להלן בהערה.

494. עליו עיין: י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ב', עמ' 92 (הע' 25), 97; ג. קרסל, לקסיקון הספרות העברית, כרך ב', בערכו (שם גם ביבליוגראפיה).

495. עיין שוואבה, רפרטואר.

496. צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, עמ' 29.

497. קרמן, עמ' 75.

498. על סגנון הפגישות החברתיות של חוגי סופרים משכילים בווילנה ועל סממני הבוהמה שבהן עיין: י. שאקי, קולטור געשיכ־טע פון דער השכלה בייַ יידן אין ליטע, בתוך הקובץ: ליטע, בעריכת מ. סודארסקי, ניו־יארק 1951, עמ' 723—724.

499. יסטרדיי, בפרק על דינה, עמ' 75 ואילך ועוד במקומות שונים בספר. על שנות נישואיו, שם, עמ' 99.

500. עיין: ז. רייזען, לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור, צווייטע אויסגאבע, באנד 4, ווילנע 1929, ערך: שייקעוויטש, נ. מ.

501. המליץ, י"ב, 1872, עמ' 79, 140.

502. יסטרדיי, עמ' 106 ואילך.

(להוציא את אברהם־חיים רוזנברג) לבין המשכילים מבני השכבה האמידה מסוגו של אהרן בן משה לוריא. כן לא ידוע לנו דבר על הערכת השפה הרוסית וההשכלה בשפה הרוסית בין חברי החוג, שהתרכז מסביב לנחום־מאיר שייקביץ. הדעת נותנת, שאף בין אנשי החוג הזה השפיעה ההשכלה העברית־האינטליגנציה היהודית העממית הזאת גדלה והתרחבה במידה ניכרת בשנות ה־60 וה־70, והיא עיצבה את דמותה התרבותית־חברתית של פינסק לאחר 1880.

כתבים

מן השנים תרכ״ג—תרכ״ה יש בידינו מספר כלל וכלל לא מבוטל של כתבות מאת סופרים, שחתמו את דבריהם בשמות בדויים וכן מאת אנשים יוצאי ערים אחרות שהתיישבו בפינסק וכתבו עליה בעיתונים[503], והשאירו בידינו עדויות של ממש על הבעיות הציבוריות והויכוחים סביבן שהתנהלו בפינסק. כתבה של אחד שחתם בשם ״פארן״ שימשה פתיחה לפולמוס על בית־החולים בקארלין לאחר שנאשם בסירוב לקבל חולה עני לריפוי בין כתליו. להגנתו של בית־החולים נחלצו אנשים אחדים שחתמו על דבריהם בשמות בדויים (כגון: ת״כ, פלוני אלמוני) וכן ועד המפקחים על בית־החולים[504].

כתבים אחרים שחתמו בשמות בדויים, כתבו על מלחמת האדוקים בפינסק בהשכלה ועל המאבק בהם בשם ההשכלה והחינוך[505]; נגד הסכלות שבהקדשת מנהגים ישנים מסוימים[506]; על ייסוד גימנסיה ממשלתית לנערות ופנייה למשפחות היהודיות הנכבדות לשלוח את בנותיהן לגימנסיה[507]; על ה״דרשות של הבל״ של המגיד מקלם נגד ההשכלה[508].

באותן שנים נשלחו מפינסק כמה כתבות משכיליות חשובות מאת אנשים שהיו תושבים חדשים בפינסק כגון שמואל בן נחום קורנפלד מבוטן, שהניח לנו תיאורים חשובים על החינוך בפינסק ובקארלין בכתבותיו על מוסדות התלמוד־תורה בשתי הקהילות[509]. כתב אחר הוא ג. ט. פריימן מ״לידי פולין ומתגורר בפינסק״, שתיאר השפעה מזקת של מגיד על איש אחד שנטה תחילה להשכלה והתחיל אחר־כך להילחם בה[510].

הכתבות מפינסק בעשר השנים שבין 1868 ל־1878 שנתפרסמו בעיתונות העברית, הן בעיקר אינפורמאטיביות ומספרות רוח רובן בשבחן של פינסק—קארלין, מעשי הצדקה והחסד של עשיריהן ומוסדות הציבור שלהן. מורגשת בהן נסיגה מרעיונות ההשכלה הלוחמת וההתרכזות בבעיות הפנימיות של העיר, שהחמירו והלכו בעקבות השינויים לרעה במצבה הכלכלי.

מספר כתבות הן נקרולוגים על אחדים מעשירי פינסק—קארלין, שהצטיינו במעשי החסד והצדקה שלהם כגון: צוואתו של ר׳ בצלאל־פלורס וולוויולר (1869)[511], ר׳ משה־יצחק בן שאול לוין (1872)[512], ר׳ יהודה־לייב גרינברג (1876)[513], גד־אשר לוין (1877, ובמלאות שנתיים לפטירתו — 1879)[514]. כתבות אחרות מספרות: על התעוררות לעלייה לארץ־ישראל בעיקר בקרב דלת העם (1875); על בתי־הכנסת וחבורות ללימוד תורה; על הצורך לתת חינוך עברי לתלמידי הגימנסיה; על מוסדות התלמוד־תורה, בית־החולים, חברת ביקור חולים[515]; ואף כתבה בשבח החסידות בפינסק וקארלין מאת חסיד המעיד על עצמו ״בן לעדת חסידים אנכי... בדרכיהם הישרים גם אני אלכה״[516].

אחדות מן הכתבות נתפרסמו ב״הלבנון״ החרדי שיצא לאור במאינץ. רק שתי הכתבות בעניין הגיוס לצבא משנת 1875[517], המעוררות להשלמה מרצון עם פקודת הגיוס לצבא על סמך החוק משנת 1874 יש בהן קשר לבעיה אקטואלית, שצריך היה לקבוע כלפיה עמדה, אבל ספק אם בעניין זה היה שוני בגישה של הציבור המשכילי והלא־משכילי.

התעוררות משכילית מחודשת מורגשת בכתבות מן השנים 1878—1880. כתבה מקארלין משנת 1878 באה לעורר את גבירי העיר ״להקים בתי עבודה וחרושת המעשה... להמעיט מספר העניים והאביונים המלאה עירנו מהם כילק״[518]. רעיון הפרודוקטיביזאציה מתחיל תופס מקום נכבד יותר ויותר בכתבות[519].

בשנת 1879 מתחדשות לאחר הפסקה ממושכת כתבות רוסיות מפינסק בשבועון ״רוסקי יבריי״ זמן קצר לאחר שהשבועון התחיל מופיע[520]. בכתבות אלו מורגשת מחדש אווירה של השכלה לוחמת בולטת. בין הכתבות אחת מאת אדם החותם ״גורה סיון״ (הר ציון), ובה התקפה מוחצת על בית־הספר הפרטי של אברהם־חיים רוזנברג. הכתבה מאשימה אותו שאינו אלא חדר ומוריו מלמדים, וכן מותח הוא ביקורת על שאר מוסדות החינוך בעיר. גישתה של כתבה זו היא

503. הכתבות מפינסק נתפרסמו בכתבי־עת עבריים ורוסיים.
504. כתבתו של פארן עיין: הכרמל, ג׳, י׳ שבט תרכ״ג, עמ׳ 195. הפולמוס נידון בצורה מפורטת בדיון על בית־החולים בקארלין, להלן, ושם גם שאר מראי המקומות.
505. כתבות של שלום בן אברהם (המליץ, ג׳, י״ג חשון תרכ״ג, עמ׳ 21—22) ושל בן־עמי (שם, עמ׳ 202—203).
506. כתבה של בלא״ק, הכרמל, ד׳, י״ז חשון תרכ״ד, עמ׳ 61—62.
507. כתבה של מש״ק איש פינסק, המליץ, ה׳, ו׳ טבת תרכ״ו, עמ׳ 744—746.
508. כתבה של ש. י., הכרמל, ו׳, ג׳ אלול תרכ״ו, עמ׳ 123.
509. המליץ, ג׳, ב׳ שבט תרכ״ג, עמ׳ 182; שם, ד׳ סיון תרכ״ג, עמ׳ 312.
510. המליץ, ד׳, ד׳ תמוז תרכ״ד, עמ׳ 435—436.
511. כתבתו של משה־הכהן פייגלסון, המגיד, י״ג, 13.1.1869, עמ׳ 1—2.
512. מאת נחום־מאיר שייקביץ (שמ״ר), המליץ, כ״א אלול תרל״ב, עמ׳ 79.
513. מאת משה־הכהן פייגלסון, הלבנון, י״ב, כ״ד אדר תרל״ו, עמ׳ 251—252.
514. מאת יהל״ל, הצפירה, ד׳, ד׳ טבת תרל״ח, עמ׳ 373; מאת ש. קמנצקי, הצפירה, ו׳, ט״ו טבת תר״ם, עמ׳ 387—388.
515. עניינים אלה נזכרים כל אחד במקומו. שם גם מראי מקומות.
516. הצפירה, ד׳, כ׳ טבת תרל״ח, עמ׳ 388—389.
517. מאת משה־הכהן פייגלסון, הצפירה, ב׳, תרל״ה, עמ׳ 11, 44.
518. הצפירה, ה׳, תרל״ח, עמ׳ 45—46.
519. עיין לעיל בדיון על בעית הפרודוקטיביזאציה.
520. השבועון הזה הופיע בשנים 1879, 1880.

משכילית־שמאלית רוסיפיקאטורית ברוחה[521]. רוב הכתבות, כגון אלו של רוזנברג וביניהן אחת שהיא תשובה לעניין ההתקפה על בית־הספר שלו, ושל אהרן וגריגורי לוריא, מתארות את מצב העניינים בפינסק והבעיות שהטרידו את תושביה במידה רבה של צמידות לעובדות וגם בהן מודגש בעיקר הצורך בפרודוקטיביזאציה.

מספר הכתבות מן השנים 1879—1880 גדול מאוד יחסית. גרמו לכך לא רק הבעיות הפנימיות החמורות שהעסיקו את הציבור עם החמרת המשבר הכלכלי שעבר אז על העיר אלא גם עירנות ציבורית ונתינת דעת מעמיקה על הבעיות העומדות על הפרק. בין הכותבים אנשים צעירים שהתחנכו כבר על ברכי ההשכלה. המגמה השלטת בכתבות היא זו של ההשכלה העברית המתונה המסוגלת לפעול בשיתוף פעולה ואף בהר־מוניה עם רבני הקהילות ועם החוגים המייצגים את דרך החיים המסורתית. מגמות הרוסיפיקאציה הן נחלתם של בודדים בלבד.

בין בעלי הכתבות העבריות מסוף שנות ה־60 ועד 1880 אין אנו מוצאים אנשים שקנו להם שם בציבור משכילי רוסיה כסופרים וכאנשי רוח. שרשבסקי, שאצקס וכן גם דובזביץ עזבו את פינסק ועקרו למקומות שונים בדרום רוסיה. בין הכתבים בולטים המשכיל הצעיר משה־הכהן פייגלסון[522] מפינסק וצבי־הירש הכהן מושביצקי מנסביז'. בשבועון "רוסקי ייברי" כתב מפינסק בשנים 1879—1880 כתבות ענייניות אחדות אברהם־חיים רוזנברג. מספר גדול של כתבות עבריות ואחדות ברוסית נכתבו על־ידי אנשים שחתמו בשמות בדויים או אנשים שניסו את כוחם בכתיבה פעם אחת ויחידה[523].

קריאה

התקדמותה של ההשכלה בפינסק באה לידי גילוי גם בריבוי מספר קוראי ספרים ובייסודם של חוגים לקריאה. דין־וחשבון של "חברת מפיצי השכלה בישראל" לשנת 1872 מספר, שהרב מטעם, אברהם־חיים רוזנברג ייסד בדירתו חוג לקורא־אים צעירים ושהחברה נתבקשה לשלוח ספרי קריאה לחוג[524]. ואמנם נענתה החברה לבקשה ושלחה ספרים לחוג. הספרים שנשלחו לפינסק הם כולם בשפה העברית, בעיקר ספרי עיון להרחבת ידיעות ברוח ההשכלה, בעוד שלחוג קריאה שהיה בשקלוב, דרך־משל, נשלחו רק ספרים בשפה הרוסית[525]. דבר זה יש בו כדי להעיד על האופי העברי של ההשכלה בפינסק. ספרים וכתבי־עת של ההשכלה היו מצויים בפינסק. משכילי פינסק קראו את כל הספרים, שנדפסו ויצאו לאור בתחום ההשכלה היהודית וחכמת ישראל[526]. לעתים קרובות אף הגיבו בהערות על עניינים ונושאים שונים בחכמת ישראל.

על המתרחש בפינסק בשנות ה־60 וה־70 ניתן ללמוד אף מן ההשפעה, שיצאה ממנה על עיירות הסביבה. חיים צ'מרינסקי בזכרונותיו "עיירתי מוטילי" מספר על אברך אחד, שהיה קונה ספרי השכלה בפינסק ומביאם לכורך לכריכה. הכורך לא היה מזדרז במלאכתו והיה מחזיר אותם רק לאחר שקרא את הספרים בעצמו[527]. אף בעיירה כמוטילי היו קוראים ספרי השכלה ובפרט "סיפורי אוהבים ביהודית [יידיש], יצירותיהם של שמ"ר, בלושטיין וכל כת דילהון"[528]. ואם במוטילי כך — בפינסק לא כל שכן.

המשכילים מבני המשפחות העשירות

בדרך מיוחדת השפיעו בני המשפחות העשירות המרובות בפינסק ובקארלין על התקדמות ההשכלה בפינסק. במידה שמדובר בקשרים חברתיים נהגו בני משפחות לוריא ולוין דרך משל להתחבר בעיקר עם בני משפחותיהם ועם בני סוגם. אין לנו עדויות כלשהן על מגע חברתי ביניהם לבין אנשים משכבת האינטליגנציה המשכילית העממית ואם עזרו למוסדות ההשכלה והחינוך החדשים (בית הספר הממלכתי תלמוד תורה ומוסדות אחרים) והנהיגו סדרים טובים ומועי־לים במוסדות חסד וצדקה, הרי גישתם לכל זה היתה אריסטוק־ראטית־פילאנתרופית[529], אף שפה ושם ניתן למצוא סימנים של יחס אבהי במגעם עם סתם בני אדם מן היישוב[530]. אחדים מהם נהגו מידה מרובה של חירות ביחס למצוות מעשיות ולמנהגים מקודשים כבר באמצע המאה ה־19, בעוד שאחרים הוסיפו להימנות על חוג תלמידי החכמים המובהקים, היו גבאים בבתי־כנסת, בת"ת, בחברות ובמוסדות חסד וצדקה, שאף היו מסוגלים לתת שיעור גמרא בפני לומדי ש"ס בבית־הכנסת, או לשאת ולתת בענייני תורה. כולם נתנו חינוך מעולה לבניהם שכלל לימודים יהודיים מסורתיים ולימודים כלליים והעסיקו לשם כך את מיטב המורים והמלמדים שלימדו אותם באופן פרטי. נקח דרך־משל את בני משפחות לוין ולוריא. גד־אשר לוין (1816—1878) היה ידוע בפינסק כאדם חופשי בדעותיו וזאת משום שהיה נוהג לעיין הרבה בספרי פילוסופיה יהודית, היה בעל דעה עצמית אף בענייני דת ומצוות, ולחם בתקיפות בכל סוגי הצביעות כולל צביעות דתית. אשר לשמירת מצוות,

521. עיין להלן בדיון על החינוך.

522. משה־הכהן פייגלסון (1850—1883) היה מצעירי המשכילים בפינסק בסוף שנות ה־60, כאשר התחיל שולח כתבות לעיתונות בהיותו בן 18. ברשימת הספד קצרה שנדפסה לזכרו (הצפירה, י', כ' חשון תרמ"ד, עמ' 344) נאמר עליו שנפטר בגיל 33, היה "מאלה אשר אמרו ללשון עבר אחותי את... למד... בני ישורון בעירנו וקרא ושנה וכתב מאמרים הרבה למד ולימד אחרים ורבת הצליח לטעת אהבת השפה הקדושה בלב תלמידיו".

523. כגון בעיתונות משנת 1879.

524. אוטצ'וט, 1872, עמ' 22, 24.

525. שם, עמ' 49.

526. דרך־משל, בסוף שנות ה־70 פנה מפינסק אהרן לוריא להנהלת חברת מפיצי השכלה בפטרבורג וביקש ממנה שתשתדל לקבל רשיון להכניס לרוסיה את כתב־העת "הקול", שיצא לאור בקניגסברג בעריכת מיכאל־לוי רודקינסון בשנים 1877—1879. החברה ענתה שאין זה מענייניה (אוטצ'וט, 1878—1879, עמ' 9).

527. צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, עמ' 75—76.

528. שם, עמ' 117—118.

529. עיין בדיון המוקדש למוסדות חסד וצדקה ובדיון בהמשך הדברים.

530. מרובות הדוגמאות לכך בזכרונותיו של קרמן. על גד־אשר לוין עיין בספרו, עמ' 1—2, 15—20; על ר' משה־יצחק לוין, עמ' 6—7; על משה לוריא, עמ' 50, 145.

כל מה שידוע על "אפיקורסותו" הוא שרינגו אחריו שנהג להתרחץ ולהסתרק בשבת. אבל דרכו המיוחדת בענייני צדקה ועזרה לזולת ומפעלו הגדול להקנית מקצוע ליתומים ולבני דלת העם, זיכו אותו בהערכה מצד בני הדור הישן ומשכילים כאחד. גד־אשר לוין אף שהיה בודד במועדיו, הקרין השפעה מסביבו ותרם רבות למודרניזאציה החברתית והתרבותית של פינסק[531].

משה לוריא (1824—1906)[532], איש העסקים, הסוחר והתעשיין, אחיו החורג של גד־אשר לוין, היה דמות מרכזית בחיי הכלכלה של פינסק משנות ה־40 ואילך. לא ידוע לנו דבר על חינוכו, אבל דומה שאין הוא נמנה על הטיפוס המקובל של סוחר אמיד—תלמיד־חכם. ידוע שבגיל צעיר מאוד התחילה אמו חיה לוריא מכניסה אותו לעסקים ונראה שלא התמיד הרבה בלימודים. לעומת זאת רבות הידיעות על הצלחותו הגדולה בעסקיו. עסקי המסחר הנרחבים של בית לוריא השתרעו מדרום אוקראינה ועד דאנציג ומגעו של משה לוריא עם העולם הגדול היה נרחב. הוא חלוץ המודרניזאציה של חיי הכלכלה בפינסק. מעידה על כך בראש וראשונה הצורה האירופית שלפיה אורגן העסק, שנעזר בצוות של מומחים לבלרים ומנהלי חשבונות, וכן שהביא ספינות קיטור ומכונות קיטור בטחנה ובית־הבד שלו. החינוך שנתן לבנו אהרן בשנות ה־50 הוא משכילי טיפוסי[533]. הוא נמנה על החברים המייסדים של חברת מפיצי השכלה מראשית ייסודה. נכדו יעקב אליאסברג מספר עליו בזכרונותיו שגם בענייני דת נהג בדרכו שלו: לא הרבה לבקר בבית הכנסת וקיצר בתפילות אף שאשתו, בת למשפחת אליאסברג מאיוניץ, "היתה אדוקה בכל המנהגים המוטלים על האשה היהודיה". יעקב אליאסברג זכר אמנם את סבו רק מימי זקנתו, בסוף המאה ה־19, אך נראה שכך נהג כבר זמן רב קודם לכן[534]. ידוע לנו שבתקופת רבנותו של ר' אלעזר־משה הורוויץ הרשה לעצמו להתעלם מהזמנה של הרב לבוא לפניו לדין תורה[535]. את הצעירים מבניו שלח ללמוד לאוניברסיטאות[536].

אף שבני משפחת לוריא קיימו מגע נרחב עם בני עירם בענייני עסק ובתוקף תפקידים כמעבידים עזרו לפונים אליהם, הרי מבחינה חברתית היו מסתגרים בתוך החוג המשפחתי ועיצבו סגנון חיים של "גבירים" אריסטוקראטים: רמת חיים ומגורים גבוהה, החזקת מרכבה ורכב לצרכים אישיים, נהיגה בסוסים, מפגשים חברתיים קבועים לשם בילוי משותף בשיחת רעים או במשחק קלפים וכדומה. יחס האוכלוסייה היהודית בפינסק למשפחה היה בדרך כלל יחס של כבוד והערצה, שכן היתה ידם פתוחה בכל מה שנוגע לצדקה והיו מוכנים להקשיב ולעזור לפונים אליהם בעצה, בהדרכה, בהמלצה לשלטונות, בעזרה להשגת משרה, תרומה או הלוואה וכדומה[537].

נראה שבית לוריא השפיע בדרכו שלו על מודרניזאציה של החיים בפינסק. ראשית כול בתחום מנהל עסקים מודרני. זה חייב ממילא השכלה כללית, ידיעת לשונות זרות, לימוד מקצועות ועיקוב אחרי חידושים בתחום ההנדסה והטכניקה וידיעת המתרחש במדיניות הכללית בתוך רוסיה. פקידים, לבלרים, טכנאים באו במגע חי עם התופעות הללו והושפעו מהם בלי ספק. בעקבות משפחת לוריא הנהיגו מודרניזאציה בניהול עסקיהם גם אנשי עסק אחרים, קטנים יותר. המודרניזאציה גרמה שבפינסק תקום בהדרגה עוד לפני היות בה פרוטאריון יהודי שכבה של פקידים ועובדי מנהל, שהיו בדרך הטבע פתוחים יותר לרעיונות חדשים וקיבלו כדבר מובן מאליו את הצורך בהשכלה כללית[538]. וכך השפיעו בני משפחת לוריא במישרים בתור מעבידים ונותני פרנסה או בתור גבאים, מפקחים במוסדות ציבור ובעקיפין בסגנון החיים האריסטוקראטי שלהם על השכבה האמידה, שהתחילה מסגלת עצמה לאופנות חדשות של דרכי התבטאות וצורות בילוי[539]. בני משפחת לוריא הצעירים, נכדיה של חיה לוריא היו כפי הנראה מן הראשונים שהנהיגו בפינסק את הדיבור הרוסי עם ילדיהם בבית[540]. כמותם נהגו כנראה עוד קצת משפחות וחוגי האינטי־

---

531. על גד־אשר לוין עיין מאמרו המסכם של ז. רבינוביץ, ר' גד אשר לוין מפינסק, העבר, ספר י"ד, תל־אביב תשכ"ז, עמ' 1—6, המבוסס במידה מרובה על המאמר: גד אשר לוין, בתוך: פש"ל, תרס"ד, עמ' 41—49. על המקורות המרובים שמביא רבינוביץ במאמרו כדאי להוסיף את הנקרולוג מפינסק על פטירתו מאת יהל"ל ב־הצפירה, ד', ד' טבת תרל"ח, עמ' 373.

532. על משה לוריא מדובר במקומות שונים בחיבור זה (עיין במפתח). עליו עיין ברשימה מאת ז. רבינוביץ, פינסק, כרך ב' ללא ציון המקורות, בהתאם למקובל בכרך זה. עליו עיין גם: טי"פ, בעולם ההפיכות, עמ' 12, 14 ואילך. ידיעות נוספות על תולדותיו במכתב בנו אהרן אל יל"ג מיום י"ט אייר תרכ"ג ראה לעיל, הע' 283. אשתו היתה בת למשפחת אליאסברג מאיוניץ. היו לו שלושה בנים אהרן, ליאופולד ואלכסנדר וחמש בנות. אחת מהן, רחל, נישאה למשה־חיים אליאסברג ואחד מבניהם הוא יעקב אליאסברג מחבר ספר הזכרונות בעולם ההפיכות הנ"ל. (על פעילותו של משה לוריא לאחר 1880 עיין גם: ש. מ. רבינוביץ, תלפיות, עמ' 16—17; הצפירה, 30.4.1900, גל' 76, עמ' 322; פש"ל, תרס"ד, עמ' 77; המליץ, 30.12.1891; הדור, 23.5.1901. על מקורות אלה ביסס ז. רבינוביץ את רשימתו הנ"ל).

533. על כך עיין לעיל.

534. י. אליאסברג, שם, עמ' 18.

535. קרמן, עמ' 22.

536. המליץ, 8.4.1883, עמ' 455.

537. י. אליאסברג, שם, עמ' 20—21.

538. הכלכלן הרוסי יאנסון מציין שרק מסוחרי פינסק ויקאטרינוסלאב ניתן לקבל אינפורמאציה על מחירי הובלת סחורות, שכן רק להם משרדים מסודרים והנהלת פנקסים מקצועית (בעברית), בעוד שבמקומות אחרים אין בכלל משרדים והנהלת פנקסים. אגב כך מזכיר את בתי המסחר הפינסקאים של לוריא (יאנסון, עמ' 3, 72, 83), של ליפשיץ ושל גרינברג (שם, עמ' 79—80). על הספר: מבחר החשבון מאת יחזקאל יעקב בן ישראל לטבלא, וארשא 1866, חתמו מראש 69 אנשים, חלקם הגדול משכבת הסוחרים הגדולים והבינוניים בפינסק, בעוד שבווילנה חתמו מראש רק 39, בביאליסטוק — 48, בברייסק — 43, ובהורודנה — 42. דומה שהמספר הגדול של החותמים מאלף וניתן להסבירו בהנהלת פנקסים מסודרת בפינסק באותן שנים. על מחבר הספר מבחר החשבון עיין: קלמן ליכטנשטיין, תולדות הישוב היהודי בסלונים, בתוך: פנקס סלונים, תל־אביב תשכ"ב, עמ' 60.

539. עיין לעיל, עמ' 255.

540. אליאסברג, שם, עמ' 26.

ליגנציה המקצועית, אבל אין סימנים שהתופעה התפשטה[541].

החוגים החרדיים

היה בפינסק חוג קטן של אדוקים קיצוניים שומרי חומרת הדת, הוא החוג שבשנות ה־60 הצליח למנוע הנהגת לימודי לשון ודקדוק עברית ורוסית בת"ת פינסק שעליו ידובר[542]. דומה שבשנות ה־70 נחלש מעמדם של החרדים הקיצוניים. כתבה של משה הכהן פייגלסון משנת 1874 מפינסק מתארת את אנשי החוג הזה במלים אלו: "החרדים לדבר ד' ומצוותיו... השומרים חומת הדת לבל יעלה בו חלילה אף פרץ קטן... הנאנחים ונאנקים תמיד... על ההשכלה כי זרועה משלה לה לצודד נפשות בני הדור החדש ועל ידה נחלש כוח האמונה... אלה חרדות לבשו..."[543]. למאבק ממש כנגד ההשכלה לא הגיעו חוגים אלה. בשנות 1875—1876 אף איבדו את השפעתם על ת"ת פינסק[544]. כוחות ציבוריים היה משקלם זעום והשפעתם מבוטלת. מגידים שפקדו מדי פעם את פינסק שימשו שופר לדעותיהם[545].

צביונה של פינסק היהודית היה גם אז, בגבור תנועת ההשכלה, בעיקרו של דבר דתי מסורתי. בכל מה שנוגע לשמירת מצוות ולימוד תורה נהג הרוב המכריע של יהודי פינסק כפי שנהגו אבותיהם ואבות אבותיהם. אבל בנוגע ללימודי חול מסוימים ולהשכלה עברית ברר לו הרוב הזה דרך ביניים, שעיקרה השלמה מדעת עם הצורך ללמוד לימודי חול. הדבר התחייב מן המציאות הכלכלית החדשה ולא קשה היה למצוא לו הצדקה בניסוק שבו השתמשו רבני ליטא וחכמיה בזמנים שונים — שאין סתירה בין תורה וחכמה. גישה זו נקטו בפועל גם רבני פינסק וקארלין ר' אלעזר־משה הורוויץ ור' דוד פרידמן[546], שנמנו על גדולי הרבנים ברוסיה במחצית השנייה של המאה ה־19.

חוגי בעלי הבתים — תלמידי החכמים (ועמהם רוב מניין של תושבי פינסק—קארלין) השלימו עם תכנית חינוכית לדור הצעיר, המאחדת לימודי־קודש מסורתיים עם לימודי־חול. תכנית זו תאמה את רצונם וכוונותיהם של בני שכבת הסוחרים העשירים והסוחרים מבני המעמד הבינוני האמיד למדי. חינוך דתי מסורתי לבנים יחד עם השכלה כללית היה דבר מובן מאליו אפילו בשביל אדם כמשה לוריא[547].

דומה שבשנות ה־70 חלה בקרב חוג תלמידי החכמים התעוררות מלווה חרדה שמא הופר האיזון בין לימוד התורה לבין ההשכלה לטובת ההשכלה והטובים שביניהם נחלצו לתקן את המצב, אבל לא כדרך מלחמה בהשכלה אלא בייסודן של חברות לימוד תורה עממיות ליד בתי הכנסת במטרה לעשות את לימוד התורה נחלת הרבים[548].

בשנת 1874 התעוררו לכך ראשונים מתפללי בית המדרש "שבעה קרואים" בפינסק. בכתבה שנתפרסמה ב"הלבנון" הח־רדי מתואר הדבר בזו הלשון: "אז קמו ויתעוררו... אנשי רוח אשר רגש דת קודש נפעמו ויאמרו איש אל רעהו... באו ונתחזקה בעד תורתנו ונעשה אגודה אחת ללמוד ללמד ולצרף את התורה וההשכלה יחד וכן גמרו ויעשו חברה גדולה חברה ש"ס בביהמ"ד דש"ק [דשבעה קרואים]".

אמנם היתה קיימת באותו בית מדרש חברה ללימוד ש"ס שבה נתן שיעור קבוע "הרב הגביר ר' יעקב קאנעל", אבל היתה זו כנראה "חברה" שמספר חבריה ולומדיה היה מצומצם ואילו חברה ש"ס החדשה נועדה להקיף את רוב רובם של המתפללים. החברה עשתה לה "חוק ומשפט ללמוד יום יום אחרי התפילה בבוקר ובערב גפ"ת, ובערב אחר תפילת המנחה שיעור מגיני ארץ לדעת איש ואיש הלכה למעשה". בשבת היו נוהגים ללמוד את ספר "מסילת ישרים" לרמח"ל. ואמנם בשנה הראשונה לפתוח לקיום החברה היתה ההשתתפות בשיעורי החברה המונית. בעקבות היוזמה של בית־המדרש "שבעה קרואים" יצאו אנשי בית־המדרש הגדול של קארלין וייסדו גם הם חברה ללימוד תורה[549]. בשנה שלאחריה, 1875, התעורר הרב ר' משה בן הרב ר' מרדכי זקהיים "ויאסף אסיפה מצעירי עמנו אשר אין ידם משגת לקנות להם רב להורות להם דרך התלמוד והשקה נפשם הצמאה מימי התלמוד"[550]. ייסוד החוג להוראת התלמוד לצעירים הוא קרוב לוודאי תוצאה של דיונים בקרב החוגים האלה והתוויית תכנית להקנות ידיעת התלמוד, כתבי הקודש, ותולדות ישראל לתלמידים הלומדים במוסדות לימוד כלליים, כדי לחסן אותם מבחינה נפשית ולטעת בהם אהבה לעמם ולתורתו. אחד מעשירי פינסק "הזיל מכספו על ההוצאות הדרושות" ומסתבר שהיה זה נסיון להגשים את

---

541. עיין: פש"ל, תרס"ד, עמ' 104.

542. ראה להלן בדיון על ת"ת פינסק.

543. המגיד, י"ח, 28.4.1874, עמ' 146. הדברים נכתבו בעקבות התעוררות ללימוד הלשון הרוסית שאחזה בבני הנעורים בפינסק, בעקבות צו הגיוס החדש משנת 1874. ראה להלן, הע' 647.

544. ראה להלן, עמ' 270.

545. המליץ, ב', י"ח אב תרכ"ב, עמ' 643—648; הכרמל, ו', ג' אלול תרכ"ו, עמ' 123 (על ביקור המגיד מקעלם); המליץ, 2.3.1885, עמ' 66. המגיד הקבוע של פינסק נזכר ב־הלבנון, י"ב, כ"ד אדר תרל"ו, עמ' 251.

546. ביבליוגראפיה של אברהם־חיים רוזנברג מסופר שר' אלעזר־משה הורוויץ שלח את נכדו לבית־הספר שלו כי ראה שברכה בו (עובדות ומאורעות, עמ' 13). ר' דוד פרידמן כתב בהזדמנות אחרת: "...הבבלי לא אסר כלל ללמד את בניו שפה זרה, אדרבא לפי הנראה יש בזה גם מצוה, כמו המצוה ללמדו אומנות... בזמננו אין חשש כזה ולכן אין אסור ללמד לבנים שפות המתהלכות בתבל, וידיעת דרכי החשבון ועוד לימודים הנצרכים לצרכי המסחר וחיי האנשים, רק שתהיה תחת השגחת אנשים כשרים ויראי שמים ומשכילים...". אנגל, בית־הספר שבארץ ובספרות הרבנית, ספר היובל של הסתדרות המורים בא"י, ירושלים תרפ"ט, עמ' 215. ראוי לציין שר' יצחק־יעקב רינסק יליד קארלין, שעליו דובר לעיל (הע' 460 והדברים המתייחסים אליו), חניך וולוז'ין למד בנעוריו בבית־המדרש וולפה בקארלין והושפע, כאמור, מהפרוש ר' אביגדור שטיין. לימים ייסד בעיר רבנותו לידה את הישיבה הראשונה, שבה לימדו גם חכמות חיצוניות.

547. על חינוכו של בנו אהרן לוריא ראה לעיל, עמ' 251. ראה גם באיגרתו של אהרן לוריא ליל"ג, שנתפרסמה ע"י ז. רבינוביץ (ראה לעיל, הע' 283).

548. בכתבות מפינסק מאת המורה הצעיר משה־הכהן פייגלסון (המגיד, י"ח, 28.4.1874, עמ' 146), וצבי־הירש הכהן מושביצקי (מאשעוויצקי) מנסביו (הלבנון, י', ט"ו תמוז תרל"ד, עמ' 356—357; שם, י"א, י"א תמוז תרל"ה, עמ' 373—374).

549. המגיד, שם; הלבנון, י', שם.

550. הלבנון, י"א, שם.

התכנית של תלמידי־החכמים וחוגי המשכילים המתונים[551].

אין לנו ידיעות נוספות על הפעילות להפצת לימוד התורה במחנכות שתוארה למעלה, אבל נראה שלגישתם של החוגים המתוארים היו שורשים עמוקים במסורתה וציפיותיה של האוכלוסייה של פינסק, וחברות לימוד התורה העמיקו את ההשפעה על עיצוב דמותה התרבותית־החברתית של האוכלוסייה היהודית שהצליחה למזג את החינוך הדתי המסורתי עם השכלה מתונה בעברית וליצור גוף בעל תחושת שייכות עמוקה לעם ולתרבותו הלאומית.

בזכרונותיו של קרמן תופסים לימוד התורה, מעשיהם של תלמידי־חכמים וסיפורים על הכבוד הרב שרחשו להם פשוטי עם מקום נכבד[552]. רבים מתלמידי־החכמים מבני שכבת הסוחרים העשירים או סתם בעלי בתים מוכרים לנו בשמותיהם ובמעשיהם[553]. אף שהיתה זו שכבה נרחבת אין הדבר משנה

551. התכנית עצמה הועלתה ע"י משה־הכהן פייגלסון בכתבתו משנת 1874 (המגיד, שם): "...כי עלינו החוב כעת לדאג באמת ולעשות תקונים מועילים, ולראות לגדל ולחנך... צאצאי יהודה על ברכי היהדות... לאגד ולחבר בקשר של קיימא החכמה והאמונה...". ובהמשך: "והעיקר הגדול לשום עין פקוחה על צאן הקדשים לבל יתעו מדרכם דרך אבותיהם... לאלה אשר ימצאו למו מהלכים בהיכל הגימנאזיום, ולכל מעניהם אך בלימודי המדעים, מבלי קבוע להם שעה פנויה ללימודי הדת עליהם לדאוג לנו לבלי חלילה יכשלו בלכתם, כי אוזניהם תשמענה תמיד את אשר יאמרו נערי הנוצרים... ישראל עמך בזוי נפש, גוי מתעב... אולם אם אלה הקטנים לא ירחקו פסיעה גסה מתורת ישראל וכיתר הלימודים יחשבו גם לימודי דת ישראל, תלמוד, כתבי־הקדש, קורות עם ישראל אז לא בנקל ימעדו קרסוליהם על דרך החיים... אז תקוה יהיו לנו כי הדור החדש יגדיל גם הוא תורה ויאדיר תושיה לכבוד היהדות וכל בית ישראל".

552. עיין דרך־משל בסיפורים הנלבבים: "אברהם לייזער דער וואסערשעפער" (אברהם לייזר שואב המים) והמשכו, "די סעודה" על יחסה של משפחת פשוטי עם ל"פרוש" לומד תורה ועל הזכות הגדולה שנפלה בחלקו של שואב המים להשיא את בנותיו לתלמידי־חכמים ולארח את גדולי תלמידי־החכמים של קארלין לסעודת פורים (קרמן, עמ' 90—101).

553. אליעזר־לוי האלפרין שעבר בשנת 1853 משרשוב לגור בקארלין לרגל עסקיו הגדולים "קדיש מבחר עתותיו יום יום לתורה ומדי שבת לפני מנחה היה נותן שעור בבית המדרש של חיה לוריא והמונים היו באים לשמוע לקח מפיו" (המליץ, א', ה' תמוז תרכ"א, עמ' 651—652); ר' יוסף (יושה) אטינגר בעל הבת החורגת של חיה לוריא, גביר קארליני נכבד, היה אומר שיעור באוזני לומדים בבית־הכנסת ניישטאט (קרמן, עמ' 95—96, 99). ר' שבתאי שמחוביץ, מגבירי קארלין מפקח הת"ת ובוחן את תלמידיו יחד עם יוסף אטינגר מכונה גם הגרש"ש (המליץ, ג', ד' סיון תרכ"ג, עמ' 312; הכרמל, ג', ט"ו אדר תרכ"ג, עמ' 289—290); ר' מיכל אטינגר "הרב הגביר השנון", הגבאי־המנהל של ת"ת קארלין (הצפירה, ג', ב' אייר תרל"ו, עמ' 114—115); "הרב הגביר" ר' יעקב קנל "הטיף לקח" בחברה ש"ס בבית־הכנסת שבעה קרואים (המגיד, י"ח, 28.4.1874, עמ' 146); משה בן הרב מרדכי זקהיים חתנו של "הרב הגביר ר' אהרן ארקין" לימד תלמוד את בני הנעורים (הלבנון, י"א, י"א תמוז תרל"ה, עמ' 373—374); הסוחר וולף ניידיץ מכונה "הרב הישיש הנכבד חכם מהולל... כל דין ומשפט אליו יבוא" (הצפירה, ד', כ' טבת תרל"ח); בתואר הג"ר (הגאון ר') מכונים גם יודל צייטלין ובצלאל משל שבנו כתלים למרחץ (המליץ, ט"ז, ה' אייר תר"מ, עמ' 277). מאנשי פינסק—קארלין הגיעו לרבנות הרב יצחק־יעקב ריינס ראשית לימודו היה בפינסק והמשכו בוולוז'ין (עובדות ומאורעות, עמ' 6—7, 10); מורהו של ר' יצחק־יעקב ריינס ר' יצחק־יחיאל הלוי נקרא להיות רב בקרלין (ט"ס, עמ' 349); י. ל. פרנקל נבחר למ"ץ באודיסה (הצפירה, ה', תרל"ט, עמ' 301—363). לא הובאו כאן שמותיהם של הרבנים, הדיינים והמשמשים בקודש המוכרים בשמותיהם. על ר' השל רוקח ראה להלן, הע' 641. בארכיון שלמה בובר שבבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי נמצא מכתב מפינסק מיום כ"ח ניסן תר"ל, מאת ר' אהרן־משה פאדווא בענייני תורה ברוח החקירה (על הפסיקתא). ר' אהרן־משה היה בנם של ר' יעקב־מאיר פדווא, אב"ד בריסק, בעל עכסה בת ר' שאול לוין מקארלין. חיבר את הספר: באור הרא"ם על מדרש שוחר טוב, ווארשא תרכ"ח. מתברר שר' אהרן ישב בפינסק בשנות ה־70. במכתבו הוא מודיע שספר הפסיקתא "היה שאול לחכמי העיר אשר רצו לראותה כבכורה בראשיתה". ראה גם לעיל, הע' 493.

554. קרמן מזכיר את המלמד שלו לתלמוד ר' משה־ברוך "ראש הישיבה" (קרמן, עמ' 224). אין לדעת בראשה של איזו ישיבה עמד. לא מן הנמנע שנעשה פעם נסיון לייסד ישיבה בפינסק.

555. על הפרושים יחזקאל סלונצקר ואביגדור שטיין מאמדור, ששהו בפינסק בשנות ה־40—50 עיין לעיל. על הפרוש ר' יצחק מבולקוביסק עיין: קרמן, עמ' 93 ואילך, 111—113. מחובשי בית־המדרש מוכרים לנו חיים מתמיד מקארלין שלמד דרך קבע בבית־המדרש של ר' משה־יצחק לוין (קרמן, עמ' 7). שלושת בניו היו אף הם למדנים, ואחד מהם ר' יצחק היה ממייסדי ישיבת עץ חיים בירושלים (שם, עמ' 102); נחמן "חובש בהמ"ד" (הכרמל, ג', כ"ט אדר תרכ"ג, עמ' 253—254); דוד טוביה"ס הגה בתורה יומם ולילה בבית־הכנסת של דינה (דינה־לעס שולכענן, קרמן, עמ' 15).

556. ר' יצחק־יעקב ריינס (1840—1915) למד בישיבת וולוז'ין ונודע שם בכינויו העילוי מקארלין (עובדות ומאורעות, עמ' 26; ט"ס, עמ' 349—351). המורה והסופר משה־דוב גולדמן (1863—1918), נשלח ע"י אביו בגיל 13 לישיבת וולוז'ין (ט"ס, עמ' 395). שמשון רוזנבוים (1859—1934) למד אף הוא בצעירותו בישיבת וולוז'ין. אח"כ למד שנתיים בביתו של ר' אלעזר־משה הורוויץ ורק אח"כ ב־1883 נסע ללמוד משפטים באוניברסיטה של אודיסה (קרמן, עמ' 86; ט"ס, עמ' 340—342, שם גם סקירה ביוגראפית).

557. ט"ס, עמ' 351.

558. עיין להלן בדיון על ת"ת קארלין.

את העובדה שבכל המאה ה־19 לא היתה פינסק מרכז עצמאי ללימוד תורה. אמנם ישבו על כס הרבנות של פינסק—קארלין רבנים גדולים ונכבדים, מגדולי הדור, שחיברו בה ספרים חשובים בהלכה, אבל אין לנו עדות של ממש על קיומה של ישיבה בפינסק[554]. פינסק שיקעה את עצמה בפעילות כלכלית החל בתחילת השליש השני של המאה ה־19 וזו כאילו מיצתה את כל הכוחות הגנוזים בה. בתהליך חידוש לימוד התורה בליטא לא נשתלבה פינסק. לפינסק היו מגיעים פרושים ולומדים בבתי־המדרשות ביחידות או יחד עם חובשי ספסלי בתי־המדרש[555], אבל אווירתה הסובלנית של פינסק הביאה לעיר גם פרושים שנתפסו במידה זו או אחרת לרעיונות ההשכלה. יחיד מפינסק שרצה ללמוד תורה נסע לאחת הישיבות הגדולות של ליטא, בדרך כלל לוולוז'ין[556]. אבל ניתן היה להגיע לבקיאות גדולה בתלמוד ובספרות התלמודית בבתי־המדרשות של פינסק או קארלין דוגמת משה־אהרן שאצקס, שלמד רוב שנותיו בבית־המדרש של ר' משה־יצחק לוין בקארלין[557]. אך בדרך כלל היה מספר האנשים שמורתם היא אומנותם קטן בפינסק. כבר ציינו למעלה את העובדה שפינסק וקארלין היו מביאות מלמדים מליטא[558]. בשנת 1885 מסכמת את המצב כת' בה מפינסק בזו הלשון: "עירנו פינסק נופלת היא בתורה מול

יתר ערי ליטא וזאמוט, יען כי היא עיר מסחר ומעטים בה אנשים אשר ישימו כל מעיינם רק בתורה, ובכל זאת נמצאים בה כשמונה אנשים הראויים לשבת על כס הרבנות ולא מצאו להם ערים"[559]. דברים מעין אלה ניתן היה להגיד על פינסק גם בשנות ה־60—70.

ז. מוסדות חינוך

את האוכלוסייה הלא יהודית שירת במחצית הראשונה של המאה ה־19 בית־ספר יחיד של ארבע כיתות. היה זה בית־הספר של הישועים לשעבר, שנמסר בשנת 1804 לניהולו של מסדר הפראנציסקאנים והיה לו מעמד של בית־ספר מחוזי. אבל בשנת 1832 הפכו אותו השלטונות לבית־ספר חילוני, משמע לבית־ספר רוסי, כפי הנראה בעקבות המדיניות החדשה לאחר דיכוי המרד הפולני של שנת 1831. בית־ספר זה קיבל בשנת 1855 מעמד של גימנסיה קלאסית ולאחר־מכן בשנות ה־60, מעמד של בית־ספר ריאלי[560]. נראה שכבר קודם לכן היה לבית־ספר זה מעמד של גימנסיה.

באיגרת לאהרן לוריא מי' אדר תרכ"ד מזכיר יל"ג מעשה בתלמיד הגימנסיה היהודי הראשון בפינסק מתקופת שהייתו בפינסק, היינו משנת 1850: "זכורני בהיותי בעיר מושבך נמצא לבית ישראל תלמיד אחד בגימנאזיום, אברהם... שמו... ויהי העלם ההוא הולך כמתגנב לבית ספרו, מעולם לא עבר ברחוב בבגדים שהתלמידים מצוינים בהם: כי הבגדים ההמה היו מונחים בבית הגימנאזיום תחת יד השוטר והתלמיד בא בבגדים כשרים בפאות ארוכות ושמה פלפל שערו ויט את פאותיו מאחורי אזנו וישם את מדי התלמידים על בשרו ויהפך לאיש אחר"[561].

לגבי יהודי פינסק לא היתה משמעות מרובה לגימנסיה הרוסית עד אמצע המאה ה־19, אבל דומה שבשנת 1850 התחילה זו למלא תפקיד כמוסד חינוכי גם לגבי ילדים יהודים בפינסק. אבל בטרם נמשיך בסקירתנו על מקומה של הגימנסיה הרוסית בחיי התרבות של יהודי פינסק נבדוק תחילה את תולדותיו של בית־הספר הממלכתי היהודי בפינסק.

בית־הספר הממלכתי

בית־ספר ממלכתי למען היהודים נוסד בפינסק בשנת 1853. ייסודו הוא חוליה בשרשרת הגשמת החוק של שנת 1844 שבא לכפות השכלה על היהודים באמצעות בתי־ספר ממלכתיים למען היהודים, מייסודו של שר החינוך דאז אובארוב במסגרת המדיניות הרוסית, שנתכוונה "לתקן" את מעמדם של יהודי רוסיה. ייסוד בתי־ספר בפרעל על סמך החוק התחיל רק ב־1847, ועד שנת 1853 נוסדו ברוסיה 51 בתי־ספר מן הדרגה הראשונה ובשנים 1854—1864 — 49 בתי־ספר[562]. מן הדרגה השנייה הגבוהה יותר, היו רק בתי־ספר אחדים.

על שתים־עשרה השנים הראשונות של קיום בית־הספר בפינסק מצויות בידינו ידיעות מעטות בלבד: סטאטיסטיקה של מספרי התלמידים בבית־הספר הניתנת להלן[563], וידיעות אחדות על המורים ששימשו בו בהוראה (ראה להלן).

שנה	תלמידים
1853	28
1854	32
1855	28
1856	22
1857	33
1860	33
1861	33
1862	38
1863	34
1864	36
1865	31[564]
1866	35
1867	לפחות 37[565]

לפי הסטאטיסטיקה הרשמית היו בפינסק באותן שנים 57 חדרים שבהם למדו 291 תלמידים (מספר התלמידים בחדרים היה בוודאי גדול פי כמה וכמה מן המספר הרשמי).

כתבה מפינסק משנת תרכ"ה[566], הסוקרת את מצב בית־הספר הממלכתי ליהודים (בראשיתה של תקופה חדשה בתולדות החינוך הכללי והיהודי ברוסיה) שופכת אור על תולדותיו של בית־הספר מראשית ייסודו, מספרת משהו על תכנית הלימודים שהיתה נהוגה בו, ומביאה עדות עקיפין על יחסם של יהודי פינסק למוסד זה.

ברור מן הכתבה שייסוד בית־הספר לא מצא חן בעיני יהודי פינסק כפי שהיה הדבר ברוב רובן של קהילות היהודים ברוסיה[567], שכן לא נעלמה בוודאי גם מעיניהם של יהודי פינסק הכוונה של מדיניות ההשכלה הממשלתית הרוסית לקרב את היהודים לנצרות באמצעותם של בתי־ספר אלה, אף שחוגי המשכילים בווילנה, קרמנץ, אודיסה ובמקומות אחרים התייחסו לתכנית בחיוב רב ואף בהתלהבות[568].

וזו לשון תחילת הכתבה: "בין יתר הדברים אשר נשתנו לטוב במשך השנים האלה מטעם הממשלה וביחוד בנוגע לבתי ספר לישראל, נפקד גם בית ספרנו עדנה אחרי בלותו והוכר לטוב כי הוסר ממנו המסך אשר הבדיל בינו לבין יושבי עירנו"[569]. מדברים אלה ומן הסטאטיסטיקה על מספרי התלמידים ברור שמצבו של בית־הספר מייסודו ועד 1865 לא היה

559. כתבתו של סוחר בן 60 החותם "איש מבית לוי", המליץ, 2.9.1885, עמ' 1063.
560. ס"ג, כרך 8, עמ' 183; קורנילוב, ח"ב, עמ' 169.
561. אגרות יל"ג, עמ' 90; את המקרה שילב גם בסיפורו אחרית שמחה תוגה (עולם כמנהגו, עמ' 47).
562. הסן, עמ' 229.
563. לגבי השנים 1853—1864 לפי טי"פ, עמ' 85.
564. על־פי הכתבה ב־הכרמל, שנה ה', 1865, עמ' 193—194 היה מספר התלמידים באותה שנה 32.
565. על־פי כתבה רוסית ב־הכרמל 7.1.1868, נגשו ב־1867 לבחינות 37 תלמידים משתי כיתות של בית־הספר.
566. הכרמל, ה', כ"ב טבת תרכ"ה, עמ' 93—94.
567. הסן, עמ' 250; סאסיס, (לפי הע' 581 להלן), עמ' 85.
568. לויטץ, עמ' 72, 78 ואילך.
569. הכרמל, שם.

שפיר ושהיתה מחיצה של אי־אמון בין האוכלוסייה לבין המוסד. מהמשך הכתבה למדים אנו, שאף כאשר נרשמו בראשית שנת הלימודים כעשרים תלמידים, הרי רובם היו נושרים במשך השנה ובסופה היו נותרים בו "כי אם שנים שלשה צרורים נערים אשר לא מצאו מקלט למו כ"א בבה"ס ממחסור ועוני... המורים שארזאהן והורוויץ זרעו הרבה והביאו מעט... לא נשאו ברנה אלומותיהם, כי התלמידים כאשר יצאו מבה"ס יצאה הידיעה מלבם, כי לא חזרו עליהם אף פעם אחת, כי אי־סדרים שררו בבית הזה, מבלי לענוש את הנערים השובבים".

כתבה מפינסק משנת 1862 מתארת את מצב בית־הספר במלים אלו: "גם לבית־הספר לנערי בני ישראל אין איש שם על לב, אין איש ממשכילי עירנו בין גביריה ונדיביה אשר יאמץ את לבבו לקבל את משרת משגיח (בליוסטיטעל) על שכמו, מיראתם פן יחל שמם בין ההמון ודלת עם הארץ ובוזו הוא [!] יכובדו. כי שאלו נא את אחד הגבירים... כמה תלמידים נמצאים בבית־הספר, מי ומי המה, אם יש להם לחם לשובע, בגדים להחם בקרה, מה ילמדו אם יצלחו בלמודם?... לשוא כל עמל המורה המשכיל והנכבד... מוהר"מל הורוויץ לכונן סדרים חדשים... ואין תומך בידו" [570]. ברור מכאן שגם העשיר־ רים — המשכילים היו אדישים לגורל בית־הספר והכתבה מאשרת את העדות שתוארה לעיל [571].

כמו במקומות אחרים ברוסיה כן גם בפינסק היתה פתיחת בית־הספר בבחינת צו השלטון ולא היה מנוס מפתיחתו. בכתבה נזכרים ילדים שבאו ללמוד בבית־הספר "ממחסור ועוני". דומה שגם בפינסק כמו במקומות אחרים ברוסיה היה על העדה למצוא תלמידים כדי שאפשר יהיה לקיים את בית הספר ואלה בוודאי גויסו מבין היתומים וילדי העניים [572].

570. המליץ, ג', ג' חשון תרכ"ג, עמ' 21—23.

571. דעה שלילית מאוד על רמת ההוראה הירודה של מורי בית־הספר הממלכתי ליהודים מביע אהרן לוריא במכתבו האוטו־ ביוגראפי ליל"ג משנת 1863. הוא מכנה אותם "מורי אליל", "ריקים מכל ידיעה" (ראה לעיל, הע' 283).

572. בראש בתי־הספר הועמדו משגיחים נוצרים שהיו לעתים קרובות בורים ולא עוררו כבוד ואמון כלפיהם בציבור ההורים (הסן, עמ' 250). תפקידם היה: לפקח על המלמדים שיהיו בעלי תעודות הוראה ושהחדרים יהיו ראויים להיות מקומות לימוד. שלמונים שזרמו לכיסי רבים מאלה התחילו לקשור אותם לתפקידם. משגיחים אלה דאגו שבבתי־הספר יהיו תלמידים והיה עליהם להגיע להסכמים עם ראשי הקהילה בדבר גיוס תלמידים לבתי־הספר. העדה חיפשה תלמידים מבין העניים והיתומים ומסרה אותם לבית־הספר. היו מפתים ילדים גם ע"י מתן בגדים ונעליים. כלל הציבור היה ממציא את מכסת התלמידים הדרושה לבית־הספר (השווה גם: סאסיס, גשעיכטע פון די יידישע געזעלשאפטלעכע שטרעמונגען אין רוסלאנד, עמ' 85). דעתו של דובנוב, כרך ט', עמ' 266, שתלמידי בתי־הספר היו מובטחים כנגד חטיפה לשירות צבאי אינה מדויקת. אף במצבו הירוד של בית־הספר היה לו כפי הנראה כוח משיכה לגבי יחידים מבני הנעורים, שהתחילו נמשכים להשכלה כבר בראשית שנות ה־60. כתבה עברית ב־המליץ, ג', 1863, עמ' 202—203, וכתבה רוסית ב־הכרמל, 1863, עמ' 99—100, מספרות שתיהן על מקרה של התנגשות בין אביו של נער בן 12—13, שנרשם על דעת עצמו כתלמיד בבית־הספר הממלכתי ליהודים, לבין בנו ומוריו בתוך כותלי בית־הספר בגלל התנגדותו למעשהו של הבן. לפי שתי הכתבות התפרץ האב לבית־הספר, הכה את בנו במקל מכות נאמנות

בית־הספר הממלכתי היהודי של פינסק היה מן הדרגה הראשונה, הנמוכה יותר. לבית־הספר נתקבלו תלמידים בגיל 8, לאחר שלמדו אצל מלמד קריאה בעברית, ידיעת התפילות הנחוצות והבנה בספרי בראשית ושמות [573]. תכנית הלימודים הרשמית של בתי ספר אלה כללה לימודי הלשון העברית, קריאה וכתיבה עברית וראשית הדקדוק העברי, קריאה וכתיבה בלשון הרוסית וראשית הדקדוק הרוסי וארבע פעולות החש־ בון [574]. בפועל לימדו בבית־הספר אשר בפינסק תנ"ך עם תרגום לגרמנית, משנה ורמב"ם וחיי אדם [575]. וכך נהגו גם בבתי־הספר במקומות אחרים ברוסיה [576], בגלל ההכרח להת־ פשר עם השקפותיו של רוב הציבור היהודי שמגמתם האנטי תלמודית של בתי־הספר לא נעלמה מעיניהם. בבית־הספר של הדרגה הראשונה היו שתי כיתות לימוד וכן גם בבית־ הספר של פינסק. כרגיל היו מסימי בתי־הספר האלה חוזרים למלמדים כדי ללמוד אצלם פירוש רש"י על התנ"ך וגם תלמוד שכן היה זה רצונם המוחלט של רוב ההורים [577].

הממונה על בית־הספר בפינסק היה רוסי נוצרי [578], כפי שהדבר היה נהוג בבתי־הספר הממלכתיים היהודים ברוסיה

ולא שעה לתחנוניו ולהבטחתו שילמד תלמוד אהה"ע. נסיונותיהם של המורים והמנהל להסביר לאב את התועלת שבלימודי בנו בבית־ הספר לא הועילו, והוא אמנם הוציא את בנו מבית־הספר.

573. רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה בישראל (תוחמ"ה), ח"ב, עמ' 91.

574. מרגליות, דור ההשכלה בישראל (דה"ב), עמ' 65; רוזנטל, שם, שם, עמ' 92.

575. ראה לעיל, הע' 566.

576. וכן גם בקונסטאנטין ישן (המגיד, א', 1857, עמ' 106). גראה שבית־הספר הממלכתי בפינסק דומה לשתי הכיתות המכינות של בית־הספר הקרויות בכתבה זו בשם "פארשולע", שגם בו היו שתי כיתות בלבד ונלמדו בהן אותם מקצועות כמו בבית־הספר בפינסק. בכללו היה בית־הספר של קונסטאנטין ישן מדרגה גבוהה יותר. "המורים בבית ספר הראשי הם ארבעה עברים ונוצרי אחד, ועליהם מורה הראש ומשגיח נוצרי (אינספעקטאר); שלשה מהעברים גמרו למודם בבית מדרש הרבנים בז'יטומיר. גם נכבדנו במשורר הנחמד הנודע לתהלה ותפארת בכל שארי ישראל אברהם דוב הכהן גאטטלאבער... בבית הספר דפה נפתחו עד הנה שלשה קלאסען, שם ראשית דעת, יראת ד' ומלך, מלימודים העברים אלה המה הדרושים לכל חפציהם בבית ספר הראשי: מספרי תנ"ך: ישעיה, ירמיה, תרי עשר, תהלים, משלי, איוב, ג' מגלות (מלבד ש"ה וקהלת), דניאל, עזרא, נחמיה וד"ה. הלכות רבות והכרחיות מס' יד החזקה להרמב"ם ז"ל ודינים ומנהגים ע"פ ספר חיי אדם, ודקדוק לשון עברית על בריו, וכל הענינים האלה יולמדו עם העתקה אשכנזית צחה וברה, וכל דבר על אפניו עד היסוד בו, מלבד זה יולמדו לשון המדינה היא שפת רוסיא המעטירה ולשון אשכנזית ההכרחית לכל איש מישראל. ומהידיעות ההכרחיות ילמדו מלאכת החשבון, ידיעת הגעאגראפהיע, וקורות ממלכת רוסיא וגם מלאכת הכתיבה היפה, אלה המה הענינים אשר ילמדו התלמידים השוקדים על דלתות בית ספר הראשי, ואולם בטרם ידרוך כף רגלם על מפתן הבית הזה יבואו ללמוד בבית ספר הקודם (פאַרשולע) ולו ב' קלאסטען ושני מורי ישראל ומשגיח אחד משרי הנוצרים תחת המשגיח הכללי (הוא המשגיח והמורה הראש בבית ספר הראשון) שם ילמדו תורה ונביאים ראשונים ואיזה הלכות מס' יד החזקה ודינים מס' חיי אדם והתחלת ידיעת לשון רוסיא, והחשבון וקריאת לשון אשכנז".

577. רוזנטל, שם.

578. ראה לעיל, הע' 572.

בכלל[579] ואותו ממונה היה גם המורה לרוסית. מסתבר שהוא לא התאים לתפקידו ונכשל בלימוד השפה הרוסית לתלמידי בית־הספר. מלבדו שימשו בהוראה המורים שמעון שראזהזן (סורזון), לייב הורביץ, עמוד התווך של בית־הספר במשך שנים מרובות ואחר־כך מנהל בית־הספר במקום המנהל הרוסי. משנתמנה הורביץ מנהל בית־הספר הובא במקומו לפינסק מורה אחר ממסימי בית־המדרש לרבנים בווילנה, כפי הנראה לייב פרמוט[580]. בשנת 1861 קיבלו המורים סורזון ופרמוט פרסים כספיים מהשלטונות — 50 רובל כסף כל אחד, כעידוד והוקרה בעד עבודתם בהוראה[581].

בשנת 1865 שימשו בהוראה בבית־הספר ארבעה מורים: המנהל לייב הורביץ, שהיה גם המורה לרוסית בבית־הספר (אותה היו מלמדים 5 פעמים בשבוע); המורה סורזון (כפי הנראה ותיק המורים) לימד תנ"ך עם תרגומו לאשכנזית ודק־דוק עברי; המורה רבינוביץ לימד גרמנית וחשבון; המורה פרמוט לימד "שפת עברית לכתוב על דרך הצחות... נוסף על יפי כתב־היד"[582].

החל ב־1865 חל כפי הנראה שיפור מסוים במעמדו של בית הספר. לא מן הנמנע שהדבר קרה בהשפעת שינויים במדיניות החינוך של רוסיה שהשאירה בידי השלטונות בעיקר את הפי־קוח על החינוך העממי, אבל את האחריות לייסוד בתי־ספר וחזקתם העבירה לשלטונות המקומיים וליוזמתם של אנשים וחברות פרטיים[583]. מדיניות זו העמידה לדיון מחודש את מעמדם ותכלית קיומם של בתי־הספר הממלכתיים היהודים. דומה שכבר בראשיתה היה למדיניות זו גם צד חיובי לגבי בתי־הספר עצמם, שכן נעלם יסוד הכפייה בהחזקתם של בתי־ספר אלה ונחלשה אווירת החשדנות שבה נאלצו לפעול.

חברת מפיצי השכלה, שנוסדה בפטרבורג בסוף 1863 (תרכ"ד) ביוזמתו הפעילה של הבארון גינזבורג[584], נתעוררה בתום שנה לקיומה, בסוף 1864, וקיימה ויכוח ציבורי ער על מעמדם ועתידם של בתי־הספר הממלכתיים היהודים. אין ספק שהדבר נעשה לפי רצונו וציפיותיו של שר החינוך של רוסיה[585].

חברת מפיצי השכלה התחילה תומכת אז בבתי־הספר ומארגנת במסגרתה חברים פעילים בערים הגדולות והבינוניות של רוסיה ובתוכן פינסק, כרגיל מבין המשכילים העשירים והמיוחסים יודעי הרוסית. אז מתחיל בהדרגה הציבור היהודי המשכיל לגלות עניין במתרחש בבתי־ספר אלה. בדין וחשבון הראשון של חברת מפיצי השכלה לשנת 1865 קוראים אנו על משלוח כתבי־עת לבתי־הספר הממלכתיים היהודים ובתוכם גם לבית־הספר הממלכתי היהודי של פינסק[586].

מפינסק מצטרף כחבר פעיל לחברת מפיצי השכלה משה לוריא. באותה שנה היו בפינסק שלושה חברים פעילים המוג־דרים כ"משלמים"[587], היינו כאלה שתרמו מכספם לחברה. היה זה כמובן בתקופת התיקונים הליבראלים של אלכסנדר ה־II, בעיצומה של התעוררות ציבורית עצומה, שאחזה ביהודי רוסיה ואחד מסימניה המובהקים היה שינוי גמור ביחס להשכלה החילונית, שבהשגתה ובהתקרבות לתרבות ולחברה הרוסית החלו רבים וטובים רואים תרופה לנגעי החברה היהודית[588]. התעוררות זו לא פסחה גם על פינסק.

דומה שהחל בשנים 1865—1866 חל שיפור של ממש בבית־הספר הממלכתי היהודי בפינסק. מספר התלמידים הלומדים בו עלה, רמת הלימודים אף היא עלתה והיחס אליו מצד ציבור המשכילים אף הוא נשתנה לטובה. המדיניות הממשלתית החדשה בתחום החינוך שהיתה רוסיפיקאטורית במגמתה העיקרית, והצטיינה בפיקוח הדוק על המתרחש[589] בבתי־הספר היא שגרמה, כפי הנראה, שמתכנית הלימודים בבתי־הספר הממלכתיים היהודים ובכלל זה בפינסק הוצאו לימודי המשנה והרמב"ם וחיי אדם[590]. הדבר תאם, כפי הנראה, גם את המגמות בקרב חוגי המשכילים היהודים שראו בהגברת הלימודים הרוסיים אמצעי להשגת מטרות מדיניות לקראת שיווי זכויות בעתיד[591].

מכתבה רוסית משנת 1868 מפינסק, פרי עטו של אהרן לוריא[592], למדים אנו שבשנת 1867 היו בבית־הספר לפחות 37 תלמידים רגילים במשמרת בוקר ושהיתה בו גם משמרת של אחר־הצהריים[593], כפי הנראה לתלמידי חדרים, שבה למדו 28 תלמידים רוסית, חשבון וכתיבה תמה[594]. בבחינות הרש־

579. מראה מקום לעיל, הע' 566. השווה גם הע' 572.
580. הכרמל, ח', עמ' 93.
581. הכרמל (ברוסית), 1861, עמ' 120. את הפרס קיבלו יחד עם 12 מורים אחרים של גליל החינוך הווילנאי. בתי־הספר של פלך מינסק היו כפופים לגליל החינוך הווילנאי.
582. ראה לעיל, הע' 566.
583. לפי הסטאטוט של שר החינוך גולובנין משנת 1864 (עיין: קורנילוב, ח"ב, עמ' 171). באותה עת מושם הדגש על מינוי מפקחים שקיבלו סמכויות פיקוח נרחבות.
584. רוזנטל, שם, ח"א בהתחלה.
585. שם, ח"ב, עמ' 88 ואילך.

586. אוצ'ט, 1865, עמ' 28.
587. בדו"ח החברה לשנת 1865 רשומים שמות החברים ללא ציון שמות ערי מושבותיהם. ברשימה זו נזכר משה לוריא שלגביו אין ספק שהוא מפינסק, שכן נזכר שמו גם בדו"חות החברה לשנים 1871, 1872 ו־1873 בתור חבר פעיל של החברה מפינסק (אוצ'ט, 1865, עמ' 7). באותה שנה היו בפינסק שלושה חברים פעילים תורמים בחברה (שם, עמ' 12).
588. סאסיס, גיג"ש, עמ' 127; הסן, שם.
589. קורנילוב, שם.
590. הכרמל, ח', 1865, עמ' 193—194.
591. עסקני ההשכלה והחינוך היהודים שנתבקשו בסוף 1864 להציע דרכים לשיפור מעמדם של בתי־הספר הממלכתיים, מציעים להוציא את לימוד הרמב"ם וחיי אדם מתכנית הלימודים של בתי־הספר, כפי שנעשה הדבר בגליל החינוכי של וילנה שאליו היתה שייכת גם פינסק. עיין: רוזנטל, תוחמ"ה, עמ' 93—95. במקום אחד נאמר שם במפורש: "בכל בתי־הספר לאחינו... צריך לשלוט רוח יסוד הרוסי" (שם, עמ' 95), ובכתבה מפינסק (ראה בהע' הקודמת). באוקטובר 1866 פנתה לשכת השר להשכלת העם באופן רשמי לוועד חברת מפיצי השכלה בשאלה: "איך לשנות לטוב את בתי־הספר לעברים" (רוזנטל, שם, עמ' 99). חברת מפיצי השכלה היתה מוכנה אז להגיש לממשלה הצעה מעשית.
592. הכרמל (ברוסית) מיום 17.1.1868.
593. ראה להלן, הע' 596.
594. על־פי מספרי הנבחנים הנזכרים בכתבה, וראה להלן.

מיות של שנת 1867 נבחנו על־ידי המנהל הכללי של בתי־הספר בפינסק 93 תלמידים ובתוכם 37 ו־28 הנ״ל, ועוד 11 תלמידים שלמדו אצל מורים פרטיים. לדעתו של אהרן לוריא היו הישגי התלמידים משביעי רצון, ותלמידי כתה ב׳ גילו לדבריו ידי־עות טובות ברוסית, בגרמנית ובשאר המקצועות. תיאור רמת הידיעות ושביעות הרצון הכללית העולים מן הכתבה מנוגדים לחלוטין לתיאורים העגומים על שתים־עשרה השנים הרא־שונות של קיום בית־הספר שעליהם דובר לעיל[595].

אין ספק שדאגתו של אהרן לוריא למצב בית־הספר הממשלתי בפינסק אף היא מאותות הזמן וסימן להשתלבותה של האינטליגנציה היהודית בפינסק בהרמת קרנו של בית־הספר על־פי הקו של חברת מפיצי השכלה. הוא מחלק שב־חים לבית־הספר על הישגיו הטובים בידיעת הלשון הרוסית, לנוכח העובדה שיהודים מבני מעמד הסוחרים והעירונים נתחייבו על־פי צו השלטונות ללמד את בניהם רוסית, או בבית־הספר או אצל מורים פרטיים. רמת ידיעותיהם של תלמידי המורים הפרטיים היתה ירודה מאוד, בהשוואה לרמת הידיעות של התלמידים שלמדו רוסית בבית־הספר[596] מפי מנהלו לייב הורביץ.

משנת 1868 ואילך אין לנו עדויות של ממש על בית־הספר הממלכתי ליהודים. כל מה שידוע לנו הוא זה שבית־הספר הוסיף להתקיים גם בשנות ה־70. בשנת 1872 נזכר הוא בין בתי־ספר אחרים שהגישו למרכז חברת מפיצי השכלה רשימה של ספרים מבוקשים[597].

על אף השיפור במצב בית־הספר ורצון חוגי המשכילים בקידומו לא נשתנה הרבה לטובה ביחס השלילי של שכבות העם הנרחבות לבית־הספר. מ. קרמן מעלה בזכרונותיו מראשית שנות ה־70 תמונה של זימון קהל רב לבית־הכנסת שבאוזניו הטיפו מנהל בית־הספר ל. הורביץ, הרב מטעם החדש רוזנברג ומנהל בית־הספר הריאלי בנוכחות מפקד המשטרה וביקשו את ההורים לרשום את בניהם לבית־הספר. לפי הסיפור של קרמן הגיב הקהל בהתנגדות סוערת, בצעקות ״שקאלעס ניע זשעל־אייעם״ (אינני רוצים בתי־ספר) ורק תכסיסו של ברצ׳ינסקי, שתבע בכל תוקף, שכל הנוכחים שאין להם ילדים בגיל בית־הספר יעזבו את המקום, ובלי ספק גם נוכחותו של מפקד המשטרה הצילו את האספה. בסופו של דבר נרשמו אמנם לדברי קרמן 30—50 בחורי ישיבה לבית־הספר. דבר זה יכול היה לקרות רק לפני הנהגת החוק של שנת 1873, כאשר המדיניות הרשמית עדיין גרסה משיכת תלמידים יהודים לבתי־הספר הרגילים והתיכוניים[598]. השאלה החשובה היא מה קרה לבית־הספר בשנת 1873, כאשר הממשלה הרוסית הוציאה פקודה שגרמה לסגירתם של רוב בתי־הספר הממלכתיים ליהודים[599]. ידוע לנו שבאותה שנה נוסד בפינסק בהתאם לאותה פקודה בית־ספר פרטי. מכתבה רוסית משנת 1879[600], למדים אנו שבית־הספר הוסיף להתקיים עד אותה שנה, אבל במצב עלוב. הכתבה מספרת שבית־הספר פעל בתנאים של מחסור באמצעים ובריהוט, שמנהלו המוכשר הורביץ עזב אותו לאחר שקיבל תפקיד של מורה במכון הפדאגוגי בווילנה (שבא במקומו של בית־המדרש לרבנים שנסגר ב־1873). ממלא מקומו בניהול בית־הספר היה כפי הנראה בלתי מתאים לתפ־קידו ובמשך 5—6 השנים שבין 1873—1879 הגיע משטר העבודה בבית־הספר לדמורליזאציה, שכן התחילו המורים לחפש שיעורים פרטיים ולהזניח את עבודתם הרגילה, אולי משום שמשכורתם לא שולמה בעתה. לפיכך חזר ואיבד בית־הספר את אמון הציבור, אף שהשאיפה של אבות לתת לבניהם השכלה חילונית ברוסית לא זו בלבד שלא פחתה, אלא גדלה במידה ניכרת מאוד, כפי שיוסבר בדיון על הגימנסיות.

ביום 1.7.1879 נתארגן בית־הספר מחדש בהתאם לחוק משנת 1873 כ״בית־ספר יהודי התחלתי״, בן כיתה אחת. לבית־ספר זה נשלחו שני מורים חדשים, שגילו זריזות בגיוס תלמידים חדשים ותוך ימים מעטים נרשמו לבית־הספר בעזרתו הפעי־לה של הרב מטעם, ביילין 60 תלמידים[601]. גם בית־ספר זה נהנה בשנות 1880—1881 מעזרתה של חברת מפיצי השכלה, ששלחה אליו ספרים וציוד[602]. מנהל בית־הספר היה ל. הור־ביץ[603] שחזר, כפי שמסתבר, מהמכון הפדאגוגי מווילנה, כדי

595. כמו לעיל בהע׳ 592.

596. רוזנטל, תוחמ״ה, עמ׳ 96. בכתבתו הרוסית (הכרמל, 17.1.1868) מספר אהרן לוריא: ״אף שהוראת הלשון הרוסית לילדי ישראל נעשתה לדבר שבחובה וכל המורים חייבים להביא לבחינות את תלמידיהם [הפרטיים] ניגשו לבחינה ילדים מעטים בלבד והקומץ של ׳הנבחרים׳ האלה מפגרים בהישגיהם אחרי תלמידי המשמרת של אחה״צ של בית־הספר״. ברור מכאן שרוב ילדי פינסק לא למדו רוסית בכלל. ומשמרת אחה״צ בבית־הספר נועדה אף היא לנערים שהיו חייבים ללמוד רוסית בפקודת השלטונות.

597. אוטצ׳וט, 1872, עמ׳ 24.

598. קרמן, עמ׳ 55—58. הסיפור של קרמן שנכתב זמן רב לאחר שהמעשה קרה, אינו מדייק בפרטים. לדבריו קרה המעשה ב־1870, אבל רוזנברג סיים רק ב־1871 את לימודיו בבית־המדרש לרבנים ונתקבל כרב מטעם ב־1872. הדבר יכול היה לקרות רק בשנים 1872—1873. לאחר הנהגת המדיניות החדשה כלפי בתי־הספר היהודיים ב־1873, חדלה הממשלה ממאמציה למשוך יהודים לבתי־הספר (עיין לעיל). קרמן מחליף כפי הנראה הרבה את בית־הספר הממלכתי היהודי בבית־הספר הריאלי. דומה שהאספה התכוונה לרישום תלמידים לבית־הספר הממלכתי היהודי בן שתי הכיתות (ולא בן 4 הכיתות כאמור אצלו).

599. במסגרת המדיניות החדשה של ממשלת רוסיה כלפי היהו־דים בשנות ה־70 (דובנוב, שם, ט׳, עמ׳ 270 ואילך), שהסתמכה בעיקר על המלצותיה של ״הוועדה לתקנת חיי היהודים״ נקבעה מדיניות חינוך חדשה, שהביאה לסגירת רובם של בתי־הספר הממלכתיים היהודים והפיכתם של המעטים הנותרים ל״בתי־ספר יהו־דיים התחלתיים״ начальные еврейские училища ולסגירתם של בתי־הספר לרבנים בז׳יטומיר ובווילנה. פנייתם של היהודים מרצון להשכלה והתגברות מגמת הרוסיפיקאציה בתוכם, עשתה את בתי־הספר ליהודים מיותרים למעשה מנקודת ראותה של הממשלה (עיין: הסן, מהדורה שנייה, כרך 2, עמ׳ 203—204; דובנוב, שם, ט׳, עמ׳ 275. ויש לתקן את האמור בנוסח העברי שלו שכאילו כל בתי־הספר היהודיים נסגרו).

600. ר״י, 1879, מס׳ 16, עמ׳ 589—591.

601. ר״י, שם.

602. עיין: אוטצ׳וט, 1880, עמ׳ 25, 29; ר״י, 1880, מס׳ 14, עמ׳ 558; שם, מס׳ 44, עמ׳ 1755; ראזסבט, 1881, מס׳ 37, עמ׳ 1453.

603. ר״י, 1880, מס׳ 14, עמ׳ 558.

לקבל לידיו את ניהולו ולידו עזרו המורים מ. שטריק ומ. אב־רמוביץ[604].

דומה שאהרן לוריא השתתף בצורה פעילה בקידום ענייני בית־הספר, כנראה בתור פעיל ונאמן של חברת מפיצי השכלה[605]. בית־הספר הוסיף להתקיים בהנהלתו של הורביץ עד 1891 לפחות ושנים אחדות נוספות בהנהלתו של דרונזיק עד 1899 לכל המאוחר[606].

בתי־ספר לנערות

על סמך סיכומו של הוניק[607], המתבסס על נתונים שלא היו לנגד עיניו, נוסד כבר בשנת 1853 בית ספר יהודי לנערות, ובשנות ה־60 היו בו שתי כיתות ובהן בממוצע 33 תלמידות. מייסד בית הספר היה מרקוס פרל, המוכר לנו מתעודות ועדויות אחדות כמורה פרטי מצליח[608]. כעבור שש שנים, בשנת 1859, נוסד בית ספר פרטי רוסי לנערות של האחיות מרקובסקי, אף הוא בן שתי כיתות, ובשנות ה־60 למדו בו 15—17 תלמידות לשנה.

ביום 30.8.1865 נוסדה בפינסק גם גימנסיה ממשלתית לנע־רות[609]. כתבה ב"המליץ" מספרת שעם ייסוד הגימנסיה לנערות פנו האחראים לבית הספר החדש במכתב חוזר אל המשפחות הנכבדות שתשלחנה את בנותיהן לבית הספר והנהלתו התחייבה לטפל בהן כמו בתלמידות הלא יהודיות ללא הפליה.

ספק אם לחינוך הנערות היתה חשיבות רבה בעיני יהודי פינסק[610]. מספר הלומדות בשנות ה־60 היה קטן. מן העדויות על המתרחש בסוף שנות ה־70 למדים אנו שרבות מבנות העיר נסעו ללמוד בערים אחרות, שבהן היו קיימות גימנסיות לנ־ערות. יוצא מכאן, שהגימנסיה לנערות בפינסק נסגרה. השכבה העשירה שלחה את הבנות לבתי ספר בחוץ־לארץ, "מקום שם הן מקבלות חינוך גרמני"[611].

בכתבה רוסית משנת 1879 מסופר על בית הספר הפרטי לנערות של אניה ניהולו ולידו עזרו המורים מ. שטריק ומ. אב־רמוביץ[604].

דומה שאהרן לוריא השתתף בצורה פעילה בקידום ענייני בית־הספר, כנראה בתור פעיל ונאמן של חברת מפיצי השכלה[605]. בית־הספר הוסיף להתקיים בהנהלתו של הורביץ עד 1891 לפחות ושנים אחדות נוספות בהנהלתו של דרונזיק עד 1899 לכל המאוחר[606].

בתי־ספר לנערות

על סמך סיכומו של הוניק[607], המתבסס על נתונים שלא היו לנגד עיניו, נוסד כבר בשנת 1853 בית ספר יהודי לנערות, ובשנות ה־60 היו בו שתי כיתות ובהן בממוצע 33 תלמידות. מייסד בית הספר היה מרקוס פרל, המוכר לנו מתעודות ועדויות אחדות כמורה פרטי מצליח[608]. כעבור שש שנים, בשנת 1859, נוסד בית ספר פרטי רוסי לנערות של האחיות מרקובסקי, אף הוא בן שתי כיתות, ובשנות ה־60 למדו בו 15—17 תלמידות לשנה.

ביום 30.8.1865 נוסדה בפינסק גם גימנסיה ממשלתית לנע־רות[609]. כתבה ב"המליץ" מספרת שעם ייסוד הגימנסיה לנערות פנו האחראים לבית הספר החדש במכתב חוזר אל המשפחות הנכבדות שתשלחנה את בנותיהן לבית הספר והנהלתו התחייבה לטפל בהן כמו בתלמידות הלא יהודיות ללא הפליה.

ספק אם לחינוך הנערות היתה חשיבות רבה בעיני יהודי פינסק[610]. מספר הלומדות בשנות ה־60 היה קטן. מן העדויות על המתרחש בסוף שנות ה־70 למדים אנו שרבות מבנות העיר נסעו ללמוד בערים אחרות, שבהן היו קיימות גימנסיות לנ־ערות. יוצא מכאן, שהגימנסיה לנערות בפינסק נסגרה. השכבה העשירה שלחה את הבנות לבתי ספר בחוץ־לארץ, "מקום שם הן מקבלות חינוך גרמני"[611].

בכתבה רוסית משנת 1879 מסופר על בית הספר הפרטי לנערות של הגברת מ. אלא שהלימוד בו היה כרוך בשכר לימוד גבוה של 40—70 רובל לשנה[612].

בית־הספר הפרטי של רוזנברג

בשנת 1872 חזר לפינסק מבית־הספר לרבנים בז'יטומיר אברהם־חיים רוזנברג ונבחר בה באותה שנה כרב מטעם. הוא נמנה מיד על פעילי חברת מפיצי השכלה בפינסק. בשנת 1873, שנה לאחר בואו ייסד בפינסק בית־ספר פרטי. התנאים שבהם נוסד בית־הספר אינם נהירים לנו, אבל ניתן לשער שהם קשורים בחוק משנת 1873, שהביא לסגירתם של רוב בתי־הספר הממלכתיים ליהודים ברוסיה, אף שבית־הספר הממלכתי היהודי בפינסק לא נסגר. דומה שעתידו הלא ברור של בית־הספר הממלכתי ומדיניות החינוך הממשלתית יצרו צורך במוסד חינוכי כללי לילדי היהודים בפינסק ובית־הספר של רוזנברג היה מיועד למטרה זו. אחד מתפקידיו העיקריים היה כפי הנראה להכין את התלמידים להמשך לימודים בבית־הספר הריאלי. חברת מפיצי השכלה בפטרבורג תמכה בבית־ספר זה[613].

על פי המסופר בביוגראפיה של רוזנברג שנכתבה על־ידי משה רבינסון על סמך זכרונות מפי רוזנברג עצמו, היה בית־הספר גולת הכותרת של מפעליו הציבוריים. לימדו בבית־הספר כמובן את הלשון הרוסית וספרותה ותשבון אבל הדגש בתכנית הלימודים הושם על הלימודים העבריים והרבו ללמוד בו כתבי הקודש, שפה עברית ודקדוקה, דברי ימי ישראל, דת ישראל ותלמוד. הכיוון הכללי של בית־הספר היה אורתודוכסי־מסורתי ולכן זכה באהדת רוב הציבור עד כדי כך שאף הרב ר' אליעזר־משה הורביץ הרשה לנכדו ללמוד בבית־ספר זה. לבית־ספרו הביא רוזנברג כמורה לתנ"ך את צבי־הירש מאסלאנ־סקי[614].

דומה שמשכילים קיצונים שנטו לרוסיפיקאציה של החינוך הכללי לא ראו בעין יפה את הכיוון של בית־הספר של רוזנברג. בשנת 1879 הותקף בית־הספר בכתבה רוסית מפינסק על־ידי אדם שחתם בשם "גורא סיון" (הר־ציון)[615]. בכתבתו התלונן שלילדי היהודים בפינסק אין למעשה אף בית־ספר מסודר, והכניסה לבית־הספר הריאלי מוגבלת בין השאר, בגלל חוסר מוסד שיהיה מסוגל להכין תלמידים לכניסה אליו[616].

הוא מציין שקיים אמנם בית־ספר, וכוונתו לזה של רוזנ־ברג, אבל בעיניו הוא למעשה "חדר" שכן המורים שבבית־ספרו אינם מורים כלל, הם חסרי הכשרה ושולטים רק בכמה

---

604. מראי מקומות עיין לעיל, הע' 602.

605. אוטצ'וט, 1880, עמ' 25, 29.

606. עיין כתבתו של ש. נ. היטלמן, ב־המליץ, 1891, עמ' 223. בשנות ה־90 עברה הנהלת בית־הספר לדרונזיק, שקיבל בשנת 1899 רשיון להפכו לבית־ספר פרטי. עיין להלן, ע. שוחט בספר זה.

607. טי"ם, עמ' 85.

608. מרקוס פרל נזכר במכתבו של אהרן לוריא ליל"ג משנת תרכ"ג לשבח כמורה טוב מאוד ("אבל המורה פערל הוא אחד ואין שני לו בעירנו"). ואילו קרמן בזכרונותיו מתאר את פרל בפרק ששמו "האפיקורס מרקוס פערל" כמורה לילדי גבירים. אשתו היתה מורה לגרמנית ובתו לימדה רוסית. על תלמידיהם נמנו גם נוצרים (קרמן, עמ' 75). משתי עדויות אלו יוצא שפרל, אשתו ובתו התפרנסו ממתן שיעורים פרטיים. והשווה לעיל, הע' 547.

609. המליץ, ה', 1865, עמ' 744—746.

610. דומה שחינוך הבנות השתפר לאט רק בשליש האחרון של המאה ה־19. אף בבתים שבהם דאגו לחינוך יהודי וכללי טוב לבנים הוזנח חינוך הבנות. די לה לבת שלמדה לקרוא יידיש כדי הבנת "צאינה וראינה", פעולות בחשבון וידיעה במצוות עשה שנשים חייבות בהן (עיין: יסטרדיי, עמ' 75—77, על החינוך לבנות בשנות ה־60).

611. דומה שחינוך הבנות השתפר לאט רק בשליש האחרון של המאה ה־19. אף בבתים שבהם דאגו לחינוך יהודי וכללי טוב לבנים הוזנח חינוך הבנות. די לה לבת שלמדה לקרוא יידיש כדי הבנת "צאינה וראינה", פעולות בחשבון וידיעה במצוות עשה שנשים חייבות בהן (עיין: יסטרדיי, עמ' 75—77, על החינוך לבנות בשנות ה־60). Недельная Хроника Восхода, 1884, מס' 3, עמ' 78—79.

612. ר"י, 1879, מס' 16, עמ' 589—591.

613. אוטצ'וט, 1880, עמ' 20, 29.

614. עובדות ומאורעות, עמ' 12—13. הדברים מתאשרים גם מדברי כתבה שנתפרסמה ב־המליץ, 6.12.1881, עמ' 930, על חבר המורים, תכנית הלימודים והכיוון החינוכי של בית־הספר, זמן קצר מאוד לאחר שרוזנברג עזב את פינסק (ראה להלן) ובית־הספר נפתח מחדש כמעט מיד לאחר שנסגר ע"י אחד המורים שלימדו בו, לייב רובאכא.

615. ר"י, 1879, מס' 16, עמ' 589—591.

616. על מצבו של בית־הספר הממלכתי היהודי בפינסק בשנים 1873—1879 וארגונו מחדש בשנת 1879 עיין לעיל.

עשרות מלים ברוסית, והוראת הלימודים העבריים היא בידי מלמדים המלמדים ב"ז'רגון" במקום ברוסית. שכר הלימוד בבית־הספר אף הוא גבוה — 30 רובל לשנה.

על התקפה זו שהיתה בלי ספק מוגזמת ולא צודקת הגיב בחריפות רוזנברג עצמו בכתבה שנתפרסמה אף היא ב"רוסקי יבריי" בראשית 1880[617], בה דחה את רוב טענותיו של "גורא סיון". לדעתו של רוזנברג לא היה לכותב מושג על העניין שעליו כתב ולא על מצב בית־הספר ודרך אגב מציין רוזנברג לשבח את בית־הספר, שבמשך 3 שנות קיומו של בית־הספר נתקבלו מבין תלמידיו 12 תלמידים לבית־הספר הריאלי ומהם נתקבלו שניים לכיתה השנייה ושאף אחד מהם אינו זקוק לעזרה. מספר תלמידים שעברו לבית־הספר הממלכתי לאחר ארגונו מחדש חזרו משם לבית־הספר שלו ועוד מוסיף וטוען רוזנברג שתלמידים נוספים היו ראויים להתקבל לבית־הספר הריאלי אילו הסכימו לכך הוריהם. להוכחת צדקת טענותיו מביא רוזנברג את חוות דעת המפקח על גליל ההשכלה הווילנאי משנת 1877 שהישגי בית־הספר של רוזנברג משביעי רצון.

בהתקפה של הכתב "גורא סיון" שכינה את בית־הספר בשם "חדר" ואת מוריו מלמדים, רואה רוזנברג התקפת זדון שאינה מבוססת על עובדות ושתכליתה היה להשפיל את ערך בית־הספר בעיני יהודי פינסק.

קשה לדעת איזה חוג משכילי ייצג בעל הכתבה הזאת. הכיוון שהנהיג רוזנברג בבית־הספר אולי לא תאם את מגמות הרוסיפיקאציה שהיו רווחות בסוף שנות ה־70, אבל הלם יפה את רוחם ורצונם של רוב יהודי פינסק.

לא מן הנמנע שההתקפה על בית־ספרו של רוזנברג, שהיה אגב, עד סוף 1876 גם הרב מטעם בפינסק השפיעה על מעמדו בפינסק, שכן יודעים אנו שבשנת 1881 נקרא אברהם־חיים רוזנברג למלא תפקיד של רב מטעם בעיר ניקולאייב ועם עקירתו מפינסק נסגר לזמן־מה גם בית־הספר הפרטי שלו, אבל אחד המורים בבית־ספרו של רוזנברג, לייב רובאכא פתח אותו מחדש באותה שנה שרוזנברג עזב את פינסק[618].

היהודים בחינוך התיכון

בשנים 1879—1890 מתנהל ויכוח בין שתי כתבות מפינסק בעיתון "רוסקי יבריי". לדברי כתבה משנת 1879[619], בית־הספר הריאלי המקומי (הוא בית הספר התיכון הממלכתי הכללי)[620] מלא תלמידים יהודים פשוטו כמשמעו. בבית־הספר הזה אין מקומות פנויים ולכן מחכים רבים לתורם שנים אחדות, ואחרים אינם מתקבלים כלל. ואילו לדברי כתבה אחרת משנת 1880[621], בית־הספר הריאלי לא רק שאינו מלא יתר על המידה תלמידים יהודים אלא שחלקם של התלמידים היהודים בין כלל התלמידים הוא בערך שליש, היינו כשישים ומעלה תלמידים יהודים. הוויכוח עצמו אינו מעלה ואינו מוריד שכן אין ספק שלימוד תיכוני בבית־הספר הריאלי הרוסי בן שש הכיתות נעשה דבר באופנה, ושלחץ היהודים על מוסדות החינוך הכלליים בסופה של התקופה שבה אנו עוסקים היא עובדה שאין עליה עוררים. ובצדק מעריך את הדברים ברוח זו כתב ה"ראזסבט" בפינסק המוסיף ואומר, שגם הורים אדוקים בדאגתם לילדיהם אף הם התחילו תומכים במתן השכלה לבניהם, כיוון שזוהי הדרך היחידה להיטיב את מצבם החומרי[622].

זהו המצב בתחום החינוך התיכון לנערים יהודים בפינסק בסך־הכול שלושים שנה לאחר שהעז בשנת 1850 נער יהודי ראשון להירשם כתלמיד בגימנסיה הרוסית (וראה טבלה בעמוד הבא).

משנות ה־50 אין לנו ידיעות רבות על תלמידים יהודים בגימנסיה הרוסית. השינוי ביחסם של רבים מיהודי פינסק החל כפי הנראה מסתמן כבר בשנים הראשונות לשלטונו הליבראלי של אלכסנדר ה־II, אבל בעיקרו של דבר התחולל התהליך בשנות ה־60 ועוד יותר מזה בשנות ה־70. שנים אלו ידועות כשנות ההתעוררות הגדולה בציבור היהודי ברוסיה שהצטיינה בוויכוח ער על עתידה החומרי, המדיני והתרבותי של יהדות רוסיה, שבא לידי גילוי בעיתונות היהודית בלשונות העברית והרוסית, שהתחילה משגשגת אז, וכן בספרות העברית, שנכנסה אף היא לתקופת התפתחות חדשה ואימצה לעצמה סממנים מובהקים של ספרות לוחמת.

במעבר משנות ה־50 ל־60, כאשר פינסק היתה נתונה בעיצומה של פריחה כלכלית ורווחה חומרית, נמצאה בה קבוצה נרחבת של משכילים עברים פעילים והקרקע היתה מוכשרת למעשה להשתלבות נמרצת במגמות הכלכליות שהסתמנו בהתחלה בעיר הבירה פטרבורג ובכרכים הגדולים שבדרום־מערב רוסיה, ועמהם עמדה פינסק בקשרי עסק אמיצים. אך אופיה הדמוגראפי של פינסק ודמותה ומסורתה התרבותית־חברתית של העיר בימים ההם הוסיפו גם הם גוון מקומי לתופעת ההשתלבות של יהודי פינסק במגמות ההשכלה.

הגימנסיה

מלבד עדותו של יל"ג על התלמיד היהודי הראשון בגימנסיה הרוסית בפינסק בשנת 1850 שנזכרה למעלה אין לנו עדות מפורשת משנות ה־50 על תלמידים יהודים בגימנסיה. אהרן בן משה לוריא תלמידו של יל"ג ב־1851, קיבל את חינוכו הכללי והיהודי מפי מורים פרטיים בתוכם מנהל הגימנסיה

---

617. ר"י, 1880, מס' 3, עמ' 94 ואילך.

618. המליץ, 6.12.1881, עמ' 930.

619. מאת כתב אנונימי. ר"י, 1879, מס' 11, עמ' 394.

620. הגימנסיה הקלאסית של פינסק משנות ה־50 וה־60 (ס"ג, כרך 8, עמ' 173) עברה ריאורגאניזאציה בסוף שנות ה־60 או בראשית שנות ה־70 בהתאם למדיניות החינוכית החדשה שהותוותה ע"י גראף טולסטוי שהפכה את הגימנסיות של 8 שנות לימוד לרוב לבתי־ספר ריאליים של שש שנות לימוד (עיין: קורנילוב, ח"ב, עמ' 163, 169; С. Б. Познер: Евреи в общей школе, I עמ' 42 ואילך (להלן: פוזנר). בכתבות מסוף שנות ה־70 וכן בספרי הזכרונות מדובר רק על בית־הספר הריאלי של שש שנות לימוד.

621. ר"י, 1880, מס' 4, עמ' 131—132.

622. הכתבה נכתבה ב־14.12.1880 וחתום עליה יואכים יעקבזון. עיין: ראזסבט, 1881, מס' 16, עמ' 607—608. הדברים מתאשרים גם ע"י כתבה ב־המגיד, 8.12.1880, עמ' 408—409. בכתבה נאמר שגם הורים אדוקים לוקחים לילדיהם מורים "ללמדם שפה ולשון ולהבינם דעת ומדעים".

טבלה מס' 8

יהודים בחינוך התיכון בפינסק בשנים 1873—1882[623]

	בית־הספר הריאלי בפינסק			בבתי"ס ריאליים בגליל הווילנאי		בפרוגימנסיות בגליל הווילנאי		בגימנסיות בגליל הווילנאי	
	מספר כלל התלמידים	יהודים	% היהודים	תלמידים יהודים	% היהודים	תלמידים יהודים	% היהודים	תלמידים יהודים	% היהודים
1873	168	42	25	142	15,5	197	23,6	541	17,6
1874	166	53	31,9	184	17,1	271	31,6	585	18
1875	175	56	32	185	15	261	29,7	585	19
1876	197	59	29,9	178	14,7	271	29,7	609	19,4
1877	194	60	30,9	219	16,8	270	29,2	641	20,1
1878	180	55	30,6	216	16,4	312	31	696	21,3
1879	189	67	35,5	237	17	366	32,8	754	22,4
1880	195	69	35,4	257	18,4	402	33,3	838	23,6
1881	195	67	34,4	268	19,4	417	34,3	961	24,8
1882	201	70	34,8	298	19,9	401	32,3	994	24,4

הרוסית[624], אבל לא היה תלמיד בפועל בגימנסיה. בכל זאת יש מקום להניח שהיו תלמידים יהודים בגימנסיה הרוסית כבר בשנות ה־50. במידה רבה של ודאות ניתן לקבוע שהיו יהודים בין תלמידי הגימנסיה במעבר משנות ה־50 ל־60, בראשית תקופת שלטונו הליברלי של אלכסנדר ה־II. כתבה מפינסק משנת 1862 מסכמת את פעלו של מנהל הגימנסיה שולגין, שנאלץ באותה שנה לעזוב את משרתו בפינסק ולקבל תפקיד של מנהל גימנסיה במוזיר. באותה כתבה מסופר: "האיש היקר הזה היה עם לבבו לדאוג לטובת נערי בני ישראל תלמידי בית הגימנאזיום" ושהיה בדעתו "ליסד על יד בית־הספר אשר בפה, עוד בית־ספר לידיעת מסחר וקנין — רעאל שיהלע — לנערי ב"י [בני ישראל] מבלי לקחת כסף ע"ז מהממשלה[625]". הוא קיווה שעשירי העיר היהודים יממנו את החזקתו, אבל לפני שהספיק לבצע את רעיונו נאלץ לעזוב את פינסק.

מדברי הכתבה ברור ששולגין זה פעל רבות כדי למשוך תלמידים יהודים לגימנסיה ולהפחית ככל האפשר את התנגדות הציבור היהודי ללימודם של תלמידים יהודים בגימנסיה בגלל הצורך לבוא ללימודים גם ביום השבת. הוא שחרר את התלמידים היהודים מן החובה לבוא בשבת ללימודים וערך את מערכת השעות כך שהפסדם יהיה מינימאלי[626]. יש להניח שהוא הספיק לפעול בכיוון זה במשך שנים ולמשוך תלמידים יהודים.

שנות ה־60 הן כידוע שנות הנהירה הגדולה של בני־נוער יהודים לבתי־ספר תיכוניים רוסיים והתגברות מגמות הרוסיפיקאציה בציבור היהודי[627]. לעתים קרובות היתה כניסתו של צעיר לבית־ספר תיכון כרוכה בהכרעה אישית נועזת במקרה שההורים התנגדו ללימוד בנם בגימנסיה, עד כדי ניתוק יחסים.

כתבה אחרת משנת 1862 מספרת על נער מוכשר בן שבע עשרה, ממשפחה עניה, שהיה יוצא ונכנס בבית אחד הגבירים וחתנו של אותו גביר יחד עם אחדים מידידיו החליטו לשלוח את הנער לגימנסיה ולממן את לימודיו וכן לשכור לו מורה "ללמדו תורת ד' ודת ישראל". מקרה זה עורר את חמתם של חוגי האדוקים, כפי הנראה חסידים ("החשוכים עד לאין חנינה"), שהתאמצו להניא את הנער מהחלטתו וניסו בחוזק יד למנוע אותו מללכת לגימנסיה. רק לאחר שהצליחו להשפיע על אביו, שלא יחשה ולא ישקוט ושיאשים את הנדיבים המסייעים לבנו בחטיפת בן מזרועות אביו ונשבע ש"ידוש את בשרו של בנו עם השוטים והברקנים" הצליח להוציא אותו מן הגימנסיה[628].

ההתנגדות מצד חוגי החרדים בראשית שנות ה־60 ללימוד נערים יהודים בגימנסיה היתה חזקה ונמרצת, אבל לא יכלה לעמוד מול הזרם הגואה של נהירה לבתי־הספר הכלליים.

נהוג היה שתלמידי הגימנסיה היהודים היו לומדים לימודים עבריים[629] בנפרד מלבד לימוד הדת שהיה נהוג בגימנסיה. אבל בשנת 1874 מתריע בעל כתבה ב"המגיד" על סכנת התרחקותם של תלמידי הגימנסיה מן היהדות, אלא אם כן ילמדו גם תלמוד, כתבי קודש, קורות עם ישראל, "אז לא בנקל ימעדו קרסוליהם על דרך החיים... אם כזאת ידעו אז יוכלו לדבר את אויביהם בשער... אז תקוה יהיה לנו כי הדור החדש

623. פוזנר, ח"ב, עמ' 68—73.
624. עיין מכתבו של אהרן לוריא לי"ל גורדון מתאריך י"ט אייר תרכ"ג, לעיל, הע' 283.
625. הכרמל, 1862, עמ' 9—10.
626. שם, שם.
627. עיין: פוזנר, ח"א, פרק ג', במיוחד בעמ' 35—39.
628. המליץ, ג', תרכ"ג, עמ' 21—22.
629. על חינוכו העברי הטוב של אהרן לוריא שקיבל מאת מורים פרטיים עיין במכתבו ליל"ג, לעיל, הע' 283.

יגדיל גם הוא תורה ויאדיר תושיה לכבוד היהדות וכל בית ישראל״[630]. דומה שתביעה זו היתה מופנית להורים מעטים שכן קיבלו כאמור רוב התלמידים היהודים גם חינוך יהודי.

בית־ספר למסחר

ההתעוררות לקראת מתן חינוך לילדי ישראל בבתי־ספר כלליים היתה קשורה בביעה של התכלית המעשית של החינוך. החל משנות ה־60 ברור לחלקים הרחבים בציבור היהודי שהחינוך בבתי־הספר התיכוניים עתיד לשפר את מצבם החומרי של חניכיהם. באותו זמן ניתנה גם הדעת להכשרה נכונה של בני הדור הצעיר לקראת העיסוק החשוב ביותר של האוכלוסייה היהודית, הוא המסחר. וכך מודיעה כתבה רוסית משנת 1866, שסוחרי פינסק התחילו משתדלים בדבר ייסוד בית־ספר למסחר למען ילדי הסוחרים כדוגמת בית־הספר שבמינסק.

במקום בית־הספר למסחר נפתחה, כפי הנראה באמצע שנות ה־70, מגמה מסחרית בבית־הספר הריאלי. המגמה לא עלתה יפה ולא הצליחה למשוך תלמידים. בשנת 1879 היו בה רק שני תלמידים בעוד שהלחץ על בית־הספר הריאלי הרגיל היה חזק מאוד[631]. ואמנם מודיעה כתבה משנת 1880 שמגמה זו עומדת בפני סגירה ובמקומה מתכננים הקמת מגמה כימית טכנית בכיתה נוספת, שביעית[632].

באותן שנים שהיו שנות משבר כלכלי חמור בפינסק דובר הרבה גם על הצורך לייסד בית־ספר למלאכה בפינסק והכתבות מפינסק בעיתונות לא חדלו מלעורר את הבעיה. המחשבה יצאה לפועל רק אחרי 1880, כפי שהוזכר למעלה[633].

תלמוד־תורה

בשנות ה־60 נוסדו בפינסק ובקארלין שני בתי תלמוד־תורה. שיטת ההוראה שהונהגה בהם נטתה מן ההתחלה להרחבת מקצועות הלימוד ותכנית ההוראה בהשוואה לנהוג בחדרים המסורתיים. בעיקרו של דבר היה התלמוד־תורה מיועד לילדי השכבות העממיות. על מייסדי שני המוסדות הללו נמנו הרב של פינסק ר׳ אלעזר משה הורוויץ ואנשים משכבת תל־מידי החכמים והסוחרים העשירים. דומה שייסוד הת״ת בפינסק ובקארלין בא לענות על צורך שהזמן גרמו: להעמיד מול בית־הספר הממלכתי הרוסי וההתעוררות למתן השכלה כללית לבני הדור הצעיר מוסד חינוכי הממשיך את שיטת החינוך המסורתית, אבל בו בזמן, מקנה לתלמידים גם ידיעות בכתיבה ובדקדוק הלשון וכן ברוסית ובחשבון, כפי שיוסבר להלן.

תלמוד־תורה פינסק

בית התלמוד־תורה בפינסק נוסד בשנת תרכ״ב. על־פי המסופר ב״טויזנט יאר פינסק״ נשתמר בארכיון של התלמוד תורה פרוטוקול על ייסודו בשנת תרכ״ב (1862) בעצם כתב ידו של הרב ר׳ אלעזר משה הורוויץ הראב״ד של קהילת פינסק, שנתיים לאחר עלותו על כס הרבנות. בפרוטוקול משביע הרב את עדתו לתמוך בת״ת ככל שידה מגעת[634]. כתבה ב״המליץ״ משנת 1862 (י״ג בחשון תרכ״ג) מספרת שמתרומת כספה של חיה לוריא נבנה בית התלמוד תורה ״היכל גדול ומפואר״, שעלה עד כדי 3,000 רובל[635]. משמע שתחילה נבנה הבניין ורק לאחר שעמד על תלו הוכרז על ייסוד הת״ת ושעריו נפתחו בפני תלמידים, רובם ככולם מבני דלת העם והשכבות העממיות. אין ספק שקדמו לבניית הבנין לת״ת פעולות הכנה מרובות, שהתחילו בוודאי שנה או שנתיים קודם לכן.

בשנת קיומו הראשונה של הת״ת למדו בו 180 ילדים ב־12 קבוצות לימוד; 15 תלמידים בפיקוחו של מורה אחד. 6

---

630. המגיד, י״ח, 1874, עמ׳ 146—147.

631. ר״י, 1879, מס׳ 11, עמ׳ 394.

632. שם, 1880, מס׳ 4, עמ׳ 131—132.

633. עיין לעיל בדיון על חינוך מקצועי ולהלן בדיון על ת״ת קארלין.

634. טי״פ, עמ׳ 284. הרב אהרן בגון מביא אותה עדות כמעט מלה במלה על־פי אותו מקור (עיין בספר פינסק, כרך ב׳, עמ׳ 105). בעת שנכתבה הרשימה לספר טי״פ, בסוף שנות ה־30, עוד עמד בית התלמוד־תורה על תלו. הארכיון של הת״ת חרב יחד עם בית ישראל בפינסק בימי השואה.

635. המליץ, ג׳, י״ג חשון תרכ״ג, עמ׳ 22. בכתבה ארוכה מפינסק בחתימת שלום בן אברהם שבה מסופר על שורת התרחשויות שקרו בפינסק, משולבת הידיעה על בניין הת״ת המפואר שנבנה מתרומת כספה של חיה לוריא. רבות נתחבטתי בבירור השאלה האם אמנם נוסד הת״ת של פינסק בתרומת כספה של חיה לוריא, או שמא מתייחסים הדברים לבניינין ת״ת קארלין שהוקם לפי עדותו של ש. מ. רבינוביץ (על פינסק קארלין ויישביהן, תלפיות, ברדיטשוב תרנ״ח, עמ׳ 16) מתרומת כספה של חיה לוריא בראשית שנות ה־60, מאוחה סיבה היה מקום לחשוב שהכתבות משנות ה־60 ב־המליץ שבהן מדובר על ת״ת פינסק, מתייחסות אולי לת״ת קארלין. באותן כתבות צוין שההשגחה על ת״ת פינסק היתה בידי אנשים ממשפחת לוריא. חיה לוריא ובני משפחת לוריא היו תושבי קארלין וזיקתם המיוחדת לת״ת קארלין מובנת. ואילו זיקתם לת״ת פינסק היתה צריכה פירוש מתקבל על הדעת. העובדה ש־ש. מ. רבינוביץ במאמרו הנ״ל (שם, עמ׳ 11), מתחיל את סיפורו על ת״ת פינסק בשנת 1880 לערך, הגבירה את הקושי. לפי עדותו נבנה בית הת״ת בפינסק בכספו של ר׳ איסר (הוא איזידור) לוריא לזכר אשתו ביילא בשנת תר״ם לערך ולפי תיאורו ״הוא בית רם ונשא, יפה אף נאה מבואיו, אולמיו וחדריו מרווחים״. נראה שבדברי ש. מ. רבינוביץ מתכוונים לשיפוצו או הרחבתו של הבית שהקימה חיה לוריא, שכן לאחר עיון מדוקדק, חוזר ונשנה, בכתבות על ת״ת פינסק וקארלין בעיתונות העברית משנות ה־60—70, מתברר ש־ת״ת פינסק נוסד בשנות ה־60 ושאישים מבני משפחת לוריא אמנם תרמו כסף גם לת״ת פינסק והשתתפו בניהולו. ש. מ. רבינוביץ במאמרו הנ״ל מציין, כאמור, שבית הת״ת בפינסק נבנה בתרומת כספו של ר׳ איסר (איזידור) לוריא. ידוע לנו שאיזידור לוריא היה הגבאי המפקח הראשי על ת״ת קארלין בשנים 80—1879 (ראה להלן בדיון על ת״ת קארלין). בכתבה משנת 1876 (הצפירה, ג׳, ב׳ אייר תרל״ו, עמ׳ 114—115), נערכת השוואה בין ת״ת פינסק, הנמצא במצב ירוד, לבין ת״ת קארלין, שרמתו וכיוונו החינוכי ראויים לחיקוי. והנה בעל הכתבה פונה לר׳ מיכל עטינגער (אטינגר) הגבאי המנהל של ת״ת קארלין, שיתחזק וינהיג סדרים מתוקנים בת״ת פינסק. ר׳ מיכל אטינגר היה תושב קארלין ומשפחתו היתה קשורה קשרי חיתון במשפחת לוריא. גם העובדה שבשנת 1876 נתמנה ר׳ שמואל גולדבלאט מווילקומיר מנהל של שני בתי הת״ת כאחת מעידה שבידי אותם אישים היתה ההשפעה על ניהול שני בתי הת״ת. לא ראיתי, לפיכך, סיבה שלא לייחס לת״ת פינסק את הידיעות בכתבות, שניתן לייחס אותן בקלות לת״ת קארלין, כאשר הכתבות מתארות את המתרחש בפינסק דווקא. שאר העדויות וההוכחות ראה להלן בדיון.

קבוצות לימוד, משמע מחצית התלמידים למדו "בתאים הנשע־נים בבתי התפילות" (היינו בחדרים), מחוץ לבנין הת"ת. נתקבלו לת"ת ילדים מבני חמש—שש ומעלה ובחלקם הגדול "ילדים עזובים ויתומים". מתנדבים דאגו לספק לילדים "ארו־חות מסודרות" מדי יום ביומו. עסקני הת"ת נתנו בראשית קיומו את דעתם לבעית הלבוש של הנערים ואף החליטו לקנות אריג צמר (טוך) כדי להכין ממנו תלבושות חורף אחידות לתלמידי הת"ת הנזקקים (ראה על כך להלן). את ההוצאות על התלבושות היו צריכים לכסות בעלי בתים מתנדבים מתושבי פינסק[636].

זמן קצר לאחר ייס"ד הת"ת, בכ"ב טבת תרכ"ג, נשלחת מפינסק כתבה משכילית[637], המבקרת בחריפות את המתרחש במוסד החדש. בכתבה מוצאים אנו ידיעות על התכניות שנק־בעו לת"ת על־ידי יוזמיו־מייסדיו (לפחות על־ידי חלק מהם), ועל הצורה שבה הוגשמו התכניות. במרכזה של הכתבה עומד סיפור המעשה על החלטת מייסדי הת"ת להלביש את תלמידי הת"ת בתלבושת צמר אחידה וסיכולה של התכנית על־ידי אדם, המכונה בכתבה "עשהיל ראש השלישים", ודרך אגב מספרת הכתבה ופרטי פרטים על מבנה התלמוד־תורה ועל השתלשלות העניינים בו בשנה הראשונה לקיומו.

נגד האנשים שיזמו את תלבושת הצמר האחידה טוען עשהיל: "לא לשם שמים כוונתם, ורוח אחרת אתם להלביש את הנערים האלה בגדי נכרים כתלמידים באי בית־הספר אשר לא לבני ישראל המה... כי חרולי העוון הזה יסופחו עוד תועבות גדולות מאלה... כי אם ילבשו בגד צמר, ישאו להם המורים קל וחומר בעצמם... ויעשה להם כהיתר ללבוש גם בגד־החזה ממין האיסור הזה, שעטנז אשר לא כתוב בספר התורה יעלה המלמד על לבו?!". משמע בגלל החשש שבעק־בות התלמידים לובשי המדים (שאמנם אין פסול בהם מבחינת הכשרות) ילבשו המלמדים בת"ת תלבושת באופנת הזמן שב־וודאי תהיה שעטנז, הופסקה חלוקת המדים לתלמידים למגינת לבם של יוזמי הרעיון וחוגי המשכילים שעקבו מקרוב אחרי המתרחש בת"ת. בהמשך ומסביב לסיפור על התלבושות האחי־דות למדים אנו: שאנשים מחוגו של עשהיל ראש השלישים הצליחו לבטל את התכנית להנהיג בת"ת את לימוד כתב הלשון העברית (דקדוק וקליגראפיה) והעבירו את מורה הכתב ממשרתו בניגוד לרצונו של המשגיח (המנהל)[638]; שלימוד הלשון הרוסית שנתכוונו קצת מן העוסקים בייסוד הת"ת להנהיג במוסד, לפי דוגמת מינסק ואודיסה, אף הוא לא הונהג; ושהחומש והגמרא נלמדו בת"ת כפי שנלמדו בחדרים המסורתיים[639].

מן התלונות הללו למדים אנו על הסדרים והתכניות שהת־כוונו להנהיג בת"ת מייסדיו, שהופקדו עליו כגבאים (ואחד מהם כמפקח־מנהל), וכן שבגלל התנגדותם של אנשים מחוג החרדים לא ניתן היה להגשים את תכניותיהם של המייסדים בשנה הראשונה לייסוד הת"ת.

עניין לנו בזיהוי האישים שהיו מעורבים בפולמוס על דרכו של הת"ת: מצד אחד — הגבאים שהיו ממונים על ניהולו של הת"ת ומצד שני — "עשהיל ראש השלישים", דומה שה־כינוי עשהיל מכוון להעשל[640], הוא ר' יהושע־השל רוקח בנה הבכור של חיה לוריא מנישואיה הראשונים[641]. אם נכון הזיהוי דומה שיש ביכולתנו להגיד שבראש המתנגדים לתכנית הרחבת מסגרת הלימודים בת"ת עמד ר' השל רוקח, בעל בית מן הטיפוס הישן, שהונו בא לו בירושה והתפרנס מן הריבית, ושהיה מוכר בפינסק כתלמיד־חכם מובהק וירא שמים[642]. התנגדותו לכל חידוש בחינוך המסורתי היתה כפי הנראה קיצונית שכן נאמר עליו בכתבה "ורוח לבשה את עשהיל ראש השלישים וירם כשופר קולו להגיד לעמו פשעם". אבל בהמשך לזה נאמר גם "ואש קנאתו שמורה בלבבו לבני אורי־אל". דומה שבני אוריאל הנזכרים כאן הם בני משפחת לוריא משמע צאצאיה של אמו חיה לוריא מנישואיה השניים והקשר רים בהם קשרי חיתון. מכאן יוצא שר' השל רוקח היה מסוכסך עם בני משפחת לוריא קרוביו[643]. יש כאן יותר מרמז על זהותם של הגבאים מייסדי הת"ת, שנתכוונו מצדם להנהיג חידושים בכיוון החינוכי של הת"ת, מתוך אימוץ רעיונות מסוימים של ההשכלה המתונה. משני צדי המתרס עמדו זה מול זה צאצאים של חיה לוריא, שבכספה נבנה בניין הת"ת. מכתבה מאוחרת יותר ניתן להסיק שגבאי ת"ת פינסק בני

636. המליץ, שם. הכוונה להנהיג לבוש אחיד אף היא מעידה על נסיון לאמץ סדרים הנהוגים בבתי־הספר למיניהם.

637. שם, שם. היא כתבתו של שמואל בן נחום קורנפלד מבוטען. הכתבה מבטאת את הציפיות של המשכילים העברים להשפעת המוסד החדש. הכתב היה כפי הנראה תושב חדש בפינסק, מאלה שהגיעו אליה עם גל הבאים לעיר בתקופת השגשוג הכלכלי.

638. שם, שם. בלשון בעל הכתבה: "ר' פתי־אל עיין בדבר נפק דק ואשכח גם בזה עוון פלילי, ויתאנף מאוד ועל המשגיח חרה אפו... בתתו את הדור הזה לשמצה, לדור סורר ומורה, דור מנאץ אבותיו ונושט תורת אמו. הן אבותינו לא למדו מעולם את בני התלמוד תורה לא כתב ולא לשון".

639. על שיטת הלימוד המיושנת שהתרחקה מן הפשט בהתאם למה שהיה נהוג בחדרים עיין בהערתו של שמואל קורנפלד מבוטען בכתבתו (המליץ, ג', 1863, עמ' 182 ואילך). המתקדמים רצו כמובן שהילדים ילמדו את פרשת השבוע על דרך הפשט והבנת פירוש המלות.

640. בעל הכתבה אינו מזכיר שמות מפורשים, אבל כדרך סופרי הזמן משנה הוא את השמות כך שקוראיו יכלו לזהותם בקלות.

641. היה בנם של חיה בת ר' שאול לוין ור' גד־אשר רוקח (נפטר 1816), אחיו של גד־אשר לוין (1816—1878), ותחנו של ר' שלמה בן ר' עקיבא אייגר. עליו עיין: א. לוריא, די צוואה, עמ' 405; קרמן, עמ' 1, 4—5, 97; מגלת יוחסין של ג'ורג' האלפרן (צילום כ"י).

642. קרמן מספר עליו בזכרונותיו שהיה למדן מופלג וירא שמים והיה שקוע בלימוד תורה. הוא היה טיפוס מן הדור הישן; לבושו היה הלבוש המסורתי הישן; התפרנס מריבית (קרמן, עמ' 1). עוד בצעירותו כינה אותו סבו ר' שאול לוין בצוואתו בתואר: המופלג (די צוואה, שם).

643. הדבר נעוץ כנראה בעובדה שר' שאול לוין העביר את בתו חיה מנחלתה וציווה את החלק שלה לבניה השל וגד־אשר. מאז מותו של ר' שאול לוין בשנת 1834 עד סמוך למותה של חיה לוריא היה גם גד־אשר לוין מסוכסך עם אמו, שהעבירה אותו מנחלתה (די צוואה, שם; קרמן, עמ' 3).

הפלוגתא של ר' השל רוקח, היו ר' משה לוריא (בנה של חיה לוריא), גיסו ר' יוסף אטינגר ור' שבתאי שמחוביץ[644].

אין כל פלא שבעיניהם של נציגי הבורגנות המסחרית הצעירה, בני משפחת לוריא, היתה חשיבות ללימוד הכתב והדקדוק של הלשון העברית וללימוד הרוסית בת"ת. הם נהגו לתת לבניהם שלהם השכלה נרחבת והיו בדעה שהשכלה מסוימת נחוצה לתלמידי הת"ת, כדי להכשירם לחיי המעשה ("כולם יודעים כי אשר לא ידע ספר יגשש באפלה בדרכי המשא ומתן", שם) ושהדבר אינו אסור מן התורה.

נראה שעם גמר שנת הלימודים הראשונה ניסו הגבאים מבני משפחת לוריא להחזיר לעצמם את ההשפעה על ניהול ענייני הת"ת בפינסק. שמואל קורנפלד בעל הכתבה שהובאה למעלה מבשר לקוראיו כעבור חודשים אחדים, סמוך לפסח תרכ"ג (ביום 11.3.1863) בכתבה נוספת מפינסק[645], "כי דברי על אודות הת"ת מפה לא שבו ריקם כי אם החלו לעשות אשר חפצתי". מדבריו למדים אנו שר' משה לוריא הסכים להכניס עצמו בעול ניהול הת"ת ושר' יוסף אטינגר (גיסו בעל אחותו) ור' שבתאי שמחוביץ בוחנים את הנערים ומבדילים מתוכם את אלה שאינם מצטיינים בלימוד התלמוד, כדי להפנותם לבע־לי־מלאכה שילמדום אומנות. תלמידים אלה היו באים לת"ת רק בשבתות לשמוע שיעור בפרשת השבוע ובדברי אגדה. בכתבה מסופר שגבאים אלה התכוונו לתקן תיקונים נוספים בת"ת ב"חפצם להגדיל תורה ולשרש שורש פורה ראש — רפ־יון ידיים מצעירי עמנו". בעל הכתבה משבח כמובן את כוונתם "לעורר החפץ והאהבה למלאכה" במיוחד כאשר "התקוה צופיה לנו... כי יפתחו לפנינו שערי ארץ רוסיא... ומי יוכל לשבוע מטובה ראשונה אם לא הבעל־מלאכה".

ספק אם ההצלחה האירה פנים לגבאים הנ"ל. אמנם אין בידינו ידיעות נוספות על התפתחות הת"ת בפינסק בשנים שבין 1863—1874[646], אבל נראה שאנשים מחוגו של ר' יהושע השל רוקח שבו והשתלטו על הנהלת הת"ת וכיוונו את דרכו עד אמצע שנות ה־70.

כתבה משנת 1876 ב"הצפירה" עורכת השוואה בין ת"ת פינסק לת"ת קארלין וממנה עולה תיאור עגום של מצב ת"ת פינסק. בעוד שעל ת"ת קארלין "זרחה שמש הדעת בזהב קרניה" הרי על ת"ת פינסק נאמר בכתבה: "עוד תשכון ערפל על פני הבית הזה בפינסק העיר, אף כי גם שמה עוסקים אנשים אשר עיניים להם, אך לא יראו נכחה את הטוב לנערים... המה עוד בדרך הישן נושן בחרו... למאוס בדעת וללעוג לכל תבונה וכמראה הבית הזה מחוץ כן מראהו מבפנים, קרני אור החכמה לא יתנו לבוא שמה, אין פותחין בו חלונות להאיר, עוד מלמדי הגמרא חתים נסוגים אחור מפני דמות החכמה ומנהליהם יחתו מפניה... ועוד יתרה יעשו בקנאתם הנמהרה לפתוח פה על תהלוכות הבית שמה [בקארלין]". בהמשך הדברים נאמר שהרב של פינסק ר' אלעזר משה הורוויץ "אשר ברוחב שכלו התעורר על רוע הסדר השורר שמה ויקרא עצרה לפני שבועת אחדים להטיב מצבו". בעל הכתבה פונה לר' מיכל (אטינגר), שיפעיל את מלוא השפעתו לשיפור המצב[647].

דומה שבשנת תרל"ו אמנם נעשתה פעולה להבראת מצב הת"ת של פינסק. ידוע לנו שבאותה שנה נתמנה אדם צעיר בן 34 — ר' שמואל גולדבלאט מווילקומיר, למנהלם של שני בתי הת"ת — זה שבפינסק וזה שבקארלין[648]. לא מהנמנע שידו של ר' מיכל אטינגר הגבאי הראשי של ת"ת קארלין היתה במי־נוי. ר' שמואל עמד בראש שני בתי הת"ת במשך 20 שנה[649] והצליח בתקופת ניהולו להכניס סדרים מתוקנים ולהעלות את רמת הלימודים בת"ת של פינסק ולהשוותו לזה של קארלין[650]. הזכרנו למעלה שבשנת 1880 הורחב הבניין של הת"ת בתרומה נוספת של משפחת לוריא[651], דבר שהקל ללא ספק על מנהלו להנהיג בו את השיפורים הרצויים.

תלמוד־תורה קארלין

ת"ת קארלין נוסד אף הוא בראשית שנות ה־60, לא יאוחר משנת 1862[652] ואף בניינו הוקם בתרומת כספה של חיה לוריא. כתבה מפינסק משנת 1868 הבאה לפאר את קארלין בזכות סדריה הטובים, מעשי הצדקה של עשיריה ונדיביה

644. על הקרבה המשפחתית בין אטינגר ושמחוביץ למשפחת לוריא עיין: המליץ, ג', ד' סיון תרכ"ג, עמ' 312—313; קרמן, עמ' 147.

645. המליץ, שם.

646. ידוע לנו שבצוואתו של אחד מעשירי פינסק ר' בצלאל וולובלר (וואליוולער) בן ר' צמח פלארעט מסלוצק, שנפטר בתרכ"ח, הוא הקדיש מחצית הונו לצדקה ובכלל זה 1,000 רו"כ לתלמוד תורה (המגיד, י"ג, 13.1.1869, עמ' 1—2 בהוספה).

647. הצפירה, ג', ב' אייר תרל"ו, עמ' 114—115. כתבה משנת 1874 ב־הלבנון, ט' תמוז תרל"ד, עמ' 356—357 מתארת אמנם את ת"ת פינסק תיאור שונה במקצת, כדלהלן: "לרגל הפקודה החדשה מעבודת הצבא אשר באה מאדוננו הקיסר, אשר לפיה יחויב כל איש רוסיא לעבוד עבודת הצבא ולא נכר שוע לפני דל ואין פדות בין איש יהודי לאינו יהודי לבשו כל נערי פינסק וקארלין אדרת ההשכלה עליהם... עד כי גם בבית הת"ת אחרי חצות היום ילמדו לנערים שפת רוסיא וישימו עין בקורת עליהם למען לא יהיו שובבים ולא ילכו בשרירות לבם כאשר עד הנה. בין כה וכה התורה מונחת בקרן זוית...". מקטע זה ניתן כאילו ללמוד שלימוד הרוסית התחיל תופס מקום נכבד בתכנית לימודיהם של תלמידי הת"ת מטעמים תועלתיים. (על קיצור תקופת השירות בצבא לפי פקודת הגיוס החדשה עיין בדיון על הגיוס לאחר הרפורמה של 1874). דומה שמתוארת כאן התעוררות רגעית שלא היתה לה השפעה ממשית על שינוי דמות הת"ת בפינסק.

648. המליץ, 20.6.1896, עמ' 137. בכתבה מסופר על מותו של הרה"ג ר' שמואל גולדבלאט מווילקומיר, שניהל את שני בתי הת"ת בפינסק במשך כ־30 שנה. עליו עיין גם: ש. מ. רבינוביץ, תלפיות, עמ' 11. רבינוביץ מכנה את ר' שמואל גולדבלאט כשנה לפני פטירתו "איש נאמן רוח".

649. ראה ההע' הקודמת.

650. בשנת 1895 היה הת"ת של פינסק בנוי לפי מתכונת של בית־ספר מסודר. היו בו שש כיתות. למדו בהן כ־200 תלמידים ותכנית הלימודים כללה נוסף על לימודי־קודש גם לימודי כתב ודקדוק עברי, רוסית וחשבון. שינוי זה חל בת"ת בהנהלתו של ר' שמואל מווילקומיר, משמע לאחר 1876 (עיין: ש. מ. רבינוביץ, שם, שם).

651. עיין לעיל, הע' 635.

652. בית הת"ת נזכר בכתבה מתחילת 1863 (הכרמל, ג', י' שבט תרכ"ג, עמ' 195).

פותחת בשבחה של חיה לוריא "אשר התנדבה לבנות בנין מפואר לבית תלמוד־תורה לטובת הנערים עניי העיר" [653].

בזכרונותיו מקדיש קרמן פרק למנהל התלמוד־תורה הלמדן והמשכיל ר' מאיר לוין [654]. מאיר לוין היה בנו של הגביר והנדבן הידוע ר' משה־יצחק ונכדו של ר' שאול לוין. חיה לוריא היתה דודתו והוא עצמו היה מחותנו של ר' משה לוריא (בן חיה) [655], ואין פלא לכן שהוא נתמנה להיות הגבאי־המנהל של הת"ת שנבנה בכספה של חיה לוריא. ניתן להניח שר' מאיר לוין היה הגבאי־המנהל של ת"ת קארלין מראשית קיומו ועד אמצע שנות ה־70 לכל המאוחר, שכן ידוע לנו שבשנת 1876 שימש בתפקיד זה ר' מיכל אטינגר, כמסופר להלן.

אף שאין לנו ידיעות עובדתיות על שיטתו בניהול הת"ת ניתן לקבוע בוודאות שהוא הצליח להעמיד את ת"ת קארלין על רמה נאותה, לקבוע סדרי ניהול נכונים ולאייש את משרות ההוראה במורים ובמלמדים טובים [656], וכן להגשים תכנית שכללה גם לימודי־חול מסיימים לפי תכנית פדאגוגית קבועה מראש. המשגיח, היינו המנהל הפדגוגי של הת"ת, היה "ר' אליעזר איטשע איש וולקוביסק" [657].

הכתבה משנת 1876 [658] שתיארה בצבעים קודרים את המצב בת"ת פינסק (ראה למעלה) מספרת בשבחו של ת"ת קארלין ומעלה על נס את סדריו, את כיוונו החינוכי ואת ההישגים של תלמידיו. בעיניו של בעל הכתבה "נחמד הבית הזה להשכיל ולהישיר אשורי בניהם במעגל ישר... כי ממנו תצא תורה וחכמה יחד, יען כי עינים פקוחות וצופיות שמה... למען יתנהג הכל במשטר הנכון והראוי". הגבאי המנהל של ת"ת קארלין אז היה ר' מיכל אטינגר ולזכותו זוקף בעל הכתבה את ההצלחה וההישגים.

באותה שנה נבחנו בבחינות פומביות בפני רבה של קארלין ר' דוד פרידמן (ר' דוד'ל קארלינר) ונכבדי העיר 230 תלמידים מעשר כיתות לימוד. בבחינות הפגינו התלמידים הישגים שהניחו לחלוטין את דעתם של הבוחנים והנבחנים כאחד והעלו את קרנו של המוסד. מספר התלמידים בת"ת הגיע אז ל־300 וגם תלמידים מפינסק ומחוץ לעיר באו ללמוד בו. לימודי הלשון העברית ודקדוקה, הלשון הרוסית והחשבון היו נהוגים בת"ת קארלין בשנות ה־70 כדבר מובן מאליו וניתן להניח שהדבר היה נהוג בו מאז ייסודו.

באותה שנה נתמנה, כאמור למעלה, ר' שמואל גולדבלאט מווילקומיר מנהל בתי הת"ת בפינסק ובקארלין ובהנהלתו הנמרצת והנבונה התייצבה דמותו של הת"ת בקארלין כמוסד חינוכי משובח ובעל מוניטין בהשכלה התורנית ובלימודי הלשונות העברית והרוסית והחשבון שהקנה לתלמידיו. תכנית הלימודים של הת"ת נועדה להכשיר את התלמידים גם לידיעת תורת עמם וגם לחיי המעשה במסחר, בפקידות ובמלאכה. הרב ר' דוד פרידמן, רבה של קארלין, ראה בעין יפה את דרכו וכיוונו של הת"ת והשתתף בפעילות ובהשגחה עליו ויזם פעולות לתמיכה בו כאשר נתעורר בכך הצורך, כפי שיוסבר להלן.

בחינות פומביות שנערכו לפני חג הפסח של שנת תר"ם לתלמידי קארלין בנוכחות הרב ר' דוד פרידמן ונכבדי העיר גרמו אף הן הרגשת סיפוק רבה לאחראים על הת"ת. התברר שרמת ההישגים היא גבוהה: "מה רב הענג לראות ולשמע איך ילדי עניים... יבינו במקרא... רבים מהם יודעים לכתוב ולקרות בשפתינו ובשפת המדינה בלשון צח ובאופן נעים, והגדולים שבהם יודעים כמעט בע"פ תורת משה ותורת הנביאים, וגם התלמוד במקומות שלמדו אתם מלמדיהם ויודעים לנכון דקדוק שפתנו העברית ודקדוק שפת רוסיא, עד כי רבים מהם יכולים לכתוב צחות בלי שום שיבוש ומגרעת, וגם בחכמת החשבון (אריטמעטיק) ידם רב להם"... בדברים נלהבים אלה תיאר שמואל צבי קאמינעצקי את ההישגים של תלמידי הת"ת קארלין באחת מכתבותיו [659]. דעתם של משכילים עבריים דוגמת זו של בעל הכתבה היתה נוחה מן הסדרים הפדאגוגיים ומתכנית הלימודים של הת"ת בקארלין וראו בו מופת של מוסד מתאים לחינוכם של ילדי ישראל.

מספר התלמידים בת"ת קארלין נע, כפי הנראה, בין 200 ל־300. מספר הכיתות לא היה קבוע ונע בין 7—10 [660] והשתנה כנראה בהתאם למספר התלמידים. על המלמדים והמורים בת"ת עד 1880 כמעט ואין אנו יודעים מאומה. עד סוף שנות ה־70 לא ידע כנראה ת"ת קארלין בעיות כספיות. הכספים הדרושים למימון ההוצאות גויסו בחלקם הגדול מתרומות, בעיקר מבני משפחת לוריא ושאר עשירי קארלין שתרמו ביד נדיבה, בחלקם — משכר לימוד ורק חלק זעום כנראה של תקציב הת"ת בא ממקורות ציבוריים. כמו כן היה מקבל הת"ת הכנסות מעזבונות והקדשות [661].

בשנת 1879/80, שהיתה שנת משבר כלכלי קשה, הגיע סך הכנסות הת"ת 3,132.29 רו"כ וסך ההוצאות 3,452.29 רו"כ. משמע שאותה שנת תקציב נגמרה בגרעון לא גדול במיוחד של 320 רו"כ [662]. אך הכתבה מקארלין על בעיותיו הכספיות של ת"ת קארלין מעידה שהציבור בקארלין העריך את הגרעון

---

653. המליץ, ח', כ' שבט תרכ"ח, עמ' 35.

654. קרמן, עמ' 11—12.

655. אהרן לוריא מספר במכתבו ליל"ג שנשא לאשה בשנת תרי"ט את בתו של הרה"ג ר' מאיר לוין (נתפרסם ע"י ז. רבינוביץ, וראה לעיל, הע' 283).

656. קרמן מספר שר' מאיר לוין היה נוהג להביא מלמדים מליטא ורק אלה מהם שהצליחו בתפקידם התקשרו למקום. על כך ראה להלן בדיון על החדרים.

657. קרמן, עמ' 91, 93. סיפור המעשה שבו נזכר שמו של ר' אליעזר איצ'ה כמשגיח הת"ת קרה בשנת תר"ל.

658. הצפירה, ג', ב' אייר תרל"ו, עמ' 114—115.

659. המגיד, כ"ד, 1.9.1880, עמ' 300.

660. בשנת 77—1875 הגיע מספר התלמידים בת"ת למספר שיא — 300 תלמידים ב־10 כיתות לימוד. בשנת 1880 היו בת"ת 7 כיתות ואילו בשנת 1887 — 8 כיתות. הצפירה, ג', ב' אייר תרל"ו, עמ' 114—115; המליץ, 25.5.1887, עמ' 1203.

661. עיין כתבות מפינסק בתוך: הלבנון, י"ב, כ"ד אדר תרל"ו, עמ' 251—252; המליץ ט"ז, ח' אב תר"מ, עמ' 277.

662. נשמר והגיע אלינו פירוט ההכנסות של הת"ת וסיכום ההוצאות לתקופה שמ"א אייר תרל"ט עד א' אייר תר"ם (המגיד, 1.9.1880, עמ' 300) וזהו הפירוט:

בחומרה, במיוחד לאור העובדה, שבשנת 1880 החמיר המצב עוד יותר, פחת מספר התומכים בת"ת ורבים מן ההורים לא היו מסוגלים לשלם את שכר הלימוד בעד בניהם. כדי לקדם את פני הרעה כונסו שתי התועדויות בהשתתפותו של הרב ר' דוד פרידמן בשנת 1881 והוחלט בהן על עריכת מגבית בין תושבי קארלין. על הפולמוס שפרץ בהתוועדויות והמשבר שבא בעקבותיו ידובר בהרחבה להלן. מה עלה לה להחלטה לערוך מגבית, לא ידוע לנו, אבל מן העדויות על ת"ת קארלין בשנות ה־80 ניתן ללמוד ששאלת הגרעון הכספי נפתרה.

בשנת 1879/80 התרחשו שינויים בהנהלת הת"ת ובמערכת הלימודים. לאחר שהגבאי המפקח ר' מיכל אטינגר עזב את העיר לרגל עסקיו הועבר הפיקוח הציבורי על הת"ת לידיהם של יהושע אליעזר ראטין ואיזידור (איסר) לוריא. את תפקידי ההשגחה בפועל נטל לידיו ראטין אף שאיזידור לוריא היה המפקח הראשי וראטין — משנה למפקח[663]. שניהם היו ידועים כאנשים משכילים[664]. זמן קצר לאחר שקיבלו לידיהם את הפיקוח עובדה על־ידי ראטין תכנית לימודים חדשה לת"ת. הדבר נעשה בוודאי ביוזמתו של המנהל ר' שמואל מווילקומיר ובשיתוף אתו. פרטי התכנית החדשה אינם ידועים, אבל דומה שהרעיון שהיה מונח ביסודה הוא (בלשון הכתבה של קאמינע־צקי המודיע עליה): "לא כמות הלמודים תביא ברכה להנער, ולא זו הדרך כי יגיע ע"י לשלמות הדעת ויתפתחו כשרונותיו וטוב מעט בכוונה הלב מהרבה שלא בכוונה"[665]. הכתוב מתכוון אולי להחלטה לקצץ במכסת הלימודים של התלמידים חסרי הכשרונות ולפתוח למענם מחלקה ללימוד מלאכה[666]. נראה שהמשבר הכלכלי החמור של סוף שנות ה־70 והדיון הציבורי הער בפינסק על הדרכים לפתרון המצב, שעליו דובר למעלה[667] השפיעו גם על האחראים לניהול הת"ת. הם ניסו לשלב את הת"ת במגמה לפתור פתרון קונסטרוקטיבי את שאלת עתידו הכלכלי של הדור הצעיר ושמו את הדגש על החינוך למלאכה על־ידי שינוי תכנית הלימודים. אבל אין להניח שנעשה נסיון כלשהו בתכנית לקצץ במכסת שעות הלימודים של התלמידים המוכשרים ללימודים עיוניים או אף להפר את היחס בין לימודי קודש ללימודי־חול[668].

אך התכנית החדשה של ראטין עוררה פולמוס רציני מצד חוגי החרדים (החסידים?)[669], שלא ראו בעין יפה את סדרי הלימודים בת"ת גם קודם לכן. כאשר נאלצו עסקני הת"ת ביחד עם הרב ר' דוד פרידמן ונכבדי העיר לטכס עצה בדבר גיוס אמצעים כספיים למימון תקציב הת"ת בשנת 1880 והוחלט על מגבית כללית למענו, מצאו חוגים אלה שעת כושר להביע בגלוי את מורת רוחם, לא רק בנוגע לתכנית החדשה אלא גם ביחס לשיטה החינוכית הנהוגה בת"ת מאז ייסודו.

בהתוועדות שהתקיימה בביתו של הרב ר' דוד פרידמן בב' בחשון תרמ"א "הוסב הדיבור על המלמדים ועל התלמידים ועל הפראגראמא שנקבעה... והקוראים לעצמם... יראים וחרדים החלו לקטרג ולהשטין על שיטת החינוך אשר לא תתנהל כמו בארבעים חמשים שנה מלפנים, וילמדו בבית הת"ת עם בני העניים... גם לימודי חול היינו: שפתנו העבריה ושפת המדינה וחכמת החשבון (אריטמעטיק) ויתעוללו עלילות... על מנהיגי הת"ת ומפקחיה, כי יחשבו למוד התלמוד לטפל ושארי הלמודיות לעיקר, ומעט הם מספר הדפים שילמדו במשך הזמן [חצי שנה] שלם"[670]. הרוחות בקארלין התחילו סוערות ונראה שהגיעו הדברים עד כדי כך שראטין ואיזידור לוריא

השל לוין (כסף קצוב לשנה עם נדבות)	183.30	רו"כ
משה לוריא	—.110	"
דוד לוריא	—.107	"
מעזבון חיה לוריא	68.40	"
זונדיל אייזנברג	—.59	"
[תרומות מנדבנים אחרים]	[1,004.22]	"
סה"כ עם כסף כל המתנדבים	1,606.99	"
מהכנסות שונות (מחב"ק, אגרא דתעניתא, נרות יהו"כ, קערות צו"ג, נרות א"צ, מעות מצה, מעות פורים ומכס (הבשר?)	178.24	"
שכר־לימוד מתלמידים	1,347.06	"
ב ס ה " כ :	3,132.29	"

באותה שנה הגיעו ההוצאות על מלמדים ומורים, ספרים וצרכים שונים לסך 3,452.29 רו"כ. משמע ששנת התקציב נגמרה בגרעון של 320 רו"כ. מפירוט ההכנסות למדים אנו שתרומות של נדבנים סיפקו יותר ממחצית ההכנסות ושכר־הלימוד קצת פחות מן המחצית וההכנסות ממקורות ציבוריים היו למעשה זעומות. בין הנדבנים הפרטיים נזכרים בשמותיהם בני משפחות לוין ולוריא, שתרומותיהם הגיעו לכדי שליש ומעלה מתרומותיהם של כלל הנדבנים. גרעון של 320 רו"כ אין לראות כגרעון רציני, אבל כפי הנראה לא היה מורגל ת"ת קארלין בגרעונות עד סוף שנות ה־70 שכן תרמו נדיבי קארלין לת"ת שלהם ביד נדיבה.

663. ראה כתבות מפינסק: המגיד, כ"ד, 1.9.1880, עמ' 300; 1.12.1880, עמ' 339—340; 18.12.1880, עמ' 408—409.

664. בשנת 1864 נדפסה כתבה של ראטין מפינסק שבה פרסם את מכתב התודה של "עדת מבינים" בפינסק למשה מונטיפיורי (המליץ, ד', ג' אדר תרכ"ד, עמ' 181—182). ב־1880 כותב עליו הכתב קאמינעצקי מפינסק שזה שנים רבות שחדל לכתוב אף ש"המשכיל הזה ערך לנו לפנים מטעמים בשפתנו העבריה". ובמקום אחר הוא מכנה אותו: "המשכיל, גבר חכם ואיש תבונות מהו" (המגיד, כ"ד, 1.9.1880, עמ' 300).

665. המגיד, שם.

666. אמנם במקום המחלקה למלאכה בת"ת קארלין נפתח בית־ספר למלאכה ב־1887, אבל רשיון לפתיחת המחלקה נתקבל כבר ב־1881 (המליץ, 25.5.1887, עמ' 1203; 27.6.1888, עמ' 1468—1470). יש להניח שהפנייה לשלטונות לקבלת הרשיון היא תוצאה של ההח־לטות על שינוי תכנית הלימודים.

667. ראה לעיל.

668. בכתבה משנת 1887 נאמר: "משעה התשיעית בבוקר עד השניה אחר הצהריים ילמדו גפ"ת, כ"א לפי כשרונו והבנתו ואחר הצהריים ילמדו שתי שעות שפת עבר ודקדוקה ואח"כ ילמדו עד השעה השמינית שפת רוסיא וידיעת החשבון" (המליץ, 25.5.1887, עמ' 1203). נראה שלא חל שינוי מהותי בתכנית הלימודים בשנים שלאחר 79—1878.

669. עיין ההע' הבאה.

670. המגיד, כ"ד, 18.12.1880, עמ' 408. לא מן הנמנע שה"יראים וחרדים" שנחלצו למלחמה בתכנית הלימודים של ת"ת קארלין הם אישים מחסידי קארלין, שאולי התנגדו למפעלים שבני משפחת לוריא עמדו בראשם. ברור מתוך הכתבה שאנשים אלה לא פעלו מתוך תיאום עם רבה של קארלין ר' דוד פרידמן. אילו היו "יראים וחרדים" אלה מחוגי המתנגדים, בוודאי היו פועלים מתוך שיתוף הדוק עם הרב, ששמו הלך לפניו כגדול בתורה.

הסתלקו מניהול פעיל של ענייני הת"ת[671]. מנהל הת"ת ר' שמואל גולדבלאט מווילקומיר דחה בתוקף את ההתקפות על סדרי הת"ת וטען "כי המלמדים לא יעשו מלאכת ה' רמיה וימלאו את חובתם באמונה, והלימודים אשר ילמדו את התלמידים נחוצים מאוד... ואם המה [היראים וחרדים] יחשבו למו את הלמודים ויתר המדעים מבלעדי התלמוד כמותרות... אשר אינם שוים בנזק הכסף והעת, יעמיסו הנהגת הת"ת על שכמם"[672]. דומה שהעמדה התקיפה של המנהל, שנתמכה בלי ספק על ידי רבים מנכבדי קארלין ונדבניה, והתפטרותם בפועל של ראטין ואיזידור לוריא השיגה את מטרתה. האחראים על הקו החינוכי של הת"ת עברו להתקפת נגד ושכנעו את רובו של הציבור כי "שקר הדבר אשר יאמרו כי למוד התלמוד לא יחשב בבית הת"ת ונגרע חלקו מיתר הלמודים וכי העלילה הזאת בדויה היא מלב רע ומלשני בסתר" ואף העידו על עצמם את הרב שבחן את ידיעות התלמידים בגמרא ומצא אותן מניחות את הדעת וכן שבעיניו "יכשרו דרכי הלימודים ולא יתן בהם דופי"[673]. פנייתו של שמואל־צבי קאמינעצקי מעל דפי "המגיד" לאיזידור וראטין שישובו לניהול ענייני הת"ת באה ללא ספק לאחר שההסתערות של "היראים וחרדים" על סדרי הלימודים בת"ת נהדפה והתכנית החדשה אושרה, כפי שיש להניח, וזכתה כנראה אף להסכמתו של הרב־אב"ד. אין אנו יודעים מה עלתה לה למגבית שהוחלט עליה[674] וכיצד נחלץ הת"ת מן הבעיות התקציביות שלו אבל מידיעות מאוחרות יותר משנות 1887/8 ומשנת 1895 למדים אנו שהבעיות נפתרו ושהת"ת הוסיף להתפתח בניהולו היעיל של ר' שמואל מווילקומיר ובפיקוחם ועזרתם של גבאים מבני משפחת לוריא כמוסד חינוכי משובח[675].

חדרים, מלמדים

מן הדיון הנרחב על בתי־הספר החדשים לסוגיהם ועל שני מוסדות הת"ת בפינסק ובקארלין מתקבל הרושם כאילו התמוטט מוסד החינוך היהודי המסורתי המקובל מדורי דורות, החדר, ואיבד מחשיבותו ולא היא. לצערנו מועטות מאוד הידיעות על חדרים ומלמדים במקורות העומדים לרשותנו ואין אפשרות להעלות קווים לדמותו של החדר ולדמותם של המלמדים הפעילים בשנות ה־50—70, אבל סימנים ברורים מעידים שעדיין איתנה היתה אחיזתו של מוסד חינוכי זה בפינסק בת־קופה האמורה אף שאין ספק שהוא היה במצב נסיגה. בפינסק כמו בשאר ערי רוסיה נאחזו השכבות העממיות במסירות בחדרים ובמלמדים והוסיפו להפקיד בידיהם את החינוך של בניהם[676].

עם ייסוד מוסדות הת"ת בפינסק ובקארלין בראשית שנות ה־60 שולבו, כפי שמסתבר, המלמדים המסורתיים במסגרת הארגונית החדשה של הת"תים. הזכרנו למעלה שחלק מתלמידי ת"ת פינסק למדו בשנת קיומו הראשונה מחוץ לבניין הת"ת "בתאים הנשענים לבתי התפלות"[677], משמע אצל מלמדים שסופחו פורמאלית לת"ת פינסק. גם שיטות הוראתם של אלה לא נשתנו, ואף עשר שנים לאחר ייסוד הת"ת בפינסק שלטה בכיפה שיטת הלימוד המסורתית בהוראת הגמרא[678].

בניהם של עשירים היו לומדים לימודי קודש מפי מלמדים פרטיים. מאלפת מבחינה זו עדותו של אהרן לוריא במכתבו משנת תרכ"ג ליל"ג על לימודיו בשנות ה־50 עד נישואיו בשנת תרי"ט: "בכל משך הזמן הזה היו רובי עתותי מקודשים ל'תלמוד' ואך כשתים שלש שעות ביום הגיתי בלימודי חול. בכל מלמדי התלמוד לא היה מבין במלאכתו אף במעט, מלבד זקן אחד ור' משה לייב שמו אשר למדנו בשנות החמש והשש עשרה לימי חיי, והוא למדן גדול ומבין בלה"ק (לפ"ע הדור שלפנינו) ואוהב את הפשט, וביחוד העמיק לחקור בפירש"י ז"ל בין בתורה בין בתלמוד, כי לדעתו אין קץ לעומק מחשבות המפרש הזה בכל אות וקוץ. כה"ק לא למדוני מלמדי מעולם בחשבם, את הלימוד הזה לאינו שווה בהפסד העת או בחשבם כי דברי החוזים נותנים יד לפושעים"[679].

בזכרונותיו של קרמן מוצאים אנו תיאור קצר של שנות לימודיו הראשונות, תחילה בחדרים ואחר־כך בת"ת קארלין. בהיותו בן שלוש וחצי, סמוך לפסח תרכ"ב (1862), הוא נמסר למלמדו הראשון. בצורה המקובלת לראשית לימודיהם של תינוקות של בית רבן במזרח אירופה עטפו אותו בטלית, הריהו מהו למזוזה שינשקה, ברכו יחד אתו ברכת "שהחיינו" ואגב הוסיפו: "בשעה טובה ומוצלחת לחדר ומן החדר לחופה". כעבור שנה עבר מרדכי קרמן ממלמד הדרדקי למלמד חומש. על מלמד זה אומר הוא שלא ידע לפרש את תורתו בפיו לכן היה מסביר בידיים, כלומר מרביץ לתלמידיו. כעבור שנה נוספת, בתרכ"ד, הועבר לת"ת קארלין להמשך לימודיו. על ההבדל בין הת"ת לבין החדרים הקודמים אומר הוא "שם [בת"ת] לפחות יש רצפה ואין חתולים, תרנגולות, עזים". תמונת המלמדים הראשונים של קרמן היא לא מלבבת. אבל

---

671. "...ותרפינה כל ידים פועלות ורפתה כל רוח. וגם המפקחים על בית הת"ת הגביר הנעלה ה. איזידור לוריא ומשנהו המשכיל ה. ראטין, סרו את עין השגחתם ממנו ופרקו את עול ההנהגה מעל צוארם ולא ישימו לב לתהלוכות הנערים ולדרכי הלימודים" (כתבתו של קאמינעצקי, המגיד, כ"ד, עמ' 399).

672. שם, שם. אמנם לא נזכר במפורש בכתבה שם המנהל, אבל כך יש להבין את הדברים: "והמפקח על בית הת"ת עמד על דעתו".

673. שם, עמ' 408—409.

674. "נמנו וגמרו: א. כי כל איש ירים תרומה קדש להת"ת סך כסף כפי שיעלה ערך הכסף השבועי (וואכער) שלישים לשנה תמימה. ב. וגם כל איש יתן נדבתו בעלותו לתורה בימי השבת וחג... אולם כאשר באו לדון על השאלה מי ומי יהיו ההולכים... לקבוץ כסף הנדבות... לא באו לידי הסכם גמור, כי כל איש נתן עיניו בחברו" (המגיד, כ"ד, 1.12.1880, עמ' 399—400).

675. המליץ, 25.5.1887, עמ' 1203; שם, 27.6.1888, עמ' 1470; ש. מ. רבינוביץ, תלפיות, עמ' 16; להלן, ע. שוחט, בדיון על ת"ת קארלין אחרי 1880.

676. על דבקותם של יהודי רוסיה בראשית שנות ה־60 בחדרים ובמלמדים עיין: סאסיס, געשיכטע פון די יידישע געזעלשאפטלעכע שטרעמונגען אין רוסלאנד, עמ' 85.

677. המליץ, ג', עמ' 22.

678. עיין לעיל, הע' 639.

679. השווה לעיל, הע' 547.

על רבו הראשון בת"ת מדבר הוא באהבה גלויה לא רק משום שהיה מלמד טוב, אלא גם בגלל היותו דוגמה מחנכת ביראת השמים שלו ובהליכותיו. וכן מזכיר הוא לטובה את המלמד שלו לגמרא בת"ת קארלין "ר' איצעלע אנטאפאליער" [680].

כתבה רוסית מפינסק משנת 1880 שנכתבה בידי גריגורי לוריא מציינת שמספר המלמדים בפינסק ירד מ־150 ל־40 [681]. אף שהוא אינו מציין את משך המתקופה שבה התחולל השינוי יש להניח שכוונתו לשינויים שהתרחשו בשנות ה־60 וה־70. אשר למספרים עצמם ספק אם הם היו בדוקים ואם ניתן להתייחס אליהם באמון. אמנם הכתבה באה להכחיש מספרים מוגזמים מאוד על ירידת מספר המלמדים בכתבה רוסית קודמת, שסיפרה על ירידת מספר המלמדים בפינסק מ־400 ל־20 [682] [!], אבל מידיעות בדוקות על מספר המלמדים והחדרים בפינסק בראשית המאה ה־20 [683], גם המספרים המתוקנים של גריגורי לוריא אינם מתקבלים על הדעת. חלק מן המלמדים שחדלו להיות בעלי חדרים השתלבו, כאמור, במוסדות התלמוד־תורה שבפינסק ובקארלין, חלק התפרנסו ודאי מהוראה פרטית ונראה שרק מעטים מן המלמדים נאלצו לחפש להם פרנסות אחרות.

קרמן מספר בזכרונותיו שר' מאיר לוין, הגבאי־המנהל של ת"ת קארלין בשנות ה־60 וראשית שנות ה־70, היה גם המנהל המשגיח על חדרי הגמרא ובתוקף תפקידו נהג להביא מלמדים מליטא, בגפם, כדי שלא יצטרכו לבזבז חלק גדול מזמנם על חיי המשפחה שלהם וכדי שייקל עליו לפטרם בשעת הצורך. מלמד כזה מליטא אם הצליח בתפקידו בתקופת הנסיון היה מתבקש לשוב ולעסוק בעבודתו, אם לא הצליח היה מתבקש להשאר בביתו [684].

ואמנם, ראינו למעלה שהמנהל הראשון של ת"ת קארלין היה "ר' אליעזר איטשע איש וולקוביסק". המנהל השני ר' שמואל גולדבלאט (שהיה גם מנהל ת"ת פינסק) היה איש וילקומיר. מלמד הגמרא של מרדכי קרמן היה "ר' איצעלע אנאטפאליער". בשנת 1875 הגיע מסלוצק צבי־הירש מאסלאנסקי לפינסק ועסק בה בהוראה בתור מורה בסוף שנות ה־70 עד 1881, במוסדות הת"ת, בבית הספר של רוזנברג ובהוראה פרטית [685]. מתקופה קצת יותר מאוחרת מוכר לנו המלמד הסלוצקאי [686]. אין ספק, שהתרכז אז בפינסק וקארלין מספר מלמדים, בעלי ידיעות וכשרונות פדאגוגיים מצוינים שהיטיבו ללמד את תלמידיהם.

אף שטיבם של חדרי הגמרא, שר' מאיר לוין היה אחראי להם, לא נתברר די צורכו, נראה שהיתה קיימת הגירה של מלמדים ומורים לפינסק—קארלין החל במחצית השנייה של המאה ה־19 בתקופת השגשוג הכלכלי שלה. מלמדים, בדומה למשכיליים אוטודידאקטיים ולמורים, נמשכו לפינסק מטעמי פרנסה ואולי אף בגלל אווירת הסבלנות הדתית וההשלמה של רבניה וחכמיה עם מגמות ההשכלה העברית המתונה.

יש להניח, שאף מלמדים מן הטיפוס הישן קלטו לא מעט מרוח הזמן והיו ביניהם אנשים, שגילו עניין רב לא רק בעיתונות העברית אלא אף קראו ספרי השכלה והשתדלו להתאים את ידיעותיהם ושיטות ההוראה שלהם לזמנים החדשים [687]. גם בחדרים עצמם התחוללו שינויים רבים.

ח. חברות, מוסדות חסד, בתי־כנסת

בכתבה העיתונאית הראשונה מקארלין שנדפסה ב"המגיד" בשנת 1857 נאמר: "חבורות רבות בתוכה לכל דבר טוב ומועיל לתורה ולתעודה לצדקה ולחסד" [688]. הדברים נכונים ואפשר לומר אותם על פינסק, לא פחות מאשר על קארלין. העדויות הקדומות שברשותנו על חברות לתורה, לחסד ולצדקה בפינסק ובקארלין הן מראשית המאה ה־19. בצוואתו של ר' שאול לוין מקארלין, שנוסחה לראשונה בשנת תקע"ט (1819), נזכרות "חברה ביקור חולים דפינסק" ו"חברה ת"ת דשם" שלכל אחת מהן ציווה 200 זהובים, וכן נזכרות "חברה ביקור חולים דקארלין" שלה ציווה 400 זהובים ו"חברא־קדישא דק"ק קארלין" שלה ציווה 150 רו"כ [689]. בפינסק ו/או בקארלין היתה גם חברת גמילות חסד, שכן מבקש שאול לוין בצוואתו "שיראו להעמיד סדר נכון בהנהגות ג"ח שעד עתה נתמוטט כל המעות שהי' בזה. וכל ענייני ההתעסקות עם הקרן והפירות,

---

680. קרמן, עמ' 222—224. משנות ה־70 מוכר לנו בשמו עוד מלמד אחד הוא המלמד זליג שהתפרץ באחת השבתות לביתו של ר' מיכל ברצ'ינסקי והודיע לו בהתרגשות שתיארו את דמותו בספר מחותנים פון שונאים (עיין יסטרדיי, עמ' 119).

681. ר"י, 1880, מס' 4, עמ' 131—132.

682. שם, 1879, מס' 11, עמ' 394.

683. בשנת תרס"ג היו על־פי מספרים רשמיים בפינסק—קארלין 90 מלמדים בעלי רשיון; מהם לימדו בת"תים 11, וכל שאר 79 המלמדים לימדו בחדרים משלהם. מספר התלמידים בחדרים היה 1,640. אמנם 19 מבין 79 החדרים היו בתרס"ג חדרים מתוקנים, אך הדבר אינו משנה לגבי החישוב. עיין: פש"ל, ב', תרס"ד, עמ' 17, ובדבריו של שוחט להלן. אגב, כתבה רוסית מפינסק משנת 1881 מאת כתב בשם יואכים יעקבזון מעמידה מול בית־הספר הריאלי ובתי־הספר הפרטיים את התלמוד־תורה ו"בטליון מלמדים", (ראזסבט, 14.12.1880, מס' 16, עמ' 607—608).

684. קרמן, עמ' 11—12. לדברי קרמן היה מלמד כזה ישן ב"חדר" שלו ואוכל על שולחן בעלי בתים שונים. בשבתות על שולחנם של בעלי בתים יותר עשירים ובאמצע השבוע היו נותני ה"ימים" מביאים לו את מזונותיו לחדר. המלמדים האלה היו מתפללים בבית־הכנסת של ר' מאיר לוין והיו מוזמנים לביתו בשבתות לסעודה שלישית ואח"כ למלווה מלכה. ר' מאיר היה דואג היטב שלא ירגישו עצמם גלמודים.

685. על מאסלאנסקי בתור מורה בפינסק עיין: צבי הירש מסליאנסקי, נאומים, זכרונות ומסעות, כרך ג', ספר הזכרונות והמסעות, ניו־יארק תרפ"ט, עמ' 6; טי"ם, עמ' 329 (ברשימה מצוין שהיה מורה פרטי ובמוסדות הת"ת); משה רבינסון, עובדות ומאורעות מחיי אברהם חיים רוזנברג, עמ' 13 (בתוך: אוצר השמות אשר בכתבי הקודש מאת א. ח. ראזענבערג, הוצאה שנייה, ת"א).

686. עליו ראה להלן, אצל ע. שוחט.

687. בקריאת עיתונים עבריים לא היה כל פסול בפינסק ואף ר' אלעזר־משה הורוויץ ור' דוד פרידמן, רבני פינסק וקארלין, כתבו בהם דברים. אשר לצמאון הדעת החדש של מלמדים עיין לעיל, הע' 680 על המלמד זליג וכן גם צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, עמ' 136—137.

688. המגיד, א', י"ח אייר תרי"ז, עמ' 88.

689. די צוואה, עמ' 404. החברות נרשמו לפי הסדר שהן באות בצוואה.

להלוות המעות ולהחזיקם ולסדר תמיד יוקם ע״פ הסכמות אשתי ובניי ואם לא ישוו דיעותיהם יקום עפ״י רוב דעות ואחר אריכות ימיהם יתנהג ויתנהל תמיד ע״פ קרוב, קרוב קודם״ [690].

במשך המאה ה־19 גדל במידה ניכרת מספר החברות. על כך מדובר בכתבה משנת 1875: ״רבים המה פה החברות הנכבדות אשר נוסדו למען אהבת האדם בכלל ולמען עבודת אלקינו בפרט״ [691]. עדות זו על ריבוי החברות מאושרת על־ידי שאול מנדל רבינוביץ בסקירתו ״על פינסק—קארלין ויושביהן״ משנת תרנ״ה, המונה את החברות בשמותיהן [692]. ריבוי חברות הוא תופעה אופיינית לקהילות היהודים ברוסיה במאה ה־19 בעקבות ההגבלות על השלטון העצמי (הקהל) וביטולו הפורמאלי בשנת 1844 [693]. אך מצבה הכלכלי המשופר של פינסק וריבוי מעשי הצדקה של חבריה יצרו בסיס חומרי איתן לפעילות החברות בפינסק ורבות מהן הקימו מוסדות ובניינים לתפארת.

חברה קדישא, פינסק

כרגיל בקהילות ישראל היתה קיימת גם בפינסק חברא קדישא (ח״ק) עתיקת ימים, שתפקידה לגמול חסד עם המתים. בשנת תקנ״ט נשרף הפנקס הישן של הח״ק ובשנת תק״ס התחילו לכתוב פנקס חדש. בסוף המאה ה־19 נמנו על החברה כשבעים איש מנכבדי העיר. אנשי חברה זו לא עסקו בפועל בקבורת מתים. התפקיד הזה היה מוטל על ״חברה קטנה״ [694], שעמדה תחת השגחתם.

חברה קטנה, פינסק

חברה זו עסקה בפועל בגמילות החסד האחרון עם הנפטרים — הבאתם לקבר ישראל. החברה סרה למשמעותה של החברה קדישא הנ״ל. בסוף המאה ה־19 מנתה החברה כ־170 חברים רובם מן השכבות העממיות [695].

ביקור חולים, פינסק

כאמור למעלה היתה חברת ביקור חולים קיימת בפינסק כבר בראשית המאה ה־19. יש להניח, שהחברה התקיימה באופן רצוף במשך כל המאה ה־19. תפקיד החברה היה לתמוך בחולים ולטפל בריפוים. כתבה משנת תרל״ח מספרת, שהחברה לא היתה מסוגלת לממן הוצאות אשפוזם של חולים עניים בגלל חוסר כסף. הכתבה כורכת את המצב החומרי הקשה של החברה במשבר הכלכלי שפקד אז את פינסק, ״יותהי צעקת האומללים האלה גדולה מאד״. נכבדי העיר נתכנסו כדי לטכס עצה מה לעשות לתיקון מצבה של החברה והחליטו להנהיג שירות בריאות חינם ולאסוף כסף לשם כיסוי ההוצאות. לשם כך נבחרו שנים־עשר סוכנים מנכבדי העדה. נראה ששאלת אשפוז חולים עניים עברה מחברת ביקור חולים לבית־החולים עצמו [696]. החברה עצמה הוסיפה להתקיים כרגיל [697].

חברת לינה, פינסק

בסוף המאה ה־19 היתה קיימת בפינסק גם חברת לינה [698], שתפקידה היה לסעוד את החולים. אין לדעת מתי נוסדה ואם היתה קיימת לפני 1880.

חברות לימוד תורה, פינסק

כאמור למעלה היתה קיימת בפינסק חברה לתלמוד תורה — חברה ת״ת — כבר בראשית המאה ה־19. בסוף המאה ה־19 היו בפינסק חברות אחדות ללימוד תורה: חברת תורה, חברת ש״ס, חברת משניות, חברת עין יעקב, חברת תהלים, וחברת שומרים לבוקר [699]. על חברת ש״ס ליד בית־המדרש ״שבעה קרואים״ דובר למעלה וכן דובר לעיל על ייסוד חברת ש״ס חדשה בשנת 1874 לשם הפצת לימוד התורה בשכבות נרחבות של הציבור [700].

חברות גמילות חסדים, פינסק

בסוף המאה ה־19 היו בפינסק שתי חברות גמילות חסדים [701]. אחת מהן, ״חברה גומלי חסדים״ היתה קיימת, קרוב לוודאי, לפני 1880 [702]. החברה היתה מקבצת תרומות כסף מחבריה ומהציבור ונותנת הלוואות לעניים נגד משכונות ללא ריבית. כשנוסדה חברה גומלי חסדים בקארלין ב־1882 לפי הדוגמה של חברה זו בפינסק, הוחלט בין חבריה לשלוח כ־3 רובלים לחודש לבחורי החברה, אשר יוטל עליהם הגורל לעבוד בצבא, למען יוכלו לאכול מזון כשר בצבא [703]. לא מן הנמנע, שדבר זה נהוג היה גם בפינסק.

בשנות ה־80 נזכרות במקורותינו החברות ״סומך נופלים״, לתמיכה באנשים, שמטה לחמם נשבר לפתע, ו״חברה חנוני דלים״, הוא מוסד להלוואת כסף על משכונות [704]. אי־אפשר לדעת אם חברות אלה היו קיימות לפני 1880.

בשנת 1881 או 1882 נוסדה בפינסק גם חברת גמילות חסדים של נשים [705].

חברה קדישא וחברה קטנה, קארלין

חברה קדישא של קארלין נוסדה בשנות ה־80 של המאה ה־18 [706]. הדבר היה מחויב המציאות בתוקף העובדה שהיה לקארלין, בתור קהילה עצמאית, בית־קברות משלה.

690. שם, עמ׳ 402. כמו כן ציווה ר׳ שאול לוין להעביר לרשות ביקור חולים ולגמ״ח את הכסף שלא יוצא לתיקון בתי־המדרשות שהקים בפינסק ובקארלין.
691. הלבנון, י״א, י״א תמוז תרל״ה, עמ׳ 373.
692. ש. מ. רבינוביץ, תלפיות, עמ׳ 13 ואילך.
693. לויטץ, עמ׳ 104 ואילך.
694. ש. מ. רבינוביץ, שם, עמ׳ 13—14.
695. שם, שם.
696. הצפירה, ב׳, י״א חשון תרל״ו, עמ׳ 339.
697. ש. מ. רבינוביץ, תלפיות, עמ׳ 14.
698. שם, שם.
699. שם, שם.
700. עיין לעיל, עמ׳ 259, בדיון על לימוד תורה.
701. ש. מ. רבינוביץ, שם.
702. הצפירה, ט׳, כ״ה חשון תרמ״ג, עמ׳ 326.
703. שם, שם.
704. הצפירה, י״ג, י״ד ניסן תרמ״ו, עמ׳ 5.
705. ווסחוד השבועי, 1882, מס׳ 42, עמ׳ 1129—1130.
706. ש. מ. רבינוביץ, תלפיות, עמ׳ 17.

בצוואתו הוריש ר׳ שאול לוין לחברה קדישא 150 רובל כסף וביקש מראשיה שלא ידרשו מיורשיו אחרי מותו סכום גבוה יותר, שכן יצא ידי חובתו כלפי בני עירו בחייו[707]. סכום זה הוא בבחינת תשלום דמי קבורה ויש ללמוד מכאן שהח״ק היתה תובעת דמי קבורה לפי עושרו של הנפטר[708]. מבחינת המבנה והתפקידים היתה ח״ק וחברה קטנה דומות לאלו של פינסק, כפי שנמסר לעיל.

חברה ש״ס, קארלין

ידיעות מפורטות יותר על לימוד התורה ועל מבנה של חברה ללימוד תורה, מוצאים אנו בפנקס כתב־יד של חברה ש״ס דקארלין מן השנים תקצ״ב—תר״ב (1832—1842)[709]. הרישומים בפנקס אינם מרובים ובמידה מסוימת מקריים למדי, אך לגבי דיוננו הוא מקור חשוב וניתן ללמוד ממנו הרבה. אנו למדים ממנו שבשנות ה־30 היו רשומים כחברים בחברה 56 שמות של ״לומדי ש״ס כסדר מדי יום ביומו״[710]. תקנות החברה שהיו רשומות בפנקס לא נשתמרו, אבל מן הרישומים עצמם ניתן ללמוד כמה דברים על מבנה החברה. אדם שרצה להתקבל לחברה היה מסלק דמי קדימה ״כפי התיקון וקיבל עליו לקיים כל התקנות המבוארות בפנקס״[711]. קבלת חברים לחברה היתה בעלת תוקף לאחר שחמישה בוררים שנבחרו בקלפי אישרו את קבלת המועמד כחבר[712]. אחד מהם היה סופר החברה.

החברה נהגה לבחור מתוכה 4 גבאים, 2 נאמנים, 2 מחזיקי פנקס, 4 נכנסים[713], 2 ר״ח (ראשי חברה) ו־3 משגיחים. הבחירה נעשתה על פי קלפי על־ידי בוררים, כפי הנראה 5 במספר[714]. כיצד נבחרו הבוררים אין לדעת מהרשום בפנקס, וכן אין לדעת מה היה תפקידם של נושאי התפקידים בחברה.

כל חבר קיבל על עצמו, כאמור, ללמוד ש״ס מדי יום ביומו. מרשימת שמות האישים מתברר שלחברה היו שייכים אנשי העילית הלמדנית והחברתית של קארלין. אנו מוצאים ברשימת החברים או המתקבלים לחברה את הרב ר׳ יעקב בן אהרן ברוכין ואת בניו, את בניו של ר׳ שאול לוין ואת משה לוריא, את ר׳ יהושע־השל רוקח וגם אנשים צעירים שנתפרסמו אחר־כך כגון אהרון־משה שאצקס בשנת תקצ״ו[715].

707. די צוואה, עמ׳ 404.
708. זהו מנהג קדום, על דברי התרסתו של ר׳ יהודה־לייב פוחובי־צר בסוף המאה ה־17. נגד מנהג זה עיין לעיל.
709. זהו הפנקס היחיד מפינסק—קארלין מן התקופה שלפני 1880 שנשתמר והגיע לידינו. הפנקס נשמר באוסף כתבי־היד של בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (סימנו: 321 8°). הוא כולל רק 11 דפים, בתוכם קצת עמודים ריקים (להלן: פנקס).
710. פנקס, דף 1 א׳.
711. שם, דף 2 ב׳.
712. שם, דף 5 א׳, תעודה ב׳. בתעודה חתומים ״הבוררים עפ״י קלפי״, על ריישום המאשר קבלתם של ארבעה חברים חדשים לחברה בד׳ תמוז תקצ״ב.
713. אלה רשומים מול הגבאים. אולי הם הגבאים הנכנסים במקום היוצאים.
714. שם, דף 3 א׳, תעודה ב׳.
715. על האישים הנזכרים כאן מדובר במקומות שונים בעבודה זו.

משמע שלחברה היו שייכים בעלי הבתים המיוחסים והמכובדים של קארלין. ודאי היה זה מכובד להימנות על חברת לומדי ש״ס ולא מן הנמנע, שאנשי חבורה זו הם שהיו ״אספת הלומדים״, שהיה לה מעמד של גוף שיפוטי בתקופת רבנותו של ר׳ חיים בן פרץ הכהן[716].

חברות גמילות חסדים, קארלין

עוד בראשית המאה ה־19 היתה בקארלין ובפינסק (או בפינסק) חברת גמילות חסדים (ג״ח), אלא שעסקיה נתמוטטו. בצוואתו הניח ר׳ שאול לוין סכום כסף מסוים לחברה זו בתנאי שניהול עסקי הג״ח יישאר בידי צאצאיו או קרוביהם. אין לדעת מתי חברה זו חדלה להתקיים[717].

בסוף המאה ה־19 היו בקארלין שתי חברות גמילות חסדים למתן הלוואות לנזקקים. האחת נוסדה בשנת 1872 מתרומות של משפחות שונות ובראשן משפחת לוריא[718]. ההנהלת החברה היתה אף היא בידי משפחת לוריא ובממוצע נעזרו בה כאלף איש לשנה. החברה השנייה נוסדה בשנת 1882, הודות לבני משפחת צייטלין[719].

חברה סומך נופלים, קארלין

חברה סומך נופלים נוסדה בקארלין בשנת 1875 בערך, בתקופת המשבר הכלכלי שפקד את פינסק וקארלין, על־ידי הגבירות מרים־לאה (אשת משה) לוריא ופייגל לוין. מטרת החברה היתה לתמוך באנשים שמטה לחמם נשבר לפתע. החברה עזרה לאדם נזקק בסכום מסוים כדי שיוכל להוסיף לנהל את בית מלאכתו או את עסקו. ההנהלת החברה היתה בידי נשים (או גברים) ממשפחות לוריא ולוין[720].

ביקור חולים, קארלין

חברת ביקור חולים היתה קיימת בקארלין כמו בפינסק כבר בראשית המאה ה־19, ויש להניח שגם בקארלין התקיימה החברה קיום רצוף במשך כל המאה ה־19[721].

חברת לומדי ש״ס, קארלין

לא ידוע לנו אם חברת לומדי ש״ס, שעל קיומה ופעילותה בשנים תקצ״ב—תר״ב יש לנו עדויות מפנקס החברה, התקיימה באופן רצוף. בשנת 1874 נוסדה חברה ש״ס בבית־המדרש הגדול של קארלין להפצת לימוד התורה בין השכבות העממיות, בעקבות הקמת חברה זו בפינסק. החברה הוסיפה להתקיים גם בסוף המאה ה־19[722].

חברות אחרות

בסוף המאה היו קיימות בקארלין גם חברת תהלים וחברה לעזרת יולדות עניות[723]. לא מן הנמנע, שחברות אלה נוסדו עוד לפני 1880.

716. עיין להלן בדיון על ר׳ חיים בן פרץ הכהן, עמ׳ 281—282.
717. די צוואה, עמ׳ 402.
718. ש. מ. רבינוביץ, תלפיות, עמ׳ 17.
719. שם, שם.
720. שם, שם.
721. שם, שם; די צוואה, עמ׳ 404.
722. עיין לעיל, הע׳ 549—550; ש. מ. רבינוביץ, שם.
723. שם, שם.

בתי־חולים

על מוסדות הציבור החשובים, שהקימו יהודי קהילות פינסק וקארלין במחצית השנייה של המאה ה־19, נמנים בתי־החולים שלהן. מוסדות אלה הוקמו והתפתחו בעיקר הודות לתרומותיהם של נדבנים מעשירי העיר והצטיינו ברמת שירות רפואי מעולה ובסדרים פנימיים מתוקנים.

בית־החולים בפינסק

בית־החולים לעניים ("הקדש"), היה קיים בפינסק עוד לפני שנת 1862[724], אך היה קטן וצר מלהכיל את הנזקקים לו. בשנת 1868 "התעוררו ראשי העיר ונכבדיה לתקן את בית החולים ('הקדש') דפינסק", הוסיפו עליו חדרים מרווחים ושיפצוהו היטב בהשקעה של 600 רו"כ[725]. שנה לאחר־מכן, ב־1868, נתאפשרה יציאתו של בית־החולים למרחב, הודות לצוואתו של הנגיד הנדבן ר' בצלאל בן צמח פלורס מסלוצק ממשפחת וולובלר (וואליוועלער), שציווה חלק גדול מהונו לצדקה (20 אלף רו"כ). ביוזמתו של נחום איינשטיין, קרוב משפחה של הנפטר, נקנה בכספי העזבון מגרש גדול במרכז פינסק (3 דסיאטין) מוקף גן יחד עם בית שעמד עליו. הבית שופץ והוכשר לשמש בית־חולים.

בבית־החולים הושקעו 6,000 רו"כ ומזה 5,000 רו"כ מכספי העזבון, 500 רו"כ מתנת אלמנתו של ר' צמח — מינה, ו־500 רו"כ מקופת ביקור חולים. על־ידי השקעה זו נתאפשרה פתי־חתו של בית־החולים בסוף שנת 1868[726].

בית החולים מילא את ייעודו כראוי, הצטיין בנקיונו ובסדריו והיה אחד ממוסדות הפאר של קהילת פינסק[727]. חולים היו חייבים בתשלום דמי אשפוז, כפי הנראה מתוך התחשבות ביכולתם. את דמי האשפוז של חולים עניים שילמה חברת ביקור חולים[728]. באמצע שנות ה־70, כשהורע מאוד מצבה הכלכלי של פינסק, גדל כמובן בצורה ניכרת מספר החולים העניים וחברת ביקור חולים לא היתה מסוגלת לעמוד בהוצאות האשפוז הגדולות. במשך זמן מסוים נפגעו חולים עניים שכן סירבה הנהלת בית־החולים לקבלם ללא תשלום. אבל בלחץ החולים העניים נאלצו נכבדי העדה לטכס עצה מה לעשות לשיפור מצבה הכספי של חברת ביקור חולים. אז נתמנו "שנים עשר סוכנים" מנכבדי העדה, שתפקידם היה לעמוד לימין החולים ולהשגיח על הוצאות הבית. הם ניסו למלא את קופת ביקור חולים על־ידי עריכת מגבית בין תושבי העיר. באותה שנה הוחלט גם על פתיחת מרפאה בבית החולים שבה קיבל הרופא חולים עניים ללא תשלום שעה אחת ביום[729]. כיצד נתגשמו ההחלטות אין אנו יודעים אך ברור שבית־החולים הוסיף להתפתח.

בשנת 1876 זכה בית־החולים לתרומה של 500 רו"כ מכספי עזבונו של הנגיד ר' יהודה־לייב גרינברג[730]. בשנת 1880 שומעים אנו שוב שמצב בית־החולים השתנה לטובה הודות לפעילותם של הרב ר' אלעזר משה הורוויץ והגביר המשכיל יוסף האלפרין, שעוררו את הנדיבים לתרום דמי עליות לתורה בשבתות ובמועדים למען בית־החולים[731]. כתבה רוסית משנת 1882 המשבחת במידה שווה את בתי החולים של פינסק וקארלין אומרת אותם דברים שהובאו למעלה על בית החולים של פינסק גם על בית החולים של קארלין, דהיינו שגם הוא מסודר יפה ומצויד כראוי, תנאיו הסאניטריים מצוינים, בניינו מטופח ומוקף גינה[732]. בקרבת מקום לבית־החולים הוקמו בצד שאר מוסדות חסד וצדקה, גם מושב זקנים ובית הכנסת אורחים[733].

בית־החולים בקארלין

זמן־מה לפני 1857 נוסד בקארלין בית־חולים מודרני, ונבנה למענו בניין מתאים בתרומת כספם של עשירים נדיבים, בעיקר מבני משפחת לוין ובראשם ר' צבי־הירש בן יששכר־בערוש לוין (ראה להלן). בית החולים החדש בא במקום בית חולים ישן בקארלין שכבר לא היה ראוי לטיפול רפואי מקצועי בחו־לים והיה יותר בבחינת בית מחסה או הכנסת אורחים לכל עני ונדכא[734].

בית החולים של קארלין נוסד קרוב לוודאי באמצע שנות ה־50. הכתבה הראשונה הידועה מפינסק משנת 1857 ב"המגיד", שהתחיל מופיע אז, מתארת את בית־החולים של קארלין במלים אלו: "ועתה זה מחדש נתיסד בה [בקארלין] בית־חולים — הקדש לחולי עניי עם בני ישראל ע"פ סדרים נכונים; רופא מוסמך — דאקטער — מבקרם יום יום, ומספקים ברפואות ובמזון ובכל צרכי החולים למכביר". זמן מה לאחר ייסוד בית החולים הוקם למענו בניין חדש שהכיל כפי הנראה שמונה־עשרה מיטות[735]. בית־החולים הוקם ביוזמתם של בני משפחת לוין ולפחות בעשור הראשון לקיומו הם נדבו את רוב הכספים הנחוצים להחזקתו. הקמת הבניין וציודו עלו עד כדי 5,000 רו"כ[736]. ראש העוסקים בייסוד בית־החולים ובניהולו

724. המליץ, ג', עמ' 21—23.
725. שם, ח', עמ' 35—36.
726. המגיד, י"ג, עמ' 1—2 (בהוספה). ב־פש"ל, ב', תרס"ד, עמ' 80 ניתנים הסכומים האלה: תמורת המגרש והבית 3,600 רו"כ, שחרור המגרש מהדומה העירונית והוצאות אחרות 1,900 רו"כ, התאמת הבית לבית־חולים 3,000 רו"כ, בס"ה — 8,500 רו"כ. יש להניח שההפרש של 2,500 רו"כ בסכום ההשקעה נובע מהשקעות נוספות שהושקעו בבית־החולים לאחר שנת 1868.
727. הצפירה, ב', י"א חשון תרל"ו, עמ' 339.
728. שם, שם.
729. שם, שם.
730. הלבנון, י"ב, עמ' 251—252.
731. המליץ, ט"ו, עמ' 343.
732. ראה להלן, הע' 741.
733. פש"ל, ב', שם.
734. בכתבה משנת 1863 מתואר בית־החולים הישן במלים אלו: "עוד לא שכחנו את ההיה בקארלין לפני הבנות בית החולים החדש העומד תחת השגחתנו. שם באחת הרחובות המלאות טיט ורפש היה בית אחת אשר לא נדע נכונה... שמה הביאו חולים שונים ומשונים, באין סדר וערך (ואף אחד מני אלף מנהם לא שב לרפואה). שם הי' בית מפלט לכל עני ונדכא, שם היה כעין בית הכנסת אורחים לכל חלכה העובד לסובב בארץ, סוף דבר קלקלות ולא סדרים". ראה: הכרמל, ג', כ"ט אדר תרכ"ג, עמ' 253—254.
735. שם, שם.
736. שם, עמ' 219.

היה ר׳ צבי־הירש בן ר׳ ישששכר־בערוש לוין. עד שנת 1857 לפחות סייע לידו בניהול ענייני בית־החולים ובהקמת הבניין ״הרב המפורסם הנגיד״ נטע־מיכאל שיינפינקעל, שעליו נאמר ש״נטה שכמו לסבול עבודה רבה בהבנותו״.

בכ״א אדר תרי״ט (1859) נתקנו בהשתתפותו של ר׳ שמואל אביגדור תוספאה תקנות ״בענין דין הקדימה לבוא אל בית־החולים״. מסתבר שבגלל לחץ של חולים כרוניים וזקנים חלו־שים נאלצו האחראים על ניהול בית־החולים לקבוע שמספר החולים (מיטות), שכלכלתם על קופת הצדקה, לא יעלה על חמישה־עשר ושלא יושארו בו חולים כרוניים או חלושי כוח שמקומם ב״בית מפלט לדלים״ אף שמוסד כזה לא היה קיים אז בפינסק—קארלין.

התקנות קבעו שרק חולים הזקוקים לטיפול רפואי כדי להתרפא מחליים יתקבלו לבית החולים. ״חלושי כוח [חולים כרוניים?] היו מקבלים רק לזמן מועט לנסותם מספק״. הנהלת הבית היתה בידי שמונה מפקחים־גבאים מבני משפחות לוין ולוריא [737]. על־פי הסדרים שנקבעו צריך היה כל אחד משמונת הגבאים להשגיח על בית־החולים במשך שבוע, לסירוגין. כדי להתקבל לבית החולים צריך היה תעודת רשיון מאחד הגבאים. הגבאי הקבוע שניהל בפועל את בית החולים היה ר׳ צבי הירש לוין. שחרור מבית החולים נעשה על פי תעודת שחרור שהוצאה על־ידי הרופא. לאחראים לבית החולים היתה הרגשה שהקימו מוסד למופת, ״שהבית הזה הוא אחד ומיוחד בין בתי החסד בעירנו ובסביבותינו אשר הגיע אל נכון למטרתו הנכונה והיא לרפא כל חולי וכל מדוה בהיכלות רחבי ידיים ונקיים מכל חלאה, על ידי רופאים מומחים ובקיאים וכל אלה בהוצאה מרובה״ [738].

בשנת 1863 פרץ מעל דפי ״הכרמל״ פולמוס חריף סביב סדרי קבלת חולים לבית־החולים [739], בגלל מותו של אדם מחובשי בית המדרש משום שסירבו לקבלו ללא אישור אחד הגבאים. האיש היה במצב מסוכן ולא נמצא גבאי שייתן לו תעודה כדי לקבלו לבית־החולים, ונפטר לאחר יום תוך כדי ישיבה ליד בית הת״ת ביום חורף קר. ועד המפקחים על בית־החולים דקארלין טען להגנתו, שחובש בית המדרש שנפטר היה מ״חלושי הכוח... שאין ידם משגת לפרנס את עצמם״ ולכן לא היה לו מקום בבית החולים. וכן טענו, שבית החולים היה אז מלא עד אפס מקום וגם בגלל זה היו מוכרחים להשיב פניו ריקם ואם קרה לו אסון הרי אשם בדבר העדרו של בית מחסה לעניים בעיר. נימוקיהם של אנשי ועד המפקחים ושל אחד הכתבים (ת״כ) לא נתקבלו על דעת הכול והיו כאלה שהוסיפו לטעון, שסכסוכים פנימיים בתוך הוועד והתרחקותם של רוב הגבאים מניהול בית החולים היו בעוכרי הסדרים הטובים שהונהגו בו. אך גם אלה שתקפו את סדרי בית החולים הודו שעול הפיקוח רובץ בעיקר על ר׳ צבי־הירש לוין, המקדיש את רובי עתותיו לבית החולים וכן משתתף בניהולו ר׳ שמחה שמחוביץ כאשר הוא נמצא בעיר, כי הנקיון בבית־החולים נשמר כראוי, ואף הראו אותו בגאווה לאורחים רמי מעלה. בשנת 1863 דרך־משל ביקר בו הגנראל־מאיור הגראף נאסטיץ ושיבח מאוד ״את טהר ונקיות הבית עד להפליא״.

מקרה מותו של חובש בית־המדרש היה ללא ספק מקרה מצער, אבל ענייני בית החולים של קארלין התנהלו על פי הקו והכיוון שהותוו על ידי מייסדי בית החולים החדש בשנות ה־50. הידיעות שבידינו מן השנים שלאחר 1863 זעומות ביותר, אבל ידוע שזמן קצר לאחר הפולמוס שתואר למעלה, לערך בשנת 1865, נוסד ליד בית־החולים מושב־זקנים, בהתאם לדרישתם של אנשי ועד המפקחים של בית החולים דקארלין. בתרומת כספם של חיה לוריא ופייגל לוין הוקם ״בית אוסף לזקנים״ ונבנה למענו בניין לבנים. בכך נפתרה, כנראה הדאגה לזקנים חולים כרוניים מכיוון שלא היה להם מקום בבית החולים [740].

כתבה רוסית מפינסק משנת 1882 משבחת באותה מידה את בתי־החולים של פינסק ושל קארלין [741]. ליד בית־החולים בית מרקחת מצוין, בית מחסה שלתוכו מתקבלים חולים, שאינם ראויים להתקבל לבית־החולים, ובית מושב־זקנים, שלתוכו מתקבלים חלושים וזקנים, שאינם מסוגלים לעבוד. במוסד זה דואגים למזונם וללבושם והם אינם חסרים דבר.

בתי־כנסת ובתי־מדרש

על פי סטאטיסטיקה רשמית היו בשנת 1854 בפינסק וב־קארלין 2 בתי כנסת ו־12 בתי מדרשות. מבתי הכנסת היה זה שבפינסק בנוי לבנים וזה שבקארלין בנוי עץ [742]. מספר בתי־המדרשות היה בפועל יותר גדול. כתבה משנת 1857, המתארת את קארלין מציינת, שבקארלין בלבד מצויים 14 בתי תפילה מהם 12 לאשכנזים (מתנגדים) ו־2 לספרדים (חסידים) [743].

על פי החוק הרוסי יכלו יהודים להתארגן כעדת מתפללים בבית כנסת או בבית מדרש לשם תפילה וקיום מנהגי הדת. בתי־כנסת או בתי־מדרשות ניתן היה להקים ברשיון ממשלתי בלבד. ל־30 בתי יהודים מותר היה לייסד ולקיים בית מדרש אחד. ל־80 בתי יהודים מותר היה לקיים בית־כנסת אחד וכך היה גם במקום שיש בו יותר מ־80 בתי יהודים. כל עדת מת־פללים היתה בוחרת לעצמה לפי החוק: א) תלמיד־חכם אחד לשם הדרכת העדה ובירור ספקות המתעוררים בענייני תפילה, מנהגים ואמונה; ב) גבאי; ג) נאמן. נושאי תפקידים אלה מהווים את הגוף המנהל את העניינים הפנימיים של בית הכנסת ואחראי להחזקתו לאחר שהממשלה מאשרת אותו. תלמידי־החכמים הם הרבנים כשהם מצויים במקום [744].

מן העובדה שיש אי התאמה בין מספר בתי התפילה

737. שם, עמ׳ 253—254. בכתבה נזכרים בשמותיהם שבעה מפקחים: ר׳ משה ור׳ דוד לוריא, ר׳ זלמן לוין, ר״א אליאשברג, ר״ש שימחאוויטש, ר״ה טשעכנאווסקי, ור׳ צבי הירש לעווין.

738. שם, עמ׳ 219; 253—254.

739. כתבתו של פארן, הכרמל, ג׳, י׳ שבט תרכ״ג, עמ׳ 195; תשובה מאת ת״כ, שם, עמ׳ 119; תשובת פלוני אלמוני על תשובת ת״כ, שם, עמ׳ 289—290; תשובת ועד המפקחים, שם, עמ׳ 253—254.

740. ש. מ. רבינוביץ, תלפיות, עמ׳ 16.

741. ווסחוד השבועי, 1882, עמ׳ 1129—1130.

742. בא״פ, ח״ג, עמ׳ 542.

743. המגיד, א׳, עמ׳ 88.

744. זלנסקי, ח״ב, עמ׳ 583.

בסטאטיסטיקה הרשמית לבין המספר שהיה קיים בפועל ניתן ללמוד, שבשנות ה־50 היו קיימים בפינסק—קארלין כמה בתי־תפילה ללא רשיון ממשלתי.[745]

בסוף המאה ה־19 היו בפינסק ובקארלין ביחד 32 בתי תפילה: 17 מהם בפינסק — 15 בתי תפילה למתנגדים ובראשם בית־הכנסת הגדול העתיק יומין ו־2 לחסידים (אחד לחסידי סטולין ואחד לחסידי ליבשיי) — ו־15 מהם בקארלין — 13 למתנגדים ובראשם בית הכנסת הגדול ו־2 לחסידים (אחד לחסידי סטולין ואחד לחסידי הורודוק).[746]

מספרים אלה מעידים על גידול האוכלוסייה היהודית ב־פינסק—קארלין. אם נזכור שבשנת 1857 היו בקארלין 14 בתי תפילה, הרי יוצא שבמחצית הראשונה של המאה ה־19 הוקמו בקארלין כעשרה או יותר בתי תפילה חדשים ושרובם היו של המתנגדים. אשר לפינסק קשה להגיע למסקנות בדוקות אבל ברור שגם בפינסק נפתחו במשך המאה ה־19 כתריסר בתי־תפילה חדשים ושגם בה היו רוב בתי־הכנסת של המתנגדים.

בית־הכנסת הגדול בפינסק

בית הכנסת הגדול, הבנוי חומה, העתיק שבבתי הכנסת בפינסק, הוסיף לשמש בתפקידו כבית כנסת מרכזי ושימש את העדה קודם כול כמקום תפילה. מלבד זה הוא שימש כמקום למסירת הודעות מטעם הרשות או הקהל ולקיומם של טכסים רשמיים.[747]

במחצית הראשונה של המאה ה־19 היה בית־הכנסת הגדול ממושכן להלכה למנזר או לכנסייה, בגלל הלוואות הקהל במאה ה־18 (בשלטון הפולני) ואיום סגירה ריחף עליו מדי שנה במקרה פיגור בתשלום הריבית השנתית. שנה אחת לא יכלה העדה לשלם את הריבית במועדה ובית הכנסת נסגר לתקופת החגים. אז החליט עורך־הדין הצעיר ר' מיכל ברצ'ינסקי לבדוק את העניין, עיין בפנקסים רשמיים ובסוף הגיש תביעה רשמית לשחרר את בית הכנסת מחובת התשלום השנתי למנזר (או לכנסייה). העניין הגיע לבירור בעיר הבירה פטרבורג ור' מיכל הצליח לשכנע את הרשות בצדקת תביעתו וחובת התש־לום השנתי בוטלה.[748]

כתבה משנת 1859 (26 באוגוסט) מתארת טכס חגיגי שהת־קיים בבית־הכנסת לרגל חג הכתרתו של אלכסנדר ה־II. וכך מתארת הכתבה את בית־הכנסת: "שם אל חומת מקדשינו המעט ינהרו המונים כעברים כנוצרים בלי הבדל דת... נרות ככוכבים יאירו... ממסד עד הטפחות, החלונות מתולעים באש פלדות, הקירות מפיצות [!] נוגה ברק אש מצבעים שונים ירקרק. שדרת יריעות יקרות משובצות זהב וארגמן כמזח סביב יחגור הבית הזה פנימה. ארון העדות מעולף בעדי עדיים... כסאות למושב ערוכים על הבמה... יריעות רקמה פרושות על רצפת הבמה... מנורות כסף יברקו לעין הרואה... על הבמה המפוארה ישבו כל שרי העיר ובראשם השר הגדול (וויצע גובערנאטאר) אלכ־סנדר וואסיליעוויטש... ושמה ישבו גם אפרתי עמינו, הגבירים הנכבדים אנשי שם מפינסק וקארלין... אזני כל העדה קשובות לקול כנור ונבל המשמיעים קול נעים וערב מאד... הש"ץ הנכבד... מנעים זמירות בישראל ר' ברוך קינצלר הרים קולו הנעים בברכת הנותן תשועה למלכים בלהקת משורריו מנעימי זמירות... אחר זה נשא המשורר הנזכר קולו בשיר ד' מלך נצור בלשון רוסיא, ותעבור הרינה במחנה העברים... ראשי עמינו הקריבו לפני השרים הנזכרים יין טוב בגביעי כסף וזהב..."[749].

בית הכנסת הגדול היה בניין פאר והעדה השתדלה להחזיק אותו במצב טוב ולהוסיף על פארו והדרו. בשנת 1868 יזמו גבאי בית הכנסת הגדול ר' עקיבא באסביץ ור' נח איסוף כספים לצורך שיפוץ בית הכנסת "ויצברו כסף רב ויתקנו אותו ויפארו היטב והוד והדר ישוו עליו... עשו לעזרה גג חדש מרקועי פחים, וגם תקנו את תיקרת הספון אשר מטה לפול, וימשחו בששר את כל הספון, ויעשו ספסלים חדשים, וגם מרצפת אבנים חדשה, אשר התקון עלה עד שני אלפים רו"כ"[750].

קרמן מספר שבשנת 1888 שופץ הבניין מחדש ואז מצאו בו (בוודאי בגניזה) 260 ספרי־תורה פסולים בתוכם ספרי תורה עתיקים מן המאה ה־16[751].

הסוחר העשיר ר' בצלאל בן צמח פלורס ממשפחת וולובלר שנפטר ב־1869 ציווה לבית הכנסת הגדול מכלי כספו כדי שיעשו מהם "כלים יקרים לברכת כהנים לרחץ בהמה ידיהם, קערה וכד מכסף טהור"[752].

רשימה על קורות בית הכנסת הגדול מציינת שבית הכנסת נשרף בשנת 1831 ושבאותה שרפה הלכו לאיבוד תעודות היסטוריות חשובות וכן פנקס הגלייל של פינסק וסידור עתיק יומין כתוב על קלף (עור צבי), ופעם נוספת נשרף בית־הכנסת בשנת 1853. אין ספק שלאחר כל דלקה שוקם בית־הכנסת הגדול מחדש[753].

---

745. כתבה מפינסק מספרת שבשנת 1887 שלח שר הפלך של מינסק לבדוק את רשיונות בתי־התפילה בפינסק. הבדיקה הבהילה את היהודים שכן אבדו אפילו רשיונותיהם של בתי־התפילה המאו־שרים. אחרי השתדלות נדחתה הבדיקה לשלושה שבועות, כדי שבתי־התפילה יוכלו להגיש בקשות ולקבל רשיונות (המליץ, 16.11.1887, עמ' 242). מלשון כתבה זו ניתן ללמוד שלא הקפידו במאה ה־19 בפינסק על קבלת רשיונות לבתי־תפילה. הפקידות המ־קומית העלימה בוודאי עין מן העניין כולו.

746. ש. מ. רבינוביץ, תלפיות, עמ' 14, 17.

747. עיין לעיל, הע' 245 וגם להלן.

748. הסיפור מובא בזכרונותיה של מרים שמ"ר־צונזר, יסטרדיי, עמ' 15—17. אמנם אצלה מדובר על מס שנתי שבית־הכנסת שילם לכנסייה, אבל הדבר אינו מסתבר. הכוונה ללא ספק לתשלום ריבית על חובות הקהל שלא חוסלו בסוף המאה ה־18. על ההלוואות של הקהל ממנזרים ומהכנסייה ועל שעבוד בית־הכנסת בשטרי ההלוואה, עיין לעיל בפרקים על הלוואות בסוף המאה ה־17 ובמאה ה־18.

749. המגיד, ג', עמ' 158. על תיאור בית־הכנסת ראה גם קרמן, עמ' 68—69.

750. המליץ, ח', עמ' 35—36.

751. קרמן, עמ' 69.

752. המגיד, י"ג, עמ' 1—2 (בהוספה).

753. פינסק, ספר עדות וזכרון, כרך ב', עמ' 249—250.

בתי תפילה אחרים בפינסק

ואלה הם בתי התפילה האחרים, שהיו קיימים בפינסק במאה ה־19: ר׳ שאול לוין מקארלין הקים, כנראה לפני תקע״ט, בית־מדרש אחד בפינסק ואחד בקארלין, ובצוואתו הניח סכום כסף (שליש רווח המעשר מרכושו, שהיה קרן עולמית) לצורך בתי־המדרש הללו. בית־המדרש הזה אינו נזכר בתעודות אחרות מן המאה ה־19. לא מן הנמנע שבית־מדרש זה היה ידוע באמצע המאה ה־19 בשם: בית־המדרש של ר׳ משה־יצחק לוין[754] על שם בנו של ר׳ שאול לוין.

בית־המדרש הגדול (קלויז)

נזכר בצוואתו של ר׳ בצלאל פלורס הנ״ל. לבית מדרש זה ציווה ר׳ בצלאל את ספריו היקרים ושש מאות רו״כ לספר תורה חדש[755]. בבית־המדרש היתה קיימת חברה ללימוד תורה בהדרכתו של הרב הגביר ר׳ יעקב קאנל, ובשנת 1874 התחילו ללמוד בבית־המדרש בבוקר ובערב שיעור גפ״ת[756].

בתי־מדרש אחרים

בפינסק היה ידוע בית המדרש ״שבעה קרואים״, שמתפלליו נחלצו בשנת תרל״ד להגביר את לימוד התורה, שעה שההשכלה התחילה להתפשט בעיר[757].

כתבה משנת 1896 מונה בשמותיהם של עשרה בתי מדרשות[758]. מלבד בית־הכנסת הגדול ובית־המדרש ״שבעה קרואים״ הנ״ל נזכרים בו:

בית המדרש של הגבירים נימצוביץ
בית המדרש בריסקער
בית המדרש ר׳ זרח
בית המדרש ר׳ ישראל אייגר
בית המדרש דחסידי ליבשיי
בית המדרש חומה
בית המדרש סיוער
בית המדרש ״חיי אדם״, הוא בית הכנסת מונאסטירשצ׳ינה

בכתב הרבנות של הרב ר׳ צבי־הירש ואלק משנת תרנ״ה נזכרים מלבד בתי מדרשות אלה גם בתי־התפילה[759]:

בית המדרש של המגיד
בית המדרש הונצ׳ארסקי
בית המדרש בניישטאט[760]
בית המדרש קירזנער
בית המדרש מנש׳עס(?)

קרמן מזכיר את דינה־לעס שולכען[761], הוא בית־המדרש על שם דינה, בתו של ר׳ שאול לוין.

754. די צוואה, עמ׳ 402; דובזבין, לא דבים ולא יער, עמ׳ 39; קרמן, עמ׳ 7.
755. המגיד, י״ג, שם.
756. שם, י״ח, עמ׳ 146.
757. שם, שם.
758. המליץ, 19.7.1896, עמ׳ 161.
759. צילום כתב־הרבנות נמצא במכון לתצלומי כת״י של בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי וסימנו פ׳ 2836.
760. לפי קרמן נמצא בית־כנסת זה בקארלין (קרמן, עמ׳ 95).
761. שם, עמ׳ 5.

בתי־תפילה בקארלין

העתיק והגדול בבתי הכנסת של קארלין שהוקם, בשעה שנוסדה קארלין כקהילה נפרדת במאה ה־18, היה בית־הכנסת הגדול של קארלין. בבית־כנסת זה שימש במאה ה־18 בתור שמש ר׳ יעקב מיאנוב, אביו של ר׳ אהרן הגדול מקארלין. היו בבית הכנסת חזן ומשוררים, אבל חלק מהמתפללים דעתם לא היתה נוחה מן החזנות בתפילה. בית הכנסת היה בנוי עץ. בשנת תרל״ב (1872) נבנה בית הכנסת מחדש בלבנים, בתרומתה הכספית של חיה לוריא והיא אף נתכבדה בקביעת המזוזה, בהסכמתו של הרב, שאמר יחד אתה את הברכה[762]. פרטים אחדים מתולדותיו מביא קרמן בזכרונותיו. בית הכנסת נשרף בשנת תרנ״ו ולא נבנה מחדש[763].

בתי־תפילה אחרים בקארלין במאה ה־19

ר׳ שאול מקארלין בנה, כאמור למעלה, בית מדרש בקארלין והקציב בצוואתו כסף להחזקתו. לא מן הנמנע שאחרי פטירתו של ר׳ שאול לוין, נשא בית־כנסת זה גם את שמו של בנו, ר׳ משה־יצחק לוין[764].

הקלויז של קארלין (או של פינסק), נבנה על־ידי ר׳ וולף בן שאול לוין[765].

מלמדים מליטא היו מתפללים בבית המדרש של ר׳ מאיר לוין (מאיר לעווינ׳ס שולכען או מייצ׳עס שולכען)[766].

בבית מדרש וולפה (וולפערס שולכען) למד בנערותו תורה אברהם־חיים רוזנברג ורעהו ר׳ יצחק־יעקב ריינס[767].

בית הכנסת של ר׳ אהרן מקארלין, ליד בית הכנסת הגדול, הוא בית הכנסת של חסידי קארלין[768].

בית־הכנסת של חסידי הורודוק (דוידהורודוק)[769].

בית־כנסת קונפדראק[770], של חסידי שושלות שונות של צדיקים.

בית־כנסת של ניישטאט[771].

ט. רבני פינסק וקארלין

אין אנו יודעים מי ישב על כס הרבנות של פינסק לאחר הדחתו של ר׳ אביגדור בן חיים על ידי הרוב החסידי של קהילת פינסק בשנת 1793. נראים הדברים שעד שנת 1801, היא השנה שבה נסתיימה בכשלון מלחמתו של ר׳ אביגדור למען

762. שם, עמ׳ 11.
763. טי״פ, עמ׳ 270.
764. קרמן, עמ׳ 7; דובזבין, שם. לדברי דובזבין התגורר בקלויז הזה הפרוש ר׳ חצקל סלוצקר.
765. קרמן, עמ׳ 5.
766. שם, עמ׳ 12.
767. עובדות ומאורעות, עמ׳ 10; קרמן, עמ׳ 48.
768. קרמן, עמ׳ 74.
769. שם, עמ׳ 162.
770. שם, שם.
771. שם, עמ׳ 96. עיין גם לעיל, הע׳ 760.

החזרתו לרבנות בפינסק, נשארה משרת האב"ד פנויה[772]. אין אנו יודעים אם נתמנה מישהו רשמית לתפקיד רב אב"ד של פינסק בשנים הראשונות של המאה ה־19, עם שוך המלחמה בין החסידים למתנגדים ברוסיה לאחר פרסום החוקה של שנת 1804[773], אף שאין להניח שקהילה חשובה כפינסק נשארה ללא הנהגה רוחנית. היו בפינסק רבנים ומורי צדק וניתן להניח שאחד מהם מילא תפקיד של רב העדה בתקופה הסרערת בטרם שככו הדי המחלוקת הפנימית בימי מלחמתו של ר' אביגדור בן חיים בקהל פינסק לאחר הדחתו. כך ידוע לנו שבפינסק שימש ברבנות ר' יהושע בן שלום רוקח. אף שידיעותינו עליו דלות ביותר ניתן להניח שהוא שימש רב בפינסק בסוף המאה ה־18 ואולי אף בשבע השנים הראשונות של המאה ה־19[774].

ר' חיים בן פרץ הכהן

בשנת תקס"ז או תקס"ח (1807) עלה על כס הרבנות של פינסק ר' חיים בן פרץ הכהן[775] ושימש ברבנות עד תמוז תקפ"ו (1826) במשך קרוב ל־19 שנה[776]. בשנת תקפ"ו החליט ר' חיים הכהן לעלות לארץ־ישראל, התיישב בצפת ובה נפטר בכ"ח שבט תקצ"א[777].

בתקופת רבנותו בפינסק נתן ר' חיים הסכמות למספר רב של ספרים רובם דפוסי סלאוויטא[778].

פרטים ביוגראפיים על ר' חיים עצמו ועל אביו ר' פרץ למדים אנו, מההסכמה שנתן ר' חיים לספר נחלת עזריאל מאת ר' פנחס הלוי[779]. נאמר בה שאביו של ר' חיים — ר' פרץ הכהן ור' פנחס הלוי אב"ד ונגרוב (וועגנגראוו), למדו בצעירותם בישיבתו של ר' יהונתן אייבשיץ בהאמבורג (בין 1750—1764) ונשארו חברים גם לאחר מכן. כשהיה ר' חיים ילד ישב אביו בקהילת צ'כאנובצי (טשעחאנאווצי) ובה זכה ר' חיים לשמוע חידושים מפיו של ר' פנחס הלוי הנ"ל. על שם מקומות מגוריו

---

772. בכתבי־התלונה והמלשינות של ר' אביגדור לרשות אין הוא מזכיר כלל את העובדה שמישהו אחר נבחר לתפקיד רב־אב"ד. על סכסוכו של ר' אביגדור עם קהילת פינסק עיין לעיל.

773. עיין לויטץ, עמ' 32 ואילך.

774. אביו של ר' יהושע, שהיה אב"ד טיקטין, נפטר בשנת תקכ"ז (1667). אחד מבניו של ר' יהושע היה ר' גד־אשר רוקח בעלה הראשון של חיה בת ר' שאול לוין (לאחר־מכן חיה לוריא), שנפטר כפי הנראה בצעירותו בשנת תקע"ו, זמן־מה לפני שנולד בנו שנקרא אף הוא גד־אשר (הנדבן הנודע שנקרא גד־אשר רוקח, או גד־אשר לוין). בן אחר שלו, ר' חיים, הסכים על ספר אורים ותומים לר' יהונתן אייבשיץ בשנת תקס"ו (עיין ההע' הבאה).

ר' פנחס־מיכאל אב"ד אנטיפולי (אנטופול) שנפטר בשנת תר"ן, היה גיסו של ר' שלום. בהקדמה לספרו מסכת נזיר, ווילנא תרכ"ז, מונה ר' פנחס־מיכאל את שלשלת ייחוסו במלים אלו: "כה דברי הצעיר פנחס מיכאל בן לאאמ"ו... מו"ה יצחק אייזיק יצ"ו בן מו"ה שלום זלה"ה בן לאותו צדיק הרב... יהושע רוקח זצלה"ה, שהיה רב בק"ק פינסק, בנו של הגאון מו"ה שלום זצלה"ה הרב דטיקטין, בן הגאון המפו' מ' אליעזר רוקח זצלה"ה בעה"מ ס' מעשה רוקח". ר' פנחס־מיכאל אינו מכנה אותו אב"ד. הדברים מובאים גם ע"י ויינר, דעת קדושים, עמ' 184, ומשום מה מוסיף לו ויינר את התואר אב"ד. ר' פנחס־מיכאל שמר על קשר עם בני משפחתו בפינסק וידוע שביקר בבית ר' השל רוקח, בנו של דודו זקנו ר' גד־אשר הנ"ל לאחר מות אמו חיה לוריא ב־1872 (עיין קרמן, עמ' 4).

775. המאמר המפורט וממצה האחרון על ר' חיים בן פרץ הכהן הוא מאת ר' אברהם שישא הלוי, מכתב למערכת, "הדרום", חו"ב ה—ו', ניו־יורק (סיון תשי"ח), עמ' 175—179. שישא בדק וניתח את רוב הספרות הידועה על ר' חיים הכהן והשתמש במאמרו בתעודות מקוריות בכתב־יד מאוספו הפרטי — מכתבים מאת ר' חיים הכהן אל ר' עקיבא אייגר בעניין גט שהוטל ספק בכשרותו. העתקי צילום מן המכתבים האלה הואיל מר שישא להעמיד ברוב טובו לרשותי ועל כך נתונה לו תודתי העמוקה. במאמרו הצליח מר שישא להפריך בין שני ר' חיים מפינסק שעלו לארץ־ישראל והוחלפו לעתים בספרות המחקרית זה בזה: רבנו ר' חיים בן פרץ הכהן ור' חיים בן אביגדור מפינסק. (דרך־אגב, מן הראוי לתקן את הטעות של מרדכי קוסובר ב־טי"פ, עמ' 266, המכנה את ר' חיים בן פרץ הכהן ר' חיים הכהן רפפורט ומחליף אותו בכך ברבה של אוסטרהא, שחתם יחד אתו על שתי הסכמות בשנת תקפ"ו). רושמי הרשומות ובכללם קוסובר ושישא לא ציינו את מועד עלייתו של ר' חיים בן פרץ הכהן על כס הרבנות של פינסק. על סמך "מפתח ההסכמות" היה ידוע שבשנת תקע"ד נתן ר' חיים הכהן בפינסק הסכמה לספר נחלת עזריאל (על כך ראה להלן ובהע' 778), ולא נעשה נסיון לקבוע מתי הגיע ר' חיים לפינסק. בכרטסת ההסכמות של מפעל הביבליוגראפיה העברית רשומה הסכמתו של ר' חיים הכהן לדפוס ראשון של ספר חיי אדם לר' אברהם דאנציג, ווילנא תק"ע, שלא היתה ידועה עד עתה. על ההסכמה הוא חתום "חיים בהרב מהו' פרץ כץ חבק"ק פינסק" והיא ניתנה כמובן לפני צאת הספר לאור. עתה ניתנה לנו אפשרות לקבוע את התאריך המדויק של ראשית רבנותו בפינסק. אגב עיון מדוקדק בתצלומי אגרות ר' חיים הכהן לר' עקיבא אייגר, מאוספו הפרטי של ר' אברהם־שישא הלוי מצאתי באחת מהן, שנכתבה בפינסק ביום כ' כסלו תקפ"ו (סוף 1825), את המשפט: "וכי חשוד אני, שזה לי שמונה עשרה שנה שאני יושב פה על כסא הוראה ובווילנא ג"כ הייתי עוסק בעניינים גדולים" (ע"ב, שורות 16—17). פירוש הדבר שבשנת 1807 (תקס"ז או תקס"ח) נתמנה לרב בפינסק, ושלפני בואו לפינסק ישב בווילנה.

776. הסכמתו ל"סדר תפילת נהורא השלם", סלאוויטא תקפ"ז, ניתנה בזסלב ביום ה' באב תקפ"ו והוא חותם עליה: "נאום חיים כהן שהיה אב"ד בק"ק פינסק", בלשון עבר. ההסכמה פותחת במלים: "מדי עברי לארץ הצבי לק"ק זסלב". זסלב אינה רחוקה מפינסק ויש להניח שעזב את פינסק ימים מעטים קודם לכן, אולי בסוף תמוז. עיין גם: שישא, הדרום, שם, עמ' 178.

777. שם, עמ' 176, 178. שם גם על פעלו ורבנותו בא"י.

778. בין השנים תק"ע—תקפ"ו נתן ר' חיים הכהן הסכמות לספרים אלה: חיי אדם לר' אברהם בן יחיאל מיכל דאנציג, ווילנא תק"ע; נחלת עזריאל לר' פנחס הלוי, הוראדנא תקע"ז. תאריך ההסכמה: יום א' ל"ג למב"י (י"ח אייר) תקע"ד (עותק של הספר מצוי באוקספורד); ד' טורים לר' יעקב בן אשר, סלאוויטא תקע"ה—תקע"ז. תאריך ההסכמה: י"ח אב תקע"ד, נדפסה בטור או"ח; זהר, סלאוויטא תקע"ה. תאריך ההסכמה: י"ח אב תקע"ד; גבורת אנשים לר' שבתאי בן מאיר כץ, סידלקאב תקע"ט. תאריך ההסכמה: כ"ז תשרי תקע"ט; משניות, סלאוויטא תקפ"א—תקפ"ו. תאריך ההסכמה: י"ח שבט תקפ"א; מגורת המאור לר' יצחק אבוהב, סלאוויטא תקפ"ד. ההסכמה ללא ציון תאריך ניתנה לאחר ט' תמוז תקפ"ד; חוק לישראל, סלאוויטא תקפ"ה; מחזור פולין, סלאוויטא תקפ"ו (מהוצאת תקפ"ג בשינוי התאריך). תאריך ההסכמה: פינסק, ט"ו אייר תקפ"ו; זהר, סלאוויטא תקפ"ז—תקפ"ט; סדר תפילת נהורא השלם כמנהג אשכנז, ח"א, סלאוויטא תקפ"ז. תאריך ההסכמה: זסלב, יום ג' ה' מנחם (אב) תקפ"ץ (לאחר שעזב את פינסק בדרכו לא"י). מפתח ההסכמות מציין גם הסכמות אלו: למסכת ברכות, הסכים ביום י"ח אב תקע"ד; לשלחן ערוך, י"ח שבט תק"פ; סדר עבודה ומורה דרך (תק"פ); תהלים (תקפ"ץ); תקוני זהר, כ"ט סיון תקפ"ז.

779. ראה בהע' הקודמת.

של אביו ר' פרץ, האמבורג וצ'כאנובצי נקרא ר' חיים בתואר האמבורגער (וגם האמבורסקי) [780], או ר' חיים טשעכענאווצער. דומה שמכאן ניתן ללמוד שר' חיים נולד כנראה בהאמבורג ובילדותו עבר עם אביו לצ'כאנובצי. ידוע גם שלפני בואו לפינסק היה ר' חיים תושב וילנה. כנראה שלא תפס בה משרת רבנות, אבל אין ספק שנמנה בה אל תלמידי־החכמים [781].

אף שידוע לנו רק מעט על אישיותו ופעילותו של ר' חיים הכהן, אין ספק שנמנה על הרבנים הגדולים והחשובים בליטא— רוסיה זמן קצר לאחר שנבחר לרבה של פינסק. סימנים שונים מעידים שהוא היה מקובל הן על מתנגדים והן על חסידים וזוהי אולי הסיבה שדווקא הוא היה האדם המתאים לשמש רב בקהילה, שבה לא היה נסבל רב שאיננו מקובל גם על החסידים. על הספר חיי אדם לר' אברהם דאנציג מופיעה כבר בשנת תק"ע הסכמתו בצד הסכמותיהם של רבני בריסק ווילנה [782]. על הספר נחלת עזריאל לר' פנחס הלוי, אב"ד דק"ק ונגרוב והגליל, הסכים בשנת תקע"ד יחד עם ר' בנימין ברודא מהורודנה, רבה של בריסק ורבניהן של קהילות אחרות בליטא רובן ככולן מן המחנה המתנגדי [783]. אבל ר' חיים הכהן נתבקש ונתן מדי פעם הסכמות לספרים שנדפסו בדפוס סלאוויטא שנודע בתור דפוס חסידי [784]. בין ההסכמות שלו לדפוסי סלא־וויטא, בעלת עניין היא הסכמתו משנת תקפ"ד לספר מנורת המאור לר' יצחק אבוהב. בהסכמה זו מכונה הוא "הרב הגאון המאור הגדול החסיד המפורסם החריף ובקי כבוד קדושת שמו מוהר"ר חיים הכהן". שכן על הספר הזה מופיעה הסכמתו בצד הסכמותיהם של האדמו"ר ר' אברהם־יהושע השל מאפטא ושל ר' אפרים מו"צ דק"ק סאדילקוב. הראשון היה צאצא הבעש"ט [785]. צירוף הסכמתו של ר' חיים הכהן להסכמתה של אישיות בולטת מאוד בתנועה החסידית מעיד שאמנם היה ר' חיים הכהן מקובל גם על החסידים. יש להניח שהוא היה פעיל למען השכנת שלום בין החסידים לבין המתנגדים ברוסיה ולאחר מכן בארץ־ישראל (ראה לעיל), ושדעתו היתה מקובלת על שני הצדדים. מצד אחד היה מסוגל בתוקף אישיותו להחזיר לכס הרבנות של פינסק את כבודו ומעמדו כפי שהיו לו במשך מאות בשנים ומצד שני היה יכול להשיב את האחדות הפנימית לקהילה, דבר שתרם ללא ספק לחיזוקה של הקהילה ולטשטוש הניגוד החריף בין חסידים למתנגדים.

על פעלו של ר' חיים בן פרץ הכהן בפינסק יש לנו ידיעות אחדות בלבד. הגיעו לידינו תעודות [786] בעניין פסק־דין פשרה שלו ושל בוררים שישבו עמו בדין, נגד תושב פינסק, שנתחייב וקיבל על עצמו לתת גט לאשתו לאחר שאבי האשה הסכים לפצות את הבעל הגרוש בסך 100 רובל כסף. לאחר מכן ערער הבעל על כשרות הגט בטענה שביטל את הסכמתו ונמצאו רבנים ו/או דיינים בסביבת פינסק שתמכו בערעורו. ואילו אספת הלומדים בפינסק ובקארלין וכן בתי־הדין של שתי הקהילות אישרו את כשרותו ותוקפו של הגט. בעקבות הערעור נתבקשו רבנים מגדולי הדור לחוות דעתם על הגט ומדברי ר' חיים למדים אנו שר' אפרים־זלמן מרגליות מברודי ור' אריה־לייב קצנלבוגן מבריסק אישרו את כשרותו של הגט. העניין הובא גם בפני ר' עקיבא אייגר ראב"ד פוזנא, כפי הנראה תחילה על־ידי המערערים ואחר־כך על־ידי ר' חיים הכהן עצמו, שסיפר באריכות על העניין בשתי אגרות, האחת מיום ג' חשון תקפ"ו והשנייה מיום כ' כסלו תקפ"ו. מטיעונו של ר' חיים הכהן בפני ר' עקיבא אייגר למדים אנו, שר' חיים ידע לעמוד בתוקף על דעתו בדבר צדקת פסק־הדין שהוציא ולנמק אותו כראוי בדברי הלכה ובטעמים של הגיון ושכל ישר. דרך אגב למדים אנו מאגרותיו אלו פרטים מעניינים על סדרי הרבנות ובתי הדין ועל החידוש שנתחדש בתחום ההנהגה הדתית הרוחנית: "אספת הלומדים" של קהילות פינסק וקארלין כמוסד שבו נעזר הרב בעניני דין ומשפט (על כך עיין להלן). באיגרתו לר' עקיבא אייגר מיום כ' כסלו תקפ"ו קוראים אנו בין השאר: "מהראוי לכל גדולי הדור לחזר ולהעמיד הד"ת על תלה" [787]. ברוח זו פעל ר' חיים הכהן בפינסק רבות לחיזוק מעמדה של הרבנות ומעמדו של בית־הדין, כשדעתו נשמעת על־ידי מתנגדים וחסידים כאחד.

---

780. במכתביו לר' עקיבא אייגר רושם ר' חיים את שמו בלועזית בציון כתובתו, פעם: Chaym Cohen Hamborger (בגרמנית) ופעם Chaym Perec Cohen Hamborski (בפולנית). מתוך צילומי אג־רות כת"י מאוספו הפרטי של ר' אברהם־שישא הלוי.

781. השווה לעיל, הע' 775. מן המלים: "ובווילנא ג"כ הייתי עוסק בעניינים גדולים" יש להבין שהיה מעורב בעניינים נכבדים בתור מופלג בתורה. כאשר בא ר' אברהם דאנציג מווילנה לפינסק לבקש את הסכמתו לספר חיי אדם הוא מציין (בסוף ההקדמה): "והגאון דק"ק פינסק שגם עמו המתקתי סוד".

782. השווה לעיל, הע' 778 בהתחלה. הסכמות לספר נתנו: "הגאונים הגדולים המפורסמים אב"ד דק"ק בריסק ודק"ק פינסק והמאורות הגדולים דק"ק ווילנא" ותחומים עליהן ר' אריה־לייב בן יוסף (קצנלנפוגין) אב"ד בריסק, "חיים בהרב מהר' פרץ כץ חבק"ק פינסק" ושני רבני ווילנא: ר' חיים בן טוביה כץ ור' שמעון בן חיים סגל. מסוף הקדמתו של ר' אברהם דאנציג לספרו (ראה ההע' הקודמת) משתמע שהיו לו קשרים מיוחדים עם ר' חיים הכהן. תוכן ההסכמות עצמן הושמט ע"י המחבר עצמו.

783. השווה לעיל, הע' 778 בהתחלה.

784. הדפוס נוסד בשנת 1792. המדפיסים היו ר' משה שפירא בנו של ר' פנחס מקוריץ והאחים שמואל־אבא ופנחס שפירא בני ר' משה. הדפוס נסגר ע"י השלטון בעת הגזרות על הדפוס העברי בשנת 1836. עיין: דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 106; שאול גינזבורג, היסטאריש ווערק, ח"א, עמ' 49 ואילך, 138.

785. על ר' אברהם־יהושע השל מאפטא עיין: דובנוב, שם, עמ' 314—315; ש. א. הורודצקי, החסידות והחסידים, ח"ב, עמ' קפ"ה—קפ"ח. ר' אפרים אב"ד ומו"ץ דק"ק סאדילקוב נפטר בשיבה טובה ביום ב' שבועות תקצ"ד ונקבר באוסטרהא. עליו עיין: מ. מ. ביבער, מזכרת לגדולי אוסטרהא, עמ' 290.

786. הן האגרות בכת"י באוספו הפרטי של ר' אברהם־שישא הלוי הנ"ל. עיין לעיל, הע' 775. והשווה לעיל, הע' 138, 141.

787. באיגרת מכ' כסלו תקפ"ו, ע"ב, שורה 18.

בית־הדין

לכל אחת מן הקהילות התאומות פינסק וקארלין היה בית־דין משלה, אבל מן המחלוקת על כשרות הגט שניתן בבית־דינו של ר' חיים הכהן למדים אנו, שבמקרים קשים או מסובכים נפגשו בתי־הדין לדיון משותף ולקבלת החלטה על דעת שני בתי־הדין כדי לתת לגט יתר סמכות ותוקף. פסק־דין בעניין הערעור על הגט הנ"ל מתחיל: "הן אמת ניתן מאתנו ב"ד [בתי־דינים] הח"מ לאור ולראיה בעת שהעידו העדים... בעת אסיפת שני הבתי־דינים דפ"ק פינסק וקארלין"[788].

הבירור המשפטי בעניין הגט הנ"ל וביצוע מסירת הגט התקיימו בבית הרב בפומבי ובנוכחות קהל רב, שחלקו הצטופף ב"פור הויז", היינו מחוץ לחדר הדיונים. הרב היה כמובן אב בית־הדין ובמקרה שלפנינו היה הרב שליש (אב בית־דין הבוררים) בחבר בוררים, שתפקידו היה להביא את הצדדים להסכם פשרה על התנאים הכספיים שלפיהם יסכים הבעל לגרש את אשתו. תפקיד נכבד ביותר בשמיעת העדויות וברי־שומן מילא הספרא ודיינא (סו"ד) ר' יצחק אייזיק, שהיה בעצמו רב וגדול בתורה ועל עדותו מסמיכים הרב עצמו ובתי־הדין של פינסק וקארלין את עמדותיהם לגבי הערעור.

המשפט המתואר על הגט היה כרוך בהוצאות כספיות מסוימות, לא גבוהות. מדמי הפשרה בסך 100 רובל, שנתחייב אבי האשה לשלם למגרש נוכו 3½ רובל הוצאות: 1½ רובל "הוצאות הגט הסופר והעדים ושארי דברים", רובל אחד שכר פשר ורובל אחד הוצאות הקאמפראמיס.

ערעור

מן המקרה המתואר על הגט והמחלוקת על כשרותו למדים אנו על דרך הגשת הערעור. במקרה הנידון נתעוררה שאלת כשרות הגט בגלל אמירה שיצאה מפי הבעל המגרש, שנאמרה לסו"ד ב"פור הויז" של בית הרב מחוץ לחדר בית־הדין שבבית הרב "וואס איז אז איך וועל מבטל זיין"[789] בלשון שאלה. נמצ־או אנשים יודעי דת ודין שנאחזו באמירה זו כדי לערער על כשרות הגט ועוררו את המגרש לערער. מהמשך הדברים מת־ברר שהבעל המגרש לקח אתו שני עדים מהקהל ו"איש אחד לשליח בשמו והלכו לעיר השני [?] קארלין וקבצו שלשה אורחים להושיבם לב"ד" הנקרא במקום אחר "בית דין בלתי קבוע" וזה מצדו הזמין עדים להעיד בפרשה[790], ואף ניסח מסמך בעל 20 סעיפים (לא נשמר) המערער על כשרות פסק־הדין. הרב מצדו כינס אז את "אספת הלומדים" משתי הקהילות[791] פינסק—קארלין וזו הודיעה ברבים "שכל עדים שיש לו בכל עניני ערעוריו שרוצה לערער על הגט יביא אותם לפני אספת הלומדים"[792]. בסופו של דבר הסכימה "אספת הלומדים" בדבר כשרותו של הגט והתייצבה בכך מאחורי גירסתו של הרב, הסו"ד ובית הדין. בכך כמובן לא נגמרה הפרשה, שכן כרגיל במקרים קשים התעוררה מחלוקת על כשרות הגט במיוחד לאחר שהופנה העניין, כאמור למעלה, לרבנים מגדולי הדור גם על ידי הרב וגם, כנראה על־ידי המערערים והעניין הגיע בסופו של דבר לחוות דעתו של ר' עקיבא אייגר.

קשה להסיק מכאן שדרך הגשת ערעור היתה פשוטה וקלה שנקבעו לה כללים קבועים והאם גם במקרים אחרים היתה זו השיטה המקובלת להגשת ערעור.

"אספת הלומדים"

מן המסופר למעלה למדים אנו על קיומו של גוף שיפוטי גבוה יותר העומד מעל בתי־הדיינים של פינסק וקארלין, היא "אספת הלומדים" הנ"ל, היושבת בתפקיד כאילו של בית־דין, שומעת עדויות, מאשרת את פסק־הדין של הרב ובית־דינו ומצווה על השמש להכריז ולהודיע עליו ברבים. אין לדעת כיצד נוסד הגוף הזה והדבר הוא בבחינת חידוש גדול, שכן לא ידוע לנו על קיומו של גוף כזה במקומות אחרים. גם לא ידוע לנו כמה זמן החזיק גוף זה מעמד, שכן אין אנו שומעים עליו לאחר מכן. מכל מקום מחזקת עובדת קיומו של גוף זה את הדעה שבפינסק ובקארלין היה קיים ציבור נכבד של תלמידי־חכמים מופלגים בתורה, והרב היה ער לכך שפסקי־הדין היוצאים ממנו, ובוודאי גם שפעילותו הכללית כרב, יזכו לגיבוי מצד ציבור זה. ר' חיים הצליח לבסס את רבנותו והיה הרב הראשון שנשאר יושב על כס הרבנות של פינסק תשע עשרה שנים רצופות ופתח בכך את הנוהג שרבנים שנב־חרו בפינסק או בקארלין במאה ה־19 נשארו בתפקידם לרוב עד סוף ימיהם, לעתים עשרות בשנים.

המשבר ברבנות. ר' יוסף בן בנימין

אחרי עלייתו של ר' חיים הכהן בסוף תקפ"ו לארץ ישראל נמצא שוב כס הרבנות של פינסק בתקופת משבר ממושכת למדי. רב אב"ד חדש לא נבחר במקומו של ר' חיים ואת תפקיד הרב מילא המגיד ר' יוסף בן בנימין[793]. בשנת 1829 מוצאים אנו את ר' יוסף (יחד עם שני חברי בית דינו ומניין עדים) חתום על נוסח שבועה של רקורט יהודי מסטולין שנשבע אמונים לצבא ולשלטון רוסיה בבית־הכנסת של פינסק[794]. מתקופת כהונתו הגיעו אלינו שתי הסכמות שלו: האחת משנת תקצ"ב (הסכמה ממש) והשנייה משנת תקצ"ד (רק בהזכרת שמו)[795]. בהסכמה הראשונה הוא חותם בתור מ"ץ (מורה צדק) דפינסק. לעומת שתי ההסכמות הנ"ל רב מספר ההסכמות שנתן באותן שנים ר' יעקב בן אהרן ברוכין אב"ד

788. שם, שורה 26.
789. בראגרת מב' חשון תקפ"ו, ע"א, שורה 20 ועוד.
790. שם, שורות 20, 23. ר' חיים לא הזכיר כאן כלל את העובדה שהרב־אב"ד של קארלין ר' יעקב בן אהרן, בעמ"ח משכנות יעקב היה בין המערערים על הגט (עיין להלן, הע' 841).
791. בראגרת, שם, ע"ב, שורה 15.
792. שם, עמ' ד', שורה 2.

793. ש. מ. רבינוביץ, תלפיות, עמ' 9: "אחרי עליתו של ר' חיים הכהן לאה"ק עברו ימים רבים באין רב מד"א [מרא דאתרא] ומקום הרב מלא אז הרב המ"מ ר' יוסף זצ"ל".
794. עיין לעיל בדיון על הגיוס לצבא.
795. אבות דר' נתן עם באורים... מאת ר' אליהו בן אברהם מדעליאטין, ווילנא והוראדנא תקצ"ג. ההסכמה ניתנה בכ"ב אלול תקצ"ב. ההסכמה בחתימת השם מצויה בספר עטרת צבי לר' יעקב בן צבי הירש, ווילנא והורדנא תקצ"ב. בספר מצוית גם רשימת חתומים בתוכם גם 20 מקארלין ו־12 מפינסק.

קארלין[796]. מסתבר שמחברי ספרים שפקדו את פינסק—קארלין באותו זמן רצו בעיקר בהסכמותיו של אב"ד קארלין והתעלמו בדרך כלל מן המ"ץ דפינסק. ר' יוסף כיהן בתפקידו עד פטירתו.

ר' אהרן מקרוטינגן (קראטינגען)

סמוך לשנת ת"ר (זמן־מה לפניה), נבחר מחדש רב־אב"ד לפינסק, ר' אהרן, אדם צעיר ששימש קודם לכן אב"ד בקהילת קרוטינגן (קראטינגען), אבל רבנותו בפינסק לא ארכה זמן רב שכן חלה ומת בשנת תר"א בהניחו אחריו שני בנים האחד נער והשני ילד קטן. בשנת חייו האחרונה החל ר' אהרן משתדל בדבר הדפסת ספרו "תוספות אהרן" שבו ניסה ליישב את קושיות בעלי התוספות על הש"ס, ואף הספיק לקבל את הסכמתו של ר' יעקב בן אהרן מקארלין ולאסוף כ־400 פרנומראנ־טים[797]. אך הדבר לא נסתייע בגלל פטירתו בטרם עת ורק בשנת תרי"ח הצליחו שני בניו לאחר שהתבגרו להוציא את מחשבת אביהם לפועל ולהוציא את הספר לאור. בספר הנדפס מצויה כאמור, הסכמת ר' יעקב בן אהרן ברוכין הנ"ל והסכמה מאת ר' יעקב־חיים פאדווא מיום ו' שבט תר"ב, זמן קצר לאחר פטירתו של ר' אהרן. ר' יעקב־חיים פאדווא חתם אז כאב"ד בריסק, אבל ראוי לציין שבשנות ה־30 התגורר ר' יעקב־חיים בקארלין[798] והכיר אולי אישית את ר' אהרן. בהסכמתו קוראים אנו את השורות הללו על ר' אהרן:

"לאשר מכיר הייתי את כבוד הגאון הגדול החסיד העניו המקובל המפורסם בתורתו ומעשים טובים מוהר"ר אהרן זצ"ל אב"ד דק"ק פינסק, כאשר שבתו זה מעט במדינה זו נתפרסם צדקתו וחסידותו עד להפליא ורוב כוחו ואונו בנגלה ונסתר, וחשבון החכמה ותכונה כל רז לא אנס לו וכל תעלומה יוציא לאור". הדברים המובאים מדברים בעד עצמם. נראה שבאי־שיותו ולמדנותו מצאה קהילת פינסק רב אב"ד ראוי לה. גם שני בניו של ר' אהרן מדברים בהקדמתם לספר בהערצה על אביהם. דרך־אגב למדים אנו מהסכמתו של ר' יעקב־חיים פאדווא שנעשה נסיון להוציא לאור את ספרו של ר' אהרן מיד לאחר פטירתו, אבל הדבר לא עלה יפה[799].

796. עיין להלן, עמ' 289—290 בדיון על ר' יעקב בן אהרן.

797. ספר תוספות אהרן מכבוד הרב הגאון... מוהר"ר אהרן זצ"ל אב"ד דק"ק קראטינגע ואחרי כן נתקבל לאב"ד דק"ק פינסק יע"א... ליישב קושיית רבותינו בעלי התו"ס ז"ל על הש"ס... גם... בחכמת הנסתר. חסר מקום ושם דפוס, תרי"ח. כל הידיעות עליו שאובות מן השער, ההסכמות והמבוא של בניו לספר.

798. עיין: ספר מקור מים חיים לר' יעקב־מאיר בן חיים פאדווא, חלק שני, סדילקאב 1836. בשער נאמר על המחבר שהוא "מילידי בריסק דליטא וכעת מושבו בק"ק קארלין". בספר אבות דר' נתן עם באורים... מאת ר' אליהו בן אברהם דעליאטיץ, ווילנא והוראדנא תקצ"ג, נזכר שמו "הרב יעקב מאיר בהרב מ' חיים מקראלין" ברשימת ההסכמות של הרבנים שרק חתימותיהם הובאו. ברשימת חתומים על ספר הלכות רב אלפס, ווילנא תקצ"ט, נזכר גם שמו בין החתומים מקארלין. ר' יעקב־מאיר היה מחותנו של ר' שאול מקארלין.

799. בהסכמתו של ר' יעקב פאדווא נאמר שאחרי פטירתו של ר' אהרן, ביקר בבריסק "הרב המופלג... מו"ה יעקב אלחנן... ורוצה לדלות ולהשקות מתורת רבו לאחרים". מהקשר הדברים ברור שטיפל בעניין הוצאת הספר.

ר' מרדכי זקהיים

לאחר פטירתו של ר' אהרן מקרוטינגן נשאר כפי הנראה כס הרבנות פנוי שנים אחדות. רק בשנת תר"ד נתקבל לתפ־קיד רב אב"ד של פינסק ר' מרדכי זקהיים מרוז'אני (רוז'ינוי) רבה של צ'כאנובצי[800]. ר' מרדכי כיהן במשך ארבע־עשרה שנה, עד פטירתו בליל הושענא רבה תרי"ט (1858), רב אב"ד של פינסק[801]. מתקופת רבנותו בפינסק הגיע לידינו מכתב שלו מיום ב' סיון תרי"ז, אל האדמו"ר ר' משה פאליער מקובריו בעניין ר' אברהם בן דוב מפינסק, חסיד של ר' משה פאליער, שעלה לא"י, והוא ומשפחתו היו נתונים לחרפת רעב. במכתב נתבקש ר' משה פאליער לפנותו לכולל קוברין שיכלול אותו בכלל הנתמכים על־ידו[802].

ר' מרדכי מרוז'ינוי לא הניח אחריו חיבורים בדפוס. מסו־רות בעל פה שנשתמרו בפינסק הפליגו בשבחו. עיקר כוחו היה כנראה בלמדנותו ובחריפותו ובמגעו עם הבריות. ידוע לנו שבנו משה נשא לאשה את בתו של "הרב הגביר ר' אהרן ארקין" והיה תושב אמיד של פינסק[803]. סיפור מלבב על ר' מרדכי זקהיים מספר בזכרונותיו מרדכי קרמן[804]. הוא לא נהג כפי הנראה לתת הסכמות לספרים[805].

800. על ר' מרדכי זקהיים עיין: ז. רבינוביץ, מכתבי בקשה מאת גאוני ליטא אל אדמו"ר חסידי ליטא באמצע המאה התשע־עשרה, ציון, ל"ג (תשכ"ח), עמ' 187 (נספח א'), והמקורות המובאים על־ידו. עיין גם ההע' הבאה.

801. לאחר פטירתו נדפסה ב־המגיד, שנה ב', תרי"ט, עמ' 160, כתבה מפינסק על ר' מרדכי זקהיים וזה לשונה: "קול נהי בכי תמרורים עיר פינסק מבכה על מות הרב הגאון בישראל גדול שמו כמוהר"ר מרדכי זקהיים נ"ע וגוע ונאסף אל עמיו בליל הושענא רבה שנה זו. כל אנשי שני הערים פינסק וקארלין התקבצו ביום המחרת מקטן ועד גדול טף ונשים לספוד ולבכות על הודם והדרם כי לוקח מהם... על עטרת תפארתם כי נפלה מעל ראשם. ודברי הספדן אשר קונן על התנא האלהי נקונן גם עליו: עיר רוזינאי הרה וילדה, ועיר טשעכענאוויצי גדולה (!) שעשועיה, אוי נא לה פינסק כי אבדה כלי חמדתה". כתבה זו נעלמה מעיניו של ז. רבינו־ביץ ויש לתקן את שנת פטירתו של ר' מרדכי המובאת אצלו — 1857 ל־1858 ואת משך רבנותו — 14 שנה במקום 13. תאריך זה מתאשר גם מזכרונותיו של ר' מרדכי קרמן, עמ' 221—222. מרדכי קרמן שנולד ימים אחדים אחרי פטירתו של ר' מרדכי זקהיים נקרא על שמו, אלא שנפלה טעות דפוס בזכרונות ובמקום שכתוב שנולד בכ"ד בתשרי תר"ט, צ"ל כ"ד תשרי תרי"ט. לפי הסיפור החליטו הורי מרדכי קרמן להתגרש לאחר שעשרה מילדיהם מתו, אלא שר' מרדכי מנע אותם מכך ואף בירך אותם שיוולד להם בן שיזכה לאריכות ימים וברכתו נתקיימה.

802. האיגרת נכתבה בעקבות החלטה על פנייה משותפת מצד רבני פינסק וקארלין לעזור ליוצא עירם בארץ־ישראל. האיגרת של ר' מרדכי זקהיים ואיגרתו של ר' שמואל־אביגדור תוספאה אב"ד קארלין נתפרסמו מתוך העתק כתב־יד מאושר ע"י ראשי קהל פינסק, הנמצא בארכיון ר' אליהו גוטמכר מגריידיץ שבבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (1069 4°). עיין: ז. רבינוביץ, מכתבי בקשה, שם.

803. הלבנון, י"א, י"א תמוז תרל"ה, עמ' 373—374. באותה שנה כינס אספה של צעירים להורות להם דרך התלמוד.

804. קרמן, שם.

805. מעין הסכמה שלו שנדפסה בספר נשמת שלמה לר' אהרן משה בן מרדכי, יאהאניסבורג תרי"ג, אינה אלא מכתב המלצה

ר׳ אלעזר־משה הורוויץ

לאחר פטירתו של ר׳ מרדכי זקהיים מרוז׳ינוי עלה על כס הרבנות ר׳ אלעזר־משה הורוויץ[806], שהיה קודם לכן רבה של קהילת מונסטירשצ׳ינה. ר׳ אלעזר־משה הגיע לפינסק בט״ו תמוז תר״ך וכמנהג הימים ההם יצאו רבים מתושבי פינסק להקביל את פניו בבואו לעיר. ראשי העיר ונכבדיה נסעו לקראתו ושם קידמו אותו בברכה והושיבו אותו במרכבה ויחד נכנסו לעיר כשהמון רב מקביל את המרכבה ״בשמחה ושירה בתוף וחלילי״[807]. ר׳ אלעזר־משה נשאר יושב על כס הרבנות של פינסק עד יום פטירתו ביום ו׳ באב תר״ן. פטירתו השרתה אבל כבד בפינסק ובקארלין.

על תולדותיו מספר חתנו ר׳ ברוך הלוי עפשטיין: ר׳ אלעזר משה נולד ביום ב׳ דראש השנה שנת תקע״ח (1818) לאביו הרב הצדיק ר׳ צבי הלוי איש הורוויץ ולאמו צערטל (בתו של ר׳ יהושע צייטליש, מקורבי הגר״א, גביר, נדבן, תלמיד־חכם ועסקן ידוע משקלוב)[808]. מצעירותו ניכר ר׳ אלעזר־משה בכשרונותיו המצוינים אבל את תורתו לא קנה בישיבות ולא למד אצל רב, פרט לזמן קצר שלמד אצל ר׳ לייב׳ל ק׳בנר. לכן היה חופשי מהשפעות ואת דרכו בלימוד התורה סלל לו בעצמו. הוא התרחק משיטת הפלפול והחילוקים ושיטתו היתה להעמיק בבירור כל דין וכל סוגיה על סמך התורה שבכתב והתורה שבע״פ וספרות ההלכה. תוך זמן קצר הכירו בר׳ אלעזר־משה כאחד מגדולי הדור. מלבד בקיאותו העצומה בתורה היה ידען גדול בכל ענפי ספרות ישראל: בתנ״ך, במ־סורה, בחכמת הדקדוק, הצטיין בידיעותיו במתימטיקה, בגיאו־מטריה ובחכמת הלוח[809]. בראשית דרכו ניסה לעסוק במסחר אבל ההצלחה לא האירה לו פנים ולאחר שהפסיד את הונו הוכרח לוותר על החלטתו שלא לשמש ברבנות וקיבל על עצמו את משרת הרב במונסטירשצ׳ינה ולאחר שנים נלקח ממנה אחר כבוד לפינסק ועל כס הרבנות שלה ישב במשך שלושים שנה. בשנת תרמ״ב חלה במחלת השיתוק שפגעה ביכולת הליכתו ובכושר הדיבור שלו, אבל מוחו נשאר צלול כשהיה ובעזרתם של הדיינים ר׳ הרש׳לה וקרובו ר׳ יעקב־מאיר הורוויץ מקובנה, ששימשו אותו ועל ידו והיו אנשי ביניים בינו לבין הנזקקים אליו ניהל את העדה עד סמוך לפטירתו. לר׳ אלעזר משה לא היו בנים זכרים אלא בנות בלבד. אחת מהן השיא לר׳ ברוך הלוי עפשטיין בשנת תרל״ח ובת אחרת נישאה לר׳ חיים יהודה סוסניצר מברודי שהיה מועמד בשנת תרמ״ד לתפקיד רב בווילנה[810].

ר׳ אלעזר־משה הורוויץ הניח רושם בל יימחה על תושבי פינסק והיה ידוע בליטא—רוסיה בגלל אישיותו המצוינת, שהי־תה צירוף של סגולות ומידות שרק רבנים יחידי סגולה נתברכו בהן. בראש וראשונה נמנה ר׳ אלעזר־משה על גדולי התורה בדורו. ר׳ ברוך הלוי עפשטיין אומר עליו שידיעתו בתורה שבע״פ לא היתה ידיעה רגילה ״כאשר רגילין כל הלומדין הגאונים והחריפים בלימוד הגמרא ופלפולה ומשאה ומתנה״. ״הוא ידע יסוד ותמצית כל הש״ס וכל ספרות ישראל לאשורם. בכוחו היה ללמוד תמצית כל דברי חז״ל מתוך החומש ולהראות בו עומק חכמת חז״ל ויסוד הדיינים... המקרא והמשנה היו לו כחלקי פרטים מחלק אחד כללי״[811]. בכל מקום שהשמיע דברי תורה, בין תלמידי חכמים ורבנים מגדולי הדור, ״כולם כפו כאגמון ראש נגד גאון הגאונים זה״, לכן פנו אליו בשאלות מכל רחבי המדינה והוא העמיד את הדין על אמיתותו ברוחב שכלו וידיעתו[812]. וכאשר פנו אליו בשאלה קשה בעניין עיגון וחליצה לא היה צריך לעמול כמה ימים בבירור ההלכה על סמך ספרות הפוסקים ולערוך קונטרס, ממה שהעלו מעיונם לצורך מיצוי הדין כדרכם של הרבנים גדולי הדור כשנתבקי־שו לחוות את דעתם, אלא היה מסוגל למצות את המשא והמתן במשך שעה קלה ולנסח את מסקנתו בקצרה בצורה מבוס־סת, בהירה ומשכנעת[813], כדרכם של הראשונים. ר׳ אלעזר־משה נהג ללמוד בביתו תורה דרך קבע עם קבוצת ״חברים מקשיבים״[814]. בתקופת רבנותו בפינסק נתן ר׳ אלעזר־משה הסכמות רבות לספרים[815], עד שחלה במחלת השיתוק.

לתמוך במחבר, כדי שיוכל להגשים את רצונו לנסוע לארץ־ישראל ואינו מזכיר כלל את הספר.

806. על ר׳ אלעזר־משה הורוויץ עיין: ברוך הלוי עפשטיין, נחל דמעה, ווארשא תר״ן.

807. המגיד, ד׳, 112.

808. נחל דמעה, עמ׳ 5, הע׳ 3. תשובה בכ״י מזקנו ר׳ יהושע צייטליש מזכיר ר׳ אלעזר־משה באחת מתשובותיו (אהל משה, ח״ב, סי׳ ל״ח). על ר׳ יהושע צייטליש עיין: ש. גינזבורג, היסטאריש־יש ווערק, ח״א, עמ׳ 10—11; ח״ב, עמ׳ 63.

809. נחל דמעה, שם. יהודה־לייב סמולנסקין, אחיו הבכור של פרץ סמולנסקין, מספר שלמד בימי ילדותו מעט חכמה מפיו של ר׳ אלעזר־משה הורוויץ. משפחת סמולנסקין ישבה אז במונסטירש־צ׳ינה, מקום רבנותו הראשון של ר׳ אלעזר־משה (ראה להלן). הוא מעיד על ר׳ אלעזר־משה: ״והוא ידע דקדוק שפת עבר בוריו ויכתוב כן בשפה כאחד המשכילים בימים ההם ויאהב את חכמת החשבון הנשגב וביחוד חכמת המדידה היתה שעשועיו ולא לבד להלכה, כי אם גם למעשה, כי פעמים רבות באו אליו חכמי המדידה מהעמים לשאול בעצתו עת נטל עליהם לחלק נחלת ארץ בין עצומים. והרב הזה לא לעג בריש גלי על קבלת הזהר והאר״י כאשר עשה לקבלת הבעש״ט והבאים אחריו — אבל מעודי לא ראיתי על שלחנו ספר הזהר וכדומה״. עיין: השחר, כרך ו׳, תרל״ה, עמ׳ 357—358; י׳ קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ו׳, עמ׳ 20—25.

810. עיין מכתבו של ר׳ אלעזר־משה לרש״י פין מיום כ״א אייר תרמ״ד, שבו מבקש ר׳ אלעזר־משה את עזרתו של רש״י פין למועמדותו של חתנו למשרת רב בווילנה. המכתב שמור בתיקי רש״י פין באוסף האוטוגראפים (אוסף שבדרון), בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

811. נחל דמעה, עמ׳ 12—13.

812. שם, עמ׳ 17.

813. שם, עמ׳ 18; ש. ג. גאטליב, אהלי שם, פינסק 1912, עמ׳ 153—154.

814. עיין להלן, הע׳ 818.

815. ואלו הן ההסכמות לספרים שנתן ר׳ אלעזר־משה הר־רוויץ בעת שבתו על כס הרבנות בפינסק: י׳ אלול תרכ״א: אור זרוע לר׳ יצחק בן משה מווינא, ח״א, זיטאמיר תרכ״ב (יחד עם ר׳ שמואל־אביגדור תוספאפה); ערב ר״ח תמוז תרכ״ב: שער המסרה לר׳ יוסף קלמן בן שלמה הלוי, ווילנא תר״ל; י״ג תשרי תרכ״ג: ספר בנין ירושלים... אגרות תלמוד ירו־שלמי... ע״י נח חיים במהו׳ משה לעווין מקאברין, חמ״ד (ווער־שא) תרכ״ד; ו׳ טבת תרכ״ג: דרך הישר, באור על אגדות חז״ל מכל הש״ס לר׳ צבי פנחס בן ישכר בר ליפשיץ ר״מ דק״ק באברויסק,

כרב וכפוסק בירר לו ר׳ אלעזר־משה דרך משלו. בענייני איסור והיתר נמנה עם הפוסקים המקילים. ר׳ אלעזר־משה היה ער לבעיותיהם של יחידים שהיו צפויים לעתים להפסד ממון, בגלל ענייני איסור והיתר והשתדל בכל כוחו להקל במקום שניתן הדבר ולא נרתע מפני המחמירים ולא ביטל את דעתו מפני דעתם. היה לר׳ אלעזר־משה גם אומץ לב לפסוק בענייני אישות שלא בדרך שגרתית אלא דן תמיד אגב ראיית המניעים האישיים שמאחורי הבעיה, שבפתרונה תלוי קיומו או הריסתו חלילה של בית בישראל ובכך אושרו או חלילה אסונו של יהודי. ר׳ אלעזר־משה חיפש יסוד כלשהו בהלכה כדי להקים בית יציב בישראל או לתקן את מעמדם האישי של יחידים, והעז להכריע ולשכנע בסופו של דבר גם רבנים מחמירים בצדקת הכרעתו. וכך דרך־משל התיר ר׳ אלעזר־משה נישואים של יבם, רווק, חייל בצבא הרוסי לאחר שנוכח לדעת שהאלמנה הצעירה יחידה להוריה והיבם והיא אוהבים מאוד זה את זו, שהאלמנה מסרבת לקבל חליצה מאהובה ושאיסור נשואיהם תהרוס משפחה שלמה, ואילו התרת נישואיהם תבנה בית בישראל ותציל משפחה שלמה מהרס[816]. ר׳ אלעזר־משה הרבה לעשות ולעזור לאנשים ולנשים שהתחבטו בבעיות אלו ותרם תרומה נכבדת ביותר של רב בישראל לחיי חברה תקינים.

בסוף ימיו של ר׳ אלעזר־משה, בשנת תרמ״ט, נדפס חלק ראשון של ספרו אהל משה, הכולל חידושי תורה שלו, ואילו החלק השני של הספר, הכולל את תשובותיו שנשאר בכתב־יד, השמור בגנזי בית־הספרים, נדפס לראשונה בירושלים בשנת תשכ״ח. דברי תורה שונים משלו מפוזרים בספריהם של מחברים אחרים ובכתב־העת ״תבונה״[817].

ר׳ אלעזר־משה נטל חלק פעיל ביותר בניהול ענייני הציבור של קהילת פינסק והקדיש לכך את מיטב עיתותיו[818]. בענוותנותו, בחכמתו, ביושרו, באומץ לבו ובחן טבעי ששפע ממנו קנה לו את אהדתם של בני כל שכבות העם וזכה לסמכות אישית שאין למעלה הימנה. הכל חלקו לו כבוד, יהודים ולא־יהודים כאחד. את מרותו כרב השליט על קהילתו בדרכי נועם, אבל במקרה הצורך נהג ביד רמה ובתקיפות, במיוחד לגבי יחידים מבין העשירים התקיפים, שלא היו מוכנים תמיד לקבל את מרותו. ר׳ אלעזר־משה לא ידע משוא פנים ולא הבדיל בין עני ורש בעניינים של דין ומשפט. קרמן מספר על שני מקרים שבהם סירבו שניים מנכבדי העיר, ר׳ משה לוריא ור׳ גד־אשר לוין להופיע בפניו בעניין של דין תורה וכיצד הצליח להביא אותם לפני בית הדין מרצונם הטוב ולהפוך אותם לאנשים הסרים ברצון למשמעתו של הרב. הוא עשה זאת בחכמה רבה ובאורך רוח הודות לידיעתו כיצד לנהוג בבני אדם. יושרו, צדקתו וחוסר משוא הפנים שלו עשו אותו דיין ושופט שאין עוררין עליו. בעניינים אלה היה נוהג באותה מידת תקיפות הן בשעת התדיינות בין יהודי ליהודי והן בהגיע להכרעתו מקרה שבו נעשה או עמד להיעשות עוול ללא יהודי. קרמן מספר על שני מקרים שבהם מנע ר׳ אלעזר־משה עשיית עוול פעם לאציל פולני[819] ופעם לכפרי פשוט. הוא נהג בתקיפות

ווילנא תרכ״ד; ד׳ כסלו תרכ״ה: מסכת אבות עם תלמוד בבלי עם פרושיהן נקבצו ע״י נח חיים בן משה מקאברין, וואר׳שא תרכ״ח (חוזרת גם בדפוס וואר׳שא תרל״ט ובדפוסי צילום חדשים); ר״ח חשון תרכ״ו: קדושת יום טוב, שו״ת לר׳ יום טוב ליפמן בן אברהם שמואל הייללפרין, ווילנא תרכ״ב; כ׳ תמוז תרכ״ז: ברכת אברהם, ח״א, אדעסא תרל״ב; כ״ד סיון תרל״ב: בכורי אביב לר׳ אברהם ביק, לבוב תרל״ג; (תרל״ד ?): הגדה של פסח, ווילנא תרל״ד; ב׳ סיון תרל״ד: ספר כתר חכמה לר׳ חיים זאב וואלף בן יצחק, ירוד־שלים תר״ם; י״ד סיון ? תרל״ה: יסוד אוהל מועד לר׳ אברהם ביק, למברג תרל״ו; (תרל״ה ?): שפת חיים, שו״ת לר׳ יחיאל מיכל בן נתנאל וולפזון מסעלץ, ווילנא תרל״ה; לערך תרל״ו: חשק שלמה, שו״ת לר׳ משה שלמה בן יהודה לווינסון, וואר׳שא תרמ״ח; (שבת) תרל״ז: אבן השעות, בחכמת החשבון והלוחות לר׳ משה מאיר גרינואלד מלעכאוויץ, וואר׳שא תרל״ט (לספר נתן את הסכמתו גם דוד ברענק, קאראלין, ד׳ שבת תרל״ז: ״ומצוה גדולה לעזרו להביאו לבה״ד למען לא תחסר ספרות העברית גם את תוצאות החדשות במלאכת החשבון והמספר... מהראוי לתמוך ידיו שיוכל להעתיקו לשפת המדינה״); י״ג אדר תר״ם: עתים לבינה (בענייני לוח ועיבור) לר׳ יוסף בן משה אהרן גינזבורג, וואר׳שא תרמ״ז; ג׳ תשרי תרמ״א: ברכת אברהם, על מסכתות... שחיבר מוהר״ר אברהם אביש מווארין. הובא לביה־דפוס ע״י נכדו... יוסף הרב דק״ק סיראצק (שארו של ר׳ אלעזר־משה), וואר׳שא תרמ״א.

816. קרמן אומר עליו בזכרונותיו: ״הוא היה מקל, הדיין הזקן [ר׳ הרש״ל] היה אומר שהכול אוהבים אותו אפילו הקצבים, כי אצלו כמעט תמיד כשר, הוא היה אומר: יותר טוב להישפט בפני בית דין של מעלה מאשר עם הקצבים. אין דבר, יסרו אותי, אין צורך לפחד כל כך. הוא לא התחשב בדעתו של איש ולא פחד מאיש. הוא נהג רק כפי ששכלו הישר הורה אותו״. קרמן מספר גם על התרת הנישואין בין היבם לאלמנת אחיו ומביא כמה וכמה דוגמאות שבהם פעל והתערב ר׳ אלעזר־משה: פעם כדי להביא לכלל גמר שידוך שעמד לפני ביטול, פעם כדי להשיג גט בשביל אשה מבנות משפחת לוין לאחר שבעלה, בנו של ברודסקי, יצא מדעתו ולשם כך נסע במיוחד לקיוב, ופעם כדי לבטל חוזק קידושין שנעשו במרמה — והכל מתוך דאגה לתקנת בעיות אישות מסובכות שבהם ראה יסוד של חיי חברה תקינים. עיין קרמן, עמ׳ 22—39. על הסערה שנתחוללה בעולם הרבני לאחר שהתיר את נשואי היבום והצטרפותו של ר׳ יצחק־אלחנן ספקטור ליבום עיין רשימתו של א. ז. תרשיש, בספר פינסק, כרך ב׳, עמ׳ 553, ללא ציון המקור. דומה שר׳ אלעזר־משה התיר לאיש, שאשתו בגדה בו וסירבה לקבל ממנו גט, לקחת אשה אחרת על אשתו בהיתר מאה רבנים (הצפירה, ה׳, 1878, עמ׳ 364).

817. ספר אהל משה, (חלק א׳) הגהות וחידושים על הש״ס מדרש רבה ורמב״ם... אשר יצאו מפי... הרב... אלעזר משה איש הורוויץ אבד״ק פינסק, וואר׳שא תרמ״ט. הדפסה חדשה: ירושלים תשכ״ח; חלק ב׳, שאלות ותשובות, יו״ל לראשונה מכת״י (הנמצא בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי). ע״י נכד הגאון המחבר, ירושלים תש״ל. חידושי תורה של ר׳ אלעזר־משה מצויים בספרים האלה: ספר מלבושי יום טוב לר׳ יו״ט ליפמאן ממיר, ח״א, חו״מ סי׳ ה׳—ו׳; ח״ב, בחלק חו״מ ובקונטרס הפלפולים שם; דברי מרדכי לר׳ מרדכי פרידעבורג, סי׳ נ״ח, ס׳, ס״ד, ס״ו; עדות ביהוסף לר׳ יוסף ריזינן, סי׳ א׳, כ״ה; דברי נחמיה לר׳ נחמיה מדאמבראוונא, חלק אהע״ז, סי׳ מ״ט; תבונה, לר״י סלנטר, תר״ך, חוב׳ ב׳ וחוב׳ ו׳; הערות משלו לספר באור הרא״ם על מדרש שוחר טוב לר׳ אהרן־משה פאדווא, וואר׳שא תרכ״ה יחד עם הערות והגהות ר׳ מרדכי גימפל יפה אב״ד רוז׳ינוי, משה אהרן שאצקס וצבי הכהן שרשבסקי (שלמי תודה לר׳ עקיבא דוב לנדא על הרשימה).

818. בתשובותיו מתנצל הוא מדי פעם שהוא נאלץ לקצר, כיוון שהוא עסוק מאוד בענייני העיר. עיין דרך־משל: אהל משה, שו״ת, סי׳ ל״ה: ״לא יודע אם תתנני העת לבוא בתשובה על כל פרטי מכתבו כי טרוד אני במילי דמתא ובלימוד חברים המקשיבים״.

819. קרמן, עמ׳ 22 ואילך.

ובצורה שנראתה כחריצת דין אמת. לכן היו מתדיינים נוצרים, שהיה להם בירור משפטי עם יהודים, מעדיפים לבוא בפני ר' אלעזר־משה ומקבלים עליהם את פסק־דינו. בדרך כלל היה משתדל לפשר בין המתדיינים ולשני הצדדים היתה ההרגשה ששניהם זכו במשפט[820]. ר' אלעזר־משה היה מוכן תמיד לעזור לכל איש במצוקה או נזקק לסיוע קטן כגדול[821].

ר' אלעזר־משה היה מעורב עם הבריות והכיר את הלכי־הרוח החדשים. הוא הגיע לפינסק כאשר העיר היתה בשיא שגשוגה הכלכלי ותושביה עוקבים בעירנות אחר המתרחש במדיניות הפנימית של רוסיה בימי הליבראליזאציה של אלכ־סנדר ה־II בראשית מלכותו. הם בחנו את סדרי חייהם לאור הפעילות הכלכלית הנמרצת שלהם ומרעיונות ההשכלה, שבצורתה המתונה נתקבלה גם על דעת תלמידי־החכמים המוב־הקים שבין שכבת הסוחרים בפינסק ובקארלין.

ר' אלעזר־משה לא העלים עינו מן הדרישות החדשות של הזמן. הוא עצמו היה, כאמור, ידען גם בתנ"ך, דקדוק וחשבון, וכפי הנראה ידע גם רוסית, ולכן ניסה להתמודד עם הבעיות בשיטות התואמות את התנאים החדשים.

בשנת תרכ"ב נוסדו בפינסק ובקארלין מוסדות התלמוד תורה. הת"ת של פינסק נוסד בהשתתפותו הפעילה של ר' אלעזר־משה, וכאמור לעיל השביע אז הרב את עדתו בפינסק לתמוך בת"ת ככל שידה מגעת ובשנת תרל"ו התעורר להיטיב את מצבו של הת"ת ויזם פעולה, שהביאה לתיקון סדרי הת"ת ולהתפתחותו התקינה. ר' אלעזר־משה נתן את ידו לתכנית שכ־ללה מלבד לימודי קודש גם לימוד עברית ודקדוקה, רוסית ודק־דוקה וחשבון בניגוד לדעתם של אחרים מן האדוקים הקיצוניים ששיבשו את לימודי־החול בת"ת פינסק בין השנים תרכ"ג—תרל"ה[822]. אברהם־חיים רוזנברג מעיד על ר' אלעזר־משה הורוויץ שהיה מידידיו היותר מקורבים ונאמנים ושאף שלח כאמור, את נכדו לבית־הספר שלו[823]. ר' אלעזר־משה לא נרתע מן החידושים בשיטת החינוך המסורתי[824]. ואמנם זכה ר' אלעזר־משה לכבוד רב בעירו ומרותו נתקבלה ברצון מתוך הבנה, או מתוך אהבה וסיפורים לעשרות על מעשיו הנפלאים ועל אמרות פיו המחוכמות, שהתהלכו בין תושבי העיר בחייו ואחרי פטירתו. נציגי השלטון בחרו למסור הודעות חשובות לציבור דווקא בנוכחותו[825].

כתבה משכילית מקארלין משנת 1878 כותבת על ר' אלעזר־משה הורוויץ מתוך השוואה לר' דוד פרידמן אב"ד קארלין[826]. דומה ששני הרבנים שהיו שונים כל־כך זה מזה באופים, לא מצאו ביניהם לשון משותפת בגלל שיטתם השונה בענייני רב־נות ובענייני איסור והיתר. הכתבה מתלוננת: "תחת אשר עליהם היה החובה לחיות בשלום וריעות, להיות נוחים זה לזה בהל־כה... להעיר ולעורר יחדיו את בני עדתם על... התיקונים שנחוץ לתקן.. תחשכנה עיני כל איש מראות איכה ירגנו ויריבו על לא דבר ואין שלום במגורם, עין רב זה צרה בשל חברו, את אשר יכשיר זה יטריף זה ואת אשר האחד יפטור יחייב רעהו"[827]. ובהמשך הדברים האלה בא סיפור על שוחט בשר ממוטלה שנבחר כדת לתפקידו לאחר שהתאמן כראוי אצל השו"ב מקארלין ואף קיבל תעודת הסמכה מהרב של קארלין, אבל בהתערבות קבוצת מתנגדים לשו"ב במוטלה הכריז ר' דוד מקארלין ששחיטתו טרפה. אז פנה השו"ב הנבחר ממוטלה במר נפשו לר' אלעזר־משה בפינסק. הוא חקר את עניין השו"ב והנה אין בו פסול ונתן לו תעודה, כי ראוי והגון הוא להיות שו"ב נאמן בכל בית ישראל "ויריבו אנשי עיר מאטעלע ויריבו גם רבני עירנו ולפלגות אין קץ". ואף שהכתבה עצמה נכתבה ע"י תושב קארלין מאשים הכותב למעשה את הרב של קארלין, המתבודד בעצמו מן הבריות בכך ש"מביתו תפתח המחלוקת לבשתנו ולכלימתנו". אם כי כתבה זו היא עדות יחידה על המחלוקת בין רבני פינסק וקארלין, דומה שהיו דברים בגו.

על פרסומו הרב של ר' אלעזר־משה ועל הכבוד העצום שרחשו לו גם בעיירות שבסביבות פינסק ניתן ללמוד גם מהמעשה המסופר בכתבה משנת 1880, שלפיו נמצאו נוכלים שהצטיידו במכתב המלצה מזויף של ר' אלעזר־משה לקבץ כסף בסביבות למען ענייי פינסק "ובזאת יצברו כעפר כסף וימלאו אמתחתימו זהב". בהיוודע הדבר יצאה על כך כתבה מפינסק שאליה נוסף מכתב אזהרה נגד מעשה הרמאות מידי הרב בעצמו[828]. כן מסופר על נפח מכפר ליד מוטלה שלאחר שנגנב ממנו סדנו, פנה במר נפשו לר' אלעזר־משה, כדי להסיח בפניו את צערו[829].

ר' אלעזר־משה היה מתנגד מובהק ויחסו לחסידות היה ביקורתי ולגלגני[830]. הדבר היה ידוע קרוב לוודאי לנכבדי פינסק, כשבחרו בו כרב ובזכרונם של תושבי פינסק והסביבה נשמרו דברי חידוד ועקיצה שלו כלפי ר' אהרן השני בראשית תקופת רבנותו בפינסק[831].

רבני קארלין

אין לנו ידיעות על רבני קארלין בסוף המאה ה־18 וב־ראשית המאה ה־19. דומה שגם בקארלין החלישה המחלוקת

820. הנ"ל, שם, עמ' 22.

821. כאשר הותקף המ"ץ החדש של אודיסה ר' יהודה־לייב פרנקל מפינסק ע"י איש נעמי ב־הצפירה, נחלץ ר' אלעזר־משה להגנתו באותו עיתון; עיין כתבה מפינסק, מאת משה־מרדכי פראס בתוספת מכתב מר' אלעזר־משה, הצפירה, ה', 1878, עמ' 363—364. הוא היה מוכן אף לטרוח במילוי בקשות אישיות של הפונים אליו מחוץ לפינסק בענייני הוראה: לאחד מהם שלח בהשאלה מסכת אחת משלו והבטיח לו להשתדל אצל נגידי העיר בענייני "אולם כעת רובן אינן בבתיהן" (אהל משה, ח"ב, סי' קמ"ד).

822. עיין בדיון על הת"ת.

823. עובדות ומאורעות, עמ' 11.

824. בדיון על הת"ת.

825. הבארון ויטה (עליו עיין לעיל, הע' 245 בדיון על המעמד המשפטי), ברצותו למסור בשנת 1877 הודעה בדבר גיוס חיילי מילו־אים לצבא, בא תחילה לבית הרב וביקשו לסור עמו לבית־הכנסת, כדי שיוכל למסור את ההודעה בנוכחותו (קרמן, עמ' 158).

826. עליו עיין להלן.

827. הצפירה, ה', 1878, עמ' 364—365.

828. הצפירה, ז', 1880, עמ' 188.

829. צ'מרינסקי, עיירתי מוטילי, עמ' 126.

830. עיין לעיל, הע' 809.

831. רבינוביץ, החסידות הליטאית, עמ' 73; [י. ל. לוין,] התגלות הינוקא בסטולין, השחר, ו', תרל"ה, עמ' 33; טי"ם, עמ' 267—268 (מובא גם ע"י תרשיש, ספר פינסק, כרך ב', עמ' 553—554).

הפנימית בין החסידים למתנגדים את כוחו ומעמדו של הרב ולא מן הנמנע שכס הרבנות נשאר ריק במשך תקופה מסוימת. רק לאחר שנתחזקה הנהגת הקהל בידי שכבת הסוחרים העשירים ובראשם ר' שאול לוין התחיל עולה כבודו של כס הרבנות של קארלין. החל בשנות ה־20 ישבו על כס הרבנות של קארלין אישים מגדולי התורה של רוסיה וכס הרבנות של קארלין האפיל על זה של פינסק.

ר' שמואל, אב"ד קארלין ואַנטופול

בעשור השני ובראשית העשור השלישי של המאה ה־19, שימש ר' שמואל כרב־אב"ד של קארלין. בשנת תקע"ד חתם ר' שמואל את שמו על הסכמה לד' טורים, כרך או"ח, דפוס סלאוויטא תקע"ה: "הקטן שמואל חונה בק"ק קארלין ואנטאפולי". בהסכמות מאוחרות יותר משנת תקע"ט ומשנת תק"פ חתם "שמואל חונה בק"ק קארלין".[832]

ר' שמואל היה בנו של ר' אריה־לייב מפינסק ואחיו של ר' יוסף יאנובר מלידי פינסק. ר' יוסף־זכריה שטרן כותב עליו במגילת־היוחסין של משפחתו[833], שבהיות ר' שמואל בן שבע־עשרה קיבלו אותו לרב אב"ד אנטופול (אנטאפאלי) "אחרי אשר כבר התמנה למורה בעיר פינסק טרם מלאו לו ששה עשר", בתקופת רבנותו של ר' רפאל בן יקותיאל זיסקינד (האמבורגר) אב"ד פינסק (1763—1772), שהסמיך את ר' שמואל לרב. אם נכונה המסורת נולד ר' שמואל באמצע המאה ה־18 ונקרא לכהן כרב בקארלין אחרי ששימש תקופה ארוכה כאב"ד באנטופול, ווהי כנראה הסיבה שלא ויתר על התואר "אב"ד אנטאפאלי" גם בשבתו על כס הרבנות של קארלין. ר' שמואל חיבר חידושים על הש"ס, תשובות ודברי אגדה על סדר הפרשיות. אלה נשארו טמונים בכתב־יד ואבדו. רק "גרגיר ד"ת [דברי תורה]" שלו על ברכות שבת משנת תקע"ה נדפס מתוך כתב־יד בשנת תקצ"ב[834]. בשנת תקפ"ד ישב כבר על כס הרבנות של קארלין ר' יעקב בן אהרן ברוכין. ר' שמואל נפטר לפני אותה שנה, בראשית שנות ה־20.

ר' יעקב בן אהרן ברוכין

לאחר פטירתו של ר' שמואל עלה על כס הרבנות של קארלין, לכל המאוחר בראשית תקפ"ד, ר' יעקב בן אהרן ברוכין, ששימש בתפקיד רב אב"ד של קארלין עד פטירתו ביום ו' כסלו תר"ה, היינו למעלה מעשרים שנה[835]. ר' יעקב עשה לעצמו שם של רב גדול בתורה עוד בצעירותו, ובהיותו רב־אב"ד של קארלין נמנה על גדולי הרבנים בדורו והעלה את כס הרבנות של קארלין לרמה נכבדת ביותר ואת קהילת קארלין עשה למרכז תורני חשוב. לאחר פטירתו מילא את מקומו כרב אב"ד של קארלין אחיו הרב ר' יצחק בן אהרן תושב קארלין בשנות ה־30—40 (ראה להלן).

ר' יעקב נולד במינסק בשנת תקמ"א לאביו ר' אהרן, אחד מנכבדי העיר מינסק, בנו של ר' ברוך משקלוב תלמיד הגר"א[836]. עוד בצעירותו נתפרסם יעקב כעילוי וניבאו לו שהוא עתיד להיות גדול בתורה. אין אנו יודעים באיזו ישיבה למד בנעורותו, אבל ידוע שהוא למד בישיבת וולוז'ין לאחר שזו נוסדה על ידי ר' חיים מוולוז'ין תלמידו של הגר"א בשנת תקס"ג (1802)[837], משמע לאחר שהגיע לגיל 22 לפחות. ר' יעקב נמנה על התלמידים המובהקים של ר' חיים מוולוז'ין וקיימת מסורת מהימנת שהוא נחשב תלמיד חבר שלו ולפעמים היה אומר שיעורים בישיבה. בלימודיו סיגל לו את שיטתו של ר' חיים, שנתגבשה בישיבת וולוז'ין, ונפוצה אחר כך בשאר ישיבות ליטא, "שיטת ההבנה העמוקה והישרה של כל סוגיה עד ליסודותיה הראשוניים בצירוף בקיאות עצומה ורבת היקף בכל ים התלמוד"[838]. אין להניח שר' יעקב האריך את שבתו בוולוז'ין. נאמר עליו ש"עוד באביב ימיו נתקבל בדאוויד האראדאק", אבל נראה שתחילה ניסה לשלוח יד במסחר ואף הצליח בו, ורק לאחר שנתרושש בעקבות דלקה שנפלה בביתו ושכילתה את הונו, ספריו וכתביו, קיבל עליו תחילה את משרת רב־אב"ד בדוידהורודוק הסמוכה לפינסק—קארלין[839]. בשבתו בדוידהורודוק התחיל מתפרסם שמו כפוסק וכמשיב גדול. מדוידהורודוק בא במשא ומתן בדברי הלכה עם ר' אפרים זלמן מרגליות שעמד עד מהרה על כשרונותיו המצוינים וגדולתו בתורה ופרסם את שמו ברבים.

מדוידהורודוק נקרא ר' יעקב לשבת על כס רב אב"ד של קארלין סמוך לשנת תקפ"ד[840], לאחר מותו של ר' שמואל

---

832. גבורת אנשים לר' שבתאי בן מאיר כץ, סידלקאב תקע"ט, בח"י שבט תק"פ נתן הסכמה לספר שלחן ערוך טור או"ח, סלאוויטא תק"פ (יחד עם ר' חיים בן פרץ הכהן).

833. זכר יהוסף לר' יוסף־זכריה שטרן, עמ' 208.

834. ספר רמזי דחכמתא, מאת ר' שמואל ארי' ליב אבד"ק ביאלא גדול בהרב... חיים ישראל, ווארשא תרצ"ב, עמ' 138: "גרגיר ד"ת מספר כ"י על ברכות שבת מהרב... מהו"ר שמואל זצ"ל אבד"ק קארלין, שהי' חי בשנת תקע"ה. הכ"י היה מונח בארגז של כ"י של א"מ [אבי מורי] זצ"ל".

835. על ר' יעקב בן אהרן ברוכין עיין בהקדמתו של ר' יעקב בן אהרן לספרו משכנות יעקב, ווילנא תקצ"ח; הקדמת בן המחבר אלכסנדר־סענדר והקדמת המחבר ר' יעקב לספר קהלת יעקב, ווילנא תר"ז; ההקדמה של בני הרב ר' יצחק בן אהרן לספר קרן אורה, ווילנא תרי"ז. הביוגראפיה האחרונה של ר' יעקב מאת ר' מנחם שיינברגר עיין: משכנות יעקב, ירושלים תש"ך, בשער הספר, עמ' 3—6; טי"פ, עמ' 268 (דל מאוד). על ראשית כהונתו בקארלין עיין להלן.

836. ספר קרן אורה, בהקדמה; שיינברגר, שם. שם גם פרטים נוספים על שושלת היוחסין של המשפחה. שם המשפחה ברוכין נגזר מן השם של הסב ר' ברוך משקלוב.

837. עיין: קהלת יעקב, בהקדמה; שיינברגר, שם; אנציקלופדיה עברית, כרך י"ז, עמ' 386—388 בערך: חיים בן יצחק מוולוז'ין. ויש לתקן את תאריך ייסוד הישיבה תקס"ז, הנמסר ע"י שיינברגר.

838. שיינברגר, שם, עמ' 3; אנציקלופדיה עברית, שם.

839. משכנות יעקב, בהקדמה; שיינברגר, שם, עמ' 3—4.

840. עד עתה לא היתה לנו ידיעה ברורה על ראשית רבנותו בקארלין. עתה, לאחר שהועמדו לרשותי מספר תעודות מפינסק—קארלין משנות ה־20, ניתן לקבוע ביתר דיוק את ראשית רבנותו של ר' יעקב בן אהרן. על מכתב המלצה של רבני פינסק וקארלין לשד"ר ר' שלמה בן ישראל מיום כ"ז שבט תקפ"ד (על כך עיין לעיל, הע' 138), חתום ר' יעקב יחד עם ר' חיים הכהן ור' חיים בן אביגדור. דומה שלקארלין הגיע ר' יעקב זמן קצר לפני־כן.

אב״ד של אנטופול וקארלין, והוא אז כבן ארבעים ושלוש. כשבא לשמש כאב״ד קארלין מצא בקהילת פינסק הסמוכה את האב״ד ר׳ חיים בן פרץ הכהן ושנתיים־שלוש שימשו יחד ברבנות בקהילות התאומות. בשנת תקפ״ו נחלקו כפי הנראה הדעות ביניהם בגלל הגט שניתן בפינסק על־ידי ר׳ חיים הכהן (עיין לעיל) ושכשרותו הוטלה בספק. ר׳ חיים הכהן, אספת הלומדים של פינסק—קארלין ובית־הדין של קארלין, היו בדעה שהגט כשר ואילו ר׳ יעקב נטה לדעתם של המערערים, לא נרתע מלחלוק על דעתו של ר׳ אפרים־זלמן מרגליות בעניין ודומה שאף לא נרתע להישאר מבודד בקהילתו בעניין שבית־הדין ואספת הלומדים לא הסכימו עמו[841]. ר׳ יעקב ובניו היו פעילים מאוד בהפצת לימוד התורה וביזומתם או בעידודם נוסדה בקארלין חברה ש״ס ללימוד תורה מדי יום ביומו, שעליה נמנו רוב חכמיה ומכובדיה של קארלין ושהיתה פעילה עד סוף תקופת רבנותו[842]. בימיו היה בקארלין ציבור גדול של תלמידי חכמים מופלגים בתורה ששמם יצא לתהילה לאחר מכן או שתפסו משרות רבנות חשובות[843]. דומה שכמרכז ללימוד התורה וכריכוז של למדנים גדולים וחשובים הצליחה קארלין לעלות על פינסק ואף להאפיל עליה בשנות ה־30—40. סייעה בכך ודאי גם העלייה הכלכלית המהירה של קהילת קארלין וגידול עושרה החומרי, שהתחילו מסתמנים בראשית שנות ה־30. מן הדיינים ששימשו בבית דינו של ר׳ יעקב ידוע לנו בשמותיהם ר׳ משה הירש מאנטופול ור׳ טודרוס[844] וכן ר׳ עוזיאל אביו של אברהם־חיים רוזנברג[845].

לר׳ יעקב היו לפחות ארבעה בנים וכפי הנראה שתי בנות. הבנים הם חיים, אברהם, אלכסנדר־סענדר, משה־אהרן[846]. בת של ר׳ יעקב נישאה סמוך לתקצ״ז לצבי בן חיים זלצמן ממינסק. אחרי נישואיו הוא עבר לקארלין ולמד במשך זמן מסוים תורה מפי מורים ועינו של ר׳ יעקב היתה פקוחה עליו. בת זו נתאלמנה בתקצ״ט[847]. בהקדמה לספר ״קרן אורה״ נזכרת מרת פייגל בת ר׳ יעקב, אשת הרב הגביר מוהר״י זיסל ראפפאפארט ואין לדעת בבטחה אם היתה זו בת שנייה או שהיתה זו אלמנת צבי זלצמן, שנישאה שנית.

שיינברגר מביא בביוגראפיה שלו סיפור על התערבותו של ר׳ יעקב למען אלמנה שבנה היחיד נחטף לשירות צבאי (לקאנטוניסטים) בימי ניקולאי — התערבות שהיתה בניגוד לדעתו של ראש הקהל[848]. ר׳ יעקב היה מן הראשונים שעמדו על כשרונותיו הגדולים של ר׳ יצחק־אלחנן ספקטור וסייע בידו להשיג משרת רב ראויה לשמה בקהילת ברזה בראשית דרכו, בטרם נודע שמו ברבים ופתח לפניו את הדרך לעלייה למעמד הנכבד שאליו הגיע במשך הזמן[849].

הסכמותיו של ר׳ יעקב בן אהרן היו מבוקשות מאוד על־ידי מחברי ספרים[850]. לרוב באות הסכמותיו בצד הסכמותיהם של רבני בריסק ווילנה ויחד אתם מכונה הוא פאר הדור והדרו ובש־

---

841. ר׳ יעקב בן אהרן ברוכין אב״ד קארלין, התייצב לצד המשגיחים על כשרות הגט ונשא ונתן על הענין ביסודיות ובאריכות במספר אגרות עם ידידו ר׳ אפרים־זלמן מרגליות, שהתייצב לצד ר׳ חיים הכהן (עיין: ספר משכנות יעקב לר׳ יעקב בן אהרן ברוכין, ווילנא תקצ״ח, חלק התשובות, דפים קמ״א ע״ב — קנ״ב ע״א. בספר מובאות תשובותיו של ר׳ אפרים־זלמן מרגליות. השווה לעיל, הע׳ 790.

842. ״פנקס דח״ק לומדי ש״ס דק״ק קארלין״ מן השנים תקצ״ב—תר״ב, עיין לעיל, הע׳ 709. על בניו של ר׳ יעקב ראה להלן והע׳ 846.

843. אחיו ר׳ יצחק בן אהרן אב״ד קארלין לאחריו; ר׳ יעקב־מאיר פאדווא לאחר־מכן אב״ד בריסק ובנו ר׳ אהרן־משה פאדווא; בניו של ר׳ יעקב שהיו גם הם רבנים (עיין: פנקס דח״ק לומדי ש״ס, שם).

844. יעקב הלוי ליפשיץ, תולדות יצחק, עמ׳ 7 (מובא גם ע״י שיינברגר, שם, עמ׳ 4).

845. עובדות ומאורעות, עמ׳ 4.

846. פנקס דח״ק לומדי ש״ס, דף 2־א ועוד. שניים מהם ר׳ חיים ור׳ אברהם נזכרים בפנקס בתואר הרב. אלכסנדר־סענדר הוא זה שהשתדל לאחר מות אביו להדפיס את הספר קהלת יעקב ונזכר בו בתואר ״הרב״, היה בשנת תר״ח תושב קארלין. עליו עיין להלן.

847. משפחת זלצמן היתה אחת מן המיוחסות והעשירות שב־מינסק. בחוברת הזכרון ״צבי בארץ החיים״ מאת יהודה אידל ליבמן,

ווילנא תקצ״ט (כתובה בסגנון ראשוני המשכילים וחלקה — שיר בחרוזים), שנדפסה זמן קצר לאחר פטירתו של צבי זלצמן בטבת תקצ״ט, שנים מעטות לאחר שנשא (לאשה שנייה) את בתו של ר׳ יעקב בגיל עשרים ותשע, נאמר: ״לקח לו לאשה את בת הרב הגאון רשכבה״ה עטרת תפארת ישראל כש״ת מוהר״ר יעקב אב״ד דק״ק קארלין בעהמ״ח ספר שו״ת משכנות יעקב. אשה משכלת ויראת ה״. אחרי נישואיו עבר לקארלין לבית חותנו ״לקחת תורה מפיו, להסתופף בצל חכמתו ולמד בביתו עם מורים נכבדים והגאון נ״ע בעונות גדלו ורוממותו לא סר מעיינו ממנו... ויהי באמנה אתו עד כלתה נפש אביו לראות את בנו יחידו״. לחוברת הזכרון מצורפת איגרת הסכמה מאת חותנו ר׳ יעקב בן אהרן אב״ד קארלין.

848. שיינברגר, שם.

849. יעקב הלוי ליפשיץ, שם, עמ׳ 6—8. לפיו שיינברגר, שם.

850. ההסכמות שנתן ר׳ יעקב בן אהרן בקארלין: כ״ח כסלו תקצ״ג: לספר עטרת צבי לר׳ יעקב בן צבי הירש ממיר, ווילנא והוראדנא תקצ״ו; ט׳ טבת תקצ״ג: לספר שאגת אריה לר׳ אריה ליב בן אשר גינצבורג, סלאווטיצא תקצ״ב (לספר זה נתן הסכמה גם אחיו ר׳ יצחק ב״ר׳ טבת); י״ב אלול תקצ״ד: לספר מקור מים חיים לר׳ יעקב־מאיר בן חיים פאדווא תושב קארלין בשנות ה־30. בהסכמה מורגשת נימה אישית חמה; י״ט אב תקצ״ד: לספר כפות זהב לר׳ יוסף בן אשר הכהן כץ אב״ד קרינק, ווילנא והוראדנא תקצ״ו; י״א סיון תקצ״ו: לתוספתא שם... תנא תוספאתא לר׳ שמואל־אביגדור תוספאה מסדר נשים, ווילנא תקצ״ז. על ר׳ שמואל־אביגדור אב״ד קארלין אחר־כך עיין להלן; י״ג שבט תקצ״ח: הלכות רב אלפס, ווילנא תקצ״ט; י״ב תשרי תקצ״ט: כנף רננים, באור על פרק שירה לר׳ זונדיל בן ישעיה לוריא, קראטאשין תר״ב; כ״ה ניסן תקצ״ט: צבי בארץ החיים מאת יהודה בן יעקב ליבמן, ווילנא תקצ״ט (עיין לעיל, הע׳ 847); ג׳ חשון תר״א: תוספות אהרן לר׳ אהרן אב״ד קראטינגע ופינסק, חמ״ד, תרי״ח; י״ז שבט ת״ר: מדרש רבה, ווילנא תר״ב — תר״ג; י״ג תמוז תר״ג: עמק הלכה לר׳ זאב וואלף בן יהודה הלוי, ווילנא תר״ן; שר״ח אדר תר״ד: לחם ושמלה לר׳ בן ציון יהודה ברקוביץ, ווילנא תר״י — תרט״ו. ההסכמה בח״ב שנדפס בתרט״ו. הסכמותיו של ר׳ יעקב מרובות יחסית ולרוב באות הן ליד הסכמותיהם של רבני בריסק וווילנה ויחד אתם מכונה הוא לרוב ״פאר הדור והדרו״. באחת מת־שובותיו מוצאים אנו הערה כדלקמן: ״בדבר ההסכמות אשר נהגו המדפיסים לקבל מגדולי הרבנים... בזמננו אין רשות עוד להרבנים לתת הסכמות כאלה כי מאת צדקת וחכמת מלכנו האדיר והרחמן נקראלי הראשון... נתן פתשגן כתב הדת להעמיד על מכונם זכויות המחברים ואין לנו להשען על ההסכמות אך זרועו תאמצנו — וכל הדברים הנאמרים בשקלא וטריא בתשובה הזאת הוא לפי סגנון הימים שעברו״ (קהלת יעקב, חלק השו״ת, ווילנא תר״ן, דף ט״ז

אר תוארים מפליגים. ר׳ יעקב ידע גם תורת הסוד ותיבל את תשובותיו בדברי קבלה[851].

ר׳ יעקב בן אהרן חיבר ספרים חשובים מאוד ורבי היקף. הראשון שבהם הוא ספר השו״ת שלו ״משכנות יעקב״, שנדפס לראשונה בתקצ״ח (1837) ועשה רושם עצום בעולם הרבני בעת הופעתו[852] ואף בדורנו נדפס הספר מחדש פעמיים[853], דבר המעיד על ערכו הקיים והעומד. לדעתו של שיינברגר מיועד הספר לא רק לרבנים לצורך פסק הלכה ״כי אם גם ובעיקר עבור תלמידי חכמים הממיתים עצמה באהלה של תורה ותורתם אומנותם״[854]. בחיבורו זה טרח ויגע ר׳ יעקב שנים רבות עוד לפני בואו לקארלין. במבוא לספרו כותב הוא[855] על עבודתו הספרותית: ״ואף גם אחרי מצאוני תלאות רבות... ביקוד אש כל מעוני, ותלחץ האש כל רכושי והוני, ספרי והרבה חידושי היו למאכולת... והועמס עלי עול הציבור וטרד־תם, גם כוחי ומזגי רפה מאד... ועברו עלי הרבה שנים של צער ומכאוב... וטוב לי כי עוניתי למען אלמד חוקיך״. ״מהראוי לכל איש אשר זכהו ה׳ באיזה חידושים לאמתה של תורה לחוק אותה על ספר חוקה.... כי הוא פרי השכל ותולדתו ומהראוי לחוס עליו שלא יאבד כאשר יחוס האדם על הונו״.

ספרו הגדיל את פרסומו של ר׳ יעקב בתור אחד מגדולי הרבנים בדורו. ר׳ יעקב כבר היה חולה וסבל יסורים אבל הוסיף לעסוק בתורה ולחדש חידושים, שאותם העלה על הכתב והכין לדפוס את ספרו השני ״קהלת יעקב״ ואף הקדים לו הקדמה, שבה הביע את השקפתו על כמה וכמה עניינים העומדים ברומו של עולם, לימוד התורה ועולמו הפנימי של רב גדול בישראל. מהקדמת בנו הרב ר׳ אלכסנדר־סענדר למדים אנו קצת פרטים על דרכו ברבנות, הנהגתו בסוף ימיו עד לפטירתו והאבל על מותו. נראה שבשנותיו האחרונות היה ר׳ יעקב חולה הרבה ומחלתו הלכה וגברה. מצד שני רבתה עליו העבודה מרוב הפונים אליו ושואלים בענייני הלכה. בסוף ימיו סייעו בידו בניו בניסוח התשובות לשואלים. ר׳ יעקב היה מבאר להם את העניין עתים באריכות ועתים, כאשר הרגיש את עצמו חלש, בקיצור, והבנים היו רושמים את הדברים מפיו ומנסחים את התשובה. בכסלו תר״ה גברו מכאוביו וחולשתו ובו נפח את נשמתו. לפני פטירתו בירך את בנו ר׳ אלכסנדר־סענדר וציווה עליו לטרוח ולהביא את ספרו לדפוס וביקש שיקראו בפניו מפירושו של הרמב״ן לתורה שהיה חביב עליו במיוחד. מותו השרה אבל כבד על תושבי קארלין.

ע״ב). ר׳ יעקב עצמו עקף את האיסור על מתן הסכמות, כפי שנראה מרשימת ההסכמות שלו.

851. שיינברגר, שם, עמ׳ 5.

852. עיין לעיל, הע׳ 841; יעקב הלוי ליפשיץ, שם.

853. משכנות יעקב; שו״ת מארבעה חלקי שו״ע... מאת... יעקב אב״ד קארלין, ווילנא תקצ״ח. מהדורה חדשה של הספר בסדר חדש: ירושלים, תש״ך (שני כרכים).

854. שיינברגר, שם, עמ׳ 4—5. מובאת על־ידו דעתו של ר׳ חיים סולוביי׳ק מבריסק על בעל משכנות יעקב: ״יחודו של בעל משכנות יעקב מתבטא בעיקר בזה שמלבד חריפותו ובקיאותו הכרללת בכל חדרי תורה ש״ס בבלי וירושלמי ותוספתא וכד׳ היה מעביר במוחו לפני עריכת כל תשובה מתשובותיו את כל התורה כולה״.

855. משכנות יעקב, ווילנא תקצ״ח.

ר׳ יצחק בן אהרן

לאחר פטירתו של ר׳ יעקב אב״ד קארלין עלה על כס הרבנות של קארלין אחיו הצעיר ר׳ יצחק בן אהרן מינקובסקי, מחבר הספר ״קרן אורה״[856] וכיהן בה עד פטירתו ביום ט׳ מרחשון תרי״ב (1851).

ר׳ יצחק נולד אף הוא במינסק בשנת תקמ״ח. בראשית תקופת רבנותו של אחיו ר׳ יעקב בקארלין ישב ר׳ יצחק בשרשוב ועסק בלימוד תורה בשקידה רבה וכן עסק בחיבור חידושיו. עול רבנות סירב לקבל על עצמו. סמוך לשנת תק״צ הורע מצבו החומרי בשרשוב ואז עבר לגור בקארלין במחיצת אחיו. אחיו ר׳ יעקב ור׳ שאול מקארלין ״עמדו לישע לו״[857]. כפי הנראה עזרו לו לפתוח חנות מכולת ואשתו שיינא־אסתר היא שניהלה את החנות ופרנסה את בעלה ואת ביתם ״והרחיקה מעליו כל דאגה ועמל למען לא ינוע לבבו מאוהלה של תורה״. בקארלין השלים את חיבוריו ״קרן אורה״ על כל סדר קדשים, על נדרים, נזיר וסוטה והכין אותם לדפוס, אבל הוא עצמו לא זכה לראות אותם נדפסים בחייו. מנהגו הקבוע בלימוד התורה: בהשכמה עם שחר למד מ״ספר הזהר וחכמת האמת״. וכאשר כילה בהם למד משנה. לאחר תפילת שחרית אמר שיעור בכל יום לבני ישיבתו ואחר כך למד תורה עד מנחה בהפסקה לארוחת־צהריים ולמנוחה. אחר תפילת מנחה למד תנ״ך.

על אופיו ומזגו אומרים בניו שהיה איתן ברוחו גם בימי תלאות, מתוך אמונה ״כי הכל מיד ה׳ אך לטוב כל הימים״. הליכותיו עם בני אדם היו באהבה ובנועם ״וכל מידעיו דבקו בו בלב ונפש, כאב וכמורה הוקירוהו״. ר׳ יצחק ענה בשלילה על פניות מצד קהילות לקבל בהן כס הרבנות. אחיו ר׳ יעקב, ראב״ד דקארלין, הרבה לשאת ולתת אתו בענייני תורה, העריך מאוד את ספריו והרבה לשבח אותם באוזני גדולי תורה. לאחר מותו של ר׳ יעקב הפצירו בו נכבדי קהילת קארלין שיכהן כרב אב״ד והוא נעתר להם.

ר׳ יצחק נפטר בשנת תרי״ב בגיל שישים וארבע. הוא נקבר ליד קבר אחיו בבית הקברות של קארלין ועל קברם הוקמה מצבת אבן על ידי ר׳ לייב מינקובסקי נכדו של ר׳ יצחק[858].

ר׳ שמואל אביגדור תוספאה

ר׳ שמואל אביגדור המכונה תוספאה נולד בשנת תקס״ו לערך[859], לאביו ר׳ אברהם מסלונים[860]. מנעוריו הצטיין ר׳

856. המקור העיקרי לידיעת תולדות חייו היא ההקדמה של בניו אברהם, יעקב דוד, משה שלום ודוד יהודא לספר קרן אורה, חידושי הלכות על זבחים ומעילה לר׳ יצחק בן אהרן, ווילנא תרי״ז, שנדפס לאחר מותו. עליו עיין גם: סוף ההקדמה של ר׳ מנחם שיינברג לספר משכנות יעקב, ירושלים תש״ך; ז. רבינוביץ, מכתבי בקשה מאת גאוני ליטא אל אדמו״ר חסידי ליטא באמצע המאה התשע עשרה, ציון, כרך ל״ג (תשכ״ח), עמ׳ 180 ואילך.

857. קרן אורה, בהקדמה.

858. שם, שם.

859. שארית הפליטה לר׳ שמואל אביגדור תוספאה, ווארשא תרמ״ח. בהקדמה, עמ׳ 3 נאמר שנפטר בגיל שישים בג׳ דחוה״מ פסח תרכ״ז, משמע שנולד בשנת תקס״ו.

860. שם אביו נזכר בשערים לשלושת חלקי התוספתא עם באור

שמואל־אביגדור בכשרונותיו, למד תורה בשקידה רבה ובגיל חמש־עשרה "היה מוכתר בכתר תורה"[861], משמע הוסמך לרבנות. בגיל שבע עשרה (תקפ"ג) כתב את החיבור "אהל־עדות" על הרמב"ם שעשה רושם חזק על רבני הדור ואלה עודדו את המחבר להדפיסו. מאז ועד סוף ימיו חיבר הרבה ספרים שחלק מהם נדפסו (ראה להלן) ורבים נשארו גנוזים בכתב־יד ונשרפו ברובם בשעת דלקה[862].

בהיותו כבן שמונה־עשרה נקרא לשמש רב ב"פרוור אחו"נ [אחורי נהר] דהוראדנא" ושימש בה לפחות עד תקצ"ד ולכל המאוחר עד תקצ"ט[863]. בראשית רבנותו ב"אחו"נ הוראדנא", בשנות תקפ"ד—תקפ"ה, בטרם מלאו לו עשרים שנה, התחיל משיב תשובות בכתב על שאלות שנשאל בהלכה[864]. בשבתו בהורודנה חיבר את החלק הראשון של ספרו הגדול "תנא תוספאה" על סדר נשים. גדולי רבני ליטא נתנו הסכמות נלהבות לספר ושמו נתפרסם כאחד מגדולי הרבנים בליטא[865].

מקום רבנותו השני היה בקהילת סביסלוץ ובה כיהן לפחות משנת תקצ"ט עד תר"י (1839—1850)[866]. לאחר־מכן שימש רב באוגוסטוב בשנים תרי"א—תרי"ב (1851—1852)[867] ובנסביז' בשנים תרי"ג—תרט"ו (1853—1855)[868].

אחר פסח תרט"ו[869] עבר ר' שמואל־אביגדור לקארלין ושימש בה רב־אב"ד במשך אחת־עשרה שנים עד פטירתו בשנת תרכ"ו[870].

על שקדנותו בלימוד התורה כותב נכדו בהקדמה לספר "שא־ריית הפליטה": "הוא... עדות של הרב ר' יוסף זעליג מנעשוויז שר' שמואל אביגדור היה חוזר על כל הש"ס בכל חודש וחר־דש"[871]. על אופיו ומידותיו אומר נכדו: "תכונת נפשו עם הבריות כלו אומרת כבוד, כי היא היתה ממוזגת מתום וענות חן"[872]. "דבריו היו נעימים מאד כצפיחית בדבש, והיה נוח ונעלב מאד לכל אדם והיה אהוב למעלה ונחמד למטה".

גם בקארלין הקדיש את רוב עיתותיו ללימוד תורה: "לא מש מאהלה של תורה, שהיה שקדן גדול... בעת הקיץ היה סגור ומסוגר בבית הכנסת ושם ישב בד' אמות של הלכה... וגם היה עוסק בקבלה בלילה"[873]. בקארלין נשא כמובן גם בעול הנהגת הקהל, הדריך את הציבור בעניין דת ודין ומילא את תפקידו כאב"ד. בשנת תרי"ז כתב יחד עם ר' מרדכי זקהיים אב"ד פינסק, מכתב לר' משה פאליער מקובריו וביקש את התערבותו למען חסיד שלו בארץ־ישראל, שהוצא מכלל מקבלי החלוקה מן הכולל שלו[874].

מכתבות בעיתונות העברית למדים אנו שר' שמואל־אביג־דור פעל רבות ועורר אחרים לפעול למען תיקון עגונות וש־השתתף בתיקון תקנות של בית החולים דקארלין בעת ייסודו בשנת תרי"ט[875]. קרמן מספר בזכרונותיו על ההנהגותיו בבית־הכנסת הגדול של קארלין בראש השנה כבעל תוקע וכסנדק בבריתות מילה[876]. בשבתו בקארלין הרבה ר' שמואל־אביגדור לתת הסכמות לספרים[877].

בהקדמה לספרו "שאילות שמואל", שנדפס ביוהאנסבורג תרי"ח, 3 שנים לאחר עלותו על כס הרבנות בקארלין, מפליג הוא בשבחה של העיר "קארלין המעטירה בגדולי מדע אנשי שם היקרים וגבירים מפורסמים בארץ", שעזרו לו להדפיס את ספרו "שאילות שמואל" והוא משתבח שנפל בחלקו לשבת בעיר זו "על מי מנוחות השקט ושאנן".

רים וחידושים תנא תוספאה לר' שמואל אביגדור (תיאור ביבליוג־ראפי עיין להלן) וכן בהסכמה שנתן בקארלין בט' אלול תרכ"א לספר מצב הישר לר' שניאור זלמן אנושיסקי, ווילנא תרכ"א. לא מן הנמנע שאביו עוד היה בחיים בתרכ"א.

861. שארית הפליטה, עמ' 2.

862. שם, עמ' 2—3.

863. על התשובה הראשונה הידועה של מהרש"א רשום "אחו"נ דהוראדנא תקפ"ד" (שו"ת שאילות שמואל, סי' כ"ח). החלק הראשון של ספרו תנא תוספאה נדפס בווילנא תקצ"ז, בהיותו רב באחו"נ דהוראדנא.

864. שאילות שמואל, שם; שארית הפליטה, בהקדמה, עמ' 1.

865. בראש הספר נדפסו הסכמותיהם של ר' אריה־ליב קצנאל־פוגין אב"ד בריסק, ר' אברהם אבלי בן אברהם שלמה אב"ד ווילנא, ר' יעקב בן אהרן אב"ד קארלין ור' בנימין בן מוהר"ל אב"ד הוראדנא.

866. מן השנים תקצ"ט—תר"ח מצויות בידינו תשובות שהשיב מסביסלוץ (שאילות שמואל, סי' נ', ע"ז). עיין גם: שארית הפליטה, עמ' 1; ז. רבינוביץ, מכתבי בקשה, ציון, שם, עמ' 188 (נספח ב').

867. בכ"ה אייר תרי"א נתן באוגוסטוב הסכמה לספר עינות מים לר' יוסף אלחנן בן מאיר הלוי, וואר־שא תרי"ן. תשובה שלו ממקום זה משנת תרי"ב, עיין: שאילות שמואל, סי' נ"ג.

868. שם, סי' כ"ג, פ"ח.

869. התשובה האחרונה שלו מנסביז' (נסביז') מיום כ"א שבט תרט"ו (שם, סי' פ"ח); באב תרט"ו השיב כבר תשובה מקארלין (שם, סי' ו'). לקארלין הגיע בין שני התאריכים האלה וכבר ציין את הדבר ז. רבינוביץ, שם.

870. עיין לעיל, הע' 859. עיין גם רבינוביץ, שם, הע' 1.

871. שאילות שמואל, עמ' 3. ועיין להלן, הע' 881.

872. שם; שארית הפליטה, עמ' 1, 3.

873. שארית הפליטה, עמ' 3.

874. עיין לעיל, הע' 802.

875. המגיד, ג' (1859), עמ' 136; הכרמל, ג' (1863), עמ' 253.

876. קרמן, עמ' 107, 109.

877. ההסכמות שנתן ר' שמואל־אביגדור בקארלין: ג' מנחם אב תרט"ו: תורת העולה לר' משה בן ישראל איסרלש, קעניגסבערג תרי"ד—תרי"ח; כ"ה אייר תרי"ח: דרכי יוסף לר' יוסף אליעזר ליבר הלוי עדל, ח"א, יהאסניסבורג תרי"ט; ז. רבינוביץ, מקראות גדולות עם לב פרושים, וואר־שא 1860; ל"ג בעומר תר"ך: שאלות ותשובות לר' מאיר בן ברוך מרושנבורג, לבוב תר"ך; ט' אלול תרכ"א: מצב הישר לר' שניאור זלמן דובער אנושיסקי, ווילנא תרמ"א; י"ג תשרי תרכ"ב: אור זרוע לר' יצחק בן משה מוינא; כ"ג אב תרכ"ב: שיח סופר לר' יעקב חיים בן יוסף יצחק, וואר־שא תרכ"ד; דרך הישר לר' צבי הירש פנחס בן יששכר בר, ווילנא תרכ"ד; ב' אב תרכ"ג: הפלאות נדרים לר' יוסף בן יעקב הלוי, וואר־שא תרכ"ה; ב' כסלו תרכ"ד: שער המטורה לר' יוסף קלמן בן שלמה הלוי, ווילנא תר"ל; י"ט אב תרכ"ד: יחיאל בן שלמה (מהרי"ח). הדעות והמדות (תועליות ז'), וואר־שא תרכ"ה; אדר תרכ"ה: כוכבי אור לר' חיים יצחק בן נחמן כהנא, ווילנא תרל"ז; כ' אייר תרכ"ח: אבן שלמה לר' שמואל בן אברהם מאלצאן, ווילנא תרל"ג ותר"ן; כ"ז כסלו תרכ"ו: קדושת יום טוב לר' יום טוב ליפ־מאן בן אברהם שמואל הייללפרין, ווילנא תרכ"ך. לפני שבא לקארלין נתן ר' שמואל־אביגדור הסכמות אלו: אוגוסטוב, כ"ה אייר תרי"א: ספר עינות מים (וראה לעיל, הע' 867); אוגוסטאוו, י"ז סיון תרי"ב: לקוטי רצב"א לר' צבי הירש בן אברהם כהנא, וואר־שא תרכ"ז; נישעוועז, כ"ה אייר תרי"ג: בית דוד לר' דוד טבל רובין, וואר־שא תרי"ד.

ר׳ שמואל אביגדור נפטר בקארלין בג׳ חוה״מ פסח תרכ״ז. ״וכבוד גדול עשו לו אנשי עיר הקדושה קארלין גם פינסק״. הוא הובא למנוחות בבית הקברות של קארלין ליד קברותיהם של רבני קארלין שקדמו לו ר׳ יעקב בן אהרן ברוכין (בעל משכנות יעקב) ואחיו ר׳ יצחק בן אהרן (בעל קרן אורה)[878].

מבניו ובנותיו של ר׳ שמואל אביגדור מוכרים לנו הרב ר׳ יהושע־אריה־לייב אב״ד יאנוב ור׳ יוסף־צבי ושתי בנות שלו שאחת מהן היתה נשואה לרב ר׳ מרדכי לייב והשנייה לר׳ נח־אליהו הכהן שפירא ממינסק[879].

ר׳ שמואל אביגדור הרבה לכתוב, אבל רק חלק מחיבוריו נדפסו. החשוב שבחיבוריו הוא פירושו על התוספתא ״תנא תוספאה״ שממנו בא לו גם השם תוספאה. הפירוש נדפס עם פנים התוספתא והוא מתחלק לשניים: האחד ״מנחת בכורים״ ״לבאר דברי התוספתות על פי סוגיות הש״ס בבלי וירושלמי״ והוא פירוש כפשוטו. והשני — ״עטור בכורים״ ״לבאר כמה שיטות וסוגיות ודברי הפוסקים ראשונים ואחרונים״. מלבדם מביא הוא גם מראי מקומות להראות מן התוספתא בש״ס וב־ספרים אחרים. הספר נדפס בשנים תקצ״ז—תר״ט[880] בשבתו על כס הרבנות של אחר״נ דהוראדנא וסביסלוץ. הספר עשה רושם חזק על רבנים ותלמידי חכמים בראשית הופעתו. בהק־דמתו לתוספתא זרעים ומועד הוא מספר ״כי נתפשטו לרצון לפני כל... כי נמצאו יריאים ושלמים, נגידים ופרתמים, אשר זכו לי בחותמם, לקבל הספרים בלב תמים״. לספר צירף הגהות מהגר״א, שאותן קיבל מנכד הגר״א ר׳ יעקב משה מסלונים.

״שאילות שמואל״ — הוא ספר הכולל חלק מן השו״ת על או״ח ויו״ד ששלח לשואליו ממקומות רבנותו השונים, בתוכן ארבע שבראשון נאמר שנשלחו מקארלין. בראש הספר בא חיבור הקרוי ״כלילת שמואל״, כללים מסודרים בסדר א״ב שלפיהן סידר את תשובותיו[881].

אחרי מותו של ר׳ שמואל־אביגדור נדפסו על ידי נכדו ר׳ בנימין־אהרן בן ר׳ יהושע־לייב ספר ״שארית הפליטה״ הכולל תשובה וכן חידושים ודרושים שניצלו מן הדלקה בבית, שבו היו שמורים כתבי־יד של ר׳ שמואל־אביגדור שלא נדפסו. הספר נדפס בתרמ״ח[882]. חידושי הלכות על הלכות פסח ובהמ־שכם הגדה של פסח עם פירוש מאת ר׳ שמואל אביגדור, נדפסו

878. שארית הפליטה, עמ׳ 2—3.

879. שאילות שמואל, הקדמת המחבר; שארית הפליטה, עמ׳ 4. שם גם נזכרים צאצאים של בניו ובנותיו.

880. תוספתא... עם באורים וחידושים יכונה בשם תנא תוספאה... מאתי הצעיר... שמואל אביגדור (בן)... מוהר״ר אברהם. סדר נשים, ווילנא תקצ״ז; זרעים ומועד, ווילנא תר״א; קצת סדר קדשים, ווארשא תר״א.

881. ספר שאילות שמואל על ד׳ חלקי השו״ע אשר השיב לשואליו דבר... הרב הגאון... מו״ה שמואל אביגדור נ״י תוספאה אבד״ק קארלין... ונלוה אליו חיבור נפלא על כלליו... בשם כלילת שמואל יאהאניסבורג תריס״ח. הספר הובא לדפוס ע״י בנו יוסף־צבי תוספאה.

882. ספר שארית הפליטה, דרושים נחמדים על פרשיות התורה... מאת הרב... שמואל אביגדור זצלל״ה... אב״ד דק״ק קארלין, ווארשא תרמ״ח. בסופו דרושים של נכדו אהרן בן יהושע לייב, שהביא את הספר לבית־הדפוס.

בשנת תרנ״א[883]. בהקדמה לספר שארית הפליטה נזכרת שורה ארוכה של חיבורים שלא נדפסו ונשרפו רובם בדלקה[884].

י. רבנים מטעם

במסגרת מדיניותם של שלטונות רוסיה בימי ניקולאי להפיץ השכלה בין היהודים נועד תפקיד מיוחד ל״רבנים״ מטיפוס חדש שנודעו לאחר־מכן בתואר ״רבני פלך״, או ״רבנים נשבעים״ ובלשון העם נקראו ״רבנים מטעם״[885]. כדי להעמיד רבנים מסוג חדש זה נוסדו בשנת 1849 שני בתי־מדרש לרבנים, האחד בווילנה והשני בז׳יטומיר[886]. בשנת 1857 הוצאה תקנה רשמית, שלפיה יש לבחור לתפקידי רבני פלך מועמדים מבין גומרי בתי־המדרש לרבנים, או גומרי בתי־ספר ממלכתיים מדרגה ב׳, או גומרי בתי־ספר גבוהים ותיכוניים[887]. הרבנים הללו היו צרי־כים לפעול לתיקון החיים הפנימיים של היהודים והממשלה הרוסית ציפתה שרבנים אלה יצליחו לעצב הנהגה דתית חד־שה להמוני בית־ישראל ותביא אותם להתבוללות. הכוונה ה־ממשלתית לא נעלמה מעיני היהודים, שגילו מלכתחילה יחס איבה כלפי הרבנים מטעם. הדרכה רוחנית הוסיפו היהודים לקבל אך ורק מן הרבנים של הטיפוס הישן. לרבנים מטעם לא היתה למעשה שום השפעה רוחנית על ההקהילות והוטל עליהם בפועל לנהל את פנקסי המטריקה (רישום הנולדים), לתת הסברים על שאלות לשלטון ולייצג את הקהילה בפני השלטון בענייניים שונים[888].

בתקופת מלכותו של אלכסנדר ה־II (1855—1881), התר־חולל שינוי בהשקפת הממשלה על חשיבותם של הרבנים מטעם. בעקבות הסתלקותה ההדרגתית מהפצת השכלה בין היהודים בדרך כפייה חדלה הממשלה לראות ברבנים מטעם את נושאי דגל המדיניות הממשלתית כלפי היהודים בתחום הדת והתר־בות, והשלימה בדיעבד עם המצב הקיים, שבו נותרה ההנהגה

883. חידושי הלכות על הלכות פסח, ווארשא תרנ״א, עמ׳ 35—112, הגדה של פסח עם פירוש מהרש״א מאת... מו״ה שמואל אביגדור זצללה״ה... אב״ד דק״ק קארלין. הספר הובא לדפוס ע״י נכד המחבר בנימין אהרן בן יהושע לייב לבית תוספאה ראבינאוויץ.

884. אהל העדות, על הלכות עדות לרמב״ם. נתחבר על־ידו כשהיה בן שבע־עשרה; חיבור על חושן משפט, קיצור מפוסקים ראשונים גם אחרונים; חידושים על חושן משפט; חיבור על הלכות פורים וחג האביב; דרושים שדרש במקומות רבנותו; חידושים על ש״ס בבלי וירושלמי, עיין שארית הפליטה, עמ׳ 2—3.

885. ברוסית: казенный рабин או Губернский рабин

886. עיין להלן, הע׳ 888.

887. זלנסקי, ח״א, עמ׳ 582.

888. על הרבנים מטעם ברוסיה עיין: יבריי־סקאיה אנציקלופדיה (ברוסית), כרך 13, עמ׳ 257—263 והביבליוגראפיה המובאת שם; זלנסקי, ח״א, עמ׳ 582—584; מ. מרגליות, דור ההשכלה ברוסיה, עמ׳ 74, 102—103; י׳ שאצקי, קולטור גשיכטע פון דער השכלה בייַ יידן אין ליטא, בתוך הקובץ: ליטע, רעדאגירט פון מענדל סודארסקי, בוך 1, עמ׳ 735 ואילך. מחקר מסכם על הנושא לא נכתב עד היום. מבחינה פורמאלית היה לרבנים (מן הטיפוס הישן) מעמד של ״סגן רב״, חבר בית־דין, מנהיג רוחני של עדת מתפללים או שלא היה להם שום מעמד רשמי בכלל. על־פי החוק אסור היה לאדם למלא תפקידים של רב, אם מינוין לא אושר ע״י הממשלה (זלנסקי, שם)

הדתית הרוחנית בידיהם של הרבנים הרגילים, אף שמבחינה פורמאלית, על פי החוק, היה מעמדם נחות ממעמדם של הרבנים מטעם[889]. בשנות ה־60 התחילו רוב הקהילות בוחרות ברבנים מטעם בבחירות רגילות בניגוד לנוהג הקודם, שלפיו היו השלטונות ממנים אותם[890].

עדויות ראשונות על רבנים מטעם בפינסק הן משנות ה־60. עד ראשית שנות ה־80 מוכרים לנו בשמותיהם אר־בעה אנשים ששימשו בתפקיד זה בפינסק ואלה הם: ניישולר, ברל פיאלקוב, אברהם־חיים רוזנברג ואליהו ביילין.

בכתבה משכיללית מפינסק משנת 1862 נזכר "הרב הנשבע ה' נייאשולער" ומסופר עליו שהצליח בהשתדלויותיו אצל פקי־די השלטון והחזיר למוטב צעירה יהודיה שנתפתתה להמיר את דתה[891]. באותה כתבה מסופר שהרב הנ"ל סירב להתערב בעניין, שעורר את זעמם של המשכיללים, כאשר אב אדוק הפסיק בכוח את לימודיו של בנו בגימנסיה[892].

מרים שמ"ר־צונזר (נכדתו של ר' מיכל ברצ'ינסקי, בתם של נחום־מאיר ודינה שייקביץ) מספרת בזכרונותיה, שברל פיאל־קוב, גיסו של ר' מיכל ברצ'ינסקי, היה הרב מטעם הראשון בפינסק ושימש בתפקידו עד שנבחר במקומו אברהם־חיים רוזנ־ברג, היינו עד שנת 1872[893]. לדבריה לא רק שפיאלקוב זה לא היה מוסמך של בית מדרש לרבנים אלא אף לא הצטיין בלמדנותו וכן לא שלט כראוי בלשון הרוסית[894], אבל את התפקיד של ניהול פנקסי הנולדים והמתים ותיווך בין משרדי הממשלה והקהילה היהודית היה מסוגל למלא כראוי, כאשר לצדו עומד גיסו עורך הדין וחבר מועצת העיר בעל ההשפעה הגדולה על ענייני הקהל ר' מיכל ברצ'ינסקי. בתמיכתו הפעי־לה, בפיקוחם של ראש העיר וראש המשטרה הוא נבחר לתפ־קיד זה. לתמיכתו או להתנגדותו של ר' מיכל היתה בשנות ה־60 וראשית שנות ה־70 השפעה מכרעת על תוצאות הבחירה. הרב מטעם היה נבחר לתקופה של שלוש שנים ומדי שלוש שנים היתה פינסק הומה כמרקחה לקראת בחירות חדשות[895].

נאמנה עלינו עדותה של כתבה רוסית מפינסק משנת 1880 על תפקידו ומעמדו ועל סדרי בחירתו של הרב מטעם בפינסק. "עד עתה התייחסו היהודים אל הרבנים [מטעם] לא כפי שמת־ייחסים אל רועים רוחניים, אלא הם היו בעיניהם פקידים. אנשים מן השכבה הנעלה יותר של הקהילה לא שמו לב לבחירות של רבנים אלה. לציבור היה היינו הך מי ינהל את פנקסי הנולדים, אדם ישר ובעל מצפון או לא. משום כך לא השתתפה בבחירות האינטליגנציה היהודית, אלא בני המון העם בלבד. בשבילם היה מאורע הבחירות הזדמנות להרוויח כסף. את הקולות קנו בכסף ואף בכוס יי"ש"[896]. דברים אלה מתייחסים, כפי הנראה, לבחירתם של פיאלקוב הנ"ל בשנות ה־60 ושל רוזנברג ב־1872 והם מתאשרים, במידה מסוימת לפחות על ידי עדויות אחרות כפי שיוסבר להלן בתיאור בלטריסטי של שמ"ר על בחירת אברהם־חיים רוזנברג בשנת 1872, השופך אור על סדרי הבחירות[897].

אחת לשלוש שנים לקראת בחירת הרב רוגשת העיר וקהל רב מתאסף אז בבית־המדרש "שכן אז מקבל כל אחד משהו לכיס או לפה". על המתרחש בבית־המדרש קוראים אנו: "לתי־כנס לבית המדרש היה בלתי אפשרי, להבדיל כמו לבית מרחץ, נשמעו שם קולות וצעקות, מפיותיהם של כ־600 בני־אדם, עלה עשן מקטרות וסיגריות, היתה צפיפות כמו בהלוויה של צדיק וכל אחד דיבר או צעק... נאספו שם כל הגבירים, כל המשכיללים של פינסק, היינו האנשים היודעים לרשום כתובת ברוסית ולחתום שמם בגרמנית ולומר מרסי [תודה] על מחמ־אה". בהמשך התיאור מובלט חלקם של בעלי המלאכה בבחי־רות והשפעתו המרובה של פירנסקי הוא מיכל ברצ'ינסקי על קולותיהם, דבר המבטיח את בחירת המועמד הנתמך על־ידו[898].

סוערות במיוחד היו הבחירות של שנות 1872 ו־1876, שכן בשנים אלו נבחרו רבנים חדשים לכס הרבנות הפלכית של פינסק. מן ההמולה ואי הסדרים של בחירות 1872 ו־1876 למדו כפי הנראה האחראים על הבחירות לקח, שכן לקראת הבחי־רות של שנת 1879 הונהגו שינויים בסדרי הבחירות כפי הנראה בהתערבותה של האינטליגנציה היהודית בפינסק, שמעמדה בשנות ה־70 התחזק מאוד והתחילה מגלה עניין אקטיבי יותר במועמד לתפקיד. אם קודם לכן נבחר הרב במישרים על־ידי כלל ציבור בעלי הבתים, סוחרים ובעלי מלאכה הרי בבחירות 1879 בחר כלל הציבור מתוכו 100 צירים בוררים. אלה היו לרוב "אנשים הגונים וישרים" מבני כל השכבות: עירונים, סוחרים, בעלי־מלאכה ונושאי התואר אזרחי כבוד[899].

דומה שלהגברת ההתעניינות בנושא משרת הרב מטעם תרמה בחירתו של אברהם־חיים רוזנברג למשרה זו בשנת 1872. רוזנברג, ילידי פינסק, היה תלמיד חכם מובהק, שלמד בשנות ה־60 בבית־המדרש לרבנים בז'יטומיר וסיימו בשנת 1871 בהצלחה ובציונים טובים מאוד[900]. מועמדותו לא היתה מלכתחילה לרצון לר' מיכל ברצ'ינסקי, אבל בסופו של דבר לא רק שנתרצה לו אלא אף הסכים לתת לו את בתו חיה

889. ראה ההע' הקודמת.
890. יברייסקאיה אנציקלופדיה, שם.
891. המליץ, ג', עמ' 21—23.
892. עיין לעיל.
893. יסטרדיי, עמ' 145. מדבריה יוצא שפיאלקוב היה הרב מטעם הראשון בפינסק, אבל נראה שניישולר הנ"ל קדם לו.
894. שם, שם.
895. על מיכל ברצ'ינסקי עיין לעיל וכן יסטרדיי, עמ' 145 ואילך ובספור של שמ"ר, מחותנים פון שונאים בדמות חיים פי־רענסקי. על תכיפות הבחירות וסדריהן: מחותנים פון שונאים, עמ' 24—26.
896. ר"י, 1880, מס' 14, עמ' 535.
897. נחום־מאיר שייקביץ (פסיבדונים: שמ"ר), מחותנים פון שונאים, ווילנא 1876. עלילת הסיפור מתרחשת בגיפסק היא פינסק. לדעת בתו של המחבר מרים שמ"ר־צונזר סובבת עלילת הסיפור סביב פרשת השידוך בין בתו של מיכל ברצ'ינסקי לבין אברהם־חיים רוזנברג סמוך לזמן שנבחר לרב מטעם, היינו ב־1872. הסיפור עצמו נכתב ב־1876 ולא מן הנמנע שהוא מתאר את האווירה של בחירת הרב ב־1876. על הסיפור עיין: יסטרדיי, עמ' 119—121, 154.
898. מחותנים פון שונאים, עמ' 24—26.
899. ר"י, שם.
900. עובדות ומאורעות, עמ' 11—12.

(קלרה) לאשה ובבחירות ניצח רוזנברג את המועמד המת־חרה[901].

לאחר שנבחר רוזנברג כרב מטעם נרתם לפעילות הפצת השכלה בפינסק. החל משנת 1872 נזכר רוזנברג בין 2—3 הנאמנים הפעילים של "חברת מפיצי השכלה" בפינסק[902]. עם בואו לעיר ייסד בביתו חוג קוראים מבין בני הנוער[903]. בשנת 1873 ייסד את בית הספר הפרטי שלו, שלימדו בו אמנם את הלשון הרוסית וספרותה וכן חשבון, אבל הדגש הושם בו על לימודים עבריים בכיוון אורתודוכסי־מסורתי. פעילותו תאמה את המגמה המשכילית המתונה שהיתה רווחת בפינסק ושנתקבלה גם על דעתם של הרבנים וחוגי החרדים ושבלבושה היתה הרבה יותר עברית מאשר רוסית. אין להתפלא לכן שפעילותו של הרב מטעם לא רק שלא עוררה התנגדות ציבורית אלא אף זכתה להיכלל בין תחומי הפעולה הלגיטימיים והמקובלים בחיי הציבור. כל זה על בסיס הסכם בשתיקה שלפיו היה ברור לשני הצדדים, שהרב מטעם איננו מנסה אפילו לשלוח ידו בענייני רבנות פרט לניהול פנקסי לידה ופטירה. רוזנברג היה משתדל אצל השלטונות למען הציבור ולמען יחידים שהיו זקוקים לעזרה וכן עסק בענייני צדקה וסעד[904].

דומה שרוזנברג שימש בתפקידו רק 3—4 שנים. בבחירות של שנת 1876 נבחר לרב מתחרהו משנת 1872, אליהו ביילין, קרובה ובן חסותה של משפחת לוריא. ביום 20.10.1879, התקיימו במשרדי מועצת העיר בפיקוחו של ראש העיר בחירות נוספות שבהן נבחר מחדש אליהו ביילין[905].

המועמד המתחרה לביילין היה אחד בשם מלניק, מורה בבית הספר הממלכתי בשקלוב, שחזר וניסה את גורלו בבחירות לרב מטעם בפינסק. בחירות אלו התנהלו לפי סדרים מתוקנים שתוארו למעלה, ולאחר שביילין נבחר בוטל אמנם תפקיד העוזר לרב אבל בו בזמן נקבעה לו משכורת שנתית של 500 רובל. קודם לכן היתה משכורתו של הרב פחותה בהרבה והקהל שילם אותה באי־רצון[906].

מן הדברים האמורים למעלה ניתן ללמוד על מעמדה של הרבנות מטעם בשנות ה־60—70 בפינסק. בשנות ה־60 היו הרבנים האלה בבחינת פקידים שתדלנים אצל השל־טונות ולתפקיד נבחרו גם אנשים חסרי השכלה פורמאלית יסודית. רק בשנות ה־70 היו הרבנים מטעם חניכי בית־מדרש לרבנים ואלה אף שהיו פעילים למען ההשכלה היו רחוקים לחלוטין ממגמות הרוסיפיקאציה (שהיתה אגב רווחת למדי במקומות אחרים ברוסיה), והשתלבו בצורה אורגנית בנוף החברתי של ציבור יהודי פינסק וקארלין בעיקר כמתווכים בין השלטונות לבין הציבור היהודי.

יא. החסידות בשליש השני של המאה ה־19

בעיה קשה היא הערכת כוחה ומעמדה של החסידות בפינסק־קארלין במאה ה־19. המקורות לבירור הבעיה דלים ביותר. במיוחד מתמיה הדבר שעל ר' אשר בן ר' אהרן הגדול, שישב בקארלין מאז שובו אליה זמן מה אחרי תק"ע ועד פטירתו בתקפ"ז, ועל בנו ר' אהרן הידוע בכינויו "השני", שמילא את מקומו בתור רבי של חסידי קארלין וישב בקארלין עד שעבר לסטולין[907] בראשית שנות ה־60, אין לנו למעשה ידיעות ממשיות עליהם במקורות החסידיים. הגיעו לידינו רק דברי תורה, שנכללו בספר "בית אהרן". ספר זה כולל בעיקר דברי תורה של שני האדמו"רים הנ"ל, מיעוטם של ר' אשר ורובם של ר' אהרן[908]. כמו כן אין לנו עדויות על פולמוס עיוני או על סכסוכים של ממש בין חסידים למתנגדים לא מקורות חסידיים ולא ממקורות מתנגדיים.

נראה שברבע הראשון של המאה ה־19 עוד שמרו החסידים על כוחם. במצב של שביתת הנשק בין החסידים למתנגדים לאחר הנהגת החוק של שנת 1804 אין לדעת מה היתה מידת השפעתם של החסידים על הקהל. כוחם המספרי עדיין היה איתן והסיכוי שייבחר בפינסק או בקארלין רב חסידי היה סביר[909], אך בפועל השתלשלו העניינים לרעתו של המחנה החסידי. בחירתו של ר' חיים בן פרץ הכהן בסוף העשור הראשון של המאה ה־19, זכתה כפי הנראה להסכמתם של החסידים, שכן היה ר' חיים מקובל גם על חסידים, ודומה שהוא השפיע לא מעט על ריכוך הניגודים בין שני המחנות. אף שהיה נוח גם לחסידים היתה שיטתו ברבנות מתנגדית[910]. המחנה החסידי איבד אז כנראה הרבה מכוח השפעתו על השכבה הנייטראלית, שהיתה אוהדת לחסידות בסוף המאה ה־18. בד בבד התחילו מתרחשים לעיניהם של חסידים ומתנגדים כאחד שינויים בתחום חיי החברה והכלכלה, שהעלו על פני השטח שכבה גדלה והולכת, שהתחילה נותנת דעתה לרעיונות חדשים של השכלה. דומה שהחסידים יותר מן המתנגדים נאלצו להפנות מרץ רוחני רב למאבק בחוגים, שנטו להלכי רוח חדשים שבאו מן החוץ

901. יסטרדיי, עמ' 153—154.

902. אוטצ'וט 1872, עמ' 24; 1873, עמ' 38; 1875, עמ' 29; 1876, עמ' 30; 1880, עמ' 75.

903. שם, 1872, עמ' 24.

904. עיין לעיל בדיון על החינוך; עובדות ומאורעות, שם; קרמן, עמ' 52—54, 59—61, 66—67.

905. בזכרונותיו מציין קרמן שביילין היה "רבינער" בין השנים תרל"ץ—תרנ"א ודומה שדייק. בכתבה הרוסית משנת 1879, שבה מדובר על הבחירות למשרת הרב מטעם נאמר, שביילין "נבחר מחדש" לתפקידו, משמע לאחר שכיהן תקופה אחת של שלוש שנים (ר"י, שם). לפיכך יש להתעלם מן האמור בביוגראפיה של רוזנברג (עובדות ומאורעות, עמ' 13) שרוזנברג "כיהן פאר" בפינסק עשר שנים (גם ט"פ, עמ' 344). הנכון הוא שרוזנברג שהה בפינסק לא יותר מתשע שנים בין 1872 ל־1881. אבל בשנים שלאחר 1876 היה מנהל בית־הספר הפרטי שלו. עיין גם יסטרדיי, עמ' 155.

906. ר"י, שם.

907. על הבעיה, אם גורש מקארלין או עזב אותה מרצונו לפני 1864, עיין להלן.

908. בית אהרן... רובי התורות... [מאת] כבוד... הר"ר אהרן זצוקללה"ה מקארלין..., בראדי תרל"ה. ליקוטים ומכתבים שלו נדפסו בספר בית אהרן ועיין: א. הויזמן, ילקוט דברי אהרן, ירושלים תשכ"ב. אגרת תנחומים מאת ר' מרדכי מצ'רנוביל לר' אהרן השני עיין גם: י. י. קלפהולץ, אדמו"רי טשרנוביל, עמ' רי"ז.

909. בצוואתו של ר' שאול לוין מקארלין, שנכתבה בשנת תקע"ט, נלקחת בחשבון אפשרות כזאת. עיין: די צוואה, שם, עמ' 401—402.

910. עיין בדיון על ר' חיים הכהן בפרק על רבני פינסק.

ושהלמו את ההתפתחויות החברתיות והכלכליות מבפנים, בעוד שהמתנגדים, אף תלמידי חכמים מובהקים משכבת הסוחרים העשירים, השלימו עם צ׳רה מתונה של השכלה והגיעו לידי דו־קיום אתה. אפילו נניח שחסידות קארלין שמרה על כוחה ועל ליכודו של המחנה שלה הרי בתנאים שבהם היתה נתונה פינסק—קארלין החל בשנות ה־30, היה במצב זה משום נסיגה רצינית, שהרי עם ראשית עלייתה הכלכלית של העיר מתחיל גם תהליך גידולה המספרי של האוכלוסייה היהודית בפינסק ומתרחשים שינויים בהרכב ובמבנה החברתי שלה[911].

האופי שהתחיל לשוות ר׳ שאול לוין לקארלין כעיר למדנית־מתנגדית בסוף המאה ה־18 ובשליש הראשון של המאה ה־19, התגבר והלך עם גידולה הניכר של שכבת הסוחרים המדנים העשירים שהתרכזה בקארלין[912]. כס הרבנות שלה, שהיה מתנגדי באופיו, עלה לגדולה והיה לאחד החשובים של ליטא—רוסיה. וכך מוצאים אנו בסוף שנות ה־50 בקארלין רק שני בתי תפילה של חסידים מול שנים־עשר בתי תפילה של מתנגדים, שמהם תשעה או עשרה נוסדו במאה ה־19[913]. האין זה סימן מובהק לדריכיותה במקום של התנועה החסידית בקארלין—פינסק? דומה שר׳ אשר בן ר׳ אהרן ובנו ר׳ אהרן השני היו חסרים את הדחף הנחוץ כדי להביא את המחנה שלהם לכיבושים חדשים[914]. הם הסתפקו למעשה בשמירה על הקיים. אמנם החיה ר׳ אשר בן אהרן הגדול את החצר הקארליניית עם שובו לקארלין אחר תק״ע (1810) והמשיך אחריו במפעלו בנו ר׳ אהרן השני. לחגים ולמועדים היו מגיעים לחצרו של הרבי אלפי חסידים אף ממרחקים[915] וקארלין היתה לובשת אז צורה של עיר חסידית.

אך רוח הסער והפרץ נסתלקה מחסידות קארלין וכוחה לכ־בוש נפשות ירד פלאים, אף שהחסידים — ברובם מפשוטי עם — נשארו נאמנים לתנועה[916]. אך תלמידי־החכמים המרובים שבקראלין ובפינסק שוב לא מצאו עניין בתורת החסידות. אלה העדיפו להסתופף בצילם של רבני קארלין מגדולי התורה של הדור ולהתווכח בקלויזים ובבתי המדרשות על רעיונות חדשים, שהתחילו לקסום להם. לימוד התורה ורכישת ידיעות כלליות מסוימות הלמו יותר את אופיה וסגנון חייה של השכבה הזאת מאשר החצר החסידית של ר׳ אהרן השני בקארלין. כך איבדה שכבה זו את מנהיגותה שבעבר, כאשר ניהלה תעמולה ומשכה רבים וטובים למחנה שלה.

והוא הדין בפינסק. גם קהילה זו, שבראשית המאה שלטו בה החסידים, שינתה את אופיה במחצית הראשונה של המאה ה־19. השכבה שלא הגדירה את עצמה כחסידית או מתנגדית, אבל אהדה את החסידות ומסרה בסוף המאה ה־18 את השלטון בקהילה בידיהם של החסידים נטשה בהדרגה את החסידות, אף שהחסידים המובהקים נשארו נאמנים לה גם בפינסק. גם בפינסק כמו בקארלין לא היו במאה ה־19 יותר משני בתי־תפילה של חסידים לעומת מספר ניכר (כ־15) בתי תפילה של מתנגדים[917]. חסידי פינסק גם לא העמידו במאה ה־19 אישיות מנהיגה שתהיה לעזר לאדמו״ר שבקארלין ושביחד ישמרו על כוחם של החסידים בקהילות פינסק וקארלין.

יתר על כן, גם במחנה החסידי עצמו נראים סימנים של הסתגלות לתנאים החדשים, שנוצרו בתחילת השליש השני של המאה ה־19. נקח דרך־משל את ר׳ מיכל ברצ׳ינסקי, האישיות המרכזית בין חסידי פינסק. בספר זכרונותיה של נכדתו מרים שמ״ר צונזר מתואר הוא כחסיד קארליני מובהק וכאחד מחשובי עדת החסידים בפינסק, שר׳ אהרן השני רחש לו כבוד רב[918]. אבל ידוע לנו שר׳ מיכל למד במסתרים רוסית ואחר־כך השתלם במשפטים והיה לעורך־דין. הוא שינה במקצת את לבושו ונתן לבניו חינוך שונה מן החינוך המסורתי, ולבנותיו לקח חתנים משכילים. במציאות החברתית והכלכלית החדשה של פינסק נאלצה אפילו החסידות להסתגל לשינויים.

מאלפת מבחינה זו היא כתבה מפינסק משנת 1877 מאת אחד בשם גימפל שפירא, המציג את עצמו כבן לעדת החסידים וההולך בדרכיהם. לדבריו עולה בית התפילה של החסידים בפינסק על זה של החסידים בקארלין, שכן בו נמצאים רבים שניתן ״לכללם יחד בחברת חכמים ונבונים יודעי לשון וספר, אנשי העיון מביני דבר לאשרו ויודעים להלוך נגד החיים, חיי הזמן החדש״. ראשי העדה החסידית וגבאי בית התפילה החסידי (סטאלינער שולכען) בפינסק היו זאב וולף נייידיץ, חבר מועצת העיר, נחמיה קולודני ור׳ שמואל רבינוביץ. על האחרון שבהם

---

911. עיין בפרקים על הכלכלה ועל ההשכלה.

912. עיין לעיל בדיון על ר׳ שאול לוין.

913. עיין בדיון על בתי־הכנסת.

914. עליהם עיין: רבינוביץ, החסידות הליטאית, עמ׳ 56—84 והספרות המובאת על־ידו. תיאור משכילי משנות ה־70, פרי עטו של יהודה־לייב לוין (יהל״ל), שהכיר היטב את המתרחש במחנה חסידי קארלין, אומר על ר׳ אשר שהיה: ״מבעלי ההסתר ואותו הדור לא זכה להגות ממנו לא בתורה ולא במעשים גדולים״. ועל ר׳ אהרן השני: ״גם הוא כמו אביו היה צדיק נסתר בתכלית ההסתר עד שלא זכו לראות ממנו שום דבר כי אם שמחה ומשתה וטוב לב״. ובהמשך: ״עזי פנים שבדור... העלילו עליו שהיה עם הארץ גדול ואוהב תענוגים ועל כן השאיר אחרי מותו חובות עליו יותר מעשרים אלף רו״כ״. (התגלות הינוקא בסטאלין מאת חד מן חברייא, בתוך השחר, ו׳, תרל״ה, עמ׳ 31—32. עיין לעיל, הע׳ 831 והשווה גם: יהל״ל, זכרון בספר, זיטאמיר 1910, עמ׳ 45; קרמן, עמ׳ 6, 72—74; יסטרדיי, עמ׳ 68—69.

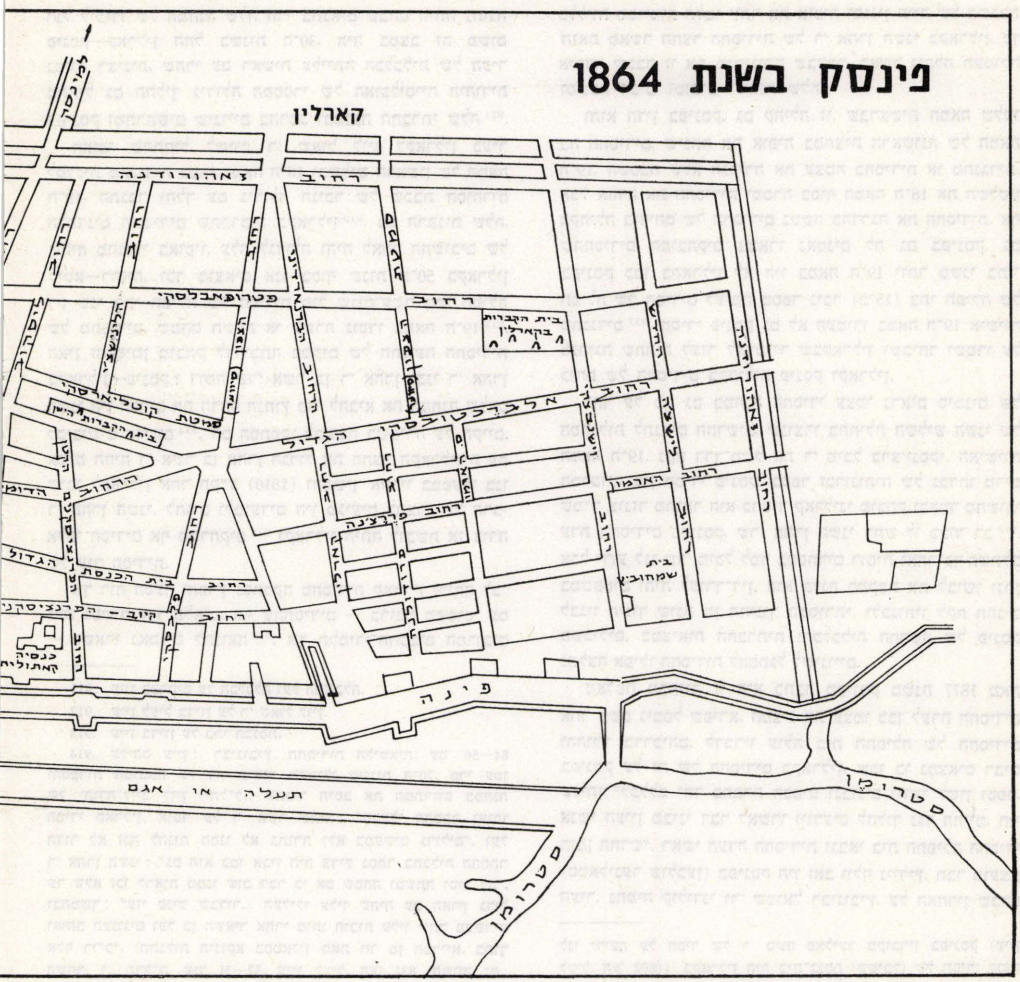
915. היו מגיעים לחצרו אף חסידים ממוסקבה ומארץ־ישראל (קרמן, שם).

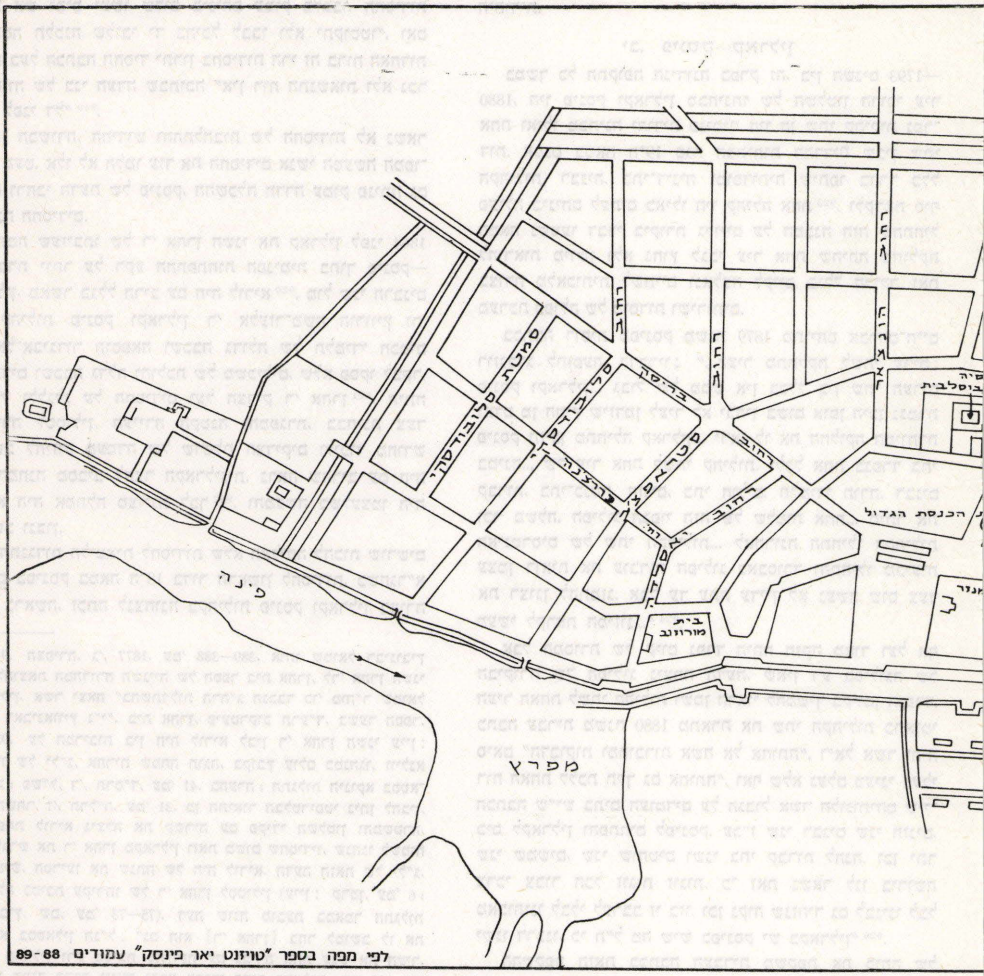
916. עיין להלן, הסבר על ההבדל בין בית־התפילה של החסי־דים בפינסק לזה של החסידים בקארלין. מן הראוי לציין שבתוך המחנה החסידי בפינסק—קארלין חלו במאה ה־19 שינויים פנימיים, שגם הם תרמו את תרומתם להחלשת אחיזתה של שושלת אדמו״רי קארלין—סטולין בפינסק ובקארלין. הכוונה לחסידים תושבי פינסק וקארלין שהיו נאמנים לאדמו״רים אחרים. מאמצע המאה ה־19 יש לנו ידיעה על חסיד של ר׳ משה פאליער מקוברין בפינסק (עיין לעיל, הע׳ 802); בקארלין היה בית־כנסת (שטיבל) של חסידי קוצק ואחרים, הוא הקונפדראק (קרמן, עמ׳ 80—83). חסידים של הרביים משושלת לובשי נמצאו בפינסק מאמצע המאה ה־19, ובסוף המאה היה להם בית־כנסת משלהם (רבינוביץ, החסידות הליטאית, עמ׳ 145—146 ובדיון על בתי־הכנסת). בפינסק ובקארלין חי אחד מנכדי הצדיק ר׳ מרדכי מצ׳רנוביל, הוא מרדכי ברגמן. לפני 1880 (טי״ם, עמ׳ 304) תקעו במאה ה־19 יתד גם חסידי הורודוק ובית־כנסת לחסידי הורודוק היה קיים בקארלין בסוף המאה ה־19 (רבינוביץ, שם, עמ׳ 151—152, וכן בדיון על בתי־הכנסת).

917. עיין בדיון על בתי־הכנסת.

918. יסטרדיי, שם.

פינסק בשנת 1864

לפי מפה בספר "טויזנט יאר פינסק" עמודים 88-89

הוא אומר: "אמנם בסוד החסידים באה נפשו, בכ"ז לא כמח־שבותיהם מחשבותיו, איש אשר הספרות העברית אהובת נפשו, כל מכ"ע בישראל ימצא מקום בביתו, כן גם יד ושם לו בשפת רוסיא ואשכנז... עד כי נפלא דרכו לעדת החסידים לראות איכה אש ומים יעשו שלום ביניהם עמוק בלבבו, החסידות והחכמה תלכנה שלובי יד בהיכל לבבו ולא יתקוטטו". ואם מוצא בעל הכתבה החסיד יתרון בחסידות הרי זה ברוח האחדות והאחווה של בני העדה שבתוכה "אין רוח התנשאות ולא נכר שוע לפני דל" [919].

מן הבשורה, החידוש וההתלהבות של החסידות לא נשאר אלא מעט. אלו לא הלמו עוד את החסידים אנשי המעשה המפו־כחים ורחבי הדעת של פינסק, ההשכלה חדרה עמוק פנימה גם למחנה החסידים.

דומה שעזיבתו של ר' אהרן השני את קארלין לפני 1864 מסתברת יותר על רקע ההתפתחות הפנימית בתוך פינסק—קארלין, מאשר בגלל הריב עם חיה לוריא [920]. מול שני הרבנים של קהילות פינסק וקארלין ר' אלעזר־משה הורוויץ ור' שמואל־אביגדור תוספאה ושכבה גדולה של תלמידי חכמים מתנגדים ושכבה גדלה והולכת של משכילים, שלא פסקו לבקר, לעקוץ וללגלג על החסידים ועל הצדיק ר' אהרן [921], היתה העקירה לסטולין, העיירה הקטנה והמפגרת, בבחינת צעד מחושב לחיזוק מעמדה של שושלת הצדיקים וליכוד מחודש של המחנה מסביב לחצר הקארלינית. נראה שהריב עם חיה לוריא היה אמתלה מצוינת לכך [922]. והמעשה כשלעצמו היה מחושב ונבון.

ההתנגדות הליטאית לחסידות שלא הצליחה להכות שורשים חזקים בפינסק במאה ה־18 בדור הראשון לחסידות, כשהגר"א עמד בראשה, זכתה לנצחונה בקהילות פינסק וקארלין בצורה הדרגתית בתקופה שבה הגיעו שני המחנות לדרי־קיום. אבל מול עליית התנועה הציבורית החדשה, ששאבה את כוחה מן ההשכלה החילונית, היתה לנצחון של ההתנגדות חשיבות מוג־בלת בלבד על עיצוב דמותה התרבותית והחברתית של פינסק היהודית.

יב. פינסק—קארלין

במשך כל התקופה הנידונה בפרק זה, בין השנים 1793—1880, היו פינסק וקארלין מבחינתו של השלטון הרוסי עיר אחת ואילו מבחינה יהודית פנימית היו הן שתי קהילות נפר־דות. אמנם במאה ה־19 פגה המתיחות ההדדית שבין שתי הקהילות. רבניה, בתי־דיניה ומוסדותיה שיתפו בדרך כלל פעולה ביניהם לעתים כאילו היו קהילה אחת [923], ולקראת סוף המאה נשמעו דברי ביקורת גלויים על המבנה הזה שהתחיל להיראות מיושן ולא נחוץ לגבי עיר אחת שהיתה מחולקת בצורה מלאכותית לשתיים ונאלצה לקיים בגלל חלוקה זאת מערכת כפולה של מוסדות ושירותים.

בכתבה רוסית מפינסק משנת 1879 מתייחס אברהם־חיים רוזנברג לתופעה. לדבריו: "...העיר מתחלקת לשתי ערים: פינסק וקארלין... גבול של ממש אין בכלל בין שתי הערים ואדם מן החוץ שיזדמן לעיר לא יבחין בשום אופן היכן נגמרת פינסק והיכן מתחילה קארלין... יראו לו את החלוקה המיוחדת במינה... של עיר אחת לשתי קהילות. ולכל אחת בנפרד בתי קברות, בתי־כנסת, חזנים, בתי חולים, תלמודי תורה, רבנים וכו' משלה. הפילוג הכפוי הזה של שלמות אחת... סותר את האינטרסים של שתי הקהילות... לאחרונה התחילו הקהילות עצמן רואות את עובדות הפילוג כאבסורד והתחילו מביעות את רצונן להתמזג. אבל עד עתה עדיין לא נעשה שום צעד מעשי לקראת המיזוג..." [924].

אבל המסורת של קיום נפרד היתה חזקה מאוד ועל אף הביקורת של הפילוג ניצחה הדעה, שאין רע בפילוגה של העיר האחת לשתי קהילות ושמן הראוי להמשיך בקיומן הנפרד. כתבה עברית משנת 1880 מתארת את שתי הקהילות כתאומי סיאם "הדבוקות ומחוברות אשה אל אחותה". ו"אל אשר יהיה רוח האחת ללכת תלך גם אחותה", ואף שלא נעלם מעיני בעלי הכתבה ש"יש בתים העומדים על הגבול אשר חלונותיהם שיי־כים לקארלין והפתחים לפינסק. עכ"ז שני רבנים שני חזנים, שני שמשים, שני שוחטים ושני בתי קברות להנה. וכן יתר צרכי צבור הכל זוגות זוגות, כי זאת נשאר לנו בירושה מאבותינו לבלי לערבב זו בזו, וכן נקוה שנזהיר גם לבנינו לבל ישנו דרכנו, כי ת"ל מה שיש בפינסק יש בקארלין" [925].

ההשקפה הזאת בכתבה העברית משקפת את כוחה של האינרציה והשקפה זו ניצחה בפועל, כי החלוקה לקהילות נפרדות הוסיפה להתקיים. מדברי זכרונותיו של קרמן מסתבר, שנתקיים במאה ה־19 אף פסק־דין של פשרה, שהוצא בעקבות הסכסוך הראשון בין פינסק וקארלין באמצע המאה ה־18 ולכן

---

919. הצפירה, ג', 1877, עמ' 388—389. אותו שמואל רבינוביץ דאג להוצאת המהדורה השנייה של הספר בית אהרן, לר' אהרן השני מקארלין, אשר יצאה "בהשתדלות הרה"ג הנכבד כו' מוה"ר שמואל הכהן ראבינאוויץ נ"י". בית אהרן, פיעטרקוב תרע"ד, בשער הספר.

920. על המריבות בין חיה לוריא לבין ר' אהרן השני עיין: סיפורו של יל"ג, אחרית שמחה תוגה, בקובץ עולם כמנהגו, ווילנא תרל"ג; פש"ל, ד', תרס"ד, עמ' 41, בהערה; התגלות הינוקא בסטא־לין, השחר, ו', תרל"ה, עמ' 31. מן התיאור הבלטריסטי ניתן להבין, שמשפחת לוריא ניצלה את קשריה עם פקידי השלטון והמשטרה, כדי לגרש את ר' אהרן מקארלין וזאת משום שחסידיו, שנהגו לשמוח ולהרעיש, הפריעו את שנתה של חיה לוריא. הדעה הזאת של יל"ג, נתקבלה כסיבת עקירתו של ר' אהרן לסטולין (עיין: קרמן, עמ' 6; רבינוביץ, שם, עמ' 73—75). דעה שונה מובעת במאמר התגלות הינוקא בסטאלין הנ"ל: "גם הוא [ר' אהרן] בחר למושב לו את העיר קארלין ורק בסיבת מחלוקת עם גבירה אחת ענש את העיר. ויוציא ממנה הדרה וזיווה וקבע מקומו בעיר סטאלין". אין כאן זכר לגירוש ועקירתו לסטולין מתוארת כפעולה שעשה מרצונו. נראה שיש לסמוך יותר על הדברים הנאמרים במאמר התגלות הינוקא בסטולין, מאשר על סיפור בלטריסטי של יל"ג, שנמצא רחוק מפינסק ולא ביקר בה בכלל מאז 1851.

921. על יחסם של ר' אלעזר־משה הורוויץ ור' שמואל־אביגדור תוספאה לחסידות עיין בפרק על רבני פינסק וקארלין. חיים צ'מ־רינסקי מציין בזכרונותיו שרוב מניין של בעלי הבתים בקארלין היו מתנגדים קנאים. ראה: עייריתי מוטילי, עמ' 10.

922. עיין לעיל, הע' 920.

923. עיין בדיון על הרב ר' חיים בן פרץ הכהן והאיגרת שפרסם זאב רבינוביץ ועיין לעיל, הע' 802.

924. ר"י, 1879, מס' 6, עמ' 188—189.

925. המליץ, ט"ו, עמ' 277.

לא היו בקארלין שווקים וימי שוק, איטליזים, סתם חנויות וחנויות מכולת קטנות ואילו פינסק חייבת לספק לפני חג הסוכות אתרוגים לקארלין לפני שהיא מבטיחה אותם לעצמה[926].

אבל מבחינתו של השלטון הרוסי היתה פינסק—קארלין עיר אחת היא פינסק. אמנם הניח השלטון ליהודי העיר לקיים את החלוקה המסורתית שלהם לשתי קהילות, אבל המבנה האדמיניסטראטיבי ראה לפניו עיר אחת בלבד[927]. ראש מועצת העיר ("גולובה") היה ראש העיר כולה, והמושל בשנות ה־70 הבארון ויטה היה ממונה על העיר כולה ובשעת הצורך פנה לכל התושבים מעל בימת בית־הכנסת הגדול של פינסק[928].

יהודי פינסק הסתגלו לשניות הזאת. ראובן הולדהור, מחבר הספר הדו־לשוני הרוסי והעברי "דברי שלום ואמת"[929], מכנה את עצמו בשנת 1837 בשער העברי לספרו "ראובן האלדהאר מק"ק קארלין" ואילו בשער הרוסי הוא מכנה את עצמו "עירון של פינסק". ברור מכאן שאיחודן או קיומן הנפרד של פינסק וקארלין היה נתון להכרעתם החופשית של יהודי העיר ואלה הכריעו למעשה למען הקיום הנפרד של שתי הקהילות.

דברי סיכום לתולדות קהילת פינסק בשנים 1706—1880

דברי תולדותיה של קהילת פינסק במאות ה־18 וה־19 עד 1880, הם במידה רבה תולדותיה של העיר פינסק בכללה. המצב שנתגבש במעבר מן המאה ה־17 ל־18, כאשר קיבלה פינסק צביון של עיר יהודית, נשמר גם במאה ה־18 ואף העמיק במאה ה־19. בסוף המאה ה־18 היו בפינסק ובקארלין ביחד כ־2,900 (כ־70 אחוז) יהודים וכ־850 (כ־30 אחוז) לא־יהודים, והאוכלוסייה הכוללת מנתה כ־3,750 נפש בסך־הכול. ואילו בסוף המאה ה־19 גדלה האוכלוסייה של פינסק—קארלין פי כמה: 21—22 אלף (75—77,5 אחוז) יהודים ו־6—7 אלפים (22,5—25 אחוז) לא־יהודים והאוכלוסייה מנתה כ־28 אלף נפש. יתרונה הסגולי של האוכלוסייה היהודית אף גדול בהרבה מיתרונה המספרי, כי במידה שנתרחשו בעיר דברים בתחום חיי הכלכלה, הרוח והחברה, ניכרת בהם פעילותם של היהודים בלבד. המקורות היהודיים והלא־יהודיים כאחד שהגיעו לידינו מתעלמים כמעט לגמרי מן האוכלוסייה הנוצרית (להבדיל, כמובן, מנציגי השלטון הפולני עד 1793 והרוסי לאחר־מכן), כגורם פעיל של העיר למרות משקלה הדמוגראפי הלא מבוטל. הכלכלן הרוסי יאנסון מכנה בשנת 1869 במחקר רשמי כבד־משקל את פינסק "העיר היהודית הזאת". ואמנם, ניתן לקבוע ללא היסוס שאת ההיסטוריה של פינסק במעבר לזמן החדש ובזמן החדש עצמו עיצבו תושביה היהודים. תהליכים שעברו על העיר ושינויים שהתחוללו בחייה, במידה שהם תלויים ביכולת היצירה של בני המקום, הם תוצאה של הכשרון והתושייה של תושביה היהודים. נסיון היסטורי עשיר של פעילות כלכלית ענפה וכושר הסתגלות למצבים קשים מצד אחד, מסורת מושרשת של סדרי לימוד, חינוך ולימוד תורה, שאיפה לדעת כערך מרכזי בחיי היחיד והחברה, אי־שקט אינטלקטואלי ויכולת התחדשות רוחנית מצד שני, עושים את ציבור יהודי פינסק גם בתקופה הנידונה לציבור ער ויוצר. במהלך השינויים הגדולים שהתחוללו בחייהם של יהודי ליטא—פולין עד החלוקות, ובתקופת שלטון רוסיה לאחר החלוקות, ושסימניהם הם התפרקות מסגרות השלטון העצמי, תסיסה רוחנית בימי ההתחדשות הדתית — החסידות, מילא ציבור יהודי פינסק תפקיד נכבד מאוד והשפעתו רבה במיוחד בתנועת החסידות.

בתקופה מתחילת המאה ה־18 עד 1793, שנת החלוקה השנייה של פולין, נמצאת פינסק בשלטון פולין ומבחינה אדמיניסטראטיבית מוסיפה פינסק להשתייך לליטא. מעמדה של פינסק כקהילה ראשית בוועד מדינת ליטא נשמר כל ימי קיומו של ועד המדינה עד 1764 ואף לאחר פירוקו הרשמי. עד סוף קיומה העצמאי של פולין מוסיפות חמש הקהילות הראשיות של ליטא, ופינסק אחת מהן, למלא תפקידי הנהגה של הציבור היהודי בליטא.

תהליכים היסטוריים מכריעים, שהתרחשו בפולין במאה ה־18, הצעידו את ממלכת פולין, בשעת הפקרות פנימית, לקראת התמוטטותה וחלוקתה בין המעצמות השכנות. תהליכים אלה השפיעו גם על מעמדו של הקיבוץ היהודי שבמדינה, על היחסים הפנימיים במסגרות השלטון העצמי שלו ("ועד הארצות" בפולין ו"ועד מדינת ליטא"), ועל היחסים הפנימיים בתוך הגלילות וגליל פינסק בכלל זה. לחצים כבדים מגשוא על ועד מדינת ליטא מצד אצילים, סטארוסטים ובוייבודים בתקופה של מלחמות, מהומות ואי־סדרים בשני העשורים הראשונים של המאה ה־18, דחפו את מנהיגי הקהילות הראשיות, ואת מנהיגי פינסק בכללם, להטלת מסים כבדים ולקבלת הלוואות, שפרעונן העיק כתשלום מסים. הלחץ היה, כפי שמסתבר, כבד מנשוא וגרם למרי והתקוממות של שכבות ציבור נרחבות בתוך הקהילות הראשיות נגד הקהילה הראשית, ושל קהילות ויישובים בסביבות נגד הקהילה הראשית, ונסיונות השתחררות מן התלות בהן. על רקע זה ניתן להבין את נסיונן הראשון של קהילות צפון ווהלין להשתחרר מתלותן בפינסק בשנת 1819 ולאחריה, את התפלגותה של קארלין מפינסק באמצע המאה ה־18, ואת פרישתן בפועל של קהילות צפון ווהלין וקהילות אחרות בגליל פינסק מתלותן בקהילת פינסק אחרי שנת 1764. מנהיגי קהילת פינסק נזקקו במידה גדלה והולכת לזכות השלטונות ובתי־המשפט שלהם והצליחו לבלום לזמן מה ובמידה מסוימת את נסיונות הפרישה, אבל הדבר הרחיב עוד יותר את תהליך ההתפוררות שפגע קשה בשלטון העצמי שלהם.

הניגודים הפנימיים הללו חלו בימי מצוקה כלכלית של פולין בששת העשורים הראשונים של המאה ה־18, שבה נאלצו יהודי פינסק, כיהודי מקומות אחרים, להיאבק קשה על פרנסתם ולחפש במידה גדלה והולכת פתרונות כלשהם למצב המצוקה שלהם בעיירות של אצילים ובכפריהם בפרנסות של דחק.

926. ש. מ. ראבינאוויטש, תלפיות, עמ' 14—15; קרמן, עמ' 158.
927. החומר הרשמי על פינסק מתייחס בכל המקרים לפינסק ולקארלין כלעיר אחת. בסיכומי גביית המסים והקרובקה בשנת 1857 בפינסק וקארלין מצוין הדבר במפורש (זלנסקי, ח"ב, עמ' 667).
928. קרמן, עמ' 22, 158—159.
929. עיין לעיל, הע' 445.

במצב המשבר החברתי הפנימי שנוצר אז לא הצליחה השכבה השלטת להציע פתרון לפי רצון הציבור. במאבק של קהילת פינסק בקהילה הפורשת קארלין, שהיה חמור והתנהל בתקיפות, היה מקום לכל היותר לפשרות, כשכל צד ניסה להתחמק מלקיימן. במציאות ההיסטורית האובייקטיבית של פולין דאז יכול היה הדבר רק להחמיר את הניגודים הפנימיים החברתיים.

בשל דלות המקורות על היחסים הפנימיים בקהילת פינסק ידוע לנו מעט על הקשרים בין השכבות החברתיות השונות בתוכה, אבל ישנו הרושם שהקהילה הצליחה להימנע, לפחות עד אמצע שנות ה־80, ממאבק חמור, כפי שהיה קיים, דרך־משל, בווילנה או במינסק במחצית השנייה של המאה ה־18. הצלחתה של פינסק להושיב על כס הרבנות שלה באותה עת רבנים בעלי שיעור קומה, אוטוריטה אישית ומחנכת כר׳ רפאל בן ר׳ יקותיאל־זיסקינד הכהן (האמבורגר) והרב המנהיג הח־סידי ר׳ לוי־יצחק בן מאיר (הברדיצ׳בי) סייעה, כפי הנראה, במיתון וריכוך ניגודים. התנועה החסידית הצעירה, שהכתה שורשים עמוקים בפינסק—קארלין בראשית צעדיה בשנות ה־60, הכניסה לשורותיה רבים וטובים הן משכבת תלמידי־החכמים והן מהשכבות העממיות, גרמה להתחדשות דתית וחב־רתית והפנתה מרץ ציבורי לאפיקים חדשים. קארלין הוציאה אז מתוכה את אחד מגדולי תועמלניה ומפיציה של החסידות, ר׳ אהרן הגדול מקארלין. פעילותו שלו ושל תלמידיו־עוזריו עשתה את העיר מרכז חסידי ראשון במעלה בליטא כולה ויצרה מסגרת מאחדת לבני שתי הקהילות פינסק וקארלין המפולגות ביניהן פילוג ארגוני, והקהתה, כפי הנראה, אף היא את חריפות הפילוג והניגודים הפנימיים.

הנהגת הקהל גילתה הבנה לרעיונות החדשים, לא ראתה בהם סכנה לעצמה ולקיום הדת ולא נתנה ידה למלחמה נגד החסידות בפולמוס הראשון של שנת תקל״ב (1772), ואך בקושי נכנעה ללחצו של הגר״א בראשית שנות ה־80 כשנאלצה לסלק באי־רצון את ר׳ לוי־יצחק מן הרבנות.

רק מסירת כס הרבנות תמורת תשלום ב־1785 לרב לא ידוע, ר׳ אביגדור בן חיים, מתנגד מושבע לחסידות, גרמה למאבק פנימי חמור בין חסידים למתנגדים, שנסתיים כעבור שנים מעטות בנצחונו של המחנה החסידי שנטל לידיו גם את הנהגת הקהל הרשמית.

לא מן הנמנע שההתאוששות הכלכלית שהסתמנה בפולין בשליש האחרון של שלטונו של סטאניסלאב אוגוסט פוניא־טובסקי ושסימניה ניכרים היטב גם בפינסק, הקלה על פתרון בעיות כספיות וחברתיות בתקופת התפשטותה של החסידות ומיתנה גם היא ניגודים חברתיים בסוף תקופת השלטון הפולני.

סיפוחה של פינסק לרוסיה בשנת 1793, בחלוקה השנייה של פולין, מציינת מעבר ומפנה בתולדותיה של העיר. בעקבות החלוקה האדמיניסטראטיבית החדשה, שהונהגה על־ידי השלטון הרוסי החדש, חדלה פינסק להיות בירה של מחוז (פוביאט) רחב־ידיים, כפי שהיתה בתקופת שלטון ליטא—פולין, ונהיתה לאחד מאחד־עשר המחוזות בפלך מינסק. מבחינה יהודית פנימית חדלה קהילת פינסק להיות קהילה ראשית, מדריכה ומנהיגה של קהילות שהיו שייכות בעבר לגליל פינסק, בחלוקה האדמיניסטראטיבית החדשה נמנו קהילות אלה עם מחוזות אחרים בפלך מינסק או בפלך הורודנה. מרותה של קהילת פינסק הצטמצמה וחלה רק על הקהילות שבמחוז. המעמד וההשפעה שהיו לקהילת פינסק עוברים תחת השלטון החדש לקהילת מינסק בירת הפלך ובה מקום מושבו של שר הפלך — גוברנאטור. במשך הזמן נשכח המעמד המיוחד שהיה לקהילת פינסק בין הקהילות הראשיות של ליטא ופינסק היתה אחת הקהילות (החשובות אמנם בגלל עברן) של בלורוסיה בגלל שייכותה של העיר לפלך מינסק. עניינים גדולים וחשובים ליהודי הפלך נידונים במינסק ויהודי פינסק רחוקים בדרך כלל מזירת הפעילות וההתרחשויות והשפעתם מצטמצמת והולכת. את מקומה של ההשפעה ה״מדינית״ שהיתה לפינסק כקהילה ראשית בתקופה הפולנית תופסת במאה ה־19 השפעה מסוג אחר, ובה מקום ראשוני לאישים הפעילים בחיי הכלכלה של פינסק. אחדים מבין אישים אלה היו לדמויות בעלות חשיבות כול ארצית בגלל פעילותם הרבה ובגלל האופי וההיקף של עסקיהם, שהשפיעו על עיצובם של תהליכים כלכליים וחבר־תיים.

ברבע הראשון של המאה ה־19 היתה עדיין יד החסידים על העליונה הן בפינסק והן בקארלין. אבל ציוותם של שני המחנות, החסידי והמתנגדי, לחוק הממשלתי משנת 1804, שכפה על הציבור הנהגת קהל משותפת, הביא להפוגה ולדו־קיום בין שני הפלגים. החסידות התחילה מאבדת את השפעתה, כוחה המספרי הוקפא, כנראה, הן בפינסק והן בקארלין, והגידול הדמוגראפי המזורז של שתי הקהילות בשליש השני של המאה ה־19 פסח על המחנה החסידי, ולכן נחלש כוחו הציבורי.

קארלין שנתאחדה, כנראה, לזמן־מה עם פינסק בימי רבנותו של ר׳ אביגדור (1785—1793), נתפלגה שוב אחרי 1793, תחת השלטון הרוסי החדש, בהשפעתו של ר׳ שאול מקארלין והתחילה מתגבשת בהנהגתו כמרכז למדני־מתנגדי. במאה ה־19 היתה קארלין למקום מושבם של הסוחרים העשירים ובעלי הבתים הלמדנים, ורבנים מגדולי התורה שבדורם ישבו על כס הרבנות שלה.

המחנה המתנגדי־למדני גבר גם בפינסק וכוחו הציבורי גדל בצורה ניכרת, כנראה משום שהשלים עם צורה מתונה של השכלה והגיע לידי פשרה ודו־קיום עם ציבור גדל והולך של אנשים, שהתחילו למזג בחייהם ובחינוך בניהם רעיונות חדשים של תנועת ההשכלה.

ניצני ההשכלה נתגלו בפינסק בד בבד עם ראשית שגשוגה הכלכלי באמצע שנות ה־30, והשפעתה גברה בהדרגה והביאה להתגבשות תרבותית וחברתית חדשה. עד שנות ה־50 של המאה ה־19 הספיקו רעיונות ההשכלה לחדור לחוגים של לומדי התורה, למשפחות הסוחרים הבעל ביתיות־למדניות ואף לחוגי החסידים. השפעתם של נושאי רעיונות ההשכלה גדלה בהתמדה. בצד לימודי־הקודש נעשו לימודי־החול מרכיב מקובל בתכנית חינוך הבנים. בצד החדרים והלימוד מפי מורים פר־טיים, מתחילים לתפוס מקום גדל והולך בחינוך הבנים מוסדות תלמוד־תורה עם תכנית מתוקנת בפינסק ובקארלין. קמו בתי־

ספר חדשים לילדי היהודים. בשנות ה־70 מתחילה נהירה לגימנסיה הרוסית. בעיר נוצרת שכבת אינטליגנציה יהודית. קם חוג של סופרים משכילים המרבים לפרסם את דבריהם בעיתונות העברית והרוסית החדשה. האופי של ההשכלה והחינוך החדש, כפי שנתגבשו בפינסק, היה בעיקרו עברי לאומי וכזה היה גם האופי של רוב האינטליגנציה המשכילית בפינסק.

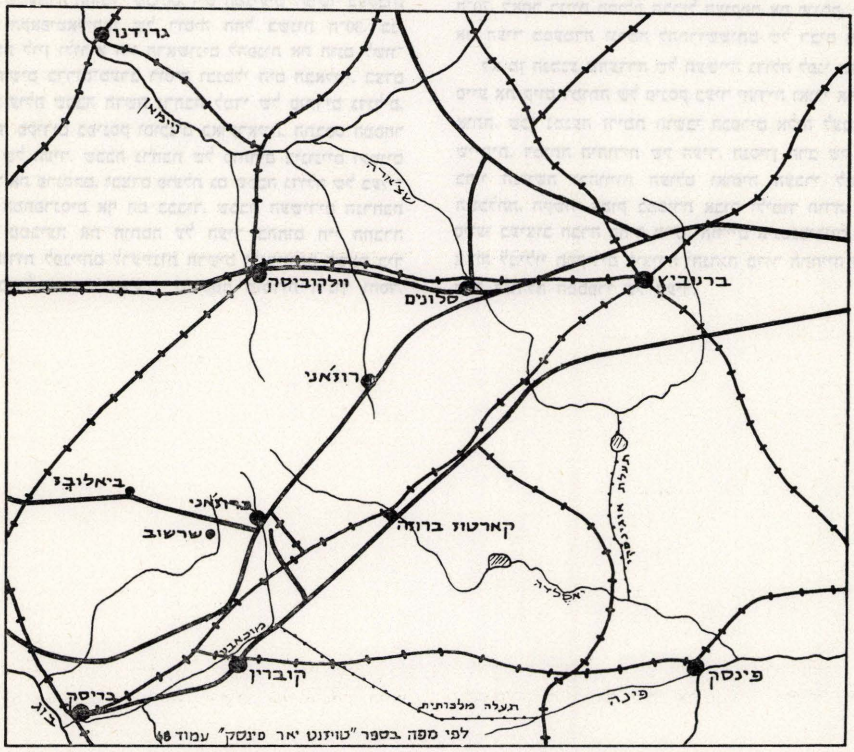
השינויים בתחום חיי התרבות של יהודי פינסק, מתרחשים בחברה, שמעמדה החומרי מבוסס, ויש המגיעים לעושר בעקבות הפיתוח הקאפיטאליסטי של רוסיה החל בשנות ה־30. בני המשפחות לוין ולוריא היו הראשונים להפנות את הונם לשוו־קים החדשים בדרום־מערב רוסיה ובנמלי הים הבאלטי. בצדם התחילה עולה שכבה חדשה נרחבת למדי של סוחרים גדולים, המעסיקה פקידים בפינסק וסוכנים באוקראינה. התבסס המסחר הפנימי של העיר. שכבה נרחבת של סוחרים בינוניים וקטנים מצאו בו את פרנסתם, ובצדם פועלת גם שכבה גדולה של בעלי־מלאכה המתפרנסים אף הם בכבוד. שכבת העשירים הנרחבת בפינסק מטביעה את חותמה על העיר בתחום חיי החברה והרוח הודות לפנייתם לרעיונות חדשים ולנכונותם לשאת ביד נדיבה בעול הוצאות הציבור ובהקמת מוסדות חינוך וחסד.

הפעילות המסחרית הנרחבת של סוחרי פינסק באוקראינה ובמרכזי מסחר אחרים ברוסיה היתה מלווה הגירה של תושבי פינסק למקומות הפעילות המסחרית, בעיקר לאוקראינה, הן בתקופת השגשוג הכלכלי והן בתקופת המשבר של שנות ה־70.

ההון שנצבר בידי סוחרי פינסק הושקע בחלקו הגדול בפיתוחה של אוקראינה ורק חלקו הקטן הופנה בין שנות ה־50 ל־70 של המאה ה־19 לתעשייה, והיה מסוגל משום כך לעמוד לה לעיר רק במידה מסוימת בבוא עליה המשבר הכלכלי בשנות ה־70, לאחר בניית מסילת הברזל העוקפת את פינסק, שהורידה את העיר ממעמדה וגרמה להתרוששותם של רבים מתושביה.

לא מן הנמנע שהעדרה של תעשייה גדולה לפני שנות ה־80 סייע את קיום דמותה של פינסק כעיר יהודית ואולי אף להגביר אותה, שכן נמנעה זרימת הנושבי הכפרים אליה לעבודה תע־שייתית. דמותה היהודית של העיר, הנסיון הרב של תושביה בחיי המעשה ובהוויות העולם ואופיה העברי לאומי של השכלתה, הקשור עמוק במסורת אבות ולימוד תורה, כל אלה סייעו בעיצוב חברה החיה חיים יהודיים אינטנסיביים והכשירו אותה למילוי תפקידים ביצירה והנהגה בדור התחייה הלאומית מעל לגודלה המספרי של העיר.

מפת התעלה המלכותית
ותעלת אוגינסקי בקרבת פינסק

כביש
מסילת ברזל
נהר
תעלה

נספחים

נספח 1

האם יכלה נסיכות פינסק העצמאית לשמש מקלט למגורשי ליטא בשנת 1495?

בעת ייסוד היישוב היהודי בפינסק בראשית המאה ה־16, היתה עיר זו מרכזה של אחת הנסיכויות העצמאיות[1] בממלכת ליטא, ושלטו בה הנסיך פיודור איבאנוביץ יארוסלאביץ ואשתו אולייניה, בתה של מאריה סמיונובנה, מי שהיתה השליטה של נסיכות פינסק קודם לכן[2]. נסיכים אלה היו בני האמונה הנוצרית־פראבוסלאבית ואוכלוסיית נסיכות פינסק היתה אף היא פראבוסלאבית רובה ככולה[3].

הואיל והנסיכויות העצמאיות שבליטא של אותו זמן היו מבחינה מסוימת עולמות מדיניים נפרדים, מדינות בתוך מדינה[4], והואיל והשתייכותו של השליט המקומי לכנסייה הפראבוסלאבית עשויה היתה לייחד את מדיניות הנסיכות ממדיניותו הכללית של הנסיך הגדול, שליטה של ליטא כולה, מתעוררת הבעיה, שמא לא חל צו גירוש היהודים מליטא של אלכסנדר משנת 1495 על נסיכות פינסק, ויהודים מגורשים מליטא מצאו לעצמם מקלט בפינסק קרוב למתן צו הגירוש ב־1495, והם שייסדו את היישוב היהודי במקום?

תשובתנו על שאלה זו היא שלילית. מתוך עיון במעמדה הכללי של נסיכות פינסק במאה ה־15 ובמיוחד בתקופת שלטונה של הנסיכה מאריה סמיונובנה (1471—1501) שאז ניתן צו גירוש יהודי ליטא, ושל פיודור איבאנוביץ יארוסלאביץ, שבת־קופת שלטונו התיישבו היהודים בפינסק, נראה הדבר בלתי אפשרי מן הטעמים שיפורטו להלן.

מעיקרו של דבר לא היה שלטונם של נסיכי פינסק במשך כל המאה ה־15 יציב כל עיקר[5]. עם גמר תהליך התגבשותה של המדינה הליטאית בימי ויטולד לא היה למעשה מקום לנסיכים מקומיים חזקים ותקיפים. שלטונם היה מוגבל לא רק מפני שהיו כפופים לנסיך הגדול והיו חייבים לבוא לעזרתו בעת מלחמה ושילמו לו מס תלות, אלא גם משום מדיניותו של הנסיך הגדול, שפקח עליהם עין שלא יתעצמו יתר על המידה וריסן את נטיותיהם הבדלניות[6]. בעיקר היה מתערב הנסיך הגדול בענייני הנסיכות בעת חילופי נסיכים. כך, דרך־משל, מסר קאזימיר היאגיילוני (שלט 1447—1492) את נסיכות פינסק בשנת 1471 — לאחר שהנסיך יורי סמיונוביץ אחרון צאצאי נאריומונט גדימינוביץ מת ללא יורשים — לנסיכה מאריה סמיונובנה[7]. בפריבילגיה שנתן לה קאזימיר הגדול ושלפיה חלו עליה החובות הרגילות שחלו על נסיכים מקומיים — להגיש עזרה צבאית בעת מלחמה ושירותי תחבורה בהתאם לנוהג[8] — התנה תנאי שמותר לו לקחת ממנה את הנסיכות מכל טעם שהוא, אם יחזיר לה את התשלום ששילמה לו תמורת הפריבילגיה[9]. עצם קיומו של תנאי כזה מלמדנו, ששליטתה של הנסיכה היתה מוגבלת הגבלה חמורה מבחינה חוקית, אך בדרך כלל לא נהג הנסיך הגדול להתערב בענייני הנסיכות אם לא היתה התנגשות בין האינטרסים של הנסיך המקומי לאינטרסים של המדינה כולה. כך יכלו נסיכי פינסק לחלק אדמות ולתת כתבי־זכויות עליהן בלי שיהיו זקוקים לאישור הנסיך הגדול[10]. מצד שני נראה שתחומי סמכותו ומידת עצמאותן השלטונית של הנסיך המקומי לא היו מוגדרים וברורים, ושאוכלוסיית נסיכות פינסק ראתה למעשה את שלטון הנסיך כשלטונו של מושל מטעם הנסיך הגדול. מעידות על כך שתי תלונות משנת 1501 של עירוני פינסק בפני הנסיך הגדול אלכסנדר על הנסיכה מאריה ועל הנסיך פיודור, משום שהנהיגו חידושים מסוימים שהכבידו במקצת את עול ההתחייבויות וההיטלים שרבץ עליהם. תלונות אלו הביאו להתערבותו של הנסיך הגדול בענייניים בעלי חשיבות מקומית. פעם ראשונה פסק אלכסנדר לטובת עירוני פינסק, ורק בפסק שני קבע ברורות שעניינים בעלי חשיבות מקומית נתונים לסמכותו הבלעדית של הנסיך המקומי[11].

אין להעלות על הדעת אפשרות, שהנסיכה מאריה היתה רשאית במצב התלות שלה בנסיך אלכסנדר לעשות מעשה ולקבל מגורשים מליטא לתחומי נסיכותה בניגוד למדיניות המוצהרת של הנסיך הגדול אלכסנדר[12]. דבר זה נתאפשר רק

---

1. נסיכות פינסק היא אחת משתי הנסיכויות האזוריות העצמאיות (השנייה היא נסיכות מסטיסלאב) שהותיר הנסיך הגדול ויטולד (שלט 1392—1430), בעת שחיסל את מרבית הנסיכויות האזוריות עם ייצוב שלטונו והתגברותה של מגמת ריכוז השלטון בידי הנסיך הגדול (לובאווסקי, עמ' 54, 83). על תולדותיה המדיניות של נסיכות פינסק ראה לעיל, עמ' 19—23.
2. ראה לעיל, עמ' 21.
3. ראה: מילובידוב, עמ' 373 ואילך.
4. לובאווסקי, עמ' 84.
5. הנסיכים לא היו ראשים להוריש את הנסיכות לבניהם בלי הסכמתו ואישורו בכתב של הנסיך הגדול. ראה על כך לעיל, עמ' 20.
6. כשמרד סוידריגיילו באחיו ויטולד בגלל הסדרים שהנהיג ובגלל האוניה עם פולין, הצטרפו אליו הנסיכים המקומיים ובתוכם גם נסיך פינסק, שסולק מנסיכותו עם דיכוי המרד ב־1432. ראה לובאווסקי, עמ' 71.
7. בת למשפחת העשירים ורבי המדינה המפורסמת גאשטולד, אלמנתו של נסיך קיוב סמיון אוללקוביץ. ראה: Pociecha, כרך 2, עמ' 417.
8. ויסלואך, Posługi, עמ' 20.
9. ט"פ, עמ' 3.
10. ויסלואך, שם, עמ' 21, 196—197, 206.
11. שם, עמ' 195—197.
12. אפילו הנסיך אולבראכט מארטינוביץ גאשטולד, הכול יכול בנסיכות ליטא, דאג לקבל רשות מזיגמונט ה־1 לפני שנתן את כתב־הזכויות ליהודים מגרודנה לייסד יישוב יהודי בטיקטין בשנת 1522. (ראה: ברשאדסקי, אוצ'רק, שם, עמ' 93—94). יש להניח שגם הנסיך פיודור קיבל אישור מוקדם של המלך אלכסנדר למתן פריבי־לגיית היסוד לייסוד היישוב היהודי בפינסק.

עם מתן הרשות על־ידי אלכסנדר למגורשי ליטא בשנת 1503 לחזור למקומותיהם. רק אז יכול היה הנסיך פיודור, שעלה על כס הנסיכות ב־1501, להחליט על קבלת מספר מסוים של יהודים מבין המגורשים ששבו לארצם ולגרום בכך לייסוד היישוב היהודי במקום. לפיכך יש לקשור את ראשיתו של היישוב היהודי בפינסק במאורע המרכזי בתולדות יהודי ליטא, היינו בהחלטתו של המלך אלכסנדר, שגירש את יהודי ליטא מארצו, לחזור בו כעבור שמונה שנים ולקבלם מחדש כקיבוץ למוד נסיון, בנסיבות היסטוריות שנתנו דחיפה עצומה להתפתחותו ולהתעצמותו.

נספח 2

רשימות יהודי פינסק בשנות ה־50 וה־60 ועיונים בתולדותיהן של משפחות במאה ה־16

להלן שתי רשימות: (א) רשימת יהודים בעלי רכוש קרקעי בפינסק, שנפקדו ברשימת הלוסטראציה מן השנים 1552/55. (ב) רשימת יהודים תושבי פינסק באמצע שנות ה־60, המבוססת בעיקר על רשימת הלוסטראציה מן השנים 1561/66 (המונה את שמותיהם של היהודים בעלי בתים ורכוש קרקעי בפינסק ולידה), בתוספת שמותיהם של יהודים שנזכרו בתעודות אחרות ולא נזכרו ברשימת הלוסטראציה.

השמות ברשימות אלו מסודרים בסדר א"ב. לא היה טעם לתת גם בתרגום עברי את רשימות הרכוש הקרקעי של יהודי פינסק בשנים 1552/55 ו־1561/66, כפי שנעשתה על־ידי ברשאדסקי[13], שהובאו בתרגום ליידיש על־ידי הוניק[14]. את אלו ניתן למצוא במקומן. נעשתה השוואה של הרשימות שנערכו על־ידי ברשאדסקי ושל הרשימות ביידיש של הוניק לספרי הלוסטראציות של 1552/55[15] ושל 1561/66[16], ובהערות לרשימות יצוינו רק התיקונים שהועלו מהשוואת הנוסחאות. הרשימות הניתנות כאן נערכו לפי כרטסת אישים שברשות המחבר, שבה נרשמו כל הפרטים הידועים על רכושו ופעילותו של כל אחד מהם, במידה שהדבר נזכר בתעודות. ריכוז כל האינפורמאציה בכרטיסים אישיים נתן מושג חי על רכושם, מעמדם ופעילותם של חלק מיהודי פינסק הידועים לנו בשמותיהם, וכן נתן הדבר אפשרות מסוימת לקשור קשרים בין אבות לבנים ועיונים גניאלוגיים, שבעזרתם נתקבלה תמונה חיה יותר של היישוב היהודי בפינסק במאה ה־16. המספר הכולל של השמות בשנות ה־50 ובשנות ה־60 שימש לנו בסיס להערכת גודלו של היישוב היהודי בפינסק, ולפיכך נעשה כאן נסיון להרכיב רשימה, שתהיה שלמה ומדויקת ככל האפשר.

(א) רשימת יהודי פינסק בשנים 1552/55

רשימה זו בנויה כולה על סמך פנקס הלוסטראציה[17] ונמנו בה ראשי בתי האב, בעלי רכוש קרקעי. עד אמצע שנות ה־50 לא נמצאו בתעודות ידיעות על יהודים מפינסק, שלא נפקדו ברשימת הלוסטראציה. כוכב ליד שם בא לציין את העובדה שאדם זה נרשם כבעל רכוש קרקעי גם בלוסטראציה השנייה של 1561/66. מכאן ניתן אולי ללמוד, שהאחרים לא היו בחיים בשנות ה־60 והם היו כנראה הקשישים יותר שבקהילת פינסק. האות (ע) ליד שם באה לציין שהוא היה עשיר. האות (א) ליד שם באה לציין שהוא היה אמיד. הדבר נעשה כדי לתת מושג מוחשי על גודל השכבה האמידה.

הרכוש הקרקעי

1. * אברהם וולצ'קוביץ — א — ברחוב היהודים — מגרש 4½ פרנט[18].
   גן ליד הדרך לקושביץ — 1 מורג.
2. * אברהם מארקוביץ[19] — ע — ברח' היהודים — 7 פרנט; גן ליד הדרך לקושביץ — 1 מורג[20]
   (על חלקו באחוזת פוסיניץ ראה לעיל, פרק א').
3. אהרן אוחרימוביץ — ברח' היהודים — חצי מגרש 1½ פרנט
   (שותפו של אליהו שמעונוביץ למגרש).

13. רי"א, כרך 2, מס' 33, עמ' 252.
14. ט"ם, עמ' 27—28. הוניק הכין את רשימתו גם על סמך ספר הלוסטראציה הנדפס.
15. פיסק"נ — 1555. הרשימה של ברשאדסקי נערכה על סמך גוף כתב־היד של ספר הלוסטראציה. ה"ארכיב" של ברשאדסקי נדפס ב־1882, ואילו ספר הלוסטראציה (פיסק"נ — 1555) ב־1884. היה מקום לתקן תיקונים רבים אצל ברשאדסקי על סמך השוואת הנוסחאות.
16. פיסק"נ — 1566. הרשימה של ברשאדסקי (רי"א, כרך 2, מס' 252) נעשתה כנראה על סמך הספר הנדפס.
17. אם לא ניתנה הערה ליד שם משמע שניתן להסתמך על הנוסח ב־רי"א, כרך 2, מס' 33, בפיסק"נ — 1555, יש למצוא ידיעות על הרכוש הקרקעי של יהודי פינסק בעמ' 6, 11—12, 14—17, 20—22, 31—32, 38, 75, 170.
18. ברשימת ברשאדסקי (שם, עמ' 29), רשם 2 7/2 פרנט ויש לתקן לפי פיסק"נ. ראה גם עמ' 26, הע' 34. על הפרנט כיחידת שטח, ראה שם, הע' 30.
19. ברשימת ברשאדסקי (רי"א, כרך 2, מס' 33, עמ' 29), רשום Abraam Maowicz ויש לתקן.

4.	אליהו מוישייביץ	א?	ברח' הגדול — 8 פרנט.
5.	אליהו מארקוביץ	א	ברח' היהודים — 3 פרנט.
6.	* אליהו שמעונוביץ		ברח' היהודים — חצי מגרש 1½ פרנט (שותפו של אהרן אחרימוביץ למגרש).
7.	* אליעזר איסאקוביץ[21]		ליד הנהר מאחורי הגדר — מגרש 2 פרנט ומגרש 3 פרנט.
8.	* אליעזר מארקוביץ	א	ברח' היהודים — 5½ פרנט[22]; גן ליד הדרך לקושביץ — 1 מורג 15 פרנט (על חלקו באחוזת פוסיניץ ראה לעיל, עמ' 40).
9.	* אליעזר נחומוביץ[23]	א	ברח' היהודים — 3½ פרנט; גן ליד הדרך לקושביץ — 1 מורג.
10.	* גולדה איצקובה[24]		ברח' הגדול — 3½ פרנט.
11.	* גרשון אברמוביץ	ע	ברח' היהודים — 2½ פרנט; על חלקו באחוזת קריינוביץ ראה לעיל, עמ' 36, 40[25].
12.	* הושקו מושייביץ[26]	א	ליד הנהר מאחורי הגדר — 2 פרנט.
13.	ויכנה זיסקינובה		ליד הנהר מאחורי הגדר — 2 פרנט.
14.	חזן		מגרש בית־הכנסת — 2 פרנט.
15.	חנה[27]		גן מחוץ לעיר — 1 מורג.
16.	יוסקו דוידוביץ		ברח' היהודים — 2 פרנט.
17.	יוסקו לזרוביץ[28]		אדמות באחוזת סטטיצ'בו[29].
18.	ירחמיאל פסחוביץ[30]		ברח' היהודים — 3 פרנט.
19.	ישראל מורדוכוביץ		ברח' היהודים — 3 פרנט.
20.	ישראל פסחוביץ	ע	ברח' הגדול — 7 פרנט[31]; ברח' היהודים — 3½ פרנט[32]; גן ליד הדרך לקושביץ — 1 מורג; בכפר קושצ'יץ[33] — וולוקה אחת ובסמוך לו 3 מורג.
21.	לאסיקובה האלמנה[34]		ברח' היהודים — 2½ פרנט.
22.	מרים פסחובה[35]		ליד הנהר מאחורי הגדר — 4½ פרנט.
23.	* משה איזראלוביץ	ע	ברח' היהודים — 1½ פרנט. היה שייך לו המגרש השוסטקובי והיו לו עוד מגרשים בפינסק[36].
24.	משה אישמוילוביץ		גן ליד הדרך לקושביץ — 1 מורג.

20. לפי פיסק"נ — 1555, עמ' 32. ברשימת ברשאדסקי (רי"א, כרך 2, מס' 33, עמ' 30) 1 פרנט. זהו שיבוש ואת הפרנט יש לתקן למורג (ראה פרק א', הע' 194).

21. ברשימת בעלי הקרקעות ליד הנהר מאחורי הגדר שמביא ברשאדסקי (עמ' 28), נרשמו שתי חלקות קרקע אחת על שם Lazor Izaakowicz והשנייה על שם Leyzer Szakowicz. לפי פיסק"נ שייכת החלקה השנייה ללייזר איזאקוביץ ונראה לי שנוסח פיסק"נ הוא הנכון.

22. כך לפי פיסק"נ. ברשימת ברשאדסקי — 3½ פרנט.

23. בפיסק"נ — 1555, נזכר בעמ' 22 בעל מגרש ברח' היהודים בשם לזר יאחימוביץ ובעמ' 32 בעל גן בשם לזר נחימוביץ. נראה לי, שמדובר בשני המקרים באותו אדם ולפיכך השמטתי מן הרשימה את השם אליעזר יאחימוביץ. אולי הוא בנו של נחום פסחוביץ?

24. Golda Idzkowa, משמע אשת איציק או אלמנתו.

25. היו לו אולי אדמות חקלאיות נוספות. במפקד שנערך ב־1554 בתיאור גבולות האחוזה נאמר בין השאר שהאחוזה גובלת באדמות גרשון מפינסק (ר"פ, עמ' 97).

26. כאן קריאתו של ברשאדסקי Hosko, היא נכונה ויש לתקן את הנוסח בפיסק"נ — 1555, עמ' 15, הקורא Nosko. הדבר מוכח מתעודה משנת 1550, שבה מסופר על שותפותו של הושקו מושייביץ עם נחום פסחוביץ בחכירת מכסים ובתי מזיגה (רי"א, כרך 2, מס' 10). אחרת היה חסר לנו שם זה ברשימה משנות ה־50 והיה קשה להסביר את העדרו.

27. Vychna Sziskynowa, משמע אשת זיסקינד או אלמנתו. הנוסח "די זעלבע גאס", אצל הוניק, שיש להבינו רחוב סטפאנסקי על־פי סדר הרחובות ברשימה, מטעה והיה ראוי להשמיטו ולהסתפק במה שרשום בפיסק"נ ואצל ברשאדסקי, היינו "ליד הנהר מאחורי הגדר". חנה שצוינה ברשימה במס' הסידורי 15, לא נזכרה ברשימות ברשאדסקי והוניק. השווה פיסק"נ — 1555, עמ' 31.

28. שמו הושמט ברשימות ברשאדסקי והוניק. ראה ההע' הבאה.

29. נמנות שלוש חלקות שלו: אחת — 25 פרנט אדמה בינונית, שנייה — 4 מורג ו־16 פרנט, שלישית — 1 מורג ו־20 פרנט (פיסק"נ — 1555, עמ' 170).

30. לפי פיסק"נ — 1555, עמ' 22, שמו הפרטי Rachwal, לפי רשימות ברשאדסקי — Rochmal.

31. כך בפיסק"נ — 1555, עמ' 17, ויש לתקן ברשימה של ברשאדסקי: במקום 1 פרנט צ"ל 7 פרנט.

32. ולא 3 7/2 כפי שכתוב ברשימת ברשאדסקי. ראה פרק א', הע' 34.

33. בפיסק"נ — 1555, עמ' 74, נזכרים בתי מגורים (sielidzby) השייכים ליהודים בכפר קושצ'יץ (פרט זה נעלם מעיני ברשאדסקי והוניק ולא צוין על־ידם); לא מן הנמנע שהכוונה בזה גם לבית או בתים של ישראל פסחוביץ.

34. Lasikowa, שמה נשמט מן הרשימה של ברשאדסקי.

35. Maryanna Pyeszakowa (פיסק"נ — 1555, עמ' 15), משמע אשת פסח או אלמנתו.

36. רי"א, כרך 2, מס' 155. השווה פרק א', עמ' 26 והע' 33.

37. ראה לעיל, הע' 25.

25.	נחום אברמוביץ	ע	ברח׳ היהודים — 2 פרנט. שותף לאחיו גרשון לבעלות על אחוזת קריינוביץ[37].
26.	* נחום פסחוביץ	ע	ברח׳ דימיסקובסקי[38] — 2½ פרנט; ליד הנהר מאחורי הגדר — 1 פרנט; מן הנהר בכיוון לרחוב — 2½ פרנט; ברח׳ הגדול — 7½ פרנט[39]; גן ליד הדרך לקושביץ — 1 מורג; בכפר קושצ׳יץ — 2 וולוקות ובסמוך לו 3 מורגים.
27.	נתן מויישייביץ[40]	ע	ברח׳ סטפאנסקי — 3 מגרשים: 2 מגרשים בגודל 2 פרנט ואחד 6 פרנט; ליד הנהר מאחורי הגדר — 3 פרנט; גן ליד הדרך לקושביץ — 1 מורג.
28.	?* קוסקו פסחוביץ[41]		ברח׳ קובאלסקי — 4 פרנט; ברח׳ בכיוון להורודץ — 4 פרנט; גן ליד הדרך לקושביץ — 1 מורג.
29.	השמש [הירש?][42]		ברח׳ סטפאנסקי — 1 פרנט.

(ב) רשימה של בעלי בתים וקרקעות ושל תושבים בפינסק בשנות ה־60

גם רשימה זו בנויה לפי המתכונת של הרשימה הקודמת, וההסברים לסימנים ולקיצורים שניתנו שם יפים גם כאן. יסוד לרשימה הניתנת כאן שימשה רשימת בעלי הבתים והרכוש הקרקעי של היהודים בפינסק שנערכה בידי ברשאדסקי על סמך ספר הלוסטראציה השנייה מהשנים 1561/66[43], ונוספו להם שמות של יהודים שגרו ופעלו בפינסק בשנות ה־60 ושזכר להם מצאנו בתעודות אחרות, אף שלא נזכרו בספר הלוסטראציה. כדי להבחין אותם מן השמות שנזכרו בלוסטראציה רשמנו אותם בסוגריים מרובעים וניתנה בכל מקרה כזה הערה למקור.

הרכוש הקרקעי

1.	[אברהם][44]		
2.	* אברהם וולצ׳קוביץ	א	ברח׳ היהודים — מגרש בנוי 6 פרנט; אדמות גן 30 פרנט [= 1 מורג][45].
3.	* אברהם מארקוביץ	ע	ברח׳ הגדול — מגרש 2 פרנט; אדמות גן 30 פרנט; 2 וולוקות שדות מרעה בסעלץ.
4.	* אליהו שמעונוביץ		ברח׳ היהודים — מגרש בנוי 3 פרנט.
5.	אליעזר הקצב	א	ברח׳ היהודים — מגרש בנוי 7 פרנט; ברח׳ קובאלסקי — מגרש בנוי 2 פרנט; גן 2 פרנט.
6.	* אליעזר איזאקוביץ		ברח׳ הגדול — מגרש בנוי 2½ פרנט.
7.	אליעזר לישניקוביץ		ברח׳ הגדול — מגרש 2 פרנט.
8.	אליעזר מויישייביץ		ברח׳ סוצ׳יוצ׳ין — מגרש בנוי 3 פרנט.
9.	* אליעזר מארקוביץ	א—ע	ברח׳ היהודים — 2 מגרשים בנויים 4½ ו־2 פרנט; אדמות גן מחוץ לעיר — 30 פרנט; מאחורי הפינה — אחו 2 מורגים; 2 וולוקות אדמות חריש ליד העיר; ליד הכפר קנובובו — 2 מורגים.
10.	* אליעזר נחומוביץ		אדמות גן מחוץ לעיר — 30 פרנט; אדמות חריש — 1 וולוקה.
11.	* גולדה [איצקובה][46]		ברח׳ הגדול — מגרש בנוי 3 פרנט.
12.	* [גרשון אברמוביץ][47]		

38. ב־רי״א, כרך 2, מס׳ 33, עמ׳ 28 לא צוין שהמגרש שקנה מהריסקו שאבצ׳יץ הוא ברחוב דימוסקובסקי.

39. ברשימת ברשאדסקי (שם, עמ׳ 29), ויש לתקן לפי פיסק״נ — ולפי רשימת הלוסטראציה מ־1561/66.

40. ב־רי״א, שם, עמ׳ 28, רשום שלוש פעמים השם Hosko מויישייביץ. את הראשון והשני יש לתקן ולקרוא Nosko, כמו בפיסק״נ, עמ׳ 11—12, הייגו נתן.

41. Kusko Pieszakowycz. ואולי יש לתקן את השם הפרטי ולקרוא Nasko, הוא נאשקו (נחמן?) פסחוביץ, ואז זהו האיש המחזיק במגרש ובבית ברחוב קובאלסקי גם בלוסטראציה של 1561/66 (ראה ברשימה להלן).

42. בלוסטראציה של 1561/66, מוצאים אנו אלמנה של הירש בעלת מגרש ברחוב סטפאנסקי, ובכל הרשימה אין זכר לשמש.

43. רי״א כרך 2, מס׳ 252. הרשימה של ברשאדסקי נערכה על סמך פיסק״נ — 1566 הנדפס. הוניק מביא רשימה זו בתרגום ליידיש, טי״פ, עמ׳ 29—30.

44. רי״א, כרך 2, מס׳ 160, עמ׳ 106. פקיד־פקח מטעם חוכרי המלח מבריסק.

45. הכוונה כאן לאדמות הגן בסמוך לדרך לקושביץ, שנזכרו ברשימה הקודמת. על הפרנט והמורג כיחידות ששח, ראה פרק א׳, הע׳ 30.

46. ברשימה הקודמת היא נקראת גולדה איצקובה.

47. נזכר ברשימה הקודמת. לא נזכר ברשימת הלוסטראציה מהשנים 1561/66. נזכר בתעודה משנת 1564, שחכר יחד עם וסקו מדנצ׳יץ זכות ייצור משקאות ומכיריתם (רי״א, כרך 2, מס׳ 203).

13. דוד אליאשביץ[48] — ברח' סוצ'ווצ'ין — מגרש בנוי 2 פרנט.
14. * הושקו מוישייביץ — א—ע — ברח' היהודים — מגרש בנוי 3 פרנט; גן 6 פרנט; ברח' סוצ'ווצ'ין מגרש בנוי — 3 פרנט; ברח' הורודישץ — מגרש בנוי 2½ פרנט; אדמות גן מחוץ לעיר — 30 פרנט[49].
15. הירשינובה, אלמנה — ברח' סטפאנסקי — מגרש בנוי 2½ פרנט.
16. [וסקו (יוסקו?) מדנצ'יץ'][50]
17. זלמן, דוקטור (רב) — ברח' הגדול — מגרש בנוי 3½ פרנט; גן 2 פרנט.
18. [זלמן איסאקוביץ][51]
19. * חזן — ברח' היהודים — מגרש בית־הכנסת 2½ פרנט.
20. יוסף איזראלוביץ — ברח' היהודים — מגרש בנוי 3 פרנט.
21. [יוסקו קוסקוביץ][52]
22. יוסקובה מייניצ'ובה, אלמנה[53] — ברח' סוצ'ווצ'ין — מגרש בנוי 3 פרנט.
23. יחזקאל [יוסקוביץ][54] — ברח' סוצ'ווצ'ין — מגרש בנוי 3 פרנט.
24 [יחנן][55]
25. יעקב אברמוביץ — ברח' סוצ'ווצ'ין — מגרש בנוי 1 פרנט.
26. [יצחק (איצקו) מוישייביץ][56] — א — בכפר קושצ'יץ — 2 וולוקות בחכירה ובסמוך לו — 2 מורג אחו בשותפות עם משה פסחוביץ.
27. יצחק פסחוביץ[57]
28. יקותיאל (?) יושקוביץ[58] — ברח' הגדול מגרש בנוי 1½ פרנט.
29. ישראל אילצ'יץ — ברח' הגדול — מגרש בנוי 6 פרנט 3 פרנטונים.
30. * ישראל פסחוביץ — ע — אדמות גן מחוץ לעיר — 30 פרנט[59].
31. מאיר מוישייביץ (רב) — ברח' סוצ'ווצ'ין — מגרש בנוי 2½ פרנט.
32. מיכאל חומיץ — א—ע — ברח' סטפאנסקי — מגרש בנוי 3 פרנט, גן 7 פרנט.
33. מאלקו ארושטאביץ[60] — ברח' סוצ'ווצ'ין — מגרש בנוי 2½ פרנט 2 פרנטונים.
34. מרדכי איזראלוביץ — ברח' היהודים — מגרש בנוי 4 פרנט 2 פרנטונים.
35. משה אברמוביץ — ברח' סוצ'ווצ'ין — מגרש בנוי 2 פרנט.
36. * משה איזראלביץ — ע — ברח' הגדול — מגרש בנוי 2 פרנט, גן 3½ פרנט; ברח' ליסקובסקי — מגרש בנוי 8 פרנט, גן 8 פרנט; אדמות גן מחוץ לעיר — 30 פרנט; אחו מאחורי הפינה ליד קנובובו — 6 מורגים.
37. משה טורוביץ — ברח' היהודים — מגרש בנוי 2 פרנט.
38. משה נחומוביץ — ברח' היהודים — מגרש בנוי 3 פרנט.
39. משה פסחוביץ — בכפר קושצ'יץ — 2 וולוקות בחכירה ובסמוך לו — 2 מורג אחו בשותפות עם יצחק (איצקו) פסחוביץ[61].

48. בתעודה משנת 1562 נזכר יהודי בשם דוד, המוכר מלח בפינסק אצל חוכרי המלח מבריסק (שם, מס' 160). אולי זה אותו דוד?
49. אדמות רשומות בשם מושקו מוישייביץ, אבל ברור שיש לתקן ולקרוא הושקו.
50. שותפו של גרשון אברמוביץ לחכירת המשקאות בשנת 1564. השם נראה לא־יהודי. אולי יש לתקן ולקרוא יוסקו? ברשימת הלוס־טראציה מ־1566 מצאנו את השם של האלמנה Ioskowa Mieniczowa, wdowa żydowska ואולי יש קשר בין השניים: ווסקו (יוסקו) זה מת בין השנים 1564—1566 ויוסקובה היא אלמנתו? וראה לעיל, הע' 47.
51. פקידו של חוכר המכס נחמיה רובינוביץ מבריסק, גר אצל משה איזראלוביץ (רי"א, כרך 2, מס' 26). אינו נזכר ברשימת בעלי הבתים בבריסק.
52. פקיד־פקח מטעם חוכרי המלח מבריסק (רי"א, כרך 2, מס' 160, עמ' 105, 111).
53. ראה לעיל, הע' 50.
54. יחזקאל יוסקוביץ נזכר בתעודה משנת 1562 יחד עם כמה יהודים אחרים על החרמת מלח בביתו (שם, מס' 160, עמ' 109).
55. משרתם של חוכרי המלח מבריסק בפינסק בשנת 1561 (שם, מס' 153).
56. בשנת 1563 היה בידו משכון על הלוואה בסך 100 שוק (שם, מס' 28).
57. אולי עברה לרשותו הקרקע של ישראל פסחוביץ בקושצ'יץ בשנות ה־50. ואולי הוא אחיו?
58. ואולי יש לקרוא: Kuszko Ioszkowicz. Hoszko?
59. אולי נפטר לפני גמר המפקד והבית נרשם כבר על שם אחד מבניו?
60. ליד שמו רשום במפורש — יהודי. אבל הדבר נראה לי בכל זאת מסופק. בפיסק"נ—1552 רשום, שבאותו רחוב היה נוצרי אחד בשם זה ממש (עמ' 18), והיה בעל קרקע גם מחוץ לעיר (עמ' 33). הוניק מנסה לקרוא את השם מלכ'קע, משמע מלך.
61. ראה לעיל, הע' 57.

40.	נח [פסחוביץ] (רב) [62]		ברח׳ הגדול — מגרש בנוי 4 פרנט, גן 1½ פרנט.
41.	* נחום פסחוביץ	ע	ברח׳ הגדול — מגרש בנוי 3 פרנט, גן 5½ פרנט; ברח׳ הישן — מגרש בנוי 3 פרנט; אדמות גן מחוץ לעיר — 30 פרנט; אחו מאחורי הפינה ליד קנובובו — 6 מורגים; אדמות חריש בקושצ׳ין — 3 וולוקות ובסמוך להן — אחו 2 מורג ועוד 25 פרנט.
42.	?* נשקו פסחוביץ	א	ברח׳ הגדול — מגרש ריק 2 פרנט; ברח׳ קובאלסקי מגרש בנוי 4 פרנט, גן 3 פרנט.
43.	פוהאץ׳		ברח׳ היהודים — מגרש בנוי 8 פרנט 2 פרנטונים.
44.	רפאל פסחוביץ		ברח׳ היהודים — מגרש בנוי 3 פרנט 2 פרנטונים.
45.	[שמואל פישלביץ] [63]		
46.	שמשון יוסקוביץ		ברח׳ סטפאנסקי — מגרש בנוי 2 פרנט.

(ג) בירורים גניאלוגיים (עד 1569)

לצורך הבירורים הגניאלוגיים תשמש לנו רשימת הלוסטראציה של 1552/55 כתעודת מוצא לבדיקה ולהשוואה של הידיעות על יהודי פינסק כפרטים עם ידיעות הכלולות ברשימת הלוסטראציה השנייה של 1561/66 ועם ידיעות בתעודות אחרות, קודמות ומאוחרות כאחת.

התעודה הקדומה ביותר שבה נזכרים שניים מיהודי פינסק, שנרשמו לאחר־מכן גם ברשימת הלוסטראציה של 1552/55, היא משנת 1522, ומספר כה על אליעזר מארקוביץ ואברהם וולצ׳קוביץ שהיו בעלי חנויות בשוק של פינסק[64]. שניים אלה רשומים גם ברשימת הלוסטראציה של 1561/66. מן הידיעות על שני אנשים אלה בתעודות הנזכרות יש ללמוד, שהם היו כבר אנשים עומדים ברשות עצמם קצת לפני 1522 ובעת הלוסטראציה של 1561/66 נמנו, קרוב לוודאי, על זקני הקהילה. יוצא מכאן, שבעת ייסוד הקהילה היו ילדים או נערים ונולדו כנראה בגירוש. דומה שאבותיהם של שניים אלה, וולצ׳קו ומארק היו בין מייסדי היישוב היהודי בפינסק. על וולצ׳קו, אביו של אברהם, אין אנו יודעים מאומה, וכן לא מצאנו בתעודות וברשימות הלוסטראציות אחים של אברהם, בנים לוולצ׳קו. ואילו אביו של אליעזר, מארק יוסקוביץ, נזכר בתעודה משנת 1533[65], כמי שקיבל כתב־שעבוד נכסים על אחוזה בכפר פוסיניץ, כבטחון להלוואה של 13 ו־7 שוק שנתן לשני אחים, הבויארים פיידקו ודניס וולודקייביץ. מארק יוסקוביץ זה, שהיה אב לבן עומד ברשות עצמו כבר בשנת 1522, היה כנראה בשנת 1533 כבן 55—60 ובשנים 1552/55 כבר לא היה בחיים. קרוב לוודאי שמארק יוסקוביץ זה הוא בנו של יוסקו מאירוביץ, אחד משלושת מייסדי היישוב היהודי בפינסק, הנזכרים בשמותיהם בכתב־הזכויות היסודי, ויחד עם אביו היה בין המייסדים של היישוב החדש. בניו האחרים של מארק זה בפינסק ואחיו של אליעזר שנזכר לעיל הם אברהם מארקוביץ ואליהו מארקוביץ, הרשומים בין בעלי הקרקעות ובתים בלוסט־

62. עליו ראה לעיל, פרק א׳, עמ׳ 30.
63. עסק בשנת 1563 בייצור אשלג (או״ק, כרך 28, מס׳ 27). נזכר אולי גם ב־רי״א, כרך 2, מס׳ 132.
64. ר״פ, עמ׳ 283 (גם ר״נ, כרך 1, מס׳ 250).
65. ר״פ, עמ׳ 230 (גם רי״א, כרך 1, מס׳ 157).

ראציות של 1552/55 ו־1561/66. אין ספק ששלושת הבנים של מארק — נכדיו של יוסקו מאירוביץ — הנמנים על אמידי פינסק, אם לא על עשיריה ממש[66], הם הדור השני של מתיישבי פינסק.

ברשימה של הלוסטראציה משנת 1552/55 נזכרים בניהם של פסח אזופוביץ ואברהם ריז׳קייביץ, גם הם בשמותיהם יחד עם יוסקו מאירוביץ בכתב־הזכויות היסודי. ברשימה מופיעים ארבעה פסחוביצ׳ים (בני פסח): יקותיאל, ירחמיאל, ישראל ונחום. אמנם אין לדעת בוודאות שכולם הם בני פסח אזופוביץ, כי לא מן הנמנע שהיה בפינסק עוד מתיישב יהודי ששמו היה פסח. מכל־מקום ברור שישראל ונחום שניהם הם בני פסח אזופוביץ[67] ושניהם נמנים על עשירי המקום, מפתחים פעילות כלכלית ענפה ושולחים ידיהם בעסקים שונים. נחום פסחוביץ הוא האישיות הבולטת ביותר בין יהודי פינסק[68] ושמו נזכר פעמים רבות בתעודות החל בשנת 1550, ובתעודה משנת 1555 מופנה אליו פסק־דין של המלך בתשובה על תלונה שהגיש בשמו ובשם כל יהודי ליטא נגד הוויט והעירונים של קיוב, שאסרו על סוחרים יהודים הבאים לקיוב לסחור בחנויות העירוניות.

אליעזר נחומוביץ הנזכר ברשימה של הלוסטראציה מ־1552/55, בעל רכוש קרקעי ניכר, הוא כנראה בנו של נחום פסחוביץ. ברשימה נזכר גם משה איזראלביץ, בנו של ישראל פסחוביץ, כבעל רכוש קרקעי רב ומתעודה אחרת ידוע לנו, שכבר בשנת 1544 היה בעל מגרש בפינסק[69]. משמע שכבר אז עמד ברשות עצמו ואביו ישראל היה כנראה כבר אז בן 40. מכאן רשאים אנו להסיק, שבעת ייסוד הקהילה היהודית

66. פעילותם הכלכלית נידונה בפרק א׳ בדיון על חיי הכלכלה (עמ׳ 35 ואילך). כאן נציין רק שאחד מהם, אברהם, החזיק באחוזת פוסיניץ עד שנות ה־60 ממש, מלבד המגרשים והאדמות שהיו לו בפינסק ומחוצה לה. אליעזר שהיה בשנת 1522 בעל חנות היה ב־1550 שותף לניהול המכס, שנחכר ע״י ישראל ונחום פסחוביץ. גם על האח השלישי אליהו ידוע שהלווה סכומי כסף גדולים.
67. רי״א, כרך 2, מס׳ 12—13. מן הקשר של משה ויצחק (איצקו) פסחוביץ לכפר קושצ׳ין יחד עם נחום וישראל פסחוביץ, יש מקום לשער שהם אחים.
68. עליו ראה להלן.
69. שם, מס׳ 155.

בפינסק הגיע למקום כילד קטן עם הוריו, או שנולד כבר בפינסק, אבל זמן מועט לאחר התיישבות הוריו במקום. הוא ואחיו נחום הם הנציגים הבולטים ביותר של בני הדור השני בפינסק.

גם על בניו של אברהם ריז'קייביץ, גרשון ונחום[70] הנזכרים ברשימת הלוסטראציה של 1552/55, יש לנו עדות משנת 1540 לערך על כך, שבתיהם, קרוב לוודאי ברחוב היהודים, נשרפו[71]. משניים אלה היה רק גרשון בחיים בעת הלוסטראציה של שנת 1561/66. אף שעל פעילותם הכלכלית בפינסק ידוע פחות מאשר על פעילותם של בני פסח, ברור שנמנו על עשירי המקום, לפחות בגלל העובדה שהחזיקו כל השנים באחוזה קריינובין, שקיבל אביהם עוד מהנסיך פיודור[72].

ברשימה של הלוסטראציה משנת 1552/55 מוצאים אנו שלושה מויישייביצ'ים (בני משה): אליהו, הושקו ונתן, מהם הושקו ונתן נמנים בלי ספק על אמידי פינסק[73]. משלושת אחים אלה היה בחיים בעת הלוסטראציה של 1561/66 רק הושקו. יוצא מכאן שלרשימת מייסדי היישוב היהודי בפינסק בני הדור הראשון במקום אפשר להוסיף את אביהם משה.

על־ידי משפחות אלו נוסד כנראה גם היישוב היהודי בקלצק בשנות ה־20[74]. נסיכות קלצק היתה אף היא, בדומה לנסיכות פינסק, נחלתה של המלכה בונה, ובעקבות המדיניות הקולוניזאטורית ומדיניות הפיתוח הפעילה שלה נוצרו התנאים להתיישבות מספר משפחות יהודיות במקום. ברשימת הלוסטראציה של שנת 1552/55 בנסיכות קלצק[75] נמנים בין תושבי קלצק ארבעה יהודים בעלי בתים ורכוש קרקעי במקום: איזאק (יצחק) שמואילוביץ, זלמן מארקוביץ, חצ'קו (יחזקאל) לזרוביץ ומושקו (משה) פסחוביץ. זלמן מארקוביץ הוא כנראה בן מארק יוסקוביץ ואחיהם של אליעזר, אברהם ואליהו מארקוביץ; חצ'קו לזרוביץ (בן אליעזר) הוא כנראה בן אחיו של זלמן מארקוביץ הנ"ל; מושקו פסחוביץ הוא כנראה בנו של פסח אזופוביץ ואחיהם של ישראל ונחום; ואשר לאיזאק שמואילוביץ נדמה שגם לו היה אח בפינסק — משה אישמוילוביץ, שבעת המפקד של 1561/66 לא היה כבר בחיים. מסתבר, כנראה, שגם אביהם של שניים אלה היה ממייסדי הקהילה בפינסק. לפיכך נוכל לקבוע, שעם מייסדי פינסק בני הדור הראשון במקום נמנים ראשי בתי האב הבאים: יוסקו מאירוביץ, בנו מארק יוסקוביץ, פסח אזופוביץ, אברהם ריז'קייביץ, וולצ'קו, משה, שמואל. בוודאות נוכל להוסיף עליהם לפחות ראש בית אב אחד, ששימש בתפקיד שמש או חזן בבית־הכנסת. אם נקח בחשבון אפשרות סבירה, שהיו עוד כמה ראשי בתי אב בעת ייסוד היישוב והקהילה, ששימשו פקידים או מפקחים אצל עשירי המקום אלא שמשום מה נפקדו שמותיהם בתעודות שהגיעו לידינו, נוכל להעריך את מספר המשפחות בעת ייסוד הקהילה במקום ב־12—15 ואת מספר הנפשות ב־60—75. ספק אם היו בין מייסדי הקהילה זקנים ממש, והקשישים שביניהם היו כנראה יוסקו מאירוביץ וזו־לצ'קו. רובם היו, כנראה, בשנות ה־20 וה־30 שלהם, במיטב הגיל לגילוי יוזמה וכושר לפעולה. לפחות לחלק מהם היה ההון הדרוש לפעילות כלכלית בקנה מידה רציני, לפי המושגים של אותו זמן.

(ד) נחום פסחוביץ — דמות מרכזית בקהילת פינסק

שניים מבניו של פסח אזופוביץ, ממייסדי קהילת פינסק, ישראל ונחום, מילאו תפקיד מרכזי בחיי הכלכלה של יהודי פינסק. חלק מעסקיהם ניהלו שני האחים בשותפות, אך אין ספק שהרוח החיה, בעל היוזמה והמעוף בניהול עסקים היה נחום. בפעלתנותו ובעשירותו הוא ראש וראשון בשכבה האמידה של יהודי פינסק.

בתעודות נזכר שמו לראשונה בשנת 1550, אך מאז ועד סוף שנות ה־60, כשנחום היה כבר מעבר לגיל העמידה וקרוב לגיל הזקנה, חוזר ונזכר שמו בתעודות פעמים הרבה, פי כמה וכמה יותר משמותיהם של יהודים חשובים ונכבדים אחרים מפינסק. פעילותו הרבגונית נזכרה הרבה פעמים בדיוננו על צדדים שונים בחיי יהודי פינסק, נגסה לסקור במרוכז את היקף פעילותו הכלכלית והציבורית של איש זה, כדי לעמוד במידה מה על ייחודו.

נחום פסחוביץ היה גדול בעלי העסקים בפינסק ושלח ידו במסחר, הלוואות, חכירות מכס ובתי מזיגה, פיתוח וייצור חקלאי, ובשנות ה־50 וה־60 הוא הגדול שבבעלי הקרקעות היהודים בפינסק — בעיר ומחוצה לה. כאיש עסקים גדול וכאיש שיות תקיפה ונמרצת היתה לו גישה וקשרים עם השלטונות המקומיים והמרכזיים, כולל חצר המלכות, והיה בלי ספק דבֵרה ומנהיגה של קהילת פינסק ומן המנהיגים המקובלים של יהדות ליטא בכלל.

נחום פסחוביץ ירש מאביו פסח אזופוביץ יחד עם אחיו ישראל את החצר הדיאגילבית[76]. אין אנו יודעים מתי נפטר פסח ומתי בדיוק עברה החצר לרשותו של נחום, אך יש להניח שבשנות ה־30 וה־40 של המאה היא כבר היתה שלו. כנראה שבאותו זמן עסק במקביל גם בעסקי הלוואה ובמסחר, אף שאין לנו ידיעות על כך, אלא החל בסוף שנות ה־40.

תעודה משנת 1550 מכילה עדות, שנחום פסחוביץ היה בעל חנות משלו בשוק לפחות זמן־מה קודם לכן. בתעודה מסופר שאת החנות הקים על קרקע שעברה לבעלותו רק ב־1550. זעומות הן הידיעות שבידינו על פעילותו המסחרית, אך אין ספק שהיא היתה בעלת היקף גדול ושהוא עמד בקשרים מסחריים לפחות עם המרכז המסחרי בקיוב, וכנראה היה אחד

70. ר"פ, עמ' 312—313 (גם ר"נ, כרך 1, מס' 460).
71. שם, שם.
72. שם, שם.
73. הושקו הוא שותף לישראל ונחום פסחוביץ בחכירת מכסים ובתי מזיגה (ר"א, כרך 2, מס' 10). נתן הוא בעל רכוש קרקעי רב בעיר ומחוצה לה לפי הרשימה של הלוסטראציה משנת 1552/55.
74. קהילת קלצק נזכרת לראשונה בתעודה משנת 1529 בין שאר קהילות ליטא, הצריכות לשאת בעול היטל מסים בסך 1,000 שוק שהוטל עליהן (ר"נ, כרך 1, מס' 256). ההתיישבות בפועל היתה שנים אחדות לפחות קודם לכן.
75. ר"א, כרך 2, מס' 34. המקור ראה: פיסק"נ—1555, עמ' 387, 391, 395. ברשאדסקי השתמש בגוף כתב־היד.
76. ר"א, שם, מס' 155, מס' 5 ולקמן, הע' 82.

מגדולי הסוחרים היהודים בליטא. דבר זה אנו למדים מתלונתו של נחום פסחוביץ בשם כל יהודי נסיכות ליטא על הוויט והעירונים של קיוב, שאסרו על יהודים הבאים לקיוב לסחור בחנויות העירוניות והכריחו אותם למכור את סחורתם רק בבית האכסניה החדש שהוקם על־ידי העירונים. בפסק־דין ביניים שהוציא המלך זיגמונט אוגוסט ביום 19.5.1555, הוא קיבל את תלונתו של נחום פסחוביץ, ופקד על העירונים לא לשנות את הנוהג הקודם, ולערוב לשלומם של הסוחרים היהודים הבאים לקיוב[77]. עצם העובדה שהוטל על נחום פסחוביץ התפקיד לייצג את כל יהודי נסיכות ליטא בתלונה נגד עירוני קיוב בפני המלך, מעידה על מעמדו הציבורי כמנהיג, לא רק של קהילת פינסק אלא של יהדות ליטא כולה.

בסוף שנות ה־40 כבר ניהל נחום פסחוביץ בשותפות עם אחיו עסקי אשראי גדולים. דבר זה אנו למדים מתביעה משפטית משנת 1550[78] נגד שני עירונים מפינסק, שערבו זה לזה על תשלום סך 366 שוק ו־15 גרושים. זהו סכום עצום לפי גובה המחירים וערך הכסף באותם זמנים. בתחילת שנות ה־50 מחזיק נחום מגרש ממושכן של הסנדלר יפיק מאחורי הגדר ליד הנהר[79]. באותו זמן (1550) יסדו האחים נחום וישראל פסחוביץ יחד עם הושקו מושייביץ שותפות, שאליה צירפו לאחר־מכן גם את אברהם וולצ'קוביץ ואליעזר מארקו־ביץ, שחכרה מן המלכה בונה את המכסים ובתי המזיגה של פינסק לתקופה של 3 שנים תמורת 875 שוק ו־25 אבני שעווה וב־1553 האריכו את החכירה ל־3 שנים נוספות[80]. אם נקרב את כל העובדות האלה על פעילותו הכלכלית של נחום פסחו־ביץ נקבל מושג־מה על ההון שעמד לרשותו כבר בסוף שנות ה־40, שנצבר כנראה בהדרגה. הוא נכנס לעסקים שונים ובכולם התבלט יותר מן האחרים.

בגלל חכירת בתי המזיגה של פינסק התנגשו זכויותיו כחוכר בזכויות־יתר של הבישוף הפראבוסלאבי ואסיאן, שטען לרשות לייצר משקה דבש ושיכר בלי שום תשלום או היטל שתים־עשרה פעמים בשנה[81]. זכות זו קרויה "קאנוני" וההכנסה ממנה נמסרה לכנסייה. נחום וישראל פסחוביץ ערערו על זכות זו בפני המלכה בונה, שקיבלה את הערעור וביטלה את זכות ה"קאנוני" של הבישוף, משום שלא יכול היה להמציא שום כתב לאישור זכויותיו והסתמך על המנהג בלבד. בכל זאת חייבה המלכה את נחום וישראל פסחוביץ לתת לכנסייה 9 אבני שעווה לנרות מדי שנה בתורת תשלום של חסד.

נחום פסחוביץ הוא בעל הרכוש הקרקעי הגדול ביותר בין יהודי פינסק. כבר הזכרנו למעלה, שנחום ירש יחד עם אחיו ישראל מאביו פסח את החצר הדיאגילבית. ב־1550 אישרה המלכה בונה את בעלותו על חצר זו[82] וב־1662 הצליח להוכיח בבית־המשפט את בעלותו על אדמות האחוזה[83]. חוץ מזה

77. שם, מס' 5, 52.
78. שם, מס' 11.
79. פיסק"ג—1555, עמ' 14.
80. רי"א, כרך 2, מס' 10.
81. שם, מס' 13.
82. שם, מס' 12.
83. שם, שם.

החזיק בארבעה מגרשים עירוניים, ששטחם הכולל 13½ פרנט: ברחוב דימיסקובסקי ליד הנהר, שקנה מעירון 2½ פרנט, השני — מגרש ממושכן של הסנדלר מאחורי הגדר ליד הנהר 1 פרנט, השלישי — מגרש "מן הנהר לצד ימין בכיוון לרחוב" קנוי מאחוזת באביצ'ב 2½ פרנט, ומגרש גדול 7½ פרנט ברחוב הגדול[84]. מלבד זה קיבל בחכירה עולמית (צ'ינש) מורג אחד אדמת גן מחוץ לעיר, בדרך לקושביץ, ובכפר קושצ'ין 2 וולוקות של אדמת חריש וביישוב קטן שליד הכפר הנזכר 3 מורגים[85]. ברכוש קרקעי זה החזיק גם בשנות ה־60[86] ואף הגדיל אותו במידה מסוימת. בשנות ה־60 המשיך לעסוק גם בעסקי הלוואות. בדיון על עסקי ההלוואות סופר כבר על הלוואת 33 שוק ו־5 דליים דבש שהלווה בשנת 1561 לבעל אחוזה וכערבון עליה קיבל 6 צמיתים, והתחייבויותיהם (בעבודה) ותשלומיהם של צמיתים אלה, לפי הנהוג, היו שייכים לו עד להחזרת החוב כולו[87]. אין ספק שאת העבודות ביצעו איכרים־צמיתים ממושכנים אלה באדמותיו של נחום פסחוביץ, ומבחינת כוח השליטה שלו על איכרים צמיתים לא נבדל מאנשי השלאכטה אף בשנות ה־60. כנראה שהוכר כבן למעמד השלאכטה באופן רשמי ושהיה לו דגל משפחה[88].

נחום פסחוביץ ניהל את עסקיו הכלכליים ביד רמה, במרץ ובתקיפות. מרצו ותקיפותו באו בלי ספק לביטוי גם בתפקידיו כמנהיגה של קהילת פינסק, שעלתה באותה תקופה למעמד של אחת הקהילות הראשיות בליטא. אף שאין לנו ידיעות על תפקידיו הציבוריים, חוץ מן הידיעה האחת שבו הוא נזכר כדברו של כלל יהודי ליטא בפני המלך, דיה ידיעה זו כדי להעמיד את הדבר בחזקת ודאות.

(ה) בירורים גניאלוגיים (לאחר 1569 ועד ראשית המאה ה־17)

דלות המקורות אינה מאפשרת עיקוב רצוף אחרי תולדותיהן של משפחות שעליהן דובר למעלה גם בתקופה שלאחר האיחוד הלובליני משנת 1569. הדבר ניתן להיעשות במידה זעומה עד העשור הראשון של המאה ה־17, ולאחר־מכן אינם ברורים עקבותיהן של מרבית המשפחות ואין כמעט אפשרות לקשור את המשפחות הרבות הידועות לנו מן התעודות משנות ה־40 של המאה ה־17 אל המשפחות הוותיקות והמיוחסות שבפינסק.

ברשימות פנקסי תחנת המכס של בריסק משנת 1583 מוצאים אנו את שמותיהם של עשרה סוחרים יהודים מפינסק, שהיו בדרכם לירידי בלובלין[89]. בתעודה המספרת על המרתו של משה אברמוביץ[90], בנו של אברהם וולוצ'קוביץ, מבני הדור הראשון של פינסק, נזכר גם שמו של אחיו יוסקו ושמו של אברהם מארקוביץ. שלושתם גרו ברחוב היהודים ליד בית־

84. פיסק"ג—1555, עמ' 6, 14, 16—17.
85. שם, עמ' 22, 76.
86. רי"א, כרך 2, מס' 252.
87. ראה לעיל, עמ' 37.
88. רי"א, כרך 2, מס' 214.
89. ר"ב, כרך 1, מס' 642. ואלה הם (בסדר א"ב): אברהם זראילוביץ, אברהם חומיץ, אברהם יעקובוביץ, אברהם מאירוביץ, איצקו (יצקו) נסנוביץ, הלל לזרוביץ, חיים יצחקוביץ, יעקב אברמו־ביץ, לבקו בנדטוביץ, ניסן לזרוביץ, ראובן לזרוביץ.
90. או"ק, כרך 3, מס' 10 (השווה לעיל, עמ' 58).

הכנסת, וביתו של המומר נמצא בין ביתו של אחיו לביתו של אברהם מארקוביץ. אברהם מארקוביץ, שנזכר למעלה, מוכר לנו היטב מן התעודות משנות ה־50—60 ובשנת 1582 היה כבר בוודאי ישיש מופלג, אך שני הבנים של אברהם וולצ'קוביץ לא היו ידועים לנו. בתעודה אחת משנת 1605 נזכרים יעקב לזרוביץ ואברהם נחומוביץ כחוכרי מס הטשאפווי והקוטלווי במחוז פינסק. בסך־הכול ידועים לנו אפוא מן השנים 1582—1605, 15 שמות של אנשים מן השכבה האמידה בין יהודי פינסק, בין צאצאיו של פסח אזופוביץ נמצאים: חוכר המס אברהם נחומוביץ, כפי הנראה בנו של נחום פסחוביץ, העשיר ביהודי פינסק בתקופה שלפני האיחוד הלובליני, והסוחר משה איזראלביץ, כפי הנראה בנו של ישראל פסחוביץ אחיו של נחום ושותפו לעסקים, שהיה בעל חנות בשוק של פינסק.

מצאצאיו של יוסקו מאירוביץ מוצאים אנו כאן אחד (ואולי שניים או שלושה) מבניו של אליעזר מארקוביץ שהיה אחד הסוחרים הראשונים בין יהודי פינסק[91]. לא מן הנמנע שחוכר המס יעקב לזרוביץ הנ"ל אף הוא אחד מבניו של אליעזר מארקוביץ. באותו זמן (בשנות ה־80) עוד היה בחיים, כאמור, אברהם מארקוביץ, אחיו של אליעזר הנ"ל, והסוחר יעקב אברמוביץ הוא אולי בנו[92].

את צאצאיו של אברהם וולצ'קוביץ, משה שהמיר את דתו ויוסקו, הזכרנו כבר למעלה. הסוחר אברהם חומיץ הוא כפי הנראה בנו של מיכאל חומיץ, שעסק בשנות ה־60 בניצול יערות (סחר עץ וייצור אשלג). גם אבותיהם של הסוחרים האחרים — פרט לאחד, הוא לבקו בנדטוביץ — ידועים לנו מן הרשימות של הלוסטראציות משנות ה־50 וה־60[93].

בשמות של יהודים מפינסק נתקלים אנו לאחר־מכן רק החל ב־1623, ומשנות ה־40 יש לנו שפע של שמות. באין אפשרות להשלים את החוליות המקשרות בין יהודי פינסק בשנות ה־50 וה־60 במאה ה־16 לבין צאצאיהם בשנות ה־40 של המאה ה־17, מן הנמנע להאיר את התפתחותה של הקהילה בשנות ה־20—40 על־ידי הארת רציפות תולדותיהן של המשפחות.

91. בתעודה נזכרים שלשה "לזרוביצים" (בני אליעזר): השל לזרוביץ, ניסן לזרוביץ וראובן לזרוביץ. משנות ה־60 מכירים אנו שלושה אנשים בשם אליעזר, אבל רק על אליעזר מארקוביץ יודעים אנו שהיה סוחר ושותף לעסקי מכס.

92. באותה מידה של חוסר ודאות, ניתן גם להניח, שהוא בנו של אברהם וולצ'קוביץ והדבר הוא בגדר השערה בלבד.

93. השווה את שמות אבותיהם של 10 הסוחרים משנת 1583 (הע' 89), עם רשימת תושבי פינסק בשנות ה־60 של המאה ה־16 (בנספח זה, עמ' 303 ואילך).

94. השמות נזכרו רובם ככולם בפרק ב' בדיון על החכירות. ניתן למצוא את התעודות שבהן הם נזכרים בעזרת מפתח השמות של או"ק, כרך 28 ו־29. לפיכך לא יצוינו מראי מקומות לשמות שברשימה.

נספח 3

שמותיהם ומשפחותיהם של יהודי פינסק שהתפרנסו מעסקי חכירה בשנים 1640—1650

נסדר כאן את שמותיהם של 32 האנשים שנזכרו בתעודות משנות ה־40 של המאה ה־17[94] ושהיו מעורבים מבחינת פרנסתם בצורה כלשהי בעסקי חכירה בשלוש קבוצות: (א) חוכרים גדולים ובינוניים; (ב) חוכרים קטנים וחוכרי משנה; (ג) פקידים ומשרתים.

(א) חוכרים גדולים

1. אליעזר ודבורה שימשיץ
2. אנשל סנדרוביץ
3. אברהם חצקלייביץ
4. דוד יעקובוביץ מוראבצ'יק
5. זליג סנדרוביץ
6. זלמן יעקובוביץ מוראבצ'יק
7. זרח שמחוביץ
8. יהושע אברמוביץ
9. יעקב לייזרוביץ שימשיץ
10. יצחק אברמוביץ
11. מנדל חיימוביץ
12. מרדכי ארונוביץ
13. מארק לייזרוביץ שימשיץ
14. נתן לייזרוביץ
15. פסח יעקובוביץ
16. שלמה אברמוביץ
17. שלמה חצקלייביץ
18. שמחה פסחוביץ
19. שמעון יוספוביץ

(ב) חוכרים קטנים וחוכרי משנה

20. אברהם יוספוביץ
21. יהודה מושקוביץ
22. יוסף מושקוביץ
23. לייב איזראילביץ
24. לייב יעקובוביץ

(ג) פקידים ומשרתים

25. דוד
26. דניאל לייבוביץ
27. חנן ישראלביץ
28. יוסף איזראלביץ
29. יעקב (יאקושקה)
30. יצחק מואיסייביץ
31. שמחה איצקוביץ
32. אליעזר פיבישביץ (מסופק)

בין החוכרים הגדולים מופיעים שלושה אברמוביצ׳ים (בני אברהם): יהושע, שלמה ויצחק. עסקי החכירה שלהם שנזכרו בתעודות נמנים על העסקים הגדולים, או למעלה מבינוניים. לא מן הנמנע שהיו אלה אחים, אולי בניו של אברהם נחומוביץ, חוכר מס הטשאפוויי משנת 1605 [95], ונכדיו של נחום פסחוביץ, הדמות הבולטת ביותר בין יהודי פינסק בשנות ה־50 וה־60. אם כן הדבר, אפשר להוכיח שבמשפחות מסוימות היה לעיסוק החכירות מסורת ארוכה שעברה מאב לבן, אם כי אין זה מן ההכרח שעסקו בחכירות בלבד.

שני חצקלייביצ׳ים: אברהם ושלמה. אברהם הוא חוכר גדול, שותפו של יהושע אברמוביץ לחכירת אולבסק [96]. והשני, חוכר קוזליאקוביץ [97], אף הוא חוכר בינוני או למעלה מזה.

שלושה יעקובוביצ׳ים (בני יעקב מוראבצ׳יק): דוד יעקובוביץ חוכר קושביץ וקרוטובור־פולקוטיץ, אחיו זלמן שותפו לחכירת קושביץ. נראה שגם פסח יעקובוביץ, שקיבל מוולה־דיסלאב ה־IV פריבילגיה לטחנת קמח ליד פינסק, הוא אחי־הם [98]. אין זה מתקבל על הדעת, שלייב יעקובוביץ חוכר בית המזיגה בוויהונוס הוא אחיהם, שהרי הוא נמנה על החוכרים הזעירים, אף שהדבר ייתכן [99].

שלושה איזראלביצ׳ים מוצאים אנו כחוכרים קטנים (חוכרי משנה), או בשירות השימשיצים באחוזות לולין ודיאט־לוב: לייב, יוסף וחנן [100], ואחד בשם אליעזר חוכר את אחוזת לולין מהמגזר הדיאטלובי [101].

שני מושקוביצ׳ים: יהודה ויוסף מתפרנסים מעסקי חכירה באחוזות לולין. יהודה — כחוכר משנה בשירות השימ־שיצים [102], ויוסף — כחוכר אחוזת לולין מהמגזר הדיאטלובי. לא מן הנמנע שיצחק מואיסייביץ [103], משרתם של בני משפחת שימשיץ, הוא אח לשניים אלה.

על מקומן של החכירות בכלל פרנסותיהם של יהודי פינסק דובר למעלה (עמ׳ 67). על מה שנאמר שם נוכל להוסיף על סמך עיוננו בנספח זה, שמשפחות מסוימות התמחו בעסקי חכירה, ובמשפחות אלה היה זה העיסוק שבו עסקו בני המשפחה המבוגרים כולם או רובם.

נספח 4

אישים בהנהגת קהל פינסק

(1) הנהגת הקהל בשנים שפ״ג—ת״ח (1623—1648)

שמות האנשים החתומים בפנקס ועד מדינת ליטא על תקנות הוועדים, הן בשנים שפ״ג—ת״ז והן לאחר־מכן, נותנים אפשרות לזהות את השכבה המנהיגה של הקהל, ובצירוף הידיעות שניתן למצוא על חלק ניכר מאנשים אלה בתעודות שמחוץ לפנקס, קיימת האפשרות לעמוד על אופיה החברתי של שכבה זו. אמנם הפנקס אינו נוהג לציין ליד שמות החותמים את הקהילות שאותן הם מייצגים, אך מעיון מדוקדק בחתימות שבפנקס מתברר, שבדרך כלל נשמר בהן סדר קבוע, שלפיו חותמים בראש הרבנים הגאונים של הקהילות: תחילה רבה של בריסק, אחריו רבה של הורודנה, ובסוף רבה של פינסק. באותו סדר חותמים אחר־כך נציגי הקהילות, ראשי המדינה [104]. לאחר־מכן מצא נוהג זה את ניסוחו בתקנה מפורשת [105]. אף שהסדר האמור של החתימות מופרע פה ושם על־ידי סטיות מן הכלל הזה [106], ניתן היה לזהות את רובם של מנהיגי קהילת פינסק הנזכרים בפנקס במידה רבה של ודאות, מכיוון שמרבית השמות נזכרים גם ברגסטות המשפטיות מפינסק.

בוועד שפ״ג השתתפו משעם קהילת פינסק משה בן הלל וניסן בן יהודה. נפתח בהם את רשימת מנהיגי קהילת פינסק שתובא להלן.

משה בן הלל חתום לראשונה על תקנות ועד שפ״ג [107]. הוא השתתף גם כנציגה של קהילת פינסק בוועד שפ״ח [108] ובוועד שצ״ט [109]. בין שני הוועדים האלה, בשנת שצ״ו, ישב בדין בלובלין משעם ועד המדינה [110]. מתעודה לועזית ידוע לנו, שב־1630 חכר בשותפות עם ליטמן יעקובוביץ את חדר המכס של פינסק והחדרים הכפופים לו [111]. בתעודות משנות ה־40 אינו נזכר, וכפי הנראה היה שייך בשנות ה־30 לקשישים שבמנהיגי הקהל.

---

95. או״ק, כרך 28, מס׳ 73.
96. שם, מס׳ 108.
97. שם, מס׳ 226.
98. שם, כרך 29, מס׳ 5.
99. שם, כרך 28, מס׳ 189.
100. שם, מס׳ 264, 175.
101. שם, מס׳ 267.
102. שם, מס׳ 264.
103. שם, מס׳ 175.
104. ראה מקום חתימותיהם של מאיר וואל מבריסק (פמ״ל, סי׳ קכ״ה, קכ״ו); יואל (או יוסף־יואל) בן אליעזר סגל מבריסק (סי׳ צ״ט, ק׳, קכ״ה); אליעזר בן חיים מהורודנה (סי׳ קכ״ה) חותם רביעי בין שישה ראשי מדינה (סי׳ ק״ז—ק״ח). נציגי פינסק הם, בדרך כלל, האחרונים בין החתומים על תקנות הוועדים עד צירופה של וילנה למניין הקהילות הראשיות.
105. שם, סי׳ תט״ו.
106. ראה דרך־משל מקום חתימתו של ר׳ משה בן הלל מפינסק, שם, סי׳ רי״א. מסתבר שלא תמיד הקפידו המעתיקים על סדר הח־תימות, בייחוד כשהחתימות באו בשני טורים, ולא תמיד ברור די הצורך מי חתם לפני מי.
107. שם, סי׳ פ״ט, צ׳, צ״ו.
108. שם, סי׳ רי״א, רי״ז.
109. סי׳ שפ״ט.
110. סי׳ ת״א.
111. או״ק, כרך 28, מס׳ 109.

ניסן בן יהודה חתום אף הוא לראשונה על תקנות ועד שפ״ג [112]. בתקנות ועד שפ״ו נקבע, שהוא חייב להיות אחד משני חותמים על שטר מטעם קהילת פינסק לזכותה של קהילת בריסק [113], ומעובדה זו בלבד יש ללמוד שהיה מעשירי הקהילה. אין אנו יודעים במה עסק, אך ברשימת בעלי הבתים משנת 1650 הוא נזכר כבעל בית, שביתו נשאר עומד גם לאחר פורענויות ת״ח—ת״ט ושגרים אצלו שני שכנים. יש להניח שבשפ״ג ייצג את השכבה היותר צעירה בקהילה. השתתף גם בוועד שצ״ב [114].

אלכסנדר בן אליעזר חתום פעם אחת על תקנות ועד שפ״ו, יחד עם חיים בן יודא לוי. קרוב לוודאי שהוא חתום בשם קהילת פינסק, אך לא ידוע לנו עליו שום דבר נוסף.

יעקב בן יקותיאל (מוראבצ׳יק?) נזכר פעם אחת ויחידה בתקנות ועד שפ״ו [115]. היה צריך להיות חתום יחד עם ניסן בן יהודה הנ״ל על שטר בסך 2,000 שוק מטעם קהילת פינסק. לכן יש להניח שאף הוא היה מעשירי הקהילה. ייתכן מאוד, שהאחים נתן־זליג, זלמן, דוד ונח מוראבצ׳יק (אחד מהם הוא מנהיג הקהל והאחרים, בעלי עמדה כלכלית נכבדת), הם בניו.

יעקב בן ראובן חתום על תקנות ועד שפ״ז יחד עם חיים בן יהודה לוי [116]. שמו נזכר בתעודות לועזיות רשמיות פעמיים. פעם אחת בתעודה מ־1640, כמי שהשתדל בפני הבישוף יחד עם מרדכי־שמואל זבלביץ בדבר אישור זכויותיהם של יהודי פינסק, הגרים על אדמות היורידיקה של הכנסייה [117]. ברשימת הבתים מ־1650 נזכר הוא כבעל שני בתים, אחד ביורידיקה של המבצר, ואחד ביורידיקה של הבישוף שבו גר גם שכן. אין אנו יודעים במה עסק, אך נראה שהיה מן האמידים.

אהרן בן משה מפינסק נתמנה בוועד שפ״ז ״שלוח״, יחד עם יואל בן אליעזר מבריסק ועם אליעזר בן חיים מהורודנה, לתפקיד ארגון סדרי גביית המסים (גולגולת ופובורוטני) ב״סביבות״ [118]. יותר מזה לא ידוע לנו עליו. ניתן לשער, שברקו אהרונוביץ, הירש אהרונוביץ ומרדכי אהרונוביץ הנזכרים בתעודות משנות ה־40 הם אולי בניו [119]. ברקו הוא סוחר [120], הירש הוא חתנו של אחד מעשירי פינסק ועוסק בעסקי הלוואות [121], ומרדכי הוא חוכר המשקיע בשנת 1646 יחד עם שותף סך 4,000 זהובים בחכירת שתי אחוזות למשך 3 שנים [122]. נראה שאפשר ללמוד ממעמדם החברתי והכלכלי של הבנים על מעמדו של האב.

חיים בן יהודה לוי חתום על תקנות ועדי שפ״ך [123], שפ״ז [124] ושפ״ח [125]. לא נאמר עליו בשום מקום בפירוש שהוא מפינסק, אך בכמה מקומות הוא חתום יחד עם משה בן הלל [126], וכן גם עם יעקב בן ראובן [127] בסוף רשימת החתומים. אחרי שפ״ח אין שמו נזכר בתעודות. במקום אחד הוא נזכר בשם חיים בן ליוא.

נתן־זליג בן יעקב מארפטשיק (מוראבצ׳יק) חתום על תקנות ועד שצ״ב. השתתף לאחר־מכן ברציפות בוועדים של השנים שצ״ד, שצ״ז ושצ״ט [128]. יש לזהות אותו כנראה עם זליג יעקובוביץ, הנזכר בתעודה רשמית משנת 1646 כמי שהלווה בשנה זו סכום כסף לא גדול לבעל אחוזה נוצרי, ונפטר שנה לאחר־מכן, ב־1647 [129]. שלושת אחיו הם: דוד יעקובוביץ, חוכר אחוזות בקנה־מידה גדול ובהשקעת הון רב [130]; זלמן יעקובוביץ מוראבצ׳יק, העוסק בהלוואות כס־פים [131], שותף לאחיו דוד בחכירת אחוזת קושביץ [132] ונזכר ברשימת בעלי הבתים משנת 1650 [133]; נח יעקובוביץ שותף לאחיו זלמן בעסקי הלוואות [134], וברשימת בעלי הבתים צוין שגרים אצלו שני שכנים. ייתכן מאוד שאביהם היה יעקב בן יקותיאל הנזכר למעלה, שהיה אחראי לחוב של קהילת פינסק לבריסק.

משה בן מרדכי מעשיל חתום יחד עם נתן־זליג בן יהודה מוראבצ׳יק על תקנות ועד שצ״ג. אין אנו יודעים עליו דבר, פרט לעובדה שאביו נרצח, או מת מיתת בית־דין ושמו נזכר בתוספת הי״ד [135].

אורי בן יקותיאל חתום על תקנות ועד שצ״ג, גם הוא, כנראה, מטעם קהל פינסק [136]. אולי הוא אחיו של יעקב בן יקותיאל מוראבצ׳יק הנזכר למעלה [137]. יותר מזה אין אנו יודעים עליו דבר.

---

112. פמ״ל, סי׳ פ״ט, צ׳, צ״ז.
113. שם, סי׳ ק״ח.
114. שם, סי׳ רע״א.
115. שם, סי׳ ק״ח. אין להחליף אותו ביעקב בן יקותיאל־זלמן הלוי החתום על תקנות בסי׳ רס״ט, רע״א, כנראה כנציג קהילת הורודנה, ויש לתקן בהתאם במפתח פמ״ל.
116. שם, סי׳ קכ״ה—קכ״ו.
117. או״ק, כרך 28, מס׳ 181.
118. פמ״ל, סי׳ קכ״ה.
119. לא מצאנו בתעודות מלפני גזרות ת״ח, יהודי אחר מפינסק בשם אהרן.
120. או״ק, כרך 28, מס׳ 239.
121. בתעודה אחת (שם, מס׳ 233) נזכר הירש בלי ציון שם אביו כמי שהלווה 500 זה׳ לנוצרי. חותנו יהושע אברמוביץ הוא אחד מעשירי פינסק. ברשימת בעלי הבתים משנת 1650, נזכר הירש אהרונוביץ כבעל בית ביורידיקה של המבצר (שם, מס׳ 281).
122. שם, מס׳ 195.
123. פמ״ל, סי׳ ק״ח.
124. שם, סי׳ קכ״ה—קכ״ו.
125. שם, סי׳ צ״ח, ק׳, רי״א, רי״ז—רי״ז.
126. שם, סי׳ צ״ח, ק׳, רי״ז—רי״ז.
127. שם, סי׳ קכ״ה—קכ״ו.
128. שם, סי׳ רס״ט, רע״א, ש׳, שמ״ג, שפ״ז, שצ״ח.
129. או״ק, כרך 28, מס׳ 278.
130. חכר בשנת 1645 את אחוזת קושביץ; ב־1646, בשותפות עם נתן לייזורוביץ את האחוזה קרוטובו ופולקוטיץ, תמורת הסכום הגדול של 6,600 זה׳ (שם, מס׳ 177).
131. שם, מס׳ 173, 266.
132. שם, מס׳ 268.
133. שם, מס׳ 281.
134. שם, מס׳ 288.
135. פמ״ל, סי׳ רע״א.
136. שם, שם.
137. אחד מצאצאי משפחת מוראבצ׳יק בפינסק בסוף המאה, נקרא אף הוא אורי (שם, סי׳ תשצ״ו).

יצחק המכונה זליג בן יוסף חתום על תקנות ועד שצ"ד יחד עם נתן־זליג בן יעקב מוראבצ'יק, וכן חתום הוא על תקנות ועד שצ"ט [138], אבל יותר מזה לא ידוע עליו דבר.

אליעזר בן פסח חתום על תקנות ועדי שצ"ו וש־צ"ט [139]. שמו נזכר גם ברגסטה משפטית משנת 1647, שבה מדובר עליו כעל יהודי נכבד ומהימן [140]. (ראה גם להלן את האמור על בני פסח בציון הפרטים על פעולותיו של מאיר בן פסח).

מאיר בן פסח חתום על תקנות ועד שצ"ז יחד עם ניסן בן יהודה ועם נתן־זליג בן יעקב מוראבצ'יק [141]. יותר מזה אין אנו יודעים דבר, אבל מאותה תקופה יש לנו ידיעות על שלושה בני פסח אחרים: אליעזר הנזכר למעלה וגם הוא ממנהיגי הקהל, שמחה — אחד מגדולי החוכרים — חוכר אחוזות ליוביישוב ופנייבנו [142], ומשה המופיע ברשימת בעלי הבתים משנת 1650 כבעל בית ביורידיקה של המבצר [143]. לא מן הנמנע שארבעת בני פסח אלה הם אחים, והרי לנו שוב תמונה על אחת המשפחות המיוחסות והמנהיגות בפינסק.

ישעיהו בן יעקב חתום על תקנות ועד שצ"ט וכן על תקנות ת"ד [144]. כנראה שעליו נאמר ב"פנקס מדינת ליטא" (פמ"ל) בשנת שצ"א: "עוד חייב האלוף מוהר"ר ישעיה מחמת מכסים דפינצק ב' אלפים זה"ו" [145]. מרגסטות משפטיות יודעים אנו שעסק בעסקי הלוואות גדולים לאצילים ויהודים כאחד [146]. בשנות ה־50 הוא נמנה על הסוחרים האמידים שביהודי פינסק [147]. היה ממנהיגי הקהל החשובים גם לאחר גזרות ת"ח—ת"ט, נמנה עם האישים שניצחו על שיקום חיי הקהילה לאחר הגזרות וייצג את קהל פינסק בוועדי ת"ט, ת"י, תי"ב ותט"ו [148]. נהרג, כפי הנראה, ב־1660 בעת כיבוש העיר בידי המוסק־ביטים [149].

יהושע בן אברהם סג"ל חתום על תקנות ועד ת"ד [150]. שמו נזכר ברגסטות משפטיות פעמים אחדות. פעם ראשונה ב־1630 כמי שחכר עם שותף את העיירה אולבסק ושלושה כפרים תמורת הסכום העצום של 11,000 זהובים [151], ב־1646 חייבת לו בעלת אחוזה 15,840 זהובים [152]. בתעודות נזכרים גם עסקי הלוואות אחרים שלו. לפי גובה הסכומים שהוא מפעיל בעסקות הכלכליות שלו אין ספק שהוא מן העשירים שביהודי פינסק. היה פעיל בהנהגת הקהל גם לאחר גזרות ת"ח—ת"ט והשתתף בוועד תי"ב [153].

התמונה על המעמד הכלכלי והחברתי המצטיירת מן הידיעות על השכבה המנהיגה של קהילת פינסק לפני גזרות ת"ח—ת"ט, במידה שניתן היה להעלות אותן מן המקורות, היא ברורה למדי. ההשפעה הממשית וההנהגה נתונה בידי חוכרי המכס, חוכרי אחוזות גדולים, סוחרים ומלווי כסף, היינו בידי השכבה העשירה בקהל. מבחינה זו לא השתנה דבר בהשוואה להרכב השכבה המנהיגה בקהל בשנות ה־50 וה־60 של המאה ה־16.

(2) הנהגת הקהל בשנים תכ"ז—ת"ס (1667—1700)

(א) ההנהגה בשנים 1667—1680

בסוף שנות ה־60 ובשנות ה־70 נמצאים תפקידי ראשי המדינה, היינו התפקידים החשובים ביותר בהנהגת הקהל, בידי קבוצת המנהיגים הוותיקים.

על ראשי הקהל הקשישים ובעלי הוותק הרב ביותר בניהול ענייני הקהל נמנים: ברוך בן נחמן (נחמנוביץ), יחזקאל לייז־רוביץ, יעקב אהרונוביץ בילצ'יץ ומשה ניסנוביץ (משה ר' ניסנש). ארבעתם נזכרים בתעודות שמלפני גזרות ת"ח. על אלה יש להוסיף את ר' דוד בן אריה־לייב מוראבצ'יק, שפעל בהנהגת הקהל בשנים שלאחר ת"ך.

אברהם הושייביץ (בפמ"ל: אברהם בן יהושע סג"ל), קרוב לוודאי בנו של יהושע אברמוביץ (בפמ"ל: יהושע בן אברהם סג"ל), החוכר העשיר ואחד ממנהיגי קהל פינסק לפני גזרות ת"ח—ת"ט ולאחריהן [154]. אברהם נזכר בתעודות מן השנים 1669—1670. בשנת 1669 הגישו עירוני פינסק נגדו ונגד ברוך נחמנוביץ, יחזקאל לייזורוביץ ובנו נתן חצקלייביץ [155] תלונה על השתלטותם של יהודי פינסק על מקורות הפרנסה שלהם. קבוצה זו ניהלה את ענייני הקהל והם שענו בתקיפות על תלונות העירונים. בשנת ת"ל מוצאים אנו אותו בין החתו־מים על תקנות ועד המדינה [156]. לפיכך יש להניח שהוא נמנה עם המנהיגים החשובים של הקהל, שייצגו אותו כלפי חוץ.

ברוך נחמנוביץ (בפמ"ל: ברוך בן מוה"ר נחמן זצלה"ה), הנזכר בתעודות יותר מכל מנהיג אחר, התחיל את שירותו בהנהגת הקהל בשנת 1647 [157]. היה המנהיג הבולט ביותר בתקופה שלאחר גזרות ת"ח [158] והוסיף לקחת חלק בהנהגת הקהל ברצופות עד לשנת 1680. בשנת 1669 הוא נזכר, כאמור, בין ארבעה ראשי הקהל המעורבים בפולמוס עם העי־רונים, שהתלוננו על דחיקת רגליהם. בשנת תל"ג הוא חתום על תקנות ועד המדינה [159], ובשנים 1678—1680 הוא חתום יחד עם מנהיגי קהל אחרים על שטרי הלוואה של הקהל מן

138. שם, סי' ש', שפ"ז.
139. שם, סי' שפ"ט, שצ"ח.
140. או"ק, כרך 28, מס' 270.
141. פמ"ל, סי' שמ"ג.
142. או"ק, כרך 28, מס' 225, 237, 273 ועוד.
143. שם, מס' 281.
144. פמ"ל, סי' שפ"ז, ת"כ, תכ"ב.
145. שם, סי' רנ"ח.
146. או"ק, שם, מס' 221, 272 ואולי גם מס' 178.
147. ראה לעיל, עמ' 106.
148. פמ"ל, סי' תנ"ה, ת"פ, ת"ק, תקכ"ג.
149. ראה לעיל, עמ' 124.
150. פמ"ל, סי' ת"כ, תכ"ב.
151. או"ק, שם, מס' 108.
152. שם, מס' 183.
153. פמ"ל, סי' ת"ק.
154. ראה לעיל.
155. או"ק, כרך 29, מס' 14—16.
156. פמ"ל, סי' תרע"ו; תומפמ"ל, סי' ט'.
157. או"ק, כרך 29, מס' 6.
158. עליו ראה לעיל, פרקים ב'—ד' במקומות שונים.
159. פמ"ל, סי' תש"ה.

הישועים[160]. משמע שברוך נחמנוביץ הוסיף להיות מבעלי ההשפעה הגדולים בהנהגת הקהל גם בתקופה זו, לעת זקנתו.

דוד בן אריה־לייב מוראבצ׳יק[161] נמנה על הנהגת הקהל בשנים ת״ך—תל״ו ופעל בשם קהילת פינסק בוועד המדינה. נראה שעיקר תפקידו היה בניהול עסקי הכספים של קהילת פינסק ובייצוגה בעת עריכת סיכומי החשבונות שנ־ ערכו בהתכנסויות ועד המדינה. בשנת ת״ך הוא נמנה על מנ־ היגי קהל פינסק שהתחייבו לסלק את חובה של קהילת פינסק לר׳ אברהם בן יהודה־לייב, רבה של זאבלודובי[162]. בשנת תכ״ד הוא אחד מארבעת החתומים על חשבונות חובות המ־ דינה[163] ועל מכתב לקהילת הורודנה בדבר חובה לקהילת זאבלודובי[164]. בתקנות ועד ת״ל נזכר שטר חוב בחתימת ידו של ״האלוף המנהיג והראש ר׳ דוד יצ״ו״ על סך 300 זהובים בשם קהילת פינסק[165]. בוועד תל״ו ייצג את קהילת פינסק והוא חתום על תקנותיו[166]. ר׳ דוד, ממשפחת מוראבצ׳יק המ־ יוחסת, היה קרוב לוודאי אחד האמידים והמכובדים שבקהל פינסק[167].

יחזקאל ליזרוביץ (בפמ״ל: יחזקל בן אליעזר), אחד מעשירי פינסק בתקופה שלפני גזרות ת״ח—ת״ט. חודשים מעטים לפני גזרות ת״ח חתם על שטר הלוואה בשם ועד המדינה יחד עם שני ראשי מדינה של בריסק והורודנה על סך 840 זהובים למען גבאי א״י ובשנת ת״י נתן בשם ועד המדינה שטר לר׳ שמשון מלובלין על הלוואה בסך 2,300 זהובים[168]. בשנת 1669 הוא נזכר בין ראשי הקהל המעורבים בפולמוס עם העירונים שהתלוננו על דחיקת רגליהם[169]. לאחר 1669 אין שמו נזכר בתעודות. נראה שהיה בעל השפעה בקהילה, אף שלא נמנה על נציגי קהילת פינסק בוועד המדינה בשנים שלאחר 1650.

נתן חצקליביץ (בפמ״ל: נתן נטע בן הק׳ יחזקאל), אין הוא בנו של יחזקאל לייזרוביץ הנזכר למעלה, שהיה עוד בחיים בשנת 1669. נתן חתום על תקנות ועד תכ״ב ״נתן יכונה נטע בן א״א הק׳ [הקדוש] ר׳ יחזקאל זלה״ה״[170]. משמע שא־ ביו נהרג ולא מן הנמנע שאביו הוא ר׳ יחזקאל כ״ץ, שנהרג בשנת 1657 לערך בעיר רייזן הסמוכה לליסא[171]. אין אנו יודעים עליו דבר מן התקופה שלפני גזרות ת״ח—ת״ט, אך ברשימת בעלי הבתים משנת 1650 הוא נזכר כבעל בית ישן

160. או״ק, שם, מס׳ 42—43, 61.
161. צורה זו על שמו מתקבלת מצירוף כל הצורות של שמו בתעודות הנזכרות בהערות להלן, שבהן הוא חתום: דוד בן אריה לייב; דוד מראבטשיק; דוד מארפטשיק; ר׳ דוד.
162. תומפפ״ל, סי׳ ב—ג׳.
163. פמ״ל, סי׳ תק״פ.
164. תומפפ״ל, סי׳ ה׳.
165. פמ״ל, סי׳ תרע״ז, עמ׳ 162.
166. שם, סי׳ תשל״ה.
167. על שטרי חוב בשם הקהל חתמו אמידי הקהל (השווה שם, סי׳ תקט״ו).
168. שם, סי׳ תנ״ו, תפ״א. השווה ההע׳ הקודמת.
169. ראה לעיל, הע׳ 155.
170. פמ״ל, סי׳ תר״כ.
171. ראה לעיל, עמ׳ 146—147.

ביורידיקה של המבצר. ייצג את קהילת פינסק בהתכנסויות ועד המדינה בשנים תכ״ב, תכ״ז, ותל״ג וחתום על תקנותיו[172]. בשנת 1669 נמנה הוא עם ארבעה ראשי הקהל, הנזכרים למע־ לה, המעורבים בפולמוס עם העירונים שהתלוננו על דחיקת רגליהם[173]. לאחר תל״ג (1673) אין הוא נזכר בתעודות.

יעקב יצחקוביץ (בפמ״ל: יעקב בן יצחק אייזיק)[174], היה בעל בית בפינסק לפני גזרות ת״ח. השתתף בוועד תכ״ד ובוועד תל״ט וחתום על התקנות שנתקבלו בוועדים אלה. בשנת תכ״ד נזכר שמו בין החתומים על מכתבי הוועד לקהילת הורודנה ולקראים. בשנים 1679—1680 נמנה על ראשי הקהל שחתמו על שני שטרות על הלוואות של הקהל מן הישועים. יותר לא ידוע עליו דבר.

משה ניסנוביץ (בפמ״ל: משה בן ניסן, משה ר׳ ניסנש) נזכר בתעודה משנת 1647, שהיה אחד משני האפוט־ רופסים של ילדי רבי זליג יעקובוביץ[175]. חתום על תקנות ועד תכ״ז וועד ת״ל[176].

מנחם מן חיימוביץ[177] נמנה על מנהיגי הקהל הפ־ עילים בשנים 1670—1680. נזכר לראשונה בין החתומים על שטר חוב בסך 106 זקוקים מטעם קהילת פינסק ועל שטר אחר מטעם הוועד לזכותו של ר׳ אברהם בן יהודה לייב אב״ד ור״מ זאבלודובי בשנת ת״ך[178]. היה כפי הנראה מעשירי העיר, ולא מן הנמנע שהוא האיש מנדל חיימוביץ, הנזכר בתעודות הלו־ עזיות כאחד מחוכרי אחוזת ליובייישוב בשנים 1646—1647[179]. בשנים ת״ל, תל״ו ותל״ט משתתף הוא כראש מדינה של פינסק בהתכנסויות הוועד וחתום על תקנותיו[180]. בשנים 1678—1680 הוא חתום יחד עם מנהיגים אחרים של הקהל בשלושה שטרות על הלוואות שקיבל הקהל מן הישועים בסך 10,000 זהובים[181].

יעקב אהרונוביץ ביילציץ[182], אחד מעשירי פינסק היותר גדולים בשנות ה־50[183], נזכר לראשונה בתעודה משנת 1646 כבעל בית משלו[184]. היה בלי ספק בעל עמדת השפעה בקהל אף שלא השתתף בפעילות בהנהגת הקהל. שמו

172. פמ״ל, סי׳ תק״ג, תר״כ, תש״ה.
173. ראה לעיל, הע׳ 155.
174. שמו נזכר בתעודות הלועזיות: או״ק, כרך 28, מס׳ 281; כרך 29, מס׳ 43, 61 (כאן בצורה יעקב איזקוביץ). בתעודות עבריות: פמ״ל, סי׳ תקע״ז, תשע״א, תשע״ג; תומפמ״ל, סי׳ ה׳; י׳. מאו׳ Karaitica, עמ׳ 1056, מס׳ 75.
175. או״ק, כרך 28, מס׳ 278.
176. פמ״ל, סי׳ תר״כ, תרכ״ו, תרע״ו; תומפמ״ל, סי׳ ט׳.
177. בתעודות העבריות: מנחם־מן בן חיים וגם מנחם־מנדל בן חיים. בתעודות הלועזיות: מן חיימוביץ. מראי המקומות בהערות הבאות.
178. תומפמ״ל, סי׳ ב׳—ג׳.
179. או״ק, כרך 28, מס׳ 225, 229, 249, 251—254, 273.
180. פמ״ל, סי׳ תרע״ו, תשל״ד—תשל״ה, תשע״א, תשע״ג.
181. ראה לעיל, הע׳ 160.
182. נזכר בשמו המלא ב־או״ק, כרך 29, מס׳ 18. בשם יעקב ביילציץ — שם, כרך 28, מס׳ 210, בשם יעקב אהרונוביץ — שם, מס׳ 281.
183. ראה לעיל, עמ׳ 106.
184. או״ק, כרך 28, מס׳ 210.

נזכר פעם אחת בתעודות משנת 1669, הסובבות על הפולמוס בין ראשי הקהל לבין העירונים שהתלוננו על דחיקת רגליהם. לאחת המחאות הנגדיות של ראשי קהל פינסק צורף גם יעקב אהרונוביץ לקבוצת ארבעת המנהיגים שמחו בשם הקהל[185]. לאחר 1669 אין שמו נזכר בתעודות.

נחמיה אזיאשביץ (בפמ"ל: נחמיה בן הקדוש יש־ראל ישעיה), בנו של ישעיה יעקובוביץ, ממנהיגי הקהל החד־שובים ומעשירי העיר בין השנים 1630—1660. על הפעילות הכלכלית שלו וכן של אביו ושל בנו דובר לעיל. נחמיה זה היה אחד ממנהיגי הקהל החשובים בשנים 1673—1691. בשנים תל"ג, תמ"ד, תמ"ז ותנ"א ייצג את קהילת פינסק בהתוועדויות ועד המדינה וחתם על תקנותיו, והוא בין החתומים בשלושה שטרי התחייבות על הלוואות בסך 10,000 זהובים, שלווה הקהל מן הישועים בשנים 1678—1680[186].

משה דוידוביץ (בפמ"ל: משה ר' דודש), נמנה על הפנים החדשות בהנהגת הקהל בסוף שנות ה־70. הוא חתום יחד עם ראשי קהל אחרים בשטרות של הקהל על שלוש הל־וואות של הקהל מן הישועים של פינסק[187]. בשנים תל"ט, תנ"א ותנ"ה הוא חתום על תקנות ועד המדינה[188]. בשנת 1698 הוא נמנה על 12 ראשי הקהל, החתומים על שטר הלוואה בסך 40,000 זהובים, שקיבל הקהל מאת האצילה אלמנת יאן קארול דולסקי[189]. בשנת 1700 מופיע הוא יחד עם נחמן שייביץ בשם קהילת פינסק במשפט הטריבונאל נגד חמש הקהילות הראשיות בדבר חוב 4,000 זהובים[190]. כפי הנראה התחייב באותה שנה ועד המדינה כלפיו לשלם לו 500 זהובים[191]. ר' משה דודש היה, כפי הנראה מכאן, אחד הפעילים שבראשי הקהל בשני העשורים האחרונים של המאה ה־17.

לייב יעקובוביץ מינסקי (בפמ"ל: ר' ליב בן יעקב מינסקי מפינסק), נמנה בשנים 1678—1680 על מנהיגי הקהל החתומים בשטרות על שלוש ההלוואות שקיבל הקהל מן הישועים בשם ליב יעקובוביץ, בלי הכינוי מינסקי[192]. בשנת 1684 מעורב הוא בסכסוך עם אצילה שממנה לווה יחד עם שותף בשם גריביץ' 1,100 זהובים. האצילה האשימה אותו ואת בניו ינקל וחיים בגנבת השטר על ההלוואה. בתעודה זו הם

185. שם, כרך 29, מס' 18.

186. חתום על תקנות ועדי תל"ג, תמ"ד, תמ"ז ותנ"א (פמ"ל, סי' תש"ה—ר', תשצ"ח—ט', תתכ"ח—ט', תתל"ד, תתמ"ג). על ההל־וואות דובר למעלה וראה לעיל, הע' 160.

187. לא מן הנמנע שהוא בנו של ר' דוד בן אריה־לייב מורא־בצ'יק (עליו ראה העמ' הקודם). צורת השם משה ר' דודש יש בה אולי משום רמז, שהוא בנו של ר' דוד הנ"ל הנזכר בשנת ת"ל בשם "האלוף המנהיג והראש ר' דוד" (פמ"ל, סי' תרע"ז, עמ' 162). ראה לעיל, הע' 160.

188. פמ"ל, סי' תשע"א, תשע"ג, תתכ"ט (עמ' 215), תתל"ד, תתל"ו, תת"ק, תתק"ב.

189. או"ק, שם, מס' 140.

190. שם, מס' 163.

191. תומפמ"ל, סי' נ"ו. כאן הוא נקרא "הראש מהר"ר משה מק"ק פינסק", שהוא כפי הנראה, משה ר' דודש.

192. ראה לעיל, הע' 160.

נזכרים בכינוי מינסקי[193]. בשנת תנ"ה נרשם בפירוט חשבונות הוועד: "ניתן לר' לייב בן יעקב מינסקר מק"ק פינסק על חובו 655 זהובים על ראטי ראשונה"[194].

כינויו של ר' לייב בן יעקב מינסקר, מעיד על מוצאו, וכיוון שלא נתקלנו בשמו בתעודות קודמות ניתן לשער שהוא אחד מן הפליטים, או המהגרים שהתיישבו בפינסק אולי בשנות ה־60, השתלב יפה בחיי הכלכלה ותפס עד מהרה עמדת מנהי־גות בחיי הקהילה. הידיעות המעטות שבתעודות על פעילותו ותפקידיו מעידות שנמנה על עשירי הקהל.

על מנהיגי הקהל האחרים בשנים 1678—1680 נמנו האישים: אייזיק נובחובִיץ, בנימין יוספוביץ, הירש מונשו־ביץ, יוסף מויז'שוביץ, איצקו שמעונוביץ, ליב אהרונוביץ, ליב זליקוביץ, מיכאל אילישביץ, מיכאל זליקוביץ, מיכאל יקורו־ביץ, מרדכי מויז'שוביץ, יעקב לייבוביץ[195]. לרובם היה איזה מינוי בקהל (ראשים, עיקורים, טובים) במשך שלוש השנים 1678—1680 או במשך שתיים מהן, ורק לאחדים היה מינוי במשך שנה אחת משנים אלו[196]. על חלק מן האנשים שנזכרו כאן ידוע משהו. אייזיק נובחובִיץ הוא, כפי הנראה, בנו של נח יעקובוביץ מוראבצ'יק[197], החתום בשנת תכ"ד על תקנות ועד המדינה ועל מכתב בענייני מסים לקראים בשם נח בן יעקב הלוי[198]. הירש מונשוביץ נזכר מאוחר יותר, בתור ראש מדינה מטעם קהילת פינסק בשם צבי בן מנחם מאניש וחתום על תקנות ועד תנ"א[199], ואולי הוא בנו של מנחם מן חיימוביץ ממנהיגי הקהל עד שנת ת"ם.

יעקב לייבוביץ הוא כנראה זה שחכר בשנת 1658 את הכפר סטאבק בשותפות עם יהושע אברמוביץ, מגדולי החוכרים של פינסק וממנהיגי הקהל לפני גזרות ת"ח ולאחר־ריהן[200]. מרדכי מויז'שוביץ נזכר גם בתעודה משנת 1660 כשותף של שמואל פיבישביץ וחתנו של שמואל־אליהו מיכאלביץ, שנאלצו למכור מגרש בשוק לשם סילוק חוב לאציל[201].

(ב) ההנהגה בשנות ה־80 — ראשית ה־90

בשנות ה־80 (עד 1691) מוסיף להיות פעיל בהנהגת הקהל נחמיה בן ישראל ישעיה הנזכר למעלה. בשנת 1684

193. שם, מס' 92.

194. תומפמ"ל, סי' מ"ח, עמ' 28. הדבר רשום למעשה גם בפמ"ל (סי' תתק"א, עמ' 234, שורה 3 מלמטה), אלא בשינוי קל בזו הלשון: "גם ניתן כתב להא' מו"ה ליב בהר"ר יעקב מק"ק הנ"ל וכו'", וגם כאן הכוונה לר' לייב בן יעקב מינסקר מק"ק פינסק.

195. ראה לעיל, הע' 160.

196. רוב המנהיגים האלה שנזכרו למעלה, חתומים על שלושת השטרות (או על שניים מהם), שנתן הקהל לישועים בפינסק בעד הלוואות שקיבלו. רק אחדים מהמנהיגים חתומים על שטר אחד בלבד, והם לייב זליקוביץ, הירש מונשוביץ ואייזיק נובחובִיץ.

197. אחיו של זלמן מוראבצ'יק. ראה: או"ק, כרך 28, מס' 173, 266.

198. פמ"ל, סי' תקע"ז; מאן, שם, עמ' 1056, מס' 75.

199. פמ"ל, סי' תתכ"ט, תתס"ג.

200. או"ק, כרך 28, מס' 309. על יהושע אברמוביץ ראה לעיל.

201. שם, מס' 309.

מייצג את קהילת פינסק בהתכנסות הוועד עוד אחד מבני משפחת מוראבצ'יק, הוא אורי ליפמן בן דוד מאר־פטשיק חפץ[202]. לא מן הנמנע שגם שלמה־זלמן בן יהודה־ליב שליט, החתום על תקנות תמ"ד אף הוא מפינסק[203], גם בשנת תנ"א מייצגים את פינסק שלושה מנהיגי קהל בעלי ותק. מלבד נחמיה בן ישראל ישעיה חתומים על תקנות הוועד גם משה ר' דודש וצבי הירש בן מנחם מאניש הנזכר למעלה.

כנראה באותו זמן היה פעיל בהנהגת הקהל כפרנס וכמנהיג ר' נפתלי־הירש בן יהונתן סג"ל, תלמיד־חכם מובהק שפרש לאחר־מכן (בסוף שנות ה־90) מעסקי ציבור, התמסר רק ללימוד תורה וחיבר את הספר "נתיב הישר"[204].

ר' נפתלי־הירש הוא היחיד מחוג מנהיגי הקהל, שממנו הגיעה אלינו עדות אישית בעלת אופי אוטוביוגראפי. עדותם של נותני הסכמות לספרו משלימות את הידיעות עליו. מתברר לנו שהוא היה, כדברי עצמו, "ראש ומנהיג על הצבור"[205], או כדברי ההסכמה של ר' שאול בן נפתלי־הירץ גינצבורג אב"ד פינסק לספרו "ראש ונגיד כמה שנים בקהילתנו קרי' נאמנה", בן גיסו מצד אשתו ר' אברהם בן שלמה, אב"ד ור"מ דק"ק בריסק, מכנה אותו "הראש והמנהיג הרבני נפתלי... מק"ק פינסק". ר' נפתלי־הירש לא שימש כנראה אף פעם ראש מדינה, אך בהנהגת הקהל המקומית נמנה עם המנהיגים החשובים.

על פעולתו בהנהגת הקהל לא ידוע לנו דבר. על אישיותו לעומת זאת ניתן ללמוד מן הספר "נתיב הישר" שהניח אחריו. ר' נפתלי־הירש נמנה על תלמידי־החכמים הדרשנים וספרו הוא בראש וראשונה עדות ללמדנותו, בקיאותו וחריפות שכלו ומייצג בלי ספק את המסורת הלמדנית בחוגי תלמידי־החכמים בפינסק, שהיא חלק מן המסורת הלמדנית בליטא ובפולין בכלל.

והנה, תלמיד־חכם זה, ששימש זמן מסוים ראש ומנהיג, החליט יום אחד לפרוש מעסקי הציבור. על הסיבה שהניעתהו לכך מספר הוא בחרוזים בהקדמה לספרו בזו הלשון: "אחת שאלתי מאת ה' אותה אבקש / בעודי וכי זקנה וקש(?)[206] / גם בהיותי ראש ופרנס על הציבר (!) / דברתי בלבי מה יתרון לגבר / הלא כשאין גמר וסבר[207] / ואז יהיו אחר גאון שבר / זלעפה אחזני בשומי זאת על לבי / חפשתי את דרכי ונגמר בקרבי / טוב תורה עם דרך ארץ / יעמד בעת דחקי בפרץ / כלתה נפשי לישב באהלי / להיות חוקק בספרי מלי / מבלי להיות לריק עמלי..."

202. פמ"ל, סי' תשצ"ו. הוא חתם באותה שנה גם על תביעת מסים מקראי טרוקי (מאן, שם, עמ' 1068, מס' 81). אולי הוא אחיו של מנהיג הקהל משה ר' דודש.

203. כך יש להבין את הדבר לפי מקום חתימתו בפמ"ל, סי' תשצ"ט. הוא חתום גם בסי' תשצ"ח. בהיעדר עדות מסייעת, הדבר הוא בגדר ספק.

204. נדפס דיהרנפורט, תע"ב.

205. ראה להלן.

206. משמעות החרוז אינה ברורה די צורכה. אולי יש להבין: וקשיש.

207. צורה מקוצרת של: גמרא וסברא, ע"פ בבא בתרא, ע"ז ע"א, שמשמעה כאן כמובנה לימוד ונתינת טעם.

הרי כאן לפנינו מעין וידוי של איש מעשה, שבשעה של חשבון הנפש פורש מחיי המעשה ופונה לאחר שיקול רציני למה שנראה בעיניו חשוב יותר ובעל קיימא יותר ("והלא כשאין גמר וסבר / ואז יהיו אחר גאון ושבר"). כפי הנראה נטתה נפשו של ר' נפתלי־הירש ללימוד תורה ולחיבור ספרים יותר מאשר לעסקנות ציבורית ("כלתה נפשי לישב באהלי"). אך אין ספק שר' נפתלי־הירש הוא לא רק נציג טיפוסי של חוג תלמידי־החכמים שהיו מעורבים בעסקי ציבור, אלא בסיפורו על ההכרעה האישית שהכריע ברגע מסוים בחייו, הוא משקף את האידיאל המרכזי של חוג המנהיגים תלמידי־החכמים, שהתרכזו אולי מסביבו של ר' יהודה־לייב פוחוביצר ורב הא־ב"ד ור"מ של קהילת פינסק — לימוד תורה לשמה, פשוטו כמשמעו[208].

(ג) ההנהגה בסוף שנות ה־90

משנת 1698 הגיעו לידיעתנו שמותיהם של 12 אישים מהנהגת הקהל, הרי הם אלה שחתמו על שטר הלוואה על סך 40,000 זהובים לטובת האצילה אלמנת יאן קארול דולסקי. מהם רק משה דוידוביץ (משה ר' דודש) הוא מנהיג מוכר ובעל ותק, ואילו כל השאר הם מנהיגים בלתי מוכרים (ליטמן דוידוביץ, ישראל אליאשביץ, גרשון בניאשביץ, לייב ויגדר רובין, משה שלומוביץ, אייזיק בורוכוביץ, לייזר איצקוביץ, אברהם איצקוביץ, לייב ליזרוביץ, מיזאן יעקובוביץ, אברהם יחיאלוביץ). מן המנהיגים שהיו בהנהגת הקהל ב־1678—1680 לא נזכר כאן אף אחד, חוץ ממשה ר' דודש. לא מן הנמנע שבשנות ה־90 התרחש משהו בקהילה, שהביא לבחירת הנהגת קהל חדשה וצעירה יותר. ראויה לציון גם עובדה נוספת: אבותיהם של אברהם יחיאלוביץ גרשון בניאשביץ, לייב אביג־דורוביץ ומשה שלומוביץ (היינו יחיאל, ביניש, אביגדור וש־למה) אינם מוכרים לנו מתעודות קודמות. שמא מצויה כאן עדות על השתלבותם המלאה של התושבים החדשים שהתיישבו בפינסק בשנות ה־60—70 לא רק בחיי הכלכלה אלא גם בחיי הציבור והנהגת הקהל, וזאת כעבור שנות דור אחד בלבד. בהיעדר עדות מסייעת או הוכחות נוספות אין לומר יותר מן האמור לעיל.

מן האנשים החדשים בהנהגת הקהל מוכרים לנו שמות אחדים מתעודות שונות. אברהם איצקוביץ הוא כנראה זה המוכר לנו כבנו של יצחק יודיטש, שהחזיק בשנת 1660 יחד עם אביו בחכירת המזיגה בכפר וישביץ[209] ובאותה שנה היה שותף לחכירת מונופול הטאבאק במחוז פינסק[210]. לפיכך הוא נמנה בשנת 1698 על זקני הקהל. גרשון בניאש־ביץ, מוכר לנו כגובה מכס בתחנת פינסק בשנים 1684—

208. כך נראה מעשהו בעיני נותני ההסכמות לספרו המציינים כל אחד כדרכו שכוונתו לא להתגדר בתורתו, אלא לשם שמים. לימוד התורה, המחייב מצד אחד כל איש מישראל לקבוע עתים לתורה, ומצד שני קיום שכבה של תלמידי־חכמים העוסקים רק בתורה, תופס מקום מרכזי בתורתו של ר' יהודה־לייב פוחוביצר.

209. או"ק, כרך 28, מס' 301.

210. ראה לעיל, עמ' 140 ואילך.

1698 ודובר עליו בהרחבה בפרק ד' בדיון על חכירות המכס. ליטמן דוידוביץ, החותם בשטר במקום השני, לאחר משה דוידוביץ, הוא קרוב לוודאי בנו של דוד ליטמנוביץ, זה שברח בשנת 1655 מפני המוסקביטים לדרוהיצ'ין עם רכוש לא מועט[211] ונכדו של ליטמן יעקובוביץ, אחד מעשירי פינסק בשנות ה־30—40. אייזיק בורוכוביץ הוא אולי בנו של ברוך נחמנוביץ מנהיג הקהל החשוב עד לשנת 1680. מבחינת השתייכותם החברתית משתייכים אנשים אלה על חוג העשירים והמיוחסים, שהשתתפו בהנהגת הקהל מאז ומתמיד. אך לא מן הנמנע שבסוף שנות ה־90 ניתן ייצוג בהנהגת הקהל גם לנציגי השכבה העממית יותר.

211. ראה לעיל, עמ' 106.

נספח 5

כתב בקשה של שמואל פייבישוביץ, שמש (סינדיק) של קהל פינסק (לערך שנת 1740)

תרגום עברי:

תרגום עברי:

"אדוני הנעלה ואדוני ומיטיבי האישי.

מתוך הכנעה עמוקה, ויראת כבוד הראויה הנני חולק את הכבוד, היקר וההערצה הראויים לאדוני ומיטיבי הנעלה, הנעלה הנעלה. עם זאת הנני מגיש כתב תלונה למען היהודי והידיד שלי, המכונה איצק אברהמוביץ, אזרח העיר המלכותית פינסק שהוא בעל־בית לא עשיר ומתפרנס מביתו, בית־המזיגה שלו, ועליו רובץ נטל של מספר גדול של ילדים. וכך הפריד את שני בניו הנשואים, שהקימו בחצרו על חשבונם בית קטן והתגוררו בו במשך שנים אחדות ומזה שנה מאז בואו של הרגימנט פלדצ'ר (המרפא הצבאי) לא מצא זה בכל העיר דירה וגרש את שני בעלי הבית האלה, המתגוללים זה שנה באין להם מקום מגורים וכמעט הגיעו לאבדן גמור ועל ידי זה לחורבן.

לכן הריני מבקש וכן מבקשים האב והבנים באמצעותי את החסד של אדוננו ומיטיבנו הנעלה, הנעלה, הנעלה, שתואיל ברוב חכמתך להעלות ולהציל את האנשים הללו הנתונים בצרה והאבודים מאבדנם הגמור, לשלוח בעניינם אוניברסאל אל האדונית הגבירה הנעלה אשת הבויבודה של וילנה וההטמן של הדוכסית הגדולה של ליטא שתקח את היהודי הנ"ל ואת בנו [צ"ל בניו] תחת חסותה האמיצה, שיהיה משוחרר וחפ־שים [!] ממתן אכסון לחיילים.

בעד המעשה והחסד יתפללו אלה שהנטל רובץ עליהם לאלהים למען בריאות שלמה ושלטון מאושר.

הריני משרתו והדום רגליו של אדוני ומיטיבי הנעלה הנעלה.

שמואל פייבישוביץ, סינדיק של קהל פינסק.

(ספריית האוניברסיטה בווארשה, כתב־יד 97, דף 330).

נספח 6

מכתב של ר' אביגדור מפינסק ור' משה אלחנן מטולצ'ין לקהל פינסק

"קאפיע מן אגרת שנכתב מהרב הגאון אב"ד דק"ק פינסק ומהרב הגאון דק"ק טולטשין והמדינה אות באות"

"היה שלו' בחילם ושלוה בארמנותיהם, תורתם אומנותם תורתם אמונתם, דברי חכמי' וחידותם ה"ד החכמי' המופלגי' רוזני' ונגידי' מנהלי עדת ישורון ק"ק פינסק והמדינה.

עמדנו כולנו מרעיד ומשתומם מדוע לא נכנס דבר המלך באזני כל אשר ציוה לאסוף כולם בלב שלם באגודה לשם שמים והן אמת שיהי' הכרחות להוסיף אך אינו דומה מה שיהיה בטוב אזי בוודאי יהי' הטובה מרובה ממדת פרעניות ובאם שיעמדו חוצה אז ח"ו לא יוכל שאת הרעה בלי שום טובה ומאוד היה הקצף מאת המלך על מדינת ליטא אשר עמדו חוצה על כן יזרזו לשלוח לכאן איש ראוי לעמוד בהיכל המלך ושרים עם פלימיפאטענצי רעם כל הזופליקות [בקשות] מהסביבות ולא יתחרטו באחרונה .... המשתוקק לטובתם לעולם י"ר עש"ק ר' כסליו תקנ"ב פה עיר מלוכה ווארשי' אביגדור החונה ק"ק פינסק והגליל".

"ואודיע שכבר כתבתי לכ' פעם זה שני שבועות באזהרה אחר אזהרה באשר שיש כאן הגאון אב"ד דהמדינה מק"ק טולטשין חתן הגאון דרשין ורב"ד ק"ק פויזנא והוא חכם גדול ומקורב אל המלך ושרי' אשר כמעט בכל פולין ואשכנז אין לו דוגמא. ידו בכל החכמות ולשונות והוא אוהבי ה[ו]תיק מאח והזהיר אותי בכמה הזהרות לכתוב שתבואו לכאן עם צרורת הכסף וכדת נתגדף וראיתי שדיבוריו אמת וחכמה נפלאה שהמלך בעצמו ראה עד המשלחים פוילן גדול ופוילן קטן ואשר שמדינ' ליטא עדיין המה מסרבי' ומשלחי' מבריסק המה מעוטי' ואינם כדאי לראות פני המלך" [מכתב תזכורת של ר' אביגדור ללא חתימה].

"אף אנוכי אבוא לטובת כלל אחינו בני ישראל לזרוז

אתכ' שתשימו על לבכ' גדול החסד שהבדיל לנו האדון המלך הגדול סטניסלוי אגוסטוס שבימיו נושע יהודה וישראל מכמה הרפתקאות אשר עדו עלינו והיינו כמטרה לחיץ לישב עלינו רוב הזמן כקופה הנדרסת ועצה הן בבלבולים של דם והן בשאר בלבולים ועדיין לא עשינו שום דבר נגד מלכנו להראות לו ג"כ איך אנחנו מכירי' טוב' וחסד ובמה נחנף לאדונינו. לכן תראו לשלוח אנשים בכוח והרשאה שיכולים לעמוד בחצר המלך ולהבין הטובה הגדולה שמאדונינו המלך של חסד יר"ה שמקום גדולתו שם ענותנותו והי' ויה' לנו למליץ לפני כל השרי' שנהי' בני חורין וד"ל ע"כ בעיקר שיהי' צל החכמה בצל הכסף כ"ד אתכ' הזלות' לטובת כל ישראל הק' משה אלחנן אב"ד דהמדינה".

(פאקסימילה נדפס בתוך: Materiały do dziejów sejmu czteroletniego, כרך 6, מול עמ' 354).

נספח 7

בקשת רשות לפתוח חנות אריגים בקארלין, לפני 6.3.1792

תרגום עברי של התעודה:

אני עמנואל פייביש נתין של אדוני הנסיך רום מעלתו וכן חנווני, אזרח העיר קארלין, במשך זמן רב לא החזקתי מאומה, רק פרוות שונות, סחורות טורקיות, חגורות וכו'. ואפילו שהוחזקו [סחורות אלו] על־ידי אחרים אבל במידה לא מספקת, וכיוון שעכשיו אני עצמי יזמתי פתיחת חנות אריגים, בראותי את התנאים מתאימים לכך, לכן הנני פונה ומבקש מאת כבוד אדוני הנסיך רב החסד שיואיל לעזור לי בכך בתור אדם המשלם לו דמי נתינות, על ידי הוראה שאוכל לקבל ממחסן בית־החרושת אריגים מסוגים שונים בעד סך 3,000 פ. ושפרעון תשלומם לא יהיה לפני תום שנה ממועד ותאריך קבלת הסחורה. ועם סוף זה בראותי את התועלת מן האריגים שתצמח לאוצר רום מעלתו הנסיך ואת הוודאות שתהיה הכנסה מן האריגים.

יודע אני היטב שרום מעלתו הנסיך רב החסד עשה הסדר קבע לאלה שמקבלים אריגים מבית החרושת שלפיו ניתן אחוז [הנחה] של 6 פ. ממאה. לפיכך מבקש גם אני בהכנעה לרגלי רום מעלת נסיכותו שתואיל להעניק גם לי בתחילת פתיחת עסק האריגים שלי את ההנחה הזאת. אני מתחייב גם [לספק] לבית החרושת פשתן כמה שיהיה נחוץ יותר טוב מאשר אחרים.

על כך אני חוזר ומתחנן על חסדו של הוד מעלתו הנסיך שתואיל לא לסרב לי אלא לעזור לי בתור אדם המשלם לך זמי נתינות המצהיר בביטוי העמוק ביותר להיות עד למותו נתין נאמן להוד מעלתו הנסיך האדון רב החסד.

עמנואל פייביש, אזרח

[החלטה הרשומה בשולי הבקשה]

מה שנוגע לשלושת האלפים האדמיניסטראציה תערוב מקופתי להחזרת [הסכום] למחסן אם חס וחלילה — דבר שאין לצפות לו — המבקש לא יוכל בגלל מקרי אסון כלשהם להחזיר במועד שהתחייב להחזירו. מה שנוגע להנחה לאחוז ממאה, המחסן ינהג בחיוב במבקש כפי שהוא נוהג באחרים. 6 במרץ 1792.

(תעודה מארכיון הפרימאס פוניאטבוסקי, מס' 68, אגא"ד, וארשה).

ביבליוגראפיה

מקורות (כתבי־יד)

פנקס המדינה של מדינת ליטא... הועתק מן גוף פנקס המדינה דק״ק הוראדנא [ע״י] משה יהושע הלוי הורוויץ... ועתה העתקתיו מן ההעתקה [אליעזר ליפמן רבינוביץ]. מינסק תרל״ה.
כ״י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 3175 °8.

אגרת קהל וילנה אל קהל פינסק ו׳ תמוז תקמ״ד. העתקה מידי שלמה דובנא.
באוסף שבדרון שבביה״ס הלאומי והאוניברסיטאי, תיק דובנה שלמה.
נתפרסמה ע״י ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ׳ 479—481; ז. רבינוביץ, החסידות הליטאית, עמ׳ 35—37. (בשני הפרסומים יש לתקן קריאת המלים ״ולפרט את המוצקים״ סמוך לסוף האגרת ולקרוא ״ולפרט את המוקצים״).

אגרות מווילנא אל השד״ר של הישוב האשכנזי־פרושי בירושלים ר׳ שלמה בן ישראל פ״ח מזמן מסעו בליטה רוסיה ושהותו בפינסק—קארלין, תקפ״ד.
שלוש אגרות: (1) כ״ה תשרי תקפ״ד, (2) ט״ז כסלו תקפ״ד, (3) י״ח כסלו תקפ״ד. צילומים של האגרות שמורים בשרידי ארכיונו של ר׳ שלמה פ״ח בבית הספרים. האגרות המקוריות היו באוספו של הרב י״ל מיימון.

אגרת המלצה של רבני פינסק וקארלין לשד״ר ר׳ שלמה בן ישראל פ״ח, כ״ז שבט תקפ״ד.
האגרת המקורית היתה באוספו של הרב י״ל מיימון. נתפרסמה ע״י יצחק רפאל, סיני, כרך ה׳ (תרצ״ט—ת״ש), עמ׳ קח—קט ובספרו ״ראשונים ואחרונים״, ת״א תשי״ז, עמ׳ 291.

שתי אגרות מאת ר׳ חיים בן פרץ הכהן לר׳ עקיבא אייגר ותעודות מבית דינו. פינסק ג׳ חשון וכ׳ כסלו תקפ״ו.
בעניין מתן גט בבית דינו של ר׳ חיים הכהן שקמו עליו עוררים. האגרות המקוריות באוספו הפרטי של ר׳ אברהם שישא הלוי בלונדון. העתקי צילום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. (סימנם 1728 .v).

אגרת ר׳ אפרים זלמן מרגליות אל ר׳ חיים הכהן, בראדי י״ב בחשון תקפ״ו.
האגרת המקורית ברשותו של ר׳ רפאל רייכמן, ירושלים.

״פנקס דח״ק לומדי ש״ס דק״ק קארלין״, תקצ״ב—תר״ב.
כ״י ביה״ס הלאומי והאוניברסיטאי 321 °8.

שבועה של טירון יהודי מסטולין בבית הכנסת של פינסק, 1829. התעודה המקורית בביה״ס הלאומי והאוניברסיטאי, אוסף שאול גינזבורג (סימנו A 1185 °4).
התעודה בשלמותה בצירוף תרגום עברי של החלק הרוסי ופקסימיליה מתפרסמת בספר זה.

שני מכתבים מאת אהרן לוריא אל יהודה ליב גורדון. ארכיון יל״ג בביה״ס הלאומי והאוניברסיטאי (סימנו 761 °4), תיק לוריא אהרן.
1) פינסק [1860].1.29, בעניין מכירת ספרי יל״ג; (2) [פינסק, יום 19 אייר תרכ״ג]. המשך (סוף) של מכתב אוטוביוגראפי.

מכתב מאת אהרן משה פדואה אל שלמה בובר, פינסק כ״ח ניסן תר״ל. בארכיון שלמה בובר בביה״ס הלאומי והאוניברסיטאי (סימנו 1025 °4).
מכתב ר׳ אלעזר משה הורוויץ לרש״י פין, פינסק כ״א אייר תרמ״ד. ארכיון רש״י פין, אוסף שבדרון בביה״ס הלאומי והאוניברסיטאי.

כתב הרבנות של ר׳ צבי הירש וולק, פינסק תרנ״ה. העתק צילום בביה״ס הלאומי והאוניברסיטאי, המכון לתצלומי כתבי־יד עבריים (סימנו פ׳ 2836).

רבינוביץ, אליעזר ליפמן: תולדות אנשי השם... אשר נמצא חתימתם או בא זכרם בפנקס המדינה. מינסק תרל״ה. כ״י ביה״ס הלאומי והאוניברסיטאי 3175 °8.

מקורות (בדפוס)

אבות דר׳ נתן. וילנא והוראדנא תקצ״ג.

אהרן מקראטינגע (אב״ד כינסק): תוספות אהרן מכבוד הרב הגאון מוהר״ר אהרן זצ״ל אב״ד דק״ק פינסק יע״א... ליישב קושיית רבותינו בעלי התוס׳ ז״ל על הש״ס... גם הפליא לדבר במקומות אחדים... בחכמת הנסתר. חמ״ד, [תרי״ח].

אהרן בן אשר מקארלין (השני): בית אהרן; על התורה ועל העבודה... אשר נאמרו ונשנו [מ]מו״ר הר״ר אהרן זצוקללה״ה מקארלין... גם דברים... מאת בנו... בראדי תרל״ה.

אוירבך, שמואל בן דוד: חסד שמואל. אמשטרדם תנ״ט.

איבשיץ, יהונתן: ס׳ לוחות עדות. אלטונא תקט״ו.

אליאסברג, יעקב (מפינסק): בעולם ההפיכות; [זכרונות]. ירושלים תשכ״ה.

אליעזר בן מאיר הלוי (רב דקלויז בפינסק): שיח השדה... דרושים [עפ״י סדר הפרשיות]. שקלאוו תקמ״ז.

— — — ריח השדה; דרושים. שקלאוו תקנ״ה.

אמדן, יעקב: עדות ביעקב. אלטונא תקט״ז.

— — — שבירות לוחות האון; שבר ישבר מצבות הבעל שקראו מחברו לוחת עדות. זאלקוע תקט״ז [צ״ל: אלטונא תקי״ט].

אמרי בינה; חדושים... מגאוני ארץ... לפי סדר הפרשיות... דיהרן פארט תק״ה.
כולל שני חידושי תורה ״בשם הרב הגאון... מוהר״ר אשר זצ״ל שהיה אב״ד בק״ק פינסק״; (א) בפרשת תולדות, (ב) בפרשת מצורע (דפים: [6 ב], [28 ב]).

אפל, יהודה: בתוך ראשית התחיה; זכרונות וכתבים מימי ״חובבי ציון״ ברוסיה. תל־אביב תרצ״ו.
עמ׳ 594—596: ״מעשה בשלשה מילין״: ספור פלוג קרלין מפינסק.

אפשטיין, ברוך הלוי (מפינסק): נחל דמעה; קינה על מות הרב הגאון המפורסם מרנא ורבנא אלעזר משה הלוי הורוויץ אב"ד דק"ק פינסק יצ"ו. מאת חתנו. ווארשא תר"ן.
"נדפס בהוצאות ק"ק פינסק".

אשר ענזיל בן יהודה ליב מאוסטרא: ברוך מבנים אשר... פלפולי אריכתא. זאלקווי [תק"ט].
כולל חידושים של אבי המחבר ר' יהודה ליב בן אשר ענזיל אב"ד אוסטרא, סלוצק ופינסק והגליל (בדפים ה ע"ב, ו ע"א, לג [צ"ל: לב] ע"ב, לג ע"א, לו [צ"ל: לח] ע"ב, מא ע"א, מא ע"ב).

ביבר, מנחם מנדל: מזכרת לגדולי אוסטרהא. ברדיטשוב תרס"ז.

גורדון, יהודה ליב: עולם כמנהגו; ספורים. ווילנא תרל"ג.
כולל את הסיפורים: 1. שני ימים ולילה אחד במלון אורחים. 2. אחרית שמחה תוגה. עלילת הסיפור השני מתרחשת בפינסק—קארלין.

— — — אגרות... נאספו ונערכו ע"י יצחק יעקב ווייסבערג. כרך א—ב. ווארשא תרנ"ד—תרנ"ח.

גינצבורג, אשר בן שאול (אב"ד פינסק): שני חידושי גפ"ת משלו עיין: יעקב בן שמעון, ס' קהלת יעקב, להלן; שני חידושים בפרשת השבוע עיין לעיל אמרי בינה.

גנז, דוד: צמח דוד. פרנקפורט דמיין תנ"ב.

דב בר בן נתן נטע (מפינסק): נטע שעשועים; על סדר נשים ומסכת מכות ושבועות שחברו הרב... כמוהר"ר דוב בער בהרב הגדול מוהר"ר נתן נטע מפינסק. זאלקווא תק"ח.

דובזביץ, אברהם דב (מפינסק): לא דבים ולא יער, או משפט צדק להוציא את צדקתו... ר' אליעזר בר"ד הכהן צווייפעל... אשר חפא עליו המשכיל ה. שאצקס ונלוו עליו עוד שלשה מאמרים הנוגעים אל זה האחרון. ברדיטשוט תר"ן.

— — — המצרף; לצרף ולטהר אגדות חז"ל... אדעסא תרל"א.

— — — מחברת בחדא מחתא. מכלכלת בתוכה שבעה מאמרים. קראקא תרמ"ח.
תדפיס מתוך "אוצר הספרות", שנה ב', רובו נגד מ"א שצקס. חותם בסוף ההקדמה: בויארקה סמוך לקיוב, 1868.

רובנוב, שמעון: כתבי התנגדות על כת החסידים. דביר, ספר א, ברלין תרפ"ג, עמ' 289—305.

הגדה של פסח, עם פירוש עבודת הגפן, עם חידושי דינים מפוסקים ראשונים ואחרונים... ודרושים נאים... ופירש מספיק קצת דרך הנסתר אשר חברו ויסדו הני שני המאורים... המפורסמים האחד... מהור"ר יהודה ליב בן הרב... אליהו שהיה אב"ד ור"מ בק"ק הארדץ והשני ה"ה בנו... מהור"ר זאב וואלף בעל המחבר ספר גפן יחידית שהיה אב"ד ור"מ דק"ק לבשוב ואח"כ היה ר"מ ורישא דדיינא בק"ק פינסק יצ"ו. אופן באך [תפ"ב].
חותם בסוף המבוא שלו: שלמה זלמן בא"א מ"ו הרב המאור הגדול המפורסם בישראל מוהר"ר זאב וואלף מוואלטירן דיינא ומ"צ בגליל העליון מגנצא חד מילידי דק"ק פינסק דליטא.

הולדהור, ראובן מקארלין: דברי שלום ואמת; והוא מאמר חוקר ומבאר על העניינים שבאו בספרי הישראלים בדברים הנוגעים לחוקי המדינה... מאת המחבר ראובן בלא"א מוהר"ר משה זצלה"ה האלד האר מק"ק קארלין. ווילנא תקצ"ז—1836.
שער נוסף ברוסית. שם המחבר בשער הרוסי: Голгор.

הורוויץ, אלעזר משה (אב"ד פינסק): ספר אהל משה... הגהות וחדושים על הש"ס מדרש רבה ורמב"ם... נערך ונסדר ויצא לאור עולם על ידי נכדו... שמעון כהן. חלק ראשון. ווארשא תרמ"ט.

— — — ספר אהל משה... חלק א—ב. ירושלים תשכ"ח—תש"ל.
התוכן: ח"א: הגהות וחידושים על הש"ס, מדרש רבה ורמב"ם. נדפס מחדש עם הוספות. ח"ב: שאלות ותשובות [תרט"ז—תרכ"ב], יו"ל לראשונה מכת"י שבביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, וסימנו 948 8° (ע"י נכדי הגאון המחבר).

— — — חידושי הגאון ר' אלעזר משה על התורה; לקט חידושים וביאורים על תורה נביאים וכתובים. ירושלים תשל"א.
"יו"ל ע"י נכדי המחבר".

— — — חידושי תורה המפוזרים בספרים שונים עיין עמ' 286 הערה 817.

הגובר, נתן נטע בן משה: יון מצולה. ויניציאה תי"ג.

וילנסקי, מרדכי: חסידים ומתנגדים; לתולדות הפולמוס שביניהם בשנים תקל"ב—תקע"ה. כרך א—ב. ירושלים תש"ל.

זק, שמואל אריה ליב: רמזי דחכמתא מאת ר' שמואל אריי ליב... אבד"ק ביאלא גדול בהרב... חיים ישראל... דרושים... ווארשא תרצ"ב.
עמ' 138: "גרגיר ד"ת מספר כ"י על ברכות שבת מהרב... מהו"ר שמואל וצ"ל אבד"ק קארלין, שהי' חי בשנת תקע"ה. הכ"י היה מונח בארגז של כ"י של א"מ וצ"ל..."

זאב וולף בן יהודה ליב (ר"מ וראש הדיינים בפינסק). עיין לעיל לפי: הגדה של פסח עם פירוש עבודת הגפן.

יהודה ליב בן אשר ענזיל (אב"ד פינסק): חידושים שלו, עיין לעיל לפי: אשר ענזיל בן יהודה ליב, ברוך מבנים אשר.

יוסף משה בן יקותיאל זלמן (דיין בפינסק): מגיד משנה, פירושו לס' מפתח העולמות עיין להלן לפי: ריקי, עמנואל חי.

— — — ס' קרית ארבע; על ד' מיני קריאת שמע בדרך הקבלה. זאלקווא תקכ"ה.

— — — חילוקי דרבנן; חידושי גפ"ת. זאלקווא תקכ"ח.

ס' היחש לבני לעווין. ווארשא תרמ"ה.
על ר' שאול לוין וצאצאיו. הספר נזכר בס' עיר ווילנא מאת הלל נח שטיינשניידר [מגיד], עמ' 188. לא הצלחתי למצוא את הספר בספריות.

יעקב בן אהרן [ברוכין] (אב"ד קארלין): משכנות יעקב, שו"ת מארבע חלקי שו"ע... מאת... הגאון מו' יעקב נ"י אב"ד ור"מ דקארלין. ווילנא תקצ"ח.

— — — ס׳ משכנות יעקב. יוצא לאור בסדר חדש. ח״א: אורח חיים, יורה דעה; ח״ב: אבן העזר, חושן משפט. ירוׁשלים תש״ך.

עמ׳ ד—ט: ״בשער הספר״ לר׳ מנחם שיינברגר; סיפור תולדות חייהם של המחבר ושל אחיו ר׳ יצחק בן אהרן: שניהם רבני קארלין.

— — — קהלת יעקב... חדושים... על כל סוגיות הש״ס... עוד השיב שו״ת הלכה בד׳ חלקי השלחן ערוך... גם במלי דאגדתא זעיר שם. ווילנא תר״ז.

דפוס צילום של הספר: בני־ברק תשכ״ה.

יעקב בן שמעיה מפינסק, מהדיר ס׳ חידושי הלכות למהרש״א עיין להלן לפי: שמואל אליעזר בן יהודה אידלש.

יעקב בן שמעון מפינסק: ספר קהלת יעקב; חיבור על כמה מסכתת [!] גפ״ת. זאלקוא תק״ט.

מביא שני חידושים של ר׳ אשר [בן שאול גינצבורג] אב״ד פינסק שאותו הוא מכנה מ״ו [מורי ורבי׳]. דף ג ע״ב: חידוש על מס׳ עירובין דף ו ע״א. דף ו ע״א: חידוש על מס׳ יבמות דף סד ע״א.

יצחק בן אהרן [מינקובסקי] (אב״ד קארלין): קרן אורה; חידושי הלכות על זבחים ומעילה. ווילנא תרי״ז.

המחבר אחיו של ר׳ יעקב בן אהרן ברוכין שהיה אב״ד קארלין לפניו.

יצחק בן ישעיה מטאריגראד: עולת יצחק, מהדורא תנינא. פפד״א תנ״ב.

כהנא, אליעזר בן ראובן (מקארלין): שיח ספונים... על חמש מגילות... מוסר נאה לבני עלמא להורות. זאלקווא תק״י.

הספר זכה למהדורות רבות (12 לפחות). נדפס לראשונה עם תרגום ליידיש מאת אריה ליב בן אליהו בראנדיס, יאס תר״ג.

— — — טעמי תורה... וכל דקדוקי התורה. זאלקווא תקכ״ה. הכרמל, וילנה 1860 —

הלבנון, מיינץ 1874 —

לטבלא, יחזקאל יעקב בן ישראל: מבחר החשבון... ללמד דרכי החשבון הפרטי... עפ״י השטה החדשה... ורשא 1866.

ברשימת הפרנומרנטים 69 חתומים מפינסק ומקארלין.

[לוין, יהודה ליב]: התגלות הינוקא בסטאלין; מכתב אל המו״ל מאת חד מן חבריא. השחר, שנה ו׳ (תרל״ה), עמ׳ 25—44.

— — — זכרונות ורעיונות. ספר היובל לנחום סאקאלאוו, ווארשא 1904.

— — — זכרונות והגיונות, ההדיר יהודה סלוצקי. ירושלים 1968.

— — — זכרון בספר, רשומים מתולדותי וקורותי. זיטאמיר תר״ע.

לוינזון, יצחק בר: תעודה בישראל. ווילנא תקפ״ח.

— — — אפס דמים; הוא אגרת התנצלות בדרך ויכוח נגד עלילת דם שנתחדשה בימינו. ווילנא תקצ״ז.

בראש הספר אגרת מאת ר׳ אריה ליב קצנלבויגין אב״ד בריסק לר׳ שאול לוין מקארלין, י״ד אב תקצ״ג.

— — — ימין צדקי, ספר התנצלות בעד דתנו ורבותינו חכמי התלמוד... יצא לאור ע״י... דוב בער נאטאנזאהן. ווארשא תרמ״א.

לוריא, אהרן (מפינסק): היהודים במרוקה. בתוך: הכרמל, כרך ד׳ (תרכ״ד), עמ׳ 340, 346—347, 355—356.

בסוף ההמשך האחרון: ״צום אסתר תרכ״ד פינסק״.

לוריא, אנטאן (מפינסק): די צוואה פון א פינסקער בעל־הבית פון אנהויב 19טן י״ה. בתוך: ייוו״א בלעטער, כרך 13 (1938), 390—428.

צוואתו של ר׳ שאול לוין מקארלין. התוכן: עמ׳ 390: הקדמה. עמ׳ 393: רבי שאול קארלינער. עמ׳ 398: די צוואה [דיון עליה]. עמ׳ 401: נוסח הצוואה במקור העברי. עמ׳ 406: נוסח הצוואה בתרגום ליידיש. עמ׳ 415: הערות לצוואה. עמ׳ 427: מקורים און ליטעראַטור.

ליבמן, יהודה יעקב: צבי בארץ החיים; יד ושם עולם על מות האברך המשכיל המופלג, גביר נכבד... מוהר״ר צבי בן... חיים זאלצמאן ממינסק. (מאת מורהו יהודה אידל במו״ה יעקב ליבמאן ממינסק). ווילנא תקצ״ט.

צבי זלצמן היה חתנו של ר׳ יעקב בן אהרן ברוכין אב״ד קארלין.

ליפשיץ יעקב: תולדות יצחק, הוא תולדות רבנו הגאון הגדול... מרן יצחק אלחנן זצללה״ה האבד״ק קאוונא יצ״ו. ווארשא תרנ״ז—1896.

מאהלער, ר.: א פראגמענט וועגן יידישן האנדל צווישן פוילן און ליטע אין 16־טן י״ה (העברעאיש יידישע צאלרייעסטערס פון בעלסק און לוקאוו פון 1580). היסטאריישע שריפטן, באנד 2, ווילנע 1937, עמ׳ 180—205.

מאיר בן גדליה (מהר״ם מלובלין): שו״ת. ויניציאה שע״ח.

מאיר בן שמואל משעברשין: צוק העתים לר׳ יהושיע בן דוד מלבוב [צ״ל: מאיר בן שמואל משעברשין]. ויניציאה תט״ז.

— — — צוק העתים, מהדורת ח״י גורלנד, לקורות הגזרות חוב׳ ד׳, קראקא תרמ״ט—תר״ן. ע״פ דפוס קראקא ת״י.

המגיד, ליק. 1858 —

מגיד (שטיינשניידר), הלל נח: עיר ווילנה; זכרונות עדת ישראל ותולדות חיי גדוליה. חלק א׳. ווילנא תר״ס.

המליץ, אודיסה. 1860.

מסליאנסקי, צבי הירש: נאומים זכרונות ומעשות. כרך ג׳: ספר הזכרונות והמעשות. ניו־יארק תרפ״ט.

משה בן אברהם: תפארת משה לר׳ משה בן הקדוש אברהם מגזע צבי. ברלין תק״א.

נח בן פסח מפינסק: תולדות נח... לבאר המדרש רבה מספר שמות. קראקא שצ״ד.

נפתלי הירש בן יהונתן סג"ל מפינסק: נתיב הישר; דרושים. דיהרן פארט [תע"ב].

סוקולסקי, ישכר בר: זכרון לרב. החוקר, א, קראקא תרנ"א, עמ' 154—155 (קטע מכ"י המכיל עדות על סכסוך בין ר' נפתלי הירץ גינצבורג לבין קהילת פינסק).

סמולנסקין, יהודה ליב: מסע ברוסיא. השחר, ו (תרל"ה), בהמשכים.

פדואה, אהרן משה (מפינסק): באור הראם על מדרש שוחר טוב. ווארשא תרכ"ה.

פדואה, יעקב מאיר בן חיים: מקור מים חיים. חלק א—ב. סדילקאב 1836.

ח"א חידושים על ש"ע יו"ד. ח"ב "לברר כמה ענינים עמוקים בש"ס ופוסקים". לחלק ב' נלוה "קונטרס עץ עבות", שו"ת מאת ר' אהרן מבריסק אביו זקנו של ר' יעקב מאיר פדואה. אחת התשובות היא לר' חיים בן פרץ הכהן אב"ד פינסק, בעניני עגונה (דף פג ע"ב—פה ע"א).

פוחוביצר, יהודה ליב בן יוסף: ח"א: קנה חכמה. ח"ב: דרך חכמה. פרנקפורט דאודר תמ"א—תמ"ג.

— — — ס' דברי חכמים. ח"א: דעת חכמה. ח"ב: מקור חכמה. [המבורג] תנ"ב.

— — — [אגרת] דברי התעוררות אשר שלח כמהר"ר יהודה ליב נר"ו מק"ק פינסק... לעורר אחינו... יחידי סגולה זכו להיות ישיבתם בארץ הקדושה וביחוד להיושבים בעיר הקודש ירושלים תוב"ב. [המבורג תנ"ג].

— — — כבוד חכמים. ויניציאה [ת"ס].

פינס, אליהו: תנא דבי אליהו: זאלקווא [תקי"ג].

המחבר הוא גינו של ר' יהודה ליב פוחוביצר מפינסק.

פינסקער שטאדט לוח; א ליטעראריש פראקטישער קאלענדאר פיר פינסק—קארלינער יודישער געמיינדע. הוצאת אגודת ציון בפינסק. יאהרגאנג 1—2, תרס"ג—תרס"ד. ווילנא תרס"ג—ס"ד.

פנחס בן עוריאל: נחלת עוריאל; חידושים על הש"ס הש־ייכים לטור יו"ד. הוראדנא תקע"ו.

בראש הספר הסכמה של ר' חיים בן פרץ הכהן אב"ד פינסק, תקע"ד, הכוללת פרטים אוטוביוגראפיים.

פנחס מיכאל בן יצחק אייזיק (מאנטופולי): מסכת נזיר. ווילנא תרכ"ז.

פנסק ועדת ארבע ארצות; לקוטי תקנות, כתבים ורשומות סדורים ומבוארים בידי ישראל היילפרין. ירושלים תש"ה.

פנסק המדינה, או פנסק ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא; קובץ תקנות ופסקים משנת שפ"ג עד שנת תקכ"א. ערוך בצרוף מבוא והערות ע"י שמעון דובנוב. ברלין תרפ"ה.

פרידמן, דוד בן שמואל (אב"ד קארלין): פסקי הלכות, הלכות אשות חלק ראשון עם ביאור יד דוד... עם קונטרס אחרון חלק א—ד מספרי שאילת דוד, קובץ שו"ת... ווארשא תרנ"ח.

ההקדמה בחלקה אוטוביוגראפית. בקונטרס המקואות חליפת שו"ת עם מאיר הלוי לוין מקארלין לאחר שעבר לקיוב, ניסן תר"מ וקודם לכן (עמ' 9—14). תשובה בענין המקוה דפינסק, תרנ"א, עמ' 14.

צוייפל, אליעזר צבי: שלום על ישראל. חלק ב: יפשר ויתוך השלום בין החסידות והתנגדות. זיטאמיר תרכ"ט.

צ'מרינסקי, חיים (ר' מרדכי'לי): עירתי מוטילי. תל־אביב תשי"א.

זכרונות. כוללים חומר רב על פינסק.

הצפירה, ורשה—ברלין, 1862, 1874.

קאטיק, יחזקאל: מיינע זכרונות. כרך א—ב. בערלין 1922.

קלפהולץ, ישראל יעקב: אדמו"רי טשרנוביל. תל־אביב תשל"א.

קצנלנבויגן, אליעזר ליזר בן יעקב: ס' זכר צדיק; כולל שתי דרשות אחרונות אשר דרש הרב הגאון... מו"ה רפאל [בן יקותיאל זיסקינד הכהן]... המספדים אשר נעשו לו במותו ותולדות האיש המופת הזה... כל אלה חברו על יד חתנו ותלמידו. אלטונא תקס"ה.

חלק ב': "מעללי איש" תולדות ר' רפאל בן יקותיאל זיסקינד הכהן אב"ד פינסק עד תקל"ב.

— — — ס' זכר צדיק... ווילנא תרל"ט.

קצנלנבויגן, יחזקאל בן אברהם: שו"ת כנסת יחזקאל. אלטונא תצ"ב.

קרמן, מרדכי (מפינסק): מיינע זכרונות (הונדערט יאר פינסק): ת"ר—ת"ש. חיפה, הוצאת המחבר, תש"י. בשכפול.

הקדמות מאת חיה ויצמן־ליכטנשטיין, זאב רבינוביץ וזאב ליבנה.

רוזנטל, יהודה: תולדות חברת מרבי השכלה בישראל בארץ רוסיא משנת התיסדותה תרכ"ד (1863) עד שנת תרמ"ו (1885). כרך א—ב. פטרבורג תרמ"ו.

ריינס, יצחק (מקארלין): נאד של דמעות. ירושלים תרצ"ד.

ריקי, עמנואל חי: ס' מפתח העולמות מהחכם השלם... מו"ה עמנואל חי ריקי עם פירוש מגיד משנה אשר הכינו... המקובל מו"ה משה בן יקותיאל זלמן אב"ד דראגיטשין ומראשי בית־דין בפינסק. זאלקווי תק"ה.

רפאל בן יקותיאל זיסקינד הכהן (אב"ד פינסק): תורת יקו־תיאל... הוא חלק א' מי"ד. ברלין [תקל"ב].

כ' הדפים האחרונים: תורת יקותיאל; שאלות ותשובות. רובן מפינסק מהשנים תקכ"ה—תקל"א.

רפאל, יצחק: לתולדות הקהלה האשכנזית בארץ ישראל. בתוך ספרו: ראשונים ואחרונים; פרקים בתולדות ישראל וספרותו, תל־אביב תשי"ז, עמ' 245—300.

נדפס לראשונה, סיני, כרך ה, (תרצ"ט—ת"ש), עמ' סט—קטז.

שבתי הכהן (ש"ך): מגלת עיפה. לודז תרפ"ד.

שבחי הרב. מונקאטש תרנ"ה.

שטרן, יוסף זכריה בן נתן: זכר יהוסף; שאלות ותשובות על סדר הש"ע אורח חיים, חלק ראשון. ווארשא תרנ"ט.
עמ' 207—211: "מגילת היחש". נזכרים בה רבנים, תלמידי חכמים ומשפחות מפינסק הן מצד אביו והן מצד אמו של המחבר.

שייקעוויטש, נחום מאיר (שמ"ר) (מפינסק): מחותנים פון שונאים; א קורצער ראמאן פאהן שמ"ר. ווילנא תרנ"ג.
מהוצאת 1876 ללא שינויים. עלילת הרומן לקוחה מן החיים בפינסק.

שלמה מקארלין: דברי תורה בחסידות שלו ועליו ראה: שמע שלמה.

שמואל בן אריה ליב (אב"ד קארלין): עיין לעיל לפי: זק, שמואל אריה ליב, ס' רמזי דחכמתא.

שמואל אליעזר בן יהודה אידלש: ס' חידושי הלכות שחיבר הגאון... מוהר"ר שמואל אליעזר [מהרש"א]... ברלין תק"ה.
יצא לאור על ידי הרב יעקב בן שמעיה מפינסק נכד לר' שמואל זלמוני מוילנה, מצאצאי מהרש"א.

שמואל פייבש בן נתן פיידל מוייען: טיט היון. מהדורת ח"י גורלנד לקורות הגזרות, חוב' ה—ו', קראקא תרנ"ב. ("נדפס בפעם הראשונה בווינציה ועתה יצא לאור שנית באיזה תקונים והערות").

שמע שלמה... מלוקט מפי ספרים וסופרים... [ע"י] ר' יעקב משה הלוי [קליינבוים]... חופק"ק סאבאטא. ח"א: הנהגות וע' התורה והיקוטים. ח"ב: מעשים נוראים... מאת שלמה הלוי מקארלין... פיעטרקוב תרפ"ח.

שמע שלמה... ירושלים תשט"ז.

שצקס, משה אהרן (מקארלין): המפתח; לפתוח בו את שערי היכלי אגדות חז"ל... ממני משה אהרן בר' יה"ש העשיל ז"ל שאצקעס נין ונכד להרב הגאון הגדול חסיד ועניו כבוד מוהר"ר שמואל ז"ל אב"ד דק"ק קארלין יע"א דור רביעי להגאון המפורסם... מהרש"א ז"ל. חלק א—ב. ווארשא תרכ"ו—תר"ל.

תוספאה, שמואל אביגדור (אב"ד קארלין): תוספתא... עם באורים וחדושים יכונה בשם תנא תוספאה... מאתי הצעיר... שמואל אביגדור [בן]... מהוהר"ר אברהם. סדר נשים: ווילנא תקצ"ז; זרעים ומועד: ווילנא תר"א; קצת סדר קדשים, ווארשא תר"א.
נתחבר לפני שנתמנה אב"ד קארלין.

— — — שאילות שמואל על ד' חלקי השו"ע אשר השיב לשואליו דבר... ונלוה אליו חיבור נפלא על כללים... בשם כלילת שמואל. יאהאניסבורג תרי"ח.

— — — שארית הפליטה, דרושים נחמדים על פרשיות התורה... ווארשא תרמ"ח.
בסופו דרושים של נכדו אהרן בן יהושע ליב שהביא את הספר לדפוס.

— — — חידושי הלכות על פסח והגדה של פסח עם פירוש מהרש"א [ר' שמואל אביגדור]. ווארשא תרנ"א.

תוספות ומלואים ל"פנקס מדינת ליטא", נאספו ונערכו ע"י י. היילפרין. ירושלים תרצ"ה.
הדפסה מיוחדת מתוך "חורב", כרך ב.

[תקנות בלתי ידועות של ועד מדינת ליטא משנות ה־60 של המאה ה־16] במאמר: היילפרין, ישראל: ראשיתו של ועד מדינת ליטא ויחסו אל ועד ארבע ארצות. ציון, כרך ג' (תרצ"ח), עמ' 51—57.
נכלל גם בספרו: יהודים ויהדות במזרח אירופה, ירושלים תשכ"ט.

ספרים ומאמרים בעברית וביידיש

אטינגר, שמואל: הישוב היהודי באוקראינה מן האחוד הלובליני עד גזרות ת״ח. [ירושלים], תשט״ז. דיסרטציה במכונת כתיבה.

— — — מעמדם המשפטי והחברתי של יהודי אוקראינה במאות הט״ו—הי״ז (עד גזרות ת״ח). ציון, כ׳ (תשט״ו), 128—152.

— — — חלקם של היהודים בקולוניזציה של אוקראינה. ציון, כ״א (תשט״ז), 107—142.

אלעקסאנדראוו, הלל: די יידישע באפעלקערונג אין די שטעט פון שטעטלעף פון ווייסרוסלאנד. צייטשריפט, באנד 2—3, מינסק 1930, 31—83.

— — — די יידישע באפעלקערונג אין ווייסרוסלאנד אין דער צייט פון די צעטיילונגען פון פוילן. צייטשריפט, באנד 4, מינסק, 1930, 31—83.

אנגל, י.: בית־הספר שבארץ בספרות הרבנית. בתוך: ספר היובל של הסתדרות המורים בא״י, ירושלים תרפ״ט.

אסף, שמחה: בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד; חומר לתולדות המשפט העברי. ירושלים תרפ״ד.

— — — לקורות הרבנות באשכנז, פולניה וליטא. רשמות, כרך ב׳, תל־אביב תרפ״ז, 259—300. נדפס מחדש בתוך ספרו: באהלי יעקב, ירושלים תש״ג, 27—65.

אפשטיין, אברהם: משפחת לוריא; שלשלת יחוסה מימי קדם עד הדור הזה. בתוך: כתבי ר׳ אברהם אפשטיין. כרך א, ירושלים תש״י, עמ׳ שט—שנג.

משהו על משפחת לוריא מפינסק עמ׳ שכה—שכו.

בית ישראל בפולין; ערך ישראל היילפרין. כרך א—ב. ירושלים תש״ח—תשי״ד.

בן־צבי, יצחק: ארץ ישראל וישובה בימי הישוב העותומאני. ירושלים תשט״ו.

בן־ששון, חיים הלל: תקנות איסורי שבת של פולין ומשמעותן החברתית והכלכלית. ציון, כ״א (תשט״ז), 183—206.

גורלנד, ח. י.: לקורות הגזרות על ישראל. תרמ״ז—תרנ״ג. חוב׳ ד—ה.

גינזבורג, שאול: היסטאריש ווערק. כרכים א—ג. ניו־יארק תרצ״ז—תרצ״ח.

— — — מגלה רבת עניין. (תרגם ד״ר י. ל. ברוך). ידע עם, כרך ח׳, מס׳ 26 (תשרי תשכ״ג).

אותו המאמר ביידיש ״אן אינטערעסאנטע מגלה״, בספרו: היסטאריש ווערק, ח״ב, ניו־יארק תרצ״ז.

דובנוב, שמעון: דברי הימים לעם ישראל. מהדורה שלישית. כרכים ו—י. תל־אביב, תש״ה.

— — — תולדות החסידות (הדפסה שניה מאמהות). תל־אביב, תש״ך.

דינור, בן־ציון: במפנה הדורות; מחקרים ועיונים בראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל. הדפסה שניה. ירושלים תשל״ב.

דמביצר, חיים נתן: כלילת יופי כולל תולדות הרבנים הגאונים אשר בעיר לבוב... גם כן תולדות שאר גאונים. חלק א—ב. קראקא, תרמ״ח—תרנ״ג.

הויזמן, אהרן, מלקט: ילקוט דברי אהרן; ליקוטים ומכתבים שלא נדפסו בספה״ק בית אהרן מרבותינו... הצדיקים מקארלין ומסטאלין... ומצורף לזה גזע קודש הקרלינית ומסתעפיה ומנהגי קרלין על כל השנה. ירושלים תשכ״ב.

הוניק, ז.: געשיכטע פון יידן אין פינסק. בתוך: טויזנט יאר פינסק, 20—89 (ראה להלן).

— — — די יוריסדיקציע איבער די יידן אין ליטע נאך דער לובלינער אוניע. ייוו״א בלעטער, כרך י״ד (1939), 316—334.

— — — די יוריסדיקציע איבער די ליטווישע יידן סוף 18טן י״ה. ייוו״א בלעטער, כרך ח׳ (1935), 278—282.

הורודצקי, שמואל אבא: המהר״ם והלך נפשו, מלואים למאמר [של י. לוינשטין], הגרן, א (תרנ״ח), 55—61.

— — — החסידות והחסידים. מהדורה שלישית. ספר א—ד. תל־אביב תשי״א.

היילפרין, ישראל: י. קלויזנר, וילנא בתקופת הגאון [מאמר בקורת]. קרית־ספר, כרך י״ט (תש״ב—תש״ג), 95—97.

— — — מבנה הועדים באירופה המזרחית והמרכזית במאה הי״ז והי״ח. הכינוס העולמי למדעי היהדות. קיץ תשי״ז. ירושלים תשי״ב, 439—445.

— — — חבורות לתורה ולמצוות והתנועה החסידית בהתפשטותה. ציון, כב (תשי״ז).

— — — שבייה ופדות בגזרות אוקראינה וליטא משנת ת״ח ועד שנת ת״ך. ציון, כ״ה (תש״ך), 17—56.

היילפרין, ישראל: יהודים ויהדות במזרח אירופה. ירושלים תשכ״ט.

המאמרים הנזכרים למעלה מאת היילפרין נכללו גם בספר זה.

הילמן, חיים מאיר: בית רבי; כולל... תולדות אדמו״ר הזקן בעל התניא... בנו אדמו״ר האמצעי... נכדו אדמו״ר בעל צ״צ. הוצאה שניה. ברדיטשוב (1903).

הרכבי, אברהם אליהו: חדשים גם ישנים, נספח לכרך ז׳ של דברי ימי ישראל לגרץ בתרגומו של שפ״ר [וואַרשא תרנ״ט].

וינר, ש.: דעת קדושים, כולל זכרונות לתולדות המשפחות...

גינצבורג, היילפרין [וכו']... מאת י. ט. אייזנשטאט וש. ווינר. פטרבורג, תרנ"ז—תרנ"ח.

וינריב, דב: יהודי פולין וליטא ויחסיהם לברסלוי במאות 16—19. תרביץ, ט (תרצ"ח), 65—107.

טויזנט יאר פינסק; געשיכטע פון דער שטאט, דער יידישער ישוב, אינסטיטוציעס, סאציאלע באוועגונגען, פערזענלעכקייטן... אונטער דער רעדאקציע פון ב. האפמאן (צבין). ניו־יארק 1941.

טיטלבוים, מרדכי: הרב מלאדי ומפלגת חב"ד; חיי הרב, ספריו ושיטתו וקורות מפלגת חב"ד. מהדורה שלישית מוגהת ומתוקנת. חלק א—ב. ורשה תרע"ג.

יודיצקי, א.: יידישע בורזשואזיע און יידישער פראלעטאריאט אין ערשטער העלפט 19 י"ה. (סעפאראט אפצוג פון היסטאריש זאמלבוך ב.ו"). קיעוו [1930].

יערי, אברהם: שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א.

— — — תעלומת ספר. ירושלים תשי"ד.

— — — מחקרי ספר. ירושלים תשי"ח.

לוינשטין, יוסף: תולדות המהר"ם מלובלין. הגרן, א (תרנ"ח), 39—54.

לחובר, פ.: תולדות הספרות העברית החדשה. ספר שני: מימי ההשכלה הראשונים במזרח עד סוף תקופת ההשכלה. מהדורה ששית. תל־אביב 1946.

ליברמן, חיים: ביבליאגראפישע באמערקונגען. ייוו"א בלעטער, כרך 11 (1937), 92—94.

על סדר רבנותו של ר' לוי יצחק: ז'ליחוב — פינסק — ברדיצ'ב.

— — — הערות ביבליוגרפיות. בתוך: ספר היובל לכבוד פרופיסור אלכסנדר מארכס במלאת ארבעים שנה לכהונתו בתור ספרן ישראל. ניו־יורק, תש"ג, 15—22.

[א] לתולדות ר' לוי יצחק מברדיטשוב ז"ל, עמ' 15—17.

מאהלער, רפאל: יידן אין אמאליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן. וואַרשע 1958.

— — — דברי ימי ישראל, דורות אחרונים. ספר רביעי: ראשית ההשכלה באירופה המזרחית; ארץ ישראל. מהדורה שניה. מרחביה 1962.

מגיד, ד.: תולדות משפחת גינצבורג. פטרבורג תרנ"ט.

מלאכי, א. ר.: רושמי גזרות ת"ח. ספר השנה ליהודי אמריקה, כרך י—י"א (תש"ט), 425—444.

מרגלית, מנשה: דור ההשכלה ברוסיה < פעולות הממשלה בהשכלת היהודים >; חקירה היסטורית. תרגום י—ש. ווילנא תר"ע.

נאטיק, רבקה: צו דער געשיכטע פון האנטווערק ביי ליטווישע יידן. ייוו"א בלעטער, כרך 9 (1936), 107—118.

נדב, מרדכי: קהילת פינסק בתקופה שמגזרות ת"ח—ת"ט עד שלום אנדרושוב (1648—1667). ציון, לא (תשכ"ו), 153—196.

— — — קהילות פינסק—קארלין בין חסידות להתנגדות. ציון, לד (תשכ"ט), 98—108.

— — — ר' אביגדור בן חיים ומלחמתו בחסידות בפינסק ובליטא. ציון, לו (תשל"א), 100—119.

— — — ר' חיים בן פרץ הכהן ומשהו על סדרי הרבנות ובית־הדין בפינסק בתקופת רבנותו. סיני, כרך עב (תשל"ג), רסד—רסט.

ניסנבוים, שלמה ברוך: לקורות היהודים בלובלין. לובלין, תר"ס.

נתנזון, דוד בר: ספר הזכרונות; דברי ימי חיי... יצחק בער לעווינזאהן... ווארשא תרל"ח.

סאסיס, י.: די געשיכטע פון די יידישע געזעלשאפטליכע שטרעמונגען אין רוסלאנד אין 19טן י"ה. מינסק 1929.

— — — דער יידישער סיים אין ליטע און ווייסרוסלאנד אין פראטאקאלן. צייטשריפט, כרך 2—3, מינסק 1928 1—71.

פין, ש. י.: קריה נאמנה, קורות עדת ישראל בעיר ווילנא. ווילנא תרע"ה.

[פינשטין, אריה ליב]: עיר תהלה, בו יכתב בספר כל הקורות לעדת ישראל שבעיר בריסק, ווארשא 1886.

פרידנשטין, שמעון אליעזר: עיר גבורים, יכלכל קורות עיר הארדנא. ווילנא תר"ם.

צינץ, י. מ.: עיר הצדק, תולדות חכמי קראקא. לבוב 1874.

קלוזנר, יוסף: היסטוריה של הספרות העברית החדשה. כרך ג', הוצאה שניה, ירושלים תשי"ג. כרך ד', [הוצאה ראשונה] ירושלים תש"א.

קלויזנר, ישראל: תולדות הקהלה העברית בוילנה. יוצא לאור ע"י הקהלה העברית בוילנה. וילנה, תרצ"ח.

— — — וילנא בתקופת הגאון. ירושלים, תש"ב.

רבינוביץ, זאב (מפינסק): צו דער געשיכטע פון קארלינער חסידות [פון] וואלף ראבינאוויטש. היסטאריש שריפטן פון ייוו"א. באנד 2, ווילנע 1937, 152—179.

— — — החסידות הליטאית מראשיתה ועד ימינו. ירושלים תשכ"א.

— — — ר' גד אשר לוין מפינסק. העבר, ספר י"ד, תל־אביב תשכ"ז, 1—6.

— — — מכתבי בקשה מאת גאוני ליטא אל אדמו"ר חסידי ליטא באמצע המאה התשע עשרה. ציון, כרך לג (תשכ"ח), 180—189.

— — — הרוטשילדים של פינסק וקארלין. העבר, כרך יז, תל־אביב תש"ל, 252—280.

רבינוביץ, שאול מנדל הלוי (מפינסק): על פינסק קארלין וישוביהן. תלפיות, ברדיצ'ב תרנ"ה, 8—17.

רבינסון, משה: עובדות ומאורעות מחיי אברהם חיים רוזנברג, עיין לפי: רוזנברג, אברהם חיים, אוצר השמות.

רוזנברג, אברהם חיים (מפינסק): אוצר השמות אשר בכתבי הקודש: חלק א—ב, הוצאה שניה. נויארק תרפ"ג.
בראש ח"א עמ' 3—21: משה רבינסון, עובדות ומאורעות מחיי אברהם חיים רוזנברג.

רפפורט־הרטשטין, מאיר אליעזר: שלשלת זהב; קורות חיי הגה"ק ר' נפתלי הכהן... אב"ד בקהלות אוסטרא, פוזנא, פראנקפורט ע"מ... מונקאטש (דפוס פיוטרקוב), תרצ"א.
עמ' 74—76 על סבו ר' נפתלי בן יצחק הכהן אב"ד פינסק.

שאצקי, יעקב: היסטאריש קריטישער אריינפיר צום "יון מצולה" פון ר' נתן נטע האנאוער. בתוך: גזרות ת"ח, הוצאת ייוו"א, ווילנע 1938.

— — — קולטור געשיכטע פון דער השכלה ביי יידן אין ליטע. בתוך הקובץ: ליטע, בוך איינס, רעדאגירט פון מענדל סור־דארסקי אוריה קאצענעלבאגען, י. קיסין. ניו־יארק 1951, 691—758.

שוחט, עזריאל: חברות לימוד במאות הט"ז—הי"ח בארץ ישראל, בפולין—ליטא ובגרמניה. החינוך, כרך כ"ח (תשט"ז), 404—418.

שיינברגר, מנחם: [ביוגרפיה של הרבנים ר' יעקב בן אהרן ברוכין ושל אחיו ר' יצחק בן אהרן מקארלין]. בהקדמה "בשער הספר" ל"משכנות יעקב" לר' יעקב בן אהרן ברוכין, ירושלים תש"ך, עמ' 3—6.

שיפער, יצחק: פינאנציעלער חורבן פון דער צענטראלער און פראווינציעלער אויטאנאמיע פון יידן אין אלטן פוילן. 1650—1764. עקאנאמישע שריפטן, כרך 2 (1932), 1—19.

שישא, אברהם: מכתב למערכת: [לתולדותיו של הרב הגאון רבי חיים הכהן המבורגר זצ"ל אבדק"ק פינסק]. הדרום, חוב' ה—ו, ניו־יורק, ניסן תשי"ח, 175—179.

שלום, גרשם: התעלומה בעינה עומדת. בחינות, מס' 8 (ניסן תשט"ו), 79—95.

שמרוק, חנא: משמעותה החברתית של השחיטה החסידית. ציון, כ (תשט"ו), 47—72.

תשבי, ישעיהו: לחקר המקורות של ס' חמדת ימים. תרביץ, כ"ד (תשט"ו), 441—455; כ"ה (תשט"ו), 66—92.

ביבליוגראפיה לועזית

מקורות — כתבי־יד

Suplika Szmojły Fajwiszowicza — syndyka kahału pińskiego. [ca. 1740]. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, rkp. 97, karta 330.

Opisanie miasta Karolina roku 1762. Archiwum gospodarcze Prymasa Poniatowskiego, No. 110. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Warszawa.

סרט מיקרו בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי HM/2 701.

Inwentarz podawczy miasta Pińska, 31.12.1764. Biblioteka Polska Akademii Nauk w Krakowie, rkp. 5924.

סרט מיקרו הנ"ל בארכיון המרכזי.

Inwentarz miasta Pińska i starostwa pińskiego, 1778. Biblioteka Polska Akademii Nauk w Krakowie, rkp. 5924.

סרט מיקרו הנ"ל בארכיון המרכזי.

Djarjusz bytności Najjaśniejszego Pana Stanisława Augusta w Pińsku i w Krystynowie w Septembrze 1784 r.

העתקה במכונת כתיבה בארכיון גלבר בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים.

Suplika Emanuela Faybisza, przed 6.3.1792. Archiwum gospodarcze Prymasa Poniatowskiego, No. 68, AGAD, Warszawa.

מקורות מודפסים

Jan ze Śliwina [Kirkor, Adam]: Zarysy Gubernii północno i południowo zachodnich. Opiekun domowy, T. 11 (1875), 550; T. 12, 565.

Kraszewski, J. I.: Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. T. 1. Wilno 1840. (113—150: Pinsk i Polesie Pinskie).

Mann, J.: Texts and Studies. Vol. 2: Karaitica. Philadelphia 1935.

Materiały do dziejów sejmu czteroletniego. T. 6. Opracowali i przygotowali do druku Artur Eisenbach [e.a.]. Warszawa 1969.

Neubauer, A.: Aus der Petersburger Bibliothek; Beiträge zur Geschichte des Karäerthums und der karäischen Literatur. Leipzig, 1866.

Niemcewicz J.U.: Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. Paryż 1858.

Podróż Kontryma, urzędnika Banku Polskiego odbyta w roku 1829 po Polesiu. Wydana przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań 1839.

Polkowski, Ign.: Sprawy wojenne Króla Stefana Batorego. Kraków 1880.

Rybarski, Roman: Handel i polityka handlowa Polski w 16. stuleciu. T. 2: Tablice i materiały. Poznań 1929.

Volumina legum. T. 2—7. Petersburg 1859—1904.

Zaleski, Bronisław: Z życia Litwinki [Heleny Skirmuntowej], 1827—1874. Z listów i notatek złożył... Poznań 1876.

Zunser, Miriam (Shomer): Yesterday. New York c1939. Memoires.

Żydzi a powstanie styczniowe; materiały i dokumenty. Opracowali A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein. Warszawa 1963.

ספרים ומאמרים

Adlerfeld, G.: The Life and History of King Charles XII of Sweden. London, 1740?

שם הספר על פי הכותרת בראשי העמודים מן הדפים המצולמים שברשותי, שנעשו מספר בבריטיש מוזאום.

Amman, A.M.: Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte. Wien, 1950.

Bałaban, Majer: Żydzi lwowcy na przełomie 16. i 17. w. Lwów, 1906.

Bardach, Juliusz: Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVII w. Warszawa 1970.

Baron Salo: The Russian Jew under tsars and Soviets. New York 1964.

Bengtsson, Frans G.: The Life of Charles XII. Translated from the Swedish by Naomi Walford. London, 1960.

Brann, Marcus: Geschichte des Landrabbinats in Schlesien. Jubelschrift des H. Graetz, Breslau 1887, 218—278.

Brilling, Bernhard: Breslauer Messgäste. Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Familien-Forschung. Berlin, 1935, 678—412.

רושם סוחרים מפינסק בברסלאו בשנת 1722.

Fisher, H.A.L.: A History of Europe, London, 1946.

Freudenthal, Max: Die jüdischen Besucher der Leipziger Messen in den Jahren 1675—1699. Frankfurt a.M., 1902.

Gloger, Zygmunt: Encyklopedia staropolska. T. 1—4. Warszawa, 1900—1904.

Gomer, A. Beiträge zur Kultur und Socialgeschichte des Litauischen Judentums in 17.—18. Jhdt. Köln, 1930.

דיסרטציה חסרת חשיבות.

Heintz, O.: König Karl XII von Sweden. v. 1, Berlin, 1958.

Historia państwa i prawa Polski... pod redakcją J. Bardacha. T. 2: Od połowy 15. wieku do r. 1795. Warszawa, 1957.

Honik, Z.: Urząd podwojewodziego w Wielkiem Księstwie Litewskiem. Wilno, 1935.

Koczy, L.: Handel Poznania do połowy 16. wieku. Poznań, 1930.

Konopczyński, Władysław: Dzieje Polski nowożytnej, wyd. 2. T. 1—2. Londyn, 1958—1959.

Kornilov, Alexander: Modern Russian History... from the age of Catherine the Great to the present. Translated by A.S. Kaun. New York, c 1916—1917. 2 vols.

——— Modern Russian History. New York, 1952.

Korzon, Tadeusz: Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. Wyd. 2. T. 1—2. Kraków, 1897.

Kutrzeba, Stanisław: Historya ustroju Polski w zarysie. T. 1: Korona. Wyd. 4. Lwów, 1917. T. 2: Litwa. Wyd. 2. Lwów, 1921.

Levitats, Isaac: The Jewish Community in Russia, 1772—1844. New York, 1943.

Lewin, Izak: Klątwa żydowska na Litwie w 17. i 18. wieku. Lwów, 1932.

Lourie, Anton: Die Familie Lourié (Luria). Wien, 1923.

Mishkinski, M.: Regional factors in the formation of the Jewish Labor movement in Czarist Russia. Yivo Annual of Jewish Social Science, vol. 14 (1969), 27—52.

Mościcki Henryk: Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi. T. 1, 1772—1800. Wilno 1910—1912.

Ochmański, Jerzy: Historia Litwy. Wrocław, 1967.

Pinthus, Alexander: Studien über die bauliche Entwicklung der Judengassen in den deutschen Städten. Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland. Bd. 2 (1930), 101—130, 197—217, 284—300.

Pociecha, Władysław: Królowa Bona. T. 2. Poznań, 1949.

Ptaśnik, Jan: Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Kraków, 1934.

Rabinowitsch, Wolf (from Pinsk): Lithuanian Hassidism. Translated from the Hebrew by M.B. Dagut. London, 1970.

——— Lithuanian Hassidism. New York, 1972.

Rybarski, Roman: Handel i polityka handlowa w 16. stuleciu. T. 1—2. Poznań, 1928—1929.

——— Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. Warszawa, 1939.

Rutkowski, Jan: Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych. Poznań, 1923.

Schiper, Ignacy: Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. Warszawa, 1937.

Sombart, Werner: The Jews and modern capitalism. Translated by M. Epstein. Glencoe Ill., 1951.

Styś, Wincenty: Zarys historii gospodarczej Polski. Łódź, 1960.

Szelągowski, Adam: Pieniądz i prztwrót cen w 16. i 17. wieku w Polsce. Lwów, 1902.

Waszak, Stanisław: Ludność i zabudowa mieszkaniowa miasta Poznania w 16. i 17. w. Przegląd Zachodni, Rocznik IX, Tom III (1953), 62—136.

Weinryb, B.: Beiträge zur Finanzgeschichte der jüd. Gemeinden in Polen. MGWJ, v. 82 (1938), 248—263; HUCA, v. 16 (1941), 182—214.

Wolański, Marian: Związki handlowe Śląska z rzecząpospolitą w 17. wieku. Wrocław, 1961.

Wysłouch, Seweryn: Dawne drogi polesia. Ze studjów nad historią gospodarczą Polesia w 16—18. w. Ateneum Wileńskie, T. 12 (1937), 146—204.

——— Posługi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego na prawie magdeburskiem do połowy 16. w. Wilno, 1936. 192—207: Organizacja posług komunikacyjnych w Pińsku.

ביבליוגראפיה ברוסית

מקורות מודפסים

А. Г. (Ковнер, Ури): Из записок еврея. Исторический Вестник, т. 92, С. — Петербург 1903, 153 — 154.

Акты Виленской археографической коммисии Вильна, 1863 — 1909 т. 1, 3 — 6, 8, 13, 17, 18, 28 — 29, 34.

Акты. . . Западной России. СПВ, 1846 — 1853. т. 1 — 3.

Археографический сборник документов. . . Сев. — Зап. Руси. Вильна, 1867 — 1874. т. 3 — 4, 6.

Белоруссия в эпоху феодализма; сборник документов и материалов. Т. 1 — 3. Минск, 1959 — 1961.

Бершадский, С. А.: Материалы для истории евреев в Югозападной России. Еврейская библиотека. т. 8 (1880), 1 — 32 בתוספת

Гакармел, Вильна 1860 —

(תוספת רוסית ל"הכרמל")

Журнал путей сообщения. С. — Петербург 1837 — 1841.

Зеленский И.: Материалы для географии и статистики России. Минская губерния. Составил подполковник И. Зеленский. Часть 1 — 2. С. — Петербург 1864.

Исторический памятник о Пинске (найденный ксен. Антоном Мошинским): О бунте города Пинска и об усмерении онаго в 1648 г. — Протокол Пинскаго гродского суда. . . 1. 2. 1649. — Манифест ксендзов Францискановъ. . . 12. 1. 1649. Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. 1847. кн. 5. Материалы иностранные, стр. 31 — 38.

Недельная Хроника Восхода, СПБ 1882 —

О бунте города Пинска. см. Исторический памятник о Пинске.

Отчет общества для распространения просвещения между евреями в России. С. — Петербург, 1865 — 1883.

Писцовая книга Пинскаго и Клецкаго княжеств, состав. Пинским старостою Станиславом Хвальчевским в 1552 — 1555. Изд. Виленской Арх. Ком. Вильно, 1884.

Писцовая книга бывшаго Пинскаго старостваа, состав. по повелению короля Сигизмунда Августа в 1561 — 1566 г. Пинским и Кобринским Старостою Лаврином Войною (с переводом на русский язык) Ч. 1 и 2. Вильно, 1874.

Разсвет, СПБ 1879 — 1882

Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем В. К. Литовском. . . а также собрание привилегий, данных дворянам и священникам Пинскаго повета. Вильно, 1867.

Регесты и надписи. Свод материалов для истории евреев в России. т. 1 — 2. СПБ, 1899 — 1912.

Русский Еврей, СПБ 1879 — 1884.

Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Собрал и издал С. А. Бершадский. т. 1 — 2. СПБ, 1882.

Янсон. Ю.: Пинск и его район. С. — Петербург 1869. (Труды экспедиции. . . для исследования хлебной торговли и производительности в России. Выпуск 3)

ספרים ומאמרים

Баранович. А. И.: Магнатоское хозяйство на Волыни в 18 в. Москва, 1955.

Батюшков, П. Н.: Белоруссия и Литва. СПБ, 1890.

Бершадский, С. А.: Литовские евреи, СПБ, 1883.

Бершадский. С. А.: Очерк истории Виленской еврейской обшины. . .(1593 — 1793 гг). Восход, 1881, № 7, 77 — 131.

Владимирский — Буданов, М. Ф.: Передвижение южно-русскаго населения в эпоху Богдана Хмельницкаго. Киевская Старина, 1888, кн. 7.

Гессен, Юлий: Евреи в России; очерки общественной правовой и экономической жизни русских евреев. С. — Петербург 1906.

— — — История евреев в России. С. — Петербург, 1914.

— — — История еврейского народа в России. Второе издание (переработанное). Том 1 — 2. Ленинград 1925.

ביבליוגרפיות וספרי עזר

האנציקלופדיה העברית, כללית, יהודית וארצישראלית. כרך א—כד. ירושלים—תל־אביב תש"ט—תשל"ג.

בן־יעקב, יצחק אייזיק: אוצר הספרים. ווילנא תר"ם.

גוטליב, שמואל נח: אהלי שם... תולדותיהם ויחוסיהם של רבני וגדולי הדור מכל תפוצות ישראל. פינסק תרע"ב.

מפתח ההסכמות Index Approbationum von L. Löwenstein. פרנקפורט דמיין 1923.

פרידברג, חיים דב: בית עקד ספרים; לקסיקון ביבליוגרפי... כרך א—ד. תל־אביב תשי"א—תשט"ז.

קרסל, גצל: לקסיקון הספרות העברית. כרך א—ב. מרחביה תשכ"ה—תשכ"ז.

רייזען, זלמן: לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור. צווייטע אויסגאבע. באנד 1—4. ווילנע 1929.

Encyclopaedia Judaica. Bd. 1—10. Berlin 1928—1934. Letters A—L.

Encyclopaedia Judaica. Vols. 1—16. Jerusalem, 1972.

Finkel, L.: Bibliografia historii polskiej. T. 1—3. Warszawa, 1956.

Fürst, Julius: Bibliotheca judaica. Theil 1—3. Leipzig, 1849—1863.

Schwab, M.: Repertoire des articles rélatifs à l'histoire et à le literature juives. Paris, 1914—1923.

Słownik geograficzny królestwa polskiego. T. 1—14. Warszawa, 1880—1897.

Słownik języka polskiego utożony pod redakcją J. Karlowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedźkiego. T. 1—8. 1900—1927.

Vakar, N.P.: A biblographical guide to Belorussia. Cambridge, Mass., 1956.

Zeitlin, William: קרית ספר Bibliotheca hebraica post-Mendelssohniana. 2. Aufl., Leipzig, 1891—1895.

Горбачевский, Н.: Словарь древняго русскаго языка. Вильна 1874.

Систематический указатель литературы о евреях на русском языке. С. — Петербург 1892.

Гинзбург, С. М.: Отечественная война 1812 года и русские евреи. С. — Петербург 1912.

Грушевский, А.: Очерк истории Турово Пинскаго княжества в составе Литовско-Русскаго государства 14 — 16 вв. Университетския Известия, Киев 1902.

Еврейская старина. т. 1 — 13 СПБ 1909 — 1930.

История еврейского народа. т. 11: История евреев в России. Москва, Изд. Мир, 1914.

Копыский, З. Ю.: Экономическое развитие городов Белоруссин 16 — 17 вв. Минск 1966.

Костомаров, И.: Богдан Хмельницкий. т. 1 — 2. СПБ, 1884.

Лурье, А. (Из Пинска): Биографические очерки некоторых знаменитых еврейских писателей древности. Гакармел, 24. 3. 1861, 50 — 51.

Любавский, М. К.: Очерк истории Литовско-Русскаго государства до Люблинской унии включительно. Изд. 2. Москва, 1915.

Грушевский, М.: История Украини — Руси Ню-Йорк, 1957. т. 9 — 10.

Миловидов, А.: О положении православия и русской народности в пинском удельном княжестве и г. Пинске до 1793 г. Чтения в обществе любителей духовнаго просвещения, № 4, 1894.

Очерки истории СССР. Период феодализма 9 — 10 вв. в двух частях, Москва 1953.

Пичета, В: Белоруссия и Литва 15 — 16 вв. Москва 1961.

Познер, С. В.: Евреи в общей школе. С. — Петербург 1914.

Рожкова, М. К., ред.: Очерки экономической истории России первой половины 19 века. Сборник статей, Москва 1959.

רשימת קיצורים

AGAD
אגא"ד
Archiwum Główne Akt Dawnych

אוטצ'וט
Отчет общества для распространения просвещения между евреями в России. СПБ 1865 — 1883.

או"ק
Акты Виленской Археографической Комиссии

אז"ר
Акты Западной России

אטינגר
אטינגר, ש.: הישוב היהודי באוקראינה מן האחוד הלובליני עד גזרות ת"ח. [ירושלים], תשט"ז. דיסרטציה.

אי"נ
История еврейского народа. т. 11: История евреев в России. Москва, Изд. Мир, 1914.

אינוונטר העיר פינסק 1764
Inwentarz podawczy miasta Pińska 31.12.1764. Biblioteka Polska Akademii Nauk w Krakowie, rkp. 5924.

אינוונטר העיר פינסק 1778
Inwentarz miasta Pińska i starostwa pińskiego, 1778. Biblioteka Polska Akademii Nauk w Krakowie, rkp. 5924.

א"ס
Археографический сборник документов

באטיושקוב
Батюшков, П. Н.: Белоруссия и Литва. СПБ, 1890.

בא"פ
Белоруссия в эпоху феодализма; сборник документов и материалов. т. 1 — 3, Минск 1959 — 1961.

בארון
Baron, S.: The Russian Jew. New York, 1964.

ברשאדסקי
ברשאדסקי — ל"י
Бершадский, С. А.: Литовские евреи. СПБ, 1883.

ברשאדסקי — אוצ'רק
— — — Очерк истории Виленской еврейской общины. Восход, 1881 № 7, 77 — 131.

ברשאדסקי — תעודות
— — — Материалы для истории евреев в югозападной России. Еврейская Библиотека, т. 8.

גורבאצ'בסקי — מילון
Горбачевский, Н.: Словарь древняго актового языка. Вильна, 1874.

גלוגר
Gloger, Encyklopedia staropolska. Warszawa, 1900—1904.

דעת קדושים
וינר, ש.: דעת קדושים. פטרבורג תרנ"ז—תרנ"ח.

האניק
האניק, ז.: די יוריסדיקציע איבער די יידן אין ליטע נאך דער לובלינער אוניע. יוו"א בלעטער, כרך י"ד (1939), 316—334.

הסן (1906)
Гессен, Ю.: Евреи в России, СПБ. 1906.

הסן (1914)
— — — История евреев в России СПБ 1914.

הסן (1925)
— — — История еврейскаго народа, Ленинград 1925.

הרושבסקי
Грушевский, М.: История Украини — Руси. Ню-Йорк, 1957.

וו"ל
Volumina Legum

ווסחוד השבועי
Недельная Хроника Восхода

וילנסקי
וילנסקי, מ.: חסידים ומתנגדים. ירושלים תש"ל.

ויסלאוך — Drogi
Wysłouch, S.: Dawne drogi Polesia. Ateneum Wileńskie. T. 12 (1937), 146—202.

ויסלאוך — Posługi
— — — Posługi komunikacyjne W. Ks. Litewskiego na prawie magdeburskiem do połowy 16 w. Wilno, 1936.

זדד"א
Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast mińskiej gubernii. Minsk, 1848.

זורנאל
Журнал путей сообщения, СПБ 1837 — 1841

זלנסקי
Материалы для географии и статистики России. Минская губерния. СПБ 1864.

טי"פ
טויזנט יאר פינסק.

יאנסון
Янсон, Ю.: Пинск и его район, СПБ 1869.

יבר. אנציקלופדיה
Еврейская энциклопедия

יבר. סטאריגה
Еврейская старина

יסטרדיי
Zunser, Miriam (Shomer): Yesterday. New York c1939. Memoires.

לויטאץ
Levitats, I.: The Jewish community in Russia 1772—1844. New York, 1943.

לובאווסקי
ליובאווסקי
Любавский, М. К.: Очерк истории Литовско-Русскаго Государства. Москва, 1910.

Karaitica — מאן
Mann, J.: Texts and studies in Jewish history and literature. v. 2: Karaitica. Philadelphia, 1935.

מושציצקי
Mościcki, H. Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi. Wilno 1910—1912.

מחותנים פון שונאים.
ראה לפי: שייקעוויטש, נחום מאיר (ביבליוגראפיה).

מילובידוב
Миловидов, А. О положении православия. ..

נימצביץ
Niemcewicz, J.U.: Podróże historyczne. Paryż, 1858.

סאסיס — גיגא"ש
סאסיס, י.: די געשיכטע פון די יידישע געזעלשאפטליכע שטרעמונגען אין רוסלאַנד אין 19. י"ה. מינסק 1929.

ס"ג
Słownik geograficzny królestwa polskiego. Warszawa, 1880—1897.

עובדות ומאורעות
רבינסון, מ.: עובדות ומאורעות מחיי אברהם רוזנברג.

עיירתי מוטילי
צ'מרינסקי, ח.: עיירתי מוטילי. ת"א תשי"א.

פוא"א
פנקס ועד ארבע ארצות. ירושלים תש"ה.

פוזנר
Познер, С. В.: Евреи в общей школе. СПБ 1914.

פיסק"נ — 1555
Писцовая книга Пинскаго и Клецкаго княжеств. Составленная. . . в 1552 — 1555 г. Вильна, 1884.

פיסק"נ — 1566
Писцовая книга бывшаго Пинскаго староства составленная в 1561 — 1566 г. Вильно, 1874.

פמ"ל
פנקס המדינה או פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא, הוצ' ש. דובנוב. ברלין תרפ"ה.

פנקס
פנקס דח"ק לומדי ש"ס דק"ק קארלין (כתב־יד).

פש"ל
פינסקער שטאדט לוח. ווילנא תרס"ג—תרס"ד.

די צוואה
לוריא, א.: די צוואה פון אַ פינסקער בעל־הבית.

קארלוביץ — מילון
Słownik języka polskiego utożony pod redakcją J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedźkiego. T. 1—8. 1900—1927.

קונופצ'ינסקי
Konopczyński, W.: Dzieje Polski nowożytnej. wyd. 2. T. 1—2. Londyn, 1958—1959.

קונטרים
Podróż Kontryma... odbyta w roku 1829 po Polesiu. Poznań, 1839.

קוסטומארוב
Костомаров, И.: Богдан Хмельницкий. СПБ 1884.

קורזון
Korzon, T.: Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. Kraków, 1897.

קורנילוב
Kornilov, A.: Modern Russian history.

קלויזנר
קלויזנר, י.: וילנא בימי הגאון. ירושלים תש"ב.

קראשבסקי
Kraszewski, J.I.: Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Wilno, 1840.

קרמן
קרמן, מ.: מיינע זכרונות. חיפה תש"י.

רוזנטל—תוחמ"ה
רוזנטל, י.: תולדות חברת מרבי השכלה בישראל. פטרבורג תרמ"ו.

רבינוביץ
רבינוביץ, ז.: החסידות הליטאית. ירושלים תשכ"א.

ראזסביט
Разсвет

רוז'קובה
Рожкова, М. К.: Очерки экономической истории России первой половины 19 века. Москва 1959.

רוסקי יבריי
ר"י
Русский еврей

רוטקובסקי
Rutkowski, J.: Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych. Poznań, 1923.

שואב — רפרטואר
Schwab, M.: Repertoire des articles... Paris, 1914—1923.

תאור העיר קארלין
Opisanie miasta Karolina roku 1762. Archiwum gospodarcze Prymasa Poniatowskiego, No. 110. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Warszawa.

תומ"ג
מגיד, ד.: תולדות משפחת גינצבורג. פטרבורג תרנ"ט.

תומפמ"ל
תוספת ומלואים ל"פנקס מדינת ליטא", נאספו ונערכו ע"י י. היילפרין. ירושלים תרצ"ה.

ר"א
Русско-еврейский архив. СПБ, 1882.

ריבארסקי
ריבארסקי — Handel
Rybarski, R.: Handel i polityka handlowa w 16. stuleciu. T. 1—2. Poznań, 1928—1929.

ריבארסקי — Skarb
——— Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. Warszawa, 1939.

ר"ג
Гегесты и надписи. Свод материалов для истории евреев в России.

ר"פ
Ревизия пущ и переходов. . . Пинскаго повета, Вильно 1867.

דער וועג פון א קהילה

דער וועג פון א קהילה

פון

רעדאקטאר

אנצאליקע מייל־שטיינער באצייכענען די געשיכטע פונעם וועלט־פאלק אויף זייַנע וואנדער־וועגן איבער דער וועלט. תקופה נאך תקופה און אירע אנטפלעקונגען, לאנד נאך לאנד, וואס דורך זיי האט זיין וועג געפירט, שטאט נאך שטאט, ווו זיי האבן געווויינט, און די עיקרים פון די ‘אני־מאמינס’ פון יעדער תקופה און פון יעדן ארט — אין הארץ פון דער געזעלשאפט, וואס איר היסטארישער נאמען איז: קהילה, דייטלעכער: קהילה קדושה — די הייליקע קהילה.

די געשיכטע פון א קהילה אין משך פון דער גאנצער צייט פון איר עקזיסטענץ, פון אנהייב ביזן סוף — איר אנטשטייאונג, וווקס, אנטוויקלונג, אויפשטייג צו אונטערגאנג, אדער טראגישער חורבן, שילדערונג און אפשאצונג אויפן סמך פון וויסנשאפטלעכער פארשונג, אין ליכט פון דאקומענטן און עדות־דערקלערונגען, וועלכע שפיגלען אפ די גייסטיקע געשטאלט פון דער קהילה און אירע קולטורעלע ווערטן, איר סאציאלן בוי, איר עקאנאמישן לעבן און די פאליטישע פאקטארן — אט דאס זענען די עיקר־באדינגונגען אויף צו דערקענען א קהילה.

דאס דארף זיין א פארשונג, וואס זאל פאר אונדז אפשפיגלען נישט בלויז די באהאנדלטע קהילה, נאר דער פרט זאל דינען אלס ביישפיל פארן כלל — פארן רוב קהילות פון יענעם ‘לאנד’, פון יענער ‘מדינה’ (‘עד ארבע ארצות’, ‘פנקס מדינת ליטא’), ווו די באהאנדלטע קהילה האט זיך געפונען.

דערביבער איז די פאראייביקונג פון א קהילה דורך א ענגויער פארשונג און פעסטשטעלונג פון אירע השפעות — א קען־צייכן און מייל־שטיין אין אונדזער געשיכטע, לויט דער גרויס פון דער קהילה און איר וועדט און ארט אין דעם אלגעמיינעם פארנעם פונעם פאלק. אזא מין מאנאגראפיע דארף דינען אלס מקור און וועג־ווייזער פאר די פארשער פון דער געשיכטע פונעם יידישן פאלק בכלל.

✡

דער דאזיקער באוווסטזיין האט געוויזן אונדז, מענטשן פון פינסק, דעם וועג צו פאראייביקן אונדזער קהילה — די קהילות פון פינסק און קארלין — דורך אויפשטעלן זיי אן אייביקן מאנומענט, אויף די יסודות כון דער היסטארישער הלכה. נישט בלויז זייער סטאטישן יסוד, נאך דעם דינאמישן כוח, וואס זיי האבן פארמאגט. נישט נאר ארויסהייבן די געשטאלטן פון פערזענלעכקייטן, נאר בעיקר דאס געזעלשאפטלעכע לעבן, וואס זיי האבן געשאפן, נישט דאס צייטווייליקע, ווו ליכט און פינצטערניש האבן צייטווייז משפיע געווען צוגלייך, נאך דעם גלויבן, אז ״חיי עולם נטע בתוכנו״ — דאס אייביקע לעבן האט ער פארפלאנצט אין אונדז. דער דאזיקער באווסטזיין, וואס איז ווי א רויטער פאדים אדורך דורך דער געשיכטע פון אונדזערע ביידע קהילות. נישט נאר פינסק־קארלין של־מטה באווייזן, נאר אויך פינסק און קארלין של־מעלה.

✡

דער גרויסער וועג, וואס די יידן האבן פאר זיך דורכגעבראכן אין פערצענטן און פופצנטן יארהונדערט פון מערב־אייראפע קיין מזרח, האט זיי געבראכט קיין ליטע. אייניקע יידן פון בריסק־דליטא האבן פארגעזעצט זייער וועג ווייטער אויף מזרח און זיי זענען אנגעקומען קיין פינסק, ווו זיי האבן אויפגעשטעלט זייערע געצעלטן. זיי האבן באקומען פון דער ארטיקער מאכט א פלאץ פאר א בית־מדרש און א בית־עלמין. דאז איז געווען אין יאר 1506. און דאן איז געלייגט געווארן דער יסוד פון דער נייער קהילה: פינסק. עם איז כאראקטעריסטיש דאס ארט, ווו די יידן האבן דאן אויפגעשטעלט דעם ישוב אין פינסק און זיין פארם. זיי האבן זיך באזעצט אויף א קאנצענטרירטן אופן, די גאנצע גרופע אין איין ארט, און האבן אויפגעשטעלט די ‘יידישע גאס’, נאהענט פון דער פעסטונג פונעם ארטיקן פירשט, כדי צו פילן זיך זיכערער אונטער זיין שוץ, און נאהענט צום מארק־פלאץ און צום טייך — צוליב עקאנאמישע אינטערעסן. און אזוי האבן זיי זיך אליין אופגעשטעלט א מין יידן־גטא אין פינסק.

אט דאס זענען די פאקטארן, וואס האבן פארמירט די געשיכטע פונעם יידישן ישוב אין פינסק. און אזוי האט אויסגעזען דער שטופנווייזער וווקס פון דער יידישער באפעלקערונג אין שטאט, סיי אין איר אבסאלוטער צאל, סיי אין פארבינדונג מיט דער אלגעמיינער צאל אייגנווינער אין פינסק.

די צאל יידן — מענער, פרויען און קינדער — האט אין די טעג פון דער אנטשטייאונג פון יידישן ישוב אין פינסק, אין יאר 1506, באטראפן בערך 75 פערזאן. אין זעכציג יאר ארום (אין 1566), האט שוין די צאל יידישע איינוווינער אין פינסק באטראפן בערך 300 פערזאן, וואס עס איז געווען 8 פראצענט פון דער אלגעמיינער צאל איינוווינער אין שטאט. בעת די גזירות ת״ח (1648) האט שוין די צאל יידן אין פינסק דערגרייכט ביז טויזנט פערזאן בערך, וואס עס האט אויסגעמאכט 25 פראצענט פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג אין שטאט. און אין יאר 1793, ווען פינסק איז אנגעשלאסן געווארן צו רוסלאנד, איז די צאל יידן אין שטאט געווען בערך 5.100 פערזאן. שפעטער איז די יידישע באפעלקערונג שטארק פארגרעסערט געווארן און איר צאל האט דערגרייכט ביז 19.754 פערזאן בערך, וואס עס האט אויסגעמאכט 86 פראצענט פון דער באפעלקערונג, און אין יאר 1897 האט שוין די יידישע קהילה אין פינסק עצעיילט 21.065 נפשות, וואס עס איז געווען 74,2% פראצענט פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג אין שטאט. ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה האט די צאל יידן אין פינסק שוין באטראפן 28.063 פערזאן, וואס עס האט אויסגעמאכט 72,4% פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג. דער דאזיקער דעמאגראפישער צושטאנד בערך איז שוין געבליבן אין שטאט ביזן טראגישן חורבן פון די קהילות פון פינסק אוֹן קארלין, בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה. די דאזיקע ציפערן זאגן עדות, אז אין די ערשטע יארן זענען די יידן אין פינסק געווען א קליינע מינדערהייט. שפעטער איז די באפעלקערונג אין שטאט געווען א געמישטע. צום סוף איז פינסק געווארן א שטאט, וואס איז באשטאנען כמעט דורכאויס פון יידן. דריי פערטל פון דער באפעלקערונג אין פינסק זענען געווען יידן. פינסק אין געווען די צווייטע שטאט נאך בערדיטשעוו אין רוסלאנד, וואס האט געהאט אזא גרויסע יידישע באפעלקערונג. דער דאזיקער מצב האט געהאט א גרויסע השפעה אויף דער מענטאליטעט פונעם פינסקער ייִד. און אזוי ווי די קריסטלעכע באפעלקערונג האט געווינט בעיקר אויף די פעריפעריעס פון שטאט אין די הינטערשטאטישע געסלעך — האט זיך אין צענטער־שטאט בולט געלאזט פילן דאס יידישע לעבן און יידישער כאראקטער פון פינסק: די פייערלעכע שבתים, יום־טובים, און די יידישע מנהגים. האט טאקע אויסגעזען אויסטערניש דאס בילד, וועֿן די קריסטלעכע באפעלקערונג פלעגט אין די זונטיקן און קריסטלעכע חגאות זיך אריסלאזן פון די קלויסטערס אין זייערע יום־טובים־מלבושים, איבער די פינסקער גאסן. דאס האט געטראפן די געפילן פון דעם פינסקער ייִד, ווי עפעס א פרעמדער עלעמענט וואלט זיך אריינגעריסן און צעשטערט דעם ספעציפישן יידישן אויסזען און כאראקטער פון דער שטאט.

✡

דער באדייטנדיקער וווקס פון דער יידישער באפעלקערונג אין פינסק האט געבראכט צו א שטארקער אויסברייטערונג פונעם יידישן ווויֹן־שטח. אזוי, אז פון דער אזוי־גערופענער ׳יידישער גאס׳, וואס האט זיך געצויגן פונעם אלטן בית־עלמין אויף זאוואלנע גאס צו דעם ארט פון דער גרויסער שול און מארקפלאץ, איז דער יידישער ישוב אלעריס פון זיינע ׳גרענעצן׳ און האט זיך פאנאנדערגעשפרייט אין אלע ריכטונגען. פון אנהייב אין מזרח־זייט, צו דער ספאסקי גאס (די ׳גרויסע גאס׳), און צו די פאראלעלע צו איר גאסן. שפעטער — אויף מערב — צו לאהישענער גאס און דער געגנט, וואס צווישן לאהישענער און בריסקער גאס. וויייטער האבן זיי זיך באזעצט לענגאויס דער בריסקער גאס און אין די זייטן־גאסלעך אירע. אין אכצנטן און אין נייַנצנטן יאהרהונדערט האט דער יידישער ישוב אין פינסק זיך אויך אויסגעשפרייט אין דער צפון־זייט פון שטאט — אויף דער צווייטער זייט פון זאוואלנע גאס אוֹן אויף דרום — צום ברעג פון דעם פינא־טייך. כאראקטעריסטיש איז דער פאקט, וואס אויסבריטערנדיק זייער ווויֹן־שטח אוֹן אריינדרינגענדיק אין די קריסטלעכע קוואַרטאלן, האבן די יידן אפגעהיט זייער באזונדערקייט. אין די ׳נייַע׳ גאסן האבן די יידן צוערשט געווינט אויסגעמישט מיט די קריסטן. אבער אין פארלויף פון דער צייט, פאראלעל צו דער פארגרעסערונג פון יידישן ישוב, זענען אויך די דאזיקע גאסן באזעצט געווארן בלויז דורך יידן. די קריסטלעכע איינוווינער האבן צוביסלעך פארלאזט זייערע ווויֹן־ערטער אוֹן זיך אריבערגעקליבן אין די פארשטעט פון פינסק, אוֹן די יידן האבן זיך ווידער געפונען, ווי אין אן אייגענער ׳מדינה׳. אזוי איז פארגעקומען אין אלע טיילן שטאט. סיי אין די ראיאנען, וואס האבן געהערט צו דער שטאט־פארוואלטונג, אוֹן סיי אין די שטאט־טיילן, ווו דער באדן האט געהערט צו די פראוואסלאוונע, די קאטוילישע גלחים, אדער צו פריצים. די יידן איז אויסגעקומען שווער צו קעמפן פאר זייערע רעכט אוֹן קעגן די באגרענעצונגען, וואס די מאכט־אַרגאנען האבן אויף זיי אריפגעלייגט. זיי זענען אבער די שווערי־קיטן בייגעקומען.

צוגלייך מיט דער אויסשפרייטונג פון דער יידישער באפעלקערונג פון ׳יידן־צענטער׳ צו די פעריפעריעס, איז די באזעצונג אויך פארגעקומען אין דער קעגנזעצלעכער ריכטונג — פון די פעריפעריעס צום צענטער. צום סוף פון 17־טן יאהרהונדערט איז אין מזרח־זייט פון שטאט געגרינדעט געווארן דער נייער ישוב: קארלין. פינסקער יידן האבן זיך אנגעהויבן צו באזעצן אויך אין קארלין. זיי האבן עס טיילוויייז געטאן אויף דער בקשה פון די ארטיקע איינוווינער. די צאל יידן איז שטופנווייז פארגרעסערט געווארן אוֹן דער ישוב אין קארלין איז מיט דער צייט אזוי אויסגעוואקסן, אז ער האט דערגרייכט די גרענצן פון פינסק. קארלין איז געווארן א פארשטאט פון פינסק אוֹן ביידע זענען באזעצט געווען בעיקר דורך יידן.

אזוי איז פינסק ׳אייגענומען׳ געווארן דורך יידן. די זעלבסטשטענדיקייט, וואס קארלין האט געהאט ביים אנהייב פון איר גרינדונג, האט אייגענווארצלט אין הארץ פון אירע יידישע איינוווינער דעם שטרעבן צו אויטאנאמיע. אין 18־טן יאהרהונדערט זענען אנטשטאנען אין התחום פון דער שטאט פינסק צוויי קהילות: א פינסקער קהילה אוֹן א קארלינער

קהילה, און פינסק איז פארוואנדלט געווארן אין א כמעט דורכאויס־יידישע שטאט.

✡

די פינסקער יידן האבן זיך נישט באנוגנט מיט 'איינגעמען' די שטאט. זיי האבן אויך געשפילט א ווייכטיקע ראל ביים גרינדן יידישע ישובים אין די שטעטלעך אין פאלעסיע (ווי, למשל, קלעצק און אנדערע), ווי אויך אויסער די גרענעצן פון פאלעסיע — אין וואלין. דאס ארענדירן גיטער (מיאנטקעס), דערפער, וועלדער, אזיערעס און פריוואטע שטעטלעך, באווירקט פארמעגנס (איינגעשלאסן לייב־אייגענע פויערים) און נישט־באווירקט אייגנטום (ווי, למשל, קרעטשמעס, מילן, בריי־הייזער וכדומה), ארענדעס פון טראנספארט און וועגשטייער א.א.וו. — דאס אלץ איז געווען די הויפט־באשעפטיקונגען פון די יידן אין פינסק. דאס ארענדירן מיאנטקעס איז געווען פארבונדן מיט העלפן פירן די גיטער דורך באגלויבטע מענטשן, ווי: פארטרעטער, אנגעשטעלטע. די דאזיקע מענטשן זענען בעיקר געווען קרובים פון ארענדאר, אדער אפשטאמיקע פון זיין שטאט, וועלכע האבן זיך באזעצט אין די ארענדירטע פלעצער. אזוי ארום האט זיך אנגעהויבן אן איבערוואנדערונגס־פראצעס פון פינסקער יידן אין די שטעטלעך אריין. נישט געקוקט דערויף, וואס אין פארלויף פון דער צייט זענען פארגעקומען גרויסע עגדערונגען אין סאציאלן און געזעלשאפטלעכן לעבן פון דער יידישער באפעלקערונג אין פינסק און אומגעגנט, איז פינסק אין אלע צייטן געווען דער קולטורעלן, סיי אין עקאנאמישן, ווי אויך אין פאליטישן זין. אין פינסק האבן זיך געפונען די מלוכה־אנשטאלטן פון דער גענט. אין פינסק האבן די יידן אויפגעשטעלט אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען, ווי טארטאקן, די דיקטן־פאבריק פון לוריא, און שוועבעלעך־פאבריק פון האלפערן — צו באארבעטן די רויי־מאטעריאלן — די האלץ־שפע פון די ריזיקע פאלעסיער וועלדער. א דאנק דעם האט זיך דארט אנטוויקלט א האנדלס־צענטער פון דער ארטיקער פראדוקציע. און בעיקר — פינסק איז געווען א צענטער פון תורה און השכלה, וואס האט געדינט אלס מוסטער פאר פיל אנדערע קהילות. קיין פינסק האט עזר ווייצמאן, פונעם דערנעבנדיקן שטעטל מאטעלע, געשיקט זיין זון חיים, ווי אויך די איבעריקע קינדער זיינע, זיך צו לערנען אין די שולן און גימנאזיעס. שפעטער, האט ער — סיי צוליב דער בילדונג פון זייער קינדער, סיי צוליב זייער מסחר־ענינים — זיך אינגאנצן אריבערגעצויגן מיט זיין משפחה קיין פינסק. דאס זעלבע האבן אויך געטאן א סך אנדערע יידן פון דער פינסקער סביבה.

פינסק האט געהאט א גרויסע גייסטיקע ווירקונג אויף דער גאנצער געגנט. די דאזיקע השפעה האט דערגרייכט איר הויך־פונקט, ווען די חסידישע לערע, וואס איז געקומען פון קארלין, די פארשטאט פון פינסק, האט אין אכצנטן און נייצנטן יארהונדערט געפונען א שטארקן אפקלאנג אין דער מענטאליטעט פון די שטעטלשע און דארפס־יידן פון דער סביבה, נאך פיל מער, ווי אין פינסק גופא.

✡

אן אנטשיידנדיקער פאקטאר פאר דער פארגרעסערונג פון דעם יידישן ישוב אין פינסק, זיין אויסבריייטערונג און עקזיסטענץ אין שטאט און דער סביבה, טראץ די צרות און פוראנויות, וואס האט אין פארלויף פון דורות דעם ישוב שווער געטראפן, ווי: באגרענעצטע רעכטן, גירושים, שריפות, מלחמות — איז געווען די אויטאנאמיע, וואס האט געהערשט אין זיין אינערלעכן לעבן. אין דעם עצם פאקט פון דער וועגדונג פון די ערשטע פאר צענדליק יידן אין פינסק צו דער מאכט, וועגן געבן זיי א דערלויבעניש צו בויען א בית־מדרש און צוטיילן זיי א פלאץ, פאר א בית־עלמין אין דעם 'יידישן ראיאן', וון זיי האבן געלעבט קאנצענטרירט, און מיטן באקומען די דאזיקע דערלויבעניש (אין יאר 1506) — אין דעם גופא האט שוין געשטעקט דער פרינציפ פון דער אויטאנאמיע. שוין אין די ערשטע 25 יאר פון דער עקזיסטענץ פון דער פינסקער קהילה, איז געשאפן געווארן א בשותפות־דיקע צוואמענארבעט צווישן דער פינסקער קהילה און די איבעריקע קהילות אין ליטע און עס איז געלייגט געווארן דער גרונט־שטיין פאר א פארבאנד פון די דאזיקע קהילות, צווישן וועלכע די פינסקער קהילה האט פארנומען א בכבודיק ארט. אין יאר 1555 האט זיך שוין א פינסקער יייד געווענדעט צו די מאכט־ארגאנען אין נאמען פון א ל ע יידן פון ליטע. און ווען אין 1623־טן יאר איז געגרינדעט געווארן די אנפירנדיקע אינסטאנץ מיט דעם נאמען 'ועד מדינת ליטא' ('ראש פון דער מדינה ליטע'), זענען אין אים געווען דריי קהילות, וואס האבן פארנומען דעם אויבנאן, און איינע פון די דריי איז געווען די פינסקער קהילה — די דריטע נאך בריסק און הארבנע (גרודנע). נאך דעם חורבן, וואס די פינסקער קהילה האט אדורכגעמאכט אין די טעג פון די גזירות־ת"ח (1648), בעת די כמעלניצקי־פאגראמען, האבן די פינסקער יידן אויף גיך ווידער באנייט די טעטקייט פון זייער קהילה. פון אנהייב האט די פינסקער קהילה געשטאנען בראש פון די קליינע קהילות פון 26 ישובים. די צאל זייערע איז אבער מיט דער צייט קלענער געווארן, און די פינסקער קהילה, בכדי צו באשיצן אירע רעכט און פריווילעגיעס אלס 'קהילה ראשית' ('הויפט קהילה') אין דער 'מדינה ליטע', האט געמוזט פירן א קאמף מיט די קהילות אין וואלין און מיט די אנדערע 'קהילות ראשיות' ('הויפט קהילות') פון ליטע און באזונדערס מיט די קליינע קהילות פון דער סביבה, צווישן זיי קהילות, וועלכע זענען פון איר אריסגעוואקסן, און האבן שפעטער געשטרעבט צו באפרייען זיך פון איר השפעה און אויבערהאנט. באזונדערס שווער איז געווען דער קאמף מיט דעם ישוב פון קארלין, וועלכער האט געגרינדעט אן אייגענע זעלבסטשטענדיקע קהילה. אבער נישט געקוקט אויף די אלע קאמפן און גראנגלען, וועלכע זענען פארבונדן געווען מיט נישט־וויניק רייבונגען און קריגעריין צווישן די קהילות, האט פינסק אפגעהיט איר מצב אלס 'קהילה ראשית' צווישן די איבעריקע קהילות אין ליטע, ביז עס איז אין יאר 1764 אויפגעלייזט געווארן דער 'ועד המדינה', אלס 'קהילה ראשית' האט 'פינסקער קהילה' געשפילט א ווייכטיקע געזעלשאפטלעכע ראל אינעם לעבן פונעם יידישן ישוב אין

ליטע. אירע פֿאַרטרעטער פֿלעגן זיך וועגן וועגן פֿאַרשידענע ענינים צו די מאַכט־אַרגאַנען. זיי האָבן זיך מטפל געווען מיט דעם יאָך פֿון שטייערן סיי פֿון דער שטאָט און סיי פֿון דער אומגעגנט, זיך פֿאַרנומען מיט פּדיון־שבוים. די פֿינסקער קהילה האָט געהאַט אַן אייגענע זעלבסטשטענדיקע גערעכט־אינסטאַנץ — א בית־דין, וואָס האָט זיך פֿאַרנומען סיי מיט ציווילע און סיי מיט רעליגיעזע ענינים. געווארגט פֿאַר אויסהאלטן א רב, מלמדים, א חזן, און א שמש. געשטיצט די ישיבות, געגרינדעט געזעלשאפטן, וואָס האָבן געווארגט פֿאַר אפֿהיטן די דינים און כבוד פֿון דער תורה וכדומה. דאָס זענען געווען די גרונד־יסודות פֿון דער אויטאָנאָמיע, פֿון דער 'קהילה ראשית'. וועגן דעם נאַציאָנאַלן באדייט פֿון דער קהילה קען אונדז דינען אויך דער פֿאַקט פֿון דעם פֿאַרבאַנד, וואָס די קהילה האָט אַרויסגעגעבן: נישט אַנצוטאָן זיך שיין, אויסמיידן געוואָג און פֿאַרווייללונגען, אלס צייכן פֿון מיטבאַטייליקונג אינעם צער פֿון קהילות אין פּוילן, אוקראַינע און אַנדערע, וואָס זענען געטראָפֿן געווארן פֿון פֿאַגראָמען, און אַנדערע אומגליקן. און ווען די קהילה־אינסטאַנץ איז אין יאָר 1844 פֿאַרוועלט געווארן פֿונעם געזעצלעכן שטאַנדפּונקט דורך די מאַכט־אַרגאַנען, האָט די קאַרלינער קהילה — און אפֿשר אויך די פֿינסקער קהילה — נישט אויפֿגעהערט צו עקזיסטירן, וועגן וואָס עס זאָגן עדות די קאַפּיעס פֿון די בריוו פֿונעם אב בית־דין פֿון פֿינסק און דעם אב בית־דין פֿון קאַרלין צום אדמו"ר (חסידישן רבי) פֿון קאַבאַרין, וועלכע זענען באשטעטיקט געווארן מיטן "שטעמפּל פֿון דער 'קאַרלינער קהילה' אין יאָר תרי"ז — 1857".

נאָכן ליקווידירן אפֿיציעל די קהילה־אינסטאַנצן, האָט דאָס געזעץ פֿאַרוואַנדלט די אנפֿירער פֿון די יידישע ישובים אלס א וועראַציִיג אין די הענט פֿון דער מאַכט פֿאַר אירע באדערפֿענישן, ווי למשל: איינמאָנען שטייערן, מכס־אפּצאל וכדומה. אבער פֿינסק און קאַרלין האָבן, לויטן ביישפּיל פֿון אַנדערע קהילות אין ליטע, ביי די אלע באַגרענעצונגען, אויפֿגעהיט זייער אויטאָנאָמיע — סיי געזעלשאפֿטלעך, סיי געריכטלעך, סיי קולטורעל, און דאָס האָט באדייטנדיק מיטגעווירקט צום אויפֿהאלטן די פֿארבינדונג פֿון איין ישוב מיטן צווייטן. די קהילה־ענינים האָבן זיך דאָן געפֿונען אין די הענט פֿונעם אב בית־דין און די מיטגלידער פֿונעם בית־דין, ביי אן ענגער צוזאַמענארבעט מיט געזעלשאפֿטלעכע טוער און דעם פֿון דער מאַכט נאָמינירטן רבינער.

צו דער עקזיסטענץ און אנטוויקלונג פֿון דער דאָזיקער אויטאָנאָמיע אין פֿינסק און קאַרלין האָבן פֿיל מיטגעווירקט די פֿילאַנטראָפּן, וועלכע האָבן פֿון זייערע פֿריוואַטע געלטער אויפֿגעבויט בילדונג־אוֹן דערציאונגס־אנשטאלטן, הילפס־אינסטיטוציעס און דאָסגלייכע, צווישן זיי זענען געווען מענטשן מיט א גרויסער השפּעה אין דער געזעלשאפֿט און מיט א צוטריט צו די מאַכט־אינסטאַנצן. אין קעגנזאַץ צו פֿיל פֿון די 'מיוחסים' אוֹן רייכע סוחרים אין די פּוילישע ישובים, וואָס האָבן געשטרעבט צו אסימילאציע, האָבן די פֿינסקער אוֹן קאַרלינער 'נגידים' זיך אויסגעצייכנט מיט זייער אינערגעגענקייט אוֹן אכטונג פֿאַר די יידישע נאציאָנאלע ווערטן אוֹן מיט זייער זארג פֿאַר די פֿאלקס־באדערפֿענישן פֿאַר די געזעלשאפֿטלעכע אינסטיטוציעס אוֹן אנשטאלטן. אוֹן מיט רעכט האָט מען זיי א נאָמען געגעבן: "די ראשטשילדס פֿון פֿינסק אוֹן קאַרלין" (דאָס זענען גרויסע די משפּחות: לעווין, לוריא, האלפּערן אוֹן אליאסבערג). די פֿאַבריקן אוֹן האַנדלס־אונטערנעמונגען, וואָס זיי האָבן אויפֿגעבויט אוֹן אנטוויקלט, האָבן עקזיסטירט פֿון ריין־יידישער ארבעט.

אין דער דאָזיקער פֿארם אוֹן אין די דאָזיקע ראַמען, אן א געזעצלעכן 'שטעמפּל' איז אויפֿגעהיט געווארן די אויטאָנאָמיע אין דעם אינערלעכן לעבן פֿון די יידן אין פֿינסק אוֹן קאַרלין. אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט זענען די געזעלשאפֿטלעכע ענינים אריבער אין די הענט פֿון די פֿארטיי־אנפֿירער, וועלכע האָבן געפֿלעגט נאציאָנאלע וועלטן. יעדע פֿארטיי לויט אירע אנשויאונגען. אין דער תקופֿה פֿון פּוילן, צווישן ביידע וועלט־מלחמות, זענען געמאכט געווארן פֿרוווון אויפֿצולבן די קהילה־אינסטאַנץ פֿון געזעצלעכן שטאַנדפּונקט, אבער צוליב א ריי סיבות, בעיקר אינערלעכע, איז דער דאָזיקער פֿרוווו נישט געלונגען אין דער געווינשטער פֿארם.

☆

אין דער מארטיראלאגיע פֿון אונדזער פֿאלק האָט פֿינסק אנגעשריבן איר אייגענע בלאַט. נישט בלויז די גזירות וועגן באגרענעצן די רעכט אוֹן פֿריווילעגיעס, וואָס די פֿארשידענע הערשער האָבן אַרויסגעגעבן, האָבן אנגערירט דעם יידישן ישוב אין פֿינסק. די יידן זענען דא אין פֿארשידענע תקופֿות, אין די טעג פֿון מהומות אוֹן מלחמות, געווען די ערשטע קרבנות פֿון גירושים אוֹן ריזיחות. צוליב דער געאַגראַפֿישער לאַגע פֿון פֿינסק, וועלכע האָט זיך געפֿונען צווישן דער פֿראוואסלאַווענער מאסקווע אוֹן קאַטוילישן פּוילן אוֹן ליטע — אין אירע ערשטע טעג, אוֹן צווישן סאוויעטישן רוסלאַנד אוֹן נאציאָנאליסטישן פּוילן — אין אירע לעצטע יארן, איז פֿינסק אין די מלחמה־צייטן אויבערגעגאַנגען פֿון האַנט צו האַנט, אוֹן די פֿינסקער יידן, וועלכע זענען כּאַר יעדן פֿון זיי געווען א פֿרעמדער עלעמענט, זענען ביי יעדער נייער מאַכט געווען דער שעיר־לעזאזל.

דער דאָזיקער מצב האָט געשטויסן די פֿינסקער יידן, יעדעס מאל איידער די שטאָט איז אויבערגעגאַנגען צו א נייער מאַכט, אויבערצולאָזן זייער האָב אוֹן גוטס אויף הפקר אוֹן אנטלויפֿן. אבער די האַנט פֿון די אנגריפֿענדיקע פֿיינטלעכע ארמייען האָט זיי דערגרייכט אויך אויף זייער וואַנדערוועג. אוֹן די יידן, וועלכע זענען פֿארבליבן אין שטאָט — דאָס רוב ארעמעלייט — זענען דורכן אקופּאַנט פֿארפֿאלגט געווארן אוֹן פֿאַראורטיילט צו פֿארשידענע פֿייניקונגען, מיט באַטיילונג: אוֹן הילף פֿון דער קריסטלעכער באפֿעלקערונג. די לאַנגע קייט פֿון פֿארפֿאלגונגען האָט דערגרייכט איר הויך־פֿונקט אין דער צווייטער העלפֿט פֿונעם 17־טן יאָרהונדערט (די גזירות ת"ח, די מאסקווער חיילות, קאַזאקן, די קורהאַן־זעלנער, די פֿאליאקן), און שפּעטער — צום סוף פֿון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין די יארן 1918—1920, ווען די שטאָט איז

איבערגעגאנגען פון מאכט צו מאכט, — די צייטן פון די באלשעוויקעס, די פאגראמען פון די באלאכאוועצס און די פוילישע לעגיאנערן, און באזונדערס — די גרויליקע שחיטה איבער די 35 יידן אין 1919, ביי דער קלויסטער־וואנט אין פינסק.

אין פינסק, וואס איז געווען דאס הארץ און דער צענטער פון פאלעסיע האבן געפונען א מקום־מקלט די ארויסגעטריבענע יידן פון די ארומיקע דערפער בעת דער צארישער הערשאפט. צוזאמען מיט אנדערע קהילות האט פינסק דערלאנגט הילף די יידן וואס זענען ארויסגעטריבן געווארן פון זייערע ווײַט־ערטער דורך דעם רוסישן מיליטערישן הויפט־קאמאנדיר, ניקאלייַ ניקאלייעוויטש, בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. א בולטער באוויז פאר דעם מצב פון דער יידישער באפעלקערונג אין פינסק אין יענער תקופה זענען געווען די דריי בתי־יתומים — צוויי פאר פינסק און איינער פאר די יתומים פון דער סביבה — וואס די פינסקער יידן האבן געגרינדעט אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און נאך איר. חוץ די נגישות און פארפאלגונגען, וואס זענען געווען געוועדט דירעקט קעגן די יידן, האבן די פינסקער יידן אויך געליטן פון די אומגליקן, וואס האבן געטראפן די באפעלקערונג אין אלגעמיין, אין די מלחמה־צייטן, ווי די שריפות, פאראורזאכט דורך די פאליאקן אין יאר 1648, דורך די מאסקווער און די קאזאקן אין די יארן 1655—1660; דער גירוש פונעם רוב פון דער באפעלקערונג, וואס די דייטשן האבן דורכגעפירט בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה; דאס ארויסשיקן די באפעלקערונג פון די גאסן, וואס זענען פארעכנט געווארן ווי א פראנט־זאנע; דאס אונטערצינדן די פאבריקן אין פינסק דורך די רוסן, איידער די דייטשן זענען אריין אין שטאט אין 1915, און נאך צרות און פוּרענויות, וואס האבן געטראפן די שטאט אין די צייטן פון די פיל מלחמות, וואס זענען איבער איר אדורך. און אויך אין שלום־צייט האט פינסק געהאט צו פארצייכענען נישט ווייניק טראגעדיעס, בעיקר שריפות. פינסק, וועמענס הייזער עס זענען אין ווייט־גרעסטן טייל געווען געבויט פון האלץ, האבן זייער אפט עבערענט. די שריפות פלעגן פארניכטן באדייטנדיקע טיילן פון דער שטאט, ווי, למשל, די שריפה אין יאר תקנ"ט/1799, וועלן עס איז פארברענט געווארן דער 'פנקס' פון דער 'חברה־קדישא', און קענטיק אויך דער 'פנקס' פון דער קהילה; די שריפה אין 1901 און די ריזיקע שריפה אין 1921, וואס האט חרוב געמאכט כמעט א האלבע שטאט און האט רואינירט דאס עקאנאמישע לעבן אין פינסק אויף א לענגערער צייט.

ס'איז איבעריק אונטערצושטרייכן, אויף וויפל אט די אלע אומגליקן האבן אויפגעטרייסלט די פינסקער קהילה פון דור צו דור. און ס'איז צו באוווּנדערן, ווי אזוי די יידישע באפעלקערונג אין פינסק האט באוויזן אריינצוגיין אומגעבראכן פון אט די אלע אומגליקן און מיט שטארקן ווילן און אומדערשיטערטן גלויבן אויפבויען אויף די חורבות אויפסניי דאס פארניכטעטע האב־און־גוטס און פארזעצן ווייטער דאס לעבן — סיי מאטעריעל, סיי גייסטיק. די פינסקער קהילה האט אויפגעהיט אין דער צייט פון דער עקזיסטענץ פון דעם 'ועד־המדינה', נישט געקוקט אויף די גזירות ת"ח און אנדערע פארפאלגונגען אין יענער תקופה, איר זעלבסטשטענדיקייט און איר ארט אלס 'קהילה ראשית'. פונקט אזוי האבן די פינסקער יידן זיך נישט אייניגעבראכן, אויפגעהיט זייער מוט און נישט אפגעשוואכט זייער זארג פאר דערציאונג, תורה און מאטעריעלע באדערפענישן אין די שוועדע בלוטיקע יארן בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה און נאך איר, אין דער תקופה — צווישן ביידע וועלט־מלחמות, בעת דער פוילישער רשעותדיקער אנטיסעמיטישער הערשאפט — אין די יארן 1921—1939. וועגן דער גייסטיקער שטאנדהאפטיקייט פון די פינסקער יידן און זייער נישט לאזן זיך באאיינפלוסן און באווירקן פון אויסערלעכע פאקטארן, ווי מאטעריעלע און פאליטישע, זאגט עדות דאס אנשטיין דא פון א נייַעם צוויי־ג אין דער חסידישער באוועגונג, אין דער צווייטער העלפט פונעם 18־טן יארהונדערט, אונטערן נאמען: קארלינער חסידות. זיי זענען נישט אויפגעטרייסלט און נישט באווירקט געווארן פון אזעלכע געשעענישן ווי די צעשיילונג פון פוילן און אנדערע פאליטישע געשעהענישן, וואס זענען פארגעקומען אין יענער צייט אין זייער קאנט. דער ווּוקס און אנטוויקלונג פון דער פינסקער קהילה, טראץ אלע צרות, גזירות און פארפאלגונגען, אין משך פון איר עקזיסטענץ, זאגן עדות וועגן דעם שטארקן לעבנס־ווילן און וויטאליטעט, וואס האבן טיף געזעסטיקט אין איר. די דאזיקע אייגנשאפט איז געווען דער הויפט־יסוד, וואס האט די פינסקער יידן גהאלפן בייקומען אלע שוועריקייטן און זיך נישט איינברעכן אונטער דער לאסט פון די אלע צרות און פלאגן.

✡

דער עקאנאמישער מצב פון דער יידישער באפעלקערונג אין פינסק לאזט זיך דערקענען פון זיינע פארמען און אנטוויקלונגס־וועגן.

אין דער צייט, וועו די נאציאנאל־קולטורעלע זעלבסט־שטענדיקייט פון דער פינסקער קהילה האט עקזיסטירט זינט איר אנטשטייאונג און די אויטאנאמיע פון איר אינערלעכן לעבנס־שטייגער האט זיך אנטוויקלט ביז צו דער מדרגה פון א 'קהילה ראשית' בשעת דעם אנטשטיין פון דעם 'ועד־המדינה' אין יאר 1623 — האט די פינסקער קהילה דערגרייכט איר עקאנאמישע אומאפהענגיקייט פון דער קריסטלעכער באפעלקערונג ערשט אין 19־טן יארהונדערט, נאכדעם, ווי פינסק איז אנגעשלאסן געווארן צו רוסלאנד. אויפן וועג פון איר עקאנאמישער אנטוויקלונג האט די פינסקער קהילה צו פארצייכענען צוויי וויכטיקע קאפיטלען: די תקופה פון ליטע־פוילן, וועו עס זענען פארעגעקומען די מלחמות פון די קעגנגעריישע מאכטן אין דער געגנט, און די יידישע באפעלקערונג אין פינסק איז נאך געווען א מינדערהייט, און די צווייטע תקופה: די צייט פון דער סטאביליזאציע מאכט אין רוסלאנד, און דער באדייטנדיקער ווּוקס פון דער יידישער באפעלקערונג אין פינסק — פון 5.100 בערך יידן ביים סוף

פון דער פוילישער תקופה, אין יאר 1793, ביז 22.000 יידן אין יאר 1886, וואס עס האט באטראפן 83 פראצענט פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג אין שטאט.

אין דער ערשטער תקופה איז נישט דערלויבט געווארן די יידן פון פינסק, אלס מינדערהייט — און אין דער ערשטער צייט אפילו אן אומבאדייטנדיקע מינדערהייט — צו שאפן א זעלבסטשטענדיקע עקאנאמישע קערפערשאפט. אבער א דאנק זייערע סוחרישע און ארגאניזאציאנעלע פעאיקייטן איז די יידן געלונגען אלס יחידים, אדער גרופן צו ב׳סלעך אריינצודרינגען אין עקאנאמישן און געזעלשאפטלעכן לעבן פון דער שטאט און אומגעגנט. וואס שייך באשעפטיקונג, זענען די פינסקער יידן אין יענער צייט, ווי שוין אויבן דערמאנט, אין גרעסטן טייל געווען ארענדארן. זיי פלעגן האלטן אין ארענדע גיטער, אייגנעשלאסן לייב־אייגענע פויערים, קרעטשמעס, בריי־הייזער, וועג־און בריקן־שטייער — צוערשט אין א קליינעם פארנעם און שפעטער אין אלץ גרעסערע מאשטאבן. פיל יידן פלעגן זיך אויך פארנעמען מיט געבן הלוואות די קריסטן, און די לייער, ווי למשל, די באיארן, פלעגן געבן די יידישע אויסלייער זייער ערד צום עקספלאאטירן — אלס משכון וואס האט גאראנטירט דאס אומקערן דעם חוב. צווישן די יידן זענען אויך געווען פוטער־סוחרים, וואלד־סוחרים, זאלץ און פאטאש־הענדלער. די סחורות פלעגן געשיקט ווערן קיין אוקראינע און פוילן. עס זענען אויך געווען יידן מארק־קרעמער, וועלכע האבן פיל מיטגעווירקט צום אנטוויקלען דעם האנדלס־צענטער אין שטאט, נאענט צו דער ״יידישער גאס״. געווען אויך יידן, וואס פלעגן אינקוינען באדן. אבער דאס איז בלויז געווען לשם אינווענטיצירן, ווייל יידן פלעגן זיך נישט פארנעמען מיט לאנדווירטשאפט. זיי האבן זיך אויך ווייניק פארנומען מיט מלאכות.

אין משך פון דער צייט זענען פארגעקומען ענדערונגען אין די פרנסה־קוועלן פון די יידן אין פינסק. צוליב די מלחמות און אומסטאביליקייט פון דער מאכט, האבן די יידן אויפגעהערט צו פארנעמען זיך מיט ארענדעס און עס האבן צוביסלעך אויך אויפגעהערט די הלוואה־טראנזאקציעס מיט די קריסטן. אנשטאט דעם האט זיך אין א פיל ברייטערן מאסשטאב נענומען אנטוויקלען דער מסחר צווישן די פינסקער יידן. ס׳האט זיך אויסגעברייטערט דער אימפארט און עקספארט פון סחורות, ווי: האלץ און האלץ־אויסארבעטונגען, פאטאש, תבואה, שטוב־כלים און שפייז־ארטיקלען. עס איז אויך פארגרעסערט געווארן די צאל יידישע געווערבער אויפן מארק און אנדערע פלעצער. פינסקער יידן האבן זיך באטייליקט אין ירידים אין שטאט און אויסער איר. די סוחרים פלעגן פארן אפילו ביז ברעסלוי, אין דייטשלאנד. זיי האבן זיך דערווארבן אן אנגעזעהן ארט צווישן די הורט־סוחרים אין שטאט און צוביסלעך אריסגעשטויסן די קריסטלעכע סוחרים פונעם מסחר אין גרויסן פארנעם. דער פראצעס פון אריבערגיין פון ארענדעס צום אנטוויקלען דעם מסחר, איז צווישן די פינסקער יידן ווא ס וייטער אלץ מער פארגרעסערט געווארן. יידן האבן געהאנדלט מיט געטראנקען, מיט פויערישע פראדוקציע־ארטיקלען און אנטוויקלט א נייעם האנדלס־צענטער נעבן שול־הויף. סיי דער גרעסטער אן סיי דער קלענערער פארנעם פונעם יידישן האנדל׳ס־וועזן האט אריסגעשטויסן די קריסטלעכע סוחרים און העגדלער פון זייערע האנדלס־פאזיציעס. פיל פון זיי האבן זיך געמוסן צו מלאכות. פאראלעל צו דער ׳באהערשונג׳ פון דער שטאט, אדאנק דער כסדרדיקער אויסברייטערונג פון יידישן ישוב, האבן די יידן אין דער דאזיקער תקופה באוויזן שוין פולשטענדיק צו באהערשן דעם האנדל אין שטאט. די קריסטן, פארלירנדיק זייערע האנדלס־פאזיציעס, גייען אריבער צו ווויינען אין די פארשטעט און הייבן אן זיך צו פארנעמען מיט מלאכות. דאס באהערשן דורך די יידן אלע צווייגן פון האנדל, רופט ארויס קנאה־שנאה ביי דער קריסטלעכער באפעלקערונג און א שלעכטע באציונג מצד די קירכלעכע אינסטאנצן און די אריסטאקראטישע קרייזן. אבער די יידישע באהערשונג פון מסחר אין שטאט האט נישט געהאט קיין געזיכערטע עקאנאמישע באזע. כדי צו קענען ווי געהעריק פירן זייערע עסקים האבן די יידן זיך גענייטיקט אין געלט־מיטלען, הלוואות און וועגן דעם האבן זיי זיך געמוזט וועגנדן צו רייכע קריסטן, פריצים. און דא האט זיך געביטן די לאגע אויף אזא אופן, אז די יידן, וואס האבן פריער געגעבן הלוואות צו די קריסטן, האבן איצט געמוזט אנקומען צו די קריסטן נאך הלוואות פאר זיך. אזוי זענען די פריערדיקע אויסלייער און פראצענטניקעס געווארן לייער און צינזן צאלער. און די לעצטע יארן פון 18־טן יארהונדערט, צום סוף פון דער פוילישער תקופה, איז אין לאגד אנטשטאנען א שרעקלעכע דעמאראליזאציע אין געזעלשאפטלעכן לעבן, וואס עס איז דערגאנגען צו פולשטענדיקער הפקרות און רויב. דער דאזיקער מצב האט שווער געטראפן אין דעם עקאנאמישן לעבן פון די יידן אין פינסק. צו די אויסערלעכע אויפטריסלונגען, זענען אויך צוגעקומען אינערלעכע צעטריסלונגען און אפהענגיקייט, און דאס ליכט פון דער קהילה איז שטראק פארטונקלט געווארן. דער ישוב איז פארזונקען געווארן אין חובות, וואס ער איז שולדיק געבליבן די קירכלעכע און מלוכהשע אינסטאנצן, אן מעגלעכקייטן צו דערקן זיי. אבער טראטץ דער דאזיקער שוועכערע אומסטאבילער לאגע, איז גענליגט געווארן אין משך פון דער צייט דער יסוד פאר א זעלבסטשטענדיקער עקאנאמיק פון די פינסקער יידן וואס האט דערגרייכט צו שלימות און אויפשטייג ערשט נאך דעם, ווי די שטאט איז אריבערגעגאנגען פון דער פוילישער הערשאפט צו דער פון רוסלאנד.

די געאגראפישע לאגע פון פינסק, נאכן אפשאפן די גרענעץ צווישן פוילן און רוסלאנד אין יאר 1795, די פארבעסערונג פון איר קאמוניקאציע אין סוף פון 18־טן און אין פארלויף פון 19־טן יארהונדערט, דורך אויסגראבן די קאנאלן אגינסקי און קרולייעווסקי, און דאס פארליגן אין 1884 דעם באן־וועג אין דער מערב־זייט צו ז׳אבינקע־בריסק, און אין 1887 אין מזרח־זייט — קיין לוניניץ, אט די אלע אויסבעסערונגען האבן געשאפן גינסטיקע באדינגונגען פאר דער עקאנאמישער אנטוויקלונג פון דער שטאט. און די יידן זענען עס געווען וועלכע האבן אויפגעשטעלט און אנטוויקלט

אויף פעסטע יסודות די עקאנאמיק אין פינסק. צוערשט — דעם מסחר און שפעטער — די אינדוסטרי. אויף פיר זאכן האט זיך געשטיצט די אנטוויקלונג פון דער עקאנאמיק אין די יידישע הענט: 1) אויף אויסנוצן ראציאנאל די נאטור־אוצרות פון דער געגנט, בעיקר —. די ריזיקע פאלעסיער וועלדער, 2) די לאגע פון פינסק אלס פארט־שטאט — מיט וואסער־וועגן קיין פוילן, אין די באלטישע לענדער, קיין אוקראינע און וואלין. 3) די אינציאטיוו און פעאיקייט פון די פינסקער יידן — אויפצושטעלן אינדוסטרי־אונטערנעמונגען פון א בריזיגן פארנעם, לויט די טעכנישע שיטות פון מערב־אייראפע, און 4) אויף פרינציפן פון יידישער ארבעט, אויף דער פעאיקייט, ארבעטס־כוח און ווילן פון יידישן ארבעטס־מענטש אין פינסק. שוין אין דער פריערדיקער תקופה, פארן אנשליסן די שטאט צו רוסלאנד, אין, ווי שוין אויבן געזאגט, דער הורט־מסחר, ווי אויך דער האנדל אין קלענערן אדער מיטלערן פארנעם גלעזגן אין יידיש הענט. איצט זענען זיי ארויס פון די ענגע ראמען פון דער שטאט און איר סביבה און האבן אויפגעשטעלט אין פינסק האנדלס־אונטערנע־מונגען אין גרויסן מאסשטאב, וועלכע האבן גיהאלפן צו אנטוויקלען פינסק אין א פארט־שטאט, פון וואנען עס זענען ארויסגעגאנגען און אריינגעקומען סחורות פון דער בריטער וועלט, ווי תבואה, חלב, געהילץ, טעקסטיל־אויסרעטונגען, זאלץ, טאבאק, ווייַן, צוקער אייזן און אנדערע. א דאנק דעם האנדל, וואס איז געפירט געווארן אין א גרויסן פארנעם, דורך אירע טייך־וועגן, האט זיך פינסק דערווארבן א חשוב ארט אלס א וויכטיקע דורכפאר־סטאציע און עס זענען געשאפן געווארן בריטע פארבינדונגען צווישן פינסק און דער גרויסער וועלט. דער האנדלס־לעבן אין פינסק האט זיך קאנצענטרירט בעיקר אויפן ברעג פון דער פינא, און געראטן איז געווען דער, וואס האט אנגערופן פינסק: 'די יידישע האנזא'. צווישן די גרויסע סוחרים אין פינסק, איז ווערט אונטערצושטרייכן, דעם נאמען פון דעם סוחר: ר' שאול קארלינער (לעווין), א מענטש מיט א גרויסער השפעה אין פינסק, קארלין און אין דער סביבה. און ווי גרויס זיין השפעה איז געווען, אזוי גרויס איז געווען זיין ריי־כטום. דער בעסטער באווייז דערצו איז זיין צווואה, וואס האט א היסטארישן ווערט. ער האט געפירט גרויסע וואלד־מסחרים און האט אויסגעפירט מלוכה־באשטעלונגען. זיינע פיר זין, וואס זענען געווען פון די ריי־כסטע אין שטאט, האבן ממשיך געווען צו פירן דעם פאטערס געשעפטן. זיי האט נאך ווייט אריבערגעשטיגן זייער שוועסטער חיה, וואס איז געווען די מוטער פון דער משפחה לוריא. א דאנק אירע פעאיקייטן צו פירן מסחרים אין גרויסן פארנעם, האט זי גהאלפערט צו די ריי־כסטע יידן אין שטאט, און אפשר — די ריי־כסטע צווישן זיי. בכדי צו פירן אירע מסחרים פון תבואה, האלץ אין אנדערע ארטיקלען האט זי אויסגענוצט פינסק אלס א צענטראלן ארט. פון פינסק האט זי געשיקט אירע סחורות אויף דרום און מערב. אלס באלוינונג פאר אירע גרויסע פארדינסטן דורך העלפן אנטוויקלען פינסק אלס א פארט־שטאט, האט דער צאר אלקסאנדער דער צווייטער צוגעטיילט דער פרוי חיה לוריא, און אירע קינדער, דעם טיטל: 'ערן־בירגער פון דער רוסישער אימפעריע'. פארשטייט זיך, אז געאסן האבן קודם־כל פון אירע גרויסע געשעפטן די פינסקער יידן, ווייל זי האט באשעפטיקט א סך פון זיי. סוחרים פון א גרויסן פארנעם זענען אויך געווען אירע זין: משה און דוד לוריא, און גד אשר לעווין. א סוחר פון חלב אין א גאר גרויסן פארנעם איז אויך געווען מרדכי ליפשיץ. בכדי צו אנטוויקלען דעם פארט אין פינסק האבן די ארטיקע יידן זיך אייגנשאפן דאמף־שיפן, וועלכע זענען געשווימען צווישן פינסק און די שטעט אין אוקראינע. אנשטאט די פריערדיקע פליטן, וואס זענען געפירט געווארן מיט הילצערנע וויעסליעס. ביים אנהייב פון באנוצן זיך מיט דאמף־שיפן, האט מאיר לעווין — אן אייניקל פון ר' שאול קארלינער — אפגעקויפט ביי א קריסט א דאמף־שיף (דאס איז געווען פארן יאר 1862) און האט אים אנגערופן: "לעווי". אין יאר 1868 האבן די יידישע סוחרים אין פינסק שוין פארמאגט אכט דאמף־שיפן, צווישן די צוועלף פריוואטע שיפן, וואס האבן געפירט סחורות אויפן דאזיקן וועג. אין יענער צייט — אין די זעכציקער יארן — האבן די גרויסע סוחרים אנגעהויבן אויפצושטעלן אין פינסק אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען אויף צו באארבעטן רוי־שטאפן, וועלכע מ'האט געבראכט מיט די דאמף־שיפן פון דער ארומיקער געגנט און פון דרום. דאס איז געווען א תקופה פון גענויש פון מסחר און אינדוסטרי ביי די יידן אין פינסק. לויטן ביישפיל פונעם פראצעס פון באזעצן די שטאט. האבן די קריסטן געווען די ערשטע אויף אין לאזן אין גאנג דאמף־מאשינען סיי פארן טראנספארט און סיי פאר דער אינדוסטרי. אבער די גרעסטע טייל פון די דאזיקע אונטערנעמונגען זענען אין פארלויף פון דער צייט אריבער אין די הענט פון די יידן, אזוי, למשל, די פאבריק פון ליכט און זייף, וואס זענען פראדוצירט געווארן פון חלב, און וואס איז אויפגעבויט געווארן דורך קריסטן אין יאר 1850, איז אין יאר 1872 אריבער אין יידישע הענט. און אויב די באזעצונג און אויסשפרייטונג פון די יידן אין שטאט איז געקומען אין א גרויסער מאס א דאנק דעם אפקויפן פארמעגנס ביי די ארטיקע קריסטן, האבן אבער א סך יידן אנטוויקלט דעם שיף־פארקער און בעיקר די אינדוסטרי פון זייער אייגענער אינציאטיוו, ברענגענדיק אלייַן שיפן און מאשינען פאר זייערע אונטערנעמונגען פון אויסלאנד (ווי למשל: משה לוריא און אנדערע). דאס אויפבויען די באן־ליניע דורך פינסק אין די 80־קער יארן פונעם 19־טן יאהרהונדערט האט פארקלענערט דעם ווערט פון פינסק אלס צענטער פון וואסער־קאמוניקאציע און האט שווער געטראפן אין איר מסחר. אנשטאט מסחר איז געקומען די אינדוסטרי, וועלכע האט זיך אנטוויקלט פאראלעל צום ווקס פון דער יידישער באפעלקערונג אין שטאט. פינסק איז געווארן אן אינדוסטרי־שטאט, ביים זייט פון די האנדלס־צווייגן, וואס האבן נאך עקזיסטירט אין איר. דאס אייניקע, וואס האט די ביידע געביטן פאראייניקט איז געווען דער פאקט, וואס ביידע האבן זיך געפונען אויסשליסלעך אין יידישע הענט, דאס איז דערגאנגען אזוי וויַיט, אז דער אנטיסעמיטישער רוסישער

עקאנאמיסט י. יאנסאן איז געצוונגען געווען אין זיין פארשוגנס־ארבעט וועגן דער עקאנאמיק פון פינסק אין יאר 1869, אנצורופן פינסק: "די יידישע שטאט".

☆

אט דאס זענען די פאבריקן, וועלכע די פינסקער יידן האבן אויפגעבויט אין משך פון 19־טן יארהונדערט, ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה: צוויי פאבריקן פון ליכט און זייף, די דאזיקע פאבריקן זענען לכתחילה אויפגעבויט געווארן דורך קריסטן, אבער אזוי ווי זיי האבן זיי נישט געקענט פירן ווי געהעריק, און האבן צוגעלייגט צו זיי פיל געלט, האבן יידן אפגעקויפט ביי זיי די דאזיקע פאבריקן. דאס זענען געווען: אליהו אליאסבערג, דער איידעם פון משה לוריא (זון פון חיה לוריא); שמואל ראבינאוויטש — דער איידעם פון גד־אשר לעווין, און שיינפינקעל, און זיי האבן געלאזן אין גאנג איינע פון זיי. די דאזיקע פאבריק האט זיך קונה־שם געווען אין גאנץ רוסלאנד. ביים אנהייב פון איר עקזיסטענץ זענען דער רוב ארבעטער אין דער פאבריק געווען נישט־יידן. אבער אין פארלויף פון דער צייט זענען אויפן ארט פון די קריסטלעכע ארבעטער געקומען יידן, וואס זייער צאל איז געווען ביז 120. אין יאר 1900 איז די פאבריק אפגעברענט געווארן און מ'האט זי נישט אויפגעבויט אויף דאס נייע. אין יאר 1865 האט משה לוריא אויפגעבויט א מיל. זי איז געלאזט געווארן אין גאנג אין יאר 1872 דורך א דאמף־מאשין, וואס איז געבראכט געווארן פון דייטשלאנד. אין יענער צייט האט משה לוריא געבראכט א דאמף־מאשין אויף צו לאזן אין גאנג אן אייל־פרעסעריי — צו פראדוצירן פעטן. אין די יארן 1879/80 איז דורך משה לוריא אויפגעשטעלט געווארן א פאבריק צו פראדוצירן הילצערנע פלעקלעך צו שיך, וואס איז געווען די ערשטע פון דעם מין אין רוסלאנד. אין דער דאזיקער פאבריק, וואס איז אויך געטריבן געווארן דורך דאמף־מאשינען, זענען באשעפטיקט געווען 200 ארבעטער. איר פראדוקציע איז זיך פאנאנדערגענגען איבער גאנץ רוסלאנד. שפעטער איז אויפגעשטעלט געווארן א פאבריק צו פראדוצירן הילצערנע פושקעס אויף צו האלטן שמירעכץ פאר רעדער פון וועגעגער. פאר דער דאזיקער פראדוקציע האט דער באזיצער פון דער פאבריק, ליפע, דער זון פון משה לוריא, געבראכט א ספעציעלע שייל־מאשין פון דייטשלאנד. אין יאר 1898/99 איז פינסק אוסגעבויט געווארן א גרויסע פאבריק צו פראדוצירן דיקטן — פאר בנינים און מעבל־אויסארבעטונגען. כדי אויסצונוצן פאר דעם די אלכע־בייסער, וואס זענען לרוב געווסקסן אין פאלעסיע, האט דער פאבריקאנט ליפע לוריא געמאכט צוויי אויסבעסערונגען אין דער טעכניק פון צוואנעגשטעלן דיקטן. ער האט געלאזט אין גאנג א הידרא־פרעס־מאשין צו צוקווועטשן פעטס, וואס קלעפט צוגוויף די דיקטן און האט אייגנגעפירט צום ערשטן מאל פייכטן קליי, אנשטאט טרוקענעם. פון דאן אן איז אנטשטאנען א נייע אינדוסטרי אין פינסק וואס איז געווען א קוואל פון פרנסה פאר פיל טויזנטער יידן. די פראדוקציע פון דער דיקטן־פאבריק האט געפונען אן אפזאץ־מארק נישט נאר אין רוסלאנד, נאר אויך אין עסטרייך און ענגלאנד. אין חיפהער טעכניקום איז אויפגעהיט א אייזערנע טאפל פון אייגער פון די פרעס־מאשינען, מיט וועלכע מ'האט זיך אנגעהויבן באנוצן אין דער דאזיקער פאבריק. אין יאר 1890 בערך האבן די ברידער ליפע און אלכסנדר לוריא אויפגעבויט אין פינסק א גרויסן טארטאק, וואס איז אויך געגאנגען אויף דאמף־מאשינען. א ספעציעלע פאבריק איז געווען צו אויסארבעטן דעם אלף־פארקעט. אין די דאזיקע אלע פאבריקן פון האלף־פראדוקציע זענען באשעפטיקט געווען 800 ארבעטער, אלע יידן. אין יאר 1892 האט א יד פון קורלאנד אויפגעשטעלט אין פינסק א פאבריק צו פארדוצירן שוועבעלעך. נאך דעם, ווי די דאזיקע פאבריק איז אפגעברענט געווארן אין 1897, איז זי אויפסניי אויפגעבויט געווארן דורך יוסף האלפערן.

אין דער נייַ־אויפגעבויטער פאבריק זענען באשעפטיקט געווען 400—500 ארבעטער, פון וועלכע איבער 80 פראצענט פון שפעטער העכער פון 90 פראצענט זענען געווען יידן. די דאזיקע פאבריק איז געווען איינע פון די גרעסטע שוועבעלעך־פאבריקן אין רוסלאנד, קאווקאז און בין צו די ברעגן פון קאספישן ים. נאך לוריאס דיקטן־פאבריק איז עס געווען די צווייטע גרויסע פאבריק אין פינסק און א פרנסה־קוואל פאר א קענטיקער טייל פון דער יידישער באפעלקערונג אין שטאט. אין פינסק זענען אויך געווען צוויי קארקע־פאבריקן. איינע פון זיי האט געהערט צו א קריסטלעכן אייגנטימער און די צווייטע פון א גרויסן פארנעם — צו יידן. דער באוווסטער ציוניסט פון ד"ר הערצל'ס צייט, דעלעגאט צום ערשטן ציוניסטן קאנגרעס, גריגאריי לוריא, האט אויפגעבויט אין פינסק א ווארשטאט צו אויסארבעטן קריידַ און א קלייַנע כעמישע אונטערנעמונג, אין וועלכער עס האט געארבעט, אין זיינע סטודענטישע יארן, דער שפעטערדיקער ערשטער פרעזידענט פון מדינת ישראל חיים ווייצמאן. גריגאריי לוריא איז געווען דער ערשטער און אין זיין צייט דער אינציקער וועלכער האט אייגנגעפירט אין זיינע אונטערנעמונגען אן אכט־שעהדיקן ארבעטס־טאג פאר זיינע באשעפטיקטע. אין יידישע הענט האבן זיך אויך געפונען נאך א ריי אונטערנעמונגען אין פינסק, ווי: פאבריקן פאר טאבאק, בראנפן, ציגל, פעל־אויסארבעטונגען, קאנווערטן, צוקערלעך, כאלווא, סעטשקע, א גלאז־הוטע און א סך טארטאקן. עס זענען אויך געווען צוויי פאבריקן צו רעמאנטירן שיפן. זיי האבן געהערט צו קריסטן און האבן זיך געפונען אויפן ברעג פון דער פינא. אין דער געגנט פון וואקזאל איז געווען א מלוכהשע פאבריק צו רעמאנטירן וואגאנעס, אין וועלכער עם זענען באשעפטיקט געווען 1500 קריסטלעכע ארבעטער. די דאזיקע ארבעטער האבן געווויינט אין דער דארטיקער פארשטאט און יידישע בעלי־מלאכות, ווי שוסטער, שניידער און אנדערע פאך־לייט האבן געהאט פון זיי פרנסה. נאהענט פון וואקזאל האט די רעגירונג אויך אויסגעבויט א בראנפן־פאבריק וואס האט זיך געפונען אונטער איר אנפירונג. דאס אויבנגעזאגטע באווייזט דעם פראצעס פון אפטיילן די

נישט־יידישע מינדערהייט פון דער יידישער באפעלקערונג אין שטאט. קודם פון טאפאגראפישן שטאנדפונקט ’ארויסגעשטויסן געווארן אין דרויסן‘, צו די פעריפעריעס פון שטאט, און די שטאט גופא איז ’אקופירט געווארן‘ דורך די יידן. און נאך דעם — פון סאציאל־געזעלשאפטלעכן שטאנדפונקט. די צאל יידישע ארבעטער — מענער און פרויען — באשעפטיקטע אין די אונטערנעמונגען, האט אין סוף פון 19־טן יארהונדערט באטראפן פון 2500 ביז 3000 צומויניקסטן. צווישן זיי א גרויסע צאל מענטשן מיט משפחות. א דאנק דער אנטשטייאונג פון גינסטיקע ארבעטס־באדינגונגען איז פארגרעסערט געווארן אין פינסק, עס סאציאלן בוי פון דער יידישער באפעלקערונג אין פינסק, עס איז געשאפן געווארן א פראלעטאריאט פון אינדוסטריי־ארבעטער און אנגעשטעלטע. 50 פראצענט פון דער יידישער באפעלקערונג אין פינסק האבן זיך מפרנס געווען פון ארבעט. די צאל ספעציאליסטן איז באזונדערס פארגרעסערט געווארן אין די אבציקער יארן, פון 19־טן יארהונדערט בשעת די רעגירונג האט אויסגעבויט די גרויסע פאבריק צו רעמאנטירן וואגאנעס. עס איז פארגרעסערט געווארן די צאל בויער, מעבלסטאליער, שניידער, שוסטער, קירשנער און אנדערע פאך־מענטשן. עס איז אנצוגעמען, אז אייניקע פון די אונטערנעמונגען, וואס זענען דא אויסגערעכנט געווארן אלס פאבריקן, זענען געווען נישט מער, ווי געווינלעכע ארבעטס־ווארשטאטן, אין וועלכע די בעלי־מלאכות האבן דורך שווערער מי קוים אויסגעארבעט זייער שטיקל ברויט, אלייז, אדער מיט דער הילף פון איינעם אדער צוויי ארבעטער. ס׳איז אויך מעגלעך, אז עס זענען געווען נאך קליינע אונטערנעמונגען וועגן וועלכע מיר ווייסן נישט. די יידן זענען געווען אויך די גרינדער פון באנק־וועזן אין פינסק. צוליב דעם, וואס די פינסקער יידן האבן פון עקאנאמישן שטאנדפונקט נישט געהאט קיין ענגע פארבינדונג מיט דער נישט־יידישער באפעלקערונג, זענען ביי זיי אויפגעקומען אייגענע פאכלייט אויף אלע געביטן, ווי: פישער, טרעגער, בעלי־עגלות, בעלי מלאכות פון אלע צווייגן, פאבריק־ארבעטער, באאמטע און לייטערס אין די אונטערנעמונגען. עס זענען געווען א ריי פאכן, ביי וועלכע עס זענען געווען באשעפטיקט בלויז יידן, דאס זענען בויער, פארבער, קאלכער, סטאליער, גלעזער, בלעכער, זייגער־מייסטערס, יובילערן און פיל אנדערע. בלויז אין אקאדעמישע פאכן ווי: דאקטוירים, אינזשינערן, אדוואקאטן, אקושערינס, פראוויזאָרן איז די צאל יידן און קריסטן געווען כמעט די זעלבע. און מיט רעכט האט קארלינער (Karliner — (ליפע־לעאפאלד לוריא) אנגערופן זיין ארטיקל געווידמעט פינסק, וואס איז פארעפנטלעכט געווארן אין: Die Welt פון ד״ר הערצל (ווין, 1898, נומ. 11, זייט 3 און ווייטער) מיטן טיטל: Eine jüdische Arbeiterstadt. ווי־טיקע פרטים וועגן דער עקאנאמישער לאגע אין פינסק בעיקר צום סוף פון 19־טן יארהונדערט, באזיצט דאס ארטיקל ’על פינסק — קארלין ויושביהן‘ (’וועג פינסק — קארלין און זייערע אייגווייניגער‘), וואס עס האט אנגעשריבן דער ערשטער היסטאריקער פון דער פינסקער קהילה, שאול מענדל הלוי ראבינאוויטש, און וועלכער איז פארעפנטלעכט געווארן אין דעם ליטעראריש־זאמלבוך ’תלפיות‘ (בערדיטשעוו, 1895, אפטיילונג: ’קהילת יעקב‘, זייט 7—17).

די יידישע פינסק האט אויפגעהערט צו זיין א פארט שטאט, און אין געווארן א שטאט פון אינדוסטריי ארבעטער.

☆

ס׳איז קלאר, אז ’לא על הלחם לבדו יחיה האדם‘. נישט בלויז אויף עקאנאמישער זעלבסטשטענדיקייט האט זיך געהאלטן דער יידישער ישוב אין פינסק. זיין גייסטיקע געשטאלט אין דער דאזיקער תקופה האבן געפארעמט די ווערטן פון דער יידישער טראדיציע, וואס עס האט געגעבן דעם ציבור אלס גאנצן א בולטע לעבנס־פארם, אויסגעפילט מיט דער אטמאספער פון דורותדיקער יידישקייט. ערב שבת און אין די ערב יום־טובים פלעגט מען אין די פאבריקן איבערריסן די ארבעט א שעה פאר ליכט־בענטשן. צוויי לאנגע סירענעס פון לוריא׳ס פאבריק פלעגן אנזאגן דעם אנקום פון שבת: די ערשטע סירענע איז געווען אן אנזאג אויף צו שליסן די קראמען און ווארשטאטן, און די צוויישטע, בערך א האלבע שעה שפעטער, איז געווען א צייכן, אז ס׳איז די צייט צו בענטשן ליכט. נישט נאר פינסק אליין, נאר אויך אלע ארומיקע ישובים פון איבער די טייכן און אזיערעס האבן געהערט די סירענעס און לויט זיי האט מען געהיילקט דעם שבת. אין די שבתים און יום־טובים האבן די פאבריקן אין שטאט נישט געארבעט. אלץ האט געדוט און געאטעמט מיט דער הייליקייט פון שבת. געווען פאבריקן, וועלכע האבן אויך אין תשעה־באב נישט געארבעט. אין די גרויסע פאבריקן, ווי לוריא׳ס און האלפערן׳ס, זענען אייגעארדנט געווען ימים־נוראים. צוזאמען מיט די ארבעטער האבן אויך געדאוונט די דירעקטארן פון די פאבריקן. די ארבעטער, וואס זענען געווען באשעפטיקט די ערשטע שיכט און פלעגן קומען פאר זון־אויפגאנג, פלעגן דאוונען בציבור שחרית, בעת דער ספעציעלער הפסקה יעדן טאג, וואס די פאבריק־לייטונג האט פאר דעם באשטימט. אין דעם ספעציעלן זאל, וואס איז באשטימט געווארן אלס א בית־מדרש האט זיך געפונען אן ארון־קודש און ספרי־תורות. ערב פסח פלעגן די ארבעטער פון לוריא׳ס דיקטן־פאבריק באקומען גרויסע דיקטן צו לייגן אויף די טישן אין דער היים, כדי אפצוהיטן די פסח־כשרות. די דאזיקע ארבעטער פלעגן אויך באקומען פון דער פאבריק־לייטונג צוגעטיילט מצות אן געלט. אין בית־מדרש, וואס האט זיך געפונען אין דער געגנט פון די גרויסע פאבריקן, איז מערב־זייט פון שטאט, און וועלכן מ׳האט אנגערופן: די ’מאנאסטירשטשענער שולכען‘, איז דער רוב מתפללים געווען ארבעטער פון די אויבנדערמאנטע פאבריקן. די פאבריק־ארבעטער פלעגן דא אויך פארברענגען זייערע פרייע שעהן נאך דער ארבעט און אין די שבתים און יום־טובים — אין שמועסן דברי־תורה. בשכנות מיט דעם דאזיקן בית־מדרש האט געוווינט דער דיין — הרב הינדין — צו וועלכן די וועלעכער איז פארעפנטלעכט געווארן אין דעם ליטעראריש־זאמלבוך ’תלפיות‘ (בערדיטשעוו, 1895, אפטיילונג: ’קהילת יעקב‘, זייט 7—17).

די יידישע פינסק האט אויפגעהערט צו זיין א פארט שטאט, און אין געווארן א שטאט פון אינדוסטריי ארבעטער.

☆

ס׳איז קלאר, אז ’לא על הלחם לבדו יחיה האדם‘. נישט בלויז אויף עקאנאמישער זעלבסטשטענדיקייט האט זיך געהאלטן דער יידישער ישוב אין פינסק. זיין גייסטיקע געשטאלט אין דער דאזיקער תקופה האבן געפארעמט די ווערטן פון דער יידישער טראדיציע, וואס עס האט געגעבן דעם ציבור אלס גאנצן א בולטע לעבנס־פארם, אויסגעפילט מיט דער אטמאספער פון דורותדיקער יידישקייט. ערב שבת און אין די ערב יום־טובים פלעגט מען אין די פאבריקן איבערריסן די ארבעט א שעה פאר ליכט־בענטשן. צוויי לאנגע סירענעס פון לוריא׳ס פאבריק פלעגן אנזאגן דעם אנקום פון שבת: די ערשטע סירענע איז געווען אן אנזאג אויף צו שליסן די קראמען און ווארשטאטן, און די צוויישטע, בערך א האלבע שעה שפעטער, איז געווען א צייכן, אז ס׳איז די צייט צו בענטשן ליכט. נישט נאר פינסק אליין, נאר אויך אלע ארומיקע ישובים פון איבער די טייכן און אזיערעס האבן געהערט די סירענעס און לויט זיי האט מען געהיילקט דעם שבת. אין די שבתים און יום־טובים האבן די פאבריקן אין שטאט נישט געארבעט. אלץ האט געדוט און געאטעמט מיט דער הייליקייט פון שבת. געווען פאבריקן, וועלכע האבן אויך אין תשעה־באב נישט געארבעט. אין די גרויסע פאבריקן, ווי לוריא׳ס און האלפערן׳ס, זענען אייגעארדנט געווען ימים־נוראים. צוזאמען מיט די ארבעטער האבן אויך געדאוונט די דירעקטארן פון די פאבריקן. די ארבעטער, וואס זענען געווען באשעפטיקט די ערשטע שיכט און פלעגן קומען פאר זון־אויפגאנג, פלעגן דאוונען בציבור שחרית, בעת דער ספעציעלער הפסקה יעדן טאג, וואס די פאבריק־לייטונג האט פאר דעם באשטימט. אין דעם ספעציעלן זאל, וואס איז באשטימט געווארן אלס א בית־מדרש האט זיך געפונען אן ארון־קודש און ספרי־תורות. ערב פסח פלעגן די ארבעטער פון לוריא׳ס דיקטן־פאבריק באקומען גרויסע דיקטן צו לייגן אויף די טישן אין דער היים, כדי אפצוהיטן די פסח־כשרות. די דאזיקע ארבעטער פלעגן אויך באקומען פון דער פאבריק־לייטונג צוגעטיילט מצות אן געלט. אין בית־מדרש, וואס האט זיך געפונען אין דער געגנט פון די גרויסע פאבריקן, איז מערב־זייט פון שטאט, און וועלכן מ׳האט אנגערופן: די ’מאנאסטירשטשענער שולכען‘, איז דער רוב מתפללים געווען ארבעטער פון די אויבנדערמאנטע פאבריקן. די פאבריק־ארבעטער פלעגן דא אויך פארברענגען זייערע פרייע שעהן נאך דער ארבעט און אין די שבתים און יום־טובים — אין שמועסן דברי־תורה. בשכנות מיט דעם דאזיקן בית־מדרש האט געווווינט דער דיין — הרב הינדין — צו וועלכן די

ארבעטער פלעגן זיך וועגדן, ווי צו א מורה־הוראה, אין פראגן פון הלכה, סכסוכים וכדומה.

פארשידענע גרופן פאכלייט, בעלי־מלאכות פלעגן האבן זיירע אייגענע בתי־מדרשים און 'מנינים', ספעציעל פאר זיירע מיטגלידער. ווי, למשל, די בתי־מדרשים פאר שנייידער, קצבים, טרעגער, קירזשנער, פיש־העכדלער און אנדערע. ביים אנהייב פון 20־טן יאהרהונדערט ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה, און אויך אין דער תקופה צווישן ביידע וועלט־מלחמות, זענען — אונטער דער ווירקונג פון דער ארבעטער־באוועגונג און די פאליטישע ארגאניזאציעס — די פאברייקן געווען א בריייט פעלד פאר א פארצווייגטער טעטיקייט פון די פארשידענע סאציאליסטישע באוועגונגען. א געניטע שילדערונג וועגן זיי געפינט זיך אינעם בוך 'טויזנט יאר פינסק', וואס איז דערשינען אין ניו־יארק, אין יאר 1941, אונטער דער רעדאקציע פון ב. האפמאן. אין די יארן פון דער רעאקציע אין רוסלאנד, זענען א סך ארבעטער — באטיילקטע אין די פאליטישע באוועגונגען און פארפאלגטע פון דער מאכט — געווען געצווונגען צו אנטלויפן פון פינסק און עמיגרירן קיין אמעריקע. די אנפירער און באאמטע אין די פאבריקן זענען געווען פון די ערשטע חובבי־ציון און פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין פינסק, ווי, למשל מאיר ליבערמאן און ד"ר חאזאנאוויטש פון דער ליטע־פאבריק, אהרן רובינשטיין, שאול ראבינאוויטש, מרדכי אייזנבערג, אהרן שטילערמאן, און יעקב אליאסבערג פון לוריא"ס דיקסן־פאבריק, און משה ראם, אברהם קרייניוק און אהרן רובין פון האלפערנ'ס שוועבעלעך־פאבריק און אנדערע. זיי האבן פארנומען א בכבודיק ארט אין דער ציוניסטישער באוועגונג אין דער הערצל־תקופה און נאך איר.

✡

די רבנים פון פינסק און קארלין האבן זיך געוועכנט אלס די חשובסטע צווישן די רבנים פון ליטע און פוילן. די רבנים און תלמידי־חכמים פון די דאזיקע קהילות, וועלכע זענען ביז דעם סוף פון 19־טן יאהרהונדערט געווען די גייסטיקע פירער זייערע און זענען פאררעכנט געווען צווישן די גדולי הדור, געפינען מיר פארשטייער פון אלע תורה־צווייגן. 'בעלי דרוש' (אויסטייטשער־קאמענטאטארן): ר' יהודה לייב פוחאוויצער, געבוירן אין פינסק אין יאר ש"צ/1630 בערך און איז נפטר געווארן נאכן יאר ת"ס/1700. מארא"יסט, 'בעל־הדרוש והמוסר', באקאנט מיטן נאמען: 'המוכיח מפינסק' ('דער מוסר־זאגער פון פינסק'). ער איז דער **מחבר פון די ספרים**: 'דרך חכמה', 'קנה חכמה', 'דברי חכמים', 'בובד חכמים'. זיינע ספרים דינען היינט אלס פארשוועסקוועלן אין ירושלימער אוניווערסיטעט. ר' אליעזר בר' מאיר הלוי, א מורה־צדק אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן יאהרהונדערט, האט פארפאסט די ספרים: 'שיח השדה' און 'ריח השדה' מיט קאמענטארן צו די חמשה חומשי תורה, מיט מוסר־באמערקונגען. ר' אליעזר בר' ראובן כהנא, געלעבט אין קארלין אין דער ערשטער העלפט פון 18־טן יאהרהונדערט, איז דער מחבר פון ספר 'שיח ספונים', א פירוש אין נוסח פון דרוש צו די פינף מגילות. דער ספר איז איבערגעזעצט געווארן אויף יידיש. ר' אליעזר כהנא איז אויך דער מחבר פונעם ספר: 'טעמי התורה'. — אלס פוסקים האבן געשריבן חידושים אין די ענינים פון הלכה און 'תשובות לשאלות' ('תשובות אויף שאלית'): ר' יעקב בר' שמעון, וועלכער האט געלעבט אין דער ערשטער העלפט פון 18־טן יאהרהונדערט. מחבר פון דעם ספר: 'קהלת יעקב', וועלכער אנטהעלט דברי הלכה און תשובות. — דב־בער בר' נתן נטע, וועלכער האט געלעבט אין פינסק אין דער ערשטער העלפט פון דעם 18־טן יאהרהונדערט, מחבר פון דעם ספר: 'נטעי שעשועים', הלכה־דערקלערונגען צו פארשידענע מסכתות. — ר' רפאל הכהן האמבורגער, וועלכער איז געווען אב בית־דין אין פינסק פונעם יאר תקכ"ג/1763 ביז תקל"ב/1772, האט פארפאסט דא דעם ספר 'תורת יקותיאל'. — ר' שלמה כ"ץ פון פינסק האט פארפאסט דעם ספר: 'הלכה פסוקה', דערשינען אין יאר תקמ"ז/1787. — ר' יעקב בר' אהרן (בארוכין), אב בית־דין פון קארלין, נפטר געווארן דא אין יאר תר"ה/1844, מחבר פון די הלכה ספרים: 'משכנות יעקב' און 'קהלת יעקב'. — זיין ברודער און יורש פון כסא־הרבנות אין קארלין, ר' יצחק בר' אהרן (מינקאווסקי), נפטר געווארן אין קארלין אין יאר תרי"ב/1851, האט פארפאסט דעם ספר: 'קרן אורה', וווּ עס געפינען זיך חידושים צו פארשידענע מסכתות. דער דאזיקער ספר האט זוכה געווען צו א סך אויפלאגעס. די לעצטע אין ירושלים אין יאר 1959. זיינע ספרים זיינען באזונדערס באקאנט צווישן די תלמידים פון די ישיבות. — ר' דוד פרידמאן, אב בית־דין פון קארלין פונעם יאר תרכ"ח/1868 ביז תרע"ה/1915. מחבר פון די ספרים: 'פסקי הלכות' און 'שאילת דוד' וואס זענען באזירט אויף די מינונגען פון די 'ראשונים' אין דער געשיכטע פון דער הלכה. — ר' אהרן וואלקין, דער לעצטער אב בית־דין פון פינסק און קארלין, אין דער תקופה פון נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה ביזן יאר 1942. מחבר פון די ספרים: 'בית אהרן', 'מצח אהרן' (דרושים), 'חושן אהרן', און האט ארויסגעגעבן מיט זיינעם א פירוש דעם 'ספר יראים' פון ר' אליעזר בר' שמואל ממיץ, פון די 'בעלי התוספות'. (אלע ספרים פון ר' אהרן וואלקין זענען צום ערשטן מאל געדרוקט געווארן אין פינסק). — ר' אלעזר־משה הלוי הורוויץ, אב בית־דין פון פינסק, פון דעם יאר תרי"ט/1959 ביז תר"נ/1890, האט איבערגעלאזן נאך זיך 'הגהות' — באמערקונגען צום ש"ס, וועלכע זענען איינגעשלאסן געווארן אין דער אויסגאבע פון ווילנער ש"ס, פארעפענטלעכט צוזאמען מיט באמערקונגען צום מדרש און אנדערע קוועלן אונטער דעם נאמען 'אוהל משה'. — דריי רבנים האבן זיך פארנומען מיט 'פרשנות' (קאמענטארן): ר' אהרן מקרעטינגן, אב בית־דין פון פינסק, נפטר געווארן אין פינסק אין אנהייב פון די 40־קער יארן פון 19־טן יאהרהונדערט האט אויפגעקלערט אין זיין ספר 'תוספות אהרן' פראגן, וועלכע האבן א שייכות צו די 'בעלי־התוספות'. ער פירט דורך א פארגלייך צווישן דעם נוסח פון תלמוד בבלי און דעם תלמוד ירושלמי און שרייבט אין גייסט פון דער קבלה. — צוויי רבנים האבן קאמענטירט די נאך תלמודישע ליטעראטור. ר' שמואל אביגדור

תוספאה, אב בית־דין פון קארלין פונעם יאר תרט״ו/1855 אדער תרט״ז/1856 ביז זיין פטירה אין קארלין אין יאר תרכ״ו/1866, האט פארפאסט פירושים צו דער ׳תוספתא׳, און פון דאנען זיין נאמען, וואס איז פאפולער צווישן די תלמידי־חכמים: ׳תנא תוספאה׳. זיין פירוש צו די סדרים: נשים, זרעים, מועד, קדשים, זענען אינגעשלאסן געווארן אין דער אויסגאבע פון ווילנער ש״ס, און אין ווילנער אויסגאבע פון ׳הלכות ר׳ אלפס׳. — ר׳ צבי הירש הכהן וואלק, אב בית־דין פון פינסק פון יאר תרנ״ח/1895 ביז זיין פטירה אין יאר תרס״ז/1906, האט פארפאסט א פירוש צום ׳ספרי׳ אונטער דעם נאמען ׳כתר־כהונה׳. ר׳ יצחק בר׳ אהרן האט אין זיין ספר: ׳קרן אורה׳, וואס איז שוין אויבן דערמאנט געווארן, זיך אויך פארנומען מיט קאמענטארן צו די פארשידענע מסכתות פון ש״ס. לויט דעם אופן פון זיינע באהאנדלונגען איז צו זען, אז ער האט זיך זייער גערעכנט מיט די סאציאלע באדינגונגען. — א תלמודישער ענציקלאפעדיע און כראניקער איז געווען ר׳ ברוך הלוי עפשטיין, געבוירן אין יאר תר״כ/1860 און אין נפטר געווארן אין פינסק אין יאר תש״ב/1942. אין זיין באווסטן ווערק: ׳תורה תמימה׳ ברענגט ער צו יעדן פסוק פון ׳תורה שבכתב׳ די דרשות פון חז״ל פון דער ׳תורה שבעל־פה׳. און כדי צו דערווייזן די פארבינדונג צווישן זיי, גיט צו דער מחבר דערקלערונגען, געשריבענע אויפן סמך פון א לאנגישן קווערשניט. וואס איז כאראקטעריסטיש פאר ליטווישע יידן, לויט דער שיטה פון דער וואלאזשינער ישיבה. זיין צווייט ווערק: ׳מקור ברוך׳, אן אויטאביאגראפיש זכרונות־בוך, אין פיר טיילן, 2039 זייטן, באציצט א פילפארביקן מאטעריאל, אין וועלכן עס ווערט באזונדערס אפגעשפיגלט ענינים און שיכות צו דער געשיכטע פון ליטווישן יידנטום — אין משך פון די לעצטע דריי דורות. זיינע אביעריקע שאפונגן, זענען געשריבן אין גייסט פון ׳תורה־תמימה׳. דאס זענען: ׳תוספת ברכה׳, ׳גשמי ברכה׳ און ׳ברוך שאמר׳ — דריי בענדער דערקלערונגען צו די תפילות, צו דער הגדה של פסח און צו פרקי אבות, וואס זענען געדרוקט געווארן אין פינסק א קורצע צייט אריבער די סאוויעטן האבן פארנומען די שטאט, אין 1939. ׳מקור ברוך׳ — א פירוש צום תלמוד ירושלמי. אין ספר ׳נחל דמעה׳ דערציילט ר׳ ברוך עפשטיין וועגן זיין שווער, ר׳ אלעזר משה הורוויץ — אב בית־דין פון פינסק. ער האט פארפאסט ׳שפה לנאמנים׳, ׳מחקרי שפה׳ (געדרוקט אין פינסק) און געשריבן דערגענונגען צום ספר: ׳אותיות מחכימות׳ פון זיין בן־עיר א.ב. גאלדין. — א ביא־ביבליאגראפישן ווערט האט דער ספר: ׳אהלי שם׳ פון ר׳ שמואל־נח גאטליב, וועלכער באזיצט א סך וויכטיקע פרטים צו דער געשיכטע פון די רבנים, וואס האבן געלעבט אין זיין צייט (1912). — צווויי ספרים אין חסידישן גייסט, באצייכנען דעם זייער וויכטיקן קאפיטל פון דער חסידישער באווענונג און פון דער געשיכטע פון אונדזערע צוויי קהילות. דאס זענען: ׳קדושת לוי׳ פון ר׳ לוי יצחק בערדיטשעווער — אב בית־דין פון פינסק — אין די יארן: תקל״ה/1875 אדער תקל״ו/1876 ביז תקמ״ה/1885; און דער ספר: ׳בית אהרן׳ פון די צדיקים פון דער קארלינער דינאסטיע.

✡

דור דור ודורשיו — יעדער דור און זיינע גייסטיגע פירער, יעדער דור און זיינע תלמידי חכמים. אזוי איז אויך געווען אין דער געשיכטע פון פינסק און קארלין. די מאסגעבנדע פערזענלעכקייטן, וואס אט די קהילות האבן פארמאגט, האבן געפארעמט זייער גייסטיקע געשטאלט, אפגעהיט און אנטוויקלט זייערע קולטור־ווערטן און צייטגווייז אפילו אריינגעבראכט וויכטיקע ענדערונגען אין זייער גייסטיקן לעבן.

די תקופה זינט די קהילה איז געגרינדעט געווארן, ביז די ערשטע זעכציקער יארן פון 18־טן יארהונדערט, צייכנט זיך אויס אין הינזיכט פון איר קולטור־מצב מיט איר איינטאניקייט. דער אב בית־דין, מורה צדק, מלמד, די ישיבה, דער שולחן־ערוך, דער תלמוד און זיינע מפרשים, און אין א געווייסער מאס די קבלה־לערע האבן געשטאלטיקט די לעבנס־פארם פון אט די קהילות, לויטן ביישפיל פון די אנדערע קהילות אין מזרח־אייראפע, אין דער דאזיקער לאנגער תקופה.

אין דער ערשטער העלפט פון די זעכציקער יארן פון 18־טן יארהונדערט איז אין קארלין אנטשטאנען א צענטער פון דער חסידישער באוועגונג (ר׳ אהרן הגדול און זיינע תלמידים), וועלכער האט זיך קונה־שם געווען נישט בלויז אין דער געשיכטע פון חסידות אליין, נאר אין דער געשיכטע בכלל, און דער נאמען ׳קארלינער׳ איז געווען דער סינאנים פון חסידים אין משך פון הונדערט יאר. די אנטשטייאונג פון קארלינער חסידות איז געווען איינע פון די סיבות פון די פארפאלגונגען קעגן די חסידים אין ליטע און האט פאראורזאכט קריגעריי־ען און מחלוקות צווישן די צוויי טיילן פון דער באפעלקערונג אין די קהילות פון פינסק און קארלין: צווישן דער חסידישער מינדערהייט און דער מתנגדישער מערהייט. אין רעזולטאט פון די פארפאלגונגען און צאנקעריי־ען, איז דער צדיק ר׳ לוי־יצחק בערדיטשעווער געצוווונגען געווען, אין יאר 1785, צו פארלאזן זיין כסא־הרבנות אין פינסק און איז אריבער קיין בערדיטשעוו. און דער צדיק ר׳ שלמה קארלינער האט פאר דעם יאר 1784 פארלאזט קארלין און האט זיך אריבערגעצויגן קיין לודמיר (וואלין). דער אב בית־דין פון פינסק, ר׳ אביגדור, איז מיט כוח אוועקגעשטויסן געווארן פון זיין רבנות־שטול אין פינסק דורך די קארלינער חסידים אין יאר 1793. דער קארלינער צדיק ר׳ אשר דער ערשטער, בעת זיין צוריקקערן זיך פון וואלין אין זיין היים־לאנד פאלעסטינע, האט צוליבן פחד פאר די מתנגדים נישט געוואגט זיך צו באזעצן אין קארלין און איז אריבער ווויניגן אין דעם דערנעבנדיקן שטעטל: סטאלין. דער צדיק ר׳ אהרן דער צווייטער איז געווען געצוווונגען, אויף דער פאדערונג פון דער אנגעזעענער מתנגדישער משפחה לוריא אין פינסק — צוליב איר גרויסער השפעה און מאכט — אריבערצופירן דעם ׳הויף׳ פון קארלין צוריק קיין סטאלין (פארן יאר 1864) און דאס איז געשען הונדערט יאר נאך דער אנטשטייאונג פון דעם ערשטן ׳מנין׳ פון חסידים אין

קארלין. די דאזיקע געשעענישן זאגן עדות וועגן די חילוקי־דעות און צעריסנקייט, וועלכע האבן געהערשט צווישן די פינסקער און קארלינער יידן אין משך פון דער דאזיקער תקופה. אבער אין משך פון דער צייט האט די דאזיקע מלחמה צוביסלעך זיך איינגעשטילט. אויסער די קארלינער חסידים זענען אין די דאזיקע צוויי קהילות אנהייבנדיק פון 19־טן יאהרהונדערט, געווען אויך חסידים פון די אדמו״רים פון ליבישיי און פון דאוויד־האראדאק, וואס נעבן פינסק, און פון בערעזנע, וואס אין וואלין. די צאל חסידים איז בדרך כלל געווען א קליינע. בסך־הכל האבן די חסידים אין פינסק און קארלין ביזן לעצטן דור געהאט זעקס ׳שולכענס׳, צווישן די איבער פערציק בתי־מדרשים, וואס זענען דאן געווען אין שטאט, אריינגערעכנט די גרויסע שול, אין פינסק און קארלין. נאך דעם, ווי ס׳איז געקומען צו אן אנטשפאנונג צווישן די זיך־באקעמפנדיקע צדדים, האט יעדער פון די חסידים און מתנגדים געלעבט לויט זיינע אנשויאונגען און זיך געפירט לויט זיין אייגענעם שטייגער.

א בכבודיק ארט איינעם לעבן פון די מתנגדים און חסידים אן אונטערשיד האט פארנומען די מצווה פון זארג פארן ישוב אין ארץ־ישראל. אין פארלויף פון דער צייט האבן זיך אין ארץ־ישראל ארגאניזירט צוויי פראלעלע לאנדסלייט־גרופן. איין גרופע, וואס איז אין רוב באשטאנען פון פרושים — מתנגדים און די צווייטע, וואס איז באשטאנען פון קארלינער חסידים. א סך אפשטאמיקע פון פינסק זענען געשטאנען אין שפיץ פון די פרושים און זייער לאנדסלייט־גרופע אין ארץ־ישראל. די קארלינער חסידים האבן זיך פארנומען מיט אייגקויפן באדן און בויען ׳קארלינער שולכענס׳ אין טבריה, צפת און ירושלים.

✡

אין מיטן פון 19־טן יאהרהונדערט האבן זיך באוויזן די ערשטע שפראצן פון השכלה אין פינסק און קארלין. ס׳איז אנשטאנען א גרופע משכילים, לויטן מוסטער פון די משכילים, וואס האבן זיך אין יענער צייט געוויזן און ווילנע. זיי האבן אויפגערודערט דעם סטאטישן צושטאנד וואס האט געהערשט אין דער געזעלשאפט און אריינגעבראכט נייע געדאנקען אין השכלה־לעבן פון זייער קהילה דורך שיינער ליטעראטור. אבער אין דער צייט, ווען די ווילנער משכילים זענען געבליבן אין זייער שטאט און דארט געפירט זייער טעטיקייט, האבן א סך פון די פינסקער משכילים, נאך א גרויסער צייט, פארלאזט זייער שטאט און האבן אריבערגעפירט זייער טעטיקייטס־פעלד אויף ברייטערע פלאכן אין דער יידישער וועלט בכלל. די גרעסטע טייל פון די פינסקער משכילים זענען גרויסע פון דער תלמודישער וועלט. די ידיעות פון ׳חכמת חצוניות׳ האבן זיי זיך דערווארבן דורך זעלבסטבילדונג און אינטואיציע. צווישן די משכילים פון פינסק און קארלין וועט פארעכנט: משה אהרן שאצקעס. וועלכער האט זיין באווסטן בוך ׳המפתח׳ געפרווועט קאמענטירן די אגדות פון חז״ל, נישט דורך תמימותדיקן גלויבן, נאר דורך לאגיק, משל און קריטיק. אזוי ארום איז ער געווען איינער פון די פיאנערן פון דער השכלה־באווענונג. זיין בוך האט ארויסגערופן א שטארקע אויפ־רודערונג. די ארטאדאקסן האבן פאראורטיילט זיין בוך צו פארברענען. אזוי האט מען געמאכט אין דער שטאט האראדנע (גראדנע). אבער פאר דעם יונגן דור איז שאצקעס געווען א לערער און וועג־ווייזער. זיין בוך אין יידיש: ׳דער יידישער פאר־פסח׳ אנטהאלט א סאטיריש קריטיק אויף די, לויט זיין מיינונג, איבערגעטריבענע צוגרייטונגען צו דער כשרות פון דעם יום־טוב. מיט קאמענטירן די אגדות פון תלמוד האט זיך פארנומען אויך א צווייטער משכיל צווישן די פינסקער משכילים אין יענער צייט, אברהם־דוב דאבזשעווִיטש, אין זיין בוך ׳המצרף׳. ער פירט א שארפן וויכוח מיט שאצקעסן אין זיין בוך ׳לא דבים ולא יער׳ און פארטיידיקט דעם באווסטן פארשער פון דער השכלה־צייט: א.צ. צווייפל. צו דער גרופע פון די פינסקער משכילים אין יענער צייט האט געהערט דער אפשטאמיקער פון פינסק שרייבער און זשורנאליסט: צבי הכהן שערעשעווסקי. אין זיינע יוגנט־יארן איז ער געווען א מקורב מיט דעם אב בית־דין פון פינסק ר׳ אלעזר־משה הורוויץ און האט געלערנט ביי אים תורה פון זיינע שיחות־חולין. שערעשעווסקי האט אנגעשריבן א סאטיריש עפאמע וועגן די אופנים פון דערציאונג פונעם יונגן דור ׳בוסר אבות׳ און האט זיך באטייליקט אין רעדאגירן די צייטונגען ׳המליץ׳ און ׳האמת׳. צו דער גרופע פון די פינסקער משכילים האבן אויך געהערט די צוויי איידעמס פון מיכל בערטשינסקי, וועלכער איז אויך געווען א משכיל און א מיטגליד פון פינסקער שטאט־ראט: נחום־מאיר שייקעוויטש — שמ״ר און אברהם־חיים ראזנבערג. שמ״ר, ווען ער איז אריבערגעגאנגען ווּוינען אין פינסק, האט זיך אנגעשלאסן צו דער גרופע משכילים אין שטאט. ער איז געווען א שרייבער — פיאנער אויפן געביט פון דער השברעאישער און יידישער דערציילונג. זיינע אויסטערלישע דערציילונגען און פיעסן, וואס זייער צאל איז דערגאנגען ביז צו א דריי הונדערט, זענען געווען בעיקר באשטימט פאר ׳עמך׳, און פון היסטארישן שטאנדפונקט זענען זיי געווען א פראדוקט פון דער השכלה־באווענונג. דער צווייטער איידעם פון מ. בערטשינסקי, אברהם חיים ראזנבערג, איז דערצויגן געווארן אויפן שויס פון זיין פאטער, ר׳ עוזיאל יפה, וועלכער איז געווען א דיין אין פינסק. זיין לעבנס־וועג איז געווען א פילפאריקער, וואס איז כאראקטעריסטיש פאר א סך אנהייבנגער פון דער השכלה־באווענונג אין זיין צייט. ער האט געלערנט אין א בית־מדרש פאר רבנים אין זשיטאמיר און איז געווען א נאמינירטער רבינער (׳רב מטעם׳) אין פינסק, אין די יארן: 1872—1881. ער האט געגרינדעט א שול פאר יידישע יינגלעך אין דער רוסישער שפראך, מיט א בריטן פראגראם פאר העברעאישע לימודים, אין גייסט פון דער יידישער טראדיציע. ער האט פארפאסט א לערן־בוך פאר יידישער געשיכטע אין דער רוסישער שפראך, זיך באטיילִיקט מיט ארטיקלען אין ׳המליץ׳, ׳הכרמל׳, ׳וואסכאד׳ און ׳ראסווִיעט׳, ער איז שפעטער צוגעשטאנען צו דער ׳חיבת ציון־באווענונג, און ווען ער האט עמיגרירט קיין אמעריקע, האט

ער דארט מיטגעארבעט אין דער העברעאישער און יידישער פרעסע. זיין עיקר־שאפונג איז געווען: זיין תנ"ך־לעקסיקאן ‚אוצר השמות', אין פינף בענדער, וואס עס איז געווען א פרווו ארויסצוגעבן א תנ"ך־ענציקלאפעדיע.

אט די אלע זאגן עדות וועגן דעם השכלה־גייסט, וואס איז אריינגעדרונגען אין פינסק און האט געהאט א באדייטנדיקע השפעה אויף יענעם דור.

☆

די ‚חיבת־ציון' באווענונג, וואס איז שפעטער אנטשטאנען האט אין פינסק פארנומען א בכבודיק ארט. חיים ווייצמאן שרייבט אין זיינע זכרונות וועגן זיינע יוגנט־יארן אין יענער צייט אין פינסק:

„פינסק איז געווארן איינע פון די צענטערס פון דער ‚חיבת־ציון' באווענונג. צו איר האבן געהערט רבי דוד פרידמאן [אב בית־דין פון דער קהילה אין קארלין]. ער איז געווען א פרעזידיום־מיטגליד אויף דער קאטאוויצער קאנפערענץ פון די ‚חובבי־ציון' אין יאר 1884 און איז פארעכנט געווען אלס דער פירער פון דער דאזיקער באווענונג אין פינסק". א סימפאטיקער פון די ‚חובבי־ציון' איז אויך געווען דער אב בית־דין פון פינסק, הרב ר' אלעזר־משה הורוויץ. דער באוווסטער מטיף (פרעדיקער) פון יענער הקופה צבי הירש מאסליאנסקי, איז געווען, אזוי צו זאגן, דער לעבעדיקער גייסט פון דער דאזיקער באווענונג אין פינסק. אין שפיץ פון דער באווענונג זענען געשטאנען די נכבדי העיר: צבי הילער, מ. מ. שטריק, יצחק־אשר ניידיטש, ש. פרידמאן, אהרן רובינשטיין און אנדערע. די צאל מיטגלידער פון דער ‚חיבת־ציון' באווענונג אין פינסק האט די ערשטע צייט באטראפן 250 און שפעטער — ביז 400. אין דער צייט פונעם קריזיס אין דער באווענונג איז די צאל מיטגלידער געפאלן ביז 70 בערך. די ‚חיבת־ציון' באווענונג האט דערוועקט א שטארקן דראנג עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. יעקב טשערטשאק, למשל, דער פאטער פון משה שרת איז עולה געווען קיין ארץ־ישראל, א קורצע צייט פאר דער עליה פון די ‚בילויים', אין 1881. הרב זרח עפשטיין און יוסף ווינאגראד — אין 1883; יצחק ווינאגראד, יעקב־צבי זיסלמאן און נימצאוויטש — אין 1886. אזוי אויך אפרים גראוורר און אנדערע. אהרן אייזנבערג איז געשיקט געווארן אלס פארשטייער פון דער ‚חיבת־ציון' באווענונג, אין יאר 1886 און איז געווען איינער פון די גרונטלייגער פון רחובות. אין די יארן 1882—1891 זענען עולה געווען פון פינסק קיין ישראל ביי 200 פערזאן. די ארגאניזאציע ‚חובבי־ציון' און אייניקע פון אירע מיטגלידער האבן איינגעקויפט באדן אין ארץ־ישראל. עס איז געגרינדעט געווארן די ‚אגודת האלף', וועלכע האט געזאמלט געלט און האט דעלעגירט פארשטייער צו איינקויפן באדן אין ארץ־ישראל. ווען עס איז געגרינדעט געווארן דער ‚אדעסער קאמיטעט' איז משה־חיים אליאסבערג געווען זיין באפולמעכטיקטער אין פינסק. און ווען עס איז אנטשטאנען די ‚בני משה' איז אין פינסק געשאפן געווארן אן אפטיילונג מיטן נאמען: ‚לשכת זרובבל', אונטער דער אנפירונג פון ‚חובבי ציון' און דעם באוווסטן ציוניסטישן טוער יהודה לייב בערגער. די יונגע ‚חובבי־ציון', די משכילים שאול ראבינאוויטש און ישעיהו גראסבערג זענען געווען קארעספאנדענטן פון ‚המליץ' אין פינסק און זיי האבן געשריבן אין דער פרעסע וועגן דער טעטיקייט פון דער ‚חיבת־ציון' באוועגונג אין זייער שטאט.

די מיטגלידער פון דער ‚חיבת־ציון' באוועגונג אין פינסק זענען געווען די פיאנערן פונעם געדאנק אויפצולעבן די העברעאישע שפראך צום טאג־טעגלעכן באנוץ, ווי אויך אין גרינדן דעם ‚חדר־מתוקן'. אין יאר 1890, נעמי א יאר נאך דעם, ווי עס איז געגרינדעט געווארן די געזעלשאפט ‚שפה ברורה' אין ירושלים און שפעטער אין אדעס, האט די פינסקער יוגנד געגרינדעט א געזעלשאפט מיטן זעלבן נאמען און דעם זעלבן ציל. צו אירע גרינדער האבן געהערט: ש.מ. ראבינאוויטש, י.ח. גראסבערג, מ. פרענקעל, י. וואלאוועלסקי (י. קרני), י.ל. ווינץ, א.ד. ליפשיץ, ש.ב. גיטלמאן און אנדערע. צווישן זיי תלמידים פון דעם תלמיד־חכם און דערציער, ר' צבי זילבערמאן, דער אזוי־גערופענער ‚סלוצקער מלמד', וועלכער האט זיי מדריך געווען אויף די וועגן אויף תורה און ווישנשאפט. לויט די תקנות פון דער געזעלשאפט ‚שפה ברורה' און דעם בריוו־אויפטויש צווישן אירע מיטגלידער אין פינסק און אין אדעס איז צו זען אויף וועלכע שווערקייטן עס האבן זיך אנגעטראפן די מיטגלידער פון ‚שפה ברורה' בכדי פארווירקלעכן זייער ציל און אידעאל אין טאג־טעגלעכן לעבן. אין 1895 זענען די מיטגלידער פון ‚שפה ברורה' געשטאנען אין שפיץ פון די גרינדער פונעם ‚חדר־מתוקן' אין פינסק, וואס איז געווען פון די ערשטע פון דעם מין צווישן די יידישע קהילות. צווישן זיינע טיכטיקע ארגאניזאטארן זענען געווען: י.ל. בערגער און חיים ווייצמאן, און די לערער: ש. דובאווסקי, ש.ב. גיטלמאן, א.א. פיינשטיין און אנדערע. די ‚שפה ברורה' און ‚חדר־מתוקן' אין פינסק האבן געשפילט א ווייכטיקע ראל ביים אויפלעבן די העברעאישע שפראך אלס אומגאנגס־שפראך, ווי אויך ביים פארבעסערן די העברעאישע דערציאונג. פיל פון די מיטגלידער פון ‚שפה־ברורה' זענען געווען טעטיק אלס קארעספאנדענטן אין דער פרעסע, געשריבן בעלעטריסטיק און ארטיקלען וועגן דער געשיכטע פון פינסק, א.ד. ליפשיץ האט פארפאסט א ליד: ‚נומה פרח בני מחמדי' (‚שלאף מיין בלום, מיין טייערער זון') וואס איז פארוואנדלט געווארן אין א פאלקס־וויג־ליד.

אינעם ליכט פונעם אויבן־געשילדערטן זעט מען דייטלעך, אז דער פאליטישער ציוניזם פון הערצלען האט געפונען א גינסטיקן באדן צווישן די פינסקער יידן. אלס א בולטער באווייז דערצו קענען דינען די וועדטער פון חיים ווייצמאן אין זיין אויטא־ביאגראפישן בוך, ווו ער שרייבט: „דארט [אין פינסק] בין איך אויסגעוואקסן און דערצויגן געווארן, דארט האב איך אנגעקניפט מיינע ערשטע געזעלשאפטלעכע און גייסטיקע פארבינדונגען און דארט בין איך אריינגעצויגן געווארן אין דער ציוניסטישער באוועגונג. פינסק האט איינגעפלאנצט אין מיר די ביידע נטיות: צו וויסנשאפט און

צום ציוניזם". די אידעען־טרעגער פון ציוניזם אין יענער צייט זענען געווען מענטשן פון א איבערגאנגס־דור, וועלכע האבן נאך געטראגן אין זייער הארץ סיי דאס אלטע און סיי דאס נייע אין גייסטיקן לעבן פון יידישן פאלק. זיי זענען נאך געווען דערצויגלינגען פון דער תלמודישער וועלט, קענער פון די יידישע קווילן, אבער פון דער צווייטער זייט האבן זיי זיך שוין דערווואכט א ברייט פעלד פון וויסן, פון חכמת־ישראל און אלגעמיינער השכלה. דער אנהייב פון דעם היסטארישן פראצעס האט געשטעקט אין די טעג פון דער "חיבת־ציון"־באוועגונג, אבער נאך אן דעם נאציאנאלן באוווסטזיין אין דער פארם און אין דער מאס, ווי עס האט זיי שפעטער געגעבן דער ציוניזם. אלס דאקומענט ווערן דעם געזעלשאפטלעכן און קולטורעלן מצב פון די ציוניסטן אין פינסק אין יענער צייט, קענען דינען די צוויי יאר ביכער (תרס"ג—תרס"ד) "פינסקער שטאט־לוח", ארויסגעגעבן דורך "אגודת־ציון", געווידמעט די פראבלעמען פון צייט און ארט דער ציוניסטישער באוועגונג און דער געשיכטע פון דער שטאט. די ציוניסטישע ארגאניזאציע אין פינסק האט געשיקט דעלעגאטן צו די ציוניסטישע קאנפערענצן און קאנגרעסן. אין ערשטן קאנגרעס האבן זיך באטייליקט דריי פינסקער: בערגער, גרינגארי און שאול לוריא. אין דער גרינדונגס־קאנפערענץ פון דער קאלאניאל־באנק אין קעלן, אין יאר 1898, האבן זיך באטייליקט גריגארי לוריא און משה חיים אליאסבערג. גריגארי לוריא איז געווען אייגנער פון די דירעקטארן פון דער קאלאניאל־באנק אין דער ערשטער תקופה. פינסק איז אין יענער צייט געווען דער צענטער צו פארשפרייטן די אקציעס פון דער באנק אין רוסלאנד. צווישן די טיטיטיקסטע טויער אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין פינסק איז ווערט צו דערמאנען: מ. ליבערמאן, ד"ר ל. חאזאנאוויטש, מ. ראם, ש.מ. ראבינאוויטש, י. ברעגמאן (וועלכער האט זיך באטייליקט אין דער קאנפערענץ אין העלסינגפארס), די משפחה ווייצמאן, י. א. מינקאוויטש, פ. מאנדעלבוים, מרדכי אייזנבערג, י. וואלאוועלסקי (י. קרני), און אנדערע. שמשון ראזנבוים, א געבוירענער אין פינסק, פלעגט אפט קומען פון זיין ווויך־ארט מינסק, אין זיין געבוירן־שטאט צוליב ציוניסטישער פראפאגאנדע. אין משך פון דער צייט זענען אין פינסק אנטשטאנען די ארגאניזאציעס: "מזרחי", וואס אין איר שפיץ זענען געשטאנען הרב גליקסבערג, פ. אייזנבערג; "פועלי־ציון", וועלכע איז שפעטער אריבער צו דער פארטיי: ס"ס (סאציאליסטן־טעריטאריאליסטן) און די ארגאניזאציע "התחיה", וועלכע איז אנטשטאנען א דאנק דער אינציאטיוו און אנפירונג פון זעליג טיר. פינסק איז געווען דער צענטער פון דער דאזיקער באוועגונג. צוליב דעם, וואס די ציונסטישע באוועגונג איז אין רוסלאנד געווען פאראורט, האבן א סך פון אירע מיטגלידער זיך געפונען אונטער דער אויפזיכט פון דער פאליציי, און ס'איז זיי אפילו פארווערט געווען אריסצופארן פון שטאט. אייניקע פון די אקטיוויסטן האט אפילו געדראט פארשיקט צו ווערן אין סיביר, און בלויז א דאנק דער אינטערוועניע פון ד"ר טשלענאוו איז די גזירה אפגעשריגן געווארן.

✡

פאראלעל צו דער ציוניסטישער באוועגונג, וואס אירע מיטגלידער זענען געווען בעיקר פון מיטלשטאנד, זענען אין יענער צייט אנטשטאנען אין פינסק סאציאליסטישע פארטייען, וועלכע האבן זיך גרופירט פון ארבעטער־קלאס און זענען געווען קעגנעריש געשטימט צום ציוניזם, דאס זענען געווען: דער "בונד" און די שוין דערמאנטע ס"ס, וואס זייער שטרעבונג איז געווען ווי זיי האבן פראקלאמירט "פאנאנדערצובלאזן דעם רעוואלוציאנערן פונק אין א פלאם... און ליקווידירן דעם קאפיטאליזם און די צארישע זעלבסטהערשאפט". זיי האבן געפירט א רעוואלוציאנערן קאמף סיי א פאליטישן, סיי אן עקאנאמישן. געקעמפט פאר אן אכט־שעהדיקן ארבעטס־טאג, פאר העכערן די לוינען, פארבעסערן די סאציאלע באדינגונגען פון ארבעטס־מענטש. סיי אין שריפט, סיי אין ווערטלעכער אגיטאציע האבן זיי זיך באמיט צו דערציען און צוצוגרייטן דעם ארבעטס־מענטש צו דער גרוווונשענער רעוואלוציע, צו אייבערציגן אים, אז ער האט רעכט צו דיקטירן באדינגונגען דעם ארבעטס־געבער. זיי האבן זיך קעגנגעשטעלט די לעבנס־פארמען לויט די היסטארישע טראדיציעס, און האבן אנגעגריפן די פאטריארכאלישקייט פון די גבירים, וועלכע האבן, אגב, אין יענע אומרואיקע טעג פארלאזט די שטאט. אין קעגנזאץ צו די ציוניסטן אין פינסק, וועלכע האבן געפירט זייער קאמף געהיים, בחדרי־חדרים, אויסגעהיט פון די אויגן פון דער פאליציי, ווי צום ביישפיל דאס פארקויפן שקלים און אקציעס פון דער קאלאניאל־באנק, פארשפרייטן פלוג־בלעטלעך און צוגרייטן דעם יונגן דור צו נאציאנאלער אויפלעבונג דורך גרינדן שולן אין ציוניסטישן גייסט, האבן די סאציאליסטן געפירט זייער קאמף אויף די גאסן פון שטאט, אונטערן פריייען הימל, אין די ארומיקע וועלדער, ווי האי, און אין די פאבריקן און אנדערע ארבעטס־פלעצער. זיי האבן זיך נישט אפגעהאלטן פון אנווענדן כוח. ארגאניזירט קאמפס־ארגאניזאציעס, באוואפנט מיט רעוואלווערן, וועלכע פלעגן דורכפירן טעראר־אקטן. זיי פלעגן פארגיסן מיט זאלץ־זויער די אויגן פון פאליציאנטן און אפילו געהרגעט עטלעכע פון זיי. זיי פלעגן דורכפירן רויב־אנפאלן אויף מלוכהשע בענק אויף צו דעקן די הוצאות פון זייער טעראר־טעטיקייט, ווי איינקויפן געווער און דאס גלייכן. צוליב דעם, וואס פינסק האט פארמאגט א צאלרייכן פראלעטאריאט, האבן די אגיטאטארן, וואס פלעגן קומען פון דרויסן, געהאט א ברייט פעלד פאר זייער טעטיקייט און קאמף אין א ברייטן פארנעם. די דאזיקע פארטייען, באזונדערס דער "בונד", האבן צו פארצייכענען אויף זייער חשבון א לאנגע ריי אויפטוען, ווי פארזאמלונגען, מאסווקעס, שטרייקן, דעמאנסטראציעס, צוזאמענשטויסן מיט דער פאליציי, טעראר־אקטן, מארדן (ווי למשל, דאס אומברענגען דעם פאליציאנט באנדארטשיק). די מאכט איז געצוווונגען געווען צו ברענגען קאזאקן קיין פינסק,

כדי צו דערשטיקן די רעוואלוציאנערע באוועגונג און א סוף מאכן צו די טעראר־אקטן. דער קאמף, וואס די סאציאליסטן האבן געפירט, איז געווען פאר זיי א הייליקער קאמף. זיי האבן געקעמפט מיט מסירת־נפש, איינגעשטעלט און אויך מקריב געווען זייערע לעבנס פאר דער אידעע. הערשל שטערן איז דערהרגעט געוואָרן דורך א פאליציאנט, וועלכער איז, אגב, שפעטער אליין אויך דערהרגעט געוואָרן דורך די חברים פון 'בונד'. דאליגקא איז אומגעקומען פון אויפרייס־מאטעריאל, וואס ער האט געהאלטן אין האנט. משה קאלאדני איז צעריסן געוואָרן אויף שטיקער בעת עס האט אויפגעריסן א באמבע, וועלכע ער האט צוגעגרייט. זייַנע פראָטי־חברים האבן אים באגלייט צו זיין אייביקער רו מיט געזאנג פון רעוואלוציאנערע לידער און מיט רעוואלווערשאס. פראכאדניק, אן אומשולדיקער מענטש, איז צוליב א טעות אומגעבראכט געוואָרן דורך בונדיסטן. ביי אהרן־יודל שליאקמאן איז אפגעריסן געוואָרן די לינקע האנט, ביים צוגרייטן א באמבע, און וועָן ער איז געכאפט געוואָרן דורך דער פאליציי, איז ער פארשיקט געוואָרן קיין סיביר. בעת דער לוויה פון איינעם א חבר פון 'בונד', וועלכער איז געשאָרבן מיט א נאשילעכן טויט, האבן די חברים ביים אפגעגעם קבר געשריגן: "זאל לעבן די פרייהייט" "נידער מיט דער זעלבסטהערשאפט!", דאס זענען אייניקע פון א סך ביישפילן, וועלכע זאגן עדות אויף דעם מוט און העלדישקייט פון די סאציאליסטן אין פינסק, אין יענע שטורמישע טעג. פיל פון זיי זענען פארמשפט געוואָרן צו לאנגע תפיסה־שטראפן, צו קאטארגע־ארבעט, פארשיקט געוואָרן קיין סיביר, זיך געפונען אונטער דער אויפזיכט פון דער פאליציי, געשלאגן געוואָרן און דאס גלייכן. צווישן די פירער פון רעוואלוציאנערן קאמף האבן זיך באזונדערס אויסגעצייכנט: שלמהקע זשעלעזניקאוו און האנט ביי האנט מיט אים משה אדלער, נאטקע דער 'פרי־קאזי־ק' (האנדלס־אנגעשטעלטער), וואלאדקע, וואס איז געשאסן געוואָרן אין פוס און אנדערע. מיט דער דאזיקער דערהויבענער גבורה האבן די פינסקער בחורים אין יענע טעג אריינגעשריבן א הערלעכע בלאט אין דער געשיכטע פון דער יידישער סאציאליסטישער באוועגונג. אבלאט — אן אומפארגעסלעכע. אבער נישט אלע פון זיי האבן דעם שווערן קאמף אויסגעהאלטן. וועָן עס האבן זיך אין 1905 אנגעהויבן די שטארקע רדיפות און אונטערדריקונגען קעגן דער רעוואלוציאנערער באוועגונג, מצד די צארישע מאכטארגאנען, האבן א סך פון זיי עמיגרירט קיין אמעריקע. אבער פון דאָרט האבן זיי אַרויסגעווייַן זייַער טריישאפט צו זייערע קאמפס־חברים אין דער אלטער היים און האבן זיי געשטיצט אין זייער טעטיקייט און געהאלפן מיט געלט־מיטלען לאנגע יארן, באזונדערס אין דער שווערער תקופה נאך דער ערשטער וועלט־ מלחמה.

דער אונטערשיד אין די פאליטישע אנשויאונגען, וואס האט צוגעהאט אן ארט צווישן די סאציאליסטישע פארטייען, האט דערפירט זייער אפט צו קריגעריייַן צווישן זיי. אזוי, אז וועָן די פינסקער יידן האט געדראט א פאגראם, זענען אין פינסק אנטשטאנען דריי באזונדערע זעלבסט־שוצן: פון די 'בני ציון', פון 'בונד' און פון דער ס"ס־פארטיי. די באציאונגען צווישן די זיך־באקעמפנדיקע פארטייען איז א טרויעריקע בלאט אין פאליטישן לעבן פון דער סאציאליסטישער באוועגונג אין פינסק.

☆

דער גורל פון די פינסקער יידן בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. איז ענלעך געווען צו דעם ביטערן גורל פון אנדערע יידישע קהילות, וואס זענען ארונטערגעפאלן אונטער דער לאסט פון דער דייטשישער אקופאציע. פינסק האט באזונדערס געליטן צוליב איר נאהענטקייט צום פראנט: פיינטלעכע נגישות, באשיסונגען, הונגער, עפידעמיעס און אנדערע פלאגן. אבער אפילו אין די שווערסטע באדינגונגען האבן די פינסקער יידן זיך נישט פארלוירן און האבן געזאָרגט וועגן די סאציאלע אנשטאלטן, הילף פארן נויטבאדערפטיקן, און דערציאונג פון יונגן דור.

אין די בלוטיקע יארן 1918—1920, וועָן ס'איז קיין סטאבילע מאכט נישט געווען, און דאס לעבן פון די יידן אין פינסק איז געווען הפקר אין די הענט פון די שונאים פון מזרח און פון מערב (די שחיטה פון די 35 יידן, וואס די פאליאקן האבן דורכגעפירט אין 1919, און די פורעניות מצד די באלאכאוויצע אין 1920), איז צו העכסטער מדרגה דערגאנגען די איבערגעבענע געזעלשאפטלעכע טעטיקייט פון איינעם פון די לעצטע מאהיקאנער פון דער 'חיבת־ציון'־ באוועגונג, וועלכער האט דערציונג א דור תלמידים אין גייסט פון נאציאנאלער אויפלעבונג און ציוניזם: אברהם אשר פיינשטיין. אין משך פון די אלע גרויליקע טעג האט ער איינגעשטעלט זיין לעבן ביים פארטיידיקן דעם יידישן כבוד, יידיש לעבן און זייער האב און גוטס, אין זארג פאר זייער קיום. די שרעקלעכע צייט האט ער פאראייביקט אין זיין היסטארישן בוך 'מגילת פורעניות' (תל־אביב, 1929).

☆

די יארן 1920—1939 קענען באצייכנט ווערן ווי א תקופה פון פאליטישער אונטערדריקונג, דיסקרימינאציע און עקאנאמישן געראנגל — פון איין זייט, און דערפאלגרייכער אויפשטייג, אנטוויקלונג און דערגרייכונגען אויפן קולטור־געביט — פון דער צווייטער זייט. די פאליטישע באוועגונגען, וועלכע זענען אנטשטאנען אין יידישן פינסק ביים סוף פון פאריקן יאהונדערט, ווי 'חיבת־ציון' און פארשידענע ציוניסטישע ריכטונגען, דער 'חדר־מתוקן', דער 'בונד' און די איבעריקע סאציאליסטישע באוועגונגען, די יידישע שול, די פראפעסיאנאלע פאראיינען — זיי אלע האבן זיך קאנסאלידירט, זיך אנגעפילט מיט לעבן און אנגעצייכנט די ריכט־ליניעס פאר זייער טעטיקייט. אויסערלעך האבן זיי אלע צוזאמען געקעמפט קעגן דעם אנטיסעמיטישן פוילישן רעזשים, פארטיידיקנדיק די פאליטישע און עקאנאמישע רעכט פון דער יידישער באפעלקערונג. יעדע פארטיי לויט איר אייגענעם וועג און אין די ראמען פון אירע מעגלעכקייטן, די בירגערלעכע און סאציאליסטישע פארטייען דורך דער פארמיטלונג פון די

יידישע דעפוטאטן אין פוילישן סיים. אבער אינעווייניק האבן זיך די דאזיקע פארטייען ארומגערייסן צוישן זיך אין קעגנזייטיק באקעמפט, בפרט בייַ די פראגן פון קולטור און דערציאונג. דער דאזיקער קאמף פלעגט צייטנווייז דערגיין ביז עקסטרעמקייט, ווי, למשל, די קעגנערשאפט פון 'בונד' צו אויסווייליל א קהילה־רב, די שפראכן־פראגע: יידיש אדער עברית און ענלעכע פראגן. די דערציאונגס־אנשטאלטן, וואס זענען ארגאניזירט געווארן דורך די פארטייען האבן אמבעסטן אפגעשפיגלט דעם גייסטיקן מצב פון די פינסקער יידן אין דער דאזיקער תקופה. די רעליגיעזע זענען געווען דער קאנסערוואטיוויער פאקטאר, וואס האט אזוי גרויס פאר דער עקזיסטענץ פון די צוויי תלמוד־תורה'ס אין שטאט: איינע אין פינסק, ווו עס האבן געלערנט 350 יינגלעך, און די צווייטע אין קארלין. אין קעגנזאץ צו די לימודים אין די ענלעכע שולן אין פוילן, האבן די צוויי תלמוד־תורה'ס אין פינסק איינגעשלאסן אין זייער פראגראם אויך 'וואכעדיקע לימודים', ווי מאטעמאטיק, געאגראפיע און אנדערע. אין דעם ערציער־פערסאנאל זענען געווען לערער מיט פעדאגאגישער און אלגעמיינער בילדונג. פאר די דאזיקע אנשטאלטן האבן בעיקר געזאמלט די רבנים: ראווינסקי, ראזענצווייג, דער אדמו"ר פון קארלין ר' אלימלך פערלאוו, און מענטשן פון עלטערן דור, ווי: דב לעווין, אלטער קאלאדני, אהרן שוב, שמואל טשערניכאוו, ישעיהו גווירצמאן, דוד באניוק, משה ברעגמאן און אנדערע. אין יענער צייט איז אין פינסק געגרינדעט געווארן די ישיבה: 'בית־יוסף', וועלכע איז אריבערגעפירט געווארן פון רוסלאנד. לויט איר וועג איז דער תורה און אין לעבן האט זי געהערט צו דער 'תנועת המוסר' (די 'מוסרניקעס'־באוועגונג), וואס איז ביז דאן נישט געווען באקאנט אין דער געשיכטע פון פינסק. אין שפיץ פון דער דאזיקער ישיבה זענען געשטאנען די רבנים: שמואל וויינטרויב, יוסף גליק (פון קאזאן), יצחק וואלפשיין (פון שערעשאוו), און יצחק (איטשע'לע) בערלין פון די קארלינער תושבים. אין דער דאזיקער ישיבה האבן געלערנט ביי 300 בחורים, אין זייער שווערע באדינגונגען. אין יענער צייט איז אין פינסק אנטשטאנען א סניף פון דער באוועגונג: 'תפארת בחורים', צו לערנען תורה אין די אונטן, נאך דער ארבעט. — דאס באוועגן זיך פון דעם צדיק ר' אלימלך, דער זון פון דעם 'ינוקא' פון סטאלין — אין קארלין, און פון דעם צדיק ר' יצחק־אהרן פון ליבישיי — אין פינסק, האבן מיט זיך געבראכט אן אויפלעבונג פון דעם חסידישן קיבוץ אין שטאט. אבער זייער השפעה איז נישט ארויס פון די גרענעצן פון זייער ענגן קרייז. — די ציוניסטישע באוועגונג האט ארגאניזירט א נעץ פון דערציאונגס־אנשטאלטן אין נאציאנאלן גייסט און ציוניזם. די גרונט־שול 'מדרשה תרבות' אין פינסק און שפעטער אויך אין קארלין זענען געווען א המשך פון דעם 'חדר־מתוקן', און האבן געדינט פארבארייטונגס־שולן צו דער גימנאזיע 'תרבות'. די מיידלשול, וואס איז באוווסט געווען אין אנהייב פונעם היינטיקן יארהונדערט מיטן נאמען 'לאה־פייגעלעס שול', און איז שפעטער אנגערופן געווארן 'תל־חי' ־ שולע' איז איבערגעגאנגען פון די הענט פון די אלגעמיינע ציוניסטן צו דער 'צעירי־ציון'־באוועגונג און האט דערצויגן די שילערינס אין גייסט פון 'ארבעטנדיקן ארץ־ישראל'. אין זעלבן גייסט זענען אויך דערצויגן געווארן די שילער פון דער פאלקס־שול אויף דעם נאמען פון י.ח. ברענער. די טעכנישע שולע האט זיך נאך פון פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה געפונען אונטער דער ציוניסטישער אנפירונג און איר דירעקטאר איז געווען יעקב ערליך, וועלכער איז מיט זיין משפחה דאן עולה געווען קיין ארץ־ישראל. נאך דער מלחמה איז די טעכנישע שול ווידער געפעפט געווארן, אונטער דער אנפירונג פון די אלגעמיינע ציוניסטן און 'צעירי ציון', ביי דער מיטבאטייליקונג פון טויער פון דער אינדוסטרי און סוחרים־וועלט. די קרויע פונעם דערציאונגס־וועזן אין פינסק איז געווען די גימנאזיע 'תרבות', וועלכע איז מיט איר ניווא באקאנט געווען אין גאנץ פוילן. געגרינדעט געווארן איז זי דורך דעם ענערגישן, מיט לייב־און לעבן איבערגעגעבענעם ערשטן דירעקטאר אירן אברהם מאזור, און צו איר וויטערדיקן ווירק און אנטוויקלונג האט שפעטער פיל מיטגעווירקט דער צווייטער דירעקטאר אירער דוד אלפער (בייידע נישט קיין פינסקער). די הונדערטער שילער האבן אין דער גימנאזיע זיך דערוואלבן אלגעמיינע בילדונג לויטן פלאן, וואס האט זיי דערמעגלעכט פארצוזעצן זייער שטודיום אין אוניווערסיטעט, צוזאמען דערמיט האבן זיי די לערער אויך דערצויגן אין גייסט פון נאציאנאלער אויפלעבונג און ציוניזם. א סך פון די אבסאלוועטן פון דער 'תרבות'־גימנאזיע אין פינסק האבן שפעטער פארווירקלעכט דעם חלום פון זייערע עלטערן און די לערע פון זייערע דערציער און זענען עולה געווען קיין ארץ־ישראל און זענען געווארן אקטיוע מיטבויער פונעם לאנד. אין שפיץ פון די ציוניסטישע דערציאונגס־אנשטאלטן זענען געשטאנען מענטשן פון מיטל־שטאנד, מיטגלידער פון דער ציוניסטישער באוועגונג, ווי א.א. פיינשטיין, ש.ב. גיטלמאן, מ. באסעוויטש, י. ברעגמאן, א.ח. ניימאן, י. שקאלניק, א. פאפיש, מ.י. און ז. סגאלעוויטש, מ. אייזנבערג, א. שטילערמאן, פ. גינזבורג, א. באדאנקין, י. פעקאטש, י. אליאסבערג, א. ברעגמאן (וועלכער איז געווען וויצע־בירגרמייסטער פון שטאט), א. וויינער (ישראלי), ה. פינסקי, י. אייזנברג, ב. קאצמאן, א. בריסקי, אינזשיניער רייך, פ. בארושאק און אנדערע. — די שוועכערע סאציאלע לאגע אין פינסק נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה און נאך די רציחות פון די חיילות פון די באלאכאוועצע, און צוגלייך די טעטיקייטן לטובת ארץ־ישראל, דערוועקט דורך דער באלפור דעקלאראציע, האבן באוועגט די פרוייען אין פינסק צו גרינדן א זעלבשטענדיקע ארגאניזאציע, א צווייג פון ויצ"ו, וועלכע האט מיט א סך דערפאלג געארבעט און געהאלפן, הן אויף דעם סאציאלן געביט, הן אויף דעם געביט פון דערציאונג, ווי אויך לטובת די ציוניסטישע פאנדן. אין דער שפיץ פון דער ויצ"ו ארגאניזאציע זיינען געשטאנען די פרויייען: ר. ראבינאוויטש, ע. בורשטיין, ש. קאהאן, ה. בודקובסקי, מ. רובין, ר. שטילערמאן און אנדערע, די ארבעטער־פארטייען, וועלכע האבן זיך קעגנגעשטעלט דער

רעליגיעזער דערציאונג און ציוניזם און האבן געקעמפט פאר דער יידישער שפראך און דערציאונג אין סאציאליסטישן גייסט (בעיקר דער 'בונד'), האבן געגרינדעט דערציאונגס־אנשטאלטן לויט זייער שטרעבונג אין דער יידישער שפראך: א קינדער־היים און די פאלקס־שול אויף דעם נאמען פון משה'ל גלייבערמאן, וועלכע האט זיך אויסגעצייכנט סיי פון פעדאגאגישן סיי פון קולטורעלן שטאנד־פונקט. איבער 250 שילער, דאס רוב ארבעטער־קינדער, האבן געלערנט אין דער דאזיקער שול, וועלכע איז געשטיצט געוואָרן דורך 'ציש"א' (צענטראלע יידישע שול־ארגאניזאציע אין פוילן). דער „בונד" האט אויך געהאט א קלוב פאר דערוואקסענע און געטראגן דעם נאמען 'ארבעטער־ווינקל'. אן אקטיווע טעטיקייט האט אויך געפירט די יוגנט־ארגאניזאציע 'יוגנט־בונד צוקונפט'. די לינקע פועלי ציון האבן געעפנט צוויי פאלקס־שולן (איין שול אויף דעס נאמען פון בער בראכאוו) און אוונד־קורסן. אין שפיץ פון די דאזיקע אנשטאלטן זענען געשטאנען טוער פון דער אינטעליגענץ און פון דער ארבעטערשאפט אין פינסק, ווי: לייזער לעווין, אהרן יודל שליאקמאן, טעמטשין, מאטל פישקא, קאפל בוסעל (פון די לינקע פועלי־ציון) און אנדערע. — א סך עלטערן האבן געשיקט זייערע זין און טעכטער זיך צו לערנען אין דער גימנאזיע 'טשעטשיק' וועלכע איז געווען איז יידישע הענט און אונטער זייער אנפירונג. די לימודים זענען דארט אבער געפירט געווארן אין דער פוילישער שפראך. די גימנאזיע האט געהאט מלוכה־רעכט. אין לערן־פלאן איז געווען אייגעשלאסן לימוד פון יידישער געשיכטע. אין דעם לערער־פערסאנאל האבן זיך געפונען אסימילירטע יידן, וואס זענען געקומען פון גאליציע און פון פוילן. אין דער היים און אין דער גזעלשאפט, אויסער די וועטע פון דער שול — די יידישע פאליטישע באווועגונגען — האבן געהאלפן אפצוהיטן דעם נאציאנאלן באוווסטזיין פון די שילער אין דער דאזיקער גימנאזיע. און אזוי ווי דער 'חדר־מתוקן' האט באזיגט די רעאל־שולע אין פינסק, אין דער צייט פון דער רוסישער הערשאפט, אזוי האט די אידעע פון נאציאנאלער אויפלעבונג געזיגט און פארצוימט דעם וועג צו אסימילאציע אין דער פוילישער תקופה, און דערפאר האבן די שילער פון דער דאזיקער גימנאזיע — פון יידיש־נאציאנאלן שטאנד־פונקט — נישט געליטן.

☆

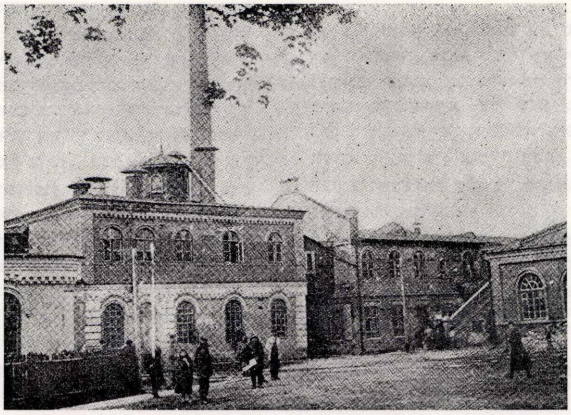
מיר זיינען אנגעלאנגט צום סוף פון דער געשיכטע פון דער יידישער פינסק. דאס באלויכטן איר וועג האבן מיר געהאלפן צווישן אנדערע מקורות די פארשונגען, וועלכע זיינען אויפגענומען אין דעם בוך. די כוונה פון דער באלויכטונג איז דאס אפשאצן, אויפן סמך פון די מאטעריאלן, וועלכע זיינען אין אונזער רשות, די יסודות און פאקטארן, וועלכע האבן דעם וועג פון דער געשיכטע פון דער יידישער פינסק געשאפן.

אין דער דאזיקער באלויכטונג פון דער יידישער געזעלשאפטלעכקייט פון די קהילות פון פינסק און קארלין אין דער לעצטער תקופה פון זייער עקזיסטענץ, זענען מיר: פון אייז זייט די באוועגונג פון 'החלוץ' — א שאפונג פון דער ציוניסטישער באווועגונג — וואס האט געגרינדעט די 'קבוצה אויפן נאמען פון די קדושי־פינסק' אין ארץ־ישראל, און פון דער צווייטער זייט — די גרופע אסימילאטארן, וועלכע זענען געקומען קיין פינסק פון דרויסן, לערער, אדוואקאטן, דאקטוירים, באאמטע, וועלכע זענען ווייט געווען פון יידישקייט געשטרעבט צו אסימילאציע. אין יענער צייט איז פינסק פארנומען געווארן דורך די סאוויעטן, וועלכע האבן אויסווארצלט די יידישקייט פון איר (1939—1941), און נאך זיי זענען געקומען די נאצים, וועלכע האבן פולשטענדיק פארניכטעט די יידישע באפעלקערונג, אפגעמעקט יעדן שפור פון דעם דורותדיקן יידישן לעבן און צושטערט אפילו די בית־עולמים און צובראכן די מצבות.

☆

די געשיכטע פון דער קהילה דאס איז איר מצבה.

(איבערזעצט פון העברעאיש: לייב מארגענטוי).

The Halpern Match Factory

The Entrance to the Lourié Plywood Factory

the songs of Goldfaden and Tsunzer. How did all this merge into harmony in Pinsk? That is the true secret of the legend of Pinsk.

I once heard the following joke in Poland: One of the hasidic rabbis in Poland had been on a visit to Pinsk. On his return he told his hasidim that he had found venerable learned men in Pinsk, religious men — may their number increase — but also licentious free-thinkers — may they be damned. "What is so surprising about that?", his hasidim wanted to know — "after all, one finds such men in every town?". "What is so astonishing about it, is the fact that in Pinsk these are not two different kinds of Jews. The same Jew is both learned and an atheist, religious man and a free-thinker, all in one".

And that is not all. From the land of Pinsk a proud Jew grew, who carried his Jewishness as a natural phenomenon, and who was conscious of the honour of being a Jew, the like of which could not be found anywhere. From Pinsk came the first urges for the love of Zion, Zionism and Jewish renaissance. In Pinsk too the first Jewish revolutionary trends emerged, in all their forms. Yes, indeed, the legend was born in Pinsk and travelled all over the world.

(Pinsker Shtime, 1930)

As I remember, the last time I happened to be in New York, I met some friends and other former inhabitants of Pinsk. This was a sort of a reception accompanied by speeches. It goes without saying, that all the famous people of Pinsk were mentioned, starting with Shatskes (the author of the book "Ha-Mafteah"), and ending with — never mind — the list was too long anyway. After the speeches, an old woman came to me and asked in a whisper: "If you are from Pinsk, you surely remember Michal Bertshinsky? I am his daughter". "Of course I remember", I answered her, "but if you are the daughter of Bertshinsky, then you must be the wife of the late Nahum Meir Sh. ...". "Yes", the woman interrupted me, "I am Mrs. Shemer, and I particularly wanted to ask you why you did not mention my husband among the people of Pinsk?". I saw that the woman was angry, and I wanted to reply to her question, that Shemer himself had not been a native of Pinsk, but the old woman insisted. Masliansky too had not been born in Pinsk, and still he had been mentioned. I couldn't find a solution to the dilemma. I felt the woman's pain and sorrow, for she and her husband had been deprived of the treasured jewel, the "yihus" of Pinsk...

When I paid a visit to Erets Yisrael, two boys came to the "Allenby" Hotel in Jerusalem, where I was staying, and introduced themselves as members of the Pinsk group, which was then active in one of the suburbs of Jerusalem, Beth Hakerem. I do not suppose that members of the leftist groups see an ally in me, it was just that our common Pinsk origins were stronger than all political differences. They cordially invited me to be their guest. I accepted the invitation, shared their humble table, sang and danced the "horra" with them till the early hours of the morning. I shall never forget this chapter of Pinsk in Erets Yisrael.

In a foreign country the concept of Pinsk becomes a sort of a cult, which is all the more strongly adhered to. Once I visited the main office of the Zionist Organisation in Berlin. A Jew approached me with these words: "Are you Mr. Gottlieb?". "You are invited to dinner at my home tonight". "Thank you, but I do not know yet to whom I have the honour of speaking" — I said, surprised. "Well — does it make any difference?" — the man replied, smiling. "I heard that you are from Pinsk, and I am from Pinsk too, now is that in itself not reason enough to spend the evening together?". This was A.E—g. [Aharon Eliasberg] who was at the time editing literary material, but from 7 in the evening till 2 o'clock at night he directed all his attention not to the place "where cedars will grow", but where the Jews sink into the mud to their knees...

What was the meaning of this? We, people of Pinsk in far-away countries, would rack our brains for the answer. What was it that distinguished the Jews of Pinsk from other Jews?. Some people try to explain this by the special geographical situation of the town.

Pinsk was always a transit-station, a cross-roads between Poland and Russia, between the continent of White Russia and Lithuania and the sea-traffic, leading to Volhynia, Dniepr and the new Russian districts. Mendele Mokher Sefarim tells us something of this in his book "Trip to Volhynia". The river traffic and the road-traffic later on and the Luninyets junction encouraged the development of trade and industry in Pinsk and with these developments, the outlook of the people broadened. The eyes of the people of Pinsk saw the wood-marketing in Thorn and Danzig, the fur-market in Leipzig, and the merchant of Pinsk travelled by ship and by raft to Kiew, Kremenchug and Jekaterinoslav. The people of Pinsk were also the pioneers of Jewish emigration, and with the means of communication at their disposal, they reached all the corners of the world.

Pinsk attracted learned men from Kletsk, from Stoibts [Stolbtsy], from Lakhovich and from Nesvizh, and exported her merchants and her intelligentsia to Odessa, to Warsaw, and to Lodz. All this developed the inclination to secular learning in the people of Pinsk, but left intact the deeply rooted tradition of learning and education. I knew an old and angry grocer from Pinsk, who could cite Schiller's "Maria Stuart" by heart. I read letters of wood-merchants written in the holy language, in a juicy and poetic style. I knew workmen, who knew how to find a suitable quotation from the m i d r a s h in connection with a local dispute about the appointment of the Rabbinate in Pinsk. I saw shaven people, who would travel to the Rebbe of Stolin, freethinkers who lead the prayers, learned men who could cite all the writings of J.L. Gordon and sing

THE LEGEND: PINSK

by

Dr. Yehoshua Gottlieb

I have been asked to write my memories of Pinsk for the newspaper "Pinsker Shtime". I find it difficult to do so, as I am not yet old enough to write my memoirs, but neither am I young enough to present a learned treatise on your "painful" problems of today. To me, like to all its children, dispersed by fate to all the corners of the earth, Pinsk is a legend.

The legend of Pinsk was not woven before my eyes. I left the town as a young boy. Whenever I returned to the town, in the beginning quite frequently, and less frequently later on, I found, to my sorrow, no trace of this legend. However the legend exists, and is kept alive in far-away towns and countries. The further one goes from Pinsk, the more fascinating the legend becomes...

Seldom are people as proud of their native town as are the people of Pinsk, now living in Warsaw, Berlin, Paris, London and New York. Only God knows the source of this sentimental attachment, which never leaves them all their lives. A unique spell must have been cast on this town, on the shores of the Pina river, deep in the Polesia marshes... once upon a time Together with malaria and extended spleen the people of Pinsk absorbed the germ of local pride into their blood, that approaches megalomania. "I am from Pinsk" is a sort of declaration of "yihus", intended to bestow awe and reverence on the speaker... Yitshak Asher Naidich lived longer in Moscow than in Pinsk, Dr. Georg Halpern lived in Stanislavov and Vienna as well as in Pinsk, Dr. Shimshon Rosenbaum left Pinsk when he was a small boy, but still their faces light up and they smile when their Pinsk connections are mentioned.

And Chaim Weizmann? To him Pinsk was a love of his youth, which he never forgot. Prof. Weizmann mentioned Pinsk in most of his public speeches, and there was no gathering of intimates, where he did not recall memories of his youth in Pinsk. He drew on this source, as one draws on an old, rich wine. Whenever I met the great Zionist leader, he spoke of his longing to see Pinsk once more. Not only to kneel beside his father's grave, but also to gaze at this corner, where he originally became inspired with his great mission.

When Sir Herbert Samuel visited Tel Aviv for the first time, as High Commissioner, he made one short comment: "It is a new Pinsk". I am not sure whether these words were meant as a compliment or the reverse, but how could a leader of the British Liberal Party make such a comparison? Apparently Prof. Weizmann had mentioned Pinsk so often in his Zionist speeches, that this strange and far-away geographical conception became engraved even on the mind of this Jewish-British statesman. Weizmann was very proud of Pinsk! And we might just as well point out that Chaim Weizmann was born in Motele, although he set so much store by his Pinsk background ..

Well, he was not the first nor the last of the Pinsk-proud. The famous preacher Tsevi Hirsh Masliansky was, I thinsk, born in Kapuli, and only settled in Pinsk after his marriage. However, he always spoke of himself as a man of Pinsk. And when someone would mention the "Mokhes" Synagogue in his presence, he would start to tremble, and tears filled his eyes... Also the famous journalist and author, Dr. Alexander Kopel (Mukdoni), who was born in Lakhovich, claims some relation to Pinsk. When he was in Pinsk he could barely make a living by giving Hebrew lessons, but he never forgot his years in Pinsk. The well-known "Bund" author Helfand (A. Litvak) described his years in Pinsk with much more feeling than he spoke about the founding of the "Bund". Why were they so attracted to this capital of the marsh-lands?...

Ginsburg, S., Historishe Werk, Vols. I, II, New York 1937.

Haint (paper), 1911, No. 301, p. 3.

Kerman, M., Hundert Yor Pinsk, Meine Zikhreines (stencil) [Haifa 1953].

Lourié, Anton, Di Tsavoe fun a Pinsker Baal ha-Baith fun Onheib Neintsenten Yorhundert, YIVO Bleter, Vol. XIII, Nos. 5/6, 1938.

Moment (paper), 1911, No. 299, p. 4.

Mukdoni, A., Meine Begegenishen, Buenos Aires 1949.

Pinsker Stot-Luah, Vilna 1903/4.

Toysent Yor Pinsk, ed. Hofman, B., New York 1941.

*** Gad-Asher Levin, Pinsker Stot Luah, Vilna 1903/4.

★

Böhm A., Die Zionistische Bewegung, Tel Aviv 1935.

Encyclopaedia Judaica, Vol. VI, s. v. Eger, Salomo ben Akiba, Berlin 1930.

Herzl Th., Gesammelte Zionistische Werke, Vol. III, Tel Aviv 1934.

Karliner [Leopold Lourié], Eine Jüdische Arbeiterstadt, Die Welt, Wien 1898, Nr. 11, p. 3.

Lourié A., Die Familie Lourié, Wien 1923.

Lourié P., Leopold Lourié... in Commemoration, 1959.

Rabinowitsch W. Z., Lithuanian Hasidism, London 1970.

Stenographisches Protokoll... des II. Zionisten-Congresses, Wien 1898.

Stenographisches Protokoll... des IV. Zionisten-Congresses, Wien 1900.

Stenographisches Protokoll... des V. Zionisten-Congresses, Wien 1901.

Stenographisches Protokoll... des XI. Zionisten-Congresses, Berlin 1914.

Die Welt, Wien 1898, No. 17, p. 1; No. 31, p. 6; No. 34, p. 4; No. 50, p. 9; No. 52, p. 12, 13; 1899, No. 5, p. 10; No. 12, p. 4; No. 14, p. 5; No. 17, p. 7; No. 18, p. 8; No. 19, p. 5, 7; No. 30, p. 6; No. 34, p. 8, 9; No. 35, p. 3; No. 45, p. 16; No. 46, p. 16; No. 49, p. 9; 1900, No. 18, p. 16; 1901, No. 51, p. 5; 1902, No. 1, 2; No. 38, p. 56; No. 44, p. 2; 1903, No. 31, p. 3; No. 33, p. 1, 2; 1905, No. 29, p. 27.

★

Russian sources

Ginsburg C. M., Otechestvennaya voyna i russkiye yevreyi, Peterburg 1912.

Yevreyskaya shkola, avgust-sentyabr 1905.

Lourié, A., Korrespondentsii, Hakarmel, Vilna 1861, 1868.

Lourié, G., Korrespondentsiya, Russki Yevrey, Peterburg 1880, No. 4.

Otchot obshchestva dlya rasprostraneniya prosveshcheniya mezhdu yevreyami v Rossii, Peterburg 1865-1895.

Pinski Listok, Pinsk 1910/11.

Pochivshiye chleny 1-vo sionistskavo kongressa, "Safrut", Sbornik pod red. L. Yaffe, Tom II, Moskva 1918.

Russkiy Yevrey, 1879, No. 11, str. 394; 1882, No. 23, str. 871-872; 1884, No. 37/38, str. 12.

Yanson Y., Pinsk i yevo rayon, Peterburg 1869.

BIBLIOGRAPHY

Personal communications from :

Eliasberg Yaakov
Grünbaum Yitshak
Halpern Georg
Klebanow Yaakov
Lourié Paul
Lourié Shaul
Samuelsdorf Anni

Written sources :

Archives of Bank Leumi le-Israel, Jerusalem, London
Central Zionist Archives, Jerusalem
University Library, Jerusalem
Weizmann Archives, Rehovoth

Apel, Y., Betokh Reshith ha-Tehiyah, Tel Aviv 1936.

Bein, A., Im Herzl u-be-Ikvothav, Tel Aviv 1954.

Idem, Mivhar Kithvei Herzl, Vol. I Pt. 2, Tel Aviv 1939.

Bodenheimer, H. H., Be-Reshith ha-Tenuah, Jerusalem 1965.

Broides, Y., Vilna ha-Tsionith ve-Askaneha, Tel Aviv 1939.

Dobzevich, A. D., Lo Dubbim ve-lo-Yaar, Berdichev 1890.

Eisenstat, Y. T. and S. Y. Viener, Daath Kedoshim, Peterburg 1897/8.

Eliasberg, Y., Be-Olam ha-Hafekhoth, Jerusalem 1965.

Epstein, A., Kethavim, Jerusalem 1950.

Ettingen, A., 50 Shanah la-Veidah Tsionith be-Rusiyah, Haolam, No. 49, 1948.

Feinstein, A. A., Megillath Puranuyoth, Tel Aviv 1929.

Friedman David, Sheeloth David, Petrikov 1913.

Ginsburg, S., Megillah Rabbath Inyan, Yeda Am, Vol. VIII, No. 26, Tel Aviv 1963.

Gordon, Y. L., Iggeroth, Warsaw 1894.

Idem, Olam ke-Minhago, Warsaw 1864.

Hador (paper), 1901, No. 21.

Hacarmel (paper), 1863, No. 30.

Hamaggid (paper), 1880, Nos. 35, 47, 48.

Hamelits (paper), 1862, No. 2; 1863, No. 20; 1868, No. 5; 1872, No. 11; 1878, No. 20; 1880, No. 3, 14, 17; 1885, No. 46; 1887, No. 114; 1888, No. 139; 1890, No. 47; 1891, No. 291.

Hatsefirah (paper), 1876, No. 15; 1877, Nos. 47, 49; 1900, No. 76; 1901, Nos. 97, 104, 105, 113; 1903, No. 181; 1905, No. 201.

Ha-Protokol shel ha-Kongres ha-Tsioni ha-Rishon, Jerusalem 1947.

Herzl, T., Mivhar Kithvei Herzl, Tel Aviv 1939.

Idem, Iggeroth, Vol. III, Jerusalem 1957.

Hevrath Mefitsei Haskalah, Reports, Peterburg, 1869, 1872, 1873, 1888—1893.

Iggeroth Soferim... mi-Mishpahath Eiger-Sofer, Vienna 1933.

Klausner, Yisrael, Opozitsiyah le-Herzl, Jerusalem 1960.

Levinson, Y. B., Efes Damim, Warsaw 1884.

Lifshits, N. M., Di Tsionistishe Bevegung in Pinsk, Pinsker Stot Luah, Vilna 1903/4

Lifshits, Y., Zikhron Yaakov, Pt. 2, Kovno-Slobodka 1927; Pt. 3, 1968 (no place of publication).

Lourié, Aharon, Ha-Yehudim be-Morocco. Hacarmel, 1864, Nos. 41—43.

Maor, Y., Yehudei Rusyah bi-Tekufath Pleve, Heavar, Vol. VI, Tel Aviv 1958.

Nurok, M., Veidath Tsionei Rusyah be Minsk, Jerusalem 1963.

Padva, A. M., Midrash Shoher Tov... im Beur Haram, Warsaw 1865.

Rabinowitsch, S. M., Al Pinsk, Karlin ve-Yosheveihen, Talpiyoth. Pt. Kehilloth Yaakov, Berdichev 1895.

Rabinowitsch, Z., R. Gad-Asher Levin mi-Pinsk, Heavar, Vol. XIV, Tel Aviv 1967.

Idem, Ha-Hasiduth ha-Litaith, Jerusalem 1961.

Shatskes, M. A., Ha-Mafteah, Warsaw 1866, 1869.

Stern, Yosef Zekharia, Zekher Yehosef, Warsaw 1860.

Tokhnith Beth ha-Otsar ha-Leumi... asher nasa ha-Doktor Bodenheimer... neetak mi-Sefath Ashkenaz al yedei Efraim-Dov Lifshits, Vilna 1898.

Weizmann-Lichtenstein, H., Be-Tsel Korathenu, Tel Aviv 1948.

Zenzifer, A., Paamei ha-Geulah, Tel Aviv 1952.

★

Fried, M. Y., Di Greise Tsionisten Asife in Minsk, Krakau 1903.

Gottlieb, Y., Di Legende Pink, Pinsker Shtime, Pinsk 1930.

TABLE IV

David, son of Aharon and Hayyah Lourié

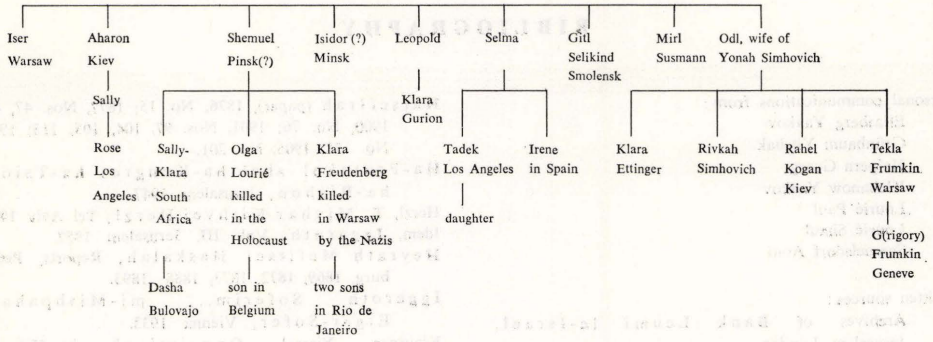

TABLE V

Aharon, son of Moshe Lourié

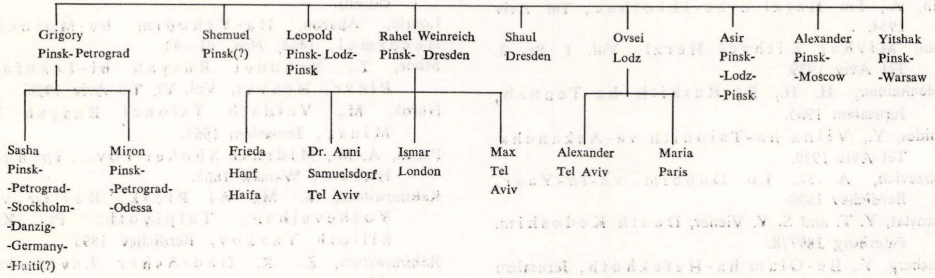

TABLE VI

Marriage between descendants of the brothers Shemuel and David, sons of Aharon and Hayyah Lourié

Descendants of Shemuel Lourié	Descendants of David Lourié
1. Peshke (Pauline)	Aharon (Kiev)
2. Aharon (killed in Warsaw)	Olga, granddaughter of David Lourié (killed in Warsaw)
3. Mirl	Leopold

TABLE II

Moshe, son of Aharon and Hayyah Lourié

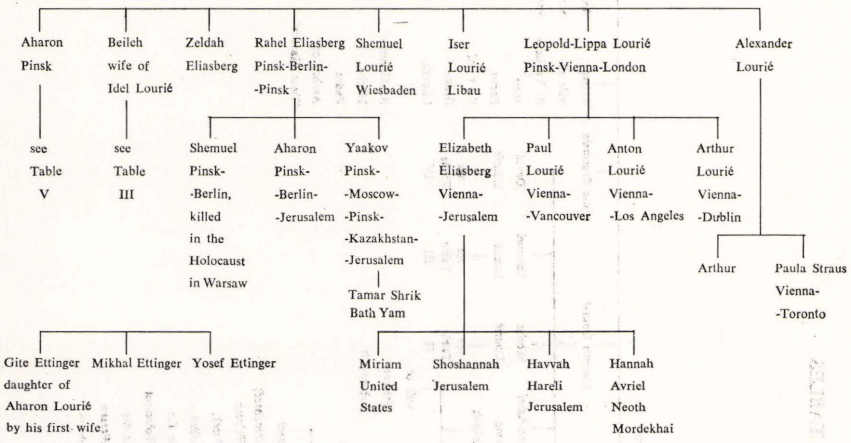
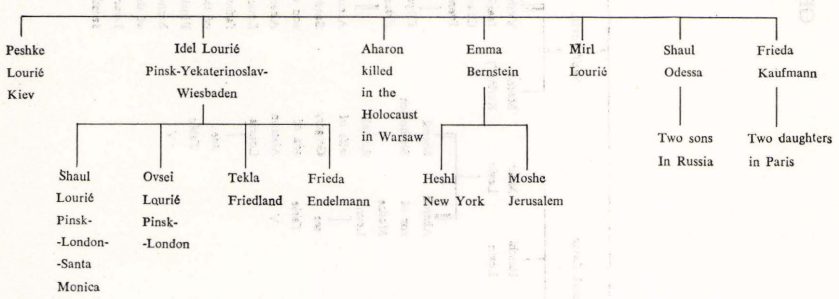

TABLE III

Shemuel, son of Aharon and Hayyah Lourié

GENEALOGICAL TABLES

TABLE I

Shaul Karliner

Moshe

Shaul Karliner (Levin)

- Zalman Levin
- Moshe Yitshak Levin
  - Zalman Levin
  - Shelomo Levin
  - Heschl Levin
  - Meir Levin
    - Aharon son of Moshe Lourié — see Table V
    - Shepsl Simhovich
      - Rivkah wife of Grigory son of Aharon Lourié — see Table V
- Wolf Levin
  - Moshe Karlin(?)
  - Yitshak-Isaak Eliasberg Ivenets
    - Eliyahu Eliasberg
      - Alexander-Sender son of Aharon Lourié father of the Pinsk branch of the Lourié family
- Leib Levin
- Hayyah Lourié
  - Heshe Rokeah
  - Gad-Asher Levin Rokeah
    - Beileh wife of Yosef Halpern
      - Gad (Georg) Halpern
        - Leah Ben-Dor Jerusalem
      - Beni (Bernhard) Halpern Pinsk, killed in the Holocaust in the Warsaw ghetto
    - wife of Shemuel Rabinovich
  - Moshe Lourié — see Table II
  - Shemuel Lourié — see Table III
  - David Lourié — see Table IV
- Vitie Bernstein
- Akhsah wife of R. Yaakov-Meir Padva, Rav of Brest-Litovsk,
  - R. Aharon-Moshe Padva Author of "Beur Haram"
- Reisl Margalith-Papernik
- Dinah Levin
  - Gad-Asher Levin Rokeah

Legend :

Son, Daughter |

Son-in-law ||

Year	Founder	Enterprise
Before 1899	Grigory Lourié	Bank.
Before 1899	Idel and Sam. D. Lourié	Amalgamation of the banks of Idel and Shemuel, son of David Lourié ("The Rovno Bureau").
1901	Aharon Lourié	Halvaah ve-Hisakhon Bank.
c. 1905	Grigory Lourié	Chalk-manufacture works.
1919	Beni Halpern	Re-established the match factory, after the war.
1921	"The Brothers L. and Al. Lourié"	Re-established the match factory, after the war.
1923	Beni Halpern	Rebuilt the match factory after the fire.
1924	id.	One of the founders of the Commercial and Industrial Bank.
1924	Yaakov Eliasberg	One of the founders of the Commercial and Industrial Bank

COMMERCIAL AND INDUSTRIAL ENTERPRISES ESTABLISHED IN PINSK BY MEMBERS OF THE LEVIN — LOURIÉ — HALPERN — ELIASBERG FAMILIES

Year	Founder	Enterprise
c. 1800—1834	Shaul Karliner (Levin)	Very well-established merchant. Dealer in timber and contractor for government works. Large property owner.
c. 1825	Zalman Levin	Well-established merchant. Probably dealt in timber and grain.
c. 1835—1872	Moshe-Yitshak Levin	Very well-established merchant, apparently from timber, grain, fats, and government contracts. "Merchant of the second guild".
c. 1835—1870(?)	Wolf Levin	Very well-established merchant. Dealer in timber, and apparently also in grain and fats, and contractor for government works.
c. 1835—1873	Hayyah Lourié	Developed Pinsk as an inland port and transport link between the Ukraine and the Baltic countries and Poland. Dealt, apparently, in timber, grain, fats, and salt. The wealthiest woman of her time in Pinsk. The title "Honorary Citizen of the Russian Empire" was bestowed upon her and her descendants by the Tsar Alexander II.
c. 1840	Heshe Rokeah	Very wealthy man. Dealt in loans.
Before 1862	Meir Levin	Operated a steamboat on the Pina and Dniepr rivers. "Merchant of the second guild".
1865	Moshe Lourié	Built a flour mill.
1867 onwards	"The Brothers Moshe and David Lourié"	Did business in timber, grain, and fats.
1867	id.	Operated 3 steamboats on the Pina and Dniepr.
1868	Meir Levin	Operated 2 river steam-boats.
1868	Gad-Asher Levin	Operated 2 river steam-boats.
c. 1868—1877	id.	Timber deals.
c. 1870	Idel, son of Shemuel Lourié	Bank.
c. 1870	Shemuel, son of David Lourié	Bank.
1872	Eliyahu Eliasberg & Co.	Candle and fat factory.
1872	Shemuel Rabinovich & Co.	Candle and fat factory.
1872	Moshe Lourié	Steam-powered flour factory
c. 1872	id.	Steam-powered oil-press.
1879/80	id.	Factory for wooden nails.
1880	Aharon Lourié	Mutual Credit Bank.
c. 1881	Moshe Lourié	Factory for wooden boxes.
1888	Grigory Lourié	Fat-processing mill.
1890	Moshe, Lippa and Alexander Lourié	Saw-mill.
1894/5	Lippa-Leopold Lourié	Improved and enlarged the factory for wooden boxes.
Before 1895	Grigory Lourié	Chemical works.
1897	Yosef Halpern	Bought and enlarged the match factory.
1898/99	"The Brothers L. [Leopold] and Al [Alexander] Lourié"	Plywood factory.

Year	Name of Founder	Name of Institution
1901/2	Aharon Lourié	Supervised the construction of the new building of the Karlin Talmud Torah with money left by his father.
1901	Aharon Eliasberg	Delegate to the 5th Congress, member of the Democratic Faction.
1901	Georg Halpern	Member of the Democratic Faction at the time of the 5th Congress.
1902	Aharon Eliasberg	Delegate to the Conference of German Zionists.
1902 onwards	id.	One of Weizmann's close associates in the preparation of the plan for setting up the Hebrew University in Jerusalem.
1902	Grigory Lourié	Delegate to the Minsk Zionist Conference.
1903	Moshe Lourié	Contributed to the repair of the Pinsk hospital.
1903	Alexander Lourié	Contributed to the repair of the Pinsk hospital.
1903	Yaakov Eliasberg	Guest participant in the 6th Zionist Congress.
1904	Leopold, son of Moshe Lourié	Chairman of the Vienna rescue committee for the pogrom refugees.
1904	Grigory Lourié	Established a library in Pinsk. Representative of the monthly journal "Yevreiskaya Shkola".
c. 1904	id.	Representative in Pinsk of the ICA Society for Jewish emigration.
1905	Alexander Lourié	"Advisor" in the Pinsk municipality, representing the town's Jewish population.
c. 1905	Grigory Lourié	Headed the Pinsk Women's Charitable Association.
c. 1909	Grigory Lourié and his wife Rivkah	Ran the girls' trade school of the above association.
1910/11	Sasha Lourié	Member of the editorial board of the "Pinski Listok".
1911—1920	Aharon Eliasberg	Director of the "Jüdischer Verlag" in Berlin.
1915/16	Alexander Lourié	Head of the "Citizens Committee" during the German occupation.
1915	Sasha Lourié	Edited a Russian newspaper in Stockholm.
1917	As[ir] and Yi[tshak?] sons of A[haron] Lourié	Members of the Moscow association to aid Pinsk Jewry.
1921	Beni (Bernhard) Halpern	Head of the Pinsk Committee for war refugees.
1921	id.	Made over his family home to be turned into an orphanage.
1921	Georg Halpern	Member of the Zionist Executive Committee; one of the directors of the economic bodies of the Zionist Movement.
1921/2	Sasha Lourié	Representative of the "National Byelorussian Republic" in Kovno and Danzig.
1924	Beni Halpern	One of the founders of the Pinsk Commercial and Industrial Bank.
1924	Yaakov Eliasberg	One of the founders of the Pinsk Commercial and Industrial Bank.
1924—1939	The sons of Leopold and Alexander Lourié	Supported social welfare institutions in Pinsk, particularly those founded by Hayyah Lourié.
1924—1939	Yaakov Eliasberg	Resisted the Polish authorities in defence of the rights of the Jewish worker and of Sabbath observance in the Lourié factories.
1927	Leopold Lourié	Contributed to the setting up of the Gemiluth Hasadim charity fund.
1934	Yaakov Eliasberg	Advisor to the Vilna commercial and industrial bureau, on behalf of the Jewish merchants and industrialists.
1937	id.	Member of the Keren Hayesod delegation at the meeting of ["In the World of Revolutions"].
1965	id.	Published his autobiography "Be-Olam ha-Hafekhoth" ["In a World of Revolutions"].

Year	Name of Founder	Name of Institution
1876—1879	Mikhal Ettinger	Director of the Karlin Talmud Torah.
1877	Gad-Asher Levin	Left a sum of money for the setting up of a charity fund for the sick and aged.
1878	Moshe and David Lourié	Among the "Karlin Philanthropists" who provided the Talmud Torah pupils with food and clothing.
1880	Iser-Isidore Lourié	Renovated the structure of the Pinsk Talmud Torah, and was president of the Karlin Talmud Torah.
1880	Aharon, son of Moshe Lourié	Founded the Mutual Credit Society of which he was director until 1905.
c. 1880	Yosef Halpern	Life president of the Pinsk hospital.
1885—1888	The Lourié Families	Established a trade school in Hayyah Lourié's house, under the direction of Moshe Lourié's son, Aharon, Moshe-Hayyim Eliasberg and Yonah Simhovich.
1887	Moshe and David Lourié	Made a weekly allocation of bread to the poor, during a period of food shortage.
1888	Leopold, son of Aharon Lourié	Voluntarily taught secular subjects in the Karlin Talmud Torah.
1890	Moshe Lourié	Donated a thousand roubles to the Talmud Torah, hospital, and old-age home built by his mother in Karlin.
1890	id.	Provided the necessary financial support for the establishment of the Association of Jewish Shipowners in Pinsk.
1894	Grigory Lourié	One of the organizers of the "progressive heder" in Pinsk.
1895 onwards	id.	An active member of Hovevei Tsion.
1895 onwards	id.	Chairman of the Pinsk Mutual Credit Society.
c. 1889	id.	Instituted an 8-hour day for his workers.
1897—1913	id.	Delegate to the 1st, 2nd, (3rd), 4th, 5th, 7th, and 11th Zionist Congresses.
1897	Shaul, son of Idel Lourié	Delegate to the 1st Zionist Congress.
1897/98	Grigory Lourié	One of the founders of the Pinsk Zionist Club.
1898—1900	id.	One of the founders of the Colonial Bank, and its director.
1898	id.	Member of the founding conference of the Colonial Bank at Cologne.
1898, 1903	Moshe-Hayyim Eliasberg	Delegate to the 2nd and 6th Zionist Cingresses.
1898	id.	Member of the founding conference of the Colonial Bank at Cologne.
c. 1898	id.	Appointed by the Russian government honorary inspector of the Jewish schools in Pinsk.
c. 1898	Eliyahu Eliasberg	Last member of the Eliasberg family to bear the title "Gabbai of the Volozhin Yeshivah".
1900	Moshe Lourié	Donated 10,000 roubles towards the erection of a new building for the Karlin Talmud Torah.
1900	Aharon Lourié	One of the founders of the Jewish Charitable Society.
1901	id.	Founded the Halvaah ve-Hisakhon Bank.
1901	Aharon and Alexander Lourié	Headed the rescue committee after the great fire.
1901, 1903	Leopold, son of Aharon Lourié	Delegate to the 5th and 6th Zionist Congresses.
1901	Shaul, son of Idel Lourié	Guest participant in the 5th Congress; member of the Democratic Faction.
1901	id.	One of the founders of the "Maccabiah" student organization in Darmstadt.

LIST OF THE INSTITUTIONS ESTABLISHED OR DIRECTED BY MEMBERS OF THE LEVIN — LOURIÉ — HALPERN — ELIASBERG FAMILIES

The dates for the earlier period have been taken from the article "Al Pinsk, Karlin ve-Yosheveihen" ["On Pinsk, Karlin and their Inhabitants"] by Shaul Mendl Rabinowitsch, the section on Kehilloth Yaakov, Talpiyoth, Berdichev 1895, and from the daily press of the time. Many dates are given approximately, for want of reliable sources of information.

Year	Name of Founder	Name of Institution
Before 1819	Shaul Karliner (Levin)	Built a beth midrash in Karlin.
Before 1819	id.	Built a beth midrash in Pinsk.
1834	id.	Left sums of money in his will for the above batei midrash, for social welfare institutions in Pinsk, Karlin and the neighbouring towns and for Jewish settlement in Palestine.
c. 1860	Moshe-Yitshak Levin	A synagogue bearing his name in Karlin (in Albrechtov-Kupecheski Street).
c. 1862	Hayyah Lourié	Built a Talmud Torah school in Karlin which was directed, successively by Meir Levin, Moshe-Hayyim Eliasberg, Aharon Lourié, Gite, Yosef and Mikhal Ettinger, Shabbethai and Yonah Simhovich.
c. 1862—1875	Meir Levin	Ran the Karlin Talmud Torah, and the town's heders [(religious) classes].
c. 1862	Meir Levin	Built a public bath for the Jews of Karlin.
1862 onwards	Aharon, son of Moshe Lourié	Contributed articles to "HaCarmel" and "Tsion".
1862—1888	id.	Corresponded with Y. L. Gordon.
1863 onwards	Yosef Ettinger (husband of Gite, nee Lourié)	One of the directors of the Pinsk Talmud Torah.
1863 onwards	Shabbethai Simhovich	One of the directors of the Pinsk Talmud Torah.
c. 1865	Moshe-Yitshak Levin	Built the Karlin hospital, managed by Aharon Lourié.
Before 1865	Dinah Levin	Built a synagogue in Karlin (in Siever Street).
1865	Aharon-Moshe Padva, son of Akhsah Levin	Published his book "Beur Haram" ["The Commentary of R. Aharon Moshe"].
c. 1865	Wolf Levin	Established the agricultural farm Ivanik.
c. 1865	id.	Built(?) the beth midrash known as the "Pinsker Kloiz".
c. 1865	Hayyah Lourié	Built a synagogue in Karlin, in the "Synagogue Square".
c. 1865	Hayyah Lourié and Feigel Levin	Built an old-age home in Karlin, which was under the successive management of Miriam-Leah Lourié, Gite Ettinger, and Yosef Halpern.
1866/67	Hayyah Lourié	Set up a transit camp for refugees from the famine in the Kovno district.
c. 1867	Meir Levin	Built a synagogue in Karlin.
c. 1870	Gad-Asher Levin	Established a trade school for orphans and children of the poor.
c 1870	id.	Built an old-age home in Pinsk.
1872	The Lourié Families	Among the founders of the Karlin Gemiluth Hasadim charity fund, which was managed by Aharon Lourié and Gite Ettinger.
1875	Miriam-Leah Lourié and Feigel Levin	Founded the Somekh Nofelim ve-Yoledoth [Sick Aid and Maternity] Society in Karlin, which was managed by the founders, Gite Ettinger, and Yosef Halpern.

Share of the Colonial Bank, dated 23.3.1900, signed by **Grigory Lourié** (right hand bottom corner)

Grigory Lourié and Women's aid Association in Pinsk

Aharon Eliasberg (1879-1957)

come to me?'. I explained the matter to him. 'I beg you not to change your ancestral faith, but to remain faithful to your church', he said. 'We are satisfied', I told him, 'with only a civil marriage. But my husband has now been shut up in prison for five months and heaven alone knows what worse fate may yet befall him. By becoming a member of his people I shall feel closer to him'... He bowed courteously to me and I left him with a lighter heart... He said to Lifshits: 'Arrange for the mikveh... and then come to fetch me'... I returned from the mikveh in a carriage together with Rabbi Mazeh, who was sunk in silent thought".

After his return to Pinsk, Yaakov Eliasberg played an active and important part in the Jewish economic life of the town. He was, together with Beni Halpern chairman of the board of directors of the Jewish Commercial and Industrial Bank; was a great worker for the artisans' association, the "Oze" society and the orphans' home, and a member of the Benei Brith lodge; was elected consultant member of the Vilna office of commerce and industry; was arbiter in the dispute between the directorate of the Tarbuth high school and the teaching staff; and the like. At the height of the Second World War, in 1943, he emigrated with his wife and daughter (Tamar) from Russia to Palestine and settled in Jerusalem. There he lived in modest circumstances and worked indefatigably at the writing of his memoirs, which were published by Ha-Sifriah ha-Tsionith, with an introduction by S. Y. Agnon. Yaakov Eliasberg died in Jerusalem in 1966, and was followed shortly afterwards by his wife. They are survived by a daughter, Tamar Shrik, who lives in Bath Yam.

★

The story of the "Rothschild" families of Pinsk and Karlin is a reflection of six generations of the history of Russian Jewry. First, the growth and ramification of the families in their own town, and then, towards the end of the period, their dispersion all over the world. First, the influence on them of the centripetal pull towards Jewish values within Pinsk itself, followed by the effect of the centrifugal drift away from Judaism in foreign lands. In the clash between these two opposing forces, a minority of the latter-day descendants of these families succeeded in preserving their ancestral faith and tradition even in distant parts of the world. They found an outlet for their Jewish loyalties mainly in the Zionist movement and in settlement in Palestine, or in memories and stories of the legendary figure of the family's founder, Shaul Karliner, of "grandmother Hayyah", and of the patriarchalism of her brothers and sons. But many were the "grandsons" who were lost to Judaism through assimilation. At this same time, Pinsk was occupied by the Bolsheviks who put a stop to all Jewish religious and cultural life in the town. And after them came the Nazis who exterminated the Jewish population, leaving behind nothing of the Jewish communities of Pinsk but heaps of ruins and martyrs' graves.

whole, particularly that of his own town Pinsk. His book is therefore an important historical source of information — occasionally the only such source — about Pinsk and the importance of the Lourié and Eliasberg families in the life of the town during the second half of the 19th century and the first part of the 20th, from the time of Hayyah Lourié, the mother of the author's grandfather, Moshe Lourié, down to the author's own day. As in all autobiographies, the author from time to time expresses his own personal opinion on the society and events that he describes. But in this case, the sober realism characteristic of advancing years can be felt in his judgments. He tells us that he was, in his time, "the only descendant of Moshe Lourié in Pinsk". From his description of the Louriés of his own generation who had left Pinsk, we learn that, while a minority of them remained loyal to their ancestral heritage in foreign lands, many of them turned aside — some of their own free will, other under compulsion — from the historical path of Judaism. Yaakov Eliasberg's life exemplifies both of these opposite developments, as he himself tells us in his book. On the one hand, he conducted prayers on the Day of Atonement for political prisoners in the Moscow gaol where he was himself detained, and wrote with great respect of the hasidic rebbes of Stolin and Chernobil. The youthful Chaim Weizmann, in one of his letters, advised his friends to apply to Yaakov Eliasberg for financial support for the programmes of the Democratic Faction [64]. He also attended the meeting of the Jewish Agency in Basel as a member of the Keren Hayesod delegation, accompanied his father to the Sixth Zionist Congress, and visited Palestine in 1933. He fought with courageous and vigorous determination to protect the rights of the Jewish workers in the factory under his direction (including the right not to work on the Sabbath), despite the strong pressure brought to bear on him by the anti-semitic Polish government. He wrote with affectionate pride of the abilities of the Jewish worker, stressing that the unity of all the factory workers was an expression of their national consciousness. He was a member of Jewish self-defence organizations, both in his student days in Riga, and in later years in Pinsk. He kept up the family tradition that he first learnt on his return to Pinsk after the First World War, from the owner of the family factory, his cousin Paul, the son of Leopold Lourié: "For our enterprise regularly supports all the local Jewish institutions, and this social aid is simply the necessary continuation of the traditional acts of charity performed for generations by the Lourié family". On the other hand, he married a Christian woman from a family of Russian aristocrats, who had been brought up by a Russian general, whose brother was a student at a naval officers' academy in St. Petersburg, and one of whose relatives was a Russian admiral. He writes most affectionately of his Christian wife's daughter and also of her son, who emigrated to the U.S.A. where he became friendly with the descendants of the Lourié family living there. Yaakov Eliasberg's home in Pinsk was a meeting place for members of the Jewish, Polish, and Russian intelligentsia, including Jewish "renegades" who had adopted Christianity to improve their material position and social prospects.

In striking contrast to these assimilationist tendencies was the moral nobility displayed by Yaakov Eliasberg's Russian wife, Lydia, in becoming a proselyte to Judaism. She took this step at the time of the Bolshevik revolution, when her husband had been thrown into prison without charge and without trial, and his property arbitrarily confiscated, so that she and her daughter by her first, Christian husband were left entirely dependent on the charity of friends. In this desperate situation she decided to embrace Judaism. What moved her to take this decision? Here is her own reply: "What made me decide to do this? ... Neither I nor my husband had felt the need of a religious ceremony [in addition to their civil marriage] ... My desire to become a Jewess was connected with a need to identify myself with my husband's people, and in this way I thought that I could break down the prison walls". When she told their family-friend, Lifshits, of her intention, he asked her, " 'Why do you have to do this?'. 'I don't actually have to do it', I replied, and explained my state of mind to him ... The next day he tried to dissuade me: 'Remain a Christian and a Russian aristocrat ... Does he [sc. her husband] know of your decision?'. 'No' ". When she went, on the day after this, to Rabbi Mazeh in Moscow, he asked her: " 'Why is it that you have

64. The Letters and Papers of Chaim Weizmann, Vol. II, Letter 396.

together with Yosef Klausner, Tschernihovski, and others. He was at that time very closely associated with his fellow-townsman and family-friend, Chaim Weizmann, both as a member of the Democratic Faction and as an active supporter of Weizmann's idea of establishing a Hebrew university in Jerusalem. Before the Fifth Congress, the office of the Democratic Faction was requested by the Zionist Executive Committee to name those of its members who wanted to attend the Congress as delegates, but had not received mandates. Aharon Eliasberg's name was one of those submitted by the office, and he was one of the Faction's 37 delegates to this Congress. In the debate that took place during the conference of German Zionists (1902), he spoke in defence of the Faction. He also appears in the photograph of the members of the Faction with Dr. Herzl, taken at Basel in 1901 [61]. Among the delegates to the Fifth Congress who walked out of the proceedings in protest against the attitude of the Congress to the Faction's demands we find three members of the Lourié family: Aharon Eliasberg, Shaul the son of Idel Lourié, and Grigory the son of Aharon Lourié (though the last was not actually a member of the Faction). Yaakov Eliasberg records that his brother Aharon was prevented by illness from attending the Sixth Congress. During this Congress (1903), Weizmann expressed to Yaakov Eliasberg his regret at Aharon's being compelled by his illness to discontinue his share in the work of collecting and preparing the material for the founding of the university in Jerusalem. After his recovery, Aharon resumed his assistance to Weizmann in these efforts. In the Weizmann archives there are appreciative letters from Weizmann to Aharon Eliasberg which testify, to the friendly relations between the two men (Weizmann refers to Eliasberg by the affectionate diminuitive "Aharonchik", presumably a habit from their childhood and youth in Pinsk). Eliasberg settled in Berlin, where he ran a publishing firm. In 1907 the "Jüdischer Verlag" was taken over by the Zionist Organization, and when in 1911 its offices were transferred from Cologne to Berlin, Aharon Eliasberg became its director, a post that he held until 1920. The publishing house developed and prospered under his management and printed important books on Zionist and Jewish subjects. The warm nostalgic regard that Aharon Eliasberg continued to feel for Pinsk throughout his residence in Berlin is illustrated by the following story told by the well-known journalist Dr. Yehoshua Gottlieb, himself a native of Pinsk: "One day, I visited the main office of the Zionist Organization in Berlin. Suddenly, a man entered the room, came up to me, and said: 'Mr. Gottlieb, I invite you to my home for supper.' — 'Thank you... but... I don't yet know... with whom... I have the honour...', I stammered out in surprise. 'What difference does that make?' replied the man, with a smile. 'I heard that you were from Pinsk, and I too am from Pinsk. Isn't that fact sufficient to warrant our spending the evening together?'. The man who spoke to me was A. [Aharon] E-g [Eliasberg]. Although he was a very busy publisher, he spent from seven in the evening till two in the morning talking and thinking of nothing more lofty than the town where Jews sink into the mud to above their knees" [62]. Aharon Eliasberg immigrated to Palestine in 1933, and worked for Keren Hayesod. He died in 1937 [63].

Yaakov Eliasberg, the youngest of Moshe-Hayyim Eliasberg's sons (born in Pinsk in 1881), was already 84 when he published his book "Be-Olam ha-Hafekhoth" ["In the World of Revolutions"] (Jerusalem 1965). This autobiographical work begins with memories from his childhood and youth in the Eliasberg and Lourié homes in Pinsk and goes on to tell of his wanderings in Germany and Russia during the revolutions, his return to Pinsk after the First World War and his life there for fifteen years under Polish rule till the Bolshevik occupation of the town (1939), and his immigration to Palestine during the Second World War (1943). As a background to these details of his own life, the author gives a description of the members of his family and of Jewish society as a

61. A. Zenzifer, Paamei ha-Geulah, p. 112, photo 360, no. 33, Tel Aviv 1952.

62. Pinsker Shtime, Pinsk 1930.

63. Y. Eliasberg, Be-Olam ha-Hafekhoth, pp. 24—25, 33, 45, 59—61, 56—66, 182, Tel Aviv 1965. The Letters and Papers of Chaim Weizmann, Indexed Letters, Vols. I, II, III. Y. Klausner, op. cit., pp. 94, 141, 168, 193. A. Böhm, Die Zionistische Bewegung, p. 605, Tel Aviv 1935. Jüdisches Lexikon, Vol. V, p. 1189, s.v.: "Jüdischer Verlag", Berlin 1930.

member of the Eliasbergs to hold the title of "gabbai of the Volozhin yeshivah", and was known as one of the fiercest opponents of Zionism in the Lourié family. He was a particularly generous supporter of the Karlin Talmud Torah[59].

Moshe-Hayyim Eliasberg, another son-in-law of Moshe Lourié (through his marriage to the latter's daughter, Rahel), was the son of Yeshayahu Eliasberg from Ivenets, later of Minsk. As a Pinsk timber merchant, Moshe-Hayyim Eliasberg had business connections with Memel, Danzig, Königsberg, and Berlin. Of the town's communal institutions, he displayed a particularly active interest in the Talmud Torah built by Hayyah Lourié in Karlin. He was one of this school's principals (together with his brother-in-law, Aharon Lourié, and another member of the family, Yonah Simhovich), and used personally to examine the pupils in their studies. He and these two relatives of his also founded a trade school in the town "for the unpromising boys who have no talent for intellectual studies" (see above). Moshe-Hayyim Eliasberg was a widely read thinker, the course of whose life reflects the pattern of Jewish thought in the second half of the 19th century: Haskalah — Hibbath Tsion — Zionism. Of his personal qualities his son, Yaakov Eliasberg, writes in his autobiography as follows: "My father... made do with a talmudic and selftaught general education... He spent all his spare time reading books, newspapers, and journals. He was an annual subscriber to 'Hamelits', 'Novosti', 'Voshod', 'Berliner Tageblatt', and the Russian monthly 'Ruskoye Bogatstvo'. Later, 'Die Welt' and 'Hashiloah' were added to this list. Even before the founding of the Zionist movement, my father was a member of Hovevei Tsion, the Pinsk representative of the Odessa Committee, and a serious student of Ahad Haam's teachings... He was a devotee of Hebrew, of which he had a fluent command, though not as a spoken language, since it was not spoken then... He used to read... the works of Y.L. Gordon, Avraham Mapu, and eventually Ahad Haam too... He had the writings of the best Russian authors and critics in his house... for in his youth he had studied not only talmud, but also Russian, and had got to know Russian literature... so that his father-in-law regarded him as a man of wide general culture". Moshe-Hayyim Eliasberg joined the Hovevei Tsion in the eighties of the last century, after Eliezer Ben-Yehudah had visited Pinsk together with Yaakov Shertok (a native of Pinsk and the father of Moshe Sharett). According to Mordekhai Kerman, it was through the influence of the well-known preacher, Hirsch Maslianski, that Eliasberg became the Pinsk representative of the Odessa Committee and one of the leading active members of Hovevei Tsion in the town. When Herzl brought political Zionism into being, Eliasberg was one of the first to join the movement. He was a Pinsk delegate to the Second and Sixth Congresses; and his signature appears among those of the participants at the conference held in Cologne (on Aug. 25th 1898) before the Second Congress, to discuss the setting up of the Colonial Bank[60]. According to one source, he was also appointed by the Russian government to be inspector of the Jewish schools in Pinsk. In 1904, Moshe-Hayyim Eliasberg left Pinsk with his family and settled in Berlin, though he still for some time continued to maintain his office in Pinsk and to export timber to Germany. He died in 1920. His wife, Rahel, returned at the age of 81 to Pinsk, to the home of her son Yaakov, and died there in 1931.

Moshe-Hayyim Eliasberg's eldest son, Shemuel, completed his studies at the "Gymnasium" in Riga, where his paternal grandfather was then living. In 1900 he moved to Berlin and lived there for most of his life. He was the owner of a factory and a partner in an architect's office. During the Nazi regime he was in Warsaw, where he suffered a severe nervous breakdown and died in the hospital in the Jewish ghetto.

Moshe-Hayyim Eliasberg's second son, Aharon (born in Pinsk in 1879), followed in his father's footsteps, both politically and culturally. He joined the Zionist Organization, and was director of the publishing press of the "Jüdischer Verlag" in Berlin. After a childhood spent in Pinsk, he moved as a young man, for health reasons, to Wiesbaden where he lived in the house of the local rav and attended the "Gymnasium". After that, he became a university student in Heidelberg,

59. Hamaggid, 1880, No. 35, p. 300.

60. H. H. Bodenheimer, op. cit., the first signature at the left-hand margin in the photocopy.

to keep close watch over the pupils' conduct..." [56].

Yonah Simhovich, the son-in-law of David Lourié, had four daughters. The first, Teklah, was married to Sigmund Frumkin, a member of the Warsaw communal council and a road-building contractor. His son settled in Geneva. The second daughter, Rahel, was married to a man named Kogan, the owner of a sugar factory in Kiev. The third, Clara, was the wife of a lawyer named Ettinger. She too left Pinsk. What happened to the fourth daughter, Aka (Rivkah), is not known. Surviving descendants of this Simhovich family lived in Warsaw, Geneva, and England.

The Eliasberg Family

For all their public activities and their many contributions to social welfare, the members of the Lourié family held themselves aloof from the community as a whole. On the one hand, we have the testimony of one of their descendants, Yaakov Eliasberg (a grandson of Hayyah Lourié's son, Moshe) that, in addition to their active concern for communal institutions, the Louriés were always ready to help anyone with their advice, or to aid him in getting a position, obtaining credit, and the like. But, at the same time, they kept strictly to themselves and married only within their own family, as described above. In the course of time, however, the Lourié family circle was widened to include the members of the Eliasberg family, who belonged to "the aristocrats of Ivenets" (a small town in the province of Minsk) and who prided themselves on their descent from the gaon R. Yehezkeel Landau of Brody and Prague (the author of the book "Noda bi-Yehudah"). The wealthy and cultured Eliasbergs were, like the Louriés, part of the 19th century Lithuanian Jewish aristocracy. After intermarrying [57] with the Louriés, the Eliasbergs joined them in their work on behalf of communal institutions in Pinsk. The marriage connections between the two families go back to the time of the Levin family's ascendancy in Pinsk. The daughter of Wolf Levin, the third son of Shaul Karliner (see above), was given in marriage to Yitshak—Isaac Eliasberg of Ivenets. Her husband was a man of wide education and culture who is reported by the Pinsk writer, A.D. Dobzevich, to have befriended the first maskilim in the town [58]. He was also one of the signatories to the already mentioned petition submitted, on behalf of the merchants of Pinsk, to the Minsk provincial governor on Nov. 8th 1862. Miriam-Leah, the wife of Moshe Lourié, together with her relative Feigel Levin, founded (c. 1875) the Somekh Nofelim ve-Yoledoth [Sick Aid and Maternity] society in Karlin, and was also one of the directors of the Karlin Beth Osef Zekenim [Old Age Home] which had been established by her mother-in-law, Hayyah Lourié. Miriam-Leah's sister, Rushka, the wife of David Lourié, was also a director of the Somekh Nofelim society. Their brother, Eliyahu Eliasberg, a son-in-law of Moshe Lourié, was one of the owners of the candle factory in Albrekhtovo, a suburb of Karlin (1872). He was the last

56. Hamaggid, 1880, No. 35, p. 300.

57. There were at least nine marriage connections between these two families. Alexander-Sender, the son of Aharon Lourié (by his second marriage), married the daughter of Eliyahu, the son of Yitshak-Isaac Eliasberg of Ivenets, who was himself the son-in-law of Wolf Levin, the brother of Hayyah Lourié. Two of Hayyah Lourié's sons, Moshe and David, married the two daughters of Shemuel Eliasberg of Ivenets, Miriam-Leah and Rushke; and their brother, Eliyahu Eliasberg married the daughter of Moshe Lourié, Zeldah. Her sister, Rahel, was married to Moshe-Hayyim Eliasberg of Minsk, the son of Yeshayahu, her mother's cousin; and her brother, Iser-Isidore Lourié, married Agatha (Gitl), the daughter of Eliyahu Eliasberg, who was Iser's maternal uncle and brother-in-law. The son of this Eliyahu Eliasberg, Shemuel Yonah, married a Lourié girl, and Shemuel, the son of Moshe-Hayyim and Rahel (née Lourié) Eliasberg, married Frieda, the daughter of his mother's uncle, David Lourié of Pinsk. Lippa (Leopold), the son of Moshe Lourié, gave his daughter Elizabeth in marriage to Dr. Vladimir Eliasberg, the grandson of Yeshayahu Eliasberg of Minsk. This Elizabeth immigrated to Israel (1951) and died there in 1965. Her daughter, Hannah is married to Ehud Avriel of the Israeli Foreign Ministry. Another daughter, Havvah, also works in this government office. The third daughter, Shoshannah lives in Jerusalem, and the fourth, Miriam, in America (see A. Epstein, Kethavim, Vol. I, p. 326, Jerusalem 1950. S. Ginsburg, Megillah Rabbath Inyan, Yeda Am, Vol. VIII, pp. 36—39; idem, Historische Werk, Vol. IV, p. 290; and genealogical trees supplied to me by Havvah and Benjamin Hareli — Eliasberg).

58. Dobzevich, op. cit., pp. 40, 42.

Levin, Hayyah Lourié, Gad-Asher Levin] there are still their sons, the famous gevirim, who also continue to perform innumerable works of charity and to maintain the Talmud Torah and the Bikkur Holim [hospital], so that all the people of Karlin look to them for support... How much longer will they [sc. the people of Karlin] say, 'Let the gevirim [sc. the Lourié's] give; we need not bother'?". David Lourié lived in Karlin and contributed to the upkeep of the Talmud Torah built by his mother [51].

The fact that all the Lourié family, in those days resided in Karlin gave Karlin a certain pre-eminence over Pinsk. Thus, in the article just quoted, we read: "Among the leaders of the Pinsk community... there are no gevirim... Whereas in our town Karlin there have always been famous gevirim, and to this day their renowned and glorious sons still live there... If you ask... who is called a gevir, you will immediately be told 'the wealthy Louriés'". On the other hand, in the same year another article-writer from Pinsk voices the following complaint: "Why does the respected Lourié family remain silent when the poor are suffering? Moreover, I marvel at the great unfeelingness... that our philanthropists do not bestir themselves to do something for them" [52]. These words were, of course, directed at the whole Lourié family.

David Lourié died in 1888. He had four sons, all of whom took up banking. But, whereas Moshe Lourié's son Aharon established a bank to serve the whole community — The Mutual Credit Society — in his native town Pinsk, David Lourié's sons opened private banks in other towns. One son, Aharon, started a bank in Kiev; another, Isidore(?), in Minsk; a third, Iser, in Warsaw; and only the fourth son Shemuel, opened a bank in Pinsk, which was later amalgamated with that of his cousin, Idel. These two cousins also started up banks in other towns, including Rovno, Dubno, Lutsk, Zhitomir, Polonnoye (see above). And Shemuel alone opened a bank in Korbin. David Lourié himself had nothing to do with the establishment or management of social institutions, but his wife Rushka (the daughter of Shemuel Eliasberg from Ivenets) and his son-in-law Yonah Simhovich (his daughter Odl's husband) were active in this respect. Rushka Lourié, together with her sister Miriam-Lea Lourié (the wife of Moshe Lourié) and her husband's step-sister, Gite Ettinger, and Yosef Halpern, ran the Somekh Nofelim [Supporter of the Falling] social welfare society. While Yonah Simhovich, aided by Moshe-Hayyim Eliasberg (the son-in-law of Moshe Lourié) and Aharon Lourié, took over the management of the Karlin Talmud Torah built by Hayyah Lourié, and also founded a trade school in the town [53]. The treasurer of this Talmud Torah was David Lourié's above-mentioned step-sister Gite Ettinger, the wife of Yosef Ettinger and mother of Mikhal Ettinger, all of whom took their share in the work of running the institution.

Yosef Ettinger also occupies a significant place in the annals of Pinsk (see the respectful reference to him in Y.L. Gordon's above-quoted letter of 1862 to Aharon Lourié). He took an active interest in the Pinsk Talmud Torah [54], befriended rabbinical scholars and used to lead the talmudic study-circle in the Karlin "Neistat" synagogue (as reported by Mordekhai Kerman in his reminiscences). His name appears among those of the Pinsk merchants who signed the petition of Nov, 8th 1862 to the Minsk provincial governor (see above).

Mikhal Ettinger, the son of Yosef and Gite, was (as already stated) the principal of the Karlin Talmud Torah from 1876 onwards, in place of Meir Levin, who had left Pinsk. A contemporary writer reports that people then began "to bring their sons to the school very willingly. The principal is the keen-witted, wise and highly estimable rav and gevir, Mikhal Ettinger (long may his light shine!), who has this year raised the number of pupils to three hundred" [55]. Mikhal continued as the successful head of this institution for three years, till 1879 when he left Pinsk. In an article about the Karlin Talmud Torah dated the 28th Elul, 1880, we read: "However, one great lack is also evident in this school. For since the respected gevir M. Ettinger left our town in pursuance of his business affairs, the Talmd Torah has been without a trustworthy supervisor

51. Hamaggid, 1880, No. 35, pp. 300—301.
52. Hamelits, 1880, No. 3, p. 57.
53. Hamelits, 1887, No. 114, p. 1203.
54. Hamelits, 1863, No. 20, p. 312.
55. Hatsefirah, 1876, No. 15, p. 114.

reproduce here some of his reminiscences of that time, as written by him in a letter to me in reply to my questions: "I went to Basel, because the Congress aroused my interest. I remember the great impression made on me by the large banners with Zionist slogans on them flying over the Congress building, when in Russia everyone was afraid of mentioning the name 'Jew' in public. I telephoned the secretary of the Congress, Herr Reich from Austria, to enquire whether I could take part in the Congress. He replied: 'Yes. There are some communities in South Africa which were unable to send delegates and have therefore asked me to find people to volunteer to serve as their representatives and report to them on the proceedings'. I think that I represented Bulawayo in Southern Rhodesia; at any rate, in the report published by Herr Reich after the Congress my name appears as the representative of that country. Another similarly appointed 'representative' of a Jewish community in South Africa was Leon Simon, who later became a wellknown Zionist and translated Ahad Haam's works. At the Uganda Conference I was not actually a delegate, but was in close contact with Weizmann. I also knew Herzl. At the time of the split over the Uganda Programme, I sided with the opposition. Later, I helped to bring about a reconciliation between the supporters of the Programme and the Democratic Faction. In one of the published photographs from the Congress, I appear together with Herzl and Weizmann"[49]. In 1901 Shaul Lourié worked in Chaim Weizmann's laboratory in Geneva. On his return to Darmstadt he became one of the founders of the "Maccabiah" Zionist Students Organization. We find his name, together with those of Motzkin, Weizmann, Buber, Leib Yafe, his relative and fellow-townsman Georg Halpern, and others, in a list of leading Zionists who undertook (in 1903) to travel to university towns in Germany, Switzerland, Belgium and other countries, in order to propagate the ideas of the Democratic Faction. During the years 1905—1939 Shaul Lourié was a businessman in London. He then went to the United States (Santa Monica, California), and died there, at the age of 91, on August 1970, one of the last surviving participants in the First Zionist Congress.

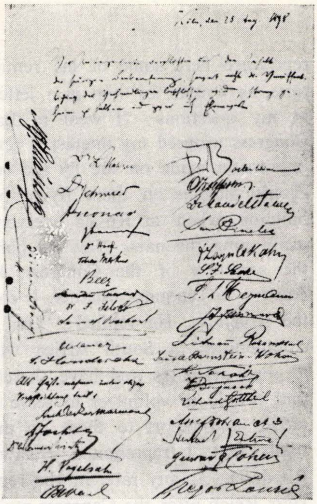
David Lourié (born 1828), the third son of Hayyah and Aharon Lourié, was associated with his brother Moshe in the establishment of the firm of "The Brothers Lourié & Co.", which was the first Jewish commercial company in Pinsk. The two brothers brought there steamboats from Germany and were among the first to put these vessels into operation between Pinsk and the towns of southern Russia. The author of a contemporary monograph on Pinsk (Janson), who writes approvingly of their work, notes that the firm of "The Brothers Lourié & Co." owned three ships which in 1867 plied the waters of the Pripet and the Dniepr. And Y. L. Gordon, in one of his letters to Moshe Lourié's son Aharon, writes in 1868: "... Tell me... what kind of business is carried on by your firm 'The Brothers Lourié & Co.'. I have heard that you have a steamboat... Do you deal in timber and grain, as your family has done for generations?". The Lourié steamboats were used for the transportation of timber, corn, and fats. David Lourié took no active part in Jewish communal life. However, it is known that in 1887 he and his brother Moshe gave a free weekly distribution of bread to the poor, and he was undoubtedly one of the "Karlin philanthropists" who in 1878 provided two free meals a day — breakfast and lunch — for seventy pupils of the Karlin Talmud Torah, and also supplied them with winter and summer clothing. A contemporary witness (Mordekhai Kerman) records David Lourié's readiness to help needy individuals, and also relates how, like all the other members of the Lourié family, he used to visit the Karlin Av Beth-Din, the gaon R. David Friedman, on the eve of Rosh Hashanah, to exchange greetings with him for the New Year. David Lourié is included among the people referred to in the anonymous article (signed 'B.') of the year 1880 which has been quoted above[50]: "... After them [sc. after Moshe-Yitshak

49. See A. Zenzifer, Paamei ha-Geulah, p. 112, Pl. 300, Tel Aviv 1952. In the Weizmann archives there are many letters testifying to the friendship between Weizmann and Shaul Lourié (Shaichik) and referring to their meetings in Pinsk, to the close personal relations between them in foreign countries, and to Shaul Lourié's active participation in the planning of the Hebrew University and in the problems of the Democratic Faction. See: Letters and Papers of Chaim Weizmann, Indexed Letters, Vol. I, II, III. In the archives there are also six letters from Weizmann to Ovsei Lourié, ibid, Vol. I, Letters 3—8.

50. Hamelits, 1880, No. 14, p. 277.

Editorial board of the "Pinski Listok" Newspaper. In the middle — Sashah Lourié. On the left — the editor Asher Holtsman. On the right — member of the board Bonie Rubinstein (1910)

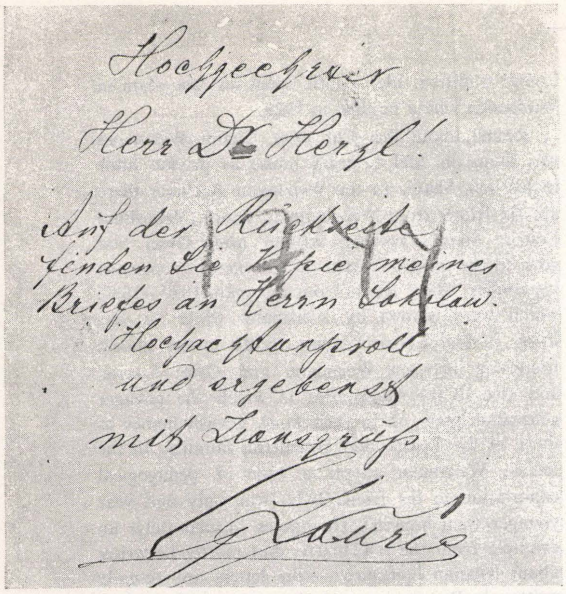

The signatures of the participants in the founding conference of the Colonial Bank at Cologne on Aug. 25th 1898. Grigory Lourié's signature appears at the bottom right, and Moshe-Hayyim Eliasberg's in the margin at the top left.

Idel, the son of Shemuel Lourié, and his family (Pinsk 1900)

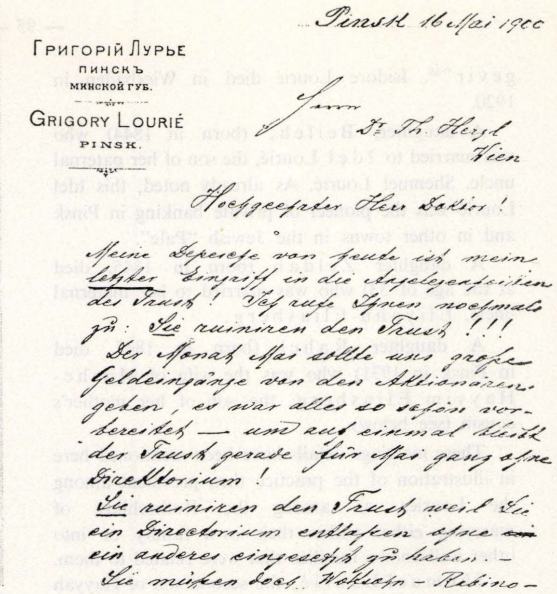

Hochgeehrter
Herr Dr Herzl!

Auf der Rückseite
finden Sie Copie meines
Briefes an Herrn Sokolow.
Hochachtungsvoll
und ergebenst
mit Handgruß

G Lourié

Grigory Lourié's letter to Dr. Herzl, attached to the copy of the printed letter to Sokolov (16th September 1902)

Григорій Лурье
пинскъ
минской губ.

Grigory Lourié
PINSK.

Pinsk 16 Mai 1900

An
Dr Th. Herzl
Wien

Hochgeehrter Herr Doktor!

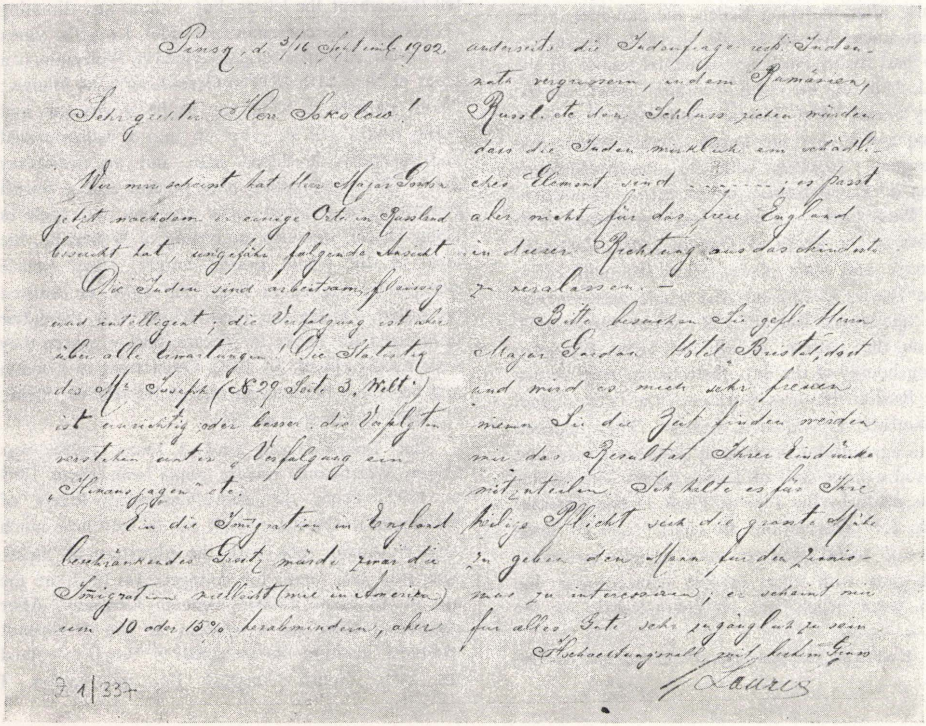
Meine Depesche von heute ist mein letzter Eingriff in die Angelegenheiten der Trust! Ich rufe Ihnen nochmals zu: Sie ruiniren den Trust!!!

Der Monat Mai sollte uns grosse Geldeingänge von den Aktionären geben, es war alles so schön vorbereitet — und rasch einmal bleibt der Trust gerade für Mai ganz ohne Direktorium!

Sie ruiniren den Trust wenn Sie ein Direktorium entlassen ohne ein anderes eingesetzt zu haben. —

Sie wissen doch Wolkson - Rabino -

Grigory Lourié's letter to Dr. Herzl about the crisis in the affairs of the Colonial Bank (Pinsk 1900)

Pinsq, d. 3/16 Septemb. 1902

Sehr geehrter Herr Sokolow!

Wie mir soeben hat Herr Major Gordon jetzt nachdem er einige Orte in Russland besucht hat, ungefähr folgende Ansicht

Die Juden sind arbeitsam, fleissig und intelligent; die Verfolgung ist aber über alle Erwartungen! Die Statistik des Hr. Joseph (829 Seit. 8. Mill.) ist unrichtig oder besser die Verfolgten verstehen unter „Verfolgung ein „Hinausjagen" d.i.

Um die Emigration in England einschränkende Akt würde zwar die Emigration vielleicht (nicht in Amerika) um 10 oder 15% herabmindern, aber

antworte die Judenfrage und Juden-rate vergessen, indem Rumänien, Russland etc den Schluss ziehen würden dass die Juden moralisch ein schädliches Element sind — — — ; es passt aber nicht für das freie England in dieser Richtung aus das Ausland zu reagieren. —

Bitte besuchen Sie gefl. Herrn Major Gordon Hôtel Bristol, dort und wird es mich sehr freuen wenn Sie die Zeit finden werden mir das Resultat Ihrer Eindrücke mitzutheilen. Ich halte es für Ihre heilige Pflicht sein die grosse Idee zu geben den Mann für den Zionismus zu interessiren; es schmerzt mir sehr für alles Geld sehr zugänglich zu sein

Hochachtungsvoll und herzlichen Gruss

G Lourié

Grigory Lourié's letter to Nahum Sokolov (16th September 1902)

gevir"[48]. Isidore Lourié died in Wiesbaden in 1920.

A daughter, Beileh, (born in 1844) who was married to Idel Lourié, the son of her paternal uncle, Shemuel Lourié. As already noted, this Idel Lourié was the pioneer of private banking in Pinsk and in other towns in the Jewish "Pale".

A daughter Zeldah (born in 1845, died at the age of 33) who was married to her maternal uncle, Eliyahu Eliasberg.

A daughter Rahel (born in 1847, died in Pinsk in 1931) who was the wife of Moshe-Hayyim Eliasberg, the son of her mother's cousin (see below).

These marriage details have been mentioned here in illustration of the practice then prevalent among the Louriés, as among the Rothschilds, of marrying either within their own family or into other well-known families that were related to them.

Shemuel Lourié, the second son of Hayyah and Aharon Lourié, (born 1826 in Pinsk) moved to the provincial capital, Minsk, where he opened a private bank. His son Idel (born 1845) returned to Pinsk, after marrying Beileh, the daughter of his paternal uncle, Moshe Lourié, in 1861. His father-in-law had made Pinsk an industrial centre in the second half of the 19th century; now, at the century's end, Idel Lourié established a private banking system for the town's factory-owners and businessmen. Together with his cousin, Shemuel the son of David Lourié, he set up — in addition to the Pinsk bank — a whole banking network with branches in the towns of Dubno, Lutsk, Zhitomir, Polonnoye and other places. Since the main office was in Rovno (Volhynia), the whole network was called "the Rovno Bureau" ("Rovner Kontor"). Run on the pattern of all the large European banking houses of the day, these banks were known in the Russian business world as "the bank of Idel and Sam[uel] D[avidovich] Lourié". They financed deals in agricultural produce in three provinces, and employed a large staff of Jewish clerks. The regular appeals made by the Jews of Pinsk to this financial concern for contributions to charity and to institutions of social welfare were usually answered, though not with that devoted concern for the Jewish poor which was so characteristic of the Lourié tradition. Idel Lourié spent his last years in Wiesbaden where he died in 1928.

Round about the year 1890, Chaim Weizmann was living in Idel Lourié's house as private tutor to his son, Shaul. In the Weizmann Archives there are six letters from Weizmann to Ovsei (Yehoshua) Lourié, Shaul's brother, written after Ovsei had gone to the town of Mitau (in Courland) to continue his studies. These letters from the years 1890—1892, which were written by Weizmann while he was living in Idel Lourié's house, testify to the sincere friendship between Weizmann and Ovsei Lourié, and also to the atmosphere in which the younger generation grew up in such Pinsk Jewish homes as those of the Lourié and Weizmann families. In the letters, Weizmann adopts a tone of pedagogical exhortation to his friend (who was only one year younger than himself). He quotes (inaccurately) an example from the talmud, but mostly he writes about Russian literature — the letters are actually written in Russian — and about the reading of its basic texts. The influence of Weizmann's education at the government "Realschule" in Pinsk can be felt throughout the letters, but without any dimming of his Jewish consciousness. Idel Lourié's views on Jewish education are described by Weizmann in a letter of Nov. 11th 1890 to Ovsei Lourié, as follows: "Your parents... want you to be a virtuous and noble youth, and to grow up into a well-educated and mentally developed man and an exemplary Jew". This combination of a general and a Jewish education, of polished social manners and pride in being Jewish, was also, according to Weizmann, the ideal of the whole Lourié family. Ovsei Lourié subsquently studied in Riga. Till 1914, he assisted his father. During the First World War the latter transferred his banks to Yekaterinoslav, where they were finally closed. In 1920, Ovsei went to London and became a business partner of his brother, Shaul. He died in London in 1941.

Idel Lourié's son, Shaul (born 1879), was Chaim Weizmann's private pupil from about 1888 to 1892. From the above-mentioned letters of Weizmann to Ovsei Lourié it can be seen how much care Weizmann took with the education of Shaul, who was five years his younger. In 1897, at the age of 18 Shaul Lourié went to Germany. After registering there as a student at the Darmstadt technical institute, he travelled to Basel to attend the First Zionist Congress. For this reason, I

48. Hamaggid, 1880, No. 47, p. 400, and No. 48, p. 408.

Sasha Lourié, son of Grigory — remote from Judaism and unable to find his place in the world.

Six generations representing six chapters of Jewish history.

Miron Lourié was Grigory and Rivkah Lourié's younger son. His Jewish name was apparently Meir, after his father's and mother's grandfather Meir Levin, the eldest son of Moshe-Yitshak Levin (see above). Miron was born in 1900. He made the sea his career and sailed on ships based on the port of Odessa. After the First World War, when his mother returned to Pinsk, he joined her there, but soon returned to his port. Further details of his life are unknown.

Grigory Lourié's brother Leopold, was also a man of wide learning and a Zionist. Wishing to diffuse general education among the young generation of Jews in his town, he in 1888 taught secular subjects in the Karlin Talmud Torah. Not having a licence to teach, he was fined by the police, but only the nominal sum of three roubles since "he did his work without remuneration". He then moved to Lodz, and attended the Fifth Zionist Congress as one of that town's delegates. His name appears in the list of those who took part in the debates on the Jewish National Fund and the Colonial Bank. In 1903 he attended the Sixth Zionist Congress. In the thirties of this century, Leopold Lourié, with his wife Dora and his brother Asir (Asher), returned from Lodz to spend their last years in their native town, but took no part in public life there. They were presumably wiped out in the Nazi holocaust.

The other children of Aharon Lourié were: a son Shemuel who, together with his brother Grigory, opened the previously mentioned banks in Homel and in the small towns of Klintsi, Pochep, and Zhlobin; a son, Alexander, who remained in Moscow; a son. Ovsei (Hoshea?, Asher?) whose own son Alexander is now living in Tel Aviv and whose daughter Maria is living in Paris; a son Shaul, now in Dresden; a son, Yitshak, who lived in Warsaw; a daughter, Rahel, who married Shaul Weinreich and who also went, with her mother, to live in Dresden. Her two daughters immigrated to Israel. One of them, Frieda Hanf-Weinreich lived in Haifa till her death there (1965); the other daughter, Dr. Anni Samuelsdorf lived in Tel Aviv and was an active worker in the Zionist Organization till her death there in 1971. A brother of theirs, Ismar, lives in London. Another brother, Max, lived in Tel Aviv and died there.

On Dec. 2nd 1917, an "Association to Help the Jews of Pinsk" was founded in the Moscow home of Yitshak-Asher Naidich. Its members were all natives of Pinsk (like Naidich himself), who, in the light of the report by the Central Jewish Committee in Copenhagen, had decided to band together to help relieve the hardships of their brethren in Pinsk. Among their number we find the names of "As[ir] and Y[itshak], the sons of A[haron] Lourié".

All the above details show the extent to which the members of one branch of the Lourié family from Pinsk became scattered in various parts of the world.

Next, the other children of Moshe Lourié:

Shemuel Lourié (born in 1850), who was married to Tirzah, the sister of Yosef Halpern, and died young (1888).

Iser — Isidore Lourié (born in 1851), who established large industrial enterprises in Libau (Latvia). His wife was Agatha, the daughter of his maternal uncle and brother-in-law Eliyahu Eliasberg, who built the Pinsk tallow candle factory. In 1880, Isidore Lourié donated a large sum for the building of the Pinsk Talmud Torah school to be named after his first wife, Beileh[46]. He also took charge of the Karlin Talmud Torah and provided for its needs, after Mikhal Ettinger left Pinsk (in about 1879). A journalist of those days calls on "... the noble gevir [rich man] Isidore Lourié (who should intervene in the affairs of the Talmud Torah school and be greatly moved by the fate of its young pupils) to see... and note every shortcoming"[47]. And in a subsequent article we read the following: "...Those in charge of the Talmud Torah school, the noble gevir, Isidore Lourié, and the maskil, H. Ratin, have also ceased to exercise any supervision or control over it and pay no attention to the pupils' conduct and the methods of teaching... Rouse yourself and take new courage, Isidore Lourié, noble and generous

46. S. M. Rabinowitsch, op. cit., p. 11.
47. Hamaggid, 1880, No. 35, p. 300.

end of 1917, she returned to Pinsk with her younger son, Miron, and was very warmly welcomed by her family (the Louriés and Eliasbergs) and old friends. But Miron left Pinsk and went to Odessa to continue his training as a sailor; while Sasha, Rivkah's elder son, remained in Western Europe and she lost touch with him too, thus being left completely alone, without husband or children. Nevertheless, despite all her hardships and troubles, Rivkah Lourié did not lose her energetic determination and earned her own living as a cashier in one of the Pinsk banks. She thus worked as a clerk in a public institution the prototype of which had been established in Pinsk forty years earlier by her father-in-law, Aharon Lourié, and in the very same bank of whose board of directors her husband, Grigory, had been the chairman. She died in Pinsk (in 1935 or 1936).

Sasha Lourié, Grigory's and Rivkah's eldest son (born, probably in Pinsk, in 1891), completed his studies at the Pinsk government "Realschule" at the age of seventeen. During Sasha's schooldays, the student Chaim Weizmann boarded in his parents' house and helped him by giving him private lessons. Sasha grew up to be a man of outstanding intellect and wide reading, a polyglot, and a gifted orator. When the Russian-language newspaper "Pinski Listok" ["The Pinsk Bulletin"] began to appear in Pinsk (1910/11), Sasha Lourié was one of the three members of the editorial board, contributing mainly popular reviews and articles on current questions. Before the First World War he left Pinsk and moved with his parents to Petersburg. There, in 1912, he began to study archeology and joined the Jewish Students' Association. In 1915 he proceeded to Stockholm, where he edited the Russian-language paper "Skandinavski Vestnik" ["The Scandinavian Herald"]. At the end of the First World War, an attempt was made to set up a "National Byelorussian Republic"; and this idea of autonomy for Byelorussia, as for Poland and the Baltic countries, continued to be supported by the Allied Powers even after most of the territory in question, including the intended capital, Minsk, had been occupied by the Bolsheviks, as well as the remaining western part by Poland. This "Autonomous Byelorussian Republic" had "representatives" in various countries. In 1921, Sasha Lourié was the "Byelorussian representative" in the Lithuanian capital, Kovno. It was in this state — Lithuania — that one of Grigory Lourié's friends and fellow-townsmen, the lawyer Shimshon Rosenbaum, set up an autonomous Jewish political unit which he himself headed, first as the Chairman of the Jewish National Council, and afterwards as the Minister for Jewish Affairs. At the same time and in the same country, one of Grigory Lourié's sons was serving as the representative of a foreign — though actually fictitious — state, and devoting all his energies to the cause of obtaining independence for it. This meeting of two men from the same town and the same Jewish background, but with such diametrically opposed outlooks, is symbolical of the two main courses taken by modern Jewish history, and in particular it strikingly brings out the great contrast between the way chosen by Sasha Lourié and that followed by his ancestors. In 1922, Sasha was the Byelorussian representative in Danzig. While in Kovno and Danzig, in the years of the great movements of population following on the First World War, he helped many stateless people by providing them with passports and official documents. I myself was so helped by him in 1921, when I escaped to Lithuanian Kovno from the advancing Polish army, Sasha Lourié married a Finnish Christian woman, the owner of an estate near Zoppot, which was close to Danzig where he lived. After the hopes of establishing an independent Byelorussia had finally come to nothing, we find Sasha Lourié working as the correspondent of a German newspaper and living in Kiel, in northern Germany, a town without any Jewish population and notorious for its anti-semitism even in the time of the Weimar Republic. He remained there until the Nazis came to power. When last heard of, he was living in the negro republic of Haiti.

Here, then, is the history of six generations:

Shaul Karliner (Levin) — communal leader and philanthropist.

Hayyah Lourié, his daughter — philanthropist.

Moshe Lourié, her son — a patriarchal Jewish figure.

Aharon Lourié, son of Moshe — one of the leaders of the Pinsk and Karlin communities.

Grigory Lourié, son of Aharon — nationalist, Zionist, worker for Jewry.

acquainted with Grigory Lourié, her fellow-townsman and neighbour, refers to many of her acquaintances (including the veteran Pinsk Zionist, Meir Lieberman) who attended the conference, but makes no mention of Lourié's name[42]. Grigory Lourié died of a heart attack in Petrograd, at the end of 1917.

His wife Rivkah — "Reveka Savelyevna" as she used to be called in Pinsk — was the daughter of Shepsel (Shabbethai?) Simhovich of Kiev and of Feige(?), the daughter of Meir Levin orginally from Pinsk, who later settled in Kiev. This Meir Levin was (as noted above) the eldest son of Moshe-Yitshak Levin, the brother of Hayyah Lourié and second son of Shaul Karliner. Since Grigory Lourié's mother, Beileh, was also (as stated by Aharon Lourié in his above-quoted letter of Iyyar 19th 1863 to Y.L. Gordon) a daughter of Meir Levin, Rivkah was Grigory's cousin. This was in accord with the Lourié practice of marrying within the Lourié-Levin family. Of Shabbethai Simhovich we know that, in the eighties of the last century, he was head of the Pinsk Talmud Torah[43]; and we also find his name among the Pinsk merchants who signed a petition to the Minsk provincial governor, on Nov. 8th 1862[44]. He too moved from Pinsk to Kiev, like his father-in-law, Meir Levin. Yonah Simhovich, who was most probably Shabbethai's son, married Odel, the daughter of David Lourié, and remained a resident of Pinsk, where (as described in detail below) he continued his father's tradition and was associated with the members of the Lourié family in their concern for the education of the rising generation[45].

Rivkah Lourié was a loyal helpmate to her husband, Grigory. Besides actively assisting him in the running of the Pinsk Trade School for Girls, she all her life patiently and uncomplainingly bore the burden of her husband's neglect of his own affairs in his selflessly devoted pursuit of his ideals. This was the time of the early Zionist Congresses and the establishment of the Colonial Bank in London, when Grigory's thoughts and energies were completely taken up with organizing the sale of the Bank's shares throughout Russia. As one of the directors of the Bank (an office for which he received no emolument) he was obliged in those days to travel to meetings in London and Vienna, and sometimes also to stay in London to attend to the affairs of the Bank. This life of constant travelling, together with his numerous and varied activities on behalf of the Pinsk Jewish community, had a disastrous effect (as already described) on his management of his own business concerns, with the result that he and Rivkah were compelled to turn for assistance to their relatives and friends. Although all this must have caused Rivkah Lourié great mental and emotional suffering, her understanding and admiration for her husband never wavered and she nobly supported him in all his idealistic undertakings. She agreed to their home in Pinsk being thrown open as a meeting-place for the town's Jewish intelligentsia, particularly for Zionist activities; and it was thanks to her generous and hospitable spirit that anyone in need of help or advice was made to feel welcome there at all times. It is no mere chance that Chaim Weizmann, when a pupil at the government "Realschule" in Pinsk, was a frequent visitor to Grigory and Rivkah Lourié's home, as he was again later when, as a student, he returned from abroad to his home-town.

We have already described how, on the eve of the First World War, Grigory Lourié lost all his money and, leaving all his property in Pinsk in the hands of his creditors, moved with his family to Petersburg. It is related that, when they were about to set out, penniless, on their way, his wife expressed a wish to take with her just one thing — her Sabbath candlesticks. But Grigory would not let her, on the grounds that the candlesticks too were now no longer his, but also belonged to their creditors. In Petersburg, Rivkah lived in very difficult circumstances. When Grigory died at the

---

42. H. Weizmann-Lichtenstein, op. cit., p. 226. Grigory Lourié's letters to Sokolow and to Herzl are in the Central Zionist Archives, Jerusalem, Dokument Z 1/337.

43. Hamelits, 1863, No. 20, p. 312.

44. Hacarmel, 1863, No. 30, pp. 241—244.

45. In the genealogical trees made available to me by Havvah and Benjamin Hareli, two of the descendants of the Lourié-Eliasberg families, we find the name of "Rivkah Simhovich, the wife of Shemuel, the son of Moshe-Hayyim Eliasberg from Ivenets", who died in 1873. This Rivkah was the daughter of Hirsch Simhovich (died 1852), and the granddaughter of Hayyim Simhovich (died 1826) who was the son of Hirsch-Shamash Simhovich of Minsk (died in 1799). The identity of name — Rivkah Simhovich — points to the genealogical relationship between the two women.

word 'persecution' means, for its victims, brutal expulsion from their homes, and the like.

Legislation limiting the entry of aliens into England may perhaps reduce the numbers of aliens entering the country (as in America) by 10% or 15%. But, as against this, it will increase the importance of the Jewish problem and add to the Jews' sufferings. Rumania, Russia, and the other countries are likely to conclude that the Jews are indeed a harmful entity... and it is unworthy of England, the champion of freedom, to bring about anything of this kind.

Please visit Major Gordon in the Bristol Hotel and be so good as to let me know your impressions. In my humble opinion, it is your lofty duty to try to arouse his [Gordon's] interest in Zionism. I think that he is sympathetically disposed to every good cause.

With sincere regards,

Yours most respectfully,

G. Lourié"

To the copy of the above letter sent to Dr. Herzl, Lourié appended the following note:

"My dear Dr. Herzl,

On the other side of this sheet you will find a copy of my letter to Mr. Sokolow.

With the greetings of Zion,

Yours sincerely and respectfully,

G. Lourié

Pinsk, Sept. 3/16, 1902".

Herzl's visit to the Russian minister, Pleve, in Petersburg in 1903, after the ban on the sale of Colonial Bank shares in Russia, was arranged with the help, not of Lourié, but of Dr. Nisan Katzenelson, one of the Bank's directors; and Lourié's name was missing from the list of the six Russian representatives of the Bank which Herzl handed to Pleve on Dec. 12th 1903. Nor was Lourié present at the Sixth Congress, which was held in August 1903. He did attend the Seventh Congress (in August 1905), once again as a Pinsk delegate, but his name does not appear in the list of speakers or as a member of any of the committees. After that, he attended only the Eleventh Congress (in 1913), where once again he is not mentioned among the speakers.

From the time of the Minsk conference of Russian Zionists (in 1902), Lourié's Zionist and other public activity was mainly confined to his native town of Pinsk. In 1904 he founded a library which was instrumental in the spread of general education, especially among the town's Jewish youth. At the time of the anti-Tsarist ferment in the Pinsk "Realschule", Lourié joined the ranks of the fighters for civil rights. He was also a representative of the ICA (Jewish Colonization Association) information bureau set up to answer questions about the possibilities of Jewish emigration from Russia. When Druyanov visited Pinsk (in 1911) and held a meeting in the house of Ozer Weizmann (Chaim Weizmann's father) to encourage the sale of the Colonial Bank shares, Lourié was one of those present. He also helped the Pinsk Women's Charitable Association in its activities, being the only male member of the organization. And he of course did all this work without asking for, or receiving, any remuneration.

It has already been remarked that Grigory Lourié was idealistic to the point of unworldliness, completely neglecting his own private affairs in his selfless work for the good of the Jewish community. The money-grabbing clerks employed in his factories took advantage of his not keeping a watchful eye on them to cheat him out of his wealth and reduce him to abject poverty. In this desperate plight, he abandoned all his remaining property to his creditors, left the town in which his family had lived for generations, and went to live in Petersburg (before the outbreak of the First World War). Although his lack of business ability may also have been partly responsible for these developments, there is no doubt that his idealism was an important factor in his material failure. In Petersburg, Lourié made a bare living, during the First World War, from various odd business jobs. The members of the Zionist Centre (which was for a time located in Petrograd) treated him with respect, as did Ussishkin, remembering Lourié's youthful services to the Zionist cause and his co-operation with Herzl, Wolfson, and Kan in the early days of the movement. But Lourié himself no longer took any active part in Zionist work, visiting the Centre only on rare occasions and the offices of the Zionist paper "Petrograder Togblat" not at all. Hayyah Weizmann-Lichtenstein, who took part in the Zionist conference in Petrograd in May 1917 and was personally

Democratic Faction walked out of the debating hall on this issue, Lourié, though not a member of the Faction, joined them [40]. Grigory Lourié's name does not appear among those taking part in the Zionist conference held in Vienna, between the Fifth and Sixth Congresses, on Oct. 28-30th, 1902, nor yet among the directors of the Colonial Bank who were elected at that conference.

Striking testimony to the power of Lourié's personal influence within the Zionist movement is to be found in four letters written to him from Geneva at the end of 1902 and the beginning of 1903 by Chaim Weizmann, three of them in German and the fourth in Russian [41]. After reminding Lourié of their conversations in Pinsk, Weizmann informs him that groups have been formed to propagate the idea of establishing "a Jewish school of higher learning" (i.e. a university) and requests him "to help us in our work... since with your personality and your connections you can do a great deal for us... The questionnaires will be sent to you for you kindly to express your opinion of them... After you have put in a good word for us to Mr. Kan, we shall write to him...". In the third letter, Weizmann writes about "the Jewish school of higher learning" and discusses the (as it seems to him) precarious condition of the Zionist movement. He stresses the power of Lourié's influence — even at that date — both in connection with the establishment of the proposed Jewish university and in helping to clarify and improve the general Zionist situation, and adds: "It is your duty to help us... I know that you have always adopted a balanced attitude to the activities of our party and I therefore very much want to hear your opinion...". The contents of this letter would seem to suggest that, in his replies to Weizmann's previous letters, Lourié had expressed opposition to the decision to support the establishment of a university on condition that it be set up only in Palestine. We do not know what action Lourié took after receiving Weizmann's letters.

The Weizmann letters in the Rehovoth archives testify to the close personal relationship between Weizmann and Grigory Lourié. As already stated, there was a disagreement between them in about the middle of 1903. Grigory's house was a meeting-place for the Pinsk Jewish intelligentsia, and a year later, on April 4th 1904, we find Weizmann writing: "I have just had a visit from Shaichik [Shaul Lourié],... We shall meet today at Grigory's. All the Pinsk 'Europeans' have been invited to his house" [41].

In 1902 Lourié attended the Zionist conference at Minsk and was elected (presumably on the strength of his having formerly been one of the Bank's directors) to the committee charged with the organization of "clubs for the sale of Colonial Bank shares" in Russia. The conference accepted his proposal calling for the publication of detailed information about the Bank's activities (including its balance-sheets) in the Russian Jewish press, and also adopted various suggestions of his for the improvement of the Bank's management. He himself appeared before the conference to present the Control Committee's report on the financial state of the movement.

On his way home from the Minsk conference (which ended on Nov. 10th 1902), Grigory Lourié met Major Evans-Gordon, a member of the British Royal Commission on Alien Immigration, brought him back with him to Pinsk, and took him on a tour of the neighbouring small towns to show him the conditions of Jewish life there. In Pinsk itself, he arranged for Evans-Gordon to meet the local Zionists, and Gordon's visit was remembered by Georg Halpern in 1961. Chaim Weizmann also took part in this tour. Afterwards, Grigory Lourié wrote the following letter (now in the central Zionist archives in Jerusalem), to Nahum Sokolow with a copy to Dr. Herzl who, of course, had appeared before the above-mentioned British Commission.

Lourié wrote (in German) as follows:

"Pinsk, Sept. 3/16, 1902.

My dear Mr. Sokolow,

I think that, after having visited several Jewish communities in Russia, Major Gordon has now formed roughly the following opinion: that the Jews are industrious and intelligent artisans who love their work, but are subjected to innumerable oppressions; that the statistics given by Mr. Joseph (Welt, No. 29, p. 3) are not correct; and that the

40. Yisrael Klausner, Opozitsiyah le-Herzl, p. 147, Jerusalem 1960.

41. The Letters and Papers of Chaim Weizmann, Volume I, II, III, Indexed Letters, London 1968, 1970, 1972. See also ibid, Vol. I, letters 13, 40, 304, 316 and Vol. III, letter 215.

offering him the position of chairman at an annual salary of a thousand pounds. He replied that he was reluctant to accept, for fear of doubts being cast on his financial integrity". And again, on the same day, in a letter to Kan: "... From Lourié I have received the following telegram in reply to my offer of the chairmanship at an annual salary of 1000 pounds: 'I am afraid that my acceptance might disappoint many Zionists who covenanted to buy Colonial Bank shares because of my devoted work for which I received no remuneration; but I shall consider the matter, nevertheless".

In a second letter to Kan, on July 12th 1899, Herzl writes: "I am doing all I can to bring Lourié to London. The executive committee will officially offer him the chairmanship. In addition, I shall also ask the Russian Zionist leaders to urge him to make this sacrifice for the cause. In this way we shall make completely sure of him. Your proposal that Lourié should at first be appointed 'director' (i.e. should have a vote on the board) seems a good one to me... Lourié's appointment will make a good impression in Russia...". At the Third Congress Lourié was again elected as one of the directors of the Colonial Bank, but was not at that time rich enough to join the other Russian directors in personally helping to finance Herzl's plans in Turkey. The seven directors of the Bank elected at this Congress set up a sub-committee consisting of two of their own members — Kan and Lourié. Herzl's letters to Wolfson after the Third Congress (written on Sept. 18th 1899 and Sept. 30th 1899) show that Herzl had not abandoned the idea of making Lourié chairman of the Bank, with a view to improving its condition. Herzl writes: "Is Lourié in London?... Lourié will organize the Bank in London", and he goes on to request Wolfson to see that Lourié is assigned this task. The shares of the Colonial Bank were issued (Mar. 23rd 1900) over Lourié's signature. However, as a result of being jointly run by Kan from the Hague and by Lourié from Pinsk, in the absence of a chairman with overriding powers in London, the Bank did not develop as it should have done. This led to differences of opinion between Herzl, on the one hand, and Kan and Lourié, supported by Wolfson and Bodenheimer, on the other. Echoes of this disagreement can be found in Herzl's diary and letters, in the minutes of the meetings of the Zionist Executive Committee and of the Bank's board of governors, in Zionist literature, and in Lourié's letters (now in the central Zionist archives in Jerusalem). On May 8th 1900 Lourié sent a letter of resignation from Pinsk to the Bank's directors and board of governors. Despite the severe blow dealt to his own pride, Lourié's only thought was for the interests of the Bank, and with his characteristic modesty he wrote to those in charge of it as follows: "... My leaving the Colonial Bank is a loss of no great importance which can easily be made good. But Mr. Kan's expert services to the Bank are irreplaceable, and it is therefore my duty to advise you to telephone to Mr. Kan and insist on his withdrawing his resignation. I leave the Colonial Bank with an easy mind, since I know that, as long as Mr. Loewe is the Bank's secretary and Mr. Lewis its lawyer, they are sufficient insurance against misuse of the Bank's funds...".

Lourié's recognition of Kan's pre-eminence as an expert in banking matters shows that, even at the moment of his resignation, his chief concern was for the future of the Colonial Bank which he had done so much to bring into being. Down to the time of the Fourth Congress (August 1900) he remained loosely connected with it and was actually co-opted on to the Bank's economic committee. However, after the Fourth Congress he ceased to take a leading, active part in the Bank's affairs, though he was again elected to its committee at the Fifth Zionist Congress, which he attended as a delegate from Pinsk. In contrast to his fellow-townsman and fellow-delegate, Moshe Y. Rom, Lourié opposed the setting up of the Jewish National Fund by the Congress on the basis of nothing more than a bare outline of the Fund's regulations, and demanded that the regulations of this financial institution should be carefully drawn up in full by experienced jurists and presented to the Sixth Congress. This proposal, arising apparently from Lourié's bitter experience during the establishment of the Colonial Bank, was lengthily debated by, among others, Herzl, Bodenheimer, Kokesh, Victor Jacobson, Shalit, and Lourié's own brother Leopold. As a man to whom cultural work was also of deep concern, Grigory Lourié was amongst those that pressed for its inclusion in the Zionist effort, and we find his name in the list of delegates who expressed their wish to address the Fifth Congress on this subject. When the

the government censor. Thereupon, his fellow-townsman Yehudah-Leib Berger, the great Zionist who had been the other Pinsk delegate to the First and Second Congresses, travelled from Pinsk to Vilna to try to find some way of getting the censor's prohibition revoked, a mission in which he was eventually successful. This journey to obtain permission for the publication of the Colonial Bank regulations was also undoubtedly undertaken at Lourié's instigation [39].

Lourié's work in setting up the Bank raised him to a leading position in the Zionist Organization. The news of Herzl's meeting with the Kaiser Wilhelm II in Constantinople (on Oct. 13th 1898) was sent to him in Pinsk, and it was he that passed it on to other towns. Even after he had ceased to be an active member of the World Zionist Organization, he was consulted by Chaim Weizmann — in 1902, 1903 — from Geneva about the state of the Zionist movement and asked to assist in the establishment of a Hebrew University in Palestine.

As a member of the Colonial Bank committee elected at the time of the Second Congress, Grigory Lourié played a particularly active role in the setting up of this important institution. During Hanukkah 1898 he took part in the committee's meetings in London, after the formal procedures for the foundation of the Bank had been completed and the regulations drawn up. He also appeared, together with Wolfson and Jacobus Kan from the Hague, at a large rally of members of the Benei Tsion association. Three weeks later, at a meeting of the inner executive committee held in Vienna (on Jan. 1st 1899), he signed an undertaking, together with Herzl, Wolfson, Kan and others, to pay two hundred pounds to cover the cost of setting up the Bank. At the meetings of the full executive committee, which were held in Vienna on Jan. 26-28, 1899, Lourié, together with Wolfson and Heiman from London, submitted a report on the Bank's regulations and on the work that had been done in preparation for the registration of the Bank and the sale of its shares. After this, Lourié made a journey to London to attend to the arrangements in connection with the Bank. Herzl addressed him, in his letters, as "Highly respected Director", and placed the pages of the Zionist press at his disposal. In the days preceding the registration of the Colonial Bank in London, Herzl sent a constant stream of telegrams and letters from Vienna to the office of the Bank, demanding that prospectuses and other material about the Bank be sent in particular to Grigory Lourié in Pinsk. In one of his letters to Wolfson (Mar. 11th 1899), Herzl wrote: "Attention must be paid to the enclosed letter from Lourié. Russia is what matters most. Don't leave him [Lourié] without help in his difficulties...". While David Wolfson, aided by Kan, was furthering the interests of the Colonial Bank in Western Europe, Grigory Lourié was encountering numerous difficulties in the same task in Russia. Nevertheless, Herzl was able to write (on May 27th 1899): "According to information received... the necessary minimum of [bought] shares (250,000) is at last assured for the Colonial Bank. Of this total Lourié is responsible for 175,000". Lists were now published giving the names of the banks throughout Russia at which shares of the Colonial Bank could be purchased. In Pinsk, the four banks chosen — no doubt by Grigory Lourié — for this purpose were the following: Grigory Lourié's own bank, the Mutual Credit Society bank (of which Grigory was chairman), the bank of Idel and Sam. D. Lourié, (two of Grigory's relatives) and the local branch of the Minsk Commercial Bank. In the first years of the Colonial Bank's existence, 2150 shares were sold in Pinsk. Subscriptions and payments for shares were likewise received in the banks of G. (Grigory) and S. (Shemuel, Grigory's brother) Lourié in Homel, Klintsi, Pochep, and Zhlobin. Herzl was highly appreciative of Lourié's work in those difficult days, as can be seen from his letter of May 16th 1899 to Jacobus Kan and his telegram of June 8th 1899 to Wolfson.

In the meantime, Lourié was encountering increasing difficulties in Russia: the Finance Minister, Vitte, instructed the censor to forbid the distribution of all material printed by the Colonial Bank. When Herzl decided that it was necessary "to find... an industrious chairman for the Bank" (Sept. 17th 1898), his choice fell on Grigory Lourié. Lourié's reply, as reported by Herzl to Wolfson, is characteristic of the man and of the way in which he worked for the realization of his ideals. Herzl writes as follows (July 6th 1899): "...On Kan's advice... I yesterday sent Lourié a telegram,

39. A. A. Feinstein, Megillath Puranuyoth, p. 9, Tel Aviv 1929. N. M. Lifshits, Di Tsionistishe Bevegung in Pinsk, Pinsker Stot Luah, p. 67, Vilna 1903/4.

Aharon, the son of Moshe Lourié, and his family

КОМИТЕТЪ ПО УЧРЕЖДЕНІЮ
Еврейскаго Колоніальнаго Банка
въ Лондонѣ.

Pinsk, den 7. März 1899.

Herrn Dr. Th. Herzl
in Wien. Währing Karl Ludwigg. 50.

Милостивый Государь
Hochgeehrter Herr Doctor!

Ich drahtete heute nach London: „Marlosh, Gregor Lourié".-

Ich erhalte heute die Anfrage, ob es absolut aus nothwendig ist, die Unterschrift des russischen Notar's auf der Vollmacht, Korresp.-Doctor" vom englischen Consul in Russland legalisirt zu lassen. Bitte hierüber gefl. Aufklärung per Draht.

Herr Ingen. Ussischkin in Ekaterinoslaw drahtet mir heute folgendes: „Bitte Aufrechterhaltung Rechtsbasis Basel: Orient inclusive Syrien Palästina; strebet: befasst sich mit Colonie- und Industrie-Gründung in allen Theilen; unmöglich Durchführung Hauptbeschluss Basel. Andererfalls entsage vollständig meine Betheiligung." Hierauf drahtete ich ihm: „Vergebens beunruhigen Sie sich. Lesen Sie nochmals Statut, Prospect werden sich Richtigkeit überzeugen." Und schreibe ich an Herrn Ussischkin noch.

The letter of Grigory Lourié to Dr. Herzl concerning the setting up of the Colonial Bank (Pinsk 1899)

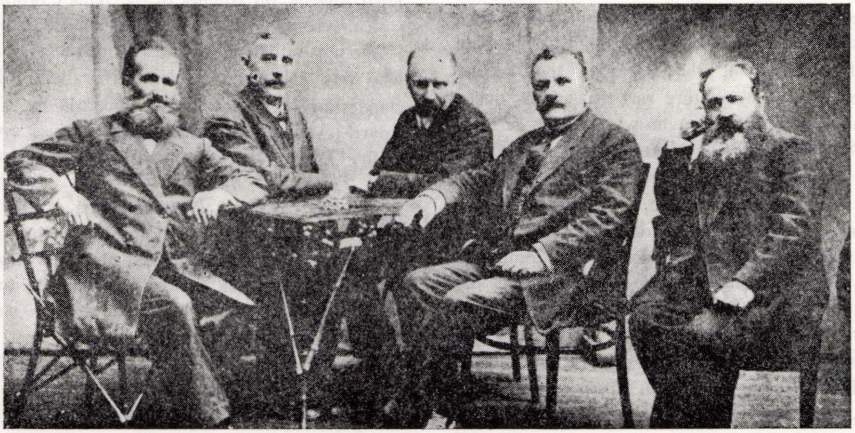
Leopold (Lippa), son of Moshe Lourié
(1859—1938)

Aharon, son of Moshe Lourié
(1842—1910)

Alexander Lourié under arrest during the
German occupation of Pinsk (1916)

Hostages of the Pinsk population during the German occupation (1916)
second from the right Dr. Alexander Lourié

being, Grigory was one of its active leaders in Pinsk. He was sent as one of the Pinsk delegates to the First Congress, and on his return to Pinsk, he was responsible for the opening of a Zionist club which became the centre of the Zionist activity in the town. He was also one of the chief speakers at the Zionist meetings held in the well-known synagogue "Mokhes Shulchen". And he was one of the two Pinsk delegates chosen to take part in the Zionist consultation held in Bialystok about three months after the First Congress, to discuss the implementation of the resolutions passed at the Congress and the whole programme of Zionist work in Russia. He particularly devoted himself to the establishment and development of the Colonial Bank (for Jewish settlement), without of course deriving any personal advantage from the whole scheme. The shares of the Bank began to be issued in Pinsk, as in other Russian towns, even before the Second Congress, on the announcement by the Bank's temporary committee of a preliminary subscription.

On the eve of the Second Zionist Congress, the Russian Zionist delegates to that Congress, including those from Pinsk, met to discuss the setting up of a "bank for Jewish settlement in Palestine". Since Grigory Lourié was one of the Pinsk delegates to the Second Congress, as well as the First, he must have been present at this meeting, especially in view of the subject discussed. After the meeting, he went on to Cologne where a conference was held on the problems of setting up the Colonial Bank. We find his signature among those of the participants in this conference, at which it was decided to propose the establishment of the Bank to the Second Congress. Another signature was that of his uncle, Moshe-Hayyim Eliasberg, who was a Pinsk delegate to the Second and Sixth Congresses[37].

At the Second Congress, Grigory Lourié took part in the drawing up of the resolution calling for the immediate establishment of the Bank. He was also one of the nine members of the Bank Committee elected at this Congress. The year between the Second and the Third Congress was a year of intensive activity on Lourié's part, both in Pinsk itself, which became the centre for the distribution of the Bank's shares throughout Russia, and London and Vienna, where he took part in consultations and meetings in connection with the Bank. During this period, he was Herzl's advisor on all matters concerning the Bank in Russia. On the eve of the Third Congress, Herzl pressed Lourié to accept the post of the Bank's chairman in London. Herzl stressed that "the appointment of Lourié will make a good impression in Russia", and he further urged "the Russian leaders that they too should call on him to make this sacrifice for the cause".

When, immediately after the Second Congress, the Zionist Executive Committee assigned Grigory Lourié the task of obtaining subscriptions for the shares of the Colonial Bank, Pinsk (as already remarked) became the centre of the propaganda drive for the sale of these shares. So much so, that the leaders of the Zionist movement used to come to Pinsk from Warsaw and Vilna in connection with the organization of the Bank's activities; and enquiries about the Bank poured into Pinsk from the large and small towns within the "Pale", and even from outside it[38].

Lourié established and maintained contact between Pinsk and London, to such good effect that the Jewish public associated the affairs of the Bank with the small Russian town rather than the English metropolis. Since the Bank's work was illegal, the shares were not sent from London to Pinsk by post, but carried across the Russian border in a parcel by a special emissary. The addresses that reached Pinsk from Warsaw and London were written, in great secrecy, on batches of the Bank's propectuses, which were then placed in sacks, and taken at night to the post-office and handed for despatch to a clerk who was well paid for his collaboration. All these clandestine activities were directed by Grigory Lourié. At the same time, printed copies appeared of the "Programme for a National Bank", translated from German into Hebrew by Efraim-Dov Lifshits, a native of Pinsk and one of the town's leading Zionists. There is no doubt that it was Grigory Lourié that encouraged his fellow-townsman and friend, who was a gifted publicist, to translate the programme, so that it could be widely distributed for propaganda purposes. To the same end, Lourié also wanted to publish the regulations of the Colonial Bank in Russian, but was forbidden to do so by

37. H. H. Bodenheimer, Be-Reshith ha-Tenuah, Jerusalem 1965.

38. Y. Apel, Betokh Reshith ha-Tehiyah, pp. 485—486, Tel Aviv 1936.

the school. Together with Yosef Halpern and a group of orthodox Jews, Lourié sought to prevent the appointment of the rav R. Tsevi Valk as the Pinsk Av Beth-Din, in place of the deceased R. Elazar-Moshe Hurwitz. Lourié wanted the rav R. David Friedman, the Karlin Av Beth-Din and son-in-law of Shemaryahu Lourié of Mohilev, to become the Av Beth-Din of both communities. But most of the Jews of Pinsk were opposed to this arrangement, and he was obliged to yield to their wishes.

Unlike his father, Aharon Lourié had nothing to do with industry. He was a contractor for the supply of railway-sleepers in Central Asia, and of iron and bricks for the construction of bridges and railway-stations. He was also a partner in a timber concern and an agent of the "Northern Insurance Company". He died in the town of Bobruisk, in the province of Minsk, and was buried in the Karlin Jewish cemetry (1910). On the way from the railway-station to the cemetery, the funeral procession stopped outside the institutions with which he had been actively associated in his lifetime, while pupils of the Karlin Talmud Torah school and the choir of the Pinsk great synagogue recited passages from the Psalms. Representatives of the societies that he had founded or directed accompanied him to his last resting-place[36].

A particularly remarkable member of the Lourié family was a man with all the virtues and faults of the unworldly idealist. This was Grigory (Gavriel), the eldest son of Aharon Lourié, whose public activities — mainly in the Zionist cause — extended beyond the confines of his native town throughout the "Pale" of Jewish settlement in Russia, and even further afield. In fact, this Grigory deserves a monograph all to himself. His life and work in Pinsk belong to the early days of Herzl's Zionist movement. Born in Pinsk in 1861, he was sent as a youth by his father to Germany to attend the "Gymnasium" [high school] in Frankfurt-on-Main. After this, he went to Karlsruhe to study at the Polytechnic Institute there. But before he had completed his course of studies in Chemistry, he went on to France and spent two years in Paris. On his return to Pinsk, he set up a large oil-processing mill (1888), built a small chemical factory in which the student Chaim Weizmann worked for a year (1895—6) as a chemist, and developed a chalk-manufacturing enterprise. His personality is perhaps best revealed in his revolutionary — in terms of contemporary social conditions and ideas — act of introducing an eight-hour working day in his enterprises, a humane and progressive step that was completely unrealistic in terms of the economic viability of industrial concerns in those days. This experiment is known to have been one of the first, perhaps actually the very first, of its kind in all Europe. In accordance with this new work schedule, his oil-mill was the first industrial concern in which there were three shifts of workers in a 24-hour day. Grigory Lourié founded a bank in Pinsk, and, together with his brother Shemuel, opened banks in Homel and in the small towns of Klintsi, Pochep, and Zhlobin. Like all the other Louriés, he took an active interest in educational and cultural institutions; only in place of the Talmud Torah established and maintained by earlier generations of his family, the recipients of his benefactions were now the "progressive heder", the first Jewish club, the library and reading-room. He was also chairman of the governing board of the Mutual Credit Society, an institution of great economic and social importance which had been founded by his father, Aharon Lourié, in 1880. It was this fund that played a major part in putting an end to the extortionate terms for loans which were still customary at that time in Pinsk: money was lent against the security of valuables and at a high rate of interest, with repayment of both interest and capital having to be made weekly. Grigory Lourié was not content with caring for the cultural welfare of his fellow-townsmen, but also aspired to improve their economic condition. However, the actual director of this Credit Society was presumably the experienced man of commerce, Aharon Lourié, and not his son Grigory, who was not a businessman at all.

Throughout the period of the Hibbath Tsion movement, Grigory Lourié was one of its loyal supporters. His advice was sought, for example, on the question of the "progressive heder" which was opened in Pinsk in 1895; and Herzl's biographer (A. Bein) mentions him as one of the most important members of Hovevei Tsion. When the Zionist movement came into

36. Pinski Listok, 1910, No. 4, p. 2.

principles. He was also president of the governing body of the Karlin hospital; and, together with Gite Ettinger, his father's step-sister, he ran the Beth Gemiluth Hasadim [Loan Society] set up with the assistance of the Lourié family and other benefactors in 1872. From 1884 onwards, Aharon Lourié was one of the principals of the Karlin Talmud Torah school that had been built by Hayyah Lourié. When, in 1902, new premises were erected for this school, thanks to a donation from his father, Moshe Lourié, Aharon supervised the actual building operations. The members of the Lourié-Halpern-Eliasberg families at all times gave active support to the two Talmud Torah schools, the one in Karlin and the other in Pinsk — financially, academically (syllabus, teaching methods, choice of teachers), and administratively (as principals). Those that particularly devoted themselves to this work were, besides Aharon Lourié, his brother Isidore, his son Leopold, and his brother-in-law Moshe-Hayyim Eliasberg; Gite Ettinger (née Lourié), her husband Yosef Ettinger and their son Mikhal; Shabbethai Simhovich and Yonah Simhovich (apparently Shabbethai's son), the son-in-law of David Lourié[31]. Like his father, Aharon Lourié was a member of the "Society for the Promotion of the Enlightenment Among the Jews in Russia". The two of them were the first members of the "Society" in Pinsk[32]; and Aharon Lourié was later for many years the only member in the town[33]. It was characteristic of Pinsk Jewry that only members of the Lourié family joined the "Society": Aharon Lourié's brother, Alexander; his son, Grigory; and his brother-in-law, Moshe-Hayyim Eliasberg[34]. Aharon Lourié was instrumental in bringing about the appointment of Beilin as the official rabbi of Pinsk; and when the local priest paid a visit to Beilin, Lourié succeeded in purchasing from the church a plot of land for the extension of the Karlin Jewish cemetery. For 25 years Aharon Lourié served as a Russian-appointed "advisor" on the Pinsk municipal council.

Despite his wide education and homely character[35], Aharon Lourié fought against changes in the cultural and political life of his community similar to those that he himself introduced in the economic sphere. He was opposed to Zionism, to the socialist movement, to the democratization of public institutions, and to reforms in Jewish education, even though he himself sent two of his sons to learn in the government "Realschule" in Pinsk. However, the realities of contemporary Jewish life proved too strong for the community's most powerful personality in his struggle to resist the new ideas of his time.

In the election of representatives to the First Duma (Parliament) in Russia the list of candidates headed by Aharon Lourié was defeated by the Zionist list. At a time when there was a threat of a pogrom in Pinsk, emissaries from the Jewish socialist party came to Lourié and asked him for a contribution to the Jewish self-defence organization. After first refusing and even insulting them, he eventually agreed to contribute 500 roubles. It was at this time that, so the report goes, he was attacked and beaten on his way home from the synagogue on the first day of Rosh Hashanah, and a primitive scare-bomb exploded in his house. Significant of the change in the times was Aharon Lourié's having to relinquish the chairmanship of the Halvaah ve-Hisakhon bank, which he had founded and developed, in favour of the Zionist candidate for the position, Pinhas Mandelbaum; and Aharon Lourié's successor as head of the Mutual Credit Society band, which he had also founded and over which he had presided for more than twenty-five years, was the Zionist, Moshe Soloveichik. A bitter conflict broke out between Lourié and the Zionists in 1900, following on the order issued by the provincial governor for the election of a president of the Pinsk Talmud Torah school. The Zionists wanted to take advantage of the election to gain control of this important institution, in order to educate the younger generation in Zionism. Lourié, together with certain orthodox Jews, strongly opposed the Zionists, and in the struggle that followed his son, Grigory, defied his authority. The Zionists succeeded in getting changes introduced into the syllabus of

31. Hamelits, 1863, No. 20, p. 312, Idem, 1887, No. 114, p. 1203. Hatsefirah, 1876, No. 15, p. 113. Hamaggid, 1880, No. 35, p. 300 and No. 47, p. 400. S. M. Rabinowitsch, op. cit., pp. 11, 16.

32. Reports of the Society for the years 1865—1873.

33. Reports for the years 1888—1893.

34. Reports for 1894, 1895.

35. A. Mukdoni, Meine Begegenishen, Buenos Aires 1949.

In the second letter to Gordon, Lourié writes as follows:

"Sunday, January 29th, Pinsk

My dear friend,

I hasten to reply to your letter of the 20th which I received yesterday, to be sure of this reaching you in Telsh.

I see from your letter that you sent me a small volume of 'Meshalim' ['Fables'] which I never received. Please send me another one on your return.

Please find enclosed 75 kopek, the price of 6 copies of your book — 5 of 'Mishlei Yehudah, and one of 'Olam ke-Minhago, Pt. I'.

When the second part of your 'Olam' appears, be sure to send it to me.

You have presumably seen the book 'Milhemeth Soferim' (by Müller), which my friends thought would be still-born... This work is characteristic of a certain set of Russian Jews, the yeshivah students who, having looked through some books in Hebrew on secular subjects, think that they have mastered the whole of secular wisdom and make a noisy display of their supposed knowledge, like a few coins rattling in an empty jar I was particularly amused by the author's statement that the truth of the akedah [binding of Isaac] was proved by the words occurring in the shemoneh esreh prayer for the New Year: 'Thou wilt remember the binding of Isaac for his seed'. Irrefutable proof indeed'.

Your affectionate and respectful friend,

A. Lourié"

In 1862 Aharon Lourié drew up a petition on behalf of the Pinsk merchants to the Minsk provincial governor "concerning the railway from Pinsk to Bialystok". In his above-quoted letter of the 19th Iyyar 1863 to Y.L. Gordon, Lourié remarks that he wrote the petition in Russian, and then himself translated it into Hebrew for publication in "Hacarmel" (1863, Vol. 30, pp. 241—244). Ten of the twelve leading merchants of the town who signed the petition were either members of the Levin and Lourié families or related to them by marriage, a fact which testifies to the great importance of these families in the commercial life of Pinsk. Here is the list of the signatories of the petition:

"Pinsk, November 8th, 1862

Moshe [Yitshak] Levin, merchant of the second guild

Hayyah Lourié, merchant of the second guild

Meir, the son of R. Moshe [Yitshak] Levin, merchant of the second guild

Moshe Lourié, merchant's son

Shelomo [son of Moshe Yitshak] Levin, merchant's son

Yosef Ettinger [husband of Gite née Lourié], merchant

Nehemyah Kolodny, merchant

Wolf Naidich, merchant

Shabbethai Simhovich, merchant's son

[Yitshak] Isaac, the son of R. Moshe Eliasberg [son-in-law of Wolf Levin, the son of Shaul Karliner], merchant's son

Aharon, the son of R. Moshe Lourié, merchant's son".

Nehemyah Kolodny and Wolf Naidich were distinguished citizens of the town, and also among the leaders of the Karlin hasidim[30].

Aharon Lourié established four public institutions in Pinsk. In 1880 he founded the Mutual Credit Society and served as chairman of its control committee until 1905. The president of the board of governors of this fund was Aharon Lourié's son, Grigory, and its auditor was for some time the well-known talmudic scholar R. Barukh Epstein. In 1885 Aharon Lourié set up a trade school for boys, which he enlarged and improved in 1888. He presided over and saw to the proper upkeep of this institution, the primary aim of which was to teach Jewish youth ship-repairing. In 1900, together with the officially appointed rabbi Semezhovski, he founded the Jewish Charitable Society. And in 1901, he established the Halvaah ve-Hisakhon [Loan and Saving] bank for the benefit of the middle classes and the small merchant, taking care to ensure that it was run on sound economic

30. Hatsefirah, 1877, No. 49, p. 388.

literature, and some other necessary knowledge, he constantly strove to widen my understanding and to show me what attitude a human being should adopt to the world around him, to everything that is done under the sun.

This is how the ten years passed, from the time you left us to the happy day of my marriage (the 11th Elul, 1859). During all this period, most of my time was devoted to the talmud, and two or three hours a day to secular studies. Of all my teachers of talmud the only one that had any real understanding of his task was a certain old man named R. Moshe-Leib, who taught me in my fifteenth and sixteenth years... My teachers never taught me the Bible at all, because they thought this study a waste of time, or because they considered that the words of the prophets were an encouragement to sinners. Alas! When will the Jewish people become truly wise?

I have now been four years in the house of the rav and gaon, my father-in-law, and I have still one more year — God willing — to live a life of peace and quiet in his house. God has blessed me with two lovely boys. May it be granted me to educate them in the torah, in Jewish observance, and in worldly knowledge!

By God's grace, I am permanently resident in the town where my dear parents live. I am no longer their only child, for I have four brothers, besides the three sisters who had already passed away when you were staying here. All is well with us, as with my grandmother, Hayyah (long may she live!).

It is now more than two years since I started to engage in the business of bringing animal fat from the district of Yekaterinoslav by ship to Pinsk. The business has declined in this last year, on account of the railway between Petersburg and Warsaw, but there is good hope of its playing an important part in Pinsk's commerce... if the Lithuanian line is built between Pinsk and Bialystok, the junction for the Warsaw line which connects... also with foreign lands.

Till now I have kept up my Jewish and secular studies; and my reading of German, French, and particularly Russian and Hebrew books has been my daily recreation. I also sometimes devote time... to writing articles in... Hebrew and Russian for journals written in these languages. Usually I sign them with my own name, A. Lourié, but occasionally I employ various pseudonyms. I am 'Abram the Hebrew' who was attacked by many people for his 'philological remarks' in 'Hamaggid', till I answered them in 'A Reply to My Critics'.

I shall postpone my reply to your question about the state of the haskalah movement in Pinsk in these days to another letter.

I received your last letter and was glad to see in it that you know how to devote a large part of these letters to your wise comments.

You try to convince me that there is no point in my hearing the story of your life. But I think differently, since I learn many things by reading between the lines, and above all this: that there was a man whose teachers did not take proper pains with him and whose education was left to unqualified melammedim with no knowledge of pedagogy — and who nevertheless eventually became a very wise and learned man, a shining intellectual example to his brethren, greatly admired for his wisdom... This is a lesson to me, and one that I have learnt!

Please send me ten copies of your book 'Mishlei Yehudah' for me to distribute in my town. You should know that two years ago I also bought ten copies of this book in Vilna and distributed them among my acquaintances, so that I cannot now promise you a good price for the ten new copies. If you fix a low price, I shall do my best for you...

The best way to send the books is through R. Yitshak Mikhalovski in Vilna. If you write to him that these books are for me, he will send them to me with one of the consignments of books that he sends to my town.

Also, please let me have some copies of 'Ahavath David', if you agree to a price of 30 kopek, for copies of the book are plentiful in our town.

Your affectionate and respectful friend,
A. Lourié

P.S. The R. Hayyim Lourié about whom you ask in your letter is the son-in-law of R. Henekh Eisenstadt of Minsk and is at present the owner of a shop [?] in partnership with Eisenstadt's son, the name of their firm being 'Eisenstadt and Lourié' (in Minsk)".

greetings from far away... We shall see each other again in Petersburg... Don't forget me on your arrival there... Your brother A[lexander] told me last night that you had enquired after me in your letter to your mother... I think I told you at the time that my daughter has become engaged to a young lawyer... I therefore request you to provide this future son-in-law of mine with law-suits, either your own or others', for he is a quick and able lawyer...". On Nov. 1st 1876, Gordon wrote to Lourié about an article which he had received from him: "...Your letter... with the enclosed article... did not reach me until today, and that is why I have not answered it... Now I have also received your second letter with... 12 roubles... If only we had a million members like you!... Next week you will receive a small tribute from me — the poem that I have written... Give my best regards to your respected mother, whom I was delighted to meet again after more than twenty years. Your friend, Yalag".

In 1888, Aharon Lourié published a notice in "Hamelits" and "Voshod" announcing that he required a teacher for the trade school which he had opened in Pinsk, and requesting applicants to send details of their education and qualifications to Gordon's address in Petersburg. This shows how close the relations between the two men were. On the 12th Av, 1888, Gordon wrote to Lourié about the candidates who were applying for the position: "Following on the notice that you placed in 'Voshod' and 'Hamelits', I am receiving a large number of applications, some in person and some by letter from remote places, from carpenters and iron-smiths who want to work in your school... You have not yet told me the terms... what the teacher's salary will be... So... let me have all the details... so that I should know what replies to give to the applicants' questions... Always your affectionate and sincere friend, Yalag".

Aharon Lourié's feeling for Y.L. Gordon is illustrated in the following two letters[28], which also contain details of the condition of Pinsk Jewry at the time and of Lourié's views on educational and cultural questions:

"19th Iyyar 1863

First of all, I will finish what I started to write in my last letter.

At the end of the week I returned home and found Perl [the Pinsk teacher, Marcus Perl] once again doing the work that I love, without any proper equipment for this task. I realized that I was woefully ignorant (for apart from the Holy Tongue, at which I had worked without any teacher, I had no clear knowledge of any other language, still less of any of the other necessary subjects))... I said to my father: Please be so good as to find me someone to teach me...

But there was no second Perl in our town. In the government Hebrew School... there were at that time two charlatans of teachers... completely ignorant melammedim. So my father decided to take the unprecedented step of finding me an instructor from among the teachers of the town's high school and was divinely guided to pick on the school's inspector, Ovtchinikov[29]... a man who knew various languages and was versed in all the sciences, and who also had the advantage of having perfected his instruction by long practice, for he had been teaching for over twenty years. He had already taught many pupils by his new method, without any of the wearisome books of dry rules and theorems... He knew how to impart to his pupils all the rigorous laws of every subject in such a direct, easy, effective, and pleasant way that they were never again forgotten. And in addition to all these qualities, he was a man of great integrity and culture, one who loved and respected his fellow-creatures regardless of their nationality. At that time, my father had many shadkhanim [marriage-brokers] knocking at his door, for they could not bear to see a youth of sixteen still single. Before long, I heard myself being called 'hathan' [bridegroom]: my parents had betrothed me to a cultured young lady, Shulamith, the daughter of R. Meir Levin (of our town). This R. Meir is an educated and wise man, who can vie with the greatest scholars in the land in knowledge of the torah, and who at the same time is a seeker of general enlightenment. My parents wisely delayed the day of my marriage for two years, till I reached the age of 18. During this period (and afterwards too), I continued my studies with my teacher, the upright and good inspector. Apart from teaching me language and

28. Made available to me by Dr. M. Nadav of the University Library, Jerusalem.

29. See paper Tsion, 1863 (?), No. 34, Pinsk Letters. This article was not before my eyes.

wide knowledge and balanced thought. The situation in your towns [Pinsk and Karlin] with regard to the haskalah movement is the same as that in most of the towns in our country where our brethren reside: the great mass of the people is still walking in darkness,... but... the sun's rays can be seen reaching out to these rejecters of the light... Your style is good and elegant, and you have a ready writer's pen... In your letter... there were foreign words... as I have also found in your articles in 'Carmel'. Train yourself to speak Hebrew, so that you should have no need of non-Hebrew words".

On the 15th Iyyar, 1868, Gordon writes to tell Lourié about his satirical story describing the tsaddik R. Aharon the Second and the hasidic milieu that he created around himself, the quarrel between the Karlin hasidim and the Lourié family who lived close to the rebbe's "court", and the expulsion of R. Aharon from Karlin. "...I want you to know that, among the many stories that I have ready in manuscript, there is one called 'Aharith Simhah Tugah' ['Joy Ends in Sorrow'] ... about the life of the hasidic sect. This story is a tribute... to that great Jewish lady, your grandmother, and to your respected father. Of course, I have been careful to change their names completely, but all who know them will recognize them in my characters, for they are a seed blessed by God .... Since I know you, my friends, to be a man of understanding, full of the spirit of divine wisdom, I beg you to let me know your opinion of my new poems... You alone do I know of all ... the leading citizens of your towns Pinsk and Karlin .... Please be so good as to hand the book to Mr. Shatskes, the author of 'Ha-Mafteah' [a key to the rabbinical writings, one of the pioneering works of the haskalah literature, written by a native of Karlin]...". On the publication of a new book by Gordon, the author sent a copy of it to Lourié with the following letter (1868): "... For about two weeks I have been busy distributing copies of my new book... but till now I have not sent one to your town... Apart from yourself I have no one on whom I can rely in your town". In another letter written on the day after Yom Kippur, 1868, Gordon gives some details about the business affairs of Aharon Lourié's father and uncle: "... Tell me, my very dear friend, what kind of business is carried on by your firm 'The Brothers [Moshe and David] Lourié & Co.'. I have heard that you have a steamboat. Where does it sail to? And what goods does it carry? What is your line of business? Do you deal in timber and grain, as your family has done for generations? Or are you building railway lines?". When his book "Olam ke-Minhago" ["Everything As Usual"] appeared, Gordon wrote to Lourié (on the first of the intermediate days of Pesach, 1873): "I am sending you all, you and your father and grandmother, one... copy of the second story from my book 'Olam ke-Minhago', which has just been published. I know that your grandmother understands Hebrew fairly well, and therefore I could not refrain from sending her a special copy of the book, as a token of my gratitude for the kindness that she showed me many years ago. When you read my book, you will easily recognize the real identity of the heroes and villains hinted at by my descriptions. But you must keep this to yourselves and behave as if you did not know, so that I should not be accused of wickedness... Also tell me how the reading of the story affects the members of your household...". On the 22nd Av, 1874, Gordon writes to Lourié about the sale of certain books and about the Hebrew newspaper "Hatsefirah": "...You will have seen from the papers that the committee is prepared to publish the Five Books of Moses in a new Russian translation for our Jewish youth and that it is trying to get people to covenant to buy this book... For it has been firmly decided not to publish the torah until we have collected a thousand paid-up covenants in your town, for which purpose you will find enclosed... a printed form for recording the names of the people who sign a covenant.... I have also sent one of these forms to the rabbi of your holy congregation, R. Rosenberg [the rabbi appointed by the Russian authorities]... Furthermore, R. Hayyim Selig Slonimski has begun republishing 'Hatsefirah' and has made me its general agent throughout Russia. Please be so good, therefore, as to recommend to me a trustworthy man in your town whom can I can employ as my agent, on a business basis... Always your sincere friend, Yalag". On August 13th 1876, Gordon wrote to Lourié from Marienbad: "...I was very happy to meet your dear mother again after twenty-five years... I send you my

including Chaim Weizmann[25]. In the Lourié factory at the beginning of the present century, as in the Halpern match-factory, there was a clear ideological stratification on Jewish matters: the workers were either religiously observant Jews or members of the "Bund" socialist party; the clerks and officials were Zionists of one kind or another; and Alexander Lourié himself represented the philanthropic attitude[26]. He died in 1924, after having successfully rebuilt his factory after the First World War. His daughter, Paula Strauss, who was born of his marriage with Natalia Wahl of Königsberg, is now living in Canada.

Moshe Lourié's oldest son, Aharon, was one of the leading public figures in Pinsk in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century. He founded social institutions, was chairman of schools and hospitals and used his good connections with the Russian authorities to help his fellow-townsmen. By nature strong-willed and authoritarian, he was nevertheless a devoted servant of the Jewish community. Although he lived in the aristocratic manner of the gevir, he mixed freely with his fellow-Jews, and was easily approachable and ready to listen to any request. Hence he was affectionately known by the ordinary people as "Ore Lourié". He was born in 1842 and given a traditional education by private teachers. He married Beileh, the daughter of the above-mentioned Meir Levin, his father's cousin (see his own letter to Y.L. Gordon, reproduced in full below). In 1860—1868 he was the Pinsk correspondent of the Russian Jewish paper "Tsion" and the Vilna Jewish journal "Hacarmel". In 1851, the poet Y.L. Gordon happened to come to Pinsk and Aharon Lourié had for 2-3 months the good fortune of being his pupil. A friendship sprang up between them which was to last the rest of their lives, as is shown by Gordon's letters to Aharon Lourié from 1862 to 1888[27]. Some excerpts from these letters will indicate the affection and respect felt for Aharon Lourié by a poet of the haskalah period. On the 20th Teveth, 1862, Gordon writes to him: "...I hasten to let you know that I am the man you are seeking. I stayed twelve years ago in your town and was a frequent visitor in the house of your respected parents. You were taught by me for two or three months. I still remember you as a small, delicate child... I at that time predicted to your respected father that you would grow up to be well educated and intelligent, as indeed you have. I see from your short, well and tastefully written letter... that your heart and soul are filled with wisdom and knowledge. I am also very, very glad to see that you still remember me... for you too are dear to me... and I feel a strong affection for you. Tell me about all that has happened to you since I left all of you... Is all well with your generous-hearted father, the dear and respected R. Moshe, and with your wise and capable mother?... Is your grandmother, Hayyah Lourié, still living? How is your widely-learned uncle, R. Yosef Ettinger [the husband of Gite Ettinger, a step-sister of Moshe Lourié]? And what about your two towns, Pinsk and Karlin — have they advanced towards the light of the haskalah or have they fallen back?... Also tell me, please, if the A. Lourié that writes in the Jewish journals is none other than yourself... I can hardly wait for your reply... If you have a photograph of yourself... please send it to me... Ever your affectionate friend, Yalag". And from another letter, written in a similar vein on the 10th Nisan 1863: "...In the year 1850, when I was nineteen, my father, of blessed memory, sent me to Pinsk to claim a sum of money owed him by a man who was a teacher in the school there. In connection with this claim, I was obliged to remain in that town [Pinsk] for several weeks and I bethought myself to earn my keep by private teaching... Thus I came to know you, you and your respected father and mother, and that wonderful woman, your grandmother, and all the other upright and dear members of your family and inhabitants of your town, some of whom I still remember and yearn to see". In yet another letter, dated the 10th Adar, 1864, Gordon writes to Lourié: "...When I read your letter a second time today, I found it full of sound remarks, written with wisdom and intelligence, and testifying to your

---

25. Ch. Weizmann, Trial and Error, p. 40, Jerusalem 1963.

26. S. M. Rabinowitsch, op. cit., p. 10. Moment, Volumes I, II, III, Indexed Letters, London 1968, 1970, 1972. See also ibid, Vol. I, letters 13, 40, 304, 316 and Vol. III, letter 215.
1911, No. 299, p. 4. Warsaw. Haint, 1911, No. 301, p. 3, Warsaw. Toysent Yor Pinsk, pp. 116, 179, 184, 187.

27. Published in Iggeroth Yehudah-Leib Gordon, 1894.

a monograph, "Die Familie Lourié", giving genealogical details of this family from the 14th century onwards, down to the last three generations of its connection with, and work in, Pinsk. The three sons of Leopold Lourié were the last of the "Rothschilds" of Pinsk and Karlin.

Dr. Alexander Lourié (1861—1924), the youngest of Moshe Lourié's eight sons and daughters, was a very well-known figure in Pinsk and the last representative of the "Lourié" tradition there. Most of the members of the family — including Moshe Lourié's brothers, Shemuel and David, and their children — had left Pinsk by the beginning of the 20th century, but Alexander Lourié maintained his connection with the town till his death in 1924. After his brother Leopold moved to Vienna (1889), Alexander still went on living for some time in Pinsk; and even after he himself had made his home in Vienna, he frequently visited Pinsk in connection with the family's industrial affairs. As a child he received both a Jewish and a general education; and when he grew up he continued his studies in Germany, obtaining a doctorate in philosophy at the university of Heidelberg. On his return to Pinsk, he and his brother set up the firm of "The Brothers L. and Al. Lourié". He used to give his workers various gratuities in time of need, but he could also be harsh and unyielding with them. When, in March 1905, a strike broke out in his factory, he called in the police and the Cossacks to load the goods on to the railway waggons; and during this whole period of industrial unrest there was considerable tension between him and his workers, who were members of the "Bund". He was, as already stated, a student of the humanities, and his education had a lasting effect on him. Although very busy with the affairs of his factory, he made time for study, and for several years took lessons in talmud and Jewish philosophy in Vienna from the well-known scholar and rabbi, Dr. Aharon Kaminka. In Pinsk he continued the philanthropic tradition of his forebears. He gave generously, both in his own name and on behalf of his Company, to charitable institutions, especially those established by his father's mother, Hayyah Lourié. After the great fire in Pinsk in 1901 he headed the Rescue Committee, together with his brother Aharon. In 1903 he contributed a thousand roubles to the renovation of the Pinsk hospital. In 1905 he served as "advisor" in the Pinsk municipality, but gave up this position when the "Association for the Attainment of Full Equality for the Jewish People in Russia" directed such Jewish "advisors" to resign, because they had not been elected by the Jewish community but had been appointed by the Russian authorities. Alexander Lourié proved his loyalty to the Jews of Pinsk during the First World War, when the town was conquered in 1915 by the Germans. Although he could have returned to his family in Vienna, he told his friends that he would not abandon his fellow-townsmen in that hard time of bloodshed and hunger. He thought, and rightly so, that with his social standing, education and knowledge of German, he would be able to ensure that the rights of the Jews of his town were respected by the German conqueror. And indeed, the Germans appointed him chairman of the "Citizens Committee", i.e. mayor of the town, in which position he worked indefatigably to protect the interests of the people of Pinsk. During the food shortage that was felt all over Germany, and particularly in the conquered parts of Russia, he even succeeded in somewhere getting hold of a waggonful of grain for Pesach and was thus able to provide every Jew with a pound of matsah for the Festival. However, it soon became clear to him that the Germans were using the "Citizens' Committee" as a convenient tool to enable them to carry out their plans for exploiting the local population and its property for their own advantage. When he courageously opposed their demands — including an order to hand over the girls of the town as camp prostitutes — he was arrested and marched through the streets of Pinsk, under a guard of German soldiers, to serve a short prison sentence. On another occasion, he was taken by the Germans as a hostage, together with four other of the town's leading citizens. Although the local population saw that the ineffectiveness of the "Citizens' Committee" was not due to any lack of effort on its part, they nevertheless started a whispering campaign against it and its chairman. Disheartened by this state of affairs, Alexander Lourié resigned from his position and left the town in the summer of 1916, returning to his family in Vienna.

Unlike his brother Leopold, Alexander Lourié was opposed to the Zionist movement, a fact that saddened and angered the Zionists of Pinsk,

In 1889 Leopold Lourié moved to Vienna, after marrying Fanny Landau of Brody, a descendant of the gaon R. Yehezkeel Landau (author of "Noda bi-Yehudah") of Brody and Prague. Even after leaving Pinsk, Leopold continued to visit the town, since he was still responsible for the technical supervision of the factory, and he remained true to the Jewish upbringing that he had received there. "He judged the happenings of the world" — wrote his son, Paul, in the small volume dedicated to his father's memory — "as a Jew, and bequeathed his Jewish outlook to his sons. He was well versed in the Torah and used to study it in his leisure hours... He inherited a tradition of charitable works from his forefathers". Although not an active Zionist, Leopold Lourié made the acquaintance of Dr. Herzl and had several meetings with him. As a result of this, Herzl in 1898 published in his weekly, "Die Welt", an article by Leopold Lourié (under the pseudonym "Karliner") on Pinsk, entitled "Eine jüdische Arbeiterstadt", containing extremely important details on the economic situation of the town at that time. In 1904, when the stream of refugees from the Russian pogroms reached Vienna, Leopold Lourié headed the Rescue Committee set up on their behalf. Through his efforts, many of these refugees found work in Vienna, while many others were enabled to continue on their way, mostly to America.

Leopold Lourié occupies a special place in the family annals. A gifted mechanic, he designed and developed new machines and adapted old ones to new purposes, making improvements in their structure and functioning. The machines developed by him in Pinsk were an economic boon to his fellow-townsmen, and made a name for themselves in Russian, and even in West European, industry. After finishing his studies at the technical institute in Karlsruhe, Germany (in 1881), he went to France and took a further degree in mechanical engineering. Here he saw for the first time a special veneer peeling machine which had just begun to be used for the manufacture of fine plywood-boards. On his journey home, he stopped in Germany to buy a machine of this kind, brought it to Pinsk, and put it into operation in his father's factory for the production of axle-boxes for the greasing of carriage- and cart-wheels. Since the horse-carriage was at that time a very common vehicle in Russia, these boxes were widely sold and the factory became an important source of livelihood for the Jews of Pinsk. In 1894 Leopold had the idea of making strong, but light, parts for these grease-boxes by gluing a criss-cross of plywood strips on to them with a hydraulic press which was used in his father's oil-factory. He fitted this press with plates of heatable cast-iron, between which the plywood boards were squeezed flat. Then, in 1898, he embarked on the production of large plywood-boards for building and furniture by the same method. Thanks to this invention of Leopold Lourié's, a new industry came into being in Pinsk and spread rapidly all over Russia, wherever there were alder-trees to supply the kind of wood from which plywood could be made by this new method. Since the alder grew in Polesia, around Pinsk, in the Rokitno marshes, and in other parts of the Jewish "Pale", this industry provided a living for thousands of Jews, and particularly for the Jews of Leopold Lourié's own town. A cast-iron plate from one of the first presses constructed by him is still preserved in the Haifa Technion. In addition to this invention, he also developed a technique of using wet glue, in place of the then customary dry glue, for the sticking together of boards of alder-wood. This new discovery led to the creation of a special branch in the plywood industry which was of great benefit to the Jews of Pinsk and its environs. Thus, thanks to these two technical improvements of Leopold Lourié's, one of the local natural resources of Pinsk became a source of livelihood for the Jews in the town. The factories of the "L[eopold] and Al[exander] Lourié" company employed as many as 800 workers, nearly all of them Jewish. Leopold Lourié died in London in 1938, at the age of 79.

After his death (his brother Alexander had died before him in 1924), the factory was managed by his eldest son Paul (or Shemuel, now living in Canada), until it was nationalized by the Bolsheviks after their occupation of Pinsk in 1939. Paul continued the family tradition of making yearly contributions to charitable institutions in the town, as did his youngest brother, Arthur (now in Ireland). Leopold Lourié's second son, Anton (now in the United States) published the will of Hayyah Lourié's father, the "great" Shaul Karliner, in "Yivo Bletter", together with a careful analysis of its historical veracity. This study contains some very important information about Pinsk at the beginning of the 19th century. Anton also wrote

employed an agent to distribute their charities to the needy in the beth midrash during the minhah prayer, in a discreet way unnoticed by any but the recipient. Moshe Lourié was not a member of Hovevei Tsion, nor indeed of the Zionist Organization, and did not contribute to them as he did to charity. Herzl's ideas did not evoke any emotional response in him and his indifference greatly angered the supporters of the strong Zionist movement that arose in the town. However, he was not positively opposed to this movement; indeed, in 1899 a thoroughly Zionist-style Hanukkah party was held in his home, with the participation of the town's leading and most active Zionists (Shimshon Rosenbaum and others). This was no doubt due to the influence of Moshe Lourié's son-in-law, Moshe-Hayyim Eliasberg (one of the oldest Pinsk members of Hovevei Tsion and the town's delegate to the Second and Sixth Zionist Congresses), and also of his two grandsons, Grigory the son of Aharon Lourié and Shaul the son of Idel Lourié (both of them Pinsk delegates to the First Congress). Despite his indifference to Zionism, Moshe Lourié was a member of the "Society for the Spread of haskalah"[23].

Times changed. Following the growing unrest among the workers caused by the various socialist movements at the end of the 19th century, the Louriés began to leave Pinsk, as the Levins had (for different reasons) done before them. Typical of the changed attitude to the Lourié family is the following fact, reported by Hayyah Weizmann-Lichtenstein: "W. Lourié and his wife (Beileh) lived for decades in the same house and the same street. She used to go out on to the balcony and watch what was going on in the street and make comments. Year after year she sat there taking the passers-by to task for faults in their appearance and dress, and being listened to with the respect due to such a 'lady'. Came the year 1905, and she was still sitting there on her balcony and making her critical observations. As a young man and woman passed by Mrs. Lourié told the girl off for not having her hair combed and for talking in a loud voice in the street. Looking her straight in the eye, the girl answered her back: 'That's no business of yours, Beilkeh! Mind your own business, if you don't want to get hurt. Pale and frightened, Mrs. Lourié went into the house and said to her husband. 'Our days are over. There is no more room for us in Pinsk'. And indeed, only a short time later they left Pinsk and settled in Wiesbaden, where they lived the rest of their lives"[24].

Moshe Lourié also left Pinsk, the town of his ancestors, towards the end of his life and went to Wiesbaden, where he died in 1906, and his wife died in 1911.

Moshe Lourié's industrial concern was inherited by his two sons, Leopold (Lippa) and Alexander Lourié, who had already enlarged and improved it while their father was still alive, adding a saw-mill and a plywood plant. On his death, they took over not only the running of the concern but also its "Jewishness": the clerks and workers, the atmosphere and customs, remained Jewish as in their father's day. Right to the very end there was, in the main office, a list of the charitable institutions to which contibutions were sent every year, in accordance with the family tradition. Heading the list, of course, were those institutions which had been established or particularly supported by the founders of the family.

The spirit prevailing in the Lourié factory was well symbolized by the person of the gatekeeper, a man known as "Shmuelke der Shomer" who worked for both Moshe Lourié and his sons, and who was one of the most popular characters in the works. For several decades he stood on guard at the entrance to this large concern, deciding who should be allowed in and out. A Jew of the old school, with a flowing beard and a typical peaked hasidic cap, a follower of the tsaddik of nearby Libeshei, he used to read the biblical Portion of the Week, together with the targum and Rashi's commentary and hasidic exegesis, while actually on duty, without once making a mistake in the performance of his responsible task. And he was representative of many other conscientious and reliable Jewish workers in the plant.

---

23. S. M. Rabinowitsch, op. cit., pp. 10, 16, 17. Pinsker Stot Luah, ibid, p. 77. Hamelits, 1891, No. 291, p. 3. Hatsefirah, 1900, No. 76, p. 322. Toysent Yor Pinsk, pp. 73—74, 222, 231. Reports of the Hevrath Mefitsei Haskalah, from the years 1865, 1869, 1872, 1873.

24. H. Weizmann-Lichtenstein, Be-Tsel Korathenu, pp. 79—80, Tel Aviv 1953.

workers downed tools one hour before the time for the lighting of the candles. Two long siren-blasts from the Lourié factory proclaimed the incoming of the Sabbath — the first as a sign for the closing of the shops, and the second for the lighting of the Sabbath candles. Not only the Jews of Pinsk but also those of the smaller communities round about, on the far side of the lakes and rivers, brought in the Sabbath according to these blasts of the factory siren. On Sabbaths and Festivals the Lourié factory complex was closed and empty. In it, there was a synagogue in which, especially on the Yamim Noraim [Penitential Days], the manager and the ordinary workers prayed together. There was also a minyan on the Yamim Noraim in Halpern's match-factory. The workers in the Lourié factory, who started their first shift before dawn, used to make a special work-break for morning prayers in the synagogue, where they had installed an Ark with a sefer torah. Those that worked on Saturday night would come to the factory still dressed in their Sabbath clothes, and (so a reliable witness reports), would change into their working clothes only after one of their number had said the havdalah prayer marking the end of the Sabbath. At the approach of Pesach, the workers in the plywood-factory used to receive a gift of boards to cover their tables with, so as to make them kosher for the Festival. They were also, in normal years, given free matsoth. In the part of the town where the Lourié and Halpern factories stood there was a synagogue, known as the "Monastierchiener Shulchen", in which almost all the congregants were workers from those factories many of whom spent their free time together there on Sabbaths and Festivals, and also on week-day evenings. Close by this synagogue lived a dayyan (Rav Hindin) who served as the workers' religious authority and guide, and to whom they used to appeal for decisions on questions of halakhah [religious law], or for settlement of their money disputes, and also for instruction in the torah, or a lesson on a page of the talmud or a chapter of "Ein Yaacov" [a collection of talmudic stories].

In the philanthropic field, Moshe Lourié devoted his efforts to the maintenance of the institutions established by his mother: the Talmud Torah, the hospital, and the Karlin Old-Age Home. The management of these institutions was controlled by members of the Lourié family who, out of respect for their founder, continued the family tradition of support for them right to the end. They also provided for the upkeep of "Hayyeles Schulchen", in which the numerous members of the family used to pray. Together with Hayyah's other children, Moshe Lourié founded the Karlin Gemiluth Hasadim society (1872) and placed at its disposal one of the apartments in his mother's former house, in which the society set up a trade school intended primarily for the poor of the town (1885, 1888). On his golden wedding (1890), Moshe Lourié donated a thousand roubles to the institutions established by his mother; and on his diamond wedding (1900) he gave ten thousand roubles for the building of a new Talmud Torah in Karlin, to replace the old one erected by his mother. In 1903 he shared in the cost of extensive renovations to the Pinsk hospital; and he also provided financial aid for the Somekh Nofelim society which had been founded by his wife, Miriam-Leah, together with their relative, Feigel Levin, (in about 1875) and which was managed by the women of the Lourié family. During the food shortage in Pinsk in 1887, Moshe Lourié and his brother David distributed sixty pud [1 pud = 16.38 kg.] of grain from their mill weekly to the poor of the town; and in 1891 Moshe undertook to grind five thousand pud of rye flour for the same poor free of charge. After the great fire that broke out in Pinsk in 1901, he donated 800 roubles for relief work. On the other hand, after the Kishinev pogrom in 1903, he did not respond generously to an appeal for aid for the victims, perhaps because such a contribution was not in keeping with the rule that he apparently followed of giving preference to the needy of his own town. When the Association of Pinsk Jewish Boatmen was founded in 1890, Moshe Lourié contributed his share of the cost. A contemporary writer reports (1880): "After them [sc. after Hayyah Lourié, Moshe Yitshak and Gad-Asher Levin] ... their sons continue ... to perform innumerable acts of charity and are even more generous in their provision for the Talmud Torah and the Bikkur Holim [hospital], so that all the people of Karlin look to them for support". An eye-witness (Mordekhai Kerman) describes how the Louriés of his day, and in particular Moshe,

Workers of the Lourié factory (1934)

Shmuel'ke der sheimer ("The Watchman")
(1914)

Leopold and Alexander Lourié, as children
(c. 1870)

Moshe Lourié
(1824—1906)

Miriam-Leah, wife of Moshe Lourié
(? — 1911)

A medallion commemorating
the diamond wedding anniversary
of Moshe and Miriam-Leah Lourié
(Pinsk 1900)

Moshe Lourié and his family (Pinsk 1900)

the Keren Hayesod and a member of the executive committee of the World Zionist Organization. In Jerusalem he founded the large insurance company "Migdal". At the fifth Congress he was a member of the "Democratic Faction" of Weizmann and Motzkin, and from then onwards remained one of Weizmann's loyal supporters and one of his advisers on economic matters affecting the Zionist Organization. Weizmann's letters to and about Georg Halpern show, in particular, that Halpern was one of Weizmann's loyal supporters in the activities of the Democratic Faction, in the project of establishing the Hebrew University, and in the opposition to the Uganda plan for Jewish settlement. The two of them, together with Grigory Lourié, Shaul Lourié and the Eliasberg family — see below — used to meet in Pinsk, both out of personal friendship and also to discuss the problems of the Zionist movement at that time. When the match-factory in Pinsk was about to be sold to Gentiles, he stipulated that the Jewish workers should continue to be employed there, and that the new owners should not be allowed to compete with the "Nur" match-factory that Gershon Weizmann had set up in Acre in 1924. Georg Halpern wrote his doctoral thesis on "The Jewish Workers of London". Although he emigrated from Pinsk in his youth to Western Europe, he retained a strong emotional attachment to his birthplace, and right to the end of his life, whenever he met a Pinsk Jew, he would say to him: "Please don't call me Georg. Call me Godye" (as his grandfather had been called in Pinsk). He died in 1962 in Jerusalem [22], where his daughter, the journalist Lea Ben-Dor, lives.

The Lourié Family

The Lourié "dynasty" was continued in Pinsk by Moshe Lourié (1824 — 1906), Hayyah's eldest son by her second husband, Aharon Lourié ("Orele Pinsker"). Following the example set by his mother with regard both to the economic development of the town and the support of charitable institutions, he became one of the most important figures in the whole history of Pinsk, the man who developed the town's commerce and later created a modern, Westernized industry in it. As one of the operators of the steamboats plying between Pinsk and southern Russia, he helped (like his mother before him) to turn Pinsk into an inland port and a transport junction between the south and west (through his firm "The Brothers [Moshe and David] Lourié & Co."). When, in the 80s of the 19th century, the construction of a railway running through Pinsk reduced the town's importance as a port and seriously affected its commerce, Moshe Lourié set up a whole variety of industrial plants in the town. In 1865 he built a flour-mill, which was in 1872 powered by a steam-engine imported from Germany, and also a fat-factory, likewise steam-powered. In 1879—80 he founded a large plant for wooden nails, the first of its kind in Russia; and in 1881 a factory to manufacture wooden boxes for the greasing of waggon-wheels. Then, together with two of his children, he constructed a large saw-mill (in 1890) and a factory (in 1898—99) for the production of large plywood-boards for building and furniture. The establishment of all these enterprises created a Jewish industrial proletariat and made Pinsk into a workers' town. With the co-operation of his senior officials, Moshe Lourié saw to it that there was a traditional Jewish atmosphere in his factories, in keeping with the Pinsk Jewish way of life. When taking on new clerks, he gave preference to Talmud Torah students; and he showed his Jewish-consciousness and national pride by naming one of his steamboats "Montefiore". There were in those days very few factories within the Jewish "Pale" that could boast of a Jewish atmosphere and an observance of Jewish customs such as were to be found in Moshe Lourié's enterprises and in the match-factory belonging to his relative, Yosef Halpern (see above). It has rightly been said that these concerns were Jewish in the full sense of the word, and not just Jewish-owned. On the eve of the Sabbath or of a Festival, the

22. The Letters and Papers of Chaim Weizmann, Volume II, III, Indexed Letters, London 1970, 1972. Professor Gershom Scholem of Jerusalem has informed me that one of Yosef Halpern's daughters was the second wife of Karl Buber, the father of Martin Buber, and another daughter was married to one of the Nathanson family in Lemberg. To complete the biographical details, it should be added that Yosef Halpern also had a daughter, who lived in Germany and married a non-Jew. Thus Yosef Halpern's sons and daughters, the great-grandchildren of Shaul Karliner and grandchildren of Gad-Asher Levin of Pinsk, are representative of the three different "solutions" to the Jewish problem adopted by the Jews of those time.

industrial proletariat had come into existence and Pinsk had become a workers' town.

The Halpern Family

Among the men responsible for the creation of opportunities of work for the Jews of Pinsk were Gad-Asher Levin's two sons-in law (he had no sons of his own). The first of these was Yosef Halpern (the husband of his daughter, Beileh). In 1897, Yosef Halpern bought and extended the match-factory, which became a source of livelihood for hundreds of Pinsk families. 400—500 workers were employed in it, 80—90% of them Jews. This was the second largest factory, after the Lourié works, in Pinsk, and one of the largest in all Russia. Its products were sold as far afield as southern Russia, the Caucasus, and the towns along the shores of the Caspian Sea. Here too, as in the Lourié works, a Jewish atmosphere prevailed. The workers included both orthodox Jews and also members of the "Bund" who, at the time of the 1905 revolution, emigrated to America and were among the founders and active members of the well-known "Pinsker Brentsch 210 Arbeter Ring" organization in New York; while many of the clerks in the factory belonged to the Zionist movement. In his public benefactions, Yosef Halpern showed particular concern for social institutions. He was lifelong president of the Pinsk hospital, where the town's poor received treatment free, and always used his social standing and personal influence to raise funds for its upkeep. In 1880, when the hospital was in the throes of a grave financial crisis, he saved it by prevailing on his fellow-Jews to make contributions to it as thank-offerings for being called up to the Reading of the Law in synagogue. Together with members of the Lourié family, Yosef Halpern headed the Somekh Nofelim [Supporter of the Falling] charitable society in Karlin, for the provision of aid to people who had lost their money and needed financial support to enable them to keep their businesses going. And he was also one of the directors of the Karlin Old-Age Home established by Hayyah Lourié.

Gad-Asher Levin's second son-in-law was Shemuel Rabinovich, one of the owners of the Karlin candle-factory, which employed 120 workers, almost all of them Jews.

When Yosef Halpern died in Vienna in about 1919, his son, Beni (Bernard), took over the management of the match-factory, which he completely rebuilt after it had been burnt down (in 1923). 15% of the town's Jewish population worked in this factory. However, under pressure from the anti-semitic Polish government, Beni Halpern was in 1925 obliged to sell the factory to a Swedish trust and agree, in fact, to its nationalization. This expropriation brought to an end one of the largest industrial concerns of its kind, founded and operated by Jews, in Russia. It is related that, when the new Gentile owners of the plant demanded of Beni Halpern, who was still the manager, that he should gradually lay off the Jewish workers, he replied that, in that case, he himself should be the first to be dismissed — a step forbidden under the terms of the sale of the factory.

Apart from the regular contributions that he made to various institutions in Pinsk, in particular to the "Oze" and "Orphans Home", Beni Halpern also showed practical concern for his fellow-Jews in times of special need. After the First World War, when many refugees arrived in Pinsk, while many Pinsk Jews themselves returned to their homes without any means of livelihood, he was chairman of the committee set up by the "Jewish Representatives in the Polish Sejm" to help these unfortunate people. In 1924 he was one of the founders of the Jewish commercial and industrial bank in Pinsk, and served as chairman of its board of directors. The former residence of Yosef Halpern, which he had inherited from Gad-Asher Levin, was made over by Beni Halpern to the Orphans' Home set up by the Jews of Pinsk after the First World War and the pogrom perpetrated by Bulak Balakhovich's troops. Like his father before him, Beni Halpern did not join the Zionist Organization. He spent his last years in Warsaw, where he was killed, together with his wife (Sonia, the daughter of Yeshayahu Berlin of Riga), in the ghetto. He had no children.

Yosef Halpern's second son Georg (or Gad), who was born a few months after the death of his grandfather, Gad-Asher Levin, and named after him, joined the Zionist movement and for many years headed its economic bodies. He was one of the directors of the Keren Hayesod (together with his fellow-townsman, Yitshak-Asher Naidich), was elected at the twelfth Zionist Organization, and was a member of the first board of governors of

young apprentice, stipulating only that he should learn the particular trade for three years, till he became thoroughly proficient in it, and during all this period be provided with food and lodging by his master [19]. He himself personally made sure that the boys were given a real apprenticeship, and did not simply become servants in their masters' homes. He also made provision for their Jewish education and for melammedim to teach them torah. These lessons were given in "Dinehles Shulchen", the synagogue named after his aunt and mother in-law, Dinah. Every Sabbath Gad-Asher Levin would come to this synagogue and examine "his" boys on what they had learnt from their teacher. At the same time, he would ask each one of them about what had happened in his little world during the previous week. He would also find out if the apprentices were observing the mitsvoth properly. He saw to it that they were properly clothed, providing them at his own expense with uniform outfits for week days and Sabbaths, and for summer and winter. We have an eye-witness account of how, every Sabbath, "his" boys used to walk together, all dressed in the same clothes, through the town on their way to the synagogue. These boys were popularly known as "Godye's Troop" ("Godyes Polk"). It need hardly be added how devotedly he cared for these boys when they were ill. Indeed, he bore alone the burden of functions that would normally be carried out by a whole organization. At the end of the period of apprenticeship, he gave each youth a sum of money to help set him up on his own in his trade or to cover the expense of further training. In this way, he set up two hundred and fourteen of the young Jewish men of his town as qualified artisans, sending forty of them to Russia for further training. Some of his trainees moved to other towns, but the majority remained in Pinsk. It is said that in South Africa there was for several decades an association of Jewish immigrants called "Godye's Troop", whose members were former trainees of Gad-Asher Levin. His concern for vocational training and Jewish education was equalled by his support for general education. He used himself to defray the tuition fees for needy youngsters at the Pinsk "Realschule" [High School for Sciences], and that at a time when the Jews of Pinsk were opposed to educating their children in schools of any kind, let alone a gentile school. Gad-Asher's financial support of these pupils is thus eloquent testimony to his views on education. At the same time, he also supported the Talmud Torah institutions and their pupils. He likewise provided assistance for adults, though in the form of productive aid rather than by gifts of charity. Thus, he would buy a horse for a poor carter, and would help poor shopkeepers by loans for the purchase of stock. There was a special arrangement in Pinsk whereby in winter the grocers used to give the carters food on credit, to be repaid in the summer when the carters' business was good, and Gad-Asher used to guarantee these debts [20]. In memory of his wife, who was killed in Germany in a railway accident, he donated fifteen thousand roubles for the annual purchase, during the intermediate days of Sukkoth, of winter clothes for the old and infirm. Being estranged from the other members of his family, he carried out all his public work alone, performing his philanthropic acts with the minimum of publicity. Before his death, he distributed sums of money to charitable institutions and to his poor relations. In his will he bequeathed one of his houses for needy old people. For many years, his descendants used to mark the day of his death by distributing to the poor and sick clothes bought with money from his legacy. His personality and opinions are reflected in his will. He died on 22nd Kislev, 1877 [21]. The Jews of Pinsk did not forget Godye. On the 25th anniversary of his death, an article in his memory was published in the journal, "Pinsker Stot-Luach" (Vilna 1903/4). And on the fiftieth anniversary, the leading members of the community gathered together in his house, which had been used as a home for orphans during and after the First World War, for a memorial service to commemorate the man and his work. The older people present, who still remembered Gad-Asher, recalled his views and his efforts to improve the social, economic, and cultural situation in his days, and spoke about the changes that had occurred in the town since his death — how an

19. Hamelits, 1880, No. 14, pp. 277—278.

20. Hatsefirah, 1877, No. 47, p. 373.

21. Z. Rabinowitsch, R. Gad-Asher Levin mi-Pinsk, Heavar, Vol. XIV, pp. 185—190, Tel Aviv 1967. Gad-Asher Levin, Pinsker Stot Luah pp. 41 — 49, Vilna 1903/4

was a synagogue (in Peretz Street) named after him ("R. Yisrael Eigers Shulchen"). Heshe Rokeah's father-in-law, R. Shelomo Eiger, writes of him as follows: "Praise be to God, my first son-in-law, Heshel Rokeah who lives in Pinsk, is also a delightful man, keen-minded and well-versed in the torah, pious and God-fearing, a Hebrew writer, owner of a property amounting to from ten to thirteen roubles. His mother is a very rich woman, with a known (not estimated) fortune of 150 thousand roubles, and he is of distinguished lineage, a grandson of the gaon, R. Elazar the Av Beth-Din of Amsterdam... author of the book 'Maaseh Rokeah'. He was also loved and respected by my revered father and teacher, R. Akiva Eiger, who often proudly referred to him as in truth a great talmudic scholar. He is now about 24 years of age"[17]. Heshe Rokeah was the leading supporter of the Karlin Talmud Torah[18]. His appearance in the photograph reproduced here shows him to have been a strictly orthodox Jew; and the contrast with the photographs of his uncles, Moshe-Yitshak and Wolf Levin, and his brother, Moshe Lourié, is no doubt indicative of the differences of outlook found in the Pinsk Jewish community of those times on educational and cultural questions.

A place of special importance is reserved for Hayyah Lourié's second son, Gad-Asher Levin-Rokeah (or Godye, as he was popularly called). Like his uncle, Wolf Levin, Godye gave a great deal of thought to ways and means of training the Jewish youth of his town for productive work. But, whereas his uncle sought to achieve this aim by agricultural labour, Gad-Asher Levin took as his slogan the Jewish saying: "A man should always teach his son a craft". Both these philanthropists aimed at realizing in the Pinsk of their time, and by their own private means, the programme that was later carried out on a national scale by the "Alliance" and "Ort" organizations. Gad-Asher Levin had a traditional Jewish education including, besides the talmud and the commentaries on it, such works as Maimonides' "Guide to the Perplexed" and "Yad ha-Hazakah" and Yehudah Halevi's "Cuzari". He began his business career as a partner in the family timber and steamboat concerns. Then, for personal reasons originating in his outlook and character (which he is thought to have inherited in part, together with some of his wealth, from his grandfather, Shaul Karliner), he parted company with his relatives and set up his own business, run by new methods. He owned the steamboats "Pina" and "Nieman" which plied between Pinsk, Kremenchug and other towns (1868). His "credo" in life was based on two main principles. First, he stressed both in theory and in practice the enlightened ethical values of Judaism and, though a practising Jew, avoided any purely formal religious observance. His criticism of the prevailing forms of Jewish belief and of the character of the believing Jew involved him in numerous clashes, particularly with the members of his own family. Shunning public honour and hating sycophants, he held firmly to his own individual views. Indeed, it was truly said of him that if he had not been a wealthy man and generous giver of donations, the rabbis would have decreed his excommunication or ordered him to be flogged, so "unorthodox" was he. The second of his principles was summed up in the saying: "He that lives by the labour of his hands is greater than the God-fearing man". He refused to support people who were capable of working for their living, on the grounds that "man is required to provide for himself". The help he gave to others was therefore of a constructive nature, rather than purely philanthropic. Thus, in the sixties of the last century, he made it known to the members of his community that whoever wished to teach his son a craft could apply to him and he would defray the expense of the boy's training. Since to be a "craftsman" was in those days considered by Jews a despised occupation, this generous offer was not taken up even by the poor. Thereupon Gad-Asher proceeded to carry out his plan by collecting together a number of orphan children, especially from the "Linishches" quarter of the town where the poor lived, and every year placing thirty to thirty five of them as apprentices with tailors, cobblers, carpenters, watchmakers, and the like. He drew up a contract with these craftsmen, specifying the period of training, terms of maintenance, and conditions of work, and paid out of his own pocket for every

17. Iggeroth Soferim... mi-Mishpahath Eiger-Sofer... sect. 54, p. 70, Vienna 1933.

18. Hamaggid, 1880, No. 35, pp. 300—301, where, like his brother Gad-Asher, he is given the family name Levin, and not Rokah or Rokeah.

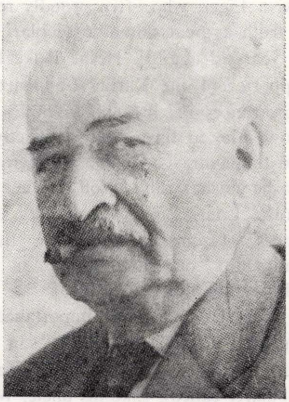
Gad-Asher Levin-Rokeah (1815/16—1877)

Yosef Halpern (died c. 1919 in Vienna)

The house of Gad-Asher Levin and Yosef Halpern, as an Orphan's Home (1921)

Georg Halpern (1878—1962)

Bernhard (Beni) Halpern

Yaakov Eliasberg (1881 — 1961)

Moshe-Yitshak Levin (1802—1872)
Shaul Karliner's second son

Wolf Levin
Shaul Karliner's third son

Hayyah Lourié
(Pinsk 1867)

Heshe Rokeah (1814 — ?)
Hayyah Lourié's eldest son

High to strengthen our heart to follow in your paths and to do your deeds" [13].

The Levin family began at this time to move out of Pinsk, and its influence there came to an end before the last quarter of the 19th century.

Hayyah Lourié and Her Sons

The heirs to the Levin "dynasty" in Pinsk, both genealogically and in terms of social status and way of life, were the Lourié family, with Hayyah (1791 — 1873), the daughter of Shaul Karliner, at their head. After being twice widowed — by the death (in 1816) of her first husband, Gad-Asher Rokeah, the son of the Pinsk Av Beth Din R. Yehoshua, who was the grandson of the gaon R. Elazar Rokeah of Amsterdam, and then again (in 1835) by the death of her second husband, Aharon Lourié, the son of R. Iser Lourié of Mohilev — Hayyah herself took over the direction of the family business in corn, timber, fat, and salt. Taking advantage of Pinsk's central geographical position, she developed her trading connections to the south and west, between the fertile region of the Ukraine and the Baltic countries and Poland. As a sign of the Russian government's recognition of the great importance of her contribution to the development of Pinsk as a port-town and communications centre, the Tsar Alexander II made Hayyah Lourié and her descendants "honorary citizens" of the Russian empire. The first and foremost beneficiaries of her enterprises were, naturally, the Jews of Pinsk. One of her greatest services to her fellow-Jews was rendered during the famine which came upon the predominantly Jewish populated province of Kovno during the drought years 1866 — 1867. The starving populace were compelled to abandon their homes and possessions and make their way to the southern provinces. Large numbers of migrants streamed into Pinsk, seeking to continue their way southwards by steamship. Hayyah Lourié came to the aid of the wretched refugees by setting up a large camp for them in Pinsk where she fed and clothed them, provided for all their needs, and saw to it that they were transported southwards to their destination in steamboats belonging to her sons, Moshe and David Lourié, and her nephew, Meir Levin. She also supplied them with money and with food for the journey. For two whole years she directed this rescue operation, and thereby saved thousands from hunger and even from death by starvation. If such was her concern for the poor of other towns, her devotion to the poor of her own town can readily be imagined. In about 1865 she built four charitable institutions in Karlin: the Talmud Torah, the hospital (together with her brother, Moshe-Yitshak Levin), a synagogue (which was named after her "Hayyehles Shulchen"), and an old-age home (together with her relative, Feigel Levin). Representations of these four buildings were engraved on her tombstone. Hayyah inherited her father's hatred of hasidism. Near to her home in Karlin stood the "court" of the hasidic tsaddik, R. Aharon the Second of Karlin [14], and its noisiness, especially on the Festivals, disturbed her quiet. This led to an open quarrel between her and the hasidim, which resulted in the rebbe being forced by police-order to leave Karlin and transfer his "court" to the nearby small town of Stolin (before 1864). This happening shows how great the influence of the Lourié family was in Pinsk and Karlin in those days. Hayyah Lourié died in 1873. An eye-witness (Mordekhai Kerman) recounts that the books recording the acts of charity performed by her and the institutions erected by her were placed on her coffin, which was then carried to its last resting-place, stopping at the synagogue that she had built [15]. She had also been a generous supporter of the Pinsk Talmud Torah, the building of which, according to a newspaper report from the year of its foundation, was made possible by her generosity [16].

Hayyah Lourié was connected by marriage with the family of the well-known rav, R. Akiva Eiger through the union of Heshe Rokeah (b. 1814), her eldest son by her first husband, with the daughter of R. Eiger's son, R. Shelomo. One of Heshe Rokeah's most intimate friends was his wife's brother, R. Yisrael Eiger, who was the rav of Antopol, a small town close to Pinsk, and who subsequently resided in Pinsk where there

13. Hamelits, 1872, No. 11, p. 80.

14. S.M. Rabinowitsch, Al Pinsk, Karlin ve-Yosheveihen, Talpiyoth, Pt. Kehilloth Yaakov, p. 16. Berdichev 1895.

15. W. Z. Rabinowitsch, Lithuanian Hasidism, London 1970.

16. Hamelits, 1862, No. 2, pp. 21—23; idem, 1868, No. 5, pp. 35—36.

works: "Mekor Mayyim Hayyim, Kthoneth Passim", "Sheeloth u-Teshuvoth" [Responsa]. His son, Aharon-Moshe Padva, lived in Karlin and wrote "Beur Haram" ["Commentary of R. Aharon-Moshe"] a commentary on the midrash "Shoher Tov" (Warsaw, 1865). In connection with this work, Aharon-Moshe used to correspond from Pinsk with the well-known midrashic scholar, Shelomo Buber [9].

Shaul Karliner's fifth daughter, Dinah, also built a synagogue in Karlin (in Siver Street) which continued to bear her name ("Dinehles Shulchen") right to the end. She died in 1865 [10].

Meir Levin, Moshe-Yitshak Levin's eldest son, followed the example set by his father and grandfather in their way of life and concern for the welfare of their community. He was one of the first Pinsk merchants to buy a steamship and set it to plying between Pinsk and the Ukraine (before 1862). A man of wide Jewish and secular learning, he concerned himself with the upkeep of the Karlin Talmud Torah, and saw to the establishment in Pinsk of heders for the study of the talmud. He brought in melammedim [childrens' teachers] from various Lithuanian towns, taking care to ensure that they should be conscientious and properly qualified for their task. He also befriended them in various ways. They used to pray in his synagogue in Karlin, which bore his name ("Meiches Shulchen", or "Meir Levins Shulchen"), and eat the third Sabbath meal at his table. In his house too they would eat the last meal before a fast; and they sat down to his table for the Purim feast. Meir Levin also had close connections with the Russian government authorities, on account of his commercial undertakings and his social standing in the town. Thus, for example, whenever the provincial governor visited Pinsk, he would call on Meir Levin to discuss the affairs of the town with him.

Among the responsa of the Karlin Av Beth-Din, the gaon R. David Friedman [11], we find one sent by the author "to my very dear friend, the perfect and glorious gevir [rich man] our teacher R. Meir Halevi Levin, from here in Karlin-Pinsk...". This responsum, which deals with Maimonides' remarks on the laws governing temple contributions, is very long and detailed, and its contents indicate that Meir Levin's original question was, characteristically, that of a real talmudic scholar. Indeed, Meir Levin's son-in-law, Aharon Lourié, a man of wide Jewish and general education, refers to his father-in-law, in a letter to J.L. Gordon dated 19 Iyyar, 1863, as follows: "The great rabbi, R. Meir Levin... a well-educated and intelligent man, who can vie with the greatest in the land in knowledge of the torah and also desires the light of civilization [i.e. general culture]".

Meir Levin moved to Kiev, apparently in 1875, since in 1876 his place as director of the Karlin Talmud Torah was taken by one of his relatives, Mikhal the son of Yosef Ettinger. In 1879, when the Russian government called on the Jews to elect a committee for the clarification of various religious and social Jewish questions, Meir Levin was one of the three members chosen. The chronicler Yaacov Lifschitz, writes of him: "The one talmudic scholar on the committee, the famous rav and gaon R. Meir Levin of Kiev, was elected in Minsk...". And in 1882, Meir Levin was chosen as a member of the committee which was sent to Petersburg to intervene with the Russian Government on behalf of the Jews. The same chronicler writes of him: "The Kiev community sent to Petersburg its leading dignitary, the rich rav and gaon of noble descent, R. Meir Levin of blessed memory, who was on very friendly terms with Baron Ginsburg and highly respected by all the other Petersburg aristocrats... It was thought particularly fortunate that R. Meir Levin was there [in Petersburg], because he was the representative of the millionaire R. Yisrael Brodsky of blessed memory from Kiev, the head of the Brodsky family" [12].

Of Moshe-Yitshak Levin's son, Zalman, it is related by the Pinsk Jewish writer, Nahum-Meir Shaikevich, that, after his father's death, he prayed to him to "intercede with Him That Dwells On

9. The Shvadron Collection, Padva Aharon Moshe, The National and University Library, Jerusalem.

10. Lourié, Di Tsavoe, p. 423.

11. Friedman, David, Sheeloth David, Yore Deah, sect 17, p. 69, Petrikov 1913

12. Hatsefirah, 1876, No. 15, pp. 114—115, Y. Lifshits, Zikhron Yaakov, Pt. 2, p. 206, Kovno-Slobodka 1927 and Pt. 3, pp. 100—105, 1968 (no place of publication).

would not touch any food until he had read all the letters and performed the requests of all those that sought his help... God granted him four fine sons... He was esteemed by Jews and Christians alike... He greatly revered students of the torah, and also esteemed the scholars of the haskalah... Thousands of people... had their distress relieved by the help of this generous man. Many say that the sums which he donated to charity in the course of his life amounted (according to the account found written down in his private records) to one million and forty roubles... On the day of R. Moshe-Yitshak's ascent to heaven all the shops were closed and all the people, young and old, assembled... to accompany him to his eternal home... About twenty thousand people filled the streets surrounding his house... And when they came to the synagogue, which his noble father, R. Shaul Levin of blessed memory, had built, they placed his bier on the ground... and all of them stood in silence to hear the words of the maggid of the Pinsk congregation, who was about to eulogize the deceased" [6].

A different form of philanthropic activity was chosen by Wolf Levin, Shaul Karliner's third son. He too traded in timber, and perhaps also in corn and fats, and was a government contractor. As early as the beginning of the second half of the 19th century, he had the idea of encouraging the members of his community to take up a life of productive physical labour, by founding an agricultural settlement for them just outside Pinsk. In furtherance of his project, he applied to the central Russian government in Petersburg for permission to purchase an area of land in the vicinity of his native town. In his written request, he explained his idea in detail, and undertook to bear alone all the heavy outlay involved in settling the Jews on the land. When his request was granted, he purchased some land about seven kilometres to the north of the town, close to the village of Ivanik, put up houses and fitted them out, and bought cattle and flocks and agricultural equipment, all at his own expense. Not only were the settlers provided in advance with all their requirements, but they were also exempted from payment of government taxes and their sons were not liable to military service. Fifteen families responded to Wolf Levin's call.

However, it soon became clear that these first settlers — most of whom were from the nearby small town of Lohishin — had only responded to the call in order to get exemption from military service and payment of taxes, and not at all out of any real interest in the founder's idea. They lived in Ivanik, but continued to run their businesses in Pinsk; and when factories were subsequently established in Pinsk, their sons and daughters went to work in them, renting the fields to Gentiles from the nearby village. Nevertheless, the produce of the little agricultural work done by some of the settlers on their farms provided them with a source of livelihood in summer, and in their old age. Much later, during the economic crisis that Pinsk went through at the end of the First World War, the inhabitants of Ivanik kept themselves alive by turning to agriculture. They received assistance from the "Alliance" and "Ort" organizations, and some of the settlers remained faithful to the noble idea conceived and devotedly forwarded by Wolf Levin of Karlin, though he himself was completely forgotten by them in the end. Tradition records that Wolf Levin also defrayed the whole cost of building the beth midrash known as the "Pinsker Kloiz", which was the center of talmudical studies in Pinsk. Here the Av [president] of the Pinsk Beth-Din [religious court], the gaon R. Elazar-Moshe Hurwitz, used to pray, together with a member of his court, the dayyan [religious judge] R. Yaacov-Meir Hurwitz, and also the great talmudic scholar, R. Barukh Epstein, and others. At the end of his life, Wolf Levin lost all his fortune in a business law-suit with another estate-owner. He died, it would seem, in 1870 [7].

Akhsah, Saul Karliner's third daughter, was married to R. Yaakov-Meir Padva [8]. He first lived in Pinsk, and subsquently became the Av Beth-Din of Brisk. He wrote the following

6. Hamelits, 1872, No. 2, p. 79.

7. Toysent Yor Pinsk, pp. 242 ff, New York 1941. M. Kerman, Meine Zikhreines, 100 Yor Pinsk, p. 5 (stencil) [Haifa 1953]. S. Ginsburg, Historische Werk, Vol. I, pp. 225—227, New York 1937.

8. Lourié, Di Tsavoe, p. 423. Y. T. Eisenstat and S. Y. Viener, Daath Kedoshim, p. 212, Petersburg 1897/8.

of his will and his personality[2]. The terms of his will indicate that he was strongly opposed to hasidism, which in his time was spreading in Karlin and its surroundings.

Shaul Karliner's sons were also remarkable for their good works.

His eldest son Zalman Levin, is said to have been a timber merchant and philanthropist, "the great and glorious gevir [rich man]"[3].

Shaul Karliner's second son, Moshe-Yitshak Levin (1802—1872), was a rich timber-merchant, who also apparently traded in corn and fats and was employed as a government contractor. Together with his sister, Hayyah Lourié, he built the paupers' hospital in Karlin[4]. He also had a beth midrash — built by his father — in Karlin, which bore his name till modern times. Between Purim and Pesach, the street next to this beth midrash was thronged with the poor of the town who, as reported by an eye-witness (Mordekhai Kerman), were invited by Moshe-Yitshak Levin to come there to receive maoth hittim [money for matsah]. The shamash of the beth midrash would draw up the lists of the poor and present them to Moshe-Yitshak for signature. The first to be thus authorized to receive this free matsah straight from the mill were the poor of the immediate neighbourhood, and after them came the other paupers of the town. Many were sent their share secretly by special messenger, to save them embarrassment. Besides the maoth hittim, Moshe-Yitshak used also to distribute potatoes and other Pesach commodities to the poor. On the days preceding the Festival, chits for the four cups of wine [to be drunk at the Seder] were handed out in his beth midrash. The crowd of applicants was so great that the regular students of the beth midrash had to suspend their studies during these days. One of these students was the young Moshe Aharon Shatskes, the later famous maskil and author of "Ha-Mafteah" (Warsaw 1866, 1869). Another maskil, R. Yehezkeel Slutsker, who was "well versed in the deeper meaning of the torah and an acute and discerning interpreter of the profound sayings of the sages, took up residence in the beth midrash of R. Moshe Yitshak Levin"[5]. Moshe Yitshak used to bake matsah shemurah in his own home, under his own and his sons' supervision. On the eve of Yom Kippur he used to visit the cemetery with his sons, and on leaving he would hold out his hand to the shamash to receive his gift of a piece of honey-cake, just like all the other visitors, including even the poorest among them, to show the equality of all mortals on the Day of Judgment. Altogether, Moshe Yitshak Levin was a shining example of the life lived by a Pinsk philanthropist in those days. After his death, Nahum-Meir Shaikevich wrote of him as follows: "A bitter cry is raised in Pinsk and a great disaster has come upon Karlin with the death of R. Moshe-Yitshak Levin, who passed away on the 6th Elul, 1872. Thousands of people are lamenting and mourning the passing of their town's glory and the loss of its crown. Death has robbed Karlin of its greatest philanthropist, the famed giver of charity, helper of the poor and father of the wretched, R. Moshe-Yitshak Levin, who was renowned throughout Russia for his many benevolences, and who all his life worked for the good of those that sought his help... For he was their father, their helper, and their protector... always ready to aid them with his generosity. It is no exaggeration to say that he was one of the noblest men... of our generation. Thousands of families were supported by him. From all over Russia crowds of wretched people came flocking to him... Every morning, when he entered his house of prayer, he would put on his tallith and set his hat on the table, and all that were wretched and bitter in spirit would place their petitions and requests, written on pieces of paper, in the hat. After this wonderfully generous man had finished his prayers, he would put on his hat, taking great care that not one of the pieces of paper should fall out, and hurry home. There he

2. A. Lourié, Di Tsavoe fun a Pinsker Baal ha-Bayith fun Onheib Neintsenten Yorhundert, YIVO Bleter, Vol XIII, Nos. 5/6, pp. 390—427, 1938.

3. Hamelits, 1868, No. 5, p. 36 (where the reference is to Zalman the eldest son of Shaul Karliner, and not to Zalman the son of Moshe-Yitshak Levin, since the writer of the article goes on to mention Moshe-Yitshak, the second son of Shaul Karliner).

4. Hamelits, ibid, and 1880, No. 4, pp. 277—278.

5. A. D. Dobzevich, Lo Dubbim ve-lo Yaar, p. 41, Berdichev 1890.

lation to the point of no return. Every single one of them set his own example and left his own distinctive legacy behind him, Thus the legacy left by the founder of the Pinsk "family", Shaul Karliner, was very different from that left by some of the last of the Louriés. The history of these families thus reflects, in microcosm, the various factors and tendencies which were at work shaping the larger history of the Jewish community of their town and of Jewish society as a whole — some of them were highly conservative, others adopted the ideas of the Haskalah and Zionism, and still others created the conditions for the development of the socialist movements, though usually without themselves participating in their activities. In view of all this, it is impossible to write the history of the Pinsk and Karlin Jewish communities without a proper description and evaluation of the activities of these Jewish individuals who deserve to be called "the Rothschilds of Pinsk and Karlin".

The following are the families of Pinsk "Rothschilds", in chronological order: Shaul Karliner (Levin) and his sons, Hayyah Lourié and her descendants, and the Eliasbergs and Halperns who married the sons and daughters of the Levin and Lourié families.

The Levin Family

The founder of this "dynasty" was Shaul Karliner (1775? — 1834), the son of R. Moshe. His long and interesting will shows him to have been a pious, god-fearing Jew, with cabbalistic leanings, and a rich man. At his death he left "land, movable property, goods, cash, and debts". During his life he built two batei midrash [synagogues], one in Pinsk and the other in Karlin. In his will, he gives instructions that, after his death, provision should be made from his fortune for his poor relatives, "the scholar being given preference over the ignorant man, for the defraying of wedding expenses, for the redemption of Jewish captives, for the repair of my beth midrash... and for the poor of the Holy Land...". He also allocated sums of money to various institutions, such as the Pinsk Bikkur Holim [Society for Visiting the Sick] and Talmud Torah, the Karlin Bikkur Holim and Hevrah Kaddishah [burial society], and the charity fund. He was evidently one of the communal leaders, if not actually the head of the community. Thus, he writes in his will: "I did my duty in my lifetime by my fellow-townsmen... All my life I served them honestly and conscientiously". He was also influential in the neighbouring small towns — Liubeshov (Libeshei), Stolin, Pohost near Libchin, Pohost beyond the river, and Horodnoye — and bequeathed sums for the support of their Jewish communities. "In all the small towns... let them proclaim in their synagogues... that they forgive me if I gave them any advice and (God forbid!) it was not good, even though I did not act for my own personal benefit, neither against any individual nor against the community... The distribution of my bequests to charity shall continue down the generations and the injunctions of this will shall be performed for a thousand generations... And the sums to charity shall be paid in full till the rebuilding of the Temple".

Printed on the title pages of the book "Efes Damim" ["No Blood"], written against the blood-libel in Russia by the haskalah author Y.B. Levinsohn (Warsaw 1884), there is a letter from the well-known rabbi, R. Aryeh-Leib Katzenellenbogen of Brisk (Brest-Litovsk) in Lithuania, to Shaul Karliner (1833) requesting him to assist the writer "with payment and money for printing... seeing that Your Honour shows concern for the above-mentioned scholar, especially when the occasion calls. Therefore, let Your Honour act... and also be so good as to rouse others to bestir themselves and send him money, so that he may devote himself wholly to this task". The wording of this letter testifies to Shaul Karliner's standing in Lithuanian Jewry. According to a Russian source, he was the owner of the Telekhan estate, close to Pinsk, and rendered Russia loyal service in the war against Napoleon, for which a popular tradition relates that he was honoured by the Tsar Alexander I. He was popularly depicted as a powerful personality, "the communal leader of the generation", and became the subject of various legends[1]. One of his descendants, Anton Lourié made a detailed study

1. Yosef Zekharia... Stern, Zekher Yehosef, p. 208, Warsaw 1860. S. Ginsburg, Megillah Rabbath Inyan, Yeda Am, Vol. VIII, No. 26, pp. 36—39, Tel Aviv 1963.

THE "ROTHSCHILDS" OF PINSK AND KARLIN
A HISTORICAL EVALUATION

by

Dr. Wolf Zeev Rabinowitsch

"Rothschild" is not just a family name, but a concept designating historically creative spiritual values. The special power of the "Rothschilds" did not lie simply in their wealth, since there were numerous other wealthy Jews. What distinguished the "Rothschilds" was their possession of three essentially Jewish qualities — respect for the Torah, provision of employment for their brethren, and gemiluth hasadim (charitable aid to both individuals and the whole community). Such "Rothschilds" came to the fore in various towns in Lithuania and White Russia (e.g., in Shklov, Grodno, Biknov and other places) but these were for the most part sporadic individual cases. In Pinsk and Karlin, by contrast, there arose whole families of philanthropists who constituted a special social phenomenon unparalleled in any of the other Jewish communities. These families were distinguished, first of all by their lineage, wealth, and unity. They were closely related to each other either by blood or by their practice of intermarriage, the latter resulting from their consciousness of family unity and their desire to preserve their "purity of descent", since their sense of belonging to the Jewish aristocracy made them zealous guardians of their family tradition. However, although many of them kept themselves aloof and formed a seemingly closed, exclusive "clique", this characteristic did not impair their responsiveness to either individual or communal needs. They displayed a reverence for Jewish values and a special warmth of affection for their fellow-Jews. They built economic enterprises in Pinsk and Karlin, developed industry and commerce, and established public and private banks, while at the same time endeavouring to follow the injunction that "man does not live by bread alone". In addition to their constructive economic activity, they were also remarkable for their generous philanthropic work in providing for religious needs, in the field of education, in the setting up of various institutions of social welfare, and in support of charitable societies. In Pinsk and Karlin they built synagogues, religious schools, hospitals for the poor, old age homes, and the like. They also provided for the proper upkeep of the institutions which they had founded, making lavish financial contributions for this purpose. Furthermore, they rendered assistance to their fellow-Jews in times of urgent need, such as the aftermath of fires, expulsions, and various other disasters. They also made use of the civic standing accorded them by their wealth to intercede with the secular authorities on behalf of both the Jewish community as a whole and its individual members, whenever necessary. Starting from the end of the 18th century, throughout the 19th century, and continuing into the 20th century down to the extermination of Pinsk Jewry by the Nazis — in all, for a period of five generations — they left a deep imprint on the history of their communities. In retrospect, it can be seen that these families constituted the aristocracy of Lithuanian Jewry during all this long time. Every one of their members was the bearer of various Jewish and general cultural values, like most of the Jewish intelligentsia in the 19th and 20th centuries, though even within the same family there were considerable differences of attitude, in a positive or negative sense, to these same values. Thanks to their education, their social position, and their active participation in both communal and general affairs, every member of these families is representative to a greater or lesser degree — of some well known type in the Jewish public of their time. This is true even of those among the latter-day descendants of these families who followed the path of assimi-

Central Hehaluts, with the General Zionist ideology, and Religious Hehaluts. From the early 1930's there were also Hakhsharah farms, where youths were trained in agriculture, manual labor and collective living in preparation for their emigration to Palestine. Alongside these youth organizations were the youth groups of the Bund (Zukunft) and the Borokhov youth of the leftist Poalei Zion Party. But they were few in number and their activities were on a small scale. It seems that despite the fact that these two parties were very strong in Pinsk the children of their members did not adopt the parents' ideology and did not see it as a solution to the question of their future. There were those among the leadership of the youth movements who went on to hold important positions in the leadership of their movements in Poland and Palestine. Some of these were Hershl Pinski (who died in an accident in 1935), who was one of the central spokesmen for the Mapai Party (Israel Labour Party) and Hayyim Gevati and Moshe Kol, who are Ministers in the Government of Israel. Those members of the Zionist Socialist youth movements of Pinsk who immigrated to Israel established a project which was not equalled by immigrants from any other city. They established a kevutsah, Gevath, in 1926, as a memorial to the thirty-five who were killed by the Polish brutes on April 5, 1919.

Despite the poor economic situation Pinsk's educational institutions were exemplary. The educational institutions followed the various ideological streams since each party found it necessary to maintain at least one school of its own, though they did not always have the means to do so. However, the extraordinary idealism of the teachers and educators overcame all material obstacles. Poor children found a ray of happiness in the schools and the orphanages. Education's crowning glory was the Hebrew High-School, Tarbuth, which was established by the General Zionists. It seems that this school was the best among the seven Hebrew High-Schools which existed in the whole of Poland. The vocational schools for boys and girls were of a high standard. Evening classes, courses, lectures, sport organizations existed in the city during the entire period. At various times there even existed a "People's University". In 1927 a weekly called the Pinsker Shtyme began to be published and later two more weeklies appeared — the Pinsker Zeitung (originally called Pinsker Vokh) and the Pinsker Vort. All this in a Jewish community which numbered slightly more than 20,000.

From the middle 1930's anti-semitism in Poland increased. In Pinsk, too, the Poles attempted to establish Polish businesses in order to push the Jews out of the city's economic life. Anti-semitic students who came from outside the city plotted attacks against the Jews. However neither of these attempts succeeded. The Polish businesses could not compete with the Jewish ones and the Jewish youth knew how to silence the Polish hooligans and caused them to flee the city.

In the midst of this struggle for survival the Jews of Pinsk came face to face with the tragedy of the Holocaust.

The Destruction of the Pinsk-Karlin Communities has been studied and described, in Hebrew and Yiddish, in Vol. II of this work by Nahum Boneh.

enabled the minimal existence of poor families and impoverished property owners. Money was sent from relatives in America. Volunteers came forward who were willing to work for the public good, some of whom had administrative ability. This organized mutual aid actively involved a large part of the city's population. The impetus came from the Joint. Through its financial aid a Mutual Credit Bank for small merchants and craftsmen was established in 1922. Thus people who had no capital of their own could operate their businesses and workshops. During the Crisis of 1924—26 the merchants formed a Mercantile and Industrial Bank with capital collected from outside sources with the help of Bernhard Halpern. The activities of the Beth Gemiluth Hasadim were renewed and another such institution was established. These institutions gave interest free loans and helped many of the needy — storekeepers and craftsmen. The Linath Tsedek Society which gave medical aid to its members, was reinstituted. A branch of the Toz Society was opened which was responsible for the children's health and at times gave meals to poor children in the schools. Toz also established a Baby Clinic which cared for the health of infants. However, this clinic was not maintained by the local people. It was supported by the Warsaw branch of Toz, just as the Orphans' Home was supported from other places and just as the two trade schools for boys and girls were supported by Ica . The hospitals were reorganized. As the Second World War approached they were merged into one large hospital by the Jewish community, which was officially established in 1928. Two Old Age homes also existed. There were people in the city who were active in community aid voluntarily and with devotion. New faces were seen among the community's leadership. Among these were young people who had spent the years of the German occupation in forced labour in the forests, and people who came from outside Pinsk and worked as doctors, teachers and lawyers. The women's role in community activity grew. They were mainly resposible for the Orphanage and active in the organization of balls whose proceeds went to welfare institutions. During the years of the great crisis 1930—35 the city government supported the unemployed, the Orphanage and the Old Age Homes.

The political situation was greatly alleviated when compared to the years of the Czarist regime. The Jews became full citizens of Poland with equal rights, at least according to the Constitution. Poland even promised the League of Nations to recognize the rights of her national minority groups. However the chauvinist-anti-semitic policies of the government deprived the Jews of their rights to a great extent. This discrimination was strongly felt in Pinsk. Despite the fact that it was a Jewish city for the most part, the city's mayor was a Pole and, until 1927, the city was run by an administrative body appointed by the Polish authorities. The city council included only two Jews and they, too, were appointed by the Polish authorities. When the City Council was democratically elected, and the Jews became the large majority of its members (20 out of 25), they still did not have a decisive influence in the management of the city. The Polish authorities prevented this in every way. Moreover, the Polish authorities devised schemes by which to reduce the number of Jews on the Council, until finally, in 1939, it had only five Jewish members.

The only right in which the Jews enjoyed complete freedom was the right to form trade unions and political parties (excluding the Communists who were mercilessly persecuted). Political life in the city was very active, particularly during elections, whether they were for the Sejm (Parliament), the municipality or the Jewish community. The city's political parties ran the whole spectrum of Jewish political thought — General Zionists, Revisionists (as of 1929), Zeirei Zion (and after their merger with the rightist Poalei Zion, Poalei Zion — Z.S.), leftists Poalei Zion, the Bund the Communists, who were active as an underground movement, and the religious parties Mizrahi and Agudath Yisrael. And this was not all. Pinsk became the center of all the parties in the Polesia region. The conventions held by the various parties in Polesia took place in Pinsk and it was from this city that the directives for the parties went out to all the surrounding towns. The Zionist and Zionist Socialist youth movements were particularly active: Hashomer Hatsair, Hanoar Haleumi, ISAI (Jewish Socialist Labour Youth), Beithar, and Hehaluts — which was divided into the General Hehaluts, under the auspices of Poalei Zion (Z.S.),

in the forests and swamps and bringing them to the city so as not to let them die of starvation and illness, even though the city's Jews themselves had suffered from looting and were in need of help from the outside. One of the city's finest men, the teacher Avraham Asher Feinstein, described and immortalized this tragic period in his book "Megillath Puranuyoth". Aid again arrived from the Joint. Part of the money allocated by the Joint was used for the refugees whose numbers reached 2,000. A regional orphanage was established for those children who were orphaned, in addition to the two orphanages previously established for the city's orphans. By March 1921 all the refugees had been returned to their homes through the aid of the Joint.

The aid was channelled in an orderly fashion mainly to educational and welfare institutions. In February of 1921 Yosef Brin, an emissary of the Chicago Pinsk emigrants arrived in Pinsk, bringing with him more than $ 150,000 sent by relatives in America, as well a some $ 12,000 sent for community needs. On July 1, 1921 the Joint decreased its support of the city's institutions and aid was forthcoming only to the orphanages and health institutions. Ort and Ica undertook the support of the two trade schools — one the Trade School for Boys which re-opened under the name Technical School and was under the auspices of the General Zionists, and the other the Girls' Trade School, which was under the auspices of the Bund.

The Jewish community of Pinsk now had to conduct its own affairs. The large-scale aid received by private people and public officials from America made this possible. This aid reached, according to estimates, the sum of $^3/_4$ million dollars from April 1919 to July 1, 1921. Former Pinsk residents in U.S.A. could justly paraphrase the words of Joseph to his brothers and apply them to their people in the home-town: "For God did send me before you to America to preserve life".

Chapter 3

UNDER POLISH RULE: 1921 — 1939

In contrast to the years prior to World War I, the period under discussion was one of decline in the history of Pinsk, demographically and economically. In 1921 there were less than 17,000 Jews in the city, In 1931 — 20,220, and in 1937 some 21,000. The percentage of Jews in the general population fell from 71.2% in 1921 to 60% in 1937, as a result of the government policy which increased the Polish element in the city. Emigration from the city was responsible for the decline in natural increase in population, even though the United States almost completely closed its doors to immigration in 1924. Those who left the city emigrated to Palestine, Latin America and Canada. There were drastic economic changes as a result of the new political boundaries. As a result of the First World War the city lost its geographic advantage of being located at a junction of waterways. Trade with the Ukraine ceased completely and the lumber trade decreased greatly. Of all the city's industry only the Match Factory, managed by Bernhard Halpern — though the ownership was transferred to the Swedish Match Concern — and Lourié's Plywood Factory remained. An additional plywood factory was established in the suburb of Lishcha, but it was small. The number of Jewish workers who were employed in the factories was not more than half the number employed there before the War — no more than 1,000 workers and clerks. The number of craftsmen employed did not decrease as greatly. At the end of the period under discussion there were 854 workshops owned by Jews, employing 883 workers and apprentices. However, their lot was not a stable one, and many of them were often unemployed, particularly during the years of the great depression — 1930—35. A large part of the 676 Jewish businesses were in similar straits, according to information from 1937. A major contributing factor to the plight of the small businesses was the taxation policies put into effect in 1924. Wealthy men such as were found in the previous generation no longer existed in the city and the number of poor was larger than before the First World War.

However, despite the poor economic situation people kept themselves going, even during the great crises of 1924—26 and 1930—35. Many families lived a life of poverty, but there were no deaths from starvation. A combination of several factors

arrival of aid from the U.S.A. This aid came through the services of Rikwert, the emissary of the Zionist Organization in Warsaw, and through the services of Barukh Zuckerman, the emissary of the Joint. But this glimmer faded with the murderous act carried out by the military command on Saturday evening the 5th of Nissan, April 5, 1919.

At the Beth Haam a meeting was being held with the approval of the authorities. Some 50 people were forcibly removed from this meeting while being beaten, and on the way other people were caught and added to this group. They were led to a wall near the Catholic Church and there 34 of them were shot (one had been shot previously) and the rest were thrown into prison where they were beaten with utmost cruelty — even the women among them. These, too, were destined to be shot. They were led to the grave of the 34 and were ordered to open it, recite the "confession" and to be prepared... but they were saved at the last moment. This murder was a shock to the Jewish community and the Jewish and non-Jewish leadership in Western Europe and particularly the U.S.A. The event became a symbol of the position of the Jews in Poland, the country that was reborn. Protest meetings were held in New York and other cities in the U.S.A. and England. The Jewish press in Poland, England and America cried out against it. Questions regarding this situation were asked in the British Parliament and letters were sent to the Secretary of State in Washington. Jewish leaders, both Zionist and non-Zionist, dedicated themselves to widespread political activity and pressed their governments to bring about an end to the pogroms in Poland. Various commissions were sent to inspect the situation (the Morgenthau Commission, the Samuel Commission and the International-Socialist Commission).

The serious situation in the city continued until the end of the summer. By then the Polish authorities could not disregard Western European and American public opinion and particularly the intervention of these governments on whose good graces Poland was dependent for the fixing of her borders, her acceptance into the League of Nations and for material aid. In July of 1919 the Polish advance into the Ukraine began and with the war front being pushed away from Pinsk abuse of the Jews by the Polish soldiers ceased. In July the Joint resumed its aid to the city and money began to flow in from relatives in the U.S.A. Pinsk emigrants in New York organized the Pinsker Joint People's Relief, and emissaries were sent to Pinsk for the purpose of transferring money and moving families from Pinsk to America. The economy began to pick up. Educational and welfare institutions were rehabilitated and new ones were established. However, this trend towards rehabilitation was halted by the second invasion of the Red Army on July 26, 1920. This time the Communist authorities established themselves with full speed and vigour. The Bolsheviks hoped that their rule would not be transitory as the last time. They attacked Warsaw and were certain that the Communist revolution would spread to all of Europe. The revolutionary spirit took hold among the city's youth, both those who were members of the left-wing parties and those who were not. There were those who aided in the building of the revolutionary world as clerks, militia members and the like, though they had no ideas as to what the nature of this new world would be. However, the Bund members were not trusted by the Commissars and were not given the opportunity to hold positions in the new regime. It goes without saying that there was great disorder in economic life. Trade ceased, merchandise was confiscated, including foodstuffs. Houses and furniture were confiscated. The introduction of the new Rouble led to a rise in the price of bread. Vicious propoganda was waged against the bourgeoisie, religion, Zionism and the Hebrew language.

Hardly two months had passed before new violence broke out. On Sukkoth Eve, September 27, 1920, the city fell to the Balakhovich soldiery, the White Russians who helped the Poles. The night of Sukkoth was one of great terror in the city. Cries for help were heard from every direction. The Balakhovich Army looted, killed 11 people and raped many women. There was almost no house which the pogrom did not hit. It lasted three days, and only the day after it ended did the Polish Army enter the city. The acts of murder that the Balakhovich bands committed near the city, in the surrounding towns and villages make one's hair stand on end. According to estimates some 1,000 persons were murdered with great brutality. Those who remained fled to the city and were in a state of severe shock following the horrors they had witnessed. The city's leaders were now faced with the task of saving those remnants of the population who were hiding

They returned because of Polish pressure and were entirely without possessions and means. It seems that they did not receive bread ration-books from the German command because the Germans wanted to rid themselves of the responsibility for feeding the civilian population. They claimed that this was the Ukrainian government's responsibility, since Pinsk belonged to the Ukraine, according to the Peace Agreement signed in Brest-Litovsk in March 1918. However, when a delegation from the Citizens' Committee to the Ukrainian government in Kiev did not succeed in settling this matter the Germans had no choice but to continue with issuing the food rations. In order to decrease the number of people they had to feed, the German command devised a new scheme. They began to take back the ration books from those families with members who had evaded forced labour. There were many who had slipped away and fled to the Ukraine.

Hopes for a new life were raised with the Armistice in November 1918. Forced labour ceased. The curfew was lifted. Public and political life burst forth anew with great spirit. Cooperatives for the purchase of foodstuffs were organized. With the permission of the Ukrainians the General Zionists and the Zeirei Zion opened a Meeting Hall (Beth Haam). There was great interest in the activities of the political parties. The Balfour Declaration on the one hand and the Bolshevik Revolution on the other raised hopes among the youth of a "world which would be entirely good". Travel to and from the city was unimpeded. People with initiative carried out business dealings with the Germans. The Germans brought rail cars full of goods from the Ukraine and since the Poles blocked their way to Germany they sold them cheaply.

On December 5, 1918 authority in the city passed from the hands of the German Command to the Ukrainians. By agreement between the two sides the Germans were allowed to remain in the city with certain rights. The condominium between the Germans and the Ukrainians lasted about six weeks. On January 22, 1919 the Red Army began to attack the city and took it three days later. The dreams of a new world beating in the hearts of the young while they worked in the forests for the Germans seemed to be becoming a reality. The left wing parties greeted the Red Army with joyous demonstrations at which red flags were waved on high. Even the Zeirei Zion party joined the parade, though alongside the red flag they waved the Jewish national flag. The Communist government did not manage to consolidate its rule in the city. Commissars changed frequently. Immediately upon the capture of the city a Revolutionary Committee was established (Revcom). Later authority by councils was established and another Revcom was established. It seems as though several Jews were members of the local institutions of authority. But it should be noted that their number was small and about an equal number of members were Poles. Important changes did not occur, but economic life was again disrupted, the price of bread jumped again, rations were not distributed for several months and it seems that the lot of the poor worsened. In order to alleviate the suffering from hunger a low-priced kitchen was opened.

On March 5, 1919 the city fell to the Poles. The new rulers were outright anti-semites and from the moment of their invasion they began robbing and murdering. Even according to the report given by the mother of the Catholic priest Bukraba the Polish soldiers allowed themselves a "great deal" on the first night. The anti-semites added another argument in their treatment of the Jews: that the Jews were Bolsheviks. And again, to the great misfortune of the city's Jews, the Polish advance was halted not far from Pinsk. Robberies and abuses continued for weeks. There was fear of going out of the houses into the street since many times the Poles stripped those they encountered of their clothes and shoes with the excuse that these were the clothes of the Germans and all German property belonged to the Poles. Under these circumstances it is not surprising that Barukh Zuckerman, who came to the city at the beginning of April 1919 as a representative of Joint, was shocked at the sight of the poverty, hunger and suffering of many of the city's inhabitants. However, during the second half of February that same year shipments of flour that the U.S.A. donated to Poland began arriving in Pinsk. It seems, though, that only several Jewish educational institutions received this flour. Under order of the Polish command the management of the city was set up under 8 Poles, 2 Russians and 2 Jews, despite the fact that the Jews constituted the great majority of its poulation. It goes without saying that such a municipality was more concerned with the welfare of the Poles in the city than with anyone else.

A faint glimmer of hope was raised with the

Girls were mercilessly taken for weeks on end to the farms to pick potatoes. The townspeople resented this but their protests were of no avail. The salaries paid by the Germans were meagre, fluctuating between 80 pfenning and 1.80 mark a day. However, under the conditions prevailing in the city even this salary, and more important, the bread, food and wood given the workers in the forests to take home with them, was a measure of relief.

The Germans confiscated all metal objects, leather (both processed and unprocessed), paper, woven material, and gold coins which they acquired in return for permits to leave the city, or other concessions. They established a civilian framework in the form of a Citizens' Committee and a civilian police force, through which they could carry out all their orders and plans. The Citizens' Committee was responsible for the distribution of the "starvation rations" and in charge of the evacuation of the population and forced labour. The police had to carry out their orders either on their own or in collaboration with the German command. It should be pointed out that the police in Pinsk were of a low moral standard, even though they were not required to put themselves into life and death situations and were never placed in the position of the police and the "Judenraten" in the ghettoes, for example.

The people walking the streets of the city on empty stomachs became indifferent to the suffering of others, and conscience was soon stilled. Bread blackmarketeers acquired fortunes. There were girls who gave themselves to the German soldiers. On the other hand an exemplary idealism was revealed in the youth, particularly the Zionist youth. They did not allow themselves to sink into the ugliness of life. They organized evening classes and lectures on the Sabbath, celebrations, etc. There were also women who occupied themselves in service to the poor and who established a "Society for Aid to the Sick and Needy."

Despite the fact that the city was often bombarded by Russian cannon and people were killed or wounded, the primary concern was for the children's education, even though studies could obviously not be orderly or organized. In the Girls' School, called the "Leah Feigeles Schule", classes were held during the entire period. Scholars and teachers, both men and women, from time to time, opened Heders or schools. Not all of them lasted for any length of time, and there were periods when children roamed the streets with no school to go to. Rabbi Aharon Begun is remembered as having gathered together a group of young boys and taught them Talmud. Some of the leading public figures in Pinsk established a Children's Home (Kinder Heim) for poor children in 1916 and were responsible for their feeding, clothing and education. This home was supported in part by the Citizens' Committee. The Committee also supported the Leah Feigeles School and the Talmud Torah of Pinsk. The Citizens' Committee had a certain income from the direct tax which was levied by the German authorities almost from the beginning of the occupation, as well as other income which came close to 30,000 mark a month. With this income it managed the city's affairs, supported hospitals, several educational institutions, an old age home, public kitchens, and paid the salaries of the clerks employed by the Committee as well as the salaries of the police, fire brigade and others. It goes without saying that its aid to welfare and educational institutions was negligible even though half its budget went to these causes.

Upon the failure of the attack launched by the Kerensky government and after the German invasion of the Ukraine the situation in the city was somewhat alleviated and the fear of bombardment faded. Trade with Poland picked up and with the renewal of rail travel to the Ukraine trade resumed with this part of the country as well. However, after two months all importing and exporting was banned in Pinsk. Only the daring succeeded in doing business or in fleeing the city to the Ukraine, for example to Kiev. Forced labour continued until November 1918, up to the revolution in Germany and the Armistice that came in its wake. The Germans stepped up the clearing of forests and the transfer of the wood to Germany and continued to starve the civilian population with the food rations they gave while transferring most of the crops grown in the region to Germany. The problem of nutrition was somewhat alleviated since the city now was not sealed off as tightly as it had been before. However, only a small number of people had the means with which to buy food on the black market. The problem of hunger and poverty grew when, in the autumn of 1918, those who had been expelled from the city in 1916 began returning.

military territory. The city was fenced in by barbed-wire and a curfew was enforced. Their treatment of the inhabitants was practically that of prisoners of war. However, their treatment of the Jews was slightly better than that meted out to the city's Russian inhabitants and the Polishuks in the surrounding villages. The Russians and Polishuks were regarded as hostile elements, while the Jews were not. The Pravoslavs were expelled from the city during the first weeks after its capture. The churches were desecrated and pictures of the saints were thrown into the cowsheds and stables, while, generally, the synagogues were not touched.

The German tyranny made itself felt. One had to remove one's hat when meeting an officer and get out of his way. Disobedience to these rules brought with it arrest and whip-lashings. On the other hand, Jews were permitted to pray on religious holidays even after the curfew hour, to carry on studies in schools and to organize evening classes, lectures and celebrations (of course, not at night). There were even occasions when the Army Orchestra gave concerts for the civilian — meaning the Jewish population.

As a result of the city's isolation from the world commercial life was almost at a standstill. Savings dwindled rapidly. The price of food skyrocketed because the Germans confiscated all the food supplies immediately upon their invasion, and in the succeeding years they took over the grain fields belonging to the landed gentry. They also forced the farmers to turn over part of their crop to them. All the produce which the Germans accumulated was sent to Germany. The city's inhabitants were given rations of flour or bread — about 100 grams a day, potatoes, and several other products. In this respect, as in others, they dealt with Pinsk and the towns in the neighbourhood on principle as did the Nazis with the Jews in the ghettoes during the Second World War. The allocations given were not enough to subsist on. In addition one was forbidden to acquire grain — if it could be acquired — from the area's farmers. Only at great risk did a few daring and enterprising souls slip some grains of rye and the like into the city. It goes without saying that under such conditions black marketeering was rampant. As a result families had to make do with their rations and in order to overcome their hunger baked their bread with various combinations: with potatoes, potato peels, or livestock feed. They ate all grass that was edible. The situation was especially difficult in the winter and spring seasons, due to the lack of fire-wood. During the summers and autumns the situation was slightly alleviated. People who owned empty lots turned them into vegetable gardens. The German authorities encouraged this by supplying seeds. There were even those who received a plot of land near the city for growing potatotes. It can be said that only the blackmarketeers and those who were able to buy on the black market despite the high prices did not suffer hunger. At first those who were acquainted with German soldiers did not suffer hunger either, since the soldiers supplied them with bread and marmalade from their canteens.

As early as 1915—16 there were people who could not survive due to malnutrition, and this was reflected in the increased death rate during the winter of 1916-17. From 7-12 persons died each day out of a Jewish population which numbered about 9,000 at that time. The situation could have been much worse had the Germans not evacuated over 9,000 people from February to May to the interior of Poland, and had the opportunity not been given the following year to those who so wished, to move to the towns and villages west of Pinsk, where there were many houses abandoned by owners who had fled to Russia on the eve of the German occupation. It should be noted that while those sent to the Polish interior were subjected to great suffering, no less than of people remaining in Pinsk, those who moved to the surroundings of Pinsk found a refuge. There is no doubt that the city would have been emptied of its Jewish inhabitants were the Germans not interested in them as a work force. As early as the first weeks of the occupation the German authorities began to force the town's young men to work in the town itself cleaning the streets and repairing the highways. But it was not long before all males between the ages of 17—43 were required to work and, in actual fact, even males who were younger or older were made to work. The work force was utilized for the German war effort, clearing forests whose trees were used in building trenches or being sent to some destination in Germany. There were those employed in rendering services to officers and soldiers. Builders, carpenters, locksmiths and the like were employed in the Engineering Corps. During the harvest season young men and women were put to work in the fields.

Institutions, Societies and Social Organizations

In the field of social welfare and public assistance very important work was carried on in Pinsk. Such activity was spontaneously initiated by several philanthropists and other individuals who established organizations on the basis of charters approved by the government. This spontaneity was a result of the abolition of Jewish community rules in 1844, after which date no authorized leadership existed.

Charity organizations which gave loans at no interest were established in Karlin in 1872 by the House of Lourié and related families, and in Pinsk, in the Linishches section, in 1882. Another such charity was established in 1887. In 1875 the Somekh Nofelim Veyoledoth Society was established giving aid to craftsmen and merchants who became poor, as well as to pregnant women. The Tomekh Aniyim, Aguddath Ahim, and Maskil el Dal Societies were established and anonymously aided the poor.

There were two Old Age homes in the city: one in Karlin, which was founded by Hayyah Lourié in the 1860's, and one in Pinsk, which was founded in the 1870's. An inn for poor travelers (Beth Hakhnassath Orhim was established in 1885, so that they would not be obliged to stay in the synagogues. In 1891 a cheap kitchen for the poor was established.

In 1900 two large public societies were organized which aimed at amalgamating and consolidating the various welfare activities and institutions. One was the Jewish Charitable Society and the other was the Jewish Women's Charity Society. Thus women entered organized welfare activity. The women's society aided poor pregnant women and the sick and needy and established the Girls' Vocational School mentioned above.

Other societies were organized whose aim was not necessarily giving charity, but rather mutual aid. In 1892 the Fire Brigade was established, whose membership included non-Jews as well. Trade Unions were organized for specific trades. We know of the Shoemakers' Society, which aided old and weak shoemakers; Aguddath Ahim, which aided boat owners in time of need; Society for Business Assistants; and a Teachers' Society. These societies were the forerunners of the Trade Unions which were formed after the Manifest of October 17, 1905.

The allocation from the tax on meat (korobka) was one of the sources of income of the charity organizations.

Chapter 2

THE FIRST WORLD WAR: 1914-1921

1914—1921

During the first year of the war, while Pinsk was still under Russian control, the whole population suffered its effects. Hardest hit were those families whose fathers or sons were conscripted. There was no crisis in economic life, though large-scale trade was paralyzed. There was increased economic activity in military manufacture and in supplying the Russian Army.

The War began to be felt particularly when, in the summer of 1915, trains filled with thousands of wounded men arrived and thousands of refugees evacuated from the front lines began to flood the city. Young men and women volunteered to care for the wounded and the Jewish community authorities were concerned with caring for the refugees. Terror struck the city's Jews when government institutions began evacuating Pinsk. There was great fear that the Cossacks would set fire to the whole city. These fears were well founded, for in the wake of their retreat the Russian Army pillaged and plundered Jewish homes, burned the oil storage tanks, the alcohol factory, the railroad workshops and other places.

The German advance guard entered the city on the eve of Yom Kippur, 5676 (1915). To the city's great misfortune and the misfortune of the entire area, the German advance was halted and the front was re-established along the Pina River and its tributaries — the Styr and Strumen south and south-east of the city — and the outlet of the Yaselda into the Pina and the Oginski Canal. In this way Pinsk was surrounded on almost three sides by positions of the Russian Army. The Germans treated the city and all the area west of it as

students up to 40% of its student body. However, for some reason this school existed only a short time.

There was great activity in the field of vocational education, as well. Gad-Asher Levin was a pioneer in this field in the 1870's. In 1885 a trade school was opened as part of the Talmud Torahs of Karlin and Pinsk. In time this school became one of the outstanding trade schools, particularly after the purchase of a two-storey building to house it. In 1900 a girls' trade school was opened to teach sewing.

Much was done in the field of adult education too. Along with the traditional study societies such as the Talmud and Mishnah Societies, etc., groups for broadening one's educational, spiritual and political horizons were organized in the 1890's, as well as classes in basic subjects of Jewish or general character. Upon the division of the Jewish community into various streams of thought and political parties the field of adult education became an instrument for influencing people ideologically. The various trends and parties devoted much effort to this education. During the period of reaction they reverted to secret meetings in private homes. In any event, there was an atmosphere of studiousness in the city.

The Hebrew Movement in Pinsk

Following the nationalist movement called Hibbath Zion a movement for the revival of Hebrew as a spoken language grew. At the end of the 1880's several Hebrew speaking groups were organized. Among the first such groups was the "Pure Speech" group, founded at Pinsk in 1890. Its members were of the city's elite and numbered 65. This group was encouraged by the Rav of Pinsk, Rabbi Elazar Moshe Hurwitz and Rabbi Barukh Halevi Epstein, who became known later in the Jewish world through his work "Torah Temimah". Its members would gather on the Sabbath for discussions in Hebrew. However, the entire movement was short-lived and existed in Pinsk only until 1893. Despite its demise an important lesson was learned — that a revival of the Hebrew language was possible. As a result, the Heder Methukan mentioned above was established, which introduced the "Hebrew through Hebrew" method of study. As World War I approached there were even youth groups dedicated to the speaking of Hebrew among their members.

Changes in Mode of Life and Culture

What characterized the period under discussion was that the passing of the generations brought with it changes in outlook on life and the world. The younger generation, for the most part, adopted a rationalistic viewpoint, new ideals and a way of life which rejected the morals and teachings of their parents. The first signs of secularization were already evident in the first part of the period under discussion and at the turn of the century became the dominant manifestations in the way of life. The roots of this change were based on a growing desire for the life of the earthly world. And yet the traditional character of the city did not change.

The first sign which heralded a change in the way of life was the dropping of the traditional barriers between the sexes. Young men and women spending their free time together became a normal and frequent sight in the late 1890's. Girls left home — some looking for better conditions became of financial problems, and some for purpose of study. Though an atmosphere of holiness pervaded the Sabbath, and the day was still ushered in by a blast on the siren in Lourié's factory, the left-oriented young men and women, or those who were more educated, were indifferent to religion and rejected it. It goes without saying that they did not observe the Sabbath on their Friday evening outings to the forests for their meetings. Those who studied in the "Real" High-School even wrote on the Sabbath, though no doubt some did so with great reluctance. The number of worshippers in the synagogues decreased. The synagogue ceased to be the center of public life. The new social groups erected their own club houses.

The process of Russification increased rapidly between 1905, the year of the Revolution, and the First World War. Interest in Russian literature and the Russian press was much greater than interest in Hebrew or Yiddish literature or in the Yiddish newspaper (a Hebrew newspaper had already ceased to exist in Russia). Entertainment became an integral part of life. Ballrooms were opened, a theater and many cinemas were built. Balls and parties were held. The place of the "Maggid" (preacher) was taken over by lecturers. Of course, not all the younger generation of the town joined this trend. There was still a large group of workers and craftsmen who clung to tradition, in addition to landlords and employers who kept the Torah's teachings and precepts.

had to be obtained for every meeting and lecture, at which a police official was always present. Yiddish lectures and performances were banned. The economic situation worsened and the number of poor increased.

Despite this oppressive and reactionary regime there was quite an active public life. Major influence in the city passed to the Zionists. Zionists were elected as arbitrators in the Duma. At their initiative a girls' school was opened in 1908 called the "Leah Feigeles Schule". which was the first modern Jewish school in the city. As a result of the Zionist activity the threat of expulsion to Archangelsk hung over twenty-two Zionist leaders in 1911, but through strenuous efforts in Petersburg they were saved from this fate. In 1906 the Zionist youth movement "Hatehiyah" evolved its Zionist-Socialist program and even he'd a secret convention with representatives from many places. However, shortly thereafter the movement disintegrated. As World War I approached, Hebrew-speaking youth groups organized and youths immigrated to Israel to study at the Herzliyah Gymnasium and the agricultural school in Petach Tikvah. A branch of Poalei Zion, founded by Ber Borochov, was organized in the town. In 1910 it had 50 members and its ranks grew rapidly. A branch of the Zionist Socialist Party (S.S.) continued to exist, though its membership dwindled. The Bund almost entirely disappeared, though its branch in Pinsk was one of the six Bund branches in the whole of Russia during the years 1909-10.

The workers lost almost all their gains of the revolutionary year. However, in the years approaching World War I their position improved. In almost all fields of occupation the work day was fixed at nine hours. In 1912 workers' insurance for sick days was established by law and the employers were required to participate in payments to this fund.

Education

The beginnings of secular education in Pinsk were evident as early as the second quarter of the preceding century. The economic development of this city increased the need for such education. It is worth noting that Rabbi David Friedman, the Rav of Karlin, recognized the advantage of studying foreign languages and mathematics and called such study a "Mitsvah". This he deduced from the writings of the Jewish sages which stated that boys must be taught a trade, but required, that the teachers be devout believers.

As of the 1870's the number of Jewish students attending secular schools increased. There were two such schools — the Primary School, whose principal was Horovitz and later Dronzik, and the "Real" School. During the 1880's there were three boarding schools for girls, one under the directorship of Mrs. Waller, for Jewish girls, and two others, directed by non-Jews, which Jewish girls also attended. In the early 1890's a girls' high-school was opened under the direction of the Lubźninsky sisters.

A major change was evident in the direction of modernization in education leading to the introduction of secular subjects in the Talmudei Torah as well. The Russian language was taught in addition to mathematics, Bible, Hebrew language and literature.

At the initiative of the Zionists and with the active participation of Chaim Weizmann a Heder Methukan was opened in 1895. This school was revolutionary when compared with the traditional Heder with regard to teaching methods, subject matter and hygienic conditions. This Heder Methukan not only influenced the other Heders in the city, but was an example for the establishment of Hadarim Methukanim in many other places. It was strongly opposed by orthodox members of the community and for good reason. In 1900 a Heder Methukan of the "Hebrew through Hebrew" (Ivrith B'Ivrith) method was established which also had great influence on communities far from Pinsk. As mentioned above, in 1908 the girls' school founded by the Zionists was opened. It was aided by the "Society for the Promotion of the Enlightenment among the Jews in Russia". This school was nationalist in spirit. Hebrew subjects were taught 8 hours a week, whereas in schools of this kind in other cities such subjects were taught from 2-6 hours a week.

As a result of the numerus clausus which was put into effect in 1887 and by which only 10% of students admitted to the high-schools should be Jewish, many parents were forced to send their children to study in high schools — mainly commercial schools — in other cities. As a result an attempt was made to establish a commercial high-school, which by law would be able to accept Jewish

September 17 (Rosh Hashanah) Murder by gunshot of the sadistic policeman Polishchuk. Several days later the policeman Tariko, who murdered Hershl Stern, is shot and killed.

September 22 Chief of Police Zakharov demands that the heads of the Jewish community calm down the youth or else he will make an end of the Jews.

Beginning of October Strike of railroad workshop workers. Cessation of rail movement, post and telegraph services and strike in industrial plants. 'Anarchists-Communists" engage in expropriation.

October 17 and the days following The Czar's manifesto is published regarding freedom of speech and assembly and the authority of the Duma. Joyous meetings. News of disturbances in various cities. A large meeting in Pinsk is dispersed for fear of the Kuban Cossacks. Defense organizations again on alert. The Bund conducts propaganda against participation in elections for the Duma.

November 26 Two Zionist-Socialist members shot and wounded by a policeman

December 11-19 General strike in the town and at the railroad workshops. A United Revolutionary Committee is created including the Social Democrats, Bund, Social Revolutionaries and representatives of the railroad workers. The request of the Zionist Socialists to be included in the Committee is turned down.

December 16 An outdoor meeting in the marketplace at Karlin passes without incident.

In this eventful year the workers made great gains. The workday was shortened, generally, to nine hours, and wages were apparently increased. However, even after December 18th (the day the armed uprisings in Moscow were put down) it was clear that the revolution had failed and all achievements would come to naught. It can be said that one of the results of this year of revolution was the further decline of the poorer classes and stagnation of the industrial development of the city.

Despite the great tensions during this year the Zionists continued their work. As the Seventh Zionist Congress approached, a propaganda campaign was waged in the city and its surroundings against the Uganda proposal and territorialism. For this purpose Ber Borochov was invited to the city. The city's Zionei Zion sold 600 shekalim; Poalei Zion, who were in favor of the Uganda proposal, sold 400 shekalim. Delegates from Pinsk went to the Zionist Conference in Minsk and later to the Congress. Hatehiyah — a group of Zionist Socialist youth — was organized in the city. 1905 was of special significance for Pinsk. It marked the end of the "quiet revolution" within Jewish society. The rich aristocracy lost its standing. Several of Lourié's sons even left the town. The year 1905 strengthened the secularization process which had begun in the previous generation. It can be said that the character of the city had become stabilized. It contained two camps — the religious and the secular — which reached a modus vivendi.

The Period of Oppression and Reaction 1906—1914

With the failure of the revolution oppression commenced. The city was put under very stringent supervision. Searches were carried out for those active in the revolutionary parties; those who were not fortunate enough to escape were arrested. Arrests were also made of people suspected of participating in defense groups. A curfew was imposed after 8 p.m. All assembly was banned. Despite this, most of the workers in the factories and workshops struck on January 9, the anniversary of the workers' parade in Petersburg under the leadership of Gapon. As a result arrests were again carried out until the prison was filled to overflowing. The searches and arrests ceased at the end of January. However, in the month of May incitement to pogrom was renewed by the anti-semitic "Russian People's Organization". This incitement continued sporadically that entire year. Self-defense groups were again organized. We know of one such group belonging to the Social Revolutionaries (S.R.). Zionism was officially banned. Special permission

into the directorate of the Bund. He was one of the agents provocateurs most dangerous in the entire Bund movement and was instrumental in the arrest of many of the city's Bund members. On October 18, 1903 he was bludgeoned to death in a back alley by three youths. This brought about the detention of many people who were brutally beaten and then transferred to the prison in Minsk. Three of them were sentenced to long prison terms and the others were placed under police surveillance.

As a result of the Arnadsky affair the city's Bund movement began to decline. Active members fled. The fear of planted agents was so great that Bundist Aharon David Parokhodnik was murdered without any evidence against him. May 1, 1904 in Pinsk passed without any strikes or protest marches, though workers in many other cities did strike. Interest in the Bund was renewed in the summer of 1904 with the rise of revolutionary activity all over Russia as a result of the War with Japan. At the end of 1904 a new organizer from Bund headquarters gave renewed impetus to the organization in Pinsk. At the same time youngsters below the age of 15 organized themselves into the Young Bund.

Poalei Zion

During the period of the Bund's inactivity Poalei Zion's strength increased in Pinsk. In terms of numbers this party, which was organized in 1903, was the strongest. It had at least 200 members. Its ideology was not crystallized as yet. In 1905 with the organization of the territorialist S.S. Party (the Zionist Socialist Party, who believed in finding any country for Jewish settlement and not necessarily Palestine) the city's Poalei Zion members joined this party.

During Year of the Revolution — 1905

During this year the city was in upheaval. The two parties, the Bund and Poalei Zion (later the Zionist-Socialist Party- S.S.) plunged the city into turmoil by economic and political strikes, protest marches and clashes with law enforcement groups. These were the police, the gendarmerie and the Cossacks who were brought to the city. Wholesale arrests were carried out, accompanied by brutal beatings. Incitement to pogroms was conducted by a new monarchist, antisemitic organization which caused great tension. Defense units were organized — separate "combat units" for the S.S. and the Bund — which no doubt were a factor in the reluctance of the area's peasants to respond to pogrom agitation. In this year, as well, the Jews did not suffer from pogroms.

In addition to the tensions between workers and their employers, revolutionaries and supporters of the existing regime, there arose a new factor — the demand of the Bund to be the sole spokesman for the Jewish workers as against the Poalei Zion and later the Zionist Socialist Party (S.S.).

Matters developed rapidly. One event followed another, as follows:

22nd of January	(according to the Gregorian calender) — an unsuccessful strike, arrests.
February 7	strike at the match factory and a strike of tanners. Several days later strikes at all the workshops.
March 26	Bund attack on Poalei Zion. 4 members of this organization wounded by gunshot.
April 9	Large demonstration — 5 shot and wounded.
April 14	(On the anniversary of the Kishinev Pogrom) Demonstration.
April 18	(May 1st by the Western Calendar). Tense atmosphere, fear of disturbances, self-defense organized. General strike.
April 19	Strike at the Lourié factories, and later at the match factory and various workshops. The strike at the Lourié factories lasted 10 weeks.
June	Fear of Pogroms.
July 24	Bloody encounters with the police and Cossacks. Hershl Stern murdered. Many wounded.
August 2	Melekh Dolinko (a member of the Social Revolutionary Party) blown up by a bomb held in his hand with which he meant to kill Zakharov, the Police Chief. Arrests.
End of August	Increased incitement to Pogroms. Defence organizations on alert.

Revolutionary Unrest and the Bund

As early as the 1880's there was a small group of Jewish students with revolutionary ideas. This group disbanded after a short time after being discovered by the police. The spirit of revolt against the political and social order increased with the development of industry and an industrial proletariat. In a book written recently in the Soviet Union we read that as early as 1800—95 there were some ten strikes in Pinsk, the largest one being in 1893 in the railroad workshops. 500 workers went on strike for a week.

In the late 1890's small groups were formed among the Jewish workers for the purpose of reading illegal literature. With the increase of the revolutionary unrest Jewish youths joined the Russian Revolutionary Parties, the Social Democratic Party (S.D.) and the Social Revolutionary Party (S.R.). For the most part the Jewish youth was attracted to the "Brothers and Sisters", i.e. the Bund, which had followers as early as 1899. On May 1st, 1900, some 100 workers wearing red neckties gathered in one of the town's forests. They raised a red flag on which slogans were written demanding an eight-hour work day and political freedom. However, the Bund's activities only began to be felt in 1901; in 1905 it became a decisive force in the city.

Pinsk served as fertile ground for the Bund's activities at least until 1903, since the city was almost entirely Jewish. The few policemen that were in the city could be bribed; and since the great majority of the factory workers were young men and women with low salaries and poor working conditions they soon found themselves engaged in revolutionary activity. It should be noted, however, that the Bund movement did not grow of its own accord but largely because of propagandists and organizers from the outside who succeeded in rousing enthusiasm for the idea of "a new life" in the hearts of the working youth who until then had felt neglected and inferior.

The first strike of Jewish workers in the city was apparently in 1899. In 1901 there were several strikes in workshops and in the match factory. As a result several workshops shortened the work-day to 10—12 hours. In the same year the first arrests of Bund activists were carried out. Pinsk emigrants from New York sent 100 dollars to save those arrested from expulsion to Siberia. As a result of these arrests an organization was established in New York which called itself the "Radical Men of Pinsk" (Pinsker Radikaler) whose main goal was to aid the Bund in the old home town. In the autumn of 1901 M. Lieber, one of the leaders of the Bund, came to Pinsk for the purpose of drawing the intelligentsia of the youth into the movement, a task at which he succeeded up to a point.

In 1902 the organizational framework of the Bund in Pinsk was set up. A committee was established and the members of the Bund were organized into groups of 20, according to their intellectual qualification. Each group was led by a member of the committee. In this manner all members of the Bund were placed under the supervision of the committee, which delegated to itself the authority to organize strikes. The committee from time to time organized meetings of workers in a particular occupation and supplied speakers. From the autumn of that year the city experienced rising tension. A strike which broke out in a shoe-making shop caused the arrest of 12 workers, and brought about terrorist actions in revenge. Workers poured acid on the shop owner, badly burning his eyes.

A breach soon became evident between the Bundists and those who had gone over to the Minsk type of Poalei Zion, leading to an ideological conflict. Bundist propaganda attacked Zionism and religion. In the spring of 1903 Kolya Teper arrived in Pinsk, where Zionism had taken root. Teper had previously been a Zionist and one of Achad Haam's followers. After joining the Bund he became one of their most gifted propagandists. An illegal public debate was held between him and Chaim Weizmann and Rubenchik, who was one of Poalei Zion's spokesmen. Later a mass meeting was held in one of the forests near the city and his speech there drew a large audience. His arrest, along with others, as a result of this meeting, gave Pinsk youths a chance to show their strength. They broke through the door of the jail near the police station and released Teper and the others (April 18, 1903). Further arrests followed. Eleven persons were tried and six were subsequently sentenced to various terms in prison. Yet the movement grew. The strikes in the workshops increased and a strike was held in the candle factory. The Russian authorities found it necessary to infiltrate an agent provocateur named Arnadsky

klezmerim, professional musicians began performing in concerts, cinemas and theatres.

A sign of the times was the entry of women into new occupations and professions. Not only did women form a large part of the work-force in the large factories (which dealt mainly in ladies' garment making), but they also entered the teaching profession as piano teachers and as teachers in the girls' schools.

The railroad, which at first brought about an economic crisis, in time turned into a blessing. New wholesale houses for manufactured goods and foodstuffs were opened for the storekeepers of Pinsk and the surrounding townlets: its manufactured goods, the products of its craftsmen, agricultural produce and fish were exported by way of the railroads.

Pinsk was one of the best-established cities economically. The percentage of its poor in need of public support was much lower than that of other cities in the Pale of Settlement.

Hibbath Zion and Zionism Up To 1904

Business ties with the rest of the world on the one hand, and the existence of the poorer classes on the other, developed an awareness for both the needs of the city's Jewish community and the needs of the Jewish community as a whole. As a result there was no political movement which did not have a wholehearted following among the city's Jews. The idea of settlement in Palestine which had been developing steadily since the 1860's was adopted by Rabbi David Friedman, the Rav of Karlin, and Rabbi Elazar Moshe Hurwitz, the Rav of Pinsk. In the middle 1870's, when word spread of the possibility of settlement in Palestine, through the aid of the Englishman Oliphant, many of the city's Jews prepared for the journey. Upon the establishment of the Hibbath Zion Movement, the first of the national movements in the Jewish world, a group of Hovevei Zion was organized in Pinsk, one of the first such groups in the Pale. Rabbi David Friedman joined the movement and was one of the few rabbis active in it during its initial years. He participated in the first convention of Hovevei Zion which was held in Katovitz in 1884. Yaakov Shertok, the father of Moshe Sharett, was the first member of Bilu to sail for Palestine. Many of Pinsk's citizens immigrated to Palestine from the early 1880's up to the First World War, including Aharon Eisenberg who immigrated in the middle 1880's and became one of the leading figures of the Palestinian Jewish community (yishuv). Upon the organization of the secret order Benei Moshe in 1889 under the leadership of Ahad Haam, a branch was organized in Pinsk under the name Zerubavel. Its members were the cream of the city's scholars. When in 1890, the Company for Support of Jewish Farmers in Syria and Palestine was organized, at whose head stood the Odessa Committee, there was a relatively large number of members registered in Pinsk. It goes without saying that when Herzl convened the Zionist Congress in Basle in 1897 there were representatives and participants from Pinsk at each congress from the first to the sixth (the Uganda Congress). There continued to be representatives from Pinsk in later Congresses, though not at every one. In general the intelligentsia was Zionist, and the masses also contributed to the Jewish National Fund and to other Zionist projects. When the Jewish Colonial Trust was established Pinsk became a center for the circulation of its shares, thanks to Grigory Lourié who was for a time on the bank's directorate. In the city proper 2,150 shares were sold in the first years of the bank's existence. The Zionist youth organizations Benei Zion and Benoth Zion and Shoresh Zion were organized, as well as groups of Mizrahi and Poalei Zion. The stand of Dr. Chaim Weizmann against the Uganda proposal at the Sixth Zionist Congress, as well as the zealous stand of Yosef Bregman in favor of it greatly infuenced Pinsk and its surrounding areas and the Uganda partisans remained a small and unrecognized minority. In the year of the revolution, 1905, the Socialist Zionists who were territorialists constituted a notable force in the city alongside the Bund.

Credit must be given to the Hovevei Zion and the Zionists of the city for the establishment of the Heder Methukan in 1895, which was among the first in the entire Pale of Settlement; and the later Heder Methukan using Ivrith B'Ivrith (Hebrew through Hebrew) which was also among the first to use this method. These two types of Heder served as an example for many Hadarim Methukanim which were subsequently established throughout the Pale.

having the right to maintain these institutions. For a time the Obshchestvenny Rabin existed in addition to the Kazyonny Rabin. The Korobka tax was contracted out by the district authorities and the contract fee was divided among Jewish welfare and educational institutions by the authorities together with several of the Jewish elders. Part of this money was allocated to the Uchonnyyevre ("learned Jew") of the district governor in Minsk.

Particularly distressing was the numerus clausus (quota system) which was begun in 1887 and under which no more than 10% of the students admitted to the city's "Real" School could be Jews, though the number of non-Jewish pupils was small. Even more oppressive was conscription into the military for a period of four years. The family of anyone not reporting for military service was fined 300 rubles.

Much suffering was also caused as a result of the "Temporary Laws" of May 1882 to those Jews living in the villages. For the most part the Jews were evicted from the villages in the years 1910—1912.

At the beginning of the period under review there was a serious economic crisis in the city. The commerce in grain and fats ceased. Trade in these products were the mainstay of the city's merchants and many agents were employed throughout the Ukraine and Volhynia in their sale. In addition, many people in the city itself were employed in this trade. The decline was due to the rise in importance of the railroads in place of the water-routes along the Dnieper, Pripet and Pina Rivers and the canals leading to the Bug Visla and Nieman. The grain and fats were transported from then on from their sources in the Ukraine and Volhynia directly to the ports in Northwestern Russia. However, the city became industrialized before very long. The Jews played an important part in this development, both as enterpreneurs and industrialists, and as workers.

The first factory was the Stiarin Candle Factory, established by non-Jews and purchased in 1872 by Eliasberg, Rabinovich and Sheinfinkel. Workshops for building railroad cars were erected near the railway station, and near the Pina a ship repair yard was erected by De Lasy In both these places the workers were not Jewish. Most important for the Jewish population was the transition Moshe Lourié made from commerce to industry. He built a large flour mill run by a steam motor, a wooden nail factory and later, in the early 1890's his sons Leopold and Alexander established a plywood factory. These factories were the first of their kind in the whole of Russia. During the same period Yosef Halpern established a match factory. Until the end of the last century many more factories were established. In 1898 there were 27 factories in the city employing 1,375 workers. From sources dated 1902 we learn that there were 54 factories in Pinsk, though most of them were small. The total number of employees was approximately 4,000. Half of this number were non-Jews who were employed primarily in the railroad workshops and De Lasy's Shipyard, and half were Jews who worked in those factories under Jewish ownership. The one business that remained connected with the waterways was the lumber industry. Up till World War I the rafts along the Pina in the spring stretched for kilometers.

A great change also took place in financial affairs. Private money-lenders were displaced by the banks, whose numbers were continually on the increase. At the end of the period under review there were at least six banks in the town.

Approximately 2,000 people almost all of them Jews were engaged in skilled crafts. The crafts grew and became diversified, particularly in ladies' dressmaking and carpentry; the latter developed, in part, into highly skilled cabinet making for furniture. By the 1860's there were over twenty skilled crafts in the hands of Jews: those of the tailors, shoemakers, furriers, milliners, carpenters, blacksmiths, masons and woodworkers, tinsmiths, silversmiths, saddlers, upholsterers, painters, glaziers, watchmakers, barrel makers, tile makers, bakers and chimney-sweeps. In addition there were butchers, and laborers, unskilled workers such as coachmen and porters. During this period the number of book-binders printers and typesetters increased. There were Jewish paper hangers, a new trade. There were now Jewish farmers, as well, who raised vegetables in large fields near the city.

A new intelligentsia arose, made up of clerks and managers in the large factories and banks, as well as Jewish teachers who taught in the Russian-Jewish schools and the Heder Methukan or privately. The number of pharmacies increased. Along with the quacks, trained doctors began practising, Jews among them, and along with the

seminaries, appointed. These rabbis in Pinsk were far removed from any designs of Russification and fitted in well with the cultural social views of the Pinsk Jews.

Hasidism

In the first quarter of the nineteenth century the Hasidim still retained their power, but in fact events progressed to the detriment of the Hasidic camp, which apparently lost some of its attraction in the eyes of the neutral classes and caused the disinterest of its followers in a period of considerable demographic growth. The many learned men in Pinsk and Karlin again failed to find worth in Hasidism. The town's economic prosperity and the Enlightenment movement (Haskalah) also caused a regression from Hasidism. Pinsk and Karlin became Mithnaggedim communities. However, in face of the rise to power of the Haskalah, the Mithnaggedim victory had a limited effect in the formation of the cultural character of Pinsk and Karlin.

HISTORY OF THE JEWS OF PINSK

1881 — 1941

by

Professor Azriel Shohat

Chapter 1

THE CHARACTER OF PINSK

FROM THE 1880's TO THE FIRST WORLD WAR

Several factors combined to shape the city's character during the period under discussion. First of all Pinsk was an almost entirely Jewish city. Except for Berdichev there was no other city in the whole Pale of Settlement with as large a percentage of Jews, though there were cities with a larger total Jewish population. In 1897 the Jewish inhabitants of Pinsk numbered 21,065 and constituted 74.2% of the population. In 1914 the Jewish population was 72.5% (28,063 out of 38,686 persons). The increase in population was mainly from natural causes and not due to large immigration. As a result close internal relationships developed despite existing tensions between the various social strata.

Secondly, the geographic location of the city caused it to become a commercial and industrial center and, as a result, a city of workers. Not only was industry and commerce predominantly in the hands of Jews, but the workers were Jewish, as well (at least in those factories under Jewish ownership). These factors contributed to the fact that despite the incitement against Jews no pogroms were attempted in Pinsk. In 1883 mobs of peasants from the surrounding area were forced to flee by the city's Jewish butchers, coachmen and porters. During the years 1903—1906 no one dared start pogroms. Jewish self-confidence was high. Social life was active, and all shades of thought and all political parties represented in the Jewish world were enthusiastically welcomed. It is possible that this enthusiasm was in the tradition of the Karlin Hasidism, and the concern for public welfare may be a legacy of the days when Pinsk was one of the foremost Jewish communities in Lithuania.

The political situation in the city was, of course, no different from that of the Jews elsewhere in the Pale of Settlement. City government was not in the hands of Jews, though they were the majority of the population. Jewish participation in the municipality gradually decreased until two Jewish members remained. These resigned in 1905 and from that time until World War I there were no Jewish members in the municipality. A Jewish community organization did not exist since the Kahal was disbanded by the authorities. The Jewish community was defined as an Obshchestva ("Society"), having communal property, such as cemeteries, synagogues and bath houses, but with no right to levy taxes. Representatives of the synagogues were recognized as

factors. The hospital was well organized, properly equipped and of an excellent medical standard.

Synagogues

In 1854 there were in the town, according to official statistics, two synagogues and 12 Batei Midrash (Houses of Worship and Study). Actually their number was far greater. In 1857 there were in Karlin alone 12 synagogues for the Mithnaggedim and two for the Hasidim. At the end of the 19th century there were in Pinsk 15 houses of worship for the Mithnaggedim (including the very old Great Synagogue) and two for the Hasidim, while in Karlin there were 13 houses of worship for the Mithnaggedim and 2 for the Hasidim. Altogether there were in Pinsk and Karlin 32 houses of prayer. The small number of Hasidic synagogues shows the decline in public power of the Hasidim.

The Rabbis of Pinsk

After the dismissal of R. Avigdor ben Hayyim in 1793, the seat of the Av Beth-Din (Head of the rabbinical court of law) remained vacant for some years. In 1807 R. Hayyim ben Perets Hacohen was appointed to the position, which he retained until his immigration to Israel in the summer of 1826. It seems that R. Hayyim Hacohen was acceptable to the Mithnaggedim and to the Hasidim alike. After his immigration to Israel the seat of the Av Beth-Din of Pinsk was again a cause of concern. No new Rav was elected and the seat was filled by the Maggid R. Josef ben Benjamin. About 1840, the Av Beth-Din Kretingen R. Aharon was elected Av Beth-Din. He was author of the book "Tosefeth Aharon". R. Aharon died suddenly in 1841. After his death, the Av Beth-Din's place again became vacant for three years and only in 1844 was R. Mordekhai Zackheim from Rozinoi elected to the position of Av Beth-Din of Pinsk and served in this office of the Rabbinate until his death in 1858.

In 1860, R. Eliazar Moshe Hurwitz, Rav of Monastyrschina, was elected and served until his death in 1890. He was much esteemed by the people and earned their great respect by his profound knowledge of the Torah, by his pleasant manner, by his shrewdness, by his leadership of the community and his talent in coping with the problems of modern times. Towards the end of his life, the first part of his Book "Ohel Moshe" which included modern interpretations of the Talmud, was printed. The second part, which included Responsa was printed in Jerusalem in 1928.

The Rabbis of Karlin

From the twenties on, the position of Av Beth-Din of Karlin was filled by the greatest Torah scholars in Russia and the position's estimation rose in comparison with that of Pinsk.

In the second and third decades of the 19th century, R. Shemuel ben Aryeh-Leib from Pinsk served as Av Beth-Din of Karlin and Antopol. Responsa and legendary sayings which he wrote were not printed and the manuscripts were lost. Between the years 1824—44, R. Yaakov ben Aharon Barukhin, a native of Minsk, was appointed Av Beth-Din of Karlin. He had previously served as Av Beth-Din of Davidhorodok. He was one of the great Posekim I and Meshivim (halakhic authorities) of his generation. He wrote the books "Mishkenoth Yaakov" and "Kehillath Yaakov".

After R. Yaakov's death, his younger brother, R. Itshak ben Aharon Mikovsky, — author of the book "Keren Orah" — was Av Beth-Din until his death in 1851.

Between 1855 and 1866, R. Shemuel-Avigdor Tosefaah was Av Beth-Din of Karlin. His important work was a commentary to the Tosefta "Tana Tosefaah" which was printed even before he came to Karlin. His other writings are "Sheeloth Shemuel", "Sheerith Hapleitha", "Hidushei Halaoth al Hilhoth Pesah", and his interpretation of the Pesah Haggadah.

When he died, R. David Friedmann was elected to the position of Av Beth-Din of Karlin and served in it until 1915.

Official Rabbis

From 1857 on, official rabbis were elected in the larger communities chosen mainly from graduates of the rabbinical seminaries. We have information about official rabbis in Pinsk from the sixties on. They kept records of the births and deaths and mediated between the Government offices and the Jewish community.

In the sixties, persons without any formal culture were also elected, only in the 70s were the official rabbis, who had been educated in the

Talmud Torah Institutions

In the sixties, two Talmud Torah institutions were established in Pinsk and Karlin with the active assistance of the rabbis of Pinsk and Karlin. These institutions, which opposed the public school educational institutions, continued the traditional education system and afforded also organized knowledge in Russian and in Mathematics, in writing and in grammar of the language. These institutions were designed for children of the popular classes. In the Talmud Torah of Pinsk, set up in 1862, there were difficulties in realizing the study program because of the opposition of people from the orthodox groups who took over the running of the institution at the time of its establishment and ran it until 1876. The situation of the Talmud Torah of Pinsk under their direction deteriorated.

In the Karlin Talmud Torah, also set up in 1862, suitable arrangements were instituted from the start and the planned study program succeeded. The opinion of the Maskilim was kind because of the pedagogic arrangements and the variegated study program and they saw in it a model educational institution suited to the education of the children of Israel. Its expense budget was financed mainly by contributions from the wealthy and to a lesser extent by the tuition fees. After 1876, action was taken to better the condition of the Pinsk Talmud Torah following the example of the Karlin Talmud Torah.

In the Talmud Torah institutions of Pinsk and Karlin traditional teachers performed jointly their teaching duties. The Heder in its traditional form was still on the decline from the sixties onwards, but the popular classes overcome with devotion for the Hadarim and their teachers, continued to entrust the education of their children to them. In the second half of the century. Melammedim and teachers were attracted to Pinsk from Lithuania. But the Melammedim of the old type had gained not a little of the spirit of the times and in the Hadarim themselves some changes came about.

Societies

As was the custom in the communities of Israel, there were also in Pinsk and Karlin societies for the instruction of Torah and Philanthropy. During the nineteenth century, the number of societies grew to a great extent (a characteristic phenomenon in the 19th century Jewish communities of Russia). Pinsk's favorable economic situation and the generosity of many of her inhabitants created a sound material basis for the societies' activity and many of them set up splendid institutions and buildings.

In the 19th century these societies were active: Hevrah Kaddisha, which was very old, and alongside it Hevrah Ketanah; which performed acts of charity among the dead: Bikur Holim society which was active throughout all the 19th century; a Hevrah Linah (at the end of the 19th century). Torah instruction societies which were active in Pinsk: Talmud Torah society, from the beginning of the 19th century; at the end of the century there were in Pinsk a Torah society, a Shas (Shishah Sedarim) society, a Mishnayoth society, the Ein Yaakov society, the Tehillim society and a Shomerim Laboker society. At the end of the century there were in Pinsk two charitable societies which gave interest-free loans.

In Karlin, these societies were active: Hevrah Kaddisha, established in the 1880s, and alongside it a Hevra Ketanah for performing charitable duties with the deceased. The Shas society, which existed between 1832 and 1842, and to which were appointed many of the community's notables; two philanthropic societies which gave loans, one founded by R. Shaul Levin, and the other established in 1872 from contributions from various people, chiefly from the Lourié families; a society for supporting needy people, who had no means of income, was founded in 1876; a Bikkur Holim society, which existed during the whole of the 19th century. In 1874, a Shas society was founded at the great Beth Midrash in Karlin.

Charity Institutions

There had been a small hospital in Pinsk previous to 1862. In 1868, a new and spacious hospital was built there with the money left by Betsalel ben Tsemah Flores. The hospital was outstanding in its cleanliness, its order and its high medical standard.

Near the hospital an old age home and a guest house (Beth Hakhnasath Orehim) were built. In Karlin, a modern hospital was established before 1857 with contributions from wealthy bene-

form, were dominant in the cultural and social life of Pinsk. Various local factors eased the penetration of ideas of the Enlightenment and their dissemination. There was in Pinsk a not insignificant group of people who because of their business were proficient in the Russian language: lawyers, middlemen who came in contact with the Government and also clerical workers employed in the town and regional police (until 1879), writers of requests to the Government, and the like. Their manners, their dress, their mode of life and the education which they gave their offspring, influenced the strength of the Haskalah camp in Pinsk.

In the sixties there already existed quite a large class of intelligentsia which had a profound influence in forming the spiritual-cultural character of Pinsk-Karlin. Some of them preached and practised an approchement to Russian culture. A larger group of Maskilim autodidacts from among the learned men preached the moderate Hebrew culture. To this group belonged several writers of the Enlightenment period (Shemuel-Aharon Shatskes, Avraham-Dov Dovzewich, Tsevi Hacohen Shereshevski, Avraham-Hayyim Rosenberg, Nahum Meir Shaikevich-Shemer and others). In that period many pieces of writing were sent to the Hebrew press. In these writings the dominating direction was that of the moderate Hebrew culture. Russification appealed to only a few. Rich people in Pinsk employed teachers and excellent private tutors who taught their children both secular and religious studies. From them came the pioneers of modernization of the economic life in Pinsk, both in methods of management and in the running of steamships and working of the first industrial plants with steam machinery.

There was in Pinsk a small group of religious radicals. Its importance, in the seventies, to the public was minimal and its influence insignificant. Groups of landlords — who were learned men agreed to the education program for the young generation which put together traditional religious studies and secular studies. The rabbis of Pinsk and Karlin (Rabbi Elazar-Moshe Hurwitz and Rabbi David Friedmann) also accepted it in practice. The orthodox, for their part, established popular societies for Torah study attached to the synagogue to balance the influence of the Haskalah ideas and strengthened Hebrew-national moderate culture which crystallized in Pinsk-Karlin.

Educational Institutions

Until the mid-nineteenth century, the system of traditional education (Hadarim and Yeshivoth, was the only educational system. In the second half of the century the schools too began to play an increasing role in the education of the children of Pinsk-Karlin.

An elementary school for Jews was founded in Pinsk in 1853 in the framework of the policy drawn up by Minister of Education Ubarov to "improve" the standing of the Jews of Russia (in fact, to bring them closer to Christianity). The school was frowned upon, as was the case in most communities in Russia but because it was an order from the Government there was nothing to do but open it. A committee was charged with actually finding pupils for it. The director of schools was a Russian Christian.

In the sixties there were changes in the educational policy of Russia and the basis for keeping them by force disappeared. It seems that there was then a certain improvement in the standing of the school. "The Society for the Promotion of the Enlightenment among the Jews in Russia" which had a few members in Pinsk, began to support the school and groups of Maskilim started to take an interest in it. The school continued to exist (an apparently poor existence) also after the new law came out in 1873 causing the closure of most of the Jewish Governmental schools in Russia.

By the same law official rabbi Hayyim Rosenberg instituted in 1873 a private school which taught secular studies in Russian, but the accent was on Jewish studies. The general direction of the school was traditional religious and therefore gained the enthusiasm of most of the public. Extreme radical Maskilim bent on Russification did not look favorably upon it.

From the fifties on, the Russian High School (Gymnasium) began to play a part also for Jewish youth in Pinsk. In the first days of Alexander II's reign, the principal of the High School attempted to attract Jewish pupils to it. In the sixties, Jews started to stream of their own accord to study at the Gymnasium. By the end of the seventies, the Real-school (this was the general public High School) was full of Jewish pupils, up to 39% of the overall number of pupils (70 pupils).

of shopowners; in 1860, Pinsk had 244 shops owned by Jews and six owned by non-Jews.

Pinsk's economic prosperity reached its peak in the fifties. In the sixties, signs of crisis were felt. The new capitalistic policy in the days of Alexander II's rule (1855—81) emphasized the development of industry and of the railway network which were known to be, amongst other things, a cheap and fast means of transporting grain. The railway construction plan excluded Pinsk. The Pinsk merchants' request, that Pinsk also be joined to the railway network, went unheeded by the Government for subjective reasons. Many of the Pinsk Jews from the various classes began then to uproot themselves and move to the rapidly developing Ukraine. In the seventies there came a crisis and Pinsk fell from her prime after the railways increasingly came to replace shipping as a means of transport for carrying out the exports of the Ukraine.

During the whole of the nineteenth century, the timber trade and occupations connected with forest exploitation, held a worthy place in the general sustenance of Pinsk Jews. The wood trade was less affected by the crisis.

Until the mid- fifties, industry had not had a real place in the Pinsk Jews' economy. The pioneer of industry in the Pinsk area in the period of her commercial prosperity was the Polish nobleman Alexander Skirmunt. Just a slight stirring towards initiative in industry was felt in 1860—70. The pioneer of more modern industry in Pinsk was Moshe Lourié who in 1860 established an oil factory and a flour mill worked by steam machinery. In the year 1872 the candle factory passed into Jewish hands.

Most kinds of crafts were also centralized in the hands of the Pinsk Jews. The trade and production of Pinsk handicrafts were well able to compete with the Government town of Minsk. Pinsk craftsmen were specialists in certain fields, for example — watchmaking.

In the 60s and 70s some activities were started, led by Gad-Asher Levin, for children to learn an occupation in the crafts. There were in Pinsk wonderful artisans supported by master craftsmen.

In 1855, fifteen families settled in Ivanivki, a village near Pinsk, with the active assistance of Zeev Wolf son of R. Shaul Levin. The settlers were exempted from taxes and from army work. In theory they should have worked in agriculture but in fact they were mainly occupied with city jobs. The village was no more than an episode in the productivity attempts of the Jews of Pinsk.

In the years of the economic crisis there existed in Pinsk a broad stratum of people without income and without work. Many needed assistance and the leaders of the public began to talk then about productivity plans through crafts and manufacturing as a long-term means of solving the problem.

Haskalah (Enlightenment)

In the passage of time from the twenties to the thirties, the influence of Haskalah began to spread. Ideas of the Haskalah developed side by side with the needs of the businessmen's class which was starting to join energetically in the export development of Russia. The middle-class learned population in Pinsk-Karlin was, already in the thirties, more tolerant and open to new ideas of moderate culture preached by R. Itshak ber Levinson. There were in Pinsk learned men who studied the Beur of Mendelssohn and grammar and research books by the Berlin Maskilim. In the thirties Reuven Holdhor wrote a book of apologetics entitled "Divrei Shalom ve-Emeth" ("Words of Peace and Truth") in Hebrew and in Russian, which bears witness to Pinsk-Karlin's joining in publicist literary activity of the Enlightenment movement in Russia at this premature stage. Ideas of the Enlightenment were discussed and promoted in the Batei Midrash (houses of prayer and study) and culture was acquired by the young people through individual study or with the assistance of other Maskilim.

The turning-point in the public attitude to the Haskalah and its importance for them came with the passage from the first to the second half of the 19th century. In the 1860's there was already in the town a considerable stratum which identified openly with the ideas of the Enlightenment. They expressed their identification in the will to learn Hebrew, Russian and other languages in a methodical manner and in attempts to improve the educational system by improving schools and Talmud Torah institutions. Many adopted new norms of reading and study and began to need publications in Hebrew and Russian and even to contribute to them themselves. In about 1880, the ideas of the Enlightenment, moderate in its Hebrew

(supporter of Haskalah movement) Tsevi Hacohen Shereshevski, was appointed at that time as Secretary of the Kahal and acted in the name of the Pinsk community in matters which concerned the public interest.

Taxes

According to the law, the Jewish population of a town was a community, in the matter of tax payment and mobilizing of recruits and was responsible for producing both to the Government and to the urban rulers.

The Jews of Russia, and the Jews of Pinsk especially, paid direct and indirect taxes. In 1857 they paid somewhat more indirect than direct taxes. The indirect taxes were the general Korobka which was collected from kosher (ritual) slaughtering and the sale of meat, and from the tax on candles. The Korobka was practically the only source of the current budget money of the Kahal. In Pinsk, the situation of the Korobka was in good order and her incomes sufficed for the budget money of the Kahal. Representatives of the Minsk communities regarded the Korobka (in approximately 1860) as the most efficient and best financial instrument for financing the communities' budgets. The system of the Korobka and the candles tax severely crippled the popular class but in Pinsk in her prosperous years from the fifties to the beginning of the sixties this was apparently not an overpowering burden.

Mobilization into the Army

The law of 1827 obliged the communities to present numbers of recruits for the cruel military service of 25 years. The Jews of Russia saw in this law a deprivation and a disaster. Undesirable social elements and sons of the poor were mainly those taken for army service. Evasion from the lines was acceptable in all eyes and the Kahal began to employ a means of kidnapping children and giving them over as Cantonists for a life of suffering and hardships and often forced conversion. The matter gave rise to estrangement between the privileged rich and middle classes and the sons of the poorer classes who were taken or kidnapped for the army. All in all, our information is very sparse about the kidnapped and mobilized youths of Pinsk.

We have no data about the problems of army call-up between 1856, the year when the Cantonistic law was repealed, and 1874, the year of reform which did away with forced mobilization and set up service duty in the army which was encumbent on all the 20-year-olds in the land. The Maskilim accepted the law gratefully but in fact the young men who reached army age, and their families, considered even the shortened military service a personal disaster. In Pinsk, as in other places, there were a great many youths due for military service who did not join up or else they used all kinds of contrivances in order to be released from service.

Economic Life after 1835

The middle of the thirties saw the ripening of results of the economic policy undertaken. This policy had been consolidated in the twenties through the work of the Finance Minister, Kankerin, who drew up a development plan for commerce and industry according to the lines of capitalistic policy (which was designed also to preserve the Feudal construction of the society and of the agricultural production). In order to advance his policy, methodical action was taken to improve the communication lines. Improvement of the Dnieper-Pripet network turned Pinsk, starting in the thirties, into a central transit port for exporting the production surpluses of S. W. Russia to the Baltic ports and for transporting imported goods in the opposite direction. Some of the Pinsk-Karlin merchants (especially members of the Levin and Lourié families) had the necessary capital, the initiative and the talent to organize properly the purchase, transporting and marketing of the S. W. Russian surplus produce.

The financial value of exports (from the Ukraine) and imports (from the West) which passed through Pinsk in the years 1855—57 amounted to 15 million rubels approximately. The merchants of Pinsk-Karlin played a leading part in this trade. Alongside the bigger traders, the average and smaller merchants also took part in it. Becoming rich was a common phenomenon and the wealthy class grew considerably. Children of the Levin and Lourié families became at that time exceedingly wealthy. The merchants for their part were assisted by a personnel force of agents, mostly men from Pinsk, who were attached to the markets all over the Ukraine, where the produce was purchased.

At that time Pinsk's domestic trade was consolidated, bringing a constant increase in the number

man. His daughter, Hayyah Lourié, also achieved a sound economic basis and wealth in the first and second decades of the 18th century.

R. Shaul as a leader of the people

His talents, his connections, his erudition, and his wealth elevated R. Shaul to positions of public leadership of the Pinsk and Karlin Jews and of the Jewish public in Russia. R. Shaul began again to participate actively in Pinsk's community affairs following dissolution of the internal tension between the opponents of Hasidism — Mithnaggedim — and the Hasidim after 1804. He built synagogues and institutions of charity and contributed to charitable enterprises both in Karlin and in Pinsk. He served as adviser to some of the communities and settlements in the environs of Pinsk. His connections with the Government, people of authority, and the nobility, enabled him to represent the affairs of Pinsk-Karlin to the Government and in internal consultations with the communities of Russia in the first and second decades. In the twenties, R. Shaul held a central position assisting the young Perushim—Mithnaggedim settlement in the land of Israel and through him Pinsk-Karlin served as the second center (after Vilna) for the collection and delivery of funds to Israel.

In the last years of his life, R. Shaul extended his assistance to R. Itshak Ber Levinson, one of the first champions of the Haskalah (enlightenment) in Russia.

Growth of the Jewish Population

In the 19th century, the Jewish population of Pinsk-Karlin considerably increased:

Year	Jews	General Population
1819	3,000	3,200
1847	5,050	?
1861	6,956	11,135
1886	19,017	22,967

The population increased five- to six-fold under Russian rule. The rate of increase was greater notably in the second half of the nineteenth century. Until the middle of the 19th century Pinsk managed to hold on to her place in the top group of the larger communities, but in the second half of the century many towns succeeded in surpassing her in the rate of their demographic growth and Pinsk from that point belonged only to the group of intermediate communities. At the same time, Pinsk was still singled out as a Jewish town and the percentage of her Jewish population was between 75% and 83%.

Legal Standing

Under the Russian rule Jews were equalled in theory with citizens; Governmental and jurisdictive authority over them was referred to the Magistrats (City councils) in complete contradiction to the custom in Poland. Following the new administrative arrangement, the Government town Minsk, rose to the forefront and Pinsk lost her place as the "Main Community". For actual needs, the Russian rule recognized also the prominence of Government towns over the other communities. As the community of the Province town Pinsk ruling was restricted to only those communities in her province (Libeshei, Stolin, Lohishin, Pohost of Libehin and Pohost behind the river, Horodnia and perhaps a few other settlements).

Our information about Jewish participation in official positions in the Magistrat is slight. It is a known fact that Jews were employed as clerks in the urban police and in urban and regional offices. The real influence on conducting town affairs was in the hands of the clerks (Chinovniki) and police personnel. Bribes softened the tyranny of the police and the Government officers.

The Kahal (Jewish Community) and its administration

Subsequent to the 1844 law, the power of the Kahal was taken away. Leadership of the Kahal continued but adapted itself to the new law. In the office of Tax-collector (slorshchik) many of the community rights were centralized; besides tax-collecting and mobilizing recruits for the army, it dealt also with other public matters. Part of the traditional jobs of community leadership were given over in the new circumstances, to charity and goodwill societies. Thanks to the existence of a large wealthy class in Pinsk-Karlin who in most cases volunteered to meet the general needs, there were no problems in the town as to late payment of taxes. In fact, we have proof that the rich people's filling the public requirements in the tax burden weaned a part of the population from the custom of sharing in public expenses.

In the sixties, a certain stirring was felt in the activity of the Kahal. A young maskil

Jews, after the plots against the life of the mad Tsar Paul I which caused their rights to be curtailed and possibilities reduced for their existence and development. R. Avigdor succeeded only in blemishing his own name in the eyes of the generations following.

Chapter 6

HISTORY OF THE JEWS OF PINSK UNDER RUSSIAN RULE (1793—1880)

R. Shaul, son of R. Moshe Levin of Karlin, was born circa 1775 into a family which was evidently one of the founding families of the Karlin community at the time of its establisment. R. Shaul was a very learned man. At an early age he entered into affairs of commerce and property leasing and was successful in them, thereby earning his reputation as a rich businessman. The last will of R. Shaul is a very important source for his history and for the history of Pinsk and Karlin. R. Shaul had nine sons and daughters. His daughter Hayyah Lourié (1791—1873) and some of his sons inherited his business acumen and agressive character. Against a background of commercial activity R. Shaul quarrelled with his daughter Hayyah. The houses of Levin and Lourié who were outstanding in their economic activity and in their wealth, also in their great acts of charity, were the sons and grandsons of R. Shaul.

As the family legend goes, R. Shaul Levin caused the separation of Karlin from Pinsk with the assistance of the new Russian governments. This traditional story of the second separation of Karlin from Pinsk may be true only if we take it that in the years 1784—5 the two communities united into one and R. Avigdor ben Hayyim was the Rav (rabbi) of them both. Also after R. Avigdor had been dismissed from his rabbinical post and the Hasidim took power into their own hands, R. Shaul — who was a sworn Mithnagged (opponent of Hasidism) — brought about a renewed severing of Karlin from Pinsk. In Karlin, the Mithnaggedim began to concentrate their forces, from the level of the wealthy to the learned men, and gradually Karlin took on the character of a Mithnagged community. This development may explain the fact that the Tsaddik (rabbi of the Hasidim) R. Asher returned from Stolin to Karlin after 1810, when the truce prevailed between the Hasidim and the Mithnaggedim and the 1804 law imposed on both camps a joint communal leadership.

Economic Life

When the Russians first took power, in the short period of Paul I's reign (1796—1801), a serious setback was felt in the commercial activity of Russia in general and of Pinsk in particular. The situation began to ameliorate in the first decade of the 19th century but the Napoleonic war of 1812 caused ruin and destruction and again curtailed economic activity.

In the travel records of the Pinsk region in the year 1819, by Julian Nimzevicz, the demographic and economic situation of Pinsk is described as depressing and wretched. The Polish writer did not find in the city any signs bearing witness to industry or crafts, commerce or wealth. Pinsk only retained its control of the salt trade. The population then totalled approximately 3,200 souls of whom 3,000 were Jews.

Between the years 1819—29 there came about an important development in the economic life of the Pinsk Jews. One can learn about this development from the account of a trip taken by Kazimierz Konterim through Polesia in 1829 on an assignment for the Polish Bank. From his description one gets an encouraging picture of commercial activity notably in the area of timber export. This commerce was in the hands of Jews and employed Jews in supervisory official or clerical positions. But in the writer's opinion, the great majority of the merchants were poor and needy and only few of them were well-to-do.

The central character in the economic life of the Pinsk-Karlin Jews in the period under discussion was R. Shaul Levin. He held leases, dealt in the salt and timber trades and even put his hand to industry. He amassed a great deal of property and was known as an exceedingly rich

of the Hasidic movement in Lithuania. This explains why Pinsk did not join in the Herem of 1772 against the Hasidim, and also explains the appointment of R. Levi-Yitshak as Rav of Pinsk.

The election of R. Avigdar to Av Beth-Din of Pinsk in 1785, following the removal of the Hasidic rabbi R. Levi-Yitshak ben Meir of Berdichev, was feasible against the background of temporary change in the relationship of the powers in Pinsk between the Hasidim and their opponents — Mithnaggedim — which removed the spiritual leadership out of the hands of the Hasidim. The activity and pressure effected by the Committee for Payment of the Jewish Debts apparently decided in favour of electing R. Avigdor who was willing to pay for the esteemed rabbinical office at Pinsk the high sum of 54,000 zloty, which eased the financial situation of the community. Consideration of his personal greatness and enormous learning was, it seems, secondary in his election. The years of his service were years of great internal tension in the community of Pinsk and in the settlements of the region. His activity in uprooting Hasidism through communication and cooperation with Vilna alerted the public to the struggle against his leadership and led to a resuscitation of the Hasidic camp which was mainly in Pinsk and in the villages of the region.

The division of Poland for the second time and attachment of Pinsk to Russia in 1793 neutralized the support of the Polish Government for R. Avigdor and for the Mithnaggedim leadership and enabled the Hasidim to obtain the community leadership and remove R. Avigdor from his post. R. Avigdor resolved to fight for his office. He embarked on the struggle in 1793 with an application to the Magistrat (Municipal Council); he pursued it with numerous endeavors in the days of Catherine the Great before the Governor Neplyuyev and the Governor General Tutolmin during the years 1793—96. He brought it to a climax in the year 1800 when he presented a public document of incriminating information to Tsar Paul I against the community of Pinsk and against the Hasidic camp. The head of the Hasidic community of Pinsk and all the Hasidim defended themselves as well by applying to institutions of the new Russian government.

It seems that there is an explanatory link between the new judicial standing of the Jews in the areas attached to Russia and the new character of the religious war. Because Catherine equalled the standing of the Jews with that of other citizens and the city matters with community affairs, the Jews required in an increasing measure the judgment of the Government. The new boundaries between the province of Minsk which was attached to Russia in 1793 and areas of Lithuania (Vilna, Brisk) which remained under Polish power until 1795, loosened the bond between the Pinsk Mithnaggedim and the stronghold of the Mithnaggedim in Vilna and the Kosciuszko mutiny in the Lithuanian areas in 1794 severed the connection completely.

In all the stages of the war between R. Avigdor and the Pinsk community one must properly differentiate between judgements of the Government and false declarations, in spite of the fact that both sides were treading on thin ground and slipping over from accusing to informing was very easy. The efforts of R. Avigdor in the years 1793—96 to convince the Government that they should stand by him in his claims from the Pinsk community in fact terminated in failure.

The character of the reign of the extremist autocratic Tsar Paul I and the furthur and last attempt by the Lithuanian Mithnaggedim to put down the Hasidic movement with the aid of the Russian powers, brought about a close cooperation of interests between the Mithnaggedim and R. Avigdor. After the fake declaration of the Vilna Mithnaggedim against R. Shneur Zalman of Ladi and other Hasidic leaders in 1798 was refused, the only alternative left to them was to present a document of complaint by a private individual to fight for correction of a personal injustice.

R. Avigdor undertook this task and opened the last and most extreme stage in his war against the community of Pinsk and the Hasidic camp. In his document of libel, R. Avigdor implicated private money matters in matters of religion and faith by means of thrusting blame on and accusations against the Hasidim. The purpose of this was to place the Hasidim in the light of opponents of the existing order and Government and potential reactionaries. The inquiry which was opened as a result of his denunciatory document did not satisfy the expectations of either R. Avigdor or of the Mithnaggedim and terminated, from their standpoint, with no real outcome other than that the Russian powers made use of his accusation against the Hasidim when they began to plan their new diplomacy towards the

the appearance of Hasidism, the following rabbis served in Pinsk in the position of Rav Av Beth-Din:

R. Asher ben Shaul Ginzburg: 1713—37.

R. Yehudah Leib ben Asher Enzilm-Pinchov: 1737—40. Before going to Pinsk he served in the rabbinate at Ostrog and Slutsk.

R. Yisrael Iserel ben Avraham, went to Pinsk to serve as Rav from the seat of the Brisk rabbinate before 1747 and stayed there till 1762 or 63. In 1753 R. Yisrael Iserel joined in the Herem (excommunication) of R. Jakov Emden against R. Yehonathan Elibeshits.

R. Rafael ben Yekuthiel Hacoen (later Hamburger) was the Pinsk Rav from 1763—1772. Before Pinsk, he was Rav at the communities of Rakov near Minsk, Vilkomir, and from 1757 was the Rav of the "upper region", with his seat in Minsk. After leaving Pinsk, he became Rav of Poznan, and in 1776 was elected Rav in the three communities (Altona, Hamburg and Wandsbeck). In the period of his rabbinate, Hasidism began to spread and settled firmly in Karlin and Pinsk.

On the part of the rabbis there was in Pinsk and Karlin a large and alert group of learned men and a considerable number of them produced books on the subjects of Halacha and homiletical works. The increasing number of learned men bears witness to the depth and extent of Torah study on the lines laid down at the end of the 18th century by R. Yehudah Leib Pukhovitzer and his followers. It seems that mainly in these groups Hasidism caught on quickly and easily and started to strike at the roots of Karlin and Pinsk, whence came agitation and diffusion.

From Hasidim to their opponents (Mithnaggedim)

Hasidism increased in Karlin from the sixties on and from there was disseminated to the communities of Lithuania and White Russia.

R. Aharon of Karlin (1736—72) the true pupil of the Maggid (preacher) of Mezerich, played a central part in the spread of Hasidism in Lithuania and in the movement's organization. Under his authority, Karlin became — already in the 60s (in the period of R. Rafael Hacohen's rabbinate) — one of the two main centers of the Hasidic movement. When R. Aharon died at the age of 36 his place was taken by his pupil-friend R. Shelomo of Karlin (1738—92), also a former pupil of the preacher of Mezerich.

After R. Rafael Hacohen left Pinsk in 1772, the seat of the rabbinate was left vacant for three years. In 1775 the Rav Av Beth-Din elected was R. Levi Yitshak ben Meir (of Berdichev, a pupil of the Maggid of Mezerich and one of the great leaders of Hasidism of his generation. R. Levi Yitshak served the rabbinate of Pinsk until 1785.

New checking of the sources with respect to Pinsk's part in the war declared by the Lithuanian communities on Hasidism led by the Gaon of Vilna brings us to the following conclusions:

R. Rafael Hacohen, Rav of Pinsk from 1763 to 1772 under whose term Hasidism spread rapidly, took a neutral stand towards Hasidism and avoided lending his support to the Herem against Hasidism. Renewed study of the letter from the Maggid of Mezerich to R. Hayyim and to R. Eliezer Halevi and of the evidence given by R. Eliezer in the book 'Shema Shelomo" (the author of "Siah Hasadeh" and "Reiah ha-Sadeh") reveals that R. Eliezer Halevi not only was not an active opponent but was himself a Hasid or close to Hasidism at least until early in the eighties; from the letter itself one should not conclude that there were actual persecutions against the Hasidim in Pinsk in the year 1772 or previously.

From the fact that R. Levi Yitshak ben Meir of Berdichev was appointed Av Beth-Din in Pinsk in 1775 or 1776, we can learn that the Hasidim had a great influence on the leadership of the people and on the groups of learned men. Nevertheless, leaders of the Pinsk community, at the fair of Zelva in 1781, joined in the Vilna community's Herem against the Hasidim but the text of the Pinsk leaders' ban was worded cautiously and in Pinsk itself the standing of R. Levi Yitshak was therefore not affected. The attitude towards R. Levi Yitshak began to change only in 1784 as a result of strong pressure on the side of the Rav R. Avigdor and the Vilna community to remove him and R. Shelomo from Karlin. Then also R. Levi Yitshak was not removed immediately but allowed to serve a further year, thereby completing a period of office lasting ten years. R. Shelomo too then left Karlin.

The conclusion that can be drawn from this is that until the 80s Pinsk, as Karlin, was a center

The Pinkas of the Lithuanian Council records journeys of Jewish merchants from the Lithuanian communities to fairs at Danzig and Koenigsberg, as a regular and acceptable occurrence and an almost certain thing that the Jews of Pinsk bore an active part in the trade of Lithuania with the above mentioned places. From Breslau, we have documents bearing witness to the considerable part played by Jewish traders from Pinsk in the commerce of Breslau with Lithuania in the first decade and early second decade and also in the fifties and sixties of the 18th century. The revival which was evident in the beginning of the 18th century (before and after 1720) was apparently temporary. Most of the information about the branching out of trade relations dates from the second half of the 18th century. The Jews of Pinsk took an active part in the trade in cattle which was forbidden to them according to the law of 1746. They managed to circumvent the prohibition and conduct trade under the protection of or in the name of monasteries and nobles, doubtless against payment of part of the profits to the protector.

In the 60s and 70s tenancy of the beverage businesses and the commercial property tax (arenda)-tenancy of the weighing-scale and wax production firms was in the hands of the Jews.

Taxes

Speculation on the amounts of taxes paid by the Lithuanian communities as detailed in the Pinkas (Register) of the Lithuanian Council (until 1761) teaches us that the amounts of head tax imposed on the region of Pinsk grew less and less in the first half of the 18th century (1713—40) 6.650 zloty in 1713 to 2,860 in 1741. But the amounts of the tax of the Brisk (Brest-Litovsk) region and Horodno (Grodno) remained more or less constant. This was apparently due to a decrease in the size of the population, or a deterioration in Pinsk's economic situation, or both reasons together.

In 1761, the amount of the head tax in the Pinsk region increased again to 3,031 zloty. In the year 1731 the proportionate part of the Pinsk head tax as compared to the total paid by all the Jews in Lithuania was 6.6%.

The Jews of Lithuania continued to pay the "amount" of the State through the "Main Communities" to the Lithuanian Council. The proportionate share of the Pinsk region in paying this amount was 3.8% in 1731 and 5.1% in 1761.

The head tax which was raised in the 18th century freed the Lithuanian Jews from other royal taxes (powrotne, and transportation costs) but Pinsk participated together with the other citizens in paying the hyberna (tax for strengthening the army) and paid to the city council apparently a tax on weights and measures, pomierne, and perhaps also 30 zloty a year on their drink businesses.

The annual total income of the Pinsk community for the year 1767 (after the dissolution of the Lithuanian Council) amounted to 37,500 zloty revenue from these items of income: excise on salt, tobacco, pickles, tar, resin, and other goods, due from owners of workshops and a certain percentage of dowries, a third of the incomes from the city flour mill which was tenanted by the community, the tax on the beverage businesses, kosher meat (ritual slaughtering) and other items. From the list of incomes of the Starosta of 1778 it is evident that the incomes came chiefly from a number of circumvention taxes. korobka from goods, meat, from the weekly "amount", from etrogim, and so on.

From these incomes the community covered the following payments and dues: payments to the Starosta, payment of the tax to the army (hyberna), head tax for the poor, rent to the Government superviser over Jewish matters and to the Starosta deputy. Also they paid rents to the religious judges (Dayyanim) and other officials, and various unforeseen expenses. The circumvention taxes doubtless weakened the popular classes. (From Vilna and Minsk we have information about the active opposition of the popular classes against the leadership of their community because of the heavy taxation burden weighing on them).

The problem of taxation of the Pinsk community in the 18th century is closely linked with the payment of the burden of taxes and the community leadership was plainly in chronic financial distress.

Rabbis and Learned Men

Pinsk continued to be an important place of Torah study also in the 18th century. Rabbis among the greatest of their generation still resided at the seat of the Pinsk rabbinate. Study of the Torah spread and embraced extensive levels and a group of learned men increased and spread out. Until

Debts

From the turn of the 18th century the matter of debts settling was a burning problem in the lives of the Lithuanian Jews, especially the Jews of Pinsk. Many claims were brought against the "Main Communities" about non-payment of debts and taxes and even strict sentences were passed on them by the Lithuanian Tribunal. The war in the North and the anarchical situation in Poland in the first 15 years of the 18th century prevented the sessions and regular functioning of the Council and it appears that many communities could not then bear the heavy burden of taxes and obligations, and with the assistance of noblemen, a good many of them loosened their ties with their "Main Communities".

The Pinsk community, as other communities in Lithuania, began to need loans continually, chiefly from the Church and from private persons with aristocratic standing. This caused a great conglomeration of owed amounts which in the sixties reached a total of 309,140 zloty. The situation of Pinsk suddenly became very grave since the communities in the surrounding areas refused to pay their taxes and their part in the settling of debts and Pinsk was unable to meet its obligations alone.

The "Main Communities" and the Pinsk community especially embarked on a struggle for the continuation of their power in some way over the neighboring settlements in order to have them participate in the repayment of debts. In this matter the Polish Government was forced to come to their assistance. In year 1764 the Government (Sejm) set up a Committee for Payment of the Jewish Debts, for the matter necessitated action to cope with the demands of the lenders (the church and the private money lenders with aristocratic standing). The Committee lowered the rate of interest and fixed new arrangements for conducting the communities' financial matters. The community was forbidden to receive new loans or to give out to agents the collection of taxes. Supervision of the community's financial affairs was given to the court of the "Castle" which was to assist the collection of taxes. The item of incomes on the budget amounted to 37,500 zloty from direct and indirect taxes, and could not suffice to meet all needs, and the community was obliged to make a renewed effort to get the outlying areas to bear a share of the burden of debts.

In Pinsk itself, the Government representatives supervising the debt-payment of Pinsk made the supervision a source of revenue for themselves and were a heavy toll on the budget of the community, weakening even further its ability to pay off the debts. It also felt the pinch of the individuals' debts to the nobility and to the Government. Debtors who could not pay up their debts were taken into custody, either they themselves or their children, and kept under arrest or in prison. The leaders of the community made great efforts to free these captives.

Economic Life

Less is known about the economic life of the Pinsk Jews in the 18th century than in the 16th and 17th centuries, due to the paucity of source material. The complaint of the citizens against the Pinsk Jews in 1717 furnishes us with important information on the economic life of the latter in the early 18th century. At that time, according to the terms of the complaint, the townsfolk no longer had a hold on the commerce. Also, at the beginning of the 18th century, there was a process of increasing the modest Jewish commerce and the small beverages businesses which began in the last third of the 17th century. The citizens withdrew also from their position in the crafts. At the end of the 18th century there were in Pinsk 115 Christian craftsmen, and a far greater number than this of Jewish craftsmen (engravers, metal workers, millers, bakers, lace-makers, tailors, fur craftsmen, and so on).

In 1764 merchants and craftsmen of Pinsk paid to the Starosta chief rent for 88 shops of which 75 were held by Jews and 13 by Christians. In 1778, 60 Jews and 15 Christians paid the Starosta chief rent for shops.

In the 18th century Pinsk continued to fill a worthy position in the export and import trade of Lithuania. Improvement of transportation routes in the days of the reign of Zigmunt August Poniatovski and the canals dug to join the rivers Dnieper and Nieman and the Dnieper with the Bug-Visla placed Pinsk at the center of two streamlined transportation networks and, from the eighties, gave a tremendous boost to the commerce of Pinsk. The commerce of Pinsk and Karlin was conducted mainly near the Pinna shore.

also tried to free itself, but to no avail. In about 1750 a renewed quarrel broke out between the community of Pinsk and the Council of Communities of Volhynia concerning the governing of a number of communities in North Volhynia (Owznez, Olewsk, Jezomyrz, Baracze and others). The community of Pinsk embarked on a legal battle and evidently succeeded, in obtaining a verdict which permitted it to continue governing the communities in North Volhynia. In the years 1763—65 all the communities and settlements in the area rose up against the rule of the Pinsk community, without doubt after the plan of the Polish Government became known — which was to dissolve the Lithuanian Council and to incur the head tax by other means than through the Council. The Council was officially disbanded in 1764. The Government was compelled to continue to acknowledge in the framework of an organization the independent, regional, and national power (which was properly dissolved in 1764) chiefly because of the need to collect current debts but any real assistance that power could offer was limited. In the passage of years until the seventies there was no further possible resumption of official relationships between the area communities and their "Main Community".

Karlin

In the first half of the 18th century both Christians and Jews left Pinsk and went to live in the neighboring settlement of Karlin which was founded on the privately inherited property of a nobleman at the end of the 17th century. The Jewish settlement in Karlin grew continuously to such an extent that in the 40s it had its own synagogue, R a v, D a y y a n i m, S h a m a s h i m and teachers. and teachers. When in 1751 the Jews of Karlin won a licence to build a cemetery of their own, they separated in fact from their mother community, Pinsk, and founded their own community, to the displeasure of the Pinsk community leaders. The fact of the secession of Karlin was apparently influenced by that of Antokol from Vilna and the secession attempt of the North Volhynia community in 1751. Against the background of the secession, the problem of collecting the royalty taxes and participation in the settling of debts plays the prominent part.

The Pinsk community reacted strongly against the separate organizing of Karlin and reciprocated by causing disturbances to the merchants of Karlin in their commercial affairs. The Karlin community reacted against this by open mutiny and disassociated themselves from their taxation obligations to the community of Pinsk. The quarrel reached the point of a legal clarification by the community of Hordono (Yrodno) which handed down a severe sentence in terms of money against the Karlin community. Only after the Starosta of Pinsk, Michael Oginski, and the master nobleman of Karlin Bzhostovski mediated in the matter did Pinsk and Karlin arrive, in 1756, at a mutual agreement of compromise which fixed the mode of relations between the two communities. According to the compromise agreement, Karlin succeeded in assuring itself a generous measure of autonomy and its dependence on Pinsk was cut to the minimum. The Karlin community was however bound to participate in the settlement of the Pinsk community's debts and bound to paying Pinsk the head tax and the various tax impositions according to custom, but in matters of judgement Karlin won a nearly complete victory. The Karlin community admitted only formally the superiority of the R a v of Pinsk. In all other ways, Karlin won its independence. Karlin got a new bill of rights authorizing the new judicial standing on the basis of the agreement.

The Pinsk community after a short time regretted the settlement with Karlin and complained that the agreement had been signed in the absence of the Starosta under pressure of the nobleman, the lord of Karlin, but to no avail.

After the dissolution of the Lithunian Council in 1764, Karlin stopped paying the head tax to the Pinsk community (according to the new law). Pinsk saw this as a contravention of the agreement and began to limit the movements of the Karlin people in Pinsk, in the areas of commerce, sale of houses, and so on. The war between the two communities intensified and finally reached the point of legal action before the "Committee for Payment of the Jewish Debts". The Committee was in a dilemma and decided to transfer the quarrel to the judgement of the Financial Committee. It seems that the matter was not cleared up to the liking of the Pinsk community and mutual quarrels still ran rife between the two communities at the end of the 18th century.

Naftali Hirts Ginzburg, (1703—1712). This chapter also presents a new biography of Rabbi Yehudah Leib Pukhovitser, one of the great preachers and moralists of the second half of the seventeenth century, a native of Pinsk, who, at the height of his activity and powers as a preacher, in the last third of the seventeenth century, lived and worked in Pinsk.

Chapter 5

HISTORY OF THE JEWS OF PINSK IN THE 18th CENTURY

A new period in the history of the Jewish community in Pinsk begins at the start of the 18th century. In the year 1706 the city was invaded by the Swedes and in the course of events was badly destroyed. Following the invasion there was an increase in settlement of Pinsk citizens in Karlin and their population in Pinsk itself diminished. Jews too, it appears, began to leave Pinsk at that time and to settle in Karlin. The Jewish settlement in Pinsk revived at a faster rate than the city population.

In the year 1717 it would seem that the Jews had at most 250—275 houses at their disposal and 300 families i.e. 1,500 souls, lived in them. In the course of the 18th century the Jewish population of Pinsk grew but only slightly, since residents of Pinsk moved either to Karlin (which seceded in the fifth decade from Pinsk) or to the villages and small settlements in the area.

Between the years 1766 and 1784 the Jewish population of Pinsk increased from 1,613 to 1,900 (a growth rate of 17.8%). In Karlin, the Jewish population in 1784 was 765. If we surmise that the Jewish population continued to increase at the rate of 1% a year, also from 1784—1793, we have grounds to suppose that at the time the city passed over to Russian rule, in 1793, it comprised:

In Pinsk	1,900	+ 171	=	2,071 Jews
In Karlin	765	+ 69	=	834
		Total		2,905 Jews

At the beginning of the 1790's the Jews constituted 70% of the general population and the Christians 30%, according to which reckoning there were in Pinsk and Karlin at that time approximately 1,205 Christians. Altogether the general population of Pinsk and Karlin therefore numbered approximately 4,140 souls.

Quarrel between the Community of Pinsk and the Neighbouring Communities

The deep political state and social crisis in which Poland found itself in the 18th century had a profound effect also on the independent rule of the Lithuanian Jews. From the second decade on, signs of a serious crisis began to become evident in the organizational frameworks of the Lithuanian Council and of the communities in the environs. The problem of relations between the "Main Communities" and the communities in the environs and those people living in them, who wanted to become independent of their reliance on the "Main Communities" and be autonomous, became particularly complicated as of the second decade. The reason lay in the burden of taxes and debts in which the communities of Lithuania were involved at the time of the Northern war and the civil war in Poland in the two first decades of the 18th century. The Lithuanian Council was compelled to act severely and imposed on the heads of the Council the personal authority to collect taxes. Communities living in the properties of the aristocracy began to need the patronage of the nobles against complaints of the "Main Communities". This led to a renewed process of settlement in the properties of the aristocracy. At least 12 new settlements (townships) sprang up between 1679 and 1764 beyond the 14 settlements known to us by name from 1679 in Polesia and these were: Voinov, Lonishin, Horodnia, Petrikov, Naravel, Turovetsz, Slavczena, Ozorich, Lelchitz, Kopitkevich, Mozyr, Rechitsa. Also there was an increase in the number of Jews in the villages at that time. The communities of North Volkynia that were under Pinsk organized themselves under the leadership of Owrucz and in 1718 tried to shake off their dependence on the Pinsk community. However, their attempt was foiled by the assistance of the Polish Government. In 1725, the community of Ostrorog

Slutsk and Minsk. The quarrel became more and more bitter, and finally the king intervened in reply to complaints from the "Main Communities", and ordered them to settle their differences, or, failing this, to set up a special Beth-Din to judge the matter. A Beth-Din was indeed constituted, and in 1683 issued a judgement that showed the way to a reconciliation of the quarrelling parties by restoring to Brest Litovsk a good part of the influence that the three other communities had attempted to take from it. The judgement was accepted, it seems, by the "Main Communities", and led to the meeting of the Lithuanian Council in 1684, where representatives of the "Main Communities" came to an agreement on the method of division of taxes among the communities.

Internal life

Information on the internal life of the community is very scanty. The chief evidence is to be found in the sermons of Rabbi Yehudah Leib Puhovitser of Pinsk, who seems to have based his preaching on the actual contemporary life of Pinsk and its surroundings.

Education of the boys: In Pinsk as in Poland and Lithuania every Jewish boy studied from his childhood onwards. At the age of four he was sent to Heder; boys of four and five learned the alphabet, studied Siddur and Humash, and children of six or seven even started studying the Talmud. The teachers were paid by the children's parents. It seems that the community paid for the expenses incurred in the education of poor children. Rabbi Yehudah Leib Puhovitser criticizes the method of teaching used, which in his opinion was based on the interpretation of the meaning of words, and not on progress from the easy to the difficult or on the understanding of the contents of the matter taught.

The Yeshivah: The Rabbi of Pinsk maintained a Yeshivah, attended by boys and youths both from Pinsk and from its vicinity. Rabbi Yehudah Leib Puhovitser complains of the change for the worse in the standards of learning in the Yeshivahs in the second half of the seventeenth century in comparison with pre-Khmelnitsky period, and also inveighs against the method of study that gave pre-eminence to Pilpul.

Study of Torah: Pinsk was a place of study of the Torah, and a well-known group of outstanding learned men flourished there. Rabbi Yehudah Leib Puhovitser exercised great influence on this group. He demanded the establishment of Batei Midrash, for the maintenance of permanent students of the Torah and he demanded that every Jew should devote a fixed time every day to the study of the Torah. And in fact the custom of studying the Torah spread at this time to many sections of the community.

Synagogue: The synagogue was the focal point of the community. It was used of course for public worship, but there the general public also came into contact with the leadership of the community, and matters of importance could be brought to their attention. Rabbi Yehudah Leib complains about various cases of unsuitable behaviour in the synagogue:— wordly conversation, announcements of sales of goods and every-day requirements, Hazanim who were vain of their fine voices and did not understand Torah or prayer. Pinsk acquired two new synagogues in the seventies of the seventeenth century, where Torah and Mussar (moral) were studied in permanence.

Daily life: The Jews of Pinsk, like the Jews of Poland-Lithuania generally, lived their lives according to Minhag and Halakah. Observance of the Mitsvoth was something that was taken for granted, but the sharp social and economic reality of the period caused certain cases of departure from the strict letter of the Halakah. People lived their lives and laid down rules for themselves in areas where the Halakhah was neutral, followed the obligatory rules that were consolidated as a result of the observance of the Mitsvoth, and found a generally peaceful modus vivendi in the observance of both together.

Rabbis of Pinsk: The Pinsk Rabbinate continued to be one of the most honoured in Poland-Lithuania, and great Rabbis of that generation served there. In this chapter we give a list of Rabbis of Pinsk and a summary of what is known of their lives. (Rabbi Naftali Hirts Ginzburg, 1664—1667; Rabbi Yisrael b. Shemuel from Tarnopol, 1667; Moshe b. Yisrael Yaakov Isserles, before 1673—1689; Rabbi Yoel b. Yitshak Isaak Heilperin, 1691; Rabbi Yitshak Meir b. Yonah Teomin Frankel, 1693—1703; Shaul b.

period. Not a few Jews received private loans for considerable amounts for their commercial requirements from the officer in charge of the royal economy (namiestnik). Relations of mutual trust reigned between lender and borrowers, and on occasion the loan was even given without promissory note. The borrowers were always able to meet their obligations. Although the merchants were indeed in need, even to a large extent, of loans from Christians to finance their affairs, this cannot be interpreted as a sign of severe economic difficulty. It is morely plausible that there was a lack of liquid capital for the running of businesses. The borrowers whose names are known to us are members of the class of well-off, respected merchants of the community. They were not in difficulties over paying their debts, and usually fulfilled their obligations to the exact letter. The possibility exists that some individuals needed loans from the community to finance their affairs, but there is no direct evidence of this.

Organization of the community

The great changes that took place in the life of the Jews of Pinsk after the Khmelnitsky massacres did not shake the authority of the leadership of the community, which preserved its basic stability and firmness. The same social class that concentrated the leadership in its hands before 1648 continued to hold it until the end of the century. The available documents present no evidence of any internal struggle, or antagonism between rich and poor, nor of any active opposition to the leadership of the community. But even if there was some internal conflict as regards the exercising of influence, and over the just division of the taxes, it appears to have been mild and the traditional leadership of the community controlled affairs well, displaying good sense and presence of mind in solving contemporary problems, even the most difficult. Of course some shortcomings were to be found among a few leaders who rose to eminence by not strictly honest methods, and exploited their status for their own benefit, but it was not these who set the tone for the leadership of the community. It seems that a kind of cooperation existed between the leadership and the learned men, and they, acting in partnership, in fact composed the leadership class of the community.

Pinsk as a "Main Community" and the quarrel between the "Main Communities": In the eighteenth century Pinsk still maintained its place among the four "Main Communities" (Brest-Litovsk, Horodno, Pinsk and Wilno). But relations between the "Main Communities" themselves became complicated as a result of the stresses that affected the Lithuanian Jewish community in the period of almost continual wars. At the end of the sixties a quarrel arose for the first time between Brest-Litovsk and the other "Main Communities" on the question of the subordination of certain settlements in the environs of the bigger centres, a disagreement caused by the demographic changes that occurred in the settlements as a result of population migrations. The Pinsk community was more deeply involved in discussion with Brest-Litovsk than were the other communities, because a greater number of settlements in its vicinity were affected by the movement of their inhabitants westwards, in the direction of Brest Litovsk and its vicinity. At the beginning of the seventies there were incidents that disturbed the accepted order of precedence of the "Main Communities" — Brest-Litovsk, Horodno, Pinsk, Wilno — to the disadavntage of Brest Litovsk, which had enjoyed greater privileges. It is evident that the communities of Horodno, Pinsk and Wilno collaborated against the Brest Litovsk community in the matter of the division of the taxes imposed by the Lithuanian Council (which was only one of the aspects of the quarrel regarding control over the settlements in the various districts). Matters reached the point where the Brest Litovsk community wanted to walk out of the Council, thus breaking it up. It decided instead to make an end to attempts to diminish its standing and influence in the Council, and at the same time to check the tendencies shown by some settlements subordinated to it, especially Slutsk and Minsk, to leave its jurisdiction, and to extend its protection to communities not yet owing a well-defined allegiance to any of the "Main Communities" — a matter vitally concerning the right of each "Main Community" to collect taxes in its vicinity. To this end Brest-Litovsk set in motion the machinery of tax collection which was in the hands of Jews from the towns in many parts of Lithuania, arrested people and confiscated goods and possessions in customs houses, on roads and at fairs (in 1680). Those affected were in particular people from

chief income from taverns. Jews from Pinsk and its surroundings and from other areas came to some of those villages for the first time in the period under discussion. Taverns greatly increased in number because the nobles were interested in exploiting this source of income as much as possible, and the Jews occupied a central position in the implementation of this aim.

Loans

An appreciable change took place at this period in the area of Jewish money lending in Pinsk. Loans by Jews to Christians shrank, and this activity no longer occupied a significant place in their economy, perhaps because loans ceased to be a good investment owing to the decline in value of the coinage. As against this, there is increased evidence of the need of the community and of individuals for loans from Christians, especially from church bodies and from the powerful nobles.

Communal loans: In 1664 the Pinsk community was among those who owed money to the Lithuanian Council. In 1667 a change for the worse took place in the economic situation of the community. At first it was not listed among the creditor communities of the Lithunian Council, and from 1673 and onwards, until the end of the nineties, it was mentioned in the minutes as a community in debt to the Council. Its financial situation is recorded as being more difficult than that of the other "Main Communities". The community's indebtedness apparently influenced its leadership to take a number of planned steps. First, the community seems to have looked for a cheap loan; in addition, they requested, and succeeded in obtaining (on the strength of the precedent established by the Wilne community in 1884) a charter from the king, in 1679, giving them permission to pay their debts in promissory notes instead of cash, and in the same year, or a year later, they obtained a moratorium of three years on the payment of their debts. The cheap loan referred to was received from the Jesuits of Pinsk in three instalments: two in 1678, each of 1,500 zloty, at an interest of 10%, and one, in 1680, of 7,000 zloty, at an interest of 8%. As well as these sums the community also obtained in 1680, a loan from a burgher for the amount of 5,620 zloty. These loans enabled the Pinsk community to settle almost all its debts to the Lithunian Council, according to the summary of the Council's accounts in 1684, but its financial situation still remained very critical, for it appears that it was difficult for it to collect and pay the amount of tax imposed on it, and the Council even made certain special reductions for the community's benefit. In 1695 the Council received a loan of 8,000 zloty from a certain noblewoman, apparently for the purpose of paying the Pinsk community's debt to it. And in 1698 the community obtained from the person the enormous sum of 32,000 sloty at an interest of 10%. For this she was assured a special security, the income from the purchase tax on meat (krobka rzeznica). The obtaining of this loan, in 1698, was in some way connected with the Lithuanian Council's decision, in 1697, to pay its many debts all at one time, to satisfy the suddenly pressing demands of its creditors — government, authorities, nobles and priests. To this end it decided to oblige the communities to divert their income from the krobka tax towards the abolition of its debts. The Pinsk community stood behind this move of the Council, and succeeded in implementing it in practice. This large loan, which engaged even the possessions of the community as security, as well as the krobka tax, also contributed, it seems, to the consolidation of the community's debts to the Council, and in the restoration of the community's standing in the Council.

The interest on these loans was reasonable: 8—10%. The loans themselves were given under the fictitious appearance of sale of property or gift (widerkaf), and the securities received from the community seemed to satisfy the lenders. The Jews did not meet with difficulty in finding persons prepared to lend them money, and this fact proves that they inspired the lenders with good faith in their ability to repay interest and principal. If the Pinsk community was indeed in need of so many and such large loans, this shows that it was actually in need of money, as is shown by its evident lack of it, but it is also clear that it was capable of fulfilling the obligations it took upon itself. The documents used in this research lend no support to the opinion that the community took loans from Christians in order to finance Jewish trade, and especially to finance the commercial activity of groups connected with the leadership of the community.

Individual loans: Private loans by Jews from Christians were frequent and normal at this

and in crafts, was greatly weakened, for they did not have enough reserves to draw upon to rehabilitate their ravaged enterprises. In contrast, the Jews, who succeeded in restoring their economic existence in the sixties, continued to develop stable undertakings, whose number increased to an appreciable extent in the comparatively peaceful conditions of the period, in the face of diminishing opposition on the part of the burghers. At this time the economic image of the Jews of Pinsk was established according to the lines of development that had been indicated in the sixties, which determined the future economic and social composition of the community.

Commerce: In the period under discussion Jews still enjoyed rights of free trade, and Pinsk still continued to be the centre for commerce in wax, leather and wheat in the area. Merchants from distant places were also attracted there, to sell finished goods and buy local products. Several of the well-off families are known to have been merchants of considerable importance in the town and to have participated in the major fairs of Lithuania, where the leaders of the "Main Communities" used to meet and order the affairs of Lithuanian Jewry as a whole. This fact displays the lively trade connections of Pinsk with the rest of Lithuania, but there is no documentary evidence of trade between Pinsk and Volhynia or the Ukraine, or with foreign countries. Also at this period trade connections with Poland were to some extent interrupted and the Pinsk merchants were replaced by Jewish merchants from other towns, especially Wysowie. It is clear that the extent of the more important businesses of the Jews of Pinsk greatly diminished, and their undertakings were much smaller than before. Petty commerce continued to expand. At this difficult period people grasped at every shadow of possibility of making a livelihood, and toiled hard in support of their families and homes. Christian commerce was in a process of decline. There indeed still remained Christian merchants at the period under discussion, but in the end of the seventeenth century the burghers had no real foothold on trade.

Customs: According to the law Jews were forbidden to lease customs, but in practice this was done against the law, or through evasion of it. The nobles who were interested in the income from customs leases were not actually eager for the work involved in their collection, and willingly handed the job over to others, including Jews who already had experience in these affairs. There are several pieces of evidence of the participation of Jews both in customs leasing and in the management of customs houses in Pinsk and its vicinity. For the greater part of the eighties and nineties the customs house of Pinsk and the customs houses subordinated to it were leased to members of the nobility but in practice Jews managed the affairs. Gershon Beniaszewicz, one of the leaders of the Pinsk community, made his living from customs over a period of some duration, and, it seems, maintained his hold on the collection of customs even when the lease changed hands. He and his partner were experienced in organizing the management of customs affairs. They paid all or a large part of the basic cost of the lease when this was granted to a member of the nobility who did not intend to manage it, and who handed it over to them in exchange for part of the income. Competition in customs affairs was sharp, both between Jews and Christians and among the Jews themselves, and was sometimes accompanied by quarrels and even by criminal acts. Support of the community for one or another Jewish competitor sometimes determined in whose hands the lease would remain.

The machinery of customs collections in the customs houses depended to a large extent on Jews, known as scribes, for appearances' sake, while in reality they were partners, and as clerks and inspectors. The leaseholders and the scribes had considerable power, and a force of armed well-disciplined retainers stood at their disposal.

In the Pinsk district there were also small customs houses belonging to the starosta's, that were likewise leased to Jews. These apparently formed part of the lease taken out by the lease-holders of villages (arenda).

Leasing of estates and arendas of villages: During this period much initiative was directed to the leasing of liquor making and selling and cornmills. The type of the big Jewish lease-holder became rare. In his place arose on the one hand an extensive class of small lease-holders of arendas, and on the other, a group of people who remained in the service of respected noblemen and property-owners as factors, i.e., managers and administrators of estates or agents of estate owners.

Medium-sized and petty lease-holding by Jews in the villages and hamlets of the Pinsk district increased. The documents mention the names of many lease-holders in the villages, who drew their

monastery brought no results, so the Jews turned to the government authorities. It is not altogether clear how the matter ended, and it seems that the Pinsk community was involved in some difficulty and considerable outlay as a result of these incidents, even to the point where the Lithuanian Council had to contribute to the expenses incurred. Complaints made by the burghers against the Jews in 1669 display an even stronger tone of hatred, both on religious and national grounds. But there is no doubt that the Jews succeeded in repelling the inimical acts aimed at them. Lawless acts directed at the Jews were not surprising in the generally anarchical situation that prevailed, but those outbreaks did not succeed in dislodging the Jews from their position.

Chapter 4

FROM THE PEACE OF ANDRUSZOW TO THE CAPTURE OF PINSK BY THE SWEDES (1667—1706)

Development of the community

The growth of the Jewish community continued in the last three decades of the seventeenth century, after the Peace of Andruszow. There are no numerical data on the increase of the Jewish community at that period, but it is known that by the end of the sixties or in the seventies some houses passed into Jewish possession, and in the eighties a larger number — perhaps as many as two hundred. In the burghers' complaint against the Jews registered in 1717, there occurs the statement that the Jews then owned six hundred houses. This total was perhaps exaggerated to some extent, but not unduly. We shall be close to the facts if we estimate the number of Jews in Pinsk in 1717 at about 2,200, and in 1700 at about 2,000. It would then appear that in comparison with the number of inhabitants (about 1,000) before the Cossack Rebellion of 1648 the population had increased twofold. By the end of the seventeenth century Pinsk was already a Jewish town by virtue of a Jewish preponderance among the inhabitants. The burghers were withdrawing to the suburbs and to the farming area, and a majority of them were turning to manual labour, in particular to agriculture.

The demographic changes that took place in the Pinsk district: in the years 1650 to 1679 permanent settlements were established in the hamlets Koźangródek, Lubieszow, Drohiezyn, Motel, Dawidgródek, Lakhwa and Stolin as a result of the connection between these places and groups of leaseholders who conducted their affairs in them for a number of years, and also because of the weakening of the bond with the mother community. From the sixties onward, until the end of the century, an increasing number of Jews settled in villages in the Pinsk district, making a livelihood from small or medium-sized leases, especially those on the production and selling of liquor. The petty leaseholders and the tavernowners in the villages were partly members of families who had drawn their income from large leases in the forties, partly people who came to Pinsk from other areas, and partly people from Pinsk itself who were trying to find new sources of livelihood and entered the tavern business in the villages. The town of Karlin was founded in 1690, and by 1700 many of the impoverished burghers of Pinsk had settled there, and also, apparently, the first Jews.

The demographic changes taking place in Pinsk and its vicinity were the result of many cross-currents of population movement. Inhabitants of Pinsk left the town and tried to find means of livelihood in its surroundings. Nevertheless the Jewish population grew, instead of dwindling, not only because of natural increase, but also because of reinforcements of population that accrued from other areas, apparently as refugees from the Cossack and Muscovite massacres in the Ukraine, and as immigrants from Poland. The number of the latter increased, it seems, from the beginning of the sixties onwards.

Economic life

The last three decades of the seventeenth century continued to be years of decline in the economy of Poland-Lithuania. During this period the financial position of the burghers of Pinsk, in commerce

under discussion, but the topographical information available on its development and expansion is clear. Jews acquired houses and land, and it was apparently in these years that Pinsk more and more began to present the appearance of a Jewish town.

Changes in economic life: The Jews of Pinsk were also affected by the severe economic crisis, and many of them were forced to seek new means of livelihood. A number of them continued to resort to setting up small tavern businesses. The armies then stationed in the area were good customers for liquor, and the Jews hastened to answer the demands of this extensive clientele, and brought liquor to the army camps and to the villages and hamlets in their vicinity.

Well-to-do Jews were still found in Pinsk even in the sixties, capable of entering into more important affairs, and of investing reasonable sums in leasing the monopoly on tobacco, leasing customs, leasing the akcyza (indirect tax on consumer goods). Some of the big estate lease-holders and of the well-off members of the pre-1648 community had retained a portion of their wealth. But their undertakings were now usually of medium size and compass. Those accustomed to managing important businesses now directed their money into any channel that offered itself, and especially to the leasing of taverns. Jews engaged in every possible type of commerce and even entered new branches, in spite of the general decrease in trade as a result of the impoverishment of the district, the flight of the population, and the lack of security on the roads. Even in the sixties there was still a market in Pinsk for imported goods, even for luxury articles, and merchants brought their goods there even from afar. There is no doubt that normal Jewish commerce was heavily affected, and it had to struggle for its existence and to get adjusted to the generally straitened economic circumstances. Jews made efforts to find a livelihood everywhere, on the streets and open roads, worked with energy and ingenuity, bought whatever the peasants had to sell, set up stalls in the marketplace, and the women began to sell homemade confectionery. The development of Jewish petty commerce was the characteristic phenomenon of the sixties. There is no information available on the part played by crafts among the Jews of Pinsk, but there is reason to presume that this method of earning a livelihood was on the increase. One can safely deduce from these circumstances that at this period there arose a broad lower class of Jews who toiled hard for their daily bread. These people included the petty buyers and sellers, the owners of small taverns, and the craftsmen.

The Sevivoth (vicinity): Jewish settlements in the vicinity of Pinsk were also uprooted in 1648 and 1655, and generally managed to rehabilitate themselves after the danger had receded. But not all the small settlements rehabilitated themselves immediately, and, on the other hand, some temporary settlements in certain places turned into permanent habitations and became new settlements. This occurred chiefly in the western part of the Pinsk district. The problem of the subordination of these settlements to the chief community later caused conflict between the communities of Pinsk and of Brest Litovsk. The events of the fifties also contributed to the fixing of the lessees on the land they held on lease, especially in those places which became permanent settlements as a result of lease-holding.

Jews in Christian Society: In comparison with the Jews' retention of their position, and the progress that they achieved, the economic decline of the burghers caused a fundamental change in their mutual relations, and indications of hatred became more and more noticeable in complaints registered against the Jews. There is no doubt that the Polish authorities did not trust the burghers too far, after their display of treachery in 1648, while the Jews enjoyed the protection of the government in as far as it was capable of providing it. For the first few years after 1643 the burghers did not dare to come out in the open against the Jews, but in 1658 anti-semitic feeling emerged publicly for the first time, and they accused the Jews of intending to liquidate the municipal lease and reduce the burghers to a state of complete economic collapse. The signs of religious hatred stand out clearly in complaints made in the sixties, and accusations alleging desecration of the cemetery and the nearby crucifix were thrown at the Jews. In 1666 an organized attack was launched against the Jews by individuals whose operational base was the monastery next to the Pravoslav church (cerkiew bratska), undoubtedly after incitement by the monks and the abbot. Leaders of the Jewish community made strong representations against these hostile acts. A direct appeal to the heads of the

half of the special expenses incurred by the town, instead of a third, but did not succeed in their attempt.

With the relaxation in 1659 of the ceasefire agreement between Poland and Moscow, Moscow's control was weakened, and a gang of Cossacks began to operate in the Pinsk district, under the command of Mikhail Kurhan. They advanced from the district of Turow and Davidgródek, captured Pinsk on the 19th of December 1659 and held the town for five days. The Cossacks plundered the burghers, Jews and nobles without distinction and finally accepted a ransom of 2,000 zloty paid them by the burghers and the Jews together, and evacuated the town. The extortion was directed against the whole population, and its payment in partnership was an example of a certain measure of cooperation between Jews and burghers when their mutual interests demanded it. Unrest in the district increased, lack of discipline reached extraordinary lengths, and the local nobility continued evading conscription. Under the pretext of fighting against Moscow they too organized themselves into gangs, and perpetrated acts of pillage and robbery.

In the summer of 1660 a large Muscovite army attacked Poland. In the Pinsk district forces serving Moscow's interests were set in motion, and an army composed of Cossacks, Muscovites and local gangs captured the town by surprise attack on the 4th of July 1660, but held it for not longer than a fortnight. Great suffering was caused to the Jews when the town was taken and plundered. Not a small number of Jews were tortured, slain, or taken prisoner, a large part of their possessions were looted, including the ritual objects of the synagogue, charters, documents, and bills of property, and their houses, including the synagogue, were set on fire. The community was more profoundly affected by this seizure of the town than by the captures of 1648 and 1655, and became impoverished to a serious degree.

End of 1660 to 1667

After the Polish authority was restored to power in the area, the work of rebuilding the destroyed sections and of the restoration of the town began. The Jews displayed energy and initiative in the rebuilding of their houses and in the rehabilitation of their livelihoods, and in their ability to assure themselves new sources of income (the right of trading in liquor in the villages, and the leasing of tobacco customs). The years 1661—1664 were a time of comparative quiet, but in the middle of 1664 conditions were again rendered unstable as it became clear that the conflict between Poland and Moscow was about to be renewed. Polish and Lithuanian soldiers were again transferred to the district, and their lack of discipline and unruly behaviour caused great suffering to the population as a whole, especially in 1665. Billeting expenses and confiscation of possessions and provisions for the benefit of the army imposed a heavy burden on the villagers and the owners of small estates in the district, and on the town itself, and further impoverished the inhabitants. It appears from the documents available that the part of the Pinsk burgher population which did not move from its home during the troubled years 1648, 1655 and 1660, dwindled and decreased considerably after many burghers, being left naked and penniless as a result of the several onslaughts on the town, had to wander away from it, leaving empty houses behind them, in search of some source of livelihood. The twenty years of 1648—1667 were more disastrous to the continuity of the existence of the burgher population of Pinsk, who emerged from the period without property and without any financial means to fall back on, even than they were for the Jews, who displayed more initiative and flexibility, and succeeded in saving a part of their property to serve as a basis for the rebuilding of their existence.

Changes in the life of the Jews of Pinsk in the sixties

Changes in the standing, the social status and the financial position of the Jews of Pinsk began to be visible immediately after the Khmelnitzky Massacres, to be felt in earnest at the end of the fifties, and emerged clear and well-defined in the sixties.

Demographic changes: In contrast to the decrease of the Christian population, the Jewish community grew in size, succeeded in maintaining its hold on many of its sources of livelihood, penetrated into the new fields that presented themselves and occupied the gaps in certain fields of economic activity that were caused as a result of the abandonment of various economic positions by the burghers. There are no statistics on the growth of the Jewish settlement in Pinsk during the period

In the summer of 1654 the united forces of Muscovites and Cossacks took the Turow and Dawidgródek region to the east of Pinsk, and the danger threatening the town became very real. But about ten or eleven months elapsed before an attacking force began to advance on Pinsk. It is hard to say that Pinsk was adequately equipped to defend itself, since the citizens' army was engaged in containing the undisciplined armed gangs roaming the countryside instead of preparing itself to face the major enemy. It is not impossible that in the town itself Jews and Christians made common cause against the acts of looting, pillage and confiscation of property committed by the Polish army units. When the Russian and Cossack forces drew nearer in the second half of 1655 and the danger to the town became more pronounced, the Jews decided to flee while there was time, but the burghers remained. There were far-reaching consequences to this double decision — of the Jews, to flee, and of the burghers, to remain and see how things would develop.

Capture of Pinsk

In September 1655 a small invading Muscovite-Cossack force under the command of Prince Wolkonsky advanced in boats along the river current, and attacked Polesia. They took Turow, Dawidgródek and Stolin, and reached the gates of Pinsk. In Pinsk itself the Poles put up a fierce resistance but the town was taken on the 5th of October 1655. The Russians and Cossacks held the town for only two days, but in these two days they wrought havoc among the population, torturing and killing the inhabitants, including women and children, looting money and goods, and finally setting fire to the town, so that only a few houses were left standing. A plague attacked the town, and the population dwindled rapidly. The surrounding countryside was also devastated, property looted, and houses set on fire. But the Jews of Pinsk, or the great majority of them, including the poor classes, left the town in good time, contriving to organize their departure and to take with them at least part of their goods and chattels. They also had time, it appears, to enter into negotiations with the nobles of the district, and some of them found shelter on their estates. Some were unlucky enough to suffer looting of their property, but others emerged intact from this difficult period. As soon as the Muscovite-Cossack army had retreated from Pinsk the Jews began to return to the town. With part of their possessions that were saved the Jews could revive their commercial and financial undertakings, while the property of the burghers who had remained in the town was looted or destroyed by fire, as had happened to them after 1648 when the Poles meted out punishment to them for their treachery. There is no doubt that the Jews of Pinsk showed great presence of mind and ingenuity in exploiting the possibilities of saving their lives and property.

In the years 1656—1657 Pinsk stood at the centre of concentrated political activity. The Ukraine government coveted Polesia and its capital Pinsk, and Moscow also wished to take Polesia under its protection. Both sides tried to attract the nobility to their cause, and Khmelnitsky even succeeded in signing an agreement with the leader of the nobles of the Pinsk district, bestowing Ukrainian protection, but the nobility were opposed to this, and with the death of Khemelnitsky on the 6th of August 1657 the matter was dropped. For some time Cossack gangs continued to roam in the district and harass the lives of the population. At the end of 1657 life began to return to normal. The years 1658—1659 were years of relative quiet, and both the Christian citizens and the Jews made efforts towards the rehabilitation of their economic existence.

The economic weakness of the impoverished burghers gave rise to conditions favouring the expansion of Jewish holdings in the liquor trade. In 1658 a bitter struggle suddenly broke out between the burghers and the Jews over their competition in the field of liquor leases and their sale. The fiscal policy of the Poles favoured the progress of the Jews, for apparently the Jews had the money needed for acquiring liquor leases, the income from which was important to the monarchy.

There were also Jews making their livelihood from money-lending in these years. In comparison with the pre-1648 period loans were generally medium-sized or small, and the borrowers were chiefly burghers or nobles in need. There was a marked decline in business, and this was a difficult period for the town as a whole. It was impoverished, and the imposition of taxes by the monarchy, and the billeting of soldiers by the military authorities placed a heavy burden on all inhabitants. The burghers therefore tried to force the Jews to cover

Massacres. It appears that most of the Jews fled from Pinsk before the arrival of the Cossacks. Before going they negotiated with the citizens and handed over their possessions for safekeeping. Several of them seem to have received promises from the citizens that no harm would befall them if they remained in the town. Some also buried their possessions under ground. Relations between Jews and citizens were quiet and trusting until the last days before the entry of the Cossacks. Jews (both as individuals and as a community) handed over the synagogue and their houses in the Street of the Jews for safekeeping, and it is not entirely beyond belief that the burghers indeed attempted to protect the houses of the Jews, for 78 houses including the synagogue remained standing. Some of the Jews who remained in the town were killed, and others saved their lives by being converted to the Pravoslav faith, either willingly, or by force. These were afterwards given the right to readopt their own belief, as the result of strong representations made by the community.

Escape of the Jews of Pinsk

Four or five weeks were at the disposal of the Jews of Pinsk in order to prepare their escape. The rich succeeded in acquiring transport and in saving a large part of their possessions, and also in reaching more distant and thus safer areas. The lower classes continued to flee until the very last, and of these not a few fell at the hands of the Cossack killers. The Jews who remained in Pinsk were mostly of the poor members of the community, although there were also some wealthy among them. The entire number remaining was not large, and the number of victims slain by the Cossacks was modest, reaching a few scores. Nathan Hanover, author of the Sefer Yeven Metsulah speaks of several hundred victims, but this estimate cannot be accepted.

Renewal and rehabilitation of the community

In December 1648, a few weeks after the ejection of the Cossacks, the Jews of Pinsk began to return to their town. The Community of Pinsk as a body, soon revived its normal activities, and took control of the situation by means of its community organisations. Together with Brest Litovsk and Horodno it tackled the pressing problems of the time. The personalities leading this rehabilitation of the life of the community, and the reestablishment of its organisations were the Rashei Medinah, and the Rabbi of Pinsk in the years 1647—1649, in fact the pre-1648 leaders of the community. Pinsk recovered quickly, as did Brest Litovsk, and the Lithuanian Council rapidly roused itself to the restoration of the position of the Jewish community as a whole. In particular, attention was paid to the problem of the refugees and the redeeming of prisoners, education of the youth, study of Torah, and the observance of Mitsvoth. An organized effort was made to reestablish the life of the community on its former basis. Pinsk took part in this striving together with the communities of Brest Litovsk and Horodno, and indeed it was not long before the Jewish community of Lithuania returned to its accustomed ways.

Economic life

Within a short time the community also succeeded in recovering economically. The Jews immediately attempted to return to their former ways of earning their living with some success. It seems that they managed to retain a large part of their capital during the Massacres, and this made it possible for them to rehabilitate themselves. It is known that until 1655 several of the Jews of Pinsk engaged in lending and in extensive commercial undertakings, their shops were full of varied imported goods, and the merchants had large quantities of clothes and jewellery, and had much capital at their disposal. Little is known about the question of lease-holding during those years. It appears that the financial position of certain lease-holders was unstable, particularly in places affected by Tartar inroads, and by murdering and looting by forces fighting in the area.

Pinsk in the Polish-Moscovite war

After the Pereyaslav agreement between Khmelnitzky and the representatives of the Tsar Alexei Mikhailovitch on the taking over of the Ukraine by Moscow, a renewal of hostilities between Poland and Moscow became inevitable. The Poles were the first aggressors, but suffered several defeats. The Polesian nobles, conscripted into the army, either did not respond, or organized themselves in units that did not accept outside discipline, and turned into gangs that roamed in the region and robbed the local population. Apparently the nobility feared that the conscripted army would be sent out of Polesia, leaving the district open to sudden Cossack attack.

suffer injustice, and their ability to defend themselves was limited.

The status of Pinsk among the "Main Communities": Pinsk was one of the leading Jewish communities of Lithuania from the sixties of the sixteenth century onwards. Brest Litovsk, Horodno and Pinsk were the "Main Communities" of Lithuania after the Union of Lublin, and from the minute book of the Lithuanian Council it is clear that from 1623 onwards their representatives — Rashei Medinah and Rabbis — were in fact the Council. The community of Brest Litovsk was the oldest, the richest and the largest of the communities of Lithuania and held a place of seniority from the earliest days. The second in degree of importance was Horodno, and then came Pinsk, the youngest of the three. The Rashei Medinah, the Rabbis and the Dayyanim of Brest Litovsk were traditionally accorded superior status. This advantage diminished gradually with the growth and strengthening of Pinsk and Horodno. As to the apparent superiority of Horodno over Pinsk, this was in reality superficial, and from the point of view of power and influence they seem to have been equal. The work of the Lithuanian Council was usually carried on by means of cooperation and mutual understanding between the Rashei Medinah and the three leading communities. The Pinsk and Horodno communities did not approve of Brest Litovsk which tended to commit acts in its own interest that did not comply with the regulations of the Lithuanian Council. The representatives of Pinsk and Horodno were genuine partners in the planning and carrying-out of the policies of the Lithuanian Council.

Pinsk as a place of learning: Rabbis of Pinsk

As the community grew in size and importance, so it also became a significant centre for the study of Torah, and the seat of one of the most honoured Rabbinates of Lithuania. A Yeshivah founded in Pinsk in the sixties or a little later had by the eighties acquired a reputation that crossed the boundaries of Lithuania, thanks to its head, Rabbi Yissakhar ben Nathan Shapira, one of the great Torah scholars of his day, afterwards Rabbi and Head of Yeshivah at Worms. It can therefore be supposed that in the last quarter of the sixteenth century the tradition of Torah study in the ways and methods accepted in the great centres of learning of Lithuania had become firmly rooted in Pinsk, and its learned men were taking an active part in the spiritual development of the Jews of Lithuania. Among the Rabbis who served in Pinsk in the thirties and forties of the seventeenth century are included several of the great names of the period.

Chapter 3

FROM THE KHMELNITSKY MASSACRES TO THE PEACE OF ANDRUSZOV

(1648—1667)

The community of Pinsk was profoundly affected by the Khmelnitsky rebellion. At the beginning of September 1648 the Cossack forces under Colonel Niebaba penetrated from Volhynia into Polesia, getting reinforcements from the local inhabitants. They overran estates and settlements, and vented all their fury on the nobles and the Jews. In places captured by the Cossacks the local population welcomed the invaders with great enthusiasm, and the peasants fought with them and even joined their army. Pinsk fell into the hands of Niebaba's Cossacks without a fight on the 26th of October 1648, when the Russian Pravoslav citizens presented them with the town. The Cossacks and their followers promptly began to murder Poles and Jews, to pillage and destroy. They held Pinsk for not more than two weeks, and on the 9th November the town was recaptured by the Poles, who carried out a slaughter of the Pravoslavs who did not succeed in escaping, as revenge for their treachery. By the end of 1648 the city was destroyed, deserted, and abandoned by most of its inhabitants.

As regards the Jews of Pinsk in these fateful months there is information in several documents of the town, dating from 1648 to 1650, and in the Hebrew chronicles recounting the Khmelnitsky

lagging behind estimate. Attempts at collection according to a count of heads failed completely, and the beginning of the seventeenth century saw the gradual consolidation of a method of collective agreements with the representatives of the Jewish communities whereby the responsibility of collecting the tax was transferred to these representatives. The minute book of the Lithuanian Council gives evidence to the effect that from 1623 onwards the assigning and collecting of the poll tax was one of the Council's regular tasks. After a compromise was arrived at with the monarchy the Jews did in fact pay the sum agreed (in 1623 and 1631 this was two thousand zloty, the Jews of Pinsk being responsible for about 10% of this amount).

It seems that the powrotne tax imposed a greater burden on the Jews of Lithuania than did the poll tax, and the government had difficulty in collecting it. In the last three decades of the sixteenth century and also in the seventeenth century most of the community's complaints were directed against this tax, not the poll tax. Apart from these official taxes the Jews of Pinsk, together with the rest of the Jews of Lithuania, had other requisitions to meet: sums to the military stationed in their town (zelner gelt); expenses incurred in billeting soldiers in private houses; shtadlan expenses; presents in money and kind to people in authority; and expenses incurred in libel cases against the community, or in bringing to trial a non-Jew guilty of the murder of a Jew. According to an ancient custom the Jews of Pinsk also paid a quarter (or a third) of all municipal taxes. In addition to these extra-community taxes they also contributed towards the expenses of the Lithuanian Council, by means of a self-imposed internal tax called the Skhum ha-Medinah ("the Council's amount"). This was usually collected according to property evaluation, and the "Main Communities" were obliged to collect it in consultation with their members and with the inhabitants of settlements in their district. This tax was for a considerable amount, similar to the government powrotne and poll taxes. There was also the Skhum ha-Kehillah ("community's amount"), for the financing of the current budget, which the evaluators fixed according to the sworn declaration of the taxpayers. The communities also collected other taxes: kwertner gelt for the benefit of the Rabbi of the "Main Community", and for payments incurred in employing a Hazan and Shamash. Cases of tax-evasion were frequent. The community received some income from fines, devoted to special, usually charitable, outlays, and from bequests, and in the years 1628—1632 the "Main Communities" drew considerable benefits from Moshe ben Eliezer, who held the general Lithuanian lease on customs collecting.

Relations between Pinsk and its surroundings: Information on this subject dates only as far back as 1623, and is found in minutes of the Lithuanian Council recording regulations drawn up to define relations between the larger communities and the settlements in their districts. These 1623 regulations reflect a fairly consolidated situation with already well-determined relationships. The extent of the chief community's authority was revealed largely by its influence in the arbitration preceding division of regular taxes among the communities in the area, and by its efficiency in collecting them. At first the collection of taxes from neighbouring settlements did not proceed smoothly, and there were settlements and groups of inhabitants who succeeded in evading payment, and in handing the burden over to other settlements and groups. The central communities themselves lacked complete information on the growth and financial standing of distant settlements. At a meeting of the Lithuanian Council, in 1627, it was decided that each chief community should undertake a type of enquiry into the settlements in its vicinity and carefully investigate the financial position of their inhabitants for the purpose of an equitable division of taxes. Complaints against alleged injustice and attempts at evasion of payments continued on even into the thirties, but in the forties these difficulties are not recorded, and perhaps it can be inferred from this that the Lithuanian Council finally succeeded in overcoming the problem. The chief community had the right to demand a contribution from the settlements in its vicinity towards impositions for special purposes (such as expenses incurred in libel cases, presents to authority, exceptional demands on charity). The inhabitants of the chief communities had more privileges than those of the vicinity in commerce, customs and estate leasing. The Rabbi of the chief community also had more rights. The inhabitants of the subordinated settlements did not infrequently

duties, because there were periods when the Rashei Kahal also acted as Rashei Medinah, and there were periods when the regulations of the Council forbade this. Rashei Medinah were the representatives of the "Main Communities", and of the settlements subordinate to their discipline, on the Lithuanian Council, the independent central governing body of the Jews of Lithuania. At first the status of the Rashei Medinah was not sufficiently defined, but in the thirties their position was strengthened, they were made responsible for carrying out the Council's policies, and they controlled the apportioning and collecting of taxes. Thus both the right to rule and practical authority were concentrated in their hands. The most important organizational affairs of the community were decided by the Rashim and the Rashei Medinah sitting together, in some cases with the collaboration of the Rabbi. The Rashim belonged to the wealthy section of the community (customs lease-holders, big estate lease-holders, merchants; and money-lenders, etc.). A special position of power and influence was vested in the Rabbi of the "Main Community" who was not only its spiritual teacher and leader in the upholding of Torah and Mitsvoth, but also took an active part in its direction. In many cases the regulations passed and the activities entered into by the community became valid only after they had been sanctioned by him. The Rabbi was head of the Beth-Din that judged financial cases. He also maintained a Yeshivah, and controlled the teachers and the education of the children. With the strengthening of the position of the Lithuanian Council, and its consolidation as an independent ruling organization the position of the Rabbis of the "Main Communities" was also stabilized. The Rabbis were not tied to their communities for a lengthy period (they were usually elected for from three to five years) and they were thus enabled to be independent of the narrower interests of certain sections of the leadership of the community.

In cases involving only themselves the Jews of Pinsk had recourse to their own independent legal institutions. The judicial authority was in the hands of two bodies, the official leadership of the community, and the Beth-Din. The leaders, with the cooperation of the Rabbi, dealt with criminal cases and matters involving leases, and the Beth-Din dealt with financial matters. The Pinsk Beth-Din was considered as the major Beth-Din for the settlements in the environs of the town. Dayyanim of the "Main Communities" also took part in the Beth-Din held at the central fairs of Lithuania and at the fair of Lublin. At these fairs the standing of the Dayyanim of Brest-Litovsk was considered higher than that of those from Horodno (Grodno) and Pinsk.

Taxes: The Jews of Pinsk paid taxes to the government, to the municipality, and to their own independent authorities. The two chief governmental taxes, powrotne tax, (on gates of houses) and poll tax, were paid by each Lithuanian Jewish community; the municipality received a fixed amount (one quarter or one third) of the taxes paid by the town as a whole, the community paid taxes to the Lithuanian Council in order to cover its expenses, and also taxed itself to meet communal outlay.

The strength of the community can be studied according to its ability to pay taxes to the government, to the town, and to the self-governing institutions. After the Union of Lublin, the Jews of Pinsk, and all the Jews of Lithuania paid the fixed powrotne tax regularly. In 1577—1573 the Lithuanian classes (stany) and the Polish sejm decided to impose a fixed poll tax. It appears that the Jews of Lithuania declared that they could not endure the burden of the powrotne and the poll taxes at the same time, and the eighties and nineties were years of protracted discussion between the Jews and the monarchy on the question of taxes. These same years were a period of experiment for the government in establishing methods of collecting the tax, and only by the end of the sixteenth century was a system consolidated according to which the tax collection was handed over to the self-governing institution of the Jews of Lithuania in return for a sum fixed in advance. From 1604 onwards the powrotne tax imposed on the Jews of Lithuania was 400 florins a year. The Jews of Pinsk paid about 15% of this amount.

From the end of the sixteenth century onwards a nominal poll tax was imposed on the Jews of Lithuania. The actual amount was not fixed, and varied from three to fifteen thousand zloty, collection

trade. The important Jewish merchants of Pinsk managed their affairs with great energy and on a big scale. Their hold on wholesale business was firm, and this aspect of trade ceased to be a monopoly of the Brest Litovsk Jewish merchants. In Pinsk itself there was a class of medium and small merchants who traded in the town itself and in the near neighbourhood. Jewish businesses were concentrated in shops in the market, in shops that were part of dwelling houses, or in the houses themselves in various parts of the town besides the market.

Customs and tax leases: The wealthy members of the Jewish community of Pinsk also turned their attention to leases on customs and taxes. There is evidence that the liquor tax (czopowe) was in the hands of Jews from Pinsk in 1605 and 1646. On the basis of evidence in the records of the Lithuanian Council one can conclude that the lease on the czopowe tax was in the hands of Jews during a lengthy period, and perhaps this aided their liquor trade as well. For instance, in the forties, an extensive and varied lease on many taxes and imposts was held by one of the wealthy men of the community, Baruch Nahmanowich. In the thirties and forties customs collection was also a source of Jewish income. In the customs houses of Pinsk, in its neighbourhood, and on the trade roads that led to it there were customs houses held by Jewish lease-holders. Estate leases too included the right of collecting customs. Nevertheless this activity was not conducted on a large scale, regarding either extent, or the number of people engaged in it. It is presumed that these were later deliberately incorporated into the planned policy of the Lithuanian Council, which in 1627 took the decision that Jews should control customs collecting, and handed over the monopoly on the lease to Rabbi Moshe ben Eliezer.

Liquor leases: The holding of liquor leases was included in the medium and small range of business activities. The Jews of Pinsk succeeded in evading the Pinsk municipality's monopoly on liquor leases, accorded it under the Magdeburg Rights, wherever they settled under church jurisdiction. In 1632 they were granted the right to a third of the liquor leases. In the forties some tens of families gained their living from taverns that they possessed in the town. Leases on taverns on estates and in villages also served as a source of livelihood during this period.

Loans: Money-lending was also a source of valuable and steady income to the Jews of Pinsk. From the evidence available on the period of the forties it can be seen that this was an activity of wide extent. Some of the money-lenders had considerable capital at their disposal; lending was not their only concern, and sometimes they also engaged in lease-holding. There was a fair-sized group of well-to-do people who were able to lend considerable sums against good security. The borrowers were, firstly, land-owners, or government servants (usually sons of the nobility), and, secondly, burghers. Houses mortgaged by Christians could pass into Jewish hands in the event of non-settlement of debts. If the usual protection was insufficient the Jewish money-lenders sometimes did not hesitate to take the law into their own hands and obtain by force what was due to them.

Crafts: At the time of the Union of Lublin the part played by manual trades in the economic life of the Jews of Pinsk increased to some extent. At this period the Jewish community of Lithuania, and, separately, the Jews of Pinsk, were promised the right to engage freely in manual trades, without having to belong to guilds (cekhy). In the documentary sources we find evidence of tailors, barbers, jewellers, bookbinders, also butchers. A part of the population were paid employees.

Community organization

The chief source of information on the organization of the community of Pinsk is the minute book of the Lithuanian Council, which includes factual material on the representatives of the Pinsk community in the Council, on the structure of the leadership of the community and its methods of working. The normative regulations in the Council's records reflect in effect the solid and unified framework of the organization common to most of the Jewish communities of Lithuania and Poland, and these methods of organization apply also to Pinsk.

The leadership of the community consisted of three groups, responsible for different tasks, graded according to their importance: Rashim, Tovim (boni viri), and Ikk-Orim, and together they numbered 11—13. The actual work of governing the community was directed by the Rashim (Rashei Kahal and the Rashei Medinah). In the "Main Communities" it was not always possible to distinguish between their separate

began to occupy an important place among their sources of livelihood. This system of leasing land (arenda) did not however lead to over concentration in the one sphere as it did in the Ukraine. The Jews of Pinsk also made money on a large scale from commerce and lending, engaged to a certain extent in crafts, and occasionally obtained tax and customs leases, which were officially forbidden to them. The economic life of the Jews had thus quite a wide and varied base during the period under discussion.

Estate leases: Information available on Jewish holders of estates on lease in the Pinsk area covers the period from the twenties to the forties. At this time large leases on estates were in existence in Olewsk, Koźangródek, Lubieszow and Pniewno, Uhrynicz, Kozlakowicze. Leases were granted in return for large, or even very large sums, and included, in addition to the actual land of the estate, its natural resources, the serfs and their labour obligations, taxes, transport facilities and road tolls, taverns, mills and smithies. The lease also gave the holder authority over the serfs on the estate, and the right to judge and to punish them according to the law. The complicated economic structure of the lease covered several areas. The most important was still agriculture, and the sale of produce on the market, and the chief source of income was the labour of the serfs bonded to the lease-holder, who worked his land, and paid him various taxes. Other activities included the monopoly on making and selling liquor; the right of fixing a road toll; the monopoly on grinding corn for the farmers, who paid in kind. In addition, the lease-holders developed various commercial enterprises: dealing in the serfs' agricultural produce, fattening oxen for export, exploiting the forests and exporting half-prepared timber and semi-industrial products such as charcoal. The broad compass and intricate administration of a big lease holding demanded a heterogeneous staff of assistants, inspectors and estate servants. The lease-holders had complete authority over their estates, and they applied strict methods of administration. They were armed, and were escorted by police and retainers during inspection of their property. The labour obligations of the serfs were strictly enforced, and discipline was severe. Big lease-holders lived on a grand scale, sometimes in imitation of the nobles from whom they acquired their leases. Besides large and medium-sized leases there were also small leases on taverns only, although the documentary evidence for this is poor.

Commerce: The Jews of Pinsk in practice, enjoyed freedom of trade. The commerce of the town continued developing after the Union of Lublin, in the last part of the sixteenth century and the first half of the seventeenth. Its merchants, both Christians and Jews, established live contacts with the large commercial centres of Poland and Lithuania, and also with Volhynia. In the Lukov and Brest-Litovsk customs house records of the eighties of the sixteenth century we learn of the extent of Jewish business in Pinsk, and of the decided significance of the commercial undertakings of the Jews of Lithuania generally. Jewish merchants in Pinsk at this period numbered about twenty or more, of whom over half were of considerable importance. This fact displays the steep rise of Jewish commerce in Pinsk in the sixties and seventies of the sixteenth century. Some of the big merchants were sons of well-to-do fathers, and others were merchants who raised themselves by their own efforts. But even with all this there is no doubt about the greatly superior extent of Christian business affairs as compared to Jewish, during the period discussed. Competition between the two was comparatively mild. Jewish merchants sent leather and furs of various kinds, wax and tallow, to the markets of Poland and Lithuania, and participated in the export of trees and timber products and wheat along the rivers. From the Polish fairs they imported metal, cloth, haberdashery, wine, fruit, and oriental delicacies. Pinsk trade with the big commercial centres of Poland and perhaps also of Lithuania was of a steady character. The development of Jewish commercial activity in the town was also connected with a number of factors arising from the internal interrelations of the Lithuanian Jewish community. The leading communities (Brest-Litovsk, Horodno and Pinsk) were entitled to trade freely in the settlements subordinated to them, but outsiders had only a limited right of trade in the central communities. Contributing to the consolidation of Jewish commerce in Lithuania was the fact that customs leases were chiefly in the hands of Jews, and Jewish merchants received a customs rebate on their goods. This was a result of the Lithuanian Council's deliberate policy directed towards the strengthening of the position of Jewish

expansion. Some legal restrictions remained — the acquisition of new houses was prohibited, and there was a partial limitation on buying local leases, but these were largely evaded by settlement on land under private jurisdiction, that is, autonomous regions that belonged to the church or to the nobility, which were independent of the town authority and the Magdeburg jurisdiction.

The rights of the Jews were implemented in every-day life both in theory and in practice. Government and burghers generally respected these rights and assured the Jews an adequate degree of defence for their lives and property. Litigation between Jews and Christians was generally heard in the castle before the starosta and his deputy, according to the charters, but there were also cases involving Jews and Christians that were brought before the court of the nobility, usually without objection from the Jewish side. If on occasion it was felt that the court of the nobility was prejudiced, the charter subordinating such cases to the jurisdiction of the king was invoked. Cases involving Jews only were brought before their own Beth-Din, and there was seldom need for recourse to other authorities. Jews sentenced by the Beth-Din performed their punishment in the community's prison, which was guarded by servants of the castle.

Relations between the Jews and the surrounding population were relegated to a position of lesser importance by the bitter antagonism beween the Russian population, chiefly Pravoslav (Russian Orthodox), and the Catholic Polish government, which arose when the Polish rulers attempted to carry out a policy of unification of the Pravoslav and Catholic churches, having recourse to force and acts of oppression. In the same way the suppression of the Pravoslav church in Pinsk and the gradual abolition of its institutions — churches and monasteries — that continued almost throughout the reign of Sigmunt III (1589—1632) turned the attention of the burghers away from their attempts to restrict the freedom of the Jews, and to some extent neutralized anti-Jewish tendencies. At this period the Jews of Pinsk enjoyed both the protection of the upper clergy of the Uniate Church (in whose service they held economic and administrative functions), and the defence of their peace and security by the government of Poland. Attempts made by the burghers of the town to retard the growth of the Jewish community were made from a position of weakness and did not achieve any significant results. The lower clergy, most of whom remained loyal to the Pravoslav Church, tried to provide an articulate voice to latent feelings of enmity against the Jews, but without great success. Lease-holding brought many of the Jews of Pinsk into close contact both with the nobility and with the village population. The peasant serfs did not display any special antagonism towards the Jewish lease-holders. The district was in the earlier stages of colonization, and the peasants still retained, to some extent, freedom of choice. In actual fact they were indifferent to the identity of their exploiters, whether these were nobles and Christian lease-holders, or Jewish lease-holders. The relations of the nobility with the Jews who came into contact with them were ambiguous. On the one hand, during the period extending from the twenties to the forties of the seventeenth century the nobles handed over large leases to the Jews, making handsome profits out of this, and on the other hand, they not infrequently attempted to increase their income by ejecting the Jewish lease-holders on various pretexts, sometimes using force, sometimes having resort to litigation, or employing both methods simultaneously.

To sum up, it may be said that the Jews of Pinsk lived and worked in an environment that was not indeed lacking in feelings of religious or social enmity, but in which the complex of religious, political and economic circumstances was such that this enmity did not reach practical expression. In general the Jews of Pinsk were not disturbed in their daily lives and the peaceful conduct of their business.

Economic life

The development of the Pinsk district that began in mid-sixteenth century and continued until mid-seventeenth was part of the process of economic and social change that took place in Poland in those two centuries. Pinsk emerged as one of the important commercial centres of Lithuania. The process of colonization in this region was at first slow and cautious, but it gathered speed in the first half of the seventeenth century, especially in the period of the twenties to the forties. The Jews of Pinsk took an active part in this development, which had a profound influence on their economic life. One consequence of the expansion of colonization was their entry into lease-holding on estates, which soon

Chapter 2

FROM THE UNION OF LUBLIN TO THE KHMELINTSKY MASSACRES

(1569 — 1648)

Development of the community

By the forties of the seventeenth century the Jewish community of Pinsk was many times greater in number, houses and area of habitation than it had been in the sixties of the sixteenth century. It included almost 200 families, about 1,000 persons, that is almost four times as many as in 1566. At this period the Jews lived mainly in the autonomous sections of the town which were under the jurisdiction of the church and nobility. The prohibition against buying or owning new houses imposed on the Jews through the Magdeburg Rights granted to the burghers of Pinsk by Stefan Batory in 1581 was confirmed in 1633, but was in practice evaded, and did not achieve its purpose. The Jews lived together with the Christian population, and the area was more Christian and less Jewish in proportion to its distance from the Street of the Jews. At the end of the sixteenth and during the seventeenth century Jews also penetrated the hamlets and villages around Pinsk. At the beginning of the seventeenth century we have evidence of Jewish settlements subordinated to the Pinsk district in the villages Homsk, Janow, Turow, Wysock, Dombrowica, Koźangródek, Lubieszow (Libeshei), in the Pinsk district itself, and in Olewsk, Owrucz, Baracze, and Iczomyrz in north Volhynia. Most of these settlements stood on private land and grew up as a by-product of lease-holding, since men who were sub-agents or salaried employees of the lease-holders needed living quarters near their place of work. The dependence of these communities on Pinsk can only be explained in terms of the economic and financial activity of the lease-holders and rich Jews of the town.

Legal status

The unification of Poland and Lithuania did not cause formal changes in the legal status of the Jews of Lithuania. The Polish kings Henri de Valois, Stefan Batory, Sigmunt III and Vladislav IV, complied with the requests of the "Main Communities" of Lithuania, always including Pinsk, and assured all their former rights and privileges. The charters granted by these kings gave increasingly clear and detailed definition of the juridical standing of the Jews. Especially emphasized was the condition of their subordination to the "court of the castle" (the legal arm of the monarchy) only in cases involving both Jews and Christians, and their freedom to engage in commerce and crafts without being obliged to belong to guilds (cekhy). Successive charters defined in greater details methods of applying the accepted custom to actual cases, and of practical administration. The general charters issued to the Jews of Lithuania formed the legal basis for the existence of the Pinsk community.

The Magdeburg charter granted the burghers of Pinsk by Stefan Batory in 1581 presented them with some legal rights intended to restrict the activity of the Jews in the fields of commerce, lease-holding, and crafts, and the charter issued by Vladistav IV contained several clauses designed to limit their economic and geographic expansion. The Jews of Pinsk, on the other hand, took steps to obtain special charters containing an authoritative definition of their rights, which were occasionally incorrectly implemented, owing to changes in external circumstances, and to conflicts arising between the rights of Jews and the rights of other burghers. They received charters in 1632 and 1633 from Sigmunt III and Vladislav IV respectively, realistically reflecting contemporary conditions, and providing solutions to the problems that concerned their every-day life. And in fact the Jews succeeded in retaining all their legal rights, freedom to engage in commerce and crafts, and freedom of religion, and obtained permission to repel attempts made by the Christian burghers to place restrictions on their acquisition of houses, their legal affairs, their local liquor leases, and on free participation in commerce and crafts. These charters greatly encouraged the swift economic development of the Jews of Pinsk, their increase in numbers, and their geographical

at their head; this group held the lease for eight years or more; it then passed to non-Jews of the town, and afterwards was acquired by other leaseholders, Such Jews from Kobrin and Brest-Litovsk were also active in the Pinsk district. In comparison with those of the Brest Litovsk Jews the leases of the Jews of Pinsk were very modest. They entered this sphere of affairs at a stage when it generally was decreasing in importance, but at the same time the brewing and selling of liquor became a state monopoly, and was handed over on lease to the highest bidders. The Jews of Pinsk exploited this opportunity.

The Pinsk community apparently had gardens beside their houses from the very beginning of their settlement in the town. Some of the leading and wealthy families owned estates, holding them on the same conditions that applied to the nobility, with peasant serfs as laborers. The census of 1561—1566 no longer refers to Jewish-owned estates, but the rich or well-to-do among the community received ploughed land, measured by the voloka, and garden land, measured by the morg, at the time of the land distribution by volokas. They did not cultivate their land with their own hands, but directed its exploitation for gain. Although the Jews of Pinsk were not enterely divorced from contact with agriculture, one cannot really speak of their actual engagement in it. To a certain extent they were affected by the agrarian reform of Queen Bona and King Sigmunt August, but by that time they were not permitted to own land, and were only allowed to hold it in return for payment (czynsz). This was one of the symptoms of the Jews' loss of the legal status that had placed them on an equal footing with the nobility, a factor that increased their social isolation and contributed to the formation of a closed community after the Union of Lublin.

Pinsk was always a commercial town because of its position at a junction of both land and water travel, a circumstance that assisted in the expansion of Jewish trade. By the sixteenth century trade contact had been established with Kiev in the south and with Lublin and Poznan in Poland. At the Polish fairs the merchants of Pinsk dealt in the products of the abundant forests surrounding the town. The Jewish merchants achieved a certain measure of wealth through commerce, but most trading was at this period in the hands of the Christian burghers. There is no evidence of commercial competition between Jewish and Christian merchants. The part played by Pinsk in the trade of Lithuania as a whole was as yet modest, and the business affairs of the Brest Litovsk Jews, for instance, were much greater. But Pinsk participated in the gradual expansion of commercial activity in Lithuania-Poland in the period under discussion, and the part of the Jews in the town's trade grew accordingly.

In the middle of the sixteenth century changes came about in the economic and social structure of Polish agricultural production as a result of an increasing demand for agricultural produce, both in the internal market and in the markets of western and northern European countries which were becoming customers for wheat and timber products. The change led to the expansion and intensified development of farming estates (folwarki). In Polesia these new conditions made themselves felt in the middle of the sixteenth century through the colonizing and agricultural policies of Queen Bona, which were designed to encourage the production of wheat and timber. Exploitation of the forests was a particularly profitable enterprise, in which the Jews of Pinsk took part. Raw timber was exported, as were semi-industrial products, such as charcoal, tar and resin. These were transported by land to the Mukhawiec river, and then by water to Danzig. Exploitation of the forests and trade in their by-products began to play an important part in the economic life of the Jews of Pinsk, and contributed to the swift growth of the community and its economic independence.

theory but also in practice. They held land and cultivated it, were engaged in commercial affairs, and lent money at interest without hindrance. Some of the respected and wealthy members of the community were favoured with the special protection of the Prince; they owned estates, and enjoyed to all intents and purposes the full rights of nobles, including the right to possess serfs and benefit from their labour obligations.

The Jewish settlement in Pinsk was not limited by law to a certain street or district by Prince Feodor or by his successors, but the community did at first concentrate in one street, the Street of the Jews, that was close to the prince's castle and to the market. It thus promised favourable conditions, as regards both safety and commercial activities. In 1514, eight years after its establishment, the community had reached a certain standing among the more important communities of Lithuania. Its growth continued without interruption, and it spread from the Street of the Jews to neighbouring streets. The tendency was still to concentrate in a limited area, so that the Jews of Pinsk continued living in a closely integrated group.

The consensi taken in the years 1552—1555 and 1561—1566 give a sound factual basis on which to estimate the growth of the Jewish population of Pinsk in the fifties and sixties. They also afford a possible means of arriving at an evaluation of the growth of the community from its beginnings, in the first decade of its existence, by the application of a retrospective calculation. It appears that the founding nucleus numbered about 15 families (about 75 persons). By the middle of the fifties the community had more than doubled, and numbered about 35 families (175 persons). Gradually the community attained a respected position among the important Jewish communities of Lithuania, and contributed actively to the solution of problems common to the Jews of Lithuania as a whole. Its strength was firmly established by the end of the forties and fifties through increase in numbers and remarkable economic expansion. The organization of the Jewish community of Lithuania is encountered for the first time in records of the sixties, and it is clear that the Pinsk community played an important part in this, while its Rosh Medinah and indeed most of the members of the community participated actively in the direction of the organizational affairs of the communities of Lithuania as a whole. In the sixties, when a poll tax was imposed on the Jews of Lithuania to be divided among the communities, Pinsk was prominent by virtue of the large sums that were levied on it, a fact indicating its prosperity, or the size of its population. The task of apportioning the taxes gave an impulse to the organization of Lithuanian communities, and strengthened their institutions. At the same time the study of Torah was stimu'ated, the authority of the Din Torah was strengthened, and the power of the independent Beth-Din was consolidated.

Economic life

The main lines of development of the economic activity of the Jews of Pinsk emerged during the first generation of the community's existence. They concentrated in three areas: landowning under conditions similar to those enjoyed by the nobility, money-lending and commerce. The wealthier men placed their capital in estate-owning and in money-lending, and at a later stage, or perhaps simultaneously, entered into commerce. At this period Jews from Pinsk are not found among the important holders of customs leases in Lithuania, and in general the extent of their business affairs was at first comparatively modest, but in the course of a single generation they succeeded in stepping up the rhythm of economic activity in Pinsk and in amassing capital that afforded them the means to turn to new sources of gain. Nevertheless their economic growth and integration remained fairly slow, and they reached a stage of relative prosperity, but not of great wealth. During the period from the thirties to the sixties some of the wealthier and more important inhabitants occupied themselves with money-lending. Some loans were for large sums, and were given on good security, such as fixed property, mortgages on land, and personal valuables. In some special cases interest on loans was paid in terms of serfs' labour dues. Lenders recorded in the documentary evidence available are shown to have dealt in affairs other than loans, such as trade, leases, and estate management. It is thus clear that they had considerable means at their disposal. In the middle of the sixteenth century part of the capital of the Jews of Pinsk was devoted to acquiring leases. In 1550 Queen Bona granted leases on road and bridge tolls and on taverns to several Jews of Pinsk in partnership, with Yisrael and Nahum Pesahowits

the minutes of the Lithuanian Council, and chiefly from the normative rules and regulations given there, this being the only documentary material available. Sometimes it was necessary to investigate problems from the point of view of their relevance to Lithuania as a whole before it was possible to apply the findings to the history of Pinsk. These questions have not yet been comprehensively treated, and a certain amount of elucidation had to be undertaken here.

The chapter divisions of the work here presented correspond to important dates in the history of Poland-Lithuania and Russia; 1569, year of the unification of Lithuania and Poland, an event that altered the political status of Lithuania and launched her on a new course of social and economic development; 1648, date of the outbreak of the Cossack rebellion, signal for incidents that shook the foundations of the Polish state and struck a severe blow at the Jews of the Ukraine, Poland and Lithuania; 1667, year of the signing of the Peace of Andruszov, which formed a dividing line between the Cossack and Muscovite wars and the period of quiet that followed (although for the Jews of Pinsk there was little difference between the years 1665 and 1670); the process of historical development that turned Pinsk into what was to all intents and purposes a Jewish town was virtually complete by the end of the seventeenth century, and therefore 1706, the year of the Swedish invasion, was taken as a date, the more so because of its being a date prominent in the general history of the town; 1793 is the year of Pinsk's inclusion in the Russian empire after the second division of Poland. Our study concludes with the year 1880, when the modern history of the Pinsk community under the influence of political movements begins to take shape.

The history of the Jews of Pinsk is part of the history of the Jews of Lithuania at a period when they revealed the forces that had been hidden in them. The attempt made here to display the forces and causes that directed and influenced the history of the Jews of Pinsk, inevitably threw light also on the forces that directed the development of the Jews of Lithuania, Poland and Russia.

Chapter 1

FROM THE ETABLISHMENT OF THE COMMUNITY TO THE UNION OF LUBLIN

(1506—1569)

Establishment of the community and its legal status

The Jewish community of Pinsk was established by a group of Jews, apparently from Brest-Litovsk, who returned from exile after King Alexander, in 1503, permitted the re-entry of the Jews expelled from Lithuania in 1495. These first settlers arrived in Pinsk as an organized community. They took steps to ensure that in a short time after settling in Pinsk their rights should be clearly defined by charter, and such a charter was granted them in 1506 by Prince Feodor (ruler of the semi-independent princedom of Pinsk). It assured the Jews of Pinsk the same rights that King Alexander had granted the Jews of Brest Litovsk on their return from banishment, and thus indirectly gave them the freedoms contained in the basic charter that the Jews of Lithuania had received from Witold in 1388. They were granted the rights of free men, on an equality with the lesser nobility, were promised full protection of person and property, freedom to engage in money-lending, commerce and manual trades, and the right to organize their internal affairs according to their religion. Legal affairs involving Jews and Christians were under the jurisdiction of the prince of Pinsk. After the Pinsk duchy was taken over by King Sigmunt I, who placed his wife Bona in authority over it, Jewish legal affairs were in practice under the control of the Starosta of Pinsk, appointed by the Queen. (Only cases concerning Jews who held leases on custom and tax collecting were brought directly before the King, and cases involving litigation between Jews and Christians subordinate to the Bishop were brought before a court on which the Bishop sat.) And in fact the Jews of Pinsk enjoyed the rights and freedoms set out in their charter and the charter of the Jews of Lithuania not only in

HISTORY OF THE JEWS OF PINSK

1506 — 1880

by

Dr. Mordekhai Nadav

INTRODUCTION

In this work an attempt has been made to examine the historical development of the community of Pinsk from its establishment, before 1506, and to explore the series of events that, in the course of fifty years, made it one of the more important and leading communities in Lithuania, and that later, under the Lithuanian Council, led it to achieve the position of one of the "Main Communities". An attempt has also been made to explain the historical process causing the town of Pinsk, for a period of two hundred years, to acquire the character of a Jewish town — in fact a major Jewish center until its destruction during the Holocaust.

The method of giving an account of the history of the Pinsk community in the period 1506—1880 was largely determined by the kind of documentary material available. The non-Hebrew material used as a basis was that published in various collections:— the Russko-Yevreiski Archiv, Regesty i Nadpisi and Acta, especially those issued by the Vilna Archives Council. Owing to the lack of a general monograph on Pinsk, a greater use than the author would have wished had to be made of general collections of documents for the investigation of special problems concerning the town and district. The Hebrew sources up to the period of the Khmelnitsky massacres (1648—9) are much poorer, and apart from one document dating to the sixties of the sixteenth century, and some other scattered information, it is only in the minutes of the Lithuanian Council, begun in 1623, that specific documentary material touching directly on the history of the Pinsk community can be found, as well as much material concerning the general history of the Jews of Lithuania that frequently is of significance in the history of the Jews of Pinsk. For the period after 1648 use was made of the Hebrew chronicles recording the Khmelnitsky massacres, of approbation to books, and also of some literary sources, notably the writings of Rabbi Yehudah Leib Pukhovitser and Rabbi Naftaly Hirsch, son of Yonothan Seal, both of Pinsk.

All these sources taken together give documentary coverage to only certain sections of the period. For instance, in comparison with the relative quantity and variety of the material on the fifties and sixties of the sixteenth century, and the thirties and forties of the seventeenth century, there is almost no information available on the last two decades of the sixteenth century and the first decades of the seventeenth.

The fragmentary nature of the documentation imposed a method of procedure designed to extract as much of the information contained in the material as possible. Repeated examination of the documents from different points of view, and the correlation of one document with another enabled the adoption of a critical attitude to their contents. A card index of names, according all information on all the Jews of Pinsk in the documents available, not only gave fuller information about certain personalities, but also facilitated the examination of the history of families, and presented material for investigation equivalent in itself to a piece of documentary evidence. It appeared in fact that the establishing of the correct connection and relationship between one document and another was sometimes not less significant than was the evidence presented in documentary units. In this way links could be created between poorly-covered periods, that in themselves did not bequeath enough material to provide adequate answers to certain questions.

Nevertheless it was not always possible to shed light on certain aspects of the life of the community. For instance we know almost nothing about the internal community life of the Jews of Pinsk during the period before and after 1569. All our information about the structure of the community is drawn from

Monument in memory of Pinsk's Nazi victims, erected by the Soviets (1966) with plaque according to their wording: "In memory of 30 thousand Soviet citizens tortured and shot by the Fascist German Occupiers in 1942—1943 in this area"

gineer Reich, P. Borushok, and many others. The women of Pinsk were spurred on to form their own organization by the difficult social conditions in the town after the First World War and the Balakhovich pogroms, and also by the fund-raising activities for the upbuilding of Palestine and the practical realization of Zionist aims after the Balfour Declaration. They founded a WIZO branch in the town, which was very successful in the fields of social work and education, as well as in fund-raising. The WIZO office was headed by the following ladies: R. Rabinowitsch, A. Burstein, S. Kahan, H. Budkovski, M. Rubin, R. Stillerman and others.

The workers' parties, which were opposed to religious education and were fervent advocates of the use of Yiddish and of socialist indoctrination (especially the "Bund"), set up their own educational institutions, in which the language of instruction was Yiddish: an orphans' home, and a primary school bearing the name of M. Gleiberman which was outstanding amongst Pinsk schools for its teaching standards and cultural attainments. It had more than 250 pupils, mostly workers' children, and was supported by the ZYSHO (Zentrale Yiddische Schulorganizatsye). There was also a club for adults called "Arbeiter Winkel" and a youth organization called "Zukunft". The left wing of *Poalei Tsion* opened two primary schools, and also evening classes. These various institutions were directed by a joint board of intellectuals and workers: Leizer Levin, A. Y. Shlakman, Temchin, Motel Fishko, H. K. Busel (of the left-wing of *Poalei Tsion)*, and others.

Many Jewish parents sent their sons and daughters to study at the "Chechik high school" where, though it was Jewish owned and under Jewish direction, the language of instruction was Polish and the pupils received a government matriculation certificate. The syllabus, however, included Jewish history. Although there were assimilationist Jews from Galicia and Poland on the teaching staff, the Jewish atmosphere in the pupils' homes and elsewhere outside the school (the Jewish political movements) preserved the pupils' national consciousness. Just as the "modern *heder*" proved itself stronger than the Pinsk "Realschule" in the time of Russian rule, so in the Polish period the idea of the Jewish national revival was powerful enough to prevent assimilationist tendencies from having any adverse effect on the Jewish consciousness of the younger generation.

*

We are now nearing the end of the history of the Pinsk Jewish Community. In writing these pages, I have been aided by the thorough and comprehensive researches included in this volume. My aim in this Introduction has been to evaluate, in the light of all the extant material, the various elements and factors of which the history of the Pinsk community was composed, and to reflect the various aspects of this history.

In the Jewish social spectrum of the Pinsk and Karlin communities in the last phase of their existence we thus find, at one extreme, the Zionist *Haluts* movement which established in Palestine "the settlement in memory of the Pinsk martyrs", and at the other extreme, a group of assimilationist Jews who came to Pinsk from the outside — teachers, lawyers, doctors, and government officials, who were remote from Judaism and who aspired to become part of the Polish people. This period came to an end when Pinsk was occupied by the Russian communists, who put an end to all Jewish activity in the city (1939-1941). They were followed by the Nazis, who exterminated the Jews of Pinsk, destroyed the Jewish cemetries, and smashed to pieces the memorials of centuries of Jewish life.

*

A community's most lasting memorial is its history.

himself in his efforts to protect the lives, honour and property of his fellow-Jews, and his record of the time and of his endeavours is preserved in his historical volume, *Megillath Puranuyoth* (Tel Aviv 1929).

*

Pinsk's period of being under Polish rule (1920-1939) was marked by political oppression and by economic discrimination and struggle, side by side with flourishing cultural growth and activity. The various movements that had arisen amongst the Jews of Pinsk at the end of the previous century (Zionism in its various forms, the modern *heder*, the "Bund" and the other socialist parties, the Yiddish school, the trade unions) now consolidated their ideologies and laid down the lines of the policies to be followed by them. In external matters, they waged a united struggle against the anti-Semitic Polish regime and in defence of their own political and economic rights. But internally they were torn apart by bitter conflicts, particularly on cultural and educational issues. These conflicts sometimes assumed extreme forms, as in the "Bund's" opposition to the election of a communal *Rav*, the language dispute (Hebrew versus Yiddish), and the like. The schools established by these movements were a faithful reflection of the spiritual condition of Pinsk Jewry at this time. The orthodox Jews, as the conservative element, ensured the maintenance of the two *Talmud Torah* institutions — the one in Pinsk, with 350 pupils, and the other in its own building in Karlin. Unlike their counterparts in Poland, these *Talmud Torah* schools included secular subjects in their syllabus, and amongst the members of their staffs were teachers who had received a general education and formal pedagogic training. The main patrons of these schools were the *Rabbanim* Ravinski and Rosenzweig, the Rebbe of Karlin R. Elimelekh Perlov, and the older members of the community Dov Levin, Alter Kolodny, Aharon Shub, Shemuel Tchernihov, Yeshayahu Gevirtsman, David Bonyuk, Moshe Bregman, and others. Also established in Pinsk at this time was the *Beth Yosef yeshivah*, which was transferred there from Russia. In its religious teaching and rules of conduct this *yeshivah* belonged to the *Musar* movement which had been till then unknown in Pinsk. It was under the direction of the Rabbis Shemuel Weintraub, Yosef Glick from Kazan, Yitshak Wolfshen from Shershov, and Yitshak (Itchele) Berlin from Karlin. It had three hundred pupils, who studied in very difficult conditions. Another educational institution established in Pinsk at this same time was a branch of the *Tifereth Bahurim* movement for religious evening classes. The presence of the Rebbe R. Elimelekh, the son of the *Yenuka* of Stolin, in Karlin, and of the Rebbe R. Yitshak-Aharon of Libeshei in Pinsk, brought about a hasidic revival in the city, albeit limited to their own narrow circle.

The Zionist movement developed a network of educational institutions for the propagation of Zionism and Jewish national consciousness. The *Midrashah Tarbuth* primary school in Pinsk, and later in Karlin, was a continuation of the "modern *heder*" and prepared its pupils for the *Tarbuth* high school. The girls' school founded at the beginning of the present century by the General Zionists, and called first the *Leah Feigeles Shule* and subsequently *Tel Hai*, was later taken over by members of the *Tseirei Tsion* movement. It educated its pupils in the spirit of the Zionist Labour Parties as did the "Y. H. Brenner" primary school. The technical school was already under Zionist direction in the days before the First World War and its principal, Yaakov Ehrlich, emigrated with his family to Palestine before the War. After the War, the school was reopened under the joint direction of the General Zionists, *Tseirei Tsion*, and leading industrialists and businessmen. The pride of the Pinsk Jewish educational system was an institution which gained itself a fine reputation throughout Poland — the *Tarbuth* high school founded by its energetic and devoted first principal, Avraham Mazor, whose work was faithfully carried on and developed by his successor David Alper (neither of them was a native of Pinsk). The school's teachers gave their hundreds of pupils a general education which equipped them to continue their studies at university level and imbued them with the spirit of Zionism and Jewish nationalism. A large number of these pupils realized their parents' ambition and put their teachers' instruction into practice by emigrating to Palestine and playing their part in the rebuilding of the Jewish homeland. The governing bodies of these Zionist educational institutions were composed of middle-class members of the Zionist organization, such as A. A. Feinstein, S. N. Gittelman, M. Basevich, Y. Bregman, A. H. Neiman, Y. Shkolnik, A. Papish, M. Y. and Z. Segalevitz, M. Eisenberg, A. Stillerman, F. Ginsburg, A. Bodankin, Y. Pekatz, Y. Eliasberg, Dr. E. Bregman (in his capacity as Deputy Mayor), A. Weiner (Yisraeli), H. Pinski, B. Katzman, J. Briski, En-

its strength mainly from the Jewish middle-class, there also came into being in Pinsk two anti-Zionist socialist parties — the "Bund" and the S.S. — whose members were mainly workers. The aim of these parties was, in their own words, "to add our spark to the flame of the revolution in Russia ... and to liquidate the capitalist world". To this end, they waged a revolutionary economic and political struggle, under the slogans of a shorter working day, higher wages, and better social benefits. They strove, in writing and by word of mouth, to educate the workers to a complete change of mental attitude — to convince them that they could dictate conditions to the employers. They were opposed to the traditional Jewish way of life and attacked the patriarchal rule of the *gevirim* (the rich members of the Community), who were at this time moving out of Pinsk. While the Zionist struggle in Pinsk was carried on surreptitiously, behind closed doors (the sale of *shekels* and of Colonial Bank shares) and through school education and propaganda sheets, the socialists fought their battle openly in the streets of the city, in the woods, and in the factories. They even formed their own pistol-carrying armed bands and did not recoil from acts of violence, such as throwing acid in policemen's faces or even murdering some of them, and robbing government institutions to finance their activities (the purchase of weapons, and the like). Since Pinsk had a large proletariat, its leaders (most of whom came from outside) were able to conduct a large-scale and bitter revolutionary struggle. The history of these socialist parties, especially of the "Bund", is a long series of public meetings, strikes, demonstrations, clashes with the police and, as already stated, murders (like that of the policeman Bundarzig). The authorities were obliged to bring Cossacks to Pinsk to crush these terrorist activities. The socialists' struggle now took on all the fervour of a holy war. They fought with selfless heroism, risking, and often sacrificing, their lives. Hershel Stern was murdered by a policeman, who was himself subsequently murdered by members of the "Bund". Dolinko was killed when a stick of dynamite exploded in his hand; and Moshe Kolodny was blown to pieces by a bomb that he was preparing for use, and his remains were buried by his comrades to the accompaniment of revolutionary songs and pistol-volleys. At the funeral of another Bundist, who had died a natural death, the dead man's comrades, standing round the open grave, shouted: "Long live political freedom ! Down with the monarchy !". These are some of the many examples of the courage displayed by the Pinsk socialists in those days. Many of them were condemned to long terms of imprisonment with forced labour, were deported to distant parts of Russia, or were placed under police surveillance, were beaten, and the like. Outstanding among the leaders of this struggle were Shlomke Zeleznikov, Moshe Adler, the shop-assistant Notke, Volodka (who was shot in the leg), and others. By their heroism, the young Pinsk workers of those days wrote a glorious page in the history of Jewish socialism, even though they were ultimately defeated in their struggle. At the height of the oppressive anti-Jewish measures and persecutions (1905), many of them emigrated to the U.S.A. These emigrants still remained loyal to their comrades in Pinsk, providing them with financial support year after year, especially during the hard times through which Pinsk passed after the First World War.

The ideological differences between the various socialist movements often led to quarrels between them, and even to acts of violence. Thus, for example, when the Jews of Pinsk were threatened with a pogrom, no fewer than three defence organizations sprang up in the city : that of the *Benei Tsion,* that of the "Bund", and that of the S. S. Party. The hostile relations between these rival parties are a sorry chapter in the history of the socialist movement in Pinsk.

*

In the First World War, the Jews of Pinsk shared the bitter fate of all the Jewish communities in places conquered by the Germans. Pinsk was particularly unfortunate because of its proximity to the battle-front, and suffered both from war-damage and from food-shortage. Nevertheless, even in these hard conditions, the Jews of Pinsk continued to maintain their communal institutions and to provide for the education of their youth.

In the violent years of political anarchy (1918-1920), when the Jews of Pinsk were at the mercy of their enemies to the east and west (the Polish pogrom of 1919, the excesses committed by the Balakhovich gangs), an outstanding example of utterly selfless and devoted public-service was set by one of the last survivors of the *Hibbath Tsion* period, a man who had gained many adherents for Zionism and the national revival in his city — Avraham-Asher Feinstein. Throughout this desperate period, he did not spare

tive in Pinsk; and when the *Benei Moshe* order was established, a branch of it bearing the name *Lishkath Zerubbavel* was organized in Pinsk, headed by the well-known Zionist Yehudah-Leib Berger. The two young *Hovevei Tsion* and *maskilim,* Shaul Rabinowitsch and Yeshayahu Grossberg were the correspondents of *Ha-Melits* in Pinsk and published reports on all the activities of the *Hibbath Tsion* movement in their city.

The Pinsk members of *Hibbath Tsion* were the first to preach the revival of Hebrew as a spoken language and to press for the modernization of the *heder* (religious school). In 1890, only one year after the establishment of the *Safah Berurah* society (for the revival of spoken Hebrew), first in Jerusalem and then in Odessa, some of the young Jews of Pinsk set up a society with the same name and purpose in their city (S. M. Rabinowitsch, Y. H. Grossberg, M. Frankel, Y. Y. Volovelski, Y. L. Vintz, A. Rubinstein, A. Blumenkrantz, Y. Gottlieb, Y. Shulman, P. Bregman, E. D. Lifschitz, S. N. Gittelman, and others, including disciples of the well-known Pinsk talmudist and *maskil,* R. Tsevi Zilberman, "the *melammed* from Slutsk"). From the regulations of this society, and from the correspondence between its members and those of the Odessa society, we can gain some idea of the great difficulties encountered by them in their efforts to realize their aim. In 1895 members of *Safah Berurah* were prominent among the founders of the "modern *heder*", one of the first of its kind in any Jewish community. Amongst those that took an active part in this enterprise were Y. L. Berger and Chaim Weizmann, and the teachers S. Dubovski, S. N. Gittelman, A. A. Feinstein, and others. The *Safah Berurah* society and the "modern *heder*" in Pinsk played an important part in the revival of Hebrew as a spoken language and in the reform of Jewish education. Many of the society's members were contributors to the Hebrew press, writers of literary works, or authors of learned articles on the history of Pinsk. E. D. Lifschitz was the author of the poem "*Numah Perah Beni Mahamadi*" which became a popular lullaby.

From all that has been written above, it is clear that Herzl's political Zionism found a very ready response among the Jews of Pinsk. Chaim Weizmann's words about this period in his autobiography may serve as personal evidence: "It was here in Pinsk that I grew from boyhood into early manhood, here that I had my social and intellectual contacts, and here that I was inducted into the Zionist movement. Pinsk, then, set the double pattern of my life; it gave me my first bent towards science and it provided me with my first experiences in Zionism". The propagators of the Zionist idea in Pinsk in those days straddled two Jewish worlds, the old and the new. Products of the talmudic education, with a wide knowledge of the classical texts of Judaism, they were at the same time well versed in the modern "Juedische Wissenschaft" and in secular learning. This combination actually started in the days of *Hibbath Tsion,* but without the degree of national consciousness subsequently added to it by the Zionist movement. Interesting evidence of the social and cultural condition of Pinsk Zionism in those days can be found in the "Pinsker Stot-Luah", an annual published (1903-04) by the *Agudath Tsion* and devoted to contemporary problems, the Zionist movement, and local history. The Pinsk Zionist Organization was represented at the various Zionist Congresses, its three delegates to the First Congress being Berger, and Grigory and Shaul Lourié. The constitutive assembly of the Colonial Bank in Cologne (1898) was attended by Grigory Lourié and Moshe-Hayyim Eliasberg. Grigory Lourié was one of the Bank's first directors, and Pinsk was the centre of the sales-propaganda for the Bank's shares in Russia. Amongst the active members of the Pinsk Zionist Organization mention should also be made of M. Lieberman, Dr. L. Hazanovitz, M. Y. Rom, S. M. Rabinowitsch, Y. Bregman (who attended the Helsingfors Convention), the Weizmann family, Y. A. Minkovitz, P. Mandelbaum, Mordekhai Eisenberg, Y. Volovelski (Karni), A. A. Feinstein, and others. Shimshon Rosenbaum, a native of Pinsk, used to travel from Minsk, where he lived, to his home-town to carry on Zionist propaganda there. In the course of time, other Zionist groups were formed in Pinsk — the Mizrahi (headed by *Rav* Glicksberg, P. Eisenberg, and others), *Poalei Tsion,* whose members subsequently joined the S. S. (Socialist-Territorialist) Party, and the *Ha-Tehiyah* association (founded and led by Zelig Tir). Since the Zionist movement was banned in Russia, many of its members were under police surveillance and were forbidden to leave Pinsk. The more active among them were actually in danger of being deported to Siberia, a fate from which they were saved by the intervention of Dr. Tchlenow with the Russian authorities.

Side by side with the Zionist movement, which drew

In about the middle of the 19th century the first signs of the *haskalah* movement began to appear in Pinsk and Karlin. A group of *maskilim* was established like the similar groups which came into being at this time in Vilna. These *maskilim* stirred up the stagnant waters of Jewish thought and Jewish communal life by their historical researches and belletristic writings. But whereas the Vilna *maskilim* confined their activities to their own city, many of the Pinsk *maskilim* spread their doctrines throughout East European Jewry. Almost all the Pinsk *maskilim* were pupils of the talmudic *yeshivoth,* whose secular knowledge was self-taught and intuitive. One of the first of them was Moshe-Aharon Shatskes who, in his well-known book *Ha-Mafteah,* sought to give an unorthodox, logical, allegorical and critical interpretation of the rabbinical legends. The work caused a great furore, with the orthodox condemning it to the flames (as in the town of Grodno), and the younger generation making Shatskes their intellectual hero. His Yiddish book, "Der Yiddisher far Pesach", contained a satirical criticism of what he thought to be the overdone precautions taken to ensure a ritually pure Passover. Another of the Pinsk *maskilim* of the time, Avraham-Dov Dovzevich, also dealt with the interpretation of the talmudic legends in his book *Ha-Metsaref.* The same author takes up the cudgels in defence of the well-known scholar of the *haskalah* generation, A. Z. Zweifel, against the criticisms of Shatskes. A third member of this group of Pinsk *maskilim* was the Pinsk-born writer and journalist, Tsevi Hacohen Shereshevski, who as a boy had been close to the Pinsk *Av Beth-Din* R. Elazar-Moshe Hurwitz and had gained his knowledge of the Law from private conversations with him. Shereshevski wrote a satirical poem, *Boser Avoth,* on the education of the younger generation, and was a member of the editorial board of the journals *Ha-Melits* and *Ha-Emeth.* Two other members of the Pinsk group were Nahum-Meir Shaikevich (Shomer) and Avraham-Hayyim Rosenberg, the sons-in-law of Michal Berchinski, himself a *maskil* and a member of the city council. On coming to live in Pinsk, Shaikevich joined the *maskilim* of the city and was one of the first writers of fiction in Hebrew and Yiddish. His stories and plays — numbering altogether nearly three hundred — were meant primarily for the plain man, and were historically a direct outcome of the *haskalah* movement. Avraham-Hayyim Rosenberg was educated by his father, R. Uzziel Yaffe, a Pinsk *dayyan* (religious judge). His varied career was typical of many young men of the *haskalah* generation. After studying in the rabbinical seminary in Zhitomir, he became an officially appointed Rabbi in his hometown of Pinsk (1872-1881), where he founded a Jewish boys' school in which the language of instruction was Russian, but the syllabus made ample provision for Hebrew studies in the spirit of traditional Judaism. He wrote a text-book of Jewish history in Russian, contributed articles to *Ha-Melits, Ha-Carmel, Voshod* and *Rasvet,* subsequently joined the *Hibbath Tsion* movement, and after emigrating to the U.S.A. wrote there for the Hebrew and Yiddish press. His magnum opus was the *Otsar ha-Shemoth* (5 vols.), an attempt at a biblical encyclopedia.

All these were the leading representatives of the spirit of the *haskalah,* which penetrated to Pinsk and began to influence the younger generation of the time

The later *Hibbath Tsion* movement played a large part in the history of Pinsk. Recalling his youth in Pinsk of those days, Chaim Weizmann writes: "Pinsk became one of the centres of *Hibbath Tsion.* Rabbi David Friedman [the Karlin *Av Beth-Din*] was a member of the praesidium at the Katovitz conference [of *Hovevei Tsion,* 1884], and was therefore named the leader of the movement in Pinsk". The Pinsk *Av Beth-Din* R. Elazar-Moshe Hurwitz also wrote approvingly of the movement. The well-known preacher of the day, Tsevi-Hirsch Maslianski, was the driving spirit of the movement in Pinsk, where the committee was headed by some of the most respected communal leaders: Tsevi Hiller, M. M. Strick, Yitshak-Asher Naidich, S. Friedman, Aharon Rubinstein, and others. The number of members reached 250, and even as many as 400, only to fall to about 70 in the periods of crisis through which the movement passed. Many were the Pinsk Jews whom the movement inspired to immigrate to Palestine: Yaakov Shertok (the father of Moshe Sharett), who immigrated a short time before the *Bilu* (1881), *Rav* Zerah Epstein (1883), Yosef Vinograd (1883), Yitshak Vinograd (1886), Yaakov-Tsevi Zisselman (1886), Nimtsovitz (1886), Efraim Graver, and others. Between 1882 and 1891 about two hundred souls emigrated from Pinsk to Palestine, where the *Hovevei Tsion* association and various of its individual members bought land. A special association *(Agudath ha-Elef)* was founded to raise funds, and emissaries were sent to Palestine to purchase land. When the "Odessa Committee" was formed, Moshe-Hayyim Eliasberg was its representa-

second great work, *Mekor Barukh,* a volume of varied autobiographical reminiscences in four parts (2039 pages), is a particularly rich mine of historical information about Lithuanian Jewry during the last three generations before the Second World War. His other books, some of them written in the spirit of *Torah Temimah,* are: *Tosefeth Berakhah* (printed in Pinsk), *Gishmei Berakhah, Barukh she-Amar* (3 vols., on the prayers, the Passover *haggadah,* and *Pirkei Avoth,* printed in Pinsk shortly before the Communist occupation of the city in 1939), *Mekor Barukh* (a commentary on the Jerusalem Talmud), *Nahal Dimah* (a eulogy of his deceased father-in-law, R. Elazar-Moshe Hurwitz, the Pinsk *Av Beth-Din), Safah la-Neemanim, Mehkerei Safah* (printed in Pinsk), and supplements to the work of his fellow-townsman, A. B. Goldin, *Othiyoth Mahkimoth.*

Of biographical and bibliographical interest is the volume *Oholei Shem* by R. Shemuel-Noah Gottlieb (printed in Pinsk) which contains many important details about the lives of the *Rabbanim* who were the author's contemporaries (1912).

A very important episode in the history of our two communities — the rise of the hasidic movement — is commemorated by two books of homiletic exegesis in the hasidic spirit: *Kedushath Levi* by R. Levi-Yitshak of Berdichev, the Pinsk *Av Beth-Din* from 1875 or 1876 to 1885; and *Beth Aharon* by all the *Tsaddikim* of the Karlin hasidic dynasty.

*

In Pinsk and Karlin, as in other Jewish communities, every generation had its own scholars and sages. The most gifted of them moulded the spiritual character of the two communities, preserved and fostered their cultural values, and often brought about far-reaching changes in their spiritual lives.

Culturaly, the period from the establishment of the Pinsk and Karlin communities to the early sixties of the 18th century was marked by the same unvaried pattern: the *Av Beth-Din* and the *Rav,* the *melammed* and the *yeshivah,* the *Shulhan Arukh,* the Talmud and its commentaries, and in some measure the kabbalistic lore — all these determined the character of the lives lived by the Jews of Pinsk and Karlin, as of the Jews in all the other communities of Eastern Europe throughout this long period.

In the early sixties of the 18th century, there came into being in Karlin a hasidic centre (R. Aharon the Great and his disciples) which became famous in the history not only of the hasidic movement but also of the whole Jewish people; so much so, that "Karliner" was for a whole century a synonym for "hasid". The rise of Karlin hasidism was one of the reasons for the bans promulgated against hasidism in Lithuania, and split both the Pinsk and Karlin communities into the two bitterly opposed factions of the hasidic minority and the *mithnagged* majority. So strong was the feeling generated by the bans and the communal schism that the *Tsaddik* R. Levi-Yitshak was forced to give up his rabbinical office in Pinsk and move to Berdichev (1785), the *Tsaddik* R. Shelomo of Karlin had to leave Karlin and move to Ludmir in Volhynia (before 1784), the Pinsk *Av Beth-Din,* R. Avigdor, was forcibly deposed from his rabbinical office by the Karlin hasidim (1793), the *Tsaddik* R. Asher the First, on his return from Volhynia to his birthplace was too afraid of the *mithnaggedim* to dare take up residence in Karlin and settled in the nearby small town of Stolin, and the *Tsaddik* R. Aharon the Second was obliged, on the insistence of an influential *mithnagged* family in Pinsk (the Lourié family), to transfer his "court" from Karlin back to Stolin (before 1864), one hundred years after the setting up of the first hasidic *minyan* in Karlin. These events testify to the bitterness of the factional spirit prevailing in Pinsk and Karlin at this time, though it grew gradually weaker with the passage of the years. Besides the Karlin hasidim, there were also, from the beginning of the 19th century, in these two communities followers of the Rebbes of Libeshei and David-Horodok (both close to Pinsk) and of Bereznah in Volhynia (where, however, there were altogether only a few hasidim). All in all, the hasidim in Pinsk and Karlin had six prayer-houses *(shulkhen)* out of the forty two synagogues in the city, including the Great Synagogue. After the tension between the two opposing factions had died down, the *mithnaggedim* and hasidim lived peacefully side by side, each group according to the tenets of its own doctrine.

An important place in the lives of both *mithnaggedim* and hasidim alike was occupied by the movement for the "resettlement of the Land of Israel". As a result, two parallel *kolelim* (groups of settlers) were established by them in Palestine — the "Pinsk *kolel",* founded by the *mithnaggedim,* and the "Karlin *kolel",* founded by the Karlin hasidim. Many of the leaders of the *kolelim* in Palestine were Jews from Pinsk, while the Karlin *kolel* acquired lands and prayer-houses in Tiberias, Safed, and Jerusalem.

Rubin from the match factory, and others, all of whom played an important and honourable part in the Zionist effort during and after Herzl's time.

*

The position of *Rav* in Pinsk and Karlin was one of the most important rabbinical offices in Lithuania and Poland. Amongst the great *Rabbanim* and talmudical scholars of these communities, who until the end of the 19th century were their spiritual leaders, we find representatives of all the different trends in Judaism. There were *darshanim* (homiletic exegetes), such as R. Yehudah-Leib Pukhovitser (b. Pinsk c. 1630, d. after 1700); the exegete and preacher, popularly known as "the moralist from Pinsk", who wrote the works *Keneh Hokhmah, Derekh Hokhmah, Divrei Hakhamim, Kevod Hakhamim,* and whose books are today studied in the Hebrew University; R. Eliezer, the son of R. Meir Halevi, a Pinsk *Rav* in the second half of the 18th century, the author of *Siah ha-Sadeh* and *Reiah ha-Sadeh,* allegorical and moralistic commentaries on the Pentateuch; R. Eliezer, the son of R. Reuven Cahana, who lived in Karlin in the first half of the 18th century and who wrote *Siah Sefunim,* an allegorical commentary on the Five Scrolls which was translated into Yiddish, and also *Taamei Torah.* Among the *posekim* (halakhic authorities), who wrote new interpretations in matters of *halakhah* and responsa to religious questions, were the following: R. Yaakov, the son of R. Shimon, who lived in the first half of the 18th century and was the author of *Kehillath Yaakov* (interpretations to the Talmud and Responsa); Dov-Baer, the son of R. Nathan-Note, who lived in Pinsk also in the first half of the 18th century and was the author of *Nitei Shaashuim,* a halakhic commentary on various talmudic tractates; R. Raphael Hamburger, who wrote the book *Torath Yekuthiel* while serving as the Pinsk *Av Beth-Din* from 1763 to 1772; R. Shelomo Katz of Pinsk, author of *Halakhah Pesukah* (published in 1787); R. Yaakov, the son of R. Aharon (Barukhin), the *Av Beth-Din* of Karlin (d. there in 1844), the author of *Mishkenoth Yaakov* and *Kehillath Yaakov;* his brother and successor in Karlin, R. Yitshak, the son of R. Aharon (Minkovski), d. in Karlin 1851, and author of *Keren Orah,* a volume of new halakhic rulings on various talmudic tractates which went through many editions (the last in Jerusalem, 1959) and is especially well known among *yeshivah* students; R. David Friedmann, the *Av Beth-Din* of Karlin from 1868 to 1915, author of *Piskei Halakhoth* and *Sheeloth David,* works based on the sayings of the first halakhic scholars; R. Aharon Valkin, the *Av Beth-Din* of Pinsk-Karlin from after the end of the First World War until 1942, wrote *Beth Aharon, Zekan Aharon, Metsah Aharon* (allegorical homilies), and *Hoshen Aharon,* and published his own commentary to the *Sefer Yereim* by R. Eliezer, the son of R. Shemuel of Metz, one of the authors of the *tosafoth* (all R. Aharon Valkin's books were originally printed in Pinsk). R. Elazar-Moshe Halevi Hurwitz, the Pinsk *Av Beth-Din* from 1859-1890, left in manuscript, at his death, "marginal comments" to the Talmud which were included in the Vilna edition of that work and were also published, together with comments on the Talmud, Midrash and other Jewish source-texts, under the title *Ohel Moshe.*

Three Pinsk *Rabbanim* applied themselves to *parshanuth* (exegetical commentary). The first, R. Aharon of Kretingen, *Av Beth-Din* of Pinsk (d. there in the early forties of the 19th cent.), wrote *Tosefoth Aharon,* a volume of exegetical commentary on cruxes in the *tosafoth,* with comparisons of the Babylonian and Jerusalem versions in the Talmud and allegorical interpretations in the spirit of the *Kabbalah.* The other two wrote commentaries on the additions to the Talmud. R. Shemuel-Avigdor Tosefaah, the Karlin *Av Beth-Din* from 1855 or 1856 till his death in 1866, compiled a commentary to the *Tosefta,* for which he was known, among rabbinical scholars, as *Tanna Tosefaah.* His commentary on the talmudic "orders" *Nashim, Zeraim, Moed,* and *Kodashim* was included in the Vilna edition of the Talmud, and in the Vilna edition of *Hilekhoth R. Alfas.* R. Tsevi-Hirsch Hacohen Valk, the Pinsk *Av Beth-Din* from 1895 till his death in 1906, wrote a commentary to *Sifrei* entitled *Kether Kehunah.* R. Yitshak, the son of R. Aharon, in his above mentioned book *Keren Orah,* also offers exegetical comments on various talmudic tractates, from the tone of which it is clear that he took account of contemporary social conditions.

R. Barukh Epstein (b. 1860, d. Pinsk 1942) was a talmudic encyclopedist and chronicler. In his well-known work, *Torah Temimah,* he assigns to every verse in the Written Law appropriate rabbinical comments from the Oral Law. To substantiate the connection between the two sources, the author added his own explanatory remarks, written in the logical and analytical style characteristic of a Lithuanian Jew from the Volozhin *yeshivah.* R. Barukh Epstein's

in the number of building-workers, furniture-makers, tailors, shoe-repairers, fur-makers, etc. Some of the enterprises included in the above list of factories were presumably no more than modest family workshops in which the members of the family earned a hard-won livelihood, either by themselves or with the assistance of one or two workers. There may also have been some small concerns which have not been included in our list. It should also be mentioned that Jews were the first bankers in Pinsk.

Since the Jews of Pinsk came to have virtually no economic relations with the Gentile population, they were obliged to provide all the labour force required for the satisfaction of their needs out of their own midst; carters, porters, fishermen, artisans of all kinds, factory workers, clerks, and managers. Many trades were completely taken over by Jews (builders, painters, plasterers, carpenters, glaziers, tinsmiths, watchmakers, goldsmiths, and many others). Only in the academic professions (doctors, engineers, lawyers, midwives, pharmaceutists) were there as many Gentiles as Jews. With justice did "Karliner" (the pen-name of Lippa-Leopold Lourié) entitle his article about Pinsk, which was published in Dr. Herzl's "Die Welt" (1898, No. 11, p. 3 ff.), "Eine juedische Arbeiterstadt". Important details about the economic condition of Pinsk, especially at the end of the 19th century, are to be found in the article "On Pinsk, Karlin, and their Inhabitants" (in Hebrew) by the first historian of the Pinsk community, Shaul Mendl Halevi Rabinowitsch, which was published in the literary journal *Talpiyoth* (Berdichev 1895, *Mador Kehilloth Yaakov*, pp. 7-17). The harbour town of Pinsk now became the city of Jewish labour.

*

But economic success and economic independence are far from being the whole story of the Pinsk Jewish community in the 19th century. The spiritual character of the community in this period was moulded by the traditional values of Judaism, and in consequence the Jewish population's whole way of life and the whole atmosphere of its existence were given a characteristically Jewish stamp. On the eves of Sabbaths and Festivals the workers in the factories would lay down their tools an hour before the time for lighting the ceremonial candles. Two long blasts on the siren from the Lourié factory would herald in the Sabbath — the first announcing the time for closing the shops, and the second, about half an hour later, the time for lighting the candles. Not only the Jews of Pinsk, but also those of the neighbouring smaller communities beyond the lakes and rivers, took these siren-blasts as their sign for bringing in the Sabbath. The factories of Pinsk were closed on Sabbaths and Festivals, and some of them stopped work on *Tisha b'Av* too. In the large factories (like that of the Lourié's, and the Halpern match factory) provision was made for a synagogue in which, especially on the "Pentitential Days", the manager and the ordinary workers prayed together. The workers who came to the first shift before sunrise would down tools to pray, a special break being allowed them for this purpose. An Ark and Scroll of the Law were placed in the hall set aside as a synagogue. At Passover, the workers in the plywood factory would be given wooden boards to cover their tables and thereby make them ritually clean for the Festival of Unleavened Bread. In normal years, the same workers also received *matsoth* free of charge. In the synagogue that stood in the industrial zone in the west of the city, the overwhelming majority of the congregation consisted of workers from the factories. Here it was that many of them, after their day's toil at the work-bench, spent their leisure together on Sabbaths and Festivals, and also their free evenings during the week. Near to this synagogue was the home of a *dayyan, Rav* Hindin, to whose halakhic authority the workers appealed in matters of religious observance and for the settlement of any money disputes between them. Various artisans' and workers' organizations set up special synagogues *(minyanim)* for their own members, and there were thus synagogues of, e.g., the tailors, the butchers, the porters, the fur-makers, the fish-merchants, the hat-makers, etc.

From the end of the 19th century until the First World War, and also between the two World Wars, there was intense socialist activity in the factories, carried on by the *Haskalah* movement and the various political parties, as described in detail in the volume "Toisent Johr Pinsk" (ed. B. Hoffman, New York 1941). During the years of the "reaction" in Russia, many of the workers were forced to leave Pinsk and emigrate to the U.S.A. The factory managers and clerks were among the leaders of the *Hovevei Zion* and Zionist movements in Pinsk, e.g., Meir Lieberman and Dr. Hazanovich from the candle factory, Aharon Rubinstein, Shaul Rabinowitsch, Mordekhai Eisenberg, Aharon Stillerman, Yaakov Eliasberg from the Lourié factory, Moshe Y. Rom, Avraham Kreinyuk, Aharon

Jews of Pinsk during the 19th century and up to the First World War : (1) Two factories for the manufacture of candles and soap. These were originally put up by Gentiles, but when the first owners proved incapable of running them properly and lost their money, they were bought out by Jews (Eliyahu Eliasberg, the son-in-law of Hayyah Lourié's son Moshe, Shemuel Rabinovitz, the son-in-law of Gad-Asher Levin, and Scheinfinkel) who proceeded to operate one of them, which became a household word throughout Russia. At first, most of the workers employed in this factory were Gentiles but in the course of time their place was taken by Jewish workers, 120 in number. The factory was destroyed by fire in 1900 and never rebuilt. (2) In 1865 a flour-mill was built (by Moshe Lourié), and in 1872 it was operated by a steam-powered engine imported from Germany. (3) At about the same time, a second steam-engine was imported to power an oil-press (also owned by Moshe Lourié). (4) In 1879-80, the same Moshe Lourié built a large factory for wooden nails for shoes, the first of its kind in Russia. This factory, which was also powered by steam-engines imported from abroad, employed 200 workers, and its products were sold all over Russia. (5) This was followed by the erection of a factory for the production of wooden containers for cart-wheel grease, with a special bark-stripping machine imported from Germany by the owner (Moshe Lourié's son, Lippa). (6) In 1898—99 a large factory was erected for the production of plywood boards for building and furniture. In order to be able to make full use for this purpose of the alder growing in Polesia, the owner of the factory (Lippa Lourié) introduced two improvements in the technical process of manufacturing the boards: he put into operation a hydraulic press to squeeze out the oil with which the sheets of plywood were stuck together; and he was the first to make use of wet glue in place of dry glue. The new industry which thus came into being in Pinsk provided a livelihood for thousands of Jews. The products of this factory found a market not only in Russia, but also in Austria and England. In the Haifa "Technion" there is preserved a castiron plate from one of the presses which were used for the first time in this factory. (7) In about 1890, a large saw-mill was built, also operated by steam-power (owned by the brothers L. and A. Lourié). (8) A special factory for the production of parquet flooring. All these factories for the processing of timber together employed 800 people, the great majority of them Jews. (9) In 1892, a Jew from Courland opened a match-factory. After its destruction by fire in 1897, it was rebuilt by Yosef Halpern and employed 400—500 workers, 80-90% of them, and even more, Jews. The matches produced by this factory, one of the largest of its kind in Russia, were sold as far away as Southern Russia, the Caucasus, the towns on the shore of the Caspian Sea, etc. This was the next largest factory in Pinsk after those of the Lourié family, and provided a livelihood for a considerable part of the Jewish population. (10) Of the two cork-factories in Pinsk, one was owned by Gentiles, and the other, larger one, by Jews. 11) The well-known Zionist, Grigory Lourié, a contemporary of Herzl's and one of the delegates to the First Zionist Congress, built a factory for making chalk, and also a small chemical works in which the first President of Israel, Chaim Weizmann, worked in his student days. Grigory Lourié was the first, and in his day the only, employer in Pinsk, who introduced an eight-hour working day in his industrial enterprises. (12) Also in Jewish ownership were plants for tobacco, beer, bricks, leather, envelopes, glassware, sweets, "halva", straw, and many saw-mills, etc.

There were two Gentile-owned ship-repair yards on the banks of the river Pina. Close to the railway station there was a large government railway coach-repairing works employing 1,500 Gentiles, whose homes were on the outskirts of the city and whose daily needs were a source of Jewish livelihood (tailoring, shoe-repairing and the like). A government-owned brandy distillery was built by the government near the railway station. This is evidence of the process whereby the Gentile minority segregated itself from the Jewish majority in the city, first topographically, with the Gentile population being pushed out to the periphery and the city being "taken over" by the Jews, and then economically and socially. On a rough estimate, the number of Jewish workers — men and women — in Pinsk at the end of the 19th century was at least 2,500 — 3,000, many of them heads of families. The creation of many new places of work brought about a significant change in the social structure of Pinsk Jewry. An industrial and clerical proletariat now came into being, with 50% of the city's Jewish population making its living by manual labour. The number of Jewish artisans, which was about 95 in 1865, greatly increased in the eighties of the century, when the government set up the large railway-coach repair works. There was also a significant rise

to wait until the city had passed from Polish to Russian rule.

The development of Pinsk's economy was favoured by the change for the better in the city's geographical position after the abolition of the Russo-Polish border (1795), and by the improvement in its transport facilities at the end of the 18th and in the course of the 19th century, following on the cutting of the Oginsky and Royal Canals, and the laying of the railway lines, westwards to Zhabinka-Brest-Litovsk (1844) and eastwards to Luninets (1887). It was the Jews of Pinsk that set the city's economy — first its commerce, and then its industry — on a firm basis by making the most of three factors: the exploitation of the region's natural resources (especially the forests of Polesia) and of the city's position as an inland port and transport centre (for Poland, the Baltic, the Ukraine, and Polesia); the commercial initiative and organizational talent displayed by the Jews of Pinsk in setting up large-scale enterprises run by the technological methods of Western Europe; and the skill and strength of the Pinsk Jewish worker. In the period preceding the annexation of the city to Russia, the Jews of Pinsk had already (as described above) taken control of the city's wholesale and retail trade. Now they set up large business concerns which developed the city into an inland harbour capable of handling goods coming from distant places: crops, wood, textile products, salt, tobacco, sugar, iron, etc. Pinsk thus became an important transit station on the great commercial arteries running along the inland network of rivers, and a link with the outside world was established. The commercial life of Pinsk in those days was concentrated on the banks of the river, so that it was correctly dubbed "the Jewish Hansa". Of the great merchants of that time, mention should be made of R. Shaul Karliner (Levin), one of the most influential Jews of Pinsk, Karlin and the whole region. His great wealth and influence are evident from his will, which is a document of historical value. He apparently made his money from timber and government contracts. His commercial activities were continued by his four sons, also among the richest Jews of Pinsk. But they were outshone by their sister Hayyah, the ancestress of the Lourié family, who by her talents became one of the wealthiest Jews in Pinsk, if not the wealthiest of them all. In furthering her business interests — apparently the buying and selling of corn and timber — she exploited Pinsk's central position to extend her commercial power southwards and westwards. Her great contribution to the development of Pinsk as an inland port was recognized by the Russian government when the Tsar Alexander II awarded Hayyah Lourié and her descendants the title of "Honorary Citizen of the Russian Empire". Naturally, the chief beneficiaries from her commercial enterprises were Pinsk Jews, such great merchants as Hayyah's own sons — Moshe and David Lourié, and Gad-Asher Levin — and the tallow-magnate, Mordekhai Lifschitz. To develop the city's harbour, some Jews acquired steam-boats, which they operated between Pinsk and the towns of the Ukraine in place of the oar-propelled rafts. Meir Levin led the way by purchasing one such steamboat (before 1862) from a Gentile and renaming it "Liov". In 1868, 8 of the 12 private steamboats carrying goods on this waterway were Jewish-owned. That was the time — the sixties of the last century — when these Jewish magnates began setting up factories for the processing of the raw materials which they brought in steamboats from the surrounding district and further south. It was a period when the economy of the Jews of Pinsk was based partly on commerce and partly on industry. As with the actual settlement in the city, so in the commercial and industrial operation of the steamboats, the Gentiles preceded the Jews. In the course of time, most of the above enterprises passed into Jewish hands, like the factory for making candles and soap from tallow which was built by Gentiles in 1850 and came under Jewish control in 1872. However, whereas the settlement and spread of the Jews in the city mostly followed on their purchase of property from the local Gentiles, many Jews (e.g. Moshe Lourié) developed the operation of the steamboats, and industrial activities in general, on their own initiative, ordering ships and machinery from abroad. The laying of the railway lines through Pinsk in the eighties of the 19th century decreased its importance as a transport centre and had a damaging effect on its commerce. As a result, industry began to take the place of commerce, developing as the Jewish population increased. Pinsk now became a mainly industrial city, with various branches of commerce playing a secondary role. The feature common to the industry and the commerce was that both were almost entirely in Jewish hands. So much so, that the anti-Semitic Russian economist, J. Jansson, in his study of the economy of Pinsk (1869), was obliged to call it "this Jewish city".

The folowing is a list of the factories built by the

backs, bears witness to the powerful spiritual vitality with which its members were endowed and which was their mainstay in time of trouble.

*

The economic condition of the Pinsk community took its own distinctive forms and followed its own distinctive development.

Whereas the community enjoyed cultural and national independence from the day of its establishment, and its autonomous control of its internal affairs raised it to the status of a "chief community" with the creation of the "Council of the State" (1623), it did not become economically independent of the Gentile population till the 19th century, after Pinsk had passed under Russian rule. The economic development of the Pinsk Community falls into two chronological halves: the Lithuanian-Polish period, marked by the small size of the city's Jewish population and by the wars fought all around the city by hostile powers; and the period of stable Russian rule and the great increase in the Jewish population, from c. 5,100 at the end of the Polish period (1793) to 22,000 in 1886, or 83% of the city's total inhabitants. In the first period, the Jews of Pinsk, as a minority — and at first a small one — were not able to constitute an independent economic unit. Thanks to their commercial and organizational talents some Jews, as individuals or small groups, succeeded in finding places for themselves in the economic and social structure of the town and its surroundings. As described above, their chief economic occupation was leasing in all its various forms: leasing of estates, including the peasants, serfs, inns, highways, road-and bridge-tolls, and the like. Many Jews dealt in loans, mainly to Gentiles; and the borrowers, for example the "boyars" (the wealthy upper classes), used to mortgage their lands as surety for the repayment of the loan to the Jewish moneylenders. There were also Jewish dealers in furs, salt, and forest-products, such as potash, etc. These goods were sent to the Ukraine or Poland. Then, in the market, there were Jewish shop-owners who helped to develop the town's commercial centre, close to the "Judengasse". If Jews acquired land, it was only as an investment, since they took no part in agriculture. Nor were there many Jewish artisans.

As time passed, the economic structure of Pinsk Jewry underwent various changes. As a result of the frequent wars and the consequent political instability, the large leases disappeared completely, while tax- and duty-leasing and money-lending to Gentiles steadily declined. On the other hand, there was an increase in Jewish business dealings — whether import and export trade in, e.g., timber, potash, crops, hardware, and food commodities, or purchases and sales in the shops opened by Jews in the market-place. The Jews of Pinsk now participated in the fairs inside and outside Pinsk, going as far afield as Breslau in Germany. They gained themselves a prominent place among the city's wholesalers, gradually pushing out the Gentile merchants. This process whereby the Jews gave up leasing and turned more and more to developing the city's commerce gathered momentum. The Jews began to sell drinks, to buy the produce of the local farmers, and to set up a new commercial centre next to the synagogue. A Jewish retail trade now developed, which also began to force the local Gentiles out of business. Some Jews also started to work as artisans. Thus, parallel to the "taking over" of the city by the Jewish population as a result of its numerical growth and spread, the Jews already at this early period succeeded in gaining control of the city's commerce. As the Gentiles were dislodged from their economic positions, they moved to the outskirts and took to manual trades. The Jewish domination of all kinds of business aroused the envy and hatred of the Gentiles, and gave rise to a hostile attitude on the part of the churches, the secular authorities, and the aristocracy. However, this Jewish domination of the commercial life of Pinsk had no sound economic foundation, since in order to carry on their businesses the Jews had to take loans from the Gentiles, for example from the aristocracy. Now the boot was on the other foot: the former lenders were now the borrowers, and the former borrowers became the lenders. At that time, the latter part of the 18th century and the end of the Polish period, there was a general collapse of moral restraints and an outbreak of licence and violent robbery which caused great suffering to the Jews of Pinsk and greatly harmed their economic position. In addition to these blows from outside, they were also afflicted by a great decline in the community's prestige, in consequence of its inability to pay off large debts incurred to various monastic orders and government officers. It was in such unstable and difficult circumstances that the foundation was laid of Pinsk Jewry's economic independence, though the full flowering of that independence had

distinguished by their loyalty to Judaism and the Jewish people, and their devoted service fully earned them the title of "the Rothschilds of Pinsk and Karlin" (the Levin, Lourié, Halpern, and Eliasberg families). The factories and commercial enterprises established by them employed only Jewish labour .In this way, despite the lack of official authorization, the Jews of Pinsk and Karlin were able to preserve their autonomy in internal Jewish matters. In the twentieth century, the management of communal affairs passed to the political parties, each of which fostered its own brand of Jewish nationalism. In the last period of Poland's independent existence between the two World Wars, an attempt was made to resuscitate the *kehillah* as a legally recognized institution. However, for mainly internal reasons, this attempt had only limited practical results.

*

In the martyrology of our people, Pinsk has its own page of glory. The members of the Jewish community not only suffered from the restrictions imposed on their civil rights by various rulers, but they were also time and again the victims of expulsion and massacres, especially during political upheavals and wars. On account of its geographical position, — wedged first between Pravo-Slavic Russia, Catholic Poland and Lithuania, and in its last years between Bolshevik Russia and nationalist Poland — the city frequently changed hands in times of war, with the Jews of Pinsk, who were neither Russians nor Poles, serving as a scapegoat for both sides. In this situation, the Jews of Pinsk from time to time tried to escape their fate by abandoning their property and fleeing from the town before its conquest by one of the warring armies, only to be pursued and caught. Those that stayed in the town — mostly the poorer classes — were expelled or even put to death by the conqueror, often with the active assistance of the local Gentile population. This long, tragic sequence of persecutions reached its climax of horror in the second half of the 17th century (the Khmelnitsky massacres, the Muscovites, the Cossacks, Kurhan's marauding bands, the Poles) and again in the confusion after the First World War (1918—1920; the Bolsheviks, the armed bands of Bulak-Balakhovich, the Poles, the 1919 pogrom).

As the district capital of Polesia, Pinsk was the place where the Jews who had been expelled by decree of the secular power from the surrounding villages sought refuge. Together with the other Lithuanian *kehilloth,* Pinsk extended aid to the Jews expelled by the Russian general, Nikolai Nikolaievitch, at the beginning of the First World War. The condition of the Pinsk community at that time is well indicated by the three "orphans' homes" established by the Jews of Pinsk during and after the First World War — two of them for the *kehillah's* own orphans, and the third specially for those of the whole district. In addition to the specifically anti-Jewish persecution, the Jews of Pinsk also suffered from the numerous disasters of war which time and again afflicted the whole population, such as the burning down of the city by the Poles (1648) and by the Muscovites and Cossacks (1655, 1660), its destruction by the Swedes (1706), the expulsion of most of the population by the Germans in the First World War, the burning down of the factories by the Russians before the Germans' entry into the city (1915), and the rest. Nor was peacetime free of its scourges: the houses of Pinsk being built, until modern times, mostly of wood, large parts of the city were frequently devastated by disastrous fires, such as the great conflagration of 1799 (in which the Burial Society register — *pinkas* — was destroyed, and also apparently the communal register), and those in 1901 and 1921.

One cannot help being amazed at the vitality displayed by the Pinsk community in surviving and overcoming all these devastating shocks, and again and again rebuilding a flourishing spiritual and economic life for itself out of the ruins of a previous edifice. In the days of the "Council of the State", Pinsk preserved its autonomy as a "chief community", despite the Khmelnitski massacres. Similarly, the energy with which the Jews of the town devoted themselves to the study of the Law, to Jewish education, and to the betterment of their economic condition remained undiminished in all the hardships and disasters of the First World War, in the years of bloodshed and revolution that followed, and in the period of harshly anti-Semitic Polish rule (1921-1939). The determined spirit of Pinsk Jewry and its power to remain unaffacted by outside economic and political factors — such as the partitions of Poland and the other political upheavals in the region — is attested by the growth of a special branch of hasidism — Karlin hasidism — in its midst in the second half of the 18th century, just at the time of these violent events. The constant growth and development of the Pinsk community, despite all these blows and set-

forests, the factories of Lourié and Halpern, and the like) and turned the city into a marketing centre for the agricultural produce of the whole region. But, above all, Pinsk became a centre of *Torah* (religious study) and *haskalah* (secular Jewish learning). To take only one example out of many : it was to Pinsk that Ozer Weizmann, from the nearby small town of Motele, sent his son Chaim and his other children to continue their studies, and then moved there himself for the sake of his own business activities and his children's education. Many other Jewish fathers in the region did the same. So great was the influence exercised by Pinsk over the whole surrounding district that the new doctrine of hasidism, which had come from Karlin, the suburb of Pinsk, evoked a readier response in the 18th and 19th centuries amongst the Jewish population of the small towns and villages than in Pinsk itself. The Jewish community in Pinsk and its surroundings continued to grow and spread, despite the hardships (legal disabilities, expulsions, burning-down of property, wars) to which it was constantly subjected. A decisive factor in this natural increase was the autonomy that the community enjoyed in its internal affairs. This autonomy was already recognized in principle in 1506, when the authorities granted the request made by the first *minyan* of Jews in Pinsk for permission to build a synagogue and to dedicate a plot of land for a cemetery, both in the "Judengasse".

In the first twenty-five years of the Pinsk community's existence the foundation was laid for cooperation with the other Lithuanian Jewish communities, and a joint organization was set up in which the Pinsk community was prominently represented. In 1555 we find a Jew from Pinsk making representations to the secular authorities on behalf of all the Jews of Lithuania. And of the three "chief communities" represented on the supreme body of Lithuanian Jewry — the "Council of the State of Lithuania" — which was set up in 1623, Pinsk was the third, after Brest and Grodno. The Pinsk community suffered severely in the Khmelnitzki massacres of 1648, but quickly recovered. At first, Pinsk was a "chief community" for 26 smaller Jewish settlements, but this number steadily decreased. To protect its rights as a "chief community in the State of Lithuania" Pinsk had to wage a struggle with the Communal Council of Volhynia, and with all the other "leading communities of Lithuania", especially with the neighbouring small communities which had been founded from Pinsk, and now wished to shake off its authority. The severest threat to Pinsk's leadership came from Karlin, where the Jewish population established its own independent community. Nevertheless, despite these conflicts, which often led to open quarrels between the communities, Pinsk succeeded in preserving its position and influence, down to the abolition of the "Council of the State" (1764). During all this period it represented the Jewish population to the secular authorities, administered the collection of taxes throughout the district, dealt with the release of Jewish captives, maintained its own independent law-court (for both civil and religious matters), its own *Rav,* school teachers, *hazan* and *shamash,* and provided money for the support of its *yeshivah* students and for the establishment of religious and charitable organizations, etc. All these activities were an essential part of the "chief community's" autonomy. The national significance of this communal organization is illustrated by the prohibition promulgated by the heads of the community, as a sign of solidarity with Polish and Ukrainian Jewry in their times of trouble, on the wearing of finery, the playing of musical instruments, and the eating of unnecessarily large meals. Even when, in 1844, the secular authorities legally abolished the institution of the *kehillah,* that of Karlin — and possibly also that of Pinsk — still continued to function, as is attested by the letters of the Pinsk *Av Beth-Din* (President of the Religious Court) and the Karlin *Av Beth-Din* to the Rebbe of Kobrin, stamped with "the seal of the Karlin *kehillah*" and dated 1857. After the abolition of the *kehilloth,* the leaders of all the various Jewish communities became legally the functionaries of the secular power and were used by it for its own purposes (the collection of taxes, the payment of duties, etc.). But Pinsk and Karlin, like the other Lithuanian *kehilloth,* retained their social, juridical, and cultural autonomy. The affairs of the *kehilloth* were administered by the president and members of the religious courts, in cooperation with leading public figures and the officially appointed Rabbi. A very important factor in the preservation and extension of this autonomy in Pinsk were the local rich "philanthropists", who established and maintained educational and charitable institutions out of their own pockets, and were influential with the secular authorities. In contrast to the assimilating tendencies of many of the Jewish dignitaries and wealthy merchants in the Polish communities, the leading Jews in Pinsk and Karlin were

of the city's population. This remained the demographic structure of Pinsk until the tragic end of the Pinsk and Karlin communities. These statistics show that, starting with a small Jewish minority, Pinsk became first a mixed city, and eventually a city with a Jewish majority numbering as much as seventy five percent, or even more, of the total population. Pinsk was the second Russian city, after Berdichev, with such a high percentage of Jews, a situation which had a decisive influence on the mentality of the Pinsk Jew. Since the majority of the non-Jewish population lived in the outskirts, the Jewish character of the city was particularly felt in such matters as the celebration of Sabbaths and Festivals, and the like. Indeed, the sight of the Christians coming out of their churches on their holy days, dressed in their best clothes and walking through the streets of the city, was offensive to the Pinsk Jews, who regarded this as something alien to, and detracting from, the specially Jewish character of the city.

*

The numerical growth of the Jews in Pinsk resulted in their spreading out in all directions from the quarter where they had originally settled, viz. the "Judengasse" which ran from the cemetry in Zavalna Street to the great synagogue and the market. They turned first eastwards, to the city's main thoroughfare, Spaski Street, ("die greisse Gass") and to the roads running parallel to it, and then westwards to Lohishin Street and the area between it and Brisk Street. Later on they occupied the whole length of Brisk Street and the lanes running off it; and in the 18th and 19th centuries they pushed out northwards beyond Zavalna Street, and southwards to the bank of the river Pina. The way in which they spread out was typical. Maintaining their cohesion, they penetrated in large numbers into the Christian streets adjoining the area in which they were already living. In these "new" streets the Jews first of all lived side by side with the Christians, till in the course of time, with the natural increase of the Jewish population these streets too came to be inhabitated mainly by Jews. The Christians moved out to the suburbs, while the Jews continued to live where they were in a solid, homogeneous bloc. This process took place in all parts of the city, both those subject to the municipal authorities and those under the control of the Pravo-Slavic, Catholic priesthood or of the feudal barons *(peritsim)*. According to the situation, the Jews presented their petitions to either the municipal authorities or to one of the churches, taking full advantage of the rights granted them. Their struggle against the restrictions imposed on them by all these authorities was a successful, though hard, one. In addition to this expansion from the centre (the "Judengasse") to the periphery, there was also a process of Jewish settlement in the opposite direction, from the periphery to the centre. At the end of the 17th century a Jewish community was established in Karlin, to the east of Pinsk. The Jews of Pinsk thereupon began to settle in Karlin, partly at the request of the local inhabitants. The number of Jews in Karlin increased steadily and Karlin itself grew in size until it eventually reached the boundaries of Pinsk. Karlin now became a suburb of Pinsk with both places being inhabited mainly by Jews. Thus was Pinsk "taken over" by the Jews. The independence originally enjoyed by Karlin gave its Jewish inhabitants such a deep-rooted desire for autonomy that in the 18th century two separate Jewish communities arose in the one city of Pinsk — the Pinsk community and the Karlin community, which together accounted for most of the city's population.

*

Having "taken over" their own city, the Jews of Pinsk went on to play an important historical part in the setting up of Jewish communities in the small towns in the district of Polesia (such as Kletsk), and even outside its boundaries (in Volhynia). One of the main economic activities of Pinsk Jewry was the leasing of estates, villages, forests, and lakes, together with their movable effects (including serfs) and immovable property (such as inns, mills, foundries), the latter often including transport facilities and road tolls. Such leases necessitated the administration of the property by trustworthy officials, sub-lesses, and the like. As these latter were nearly all either members of the chief lessee's family or fellow-townsmen of his who took up residence in the places leased, a process began whereby the Jews of Pinsk gradually "colonized" the small towns. Even after great changes had taken place in the social structure of the Jewish population in Pinsk and its surroundings, Pinsk still remained the cultural, economic and political metropolis of the whole of Polesia and the seat of the district government offices. Here the Jews established industrial enterprises for processing the raw-material of the district (saw-mills for the wood from the Polesian

HISTORICAL COURSE OF THE PINSK COMMUNITY

FOUNDATIONS AND MOTIVES

The long history of the eternal people is marked by countless milestones. In every period, in every country and city where Jews have lived, the tenets of Judaism have been cherished and fostered by the group historically known as the "Community" *(kehillah)*, or with greater emphasis, the "Holy Community" *(kehillah kedoshah)*.

The first perequisites for any knowledge of such a Jewish community are a study of its whole history — its origin, development, rise and decline or tragic destruction — and a scholarly assessment of this history, on the basis of documentary evidence and eye-witness reports which reflect the community's spiritual character and cultural values in social, economic and political terms.

Such a study provides us with valuable information not only about the community in question but also about the great majority of the other communities in the same "Land" *(erets)* or "State" *(medinah)* (cf. the Committee of the Four "Lands", the Communal Register of the "State" of Lithuania). Hence every scholarly investigation of a community and the consequent determination of that community's influence means the establishment of a further landmark in our knowledge of Jewish history, according to the community's size and relative importance. A study of this kind may also provide guidance and source-material for students of Jewish history as a whole.

*

Such is the awareness that has induced us Jews of Pinsk to choose this way of commemorating the two communities of Pinsk and Karlin. We have sought to erect a lasting historical memorial to them, not by a static description of their leading personalities, but rather by a vivid, dynamic portrayal of their active and vital communal life. We have tried to present not only the details of their day-to-day existence, with its brighter and darker sides, but also the faith in eternal life that was the central theme and mainstay of these two communities throughout their history, as of all Jewish communities: not only the earthly Pinsk-Karlin, but also its heavenly counterpart.

*

The large-scale migrations eastward of Jews in the fourteenth and fifteenth centuries from western Europe brought them to Lithuania. Some of the Jews of Brest-Litovsk continued eastwards until they reached Pinsk, where they obtained permission from the authorities to build a synagogue and dedicate ground for a cemetry (1506), thus laying the foundations for a new Jewish community — that of Pinsk. The part of the city that they chose for their residence and the way in which they settled in it were characteristic: they established themselves en bloc in a "Judengasse" hard by the prince's castle (to ensure his protection), and not far from the riverside market (to facilitate their economic activity). Thus did the Pinsk ghetto come into being.

The growth of the city's Jewish population was gradual, both in absolute terms and relatively to the total number of inhabitants. At the time of its establishment (1506), the Jewish community in Pinsk numbered about 75 souls — men, women, and children. Sixty years later (1566), their numbers had risen to about 300, or 8% of the total population. At the time of the 1648 Khmelnitzki massacres they numbered approximately 1,000, or 25% of the population, and in the year of Pinsk's annexation to Russia (1793) about 5,100. From then onwards their numbers increased rapidly to 19,754 in 1878 (or 86% of the total population) and 21,965 in 1897 (or 74.2% of the total). On the eve of the First World War there were 28,063 Jews in Pinsk, constituting 72.4%

CONTENTS

The Story of a Community — An Introduction to the Volume . . . . The Editor . . . . 1—16

History of the Jews of Pinsk: 1506—1880 . . . . Dr. Mordekhai Nadav . . . . 17—50

Chapter 1: From the Establishment of the Community to the Union of Lublin (1506—1569) 18

Chapter 2: From the Union of Lublin to the Khmelnitsky Massacres (1569—1[illegible]) 21

Chapter 3: From the Khmelnitsky Massacres to the Peace of Andrussow (1[illegible]—1667) 27

Chapter 4: From the Peace of Andrussow to the Capture of Pinsk by the Swedes (1667—1709) 32

Chapter 5: History of the Jews of Pinsk in the 18th Century 37

Chapter 6: History of the Jews of Pinsk under Russian Rule (1795—1880) 43

History of the Jews of Pinsk: 1881—1941 . . . . Professor Aaron Sholat . . . . 50—65

Chapter 1: The Character of Pinsk from the 1880's to the First World War 50

Chapter 2: During the First World War (1914—1920) 58

Chapter 3: Under Polish Rule (1920—1939) 63

The "Rothschilds" of Pinsk and Their Work . . . . Dr. Wolf Zeev Rabinowitch . . . . 66—109

The Legend: Pinsk . . . . Dr. Yehoshua Gottlieb . . . . 110—112

CONTENTS

The Story of a Community — An Introduction to the Volume	The Editor	1—16
History of the Jews of Pinsk: 1506—1880	Dr. Mordekhai Nadav	17—50
Chapter 1: From the Establishment of the Community to the Union of Lublin (1506—1569)		18
Chapter 2: From the Union of Lublin to the Khmelnitsky Massacres (1569—1648)		21
Chapter 3: From the Khmelnitsky Massacres to the Peace of Andruszow (1648—1667)		27
Chapter 4: From the Peace of Andruszow to the Capture of Pinsk by the Swedes (1667—1706)		32
Chapter 5: History of the Jews of Pinsk in the 18th Century		37
Chapter 6: History of the Jews of Pinsk under Russian Rule (1793—1880)		43
History of the Jews of Pinsk: 1881—1941	Professor Azriel Shohat	50—65
Chapter 1: The Character of Pinsk from the 1880's to the First World War		50
Chapter 2: During the First World War (1914—1920)		58
Chapter 3: Under Polish Rule (1920—1939)		63
The "Rothschilds" of Pinsk and Karlin	Dr. Wolf Zeev Rabinowitch	66—109
The Legend: Pinsk	Dr. Yehoshua Gottlieb	110—112

PINSK

HISTORY OF THE JEWS OF PINSK

1506 — 1941

CONTRIBUTORS TO THE VOLUME:

DR. YEHOSHUA GOTTLIEB

DR. MORDEKHAI NADAV

DR. WOLF ZEEV RABINOWITSCH

PROFESSOR AZRIEL SHOHAT

Edited by
DR. WOLF ZEEV RABINOWITSCH

Abridged Version of the Hebrew Text

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

We wish to express our gratitude to the following,
for their generous assistance in the publication of
this Historical Volume in commemoration of our Community

Shazar Shneur Zalman, Third President of the State of Israel

Weiss Georg Dr., Chanceller of the Tel Aviv University

Weisgal Meyer W., Chanceller of the Weizmann Institute, Rehovoth

Sons of Lippa-Leopold Lourié: Paul (Vancouver), Anton (Los Angeles), Arthur (Dublin)

Straus-Lourié Paula, Toronto. The late Shaul Lourié, Santa Monica

The late Sharett Moshe, Jewish Agency, Jerusalem

Gleiberman Baruch and Esther, New York

Rubin Alex, Canada

Lutski Shemuel (Lane Same), New York. Shavsis (Shaw) Yoseph, New York

Kantor Georg, Paris

Aizenberg-Naidich Olia, New York. Novomeiski-Naidich Beba, Jerusalem

Rabbi Naidich Yehudah and Friedman Klara, U.S.A.

"Migdal" Insurance Company, Tel Aviv. "Nesher" Factory, Haifa

Bank Leumi Leisrael. Bank Hapoalim. Bank "Jerusalem". Israel Industry Bank

Association of the Jews of Pinsk in Israel

DEDICATED

TO THE MEMORY OF THE

PINSK—KARLIN

JEWISH COMMUNITIES

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

Committee for Publication of this book: Barzilai J., Boneh J., Boneh N., The late Dr. Bregman E., Briski I., Even Dar A., The late Feldman J., Israeli A., Minister Kol M., Lebendiger A., Dr. Lutski D., Minski J., Neuman S., Rabinovitch Z., Sheves F.

Bookbinding was donated by Ruhotski Aharon-David Dr. and his wife Rose Daum-Ruhotski Dr., New York, in memory of their families who perished in the Holocaust in Pinsk and Antwerpen and by Families Fogelman, Danenberg in Israel and the brothers Nahum and Jaakov in U.S.A. in memory of their parents, Fruma and Haim Fegelman, and the other members of the family who perished in Pinsk.

The paper on which this book is printed was manufactured by the "American-Israel Paper Mills Ltd." and with their kind cooperation.

Printed by M. Suchovolski, Haifa, and by "Hamerkas", Tel Aviv

PINSK

HISTORICAL VOLUME

HISTORY OF THE JEWS OF PINSK

1506 – 1941

Edited by

Dr. WOLF ZEEV RABINOWITSCH

Abridged Version of the Hebrew Text

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

PUBLISHED BY ASSOCIATION OF THE JEWS OF PINSK IN ISRAEL

TEL AVIV—HAIFA 1973

PINSK

HISTORICAL VOLUME

*